

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૧૨૩૪ વર્ગોક્ત

પુસ્તકનું નામ ૭/૨૧/૨૫

વિષય ૨-૧૬

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

નર્મગદ્ય

અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના
ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

ભાગ ૧.

સુધારો કરનાર—

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

સી. આઈ. ઇ.

મા. ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

આકાશી આવૃત્તિ.

આ પુસ્તકની માલીકી સન ૧૮૬૭ના ૨૫મા આક્ટ પ્રમાણે નોંધેલી છે.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત.

(આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.)

સન ૧૯૨૪.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સુવર્ણી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૨૩૯

સુરત ચોરાના પૂર્વ ઉપર આવેલા "સુરત સિટી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ઠાકેરદાસ આનંદસિંહે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના, (આવૃત્તિ બીજીની.)

આ પુસ્તકની ૧લી આવૃત્તિ છપાયા પછી તેને બુધાવ્યા પહેલાં કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર મહેર-
ગાન આર્ટીફિસ સાહેબે ચારા રિપોર્ટને માટે એકઠી. તેનાં પહેલાં ૨૨૩ ૧૪૫માં અંશકર્તાના અલેક વિષયો
પર લખેલા નિબંધ હતા અને આક્રિયા પાનાંમાં રામાયણ, મહાભારત અને ઇલિયડના સાર તથા આ
દેશ અને બીજા દેશોના ઇતિહાસ હતા. ધણાક નિબંધોમાં એવું લખાણ હતું કે નિબંધોમાં અભાવી
શકાય નહિ. એ બીના ડિરેક્ટર સાહેબના જાણવામાં આવ્યાથી તેટલા ભાગની છાપેલી પ્રતોનો તેમણે
નાશ કરાવ્યો. કદાચ અને ઇતિહાસના ભાગમાં જે પાનાંમાં થોડો સુધારો કરવાની જરૂર હતી તેઓને
ફરીથી છપાવી પ્રગટ કર્યો, અને બીજી આવૃત્તિને સમયે ૨૬ કરેલા ૧૨૫ ભાગમાંથી જે કાઢી નાખવું પડે
તે કાઢી નાખવું, અને સુધારવું, અને ફેરવવું પડે તે સુધારવું અને ફેરવવું એવી આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે
આ બીજી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીજી શક્ય ત્યાંસુધી અંશકર્તાનું લખાણ ફેરવ્યું નથી ને
બધાં ફેરવવું પડ્યું છે ત્યાં ઘણું કરીને નવું લખાણ કાંઈમાં મૂક્યું છે. બધાં થોડા કે વધારે ભાગ મૂકી દેવા
પડ્યા છે ત્યાં વિષયનું અનુસંધાન મેળવવાને કાંઈ નવાં વાક્યો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. સુધારો કરવાના
કામમાં પોતાના અભિપ્રાય જણાવવાની વિનંતી અંશકર્તાને કરવામાં આવી હતી, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો
નહિ તેથી મારે એકલાને તે કામ કરવું પડ્યું. બીજી આવૃત્તિને સાર જેઓ વધારે સુધારા કરવાની
સૂચના કરશે તેમનો હું ઉપકાર માનીશ.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ મંડળી મળવાથી થતા લાભ. (૧૮૫૧) ..	૧	૧૩ નિરાશિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ. (૧૮૫૧)	૮૮
૨ કેળવણી વિષે. (૧૮૬૯).....	૩	૧૪ સ્ત્રીના ધર્મ. (૧૮૫૭).....	૯૭
૩ ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ. (૧૮૬૯).....	૭	૧૫ લક્ષ્મ તથા પુનર્લક્ષ્મ. (૧૮૬૦).....	૧૦૧
૪ સંપ વિષે. (૧૮૫૯).....	૧૧	૧૬ સ્ત્રી-કેળવણી. (૧૮૬૮).....	૧૦૮
૫ સુખ. (૧૮૬૯).....	૧૬	૧૭ રાવા કૂટવાની લેણાઈ વિષે. (૧૮૫૬).....	૧૨૪
૬ કુળમેળપ. (૧૮૬૯).....	૧૮	૧૮ ધર્મગુરુવિષે. (૧૮૫૭).....	૧૩૮
૭ સ્વદેશાભિમાન. (૧૮૫૬).....	૨૦	૧૯ રામાયણનો સાર. (૧૮૭૦).....	૧૪૧
૮ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે. (૧૮૬૪).	૨૫	૨૦ મહાભારતનો સાર. (૧૮૭૦).....	૧૫૯
૯ સજ્જવાદોપલ્લ. (૧૮૬૮).....	૩૦	૨૧ હલિયડનો સાર. (૧૮૭૦).....	૧૮૫
૧૦ કવિ અને કવિતા. (૧૮૫૮).....	૩૨	૨૨ મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર. (૧૮૭૦).....	૨૧૭
૧૧ કવિચરિત્ર. (૧૮૬૫).....	૪૧	૨૩ મેવાડની હકીકત. (૧૮૬૭).....	૨૫૫
૧૨ ગ્રજરાતીઓની સ્થિતિ. (૧૮૬૮-૬૯)...	૫૭	૨૪ સુરતની સુખતેસર હકીકત. (૧૮૬૬)...	૨૭૨

નર્મગદ્ય.

૧. મંડળી મળવાથી થતા લાભ.

સભાસદ ગૃહસ્થો! આપણા લોકમા આવી રીતે મંડળી મળવાનો ચાલ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો સામળવામાં તથા ભેવામાં આવ્યો નથી. પણ હાલ થોડા વર્ષ થયા એ ચાલ નીકળ્યો છે તેથી સૌએ પ્રમત્ત થવાનું છે, ને હું થાઉં છું તેમાં વિશેષે કરીને આ મંડળીનો સમા રેલ ચાલતો નેઈ બહુજ આનંદ માનુ છું. મારે આ પ્રસંગે તમારી આગળ એજ વિષય ઉપર થોડુંક ભાષણ કર છું તે સામળશો.

આ ભાષણથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને જણાવવાની જરૂર છે:—

પહેલી એ કે આ દેશમાં મંડળી મળવાનો ચાલ નહિ તેથી શાં શા નુકસાન થયાં; બીજી વાત એ કે મંડળી મળવાના ચાલથી શા લાભ થાય છે, અને ત્રીજી વાત એ કે આપણા લોકે કેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી અને તેમાં કેવી રીતે ભાષણો કરવા.

એ ત્રણ વાત જણાવનાં પહેલાં મંડળી અથવા સભા રાજ્યના અર્થે શો છે તે બતાવું નેઈએ. ચાર અથવા વધારે માણસો અનીતિના ખ્યાલ ટપ્પા ખાવા બેસે, કેક કરવા બેસે, કોઈ તરેહનું રાજ્ય કરવા બેસે અને તે માણસોમાં પછી થોડાક વિદ્વાન હોય તોપણ તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે નહિ. પણ ચાર અથવા વધારે માણસો એકઠા મળી કોઈ વિદ્વાનના, અથવા લાભ થાય ને જરા મળે તેવા કામના વિચાર સભ્યતાથી કરે તો તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે.—રાજકારભારીઓની, વિદ્વાનોની, વેપારીઓની, વિદ્યાર્થીઓની, વગેરેની મંડળી, જ્યાં થોડા ધણા જણ એકસંપ થઈ એકાદા કાર્યવિષે ડી રીતે ચર્ચો ચલાવતા હોય તે પ્રસંગે મંડળી-સભા-રાજ્ય પ્રવર્તે છે

૧. આપણે હિંદુસ્તાન દેશ ધણા પ્રાચીન કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એની કીર્તિના પ્રકારા ને પૂર્વે હતો તે હાલ નથી કારણ શું? આપણા લોક કહેશે કે એમ થવાને ઈશ્વરેચ્છા છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી જગતમાં થયાંજ કરે છે હું પણ કહું છું કે

ઈશ્વરેચ્છાથી સમજું થયા કરે છે, પણ આ રીતે કે ઈશ્વરના હેરવેલા નિયમ પ્રમાણે કારણ ઉપરથી કાર્ય બને છે કોઈ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય નેઈએ; તો હિંદુસ્તાનની પડતી દશા આવવાના પણ કારણો હોવા નેઈએ ને એ કારણો ધણા છે, પણ તેમાં મુખ્ય એ છે કે આપણા દેશમાં રાજવર્ગમાના ભણેલા ને પ્રબવર્ગમાના ભણેલા એઓએ એકઠા મળી રાજનીતિસંબંધી વિચારો ચર્ચાવે નહી કરવાનો ચાલ રાખેલો નહિ. જુદા જુદા પુરુષો પોતપોતાના સુમયમાં પોતપોતાના યસ બતાવતા, પણ એકસંપે થતાં કાર્યના ને જરા તેના લાભ લોકને નહોતા મળતા. એકનાં અને છુટક છુટક કેટલાંકનાં બળ કરતાં જુદા જુદા સંપત્તાં ને પછી એકત્ર સંપત્તાં બળ વિશેષ હોય છે. એ સંપબળ આપણામાં નહિ, ને એ સંપબળ વધારવાનો ધણા જણે એકઠા મળી વિચાર કરવો એ ચાલ આપણામાં નહિ, તેથી આપણી દુર્દશા થઈ છે કોઈ કહે છે કે આપણી દુર્દશા શી થઈ છે તો જુઓ—આપણા રાજ્ય ગયા, આપણી સના ગઈ, આપણા શૌર્ય ગયાં, આપણા માન ગયાં, ધન ગયા, ને સુખ ગયા, આપણે ભૂખ, કષ્ટ, નિઃશ્વેદ, વ્યસની, ને દરિદ્રી થઈ રહ્યા છીએ. આપણે એવા તો આજસુ ને વિચારશન્ય થઈ ગયા છીએ કે આપણને હલમ કરવાનું ગમતુ નથી, પણ બનરે બનર, મોહોદલે મોહોદલે ને ચકલે ચકલે ભટકી જેની તેની નિંદા કર્યા કરવાનું ને જમવા જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમે છે. એવી આજ કાલ આપણી દશા છે, અને મંડળી મળી સંપે વિચાર કરી હલમ કરવાનો અભ્યાસ નહિ ભરી રાખીએ તો આપણી શી દશા? ને પ્રમાણે દોર પોતાનું પેટ ભરે છે, ને પ્રમાણે આક્રિંકાના સીદી ને ઉતર અમેરિકાના ઇડિઅના પોતાનું યુજસન ચલાવે છે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પુરા કરીશું.

૨. આપણે વિદ્યાર્થીઓએ ને આ મંડળી કહાડી છે તેવી મંડળીઓથી બહુ લાભ છે, તો મોટા વિદ્વાનોની સભાઓમાં રાજનીતિ ને ધર્મનીતિની ચર્ચા ચાલી રહેતી

હોય, અને વેપારીઓ, કારીગરો પોતપોતાની મંડળીઓમાં પોતાના વિષયની વાત કરતા હોય તો તે મંડળીઓમાંથી કેટલા બધા મોટા લોકો અવરંધ થવા ભેડે છે ! આપણા જેવી મંડળીઓમાં ભાષણો કરવાથી તથા નિર્બંધો વાચવાથી ને પછી ચર્ચા ચલાવેથી ભાષા મુધરે છે, મનમાની વાત સહેલથી બહાર આવી શકે છે, ચારમા નિર્બંધપણે ને વિવેકે જોલના આવડે છે, ધાળી ધાળી વાતોની ભણુ થાય છે, સમજશક્તિ વધે છે, ને નવી નવી જુસ્તિઓ જડે છે, દુરાચરણ ત્યાજ કરવાનું અને સદાચરણ અહણુ કરવાનું મન થાય છે; ને આપણે સદાચારી, ઉદ્યમી, ને પ્રતિષ્ઠિત થઈએ છીએ.

નિર્બંધો લખવા ને ભાષણો કરવા એ કઈ જેવી તેવી માત નથી પોતાના મનના વિચાર એક પછી એક એમ સંબંધમાં તકરાર ને હાખણ સાથે અચર કરે તેવી રીતે બહાર પાડવા પડે છે, અને એને સહ વિદ્વાનોના મત ને તેઓની લખવાની દબ એ પલ્લુ બાળી લેવાની જરૂર પડે છે. એ કામના અભ્યાસ કરવાના પ્રસંગ મંડળીઓ છે.

આપણા દેશમાં ચાલ નહિ તેથી આપણા લોક તરત તો સારીપેટે સમજ શકો નહિ, પણ જે લોકોમાં મંડળી મળવાનો ચાલ ચાલ્યો આવ્યો છે તે લોકોના વિચાર, ઉદ્યમ, ને વૈભવ ઉપર જ્યારે આપણા લોક નિંદા રાખતા થશે, ત્યાર તેઓને ખાતરીથી સમજશે કે મંડળીઓ મળવાના ચાલથી મોટા મોટા લાભ છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઇંગ્લાંડ દેશના લોક કેવળ જંગલી અવસ્થામાં હતા:—કેટલાક જનવંશનો શિકાર કરી, કેટલાએક માછલા મારી, અને કેટલાએક વૃક્ષનાં ફળ બાઈ જેમ તેમ ઉદરપોષણ કરતા, અને તેઓ એક બીજાથી દૂર પુષ્પી બાધી રહેતા, એવું હતા તેઓ આજ પુષ્કળ દ્રવ્યસંપત્તિને પામ્યા છે, મોટા વેપારી હોવાય છે, અને ધણાક દેશમાં રાજ્યસભા ચલાવે છે. એ ફેરફાર થવાના કારણો જો કે ધણા છે, તોપણ તે સંધામાં આ તો જળજીવે લેવામાં આવવાનુંજ કે તેઓએ સર્વ પ્રસંગે મંડળીમાં વિચાર કર્યો છે ને સર્વે કામ કર્યા છે. જે જે સાચું, સુદર, લાભકારી, ને જશાણુ તેનો તેઓએ સોધ કરી રચીકાર કરવા માડ્યો, ને એમાં તેઓ દહાડે દહાડે જીવની ગેરફાયદાની વાત મૂકતા ગયા, ને ફાયદાની વાત લેતા થયા કેણુ નથી ભણુલ કે અંગ્રેજ લોક પ્રથમ વેપારીની કંપનિરૂપે આ દેશમાં આવ્યા ને દ્રવ્યવાન થયા ને પછી તેઓએ ધીમે ધીમે રાજ્યસભા પ્રાપ્ત કરી લીધી. સભાસદ ચૂઢરથો, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, ને યુનૅટ્ડ સ્ટેટ્સ એ દેશના લોક પૃથ્વી ઉપર

ના બીજા દેશો કરતા હાલ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ સ્થિતિમાં છે, તેનું મૂળ કારણ એ છે કે ત્યાં શહેરે શહેર, ગામે ગામ, મોહોલ્લે મોહોલ્લે, ને ચકલે ચકલે મંડળી મળવાના ચાલ છે. અજ્ઞાન, દુ:ખ, ને દુરાચરણનો નાશ થઈ સર્વ પ્રકારના મુજાન, સુખ, ને સદાચારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, મંડળી મળી કામ કરવાનો-સંગતિથી, વિદ્યાથી ને સંપત્તિ કામ કરવાનો ચાલ ચલાવેથી થાય છે. લોકો ગાડાના ડાહ્યા, મૂખના વિદ્વાન, દરિદ્રીના ધનવાન, અને અરાજ્યના રાજ્યવાન થાય છે તે સૌ મંડળીનેજ યોગ.

યૂરોપના લોક આફ્રિકાના સીંદી લોકને પકડી તેઓને વેચવા લેવાનો વંધા કરતા. એ ગુલામો ખેતરોમાં બાળક સુદાં એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે કોઈ ક્યા ને કોઈ ક્યા એમ વેચાતા; એઓને પુત્ર પાવાનું પણ મળતું નહિ, એઓની પાસે આત્મકતા મારથી કામ લેવામાં આવતું એ ગુલામીનો વંધા અને ગુલામ ઉપર સર્જી માનવધર્મની ને ક્રિશ્ચિયનધર્મની વિરુદ્ધ છે એવું કેટલાક વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં આવ્યું તે ઉપરથી તેઓએ સને ૧૭૬૦ પછી મંડળીઓ કાઢી, ને તેમાં એ વિષે નિર્બંધો વાંચી સારી પેઠે ચર્ચા કરી-આવી રીતે કે સૌ માણસના ઉદરની હક સરખા છે, માણસને માણસ વેચવાનો અને તેની શક્તિ ઉપરાંત કામ કરાવવાનો હક નથી, એ કામ ધણું નિર્દય છે, માટે એ હીજી પ્રેરો બંધ થવો ભેડે છે. પછી એ ચર્ચા લોકમાં ચાલી, ને ઇંગ્લાંડના રાજાધારીઓને વંધો ન કરવા વિષે કાયદો કર્યો એ કામના ટામસ ક્લાર્કસન નામે પુરુષે પોતાની જિંદગી ગુલમી હતી, ને જો કે તેને પ્રથમ અણુ-સમજ ન રવાર્થાઓ લોકોની તરફથી બહુ વેડું પડ્યું હતું તોપણ તેણે પોતાની અથાક મહેનતનો બદલો લેયો, ને તે આજ એક મેટી પરમાર્થ પુરુષ થઈ ગયા એમ સંધે કહેવાય છે.

સને ૧૮૦૩માં જ્યારે બોનાપાર્ટ યુરોપના દેશોને પાયમાલ કરી ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતા તે વખત રાખે હાલ વગેરે ધણુએક દેશહિતેચ્છુ પુરુષોએ પોતાના સ્વદેશીઓને પોતાની પાસે એકઠા કરી ભાષણોથી હિમત આપી હતી, અને સ્વતંત્રતા શી વસ્તુ છે એ સારીપેટે સમજાવ્યું હતું, કે જેથી તેઓ બોનાપાર્ટની તરફથી જે આકૃતિત વાદળ ચઢી આવતું હતું તેને વીંછીરી તાબવાને અને પહાડની પેઠે ઉભા રહેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

૩. હવે ત્રીજી વાત વિષે-કોઈ પણ રીતનો ફાયદો થાય ને કોઈ પણ રીતનો જશ મળે (નિંદા ન થાય) તેવાં કામના ઉદેશથી મંડળી-સભા કાઢવી. સંપત્તિ

રહી કામ કરવાને સાર મંડળી છે, તો જે પ્રકારે સંપ વધે, બળ વધે, તેવે પ્રકારે તે સ્થાપતી બેઠાં. અદેખા-પણું, એકપેટાપણું, હું ઠાણાપણું, અપ્રમાણિકપણું, અણવિચારીપણું, અવ્યવસ્થિતપણું, નિરાશા, કાયર-પણું, અવિવેકીપણું, ઇલાહિ આનીતિયકી મંડળી ટક-તી નથી ને શોભતી નથી માટે જેમ બને તેમ એ દુર્ગુણો મંડળીના જનોમા ન બેઠાં એ દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાય અને સદ્ગુણની તથા સંપત્તી ટાળી થાય તેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી બેઠાં. મંડળીઓમાં ભાષણ-વાદ કરવાની રીત આ પ્રમાણે હોવી બેઠાં કે જેઓ જે વિષય વિષે વિચાર કરવાને એકઠા થયા હોય તેઓ-માંના શક્તિમાન પુરુષોએ વારાફરતી ભાષણ કરી યોતયોતાના વિચાર જણાવવા, અથવા એકનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી બીજાઓએ પણ અનુક્રમે ને વિવેકની વાણીમાં યોતયોતાના વિચાર જણાવવા. ઘણી વખત જ્ઞાતિની મંડળીમા અને આપણા શાસ્ત્રીઓ સભામા વાદ કરતા કોષના આવેશમાં એકબીજાને તુચ્છકારના શબ્દો કહે છે, ને વેળાએ મારામારી કરવાનું પણ ઉભા થાય છે તે બહુજ ખોટું છે. તેઓનામા સભ્યતાનું કર્મ જોવામા આવતુ નથી, તેથી તેઓના એકઠા મળવાને સભા મળી છે એમ કહેવું ઘટતુ નથી; પછી ઉદ્દેશ ગમે તેટલો સારો હોય તો શુ થયું કે સભામાં બોલવાનો વિવેક પણ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે અભ્યાસ વધારવાને ઊદ્દેશ્યોએ નાનપણથીજ મંડ-

ળીઓ કહાડવાનો ને તેમાં ભાષણ કરવાનો ચાલ પાડવા બેઠાં ને વિદ્વાનોની મંડળીની રીત જોવી બેઠાં.

મંડળી મળવાનો ચાલ આપણા દેશમા નીકળવા માડ્યો છે તે આપણા ઉપર રાજ્ય કરનારા ગ્રંથેજ લોકનું બેઠાં ને તેઓના ઉત્તેજનથી; એઓનો આપણે ઉપકાર માનવાનો છે કે એઓ આપણને ભૂંડી હાલત-માથી સારી હાલતમા આણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેઓ આપણને જે ગીબને છે તે પ્રમાણે જો આપણે ચાહીશું નહિ તો હાલ જે આપણી હાલત છે તેના કરતાં વધારે નહારી હાલતમાં આપણે ચાલી પડીશું, માટે આપણે પણ મહેનત કરવા માડવી કે જેથી આપણું નામ જેવું પ્રાચીન કાળમા પ્રસિદ્ધ હતુ તેવું, જે વધારે, હાલના જમાનામા પણ થાય. ઉષ્મ ને ધન, વિદ્યા ને જ્ઞાન, શરાતન ને જય, સહચાર ને કુલીનતા, એ સર્વ મંડળીઓ કહાડ્યાથીજ વધારે કેમકે સુધારાનો મૂળ પાયો મંડળી-સંપ છે. કહેવત છે કે “જીવ જીવે તે સાચું, પણ જીવનગણો જીવે તે મારું.”-અજ્ઞાન ને નિર્નય એવી હાલતમા રહેવું તેના કરતા મરી જવું બહેતર છે. માટે આપણે સંપ રાખવાનો અભ્યાસ જરી રાખવો કે જેથી આપણો તથા આપણા પરિવારનો જીવ પણ જીવે નહિ ને જીવનગણો પણ જીવે નહિ.

૨. કેળવણી વિષે.

(કાહરો.)

તન-ધનબળ, મનબળવિના, અસ્થિર મિથ્યા હોય;

તન-મન-ધનબળ ત્રિયર સફળ, વિદ્યાભ્યાસે હોય. ૧

ખીન પ્રાણી શુદ્ધ સ્વભાવથીજ કર્મ કરે છે, પણ મનુષ્ય, સ્વભાવ તથા બુદ્ધિ એ બેથી કર્મ કરે છે કેટલેક પ્રસંગે સ્વભાવબળ એટલું તો વધી જાય છે કે તે બુદ્ધિના અંકુશમા ન રહેતાં આગળ ધસે છે, પણ તેથી તે બળ વાપરનારને ને ખીનઓને દુઃખ થાય છે. માટે વહેલી મોડી થોડી ઘણી સુબુદ્ધિ નથી ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિ પરવાહિ પ્રાણીની સ્થિતિ કરતા વધારે ભૂંડી થાય છે, અને જ્યાં સ્વભાવબળ ને તે પ્રમાણે, જે વધારે, બુદ્ધિબળ હોય છે ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિ ઉત્તમ હોય છે. માટે સમજવાનું એ કે ખીન પ્રાણીઓમાં છે તેના કરતાં મનુષ્ય પ્રાણીમા બુદ્ધિ એ વિશેષ શક્તિ છે પ્રથમ તો સ્વાભાવિક પ્રેરણાને સ્વાભાવિક ઉદ્દેશ્ય હોય છે,

પણ પછવરેથી બુદ્ધિ મનુષ્યના સુખની કતાહતા થઈ પડે છે. જે બુદ્ધિથી તેને નિત્ય સુખ ને સુબુદ્ધિ, ને જે બુદ્ધિથી દુઃખ ને કુબુદ્ધિ કહેવાય છે.

અનુભવ, તે ઉપર કરેલા વિચાર, ને ઉપરથી પાછો નવો અનુભવ કરવાની બુદ્ધિઓ એ ત્રણ વાતથી બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે, ને એ ત્રણ વાતના અભ્યાસ જરી રાખવાથી બુદ્ધિમા વધારો થયાં કરે છે અનુભવ તે શું, વિચાર તે શું, બુદ્ધિઓ તે શું, એ સધળાનું નિયમિત રીતે જે બાણું તે વિદ્યા, અને એ બાણાના અભ્યાસ કર્યા કરવા તે વિદ્યાભ્યાસ કહેવાય છે. બીયનો

ઠાકરા તીર મારવાનું કામ પોતાના વડીલનું જોઈ અભ્યાસે જાણે છે એ તેના એક રીતના વિદ્યાભ્યાસ છે, અને એ વિદ્યાભ્યાસથી ક્યારે ને ક્યાં કીચે ઉદ્દેશ તીર મારવું એ સંબંધી જે સમજ તેનામા આવે છે તે તેની પ્રુદ્ધિ કહેવાય છે.

આ જગતમા માણસ જન્મથી તે મરણ સુધી સુખની તૃષ્ણા રાખે છે, ને એને માટે તે મથે છે. પણ એ મથવું અને તેમા પાર પડવું એ તેના વિદ્યાભ્યાસ ઉપર આધાર રાખે છે; વળી જો વિદ્યાભ્યાસ હોય છે ને યોગ નથી તો ધણે દહાડે મથતાં મથતાં પણ ધાર્યો યોગ આવવાનોજ, અગર તે ન આવ્યો તોપણ કોઈ બીજી ડોડા યોગ પણ આવવાનોજ; વળી અનુભવ વિચારના સુખનો અને સદ્ગુણના સુખનો લહાવો પ્રાપ્ત થવાનોજ. તેમ વિદ્યાભ્યાસ સદ્ઉદ્દેશની સાથે મળ્યો તો પછી ખરા સુખને વિધે પૂછવુંજ શુ? સારારા કે વિદ્યાભ્યાસ એ સુખનું મોટું સાધન છે. રે, વિદ્યાભ્યાસ થાય છે તેવા તેટલો તે પોતાનાં ન પોતાના દેશના યશસુખમાં વધારો કરે છે.

જે જે સાધનવડે દેશની ચરખી ફરતા થાય છે તે તે સૌ પાછલા અનુભવથી ને નવા શોધથી જાણવા, ને તેના પાછા પ્રયોગ કરી જાણવા અને એ ઉદ્દેશ જરૂરી રાખવા તેનું નામ દેશીજનનો વિદ્યાભ્યાસ દેશમા કોઈ સંસ્કાર સુધારાવટનાજ ઉદ્દેશમાં લાગ્યા હોય છે, કોઈ વેપારનાજ ઉદ્દેશમાં, કોઈ હુશ્વરનાજ ઉદ્દેશમાં, કોઈ મનશક્તિ વધારવાના ઉદ્દેશમા મથતા હોય છે, કોઈ નીતિધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના યોગ્ય લેવા આપવામાં ગુપ્તચિંતા હોય છે, કોઈ રાજનીતિમા ને કોઈ જીવકંડામા માહિતી મેળવતા હોય છે. એ સૌ દેશનાં સામાન્યસુખને અર્થે વિદ્યાભ્યાસ કરે છે એમ જાણવું એક કુટુંબના માણસો જુદા જુદા ધંધા કરે છે, પણ સૌની નજર ધંધાના લાભવડે (પાસે નહિ પણ એથી જે ખર્ચખરી સામગ્રી મળે છે તે વડે) કુટુંબના યશસુખ વધારવાની હોય છે. તેમ દેશીજનના જુદા જુદા વર્ગનો હેતુ પોતાના વિદ્યાભ્યાસવડે પોતાના દેશીજનના યશસુખ વધારવાનો છે. હવે જો કે એ સંધળા વિદ્યાભ્યાસ દેશના લાભને જરૂરના છે, તોપણ તેમા પહેલો ન સૌથી મોટો કે જેથી ખીન વિદ્યાભ્યાસો સહેલા થઈ પડે છે તે વિદ્યાભ્યાસ જ્ઞાનશક્તિ વધારવાનોજ છે, ન એટલા ઉપરથી ઘણાં લોક એનેજ વિદ્યાભ્યાસ કહે છે જ્ઞાનશક્તિ વધી પછી માણસ કોઈ પણ કામમા થોડી મહેનતે માહિતગાર થઈ શકે છે.

વેપારમા, સરકારી કામમા, કે હરકોઈ ઉદ્દેશમા

જેઓ જ્ઞાનશક્તિ કળવ્યા વગર મંડે છે તેઓ પોતાનો કામકાજમાં ધણે દહાડે લાવક થાય છે ને લાવક થવા છતાં પણ કેટલેક પ્રસંગે તેઓ જ્ઞાનશક્તિની કેળવણી પામેલા એવાઓથી હારી જાય છે. જેઓએ પ્રથમ નિરાળ—પાઠશાળામા પોતાના અભ્યાસથી જ્ઞાનશક્તિને પ્રકૃષ્ટિત કરી હોય છે તેઓ જો કે નવાં કામમાં કેવળ અજાણ હોય છે, તોપણ થોડા વરસમાં પેલાઓ કરતાં વધારે હોશિયાર થઈ રહે છે.

વાચતાં, લખતાં, ને ગણતાં જાણવું એ જ્ઞાનશક્તિની કળી ખીલવવાને પ્રથમ સાધન છે. સાધારણ વિષયો વાચવા લખવા ને મોટા વિષયો વાંચવા લખવા એ જે જુદી જુદી વાત છે; જ્ઞાનશક્તિ કેળવાય છે તે સાધારણ વિષયના વાચવા લખવા ગણવાથી નહિ, પણ મોટા મોટા વિષયોના અભ્યાસથી. તોપણ સાધારણ વાંચવા લખવા ગણવાથી કેટલો ફાયદો છે તે જુઓ. જે હલકા દુકાનદારને તે આવડે છે તે પોતાનું કામ સહેલથી ચલાવે છે તે પોતાને, જેને નથી આવડતું તેના કરતા, વધારે ફાયદો કરે છે જેને નથી આવડતું તેને નામાંકામાને માટે ખીન કોઈના આશિર્વાદા થઈ રહેવું પડે છે, અથવા મહેતા રાખવા પડે છે એ મહેતાની ઉપર પાછી શેઠે ચાકશી રાખવી પડે છે; ને એમ જો ચાકશી ન રહે તો વળાએ મહેતાની હુબ્યાઈને લીધે શેઠને દુકાન બંધ કરવી પડે છે. કોણ ના કહેશે કે શારૂની દુકાનમાં જેને નામા ને હિસાબ આવડે છે તે નાણાનો ને માનના પોતાને ને પોતાના શેઠને ફાયદો નથી કરતો? કોણ ના કહેશે કે જે રાત્રને વાચતા લખતાં આવડે છે તે પોતાના કારભારીઓના કામની તપાસ નથી રાખતો ને પોતાના રાજ્યનું ભહું નથી કરતો ને પોતાની પ્રતિષ્ઠા નથી વધારતો? કોણ ના પાડશે કે ગુજરાત કોડિઆવાડમા નિરાળો સ્થાપ્યા પછીના છેકરાઓની સમજ આગળ દસ વર્ષ ઉપરના ઠાકરાઓની સમજ કરતા વધારે નથી? આજકાલ ૧૦ વર્ષના ઠાકરા હરકોઈ શંકાની પૂછપાછ કરે છે તેવું આગળ ક્યાં હતું? આજકાલ ચોપડીઆ લેહમા વંચાય છે તેથી શું તેઓને ફાયદો નથી? રે હલકા વર્ગના દુકાનદારો ને નવરા લોનાં કે ફ, કે ફ કરીને ત્યુસપેપરો ખુશીથી વાંચે છે ને અહીંતાહીના સમાચારથી વાકેફ થઈ પોતપોતાના વર્ગમા તલાકા મારે છે એવું શું આગળ હતું? જો સહજસાજ વાચવા લખવાથી ધણી ધણી વાતની જાણ થાય છે ને તેઓમાં હોંસ વધતી જાય છે તો મોટા વિષય સંબંધી મોટા પુરુષોના વિચાર જાણવાથી ધણા ધણા લોક કેમ ન થાય?

જેમ શરીર, કસરતથી નીરોગી, તેજસ્વી, ચપળ

હોઈને ચાક્યા વગર સહેલથી વધારે કામ કરે છે તેમ મન પણ કેળવણીથી અજ્ઞાન-વહેમ વિનાનું, પ્રકાશિત, ચપળ બનીને કંટાળ્યા વિના સહેલથી વધારે વધારે વિચાર-તર્ક ધર્યા કરી શકે છે, ને તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયદ્વારે વધારે વધારે કામ કરે છે. શરીરનો ને મનનો પરસ્પર સંબંધ છે, પણ તે એવી રીતે જોવામાં આવે છે કે શરીર નીરાળી ને કૌવતવાળું હોય તો મન સારી કેળવણી થઈ શકે છે, ને પાણુ વ્યવહારમાં શરીરદ્વારે કામ કરી ખતાવે છે. શરીર રોગી હોય તો મન તેટલું કેળવાઈ શકતું નથી. મન રોગી હોય અથવા કેળવાયતું ન હોય તોપણ શરીર કૌવતવાળું ને કસાયતું હોય ખરું, શરીરનેજ તાણું રાખવાની કળછથી તથા તે શરીર-બળનોજ મદદ રાખેથી ને મન કેળવવાની દરકાર ન રાખેથી માણસ પશુસરખું બને છે, શરીરને નીરાળી ને કસાયતું રાખવામાં મિતાહાર ને ઘોડીક કસરત એટલુંજ ખસ છે, પણ મન ધણે દહાડે ને ધણે અભ્યાસે કેળવાય છે. અર્થાત્ નિયમિત ખાતું પીતું, યુક્તિ હવામાં રહેતું ફરવું, માફક આવે તેટલી ને તેવી તાકીમની કસરત કરવી--ચાલવું, ધોરા પર સવારી કરવી, શિકાર કરવા, રમવું, વગેરે ઉપાયોથી શરીરને નીરાળી તથા કૌવતવાળું રાખવાનો અભ્યાસ રાખવો જરૂરી છે કે જેથી મન કેળવવું સહેલું પડે ને સારું કેળવાય.

મનની કેળવણી બે પ્રકારની છે. જ્ઞાનશક્તિ યુક્તિ વધારવા સંબંધી એટલે સમજા જે બીડાયલી કળીરૂપે હોય છે તેને પ્રકૃષ્ટિત કરવાસંબંધી, અને સદ્ગુણ વધારવાસંબંધી એટલે કુદરતી ઉછળતા જીવસાચાને વિવેકથી નિયમિત-પ્રસંગ પ્રમાણે એકા વધતા ખહાર પડે તેવા કરવાસંબંધી છે.

મંડળીઆમાં ચાલતી વાતો જાણવાથી, ગ્રંથો વાંચીને અથવા દેશાટન કર્યેથી અનેક દેશના રાજધર્મે-નીતિ-વિદ્યા-કલાકૌશલ્ય-રીતભાતસંબંધી હકીકતો જાણવાથી, મોટા પુરુષોના ચરિત્ર જાણવાથી, વિદ્વાન પુરુષોના વિચારો જાણવાથી આપણને ઘણા ઘણા વિષયોની જાણ થાય છે, અને તેની સાથે સ્મરણ શક્તિ વધે છે. એકજ વિષય ઉપર જુદા જુદા મતો જોઈને, જુદે જુદે ટેકાણે જુદું જુદું જોઈને ખર ને સારું કીધું તે નક્કી કરવા તરફ આપણી ટુનિ ભય છે, ને એથી તુલના-વિચાર-શક્તિ, વાદશક્તિ, પસંદ કરવાની શક્તિ, ઇત્યાદિ શક્તિઓ કામે લાગવાથી કેળવાય છે, ને આપણા વહેવાર કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. ગ્રંથો વાંચવાથી ને ભાષણ કરનારાઓને સાંભળવાથી નવી નવી જાણ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ કેવી રીતે વિચાર કરે છે,

વિચારોને કેવી રીતે ગોઠવે છે, કેવી સ્પષ્ટ સુંદર ને અસર કરતી રાણીમાં વિચાર ખહાર પાડે છે તે સૌ આપણે જાણીએ છીએ, ને આપણી શક્તિમાં વધારો કરીએ છીએ. કેટલાક, કેળવાયેલી યુક્તિ નહિ તેથી, ખીલના જોલવા પર વિશ્વાસ રાખી ઠગાય છે; કેટલાક ચોતાની ટુંકી યુક્તિથી એક વિષય ઉપર અનેક રીતે વિચાર કરી શકતા નથી. પણ થોડો ઉપલકીઓ વિચાર કરી તે ઉપર મત બાધી નેનજ ખર છે એમ ઠોઠી બેસાડે છે, તેથી તેને ને ખીલઓને બહુ મેરફાયદા થાય છે; કેટલાક ચોતાનેજ પસંદ પડતી વાતનો આગ્રહ રાખે છે, ને ખોટી તકરારથી સાખીત કરી ખીલઓને ભક્ષામણુ કરે છે; કેટલાક લોક તરત માર નેવા દાખલાઓ આપી સમજાવી દે છે--એવે એવે પ્રસંગે સાવધ રહેવાને, સામાના જોલવા ઉપર વિચાર કરવાને, સામાનું ખોટું મત તોડવાને, સામાનું ખર ને સુંદર મત પસંદ કરવાને કેળવાયલી યુક્તિનું જરૂર કામ પડે છે. મનશક્તિઓ કેળવાય છે નેમાજ નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે કેળવાયા પછી કાર્ય--અનુભવ ઉપરથી નવું જ્ઞાન કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? નવા જ્ઞાન ઉપરથી નવો અનુભવ, નવા અનુભવ ઉપરથી પાણું નવું જ્ઞાન, એ રીતે આપણું મન કેળવાય છે ને મોટા અધરાં અસાધ્ય કામ સહેલથી કરી શકે છે ત્યારે માણસ ચોતાની મેળે ચોતાની અનેક જાણનો પ્રસંગ પ્રસંગપ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે, કાર્યકાર્યની તુલના કરી શકે, લાભાલાભ સમજી શકે, યુક્તિઓ કામે લગાવી શકે, વિવેકસદ્ગુણથી ચોતાની શક્તિ દેખાડતી શકે ત્યારે તે કેળવાયતું કહેવાય.

જન્મ ઉપર લખેલી શક્તિઓ કેળવાય છે--વિચાર-તર્ક વધે છે તેમ સારી સંગતિમાં રહેવાના અભ્યાસથી, સુબોધ તથા સુદેશાંત મનમાં ઠારથા કરવાના અભ્યાસથી, ને તે પ્રમાણે વર્તવાનો અભ્યાસ કર્યા કર્યેથી આપણી નીતિવૃત્તિ પણ દૃઢ ને સુરોચિત થાય છે. સદ્ગુણના ઉપર આસક્તિ રાખતી અને દુર્ગુણના ઉપર નિરતર ધિક્કારથી જેવું એ સહજ બનતુ નથી. સંસારમાં અનેક લાલચ, લોભ ને મોહ છે તેથી ચિત્તવૃત્તિ દુરાચારમાં ફસી પડવાને તત્પર થાય છે. એ વેળા બોધ તથા દર્શનનું સ્મરણ તરત આડું આવવું નથી, ને કદાપિ આવે છે તોપણ તે જાસ્તા આગળ દબાઈ ભય છે; માટે ધર્મ તથા સદ્ગુણસંબંધી મૂળતત્ત્વ જે અભ્યાસથી મનમાં સજડ મોટાંટા હોય અને તેનેજ વળગી રહેવાનો અભ્યાસ પડ્યો હોય તો પછી કુકર્મ તરફ ચિત્તનું વચલ કોઈ દહાડે થાયજ નહિ. લાલચમાં ફસાવવાના વખત ઉપર ઈશ્વરના ભયનું, પશ્ચાન્નાપના ભયનું,

અપીતિના બચતું, સ્મરણ થતું ને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી કે મને પાપમાં પડતો ઉઠારજે; વળી જોઈએ ત્યાં છતાં પણ કૃપા તો પશ્ચાત્તાપ કરવો, અને પછી પાછી ચાલક રાખી મન મારી બીજી વાર લાલચમાન કરાવતું, ને સદ્ગુણને વળગી રહેવાની ખંત રાખવી ;— એ પ્રમાણે અભ્યાસ થયેથી શુદ્ધ સદ્ગુણી થવાય છે; પણ એને માટે બાળપણથીજ સદ્ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસવી જરૂરી છે. દુઃખમાં ધીરજ, પુણ્ય પરમાર્થ કામ કરવામાં તાવરતા, સત્યને માટે શીય ને હિંમત, સમાંસંબંધી ઉપર હેત, જનદયા, દેશભક્તિ, ઇત્યાદિ સદ્ગુણ પણ કેળવણીથી દૃઢ થાય છે ને જગતમા પ્રસિદ્ધિ પામે છે. મહાપુરુષોના ચરિત્ર, ઇતિહાસ ને કવિના વાંચવાની બહુ જરૂર છે. એથી મનુષ્યજાતના અનેક સ્વભાવગુણથી ભણીતા થવાય અને દુર્ગુણી પુરુષને એંતે દુઃખ થયેલાં ને સદ્ગુણીને જય મળેલાં તે ભણવામાં આવેથી દુર્ગુણ ઉપર ધિક્કાર ને સદ્ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસે. મનુષ્યમાત્રમાં સદ્ગુણના બીજ હોય છે, પણ ઘટતી ને રૂડી કેળવણી વિના સદ્ગુણ, સુંદર વૃક્ષરૂપે જાગી શીકતા નથી.

વળી કેળવણીનો ત્રીજો વિષય સુધડતા આણવા-સંબંધી છે. કયા કટલી મર્યાદાથી ને કટલા વિવેકથી બોલવું, પહેરવે આઢવે કઈ રીત રાખવી, મિત્ર શત્રુ સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ વિષયોની ભણ જરૂરી છે; તેમ તેનો પ્રસંગપરતે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ને તેમાં આ ઘટવું સારું ને તે અઘટવું નરસું છે, માટે આમજ રહેવું ને રાખવું, કરવું ને કરાવવું, એ સધાને સારૂ પણ કેળવણીની જરૂર છે. શહેરી લોકમા ગામડીઆની રીત-ભાત હસવાજેવી થઈ પડે છે, દરબાર ને દીઠેલ એવા-જોની રીતભાત ઉપરથી તેઓની દરબારમા ફજેતી થાય છે, વિદાન થઈને ક્રોધમા અઘટિત વચન કહાડે તો તે નકાર કહેવાય છે. ધરમા થયેજી ભાષણ કરનારો સભામાં પણ તેમ કરે તો સોને નકાર લાગે ને તેને પોતાને પસ્તાવો થાય, માટે વિવેક ને સુધડતા એ રાખવો જરૂરી છે. ઉંમ્મા કુળની રીતભાત અને કુલીન તથા ભણેલા માણસોની વર્તણૂક એ જોવાથી સુધડતાની કેળવણી મળે છે સુધડતા ઉપરથી અજણ ને ભણેલો, ગામડીઆ ને શહેરી, નાચકુળનો ને ઉચકુળનો તરત પરમાર્થ આવે છે. સુધડતાવિના મોટાં માણસનું રૂઢું શીય તે કેવળ ધાતકીપણું થાય છે, તેનું ભણેલું તે દોઢ-કાંઠાપણુમા ખપે છે અને તેનો હાસ્યવિનોદ તે કાંડભવાયાના જેવો ગણાય છે. વિવેક, સત્યતા, નમ્રતા, મળતાવડાપણું એથી મિત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે ને સંસારીકામકાજમા વહેલું ફવાય છે. કુલમેાટપ, વિદ્યા,

પદવી, ઇત્યાદિને ચોલાવનાર વિવેકવિચાર છે, ઉલ્ક-તાઈ નથી. જેમ જેની સુધડતા તેમ તેનું માન ને તેના ઉપર પ્રીતિ જોવામા આવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની કેળવણી દરેક માણસને જરૂરી છે. દુનિયાદારીનો અનુભવ અને કેળવાયલી જ્ઞાનશક્તિ હોય તોજ શાસ્ત્રધારા બંધાય, યુક્તિ-વ્યવસ્થા થાય, ન્યાય કરાય, ગ્રંથ લખાય, ને સભામાં ભાષણ આપાય. વિદ્યાકળાની શોધ ને યંત્રાદિ-કથી કાર્ય થાય તે પણ જ્ઞાનશક્તિની કેળવણીવડે. સંદેહ તથા મુશ્કેલીનો પ્રવાસો કેળવાયલી વિચાર-શક્તિથી તરત થાય વળી દ્રવ્યમાન-પદવીનો લાભ અને ઉંચો આનંદ મળે. અનીતિથી દૂર રાખનાર અને નીતિ-થી સુખ તથા માન વધારનાર કેળવણીજ છે. એથી માણસ પોતાનો ટેક ને મેરજો ભળવી શકે છે; પોતાને તેનું ખીનને, એજ મોટાં તથા રૂડો વિચાર તે પ્રમાણે પોતે વર્તે છે ને બીજા વર્તે તેનું શીખવે છે; અધીરપણું ને અકળામણમાં નકારા કામ કરવાની વૃત્તિ થાય છે તેને મન મારી અટકાવે છે અને સુખ તથા માનનો અતિ લોભ થાય છે તેને વિવેકથી હદમાં રાખે છે. દુર્ગુણીની નિંદા થાય છે, અને સદ્ગુણીનું વેળાએ ફાવવું નથી તોપણ તેના વખાણજ થાય છે, માટે સદ્ગુણને મૂકવા નહિ ને ધીરજથી કામ કરવો કરવા; તેમ આપતિમાં ધીરતા, સંધિ-પ્રસંગે શીય, હિંમત, સાહસ, વ્યવહારમાં પ્રમાણિક-પણું, દેશભક્તિ, રાજભક્તિ, ઈશ્વરભક્તિ, પરમાર્થમતિ, ઇત્યાદિ સૌ કેળવણીથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. કુવડતાને, ઉઠાડળાપણુને, ધાલકાપણુને, ખીંકણુપણુને, જગલી-પણુને, આહસપણુને, ખસેડનાર અને વિવેકમર્યાદાથી વર્તતા શીખવનાર અને રૂપગુણસૌંદર્ય તથા સ્થિતિ-વ્યવહારસૌંદર્ય ઉપર યોગ્ય પ્રેમ રખાવી સ્વચ્છતા તથા સુધડતાથી સૌ પ્રસન્ન થાય ને માન આપે તેનું કરાવનાર કેળવણીજ છે.

કોઈ પણ વાતની કેળવણી એટલે તે વાતની પધવડે શ્રમ લઈ તેને સુધારી ઉપયોગમાં આવે તેમ કરવી. ધંધામા કેળવણી લેવી એટલે ધંધો કરવાનો અભ્યાસ રાખી તેમા ભણીતા થવું પરુપક્ષીને કેળવવાં જોઈએ તેઓનું વિકસાનપણું, ખીંકણુપણું ભય અને આપણી સાથે હળી જઈ આપણું ક્લું કરે તેવી હાલતમા તેમને આણવાં. મનની કેળવણી એટલે મનને વધારે કામ કરવું, વધારે સદ્ગુણી, ને વધારે ડાહ્યું કરવું. ઈશ્વરે માણસનામાં જ્ઞાનશક્તિ ને ધન્યશક્તિ એ જ વિશેષ મૂક્યા છે કે જેની કેળવણીથી તેણે અનેક પદાર્થોના સ્વભાવ ભણી અનેક વ્યવસ્થાથી તેઓને રૂપમાં આપી

પોતાના ઉપયોગમાં આવ્યાં છે. જમીન ખેડેથી ને તે ઉપર બીજી ક્રિયા થયેથી તેનો પાક આપણા કામમાં આવે છે. ખાણી ખેડેથી ને પહોરેથી બીજી ક્રિયા થયેથી ધાતુ આપણા કામમાં આવે છે. અવલોકનશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ એથી માણસે શુભારવિનાના શોધ કર્યા છે ને મુખસામગ્રીમાં વધારો કર્યો છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને માટે સુખસામગ્રી તૈયાર નથી કરી મૂકી, પણ એણે પોતાની બુદ્ધિથી તૈયાર કરવી એવા તેનો (ઈશ્વર-નો) હેતુ હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અર્થાત્ કેળવણી દેવી ને કરવી એ આપણી ફરજ છે. હીરા ખાણમાંથી નીકળે છે ત્યારે તેટલો પ્રકાશ નથી આપતો, પણ ધસાયા પછી પ્રકાશ આપે છે, અને માણસને વિષે પણ તેમજ છે. આપણું જ્ઞાન, આપણો સ્વભાવ, આપણી રીતભાત, કેળવણીથીજ પોતાનાં ખરાં તેજસ્વી સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે, અને એજ કારણથી સત્યના રહેનારો બીજા અને નગરના રહેનારો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રી એક બીજાથી જુદા પડે છે. બંને માણસ છે, બંનેમાં કુદરતીશક્તિ ને સદૃશ્ય છે. પણ એકમાં તે કેળવાયેલા નથી ને બીજાનામાં તે કેળવાયેલાં છે. કેળવણી એ માણસનું મોટું બળ છે, કે જેથી સિંહ, જગ સરખાં પશુ વશ થાય છે, ને અનેક નવી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેળવણી એ મોટો પ્રકાશ છે કે જેથી ધણી ધણી વાતો આપણને કાયદો કરનારી ને અજ્ઞાન-અધારામાં હોય છે તે જાણમાં ને પછી ઉપયોગમાં આવે છે. કેળવણીથીજ આપણે પર-સ્પર્ધના ધર્મ સમજીએ છીએ, ઈશ્વરને કોળખી શકીએ છીએ અને તેના અનંતશક્તિ, અપાર ઉદાપણ, ને અનંત યશાવિષે વિચાર કરતાં શ્રમ થઈ જઈ આપણે આપણું ગર્વ મૂકીએ છીએ ને તેના ભક્ત થઈ રહીએ છીએ.

કેળવણીને માટે ખંત તથા શ્રમ અવશ્ય છે. કેટલુંક કામ સહેલથી થાય છે ને કેટલુંક ધણે શ્રમે થાય છે, પણ ને ધણે શ્રમે થાય છે તે ધણું ભૂત્યવાન ને લાભકારી હોય છે. કંડાળો ન આપતાં હોંસ, શ્રમ, ધીરજ, ખંતથી કર્યો કરીએ તો કોઈ દહાડો પણ કામ પાર પડેજ. અભ્યાસથી સંપૂર્ણ સહેલું થઈ પડે છે. ઉદ્યોગનું કૃળ વહેલું મોટું મળે છેજ. અસાધારણ બુદ્ધિનાં મોટાં માણસો કહેવાય છે તેઓએ પણ ધણે શ્રમ કરી ધણાં દુઃખ વેડી ધણી વાર હાર ખાઈ પોતાની શક્તિઓ કેળવી હોય છે,

ને તેથીજ તેઓ સંધિ મળેથી માટી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. આજસ ને અજ્ઞાન ને વહેમ એ માણસના મોટા શત્રુ છે, તે તેને દુર્દશામાં રાખે છે; એ શત્રુને મારી કાઢનાર ઉદ્યોગ ને જ્ઞાન છે, માટે એ બેનો વધારો કરવાનો અભ્યાસ જરૂર ભેઈએ.

માણસે કુદરતીજ હાલતમાં રહેવું એમ નથી, પણ તેણે પોતાના ઉદ્દેશમાં પોતાની હાલત વધારે વધારે સારી કર્યા કરવી એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે. કુદરતને કેળવણી વધારે સારી હાલત થાય છે. માટે આપણા મનને પુરતી કેળવણી આપવી ભેઈએ. સ્વભાવરૂપી ઘોડાને વિવેકની લગામ ધાલી કેળવેા ભેઈએ, શરીરને કસરતથી કેળવી તૈયાર કરવું ભેઈએ, પણ તેમ વગર વિચારે ન વાપરતા નિર્બળનું સંસ્કૃત્ય કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું ભેઈએ. ધનને શણગાર મોજશોખમાં, શણગાર માનના ઢોલથી નાતવસા ને વરધાડાના ખર્ચમાં ઉડાવી દેવું ન ભેઈએ, પણ રૂઝકાળ તથા આપતિ-કાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા બાળકની કેળવણીને માટે રાખી, વધતુ હોય તે દેશીભાઈના સુખને અર્થે પરમાર્થમાં વાપરવું ભેઈએ. તન-મન-ધન-બળ કેળવણીથી વધારવા; ને જ્યવસ્થા હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક વ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી ભેઈએ. આપણી કુદરતી શક્તિ ને ઇચ્છા કેળવાયા પછી ધણામાં ધણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શક્તિઓને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવવી, ઉદ્ધત બેસતાને વિવેકમાં રાખવો, રીતભાત સુધત રાખવી, અવલોકનશક્તિ તથા વિચાર ઉદાપણ વધારવાં, ધર્મ-નીતિના મૂળતરવ ભણી તેને અનુસરી વર્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને કર્મ છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે “જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણાવડે, કલાકૌશલ્યવડે અને પરમાર્થબુદ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય તેજ પૂરી ને ખરી કેળવણી છે.” બીજા કહે છે કે “સ્વાભાવિક શક્તિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી બુદ્ધિ તથા સદૃશ્ય એ બંને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી ભજ છે, તોપણ તેઓની બુદ્ધિ તથા તેઓના સદૃશ્ય આવતા જમાનાના લોકને ઉત્તેજન આપી બુદ્ધિ વધારનાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર થાય છે.”

૩. ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ.

આ સંસારમાં મનુષ્ય માત્રનો ઉદ્દેશ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. જુદા જુદા માણસને જુદા જુદા પ્રકારનું

સુખ હોય છે. આપણા લોકે સંતોષમાં ખરે ને મોટું સુખ માની લીધું છે. સંતોષ એટલે શું? લોભ ન

સખતાં જે મળે તેમાં રાજ રહેતું એમ લોક સમજે છે, પણ જુઓ. અનુબંધો સ્વભાવ છે, કે તેને એકની એક સ્થિતિમાં રહેતું અમલ નથી. તેને નહું નહું બેવાનો ને પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાનો લોક હોયજ છે. તે નવા ને વધારે સુખની આશા રાખેજ છે, તો હવે તેનામા વિવેક સંતોષ ક્યાંથી રહે? બે સંતોષે ત્યાં હોત તો યુરોપ અને અમેરિકાના લોક ઉલ્લાખ, ચરાસ્વી, સમૃદ્ધિ-માન ને તે પ્રમાણે સુખી છે તે કેમ થાત? આપણા લોક ન મળ્યાને લીધે સંતોષ ધરી બેઠા છે, માટે શું તે પેલાઓ કરતા વધારે સુખી છે? અયોધ્યાની ને હરિત-નાંપુરની સોભા કરતા હાલના પારિસ લંડનની સોભા વધારે નથી? રામ ને કૃષ્ણ એમના કાળના લોક કરતા હમણાના કાળના ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, અમેરિકન, ફ્રેન્ચ એ વધારે સુખરેકા નથી? બંને છે એમ કહેશે તો એઓ પેલા કરતાં વધારે સુખી હોવાજ બેઠેજે. આપણે સુખી નથી એ વાત ખરી સંતોષપત્રું સુખ માન્યાથી ને ચાંચલ્ય ખોયાથી આપણે જરૂર ને વહેમી થયા છીએ. અંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી આપણે નહું નહું અનુભવવા માંડ્યું છે, પણ તેથી શું આપણે તે રાજ્ય થતા પહેલાં હતા તેવા સુખી નથી? નહું બહુવાની હોસથી, નહું બહુથી ને નવી આશાથી આપણે નવી રીતનું સુખ ભોગવાયે છીએ; હવે સંતોષનું નિરંતર સુખ સાચું કે હોસ આશાનું સતેજ સુખ સાચું? એ સતેજ સુખથી આપણે ઉલ્લાખ કરીએ છીએ ને એથી કૃણપ્રાપ્તિ થશે, સમૃદ્ધિ ને સુખ વધશે. પ્રકાશ સોને ગમે, અધારે ન ચાલતાનું સોને ને જરૂર કરીને કાળો કામ કરનારને ગમે. કોઈ કહેશે કે અસંતોષી દુર્દશામાં આવે છે ત્યારે તેને ખડુ દુઃખ થાય છે તો એના કરતા સંતોષી રહેતું એ વધારે સાચું છે દુઃખ તો અનિવાર્ય છે, સંતોષી ને અસંતોષી બંનેને છે, જેમ સંતોષીને પોતાનાં દુઃખમા અભ્યાસને લીધે થોડું દુઃખ થાય છે તેમ અસંતોષીને 'નામ તો છે, લઠાવા તો લીધો,' 'ચટની પડતી સોને હોય છે,' 'સામગ્રીસુખ તો વધારે છે' એવા એવા વિચારથી દુઃખ ઓછું થાય છે. સંતોષી પુરુષ અસંતોષીના સહવાસથી અસંતોષી યાચજ, અસંતોષી પોતાના દુઃખ-માં જખ મારીને સંતોષી થવાનોજ. એક અતિ દુઃખી કપાળે હાથ ઈ બેસી રહે છે, ને બીજે અતિ દુઃખી 'જીવતો નર ભદ્રા પામશે,' એ વિચારે પાછો ખટખટમા પડે છે ને પોતાના દુઃખને વિસારે છે ને વેળાએ પાછો હોતા તેના સુખી થાય છે. હવે સંતોષ રાખવો સારું કે અસંતોષ રાખવો સારું? વળી જુઓ-જગતમા ઉત્પત્તિ રિથતિ ને લય, લય ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ, સ્થિતિ લય ને ઉત્પત્તિ એમ ચક્રપાંતર દર્શન થયા કરે છે.

દિવસ પછી રાત ને રાત પછી દિવસ; પ્રકાશ પછી અંધારું, અંધારા પછી પ્રકાશ; એ પ્રમાણે ચાલુજ બધ છે. સ્વભાવ, જ્ઞાન, વિવેક, ને યોગ એથી આપણે કર્મ ક્યાં કરીએ છીએ; કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ ધડાય છે; તેમ વળી સ્થિતિ પ્રમાણે કર્મ કરીએ છીએ, ને એમ સ્થિતિ કર્મના પણ રૂપાંતર બેવામાં આવે છે. સંસાર એ નાટક છે ને એમા જ્યાં ત્યાં ધુમાધમ થઈ રહી છે; આપણે પણ ધુમીએ છીએ. આપણાથી ધૂંચાવિના રહેવાઈજ નથી પ્રવ્રત્તિમા રહીએ છીએ, કામદાજમાં પ્રવ્રત્ત છીએ, પ્રવ્રતિ આપણને સર્જિત છે તો પછી નિવ્રત્તિ ને સંતોષથી સુખ છે એ બહુનું મિથ્યા કેમ ન થાય? રામ ધણા જાની હતા માટે શું ને પ્રવ્રત્તિમાં નહોતા? પ્રવ્રતિમાં રહી પ્રવ્રત્તી રાજનીતિથી રાવણને નથી છડ્યા? રામના ગુરુ વસિષ્ઠ ત કમંચકી તત્ત્વદર્શી હતા. જનકવિદેહી શુ રાજકારખાર નહોતા કરતા? ધર્મ, અર્જુન, બીષ્મ, દ્રોણ એઓએ જુદા રામપર ક્યાં? મારો તો આજ વિચાર કે નિવ્રત્તિવિવેક સમજી રત્નભાવકર્મથી પ્રવ્રત્તિ રાખવી ને ઉલ્લાખ કળના લઠાવા લેવા એ સુખ ઉંચા પ્રકારનું છે, ને એ સુખ બે ધણી વાર રહે તેવું હોય તો એ સર્વોપર ને ઉત્કૃષ્ટ છે.

એક જણનું સુખ દેશના સર્વ જણના સુખ સાથે ધણું ખરા સંબંધ રાખે છે. દેશના સુખવિષે બોલતાં તેમા રહેનાર એક જણના સુખને વિષે પણ વિચાર બંધાય છે માટે હવે દેશના-ધણા જણના સામાન્ય સુખ વિષે થોડું એક. —જ્યાના લોક ધણા કાળસુધી રાજ્ય-ધર્મ-નીતિ-સંસાર-વિલા-કળા-સમૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સંબંધમા ઉત્તરોત્તર વિશેષ સુખ ભોગવ્યા કરે છે તે લોક વધારે સુખી કહેવાય આઘણાએ ને ક્ષત્રી રાજાઓએ ધણા કાળસુધી દેશ સુખી રહે તે વિષે કઈ વિચાર કીધા નથી તે તો સ્વાર્થી એટલે નજ કરે તેમ અજ્ઞાન પ્રભ જે પોતાના વર્તમાન સુખથી સંતોષી રહી, જે પોતાના રાજના કાઠમા ને આઘણના તેજમા મોહિત થઈ અંતર્ગ રહી, જે પોતાના જલમ રાજઓના જુલમ તળે અને ભતિબંધન તળે ચપાઈ રહી, તેનાથી પણ દેશને માટે બધું કંઈ થયું નહિ. સ્વદેશી અને પરદેશી રાજાઓની સામા સુદ્ધ થયા તેમા લડવામાં ક્ષત્રી ને રજપુતવર્ગ સિવાય, આઘણ કે વૈશ્ય પ્રભનો મોટો કોઈ વર્ગ નહોતો. રાજ ને પ્રભ બંને જ્યારે પોતપોતાનો ધર્મ પોતાના દેશપ્રતિ સમજે ને સપે વર્તે ત્યારેજ દેશની સારી સ્થિતિને સાચી સામગ્રી થાય છે-જેમાં પાછા આવતા કળના રાજપ્રભ ઉમેરો કરે છે રાજ્યમાં શું થાય છે તેને વિષે પ્રવ બેદરકાર, વળી પ્રભ અબહુ ને હક લેવા સમજે નહિ એથી દેશની જુરી દશા થઈ છે. બે

રાજ્યએ પ્રબળને ઘટતા હક આપી, દરબારી કામમાં (બતિ કુળનો બાધ ન ગણતા) દાખલ કરી હોત, એટલે પ્રબળને સ્વતંત્ર હક મેળવ્યા હોત ને રાજકાળમાં મન સપ્ત્યું હોત તો વારે વારે પીડનારા રાત્રી દીડામાં ન આવ્યા હોત. દેશની સમૃદ્ધિ વધી તો નહિ, પણ ઉલટી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. સંપીલા ઉલ્લભથી યશ મેળવવા, ખંતથી વ્યવસ્થા કરવી, વ્યવસ્થા કરી પાછા યશ મેળવવા, વળી વ્યવસ્થા કરી એમ ચાલ્યા કરેથી સુખસામગ્રી વધે છે ને ધણી કાળ રહે છે. દેશી રાજ્ય ને પ્રબળ બંને દુર્દશામાં સરખાં છે. ભલે ખુસલમાનનું રાજ્ય હતું કે પ્રાકૃત ભાષા ખેડાવા લાગી, ને ભલે અંગ્રેજનું રાજ્ય છે કે સર્વ પ્રબળમાં દેશાભિમાનનો ભેરસો ઉમ્મત થવા માડ્યો છે, ને દેશીજનના સામાન્યસુખને અર્થે ઐક્ય થવા માડ્યું છે, ને આશા છે કે દેશી રાજવર્ગ પણ પ્રબળવર્ગ સાથે સાર્વજનિક કામમાં સામીલ થશે. દેશનું સામાન્ય-સુખ ધણી વાર રહે તેનું પ્રાપ્ત કરવું છે, એને દરેક દેશીજનને ઉદ્દેશ સમજાવે ને એને માટે તેણે પોતાના ખંતી ઉદ્યોગ આરંભવો.

હવે ઉદ્યોગવિષે-ઉદ્યોગ ને ઉદ્યોગમાંથી એ શબ્દ મંગળવાચક છે. ઉદ્યોગથી થતા લાભવિષે મારે જણાવવું એ નિરર્થક છે. સૌજ્ઞ્ય છે કે હાથ લાગે કરીએ તો ગરેથી કૃળ લેવાય, ને ચાલીએ તો ખિન્નને મળાય. આગમોટ, આગગાડી, ખજૂન, તાર, અનેક ચંત્રો, એન્જીન, હથિઆર, છાપખાનાં, અનેક મકાનો, અનેક ગ્રંથો, ઇત્યાદિ સૌ ઉદ્યોગના કૃળ છે. ઉદ્યોગથી વિદ્યા કળાકૌશલ્ય વધે છે. સદૃશ્યો પ્રાપ્ત થાય છે, સમૃદ્ધિ વધે છે ને તે પ્રમાણે સુખ ભોગવાય છે.

મુંબઈમાં તો થોડાક પણ જિલ્લામાં તો લોક ઉલ્લભ-નેમટે ખૂબ પાડે છે-કહે છે કે અમે શ્રમ કરીએ પણ કોની સાથે માથું ફેડીએ? વાત ખરી છે. લોકના મોઢા-પર આજકાલ તેજ નથી, તેઓને રોજગાર નથી. યુરોપનાં કારખાનાંએ આપણા કારીગરોને રજળતા કર્યા છે. પરદેશ સાથે વેપાર કરવાને પુછા નેઈએ. ગામ-ગામમાં આપણેનો ધંધો પણ મોઢાવારીને લીધે લાભ-કારી નથી; ખેતીવાડી કરનાર હંમેશાનો એક જુદો વર્ગ છે, ને પડતર ભોય ખેડવાનું માથે લેવામાં દ્રવ્ય તથા માણસો નેઈએ, તેમ થોડાક લોકોએ ત્યાં જઈ વસવું નેઈએ તે આપણા લોકના વિચારથી ઉલટું. એક નીકળવાથી ને રોડસટ્ટાની ખુવારીથી દેશી સરાફી મંદ થઈ છે, દેશી રાજ્યો પડી લાંબ્યાં એટલે ત્યાંથી પણ લોકોનો ઉલ્લભ બધ પર્યે; અંગ્રેજ સરકારે પોતાની નોકરીમાં કેટલાકને રાખે? દુનિયામાં ઉલ્લભની ખોટ નથી, પણ

આપણે ઉલ્લભ શોધી નહોતા નથી, અથવા નહોતીએ છીએ તો તે રસ્તે ધણાંક બધનને લીધે જઈ શકતા નથી. પણ બ્યારે એ આપણી ભૂલ છે ત્યારે ઉલ્લભ નજ મળે! ને લોક નાતના જીવનની દરકાર ન રાખે, થોડા દહાડા કુટુંબસુખની દરકાર ન રાખે, પરદેશ ભટકે, ખોટા માની લીધેલા ભતકુળના ટેક મૂકી દે, વિદ્યા હુન્નર ભણે, પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્યોગ શોધે ને કરે તો લાભ થયા વગર રહેજ નહિ. ખુશામતથી ખાવા નેટલું પેદા કરવું, ખોટી મોટાઈમાં નાતવરા વરસાડા કરી દેવાદાર થવું, દુર્દશામાં રિખાવું ને ગાલ ઉપર તમાચો મારી લાલી દેખાડવી ને સંતોષીમાં ખમવું એના કરતા દેશ-કાળસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી, ટેકમાં રહી પોતાને ફાવતો ઉલ્લભ કરવો ને તેનાં કૃળ જંતવા એ આપણે! પુરુષાર્થ છે. ઉલ્લભની ખોટ નથી, પણ આપણે પહેમથી કાચર, દુ:ખના અલ્યાસે સંતોષી ને નસીબ ઉપર બેસી રહેનારા થયા છીએ સસારનાટકમાં ધામધૂમ છે, ખીન્ન દેશના લોક પોતપોતાના વેરા રૂઝી રીતે બળને છે ત્યારે આપણે કમ ન ભજવવા? શું દયામણા દુખિઆરા દેખ-ડાવી ઈજ્જતી કરવું ને નિસાસા મૂક્યા કરવા? દુખમાં તો છીએ, હવે દુ:ખથી શું કરવા કરવું? બંને તેટલું સાહસ કરી ખાડામાંથી કાં ને ઉપર આવવું? એ વિચારનો ભેરસો લોકમાં ઉપત્ત થાય ને ખંતી ઉદ્યોગ સાથે તો આપણી-આપણા દેશની સ્થિતિ સુધારી વગર રહે નહિ એ નકી છે.

દાખલા જોયા સાંસજ્યાથી, પુસ્તકો વાચ્યાથી ને સંગ્રતિથી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે છે, પણ પ્રથમ પોતાની હોસ નેઈએ. જેમ યુરોપમાંડના લોકોને પરસ્પર સં-ગતિના અને એકધર્મ-ભાષાના લાભ છે તેવા આપણે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોને નથી. જેમ ખુસલમાનો હળી ગયા હતા તેમ અંગ્રેજો હળતા નથી પણ અતડા ને અતડા રહે છે ને એથી તેઓની સંગતિ-નો પણ આપણને લાભ નથી; પણ તે માટે, શું આપણે ઉલ્લભ ન કરવા? ને આપણે આપણા દેશનો જય કરવોજ છે તો તેને અર્થે ઉદ્યોગ, શ્રમ, દુ:ખ, સાહસ, નીડરપણું, સંપ, શૌર્ય, આદિ સદૃશ્યો આપણામાં પ્રથમ આવવાજ નેઈએ. થોડા દહાડા ઉપર મારા ધરમાં એક આઠ મહિનાની જરા તરા ધુંટણીના તાણતી છોકરીને બે આરડાની વચમાંનો ઉપર ઓળંગતી નેઈ ને હું બહુ પ્રસન્ન થયો હતો પ્રથમ તો તે ઉપર પાસે ગઈ, પછી તે અટકડી બેઠી, પછી તેણે હાથ ઈચા કર્યો ને પછી ઉપરનું લાંઠું ઝાંટ્યું, પછી મહાકપ્ટે તે ઉપર પડી, પછી તે દે આગળ પહોંચીના ઉપર ઉપર આડ-

હતરાતી પડી, પછી આશુ ખહાર લટકવું રાખી તેણે એ હાથ ખસેડી નીચા કર્યો ને ખીલ આરડાની ભોય સાથે ટેકવા, પછી ધીમે ધીમે પોતાનું પેટ ખસેડી આરડામા ઉતરી ને બેડી ને હસી પડી. પછી એક જણે તેને પાછી પ્રથમના આરડામા આણી તો રડી પડી-પાછી ગઈ, આવી, પડી, પણ પેટ સાથે એક હાથ દબાઈ ગયો તેથી તે ઉપર ઉપર પડી રહી પણ રડી નહિ. થોડી વાર પછી તેણે હાથ કઢાર્યો ને પ્રથમની તળ-વીજ પ્રમાણે ખીલ આરડામા ગઈ ને અમારા સાચુ જોઈ ઠીકી કરીને હસવા લાગી પછી થોડી વાર અમે તેની સામા જોયું નહિ એટલે તેણે રડવા માંડ્યું ને જ્યારે તેની સામા જોયું ત્યારે તે પાછી હસી છોકરીએ શ્રમથી જ્ય મેળવ્યો ને તેને ખુશાલી થઈ ! એ જ્ય મેળવતા તેણે કેટલું સહન કીધું ? માથુ ખહાર લટકવું જોઈ મને વિચાર આવ્યો કે સાહસમા પ્રથમ માથું ખહાર પડે છેજ.

દેશમાં મોટા કાણુ ? રણુશર, વિદ્યાશર ને ધનશર જ્યારે તનમનધનથી અનુકૂળ એવા પુરુષો દેશના સામાન્ય સુખને અર્થે પોતાના તનમનધનથી ઉદારતા ખતાવે ત્યારેજ દેશની સમૃદ્ધિ વધે રણુશૌર્યથી જરા મેળ-વવાને આપણી પાસે સાધન નથી. સૌર્યસમાન ઉચ્ચ સદ્ગુણ ને મોડું આજ્ઞપણુ એ પ્રાપ્ત થઈ દુર્લભ છે પણ 'પૂર્ણ લક્ષ્મી, ખંતી દ્વિગથી ને ખારીક આનુરીથી શુ પ્રાપ્ત નહિ થાય ?'

હવે વૃદ્ધિવિષયે થોડું એક અંતે મરવું છે, એ સમજ છતાં પણ કાઈ મરવાની ઇચ્છા કરવું નથી. ઉલટી વધારે જીવવાની આશા રાખે છે. બન્ધન-દુઃખમા પડ્યા પછી તેમાજ સંતોષ માની રહે એવા કોઈના જન્મ-સ્વભાવ નથી, ઉલટું તેમાથી છૂટવાને તે મથન કરે છે સ્થિતિ હોય તેથી વધારે સારી કરવાને સૌ કર્મ કરે છે; વધારે વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સૌ લોક રાખે છે. માત્ર ન ક્ષત્રી સંતોષ ધરી બેસે છે મનુષ્યનો અનિ-વાર્ય સ્વભાવજ છે કે તેણે પોતાની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વધારે સારી કર્યા કરવી, તો વસ્તુતઃ અંતે નાશ કર્યાથી હોય ? 'અંતે સૌના નાશ છે' એ મત, ધર્મેનીતિની શિક્ષા આપવા માટે અને દુઃખમા દિવાસો મળવા-માટે નીકળ્યું છે; પણ ઉદ્ધમ ન કરવો, સ્થિતિ ન સુધા-રવી એને માટે નથી નીકળ્યું. ધણાક બન્ધન, અજ્ઞાન, દુરાચરણ, અનવ્યાસ, અનુદ્ધમ, અવ્યવસ્થા એથી

આપણે ધાર્યા પ્રમાણે કામમાં કાની શક્તિ નથી; પણ શું તેટલામાટે 'અંતે નાશ છે' એમ માનવું ? તે માત્ર મોંએથીજ. બાકી કર્મ તો કર્યા કરવા ? ચડતી પછી પડતી બેવામાં આવે છે, પણ શું પડતી પછી ચડ-તીનો સંભવ નથી ? વાર, પડતી થાય છે તેના પણ કારણો હોય છે, ને એ કારણો જ પ્રમાણે દૂર કર્યામાં આવે છે તે પ્રમાણે પડતી મોડી આવે છે, અથવા નથીજ આવતી અથવા પડતીમાથી પાછા ચડતીમાં અવાય છે. અંતે નાશ છે એ મત, ચડતીમા બહેડી ન જવાને માટે છે. અગર એ મત તત્ત્વવિચારથી ખરું માનીએ તોપણ તે મત પ્રમાણે ને તેમાથી નીકળેલા પ્રારબ્ધવાદપ્રમાણે સંસારમાં કોઈથી વર્તાયું હોય-જડ થઈ કોઈ ધરમાં બેસી રહ્યું હોય એમ નથીજ

ઉચી નીચી ભોય ઉપર ગાડીની જે ગતિ હોય છે તેના કરતા આદંબી સડક ઉપર વધારે હોય છે. જોગી પોતાનું આવરદા વધારી શકે છે-આપણે ઓસડથી રોગ દૂર કરી વધારે જીવે એ જીએ. પૃથ્વી ઉપર માણસનત પોતાનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધારતી જાય છે. આપણા દેશમા મહાપુરુષો હતા ને આજે નથી, પણ શુ આજે ખીલ કેટલાક દેશોમાં આપણા થઈ ગયેલા મહાપુરુષો કરતા ઉચી પદવીના મહાપુરુષો નથી ? છે. ઉદય અસ્ત, બસતી ઓટ, ચડતી પડતી, વૃદ્ધિ ક્ષય એના ચક્રપાંતર થયા કરે છે, તેવિષે આપણે નથી હલ્લી શક્તા કે કીયે મુકામે તે કિયા અટકશે ? અર્થાત્ જનતમાં વૃદ્ધિજ છે. વૃદ્ધિને અટકાવનાર અવ્યવસ્થા ને અનાચર છે; માટે વ્યવસ્થાની સાથે ઉદ્ધમ કર્મ થયા કરે તો વૃદ્ધિ પણ થયા કરેજ. એ વૃદ્ધિના વિચા-રથી યુરોપ અમેરિકાના લોક ઉચા ચરાસુખ ભોગવે છે આપણે તે ભોગવતા હતા, પણ તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોનો મર્મ ન સમજવાથી અને આપણી અનીતિથી આપણે દુર્દેશમા આવ્યા ને એમાથી ઉચા સદ્ગુણ-વિના આપણાથી બહાર ન નીકળાયું ને ત્યારે સંતોષ તથા પ્રારબ્ધને સાહી સુખ માની લેવા માંડ્યું ને ઉદ્ધમ કરવાનો સ્વભાવ છતાં ઉદ્ધમના સાધન તરત ન મળવાથી અનેક બન્ધન, ભય એથી કાયર થઈ નિરાતે આપણે બેડા છીએ એ સ્થિતિમાથી પાછા નીકળવાને ઉચા સદ્ગુણ ધારણ કરવા જોઈએ-જ્ઞાન વધ્યું, ચાંચદય વધ્યું, મોટા કામ માથે લેવામાં સૌર્ય બહાર પડ્યું એટલે આપણી સ્થિતિ વધારે સારી થઈ એમ નક્કી સમજવું.

૪. સંપત્તિ.

ન્યારે એક ધરના, એક નાતના, એક જાતના અથવા એક દેશના લોક, અથવા જુદા જુદા ધરના જુદી જુદી નાતજાતના ને જુદા જુદા દેશના લોક કટલીક વાતમાં એક વિચારના થાય છે, અને એ વિચાર પાર પાડવાને એકઠા મળી કામો કરે છે ત્યારે તે એકઠા મળવાને એક અથવા સંપ કરીને કહે છે. સારાં અથવા નરસા કોઈ પણ કામને માટે એક વિચારના થયું તેનું નામ એક અથવા સંપ. એમ કહેવાય છે-કે કુલાણુ ધરના સૌ સંપથી રહે છે. સંપ રાખ્દ સાધારણ છે. સંપ રાખ્દથી વાઙ્ક નહિ એવા લોક કોડાજ. નિરાળમા જતો કોડરો પણ કોઈ દહાડો ફરિયાદ કરતો આવે છે કે કુલાણુ બે કોડરોએ સંપ કરીને મને વર્ગમા ઉપર આવવા દીધા નહિ. સંપ રાખ્દના અર્થ લોકના સમજ્યામાં છે તે કીક છે. સંપ રડા કામને માટે પણ હોય ને નરસા કામને માટે પણ હોય. આ ભાષણમા સંપ રાખવા એનો અર્થ આમ લેવો કે રડા યોગ્ય ઉદ્દેશનેજ સાડ સંપ રાખવો.

હુનિયામાં ધણી ધણી ચીજો જોઈને માણસ તેના ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ તે તેને પોતાનાજ સામર્થ્ય થકી મળી શકતી નથી. તે જો પોતે બલાકારે એકલોજ અભિમાનના જોસમાં લેવા જાય છે તો તેમા તે કોડર ખાઈને પડે છે. એવું છે તેથી અગર ખીજની સહાયતા લેવી તેને ગમતી નથી તોપણ જો નથી લેતો તો ઇચ્છું પ્રાપ્ત થવું નથી માટે નાચારીથી પણ તેને સહાયતા લેવી પડે છે; ને એ સહાયતાજ સંપની ઉત્પત્તિ છે એમ સમજવું. એક તો સ્વાર્થસાડ ખીજની સહાયતા જોઈ એ એ ખર, ને જગતનું નૂર પણ તેજુ છે કે જેને જોઈ દેખાદેખીથી માણસને પણ તેમ કરવાનું મન થાય છે. જુઓ આકાશ, અને જુઓ કે કોટલાવધિ તારાઓ કેવા નિયમસર એક ખીજથી અચુક અચુક અંતરે રહેલા છે ! ક્રોડા પોતાની ગતિમાં ધાક્કેલ કરીને સુઝિતો નારા કરતા નથી. પેલા બે મોટા ગોળા સૂર્ય ને ચંદ્ર એનેજ જુઓની કે તેઓ કેવા સંપથી રહેલા છે ! શું કોઈ દહાડો ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બન્ને જોડે પ્રકાશતા દીકા ? ઉનાળા વિના ચોમાસુ નહિ અને ચોમાસા વિના ઉનાળો નહિ. હુનિયા ચલાવવાને સઘળા વસ્તુઓ કેવી એક સંપથી રહેલી છે ! ઝાડોમા પણ તેમજ છે.-પૃથ્વી, ખીજ, પાણી, તડકો વગેરેના સંપ, થાય છે ત્યારે તેમાથી વૃક્ષ, પછી ફૂલને પછી ફળ થાય છે. અર્થાત્ જગતનું નૂર સંપ છે. કોઈ પ્રાણી પછી માણસ

કે જનવર નિરંતર એકબીજા એક ઠેકાણે રહ્યું અને તેણે એકલાંજ કામ કીધું એવું ધણુખરે તો જોવામા નહિજ આવે ખીજે પ્રાણીઓ અને ઝાડો ઈશ્વર જે પ્રેરણા આપી છે તે વડે પોતાના કામો કર્યા જાય છે, પણ મનુષ્યને બુદ્ધિ આપી છે કે જો બુદ્ધિના યોગે તે પોતાને જોઈવું, સૂઝે તેવી રીતે અનુકૂળ કરી લે છે. હુનિયામાં વસ્તુઓ જોઈને માણસ મોહ પામી જાય છે ને વિચાર કરે છે કે આમાથી શું લઉં, ને શું ન લઉં, ને પછી ગભરામણમાં તે પોતાના સાથીને પૂછે છે. મહેનત કરીને લાવેલું સંભાળી રાખવાને તેને ધણાં માણસની ઉડ્ડ જોઈએ. એ સઘળાં સાધનની અનુકૂળતા કરી લેવાને સૌને એક ખીજની ગરજ પડે છે. માણસ માણસને કામ લાગે છે. માણસ ખીજ વસ્તુઓને અને ખીજ વસ્તુઓ માણસને, એમ સઘળે ઠેકાણે પરસ્પર કામ લાગે છે. વનમાંથી ખસીને ગામોમાં, શહેરોમા લોકોએ રહેવા માંડયું અને ત્યા પછી પોતપોતાને રડી રીતે વર્તવાસાર નાના પ્રકારના રાજ્યસંબંધી નીતિસંબંધી, સંસારસંબંધી કાયદાઓ બાધી બંદોબસ્ત રાખ્યા અને પછી એકઠા મળીને મંડળીઓ કહાડીને વિલા વેપારના કારખાનાં વધારી તે સૌ સંપને જોડે. નથી તેને કે કરવામાં સંપ આદિ કારણ છે અને છે તેને નથી કરવામા અદેખાઈ બરેલા જુદા વિચારો મૂળ કારણ છે.

સંપ ગૌરવણું છે. તે બેકી પણ મજબુત દહીંને પહેલવાન છે. તે ધણો જડો નથી તેમ ધણો પાતળો પણ નથી. તેની રંગા કસાઈને ઉચકાયલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મોઢું ગોળ ને ભરાવ છે. કાચા ખેસી ગયેલા નથી પણ મજબુત છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરનીની લાલી આવી રહેલી છે. તેની આખ કચકડાં જેવી નિર્મળ છે ને કાળી ભગ્નર તેજસ્વી કીકી છે. તે ધણો આશચ્ચ છે. સ્વચ્છ લોહીનો બરેલો છે તેથી તેની જુમને લીધે તેની આંખ કિચિત મિચાયલી રહે છે. જોઈ કોઈ ચિત્રની ખૂબી જોતી વખત આંખને કંઈ એક ડાણી અર્થાત્ પ્રસરેલી દષ્ટિને એકડી કરીને જોતો હોય તેમ તે જુઓ છે. તે નીચી પણ ચાર પાસ ફરતી એવી દષ્ટિએ મોટા ધીર અને વિચારવાળો પુરુષ દેખાય છે. તેનું નાક મોંના પ્રમાણ કરતાં કંઈએક લાંબું છે અને તેને કાળી ને ટુંકી પણ ભરાવ મૂળ છે. તેના બન્ને હાથ એકદમ જોરમા બહાર નીકળીને કંઈ પરાક્રમ કરવાને વહેલા ઉઠી એમ દેખાડાવે છે, ને તે જુમને લીધે તેનું જમણું પાસું કરાતાં જોરમા હગાર અંદર ગયેલું

અને ડાહ્યું પાસું બહાર પડતું હોવાય છે. તેના પગની પાનીઓ જમીન ઉપરથી ઊઠવાની તૈયારીએ ઉચકાઈ હોય એવી માલમ પડે છે. એ હસતા મોઢાના વીર-પુરુષની આકૃતિ ઉપરથીજ સર્વ મોહભળમાં પડી જાય છે અને તેથી તે જલદીથી સૌને વશ કરી લે છે. માથું નેઠીએ તો મોળ, મોઢું, ને કંઈક આગળ પડતું. કપાળ વિશાળ ને જાન્ય. તેનામાં પ્રોઠતા, સૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે શુભા છે તેના તેના અવયવો ઉપરથી આભાસ થાય છે.

હવે એવી રીતની જેની ઉત્પત્તિ અને એવી રીતનું જેનું સ્વરૂપ તે પરાક્રમ કર્યાવિના કેમ રહે, અને તે પરાક્રમ કંઈ નાનાસાનાં પશુ ન હોય. સંપકુસંપથી થયેલા લાભાલાભ કેટલા છે તે નેઠીએ.

આમ કરીને જીવાનીમાં આવ્યો કે તેણે હસતાં હસતા મૂઠ પર તાળ લેવા મારયોજ છે ની 'હસતા હસતા આટલાસાઝ કે તેને નિરાત છેજ કે મેં જે કામ હાથમા લીધું તે પાર પડ્યા વિના રહેનાર નથી પોતાનામા પુરૂ જોર ન હોય અથવા સામા ધણીનો પરાજય કરતા ધણી વાર થઈ ગઈ હોય તો મોઢાના થહેરા ફરે અને રોદ્રરસમા જવાય. તેણે કંઈ વીર પુરુષને હોત નથી ધણાં માણસો એક વિચારના થયાથી તેઓનું જોર ધણું વધી જાય છે.

ઘાઠુંજ છે કે કાયા સતરનો દોરો. ઝટ વૃદ્ધી જાય છે, પણ જ્યારે તે ખીબ દોરાઓ જોડ એકઠા વણાઈને દોરડાંપે થાય છે ત્યારે તે તેણી નાખવા મુરંકેલ થઈ પડે છે, અને વળી મોટા મોટા ભારોને ખેંચી લેઈ જાય છે. એક માણસને ખીબ મળે અને જો તે બન્ને પુરુષો હોય તો તેઓનું જોર આખી દુનિયાને ભારે થઈ પડે માણસને પોતાના બળમા, પછી શરીરબળમાં, વિજા-બળમા, કે બુદ્ધિબળમા; વધારો થાય છે, અને વધારાને યોગે દુનિયામા ફેરફાર થઈ જાય છે સિકંદર બાદશાહ અને તેના બે ત્રણેક પ્રધાનો એઓનાં એકઠા બળે આઠા ફેટણ રાજ્ય સપાદન દીધું ! એક પુરુષ બમે તેવો ચતુર હોય ને તેનો સખંધી તેનો વિશ્વાસઘાત કરે તો આગ-લાતું શું ચાલે ? બે હાથવિના તાળી પડેજ નહિ આજમા આણું બેનું મળતું થયાવિના કંઈજ કામ થાય નહિ. પછી તેમા એકનું ખીબના કરતા વધારે આગળ પડે. નેપોલીયન બોનાપાર્ટે એકલાએ આખા યુરોપ-ખંડને થયરાવી મૂક્યો હતો તેમા શું તેના મસલતદારોનું અને વિજાસુ લરકરની સહાયતાનું એકઠું મળેતું પરા-ક્રમ-ધણાં લોકોનું શરીરબળ અને મનબળ નહોતું ? ને એ એકઠા બળના કરતા જ્યારે રશિયા, યુરશિયા, અને

ઇંગ્લાંડ એ ત્રણ જુદા જુદા દેશના જુદા જુદા લોકોના શરીરબળ તથા મનબળનો સંપ થયો ત્યારે બોનાપાર્ટનું કંઈજ ચાલ્યું નહિ, એ વાત પણ ખરી કે નહિ ? બે વરસ ઉપર એકલા રશિયાની સામે અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, અને તુર્કના એકઠો જમાવ હતો ત્યારે રશિયાનું શું ચાલ્યું ? જે વેળા ફ્રેંચીના વચનઉપરથી રામચંદ્ર વન-વાસ નીકળ્યા તે વેળા તેની પાસે શું હતું ? જ્યારે તેની સાથે લક્ષ્મણ અને સીતા એ થયા ત્યારે તેને કેટલી વાતથી મદદ મળી ? પોતે શત્રુ મારવા જતા ત્યારે સીતાનું સંરક્ષણ કરવાને વિશેષે અને પોતાને સહાય કરવાને લક્ષ્મણ કામ લાગતો કે નહિ, ને પછી બે ભાઈનું સુગ્રીવ હનુમાન સાથે મળતું થયું ત્યારેજ, જે ત્યારેજ રામચંદ્રે રાવણને માર્યો કે પોતે એકલાએજ જઈને માર્યો ? પાંચ પારવો પણ એકસંપે રહ્યા ને પછી તેઓએ કૃષ્ણની સહાયતાથી કૌરવોનો પરાજય કીધો એ શું ? કૌરવ પણ લડાઈમા ધણી વાર ટક્યા તે માહોમાહ સંપ હતો ત્યારે કેની અને પછી તેઓના પારવો કરતા અંગબળમા અને બુદ્ધિબળમા ઘટારો થયા ત્યારે તેઓ હાર્યા કેની ?

રાજ્ય સુધરાવટમાં પણ રાજનું અને પ્રધાનોનું એક-દીલ હોતું નેઠીએ પ્રધાનોનું અને રાજનું એકમત ન હોય તો પ્રધાન પ્રધાનવટું કરે શું ? નવા કાયદા બને શું ? ને રાજ્યની આબાદાની થાય શું ? ઇંગ્લાંડમા જુદા જુદા પ્રાંતોમા મુખ્ય શહેરોના વિદ્વાન પુરુષોનું રાજ-કીય કામના વિચારનેસાર પ્રબળી તરફનું જે એકઠું મળતું થાય છે તેને પાર્લમેંટ સભા કહે છે. એ સભા પોતાના દેશીઓના દુ.ખનો વિચાર કરી તેને સરકારમાં જહેર કરે છે. રાજની સત્તા રૈયત ઉપર કેટલી અને રૈયતે રાજની કેવી ને કેટલી સત્તા માનવી એનો રાત હહાડો તે વિચાર કરે છે એ સભા અને રાજ વચ્ચે જે કંઈ વાધો પડેતો તે તે વાત તેમની તેમ રહે છે. રાજ અને રૈયત વચ્ચે ધણો સંપ હોતો જરૂરનો છે. રાજ કહે કંઈ ને રૈયત કરે કંઈ તો તેમા રાજ અને રૈયત બન્ને પોતાનું અકલ્યાણ કરી લે. રાજરૈયતે એક ખીબના વિચારથી નવા કાયદા કરવા; રાજએ રૈયતની સલાહ લીધા પછી દેશમાં રૂડી વ્યવસ્થા કરવાસાથે (પોતાની મોજશોખનેમાટે નહિ) રૈયત પાસેથી ઘટતું દ્રવ્ય મળતું; એકે કાયદા કરવા ને ખીબએ બળવવા. રાજએ રૈયતના હક્કમા સાથે થાય તેવાં ધણાં કામો કરી આપવા વગેરે જે બાબતોથી સલાહસપ રહે તે બાબતોની વૃદ્ધિ કરવી એથકીજ દેશની સંપત્તિ વધે છે. રાજકીય પ્રકરણમાં સંપની જરૂર અને અગત્ય ધણી છે તે વિષે લોકને છેક અબજુ થયો નથી. ઇતિહાસો નાચ્યા-

થકી માલમ પડે છે કે રાજ્યની સંપત્તિ અને આબાદાની વધવાને રાજની તરફથી રહેમ નજર અને રૂંચતની તરફથી રાજભક્તિ અવશ્ય જોઈએ. જે સંપ ન હોય તો તે રાજ્ય થોડા દહાડાનું સમજવું.

સાંસારિક કામમાં તો સંપત્તિ જરૂરિયાત વિશે બેલાવાનું છેજ નહિ, કેમકે ડગલે ડગલે તેનું કામ પડે છે સંસારની ઉત્પત્તિજ સંપત્તિ છે ઉત્પત્તિ છે તો વૃદ્ધિ કાં ન હોય ? ધરમાનાં માણસોની વચ્ચે જો કુસંપ થાય તો તેઓ ધર વણસાડે, ખાવે પીવે હેરાન થાય અને લોકોમાં હાથે કરીને ફેંકેલી કરાવી લે. દેશકામની વહેંચણું કરવા સાથે નાતજાત કરવી એ સાઈ છે; પણ અમે મોટા બીએ, અને ઉચ્ચા છીએ, પરમેશ્વરે અમને વધારે ઉચ્ચા કીધા છે, એવું અભિમાન કરવાને તથા ખાપદાદાનોજ ધંધા પસંદ ન પડે તોપણ કરવાને તથા ધર્મનું બહાનું કાઢી અનાતિ ફેલાવવાને, અને ઘણી વાતોના પ્રતિબંધો પાળવામાં મોટાઈ છે એમ માનવાને નાતજાતો દરવી, અને તેની સંખ્યામાં બેઠેલ વધારો કરવો એ સધળી, સંપત્તિ નસાડી મૂકવાની નિશાની સમજવી. એથી કુસંપ ને કલ્પ્યા વધ્યા વિના રહે નહિ ને પછી દેશની પડતી પણ આળ્યા વિના રહે નહિ.

કુટુંબના માણસોમાં સંપ રહ્યાથી પ્રીતિ વધતી જાય છે, એક બીજાને મળીને કામો થાય છે, અને કામો આરંભ થકી તે અંતલગી કાંઈ વિઘ્નને જોતા નથી, પણ વહેંકાં પાર પડે છે. જે સગાવહાલોમાં, દીકરાબાપને, ધણીધણીઆણીને, સાસુવહુને, દેરાણીજીદાણીને અને બીજાઓને બનતું નથી, અર્થાત્ અદેખાઈએ સમજાડ મૂળ ધાકું હોય છે, ત્યાં પંડાની, શરીરની અને બુદ્ધિની હાનિ થયા વગર રહેતી નથી. કેટલાક કુટુંબો સહજ કારણને માટે લોડ છે. કકાસ વધી પડે છે, આખરે સરકારદરબારમાં કલ્પ્યા જાય છે અને એ નિમિત્તે ત્રાહીતના ધર ભરાય છે. ચરસાચરસીથી નાણું વવરાઈ જાય છે. રાતદહાડાની કાળજીમાં શરીર શોષવાય છે. કરવાનાં કામો થતા નથી.

નીતિસંબધી વાતમાં પણ સંપ મુશ્કેલ છે. નીતિ પાળવાનો એક ઉંચકો સપ છે. બ્યભિચાર ન કરવો, ચોરી ન કરવી અને ખૂન ન કરવું વગેરે જે નીતિઓ છે તે આટલા સાથે કે પરમેશ્વરના અપરાધી ન થઈએ, અને સંસારી કામમાં ધાલમેલ ન થઈ જાય, પણ જેવું ને જેટલું જેને યોગ્ય તેવું ને તેટલું તેને મળે. બ્યભિચારકર્મ કીધાથી સ્ત્રીપુરુષોને પરસ્પર દેખાતો પ્રેમચંદ્ર અસ્ત થઈ જાય છે અને કુસંપ આગમન કરે છે. ઈશ્વરના કોપ ન થાય તથા કાઈનું મન દુષાય નહિ અને સર્વે જણ

એક બીજાને દુઃખકર્તા નહિ પણ સુખકર્તા સલાહકરી રહેજી બાધી રહે તેને માટે નીતિચંદ્રોમાં આજ્ઞા આપી છે કે સારી રીતિમાં રહેવા સાથે એટલે સંપત્તિ રહેવા સાથે નીતિ પાળવી અને નીતિ પાળવામાં અને પાળવા સાથે પાછો સંપ રાખવો સંપ કારણ અને કાર્ય બે રૂપે છે. જે દુનિયામાં સંપ રહે અને સંપની વૃદ્ધિ થાય એવી સધળા લોકો કોશીસ કરે તો તેઓ અનીતિનાં કામમાં હાથ ધાલનાર નહિ.

કેટલાએક પુરુષોએ નવા નવા ધર્મના માર્ગ ચલાવી ને લોકમાં કુસંપ ઘાલ્યો છે. તે કુસંપ કહાડીને ફર રહ્યા હોત તો સાથે હવું કે ધીમે ધીમે તે કુસંપ નીકળી જત પણ હલારા ઉત્તરોત્તર અન્ય માર્ગની નિંદા કરવામાં અને દોષ કાઢવામાં અને તેથી કુસંપને વધારવાની વેતર-લુમા રહ્યા છે જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોથી કુસંપ દેશમાં પ્રસાર કીધા છે ત્યારે હવે બધા હિંદુઓમાં એકજ રીતની ઈશ્વરપૂજા કેમ ન હોવી ? સંપ હોય તો થાય. જુદા જુદા મતના લોકો એક બીજાને ધિક્કારે છે, ને એવા તો ધિક્કારે છે કે પોતાથી અન્ય માર્ગના પુસ્તક-ને હાથ અડકાડવાને આચકો ખાય છે; તો પછી તેમાં લખેલું શું વાચે ? એવા વહેમ કુસંપ જોઈને દેશની દાઝ જાણનારા પુરુષોને ધણી ધણી અકળામણ થાય છે.

વિદ્વાના કામમાં સંપ રાખવો ઘણો જરૂરનો છે. જે વિદ્વાન થયો તેણે કુશાઈ ન જરૂર તથા પોતાથી ઉત-રતા પંડિતોને તુચ્છ ન ગણવા પંડિતોની લડાઈથી પણ કુસંપે ધર ધાલ્યા છે. વાદવિવાદથી પંડિતોમાં ઇર્ષા વધીને વિદ્વામાં વધારો થાય છે, પણ તે વાદવિવાદથી કોપ અને દ્રેષના ધરમા ઉતરતું નહિ. જે વિદ્વાનો સંપત્તિ કામો કરે છે તેમના પરાક્રમ અલૌકિક થાય છે. ઇંગ્લાંડ દેશની આટલી ચઢતી છે તેનાં કારણોમાંનું મોટું કારણ આ છે કે ત્યાં વિદ્વાનોની હજારો મંડળી છે જેમાં તેઓ પોતાપોતાના વિચાર જણાવે છે અને એકસંપ થઈને નવાં કારખાના કહારે છે, જે કારખાનાં થકી પોતાને અને દેશને લાભ થાય છે. જુઓ, ઇંગ્લાંડ દેશના વિદ્વાનોની રીત અને અહિંના વિદ્વાનોની રીત, અહિંના વિદ્વાનોની રીત આવી કે મોટાઈમાં બીજાઓથી જુદું પડતું અને પોતાની મતની નવી રાણા કાઢતી. પણ એમ પચાથી દેશના લાભમાં થોડા અંશ બને છે. પણ સામાસામાની ખોદણીનાં અંશ લખાય છે. એક વિદ્વાને બીજાનું સત્યાનાસ ન ઇચ્છતું પણ તેને આશીર્વાદ દેવો. એકને આખર મળેલી જોઈ બીજાએ ખીજવાઈ ન જરૂર પણ પોતાને આખર મળે તેમ કરવાનો સ્વધર્મી (અદેખાઈથી નહિ) પરિશ્રમ કરવો.

અર્થાત્ સર્વે પરિતોએ સંપથી કામ કરતું નેટલો પરિતોની વિદ્યા ઉપર દેશના સુધાને આધાર રાખે છે તેટલો બીજા વિષયો ઉપર તે આધાર રાખના હશે માટે પરિતોમાં સંપ હોવો જરૂર છે.

વેપાર બાબતમાં સંપથી થતા લાભવિષે ધણું ધણું બોલતું તે થોડું છે. એકલા જાતે મોટા વેપાર તો ધણા દ્રવ્યવાળાથીજ થાય; ને તેમાં જે નુકસાન થાય તો તે તેને એકલાનેજ ભોગવવું પડે. મંડળીએ વેપાર કીધાથી ધણા જણ પોતાનું થોડું થોડું ધન વેપારમાં નાખી શકે છે અને તેમાં જે નફો નુકસાન થાય છે તેમા નફા ધણા ધણીવાર થાય છે ને નુકસાન થોડા થોડીવાર થાય છે એથી ધણા જણને થોડે પૈસે ધણો નફો થાય છે. વાર, મંડળીવાળાનેજ નફો થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ દેશમાં ધણી બહારની વસ્તુઓ જલદીથી સસ્તી કિંમતે આવે છે કોઈ સંચાત્ર નહીં કારણાતું કાઢતું હોય તો તેને માટે લાગેલા પૈસાઓ નેઈએ, ને તે સધળા કંઈ એકલાથી અપાય નહિ, પણ મંડળીકરે એક મત થયાથી ધણું નાણું એકતું થાય છે ને તે વેપારમા નંખાય છે. વળી એકન ધીરનાર ન મળે, પણ મંડળીને ધીરનારા ધણા મળ્યા આવે છે. ઇલાહમાં મંડળીઓથીજ વેપાર ચાલે છે. વેપારીઓના સંપથી દૂર દેશના લોક જોડે સંબંધ થઈને મૈત્રી થાય છે, અને સંગતિથી પારકા દેશના લોકોના રિવાજો, તેઓની નીતિ, તેઓના ધંધા, તેઓની વિદ્યા, ચતુરાઈ વગેરે આપણા જાણ્યામા સહજ આવે છે દેશાનુ કરવાયકી જે લાભો થાય છે તેમાંના ધણા ખરા વેપારીઓના મારફતે થાય છે વેપારીઓમા સંપ ન હોય તો પરદેશના લોકો એકબીજાને આડું અવળું સમજવાને પોતાના કામ કાઢી લે માટે માત્ર સ્વાર્થનાજ ઉપર આધાર રાખીને દેશમા કુસમ કરી પરદેશીઓને હાથ નાણું જવા દેતું નહિ. ધણા લોકો જોડે દોસ્તી થયેથી પોતાના અધરા કામ સહજ બની જાય છે.

એ પ્રમાણે સંપની જુદી જુદી બાબતમાં અગત્ય છે આવી રીતે સંપ હોવા નેઈએ ને આવી રીતના નહિ એ ઉપરના લખાણથી સમજાય હશે, પણ હવે સંપથી થતા લાભ અને કુસંપથી થતા અલાભ સાધારણ શબ્દોમા થોડાંએક બતાવું છું.

સંપથી રહેવાના રવલાવ રાખ્યાથી અનુપયા માણસની પ્રીતિ બંધાય છે, પ્રીતિ બંધાઈ એટલે તેની તરફનું જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાનમા મળે છે; તેમ બીજાને પણ એ રીતે જે જ્ઞાન એકકા થઈને (સંપ બંધાઈને) જે કોઈ નહું કામ જોડે છે તો તે પાર પડે છે. સંપથી મૈત્રી

ટકે છે અલબત્ત મૈત્રી ટકવામાં ધણું ધણું વિધેનો આવી નડે છે, પણ જમ ખાઈ જવાની ટેવ રાખ્યાથી અથવા સંપ રહેવાનું પમંદ કીધાથી અને નવીજ કોશીસ કીધાથી તે વિધેનો પોતાની મેળે ગમે ત્યા સંતાઈ ભરાય છે. સંપે રલાયકી ઉદ્દમ, નીતિ અને દ્રવ્ય વધે છે માણસને દુખની વેળામાં તેની ખરદાસ્ત લેવાને સૌ ખુશીથી ચાલ્યાં આવે છે. સંપથી તન મન પ્રકુલિત ને ખનને ખરકત રહે છે. જ્યારે મન સ્થિર નથી હોતું ત્યારે કોઈ વાતમા પૂર્ણ ધ્યાન દેવાનું નથી. જ્યારે આકળો સ્વભાવ હોય છે ત્યારે સર્વ કામ ખાવરાપણામાં થાય છે. ઈશ્વરની ઓળખાણ પણ સારી થતી નથી, કેમકે તે થવાની આગમચ ધીરજ પકડી મનની સ્વસ્થતાને ઠરી-કામ કરની નેઈએ. સંપ વધ્યાયકી કલ્યા આકાસ જણાતા નથી. ગાળાગાળી, મારામારી, ચીડીઆપણું, યુરસો એ સૌ કુસંપથી થાય છે. જે વસ્તુનુ મનમાની રીતે મળતું ન થયું અર્થાત્ સંપ ન થયો એટલે તેઓ એક બીજાને ખાવા દોડે છે એકે સાથે કામ કીધું તેનું જોઈને બીજાઓએ તેના ઉપર અદેખાઈ ન કરવી, પણ બને તેટલો ઉદ્દામ કરવો. અદેખાઈથી પોતાને વિરોધે અને થોડુંએક સામાને નુકસાન થાય છે. સંપે રલાયકી લાભ ઉપર લાભ થાય છે.

સધળો વિધિ કલ્પા, હવે હુંકામાં નિષેધ કરું છું. જે ચાર અથવા વધારે શાસ્ત્રોએ એકઠા મળીને રાજ્યદ્રોહ કરવાના મનસુબો ન કરવા. તુત ઉઠાવીને રાજ્યમા બેઠું ન જગાડવું. પોતાના સ્વાર્થસાથે જે ચાર જણાએ સામાની આબકને અથવા ધનને અથવા શરીરને નુકસાન કરવાના હેતુથી સંપ બાધવા નહિ દેશમા કુસંપ વધારવાને એકસંપ થઈને ધર્મડંગની અથવા જીયારી-ઓની પેઠે મંડળીઓ કાઢવી નહિ. જંગ્લ કરીને અનીતિના ફેલાવા થાય, જંગ્લ કરીને કોઈના તનમનધનને હાનિ પહોંચે, જંગ્લ કરીને ધરની અને દેશની આબા-દાનીને ધક્કો લાગે તેવી રીતે એકકા થઈ સંપ બાધીને કોઈએ કામ કરતું નહિ. સંપ કરવો તે રડાંજ કામને માટે આ દેહ છે તે પરોપકાર કરવાને માટે છે, ઉપદ્રવ કરવાને નથી ખૂબ સમજી રાખવું કે સંપ છે તે હિત કરવાસાથે છે, —એઈનું અહિત કરવાને માટે નથી.

બધા નિબંધનો સાર, સર્વે સંપ રાખવો એવો છે. સાલજનારાઓ ' આપણી પડતી સાથી થઈ છે તેનો વિચાર કરો બીજા કાસ્ટો શોધવા સૌ ફાંડાં છે. કુસંપ એજ કારણ છે. કુસંપે રાજ્ય ગયા અને ધન ગયા. સર્વ વાતથી શ્રીમંત ટળાને દરિદ્રી થયા તે કુસંપથી.

કુસપતું ભેર વધુ કે કુવિચાર પેઠા હું મેંડિને નું નીચો એમ થવા માંડયું ને સઘળી નરકથી વહેમનું ભેર વધી ગયાથી રોજ હગલે હગલે માર ખાયાં કરીએ છીએ માટે હવે એ માટે જાન તમે દીધમા આણો. કુસંપ શત્રુ એ પહેલેથી બેડીને તોડી નાખવાનું વિચારો, રૂવિચારો, અને સમય સાધન પણ અનુકૂળ છે એટલે તમે શત્રુને નસાડવામાં વહેલા ફોટેહ પામશો. દ્રવ્યનું ભેર તો નથી ને એ હું બહુ છું, પણ તમારા બાપદાદાની બુદ્ધિના નમુના ને પૃથ્વીમાં વેસતા પડ્યા છે તે નમુના પ્રમાણે તમારા કષાણમાંથી કહોડો. રૂકસપ સાથે લડવાનો આ છેલ્લો વખત છે. બોડો મૂક ઉપર તાળ દો અને રાતદિવસ વિદ્યા બહુવા પછવાડે અને વિદ્યાન પર દેશીઓની સંગતિ કરવા પછવાડે સુવિચારના ગ્રંથો, ઇતિહાસ, કાવ્યોદિ વાચવા પછવાડે અને સર્વ શાસ્ત્ર પુરાણ તથા લોકની મતિ એ રૂપી છાસ વલોવીને તેમાંથી શુદ્ધ ધર્મરૂપી માખણ કઢાડવા પછવાડે, રાતદિવસ મંડો. મંડો રૂ ભાઈ મંડો. મારી પુરી ખાતરી છે કે તમે તમારા બાપદાદાનું નામ હુબાવું છે તેને પાછું તરાવી આણશોજ આણશો. કુસંપનો પ્રધાન ને વહેમ તેણે તો ઠેકાણે ઠેકાણે દુબળ કરી લીધા છે, પણ હવે સઘળા એકસંપ થઈ બચો અને ઉદ્ધમ આરંભો ને તે ઉદ્ધમ ઘટતા રસ્તાસર કરો તમારા એકઠા મળેલાં તેજને પ્રતાપે કરીને સર્વ કુસંપ તો બળીને ખાખ થઈ જશે. સંપ સઘળે પ્રજ્ય છે, માટે સપતું સેવન નિરતર કર્યા કરો નીચી મુંડી રાખીને પોતપોતાનામાં સંપે રહીને રાતદિવસ ઉદ્ધમની પછવાડે લાંગા એટલે તમારા ધારેલાં કામમાં તમે વહેલા પાર પડશો. આમ ન વિચારો કે આપણાથી શુ બનવાનું છે? ને બંન છે તે માણસ-થીજ બને છે માટે હવે છેલ્લું કંઈ છું કે પરમેશ્વરનું નામ લેતા કે સુવિચાર ગ્રહણ કરવાના અને તે પ્રમાણે અમલમાં લાવવાના ઉદ્દેશમાં વહેલા સામીલ થાઓ. સાર કાને નથી ગમત કે માટે હવે સુધરેલા પુરુષોએ હિંમત-થીજ બહાર પડીને લોકોને દેખાડવું જોઈએ.

દેશી ભાઈઓ! તમને ને ને દુઃખો વહેમયદી થયેલાં છે તે આ ઠેકાણે કહેવાઈ શકતાં નથી. વહેમ દૂર કરવા, એ એકઠા એક પુરુષનું કામ નથી એમા ધણુના સંપત્તી જરૂર છે માટે તમે વરચોડા અને નાતવરા કરવામાં હજારો રૂપીઆ ખરચી નાખો છો તેના કરતા ગરીબજરખાઓને કામે લગાડવામાં કેમ નથી નાખતા? નેમાં તમને અને તેઓને બન્નેને લાભ થાય. ગરીબ અને તવંજર વચ્ચે પ્રીતિ વધવા દો અને પછી ધન-બળ, ઉદ્ધમબળ અને બુદ્ધિબળનો એકઠો સંપ થયો અને તે સુવિચારને મળ્યો એટલે પછી તમને તમારા

મનોરથ પાર પડેલા બેવામાં લાખા દહોડા નહિ લાગે. ડાહ્યા છો, પણ અક્ષામણી માંડા બની ગયા છો તે પાછા ડાહ્યા થાઓ અને અદેખાઈને દૂર કરી સંપથી રહેતા બચો. તમારા સઘળાં કામમાં સંપને મોખરે મૂકો અને પછી તમે જોશો કે થોડા દિવસમાં દેશમાં સઘળે ઠેકાણે સંપ સંપ સંપ ગાજ રહેશે અને તે ગાજવાની સાથેજ સર્વે પ્રકારની સુખસંપત્તિનો વરસાદ એકદમ ટૂટી પડશે. તથાસ્તુ.

(નર્મવૃત્ત)

વિનંતિ દેશીને કર, હું લાઝ દીક્ષમાં ધરું, કહું વળી ખરેખરું, જીવું ન લેશ ધારે; કુસંપથી વૃદ્ધી સહ, ગયાં સુરાજ તો બહુ, કહું શું દેવવાત હું, નહિજ દુઃખ આરે; કુવેમ મત્સરે કરી, દશા થઈજ આકરી, વિના સુસંપની પડી, જશે ન રોજ ભારે; નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને, વધારવાજ ઝંપને, હું જહુ લે વિચારે. ૧

શરીર મન ભેરમાં, કમી છતાંજ તોરમાં, બુડા કુરાપદ શોરમાં, રમ્યો ધણો અપારે; ધણા હીણા કર્યા અરે, મદેથી પાપ તે ખરે, સુબુદ્ધિ શુદ્ધિ તો ખરે, પડ્યા નહી સકારે; ગરીબ દેશ તો થયો, સુટેક દેશીનો ગયો, અધર્મ તે વસી રહ્યા, ઉપાય એક સારે; નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને, વધારવાજ ઝંપને, હું જહુ લે વિચારે. ૨

સુધી સભા વિષે જઈ, સુગૃહીજ કાનને દઈ, શિખામણી દીલે લઈ, તને હું વેર ખારે; ઉમંગ અંગમાં ધરી, સુનીતિ મનમાં ભરી, હવે કુબુદ્ધિ ને અરિ, હીસે ધણી હનરે; કરે સુઉદ્ધમે વળી, વિચાર એકઠા મળી, વચેજ લીતિ ને બલી, દેશી દિશે હુકારે; નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને, વધારવાજ ઝંપને, હું જહુ લે વિચારે. ૩

હું બહુ હું રૂ હવે, પધારીમાં કયમે લવે. સીંબઈ તો રહ્યો તવે, હું હું કહી ખંખારે; પ્રતીક્ષ રાજકાળમાં, સુસંપથ રે સમાજમાં, રહીજ લોકલાજમાં, કરે સહુ સમારે; સમાવી દેઈ રોષને, દીલે ધરી હું હોશને, ભરાવવા સુકોશને, વિચારને સુધારે, નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને, વધારવાજ ઝંપને, હું જહુ લે વિચારે. ૪

૫. સુખ.

સુખના વિષય અનેક છે, પણ ઘણું કરીને આપણા લોક આટલાને સુખ કહે છે. ખટપટ-શ્રમ-રોગ-અન્ધન ચિંતા-શોક-ભયથી અલગ હોવું તે સુખ; ઇચ્છા પુરી પડવી-શ્રમનો અદલો મળવો-વિભાગનો સંભાગ થવો તે સુખ; ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવામાં-જે વાતનો ઇંદ તેનો ઉપયોગ કરવામાં સુખ; વહાલાને સારી સ્થિતિમાં જોવા-સાંભળવામાં, નિરાશિતને દયા-ઉપકાર કરવામાં ને વેરીને નુકસાન થાય તેવું ઇચ્છવામાં સુખ; ધરકુટુંબ, મિત્ર, અન્ન, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય એથી અનુકૂળ હોવું તે સુખ; લોકમાં સારે બોલાય-માન મળે તેમાં સુખ; જીવતા રહેવામાં-ઈશ્વર ઉપર ભાવ-આરથા રાખવામાં સુખ, ઇત્યાદિ. કહેણીઓ પણ છે-“પહેલું સુખ તે ભતે નરા (નીરોગી), બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા, ત્રીજું સુખ તે કોઠીએ ભર (જીવાર), ચોથું સુખ તે સન્નજન નાર.” “સુવા જેવું સુખ નહિ ને સુવા જેવું દુખ નહિ.” “સતોષ સમાન સુખ નહિ.” “નિવૃત્તિમા મોહું સુખ છે.” “સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ” “જ્ઞાનમા સુખ છે.” “આરા અમર છે મરિ એમા પણ સુખ છે” “જોએ જેમા માન્યુ તેને તેમા સુખ,” અને સંસારમા સુખ છેજ નહિ એમ પણ કેટલાક દુખીઆ કહે છે. પંચદશીના મંથમા વિપયાનંદ, આત્માનંદ, વિદ્યાનંદ, યોગાનંદ ને બ્રહ્માનંદ એમ આનંદ-સુખના પાંચ વર્ગે કર્યા છે. વસિષ્ઠજપિંચે નિષ્કામ કર્મ કરવામાંજ સુખ માન્યુ છે, રામ તથા જનકે મનમા કેવળ નિવૃત્તિનું સુખ માની કુળધર્મપ્રમાણે ન ચાલતાનાં પ્રવૃત્તિકર્મ કર્યાં છે; છુકે કેવળ નિવૃત્તિમાજ સુખ માન્યું છે. ને દુખુ મનમા નિવૃત્તિ છતે પ્રવૃત્તિમાં ઉદેશ સાથે કર્મનો ભોગ કરી એનો પણ આનંદ લીધો છે. ભોક્ષ એ નિત્યસુખનો બીજો શબ્દ છે.

હવે જુઓ પ્રાણીમાત્ર પોતાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ આકરા તરકામાંથી શીળામા ભય છે, પણ આપણે માણસ સમજને જઈએ છીએ ને ત્યાં ગયાથી આપણને જે લાગે છે તે સમજને જઈએ છીએ, હરણુ, સાપ, વગેરે ગાયનથી રીડે છે ને આપણે પણ રીડીએ છીએ ને આપણે ભળીએ છીએ. ભગતા ચંદ્રને આપણે ભઈએ છીએ કે આપણને આનંદ થાય છે: કુંજની પારોથી જતાં સુગંધી આવે છે ને આપણે ખુશ થઈએ છીએ; પણ ઉકરડાની પારોથી જતા કંઠાળીએ છીએ; ઇચ્છા પ્રમાણે સુંદર ભોજન મળેથી આપણે રાત્રીએ છીએ એ સ્પર્શ, શબ્દ, રૂપ, ગંધ રસના દાખલાઓથી જુલાય છે કે

સુખ થવામાં ચિત્તનો અને બીજા વિષયનો પ્રથમ તો સંબંધ થાય છે; એ સંબંધ ચેતન્યસ્વભાવને અનુકૂળ અથવા ચિત્તને ગમતો થાય છે; (આપણા દેશમાં અતિ તડકો, અતિ વરસાદ, અતિ ટહોર, અતિ પવન એનો ને આપણા સંબંધ થાય છે, પણ તે આપણને અનુકૂળ માફક આવે તેવો-ગમતો થતો નથી) અને આમ કરીને અનુકૂળ સંબંધ થયો કે તરત અંતઃકરણ પ્રકૃષ્ઠ ને સંતોજ શોભી રહે છે-પ્રસન્ન થઈ રહે છે-એ જે સ્થિતિ પ્રસન્નચિત્તિ અંતઃકરણની તે સુખ છે દ્રવ્યનો ને આપણી ઇચ્છાનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે અથવા નથી થતો, વહાલાનાં વિભાગનો અને આપણા અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થતો નથી, પણ તેના સંભાગનો અથવા સંભાગના વિચારનો અને આપણા અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે; લોકમાં માન મળે એ વિચારનો અને અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે; નીતિ પાળવાથી ને પુણ્ય કર્યાથી ઈશ્વરની શિક્ષાનું ભય નથી પણ સ્વર્ગ સુખ છે એ આસ્થાવાળા વિચારનો અને અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે; એ અનુકૂળ સંબંધથી આત્માની શ્રુતિ આનંદમાં રહે છે. અનુકૂળ સંબંધ સહજ-સ્વભાવે પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. ઇચ્છા-આરા-શ્રમ-કર્મમાં ગર્ભિત રહેલો કે જયગપે રહેલો હોય છે, બહારની ઇન્દ્રિય-દ્વારે થતો-થયો હોય છે અથવા મનથી-વિચારથી-તર્કથી થતો-થયો હોય છે. જે ભતના જે પ્રકારના ને જેટલી વારના અનુકૂળ સંબંધ હોય છે તે ભતનું તે પ્રકારનું ને તેટલી વારનું સુખ, સુખપાત્ર જે માણસ તેને તેના સ્વભાવ-ગુણ સ્થિતિપ્રમાણે હોય છે. બીજી રીતે ભઈએ કે સુખ તે શું છે? કાઈ રાગી માણસ સંસાર વૈભવની-દૃષ્ટાથી-અનુકૂળતાથી પોતે દુખી છે એમ સમજે છે, ભણે એજ અતિ રોગી થયો, તો પછી તેને સુખ નથી અટલે બહારની અનુકૂળતા છતા પણ તે તેના ઉપયોગને પાત્ર નથી, તે માણસ નિશ્વાસ મૂકે છે ને પછી બીજું સુખ શોધે છે-ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે છે. એક બીજે રોગી છે તે જ્ઞાનના વિચારથી સંસારી વૈભવને અને પોતાની કાયાને પણ મિથ્યા સમજી વિરાગી ને ત્યાગી થવામા સુખ માને છે ને તેમ કરી ભગવદ્-ભજનમા સુખ ભોગવે છે. એક ત્રીજે રાગી સંસારમા દુઃખ પડવાથી સંસારથી કંઠાળી વિરાગી થાય છે ને એમાં પણ સુખ પામતો નથી. પહેલાંનું સુખ, દુઃખ ને પરાણે માનેલું સુખ છે; બીજાનું સુખ, અધિક સુખ ને અધિક સુખ છે, ત્રીજાનું સુખ, દુઃખ ને અધિક દુઃખ છે. એ

દાખલાઓથી જણાય છે કે જે પ્રમાણે મન ફળવાયકું હોય છે, જેની મનની સ્થિતિ હોય છે, તે પ્રમાણે સુખ પામે છે.—બાહ્યરની અનુકૂળતા ઉપર કંઈજ આધાર નથી. અંતઃકરણે નબળું કે આજી મને સારું ■ તો એ જાણવાની સાથેજ અંતઃકરણે રંખીકું થઈ રહે છે ને એ જ રંગ-વૃત્તિ માણસનાં અંતઃકરણની તે તેનું સુખ છે. ત્રીજી રીતે સુખ શું છે તે જોઈએ. કેટલાકે પુરુષો મુખ્યા પછી અહિં કીર્તિ થશે ને તહિં સ્વર્ગ મળશે એના વિચારથી નહિ પણ ધર્મવિચારના કેવળ આશ્રદમાંજ ખન્ધન ખમે છે, પ્રાણ આપે છે; કેટલાક દેશાભિમાની ખન્ધીવાન યવામાં, શિરચ્છેદ યવામાં, તોખને ગોળે જીડવામાં ભય ને દુઃખ જાણતાજ નથી. વળી કેટલાક જ્ઞાની સુખદુઃખને, રે કાયા ને મનને મિથ્યા સમજે છે, તોપણ પોતાના એક આનંદમાં હોય છે. એ દાખલાઓથી જણાય છે કે જ્યારે પુરુષોનાં અંતઃકરણ સ્નેહશૌર્યથી વજ જેવાં થયાં હોય છે ત્યારે તે જખમાતાં નથી. એ અંતઃકરણે પોતાનાં કર્મ—જ્ઞાનનેજ અથવા પોતાના સતેજ અમરપણાનેજ સપ્રેમ જોય છે ને એજ તે અંતઃકરણોનો આનંદ છે.

દરેક માણસ પોતાની જિંદગીમાં ધણાંએક ને એક ધરીમાં પણ ધણા સુખ ભોગવી લે છે, પણ તે બધાં સુખમાં એક સુખ (કાંઈ પણ ભતનું ને કોઈ પણ પ્રકારનું) બીજા બધા કરતા ધણું ખરે જણ્યું રહેલું થાય છે—હોય છે ને એ સુખ તે તેને મોટું સુખ છે. દ્રવ્યવાનને વિશેષ કરીને સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગના સુખ હોય છે. એના પણ એક સૌથી મોટું હોય છે.—પછી તે કુશલસંબંધી, કે દ્રવ્યથી માટે બળ-મહત્ત્વ છે એ વિચાર સંબંધી, કે દ્રવ્ય વાપરી લોકમા માન મેળવવા સંબંધી હોય. વિદ્વાનને વિશેષ કરીને વિદ્યા જ્ઞાન સમૃદ્ધિના સુખ હોય છે, પણ તેમાના એક વિષયનું સુખ તેને નિત્યનું ને મોટું હોય છે.—પછી તે વિશેષ દ્રવ્યના સંબંધમા કે માનયશના સંબંધમા કે વ્યસનાનંદના સંબંધમા હોય. અંગબળ સમૃદ્ધિવાળાનું વિશેષ મોટું સુખ કાંતો પોતાનો બાંધો તથા સુંદર વેશ લોકને દેખાડવામાં, અથવા જ્યાં જ્યાં પોતાનું બળ દેખાડવામાં હોય છે. ગરીબને પોતાના અનેક સુખમાં એક સુખ મોટું હોય છે કે દિવસે ઉઘમ કરી રજવાનું ને રત્નોએ કુટુંબ સ્નેહીમા વાતો કરવાનું. ધણીવાર રહેલું ને બીજા બધામાં આગળ પડતું અથવા બીજા બધાને આપે ખસેડતું એકું જે સુખ તે મોટું સુખ છે

હવે ઉત્તમ-કુટુંબ સુખ તે કીયું? ઉપર કહ્યું છે કે સુખ-પાત્ર જે માણસ તેને તેની સ્થિતિ પ્રમાણે સુખ

હોય છે તો જેનામાં સ્નેહજ્ઞ બહાર પડતો હોય તે વિશેષ સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગમાં રાચે છે; સાત્ત્વિકજ્ઞ-વાળો વિશેષ સદ્ગુણના યશમાં ને તમોજ્ઞવાળો ઉદ્ધત બળકર્મમા રાચે છે. એ ઉપરથી સુખની ત્રણ ભત થઈ શકે છે—ઉપભોગ સમૃદ્ધિ વિષયસંબંધી યદું સુખ, વિદ્યા-વિચાર-સદ્ગુણ વિષયસંબંધી યદું અને અવિચાર-દુરાચાર હાનિ વિષયસંબંધી યદું સુખ. સદ્ગુણવશથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પ્રોથ સદ્ગુણની સાથે સમૃદ્ધિ હોય છેજ, પણ કેવળ સમૃદ્ધિ-સુખથી સદ્ગુણનું ખરું સુખ મળતું નથી. સમૃદ્ધિ-સુખથી તમોજ્ઞના અવિચારનું સુખ લેવાનું મન થાય છે ને તેથી તે નારા પામે છે. તમોજ્ઞવાળાને મોડી વાર-નુંજ સુખ હોય છે. ધણી વાર રહે તેહું (છવતા ને મુખ્યા પછી પણ) સમૃદ્ધિસુખને પણ સાથે આણે તેહું, સમૃદ્ધિસુખને સાથે ન આણે તોપણ સતેજ રહે તેહું ને સર્વ લોક એજ માને તેહું સુખ તો સદ્ગુણનું છે. ત્રણ ભતનાં સુખમાં બીજું સુખ ઉત્તમ છે, પહેલું મધ્યમ ને ત્રીજું કનિષ્ઠ. જે સમૃદ્ધિસુખને સદ્ગુણ-સુખમા જણીએ તો દૈવી સુખ ને આસુરી સુખ એમ બેજ ભતનાં સુખ છે ને તેમાં દૈવી એજ છે એ તો સીજ કહેશે.

વળી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિવિચારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિમાં અહંકાર, ઇચ્છા, આશા, હોંસ, ઉદ્ધમ, કર્મ, વૃદ્ધિ એ છે, અને નિવૃત્તિમાં નિરહંકાર, નિરિચ્છા, યોગપ્રબળપણું, ઈશ્વરસત્તા, સંતોષ, શાંતિ એ છે. એ બેમા કીયું વધારે સારું છે? વેરાગી, જોગી, કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાની અને ઇચ્છા—આશા—ઉદ્ધમમાં નિરાશ પામેલા તે, એ લોક નિવૃત્તિસુખને વખાણે છે ને મતાભિમાન—અનુભવવિવેકને અનુસરી પ્રવૃત્તિસુખને નિંદે છે પણ પ્રવૃત્તિસુખને નિન્દવા જોગ નથી. સંસાર એટલે પ્રવૃત્તિજ—હુંવડેજ સંસાર છે. સ્વભાવનો ધર્મ, કર્મથી વૃદ્ધિ કરવાનો છે ને એ અનાદિ છે તો એને અસય કેમ કહેવાય? કર્મ કરનારાઓને કળ મળે છેજ; અને અજ્ઞાન તથા અરાજિત તથા અવિવેક એને લીધે કેટલાક લોક ધાચું કામ પાર પાડી શકતા નથી માટે શું ઇચ્છા ને કર્મ જોડાં? એમ હોયજ નહિ. નિવૃત્તિનાજ વિચારથી આપણા કેટલાક સદ્ગુણ તે દુનુંજ થઈ પડે છે. શૌર્ય-પરમાર્થ-વૃદ્ધિસૌન્દર્ય જ્ય છે ને બીજાંપણું, સ્વાર્થોપણું, ને સંકોચિતપણું એ આવે છે. કેવળ નિવૃત્તિ માણસની પ્રવૃત્તિમાંજ નથી. નિવૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિનો વિશ્રામ છે. પ્રવૃત્તિમાં બહેલી ન જવાય અને દુઃખમાં બખરાઈ ન જવાય તેને

સાર કૈલાસિક નિવૃત્તિ વિચાર બહુ સાત છે-પ્રસંગે પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસુખને અબંગ રાખે છે, પણ તેટલામાટે નિવૃત્તિવિચારણ વર્ચાથી ઉચું સુખ છે એમ સંસારીને વિષે બોલવું એ તો કંબળ અસંભવ છે.

સંસારમાં દરેક કુટુંબનો મુખી પોતાના કુટુંબના બરણપોષણ વધેરને મટિ કેટલીક અનુકૂળતા કરી લેવાને માટે ઉદ્બલ કરે છે; પોત પોતાની રાક્ષિપ્રમાણે પોતાની સમૃદ્ધિ વધારે છે; પોતાનો વ્યવહાર ચોખ્ખો રાખે છે ને લોકમાં સાર કહેવડાવે છે. ઉદ્બલ કરી રળવું, સફળ સદાચારથી રહેવું, કુટુંબ ભિન્નમાં હેતે વર્તવું ને ઈશ્વરભરણ કરવું એ આચરણથી દરેક માણસને મોટું ને ખરું સુખ છે. જ્યારે કૈલાસિક જીવનની સમૃદ્ધિ-વિદ્યાસદૃગ્ય વધારવાની ઇચ્છા વધે છે, ને જોરસા વધે છે ત્યાં તે પ્રમાણે મોટા કર્મો થાય છે ને એ કર્મોથી મોટા ક્ષય નીપજે છે ત્યારે તે માણસો લોકમાં બહાર જીવ્યાઈ આવે છે ને નામાંકિત થાય છે. એ સ્થિતિથી તે પુરુષોમાં સુખ સતેજ થઈ પ્રકાશે છે, પણ જ્યારે કે મોટી પ્રવૃત્તિમાં પણ સદૃદેશ ઉપરથી દષ્ટિ ખરી ગઈ ન હોય તે તમેણુનાં કર્મ ન થયા હોય તો રૂઝેકદેરો ને રૂઝે માર્ગે પ્રાપ્ત થયેલું સુખ પછી રાગને કે રંકને, બગેલને કે અશણુલને, શહેરીને કે ગામડીઆને-- જાતમાં--પ્રકારમાં--સ્થાઈપણામાં તેવું નેજ છે;-- અંતર આટલોજ કે જેમ વિરોધ જાણુ, વિરોધ સદૃગ્ય, વિરોધ રાક્ષિથી ને પ્રાપ્ત થયું હોય તે વિરોધ સારે - ઉત્તમ હોવજ નેઈએ કન્સાઈ કમંગથી ઉદ્બલમા સદૃગ્ય સાથે પ્રવૃત્ત રહેવું, ચાટીમાં મદથી તથા પટીમાં શોકથી દુર રહેવું, ઈશ્વરભરણ કરતા રાક્ષિ રહી છે ત્યાંસુધી કર્મમા મચ્યા રહેવું એથી દરેક જાણુ ઉચું સુખ ભોગવે છે.

અકેક જણું સ્થાયી સુખ દેશમાંના ધણાક લોકનાં સુખ ઉપર આધાર રાખે છે અને દેશી-સમસ્તવું સુખ કૈલાસિકના મોટા અસાધારણ ચરા ઉપર આધાર રાખે છે. અકેક જણને ઉદ્બલવું, વિદ્યા-સદૃગ્યવું, ધર્મવું સંસારનું ઇચ્છાદિ એમ ધણાં સુખ હોય છે, પણ તેવું દેશી દાખલ સ્થાયી સુખ કે જેવડે તેનાં બીજાં સુખ રહે છે ને વધે છે તે રામ્યસંબંધી છે રામ્યસંબંધી સુખ હોય તો નિરાત ને ઉભેજનથી ઉદ્બલ થયાં કરે, વિદ્યા લક્ષવાની અનુકૂળતા વધે, ધર્મસંબંધી વિચારો કસાય, ને સંસારસમૃદ્ધિની વ્યવસ્થા થાય. જ્યાં આ આબ્યા, આ મુચ્યા આ લાયા એવું છે ત્યાં મું સુખ હોય? રામ્યસંબંધી સુખ ઘટયાં તેથી આપણાં સધળાં સુખ નિસ્તેજ થયા. એ સુખ વધે તેને માટે જ્ઞાન કે કર્મ નેઈએ દેશ-રામ્ય ઉપર ભક્તિ ને સંપશૌર્યબળ હોય તો બીજાં રામ્યો આપણને સતાવી શકે નહિ; ને આપણા રામ્ય પણ આપણને કર ભારથી ચાપી ન નાંખે, પણ જનમાલની વ્યવસ્થા રાખી ઉત્તેજન આપ્યાં કરે આપણે ધર્મસુખ ઉપર-આ સંસારનાં સુખ કરતાં મુચ્યા પછીના સુખનેમાટે બહુ કાળજી રાખતા ને રામ્ય-સુખવિષે નિસ્પૃહ રહેતા એજ કારણથી આપણી હીણી સ્થિતિ થઈ છે. માટે સર્વ પ્રકારના પ્રવૃત્તિસુખમાં મોટું સ્થાયી ને સર્વત્ર મૂળ જે રામ્યસંબંધી સુખ તેવિધે દરેક જાણે પ્રત્યેક વિચાર કરવો અવશ્ય છે. જગત ઉપરથી જગતીશ્વરવિષે વિચાર થાય છે તો આ સંસાર-સુખમા સમજવાવિના મુચ્યા પછીના સુખવિષે શું સમજી શકાય? સુખ, જ્ઞાન-સ્વતંત્રતા-સદૃગ્યમા છે; અજ્ઞાન-અન્ધન-દુર્ગુણમા નથી જ્ઞાનરાક્ષિ ને કર્મરાક્ષિ એ બે કળવાયા વિના કોઈ પણ રીતનું સ્થાયી સુખ નથી એ સિકાત છે.

૬. કુળભોટપ.

વિચાર-વિવેક, વિદ્યાથી કળવાય છે ને વધે છે. વિદ્યા શ્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રમ, ઇચ્છા તથા અભ્યાસથી વધે છે વળી ઉચી મોટી ઇચ્છાથી ઉચી વિવેક ને ઉચી વિવેકથી ઉચું સુખ એમ પણ છે જેનો ઉચી વિવેક, જેની ઉચી ઇચ્છા ને જેનું ઉચું સુખ, તે માણસ પણ સંસારમાં ઉચું કહેવાય છે. અથાત સંસારનું ઉચું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને ઉચી માણસ થવું અથવા ઉચી માણસ થઈને ઉચું સુખ ભોગવવું.

ઉપર કહ્યું કે ઉચી માણસ ઉચું સુખ ભોગવે છે ને

ઉચું માન પામે છે, પણ લોક પણ કહેશે કે કેટલાક માણસ રામ્ય-શ્રીમંતાઈના સુખ ભોગવે છે તેઓનામા ઉચી વિવેક ને ઉચી ઇચ્છા તો નથી હોતી ખરી વાત; પણ એ જ નથી તો તેઓની શ્રીમંતાઈ છતાં તેઓને ઉચું સુખ નથીજ જેણે પ્રથમ રામ્ય મેળવી સ્થાયેલું તે પુરૂષે અને જેણે પ્રથમ શ્રીમંતાઈ મેળવેલી તે પુરૂષે દેશકાળ જનમંડળમા પોતાના વર્ગાઓથી તે બન્ને વાતમા પણ વિરોધપણું દર્શાવેલુંજ. વળી જે વંશજ ઉચી નથી દેખાતા તેનામા પણ તેમના

આપની) અસર તો ઉંચા પ્રકારની ખરીજ. વળી જે વંશને ઉંચા નથી તેઓને મૂળપુરુષના જેવું માન પણ નથી-તેઓ તેટલા ઉંચા નથી. ઉચ્ચ ગામમાં એરેડો પ્રધાન તેમ કેટલાક નહારાં માણસો મુકાબલે દીપી નીકળ્યાં માટે તે શું ખરેખરાં ઉંચા છે? નથીજ. નવા રાજ્યના સ્થાપનાર ધણુ કરીને પ્રથમ ચોર લટારા ને નિર્દય હોય છે, ને એ તેનામાં દોષ છે તોપણ તેઓનું અંતબળ ને તેઓનું મનબળ વિશેષ હોવાથી ને પછવાડેથી (રાજ્ય મંડાયા પછી) પ્રબળી કાળજી માથે પડેથી તેઓ પોતાના અને પ્રજાના સુખને અર્થે કરાંજ આચરણ કરે છે. બીજ કોળી વગેરે ચોરી લૂટ કરે છે તેને કોણ માન આપે છે? પણ એવા નહારાં ક્રોધમાં પણ જે પોતાની હોશિયારી બતાવે છે તે વધારે બોળખાય છે, ને વેળાએ દયાની સાથે માન પણ પામે છે કે શૌર્યાદિક ગુણ રૂઢા ઉદ્દેશથી સારા કામમાં વાપર્યા હોત તો સારું હતું. કેટલાક ચોર પોતાના મોહોલામાં ચોરી કરતાજ નથી. હવે એનાં એના વર્ગી ખીનઓ કરતાં શું વધારે સ્પષ્ટ ન કહેવાય? અર્થાત્ જેનાં જેટલો ઉંચો વિવેક ને જેની જેટલી ઉંચી ઇચ્છા તે તેટલું શોભે છે ને માન પામે છે.

લોક કહે છે કે અભણતા તથા દુર્ગુણી જન સંસારસુખનો લઠાવો લે છે, ને ભણ્યા સદ્ગુણી દુખ પામે છે એ શું? જન ભણ્યા ને સદ્ગુણીજ છે તો તે દુખ પામશેજ નહિ, ને પ્રસંગોપાત વેળાએ તેઓને દુઃખ લાગ્યું તો થોડી વાર; પછી વિવેકથી તેઓ દુઃખમાં પણ સુખ માનશેજ. અગર કબૂલ કર્યું કે અભણતા ને દુર્ગુણી સંસારના સુખ ભોગવે છે તો એ કેટલાં બહુવું કે સંસાર-સુખની સમજજ જુદી છે-પાતું પાતું ને મગ્ર મારવી એટલીજ સમજ છે, પણ એને કોઈ ઉંચી જાતનું સુખ નથી કહેતા. વિવેકસાથે રહ્યું હોય છે તેજ સુખ કહેવાય છે. શ્રમે મેળવી વિવેક ઉપભોગ કરે તે વધારે સુખી કે હરામનું મેળવી ઉછાળળી રીતે (પછવારે નહારા ફળ નીપળે તેવા) ભોગ કરે તે વધારે સુખી? પાછલાને કોઈ ખર સુખી કહેવું નથી; “આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ” એટલે જેવું આપણા આત્માને વિષે તેવું ખીનના આત્માને વિષે બહુવું એ નીતિના જે મૂળ પાથો અને જનમંડળનું બંધારણ છે તે વિચારપ્રમાણે વર્તનારા ઉડું સુખ કેમ ન ભોગવે? ને જે દુર્ગુણી સુખ ભોગવે છે તેવા દુર્ગુણી જગતમાં સધળાજ હોય તો માણસના સુખનું કેટલું પછી કંયા હાથ લાગવાનું? દુર્ગુણી સુખ ભોગવે છે તે ચોરીવારજ અને તેના પરિણામ પણ હુંડાં હોય છે-જે હુંડા પરિણામોને

બેઈને લોષ પાછા સદ્ગુણી સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે.

ઉંચો માણસ પોતાના પ્રેમ શૌર્યાદિક યશથી, વિવેકી રહેલુથી અને નિર્મળાં સુખથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય છે; ને એની બોળખા લોકો તેના કુટુંબવર્જને ફલાણું ફળ એવું નામ આપે છે. ઉંચા માણસની ધરમાં ને બહાર વર્તવાની રીતિ ઉંચી હોય છે ને ઉંચી સ્થિતિમાં રૂડી રીતે જરૂરના જે વંશજ તે કુલીન કહેવાય છે.

યશથી ઉંચી સ્થિતિ થાય છે ને ઉંચી સ્થિતિમાં ઉચ્ચથી ને પાછા યશ મેળવેથી ઉંચી સ્થિતિ કાયમ રહે છે. પોતાપોતાના ગુણકર્મયશથી લોકમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર કુળ બંધાયાં-તેમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીના ફળ વિશેષ ઉંચા મનાયા. રાજ્યમાં ફેરફાર થયેથી લોકની સ્થિતિ બગડી ને પૂર્વના કુળ સંકર થઈ ગયા. થોડાક બ્રાહ્મણ સિવાય સર્વ ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર એક થઈ રહ્યા આજકાલ બ્રાહ્મણ, વાણીયા, કણબી, રજપૂત, વગેરેની સ્થિતિ પરદેશી રાજની પ્રતિપત્તિ એક સરખી છે. સૌ લોક યશહદયમ રહિત છે એ જ્યારે પાછા યશ મેળવશે ને પોતાની સ્થિતિ સારી કરશે ત્યારે પાછા નવા કુળ બંધારો.

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ, કુળની સુધરતા એ આપણામાં નથી તોપણ કુળ શબ્દથી માનવી મોટાઈથી આપણે કુળનું મોટું અભિમાન રાખીએ છીએ ને અભિમાનથી ફૂલાઈ ઘણું બન્ધન વેડીએ છીએ, ધણે ખર્ચે કરીએ છીએ ને વધારે નહારી સ્થિતિમાં આવીએ છીએ ને વધારે કુળદીન થઈએ છીએ કાળસ્થિતિને અનુકૂળ નહિ એવા મમતી વિચારથી જ્યારે આપણે બાપદાદાનાજ ધધા કર્યા કરીએ, બાપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ઇચ્છા તથા શક્તિ પ્રમાણે જે ઉદ્યમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળપ્રમાણે ધર્મે બદલાય છે તે વિચાર મનમાં ન આણતાં અને જે બન્ધનથી દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ બાણીએ છીએ ને છતા તે બન્ધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે ને યશવિના આપણે નવાં કુળ કેમ બાંધીશું? “કંઠણ પાર ને મદન ઝાપાળ,” “ધરનાં છોકરા ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટો,” “બાવા પીવા ખેરસલા ને ધીંગાણાં ઝોતરા,” “મુખને રામ બજલમેં છરી,” કાળા કામ કરી જેમ તેમ પેટ ભરવું ને બહાર દેખાડવું કે શ્રીમંત છીએ એવું જ્યાં હોય ત્યાં વળી કુલીનતા કેવી?

દ્રવ્યથી સર્વ બહારની સમૃદ્ધિ અનુકૂળ થાય છે માટે એ ઉદ્દેશ સૌ બનતો ઉદ્યમ કરે છે, પણ એથી સ્વાર્થી

લાભ નથી. સ્થાયી લાભ તો યશને ઉદ્દેશે ઉલ્લભ થાય તેમાં છે. વિદ્યા-જ્ઞાન સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરી ઉચ્ચમા યશ મેળવાય તો દ્રવ્ય એની મેળેજ ચાલ્યુ આવે, પણ અંતરનાં પ્રેમ સૌચાદિક ગુણે માણસ કળવાય ને ધર્મ-અંધન-કુળઅંધન-રૂઢિઅંધનથી છૂટા પડે ને ધાર્યા યશ પ્રાપ્ત કરે તો તો કુળની સ્થાપના થાય.

પૃથ્વી ઉપર સર્વ દેશમાં રાજકુળ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે; કારણ કે મૂળ પુરુષો ને વંશજ પ્રેમસૌચ્યોદાર્થથી, મોટાં તનમનબળથી ને ઉત્તમ સદ્ગુણથી ને મોટી શ્રીમંતાઈથી ને મોટા વિવેકથી ને સુધર રીતભાતથી બીજા સમળા કરતા વિશેષ તોળી રહ્યું હોય છે એ કુલીનતાના અંશ ને પ્રમાણે ને માણસનામાં વિશેષ હોય તે પ્રમાણે તે કુલીન કહેવાય. રાજકુળ છે ને તેનામાં સદ્ગુણ સૌચ્ય નથી તો તેની રિથિત હીણી થવાની ને પછી તે કુલીન કહેવડાવે તે શા અર્થનું ? કેટલાક શ્રાક્ષણ ને રજપૂત ખેતી કરતા થયા છે. હવે એઓની કુલીનતા તે માત્ર પોતાના વર્તમાન ઉદ્યોગમાજ સદ્ગુણ સંપ્તિ તેટલી. પૂર્વની કુલીનતા તે તો નહિજ.

બાપદાદા ગારપડું કરતા હોય ને દીકરાની ઇચ્છા ખલાશીનું કામ કરવાની અથવા લશ્કરમાં રહેવાની

હોય તો દીકરાએ ખલાશીનાં કામમાં અથવા લશ્કરમાં પોતાનું સૌચ્ય બતાવવું. સોનીનો ઇચ્છા મામલતદાર થવાની હોય તો તણે મામલતદારીને માટે તૈયારી કરવી. અર્થાત્ ગમતા કૃપતાં કામમાં હોય ઘાલી તેને પાર પાડવું, અથવા પાર પાડવાને મથવું. શ્રાક્ષણ દરિદ્રી હોય તોપણ તેણે બીજા ઉદ્યોગ ન કરવો ને બીજા માન્યું કરવી એવું છે ત્યાંસુધી અને જાતિઅંધન છે માટે તેણે દેશાટન ન કરવું તથા પરનાતના કુલીન મિત્ર સાથે એક પંક્તિએ ભોજન ન કરવું એવું છે ત્યાંસુધી હાલના ને હવે પછીના વખતમાં આપણે હિંદુઓએ કેટલા યશની ને કુલીન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે.

એ પ્રમાણે કુલીનતા, યશ ને સુખની સમજ છે અને તેથીજ દેશનો ઉત્કર્ષ છે. દેશનો ઉત્કર્ષ ધરોના ઉત્કર્ષ વડે છે ને ધરોના ઉત્કર્ષ તેને ચલાવનારા પુરુષવડે છે માટે અકેક જણે પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાસાથે અંતથી શ્રમ કરવો. હાલમાં ઘણા માણસો સરસાઈથી પોતાની રિથિત સુધારવા પછવાડે મંથ્યા છે, પણ તેઓને અંધન બહુ નરે છે, પણ એ અંધન તોડવાને તેઓએ સન્યસો આશ્રય, કર્મ કરી બહાર દેખાડવો જોઈએ.

૭. સ્વદેશાભિમાન.

પોતાનાં ઊંકરાનું-કુટુંબનું કંલ્યાણ ઇચ્છવું ને કરવું એ જેમ ધરડાં વડીલોને સ્વાભાવિક છે, તેમ અમારા દેશમાં રૂઢું કરનાર બહુ હોજે, અમને સારો રાજ મળજે, અમારા દેશનો વ્યાપાર વધજે, અમારા દેશમાં ભણેલા ઘણા થજે, અમારા દેશનો સુધારો થજે, અમારો દેશ પૃથ્વીમાં એકજ કહેવાજે, અમારા દેશમાં પુણ્યાત્મા અવતરજે, વગેરે પોકારો દેશદેશનાં માણસોને સ્વાભાવિક છે. પણ જે પ્રમાણે કુટુંબ અને નાતની વાતમાં એ અભિમાન જણાઈ પડે છે તે રીતે દેશની બાબતમાં દેખાડ નથી. જ્યારે સભા મંથે ચાલતા પ્રકરણમાં કોઈની વિદ્યા, કોઈનું ઔદાર્ય, કોઈનું આચરણ, કોઈના પૈસા, કોઈના ભુંડાં કર્મો આદિકનું વર્ણન થઈ હોય, તે વેળા જે કુળના ને ને નાતના પુરુષ વિષે બોલાય તે કુળના અને તે નાતના પ્રજામાં બેઠેલા માણસોનાં દીલમાં ખુશીનો અથવા દીલગીરીનો ભેરસો એકાએક પેદા થઈ આવે છે-હાસ ! આપણામાં પણ મોટા મોટા થઈ ગયા છે. ધન્ય છે તેઓને ! અથવા હાયરે ! આપણી નાતનું નામ ક્ષણભ્રમે બોળ્યું છે જો !

મુઓ એ; એમ અભિમાન અથવા ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ અનણેયો પુરુષ શ્રાક્ષણ, વાણીઆ એઓની સભામાં આવી પૂછે, નાનાકુટુંબનીસ કોણ હતા ? તો શ્રાક્ષણના મનમાં ભેરસો ઉત્પન્ન થઈ તે પોકારો કે નાનાકુટુંબનીસ તો શ્રાક્ષણ હતા. કેટલાએક કુટુંબ અને નાતના અભિમાની એવા મમતી હોય છે કે અગર કોઈ ભુંડું બોલે તો તેઓ પોતાનાથી જેમ અને તેમ કુટુંબી અને નાનીવાની આખર અચ્ચાવવાને થત કરે છે. એ રીતે કરવું એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુસ્તાન દેશમાં નાના પ્રકારના લોકો છે. નતો ઘણી છે, નતો અગણિત છે. શ્રાક્ષણ પોતાની મેળે વગર કારણે નીચ કર્મ કરતા જઈ ઉંચા એમ જણાવે છે. પોતપોતાની નાત શ્રેષ્ઠ એમ સર્વ નાતના લોક જાણે છે. નાતના દોર ઘણા છે. જેમ માર ખાધાથી ચામડું બહેર મારી નથ તેમ મુસલમાનના વારંવારના આચ્ચાથી લોકો બહેર ખાઈ ગયેલા છે. ઈર્ષાએ નહિ પણ મત્સરે સજડ મૂળ ઘાલ્યું છે; અને અદેખાઈથી કલહ, કંકાસ, નીચ, ઉંચ, વગેરે કુસંપો થવા માંજ્યા છે. હવે સંપ નહિ તેણે કરીને

દેશનું સાધારણ શુભ કયાંથી જોવામા આવે? એકે એક કામ આરંભ્યું તો ખીન્ને તોડી પાડે છે એટલે તે પાર પડતુ નથી ને પાર ન પડતુ એટલે તેની દેશમાં ખામી એમ થયું; અને એ રીતે સર્વની અછત થાય ત્યારે દેશાભિમાન કેમ જાણી આવે?

હિંદી અને ખંત રાખી સર્વ નાતના શુદ્ધસ્થાને પોતા- પોતાનાં કુળનું, નાતનું, તથા શહેરનું ભડું કરવું અને તેની સાથે સર્વ શહેરના માણસોને સુખપ્રાપ્તિ થાય અને છેવટે દેશમાં તવંગર ને ગરીબ, યશસ્વ ભોગવે, મોટમોટા કારખાનાં નીકળે, ઉપજ ધણી અને સુદર થાય, દેશની ઉત્તમ જાણસો પરદેશમાં જ્યાં અછત હોય ત્યાં વચાય, વિદ્યા બહેજા લોકમાં પાણીમા નાખેલા કાંકરાથી જેમ કુંડાળા મોટા થયા જાય છે તેમ ફેલાય, -એવી એવી વાતોમા સાધન કરવાની ઉછટ લાવવી અને તેમ કરવા મંડી પડતું એનું નામ દેશાભિ- માન. સ્વદેશાભિતેષ્ઠ કહેવાયનારા તેા ધણીજ છે, પરંતુ કરવાની વેળા તેઓ ખૂણા રોધે છે. માત્ર એ નામ મેળવવાને ધણીઓ મહેનત કરે છે પણ તેઓ કંઈ દેશહિતકર્તા નથી કહેવાતા. માણસ પોતાને નામ મળે તેને સાર વિલાબ્યાસ, ધંધા, ધર્મજ્ઞાન, વગેરે સાધ્ય કરે છે, તે તેનાં કુટુંબમા, નાતમાં, શહેરમાં અને દેશમાં સારો કહેવારો, પણ દેશનું સાર કરનાર એમ લગાર પણ કહેવારો નહિ, -જ્યાંસુધી તે કુટુંબ નાતિ વગરનું ભરણપોષણ ને શહેરી ને પછી દેશી લોકોને હંમેશના હિતના ઉપદેશો વગરે કર્તા નથી ત્યાંસુધી તેમ દેશને પરદેશીઓના હુમલાખાથી ઝંદપવાને રાજ અને યશ માણસો રણસ આમમાં પડે છે, તેઓજ માત્ર ખરા દેશાભિમાની છે એમ સમજવું. જે ગરીબ વિદ્વાન અરણ્યમધ્યે કુંપટાના ખૂણામાં બેસી લોકનું સાર થાય એવી વાતો અને તેનાં સાધનો, જાતના પાંદડા ઉપર લખી લોકમાં આપી જાય છે તે પણ ખરેખરો ને મોટો સ્વદેશાભિમાની છે એમ જાણી. માણસ સ્વાધર્મના કંઈજ કારણ નથી ખરે, પણ તેણે સ્વાર્થ હતાં લોકહિતાર્થ થયું એ દેશાભિમાનીનું કર્મ અને તેનો ધર્મ છે. માખીઓ સાધારણ એટલે સર્વને કામ લાગે તેવો મધપ્રદો કરે છે તેમ માણસ માણસની જુદી અને તેનો શ્રમ એણે કરીને જુદા જુદાં પરિણામો નીપજે છે તે દેશની પુંજ થાય છે. એ પુંજ બચાવવાને તથા એ પુંજની મદદથી સુધારાને યોગે સહસ્રગણી અચળ ઉપયોગી અને શોભાયમાન એવી દોષત કરવાની લોકો પોતાની પાંતીનું દેણ ચકારાજિ ઉત્તમથી આપી દેશી- એનું રૂઢું આચરે છે, તે સર્વ દેશાભિમાની માનવા.

હિંદુસ્થાનમાં સર્વ વિદ્વાનો ખીજ તથા અંકુરો હતાં ને એ ઉપર યુરોપીઅને ધણી સુધારો કીધો છે. એ પ્રાચીન- પણનો ગર્વ સર્વ હિંદુઓને છે, પણ એ, તે ગર્વ રાખી ઉલ્લાસ કરતા નથી તે હર્ષયુક્ત ગર્વ ઉપજે છે કે તરતજ સમાઈ જાય છે. પરદેશીઓ આગળ પોતાનામાં પરાક્રમી થઈ ગયેલાઓની વાત ગવથી કહાડે છે, પણ તેઓની પોતાની વાત ખીજ લોકો ગર્વથી કરે એનું તેઓનું કર્મ લેરા જોવામા આવતું નથી. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ જર્મન, અને યુનાઈટેડ રટેડ્સના લોક એઓમાં આજ- કાલ સ્વદેશાભિમાન ગળગળ પ્રકાશી રહ્યું છે, પણ પારકી વાત આ પ્રસંગે આધી મૂકી આપણામા પ્રાચીને કેટું ને કેટલું હવું ને આજ તેના લક્ષ વસાએ એણું છે, તે નીચે લખેલી લીટીઓથી જાણમાં આવશે. હમ- ભણતું જાણવાથી હુ દિલગીર છું ને તમે દિલગીર થશો.

અસલ કાણુ રાજ હતા? હિંદુરાજઓજ. તે વેળા દેશની સ્થિતિ કંઈ હતી? દેશ તાજે હતો, લોક સુખી હતા, સત્રી યશ હતા, આશાંગ ધર્મોપદેશ અને ગ્રંથો કરતા, વૈશ્યા બ્યાપાર મોટા ચલાવતા, અને શૂદ્રો મન હઈ સેવા કરતા. પ્રથમ નહું કામ કરવાને સર્વ ઉત્તમ દેખાડે તેમ જ્યારે આજણુ વગરે લોકોએ પશ્ચિમી આવી હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય આરંભ્યુ ત્યારે એકેકું કામ પોતાપોતાને માથે લઈ હોરાશી તેઓ દેશનો ઉત્કર્ષ કરવા લાગ્યા હતા. તેઓ દેશાટન કરતા. નવા દેશની નવી વસ્તુઓ, નવા તિલાજ, વિલક્ષણ વિચારો લઈ આવી એઓથી સ્વદેશને રાણુગારતા. રાજ રાજનીતિમાં કુરાળ થઈ રૈયતના હક્કમાં સુખ કરતા. કુંકમાં લખું છું કે રાજ પ્રજા પરસ્પર એક ખીજનો ધર્મ જાણી વર્તતા. વિદ્વાનો પોષાતા, લોકમાં સદાચાર હતા. છોકરાંની મા ભાગેલી હતી. જાતિપ્રતિબંધ થોડા હતા. વિદ્વાનો, હુનરીઓ, રાજઓ, પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકો, તવંગર અને ગરીબો, પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવાને ઉપસાડેપરી મચ્યા રહેતાં. એ સર્વ હમણા ક્યાં છે! રાજ મનુને હજી સંભારો; મહાભયિઓના ચિરજીવ ગ્રંથોનાં અવલોકન કરો વેદાંતશાસ્ત્ર અને કર્મમાર્ગમાં જ્યાસ અને જૈમિનિ એઓએ અતુળ જુદી ચલાવી છે. ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ અને વૈયાકરણીએ ધણા શ્રમ લઈ ગ્રંથો રચ્યા છે. શ્રુતિ અને તે ઉપર સાયનાચાર્યાદિકોનાં ભાષ્યો અને સ્મૃતિઓ તથા પુરાણો, હિંદુધર્મ, હિંદુ- ભાષા, હિંદુજ્ઞાન, એઓને દિપાવે છે. સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજઓ થઈ ગયા તેઓના વારામાં દેશની સ્થિતિ આઢા કેવી દીપતી હતી! વાઘ્મીક અને વ્યાસના કરેલાં રામાયણ અને મહાભારત પશ્ચિમના

લોકો આનુરૂપી બોલે છે. ઉત્તરના નગરીના વિક્રમ, ધારા નગરીના ભોજ અને પ્રતિષ્ઠાના રાણીવાહન એવાનાં પરદુઃખભંજન રાજ્યો કહેવાયાં. એવાની વખતમાં વિદ્યા અને દુનંદોએ સારા રૂપો લીધા. બળ્ય દેવણે વગેરે ઇમારતોના ઉમદા બાંધણીમાં અને તેમાં નકશી કરવામાં સદાશોભે થોડા કિસબ બતાવ્યા નથી. જે કિસબ એવાને યુરોપના વિદ્વાનો તરફ સહન કરી ગ્રહીતામાં ભમે છે તે તહિના શિલાલેખોમાં શ્રમ ઉત્કે છે કાવ્ય, અલંકાર, રાષ્ટ્રશાસ્ત્રમાં, કાલિદાસ, ધન્વંતરિ, કાપાણ્ડ, અમર, રાકે, વેતાલબટ, યજ્ઞવલ્કર, વૈકુંઠમિહિર, અને વરુચિ, એવાએ, નવરત્ન એ ઉપનામે, રાજ ભોજની કચેરી સોબાવી છે પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પારસ, પૃથુરાજ, અને શિવાજી, વગેરે લાડમાં ધરા કહેવડાવી ગયા છે. નાનાકુટન-વીસ, સિંધિયા, હોલકર એવાએ રાજપરપટમાં હોશિયારી ખતાવી છે. આ વિષય બંધ કરવાને માટે મન થતું નથી, પણ એટલી સૂચનાથી આપણી હમણાની અવસ્થામાં કેટલી ન્યૂનતા છે તે સહજ માલમ પડશે.

શરૂપણું તો ખીલકુલ નથી; લાહોરના જયપાલનું અપ્રમાણિતપણું અને દોલતાબાદના રાજનું ખીકપણું એથી, ઉનર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન, સમર્થ, વિદરાજ સુલતાન મહમદ અને ખિલજવંશજ અહ્મદીન એવાને નજરે પડ્યાં ત્યારથી આપણા રાજ ધારની ખાઈ ગયા છે એવારે સિવાય કીઆ રાજ મુસલમાનોની સામે શુભેતરે મળ્યુત પગલે ઉભા રહ્યા છે ? રાજ્યોએ ફોતી નામ ધરાવી જનાનાનાજ ખૂણાંથી ધરી અફીણ કસુખાના તારમાં નામદાઈ કરી એ શરમની વાત થઈ છે. એક કુળ લડવા બંધ નો તેનું સંતું કુળ તેનીજ વિરુદ્ધમાં મુસલમાનને મળીને લડે, પણ એમ ન વિચારે કે આખરે પરદેશી છે માટે તેનાથી ખીટું હતું ને સગા-નેજ મદદ કરવી થાય હતી. એકેકા પ્રાતનો એકેકા રાજ એ રીતે ઘણું રાજ્યો કરી માહો માહો રૂપ ન રાખી દેશને તોડી નાખ્યો.

અરે આ બાર ચારણાં! તમારી કળા કયા ગુમાવી નાખી છે ? રાજ્યોને અયોગ્ય રીતે શા વારને ચરના તાર ઉપર ચડાવી દો છે ? નેકીદારો' તમે રાજ્યોના હુકમદારો અને નેકી બાળી પોકારો છો ? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ થઈ, રાજ્યોને ચેતાવો કે રાજ ' અમે તમારા નેકીદાર કહેવાયા ને તમારી નેકી તો કંઈ નથી, માટે બની છોડી દો ને અમને તમારી નેકી-નેજ પોકારવા દો. નહિ તો થોડે દહાડે તમારે કંઠલ

થતું પડશે. કવિઓ અને કારભારીઓ તમારાં ગજવાને ન ભુલ્યો; દેશનો ખર્ચનો બંધ છે એમ વિચારો. રાજ-ઓની સુસ્તી, તેઓની નામદાઈ, તેઓની અવિદ્યતા એ ઉપર નિદાલુકા કવિતા રચો બેથી તેઓ દુભાઈને ચાલક રાખી કુળનામ બોલ્યા છે તેને તાર. રાજ્યોએ પાતાના કબજી શ્રમ લઈ દીધે દિહ દોડાવશે ત્યારેજ હિંદુ નામ ઉચ્છે આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ ખીહો છો ? આ રજૂનો ' ' શૂરસ્ય મરજ તૂગમ્. ' કંમર ખાધી દેશજન કરો ને ત્યાંથી નવી શુક્તિઓ લાવી તમારા રાજ્યને સુધારો. તમને મુસલમાનોએ, પીડા-રાજ્ય, ખળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન કર્યા છે આ હિંદુઓ ' તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી, એકમત થવાનો વિચાર નથી કર્યો તમે સુધારાવધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા તમે દેશને, દોળગારે કારખાનાઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું નથી તમે અટક કેમ અટકી રહ્યા છો; દેશમાં બાજ રોડા મળે તે સારે પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ બાકી સંનોપે કા રહે છે પણ તમારો દેશ એ તો તમાર ગામ ને તમાર કુટુંબ જે એ છોડવાની હિંમત ધરી પરદેશ જઈ સન્માન વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વડે ચહેનમાં દિવસ ગુન્નરો. થવાનું તે થશે, દેશમાં ખાઈપીને મેજ કરીએ છીએ એમ કાયરના બોલ બોલીનેજ દુશ્મનોને હમાર હઠાવ્યા વિના પાછા પગલાં તમે કર્યા છો તમારો માણસકપે શો હક છે ? એક ખીલસાથે, કી બાળકસાથે, સગાં નાનીવાસાથે ચાલવાની શી નીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? રાજ્યકારખાર તે શું ? વિદ્યા તે શું ? સુધારા તે શું ? તમારા ઉપર હાલની સરકારના શો હક છે ને શી રહેમ છે ? દેશનું બહુ તે શું ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો બંધ લશ્કર પમાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજ્યોમાં નહોતો શિરખંડી ઘોડા સરદારને સોંપેલા હતા ને સરદાર પાતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમકહરામી કરવાને ઢીલ નહોતા રાખતા તમારા રાજ્યોને હું પછુ છું, રૈયત બાઈઓ ! શા હકથી તેઓએ સો સો રાખીએ કરી ? અને એમ થવાથીજ દેશ પાયમાલ થશે એ પણ અંધાધુટીમાં તમને માલમ ન પડયું ! હવે રાજ્યોની વાત છોડી દો; તેઓ બાળકાલ નહિ સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાધ્યનમાં સારા માહીત થાઓ છોકરા અને છોકરીઓને નિરાળે મૂકી લાણીવો. તેઓને સદા જ્ઞાનનુંજ ખાનું આપો. મંડળી અને કુંચનીએ બેપાર કરો. તમારી

રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. અસનેથી દૂર રહો. ખેડૂતો હાલ ધણા અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા સીખી, ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર ભણી ખેતીનાં કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ સાંત્રિક-બળ હસ્તબળ કરતાં ધન્ય વધારે છે અસલ થોડાજ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણા જરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કિંમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપ-ચંત્ર કામકામ દાખલ કરો. ભેટા ભેટા વિદ્યાનાં ફળો વિશાયતમાં કેવાં થાય છે તે આહિં નામાંકમાં ને તોલબારદાન અને ચીન વિશાયતની હુંડીઓના હિસાબ ભણ્યા અને ૩૦ ૧૫૦૭૦ વર્ષાણુ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ પુર ગુજરાતી પણ બહુતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેવભાષા ને સંસ્કૃત તેમાં વેદ બાધ્યો તથા કાવ્યો વગેરે પ્રથો, ઉક્તિસ આખી અવલોકન કરવાને તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં રોધ કરવાને મોટા મોટા ત્યાના પંડિતો અહોનિશ શ્રમ લે છે સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્તાન ન્યાં સંસ્કૃતભાષાએ મોટા ન્ય મેળવ્યા છે, ત્યા હાલ એકે પણ દિવ્ય પાઠ-શાળા દેખાડશે ? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સંસ્કૃત-માં તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શરૂ પુરોષો ક્યા ખહાર પડ્યા છે ?

હમણાજ વાત સાક્ષી છે કે મેકેલે નામના ગ્રંથ-કારના ઇંગ્લાંડ દેશના ઇતિહાસના બે ગ્રંથની ૨૫૦૦૦ પ્રતો છપાઈ વીસવીસ રૂપિયા વેચાઈ ગઈ છે, ને થોડા દિવસમાં બીજી વીસ હજાર છપાવી છે તે ખપી ગયો. એક બીજી ચોપડીની કાઈએ પુષ્કળ પ્રત કંઠાડી હતી ને બીજે અઠવાડિયે તેની પ્રત શોધી નેટ નહિ એ રીતે તે વેચાઈ ગઈ. એ પ્રમાણે ત્યા વિદ્યા અને વાચવાનો શોખ છે આહિં ત્યારે ચોપડી શુ કામ આવવાની છે, એ પૈસા નાખી દેવાના છે એમ ધારીએ છીએ સોનું, રૂપું અને જવાહીર ખરીદ કરી પેટીમાં રાખી મૂકું આપણને ગમે છે. વિશાયતના કારખાના વગેરેનો કિચિત્ હાયો માત્ર મુબઈમાં દેખીએ છીએ જુઓ આગળેટ તમારી આગળ ! જુઓ આગળી ગાડી નજરે ! તમે જોઈ કાઈ સાહેબની પવનવાવડી ? જોઈ તમે અંગ્રેજ લશ્કરની કંચાયત ? કેવો છે શરૂપણનો દાખલો કે ભેથપુરનો કિલ્લો લેતી વખત સત્તર વખત પાણુ હઠતું પડયું, પણ અદારમી વેળા તેઓ જ્ય પાગ્યા. તેડુંજ કાચુલ કંધાર લેતી વખત અને તેડુંજ સેનાસ્પો-લની લડાઈમાં. ધન્ય છે હાલની સરકારને ને દૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી બચ છે. ને ત્યારે તમે જીધ-

માથી કેમ નથી જોડતા ? મુસલમાની રાજ્યમાં તો શું કે ત્યાં પણ બોલાવ નહિ અને હમણા મુંબઈ એસો-શિએશન સરકારને લખે છે કે આવો અલ્પદંતો ઈન્સાફ ફલાણે દેકાણે થાય છે તે ન થવો જોઈએ. આ સરકારનો જીવન છે; પેલો, દૈયતનો હક ફૂળે છે, ત્યાં ધણી સુસ્તી ચાલે છે; અહિં સાહેબ લોકો બેપરવા ધણા છે; વગેરે ખૂબો પાડી લોકની તરફથી મોટી સરકારને વીનવે છે. જિલ્લાઓના ખુલાની વાત એ સભા ક્યાથી જાણે ? માટે એવી હિંમતના દાખલા જોઈ, આ દૈયત લોકો ! એસોશિએશન વગેરે સભાઓને તમારાં દુખથી જાણીની કરો કે જીવન ખસી, રહેમ ને મહેર તમારી હાલતમાં થાય અંગ્રેજ લોકો ફૂનસમાંની દીવા છે. એ દીવા તમને રોસની આપે છે, પણ તે અજવાળા-નો ચોખ્ખો ઉપયોગ કરવો તમારે હાથ છે એક છાંડાના કપર માખી બેડી ત્યારે તેને હાથ ઉઠાવી કરી કરાડી મૂકવાને બદલે તેણે માખીને કહ્યું “માખી જોડતી હે કે માકું બોલાડ,” તેમ તમે શરીરે નખળા નથી, બુદ્ધિએ બળવતાર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો, હેક નહારી અવસ્થામાં નથી, પૈસે, ખાવે પીવે, હેક કંમાળ નથી ને તમે કેમ પોકારો છો કે “નસીબમાં હશે તે થશે” જ્યારે એકેક માણસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લડાઈનું દેકાણું છે એમ સમજ દેશને સાત પોતપોતાની ફરજ બજાવશે ત્યારે દેશનો જ્ય-જ્યકાર થશે. શું તમારી તબીબત છે લોકો ! કે ફક્ષણી રસમ નહારી છે એમ જાણે છે; તે છોડ્યાથી ધમ-ખાધ નથી આવતો એવું સમજે છે, તેપણુ સંપ કરી તે કંઠાડી નાંખવાને મહેનત નથી લેતા ! મંડળીઓ મંદ્યેતા નિબંધીઓને હસી કાઢે છે; ને જ્યારે સરકાર કાયદા કરી તે ચાલ કહડાવે છે ત્યારે જખ મારીને કચુલ કરો છો. એમા આખર આપણી ભાઈઓ ? વિચારો; પુનર્વિવાહ સંબંધી કલકત્તે કાયદો પસાર થયો તે સૌના ભણ્યામાં હશેજ મટિ પરદેશીઓ ન જાણે અને સમાચારપત્રો નિંદા ન કરે એને સાહ સંપ ખાધી કુદ પ્રતિબંધને તોડી નાંખો. પોતાનાં ધર ને પોતાની આખર એને વારને સૌ કાળજી રાખો, પણ દેશના લાભમાં કંઈ ધ્યાન દોડાવતુ એવી ઇચ્છા થતી તો થોડાનીજ, પણ એ સૌની થાઓ-અસ્તુ. બાળક છાંડા-ઓનો વિવાહ કરી તેઓને બંધનમાં રાખો છો-૧૫ વર્ષનો થયો કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઈ દોડશે. હવે એ છાંડા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય ? શું સ્ત્રીને સુખ કરી પોતે પામે ? વિદ્યાસ્પદ્યસ તે શુ બાણે ? શુ બોધ કરે ને શું નામ કરે ? ૨૦ વર્ષની અંદર તો બોલામાં બોલાં

મેં છાત્રમાંથી નીચાપદોનું હોય. શું દેશનું અભિમાન રાખી ક્યા અનુભવ ઉપરથી તે અર્થે કંઈ પણ કામ કરે ? ધર્મી જનજનમાંથી પતે ત્યારે કે ? નાણુરા છું કે જીવાન સમજેલા તેઓ પણ જાણી જોઈને ખાટામાં પડ્યા છે, પડે છે, ને પડશે, રે ન પડે ! નાત જમાડી વરા, ફૂલેકાં, વરથોડા, બહુવા, સામેલા, સરખસ, નાયરંગમાં ફુલાઈ ફુલાઈ પૈસા ઉરાડી દો છો તે તમને ઘડપણે ધણી સાલશે. એ નાણુનું અર્ધ, ધર્મશાળાઓ, મુસાફરીનાં મકાનો, તસ્ત્યાને માટે ફૂવા, વાવ, તળાવો, થાક્યાને માટે ચોતરાઓ, એ સર્વ બંધાવવામાં, આધળા લૂલા વગેરે ગરીબ નિરાશ્રિતને દાન આપવામાં તથા તેઓને કામે લગાડવામાં, બાળકોને સાડ નિશાળો તથા લોકોને વારતે કિતાબખાનાઓ અને દવાખાનાઓ વગેરે કારખાનાઓ કહાડવામાં નાખ્યું હોય, તો દેશમાં કેટલું પુણ્ય અને સુખ અને કેવી કીર્તિ સ્થિર રહે ? કહ્યું છે:--

“ અસ્થિરં જીવિત લોકે અસ્થિરે ધનયૌવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાશ્ચ ધર્મઃ કીર્તિદ્વયં સ્થિરમ્ ”

પ્રાણીમાત્રના જીવતરનો, પૈસાનો, જીવાનીનો, છાત્રનો, બેરીનો, કોઈનો, બંદારનો નથી આજ છે ને કોણે નહિ; પણ ધર્મ અને કીર્તિ એ બે તો સ્થિર રહેવાનાં. માણસ મરી જાય છે પણ તેનાં સુકૃતો વીસરાતાં નથી.

નાતના કરે છાંડે મારા ભાઈઓ ! ધર્મ કંઈ પ્રાણે નથી, ત્યારે જે ગરીબનું સંજુ મરી ગયું ને તેની ઉત્તર ક્રિયા કરવાને તથા બારમું તેરમું હમાસી વર્ષી વગેરે અવસરે નાત જમાડવાને દ્રવ્ય ન છતા તે ગરીબ પાસે કરતે કહાડાવી ને અર્થ કરાવી તેને ઘેર જમવા જતું એ તમને દુરસ્ત લાગે છે ? એ બાપડો કેમ કર્જ વાળશે ? તમે તો ખાવાના ધણી છો એવા ખાઉકડ ન થઈ દશા તરફ નિધા કરતા રહો. વરા, ધરખારી, નાતો અને વરથોડા તો જે દિવસે હોય તેજ દિવસેમા થાદ રહે છે, પણ ફેશને અર્થે પદોપકારજીવિકથી કરેલાં કામે નિર્નરતર અમર રહે છે. જમશેદજી જીજીભાઈને અગાઉ એની નાતિનાજ બોળખતા ને હવે જગ બોળખે છે, રોડીઆઓ દ્રવ્યનાં સાર્થક કરે આરડા સામુ જોઈ મરવાથી કલ્યાણ નથી; ફેશી લોકોનાં વૃંદમા ચરાટપી ધાણી ઉજાળવી એથી શું અધિક શોભીતું છે ? ખીજી મારે કહેવું અવશ્ય છે કે મોટામોટા કેટલાકેક દ્રવ્યવાન શરમાશરમી અને મોટાઈમા પારકાનેસાડ મોટી દીવા બરે છે, ને પ્રત્યક્ષ જે દેશી ગરીબો તેઓને આપવાનું અને ફેશ સુધારવાનું કામ ટોલે મૂકી છાટે છે દક્ષણી

બ્રાહ્મણો ગરીબ છતાં વિદ્યા પ્રસારવાને ભાષામાં બંધે કર્યા જાય છે અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણો વિદ્યાભ્યાસ કરવાને બદલે ચળમાનોને ધૂતી બગાડાં ખાઈ, ફૂવડ અવસ્થામાં પડી રહે છે. ઓ લગવાન ! આજસ, અજ્ઞાન, દુરાચાર, અને ફૂવેડાઈ ફેશમાંથી ગમેલી કિયે દિવસે દેખાડીશ ! ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પોતાનું કામ બળવવામાં એની બહેન દક્ષિણ વર્નાક્યુલર સોસાયટીથી નીચે દરને પડી જાય છે ગુજરાતીઓ પૈસા અનુકૂળ છતા દક્ષણી અને પારસીઓથી સુધારાના કામમાં કેમ પછવાડે રહે છે ? ગાંધીજીનારની વાતોમા તો લગારે મહોડું ધાલતા નથી ગુજરાતમા શુદ્ધ લખતા વાંચતાં થોડાનેજ આવડે છે. રે લખવા વાંચવાના વાંધા તો પછી વિદ્યાપ્રકરણમાં એઓ પાસેથી શી આશા રાખીએ ? પણ નહિ, જ્ઞાનનો જીવાળ ચડવા માંડ્યો છે; હવે અમરપી વહાણને વહેતું મોકે કે ધારેલે મુકામે જઈ પહોંચીએ દક્ષણી અને ગુજરાતી હિંદુઓની સમજૂખ્યા સરખાવીએ તો આગલા, વિદ્યાજ્ઞાનની વાતમા પચીસગણા સરસ છે એમ નક્કી નાંચો. રે તમે સુધારાનું નામ સાંભળી આધા જાઓ છો ! સ્વધર્મ પાળીએ છીએ એમ કહો છો, પણ વાસ્તવિક જોતાં ધર્મભિમાન પણ કોઈનામા હું જોતા નથી. પ્રથમ માણસે પોતાનું ૩૫ આળખી પરસ્પર કેમ વર્તવું એ વગેરે ખીજી નીતિઓ બાજુવી એક પાસથી જોતાં નીતિ મુખ્ય છે; નીતિમાન થયા વિના ભક્તિમાન થવાયજ નહિ માટે કશે તો (કરવી તો ન જોઈએ) સદ્ગુણોનીજ બઠાઈ કરે, પણ સમજળીને આટલા આપ્યા ને ઉન્નતીમા આટલા ભર્યા, આટલાને વેપારમા ઉતર્યા ને આટલા મેળવ્યા એમ બોલનારાઓની સગ જરા પણ ઉભા ન રહો. પરોપકારને મોટો ધર્મ જાણો કહ્યું છે. -

સિદ્ધાંત. સર્વશાસ્ત્રાણામયં ય વલુપ પરમ ।

વિશ્વાસઘાતાત્પુણ્ય ચ ન પરોપકૃતેઃ પરમ ॥

સર્વશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત એવો છે કે વિશ્વાસઘાત સરખું મોટું પાપ નથી અને પરોપકાર જેવું ખીજું મોટું પુણ્ય નથી ગુજરાત અને એની પેલી પાસ વર્તમાન પત્રો અને વિદ્યાજ્ઞાન પ્રસાર કરનારાં બંધે થોડાજ છે એ ઉપર સર્વે જાણે ધ્યાન પહોંચાડવું પુસ્તકામા વધારે કરે. વહેમો, કવિઓના અલંકાર, પુરાણોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા અને સર્વ પંથવાળામાહેના મતિઆઓની જીદ એને સૌ ધર્મ જાણે છો, પણ ખરા ધર્મ તે શું છે તે ઉપર કોઈ ધ્યાન આપતા નથી. માટે એ સર્વને તાલી કહાડી શુદ્ધ મત જે ધર્મતત્ત્વ તેની શોધમા રહો.

વહેમી અને દુઃખ દેતા ભૂત, પિશાચ, પિતૃ, વગેરેના વિચારો વિષે સાવધ રહેતા નહોતો. નાતના દોર ઝાંઝા કરે, કવિઓના અલંકારને ખરા ન માને; કવિઓનું લક્ષણ જ છે કે નાની વાતને વિસ્તાર કરી ખતાવવી કે તરત મનમાં પેસે—નિર્મલુલા: કવય: ધીમે ધીમે નહારી ચાલ કાઢી નાખતા નહોતો ને તેને બદલે તમારાં વિદ્યા, જ્ઞાન, અનુભવ અને શુદ્ધિ જેની સૂચના કરે તે તે વાતો સ્વીકારતા રહેા. હિંમત હિંમત હિંમત ધરો. જેની પાસ સાધન ન હોય તેને સઘળી વાતની વાર લાગે, પણ તમારી પાસે રસાળ જમીન છે, અમૃત્ય આણું છે, જે જોઈએ તે તમારી પાસેજ છે, લોકો તમને આપી નય છે. વિદ્યા અને શ્રમ એ પણ તમા-

રાજ હાથમાં છે, ત્યારે કંદો બાઈ શામટિ ન મંડી પડીએ ? દેખતી આંખે, કુમળી ચામડીએ અને નાનુંક દીલે, દુઃખના બળાંપા કેમ સહન કરીએ ? આવો, આપણે રજુમાં ઉલ્લમશુદ્ધિની તરવાર ઉઠાળીએ. ગ્રમ લોહી વહેતે મરડું બહેતર છે. શરીરને દુઃખ ન ખમડું પડે ને યુક્તિપદ પામીએ ! હે પ્રભુ ! અમે હિંદુઓ નાચાર થઈ ગયા છીએ તેની તરફ જો, સન્માર્ગે ચાલવાની શુદ્ધિ આપ, તારે વિષે અમારું ચિત્ત રહે એમ કર, અને હિંદુસ્તાન દેશમાં દરે દેશાચારી હું મારા દેશને માટે પ્રાણ બોદિશ, હું મારા સ્વદેશીનું સાંકે કરીશ, એવાં રૂડા અને શુભ વેણી નીકળે તેવા સમય જલદીથી આણું.

૮. રજુમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે.

(કંઠબો.)

“આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત જાય;

ભાગા ખેડે બહાવડે, વાકુ રંગ ચઢાવ.” ૧.

અર્થ—શત્રુની સામા પગ વધાર્યો અથવા ટકાવી રાખ્યો ત્યાંસુધી પત રહે છે, પણ પાછું પગડું કીધું કે પત જાય છે, ને એમ છે માટે હઠવા એવા જે યાદાઓ તે જ પાછા શત્રુસામા જઈ ઉભા રહે તો તેઓને રંગ ચઢાવો, એટલે તેઓને રંગ છે.

બાઈઓ, આપણે બહુ પાછા હઠવા છીએ ! ના ન કહેવાય.—ના હોઈયે ? જાણી જોઈને બલ કરીએ ત્યારે પસ્તાવો શાનો ? રે જાઓ જાઓ. જાણી જોઈને તે વળી કોઈ બલ કરતા હશે ? સ્વાર્થીઆ, સ્વાર્થનેમાટે જગતો ખમણું ઘારે તેની પેટે જાણી જોઈ આંધળા થઈ રસ્તા ભૂલી જઈ આડમાં ન પડે વાડ ?—ખરે કંદો—ઉભા રહેા ઉભા રહેા ; પંચોપાખ્યાનમાં ગ્રાહ્ય જુને ત્રણ ઠગની વાત છે તે આહા કેવી મજાની છે ! આપણે દ્રવ્યમાનના લોભથી કેટલી ધામધૂમ કરી મેલી હતા ! ને તે ધામધૂમમાં આપણે કેટલા બધા ફાળ્યા હતા ! આહા ! વહેમજનવ કેટલો નબળો પડ્યો હતો ! પણ રે ! તેડું ને તેડું ન ચાલ્યું !

શેનું ચાલે ? ‘ઠમ ઢાલ, માહે પોલ’ તે ક્યાંસુધી ચાલે ? વહેડું મેડું ભોપાણું નીકળ્યા વિના રહેજ નહિ. ‘બાપ તેવા ખેડ’ એ કહેવત ખોટી નથી. વાણી-આની નજર પૈસા તરફ ને ગ્રાહ્યજનની નજર ખાવા તરફ—આપણા વાણીઆ સાથીઓ સુધારો સુધારો

પોકારી માન મેળવી આખરે હાલ પૈસો પૈસો જંખી રહ્યા છે; અને ગ્રાહ્ય સાથીઓ સુધારો સુધારો પોકારી ધર્માચાર્યો થવાનું ડોળ ધાલી ઉભા હતા તે આજ કાલ જુદી જુદી દુકાનીઓમાં ખેડાખેડો નિરાંતે રસનેદ્રિ-યને લટાવ્યાં કરે છે.

એક વાર આપણા વિચાર એકદમ જાતિભેદ તોડી નાખવાનો હતો ને તેને માટે તૈયારી પર આવી રહ્યા હતા; એક વાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઈ જઈ તે અર્થે ઉદ્બોધ કરતા હતા; એક વાર આપણે વહીવટમતને તોડી પાડવાને ખાઈ પીને મંડ્યા હતા; એક વાર આપણે નડું મંદિર કાઢવાની તૈયારી કરતા હતા; એક વાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો ઉપર સુંદર ભાષણો કરતા હતા ને વર્તમાનપત્રોમાં લખતા હતા; એક વાર આપણે ખોટા માર્ગે પૈસો મેળવવાને આહા કેવા ધિક્કારતા હતા ! એક વાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા હતા; એક વાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમજનવનના ઉપર મોટા ધસારો કરવાની તજવીજમાં ખંતે રહેતા હતા; પણ તે દહાડો ક્યા ગયા ? અફસોસ ! આજકાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યા કરીએ છીએ. આજ-કાલ આપણે કહીએ છીએ કે બાઈઓ જમ બને તેમ પૈસા પેદા કરે ને પછે નચિતે મનમાન્યો સુધારો

કરીશું; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈને મળતા નથી; આજકાલ આપણામાં કોઈને કોઈની દાઢ નથી; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈના મિત્ર નથી; આજકાલ આપણામાં વિવેક નથી; આજકાલ આપણામાં શૌર્ય, ઉદ્યોગ, ને અંત નથી (એક માત્ર પૈસા કમાવાની વાતમાં તે છે ખરાં); દુકામાં, આજકાલ આપણે માણસ નથી. 'સુતારનું ચિત્ત બાવળીએ ને કાટને મોઢે ગ્રાખરા' તેમ આપણું ચિત્ત પૈસા તરફ ને આપણા મોઢા પર પણ મૂક્યાની શરમ છે.

પૈસા મેળવ્યા પછી સુધારો કરીશું એ આપણું બહાનું છે આપણામાં જેઓને પૈસા મળ્યા છે તેઓમાંના ધણીક કરતા નથી, કરે છે તે આડી રીતનાં કરે છે. કરશે તોપણ આડી રીતના. જીવાનીતા જોશમાં જે કામ થાય તે કામ ઘડપણમાં કરવાની ઉમેદ બાંધવી તેનું નામ તે બહાનું કે નહિ? માત્ર પૈસાથીજ સુધારો થશે એવું ઇતિહાસમાં કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી. નિયમ તો સર્વત્ર આજ જોવામાં આવે છે કે દેશનો સુધારો કરવામાં પ્રથમ વિદ્યા ને ઉચી પ્રતિતા સદ્ગુણો જોઈએ. પછી દ્રવ્યની સહાયતા હોય તો સુધારો વહેલો પ્રસરે, ન હોય તો મોડો પ્રસરે અર્થાત્ લોકમાં વિદ્યા અને પ્રેમ શૌર્યાદિક સદ્ગુણો હોય તેજ તેઓ સુધારેલા કહેવાય. તેમાં સુધારાવાળા ઉપદેશ-કોમાં તો એ ત્રણ વાત પહેલી જોઈએ. જે જે ઉપદેશ-કો થઈ ગયા છે તેઓ પ્રથમ નિર્ધન હતા; તેમાંના કેટલાક પોતાના ઉદ્યોગમાં રહીનેજ પૈસો પેદા કર્યો હતો; પણ આપણે તો, 'શીસસાઠ શાવક થડું' એ કહેવન પ્રમાણે સ્વાર્થનો ને પરમાર્થનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઈ દેવ ટળી રાક્ષસ થયા છીએ રાક્ષસ તો સારા કે શત્રુના ઉપર શૌર્ય વાપરે, પણ આપણે તો શૌર્ય વિના જીતાની થઈ ગયા છીએ વગર આવડતને લીધે ઉપત્ર થતી સ્ત્રીમાં 'કમંજેર ગુસ્તા બહોત,' તેમ માંહોમાંહે એકએકને પોતાની વાસથી દૂર કરવામાં (રૂપને હવે સુધારાવાળો કહેવાઈ ને વહેલી મંજીમાં અળખામણો થાડે) અને એકબીજાને ચાવવામાં આપણું બાયણું રાક્ષસીપણું વાપરીએ છીએ ઉપદેશકોએ તો દ્રવ્ય—માનના લોભ ન રાખતા દેશના કલ્યાણને અર્થે ખંતે પોતાનું કામ કર્યા જવું જોઈએ. પૂર્વે આપણામાં તેમ હતું. બીજા દેશોમાં તેમ હતું ને આજ પણ છે. પંચન સામાં પડતા એવા પુરોપજ્ઞના કેટલાક વિદ્વાનો જેમ તેમ ગુજાર કરી મોટા પુસ્તકો લખે છે, જે પુસ્તકો તેઓના મરણ પછી લોકની નજીમાં આવે છે ને પછી કટલેક વર્ષે અંધકારો પિતરરૂપે પોતાના યશસ્વી

દુત્યોની કીર્તિની વાસના લે છે—ધન્ય ધન્ય! વાકું પૈસો મળ્યો એટલે મદ ને આગસ ધર લલેલ. જેટલું જોઈએ તે બોલવું લખવું છે તે દુઃખના વખતનુંજ સાર હોય છે. પૈસાથી વિચારવાળું ને મહેનતવાળું કામ કરવાનું મન થાયજ નહિ, ને મન થાય તો તે કામ સાર પણ થાય નહિ. અર્થાત્ પૈસાથી અને પૈસા મળ્યા પછી સુધારો કરીશું એ કહેવું કેવળ બહાનું છે. વળી એમ કરતાં પૈસા કમાવવા પછવાડે રોજ ૧૨ કલાક ગાળવા તો અઠવાડી-આમાં ૧ કલાક પણ મિત્રને મળવામાં અને આગળ થવાની મોટી લડાઈને સાર કવાયત શીખવામાં ન ગાળવો ?

બાઈઓ, જેમ આપણું જોર નરમ છે તેમ વહેમ-જવનનું જોર પણ નરમ છે, પણ આપણે ધણીજ પાછા હઠયા છીએ ને હજીએ હડીશું વહેમજવન પણ હઠે છે ખરો, પણ તે કીડીની ચાલે (ખત્રેને હડાડનાર પૈસા-ખાન છે) પણ આપણામાંના કેટલાએકે જેઓ વહેમ-જવનને નિહતા તેઓજ તેની પૂલ કરે છે, તેથી જ્યારે પાછી લડાઈ શરૂ થશે ત્યારે વહેમજવન આપણા ઉપર ખૂબ દોડ કરી આવશે. જે ઉમંગથી આપણે આરંભ કર્યો હતો તે ઉમંગ ને તે શ્રમ રાખી રહ્યા હતા તે વહેમ-જવનને ધણે દૂર નસાડ્યો હત. પણ રે તેમ ન કરતાં આપણે આજ પાછે પગે દોડી પૈસાખાનના ગુલામ થઈ રહ્યા છીએ.

ઓ બાઈઓ, માંરે સાબળો જેમ રજપુતની સેનાની આગળ કડખા બોલનારા હોય છે ને જેઓને કડખે કહે છે તેવો હું સુધારાના સૈન્યનો કડખે-છડ હું તમારા જેવો દિવાનો નથી બન્યો. અપણું ને સામાનું ખંતનું સૈન્ય જોયા કરે છું ને તે ઉપર વિચાર કર્યો. કરે છું. નક્કી નક્કી બાઈઓ વહેમજવનના સૈન્યને દ્રવ્યનો કેફ હિતરશે ને તે શુદ્ધિમાં આવી આપણીતરફ નજર કરશે ને જોશે કે સુધારાવાળા. તો ધણીજ પાછા હઠયા છે તો પછી તેઓને આપણાઉપર ધરદિ આવવાને, આપણને ગભરાવવાને, આપણને હરાવવાને અને આપણને ખસ્તોનો કરાવવાને શો વિલંબ લખનાર છે? બાઈઓ હું કહું છું તે સાબળો ને તમારો ઉદ્યોગ પાછો અપ્રસંગ.

બાઈઓ, આપણે સુધારાનો ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય નથી નથી ચોખ્ખું આપણી ભાષાનું જ્ઞાન;—સંસ્કૃતનું તો કંઈજ નહિ; ગુજરાતી લિપિમાં લખાતવા રલોક પણ ન વાંચી નહીંએ તો બાબજોષ લિપિમાં કયાંથી વંચાય? અંગ્રેજ પણ સમ્પ્રદાય લખી વાંચી સમજી નહીંએ છીએ-બાકી તે ભાષામાં કાવ્ય, ઇતિહાસ, ન્યાય, માનસિક શાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્રસંબંધી. થેલુંજ

બહુમિએ છીએ. આપણે આપણા બીજા હૃદયે ભાઈએ કરતાં આપણું ગુજરાતી બોલવું લખવું સારી પેઠે બહુમિએ છીએ, તેઓના કરતાં વધારે પૃચ્છક છીએ (વાદ તો કરી બહુતાજ નથી) અને દેખાદેખીથી સંસારસુધ-સાવટવિષે કંઈ વધારે વિચાર કરી શકીએ છીએ એટલુંજ આપણું ભેદ છે. આપણને સંસારનો અનુભવ પશુ પુરો નથી. ખરેખર સુધારાના ઉપદેશકોમાં વિદ્યા, સામાજિક લખવાની છટા તેમ ઉદ્યોગ, ખંત, નિર્વેશ, સોશાયલિસ્ટિક, નિઃસ્વહતા, સર્વજન સમક્ષે મજતાપડાવણું, ટેકીપણું, સ્વાત્મસુખદુઃખનો સ્વરૂપ વિચાર એ સૌ સદૃશ્યો ભેઈએ, તે તો આપણામાં પ્રથમથીજ નહિ, તો હમણા તે કયાથી હોય? જેમ વાનાં બાળક છોકરાં રમત કરે છે તેમ આપણે કોડમાં ને હોસમા સુધારે કરવાની રમત કરવી શરૂ કરી. પશુ હવે ગરબઈ ચૂક્યા, છપાઈ ચૂક્યા, લોકના શત્રુ થઈ ચૂક્યા, ને જે કંઈ નહિ તે મોઢું મહાભારત થઈ રહ્યું; હવે આપણાથી નહિ નિભાય એમ સમજી શું આરંભેલું કામ મૂકી દેવું? ના, ના 'માથે પડી વિશ્વદેવ' હવે તો આપણે પાછા ટેકાણે આવી જઈ ઉદ્યોગ ભરી રાખવો ધટે છે. પૈસાથી બહારના સુધારો છે-અંદરનો નથી. અંદરનો સુધારો વિદ્યાથી છે; અને વિદ્યા, શ્રમ કલાવિના ને દુઃખ ખત્યાવિના પ્રાપ્ત થતી નથી.

દુઃખને અંતે જે યશ તેજ ખરો યશ છે. ધનભળે દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓના કરતાં તનખળથી દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓનું માન ને કામ વધારે હોય ભતતું, ધણી વાર રહે તેડું અને મૂલ્યવાળું છે.

હવે મને તેવા છીએ, ઘોડી પુલ્લએ ધાણું દેખડાવીએ છીએ. કાચર હતે શરૂનીરના ડોળ ઘાલનારા થઈ પરયા છીએ, અને તેવા છીએ, તોપણ હવે જેડું આપણે ડોળ કહ્યું તેડું મરતાં લગી રાખી રહેવું ભેઈએ. રે ડોળ રાખી રહેવું એટલુંજ નહિ, પશુ ઉપદેશની વૃદ્ધિ મનડખી ખિતરોને સદૃશ્યક્રમથી ભરપુર કરી નાખવાં ભેઈએ. મૂળ કુળના ધર્મ કાણુ રાખી રહ્યા છે? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણું નથી ને ક્ષત્રીમાં ક્ષત્રીપણું નથી. રજપુતે જોનાઈ ફેંદી દીધા ને બ્રાહ્મણે માત્ર લોકલાજ રાખ્યાં છે. ખરે જોતાં, દેશ, રાજ્ય, કુળ, ધર્મ રૂઢિ, વિદ્યા બધી વાતમાં આપણા સેકંડો રૂપાંતરો થઈ ગયાં છે-આપણે બધી વાતે સંકર છીએ. હિંદુરૂપી વહાણ સેકંડો વર્ષ થયા દુર્દશાના દરીઆમાં તોફાન ખાઈ ખાઈને જોખું થઈ રહ્યું છે, -એટલું છે કે હજી પુરે ભાગ્યું નથી-અંજેજી રાજ્ય છે એ યોગ્યથી

હોસથી કંઈ દિશા ભાગ્ય પડવા લાગી છે, પણ આપણે ખલાસીએ એકસંધે કામ કરતા નથી. ભાઈએ પ્રથમ ગરબડ હોય તો પછી સ્વસ્થતા સાચ, અજનીબ હોય તો વૃદ્ધિ સાચી થાય ને ધાન્ય પાકે. ભાલ પડાડાઓ-એજ રાજ્ય ગેળવ્યાં છે તેમ આપણે આવકાલ સુધારા-વાળા ગર્જના કરીએ છીએ તે એવીની એવી ભરી રાખીશું તો દેશમાંથી વહેમજીવનને હાદી કહાડવા સમર્થ કેમ નહિ થઈએ? રે દીલગીર થવાનું એટલુંજ છે કે આપણે એ જોસગ ભરી રાખતા નથી.

ખરેખર આપણે ધણું કરવાનું છે. વિદ્યા જ્ઞાનને પ્રસાર કરવો છે, શુદ્ધ ધર્મ ચલાવવો છે. ધરસુધારાવટ કરવી છે, દેશી રાજ્યની લેખ ઉરાડવી છે, -કુકર્મો નાનાપ્રકારે દેશનો કંઈક કરતો છે. આપણાથી તે કંઈ સધણું થવાનું નથી. તોપણ શું આપણું છોકરાં પશુ નહિ કરે? જો આપણે અમુક સીમ બાધી જઈએ તો આપણું છોકરાઓને તેટલી તો મહેનત ઓછી? નેઓ પછી ત્યાંથી આગળ વધશે

રજુમાં પરયા પછી હવે બીલું શું? મહેનત કરતાં લડતા મરતું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયું છે? મરતાંલગી ધાથી રિખાયા તોપણ શું બીધેલું પશુ મૂકું? ખરું કહું છું કે પાચળ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની ગુપ્તતા મૂકી ને અને શત દહાડો સુધારે પ્રસાદવાના ઉલોચમાં રહે તો બેશક આપણે ધણી આગળ વધીએ! રાજ્ય મદદમાં છે-જાપણમાં મદદમાં છે, -શ્રીમંતો! પશુ ભાવે કલાવે મદદમાં છે અથવા ધરો, પશુ ઓ, દિન કહા કે મીઝાંકે પાઉંને જીતી? એ દહાડો કયા કે આપણે પાચ પશુ એકઠા રહીએ? પાંચ તે પાચ હજારને ભારે પડીએ. પશુ સંસાર-ગુપ્તતાના અને એકલપેટા સ્વાર્થાભ્યાસથી શું થાય? વિલાયત જતું સહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનાર ને કાણુ માન આપે? ભતિભેદ જટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી મુશ-મુશ રોની થાય? સંસારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામે છે. એક માત્ર કીર્તિ નાશ પામતી નથી. મારે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂઝે દાખવેલા આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વતવાની રીત જુદી છે. અલખત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોયજ, પણ તેટલા ઉપરથી માંહોમાંહે વેર મત્સર રાખનાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે યુશામતીઆ થયું; લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાધીને ન નિશાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કઈ તો કે આગળથી ભેઈ તપાશીને બાધવી, બાધી કે પછી તેમાં આગળ એકાદ નહાં

નીકળ્યું તોપણ તેને નિભાવતું. જેની સાથે કામ પાડ્યું, જેને મટિ લોકોમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાહે ગ્રહાની લાજ એ બહાને પણ હર-ગીસ મૂકતું નહિ. પણ અકસોસ, આપણે આજ કાલ કોઈ 'ઈર્ષા' નથી હરો. અગર ધરમાં ગમે તેમ આપણે ભાઈઓ ભાઈ લડીએ, તોપણ બહાર તો એકજ છીએ એમ ખતાવતું નેઈએ. લાઈબલ કેસમાં ભાઈ કરસન-દાસ મૂળજીના કેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા;--જેઓનો વિચાર કોઈમાં જઈ શાહેદી પૂર-વાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલાજ મટિ આગળ પડીને શાહેદી પૂરી એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંધી શરવીરપણું ખતાવ્યું છે તે નોધી રાખવાનેજ છે એવુંજ સર્વ પ્રસંગે હોતું. આપણે કંઈ કંઈ લડાઈ જીત્યા છીએ તે જુઓ:--

૧. લોકો એકઠા મળી મંટળી રૂપે વિચાર નહોતા કરતા તે આપણે શીખ્યું છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે સંસા-ધટીએ ને કંપનિઓ જવામાં આવે છે. એકલપેટા-પણું, રવાર્થીપણું ને સંકુચિતપણુંએ એઓનું જર નરમ પાડવાને મંટળીરૂપી પાયો નાખ્યો છે.

૨. હોળીમાં છુંડા છુંડા બોલ બોલવાની અંન લક્ષમાં ફટાણા ગાવાની ચાલ ધણી ખરી જતી રહેલી કરી છે

૩. વિલાયત જવામાં કંઈ હરકત નથી એવું બોલી લખી થોડુંક તેવું કરી પણ ખતાવ્યું છે. (નર સસતું થાય અને ભાષા શિખાય તો સૌથી વગર બાધકે સહજ વિલાયત જવાય.)

૪. પુનર્વિવાહ વિષે સારી પેઢે ગર્જના કરી મૂકી છે. મોટામાં મોટી વહેમોઓની ખાતરીઓ કરી છે. પુનર્વિ-વાહ રાખ્દ સાલળીને જેઓના કાનમાં કોડા ખદબદતા તેઓજ આલે કહે છે, કે બાળરાડો માડેલી થાય તો સાર એ કામ શુ આપણે થોડું કીધું છે ? પ્રથમ મનમાં જીતારેંકે ને પછી કરાવતું એમાં નાનાપ્રકારે આપણે લોકોની ખાતરી કરી છે લોકો સમજે છે પણ નથી કરતા તેમાં આપણો વાક નથી. વાંક નાતના જુલમનો અને ખર પુછાવો તો જુવાનોની કમહિમતાને છે.

૫ વહીવટીય અને તેના ગાસાઈઓના ચરિત્રથી આખી પૃથ્વીના લોક જળીતા થયા છે.

૬. ભતિભેદ તોડવા વિષે જેટલું નેઈએ તેટલું તો નહિ, પણ પ્રસંગાપાત બોલવામાં આવ્યું છે.

૭. દેશી રાખના સુધારાવિષે પણ છેક નથી બોલ્યા તેમ નથી, અને

૮. ધરસંસારસુધારાવટસંબંધી બોલવામાં તો કંઈજ કસર રાખી નથી.

૯. વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસાર ઠેકાણે ઠેકાણે કરીએ છીએ. ગદ્યપદ્યભાષાવિદ્યાનો સંસ્કાર રૂપે થતો ચાલ્યો જાય છે.

કોઈ બાબત એવી નથી કે જે ઉપર આપણે કંઈજ કહ્યું નથી, અલબત્ત કહ્યું ધણું છે, પણ કર્યું થોડું છે. પણ ટુંકી મુદતમાં પુરા કેળવાયલા નહિ એવા સવાકુંડી છોકરાઓએ નવી નવી વાતો કહી (પછી સામાવાળાએ બકવા કહી તો શુ થયું ?). લોકનાં મન ઉપર થોડી ધણી અસર કરી છે એ કંઈનાનીસની વાત સમજે છે ? ના રે ભાઈઓ સાબારા છે ! તમેજ ન્યારે ધરડા થશે અને પુખ્ત વિચારનાં બીજન માણસો તમને મળશે ત્યારે તમે શું નહિ કરી શકો ? વળી આપણે ધણું ન ફાવવાનું કારણ આ છે કે આપણે રાજધાનીમાં છીએ--ધાંધળિયા રાહેરમાં છીએ, આપણાથી બોલાય ધણું પણ લખાય થોડું--ધણું લખવાનું અને કેમ કરવું તેનો મોટો વિચાર કરવાનું, જુક્તિઓ શોધવાનું અને તજવીજે અમલમાં લાવવાનું કામ જિજ્ઞાસા લોકનું છે, કેમકે તેઓને ત્યાં તેટલી પ્રશ્નિ હોતી નથી

ભાઈઓ, તમે છેક નથી કીધું એમ નથી, પણ તમારો ઉઘોગ તમે પડતો મૂક્યો છે એ બોલું કર્યું છે એ પડતો મૂક્યો છે તે થાક ખાવાને મટિ છે એમ કહેશો તો તે તમારૂં બહાનું છે મને નથી લાગતું કે હવે તમે મોટા વિચારનાં અને મોટી મહેનતના કામ આગળના ઉમ્મ-ગથી કરો મટિ આટલું લખવું મારે પ્રાપ્ત થયું છે. મટિ હવે તો આપણે દ્રવ્યનો કેફ કરવો મૂકી દઈ પાછા શુદ્ધિમાં આવી જઈ એકસંધ થઈ રહી, સધળી વાતે સજ થઈ, વહેમની સામે ફૂચ કરવા મારીએ; અને પછી મોટું રણસંગ્રામ મચાવી વહેમજીવનને નસારી મૂકીએ-યશસ્વી ગીત ગાતા ગાતા આખા દેશમાં સુધારાનો ઝુંડો રાપી દઈએ. ઈશ્વર એમ કરાવે,--અસ્તુ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે રજપુતોના સેનમાં સિંધુ રાગમાં ગવાતા અસલના કડખાઓ જે મને બે ગવૈયા પાસથી મળ્યા છે તે નીચે લખું છઉં--

દો દો તરગસ બાધકે, સખી કહાવત શર;
કામ પડે જળ દેખિયે, કિનકે મુખપે નૂર. ૧.

અર્થ--બખે તરવાર બાધીને અમે શર છીએ એવું પોતાને કહેવડાવનારા ધણા હોય છે, પણ કામ પડેથી માલમ પડી આવે છે કે તે વેળા કોના કોના માંદાંપર નૂર છે તે

જનુની જ્યુતો હરિભગત, કા દાતા કા શર;
ચાતો રહિયો બાઝની, મત ગુમાવે નૂર. ૨.

અર્થ—ઓ જાણનારી, તારે પુત્ર જન્મવો હોય તો હરિભજત થાય અથવા દાતા થાય અથવા શરો થાય એવો જન્મ, નહિતો વાંઝણી રહેશે; એ પરવડશે પણ કાયર જન્મીને હું તારે ઉચ કુળનું નૂર મા ગુમાવીશ.

સાંઈ શરા ચાર રખ, ના કાયર ચાલીસ;
ને ચાલીસો ભાજણે, યે ચારો ચાલીસ. ૩.

અર્થ—હે ધણી, સાથી રાખે તો ચાર શરા રાખજે, ચાળીસ કાયર ન રાખીશ, કામ પડેથી તે ચાળીસે નારી જશે પણ એ ચાર તો ચાળીસનું કામ કરશે.

ઝાલર બાળે ભક્ત જન, બંધ બાળે રજપૂત,
એતા ઉપર ના જાએ, આઠો ગાંઠ કપૂત ૪.

અર્થ—ઝાલરના શબ્દથી ભક્તજન ભક્તિ કરવાને બેઠે છે અને બંધ બાળથી રજપૂતને શૂર ચડે છે. એ બેમાંના એકથી પણ જે ઉરકેસોતો નથી, જે ભક્ત પણ નથી ને જે શૂરો પણ નથી તે આઠો-ગાંઠ-બધા હુરુ-હુથી ભરેલો કપૂત છે એમ જણવું.

મરદાહારી મૂછડી, દો દો બાલ ધના;

ગંડક કેસો પૂછડા, રાખે લોગ ધના ૫.

અર્થ—કાંઈ માણસ ખરો શૂરવીર હોય અને તેને નાની મૂછ હોય કે મૂછ બે બાલ હોય તો પણ તે મરદના બાલ છે, બાકી ધણાએ લોકો-નંદુઓ મૂછ ધણા બાલ-મોટું પૂછડું રાખે છે તેમાં શું ?

રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોહેલી હોય;

જયું જયું લોહા મુખપેં ઝડે, યું યું ઉજ્જલ હોય; ૬.*

અર્થ—રજપૂતી ચોખા જેટલી હોય તો પણ તે ખરી દોહેલી છે-રજપૂતી રાખવી હાસીખેલ વાત નથી. જેમ જેમ લોહાના ઉપર ધા પડે છે ને તેમ તેમ તે વધતું ઉજ્જળ થવું જાય છે તે પ્રમાણે ચોખા જેટલી રજપૂતી પણ કામ પડેથી વધી જઈ જશ મેળવે છે.

* ડીસેંબર સને ૧૮૮૪ના સુક્ષિપ્રકાશમાં મી. બાળાશંકર ઉદ્ધાસરામ કથારિઆએ એ દોહાનો નીચે પ્રમાણે પાઠફેર આપી જે અર્થ કંઈ છે તે વધારે વાસ્તવિક જણાય છે તેથી આહિ તે હાવલ કંઈ છે:—

“રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોહેલી હોય;

જયોં જયોં લોહા મુખપેં ઝડે, ત્યો ત્યો ઉજ્જલ હોય.

અર્થ—રજપૂતી એ એક ભલી સારી ઉચી ચાવલ-ડાગર છે તે ખરેખર દોહેલીજ છે કે જેમ જેમ તેના એટલે રજપૂતી અને ડાંગરના ઉપર લોહું પડે છે તેમ તેમ તે ઉજ્જળી નિર્ભય શુદ્ધ થતી જાય છે.

ચાવલના મુખ ઉપર લોહું પાડવાનો ધર્મ ખતાવ્યો છે તે ખાંડતાં સામેલાની ખોલી મુદર લોહાની હોય છે તે તેના ઉપર પડે, અર્થાત્ જેમ જેમ વધારે ખંડાય તેમ તેમ--

અમલ બાટલુ જોગપંથ, સરાહદા કામ;

કાયર ખડગ ના વાવરે, કાયર ના દે દાન. ૭.

અર્થ—સત્તા મેળવવી ને સત્તાસમૃદ્ધિનું લાજી દાન કરવું અને યોગાચાર્યા કરવો એ શરાઓનું કામ છે; કાયર, ખડગ ન વાવરે, કાયર દાન ન આપે.

શરા સરગસે ઉતરયા, હાથાં લાલ કબાણ;

શરા ધર બધામણ, કાયર તજિયો પ્રાણ. ૮.

અર્થ—જુઓ છો શું ? આ જુઝમાં મદદ કરવાને મરી ગયેલા શરાઓ પોતાના હાથમાં લાલ ધનુષ્ય લઈને સ્વર્ગથી પાછા અહિ ઉતરી આવ્યા છે એ જોઈ જીવતા શરાઓને ઘેર વધામણા થાય છે અને એઓ રજુમાં ઝંપલાવે છે પણ કાયર તો પોતાના પ્રાણ ખૂંદે છે.

કંચા રજુમે પેકકે, કાંઈ ભૂલે સાય;

સાથી ચારા તીન હૈ, હિયે કઠારી હાય; ૯.

અર્થ—રજપૂતની ઓ કહે છે કે હું કંચ, રજુમાં પડયા પછી સાથીની વાટ શું કરવા જાય છે ? તારે ત્રણ સાથી તો તારા અગત્યજ છે. તારે હૈયું-તારી હિંમત, તારી કઠારી ને તારા હાથ-હાજર સો હથિયાર.

બાંજ મત વ કંચડા, તો બાગા મો ખોડ;

મેરી સંગરી સાહેલીઓ, તાકી દે મુખ મોડ. ૧૦.

અર્થ—ખરે કંચડા, વ નાસીશ મા. તારા નાસવાથી મારે નીચું જવાનું છે કેમકે મારી સાહેલીઓ મોટું મરડીને એકમેકને તાળીઓ આપશે.

હડી કંચ હથિયાર લે, મેં લઉં સકર ધી;

પાંડુલુરા કંચ મુજ બલ, રનખેરી તો તુજ. ૧૧.

અર્થ—ખરે કંચ વ બહીને હથિયાર લે અને હું લઉં હું ધી સાકર; પરાણાની ખખર લેવી એ મારે કામ છે ને રજુવેરીની ખખર લેવી એ તારે કામ છે.

રજપૂતીના મુખ ઉપર લોહું પડવાનો ધર્મ ખતાવ્યો છે તે મુખ એટલે સન્મુખ છાતી ઉપર લોહાના તરવારના ધા પડે તેમ તેમ (Wounds are borne in front).

વળી “ભરી” એ શબ્દ સુધારી “ભરી” કેમ લખાય એવો શક રહેતો હશે તો “ભરી” શબ્દ પણ ખરો છે, કેમકે “ભ” ને ઠેકણે “ર” બાષામાં મુદ્રાય છે. અને “ખરી” ની સાથે પ્રાસસુક્ર કરવાનેજ મૂળ કવિએ “ભરી” ની જગાએ “ભરી” વાપર્યો છે ને તે ઉચિતજ છે.

અલંકાર તદ્દુપરક છે અને આખો દૃષ્ટાંત છે, રજપૂતી અને ચાવલનો ધર્મ બરાબર સમવાયો છે તાળી તુસીને અર્થ બેસાડવામાં અર્થજોરવ કેવળ ઉઠું મરાય છે.

‘વલ્લાદાકૃષ્ણમાળા ચેત્ સરસા વિરસા મેવત’

૬. સજીવસૌપ્તિક.

જેમ પ્રજા ધરણીની સરીરને અધિક શોષા મળે છે તેમ શબ્દ રસવાના કેટલાક પ્રકારથી ને અર્થ દર્શાવવાના કેટલાક પ્રકારથી ભાષણ પણ સુંદર ને અસર કરતું થાય છે. એ જે પ્રકારે તે શબ્દાર્થકારને અર્થલિંગકાર

કહેવાય છે. સદાં ભાષણ કરતાં અલંકૃત ભાષણમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે છે અને તેથી વિશેષ આનંદ થાય છે. જેમકે—

સાદાં વાક્ય.

- ૧ આ પુરુષ સમર્થ સત્યવાદી છે.
- ૨ ધન્ય તે ધર્મી હાતાને.
- ૩ કુળમાં તે એક કડો છે.
૪. એના કંઈ સધરવાનું નથી.
- ૫ આહ! આ પુરુષ સભામાં કેવો શોભે છે !
- ૬ મોટા પુરુષ બહુ જાતીર હોય છે
- ૭ તેણે થોડે શ્રમે બહુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે.

અલંકૃત વાક્ય.

- ૧ આ પુરુષ તો જાણે બીજો હરિશ્ચંદ્ર હોયની તેવો છે.
- ૨ ધન્ય છે તે સવારના નામ કહ્યુંને
- ૩ આખા કુળમાં તે એક દીવો જાહેરો છે.
- ૪ કુળ ઉપર લીપણ થવાનું છે.
- ૫ આ પુરુષ સભામાં સર્વ સરખો પ્રકારો છે.
- ૬ મોટા પુરુષ સાગર જેવા જાતીર હોય છે.
- ૭ તેને સરસ્વતી પ્રસન્ન છે.

ઉપર જે દાખલા આપ્યા તે અર્થાલંકારના છે. અર્થાલંકારના ઘણા ભેદ છે તેમાં એક ભેદ રૂપક નામનો છે. જ્યાં એકનું વર્ણન બીજાના નામધર્મથી કયુ હોય છે ત્યાં રૂપક કહેવાય છે. જેમકે ઉપરના ૧-૨-૩ અલંકૃત વાક્ય રૂપકના દાખલા છે. પંચોપાખ્યાન, ઈસપનીતિ વગેરેની વાર્તા જેમા પ્રશ્ન પરીને માણસની પેઠે પરસ્પર બોલાવ્યા છે તે દૃષ્ટાંતરૂપક છે. નિર્ણવ પદાર્થને અથવા એકાદા ગુણ-ધર્મ-ખનાત્ર-સમય ઇ. ને સજીવ માની તેની પાસે સજીવની પેઠે બોલાવતું, કર્મ કરાવતું તે સજીવાદેશપણ-રૂપક કહેવાય છે. જુઓ આ નીચેના દાખલામા.

“એક દહાડો રાત્રી પરીક્ષિત મૃગચાને માટે વનમાં ગયો હતો. તે પ્રસંગે તેણે એક ગાય તથા એક બળદને પોતાની બાજી દોડી આવતા જોયાં. તે બેની પછવાડે એક શ્વર હાથમા નૃસણ લઈને ધરત્યા આવતો હતો. રાત્રીએ શ્વરને બોલાવી ધમકાવીને કહ્યું કે અરે વ કોણુ છે ? ગાય બળદને કમ મારે છે ? શુ તે અર્જુનને ગંગા જનકો ? પાટવના કુળમા કોઈ એવો નિર્બળ નથી કે જેની સમક્ષ કોઈ દુષ્ટ રંકને સતાવશે. એમ બોલી રાત્રીએ ખડગ ઉઘાડ્યું શ્વરે તો ડરીને ઉભો રહ્યો. પછી રાત્રીએ ગાય તથા બળદને પાસે બોલાવી પ્રશ્ન તમે કોણુ છો ? દેવતા કે આદિત્ય ? શામાટે નારો છો ? હું છતાં તમને દુઃખ દે એવો કોઈ સમર્થ નથી. એ વચન સાંભળી બળદ માણું હલાવતો બોલ્યો, મહારાજ, આ પાપરૂપ કાળી બિહામણી મૂર્તિ જે

આપણી સામા ઉભી છે તે કલિયુગ છે. એના આવવાથી હું બાણું છું. આ ગાય તે પૃથ્વી છે એ પણ કલ્યુથી નાસે છે. માત્ર નામ ધર્મ છે. મારા ચાર પગ તે તપ, સત્ય, દયા ને શીશ્ય છે. સત્યયુગમા મક્ષા વીસ વસા હતી, ત્રેતામા સોળ, દ્વાપરમા બાર અને કલિયુગમા ચાર રહ્યા છે. પૃથ્વી બોલી મહારાજ, મારાથી પણ આ યુગમા રહી નહિ રહ્યાં, કેમકે શ્વરે રાત્રી થઈને ઘણો અધર્મ કર્યો તે બદલ મારાથી નહિ ઝિલાય. રાત્રીએ કોધે બરાઈ કલિયુગને કહ્યું કે હમણા હું તને મારી નાખું છું કલિયુગ પગ પરી કાલાવાલા કરી બોલ્યો હે પૃથ્વીનાથ ! હવે તો હું તમારે શરણુ છુ, મને કંઈ રહેવાનું કામ બતાવો; કેમકે ત્રણ કાળ ને ચાર યુગ જે બ્રહ્માએ નિર્માણ કર્યા છે તે કોઈ પ્રકારે મિથ્યા થનાર નથી. એ સાંભળી રાત્રીએ કલિયુગને કહ્યું કે તારે જીવે, જીવે, પીકું, પાતરનું ધર, હાલ્યા, ચોરી અને સુવર્ણ એટલામાં રહેવું. એ બોલ્યા પ્રેમાણે કલિયુગે જઈ પોતાનો વાસ કર્યો; રાત્રીએ ધર્મને મનમાં રાખ્યો ને પૃથ્વી પોતાના રૂપમા મળી ગઈ. પછી રાત્રી નગરમાં આવી ધર્મરાજ કરવા લાગ્યો.” (‘પ્રેમસાગર’ હિંદી). એ રૂપકમા કલિયુગને (જે કાળમાં પ્રપ થાય છે એમ કહેવાય છે તે કાળને) કોઈ બિહામણુ શ્વરનું રૂપ આપ્યું છે. ધર્મને બળદનું અને પૃથ્વીને ગાયનું; તપ, સત્ય, દયા અને શ્રીય એ ચાર પગ બળદને હોતા નથી-ધર્મને બળદ કહીએ તો તેને તે ચાર પગ હોય ખરા.

પરીક્ષિતે કહ્યું કે આટલે ઠંડાએ રહેજે-હવે એ કેમણું
પાપનાં થર છે તે સર્વ જન નાહ્યું છે. સુખેલું સુખદર્શી
લોભ સમજવો: જ્યાં અનાચાર છે તેમાં કલિયુગ છે.
કપટી માણસને આપણે કલિયુગ અથવા કળાગતું.

માણસ કહીએ છીએ. છેલી વારે કહ્યું કે સૌ પોત-
પોતાનાં કેમમાં મળ્યાં જમાં. ખરી વાત કે બોધ આપવાને
રૂપક કહેવામાં હતાં, બાકી ખરેખરાં નહોતાં. એ
રૂપકનાં કવિતામાં સખા આ પ્રમાણે છે.

૧. “ગયાન માહેનાં તરવારો તેં કહે છે અમને કહસિ.”

એમાં તરવાર બોલે છે.

૨. “ને જ્યાં ધનુષટણકાર, પ્રભુએ પ્રાદ કર્યો,
તેમ મક્કા ખળખળે સર્વ, લંકાવજ તૂટી પડ્યો;
હરખે ડોહ્યાં નગ ધરા, મધુર ધમ નાદ ભર્યા,
છે વિજય વિજય નરસિંહ, ધનુર્ધર સમતણા.”

ધનુષનો ટણકાર સાંભળી નગ એટલે પર્વત ને ધરા એટલે પૃથ્વી એ બે હરખથી ડોહ્યાં: અમિ મધુર
તથા ધમ એટલે અર્ધસુખ વાણી ભર્યાં કે રામના વિજય છે.

૩. “આકાશે તો ચક્રચક્ર થતો, ચેત વાગો રાગ્યોરે;
તારાએ બે મુઝઈ રડતા, શોક તેણે તન્યોરે;
પીડાતો તે અતિરા કમળે, ચંદ્ર સારો થયો ને,
પાવા માડી ફરી મીઠી સુધા, ધન્ય તેણે સહને.”

વર્ષા ઋતુ: ગયાં ને શરદ આખ્યો-એટલે આકાશ વાદળાં વિનાનું સુંદર દેખાવા લાગ્યું (આકાશે માણસ-
નાં પેઠે ચક્રચક્રો સફેત વાગ્યાં પહેંચે), તારાએ વાદળામાં ફંકાઈ ગયા હતા તે સતેજ થયા (તેમોએ શોક
મૂક્યો), ચંદ્ર પીળો દેખાતો (તેને કમળો થયો હતો) તેણે ફરી-સૌને અમૃત પાવા માંડ્યું:

૪. “પારિણત કરમાયા કેમ? હુંકું છંવતર મઠિ તેમ ?
નામતણા કે દીએ નારા, ધન્ય મરો છો દઈ સુવાસ !”

એમાં પારિણત--સજીવ પ્રાણી સાથે કોઈએ બાધણું કર્યું છે.

૫. “અરે પરોઢીઆની લેહેર, કેમ આથી નયે તે મેર;
આજ એટલી ઠા શરમાએ, હવે કાજ તે કેમ રે થાએ,
અલી કહેનાં શો લાવી જવાબ, કેમ નાસે છે ખીરજ આપ;
કેમ રિસાઈવ મારાથી, મારે મરતું શું બે જવાબાથી.”

એમાં કોઈ સ્ત્રી પવનની લહરી સાથે વાત કરે છે.

૬. મોત કરીને કોઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રી નથી તોપણ તેને પુરુષ કહી નિર્દય ભયંકર એવો વર્ણવ્યો છે.

“તડતડીત સજીવાર સજી, ખડખડીત આયુધ ધરી,
હાણુહાણુ શબ્દ કરી, મુખયકી, ઝેર અરે,
ભડભડભડ નેન ઝાળ, ચકરચક્ર ચક્ર ફાળ,
કારમો કર કાળ, ધાણુ ભારી ભરે.
હું-હું વિકરાળ અંત, ગરગરગર ધે ગળત,
કરગરગર કરી દંત, ચીરી ચક્રચૂર કરે,
મરગરગર મચેડી દેહ, અરગરગર સર્વ ક્રેહ,
ત્રાહિ ત્રાહિ લાહે લેહ, અહ જીવને ધરે.”

૭. વસંત ઋતુ-કરીને કોઈ ખરેખરી સ્ત્રી નથી તોપણ તેને કૃત્તરિકાનું રૂપ સમજવીને નીતિનાં થોડાં
રૂપર-મેસખી છે.

“બ્રહ્મભાષા જીવી ખીલારે, કાને ફૂલતી જાત રખી.

ટક.

નવલ લલિત વેલી ફૂલો રંગીન, ભાતની ધાટી ધાલી રે;
ગોરી ગુણધારી ધણી ઉપકારી, છે તનુ પીમળ વાળી રે.

કાગે ૧

જમર કાએલ પીસલ માલિની, મોહિની સુરતી થરી રે;
રાખરસદૂલી આનંદથી ખુલી, સર્વ જગે સુખનૂરી રે.

કાગે ૨

નર્મદ ગાતો સલ્વની સાધવી, નીતિ હયે અસવારી રે;
સજવનકારી વસંત કુમારી, રેલડી રંગની ભારી રે.”

કાગે ૩

સજવારોપણ, ઉભરાતા રસતર્કથી યાય છે. જેમ વિષયનું મહત્ત્વ ને જેમ તર્કનું મહત્ત્વ તેમ સજવારોપણ મહત્ત્વવાળું યાય છે ને આપણને મોટા આનંદ પમાડે છે. મોટા તર્ક કરનારા કવિઓ ને ચિંતારા સજવારોપણને બહુ લડાવે છે. તેઓએ મનોવિકાર, વિલાકળા, દેશ, સમય, સ્થિતિ, ગુણ, ઇત્યાદિન સ્ત્રીપુરુષનાં રૂપ આપ્યાં છે. સજવારોપણના વર્ણન વાંચવાથી ને ચિત્ર જોવાથી આનંદ યાય છે એટલુંજ નહિ, પણ નીતિ ભક્તિ ઉપર આપણે ભાવ બેસે છે. આર્ટ જર્નલ, ઈલસ્ટ્રેટેડ લેડન ન્યૂસ વગેરે ગ્રંથોમા સજવારોપણથી ચીતરેલા ચિત્રો ધણાં જોવામાં આવે છે. આપણાં દેવદેવીઓ એ શું છે? ઈશ્વરના ગુણના ને તેની શક્તિનાં સજવારોપણે કલ્પેલા સ્વરૂપ છે. રમેગુણ તે બ્રહ્મા, સાત્વિકગુણ તે વિષ્ણુ ને તમેગુણ તે શિવ, ધન આપનારી ઈશ્વરેચ્છા તે લક્ષ્મી ને વિલા આપનારી તે સરસ્વતી. જે ઈશ્વરશક્તિથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે ને જે શક્તિ આપણા ઉપર માના સરખો ભાવ રાખે છે તે જગદંબા, સહારશક્તિ તે કાળી ઇંડ એ માનસિક મૂર્તિઓને સહારોએ ને ચિત્રકરોએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધાટ અને ચિત્રમાં ઉતારી છે.

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં બગીસ પુતળીની તથા સુદામોતેરીની વાતોમા પુતળી પોપટને પ્રોત્તે સામળ-બટ્ટે બાલાનું છે ને પ્રેમાનંદે વિવેકવલ્લભરામાં જીવને

વલ્લભરો ને તેને પ્રેરતિ તથા નિવરિતિ એ બે બ્રીઓ કલ્પી સુદર રૂપક કર્યું છે; તેમ નળાખ્યાનમા હંસન મનુષ્યવાચા આપી છે. દયારામે ને બીનઓએ વાંસળ-ડીની ગરબી કરી છે, પણ તેમાં કાષ્ટતણા કંઠડો એમ જણાવ્યું છે તેથી ને બીન કેટલાક દોષથી તે રૂપક બગડી ગયાં છે. વળી કેટલાક વેદાંતસંબધી ગુજરાતી ગ્રંથોમાં પણ કેટલાક તેવા રૂપક છે, પણ નિર્જીવ પદાર્થ ઉભરાતી લાગણીવાળા સજવની પેઠે બાલતા હોય ને કર્મ કરતાં હોય તેવાં સજવારોપણ ગુજરાતી ભાષામાં હજી લખાયાં નથી એ રૂપક લખવાને બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે-એક તો જે નિર્જીવને અથવા ગુણને સજીવ કરવા હોય તે પ્રોટ બેઈએ-ધર્મ સદ્ગુણ, દેશ, ઇત્યાદિ વિષયમાં સજવારોપણ વપરાય તો શોભે, ખાકી નીરસ થઈ પડે બીજી વાત આ કે જગત્પર ઉભરાતી લાગણીથી અલંકાર નીકળતો હોય તો તે રાખવા બંને લાગણી ધીમી પડવા માટે કે તેને લંબાવવા નહિ.

હવે છેલ્લું કહેવાનું આ છે કે આપણા લોક જે ખાતરીથીજ સમજે છે કે આપણાં દેવદેવીઓના સ્વરૂપ જેવાં દહેરામાં જોવામાં આવે છે તેવાંજ ખરેખરાં છે તે અજ્ઞાનથી સમજે છે એ સ્વરૂપે સહારોએ મનસ્વી તર્કથી ને આવડતપ્રમાણે ધડોલા છે. બંગાળમાં, દક્ષિણમાં, ગુજરાતમાં જુદીજુદી તહેરહની મૂર્તિ ને તેને જુદાં જુદાં વસ્ત્રાબધણ હોય છે.

૧૦. કવિ અને કવિતા.

ઠેકરે જેવું જન્મે છે-આ દુનિયાનો વા ખાય છે તેવું તરત તો તે ગભરાયલી હાલતમા હોય છે, પણ મોડીવાર પછી જનનવેદનાથી છુટું થઈ, અહિના વાને અનુકૂળ યાય છે. પ્રથમ તેન ધાવવાનું તથા ધાવવાના ટેકાણાનું અને જે ને તેની આંખે કાને પડે છે, શરીરને અડકે છે, જીભ ઉપર ને નાક આગળ આવે છે તેવું કંઈ જાન હોવું નથી. પણ આટલું તો જોવામા આવે છે કે

બહારના તથા અંદરના કાચોથી તેને સુખદુઃખ યાય છે અને એ સુખદુઃખના અનુભવ જે હસવું ને રડવું તે આપોઆપ બહાર નીકળે છે. તરત જન્મેલાને જાન હોવું નથી ને મુએલાને રાખરૂપે જાન હોવું નથી એ જન્મેલાને સુખદુઃખ યાય છે ને રાખને થવું નથી. એ વાત ઉપરથી જણાય છે કે શરીરની અંદર કંઈ છે કે જે જન્મે છે ત્યારથી તે અસ્તલાગી સુખદુઃખાભિમાની છે,

કેટલેક દહાડે છાંદર પોતાના અભ્યાસથી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ધાવવાના દેઠાણાને બરાબર ચોધી કાઢે છે ને તે મળેથી મોટું ચોકળું કરી ઉછળી ઉછળીને હરખાઈ હરખાઈને ધાવે છે અથવા ન મળેથી તરફડી નિરાશ થઈને રહે છે. એ વખતથી માણસ-સ્રી અથવા પુરુષ (પેલું છાંદર) કવિ બનવાની તૈયારી કરે છે એમ બાણું.

એમ એમ બાળક મોટું થવું જાય છે તેમ તેમ બહારની વસ્તુઓની છાપ તેની કર્મેન્દ્રિયની મારફતે જ્ઞાનેન્દ્રિય ઉપર પડે છે, ત્યાં તે છાપ જ્ઞાનેન્દ્રિયની તર્કરૂપ રંગની ચિકાસથી ચીકસાય છે ને પછી મનના ઉપર અસર કરે છે. એ અસર થવા ઉપર અથવા એ રસજ્ઞાનના ગુણ તથા માપ વળન એ ઉપરથી માણસનું જાતી કવિસ્વરૂપ બાણું આવે છે.

રસજ્ઞાન તો સૌ માણસને હોય છે ત્યારે શું સૌનેજ કવિ કહેવાય ? પણ રસજ્ઞાન સધળાં માણસનું સરખું હોવું નથી. જુદા જુદા પ્રસંગ ઉપરથી, જુદી જુદી મન-શરીરની પ્રકૃતિ ઉપરથી, જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપરથી, જુદાં જુદાં અવલોકન ઉપરથી, જુદા જુદા કાળ ઉપરથી, અને જુદા જુદા દેશ ઉપરથી માણસનું રસજ્ઞાન થોડું ઘણું, પોતું નક્કર, અને ઊધવું નમ્ર હોય છે. જેનું રસ-જ્ઞાન થનથન કરી રહેલું હોય છે, જે લાગણીઓને વશ છે, જેનું દીઠ સામજ્ય તેવું બોલવાની, કરી દેખાડવાની અથવા કોઈપણ રીતે સમજાવે એમ જીજ્ઞાસી રંગીને બતાવવાની જેની શક્તિ છે તેઓને “કવિ” કહેવા સધળાનામા ઉપર કહું તેમ કરવાની શક્તિ હોતી નથી; શોરાએકનેજ હોય છે, માટે શોરાએકનેજ કવિ કહેવા. આ બધી વાત ઉપરથી અમારા વાચનારાઓના નબથામાં આબુ હશે કે કવિ થવામાં કંઈ પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ નોઈએ ખરી. કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હોય છે, પણ પ્રસંગ ન આવેથી તેઓની બુદ્ધિ મનમાંની મનમા સમી જાય છે.

“હો પુષ્પ સોહામણા, નજરે ન દેખાય,
વન સધળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખીલી ખરી જાય.”

કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ શોરી હોય છે, પણ પછી સારા ને અનુકૂળ પ્રસંગ આવેથી કવિતા કળી બીજ પાસેના સુવાસિત પુષ્પોની સુગંધગુણ ઉઠી ખીલીને પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

એક વિચારને બીજા વિચાર સાથે કેટલો સંબંધ છે અને તેમા ખરો ખોટો કયો છે એ વાતની તપાસ કરનાર જે આપણી મનશક્તિ તે વિવેકબુદ્ધિ કહેવાય છે; અને એક જે અથવા વધારે વિચારોને પોતાની તરફના પ્રકાશ આપી રંગનાર અને તેજ આપનાર અને તેમ

કરી નવો વિચાર ઉત્પન્ન કરનાર એવી જે મનની શક્તિ તે તર્કબુદ્ધિ કહેવાય છે. “તર્કબુદ્ધિનું નિસ્સારણ” એટલે તેનું બહાર નીકળી આવવું તે ‘કવિતા’ એમ એક વિદ્વાન કહે છે. કવિતામા વિવેકબુદ્ધિનું થોડું ઘણું કામ પડે છે એ વાત ખરી, તોપણ કવિતાની જણતી તર્કબુદ્ધિ છે. પછી કવિતા જણતરને શોરીવાર વિવેકબુદ્ધિરૂપી ધાવ મળી હોય તો તે સારી કેળવાયકી થાય એમાં કંઈ શક નહિ. તે વિદ્વાન કહે છે કે એમ કોઈ ગોખમાં મૂકેલી સતાર જુદી જુદી ગતિના પવનવડે ફાલે છે અને મધુર સોરાવટ દહાડે છે તે પ્રમાણે માણસના ઉપર બહારની તથા અંદરની છાપ પડેથી મધુરી અસર થાય છે;—અસર થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે અસર પેલી અસલ છાપના જેવીજ આબેહૂબ થાય છે.—બિંબ પ્રતિ-બિંબજ. એ વાત માણસનામાં સતારના કરતાં વિશેષ છે. સતારના સૂરને અને પવનની ગતિને લય અથવા સામ્ય નથી, પણ માણસનાં મનને અને બાહ્યતર છાપને લય છે;—એમ ગવૈયાનાં બોલવાને અને તંબુશ-ના સૂરને હોય છે તેમ. માણસનામાં એવું કંઈ છે કે જેથી જ્યેષ્ઠી અથવા સાંભળેલી વસ્તુની છાપ તેના મનમાં બરાબર અસર કરી રીતે પડે છે.

છાંદર રમડ રમડ પોતાના અવાજથી અને ગતિથી પોતાની ખુશી બતાવે છે. જંગલી માણસ પણ આસ-પાસ વસ્તુઓ જોઈને નાચે છે, કૂટે છે. સુધરેલી સ્થિતિના મેલગમા તો તરેહતરેહવાર રીતના માણસનાં રસ-જ્ઞાન હોય છે સીધીબાઈ નાળિયેરના ડોચામાં કંકરા ધાલી તે વગાડી મનરંજન કરે છે. ગોકુળનો ગોવા-ળીઓ કાનુડો વાંસળી વગાડી પોતે ખુશ થઈ ગોવા-ળીઓને રીજવતો હતો. નારદમુનિ વીણા લઈને ભગ્યા કરે છે, તથા ગંધર્વ અને અપ્સરા; નાટ્ય * અને નૃત્ય એથી છદ્મોદ્ધિકને રીજવે છે (એમ પુરાણોની કહાણી-ઓમાં કહ્યું છે). ઈશ્વરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન

* પરસ્પર સંભાષણ કરવાં, ચાળા કરવા અને નાચવું જે વિષયમા હોય તે નાટ્ય અથવા નાટક; બોલ્યા વગર (મુગા) હાવભાવ વગેરે ચાળા કરવા ને નાચવું તે નૃત્ય એ નાટકોદ્ધિકની (ઉત્પત્તિ કહાણી એની છે કે એ) રીત પ્રથમ ભરત નામના ઋષિએ ઈરવરની આજ્ઞા ઉપરથી કાઢી; પણ કેટલાક કહે છે કે એ રીતઓ વેદમાથી બ્રહ્માએ જુદી પાડી અને તેણે પછી ભરત નામના મુનિને કહી. તાંડવ અને લાર્ય એ બે બીજા નાચવાની રીતિ છે. શિવે પોતાના સેવક તંડુને શીખવી તે ઉપરથી તાંડવ નામ પડ્યું ને લાર્ય જાતનું નાચવું પાર્વતીએ પ્રથમ ઉપા (આખા) રાણીને શીખવ્યું ને એણે પછી દ્વારકાની ક્ષીઓને શીખવ્યું ને તે ક્ષીઓએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની ક્ષીઓને શીખવ્યું ને ત્યાંથી તે નૃત્ય બીજા પ્રાંતોની ક્ષીઓમાં ચાલ્યું

કરેલી છે એ જોઈને, એને વિષે સાંભળીને, એના ઉપર વિચાર કરીને માણસના મનમાં કંઈ થઈ આવે છે ને એથી જોએલી, સાંભળેલી અને વિચારેલી વસ્તુની કાપ તેના ઉપર આપાદ પડે છે ને તેને તે વસ્તુઓનો રસ સમભવ છે.

રસ એટલે અંદરની મન. દુઃખથી પણ રસ ઉપજે છે. કોઈને દુઃખી જોતાં આપણામાં સાત્વિકભાવ પેદા થાય છે તે પણ રસનો એક પ્રકાર છે. રાજાગારથી બરેલી બેરી જોવાથી એ ખુશી ઉપજે છે તેના કરતાં તેવી બેરી લગાર દીલગીરીમાં દેખાયાથી આપણને જુદી જાતની પણ વધારે લહેજાત મળે છે.

ખાસવામાં, ગાવામાં, ઈશ્વરી અને કૃત્રિમ પદાર્થોની નકલ કરવામાં થોડા ધણા સઘળા લોકો રસ જોય છે, પણ એકનો એકજ તેનો તેજ નથી જોતા. માટે જેઓ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે રસ પ્રગટ કરવામાં ધણા આગળ પડતા છે તેઓને “કવિ” કહેવા.

ઉપરના લખાણથી કવિનો સાધારણ અર્થ સમજ્યા પછી તે અર્થમાં પણ ધણા લોકોને આપણે આણી શકીએ છીએ. કવિઓ અથવા જેઓ ન જાતો રહે એવો ઉપર લખેલો “રસ” વિચારે છે અથવા ખતાવે છે તેઓ, બાધાકવિ, ગાનારા, નાચનારા, હમારત ખાંધનારા, સલાટો, ચિતારાઓ માત્ર નથી, પણ કાચદા કરનારા, કળા શોધનારા અને રાજ્ય સ્થાપનારા હોય છે—એટલે, એ સઘળા કવિઓ છે; એમ નહિ કે બાધામાં કવિતા કરે તેનેજ કવિ કહેવા. હરકોઈને—ઉપર લખેલી વાતોથી અનુકૂળ થયા તેને કવિ કહેવા, પછી તેઓ કોઈ પણ રીતે અને કોઈ પણ બાબત ઉપર પોતાનું રસજ્ઞાન દેખાડતા હોય. બાધા, રંગ, આકાર, એ સર્વ, કવિતા લખવામાં સાધન છે.

સલાટો અને ચિતારા પોતાના કામ કરવાને “લખતું” કહે છે. લખતું અક્ષર કાઢવાનેજ કહેવું એમ કંઈ નથી. અક્ષર પણ ચિહ્ન છે ને પુતળાંચિતાર પણ ચિહ્ન છે એ ઉપરથી જોતા સાક્ષ માલમ પડે છે, કે કવિતા તે માણસની અંદર છે, પણ તે પછી ઉપર પ્રમાણેના રૂપમાં બહાર નીકળે છે ચિતારો માણસને પોતાની સામે બેસાડી તેના મોઢા સામું જોઈ જોઈ પેન્સિલથી કાગળ ઉપર લીટા કઢાડી તે માણસનો ચહેરો આબેહૂબ ખતાવે છે એ જ કવિતારાજી નહિ? કેટલાક ચિતારા એવા તો હોય છે કે એકજ વખત મોઢું જોઈ જ્ય ને પછી ઘર આગળ જઈ ને પેન્સિલ કાગળ લઈને કામ કરે ને બરાબર તસવીર લખી દેખાડાવે. સલાટોમાં પણ તેમજ છે. લોકની સારી નરશી રીતભાતે

જ્યારે કેટલાકને દીલમાં અસર કરેલી ત્યારે તેણેજ કાચદા કરેલા કેની? કવિતાને સઘળા વિષય સાથે સંબંધ છે.

કવિતામાં જે ગુણ રહેલા છે, વર્તમાન કાળનીજ વાત સૂક્ષ્મ નજરથી તે જુએ છે અને તેની ખોડ ખતાવી નવી સૂચના કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ વર્તમાનને જોઈને ભવિષ્ય ચીતારે છે.

ઉપર પ્રમાણે કવિનો સાધારણ વિસ્તાર્થ અર્થ છે. પણ જ્યવહારમાં ગાનારા, નાચનારા, સલાટ અને ચિતારા કવિરાખ્તે નથી જોળખાતા. એ પુરુષો પોતાનું રસજ્ઞાન બાધાની મારફતે કઢાડે છે તેઓજ લોકમાં કવિરાખ્તે જોળખાય છે, ને એજ વિષય ઉપર અહિં વિશેષ લખવાનું છે, પણ વાસ્તવિક વિચારતાં તો કોઈ પણ સાહિત્ય વિદ્યાને કવિતા કહીએ તો ખોટો અર્થ કીધો એમ નહિ કહેવાય. હવે બાધાકવિતાવિષે—

બાધાનો ગુણ એવો છે કે આપણા જે જોરસા અને આપણાં જે કર્મ તેના તે બરાબર ચિતાર આપે છે. શું સલાટોનાં પુતળાંથી અને ચિતારાનાં ચિત્રથી અસલ વસ્તુનું ચોખ્ખું સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી? થાય છે. પણ બાધા તરહતરહવાર રીતે સહેલથી વપરાઈ શકાય છે. રંગ, આકાર અને ચિત્ર ફેરવાતાં નથી. બાધાનો કવિતારાજી જોડે પાસેનો ને સીધો સંબંધ છે તેથી બાધા તેનું કશું તરત ને ધણું કરે છે. સલાટ અને ચિતારાનાં કામમાં ધારેલી વસ્તુઓ અને પોતાનાં રસજ્ઞાન એની વચમાં ખીલ કેટલીક વસ્તુઓ—જોબરો, હુનરની રીતોઓ, કેટલાક વિચાર આવી નડે છે, તેથી તેઓનું કામ વધારે મુશ્કેલ થાય છે. બાધાકવિ પોતાનું રસજ્ઞાન ટપ દઈને બાધામાં ખતાવશે, પણ સલાટને પથરા, જોબરો જોઈશે; ચિતારાને પણ કાગળ ને લેખણ જોઈશે કેટલીક બાબતમાં એ લોકોનો કિસબ બાધાકવિના કિસબને પાણી બરાવે છે ને તેઓ મોટાં માનને યોગ્ય છે. તોપણ કેટલાક બાધા કવિઓએ એટલી તો તર્કરાજી ખતાવી છે કે એના જ્યાલ મોટમોટા સલાટોને અને ચિતારાઓને આવેતોજ નથી.

અવાજ અને વિચાર એ જોના પરસ્પર અને જે વસ્તુઓવિષે કહેવાનું છે તેની સાથે ધણા સારો સંબંધ છે, અને એવું છે વાસ્તે કવિઓ પોતાના રસજ્ઞાનના તાનમાં મધુરી રસિક કવિતા કરે છે. બીજાબાધાનો કેશવ કવિ રસિકપ્રિયામાં કહે છે—

હોરોરો.

જ્યો બિન દીઠ ન સોહિયે, લોચન લોહ બિરાહ;
ત્યોહી કેશવ સકલ કબિ, બિન બાની હી રસાલ. ૧
અર્થ—જેમ આંખના ડોળા મોઝા ને સારા હોય પણ

કીકી (કુષિ) વચ્ચે શોભતા નથી તેમ કવિઓ ખાની વચ્ચે શોભતા નથી. ખાની એટલે બોલવાની તથા લખવાની છટા.

‘ખાની’ કેટલીક રીતે જરૂરી છે, પણ શું તેનેજ કવિતા કહેવી ? શું લલિતચત્તને આ રીતે બોલીએ તો શું તે કવિતા કહેવાય ?

ર ર ર ર ર ર ર, ર ર ર ર ર ર
લ લ લ લ લ લ લ, લ લ લ લ લ લ લ;
વ વ વ વ વ વ વ, વ વ વ વ વ વ વ
સ સ સ સ સ સ સ, સ સ સ સ સ સ સ.

ના, ના, રાગ કંઈ કવિતા નથી; કવિતા તે એક જુદીજ મનની તર્કશક્તિ છે, જે રાગના રૂપમાં અવતરીને બહાર આવે છે. તોપણ, મન માહેલા ઉભરાને રાગના અલાપ રૂપેજ બહાર કહાડીએ તો તે અલાપને કદાપિ પછવાડે બતાવેલા સાધારણ અર્થમાં કવિતા કહીએ તો ચાહે, પણ વિશેષ અર્થમાં નહિ. અલાપને અથવા સુંદર મધુર અવાજનેજ માત્ર ભાષાકવિતા પ્રકરણમાં કવિતા નથી કહેતા. ત્યારે ભાષાકવિતા તે શું ? પિંચળ-પ્રવેશમાં લખ્યા પ્રમાણે શુ અક્ષર માત્રના નિયમ-વાળીજ ભાષાને કવિતા કહેવી ?

હકારો.

અક્ષર માત્રા નિમ ગણી, રચવો રાખ્દસમાસ;
તે કવિતા નર્મદ કહે, હંદ વૃત સુખઆરા. ૧.

ના; કવિતા ગદ્યને વિષે પણ હોય છે. ગદ્યમાં લખનારે મોટા કવિ હતા, છે, ને યશે, માટે હવે ભાષાકવિતા (પછી ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય) કોને કહેવી ?

ધણા ખરા સંસ્કૃત ભણેલાના સમગ્ર પ્રમાણે અને તેવાજ અર્થમાં પ્રતાપરૂદ્ર નામે અલંકારના ગ્રંથમાં લખ્યા પ્રમાણે આમ છે કે,

સ્તોક.

ગુણાલંકારસદિતૌ શબ્દાર્થૌ દોષર્જિતૌ ॥

ગદ્યપદ્યોમયમયં કાવ્યં કાવ્યત્રિદો વિદુઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ--શબ્દ ને અર્થ એમાં દોષ વિનાના છે અને એમાં શબ્દાલંકાર ને અર્થાલંકાર સારા છે તેને કાવ્ય કહેવું, પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય. એ વ્યાખ્યામાં કવિતા શું છે એ સમજાવ્યું નથી, પણ કવિતાનાં સાધનો ક્યાં છે. કેટલાએક લખાણ ઉપર પ્રમાણેનાં હોય છે, ને તેમાં કવિતા નથી હોતી, ત્યારે કવિતા તે શું ? જે વાક્યમાથી લખનાર, વાંચનાર, બોલનાર અને સાંભળનારને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાક્યને કવિતા કહેવી વિશ્વનાથ

કવિરાજકૃત સાહિત્યદર્પણ નામે જે ગ્રંથ સને ૧૮૫૦-૫૩માં ખંજાળામાં છપાયેલા છે તેમાં કવિતાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે.

‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં.’

અર્થ--રસ છે આત્મા જેનો એવું જે વાક્ય તે કવિતા. અમે આમ સમજીએ છીએ ? જે તર્કશક્તિથી સાર્થ વાણીમાં રસનું અવતરણ મધુ હોય તે કવિતાશક્તિ અને સાર્થવાણીમાં અવતરેલો તર્કજનિત જે રસ તે કવિતા.

એક વિદ્વાન કહે છે કે જેનું કુદરતમાં હોય તેવું ચીતરી બતાવવું એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે કર્મ અને બનાવ તેને નવાઈ જેવી અને અસર કરતી રીતે બતાવવા જોઈએ. માત્ર બનેલું હોય તેજ પ્રમાણે ન બતાવવું; પણ તેને તર્કથી વધારી દિવાળી બતાવવું એ કવિનું કામ છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનો કહે છે કે તે કવિતા સારી બહુવી જે નવા તર્કને ઉત્પન્ન કરે છે ને એ રીતે મનને નવા નવા તરંગોથી પ્રકુલિત કરે છે.

ઘટિહાસ કરતાં કવિતા ઘણી ઉંચી પદવી ધરાવે છે. ઘટિહાસમાં તુરક તુરક ખીનાઓ (જેમાં કાળ, જગા, હકીકત, કારણ ને કાર્ય હોય છે તે) સિવાય ખોલે કોઈ સંબંધ નથી ઘટિહાસ ઘોડાને લગતી વાતની બહુ કરે છે; પણ કવિતા માણસમાત્રને લગતી વાતની બહુ કરે છે; ઘટિહાસ અપૂર્ણ છે, ઘોડા વખતેજ અને કેટલીએક બાબતો જે ફરી બાળ્યે થવાની બનવાની હોય તે વિષે બોલે છે, પણ કવિતા યુક્તિ ને સઘળા કાળને સાર છે. જે જે કારણ અને કાર્ય માણસ ભતના સ્વભાવમાં ને સ્વભાવથી નીપજવાના છે તે સર્વનો અંકુર કવિતામાં લખાયેલો હોય છે

હેઝલીટ નામે વિદ્વાન કહે છે કે કોઈ પણ પદાર્થની અને બનાવની તેના તેજપણાએ કરીને આપણા મનમાં જે સ્વાભાવિક છાપ પડે છે અને જેથી (વગર વિચારે આપોઆપ અથવા ઇચ્છાએ) તર્ક અને જોડેસા ઝપ ભગી છોકી કામે વળગે છે અને પછી સાત્ત્વિકભાવે સામાનાં સુખદુઃખ આપણને લાગે છે, અને એથી પછી અવાજ અથવા શબ્દનું નિયમસર જે નીકળવું થાય છે તે છાપનું નામ કવિતા.

કવિતામાં જે વાનાં જોઈએ; રસ ને વાણી. રસ સંબંધી તો જણાવ્યું છે, ને રચનાને માટે એવું કંઈ જરૂર નથી કે આવીજ રીતે તે કરવી જોઈએ. એકન નામે વિદ્વાન ચર્ચ ગયો છે તેણે ગદ્યમાં લખ્યું છે તોપણ તેની ભાષા ઘણી મધુરી છે અને કેટલીક નિયમવાળી કવિતાને પણ કોરે બેસાડે છે. ખીલ ઘણાએજ તેમ કીધું છે.

કવિતાની રચના કરવામાં છેલ્લો અક્ષર સરખો લાવવાની કંઈ જરૂર નથી. સંસ્કૃતમાં અનુપ્રાસ આપણાની ચાલ થોડીજ છે. તેમ પ્રાસ ને અલંકારથી કવિતાને ગુંથવી નાખવાનું પ્રથમ થોડું હતું પણ નવીન ગ્રંથકારોએ વધારી દીધું છે. તેઓનું જોઈને હિંદુસ્થાની કવિઓ શીખ્યા. તેઓએ તો પ્રાસને અનુપ્રાસ ને અલંકાર પર ધણુંજ ધ્યાન દેવા માડ્યું એટલું કે જેની કવિતા થોડા લોક મુરંકલીથી વાંચે તે થોડા કવિ કહેવાય. ગુજરાતીમાં પણ જેમ રચના ઉપર લક્ષ વધારે હોય છે તે કવિતા રસવાળી કહેવાય છે. કૃત્ર સારી રચના ઉપરથી કવન સાર ને જે કોઈ પારકાની કવિતા જટલઈને સમભવે (પછી ખરી ને ખોટી રીતે) ને રાગડા કાઢે તે પ્રવીણ કવિ; એ પ્રમાણે કવિતા કવિની ગુજરાતીઓમાં પરીક્ષા થાય છે.

હવે ઉત્તમ કવિ તે કણુ તે વિષે હેઠલીટુ અત આ છે: જે કવિ કુદરતસંબંધી આપણા વિચારને ખેડે પ્રૌઢત્વ આપે છે, અથવા દીલના જોસ્સાને ખેડે જોર આપે છે, જેનો તર્ક જબરો, જેનો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ, જેનું ઈશ્વરી સૌંદર્યવિષે રસજ્ઞાન ઉભરાય અને માણસ જનના દીલમાં જે જે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો જાણનાર તે ઉત્તમ કવિ. ખૂબસુરતી, શક્તિ અને જોસ્સાના તારવો જે મન છાતીમાં હોય છે તેણે કરીને, દુનિયામાં જે જે સુદર, હૃદય ને ગંભીર છે તેને જે પોતાના જાણે છે-- (સર્વત્ર જેને રસજ્ઞાન છે) તે ઉત્તમ કવિ સમજાવે તેની કવિતા એવી હોય છે, કે તે સર્વ માણસોની હૃદયોને, વિચારોને, અને તેઓનાં દીલને અસર કરતી રીતે ખરેખરી માલમ પક્ષા વગર રહેતી નથી--જાણે કે તે પોતાના મનના ઉડા સાચા અને કુદરતને મળતા એવા વિચારથી કુદરતના જીવ જોડેજ વ્યવહાર રાખતો હોયની તે પ્રમાણે સઘળાં કેકાણાના સઘળા વખતના સઘળા માણસોની લાગણીઓને પોતાની લાગણી સાથે મેળવી દેવી, તેઓને આગળથી જાણવી અને લખી રાખવી, પોતાના વાચનારા સામળનારોનામાં પણ તેવીજ અસર કરવી અને ફંકામાં કુદરતનું સંપૂર્ણ રસજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે કાઠી બતાવવું એ ઉત્તમ કવિનું કામ છે. સાચા અને મોટા કવિના મનમાં ઈશ્વરી લીલાનો અનુરાગ એ મુખ્ય હોય છે. તે પોતાની સ્તુતિસંબંધી વાત રહેલી હોય છે અથવા નથી ને કવિ અને સ્ત્રી પોતાને વિષે હુપ્પદ ધરે છે તે કયાય છે

શ્લોક.

किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ॥
परस्य हृदये लग्नं न निहन्ति च यच्छिरः ॥ १ ॥

અર્થ—જે કવિતાથી પાસમાં હૈયું બેઠાયું નહિ. જે કવિતાથી સામાને અસર ન થઈ, અને જે તીરે સામાંનું ડોકું ન હરાડયું, તેવી કવિતા કવિએ કીધી તો તે શા કામની તથા તેથી શું? અને તેનું તીર ધનુષ ધરનારે માયું તો તે શા કામનું તથા તેથી શું?

પ્રસંગ વિના કવિતાકળા ખીલતી નથી એમ ઉપર જણાવ્યું છે, ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં અને હિંદુઓમાં શા પ્રસંગ હતા જેથી હિંદુઓને કવિતા કરવાનું મન થયું તે વિષે--

હરેક દેશનો ભાષાવિદ્યાસંબંધી પહેલો ચર્ચ કવિતા રૂપે હોય છે. સાર નરસું સમજવું એ પછી છે, પણ શરીરના ઉપર ખહારની વસ્તુઓની છાપ વહેલી પડે છે. મનની ખીજ શક્તિ કામ કરવાને પાથરણામાંથી બેઠે છે તે સૌની અગાઉ તર્કશક્તિએ પોણું કામ પાર કર્યું હોય છેજ. સુહિનું સૌંદર્ય અને અદ્ભુતતા માણસની નજરે પ્રથમ પડે છે. શાસ્ત્રો બાંધવા ને કાચદા કરવા એ પછવાડેના કામો છે. કવિ અસલ છે એમ કલા વગર ચાલતું નથી ખીજ સઘળી બાબતો પછી છે, પણ કવિતા પ્રથમ છે. નવા જન્મેલાની નજરે પહેલવહેલા, આકાશ ને તે માલેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા પડે છે ત્યારે આહાહા તેને કેટલી બુરડી થતી હશે! કેટલું બધું આશ્ચર્ય તેને લાગવું હશે! ડુંગર, નદી, ઝાડ, વગેરે સુહિની વસ્તુઓ કોઈ પણ સ્થિતિના માણસનાં દીલને અસર કરવાને શું શક્તિમાન નથી? બ્રહ્મના ભુવનોની રચનાથી આપણાં હૈયામાં પ્રીતિ, આનંદ અને માન આપવાની બુદ્ધિ નથી ઉત્પન્ન થતી? જ્યારે એ સર્વ ઉપર આપણી તર્કશક્તિ અમલ ચલાવે છે, ત્યારે તેનો પરિણામ, ઉરકે-રાયલા રસજ્ઞાનનું નિરસારણ થાય છે, અને તેથી પરમેશ્વરની સ્તુતિનાં ગીત આપોઆપ દીલના ઉભરામાં નીકળી જાય છે. તર્કશક્તિ એટલી તો તપી ગયેલી હોય છે કે તે વ્યાકરણ અને કોશની કંઈ દરકાર રાખતી નથી. પ્રથમની કવિતામાં હંદબેદ થોડાજ દીસે છે ને તે ધણી સ્વતંત્ર (કોઈ નિયમથી ઝાંત્રી બંધાયેલી નહિ) હોઈને સરસ છે. એવી કે જેની મધુરતા ટાપદીપથી કીધેલી કવિતામાં થોડીજ આવે છે. ગાયન પહેલું કે કવિતા પહેલી? એ સવાલનો જવાબ દેવો કઠિન છે, પણ એટલું કે બંનેનો પરસ્પર સંબંધ છે તેઓને એક માની બે બેઠેન કહીએ તો ચાલે * હવે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં જ્યાં હિંમાલય, વિન્ધ્યાચળ ને સલાદ્રિ સરખા પર્વત, ગંગા,

* જે અલાપવાળું એટલે ખાલી ગાયન છે તે સાધારણ અર્થવાળી કવિતા કહેવાય ને વિચારવાળું (ભરેલું) ગાયન છે તે ત્રિશેષ અર્થમાં કવિતા છે.

ચમુના ને હિંદુ સરખી નદીઓ તથા તેને લગતા પ્રદેશ, પ્રીતિપાત્ર ક્ષેત્રો, મોટાં મોટાં અરણ્યો, કોયલ મેના નેનાં પક્ષી, કમળ મોગરા નેનાં ફૂલ એ સૌ હિંદુઓના દીક્ષમાં અસર કીધા વગર કેમ રહ્યાં હોય ! !

(નર્મવૃત્ત.)

સુરંગ જંબુ દ્વીપમાં, સુરંગ ભર્તૃહંડમાં,
સુરંગ ઉખ્યંચંડમાં, સુરંગ આઠ જમ છે;
તર કુલો ફળો લતા, સુધાન્વથી ધણી મતા,
વનસ્પતિતણી છતા, રસાળ ભૂમિ ધામ છે,
ગિરી નદી સરોવરાં, સુધાતુ ખાણ દેહરાં,
ગુફા ધણી મઠો ઘરાં, રસિક રમ્ય કામ છે;
મનુ સહુ સુસંગનાં, સુપંખી પંચરંગનાં,
પથુ બહુજ બગનાં, સુરંગ અહીંનામ છે

એ સુરંગોએ અલખતાં પ્રથમ લોક ઉપર ધણીજ અસર કરેલી અને તેઓએ જોસમાં ને જોસમાં વાણી કહાડેલી અને લખેલી. તેઓના વિચારના ફાટા એવી તો મધુરી ને જોસવાળી છતાં લખાયા છે કે પછી પિંગળ, અલંકાર ને રસ એ સઘળાના નિયમ નીકળ્યા. ભાષા હોય તો પછી વ્યાકરણ થાય. તેમ પ્રથમ જ્યારે આહ-હોનાં મનમાં એ સઘળી વાત હતી ને તે બહાર નીકળી ત્યારે કેટલાક જણે તેમાંથી નિયમ જોઈને શાસ્ત્રો બનાવ્યા.

પ્રથમના કવિઓના વિષય મન, માયા અને મહેશ્વર હતા. તેઓએ ઉચ્ચસ્થૂત પદાર્થોની અને તેના કંતાની તરફ મન દોડાવ્યું હતું. વેદમાં અગ્નિ, વાયુ, રૂદ્ર અને સોમવર્ણી એને જ ગમ્યાં છે. વેદની કવિતા-રચનામાં ધણું કરીને ગાયત્રી, અનુક્રૂપ અને ખીન્ન એવા સરળ છંદો જોવામાં આવે છે. વેદમાં, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત ને સ્વરિત વગેરે સ્વર છે તે અક્ષરને નિયમિત જોર આપે છે.

સંસ્કૃત કવિતાનાં પહેલાં યુગ તે તેજ. સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ તંત્ર (શિવપાર્વતીનો સંવાદ) વગેરે અંશે સંસ્કૃત કવિતાના ખીન્ન યુગમાં નીકળ્યા સમજવા. એ કવિતાની ભાષા વેદ કવિતાની ભાષાને થોડી ધણી મળે છે, ને સહેલી છે; પણ પછી જે કવિઓ થયા (જેને ત્રીજો અથવા છેલ્લો યુગ કહીએ તો ચાલે) તેઓએ બાહ્યતર્લાપિકા, લાટાનુપ્રાસ અને યમકાનુપ્રાસ વગેરે રૂપાણુ કહાડીને કવિતાભાષાની રચનાને અધરી કરી મૂકી છે. રામાયણ ને મહાભારત એ ખીન્ન યુગની કવિતા છે. રઘુ, કુમાર, માધ, નૈષધ અને કિશોર-તાલ્યુનીય, જગન્નાથસ્થૂત રસગંગાધર, ભાનુદત્તની રસ-મંજરી ને રસતરંગિણી, રૂદ્રભટ્ટનું દુર્ગારતિલક, દંડીનો

કાવ્યાદર્શી, વામન આચાર્યની કાવ્યાલંકારવૃત્તિ, જયદેવ-નો ચંદ્રલોક વગેરે કાવ્ય તથા સાહિત્યશાસ્ત્ર નીકળ્યાં તે સૌ ત્રીજા યુગમાં. એ ત્રીજા યુગમાં વખાણવા લાયક વિક્રમભોજની વખતમાં કેટલાએક કવિઓ સારા થઈ ગયા છે; તેમાં કાલિદાસ, ભવભૂતિ ને દંડી એ મુખ્ય છે. કાલિદાસના કીધેલા ગ્રંથ સરસ, સહેલા અને ઉપમા અલંકારથી ભરેલા છે. ત્રીજા યુગમાં જે વિષયો લખાયા છે તે સઘળા ખીન્ન યુગનાજ છે, પણ ભાષા જુદી તરેહની છે. રસ ઉપરથી સારી નરસી કવિતા કહેવાય છે. માત્ર અવાજ અથવા સાદ્ય હોય તે નકારું; તોપણ કવિતામાં રસ આણવાને તે અગત્યનું છે ખરે.

હિંદુસ્તાની કવિતામાં ધણીખરો વિષય સંસ્કૃત ઉપરથીજ લીધેલો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ખીન્ન, હિંદુસ્તાની ને મરાઠી એ કવિતા પ્રકરણમાં ધણી સારી ખેડાયેલી છે. ખીજી પ્રાકૃત ભાષા મૂકી દઈને અમે અમારા ગુજરાતી ભાઈઓને બલામણુ કરીએ છીએ કે ગુજરાતીમાં હજી ઉત્તમ જાતની કવિતા બની નથી મટિ તેવી કવિતા કરવા તરફ શીખેલાઓએ મન લગાડવું. વળી આજ કાલ ગુજરાતી ભાઈઓએ પોતાની ભાષાને ધણી નજવી અને તુચ્છ ન ગણતા એમાજ ઉચી કવિતા રચવી. ધણીજણ સમજે છે કે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદુસ્તાનીમાં કવિતા કરે તેને મોટું માન છે, પણ એમ સમજનારાઓ મોટી ભૂલમાં છે. જેમાં જેનો ધણો અભ્યાસ તેમાં તે સારી કવિતા કરે. સંસ્કૃત બહુભાષી ગુજરાતીમાં કવિતા ધણી સારી થવાની નહિ. મટિ જે ભાષાનો જેને ધણો અભ્યાસ હોય તે ભાષામાં તેણે કવિતા કરવી; ને ગુજરાતી ભાઈઓ પોતાની ભાષા સમજતા નથી તેઓ હિંદુસ્તાની ભાષા સમજવાનું ટોળ જતાવી તેમાં કવિતા કરે છે તેથી તે હસવા જેવું થાય છે; મટિ ધણી વાતમાં હાથ ન ધાલી પોતાની ભાષામાં લખવું. કોઈ એ અમને સવાલ પૂછ્યો કે ઘેર ઘેર અંગ્રેજી ભણવાની ઈન્ટેલ્જરી થઈ રહી છે ને ગુજરાતી તરફ થોડા લોકનુંજ વલણ છે ને કેટલાએક (ધણા થોડા) અંગ્રેજી ભણી રહ્યા પછી ગુજરાતીમાં લખવાને મન કરે છે, ત્યારે હવે ગુજરાતીમાં સારા કવિઓ કેમ નીકળશે ? અમે જવાબ કીધો કે, અંગ્રેજીમાં ગ્રંથ લખી માન મેળવવું મુશ્કેલ છે નથી અંગ્રેજી ભણેલા ગુજરાતીમાજ લખશે. એઓને ભાષાને મટિ અભ્યાસ કરવા પડશે ખરે. કેટલીક વિદ્યા છે તે ખરેખર અભ્યાસ કરેથીજ આવડે છે; માત્ર સમજણને લીધે નથી આવડતી, ને તેમ કવિતા-રાગની પણ નાનપણથી થોડી ધણી ઓળખ રાખી મૂકવી જોઈએ. પ્રસંગ ગયેથી કવિતા સારી થતી નથી. કોઈ કહેશે કે આટલી કવિતા કરી આપ ને ખીજો

કહેશે કે ભાવ હું કરી આપું છું તો એવી રીતની કવિતા કરનારે કવિનું મોટું માન મેળવવાની આશા રાખવી ફાઇટ છે. કવિતા એને વશ છે તે કવિ નથી, ને કવિતાને વશ છે તે કવિ હોય ખરો. ત્યારે હવે ગુજરાતીમાં સારી કવિતા કોનાથી બની શકે તેમ છે? એઓ ગુજરાતી ભાષાનું બાળપણથીજ ચોખ્ખું જ્ઞાન મેળવશે, મોટું પછું સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી જ્ઞેશે, વળી એઓ વ્યવહારકુશળ થશે ને સત્સંજમાં ફરશે તેઓ ગુજરાતીમાં સારી કવિતા કરી શકશે. હમણાના ગુજરાતીઓ કવિતાની ખૂબી તો કંઈજ સમજતા નથી; ફક્ત રાગડાથીજ મોહિત થઈ જાય છે ગુજરાતી કવિતા વિષે વધારે કોઈ બીજે પ્રસંગે બોલીશું કેટલાક ગરમ્પીઆ બહુશ્રુત કવિ એવા હોય છે કે સહ્યામાં વાણીની છાયાથી જેવું તેવું ગટર પટર બોલી દિવિવજથી છડે એમ દેખાડે છે. એવા લોકોને સહ્યામાં મૂર્ખલોક માન આપે છે પણ તે માન ધણીવાર ટકવ નથી માટે એની શીઘ્ર કવિતા કરવાનો ઉગ્રતા કવિઓએ ઘોડાલોક રાખવો. તેઓએ રચનાને મરડી મચેડીને પ્રવાસથી સારી કરવાની અટપટમાં ન પડવું એટલું સ્વાભાવિક નીકળે તેટલું કાઢવું ને તેમાં જે મજા છે તે તાબીવૃત્તીને આજ્ઞામાં નથી. રાખદને માટે ગુજરાતી ભાષાના જુના કવિઓના પુસ્તકો વાંચવા, જુની કવિતામાં બ્યાકરણદોષ અને અપ્રમાદાર ધણી હોય છે એ દોષ નવી કવિતામાં ન આવવા જોઈએ. કેટલાક જુવાન છાકરાઓને કવિતાનો શોખ થાય છે ને તેઓ પોતાનો વખત જોડવામાં કાઢે છે, પણ બહુલેક્ષા નથી એટલે તેઓની કૃતિમાં ખરી કવિતા આવતી નથી માટે એવા જુવાનોએ પ્રથમ પોતાનું વિજ્ઞાન, અવહારજ્ઞાન, રસજ્ઞાન વધારવું ને પછી એ કામ માથે લેવું, બાકી અધવચ્ચ રજાથી સંધ્યા કામમાં તેઓ ગફલત કરશે માટે બહેતર છે કે આગળથી હરેક વાતનો પુખ્ત વિચાર કરીને કામ આરંભવ.

કવિતાથી કેટલા લાભ છે તે વિષે:-કવિતા ઈશ્વર પ્રાણીત છે તે નકારી હોયજ નહિ. લોક તેની તેજ વસ્તુને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે જાય છે ને તેથી કોઈનામાં સારી અસર થાય છે ને કોઈનામાં નકારી.

(દહેરો.)

કવિતાના બહુવા થકી, મન રંજન બહુ થાય;
નીતિ વાત મનમાં કસે, દુર્ગુણ નાશી જાય

કવિતા ન હોત તો સદ્ગુણ, પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન, મંત્રી એની શી દશા થાત! આ સુદર રમણીય જગતનો દેખાવ કેવો થાત! આ દુનિયાનાં દુ:ખમાં અને

મોતના ભયની વખતમાં આપણને દિશાતો કયાંથી મળત! અને મુઆ પછી આપણે શી ઉમેદ રાખત! કવિતાથી સંધળી વસ્તુ પ્રીતિમય થઈ રહે છે. જે ખોડવાણું છે તેને તે સુંદર કરે છે ને સુંદર છે તેને વધારે સુંદર કરે છે. જે ગુણ એકબીબના રાત્રી છે તેને અસ્પર્શ મિલનસારી કરાવે છે. કવિ જેમ બીબઓને સુખ, દિશાસ, સદ્ગુણ આપી કીર્તિ અપાવનાર છે તેમ તે પણ જાતે સુખી, સંતોષી હોવા જોઈએ. કવિએ પોતાની કીર્તિની તરફ નજર ન કરવી ને લોકના બોલવા તરફ જાન ન ધરવા. તેણે તો પોતાના મનના ઉભરા કાઢ્યાં કરવા ને જોડું કે કુદરતને મળતા આવે છે કે નહિ. વિલાયતમાં, લોકનાં સાંભળવાથી કેટલાક કવિઓ હૈયા-શોકે મરી ગયા છે. તેમ મોટા કવિઓએ જગતાઓને હિંમત આપી સારો રસ્તો બતાવવો.

કવિઓ આટલા સાર કવિતા કરે છે એમ કહેવામાં તેઓને હદમાં રાખવા જેવું થાય છે, પણ સંસ્કૃત કવિઓને જુદા જુદા કૃત્ય મળ્યાં તે ઉપરથી તે કૃત્યને કારણ કહી દંડી* કવિ નીચે પ્રમાણે બોલે છે.

ગીતિ.

કાર્ય ચક્રસંધ્યકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરણતયે,

સઘ:પરનિર્જીતયે કાંતાલમ્બિતતથોપદેશયુજે ॥ ૧ ॥

અર્થ:-કેટલાક યરાને સાડ, કેટલાક દ્રવ્યને સાડ, કેટલાક વ્યવહાર જાણવા સાડ, કેટલાક કલ્યાણને સાડ, કેટલાક મનમાં સમાધાન અને મુક્તિ માટે અને કેટલાક કાવ્યનાટકના મનોરંજક ઉપદેશને સાડ કવિતા કરે છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે કવિતા એ એવી કળા છે કે જે પોતાની મધુરી પ્રેરણાથી અજુઘળ, નિર્દય અને પશ્ચાદ્દેશી જેવી છાતીના માણસનામાં પણ ધર્મનીતિનું રસજ્ઞાન કરાવે છે. મિલ્ટન કહે છે કે આહા! ઈશ્વરી અને મનુષ્યકૃત વસ્તુઓમાં આપણે કવિતાને કેવો ધર્મી, યશસ્વી, અને ઉત્સાહી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ! કવિતાને કેટલાએક જાણ નકારે ઉપયોગ કરે તેમાં કવિતાને શો દોષ! કવિનો રસ કવિનેજ માલમ છે એમ નથી. મોટા મોટા રાજદરબારે બેસનારા અમીર વજીરોને અને શરા લડનારાઓને પણ કવિતાએ પોતાને વશ કર્યા છે. સીકંદરખાદશાહને વિષે એમ કહેવાય છે કે તે હોમર નામે ઉત્તમ કવિની ચોપડી રૂપાની પેટીમાં લઈ લઈને સંધ્યે ફરતા હતા અને રાત્રે તેને પોતાના ઓ-સીકાં તળે મૂકતા હતા આપણા જગપુત્રો ચંદ્રબારોડનો કરંલો પૃથીરાજ રાસો ઉર્મશી ભાટાને મોટે

* એ ગીતિ દંડી કવિની નથી, પણ કાવ્યપ્રકાશના કર્તા મનમટની છે. ક પ ત્રિવેદી.

સાંભળે છે. કેટલાક હારેલા શબ્દો વીર રસનાં કવિતા સાંભળી ઘોડા ઉપર ચડીને કંતેહ કરી આવેલા છે. જન્મ-તનો ફેરફાર સધળો કવિતા ઉપર આધાર રાખે છે. જે વેળા બ્રહ્મજનન કવિતામાં રાજરૂપે થાય છે તે વખત રૂવે રૂવે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહે છે. વહ્નિભાર્ગનો પ્રસાર થયો તેવું મોહું કારણ આ કે તેમાં સરસ કવિત છે. સાહિત્યશાસ્ત્રનો બંડાર એ પંથમાં છે, પણ બાળક-ને હાય તરવાર આવ્યા નેહું થયું છે. સુરદાસાદિ અષ્ટ-સખા, બિહારીલાલ, એ સધળા કોણ હતા? કવિઓ, કવિના કીધેલા જરા રાજદરબારમાં છે, રણસેત્રમાં છે, શ્રીમંતમાં છે, ગરીબમાં છે, ઘર બહાર છે ને ઘર માંહે છે. કવિતા ઠામ ઠામ વ્યાપી રહી છે. કવિતાથી દિલાસા મળે છે અને નકારા માર્ગ છોડાય છે તથા સત્સંગ થાય છે. કવિતા જેવો મિત્ર કોણ છે? એનાથી જેવો ધા રૂચાય છે તેવો કોઈ એસડથી રૂચાતો નથી. કહો તો હસાવે, કહો તો રડાવે, કહો તો ગુસ્સો આણે, કહો તો બીવડાવે. સધળા ગુણસંપન્ન કવિતા જેવી બીજ વસ્તુ એકે નથી. આહિ નાના પ્રકારનાં નિર્મળ સુખ ભોગવાવી પરલોકને વિષે સમજ આપનાર પણ તેજ છે કવિતા વિષે નેટહું બોલીએ તેટલું મોહું છે—કવિતાનું સુખ અશ્લી-ષ્ક છે. સંસારની ઇચ્છાતામાં કવિતાચંદ્ર મનને શાંત કરે છે. કવિતા જગતનો પ્રાણ છે. અર્થવાદી લોકોએ કવિતાની અવગણના ન કરી તેની મધુરી પ્રસાદી લેવા-સાર તેની ખરા લાવે બ્રહ્મા કરી

હવે મોહું એક કવિતાની ભતિ વિષે બોલી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ. લખાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. ગદ્ય એટલે સાદું કવિતાના નિયમો વિનાનું; પદ્ય એટલે કવિતાવાળું અને નાટક એટલે જેમાં ગદ્ય પદ્ય બે આવે તે ગદ્ય તથા ચંપુ વિષે કોઈ બીજે પ્રસંગે લખીશું.

કવિતાની ત્રણ મુખ્ય ભતિ છે. ગીતકવિતા, વીરકવિતા અને નાટક.

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવશ્યે રાજ તથા તાલના ઘોરણ ઉપર રચાય છે ને તેથી તે ધક્કીરીને ગાયનના સૂરને લીધેજ વધારે અસર કરે છે; બાકી સાદી રીતે વાંચી ગયાથી ધક્કી લહેજત નથી આપતી. સંસ્કૃતમાં જ્યદેવ કવિની અષ્ટપદી ૮ તે એ રીતની કવિતા છે. બીજાભાષામાં સુરદાસ વગેરે અષ્ટસખાનાં પદો છે તે એ ભતની કવિતા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે જે ભક્ત કવિઓ થઈ ગયા છે તેઓનાં પદ, ગરબી, લાવણી ગીતકવિતા છે. એ કવિતામાં બીજે પ્રકાર છે તેને સંગીતકવિતા કહે છે—કે જે ગાયનના સાજાસાથેજ ગાવાને રચેલી હોય છે. હંમરી, દાદરા, ખ્યાલ, ટપ્પા,

ધુવપદ એ સંગીતકવિતા છે. ગીતકવિતા પણ સાજાસાથે ગવાયે; પણ સાજાસાથે ગાવાને-ગાયનશાસ્ત્રના નિયમ અવશ્ય રાખી ગાવાને અને અર્થવિષે સામાનું લક્ષ યાઓ કે નહિ પણ ગાયન ઉપર તો આણુંબંજ એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાય છે.

રાજ ગાવો અથરો છે, પણ કવિતાને તેની રચના-પ્રમાણે નીકળતા ઠાળમાં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક ભતનું ગાયન છે, પણ ગાયન કંઈ કવિતા નથી. પદ, ગરબી, લાવણીઓ, વગેરે કરવામાં પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ બાંધવાની જરૂર નથી. જેઓને એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ મોટો ધક્કો ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગયન કંઈ કવિતાન જરૂરનું નથી, પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂરનું છે. ગીતકવિતા ચાર રીતની—૧. ભજન અથવા ધર્મસંબંધી. ૨. વીરપુરુષો તથા વીરકર્મની સ્તુતિસંબંધી. ૩. નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન-સંબંધી. ૪. જમણવાર. ભક્ત વગેરે શુભકાર્ય અને પ્રીતિસંબંધી. એ કવિતામાં મનનો ઉભરો બહાર પડતો હોય છે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઈ ભવામાં આવડ નથી, જેમ કવિનો ભેરસો આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડે છે ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડે છે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી, તોપણ જેમાં કોઈ એક વાત પુરી લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટાં આખ્યાનો ને રામાયણ મહાભારત વગેરે કંથો ગાઈને-ગાતા સાંભળીને સમજ-વાના હેતુથી દેશીમાં-ઠાળમાં લખાયે છે, પણ વિષય મોટો ને લખાણ ધક્કું તેથી તે ગીતકવિતા હતે પણ તેને ગીતકવિતા ન કહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોવી ભેઈએ. મોટામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિસંબંધી જે વાર્તા-રૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીર-રસકવિતામાં ગણાઈ વિષય પ્રમાણે નામ ધારણ કરે છે.

વીરકવિતા—જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં બીજા શૃંગારાદિક રસો પ્રસંગે હોયજ પણ વીરરસ મુખ્ય છે. બીજા સધળી કવિતાની ભતિ કરતા આ ભતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા કરનારો ઉત્તમ પંક્તિના કવિવર્ગમાં બેસે છે. સંસ્કૃતમાં રામાયણ મહાભારત તે વીરકવિતાના મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ નમુના છે. સંસ્કૃત રામા-યણ ને મહાભારત ગાયનમાજ ગાવાને બનાવેલાં નથી; (આપણે ગાવા ધારીએ તો જેમ તેમ ગાઈ શકીએ ખરા)—શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ ભતની કવિતા ભાષાંતરરૂપે ધક્કી છે. સામળભટની બનાવેલી સિદ્ધાસનબત્રીસી વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણનની દહોરા, ચોપાઈ, છપ્પામાં છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીરકવિતા રચવી ધણી અધરી છે. ઇતિહાસપુરાણ-માંની વાતો સોધી વિસ્તારની, આડકંથાથી સોભાવવી, પદાર્થ અને ગુણના તેજ વર્ણનથી રંચવી, અર્થ-વિચાર ને અર્થાલંકાર પ્રોઢ રાખવા અને રચના પણ રાખ્યાલંકારપુત્ર સાદી રાખવી. પ્રથમથી તે છેવટ સુધી એકસંબંધ વાદપુરઃસર રાખી મુખ્ય વિષયને અથથી તે ઇતિહાસગણુ ભગતો રાખવો એ સઘળું વિરલ્લી શુદ્ધિનું કામ છે.

વીરકવિતા, નીતિભક્તિની રામબાણુ પણ આનંદ સાથે શિખામણુ આપે છે. તેનો ઉદ્દેશ સદ્ગુણ વધારવાનો છે. મોઢું પરાક્રમ, સાત્ય, ન્યાય, પ્રમાણીકપાતું, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્ભુત પ્રભુ રાણુગારથી આપણને દર્શન આપે છે. એઓ કહે છે કે આવો અમને બેટો, અમને તમારાં મનમંદિરમાં રાખો, અમારો ખર્ચ ધણી નથી, અમે બારે નહિ પડીએ એઓનાં જ્યારે દર્શન થાય છે તે વેળા આપણે ચિત્ર થઈ રહીએ છીએ. એ સદ્ગુણો પ્રથમ થોડા દિવસ તો આખ આગળથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો ભય છે ને ખીલ કામમાં પડીએ છીએ તોપણ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહે છે. વીરકવિતા એ દેશના લોકની ઉચ્ચ સ્થિતિ બતાવે છે મોટી દોષત છે એ વડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ ભળવી રાખે છે ને નહારી સ્થિતિ થઈ તો તેમથી પાછા ઋત સારી સ્થિતિમાં આવે છે.

રસરાજની એવી બહિષ્કારી છે કે જેઓ કવિતાનાં રસ હોય તે પ્રમાણે જો સમજીકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાનાં દીક્ષમાં તે મોટી રચાવી અસર કરે છે. વીરકવિતાના અંધારણુમાં ત્રણ વાતો છે ૧ મુખ્ય વિષય એકજ ભેઈએ ખીજ આડકંથા દાખલા દાખલ આવે, પણ તેને આણુતા મુખ્ય વાત દંકાઈ ભય તેમ ન થયું ભેઈએ. ૨ મુખ્ય વિષય પ્રોઢ ભેઈએ એવો કે આપણું મન તરત હરી લે અને કવિતાને પણ પ્રોઢન્ય આવે. ૩ કર્મ, રસભયાં થએલા બતાવવા ભેઈએ.

એ કવિતામાં માણસના ગુણનું સાધારણુ વર્ણન તો હોયજ, પણ અમુક સ્ત્રી પુરુષના અમુક ગુણોનું વિશેષે ભલકમાં વિસ્તારે વર્ણન આવવું ભેઈએ મનુષ્ય સ્વ-ભાવમાં હોયજ નહિ તેવું છેક નહિ, પણ વિરલામાં હોય તેવું ખરે ને ઉચું ને ઉચી ભાષામાં તે ચીતરાણું ભેઈએ.

નાટક—એ એવી રીતનું લખાણુ છે કે જેમાં કવિ પોતાને નામે કોઈ ખીલઓનું વર્ણન નથી કરતો પણ તે

ખીલઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. કોઈની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઈ પોતાની વાત પોતે કરે તેમાં વધારે સાત્યવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકમાંના સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેમાં હોય છે.

નાટક જો રીતનાં છે—દુઃખપરિણામક નાટક અને સુખપરિણામક નાટક પહેલા નાટકમાં મનના ભેરસા, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ ભતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ ભાલમ પડે છે; ને ખીલ નાટકમાં માણસ ભતની મૂર્ખાઈ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખોડ, મોજશોખ વગેરેનું નકલ દાખલ વર્ણન હોય છે પહેલામાં કણુ-રસ પ્રાધાન્ય હોય છે ને ખીલમાં હાસ્યરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે ગુજરાતી જુની કવિતામાં નાટકો લખાયાજ નથી.

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણનકવિતા એ નામે પણ કવિતા ઓળખાય છે.

વનકવિતા—એમાં ત્રામડા, વડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને જાડપાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એ સંબંધી કથન હોય છે ભરવાડ અને ખેડુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. ડુંગર, નદી, સરોવરના વર્ણન પણ એમાં આવ્યાં. સુદિના પદાર્થોના દેખાવનાં અને જીવવાળી વસ્તુઓના સ્વભાવના—સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે દાણકીલા, મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

બોધકવિતા—એમાં બોધ આપવા ઉપરજ પ્રાધાન્ય છે. નીતિભક્તિના પટો તે એ વર્ગમાં છે. આપણામાં જે કવિતા ચાખખાને નામે ઓળખાય છે તે પણ એજ ભતિમાં છે.

વર્ણનકવિતા—એ ભાગ કોઈ વિષય ઉપરથી જુદો નથી પડયો, પણ હરકોઈ વિષયની કવિતાના સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જુદો પડયો છે વર્ણનકવિતા એ કોઈ બાબત નથી પણ બાબતની બતાવવાની રીતિ છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ વર્ણન ઉપરથી તરત પરખાઈ આવે છે ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગદાર હોય છે કે વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તરત મોટા આગળ આવી ઉભું રહે છે. ઉત્તમ રીતે કરેલા જાતુઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભરજનાળામાં ભરચોમાસાની મત્રા લેતા હોઈએ તેવી આપણા દીલમાં અસર થાય. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચિતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી બતાવે છે.

૧૧. કવિચરિત્ર.

નરસિંહ મહેતા

શુભસતમાં છુટક કીર્તન પદ બનાવનારાઓની કવિ-દાખલ કીર્તિ લોકમાં મનાઈ નથી; તેઓ ભક્ત કહેવાય છે; પણ હાલના વિદ્વાનોએ તેઓના ભક્તિવિષય કરતાં તેઓની કવિતા શક્તિ ઉપર મુખ્યત્વે વિચાર રાખી તેઓની કવિમાં ગણના કરવા માંડી છે. નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ ભક્તદાખલ હિંદુસ્તાનમાં છેજ, પણ હવેથી તે શુભજ્ઞની કવિઓમાંનો એક, ખીજ બધાથી જુનો, પહેલો ને સારો ગણાવા લાગ્યો છે. તેનું ચરિત્ર બાધ-વાને દંતકથા તથા તે ઉપરથી રચાયેલા ગ્રંથો એ સાબન છે.

નરસિંહ મહેતા જુનાગઢનો વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ મુહરચવર્ગનો હતો. એનો જન્મ ક્રિષ્ણ વર્ષમાં થયો ને તે ક્રિષ્ણ વર્ષમાં જુઓ તે ભરૂચમાં આગ્યું નથી. પણ તે સંવત્ ૧૫૦૦માં હતો એ તો નક્કી છે. એના બાપનું નામ કોઈ હામેદાર મહેતા, કોઈ વચ્છ મહેતા ને કોઈ નરખત મહેતા લખે છે કથાઓ વચ્છ મહેતા કહે છે. એના ભાઈનું નામ વંદીત્રય મહેતા, ભોળઈ-નું નામ ઝવેરમહેતા, પોતાની વહુનું નામ માણેક-મહેતા, દીકરીનું નામ કુંવરબાઈ, દીકરાનું નામ સામળ-દાસ અને દીકરાની વહુનું નામ સુરસેના. ભક્તિ-વિજયમાં નરસિંહનો ભાઈ તે કાંકોનો ઊકારો હતો એમ લખ્યું છે. નાનપણમાં પરણીને માળાપ મરી ગયેલાં તેથી ભાઈભોળઈએ તેને હછેરી મોટા કર્યો હતો. તેણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો નહિ તેથી તે કોઈ ઉદ્યમે લાગ્યો નહોતો. એક વાર ભોળઈએ મહેલુ માર્યું તે તેને વજ્ર જેવું લાગ્યું ને તેથી તે શહેરથી દૂર ગ્રામનાથના દહેરામાં જઈ રિવશિવ કરેતા બેઠો, ને બધારે સાત લાખજી થઈ ત્યારે શિવે પ્રસન્ન થઈ તેને વૃંદાવનમાં તેડી જઈ કૃષ્ણની શસલીલાના દર્શન કરાવ્યાં. આંહિ કૃષ્ણે તેને વર આપ્યો કે હું મારા શુભ ચરિત્રની લીલા ગાતો

● ગ્વાલિયરની હિન્દી ભાષામાં નાભાજીએ આશરે સંવત્ ૧૬૬૮માં ભક્તમાળા રચી છે. એ ઉપરથી તથા ઉર્જવ સિંહધનની ભક્તમાળા ઉપરથી મહીપતિ બાવાએ સંવત્ ૧૮૧૮માં ભક્તિવિજય ગ્રંથ કર્યો છે. પ્રેમાનંદ બટે સંવત્ ૧૭૦૦ પછી નરસિંહ મહેતા સંબંધી ગ્રંથ કર્યા છે. કોઈ વલ્લભદાસે પણ નરસિંહ મહેતા સંબંધી તથા ઊકારાના વિવાહસંબંધી એક ગ્રંથ કર્યો છે ને કોઈ હરિદાસે પણ તેના ઊકારાનો વિવાહ રચેલો છે.

રહેજે એવી દંતકથા છે. ભક્તિવિજયમાં લખ્યું છે કે તે સાત વર્ષનો હતો ત્યારે એક સમયે તે ઊકારામાં રમી ઘર આવ્યો ને તરસ્યો હતો તેથી પાણી માર્યું તે વેળા લાલીએ મહેલું માર્યું હતું.

ધણી વાર દાખલા બનેલા એવામાં આવે છે કે ૧૪-૧૭ વર્ષના ઊકારાએ પોતાના વડીલના શબ્દ ન સંખાચારી નાસી જાય છે. તેમ નરસિંહ નાસી ગયેલો ને પ્રવાસમાં ગાકુળ મધુરા તરફના કોઈ વૈષ્ણવ સાધુએ તેને લણાવીને બાધ આપેલો તે ઉપર નરસિંહ ભજન કીર્તન ગાતો ને કરતો થયેલો. પછવાડેથી તેને તેના સગાઓએ સમભવીને નગરમાં આપ્યો ને જી પણ પોતાનું જીવન ધૂળ ન મળે માટે તેની સાથે થઈ. એ પ્રમાણે તે સંસારી પણ મનસા, વાચા, કર્મણા વિરાગી સાધુવ્રતથી પોતાના ભાઈથી જુદો પોતાના બાપના એક જુના ઘરમાં રહ્યો આંહિ તેણે વાડામાં તુળસી-કચારા કર્યા ને ભજન ગાવાનો અને વેરાગીઓને રહેવાનો અખાટો બનાવ્યો કંઠે તુળસીની માળા, કપાળે ગોપીચંદનનું લળું દીકું ને જુને છાપા એ તેના શણગાર હતા તે શાલિગ્રામનું ને બાળમુકન્દનું પૂજન કરતો, ને સાધુઓનું ટોળું કરી ભજન ગાતો ને ગાવા જતો. તેના મંડળમાં કેટલીએક સ્ત્રીઓ પણ હતી—કેટલાક કહે છે કે તે નાગસેનું હતી સાધુ વેરાગીઓ તેને ત્યાં પડયા પાથર્યા રહેતા અને દશ અવતારનાં ચિત્ર ભીંત પર ચીતરેલા એવા મટપમાં વાલ પખવાળ ઠોકાતા અને શંખ ફૂંકાતા.

નરસિંહ ગંગો વૈષ્ણવધર્મ માનતો તે નક્કી કહેવાનું નથી તેના વખતમાં ચારે સંપ્રદાયવાળાના મંઠો ઠામ-ઠામ હતા વહીભાચાર્યનો જન્મ સંવત્ ૧૫૩૫માં થયેલો એટલે તેના માર્ગનો નરસિંહ નહિજ; શમનો ભક્ત નહોતો તેથી શામાનંદી મતનો પણ નહિજ; વિષ્ણુસ્વા-મીએ શાલિગ્રામનું પૂજન અને ભાગવત તથા ગીતા, એને મુખ્ય માન્યા છે માટે નરસિંહ જે શાલિગ્રામ પૂજતો ને કૃષ્ણાવતારનો મહિમા ગાતો તે વિષ્ણુસ્વામીના મતનો હશે એમ કહી શકાય, પણ વળી તેણે કૃષ્ણના બાળચરિત્રને પોતાની કવિતામાં વિશેષ મહત્વાનું છે અને ગાતે એક ગોપી હોય તેવા સખીબાવ રાખ્યો છે એ ઉપરથી તે કોઈ ખીજ મતનો હશે.

ભક્તિવિન્યયમાં લખ્યું છે કે તે “અનેક પ્રબંધ કવિતથી નિત્ય હરિના ગુણ ગાતો ને તાજ, વીણા લેઈ નૃત્યથી કીર્તન કરતો. રાયરંકને સમાન દૃષ્ટિએ જોતો, અચાચક વૃત્તિ રાખી કોઈ અગ્રવજ્ર આપે તે લઈ તેમાંથી અતિથિને સંતોષી કુટુંબનું રક્ષણ કરતો.” નરસિંહ સંસારી છતાં સંસારવ્યવહારમાં પોતાનું ચિત્ત ગ્રાંથુ રાખતો નહિ. તેની એકાગ્ર ભક્તિ જોઈ તેમ તેના કુટુંબની દયા ખાઈ કેટલાક પુરુષો ને વિશેષ વૈષ્ણવો તેને પ્રસંગે પ્રસંગે સંસારકામમાં સહાય થયેલા ને તેનું ગાડું ચાલેલું તે ઉપરથી મતપ્રસારનારાઓએ અને કવિઓએ, કૃષ્ણે જાતે આવી તેના કામ કરી આપ્યા એવા વર્ણન કરેલા છે તેની દીકરીના લગ્ન સંબંધી કોઈએ લખ્યું નથી; પણ તેને સ્તીમંત આવેથી તેને મોસાળું કરવાને પ્રસંગે કૃષ્ણે તેની લાજ રાખી હતી. દીકરીના લગ્નસમયે પણ કૃષ્ણ મોટી ધામધૂમથી નરસિંહને વેવાઈને ત્યાં લઈ ગયા હતા ને મોટી શોભાથી છેડરો પરખ્યા હતા કોઈ જત્રાણને કુંડી કરાવવી હતી તેણે કેટલાક લોકને પૃથ્થકે કે કોઈ શાહુકાર બતાવો, ત્યારે તેઓએ નરસિંહનું નામ દીધું ને એ ઉપરથી તે જત્રાણ નરસિંહને ત્યાં ગયો પણ પસ્તાયો. નરસિંહે જાણ્યું કે કોઈએ મળક કરી છે; પણ પછી સામળશાના ઉપર કુંડી લખી આપીને કૃષ્ણે દ્વારકામાં સામળશા નામ ધારણ કરી પેટી કાઢી તે કુંડી સ્ત્રીકારી એ દંતકથા છે, પણ આમ કા ન હોય કે નરસિંહની લાજ રાખવાને કોઈ ભાવિક શૃંગરે જત્રાણ પાસે નાણા લીધા હોય ને તે શૃંગરે પોતાના મિત્રને લખ્યું હોય અથવા કોઈને સામળશાનું નામ ત્યાં મોકલ્યો હોય ? છેલ્લા ને મોટા પ્રસંગ સવનું ૧૫૧૨નો છે કેટલાક સન્યાસીઓ જીનાગઢના ચુડાસમાં રાજા મંદ્રાજિક ખીલે (જેણે સંવત્ ૧૪૮૬થી તે ૧૫૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું) તેને સમજાવ્યું કે નરસિંહ મહેતા બ્રાહ્મણ છે તે કૃષ્ણભક્તિમહિમા ગાય છે તેથી લોકની ખરા ધર્મે ઉપરથી આસ્થા ઊઠી જાય છે ને વળી જોઓની સાથે તે વિહાર કરે છે એ ઉપરથી રાજ્યએ દાંયોદરના મંદિરમાં સભા કરી નરસિંહને ક્ષેત્ર કે મૂર્તિને હુ જે આ હાર ચડાડું છડે તે હાર જો તારી કોટમાં આવે તો ઊ સાંચો, બાકી પાખંડી. સભામાં સમર્થ વિદ્વાન સંન્યાસીઓ સાથે નરસિંહે વાદ કીધો ને પછી કૃષ્ણનું કરગરીને ધ્યાન ધર્યું એટલે કૃષ્ણે તેને હાર પહેરાવ્યો રાજાની મા વૈષ્ણવ હતી તેણે ને ખીલ પણ વૈષ્ણવોએ દરબારી યુક્તિ ચલાવી નરસિંહને હાર કા ન પહેરાવ્યો હોય ?

નરસિંહ મહેતા એક માર્ગી સાધુ ને કૃષ્ણ ઉપર પૂર્ણ

આસ્થાવાળો તથા પ્રેમભક્તિવાળો હતો. ગુજરાતી લોકમાં કૃષ્ણભક્તિ દાખલ કરનાર પહેલો તેજ છે. તેને તેનાં સગાંએ જુદું સમજાવ્યો તોપણ તેણે ન માન્યું અને ખીલ ધર્મના લોક સાથે થયા છતાં, લોકમાં નિદા થયે છે તે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. એથી તેની ભક્તપાત્રતા પ્રસિદ્ધિને પામી છે. તે સંસારવ્યવહારમાં કંઈ સમજતો નહિ ને તે કેવળ એવીઓ અથવા ભક્તિની ઘેલછાવાળો હતો. એવી રીતે પ્રેમાનંદે મોસાળામાં તથા શ્રાદ્ધમાં તેને વર્ણવ્યો છે; પણ તેવો તે નહોતો એમ તેની પોતાની કવિતા અને પ્રેમાનંદની લખેલી કુડી અને ભક્તમાળાઓ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

હવે કવિદાખલ નરસિંહ મહેતા કેવો છે તે વિષે જેમ તે જાણીએ કૃષ્ણની ભક્તિમાં તત્પર રહેતા તેમ તેની કવિતાવાળી પણ સ્ત્રીની છે-કુમળી, સાદી (અર્ધ-હાર વિનાની) સરળ ને હાવડી તે કવિ કાઠિઆવા-વાડનો છતાં તેની ભાષામાં સુરની ભાષાની કામળતા જણાય છે. કાળિદાસ, રેવાસંકર વગેરેની ભાષામાં કંઈક કાઠિઆવાડી કહણતા છે; વળી તેની વ્યત્તમાં લખાયેલાં પુસ્તકો જે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ નથી થયા તેની ભાષા હમણાથી જુદી પડે છે, તો નરસિંહની ભાષા પણ હમણાની ભાષાથી જુદીજ હોવી જોઈએ. તેણે ધણુંકરીને પ્રભાતના રાગોમાં લખ્યું છે તેના પદોની રચના અને તેને ગાવાના દાળ તેણે ક્રાંતા ઉપરથી લીધા એ પણ એક ખાજ કરવાનો વિષય છે. કવિતાનો જીવ જે રસ તે નરસિંહની કવિતામાં સાહજિક, આછો, સાદો, નિર્મળો ને સ્થાયી છે-તુળસીવૃંદના સુવાસ જોવો. તેની કવિતાનો વિષય ભક્તિભાવજ છે; પણ વર્ણન ઉપરથી વત્સલરસ, શૃંગારરસ, હાસ્યરસ, શાંતરસ અને સંસારી નીતિબોધ એના ચળકારા થોડા અથવા ઘણા બહાર સ્પષ્ટ જણાઈ પડે છે. તેણે પ્રભાતકાળની શોભાનાં વર્ણન સુદર અને આનંદ પમાડે તેવા કર્યા છે-પ્રસા-તાઓ તે નરસિંહ મહેતાનાજ. તેણે હંભરો પદ કર્યા છે એમ લોકમાં કહેવાય છે, પણ અને તો ખોજ કરતાં હજી પોણોસો હાથ લાગ્યા છે તેણે તત્ત્વજ્ઞાનબોધનાં થોડાં-એક પદ કર્યા છે તેમાં પણ ભક્તિભાવ ખરો. નરસિંહ મહેતા પહેલા વર્ગના નહિ, પણ ખીલ વર્ગના કવિઓની પંક્તિમાં માન સાથે શોભે છે ભરતીઓટને આધીન નહિ એવી રેતાળ તળની નાની નદી રારદ જનુમાં સવારે, ખપોરે, સાંજે, રાતે ચાંદરણમાં પવનથી હલરી કરતી હોય તેવી નરસિંહની કવિતા છે ને એ જાતમાં કંઈક ભળતી કવિતા મીરાંબાઈ સિવાય ખીલ કોઈની આપણી ભાષામાં જોવામાં આવતી નથી.

મીરાંબાઈ.

એ રજપુતાણીએ હિંદી ભાષામાં કવિતા કરી છે, પણ એમાંની કેટલીક ઘસાઈ ઘસાઈને ગુજરાતી થએલી છે તથા મીરાં ગુજરાતમાં ઘણા કાળ રહેલી તેથી તેણે ગુજરાતીમાં પણ કેટલીક કરેલી એવું સંભવ છે; વળી મીરાંની કવિતા ગુજરાતીમાં સ્ત્રીવર્ગમાં બહુ તે ગુજરાતીજ ભાષાની હોય તેવી સમજથી હંમેશા ગવાય છે. એ ઉપરથી મીરાંબાઈ ગુજરાતી કવિચરિત્રમાં દાખલ થવાને પાત્ર છે.

મીરાંબાઈ મારવાડના મેટતાના જેમલ રાઠોડની દીકરી ને મેવાડનો દુભોરાણો બેણે સંવત્ ૧૪૭૫થી તે ૧૫૨૫ સુધી રાજ્ય કયું તેની સ્ત્રી હતી રાઠોડ વિષ્ણુભક્ત હતો ને તેના ધરમાં કૃષ્ણની એક સુંદર મૂર્તિ હતી, તેની તે સમાર્પભથી પૂજા કરતો ને સંત સાયુનો સમાગમ રાખતો. બાપનું બેઈ મીરાંનું ચિત્ત કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રિયાયું. દીકરીની ઇચ્છા ઉપરાંત બાપે લોકાપવાદને ભયે મીરાંને પરણાવી. મેવાડનો રાણો તથા તેની મા એ શિવભક્ત હતાં ને મીરાં વૈષ્ણવ હતી તેથી અથવા મીરાં સંતસાધુ સાથે પ્રસંગ રાખતી તેથી તેને રાણા સાથે ન બન્યું ને તે જુદી રહી. અહિં તો તેણે રાણાની સખ્ત મના છતાં ક્ષમાએ છાક ને વધારે વધારે સાધુ વેરાગીઓના સમાગમ રાખવા માડયો ને રાણાને પણ વૈષ્ણવ થવાનો યોગ કરેલડાવ્યો. રાણી બહુ ખીજવાયો ને દરબારી લોકે મીરાંનો ઘાટ ધડી નાખવાને કેમ જુક્તિ નહિ બોલી હોય ? પણ મીરાં ચેતી ગઈ ને પછી રાણાના દેશમાં પાણી ન પીવું એવું પણ લઈ સાંઢણી ઉપર બેસી ગુજરાતમાં આવી. પછી દ્વારકા તથા ગોકુળમથુરાની ભત્રા કરી પછી દ્વારકામાં તે આવી રહી હતી.

એની ભક્તદાખલ પ્રસિદ્ધિ આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. એનું કથન અતિશયોક્તિભરેલું ભક્ત માળા-ભક્તિવિજયમાં છે અને ગુજરાતીમાં દયારામે "મીરાં મન મોહનશું માન્યું" એમ કરી લખ્યું છે. એના પદો નાનક તથા કબીરના ગ્રંથોમાં છે. એણે પોતાના કૃષ્ણ-રણુ-છાંડને પ્રેમભક્તિથી ગાયો છે. એ નવાં કીર્તન ભેડવાને ભાગવત સાભળતી અને વૃંદાવન તથા દ્વારકામાં સંત-મંડળોમાં બેસી વીણા લઈ ગાતી.

એની કવિતામાં ભક્તિભાવનો અંતર્પટ છે, અને પ્રેમરસ બહાર પડતો છે; વળી વચમાં વચમાં વિરાગનો ભાસ પણ પડે છે. એની કવિતામાંના રસને તેજ છે; પણ તેજ તીવ્ર નથી અને રસ ઘાડો નથી તેથી ઘણીવાર અમર રહેતી નથી, તોપણ રસ સાહજિક, સરસ વહેતો છે. વિચાર તૂટક ને સાદા છે, પણ કહીં કહીં "પીયરીઆને પરદેશ મૂક્યા, સાસરીઆરે વસાવ્યા," "આદા સુરજનુ તેજ તજને, આગીઆ સંગાથે પ્રીત ભેડ મા રે," એવા એવા હુકા છે ખરા. વાગી કરેલી, કોમળ, મધુર ને સુંદર છે. મીરાં જેમ રાઠોડ રજપુત બાપની બેટી હતી તેવા તેના ભક્તદાખલ આશ્રય હતો અને જેમ તે રાજવંશી હાડમાં કહરેલી દીકરી તથા સિસોદીયા રાણાની એક રાણી હતી તેવી તેની કવિતા સુધડ છે. "મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર" એ વૃક આપણા ખૈરાઓ કોઈ દહાડો વીસરનાર નથી સાંચે ગાઈ બહુનારા ખૈરા ગરખા ગાવાના પ્રસંગમાં મીરાંનાંજ પદો છૂટથી ગાય છે ગુજરાતી ભાષામાં સ્ત્રીકવિતા પહેલી મીરાંબાઈજ છે એના પછી કોઈ બીજી સ્ત્રી પોતાના ગામ બહાર ગાઈ પ્રસિદ્ધિને પામી નથી

વિષ્ણુદાસ.

નરસિંહ મહેતે સંવત્ સૈકા પંદરના છેલ્લા પાયામાં પદો કરવા માટેલા તોપણ તે સંવત્ ૧૫૧૨ના પ્રસંગથી તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે માટે તેને ૧૬મા સૈકાના આરંભમાં થયેલો કવિ સમજવો. એજ સૈકામાં સિદ્ધપુરમાં ઔદીય બ્રાહ્મણ બોમે સંવત્ ૧૫૪૦માં હરિદાસ સોળકળા એ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે. પાટણનો

બાલણ જેણે દશમસ્કંધ કર્યો છે ને કાદંબરીની વાત ઉપર કાવ્ય રચ્યું છે તે પણ એજ સૈકાના છેલ્લા અથવા સોળમાંના પહેલા પાયામાં થયો છે. સંવત્ ૧૬૦૦થી તે ૧૭૦૦ લગીમાં કુંતલપુરના સારસ્વત બ્રાહ્મણ તુળસીએ ૧૬૧૪માં મુવાખ્યાન, સોણગાના ગંધર્વ દેવીદાસે ૧૬૧૮માં રૂપમણીહરણુ ને બંબાલના નાગર-

આઘાણુ શિવદાસે ૧૯૭૩માં દ્રૌપદીસ્વયંવર એ લખ્યાં છે, પણ એ સૈકામાં વિષ્ણુદાસ સૌથી આગળ પડતો છે એ સ્તંભનીય (ખંભાત)નો રહેનાર હતો. ઓળે કાઈ બાળકૂળ્ય ભટન ગુરુ ચાપી સમાચણ ને મહાભારત એ બે મોટાં પુસ્તક રચ્યા છે. સમાચણનો કિન્નિ-વાકાંડ, ૧૯૫૪માં કર્યો છે, અને અયોધ્યાકાંડ, બાળકાંડ તથા ઉત્તરકાંડ એ ૧૭૧૬માં સમાપ્ત કર્યા છે.

વિષ્ણુદાસે મોટા પુસ્તકો કર્યા છે, પણ તેમાં કેવળ નીરસ કથનજ છે, એવું કે એથના પાત્રજનને સાધારણ અથવા હલકી સ્થિતિના સ્વભાવ ગુણથી વર્ણવ્યા છે ભાષા ઘડકતી, શબ્દપ્રયોગ ખોટા, અલંકાર તાણી-

વસીને ચોળેલા, વાક્યોની પુનરુક્તિ ઇત્યાદિ બહુ દોષ છે. કથન, રાગ-કાળમાં મૂકેલું છે તેથી ને કોઈ કોઈ પ્રસંગ સાબળેથી અલંકૃત વાણી ઉભરામાં નીકળી ગઈ છે તેથી જેટલી ને જેવી સારી લાગે તેટલી ને તેવી સારી કવિતા વિષ્ણુદાસની છે. વિષ્ણુદાસની કૃતિ અઢારમા સૈકાના પ્રથમ પાયાલગીની કહેવાય. તોપણ તે સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતી કવિતાનો પ્રતિનિધિરૂપ છે. સત્તરમા સૈકાની કવિતાનો વિષય ભક્તિ છે; પણ તે દૃઢતાના કથનથી દેખાઈ છે. દેખાવાનારા વિદ્વાન નહોતા તેમ ભક્તિભાવથી ઉભરાતા જોસ્સાવાળા નહોતા તેથી તેઓની કવિતાવાણી મોળી ને નિસ્તેજ છે.

અખો.

એ શ્રીમાળી સોની અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં દેસા-ઈની પોળમાં રહેતો હતો. એના વંશમાં ડાહણ કોઈ નથી. એને કવિતા લખવાનું કેમ રુચ્યું તેના કારણે લોકમાં આ પ્રમાણે કહેવાય છે:--

અર્ધા ધાંગુ પૈસાદાર હતો. એની પાસે એક બાઈએ ત્રણસેક રૂપીઆ અનામત મૂક્યા હતા. એક વખત તે બાઈએ કહ્યું કે મને એની કંડી ધરી આપો ત્યારે અખાએ પોતાની તરફથી સો રૂપીઆ ઉમેરીને ચારસોની કંડી કરી આપી ને તે વાત પેલી બાઈ જેના ઉપર તે બેનના જેવું વહાણ સખતો તેને કહી દીધી, પણ તે બાઈને એવું રુચ્યું કે અખાબાઈ ભતના સોની છે તેથી તેણે કંઈ ગડબડ કીધી હશે ને એ ખ્યાલથી તે બાઈએ બીજા સોનીને તે કંડી કિમત કરાવવાને આપી તેણે કકડો કાપીને ગાળી જોઈ ચારસોનો માસ છે એમ કહ્યું. બાઈ ખરીઆણી પડી ગઈ ને તેણે અખાને કહ્યું કે બાઈ આ સમી કરી આપો. અખો કંડી વૂટવાનું કારણ પછી લીધા પછી ધણો ખિન્ન થયો ને બાહ્યે કે સંસાર સાચાનો નથી.

બીજી વાત ચાલે છે કે તે ટંકશાળનો ઉપરી હતો ને એક વખત કોઈએ સરકારમાં રાવ ખાધી કે અખો સિકાઆમાં હાજી ધાતું ભેળે છે. તે ઉપરથી તપાસ થઈ પણ તે રાવ સાચી કરી નહિ ને એ ઉપરથી તેનું દીલ સંસાર ઉપરથી બેઠી ગયું

એવાં એવા કારણોથી અખાને સોનીના ધંધા ઉપર ધિક્કાર આવ્યો ને તેણે પોતાનાં ઓન્નર કુવામાં નાખી દીધા ને પછી સંસારમાં સાચું શુ છે તેની ખંતે ખોળ

કરવા લાગ્યો જે જે પંથો ચાલતા હતા તે તેના મોટી-રાચા પાસે જઈને તેઓની સાચવટ જોતો, પણ તેમાં બધું ઠગબાજી તેણે જોઈ. એક વખત તે પોતાનાં નામ વેરા બદલીને કોઈ ગાસાઈજના મંદિરમાં ગયો ત્યાંથી તેને ધક્કો મારી કહાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો ને એ ઉપરથી તેણે ગાસાઈજને કહ્યું કે તમે સધળા પૈસાના સાથી છો, માણસ અને ગરિબાઈના સાથી નથી ને પછી આ સાખી લખી;—

‘ગુરુ કીશ્રા મે ગ્રાકુળનાથ’ ‘ધરડા બળદને ધાકી નાથ’
‘ધન હરે ધોકો ન હરે’ ‘એ ગુરુ કલ્યાણ શુ કરે’ ?

સાચું શું છે ને સાચો કોણ છે એની ખોળમાં તે ગામોગામ કર્યો, પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. આખરે કાશીમાં તેણે એક રાતે સંન્યાસીના એક મઠમાં જઈ ત્યાં કોઈ બ્રહ્માનંદ નામે સંન્યાસી એક બીજા સંન્યાસી આગળ વેદાતની કથા કરતો હતો તે સંકાસ આગળ ઉભા રહીને સાંભળી. તે કથા તેને પસંદ પડી પછી તે રોજ ત્યાં જાય ને છાનો છાનો કથા સાંભળ્યા કરે. દિવસે તે ઘણી ઘણી રીતે તે સંન્યાસીને કનક કામિનીની વાતો કરીને લલચાવે, પણ લલચાય નહિ ત્યારે અખાએ જાણ્યું કે એ કોઈ મહા પુરુષ છે ખરો. કથા સાંભળતા વખતે એણે તેવામાં એક રાતે સાંભળનાર સંન્યાસીથી નિદ્રાને લાધે હોકારો દેવાયો નહિ ત્યારે અખાએ હોકારો દીધો; પણ બ્રહ્માનંદને રાક પડયો તેથી તેણે દીવો લઈને જોયું તો અખાને દીકો ને પછી અખાએ કહ્યું કે મારો અનુમત્ત કરો. તે દિવસથી અખાએ બ્રહ્માનંદને ગુરુ માની તેની

દશા પ્રગટ રીતે સાંભળવા માંડી ને ઘેર અવકારો વેદાં-
તના ગ્રંથો લખવા માંડ્યા.

એનાં પુસ્તકના બે ભાગ થઈ શકે છે-પાખંડીમત
તથા આચાર્યેલાઈ એ વિષે હપ્પા ને વેદાંતના ગ્રંથો.
હપ્પામાં મરદાની રીતે લોકમાં ચાલતા દાખલાઓથી
હમખાજને અને ધરમથેલાઈને હસી નાખી-હસવામા
નિંદા કરી લોકને શિખામણ દીધી છે એણે જે દાખ-
લાઓ મૂક્યા છે તે ખરેખર અસર કરે તેવા છે. કદાપિ
એમ લાગે કે એક વાતના બોધને માટે જુદા જુદા કેઠ-
ણાના પ્રસંગોને પ્રમાણરૂપ સાથે મૂકવામા તેને ઘણી
મહેનત પડી હશે, તોપણ તેની લખવાની છટા ઉપ-
રથી સાફ જણાય છે કે તેણે ખડું ભેંએલું, ખડું સાંભ-
ળેલું અને ખડું વેઠેલું તેથી તેનાથી સહજ લખાયા છે ને
એજ તેની કવિદાખલ ખુબી છે. એના હપ્પા પિગળ
રીતના નથી પણ છ ચરણની ચોપાઈઓ છે. મૂખાં-
ઈનું હારચ કરી શિખામણ આપવામા અને ગુજરાતી
ભાષામા વેદાંતના શાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખવામાં અપ્પા જેવો
હજી સુધી કોઈ થયો નથી. અપ્પાએ જે વેદાંત લખ્યો છે
તે વેદાંત, કવિને લખવાના વિષયને યોગ્ય નથી;

તેમાં કવિતા રસ ઔચિક જે ને અગ્રેયે થેતે પણ કહે જો
કે 'જ્ઞાતીને કવિમાં ન ગણીરા, કિસ્મ સર્વનાં કેમ વર-
ણીરા.' શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની કવિમા અસંકારની મેળ-
વણીથી એટલો રસ ઉત્પન્ન થાય તેટલો રસ હોય છે.
ગંભીર વિષયને અનુકૂળ ભાષા ધડાયલી નહિ તેથી
અપ્પાની ભાષા સ્વચ્છ નથી પણ કિચક જેની લાગે છે.
અપ્પાને જ્ઞાનીદાખલ ધણું માન છે, પણ કવિ દાખલ
તો એ ખીલ વર્ગમાં આવે છે એની કવિતા યો-
ગ્ય છે ને તેમા હાસ્યરસ સિવાય ખીલે મોટો રસ
નથી

અપ્પાએ ભતે અલ્પાસ કર્યો નહોતો, પણ તે ખડું
શ્રુત હતો. એના વિચાર સાધારણ નથી, પણ પ્રોઢ
છે-પંડિત માન્ય કરે તેવા છે. એણે કવિતા ઉપર કે
લાગ ઉપર નજર રાખી નથી, પણ અર્થને દૃષ્ટાંતોથી
ભક્ષકમાં ખતાવવા ઉપર સારીપેઠે નજર રાખી છે. એના
ખનાવેલા વેદાંતના ગ્રંથોમાનો એક અક્ષયગીતા-અગ્રે-
યીતા છે. એ ગીતાની છેવટે સંવત્ ૧૭૦૫ ને ચૈત્ર
શુક્લ ૯ ને સોમવારી તિથિ લખી છે. એણે કેટલી-
એક સાખી ગરબીઓ પણ કરી છે.

પ્રેમાનંદ.

સંવત્ ૧૭૦૦થી ૧૭૬૯ સુધી એટલે ૧૮મા સૈ-
કામાં જે સારા સારા કવિઓમા પ્રેમાનંદ મુખ્ય છે. એના
રચેલા ગ્રંથો એપાહરણ (૧૭૨૩), અભિમન્યુ આ-
ખ્યાન (૧૭૨૭), મદાલસા આખ્યાન (૧૭૨૮),
હુંડી (૧૭૩૦), હારમાળા (૧૭૩૪), સુદામાચરિત્ર
(૧૭૩૮), મોસાળું (૧૭૩૯), રણચક્ષુ (૧૭૪૧),
નળાખ્યાન (૧૭૭૯), અને ભાગવત દશમસ્કંધના
ખાવન અધ્યાય, રૂખમણીહરણ, વિવેકવલ્લુજરો, દાણ-
લીલા એટલા માત્ર વાચવામા આવ્યા છે કાવ્યદોહન-
મા બ્રાપેલા સુદામાચરિત્રમા ૧૭૦૦નું વર્ષ લખ્યું છે.
ઉપર જે વર્ષો આપેલાં છે તે અનેક પ્રકારની સન્મતિ
મળેથીજ ખરાં કરે. દશમને અંતે કોઈ સુદર નામે મેવા-
ડાએ લખ્યું છે કે અધ્યાય ખાવનથી અધુરો હતો તે
સંવત્ ૧૭૬૬ની વસંત પંચમીએ પુરો કર્યો છે પ્રેમા-
નંદે ખાવન અધ્યાય કેટલા દાળમા લખેલા ને સુદરે
આડતીસ કેટલામા લખેલા એ નક્કી થઈ શકતું નથી,
તોપણ ૧૭૭૫થી તે ૧૭૬૬ લગી ૨૦ વર્ષ થાય ને એ

પાસ વર્ષમા પ્રેમાનંદનું મરણ થયેલું. દંતકથા છે કે
તેણે મોટપણે ગ્રંથ લખવા માંડ્યા હતા ને ધારીએ કે
તેણે ૨૫ વર્ષની વયે મામેરૂ લખ્યું તો નળાખ્યાનની
સમાપ્તિવેળા તે ૬૨ વર્ષનો હતો અને પછીના ૨૦ લેતાં
૮૨ આવે છે; અર્થાત્ પ્રેમાનંદ એશી નેતુંએક વર્ષની
હમરે મરણ પામેલો ને તેણે ૬૦ એક વર્ષ કવિતા કરેલી.
એ દિલ્હીના ઔરંગઝેબ ને મહમદશાહ એ ખાદશા-
હોના વખતમાં હતો. પિલાજી ગાયકવાડે વડોદરામાં
સંવત્ ૧૭૮૭માં ગાદી સ્થાપી તે વેળા પ્રેમાનંદ હયાત
હતો એમ અનુમાન થઈ શકે છે. એના વખતમાં ઇંગ્લાં-
ડમાં મિલ્ટન, ટ્રાડન ને ચોપર એ કવિઓ હતા.

સંવત્ ૧૬૧૫મા હું વડોદરે ગયો હતો ત્યાં પ્રેમા-
નંદના વંશમાનો કોઈ છે એ જાણવાને બોળ કરતાં
મને મનસુખરામ મળ્યા હતા. એણે વાત કરતા આ
પ્રમાણે કહ્યું છે:-મૂળ પુરુષ જયદેવ ને એને ચાર
છોકરા, તેમા મોટાનું નામ કૃષ્ણરામ ને એનો પ્રેમાનંદ;
એનો રઘુરામ; એનો ઇચ્છારામ; એનો મંછારામ;
એનો હતામરામ; એનો દાણજીઈ ને એમ મનસુખ-

રામ, ગેત્ર ઓચવવસુ; માતૃ કાત્યાયની, પ્રવર પાંચ-
(વચ્છસુ, ચવન, ઉર્વ, આનવાન ને જમદગ્નિ) અને
અટક ઉપાધ્યાયની. પ્રેમાનંદ માશીને ઘર રહેતો.
ચોદ પંદર વર્ષ સુધી મૂર્ખ ને જટભરત હતો. કામ-
નાથ તથા બહુચરાણનાં દહેરાં છે તે બેની વચ્ચે એક
મહાનમા કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો તેની પાસે તે
રોજ જતો તથા સેવા કરતો ને બાકીનો વખત ગામમાં
રખાયાં કરતો. એક દિવસ સિદ્ધે કહ્યું કે હું કાલે
આહુતી જ્વાનો છડ માટે તું સવારમાં વહેલો આવજે.
પ્રેમાનંદને જતા મોહું થયેલું ને સિદ્ધ ચાલતો યએલો,
પણ પછી તે લોકને પૂછતો ને દોડતો ચોરક ગયો
એટલે સિદ્ધ મળ્યો પ્રેમાનંદ ગળી ગયેલા જેવો પગે
પડ્યો ને સિદ્ધે કહ્યું કે જાણીતા કાવ્ય કરવાને
સમર્થ થઈશ, વહેલો આવ્યો હોત તો સંસ્કૃતમાં કર-
વાને સમર્થ થાત. એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘર આવ્યો
ને પછી કાવ્ય કરતો થયો. પ્રથમ ધણી ગરીબ હાલ-
તમાં હતો, પણ પછવાડેથી તેણે પચીસ ત્રીસ હજાર
રૂપિયા મેળવેલા. એના બંધાવેલા ઘર રૂપિયા દસ
હજારનાં હાલ છે. તેણે કેટલાક ધોળગીત પણ બના-
વેલા છે કે જે વહ્નભી વૈષ્ણુનામ ગવાય છે "વડોદરાના
તેમ સુરતના કેટલાક લોક કહે છે કે તે માશીને ઘર
રહેતો અને બિક્ષાટ્રિનિથી ગુજરાં કરતો. એક વખત
કોઈ સિદ્ધ એને આશું આવીને કહ્યું કે હું જે દહાડાનો
અપવાસી છું, તે ઉપરથી પ્રેમાનંદે તેની સેવા કીધી ને
સિદ્ધે જતી વખત તેની છબ ઉપર કંઈ લખ્યું તેથી તે-
નામા કાવ્યશક્તિ આવી' કેટલાક કહે છે એ ન્યાય-
શાસ્ત્ર ભણ્યો હતો. કેટલાએક કહે છે કે એ પુરાણી
હતો. કેટલાએક કહે છે કે એને એક પ્રસંગે પુરાણના
સાથે રકત્રક થઈ તે ઉપરથી એઓ એવી તજવીજ
કરતા કે કોઈ પ્રેમાનંદ પાસે પુરાણ વંચાવે નહિ પ્રેમા-
નંદે કહ્યું કે તમે આટલા શેના કુલાઈ ભળ્યા છો--હું
ભાગવતનું ભાષાતર કવિતામાં કરું છું કે જેથી તમારો
કોઈ ભાવ પૂજવાનું નથી એ આશ્રમમાં તેણે પ્રથમ તો
દશમસ્કંધનું પ્રાકૃત કરવા માડ્યું વડોદરાના નાગરો
એની નિંદા કરતા કે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતમાં ભાષી તેમાં
તે નું શુ કીધું? એ ઉપરથી તેણે નરસિંહ મહેતા સંખધી
લખવા માડ્યું. મનસુખરામે કહ્યું હતું કે એક પ્રસંગ
નાગર બ્રાહ્મણની નાત જમવા બેઠેલી ત્યા પાટે બેસી
મામેર ગાઈ સંભળાવું નેથી નાગરો એટલા તો ખુશ
ખુશ થઈ ગયા કે તેઓએ પોતાના ચંચુઓ તેને આપી
દીધા કેટલાએક કહે છે કે એણે સંસ્કૃત મહાભારત વાંચ્યું
ત્યારે એને પચીસેક રૂપિયા મળ્યા હતા, પણ ત્યારે તેણે
મહાભારતનું પ્રાકૃત વાંચ્યું ત્યારે તે ધણુંજ કમાયો.

એટલું તો ખરેખર છે કે તે પ્રથમ ગરીબ હાલતમાં
હતો--"હવે નિમિત્ત કરી સેવ્ય ગામ નંદરખાર"
(સુદામાચરિત્ર) એ સુરતમાં પણ રહેલો. "મુહૂર્ત
કીધું સુરતમાં થયું પૂર્ણ નંદરખારજી." એ સ્મારિત હતો.
પણ પુરાણી એટલે ગુજરાતી કંડી પહેરી રાખતો, પણ
જેમ દયારામ વહ્નભી વૈષ્ણવ હતો તેવો તે નહોતો. એ
સંસ્કૃતમાં સારો વ્યુત્પન્ન હશે ને પુરાણ વાચવાનો ધંધો
કરતો હશે એમ સંભવ છે. ન્યાયશાસ્ત્ર ભણ્યો હતો એવું
તો માત્ર એની હારમાળા ઉપરથી જોઈ જણાય તે-
હુંજ; પણ તેમાં તેણે કાંઈજ જણાવું નથી. રસાલ-
કારશાસ્ત્ર ભણ્યો હોય અથવા સંસ્કૃતમાં વ્યુત્પન્ન
થવાને આપણા ગુજરાતીઓ પંચકાવ્ય બહુતા તેમાંના
ચોડાએક કોઈ રસિક ગુરુ પાસે ભણ્યો હોય. એના
ગ્રંથોમાના રસાલકાર ઉપર વિચાર કરતાં પાછલી
વાતનો સંભવ મને તો વધારે જણાય છે એ એ સંસ્કૃતમાં
સારો વ્યુત્પન્ન હોત તો જે રસિકતા એણે ગુજરાતીમાં
બતાવી છે તે, સંસ્કૃતમાં કાવ્ય કરી બતાવી હોત, અને
તેથી તેને કોઈ મહારાજનો આશ્રય મળવાનો સંભવ
હતો તેને નંદરખારના કોકરોનો આશ્રય હતો એમ
કેટલાક કહે છે પણ તેના ગ્રંથમાં તે સંખધી કંઈ
જણાવ નથી. આટલા ભાસ થાય છે કે નળાખ્યાન તેણે
રાજ્યાશ્રયની ઉમેદમાં લખ્યું હશે પણ આશ્રય મળ્યો
કે નહિ તે કહેવાઈ શકતું નથી. પ્રેમાનંદનો સમય
એવો નહોતો કે સંસ્કૃત કવિની ખૂજ ન થાય. વળી
જે સમયમાં પ્રાકૃત પુસ્તકોને સંસ્કૃત જોઈ માન
નહોત તે સમયમાં તેણે પ્રાકૃત કથા હરેશ્વરી ને કથા
પ્રસંગથી લખ્યું એ બહુજ અવશ્ય છે. હવે એની કવિ-
તા વિષે, ત્યાંસુધી સર્વ ગ્રંથો વર્ષ પ્રમાણે મૂકેલા
એવું એક મોટું પુસ્તક થયું નથી ત્યાંસુધી ખરેખરો
વિચાર આપી શકાય નહિ. પણ જોઈ મારા વાચ-
વામાં અને ચર્ચાવામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથી આ પ્ર-
માણે કહી શકાય છે--કવિતાનો આત્મા જે રસ તે
પ્રેમાનંદની કવિતામાં ધણું કરીને એકસરખો સાધારણ
હજો ને ધાડો હોય તેવો હોય છે. એની કવિતા
કહ્યું ને હાસ્ય એ બે રસથી વિશેષ વ્યાપ્ત છે ને બીજા
રસ શૃંગાર, વીર અદ્ભુત એ પ્રસંગાપાત સારા દેખા-
ય છે. પ્રેમાનંદે સ્વભાવસ્થિતિ-રીતભાતનું, અનુકૂળ
ગૌરવવાળી શુદ્ધ વાણીમાં રસભર્યું વર્ણન કર્યું છે. અલં-
કાર પણ ઘટતા ને સારા છે, એણે એની પહેલાં થઈ
ગઈલાઓના દેશી રાગ-દાળમાં અથવા તેમાં વધારો
ઘટાડો કરી નવા કરી એ રીતની વાણીમાં ગ્રંથ રચ્યું
છે હુડી, શ્રાદ્ધ, હારમાળા ને મોસાણું એ ચારમાં
નાયક નરસિંહ મહેતા છે, ને એ ચારમાં ઉત્તમ મો-

સાણું છે. એમાં અને સુદામામાં હાસ્ય ને કઠણ એ બે રસ છે. ગુજરાતીમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનારા અખો, પ્રેમાનંદ ને સામળ એ થયા છે, તેમના જેવા બીજા કોઈ થયા નથી. આખાહરણમાં શંગાર પ્રધાન છે ને તેથી આછો વીર છે. મદાલસામાં શંગાર, કઠણ ને થોડોએક અદ્ભુત છે. અભિમન્યુમાં વીરનું પ્રાધાન્ય અને બીજા કઠણ ને શંગાર છે. નળાખ્યાનમાં કઠણનું પ્રાધાન્ય ને શંગાર, હાસ્ય એ છે. વિવેક-વણ્નશમાં શાત છે અને દશમમાં સધળા રસ છે, પણ વિશેષ વત્સલરસ છે.

વિષયનું રૂપ અને દર્શાવવાની શક્તિ અને વાચનારના ઉપર થતી અસર એ ત્રણ ઉપરથી કવિતા ઉત્તમ કે મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કહેવાય છે. વળી સર્વ કાળના સર્વ સ્થિતિના લોક જેટલી પસંદ કરે તેટલા ગૌરવની ને તેટલી શક્તિથી લખાએલી કવિતા તે ઉત્તમ છે. વાદ્યમીક, વ્યાસ, કાવિદાસાદિ એએએ જે પ્રતિની કવિતા કરી છે તે પ્રતિની કવિતા પ્રેમાનંદની નથી. પ્રેમાનંદે વિશેષે ગુજરાતીએને પસંદ પડે તેવી કવિતા કરી છે. એની કવિતામાં ઉત્તમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું ચિત્ર નથી, પણ મધ્યમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું વિશેષે છે. એણે પોતાના અથોમા સંસ્કૃતમાંના ને દંતકથાના વિષયો લીધા છે અને તેને પોતાનાં સંસાર-જ્ઞાન તથા તર્કશક્તિ એ બેથી રાણાગાર્યો છે એની કવિતામાં પાત્રજનોની ખૂર્તિ યથાસ્થિત પડેલી જોવામાં

આવી નથી. વળી એક માણસ જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા રંગમાં દેખાય, પણ તે તેનો તેજ છે એમ તો હોતુંજ નેઈએ. એ વિષયમાં પણ અપૂર્ણપણું દેખાય છે. કારણ કે કવિ, સ્થિતિવર્ણન કરવાના પોતાના મુખ્ય રસમાં અને પોતાની વખતના લોકને પસંદ કરવાના કોડમાં નિત્ય મગ્ન હતો. એનો સૌથી મુખ્ય અથ પોતાની ઠરેલી સ્થિતિમાં ઠરેલી કલમથી લખાએલો નળાખ્યાનનો છે. ભાગવત પછી લખ્યું છે, પણ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં ને ઉતાવળથી લખેલું હોય એમ લાગે તથા વર્ણુનરીલી ઉપરથી જણાય છે.

વર્ણુનરસ અને વર્ણુનરીલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની એટલી ખુબી છે અને એ ઉપરથી ગુજરાતીએા હુડી, સુદામા-ચરિત્ર, મોસાણું, આખાહરણ એ મુશ્કેલી અમુક અમુક ઠાણે ઉમંગથી ગાય છે અને નળાખ્યાન ને ભાગવત આમાસામા વાંચે છે અથવા સાંભળે છે. પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે કે જેની લક્ષરીમાં સર્વ ગુજરાતીએ પોતાનાં શેવાં હસવા, દુઃખ સુખના પ્રતિબિંબ નેઈ નેઈને નિવૃત્તિ-આનંદમાં રહે છે કવિ પોતે પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. સ્વભાવે માયાળુ, મળતાવડો વિવેકી ને હરેલ હતો. સંસારઉપાધિમાં હતે તે ગમરાતો નહિ, પણ સુધે રરતે ઉલ્લસ કરી સંતોષથી રહેતો, એ પોતાનાં કુટુંબમિત્રમટળમાં ઠાવકી મળથકી, ઠાવકા અભિમાનથી, ઠાવકા દેરીલાપણુથી રસવાતાં કરી આનંદમાં કાળ ગુળરતો હોતો નેઈએ.

સામળભટ.

મડાપચિત્તરીમાં સંવત્ ૧૭૭૭ ને ૧૭૮૫ એ વર્ષો આપેલા છે. પદ્યકવિતામાં ૧૭૭૪નું વર્ષ છે, રણછોડ-જીના શ્લોકોમાં ૧૭૮૧ છે, સિંહાસનખત્રીસી પછી સુડાળહોતેરી લખાઈ છે એ ઉપરથી ધારી શકીએ છીએ કે સામળે સંવત્ ૧૭૭૦થી તે ૧૭૮૦ લગીના ધણાએક મુશ્કેલી લખ્યા છે કહેવાય છે કે જ્યારે રખીદાસે તેની કીર્તિ સાંભળી તેડાળ્યો ત્યારે તેની ત્રીસ વર્ષની ઉંમર હતી, તો અટકળ થાય છે કે ૧૭૪૦ પછી તેનો જન્મ થયેલો ને ૧૮૦૦ પછી એનું મરણ થયેલું.

એ કવિ શ્રીગોડમાળવી, સામદેવી, રમાર્ત બ્રાહ્મણ હતો ને તે શ્રીનગરના (અમદાવાદના) વેગણપુર નામે પરામાં જેને હાલ ગોમતીપુર કહે છે ત્યાં રહેતો હતો. એના બાપનું નામ વીરેશ્વર, માનું નામ આનંદ-

બાઈ અને ગુરનું નામ નાનાભટ હતું. એને બે છોકરા હતા, તેમાં પુરુષોત્તમ લણ્યો ગણ્યો લાયક હશે મટિ તેના ઉપર કવિ પ્રેમથી જોતો ને કવિતા ગાવાને પોતાની સાથે રાખતો.

એ કવિની કીર્તિ સાંભળી વાસણુ વંશનો લેહ્યા કણુખી રખીદાસ પટેલ જે માતર પરગણામાં સુત્ર નામે ગામમાં રહેતો હતો તેણે સામળભટને પોતાના ગામમાં તેડાવીને મોઝા સત્કારથી તેના ગુજરાનનેમાટે કેટલુંક પસાયણ કરી આપીને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. આર્હિ પછી સામળે રખીદાસને રીઝવવાને સિંહાસનખત્રીસી કીધી, તેમ રખીદાસના છોકરા અવેર ને રીઝવવાને સુડાળહોતેરી કીધી. એના રચેલા મુશ્કેલી સિંહાસનખત્રીસી, સુડાળહોતેરી, નંદખત્રીસી,

મહાનૈમિષ્ઠી, અશ્વત્થામી, મહાભારતી, શાંતિપર્યાયી, શ્રીકૃષ્ણાદિ આખ્યાન; ઉલ્લસકર્મસંવાદ, ભક્તિભાષા (૧), મંદાકવિદિ, મંદાદરીસંવાદ, શિવપુરાણ, રેવાખંડ, રણુચંદ્રના રલોકો વગેરે છે.

સામળે મળભાષાનો અને સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કરેલો જણાય છે. કેટલાંક કહે છે કે એને નૈયતિય જ્ઞાન અપકરણ હતું ને તે પુરાણ વાચતો હતો. દોહરા, શ્લોકો, છંદો, કવિત વગેરે જનને મૂળ સંસ્કૃતમાં નહિ (પ્રથમ મળભાષામાં નીકળેલા) તે સામળે ગુજરાતીમાં વિશેષે પ્રજાત કીધા ને તેમાં તે ફોર્મ પામ્યો છે. તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાના છે એ વાર્તામાં લખવાનો ઉદ્દેશ જામડીઆએને રીઝવાનો હતો તેણે પોતાની વિદ્યા અને કવિ-વશાત સારી પેઢે ખતાવી છે. અક્ષાન્દી લોકની કવિતા તરફ ઈચ્છા-ભ્યાનું અને તેમાં નીતિ ખતાવ્યાનું માન સામળને છે. ભાગ્યપ્રબંધ આદિ લઈ વિક્રમ ભાગ્યસંબંધી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનાથી નેઈ લઈને સારી પેઢે વધારીને તેણે વાર્તામાં ખતાવી છે. કેટલીક નવી ચોટ છે ને કેટલીક ફારસીમાંથી સાંભળી લઈને કરી હશે. તેણે સંસ્કૃત સાહિત્યના રસેકના કવિત છંદો ખતાવેલા છે.

સામળભટ્ટની પ્રસિદ્ધ કવિતા વાર્તા છે તેમાં વિષય જી ચરિત્રનો છે—

“અનુત સાહસ માયા મૂર્ત્યમતિભોમિતા

અશૌર્ય નિર્દયત્વ ચ જીના દોષા. સ્વભાવજા.”

એ રલોકમાં જીના ને પ્રકૃત છ દોષ કહ્યા છે તે સામળે અનેક વાર્તાકથનદૃષ્ટાંતે દેખાયા છે—એટલે લગી કે કવિએ એ વિષય ન લખ્યો હતો તો સાહેબાત એણે અતિશયોગિની જીને નિહિત કહી છે એટલે વાચનારના મોઢામાંથી નીકળે છે. “મહાપુરુષ માખણ ગ્રહે,

ગ્રહે છત હીણા હાસ; નીચ જુદિ નરકે પડે; વહાને વૈકુંઠ વાસ.” એવું એવું ને લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે કવિ પણ પોતાની કવિતાથી નહારી અસર થશે એવું જણતો હતો વાર્તાકથનના તેજમાં સુખોધ દખાઈ ગયો છે. જોકે કેટલીક મોટી વાર્તામાં કેટલીક જીની મૂર્તિ રોડ ને બચાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને કેટલાક પુરુષોની સુખ મૂર્તિ ઉજાળો આનંદ આપે છે, તેપણ સર્વ વાર્તાવિષે સાધારણ વિચાર આપેલા આપી શકાય છે—કે તે તર્કથી ચોક્કસ છે તેપણ ને ઉત્તરોત્તર તર્કથી—નવાં નવાં વર્ણનથી રસબરી થઈ નથી; હા, સાહિત્ય અલંકારથી તેજદાર છે ખરી. કથન પણ ઘણું કરીને એક સરખા સદા છે—યુક્તિને ખટપટ ભરેલાં નથી કે એક નવો રંગ દેખાય વાર્તામાં ને ખીજ કવિતામાં પ્રસંગે પ્રસંગે નવે રસ, અલંકાર તથા સાહિત્યથી દેખાડયા છે પણ એ રસ ધટ્ટ નમ્મલા નથી—ઉપલબ્ધિયા છે એટલે અસર ઘણીવાર રહેતી નથી. કવિનો કંથ લખવાના ઉત્સાહનો ઉભરો એવો તો જોશમાં બહાર પડેલો છે કે તેણે હિંદુ, ઉર્દૂ, જન શાખો તામ્રોતોડી પ્રાસને અનુકૂળ કરી પોતાની વાણીને સરળ તેજ માસ્તી ને છટવાળી દેખાડી છે. સામળે ઘણું લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે; ઘણું જોધ આપ્યો છે, ઘણી માતુરી ખતાવી છે ને ઘણું રંગ દર્શાવ્યો છે, તે સૌ જોતા તેની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક રમમડપ હોયની શું તેવી શોભે છે કે જેમાં ગુજરાતી જીપુરુષા અનીતિ, ખૂબી વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક નેઈ અને દૃષ્ટાંતકથન સાભળી સુખોધ શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો અને ઉદ્દમ, સાહસ, ધૈર્ય, ખળ, જુદિ, પરાક્રમ એ સદૃશ્યોનો પ્રથમ જોધ કરનારા સામળભટ્ટ છે—“જીવતો નર બદા પામશે” એ વચન તો હંમેશાં ધઈ રહ્યું છે.

વૈદ્યભટ્ટ.

કળિકાળના ગરખામાં સંવત ૧૭૮૭-૮૮ના વર્ષ છે ને ધનુષધારીના ગરખામાં ૧૭૮૨નું વર્ષ છે. એ અમદાવાદનો ભટ મેવાડો પ્રથમ વૈષ્ણવ હતો. કેટલાક કહે છે કે ન્યારે તે શ્રીનાથજી ગયો ત્યારે ત્યાં મંદિરમાં તેનાથી ખુણામાં યુગઈ ગયું ને લોકે તેનો ફિટકાર કીધો એ વખત વૈદ્ય ધીરજી બોલ્યો કે હું કઈ જાણી જોઈને યુગ્યો નથી ને તે કરતાં હોય, માખાપના ખોળામાં ઠાકરા યુગે છે તો તેથી કઈ રીસે બસાતા

નથી મંદિરવાળા બોલ્યા કે મા સાહન કરે, પણ બાપ સાહન ન કરે, ને આ તો બાપનું ધામ છે. એ ઉપરથી વૈદ્યે વિચાર્યું કે બાપના કરતા માનું વડાલ વધારે છે માટે આજથી હવે હું માનેજ ગઈશ ને પછી તે દેવી-ભક્ત થયો.

કેટલાંક કહે છે કે તે પ્રથમ નહારા હંદમાં પડેલો ને તેમાં તેને કઈએ મલ પીતા જોયેલો તેથી તે કપકા-માથી ખચી જવાને તેણે દેવીભક્ત કહેવાના માંડ્યું.

એવા છંદી છાંડસાએને લાવણીઓ ગાવાની ટેવ હોય છે તેથી તેણે લોકમાં ફેલેલ થયાને લીધે શરમની લાવણીથી દેવીની પ્રથમ લાવણી ને પછી ગરબાઓ ખનાવવા માંડેલા.

અંબાજીથી ચુંવાળ પ્રાંતમાં બહુચરાજી આવતો ત્યારે તેને તે સ્થાન ધણું સારૂ લાગ્યું અને ત્યાં રહીને તેણે બહુચરાજીને મહિમા સારી પેઠે વધાર્યો.

વલ્લભભટના માખાપની કંઈ ખબર નથી, પણ એ, ઘોળો ભટ, હરિભટ અને એક ખીજે મળીને ચાર ભાઈ હતા. એમાં ઘોળો ભટ પણ કવિતા કરતો માતાના દહેરાઓમાં આરતીને અને જે બોલાય છે તેની સાથે ભક્તદાખલ “વલ્લભ ઘોળાદી જે” એમ પણ બોલાય છે.

એની કવિતા ગરબા, ગરબી, લાવણીઓ અને થોડાક રાગનાં પટોમાં જોવામાં આવે છે એનાં મોટા ગરબામાં ધનુષધારીના વાર્ધનનો, આનંદનો, રાહુગારનો, કળિકાળનો, ચેત્સક જંગળીનો, બહુચરાજીનો એ પ્રખ્યાત છે. વલ્લભભટ જગદીશ્વરને શક્તિકર્મે માનતો ને ભજતો—જેમ બાળક પોતાની માતા ઉપર વડાશ રાખે ને તેની કંને લાડ ને તેની પાસે માંગે તેની રીતે દરેક જાગું જગદંબા—જગતની મા ઉપર ભક્તિ રાખી,—કાંઈ કરનારે જગત કીધું, પણ કરનારામાં શક્તિ હતી નો તે થયું માટે શક્તિ આદિ પૂજ્ય છે એમ તે માનતો. એના વખતમાં ગુજરાતની ને ગુજરાતીની જે રીતિ હતી તેનું વર્ણન તેણે કળિકાળના ગરબામાં અમર કરવું કર્યું છે. શક્તિ ઉપર ભક્તિ ને દેશની દાઝ એ બે વિષે ગુજરાતમાં પ્રથમ બોલનાર વલ્લભ છે—“દુર્ભિતિ દીધી દેશને હો

બહુચરી, સુમતિ કરાની તાજ” “દશદિશ દાખ્યું દેશમાં હો બહુચરી, વાંધો વિષય વરોડ” “આઈ અમી છાંટો નાખીએ હો બહુચરી છાંટ, ઠોડ ને ગ્રામ” “નેહવેયકી નારાયણી હો બહુચરી, દેશમાં દો નવ નિક.” વળી ગરબા ગરબી એ રાખ્દો વલ્લભની પહેલા વપરાયા જોવામાં આવતા નથી, માટે એ રાખ્દો પણ એણે જ ક્યા ન કહાડવા હોય ? એની ભક્તિ વિનયવાળી છે.

વલ્લભની ભક્તિવિષયની કવિતા ત્રંશથી ઉત્તરની સરળ વાણીમાં સાર્ય ને સાલંકાર શોભે છે—થડકા વીર-રસવિષય લખવાનો હોય તેનો છે.

સંવત્ ૧૭૦૦થી તે ૧૭૬૬ સુધીમાં થયેલા અખો, પ્રેમાનંદ, સામળ ને વલ્લભ એનાં ચરિત્ર પાછળ લખ્યાં છે, પણ એ સિવાય જે બીજા થયેલા તે આ છે.—જગ-જીવન સંન્યાસી, એણે જ્ઞાનમૂળ (સંવત્ ૧૭૭૨માં) ને નરગોષ્ઠ એ ગ્રંથ કર્યાં છે. એ અમદાવાદ પાસે રાજપુરના પુષ્કર તળાવ ઉપર રામનાથ મહાદેવમાં રહેતો. રત્નો એ ખેડાના લાવસાર ૧૭૬૫માં હતો ને એ પોતાના વિરહશંગારના મહિના કુમળી રંગીલી વાણીમાં લખીને પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. સુરતમાં શિવાનંદ નામે નાગર બ્રાહ્મણ થયો, તેણે શિવપૂજના પટો રસાલંકાર-યુક્ત અનેક રાગમાં લખ્યા છે. તેમાં વસંતનાં પદ બહુ સારા છે. એ પૂત્ર હતો પણ મહાદેવનાં દહેરામાં ગવાય છે. જન કવિમાં રહેરના વિનયવિજય સવન ૧૭૩૮માં શ્રીપાળનાં રાસ લખ્યાં છે, અને અમદાવાદનાં મોહનવિજયે ચંદનો રાસ લખ્યો છે, અને ઉદયરાત્ર તથા સમયસુદર એઓએ પણ સારી કવિતા કરી છે.

કાળિદાસ.

વડનગરે નૌગરગૃહસ્થ વસાવડનો કહેવાય છે. એણે પ્રહલાદઆખ્યાન, ક્રુવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વર-વિવાહ, ચંડિકાના ત્રિલોકીછંદ વગેરે કર્યાં છે. પ્રહલાદ-આખ્યાન સંવત્ ૧૮૧૭માં લખ્યું છે. પ્રહલાદ

આખ્યાનમાં રૌદ્ર ને બયાનક રસ, ક્રુવાખ્યાનમાં કન્થેણ રસ અને ઈશ્વરવિવાહમાં શંગાર રસ વિશેષે જનવામાં આવે છે બાપા સગી પણ રસથી ભરેલી અને અલંકાર ઘોડા છે, તોપણ તે સારા છે.

પ્રોતમદાસ.

એ ચરોતરના સંધેસર ગામનો ભાટ સંવત્ ૧૮૩૮માં હતો. એણે વેદાંતજ્ઞાનવિચારને શંગાર વાળીમાં મૂકી કવિતા કરી છે. મોટા ગ્રંથમાં એક ગીતા ને બાગવતનો એકાદશમો સ્કંધ એ છે, બાકી બીજી છૂટક કવિતા

પદ, ગરબી, ઘોળ વગેરેમાં છે. એની કવિતા સાર્ય, ધટ, કોમળ, સરળ ને રસભરી છે. એ પ્રથમ વિષ્ણુ-ભક્ત હતો ને ભક્તિના પદ કરતો; પછવાડેથી તે અલ્પ-જ્ઞાની થયો હતો.

ત્રિવિક્રમાનંદ.

ત્રિવિક્રમાનંદ અતીશયદક્ષ આજ્ઞા કૃત્યસરનાં જાણે છે. તે રામચાન્દ્રના અખાડા એ હાલ જાણુસરનાં છે ત્યાં બચ્ચ કરતો અને ત્યાંથી તે કંઈ જાન અર્જ સમજેલો. ૧૪ વર્ષની વયે આખાં લગ્ન લીધાં ત્યારે સાવધાન થતી વખત તેણે ગોરને પૂછ્યું કે સાવધાન તે શું? ગોરે કહ્યું કે લગ્નધરી સાચવવા મટિ સાવધાન કહેવાય છે, પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ પોતે મનમાં એમ લઈ લીધું કે આ જીવનું આ સંસારની ભજમા ન પડ, ને પછી તેણે દિશા જવાનું બ્રહ્મનું કદાચ તેના આખા ધણા પૈસાદાર હતા તે એના બાપ અને બીજા ત્રણ કાકા એ ચાર વચ્ચે તે એકના એક બાકસાંચે છોકરાં હતા, તેથી તેઓએ બીજાને પૂછ્યું કે બીજું કાંઈ મુશ્કેલ આવે છે? બીજાએ ઉત્તર ત્યાં ક હા, બે દહાડા પછી આવે છે. સૌએ કહ્યું કે સાસરાના ઘરમાં દિશાએ બેઠા, પણ એણે ના પાડી અને ઘેર જઈ માને બોલાવીને કહ્યું, કે હોંએ સાવધાન કહ્યું તેથી હું તો સાવધ થયો, હવે આ તારાં કાકા સાકળાં લઈ લે, ને પછી પોતેજ ઉતારી આપ્યા. માએ અને બીજાએ ધણે આમક કયાં તોપણ સૌનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી નાઠો નાતાંન રાધવાનંદને અખાડે ગયા અને ત્યાં ગુરુને સર્વ વર્તમાન વિદિત કીધું ગુરુને કહ્યું કે મને તમારી પાંચ રાખા, મણુ ગુરુએ કહ્યું કે તારા આખા મીનંત છે તે મને હોરાન કરે, બીજું તે મારી આજ્ઞા વિના સાધુદીક્ષા કેમ લીધી? જ્યારે ગુરુએ ન રવીકાર્યા ત્યારે તે કાશી તરફ જતો રહ્યો ત્યાં ચારેક વર્ષ રહ્યો અને ત્યાંથી પછી પોતાની ૨૦ એક વર્ષની ઉમરે મુરતમાં આવ્યો ને અહિં જાલ દરવાજા કદાચ બાપુજીના વજરાળાઈની વારીમાં ઉતર્યો અહિં હાલેના ભગત નામે સાધુ રાજ કયા કરતા તે તે સાબળતો. પોતે સાધુ પણ માથે માધરી ખરી ત્યાં લેઉંઆ કણુબી રામભાઈ પટેલનો અને બાણાભાઈ કીમિઆગરનો ત્રિવિક્રમાનંદને સમાગમ થયો એ રામભાઈ પટેલ પાસેસાપીર અટકે સોમનાનો ધર્મ માનતો હતો કયા પ્રસંગે રામભાઈ વગેરેની રીકા ત્રિવિક્રમાનંદ ભાગતો, તેથી તેઓએ તેને પુરા જ્ઞાની અને તેજસ્વી દીડો. એ સમાગમથી ત્રિવિક્રમાનંદે બાણાભાઈને ત્યાં રહેવા માગ્યું પછી જોડા દહાડા એક મઝન નામે દરજીને ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું, પણ જમવાને તે રામભાઈને ત્યાં જતો અહિં લીક ન પડ્યું ત્યારે હરિપરામાં અવલસન મિડયાના ધરમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો ને પછી પાછો રામભાઈને ત્યાં

રહ્યો એ વર્ષમાં એ આનંદરામ સાક્ષીને ઘેર જઈને કીમુદીનો અભ્યાસ કરતો ને ઘર આગળ હિંદુસ્તાનીમાં લખેલાં વેદાંતનાં પુસ્તકોની કયા વાંચેલો. એણે પ્રથમ તો રામભાઈનાં ઘરનાં કંઈ બાંધી ઉપદેશ કીધો. પછી તેણે કહ્યો કણુબી ચોરખન અને લેલના કણુબી ત્રીકમ એઓને ત્યાં રહેવા માંગ્યું. ગોરજીનના ઘરમાં ભાગવત વચ્ચતું. એ રામભાઈ એ ગિરિઆરાની નાતમાં પટેલ હતો તેને કંઈ નાનીકા ગિરિઆરાએ પોતાના મરણ વેળા પોતાની ભૈરી છોકરા અને પૈશાની સોપણ કીધી હતી તેથી એ સૌ રામભાઈને સાથે ત્રિવિક્રમાનંદની કયા સાબળતા થોડા દહાડા પછી ત્રિવિક્રમાનંદ કણુબીકા આની રહ્યો અને અહિં પેલા મરનાની ધામીઆણી પાર્વતી નેને, તેના છોકરા વજલાલને અને નેના ચાકર હરજીવનને એ સૌને ઉપદેશ કરી સાધુ કીધા, પાર્વતીને પૂણ્યાઈ, વજલાલને વિજયાનંદ અને હરજીવનને હુદયાનંદ એ પ્રમાણે નામ ત્રણનાં ફેરવ્યાં. વિજયાનંદના બાપે ૧૦,૦૦૦ રૂપીઆ મૂક્યા હતા તે તેણે સાધુઓને ખવાડવામાં, હીરત બજન કરાવવામાં અને રાગરંગમાં ખરચી નાંખ્યા. એ અવસરમાં વિજયાનંદ ગાતાં પણ સાર શીખ્યા હતા. ત્રિવિક્રમાનંદના અખાડામાં દેવીદાસ, વિષ્ણુદાસ, ખુમાનદાસ, ધાસીરામ, લાલખા, લાકડ, વેણુબા, કમીરખા, બાપુજી કંસારો, શિવરામ, શિવાનંદ વગેરે ગાનારાઓનો પ્રસંગે પ્રસંગે મેલવડો થતો હતો એ સર્વના સવવામથી વિજયાનંદ ધણું સાર ગાતાં શીખ્યા હતા ત્રિવિક્રમાનંદે ૩૫ સેક વર્ષની ઉમરે સ્વસ્થતામાં સંન્યસત કીધું હતું હરિપરાનું મકાન લીધા પછી તેણે પંથદશી, ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, આદિ ગ્રંથોના બખ્ખે ચારચાર પાસથણી કીધા એણે પોતાની ૬૦ એક વર્ષની ઉમરે દેહ બાળ્યો એ સોગાભ્યાસ કરેનો તેથી કંઈ સારીમાં વિજયા યઈ હતી ને એથી તેણે બળાત્કારે વહેલો વહેલો અંત આપ્યો-સંવત ૧૮૭૬માં.

ત્રિવિક્રમાનંદનો અખાડો અણવતાર પછી વિજયાનંદ થયો ને એ વિજયાનંદની વખતમાં દર રવિવારે ગાનારા સાબળનારાઓની મોટી ઠઠ મળતી અને ત્રિવિક્રમાનંદના પટો વિજયાનંદ મોટા ઉજાસથી અને સરસ રાગદારીથી ગાઈ સંભળાવતો. એ વિજયાનંદ ૧૯૦૮માં મુખ્ય છે.

ત્રિવિક્રમાનંદ ગોરો, પાતળો ને સાનિવક સ્વભાવનો હતો. એણે ૧૫ એક જણને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા હતા. ઉપદેશ વિતાવના શિખ તો ૧૦૦ ઉપર હશે.

એ કાવ્ય કરતો અને રોજ સારી પેઠે સમજતો હતો, પણ ભતે સારી પેઠે ગાઈ શકતો નહોતો: કોઈ કંઈ ગાણું તો તે સાંભળીને કાંઈક વિચાર કરી તેવીજ તરેહનું પણ વેદાંતમતલખનું નહું બખાનતો. એણે ગ્વાલી, ઉર્દુ, ફારસી અને ગુજરાતીમાં વેદાંતવિષયસંબંધી કાવ્ય કર્યું છે, તેમાં કેટલાંક તો મોટા મોટા ગ્રંથો છે એનું કહ્યું જખાણ હિંદુસ્તાનીમાં છે, ગુજરાતીમાં થોડું છે તો- પણ એટલું છે તેટલું કહ્યું સાચું છે. ત્રિવિક્રમાનંદનું કાવ્ય જુદા જુદા રાગનાં પદોમાં અને સવૈયા, કવિત, ઘોળ, પ્રબંધ વગેરેમાં છે.

એનાં કાવ્યોમાં ભક્તિપૂર્વક વેદાંત છે. એના કેટલાંક એક પદો એવાં તો પ્રેમાનંદમય છે કે અસર થયા વગર રહેતીજ નથી. અખામા દષ્ટાંતોથી અસર થાય છે અને ત્રિવિક્રમાનંદનામાં કાવ્યરસના ભેરથી અસર થાય છે. અખામે કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ જેવો ત્રિવિક્રમાનંદનો ગ્રંથ વાંચવો લોકને પ્રિય છે તેવો અખાનો નથી. બાપા પણ મધુરી છે. એનામાં દૈરાગ્ય ને નીતિ પણ છે. એના પદો વાંચવાથી યોગાનંદનું પણ કંઈક ભાન થાય છે.

ધીરજ.

એ ભાટ વડોદરા જિલ્લામાં સાવલી ગામનો રહેનાર ૧૮૮૦-૯૦માં હતો એમ કહેવાય છે. એણે ઘણુંકરીને કાદી રાગમાંજ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનસંબંધી છટક પદો

ઘણાં કર્યાં છે એની બાપા શુદ્ધ અને ભેરસા-વાળી છે. એ ભતે એકલો અને બોલવે બાધક તથા મરકરો હતો.

મનોહરસ્વામી.

મનોહરસ્વામી ભતનો વડનબેટાનાગર શુદ્ધસ્થ સંવત ૧૮૪૪ના વર્ષમાં જુનાગઢમાં જન્મ્યો હતો અને ત્યાંથી પછી વસાવડ ને ત્યાંથી પછી મહુઆમાં આવ્યો હતો. પ્રહલાદ આખ્યાનનો બનાવનાર કાળદાસ તે મનોહરનો મામા થાય. મનોહરનું બાળચરિત્ર ભણ્યામાં નથી, પણ શુદ્ધસ્થાશ્રમ સંબંધી સઘળેથી એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે એણે પોતાની જીનામાં કોઈ દોષ જોયલો તેથી તેણે તેનો ત્યાગ કીધો હતો; ઘણાં વર્ષ બને જુદા હતાં ને અકેહની મળવાની મરજી અંદરખાને ખરી તોપણ પેલાના મનમાં એકું કે પ્રથમ પેલી બોલાવે અને પેલીના મનમાં એકું કે પ્રથમ પેલો બોલાવે, એમ પછી કોઈ કોઈનો મેળાપ થયોજ નહોતો. જી પોતાના સગાં-વહાલામાં ગુનરો કરતી. મનોહરને બે દીકરી હતી પણ તે વહેલી મરી ગઈ હતી.

મનોહર પોતાની પાતરીસેક વર્ષની ઉંમરે ઘાંઘે આવ્યો અને ત્યાં કહ્યાણુ નામે નાગર શુદ્ધસ્થ જે અમીન હતો તેને ઘેર તે રહ્યો. અહિં એણે મુખત્યારી વકીલાત નું કામ કરવા માડયું.

એના બાપ નાનરડાએ એને માટે ૨૦ એક હબરની પુંછ મૂકી હતી, પણ તે તેણે ઉઘાડેલા વેપાર કરીને તમામ ખોઈ નાખી હતી. એ ધક્કો અને જીનો ત્યાગ

એ બે કારણ મનોહરના મનમાં વિરાગ ઉપજાવવાને એકઠાં મળ્યાં હશે.

મહુઆમાં એને કોઈ બંગાળી તરફનો સંન્યાસી મળેલો તેની પાસેથી તેણે વેદાંતમાર્ગનો બાધ લીધો હતો.

એ એટલો તો મેલો રહેતો કે એની પાસે તો શું પણ એનાથી ચાર ડગલાં દૂર ઉભા હોઈએ તોપણ તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવ્યા વિના રહેતી નહિ. જેવો તે મેલો હતો તેવો તે હુસ્વાઈ દોગાઈમાં પુરો હતો અને સંન્યાસ લીધા પછી શિષ્યાગૃહીઓનો વધારે સહવાસ રાખતો.

એ સ્નાનસંસ્થા વગેરે કંઈજ કરતો નહિ. એક વખત આજા ગવરીસંકરના ભાઈ વેણીલાલે કોઈ શુક્રે જોડ તેને કહેવડાવ્યું કે તમે આજણુ થઈને નહાતા ઘોતા નથી તથા અશ્વકર્મ કરતા નથી એ સાચું નહિ; તેના ઉત્તરમાં તેણે લખી મોકલ્યું કે તમે આજણુ થઈને મને પુછાવો છો એ ઉપરથી જણાય છે કે તમેજ મોટા ખાડામાં પડેલા છો.

એક કામમાં તેણે બક્ષીના હાથના જેવા દસ્તાવેજ લખીને રાખના જેવી મહોર મારી હતી ને તે પકડાયો નહોતો. એ કામમાં તેને રૂપીઆ બેએક હબર મળવાની હતી ખરા. એ કામ અમદાવાદમાં બન્યું, પણ

દયારામ.

સંવત્ ૧૫૦૦થી તે સંવત્ ૧૬૦૦ લગીમા અથવા ૪૦૦ વર્ષના દરમિયાનમા જે જે સારા સારા કવિ થઈ ગયા છે તેમા છેલ્લે ને ઉપલા વર્ષમા મૂકવા જેવો સુંગર કવિ-તાથી પ્રસિદ્ધ પામેલો એવા દયારામ અથવા દયારાંકર હતા. તે જાતે સાહેબદાર નાગર ગૃહસ્થ જગવેદી, સાધુ-યા-યની શાખાના, વડોદરથી બાર ગાઉ ઉપર ડભોઈ કસ્બા છે ને ત્યાંથી સાત ગાઉ ઉપર નર્મદાનીર આગ્રોહ (ચડીપુર) કંદીને ગામ છે ત્યાં સંવત્ ૧૮૩૩ અથવા ૯ સ ૧૭૭૭મા જન્મ્યા હતા. એની માનુ નામ રતન-બાઈ અને બાપનુ નામ પરભુરામ હતુ એ પરભુરામ કારકુની કરતો. બાપે, તીકરાને આળપણુમા કંઈ અભ્યાસ કરાવ્યા નહોતા, પણ તેને જોતરે પહેરાવવાની તજવીજ કરી હતી એટલે સાત વર્ષની ઉંમરે તેનાં વિવાહ કર્યો હતો બાપે આદ્યે વર્ષે તીકરાને જનાઈ મીઠા પછી પાંચ છ વર્ષ છનીને અને માંએ પામુ પછી એક મે વર્ષ વૈધવ્ય પાળીને કવિની ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉંમરે દેહ છોડી એવું કહેવાય છે. કાઈ કહે છે કે જનાઈ મીઠા પછી એને સૂર્ય (બળીઆ) આપ્યા હતા. માબાપના મરણ પછી દયારામ આગ્રોહમા પોતાની માસીને ઘર પડ્યો જતો એ વખતે એ કુસંગથી કુદડ, ઉડાડ હોઈને કુંદમાં સારી પેકે રમતો હતો એક પ્રસંગે માસી સાથે બોલતું થયું ને તેમા માસીએ કંઈ કહ્યું વચન કહેલું ને તેનાથી ન સંબાધું અને તેથી તે ક્રોધમા ને ક્રોધમા ધર-ગામ છોડી કારી તરફ ચાલ્યો ગયો. એ વેળા એની ઉમર સોળ સત્તરની હશે. કાઈ કહે છે કે જીએનાં હંદથી તેની અપ્રતિષ્ઠા થઈ હતી તેથી તે નાસી ગયા હતા કાશી જઈને ત્યાં તેણે વિરવેશ્વરની લાવણી જોડીને ગાઈ હતી. એ લાવણી દયારામનું પહેલું જ કાવ્ય કહેવાય છે અને એ વાત ખોટી લાગે છે, કારણ કે મૂર્ખ છોકરા પોતાની સોળ સત્તરની ઉંમરે આટલા આટલા અથરા શખ્સોની ભરણીવાળી અને સારા વર્ણનવાળી લાવણી કરી શકે નહિ છે જી કડીમાં ‘કૃષ્ણચરણ અભિલાષ’ એવું લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પોતે સ્માર્ત હતા, વિરવેશ્વરની લાવણી કરતા હતા, એવું લખે નહિ. કોઈ બીજાએ તમ લખ્યું હશે અથવા પોતે મોટપણે વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તેવું લખ્યું હશે. એ લાવણીમા કોઈ પણ વાતનું દરદ નથી તે ઉપરથી કહીએ તો ચાલે કે તે પોતાના મરી ગયેલાં માબાપ સંબંધી પ્રેમપીડિત નહોતા.

સોળ સત્તર વર્ષના મૂર્ખ છોકરાએ સહેજસાજ વિચાર-

ની લાવણી બનાવી એ કંઈ નવાઈ જેવું નથી. સૌને જાણીતુ છે કે અભણેલ બેરાઓ અભ્યાસથી ગરબીઓ જોડે છે તથા લક્ષમાં ધણી વાર વખાણવા જેવા તરતના તરત બોલ જોડી ગીતો ગાય છે અને બાર તેર વર્ષની ઉંમરના નીચ વર્ણના મૂર્ખ છોકરાઓ પણ લાવણી જોડે છે ગમે તેમ છે, તોપણ આટલું તો ખર કે દયા-રામ જન્મથી વિચક્ષણ તેથી તેને પોતાના કુંદી સાથી-ઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શક્તિ આવેલી. કાશીવિરવેશ્વરની લાવણી બનાવ્યા પહેલાં તેણે કેટલી-એક (અનીતિની) લાવણીઓ બનાવેલી ખરી, તોપણ કાશીવિરવેશ્વરની લાવણી, એ દયારામની ધર્મક્રાંતિ કવિતામા સત્તર વર્ષની ઉંમરે પહેલીજ કરેલી હશે. દયારામે જેવી રણગોડને અથવા જોડી રણગોડ (દયા-રામને નામે) મારે મોઝે એમ કથા કહી છે કે ‘કાશી ન્યારે તીરેક ગાડે દૂર રહી ત્યારે ગંગામાં નહાવાની ઉત્કંઠા ધણી થઈ ને પછી દોડી દોડીને ત્યાં પહોંચ્યો તો પાટના દરવાજા બધે તીકડા દરવાજા પૂછ્યું કે કેમ આહિ પડ્યા છે ત્યારે કહ્યું કે મારે સ્નાન કરવું છે. થોડી વારમા એકાએક કાંઈ પુરુષને બોલતાં સાંભળ્યો કે ‘જો દરવાજા ખુલ્લી છે’ તેવાજા હુ જોડ્યો ને મે ગંગામાં સ્નાન કીધું ને બીજે દિવસે કાશીવિરવેશ્વરમાં જઈને લાવણી ગાઈ—જેવી રણગોડ કહે છે કે ‘એજ એવું પહેલું કાવ્ય’ કાશીવિરવેશ્વરના અનુગ્રહથી થયું ને કાશીવિરવેશ્વરે એને કાવ્ય શક્તિ આપી—મૂર્ખના અતુર ને ખળતા સાધુ બનાવી દીધા.

કાશીથી આવતીને અથવા કાશીથી સંતુબ્ધ જઈ આવતીને દયારામ પાછો ચાણોદ આવ્યો. આહિ તેની માસી મરી ગયેલી તેવું તેણે શ્રાદ્ધ કીધું કાશી જવાથી જો કે તેનો વિવાહ કાંક થયા હતા, તોપણ ન્યારે પાછો ઘર આવ્યો ત્યારે ડભોઈમાં એક ગૃહસ્થે તેને કન્યા દેવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી, ને જો કે નાગરમા ૧૧૦૦-૧૨૦૦નાં પક્ષા ભરવાની રીત છે તે પ્રમાણે પક્ષું ભરવાનું દયારામનું ગળું નહોતું તોપણ પેલો ગૃહસ્થ તેની હોશિયારીથી લલચાઈને વગર પક્ષે પોતાની દીકરી પરણાવતો હતો—ને એમ હતું તોપણ કાંકડા દિવેએ કહ્યું કે ‘મારે તો પરણવુંજ નથી, મે તો કૃષ્ણસાથે કીદહાડાનું લગ્ન કરી મૂક્યું છે.

૨. જન્મથી તે વીસ વર્ષની લગીની હકીકત ઉપર પ્રમાણે છે, પણ બીજાં વીસ વર્ષની એટલે કવિની ૪૦ વર્ષની ઉંમર લગીની હકીકતમા ધણુંજ થોડું લખવાનું

મળ્યું છે, કારણ કે એ વર્ષો કવિએ પ્રવાસમાં જ કહ્યા છે. અલબત્ત, તે વચમાં વચમાં ચાણોદ-હોલોઈમાં વર્ષ ૭ મહીના રહી જતો ખરો. તેણે બધી રજા-જેઠના કહેવદ પ્રમાણે ત્રણ વાર પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી છે, એટલે આપણાં જે ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ખડી-કેદાર, જગન્નાથ, સેતુબંધરામેશ્વર ને દ્વારકાં એ ચાર ધામ તેની ત્રણ વાર યાત્રા કરી છે; વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેણે સાત આઠ વાર શ્રીનાથજીનું દર્શન તથા ચાર વાર ચમુનાપાન કરીધું હતું અને એક વાર પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી હતી, અને એ પ્રદક્ષિણા એવી રીતે કે કાશીથી જંગાના પશ્ચીમી કાવડ થઈને પગે ચાલીને સેતુબંધરામેશ્વરને ચડાવી હતી. હયારામ પગે ચાલીનેજ પ્રવાસ કરતો તેની રામેશ્વર ઉપર એટલી ભક્તિ હોતા માલુમ પડે છે કે તે પ્રવાસ પહેલી વારનોજ હતો અને શ્રીનાથજી અને ગાંડી મથુરા તરફના પ્રવાસો વધેલી વૈષ્ણવ થયા પછીના હશે.

૩૫-૪૦ વર્ષની ઉંમરે સમર્પણ લીધું હતું. તેના ભગવદ્ગીતામાહાત્મ્યમાં શિવ અને કૃષ્ણ બન્નેના નામ છે ને ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે ત્રેણા પુષ્ટિપંથ સ્વીકાર્યા નહોતા, ને તે તો તેની (રાખ) રતનના કહેવા પ્રમાણે ૩૫ ૪૦ વર્ષની ઉંમરે શ્રીનાથજી જઈને સ્વીકારેલો. પ્રથમ પોતાનાં ઈષ્ટદેવ જે શિવ તેની કવિતા કરેલી, પણ જંગી ફેવની કવિતામાં તેને પછવાડેથી રસ ન લાગેલો તેથી અને જંગી શિવના કરતા ભોગી કૃષ્ણની કવિતામાં પોતાનાં જરી પ્રીતિસંબંધી કથના ધણા નીકળે અને કૃષ્ણની કવિતાના કદરદાન પણ ધણા વૈપ્લવે મળી આવે એમ વિચારી તેણે કૃષ્ણની કરવા માંડેલી; પણ જ્યારથી તેણે પુષ્ટિપંથ સ્વીકારેલો ત્યારથી તો કૃષ્ણનીજ અને વલ્લભકુળમાહાત્મ્યનીજ કરેલી એમ સાફ જણાય છે. તોજે ભક્તિપોષણ અંથ કીત્રા છે તે ચાણસ વર્ષ પછીનો હશે.

માસીના મરણ પછી હયારામે ધણુંજડ ડોહાઈમાજ જ્યા તેના સગાવહારો હતા ત્યા રહેવા માંડ્યું. તેને રહેવાનું કંડુ ? વર્ષ ૭ મહીના. ત્રીસથી તે ચાણસ વર્ષના દર્શનઆનંદના બળુવાનેજ મુખ્ય ત્રણ વાર છે એક તો તેણે માંડા પ્રવાસ કરીયા બીજું આ કે તેણે પુષ્ટિપંથ સ્વીકાર્યો અને ત્રીજું આ કે ધણીક સ્ત્રીઓ જોડે રીંખાજી કરી ધિક્કારને પાત્ર થયા.

આમ પણ કહેવાય છે કે કવિનો મામો રઘુનાથરામ ભરતના કુરુખમાં આઠ દસ રૂપીઆની કારકુની કરતો ને. ત્યા તે ધણુંખરે રહેતા, વખતે મરનહી જણ્યાં

પારખવાળા હરિવલ્લભ કુબેરને ત્યાં ઉતરતો. કુંદને-લીંબે તેને ભરતથી સિંચાર નારી જવું પડ્યું હતું. હયારામ એક વાર મુરત ને એક વાર અમદાવાદ પણ જઈ આવ્યો હતો.

૩. ચાણસ વર્ષ પછી હયારામે ડોહાઈમાં રથાર્થી મુકામ કર્યો. એક બે વાર કાકાર જઈ આવેલો તે સિવાય ૫૦ વર્ષની ઉંમર પછી તે કેથે મરતા લગી બહાર ગયોજ નથી બેઠો રજા રજાજીના કહ્યા પ્રમાણે કાકારના ઇચ્છારામજી મહારાજ જે એક અવનારી પુરુષ થઈ ગયા કહેવાય છે ને જે મંદિર માંડી બેઠા હતા, તેને કંઈ ખબર પડી કે હયારામ સાકે કાળજ કરે છે; તે ઉપરથી તેને તેડાવી ગવડાવ્યું તો ઇચ્છારામજી પ્રસન્ન થઈ માથે હાથ મૂક્યો ને એ પ્રસન્ન પછી ૪૯ સેક વર્ષે કવિની વિખ્યાતિ ગુજરાતમાં પ્રસરવા માંડી. ઇચ્છારામ-ભટ્ટજી કહેતા કે હયારામ તો નરસિંહ મહેતાનો અવતાર છે નરસિંહ મહેતાની જોડે હયારામને સરખાવાય નહિ. નરસિંહ સદાચરણી હતા; હયારામ દુસચરણી હતા. હયારામ ૩૫ વર્ષ ડોહાઈમાં રહ્યો, પણ તેણે કાંઈની ચાકરી કરી નથી કવિ--ગાનાર--આજણું વૈષ્ણવભક્ત એટલે કાંઈ દસ કાંઈ પાંચ એમ લોકો ભેટ આપતા ને એ પ્રમાણે વધ દહોડે ખસેએક રૂપીઆની હયારામને પેદાશ હતી ને તેમાથી તે પોતાનો ગુખરો કરતો. જેટલા મળતા તેટલા તે ઉડાવી દેતો. તે પોતાની પછવાડે પુસ્તક સિવાય, કંઈ ધર; શેકડ વગેરે પુંછ મૂકી ગયા નથી.

મોટા મોટા કાકાર, શાહુકાર ને ગોસાઈજીના લાલો હયારામને તેડવાને પાલખી, ઘોડા મોડેલે તોપણ તે ના પાડતો--કાંઈ ઠેકાણે જતો નહિ. જેને મળતું હોય તે આંહિ આવે એમ તે કહેતો.

મરવાની અગાઉ સાત આઠ વર્ષ કવિને આંખનું કાંચું થયું હતું ને બે ત્રણ વર્ષ તો તે છેકજ અંધ હતો. મરતા પહેલાં જ સાત દહાડા તે અવાચક રહ્યો હતો. તેને પાંચ આબર હતા--ગુદે ત્રણ ભગંદર, તાવ, પર-મીઓ, સારણગાડ ને અંતરગળ.

મરવાની અગાઉ ૧૫-૨૦ દહાડા પર કવિએ જોષી રજાજીને કહ્યું કે અલ્યા છાકરા, મેં તો આખા હિંદુ-સ્તાનમાં ડંકો દીધો છે; હવે મારે ફરી અવતાર લેવો નથી. તારે મારાં પદો ગાવા. બીજે કંઈ ધંધો કરવો નહિ; અને ગાઈને લોકોને કૃષ્ણ ઉપર પ્રીતિ કરાવવી. મારાં પુસ્તકો અમૂલ્ય છે, અને જોડે, જે તેની કદર જુઓ નથી, થા જેને તે ઉપયોગના નથી તેના મનને કોડીનાં છે, તોપણ જે એ પુસ્તકોની ખરી કદર જુઓ

હેને તો તે બેસક લાખ રૂપીઆવાં છે. એ પુસ્તકો હું તને વારસામાં આપું છું. હવે છેલ્લું એજ કંઈ હું કે મેં તને એ ધંધો કરવાને કહ્યું છે તે વગર બીજો વં ન કરીશ. બેચી રજીડાડે કહ્યું કે ‘તમારી આજ્ઞા આદેશ છે; આપ એ આજ્ઞા આપો તો અમે તમારી માફકા પછાએ.’ ત્યારે કવિએ કહ્યું કે ‘હવે તે શી ગણ-વરીમાં? એ વાત તારે કરવીજ નહિ.’ એ કવિ પોતાની માંદગીમાં પોતાનાં પદો સેવકો પાસે જવડાવતો ને વજાં બનાવતો તે તેઓ પાસે લખાવતો.

દયારામ સંવત્ ૧૯૦૮ના માઘ વદ ૪ વાર સોમે ૪. સ. ૧૮૫૨ના ફેબ્રુઆરીની ૯મી તારીખે ૭૫ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો.

દયારામ કવિ, મારા મિત્ર ચીમનલાલ નંદલાલના કહેવા પ્રમાણે, પાતળો પણ મારાથી ટોઢા હાડનો અને મારાથી મૂઠકે ઉંચો હતો. માફક ગાળ નહિ પણ લાંબું મારા જેવુંજ. નાક પણ મારા જેવુંજ સીધું પણ ઊંચેથી અણીઆળું, આંખ માંજરી પણ ઘણી ચંચળ, કપાળ લમણાથી ઉચું થયું જઈને જરાક બહાર પડતું. મુઠ ભરાવ, ને ઉંચેથી વાંકડી, પણ થોભીઆ નહિ. રંગે ઘઉંવણાંથી જરા વધારે ગોરો. નાનુંકાઈ ધણી હતી.

એ કવિને છગડાંલના પહેરવા કપર ધણો શોખ હતો. સાંઠોદરાની રીતજ એવી હોય છે—સાંઠોદરા કેમ નાખીએ? વાકી પાંધરીએ, ઘાંટે બસી આકરી નય ને જમે દાયરીયે.’ એ નરિઆદથી પાંચ પાંચ રૂપીઆનો રંગ નંખાવી પાંધરી રંગાવી મંગાવતો, દસ બાર રૂપીઆના રેશમી કોરના ધોળીઆ ને મલમલનાં અંગરખા પહેરતો ને સફેદ કુપટો ખખે નાખતો. રસ્તામાં કછોટા મારીને ફરતો. વખતે ટોપી ધાલતો ને વખતે ફેટો બાંધતો. એને માથે તાલ પડી હતી. એની પાંધરીની શાન, ડબોદના સાંઠોદરાઓ ધાથે છે તેવીજ પણ ઘાટ ધણો નાનો. રોજ ૩૦-૩૨ પાનની બીડીએ ખાતો ને એહને લાલચોળ રાખતો. ધણો ધરડો થઈ ને મુઓ તોપણ રાતોચાળ જેવા હતો અને ધણો બ્યાધિ-અસ્ત હતો, તોપણ બહુ સાવધ રહેતો અને અડીણ, કસુંબા વગેરે કોઈ વાતનું બ્યસન નહોત, પણ એ ભાંગનું બચીર પાણી પીતો ખરો એના બોલવા સાલવામાં ગુજરાતીઓની સાલ પ્રમાણે થોડાએક સખીલાવ હતો.

એ કવિનો સ્વભાવ, બેચી રજીડાડના કહેવા પ્રમાણે, મળતાવડો પણ પ્રસંગોપાત ધણીજ ચીડીઓ હતો—એટલો કે વખતે ને પડયુ હોય તે લઈને મારવાને ચૂક-

તો નહિ. આકળે ધણો હતો. કોઈ એને વિષે બાહુ બોલવું કે તરત એ ચીડાઈ જતો ને સારું બોલવું તો ખુશ થતો. ચીમનલાલ કહે છે કે દોડામુંડીના દારકે-શના મંદિરના દારકનાથજીની સાંતના પુરોચાતમજ મહારાજ એના ચુર ડબોઈ આવેલા તેને બોલિએ સમ-બંધુ કે દયારામ તો ધણો મિલજ છે ત્યારે તમ્હે કહ્યું કે આપણે એને દર્શન નહિ કરાવીએ. એ વાત સાંભળી દયારામે તે મહારાજની નિદાનું એક પદ બનાવી મોકલ્યું. તે પદ મહારાજની પાસે બેસનારા કેટલાએક સેવકોએ વાંચ્યું તો તેમાં કવિની ફકડાઈ જોઈને મહારાજ પોતે દયારામને ઘેર બયા. દયારામે મહારાજને આવતા જોઈને બાસણાં બંધ કીધા, પણ પછી લોકોનો આશ્રય જોઈને ઉઠાવ્યા. ધરમા મહારાજ પધાર્યા પછી કવિએ કહ્યું કે આ લો તમારી ફડી, એમ કહીને ફડી તોડી નાખી. થોડી વાર પછી મહારાજ-ને નરમ પડેલા જોઈને બાદરના ચિવેકમાં બોંધ્યા, કે મારી પાસે ભેટ આપવાને બીજું કંઈ નથી, આ બે પુસ્તકો છે તે લો પછી પછી મહારાજે ફડી બાધી એવો ને મેધી હતો.

એ કવિ અભિમાની પણ ધણો હતો. કોઈ પણ માણસ કવિ નાખી એની મુલાકાતને માટે આવવ તો એ તેને પૂછતો કે કંઈ ગાતા કરતા આવડે છે? પછી તે બે હા કહે તો તેની પાસે ગવડાની પોતાની કવિતા તેને સંભળાવતો. વળી એનો સ્વભાવ એવો; પણ હતો કે જો કોઈ એને શાસ્ત્ર અથવા કવિતાસંબંધી પ્રશ્ન પૂછે તો તેમાં પૂછનાર શખ્સ નહ્યતાં છતાં પૂછે છે એમ જો તેને જણાય તો તે તેને ધમકાવી તેનું અપમાન કર્યા વગર પણ રહેતો નહિ. એક વખત પેટલાદનો એક શિવભક્ત વડનગરે બ્રાહ્મણ તેને મળવા ગયો હતો તેની સાથે પરસાળમાં વાતચીત કરતાં પેલાને કૂચ્છુને નિદંતો જોઈ દયારામ ધરમાં જતો રહ્યો ને ફરી બહાર આવ્યો નહિ.

નાગરનો પેશો કલમ, કડછી કે બરછી; તેમાં બરછી તો નહિ પણ કલમની સાથે કડછીમાં પણ કવિ હોશિયાર હતો. તેમાં પાછો મરનની એટલે ધણું ખરું પોતાને હાથેજ રસોઈ કરી જખતો હતો. બેચી રજીડાડ કહે છે કે એને, લેણી વિના માત્ર હાથેવતીજ પાતળી ને ધણી સારી વહેડમી બનાવતા આવડતી. કેટલાએક કહે છે કે ડબોઈમાં સ્થાયી મુકામ કર્યા પછી કવિએ પોતાની નાતની એક સ્ત્રીને સમર્પણ આપ્યું હતું ને એ તેને રાંધી જમાડતી.

એણે ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની, પંજબી, મરાઠી, સંસ્કૃત,

અને કારસ્તીમાં કવિતા કીધી છે, પણ દેવનગરી લિપિ સિવાય એને બીજી લિપિ લખતા આવડતી નહિ એમ કહેવાય છે. બેથી રણછોડ કહે છે કે એમું સંસ્કૃતમાં કંઈ કાવ્ય કર્યું નથી. એક વખતે કોઈ પંડિતે એની મરહરી કરીને કહ્યું કે તમે કંઈ સંસ્કૃતમાં તો કાવ્ય કીધુંજ નથી, પ્રાકૃતમાં કીધું તેમા શું? ત્યારે દયારામે એક કવિતામા ચોદ પ્રમ પદ્યમા હતા તેના ઉત્તરે પેલા પંડિતથી અપાઈ રાકાયા નહોતા

એની કવિતા ગુજરાતીમા ને હિંદુસ્તાનીમાં ધણી છે. બેથી રણછોડના કહેવા પ્રમાણે એના બનાવેલા નાના મોટા ખર્ગીને ૧૩૫ ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથો ઉપરાંત એની કવિતા છુટક છુટક ૫૬, ગરબી, લાવળી વગેરેમા પણ બહુ છે.

બેથી રણછોડે મને કહ્યું હતું કે જ્યારે ભરસે આવતો ત્યારેજ એના કવિતા બનાવતા. કોઈ વખતે રેનાઈ કરતાં કરતા બીજીન પણ કવિતા કરવા મંડો જતા એનમા શીઘ્ર કવિતા કરવાની શક્તિ હતી

દયારામ, ભેડે પાંતે ગયેયાની પેઠે સાથે ગાઈ બળતો નહોતો, તોપણ રાજ, રૂર, તાલબી સમજ સારી ધરાવતો. એ પાંતે પણ નેપુરો હતોને ગાતો એનું ગાયુ રાધી રીતનું, હવે દક્ષણી હરદાસ જેવું તો નહિ, પણ સારા બજનીઆ ગુજરાતમા ગાય છે તેવું પેટલાદના એક વટનગરાની સ્ત્રી, જેને ધાનું માઝે ગાનાં આપેંડ છે, જે સાજ સાથે ગાય છે, તે એક વાર ઠાકેરમા દયારામની પાસે ગાતી હતી. તેને દયારામે કહ્યું હતું કે 'તારો કંઠ મને આપ, હું તો માત્ર બેઠી બાળું છું'

દયારામને મરહરી ધણી સારી કરવા આવડતી હતી. એની રમરણુશક્તિ પણ ધણી હતી. કેટલાંએક કહે છે કે એને રોજ પદો કરવાનો નીમ હતો, પણ બેથી રણછોડ કહે છે કે એ વાત ખાટી છે, ભરસે આવતો ત્યારેજ લખતા અથવા લખાવતા. સને ૧૮૫૬મા કવિ દલપતરામે વિજયક્ષમા ઉપર બાપણ કહ્યું હતું ત્યારે તે સાબળવાને બેથી રણછોડ પણ મારી સાથે આવ્યા હતા ત્યાં દલપતરામ પ્રાસને આપી આપીને વાંચતા હતા તે બેઈને બેથી રણછોડ બોલ્યા હતા કે અમારા દયારામભાઈ તો પ્રાસને માટે કોઈ દહોડા આવી ખટપટ કરતા નહોતા.

એના શિષ્ય ધણા હતા, પણ ચાર ખુબ્ય હતા, જે મોટા કારભાર ઉપર છતે ત્યાગી થઈ ગયા હતા, એમ બેથી રણછોડ કહેતો. બે શિષ્યોનાં નામ તો આ છે—અમૃતરામ પંડયો ને હાલાભાઈ સાહોદરો નાગર. બેથી રણછોડ તો છેલ્લો શિષ્ય. એ રણછોડ બેથીને અને

દયારામને પહેલી મુલાકાત થઈ તે આ રીતે—રણછોડ ચોદ વર્ષ સુધી તો બદલેલીમા ફરતો હતો,—દેશકબાજ કરતી, ગાવા બળવવા, ફરડો પેઠે ફરવાં અને બાવાઓના અખાડામા જઈ માયાપાળી લેવાં—એ કામ કરતો હતો એક દહોડો ડબોઈમાના એક અખાડામા વેરાગીએ (તેની પાસે ધાનું ખરે તે જતો) પૂછ્યું કે કમ દયારામભાઈ કને આવે છે? ત્યારે રણછોડ હા હાને પછી તે બે જાણુ દયારામની પાસે ગયા ત્યાં સાધુએ પછી દયારામને કહ્યું કે, 'યદ લડા કુંહ ગાતા હ'—પછી દયારામે કહ્યું કે કંઈ ના—પછી દયારામની બનાવેલીમાથી બે વાનું કુમરીઆ રણછોડે ગાઈ સખળાતી એથી કવિ બુગ થઈ ગયા અને ગાદયા કે એ તો મારા અસલના પંડોશીના છોકરો છે. પછી બીજો દિવસ રણછોડ ત્યાં ગયા ને દયારામે એક પદ આપીને કહ્યું, કે એને બેમાડીને માત્રે ગાઈ બનાવતે, પણ અલ્યા નાહીમ લીધી નથી તે કેમ આવડશે? રણછોડે કહ્યું કે તમારી કૃપાથી સૌ આવડશે પછી એમ રોજ પદ બેસરે ને ગાય રણછોડનું ગાણુ પોતાના જેવું થવા માર્યું તેમ તેમ દયારામની રણછોડ ઉપર પ્રીતિ વધારે ગઈ અને બીજા શિષ્યોમા તેને માનીતો કીધા બાપના મરણ પછી લોકાએ દેવાને સાડ રણછોડને તગાદો કરવા માર્યા તેથી આઈ તહિ નાસતો ફરતો હતો, પણ પછી દયારામે લેણુદારને સમજાવી ધીરા પાછા અને રણછોડને કહ્યું કે તમે ને ગીરજએ મારા પદો ગાવાનોજ બંધા કરવા ને એમાથી જે મળે તેમાથી થાડું થાડું લેણુદારને આપવું. દયારામ સાઠ વર્ગની ઉમરના હતો, ત્યારે રણછોડની ઉમર પંદર વર્ષની હતી રણછોડ ઔદીચ ટાળકીઆ હતો. રતન નામે એક માનારણુ વિધવાને બદલેલી કરવા તેણે વરમા રાખી હતી તેણે કનિની ચાકરી મરતાં નુકી કીધી ને તેના મળમૂત્ર, લોહી, પડ વગેરે ધોતી ને બજરામણુમા દિવાએ આપતી એ બાપડી બાળ-રાઈ હતી આ સમે તેની ભેડે વ્યભિચાર કર્યાં બદલે દયારામે લગ્ન કર્યું હોત તો તેની આવડ સજ્જનામા ધણી વધત

દયારામના સધળા ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યાં વિના તેની કવિતા વિષે અને કવિતા ઉપરથી કવિ વિષે વિચાર આપવામા ધણી ધણી ભૂલ થાય માટે, દયારામની કવિતા વિષે યથાસ્થિત મત બાધવાનું હાલ બની રાકત નથી. તોપણ જેટલું ગુજરાતી કવન મારા વાંચવા તથા સાબળનામા આવ્યું છે તે ઉપરથી હાલ જે મારા વિચાર બંધાય છે તે આ પ્રમાણે છે. એના ગ્રંથોમાના કેટલા-

એકમાં ધણી વાતનાં જ્ઞાન સાથે વિદ્વતા જણાય છે અને કેટલાએકમાં સાધારણ વાતજ દીસે છે, પણ એની ગ્રંથ-રૂપ ગુજરાતી કવિતામાં ઉંચી પ્રતિની કવિ વશકિત દેખાતી નથી. એની હિંદુસ્તાનીમાં રાતરાઈ છે તે એનો ઉંચી પ્રતિનો ગ્રંથ છે ખરો એની ક્ષુટક ક્ષુટક કવિતા, પદ, ગરબીઓ વગેરે ને છે, પણ શૃંગારસંબંધી કે નીતિવૈરાગ્યસંબંધી, તેમાંની અડધોઅડધ ધણી સારી છે ને એ ક્ષુટક ક્ષુટક કવિતામાંથી સુનીતિવાળીનો સંગ્રહ કરી એને દયારાત્રમાળ એવું નામ આપીએ તો તે ખોટું

ન કહેવાય. દયારાત્રમાં કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામાં આવે છે, શૃંગાર, રાત્ર અને હાસ્ય. દયારાત્રમાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના ક્ષુટક કવન અને તેમાં વિ-શેષે કરીને શૃંગારસંબંધી કવનથીજ છે. શૃંગારને વ્ય-ભિચારી કરી દયારાત્રને લોકની નીતિમાં ખચાડ કર્યો છે, અને પોતાના નામને કાળો ડાગ લગાડ્યો છે. એ કવિતા સદાયચરણી સી પુરુષોને વાંચવાનુંજ નથી. રાધાકૃષ્ણ તથા કલ્યાણ ગોપીઓને પાત્ર બનાવી તેને ધર્મરૂપ ધારણ કરાવ્યું છે, પણ એમાં તેની કુચ્ચાઈ ઝટ પકડાઈ જાય છે.

૧૨. ગુજરાતીઓની સ્થિતિ.

સને ૧૮૫૮ના નવંબરમાં એલફિન્સ્ટન સ્ક્રીલમાંની આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની નોકરી મૂકી હું ગ્રંથ લખવાના ઉદ્દેશ્યમાં પશ્ચો ત્યારથી અને સ્વતંત્ર સ્થિતિને લીધે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળેથી હું આપણા ગુજરાતી બાઈઓની મનની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થતો જોઉં છઉં—જેઉં છઉં કે એ ફેરફાર સારાને માટે છે ને જેવું સ્ક્રીલ દેખાય છે તે પ્રમાણેજ જો વધારો થયા કીધો તો આપણા ગુજરાતી બાઈઓનો ઉત્કર્ષ વહેલો-ધણજ વહેલો થવાનો. અર્થળા જેવું છે કે લોકનાં મન ને સે-કડો વર્ષ કેવળ જડ રહ્યાં તે એક વીરીમાં ચંચળ થવા લાગ્યા છે એ ચંચળતા એકાએક કેમ આવી એ જાણ-વાની હોંસથી આ નિબંધ લખું છઉં કે જેમાં મુખ્ય ત્રણ

વાતનો વિચાર કરી શકાય—પહેલો આ કે સેકડો વર્ષ ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી રહી, તેમાં કંઈ ફેરફાર થયા કે નહિ, ને ત્રીજો આ કે એક વીરીમાં કેટલો ફેર-ફાર ને રાખી થયો. અને ત્રીજો આ કે હવે કેટલો ફેરફાર કેવે પ્રકારે થવાનો સંભવ છે કે જેથી ગુજરાતી-ઓની ધરસંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી, નીતિસંબંધી, વેપારવંધાસંબંધી, બુદ્ધિવૃદ્ધિસંબંધી ને રાજસંબંધી સ્થિતિનો ઉત્કર્ષ વહેલો જોવામાં આવે એ વિષય ઉપરથી જોતાં મુલ્ય લાગે છે, પણ તે શાસ્ત્રીય રીતે લખવો દુર્લભ છે—અર્થાત્ એ કામ સમર્થ વિદ્વાનનું છે—હું તો મારે આહિ ઉચિત્ લખી સચના કરું છઉં.

પહેલું રૂપક.

હિંદુરાજ્યમાં ગુર્જર જન ઉદયમના રંજના હળા ખરો; પણ તે રંગ વંશપરંપરા દીપ્ત્યા કરે તેવા પાકા નહોતા ખૂશતા રંજની મઝા તેઓ લેતા, પણ થોડી વારમાં તે રંગ બીડી ગયા. દેશના ઉદયમનો પાકો રંગ, સધળા વર્ગના દેશી જનોમાં સાધારણ દેશાભિમાનરૂપી રનેહ હોવાથી બને છે. એ રનેહ નતિભેદને લીધે હોયજ શનો ? રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું અને પ્રજાની સ્થિતિ રી કરવાનું તથા રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનું કામ, માત્ર રાજ, થોડાએક રાજવંશી સરદાર અને વંશપરંપરાથી દરબાર સેવતા એવા વાણીયા પ્રધાનોનેજ માથે; રાજ અને રાજવંશી સરદાર જેઓ રાજ્ય વધારવા અથવા બચાવવાની ખટપટમાં ધણીખરા તો રાજ્યની ખહાર ધૂરયા કરનારા તેઓનું ધ્યાન યુક્તિનાજ વિષયમાં

અને પ્રધાનોનું કામ જમીનની વસુલ તથા પરરાજ્ય-માથી આવેલી લૂંટ બંડારમાં નાખવાનું અને એમાંથી નિત્યનો અર્થ કરવાનું તથા રાજ્યમાંની ઇચ્છાને આધીન થઈ તેઓની આજ્ઞા પ્રમાણે નાણું ખહાર કઢા-ડવાનું કામ; હવે, પ્રજાની સ્થિતિ સારી કરવાના અને સારી રહે તેવું કરવાના ઉપાયો કામે લગાડ્યા તરફ રાજ ને પ્રધાન કરીને વિચાર શું કરે ? તેમ પ્રજા-મધ્યે બ્રાહ્મણો સહા ધર્મસંબંધી વિદ્યાભ્યાસ કરવાના તથા આચાર પાળવાના અને નિભાવને માટે યજમાન ઉપર આધાર રાખવાના ઉદયમમાં; વૈરય, પોતાના ખેતી વેપાર વંધામાં અને શુદ્ધ ઉપલા વર્ગોની સેવા કરવાના કામમાં રોકાયલા—એ સૌ રાજદરબારી વાત-માં કેવળ અજાણ. રાજ્યનો ધર્મ વિષયમાં નિરુદ્ધ

અથવા કોઈ શિવ મત તરફના અથવા કોઈ જૈન મત તરફના વળણના, પ્રધાનો જૈન મતના, પ્રભુ મધ્યે કેટલાંક એક શિવ ને કેટલાંક જૈન; એથી જાણાય છે કે તે વેળા ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણનાજ કરેલા મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ ગ્રંથો નહિ હોય, પરંતુ કઈ આચાર્ય, કઈ તેમાંનું એમ હશે; પણ ઘણું કરીને આશયી આવેલી શકે પ્રમાણે અને પ્રસંગે મનસ્વી ન્યાય થાણે હશે. જ્યાં ઉપર કહી તેથી રાજવર્ગની ને પ્રભુ વર્ગની સ્થિતિ ત્યાં રાજ્ય કેમ નીકે? સારી પાંચસો વર્ષ નીકળે એ નવાઈ જેવું છે. આટલાથીજ નીકળે કે વચ્ચા વચ્ચામાં કેટલાંક પ્રતાપી રાજાઓએ રાજ્ય વધારવાની ઘણાંઈના ભેરસામાં આગળ ધસારા કર્યા કીધા ને પોતાના ચરાના હોકરાથી રાત્રું ફાવવા ન દીધું, વળી રાજા ને સરદાર ધણેખરે યુદ્ધમાં રોકા-એલા રહેતા તેથી તેઓમાં કુટુંબકલેસ ન હોવાથી તેઓનું રાત્રીની સામા પરસ્પર એકંદ્ર હર્ષ, પણ જ્યારે જોરાવર મુસલમાનોએ ઉપરા ઉપરી હક્ક કર્યા ત્યારે તેના સામા એકલા સૈન્યવર્ગથી ટકી રોકાવું નહિ. તોપણ, તે ખીલ કોઈ પડોશી રાજ્યની કુમક વિના પણ ધણુંસુધી ટકી રહ્યા એથી ગુજરાતનું શૌર્ય ઉઠ્યા પ્રતિનું જાણાય છે.

કરણુવેલાનું ને અલાઉદ્દીન ખીલજનું યુદ્ધ થયું એ પ્રસંગ જેવા તેવા નહોતો. એ વેળા પણ લડનારા વર્ગ સિવાય બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય લગ્યા હોય એમ જણાઈ નથી. -- રે હિંદુનું રાજ્ય જરી ને યજ્ઞનું યજી ને એથી હિંદુધર્મ જો સ્વદેશી રાજ્યથી મળતા સુખની હાનિ થશે એ વિચારથી ઉરકરાઈ ને પણ તેઓએ (બ્રાહ્મણવૈશ્ય) રાજા લઈ કરણુવેલાને સહાયતા કરી નહિ !

જ્યા રાજ્યે, પોતાની પ્રભુને શીખવું નથી કે રાજ-ભક્તિથી આટલા લાભ છે અથવા પ્રભુએ પોતાની જેમે સમજીને રાજને શીખવું નથી કે એણે પોતાના ને રાજ્યના લાભને અર્થે પ્રભુને આટલી સ્વતંત્રતા આપવી બેઠે એ, ત્યાં રાજ્યનું ક્ષેત્ર રહેવું નથી--ત્યાં સંકટ વેળા રાજા પોતાને કર્મે ચોરેલું કરે છે ને તેના પરાભવનું કળ રાજા ને પ્રભુ બંને ભોગવે છે જ્યાં પ્રભુમાં ભતિભેદ, કુળઅભિમાન ને ધર્મભતાભિમાન એ થકી તડાં બંધા-એલા--જ્યાં એક વર્ગ ધર્મને બહાને ખીલને પોતાના તાણામાં રાખે છે ને એ ખીલ અબલ રહી ભોળાભાવમાં તાણે થઈ રહે છે ને કુળનોજ ઉછમ કરે છે--જ્યાં વર્ગોમાં પરસ્પર ખાવા પીવાના ને કન્યા આપવા લેવાના અટકાવ છે--જ્યાં ધર્મેસંબંધી મતભેદ ધણા હોઈને તે

જનમાં પરસ્પર વિરોધ કરાવે છે--જ્યાં કૌ વર્તમાન-નાજ લાગને ભેય છે, પણ અવિધ્યના ભેતા નથી--જ્યાં સૌ સ્વાયંભુક્તિનાજ દાસ થઈ રહે છે, પણ પરમાર્થ ભુક્તિને અનુસરીને વર્તતા નથી--જ્યાં જીવતાં સુખ ભોગ-વવા ઉપર ઘોડી ને યુએ સુખ ભોગવવાના બોધ આપવા લેવાની બહુ કાળજી છે--જ્યાં મરમ લોહીથી મળતાં કન્યા સુખની શુભેચ્છા નથી, પણ કંડા લોહીના સુખથી સંતોષ છે--ત્યાં, એકંદ્રની--દેશદાઝની સમજ ક્યાંથી ભેવામાં આવે? ઉઠ્યા નીચાના ભેદથી મન મળે નહિ ત્યારે એકંદ્રબળસુખ શેનું હોય? જ્યાં સૈન્યવર્ગ અબલ, ક્ષાત્રવિનાનો, ઘેલા ભેરસાવાળો, તે પોતાના સરદારના પડવાથી કેમ ન વીખરાઈ ભય? એ સર્વ કારણેથી--રફ દેશાભિમાન ને રૂડી રાજ્યનીતિ ન હોવાથી ખંતે પડેલા મુસલમાનોએ હિંદુરાજ્યને અંત આપ્યો અને એની સાથે ગુજરાતી હિંદુનું શૌર્ય નિકંદન થયું. *

અલાઉદ્દીનનું ગુજરાતમાં આવવાનું કારણ ભાટ લોકો-ના કહેવા પ્રમાણે ખર હોય તો તે ઉપરથી પણ અબલ વિષયાસક્ત રાજા અને અબલ ઉડી પડેલા વિનાના ખારીલા પ્રધાન એઓથી થતી રાજ્યની ખરાબી વિષે જો-લું બોલીએ તેટલું જાણ્યું છે. કહે છે કે કરણુવેલાને માધવ તથા કેરાવ એ નામના બે નાગર પ્રધાન હતા ને માધવની જીને રાજ્યે લઈ લીધી હતી અને કેરાવને મારી નાખ્યા હતા ને એ ઉપરથી માધવે દિલ્હી જઈ અલાઉદ્દીનને ગુજરાતમાં આપડા હતા એ માધવ જો વિદ્વાન અનુભવી ને દૂરદર્શી હોત અને તેનામા દેશાભિમાનથી ઉત્પન્ન થતી સ્વદેશદાઝ હોત તો તે કદાપિ મુસલમાન-ને બોલાવતજ નહિ, પણ તેણે પેટનો ખજાનો ગામ બાળે તેણે લીધું, અગર વેર લેવાનો ભેરસો તેનામાં વધી ગયો હતો તો તેણે પોતાનાં ખીલ દેશી રાજ્યની સહાયે, પ્રભુ ખવાસજનાનાની સહાયે, સેનાની સહાયે પોતાના રાજને મારી નાખવાની યુક્તિ કરી હોત, પણ તેમ ન કરતા (મૂર્ખ ગ્રહસને યુક્તિ શું સૂઝે?) મુસલ-માનની મદદથી આખા રાજ્યની ખરાબી કરી ને વળી લોકમાં તે, કરણુવેલાથી જુડા એવા અલાઉદ્દીનની તર-ફથી ગુજરાતમા વડો પ્રધાન થયો. એ તેનાં હીણ કર્મનો ડાઘ તેના નામ પર હમેશા રહેવાનો.

* કરણુવેલાની હાર પછી ગુજરાતના રાજવંશીઓ-માંના કેટલાંકે સામરમતીની પશ્ચિમ તરફના મુલકમાં ને કેટલાંકે મહીકાંડા ઉપર જઈ બસ્યા છે એવું રાસમાળામાં લખેલું છે. તે વખતના ખીલ રજપુતોમાંના વંશજોમાં હાલ મોડાકજ ગરાશીઆ હશે, પણ ઘણાક ખેતી અને કેટલાંકે હલકી મજુરી કરતા થયા હશે એમ સંભવે છે.

ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય* સંવત્ ૮૦૨ (ઇ. સ. ૭૪૬- માં) વનરાજે સ્થાપ્યું ત્યારથી તે સંવત્ ૧૩૬૦ (ઇ. સ. ૧૩૦૪) માં મુસલમાનથી લય પાડ્યું ત્યાં સુધી-એ સારીપાંચસે વર્ષમાં, પ્રજાનામાં રાજ્યનીતિપ્રકરણસંબંધી વિચાર મૂળજા નહોતા ને સૈન્યવર્ચ પોતાનું લડવાનું કામ કર્યો જોતો. ચામુંડ ને ભીમ એઓના વખતમાં સૈન્યવર્ચને મુસલમાનોની સામા ટકાર લીધા કરવી પડતી ને તેમાં સોમનાથમાં ન્યારે ભીમની હાર થઈ અને એ ગુજરાતી સૈન્યની પહેલીજ હાર થઈ ત્યારે તેથી રજપૂતોના દીક્ષ પર રામથી અને વધારે બળવાન શત્રુના બચથી ઉડું જામ થયું. એ જામમનું વેર

* એમાં ત્રણ વંશ થયા, તેમાં ચાવડા વંશના સાત પુરુષે ઇ. સ. ૭૪૬ થી તે ૯૪૨ સુધીના-૧૯૬ વર્ષમાં ગુજરાતનું રાજ્ય વધાર્યું ને આખાદ કર્યું. સોલંકી વંશના અગિયાર પુરુષે ૯૪૨ થી તે ૧૨૧૫ સુધી-૨૭૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એમાં મૂળરાજ, ભીમ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ ને ભોળોભીમ એઓ ધણા પ્રતાપી થયા છે. એમાં મૂળરાજની પછી ૯૯૭ થી તે ૧૦૧૦ સુધી ચામુંડે રાજ્ય કર્યું. તેની વખતમાં મુસલમાનો પહેલવહલા ગુજરાતના રાજને સત્તાવવા લાગ્યા. ૧૦૨૪ માં ન્યારે મુલતાન મહમુદે સોરઠી સોમનાથ ઉપર સવારી કરી હતી ત્યારે ગુજરાતને રાજ ધણી બહાદુરીથી તેની મામા લડયા હોતા. ૧૦૩૦ માં મુલતાન મહમુદ પોતાના વતનમાં મુઆ ત્યારપછી તેના વંશને પોતાના પડોશી રાજઓ સાથે લડવામાં અને પોતાના રાજ્યમાં થયેલા બખેડા સમાવવામાં રોકાયાને બીધે તેમના કોઈથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાનું બન્યું નહોતું ને તેથી ગુજરાતમાં ૧૦૨૪ થી તે ૧૧૭૮ સુધી (૧૫૪ વર્ષ સુધી) ઝલુની મુસલમાનોની તરફનો ઉપદ્રવ નહોતો. એ ગાળામાં ને વિશેષે કરીને સિદ્ધરાજના ૪૯ વર્ષના રાજમાં ગુજરાત આખાદીની ટોચે ચઢ્યું. સિદ્ધરાજ પાડોશના રાજઓ ઉપર સવારી કરીને ધણા જય મેળવ્યા. એણે રાજ્યને વધાર્યું ને આખાદ કર્યું. પ્રજાને સુખી કરી અને રાહરોને કિલ્લા, દહેરા વગેરેથી રાણગાર્યા. ભોળાભીમે, કનોજના રાજના પક્ષમાં રહીને ધણી વાર દિલ્હીના પૃથુરાજની સામે અને પછી મુસલમાનની સામે લડીને પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૧૯૩ ની પાણીપતની હારથી દિલ્હી ૧ સૌથી મોટું રાજ્ય લય પાડ્યું ને ખીન્ન ધણાકની પડતી દશા આવી. તેમ ગુજરાતનું રાજ્યબળ પણ છેક પડી ગયું. ભોળાભીમના રાજ્યના છેલ્લા વખતમાં મુસલમાનની ફોજ ગુજરાતમાં ધણે ખરે ઠેકાણે હતી. એ રાજ્યની પછી વાલેલા વંશના ચાર પાંચ પુરુષોએ ૧૨૯૭ સુધી રાજ્ય કર્યું; તેમાં છેલ્લા કર્ણ-વેલાથી દિલ્હીના અલાઉદ્દીનની સામા ટકાવું નહિ ને એણે ગુજરાતના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

લેવાને તેઓ પછવારેથી સારી પેઢે કરકસારી હતા, પણ તે તેઓનું ખારીકું ને કરકસારું જોર તેઓથી મુસલમાનો ઉપર ન કઠાડ્યું, કેમકે વચમાં ૧૫૦ વર્ષ લગી મુસલમાનોને ઉપદ્રવ નહોતો, તેઓએ પોતાનું જોર જાણુખ્યા સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલની વખતમાં પોતાની આસપાસનાં દેશી રાજ્યો ઉપર કાઢ્યું ને એથી ગુજરાતનું સૌર્ય ફરી તત્કતી રહ્યું, પણ તે પાણું ઇ. સ. ૧૧૯૨-૯૩ માં શાહમુદીન ઘોરીની સાથે આવેલા મુસલમાનોને દેખીને, અને દિલ્હી વગેરે રાજ્યોની પડતી જોઈને ભોળાભીમ જેવા શૂરા રાજની સરદારી નીચે તે મથી મથીને બહાર પ્રકાર્યું, તોપણ તે આખરે કાપ્યું થયું. પછી જે કઈ કઈ રહેલું તે પાણું એક જમાવ થઈને અલાઉદ્દીનના વખતમાં ચૂલ થતા હીવાની છેલ્લી ચીનગારીની પેઢે બહાર નીકળી ગયું, ને હિંદુરાજ્યનો દીવા ચૂલ થયો ! ઉપલા પૃથ્વરાજથી જણાય છે કે ગુજરાતનું સૌર્ય ગમે તેવું હવું, તોપણ તે પરદેશી મુસલમાનના જોર આગળ ટકી શકવું નહિ; પોતાના દેશી ભતભાઈનીજ સાથે લડવામાં ઉડ્યું રહેવું. કારણ આમ જણાય છે કે અટક બહાર જવાની બંધીથી ગુજરાતીઓ પરદેશી રાજ્યનું જોર જાણી શકતા નહિ; તેમ પોતાનામાં ભતિભેદને બીધે સૈન્યવર્ચ સિવાય ખીલ વગેરેમાં દેરાદરાથી ઉત્પન્ન થતું સૌર્ય નહોતું.

ધર્મસંબંધી શૈવ અને જૈન એવા બે મત ચાલતાં. જો કે વનરાજ જૈન સાધુને ઘેર ઉછર્યો હતો અને તેના તથા તેના વંશજોના દરબારમાં જૈન વાણીઆઓનો કારભાર હતો તોપણ શૈવ ઉપર જુલમ નહોતો; ઉલટા એઓને ધણો આશ્રય મળતો. સોલંકી વંશના મૂળરાજ ને ભીમ એ બે શૈવ હતા. સિદ્ધરાજ જૈનમતના સાધુઓની વાતો સાંભળતો, પણ ધર્મસંબંધી કોઈ પણ મત માનવામાં તેના આગ્રહ નહોતો. વનરાજથી મારીને તે સિદ્ધરાજના વખત સુધી બ્રાહ્મણોને જૈન સાધુઓ વચ્ચે તકરાર ચાલ્યા કરતી હતી; પણ તેની અસરમાં ધણી વેળા શૈવનું ને કોઈ કોઈ વાર જૈનનું

* પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર ભતિ હતી, પણ બૌદ્ધધર્મના પ્રાબલ્યથી બ્રાહ્મણ સિવાય ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ બે ભતિના મોટા ભાગે તે ધર્મ કબ્જ કર્યો હતો, પણ પાણું ન્યારે વેદાંત ને શિવભક્તિનું પ્રાબલ્ય થયું ને બૌદ્ધધર્મની પડતી થઈ ત્યારે ક્ષત્રી વૈશ્યવર્ગમાં કેટલા-એક પાછા શૈવ થયા ને કેટલાએક બૌદ્ધધર્મનો જૈનમત રાખી રહ્યા. શૂદ્રને તો ધર્મ હોયજ રાનો, ને તે કરતાં હતો તો તેઓની પણ પેલાઓના જેવીજ સ્થિતિ બાળવી. રજપૂત પ્રથમ ક્ષત્રી પણ પછી બૌદ્ધ થયલા ને ફરી પાછા શિવ-જિણ્મમત માનનારા ને કેટલાએક જૈનમત માનનારા થઈ રહ્યા.

‡ ઇ. સ. ૧૦૯૪ થી તે ૧૧૪૩ લગી.

રાજ્યો આગળ વધારે ફાવે. હાઈએની ખટપટથી અને પ્રભને નારાજ કરવાથી રખેને રાજ્યમાં બખેડો થાય ને વસ્તી ધટે એ ધાર્તીથી રાજ્યો ધર્મમત વિષે બેરહકાર રહેતા, પણ કુમારપાળના* વખતમાં જ્યારે ખટપટી ને કળવકળિયા હેમચંદ્રા નામે જૈન આચાર્યના યુક્તિપર્વક શ્રમથી કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યું ત્યારથી એક જે સિવાય સધળા રાજ જૈનમતના હતા રાજ્યોનો ધર્મમત બદલાયાથી પ્રભમાંના કેટલાએક શીવો જૈન થયા, પણ એમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા નજીક હતી. કુમારપાળ પછીના વખતમાં બ્રાહ્મણોની જ નેર છેક નરમ પટયુ હતું બ્રાહ્મણ ને બીજા શૈવવર્ગમાં તો ફેટીબેટીના વહેવાર નહિ, પણ બીજા વર્ગમાં તેમ નહોતું-શૈવ ને જૈન વાળીઆઓમાં બેટીના વહેવાર હતો તે આમ માલમ પડે છે કે હેમચંદ્રના + બાપ શૈવ હતો તે તેની મા જૈન હતી વળી બ્રાહ્મણોમાં અને વાળીઆઓમાં બેટલી હાલ છે તેટલી જ્ઞાતિઓ નહોતી વિશાપ્રસાર પણ સર્વ પ્રભમાં નહોતો. બ્રાહ્મણો ને જૈન સાધુ વચ્ચે ધર્મસંબંધી વાદ ચાલેતો તેને અર્થ અને પોતપોતાના મતના પ્રસારને અર્થે સંસ્કૃતમાં ને તે વેળા ચાલતી અપભ્રંશ-ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક પુસ્તકો થયા છે પણ કાવ્યસંબંધી કે તરવજ્ઞાનસંબંધી કે રાજ્યનીતિસંબંધી કે ઇતિહાસસંબંધી એકાદું પણ સમર્થ પુસ્તક થયું હોય તેનું જણાવું નથી ને કે સંસ્કૃતમાં કેટલાએક ને હિંદી કાવ્યમાં કેટલાએક ઇતિહાસપ્ર પુસ્તકો થયા હશે તોપણ તે વેળા સર્વ પ્રભમાં બોલાતી ને અપભ્રંશ અથવા એકાદી રીતની ગુજરાતી ભાષા તેમાં ધણી પુસ્તકોઈ થયા જણાતા નથી.

* ઇ સ ૧૧૪૩થી તે ૧૧૭૪ લગી.

† ઇ સ. ૧૦૮૬માં જન્મ્યો ને ૧૧૭૪માં મુત્યો

‡ એ વખત તો જીજ્ઞ પણ બીજાના પ્રબળ કાળમાં સર્વ સંખ્યાના પ્રમાણમાં થોડા એવા કેટલાએક જૈનમત સ્વીકારેલું ખરે તેમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ૫૦૦૦ હતા (કવિ દલપતરામને જ્ઞાતિનિબંધ જોવા)

§ ભોળાશીમની વખતમાં જૈન નેર એટલું હતું કે ધણીએક શ્રાવક ગૃહસ્થે આજુ કપર શિવકૃષ્ણના દહેરા ખસેડીને ત્યાં પારસનાથના દહેરા બંધાવ્યા હતા

+ એ ઇકરને તેની માએ તેના બાપની ઝરહાજરીમાં જૈન સાધુને ત્યાં બાણવા મૂક્યા હતા. બાપે બચ્ચું ત્યારે તે ધણી ચીડાયા, પણ પછી તે સાધુના સમભવ્યા ઉપરથી સમજ ગયો ને તેણે હેમચંદ્રને મુડવા દીધો.

■ શાસ્ત્રી મજલાલ કહે છે કે અપભ્રંશ ભાષામાં બાટ ચારણાદિ માગણ લોકોએ રાજ્યોના રાસા લખ્યા છે ને હેમચંદ્રે તેના જીજ્ઞ નમુના પણ આપ્યા છે શાસ્ત્રીઓ

બ્રાહ્મણ ને જૈન સાધુ સિવાય વાણીઆ તથા ખીજ થોડીક નાતમાં નામુંકામું સારી રીતે લખેલું ને વ્યવહાર ઉપયોગી હિસાબ બન્યુંવા એટલુંજ બહુતર હતું. મજલાલ શાસ્ત્રી ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં કેટલાએક જુના ગુજરાતી પુસ્તક વિષે તેઓનાં નામ ને હેવત આપી બાલે છે, પણ તે સંવત્ જોતાં તો સધળાં હિંદુ રાજ્યની સમાપ્તિ પછી લખાયેલાં છે એમ સાફ કહી શકાય છે.

શિલ્પ (ઇમારત બાંધવાનું) કામ ને તક્ષણ (કોતરવાનું) કામ એમાં કારીગરોએ ધણી માહીતી મેળવેલી એમ આપણે રજોઈ ગિચ્ચવાડાના કિંકા, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ ને આજુ ઉપરના દહેરા, તળાવ વગેરે કામો ને હાલ છે તે ઉપરથી કહી શકીએ છીએ. ખેતી અને બીજાં ધંધા તે વખત પ્રમાણે સારી પેટે ચાલતા હશે, વહાણોનો વેપાર ધણીજ થોડો બલકે નહિ જેવા હશે, અને ધરસંસાર ને નીતિસંબંધી હાલત હમણાંના જીવન હશે એવું હિંદુરાજ્યના ઇતિહાસો વાંચવાથી અનુમાન થાય છે-તેમ જ્યાંસુધી રાજ્યની આબાદાની હતી ત્યાંસુધી લોકના ગુજરાનસુખસંબંધી હાલત સારીજ હોવી જોઈએ.

મુસલમાની રાજ્યમાં * ગુજરાતી લોકોની હાલત ને પાછલા હિંદુરાજ્યમાં બગરવા માંડી હતી તે પ્રથમ તો પુરી બગડી. ધર્મ વધારવાના અને દેશ જીતી ધન

આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા ચાલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય. ને એમ હાલ વાણીઆ વગેરે લખી શકે છે તેમ તે વખતના વાણીઆઓએ ગોરજ થયા વિના પુસ્તક લખ્યા હોય એમ સંભવવળ નથી. હેમચંદ્ર અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યું (ઇ. સ. ૧૧૧૨) અને દ્વિઆશ્રય એનો પ્રારંભ કર્યો, જેને હેમચંદ્રનું (૧૧૭૪માં) મરણ થયા પછી કાંઈ જૈન સાધુએ ૧૩૧૨માં પુરો કર્યો તે તથા પ્રબંધચિતામણિ ને તેના કર્તાએ ૧૩૧૧માં પુરો કર્યો તે અને કુમારપાળચરિત્ર એટલાજ પુસ્તકો બહુયામાં આવ્યા છે. દ્વિઆશ્રય ને પ્રબંધચિતામણિ સંસ્કૃતમાં છે ને કુમારપાળચરિત્ર સંસ્કૃત તથા ગુજરાતીમાં છે.

* મુસલમાની રાજ્યથી ચમ્પેલા લાલમાં મોટા આ છે કે તેઓનું આ દેશમાં બહુ રહેવાનું હોવાથી દેશના ઉદ્ધમનું કળ ને સંપત્તિ તે અહીંજ રહી. ધણી એક ઇમારતો શોભા આપે છે, પણ જુની હિંદુની રહીને નવી થઈ હોત તો શોભા વધારે હોત. નવી ઇમારતોની કારીગરી જોઈ હું મુશા ચાઈ છું, પણ પછી જુનીના વિચારથી તરતજ હીલગીર થઈ જઈ છું ફારસી વિદ્વાને ઉર્દૂ બહુતર નવા દાખલ થઈ પસર્વા; ગાયનવિદ્યા સારી પેટે ખેડાઈ અને મોજમજાના સાધનો કેટલાએક નવા દાખલ થયાં.

એકું કરવાના ભેરસાની વેલણમાં ગુજની મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી ગુજરાતીઓ એક હલકા પડી ગયા-રાજ્યને વધારવાની અને અટકાવવાની તબીબીમાં મુશ્કેલીને નવાબો લેરકરને વધારે મદદ આપતા ને તેના બોલે હિંદુ રૈયત ઉપર નાખતા તેઓ પોતાના ભતભાઈઓની એકતરફી કદર કરતા ને હિંદુ વિશે ખેદશકાર રહેતા તથા તેઓના ધર્મને ખલેલ પહોંચાડતા. તેઓ સુધાર, કડીઆ, ચિતાસઓની પાસે વેઠે કામ કરાવતા અને ખેડુત સાહુકારોને, ઓ લૂટયા, ઓ લૂટયા, એવી ધાસ્તીમાં રાખતા-એ કારણથી હિંદુઓનાં નન ખીલકુલ ચગદાઈ ગયાં ને અંધી તેઓ ખુણે બસાઈ રહેતા થયા.

ન્યારથી મુસલમાને ગુજરાત લીધુ ત્યારથી રજપુત ક્ષત્રી વર્ગના તેો લોપ થયો, એટલે પછી રાજદરબાર સેવક કોઈ હોયજ રાતું? આજણુતુ ભેર તેો હવંજ નહિ ને જૈન લોકોતું ભેર હવ તે વૃદ્ધી ગયુ આજણુતુને રાજશ્રય ન મળવાથી તેઓ સંસ્કૃત વિદ્યા ઉપરથી મન ઉઠાડી માત્ર વૃત્તિ તથા આચાર સાચવતા થયા અને ખીજ નાતના સૌ પોતપોતાના ધંધામાં તખર રહેતા થયા. વળી મુસલમાનથી આપણા ધર્મને આંચ લાગશે તે ધાસ્તીથી, લોક અહીં તહીં વેરાઈ ગયેથી અસલના જયા વૃદ્ધી ગયા, તેથી તેઓએ પોતપોતાની ધર્મ રાખ્યો હશે. એવી પતીજ ગયેલી તેથી અને મનને કંઈ પણ ધર્મસંબંધી ખટપટની વચળતા તો ભેઈએ એ કારણથી આચાર વિચારની સરસાઈમાં નાતો વધી ને તેમાં સખત બંધીઓ થઈ સૌ પોતપોતાની નાતોમાં જમવા જમાડવામાં સંતોષ માનતા થયા, ને એવજ સમજવા લાગ્યા કે જન્મ લીધાતું સાર્યક ક્યારે કે નાતમાં વશ ને લાણી કરીએ ત્યારે

ગુજરાત છતાય પછી દિલ્હીના ખાદશાહની તરફથી અમલદારો નિમાતા એઓના ૫૦ વર્ષના અમલમાં ગુજરાતમાં કામકામ બંડો થતા ને તેથી લોકના છવ કરીકામ પડતા નહિ એ અમલદારમાનો છેલ્લો ને એકરખા તેણે દિલ્હીના રાજ્યની અંધાધુધીના કાલ લઈને મુજફ્ફરશાહ એ નામ ધારણુ કરી ગુજરાતમાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું (ઇ. સ. ૧૪૦૭). એ વંશના તેર જણે ઇ. સ. ૧૫૭૨ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેમાં તેઓએ હિંદુ રૈયત ઉપર ધણી જુલમ ગુજાર્યો. તેઓએ હિંદુરાજ્યો સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવી મુસલમાન

*મહમદ બેગડાએ ઇ. સ. ૧૪૭૨માં ગુનાગડના મંડળિક રાજને હરાવી મુસલમાન કર્યો ને એથી કાઠિયાવાડમાં મુસલમાન ધર્મ પ્રસર્યો.

કર્યા, કેટલાએક લોકને પપણુ જખરદસ્તીથી વટાળ્યા ને દહેરાં બાંગી તેજ ઠેકાણે મસીદો બંધાવી. તેજ પ્રભ પણુ રખેને નણુશે તો સત્તાધારી વૃદ્ધ લેશે એ ધાસ્તીથી પોતાના છવનગાળા વગેરે કરામાંના અથવા મોભમાંના સંચામાં સંતાડી રાખતી. તે સારું લુગડું, ધરણું પહેરી સારઆમમાં ફરી રાખી નહિ ને બેસંઓએ ખઠાર નીકળતું એ તો ન ચાલતાનુંજ ને ધણી સાવચેતીનું હતું.

હિંદુપ્રભ ને ખઠાવરી ને પછી નિરાશ બની એક બેશુદ્ધ ભેવી પડી રહેતી હતી તેણે વચમાં વચમાં રાજધાનીના ફેરફારથી પાણું જરા ઉચું ડાકું કરી ચૈતન્ય ખતાવવા માંડયું. અહમદશાહે પાટણને ટાળી અમદાવાદ રાજવાની કરી (ઇ. સ. ૧૪૧૧) અને મુજફ્ફરશાહ ખીબના અને અહમદશાહ ખીબના વખતથી (૧૫૧૫ તથા ૧૫૪૩) સુરતમાં વસી થઈ ને વધી ત્યારથી લોકો નવા ધર માંડવાની ને નવા ઉલોગ ખોળવાની ખટપટમાં પડ્યા

ઇ. સ. ૧૫૭૨-૭૩થી ગુજરાતમાં મુગલદાર શરૂ થઈ. અકબર, જહાંગીર, ને શાહજહાંના વખતમાં હિંદુપ્રભ સર્વે રીતે સુખી હતી. વટલવાની ને દહેરાં બાગવાની ધાસ્તીથી તેઓ તથિત હતા, તેમ અકબરના દરબારી કારભારી રાજ ટાડરમલની ઉડી પહોંચ ને ઉચી કાગેલીઅતથી મુલકની વહેંચણુ થઈ, જમીનના ને દર બંધાયા તેથી દેસાઈ ખેડૂતની પણ સ્થિતિ સારી થઈ. અમદાવાદ ખંભાતમાં ધંધા, કારીગરી વધ્યાં અને સુરતમાં વેપાર બહોળો ચાલ્યો. એ સ્વસ્થ સ્થિતિ ૬૦ વર્ષ રહી. એ પછી ઓરંગઝેબે હિંદુપ્રભ ઉપર જુલમ કરવા માંડયો. એના વખતમાં શિવાજીએ બે વખત સુરત લૂટ્યું, પણ એ લૂટથી પડેલી ખોટ વ્યાપારને યોગે પુરી પડી. ઓરંગઝેબ પછી દિલ્હીના પાદશાહ કમબેર થયા ને નવાબો તેઓની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર ભેવા થઈ રહ્યા. એમ થવાથી એઓને પોતાના રાજ્યની આબાદાની રાખવાની હોંસ અને રૈયતને સુખી રહેવાની આશા હતી, પણ નસીબ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ-ઓરંગઝેબના

*એઓ આજ ખોબ, મેમણુ, રોખડા, વગેરેને નામે ઓળખાયછે. વટલેલા રજપુતો, નેઓ હિંદુની ધણીક રીત રાખી રહ્યા છે તેઓ મોલેસલામ કહેવાય છે.

ઈસુસ્તનો કિલ્લો બંધાયાની તારીખ ડિજરી ૯૨૯-૯૪૧-૯૪૪ એટલે એમ જુદી જુદી મળે છે. ગવર્નર ડંકન તો ઇ. સ. ૧૫૪૩નું વર્ષ આપે છે.

કે એ વખત ફિરંગી-અંગ્રેજ-વલંદા વગેરેની સાથે એ દેરાનો ધમખોકારે વેપાર ચાલતો.

મરણ પછી મરેહાઓની ચરતી થઈ હતી ને શાહુરાઓને સેનાપતિ ખંડેરાવ દ્વારાએ ગુજરાતમાં ન્યાં ત્યાં લટકાડ કરી રહ્યા હતા. અમદાવાદની નવાબીની કાબજીયાતમાં મુસલમાનો માંહોમાંહે લગ્યા-તેમાં મરેહાઓએ તરફનોને મદદ કરીને પછી એઓ પશુ માંહોમાંહે લગ્યા તેથી ગુજરાતની પાછી પડતી થઈ. રાજ્યમાં ફેરફાર આવ્યો થયો કે ઇ. સ. ૧૭૩૧માં પિલાણ ગાયકવાડે પોતાનું નહું રાજ્ય કર્યું ને ઇ. સ. ૧૭૫૫માં અમદાવાદમાંથી મુસલમાનોની હાકમી થઈ ને મરેહાઓ સત્તાધારી થયા.

મુસલમાની રાજ્યમાં જુદી જુદી વખતે યજ્ઞોદ્ધારના સંખંધમાં હિંદુઓની રિપતિ બર્ણવી અને તેમાં બાસ કર્યા કે સૌર્યની વાતમાં કોઈ ગુજરાતી ખડાર પડ્યો નથી-રે ૧૭૨૦ પછી ગુજરાતમાં ન્યાં ત્યાં ખખડા મચી રહ્યા હતા. તેમાં પશુ કોઈ ગુજરાતી જુના રાજવંશી કુળમાંના કોઈએ અથવા કોઈ ખીલ શરા ગુજરાતીએ માથું મારી ગુજરાતના ચોડાક ભાગ પશુ પોતાનો ન કરી લીધો ! ખરેખર ગુજરાતનું સૌર્ય એ કરણુદેશની સાથે સૂઝે તે કરી નળયુગ નહિ-કેટલાક રાજસે અહીં તહીં જોઈ જતાવ્યાં છે, પશુ તે યુક્તિ ને સાહિત્ય વિનાનાં એટલે તે તેઓને પોતાને ને દેશને શો ફાયદો કરે ?

ગુજરાતીઓની ધર્મસંખંધી રિપતિમાં બ્રાહ્મણોએ પોતાના સંસ્કૃત બહુવાનો ઉલોચ છોડી લીધો હતો ને તેઓ યજ્ઞમાન ઉપર આધાર રાખી આજસુ થઈ રહ્યા હતા, તોપશુ તેમાંના કોઈ કોઈ બહુને પોતાના ટોળાના સંપત્તે પોતાના યજ્ઞમાનોએ પોતાના રાજ. ગારની કાળજીમાં રહેતા તેઓના ઉપર દોર ચલાવતા. એવું અને નાતિયોની કંજીયા વધી એ ઉપર કહ્યું છે, પશુ તે સિવાય મોટા ફેરફાર આ થયો કે વહ્નભાચાર્યના કુ પુત્ર વિકૃલનાથજીએ ગુજરાતના ઘણાક વાણીયા, કણુબી

ખેરાવા તથા ગાયકવાડ એ બંનેના સુબા અમદાવાદમાં રહેતાને મહાભની ઉપજ અને જણુ સરખી રીતે વહેંચી લેતા.

કુ વહ્નભાચાર્યનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૩૫ (ઇ. સ. ૧૪૭૯)માં થયો અને તેમનું મરણ સંવત્ ૧૫૮૭ (ઇ. સ. ૧૫૩૧)માં થયું. તેણે સીકંદર લોદીના વખતમાં પોતાનું મત પ્રગટ કરી ફેલાવવા માડયું. વિકૃલનાથજીનો જન્મ સંવત્ ૧૫૭૨માં થયો. એ વિકૃલનાથજી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા તેમા પ્રથમ સંવત્ ૧૬૦૦માં, પછી ૧૬૧૩માં, પછી ૧૬૨૦માં પછી ૧૬૨૩માં. અઠગરે ૧૫૭૨માં ગુજરાત લીધું તેની શ્રોત્રીએ અગાડ ગુજરાતમાં વહ્નભત દાખલ થયું. વહ્નભાચાર્યના આપ લક્ષમણ બટ તૈલંગ દેશના કંકરવ આમમાં રહેતા હતા.

વગેરેમાં પોતાના આપનો ચલાવેલો ધર્મમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો (સંવત્ ૧૬૦૦ ઇ. સ. ૧૫૪૪ પછી), મુસલમાનોના આવ્યા પછી બ્રાહ્મણ સિવાય ખીલ વર્ગમાં ઈશ્વરભક્તિનું સાધન રહ્યું નહોતું; તેમ આચારવિચાર પશુ નિયમિત નહોતો, કેમકે કોઈ કયાં ને કોઈ કયાં પડેહું ને સો પોતપોતાની કાળજીમાં હતા. એ વર્ગને કરીદામ ચતાંકુધી તો ધર્મની જરૂરિયાત લાગી નહિ, પશુ કરીદામ પડ્યો ને કામ-કાજે લાગ્યો એટલે તેને ધર્મની જરૂર પડી. છેક રાની માલુસને ધર્મની લાગણી હોતી નથી. પશુ દુનિયાદારીમાં પડેલા એવા ઉદ્યોગી જનને ઈશ્વરસંખંધી કંઈ યોગબની જરૂર લાગે છે. કોઈ પશુ રીતની ઈશ્વરભક્તિ વિના તેઓને પોતાની દુનિયાદારીની આકૃતમાં કરાર વળતો નથી ને ઉદ્યમમાં ઉર્જમ રહેતો નથી. એવી હાલતમાં આવેલાઓ ને કંઈ નહું દેખે છે તે ઝડપી લે છે. બ્રાહ્મણનો ધર્મ સધળો સંસ્કૃતમાં રહેલો તેથી અને બ્રાહ્મણોમાંથી વિદ્યા બદી ગએલી તેથી અને જૈન સાધુઓ પશુ પોતાના ઉદ્યમમાં નરમ પડી ગએલા તેથી કેટલાએક લોક, આચાર સુધ. ડાઈ ને મંદિરના દાઢ ભેઈ વહ્નભક્તિના ભાવિક થઈ રહ્યા. કેટલાએક જૈન વાણીયાઓ શૈવ થયા હતા તે પશુ વહ્નભતથી મોઢ પામીને કંઠી ખાંધતા થયા.

મુસલમાની રાજ્યમાં પ્રાકૃત ભાષા કામકામ ખ ખેડાવા માંડી. એથી સર્વ લોકમાં ગ્રંથ સાંભળવાનો ને વાંચવાનો રોષ થવા માંડ્યો. જોકે બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત બહુતા નહોતા, તોપશુ તેઓ સંસ્કૃતના નામ ઉપર વારી જઈ પ્રાકૃતને પિકારતા, પશુ ન્યારે એમાંના કેટલાએક એ નિદાની દરકાર ન રાખતાં પોતાના જોરસાનું વલણ પ્રાકૃત તરફ કર્યું ત્યારે તેઓના વર્ગીઓ પશુ પછવાડેથી પ્રાકૃત ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્યમાં ગ્રંથભાષા સંસ્કૃત હતી અને બોલવાની દેરાભાષા અપભ્રંશ ગુજરાતી હતી એવું

* મુસલમાની રાજ્યમાં ગુજરાતીમાં થયેલા ગ્રંથોમાંના કેટલાએક નજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના નિબંધમાં જણાવ્યા છે. તેમાંના બહુવા જોગ કેટલાએક નીચે પ્રમાણે છે.-ગુજરાતી ભાષાનું ન્યાકરણ સંવત્ ૧૪૫૦ (ઇ. સ. ૧૩૯૪); ગીતગોવિંદ અથવા અષ્ટપદીની ટીકા ચરણતરના મેટાસી ગામમાંના રૂઢળ નામે શ્રીગોડ બ્રાહ્મણે લખેલી; કાદંબરીની વાત ઉપરથી કાવ્ય ને દરામરકંધ એ જ ગ્રંથો પાટણના કવિ ત્રવાડી ભાલજીના, સિદ્ધપુરના લીમ કવિની હરિલીલા ને હરદેવ કવિનું ર્કદપુરાણ વગેરે.

નરસિંહ મહેતા સંવત્ ૧૫૦૦માં; અખોભગત, પ્રેમાનંદ, સામળભટ્ટ; વહ્નભલટ, એ સંવત્ ૧૭૦૦થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં હતા.

ઉપર જણાવ્યું છે. જો કે અપહરણ ભાષામાં જુજી ગ્રંથો રાજ્યોના રાસાઓના છે, તોપણ તે ભાષાવિદ્યા રૂપી મિડાયલી નહિજ. મુસલમાની રાજ્યમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ દુર્લભ ગણીને કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ પણ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથ લખવા માંડ્યા, પણ ગ્રંથના વાંચનારા બ્રાહ્મણ થોડા ને થોડાજ બ્રાહ્મણો પ્રાકૃત લખનારા અને બીજા વર્ગમાં લખવા વાંચનારો અભ્યાસ નહિ તેથી ગદ્યગ્રંથ ઉપર ઝાંઝા ધ્યાન ન આપતાં અલગ પલ્લ-બાનોને પ્રસન્ન કરવાને બ્રાહ્મણોએ કવિતાવૃત્ત ગ્રંથ કર્યા.

સને ૧૭૫૫થી ૧૮૧૮ સુધી મરેઠાઓએ અમદાવાદમાં અમલદારી કરી. તે ૬૩ વર્ષના દરમિયાનમાં પણ પેરાવા, માચકવાડ, અંગ્રેજ વગેરેના ટંકાથી ગુજરાતમાં સ્વસ્થતા નહોતી. પ્રભુ નિર્ધન થઈ ગઈ હતી, પણ તેની સ્થિતિમાં ધર્મસંબંધી એક મોટો ફેરફાર આ થયો કે ગુજરાતના કેટલાએક કાળી, કલ્પબી, ગરાશીઆ અને બીજા કેટલાએક ધંધો કરનારા, સ્વામિનારાયણનામ્મ મતને માનતા થયા.

સ્વામિનારાયણ પ્રથમ તો મૂર્તિ ન પૂજવી પણ જ્ઞાન વધારવું એવા યોગ્ય ચલાવ્યો. પણ તેમાં તેવું ન ફાળ્યું. તેણે ઘણી ઘણી તજનીજથી બ્રાહ્મણોને પોતાના મતના કરવાનું કહ્યું, પણ તેઓ તેના ન થયા. એ રીતે ધર્મ ચલાવવાની ઘેલાઈના ભ્રેસાવાળાએ પોતાનું કંઈ ફાળ્યું નહિ એમ જોઈ કોઈ પણ રીતે પોતાનું ટાળું વધારવાની કોશીશ કરી ને અંતે મૂર્તિસ્થાપના કરી પોતાને પરમેશ્વર મનાવી ભાગવતને મુખ્ય કહ્યું. એ ઉપરથી જોતાં માલમ પડે છે કે ગુજરાતીઓમાં વિદ્યા ન હોવાથી તેમ સુસંગતિથી મળતા સુવિચાર ધણા ન હોવાથી તેઓનું મન ઠાઠ મોહિની ઉપર વચારે દોડવું અને મત ફેલાવનારાઓએ ગુજરાતીઓના ભોળાભાવનો લાભ લઈ તેઓને ગમવું મત તેઓએ આપ્યું.

ધ. સ. ૧૩૫૩થી તે ૧૮૦૦-૧૮૧૮ સુધીમાં હિંદુઓની સ્થિતિ વિષે ઉપસંહારરૂપે આટલું જણાવ્યું છે:— નાતની સંખ્યા વધી તેથી ગુજરાતીઓના સંખ્યા વધુ પડી. સંસ્કૃત વિદ્યા ગઈ તેમાં કંઈ ટુકસાન નથી-કારણ કે લાલુનારને માટે હજી પણ સંસ્કૃતમાં જેવાં જોઈએ તેવાં પુસ્તક છે. એ ન ગઈ હોત તો બ્રાહ્મણોનું જોર

કઠી ઘટત નહિ. ધણા પ્રાચીન કાળમાં તો રાજ ને પ્રભુ સર્વે સંસ્કૃત ભાષા બહુતા, પણ પછવાડેથી પ્રભુના મોટા ભાગની ભાષા પ્રાકૃત થઈ ને સંસ્કૃત માત્ર બ્રાહ્મણોની રહી. સંસ્કૃતમાં સર્વ ગ્રંથની ભણ ને તે પ્રભુને દુર્લભ તેથી પ્રભુના મોટા ભાગ કેવળ પરાધીન થઈ રહેતા. પ્રાકૃતની પ્રવૃત્તિ થયેથી અલગ બ્રાહ્મણ ને અલગ વાણીઆ વગેરેનું દેરાભાષા પ્રત્યે એકંથ થવા માંડ્યું. જો કે પ્રાકૃત ગ્રંથ મુસલમાની રાજ્યમાં ધણા બ્રાહ્મણો નહોતા વાંચતા તોપણ આજ હવે તેઓ ખુશીથી વાંચતા થયા છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખવા મંડાયા હતા, તો સોનીએ પણ ગ્રંથ કર્યા ને સોનીના ગ્રંથે એટલું જોર માર્યું છે કે કેટલાક પાખંડમતમાં આગ્રહા યજ્ઞેલાઓને તેણે સજા માર્ગ ખતાવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખવાનો ચાલ ન હોત તો વ્યવસાયવાળો ને શ્રીમંત સોની કેમ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરત, કયારે બહુ રહેત ને કયારે ગ્રંથ કરત ?

ધર્મસંબંધી વિષયમાં બ્રાહ્મણ જેવા દુરાગ્રહી કોઈજ નહિ. એઓએ રાજ્યના જીલ્લાને લીધે કે રાજ્યના ફેરફારને લીધે કે બીજી પ્રભુની હેખાદેખીથી કે ક્રોધના લોભે પણ પોતાનો શૈવમાર્ગ ન છોડ્યો. તેઓનું મન વલ્લભ મતથી કે સ્વામિનારાયણના મતથી ચલિત ન થયું. શું અજબ જેવું છે કે સ્વામિનારાયણને માટે શિક્ષાપત્રી બનાવી આપનારા આમોદનો જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતો તેણે પણ તે મત સ્વીકાર્યું નહોતું. થોડાક બ્રાહ્મણોએ ગોસાઈજીની ને સ્વામિનારાયણની કંડી ખાંધી છે, પણ તે પેટના કારણથી, અંતઃકારણથી નહિ; તેઓએ પોતાનો માર્ગ છોડી દીધો નથી. સંકેતો વર્ષ થયાં બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ધર્મ મૂક્યો નથી. જો કે તેઓ અલગ થઈ ગયા છે ને પોતાનો ધર્મ સમજતા નથી તોપણ જે માત્ર શ્રદ્ધાધર્મ જેવા તેઓનો ધર્મ છે તોપણ તેને તેઓ શખી રહ્યા છે. બીજા વર્ગમાં મોટા ફેરફાર વલ્લભમત થયો. જેઓ ધર્મરહિત થઈ ગયા હતા તેમને કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની જરૂર હતી ને વલ્લભમત અથવા બીજા કોઈ પણ ન નીકળ્યો હોત તો તેઓની દશા ધણી જુદી હોત. એ માર્ગે તેઓના બહાવરાપણાને ને નિરાશાપણાને કૃષ્ણલક્ષ્મીને ને ગુરુલક્ષ્મીને મોહિનીમાં આપવા અને તેઓના આચારવિચારમાં સુધરતા આણી. તે વખતના ગોસાઈજીએ વિદ્વાન, ચતુર ને ડાહ્યા હતા. સ્વામિનારાયણના મતની અસરમાં મોટી આ છે કે ઘણાક કાઠી, ગરાશીઆ, ધંધાદારી લોક એઓએ લટકાડે, મારામારી અને ચોરી, છિનાળી, કંકુ વગેરેની જુદી ટેવ મૂકી દીધી છે. અર્થાત્ તેઓમાં નીતિ આવી છે. એ બંને પંથથી જોકે લોકને સમયપરને થોડો ધણી લાભ થયો છે, તોપણ વિદ્યાજ્ઞાનનો પ્રસાર કોઈથી થયો નથી;

જેઓ જન્મ સંવત્ ૧૮૩૭ના ચૈત્ર સુદ ૯ મે (ધ. સ. ૧૭૮૦)માં થયો ને તેનું મરણ સંવત્ ૧૮૮૧ (ધ. સ. ૧૮૨૬ના એકાદશી)માં થયું. એ અયોધ્યાના કપાયા મામના બ્રાહ્મણે તીર્થ કરતાં ગુજરાતમાં આવી રામાનંદ-સ્વામી પાસે પરમહંસ દીક્ષા લઈસહજનંદ નામ ધારણ કર્યું. એણે પોતાના ગુરુભાઈ મુક્તાનંદની સહાયતાથી નવો માર્ગ ચલાવ્યો.

વહીશમતના વિદ્વાનોથી તે મતના લોકમાં પુરાણની વાત અને સાધાકૃષ્ણનાં ઝીત સાવાની હોસ વધી અને સ્વામિનારાયણના વિદ્વાનોથી તે મતના લોક પર નીતિ-વૈરાગ્યસંબંધી શ્રેણી ધણી અસર થઈ

એ બે મોટા પંથની સાથે કેટલાક નાના પંથ પણ નીકળ્યા હતા, ને તેમાં કેટલાએક સમ્માનેશી, કેટલાએક કબીરપંથી, કેટલાએક દાદુપંથી વગેરે થયા. એઓનો જીશો પેલા બેના જથ્થાથી થોડો છે, મારે તેઓની હાલત વિષે અહિં બોલવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી કામીનું સ્વર્ણોચ્ચ ગચું તેમ વિદ્યારહિત થયાથી બ્રાહ્મણોનું ધર્મશોર્ય ગચું ગુજરાતમાં તેલંગ

દેશના બ્રાહ્મણનું, અયોધ્યાના બ્રાહ્મણનું અને બીજા ફર પ્રાતના સાધુઓનાં એમ મત ચાલ્યાં, પણ ગુજરાતી-માંથી કોઈ ધર્મ ચલાવનારો ન નીકળ્યા! પણ બ્રાહ્મણ અજણ ને બીજા ધર્મ વિષે બેદરકાર, ત્યારે તેમ થયુંજ બેઈએ ને તેમ થયું, તેમાં તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોચે અને બીજા વર્ગે તેઓને મૂકીને બીગતથી બોધ લીધો એ એણે એક મોટી હક મેળવ્યો. પ્રાકૃત-ભાષા ચાલી, તેથી પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોચે, અને દેશ કાળ બેઈ તેઓ ઉદ્દામમાં ન પડતા આજસુ અને મમતી રહ્યા, તેથી પણ તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોચે.

બીજું રૂપક.

અંગ્રેજ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૧૮ (સંવત ૧૮૫૧-૧૮૭૪)માં થયા પછી ગુજરાતીઓની સ્થિતિ-માં ફેરફાર થવા માડયો. મુસલમાન ને મરદાના જીલ-ગથી ત્રાસ પામી ખુણે ભરાઈ રહેલા અને દુકાળ, આગ વગેરે આસમાની આકૃતથી ગરીબ ને દુઃખી થઈ ગયેલા ગુજરાતીઓએ અંગ્રેજ રાજ્યથી મળેલી છૂટને બેઈ ખુણામાંથી બહાર ડોકીમાં કરવા માંડ્યાં. રાજ્યમાં અને વેપાર ધંધાની હાલતમાં તરતનો નવો ફેરફાર બેઈ તેઓ પાછા શેરી વાર સંકોચાઈ રહ્યા. પછી મુંબઈ રાજધાનીમાં થતી ધાંધલના બણકારા પડવાથી તેઓએ તેમાં સામિલ થવા માડયું-તેમાં સુરતના લોક જે આગતી આકૃતથી કંચાળ થઈ ગયા હતા તેઓએ પહેલ કીધી. સુરતની ધણીખરી વસ્તી મુંબઈ જઈ રહી અમ-દાવાદીઓ તેમની ચણવાડે ગયા. એમ ગુજરાતની ધણી વસ્તી અને કમ્મ હાલાતની વસ્તી મુંબઈમાં એકઠી થઈ વેપાર ધંધા કરવા લાગી, ને એ રીતે ધણાએક લોક ઉછમે વળ્યા. ઉંચા વર્ગના કેટલાએક બ્રાહ્મણો સરકારમાં નોકર રહ્યા. તેમ ખેડૂતોએ સરકારના બંદો-બસ્તથી અગાડની ધાર્મીથી છુટા થઈને પોતાનું કામ હોસભેર ચલાવવા માંડયું, ને જિજ્ઞાસામાં પણ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા વર્ગના લોકને થોડો ધોગે ઉછમે મળતો થયો

સને ૧૮૨૬માં સરકારે નિશાળો કાઢી ને તેમાં બ્રાહ્મણ વાણીયાનાં છોકરાએ બણવા માડયું. સને ૧૮૨૮માં કેટલાએક શાલોપયોગી પુસ્તકો રચાયા. અસલના વખતમાં નામાહામા ને સાધારણ હિસાબ એટલુંજ બહુતર હોય તેને બદલે જુદી જાતનું બહુતર ચાલ્યું. જોડે એવ એડયુકેશન સમાની રચાવના થયા પછી ઠામ ઠામ નિશાળો ને તેમાં શુદ્ધ લેખન, વાચન તથા રીતબંધ ગણિત અને બીજાં કેટલાએક બહુ-તર વધ્યાં. અર્થાત્ વિદ્યાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો

બ્રાહ્મણો જેઓએ વેદરાજ્યનો અભ્યાસ કરવો મૂકી દીધો હતો ને જેઓ આજસુ પરી રહેતા તેઓએ પણ પોતાના છોકરાઓને નિશાળે બણવા મોકલ્યા, આમ સમજીને કે આકાશરત્નિથી ચળ્યાનેની આશા રાખ્યા કરતાં તેઓ સ્વંત્ર રીતે પોતાના ગુજરાત તો ચલાવશે એ રીતે બ્રાહ્મણ વાણીયાનું શીખવાની બાબતમાં એકથ થયું પ્રાતપ્રાતના ને ભતભતના લોકનું ઉછમેને અર્થ અને પ્રાતપ્રાતના તથા ભતભતના છોકરાઓનું શીખ-વાને અર્થ એકથ થય ચાલ્યું-એ નવો ફેરફાર અંગ્રેજ રાજ્યમાં પહેલો થયો.

સંવત ૧૯૦૦ ઇ. સ ૧૮૪૪ થકી ધણાએક જણે ગુજરાતી નિશાળ બહુતરમાં સારી માહીતી મેળવી ને કેટલાએક જણે અંગ્રેજ શીખવા માડયું. બેકે મોટી ઉંમરનાના મન ધંધારોજગારમાં ને જીવાનીયાના મન બણવા તરફ લાગ્યા એવું ઉપર જણાવ્યું અને શિલા-છાપખાનાથી જીના કવિઓના ગ્રંથો છપાઈ ને લોકમાં ચોરાધણા વંચાવા લાગ્યા, તોપણ તેઓની મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો નહોતો. જ્યારથી બુદ્ધિવર્ધક-સભા ૧૮૫૧માં સ્થપાઈ ત્યારથી ને પછી ૧૮૫૫માં

* સને ૧૮૫૧ની પહેલાં જિજ્ઞાસામાં જે કંઈ બહુવાળેગ બીનાઓ બની છે તે આ પ્રમાણે-સવત્ ૧૮૯૮ સને ૧૮૪૩-૪૪માં સુરતમાં મહેતાજી દુર્ગાસમ મંદારામ, માસ્તર દાદુભા પાડુંરમ, માસ્તર દલપતરામ બગુભાઈ અને કલેક્ટર ઓફિસના બાળકૃષ્ણ લક્ષ્મણ વગેરેએ માનવવર્ધસભા સ્થાપી હતી. એ સભાનો ઉદ્દેશ સભાના નામ ઉપરથી જણાય છે-ભતિભેદ તોડવો, પુર્નાર્વાહ ચલાવવો, મૂર્તિ ન પૂજવી, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર વિચારો થતા ને બાળો અપાતા. એ સભા નાણાવટમાં નવલસાના કોઠામાં મળતી. એમાં હંમેશાની બેઠકોમાં ૨૦-૨૫ માણસો થતા

સત્યપ્રકાશ નીકળવા માંડ્યું ત્યારથી ગુજરાતી લોકનાં મનમાં ન્હુના વિચાર ને નવા વિચારનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પ્રથમ મુંબઈના લોક ઉપર અસર થવા લાગી ને ત્યાં જિજ્ઞાસા લોક હોવાથી તેઓની મારફત ને ન્યૂસ-પેપરની મારફત મુંબઈમાં થતા સુધારાના લાણકારા જિજ્ઞાસા પડવા માંડ્યા. બુદ્ધિવર્ધકસભામાં થયેલા બાપણે ને તેના લોકારા, ને સત્યપ્રકાશના આર્ટિકલ એઓથી કેળવણીના તથા એડિંગવર્ણીના ફાયદા અને કેટલીક નફારી રીતભાતથી થતા ગેરફાયદા લોકના સમજ્યામાં આવ્યા; કેટલાક તરણે નિબંધ, આર્ટિકલ લખતા ને ભાષણ કરતાં શીખ્યા લોકો સુધારાની વાતમાં કાન દેતા થયા ને તેવી વાતની ચર્ચા સાંભળવાને મંડળીઓમાં પણ ખંતથી આવવા લાગ્યા સને ૧૮૫૬-૬૦માં પુનર્વિવાહ વિષયની ચર્ચા ધર્મધોષારે ચાલી ને તેનું ફળ આ થયું કે કેવળ ન્હુના વિચારના ધર્મોષ આશ્રી ધરડાઓનાં મનમાં પણ તે વાત ઉતરી. ગોસાંઈજી મહારાજની અનીતિની ચર્ચા ચાલી ને તે ચર્ચાના પ્રયો ને ન્યૂસપેપરના આર્ટિકલો ગોસાંઈજી મહારાજના સેવકોમાં ઉલટી વંચાયા હતા ને છેવટ

ભોડા મહીના પછી એ વિષયો પડતા મુકાયા હતા ને બહુ વિષે ચર્ચા ચાલી હતી એ બહુના કામમાં મહેતાજી સારી પેઢે બહાર પડ્યા હતા ને શહેરમાં હો હો થઈ રહી હતી. એ સભા બે વર્ષ ચાલી હતી. મહેતાજી કહે છે કે 'એ સભાનું અટકું દફતર ચૌદાની નિશાળ બળી તેમાં બળી ગયું છે ને અટકું દફતર મારી પાસે છે.'

સને ૧૮૫૦ની ૪થી જૂને એ. કે. ફાળેસની મૂળ સૂચના ઉપરથી અને એને મીર નફરઅલીખાન, મીર મુઈનુદ્દીનખાન, તથા ખીન કેટલાએક પારસી, મુસલમાન, હિંદુ શ્રીમંતોએ ઉપાડી લીધાથી 'લીટરરી સોસાઈટી' થઈ ને એણે એન્ડ્રુસ લાઈબ્રેરિની સ્થાપના કીધી સુરતમાં લાઈબ્રેરિ થઈ તેની પહેલાં સને ૧૮૪૮ની ૨૬મી ડિસેમ્બરે અમદાવાદમાં પણ એ. કે. ફાળેસની મૂળ સૂચનાથી અને ખીન કેટલાએક અંગ્રેજ ને હિંદુ શ્રીઓએની સહાયતાથી વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્થાપના થઈ હતી અને એણે ૧૮૪૮માં લાઈબ્રેરિ અને ૧૮૫૦માં ઊકરાઓની નિશાળ કાઢી હતી પછી એજ વર્ષમાં શેઠ મગનભાઈએ પણ ઊકરાઓની નિશાળો કાઢી હતી

મુંબઈમાં ૭૦ વ૦ સભા થયા પછી તરતજ એડિંગવર્ણી વિષે ચાર જેઠકમાં ચર્ચા ચાલી હતી તે પ્રસંગે કેટલાએક ન્હુના વિચારના ચહરેઓની તકરાર ઉપર જે સદીયા તે સભાના આગેવાનોએ અને પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભાના આગેવાનોએ બતાવ્યા હતા તેની અસર મુંબઈના ગુજરાતી મંડળ ઉપર જેવી ભઈએ તેવી થઈ હતી. એ સભા સ્થપાયા પહેલાં ૧૧ એક મહીના ઉપર ઊકરાઓની નિશાળ પણ નીકળી હતી.

કેટલાં કામ ચાલેથી ગોસાંઈજીના પંથની ફજેતી ફજેતી થઈ ગઈ હતી. ગુજરાતના સખ્યા વહીવટી વૈષ્ણુઓની ખાતરી થઈ છે કે તે પંથમાં ભોપાણું છે ને ગોસાંઈજી ગુરુઓ ધણા અનીતિમંત છે. અટક નદીની પેલી પાસે જવાની શાસ્ત્રમાં બંધી છે તે બંધી જવાનીઆઓએ વિલાયત, ચીન જઈ તોડી છે, ને જોકે હાલ તેઓને દુખ ખમતું પડે છે તેપણ સહુનીજ ખાતરી છે કે દેશાટન કરવામાં લાલ છે. શાસ્ત્ર જે આજ કાલ લોકોની સ્થિતિને અનુકૂળ પડતાં નથી તે ઉપરથી અને પુરાણોના ગપ્પાંસ ઉપરથી ધણા ખરાનો ભાવ બેઠા છે અતિભેદ જે દેશની ચડતી કરવામાં ને લોકને ઉચું સુખ કરવામાં મોટી હરકત કરે છે તે વિષે પણ લોક બળીતા થયા છે ધણાક જવાનીઆઓ ખાનગીમાં એ ભેદ રાખતાજ નથી દેશી રાજ્યના સુધારા વિષે અને દેશાભિમાન વિષે લોકની આખ ઉઘડવા માંડી છે. નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર પુસ્તક રચાવા લાગ્યાં છે ને ગુજરાતી ભાષા સંસ્કાર પામતી જાય છે. એ સધળું ખરેખર એક વીશીમાં થયું છે. રેલ્વેને લીધે ધણા જણને રોજ મળી છે ને હંમેશા જુદી જુદી જતના લોકોના સમાગમ

જે વર્ષમાં મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ તેજ વર્ષમાં સુરતમાં કવિ દલપતરામે સુધારાસંબંધી કવિતાનો નવા વિષય લોકમાં પ્રગટ કર્યો જ્યારથી એઓએ એન્ડ્રુસ લાઈબ્રેરિમાં હુનરખાન વાંચ્યો અને કર્નલ શા, રેવરંડ ટનલોપ તથા ખાનસાહેબ બેનનજી કોટવાલ એઓએ સ્થાપેલી પરજેજાર મંડળીમાં નહવાસ્થળી અને ખીજ કંઈ ન કરવા વિષેની ગરબી લાવણીમાં વાંચી ત્યારથી સુરતમાં ને ગુજરાતમાં નવા કવિતાવિષયની જાણ થઈ છે સને ૧૮૫૨માં ઊકરાઓની નિશાળ સ્થપાઈ.

સને ૧૮૫૩માં મુંબઈમાં કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટન-વિષય ચર્ચાયા સને ૧૮૫૪માં એપ્રિલમાં બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીડે અમદાવાદમાં નીકળ્યું, ને ૧૮૫૫માં જુલાઈથી તે કવિ દલપતરામના હાથમાં આવ્યું. ૧૮૫૬માં બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીડે નીકળ્યું. સને ૧૮૫૮માં મુંબઈમાં બુલેશ્વરના છપનભોગના વિષયમાં શૈવ ને વૈષ્ણવ લોકમાં ભાઈ ભાંજધડ ચાલી હતી-એક તરફ પાંજરાપોળમાં ને ખીજ તરફ મહારાજના મંદિરમાં લોકની ઠડ મળતી-કારી સુધી વાત ગઈ હતી-એ ભાજધડમાં ગોસાંઈજીઓ હાયા હતા. ૧૮૫૮માં મુંબઈમાં કવિતાવિષયની ધણીજ સારી ચર્ચા ચાલી હતી ને અમદાવાદમાં ધર્મસભા સ્થપાઈ ને ધર્મપ્રકાશનામે ચોપાનીડે નીકળ્યું હતું. ૧૮૬૦માં મુંબઈમાં પુનર્વિવાહવિષય સારી પેઢે ચર્ચાયા ને મહીપતરામ વિલાયત ગયા ૧૮૬૧-૬૨માં લાઈબ્રલ કેસનો હોદાસો હતો. ૧૮૬૩માં કરસનદાસ મૂળજી વિલાયત ગયા ને સુરતમાં ગુજરાતમિત્ર પ્રગટ થયું. ૧૮૬૩-૬૪માં રોર-સદ્દની ચઢતી ને ૬૪-૬૬માં પડતી થઈ.

યથાં કરે છે ને ખુસાફરી સહેલી થયાથી કામકાજ વહેલાં ને સારાં ચાલે છે.

અમેરિકાની લડાઈના ભેગથી વેપારની ને શેરસહાની કામપ્રથમ મચી રહી હતી ને પ્રેમચંદે તે કામમાં અસાધારણ બુદ્ધિથી અસાધારણ ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો—સારાં કુળ યથાં કે માઠાં તે આ ઠેકાણે જણાવવાનું નથી. એ દાખલાથી આટલું જ નેવાનું છે કે કૌશલનાં મન એકાએક કેટલા ચંચળ થઈ ગયાં હતાં. એવી ચંચળતા સર્વ વિષયમાં રહે તો પછી ગુજરાતીઓનો જીવન યથાને શી વાર છે? એ સદ્દાની અધાકુધીમાં પહેલાં વર્ગના શુદ્ધરથોને ધન માન વિષયમાં મેટાં પોકડા લાગ્યા છે, તોપણ તેઓ હજી પહેલીજ પંક્તિમાં છે. ખેડૂતો ધણી કમાયા છે ને તેઓ ધણી સારી સ્થિતિમાં છે. વચલા વર્ગમાના કેટલાએક જ પોતાનો ખરો ઉદ્યોગ ઇંડી ધણું કમાવવા દોડ્યા હતા ને કેટલાએક

મોટાના આશ્રિતરૂપે રહેતા તેઓ દુર્દશામાં છે ખરા. એઓ પણ પાછા નોકરીઓ શોધી ઠેકાણે પડતા બચે છે.

જિજ્ઞાસોનાં કરુણા ગામડાંમાં જો કે ભણતર ને સુધારાના વિચાર ઝાઝા ફેલાયા નથી તોપણ ત્યાંના લોક પુચ્છક, વિચાર કરતા ને ધર્મના વિષયો ઉપર બેદરકાર થવા માંડ્યા છે.

એ બીજા ૩૫૬ના ઉપસંહારમાં જણાય છે કે લોકના મન સંકેરો વર્ષ જુદા રહ્યા હતાં તે આ વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યા છે—બ્રાહ્મણ ને બીજી ભતના લોક જો કે ધર્મવિષયમાં મળેલા નથી, તોપણ ભણવાની વાતમાં ને ઉદ્યોગમાં મળ્યા છે. ધર્મસંબંધી વિષયના વિચારમાં પણ બ્રાહ્મણ ને બીજી ભતના લોક એક વિચારના થશે એવું ખાતરીથી કહી શકાય છે.

ત્રીજું રૂપક.

૧. વિદ્યાસંબંધી વિષયમાં ગુજરાતીઓ સારી પેઠે ભળીતા થશે—તેઓ વિદ્યાનંદના લઢાવા લેશે ને તેઓના ભેરસાઓ વધેથી તેઓ સંસ્કારસંબંધી, ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્વતંત્ર વિચારો કરશે, પણ જેવા હાલ યુરોપીઅન વિદ્વાનો છે તેવા તો તેઓ યનારજ નથી, કારણ કે ભાષા નબળી છે ને સમજના લોકોથી અંધેજી ભણવાનું બનવાનું નહિ ને અંધેજીમાં નાનાપ્રકારના

વિષયોના અંશે છે તે તેઓની બાજુમાં આવનાર નહિજ, તેમ તે સમજાનાં ગુજરાતીમાં બાષાંતર પણ થવાનાં નહિ; વળી હિંદુસ્તાની, મરાઠી, ને બંગાળી એ ભાષાના પુસ્તકો પણ રાખ્યાથી ભેવાવાના નહિ અને રાજદરબારી કામમાં ને વેપારમાં ધણુંક અંધેજી કામ રહ્યું તેથી લોકો તો તે વિષયનો પુરતો લાભ લેવાવાના નહિ ભાષાના પુરુષ ઉત્તેજન મળવાનું નહિ ગુજરાતી

જયેરતરનાં સાદાત્રણ ગામ-વસો, સોજત્રા, નરિઆદ ને સાવલી (ચરધી)ના પાટીદારો કુળવત્તા કહેવાય છે એઓને ત્યાં બીજા પાટીદારો દીકરી હેતા ને એમાના જેઓ ત્યાંના પાટીદારોને દીકરી હેતા તેઓને ત્યાં બીજા કણુખીઓ દીકરી હેતા ને એ રીતે છેલા વર્ગમાના ધણાએક કુવારા રહેતા; એ કુળાભિમાનથી યતી ખરાબી સમારવાને એક વખત સરકાર પણ વચમાં પડી હતી, પણ કઈ કુળ થયું નહોતું પણ આ દશ પદર વર્ષમાં છેલા વર્ષવાળાએ બંદોખસ્ત કીધા કે આપણે ઉપલા વર્ગને ન દેવી ઉપલા વર્ગે બંદોખસ્ત કીધા કે પહેલા વર્ગને ન દેવી ને એથી પહેલા વર્ગે મોટી ભીડમાં આંબ્યા છે—હવે થોડા વખતમાં એ કુળાભિમાન બંધન જગુ રહેશે.

અમરાલીની પારે છાપરા બાઠા ગામ ત્યાંના એક ભાટેલા પ્રાણ નાનાભાઈએ દેસાઈનું કુળાભિમાન તોડયું છે—એણે સાટાનો ચાલ કહાડયો છે એના ઇંડરો સારે ઠેકાણે પરણવાનો હતો ને ત્યાંથી તેને ધણું મળવાનું હોય, તોપણ તેણે તેની દરકાર કર્યા વગર પોતાને ઘેરથી સાટાંને

ચાલ કહાડયા છે ને એથી નીચલા વર્ગમાં જે ધણા કુવારા રહેતા તે સંસારી થયા છે એ બધું આ દશ પદર વર્ષમાં.

તેને કે બ્રાહ્મણો હડીલા હતા ને આજ પણ છે ને સુધારાવાળાઓના સુબોધ નથી માનતા, તોપણ તેઓ પછવાડેથી બીજી નાનોની ચઢતી જોઈ પસ્તાઈને પોતાના મમત ચૂકશે. જે દેશકાળસ્થિતિ તેઓના મમત ચૂકવશે. બ્રાહ્મણોમાં ખાવાપીવાની બંધી નથી—દેશસ્થ, કોડસ્થસ્થ, કરાડા વગેરે સૌ એક પંક્તિએ ભોજન કરે છે, અને બિશુક પોતાની બિશુકી મૂકીને શુદ્ધસ્થ થઈ શકે છે. ગુજરાતીઓમાં જો કે ધણીએક નાતના બ્રાહ્મણો એક પંક્તિએ ભોજન કરે છે, તોપણ તે કેટલાએક સાથે નથી કરતા; નાગરો બીજી કોઈ નાત સાથે જમતા નથી ને વડનગરા તો ચિસલનગરા ને સાહેદરા સાથે પણ જમતા નથી. વડનગરાની નાતમાં તો શુદ્ધસ્થ બિશુક પરપરાના છે શા બંધન! સૌ વાળીઆઓ સાથે જમે છે, પણ આવક જોડે કેટલુંબી જોડે જમતા નથી! બ્રાહ્મણોની ધણી નાતમાં રાત્રીવહેવાર છે, તોપણ બેડીવહેવાર નથી ને તેમજ વાણીઆની નાતોમાં પણ છે.

પંડિતો એના અંગેજી બહુ હશે તે તેમાંનું ને એના હિંદી મરાઠી બહુશે તે તેમાંનું થોડું થોડું ગુજરાતી બાઈએને આપશે, ને એ પણ ક્યારે કે જ્યારે વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાત ચલાવતા થશે ત્યારે. એકે યુરોપીઅન પંડિતોના એવા ગુજરાતી નહિ થાય તોપણ તેઓમાં સાધારણ વિદ્યા પ્રસારો ને તેઓના સ્વતંત્રતા સંબંધી ભરસા વિવેકના ધરના વધશે.

૨. ધરસંસારસંબંધી રીતભાત તથા મુશ્કડતા વધશે. ઓછા ભણેલી ધરો. જૂત, જદુ, ને ડોશીશાસ્ત્રસંબંધી વહેમો જશે. બાળકને નહિ થાય ને પુનાર્વિવાહની રીત ચાલશે.

૩. દેશાટન સારી પેઠે થશે. વેપાર ધંધો વધશે. દેશમાં હોલત આવશે. મધ્યમ પંક્તિમાંથી ધણીક જણ સ્વતંત્રપણે પોતાનો નિર્વાહ કરતા થશે.

૪. લોક કુલીનતા ને મૈત્રી સમજશે. ઐક્યમા શામ ભરશે. દેશાભિમાનના ભરસાઓથી ચકચૂર થશે. વળી વિદ્યા ને ઉદ્યોગમાં ધણાનું મન રોકાયેથી તેઓની અનીતિમા ધણી ઘટાડા થશે.

૫. (ધર્મસંબંધી ફેરફાર થશે તથા રાજકાજમા લોકચિત્ત લગાડશે).

ધર્મધોષાર કામ ચાલેથી આટલું થવાનો સંભવ છે માટે એટલાને આપણે ઉદ્દેશ ભણી (કે ત્રીસ વર્ષમા આટલું કરવું છે) તે અર્થે ધટતા ઉપાય કામે લગાડવા ભેઈએ.

પ્રથમ તો આ ભેવું ભેઈએ. આપણે ઉદ્દેશ પાર પડવામાં આપણામાં કંઈ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે કે નહિ તે ભણવું. પછી તેની કેળવણી ભેવી, પછી એમા ને નરસું હોય તે કાઢી નાખવું. પછી સારી રીતે કેળવઈ, સારી રીતે ક્વાયતમાં પળેટાઈ રજુમાં પડવું અને પછી રજુના દુઃખો વેઠતા પરાક્રમ કરી ધારેલો યજ્ઞી છતી લેવો.

વેપાર ધંધાની વાતમાં વાણીઆઓમા જેવી સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે તેવી જિહુસ્તાનના કાઈ લોકની નથી; બ્રાહ્મણોમા વિદ્યાભ્યાસની સ્વાભાવિક છે; અને પાટીદાર તથા બાટેલા ખેડૂતનામા પોતાનું કામ કરવાની બુદ્ધિ છે. વળી ગુજરાતી માત્ર ખીલ લોક કરતાં વધારે કુમળા મનના છે એટલે તેના ઉપર અસર વહેલી થઈ શકે તેમ છે-અર્થાત્ સ્વાભાવિક બુદ્ધિને મનની ક્રમ-જતા તો જેવી ભેઈએ તેવી છે.

આજ કાલ આપણા લોકમાં વિદ્યારહિતવ અને ઠંડું લોહી એ સૌથી મોટી ખામી છે અને એથી કાયરપણું, ખુશામત, તાબેદારી, ખીલપણું અને નામદાઈ એ

ખામીઓ છે. એ રોજ દૂર કરવાના ઓસડમાં વિદ્યા અને સારી સંગતિ એ બે છે; પણ વિદ્યા મળવાનાં સાધનમાં મુખ્ય ને પુસ્તકો તે એવાં ને ભેટલાં ભેઈએ તેવાં ને તેટલાં નથી. તેમ પડોશમાં કાઈ રાખ્ય એકું નથી કે ત્યાંના લોકની રૂઢી સ્થિતિ ભેઈ આપણે તેવી કરીએ. આપણે નસીબે મુઠરેલા દેશોસંબંધી ગ્રંથ ને ન્યુસપેપરો વાંચીને અને આપણા દેશમાં આવેલા સત્તાધારી લોકની સ્થિતિ ભેઈને સારી સંગતવિષે વિચાર બાંધવાના છે. અર્થાત્ એ સાધન પણ નબળું છે. ત્યારે હવે સાધન શું છે કે જેથી તે ખામીઓ ભય ?

હરેક વિષય ભણવાની હોસ અને હરેક વિષય-સંબંધી વિચાર કરવાની ટેવ અને વિચાર કરતાં ને કંઈ ફાયદા કરવું જણાય તે મેળવવાને ઉછળતી આતુરતા સાથે ન થાકે તેના હર્થો ઉછોગ કરવાની ટેવ એ રાખવાં ભેઈએ. તેમ બાળકવયથી ને ગરિખાઈથી ઉગતા જુવાનોને સંસાર ચલાવવાની કાળજી પડેથી તેઓના-માથી કૌવત ધણું ઓછું થઈ ગયું છે તે પાછું આવવું ભેઈએ. બાળકને બંધ કરવાં અને પૈસાની કાળજી ન રાખતા ઉછોગ બોળવામાં મથ્યા કરવું ને તે મળેથી તેમા મઝ્યાં રહેવું અને લોકલાજનો ડર ન રાખી નાતના ધારાના અર્થ ન કરતાં કરકસરી સ્વતંત્રપણે રહેવું એથી મુખનો વધારો થશે, વળી અંગ વાળવા-ને કસરત કરવાની ટેવ રાખવાથી શરીરમા કૌવત આવશે, લોહીમાં ગરમાવો વધશે અને તેથી મનના ભરસાઓ વચી ખજાર પડશે. કેફ કરવાની ટેવથી લોહીમાં ખગાડા થાય છે ને હરકાઈ કામ કરવામાં ઝાઝી-વાર ભરસો ટકતો નથી, માટે એથી દૂર રહી મલીદા ખાવાની ને તેને મહેનતથી પચાવવાની ટેવ રાખવી કે શરીરમા લોહી વધે.

ઉપર ને સાધન કલા તેથી મનના ભરસાઓનું ભેર વધશે ને વિદ્યાથી ને સંસારના અનુભવથી તે ક્વાયત-માં કેળવાશે. જ્યારે ભેર અને ક્વાયત ભરસાઓને મળશે ત્યારે એ પોતાની ધારણા પાર પાડવાને લાડાઈ-નાં મેદાન કેમ નહિ શોધે ને ત્યાં જીના દુખ દેતા વિચારો સાથે કેમ નહિ લડે ? અને મથતા મથતાં કાઈ દહાડા તે વહેમોના કોટ એકદમ કેમ નહિ તોડી પાડે ? વહેમને ખસેડવામાં અને પછી ઉચા વિચારનાં ઉચાં મુખ ભોગવાય તેવું કરવામાં ઉચા ભરસા એ રાખ-ખાણુ સાધન છે.

એ ઉચા ભરસામાં પહેલો સ્વતંત્રતાનો છે. ઉદ્યોગ-થી પોતાનો નિર્વાહ કરવો. પછી જેવી રીતે થાય

તેથી રીતે અને એને વિષે આમ સમજવું કે, ગરીબ તો ગરીબ પણ પોતાની મહેનતનું રજીય ખાઈએ છીએ, કાંઈની મહેનતનું રજીય ખાતા નથી ને કાંઈના ઓશિ-આળા નથી. હરેક કામ કરતા લોકમાં આમ કહેવાશે એનો ખ્યાલ તો બીજાકુલ મૂકી દઈને પોતાનો અનુભવ જે કહે તેજ કરવું; પછી તેમાં દુખ થાઓ કે સુખ થાઓ અને એન વિષે આમ સમજવું કે જેનું કામ તે તેજ કરે. એકના કામસંબંધી બીજા શુ પૂર-પૂર જાણવાનો છે? સ્વતંત્ર વિચારથી એક તો ઠગાવાની ધાસ્તી નહિ, બીજું કે લોકની ધણી ધણી તરેહની સહાયથી મનમા મુઝાવાનું નહિ ને કાંઈએ કંઈ આસા આપવાનું અને સહાય કરવાનું કશું તો તેને માટે તેના પશ્ચાદ્ધીનપણામા કોઈ જોગવાઈ ગુમાવાની નહિ; વળી લોકના વિચાર ઉપર આધાર રાખી કરેલા કામના ઉપદ્રમ હોતો યદિ તે વેળા પસ્તાવાનું નહિ, મૂર્ખ લોક તો આમ પણ વગાડે ને તેમ પણ વગાડે માટે એના યોગવાને શુ માન આપવું? જગતમા બંધન કાંઈ કામમા યશ મળે ને કાંઈ કામમા અપયશ મળે છે: સુખ મળે છે ને દુઃખ મળે છે: તેમ, અગર આપણા કામમા અપયશ મળ્યો ને આપણને દુઃખ થયું તો તેમા પણ શુ? યશ ને સુખ મળ્યા હતા ત્યારે આપણી છાતી કેવી દુઃખાત કે આપણે કાંઈની સહાયતા વિના આપણી પોતાનીજ બુદ્ધિથી કામ પાર પાડ્યું! તેમ આ અવળા પાસા પડ્યા તો તેના પણ કુળ ભોગવવા. આપણા કામમાં સુખ દુઃખ ભોગવનારા આપણે છીએ, લોક નથી. પરવશ રહેવાથી બુદ્ધિનો ઘટાડો, કાર્યની હાનિ (સંધી જતી રહે) અને સદાનું દુઃખ થાય છે. રાજ્યમાની સુલેહને આચ ન આવે નવી રીત એક જાણુ પોતાના વિચારને તથા કર્મને સ્વતંત્ર રાખવાં કે જેથી પાછી રાજ્યમાની સુલેહ વધારે દીપી રહે.

બીજે જોરસો અભિમાનનો છે. માણસો આદારમા સરખા છે, મૂળ લાગણીઓમા સરખા છે, વિદ્યા-હોગતિ ને યોગ જુદા જુદાં મળેથી તે જુદી જુદી રીત ધરાય છે, તેપણુ કટલાએક કુદરતી હક્ક સર્વ માણસના સરખાજ છે ને એકેક માણસના પોતાનાજ છે. આ માટે છે, આ મે દીધું છે એ જોરસો સૌ માણસને જન્મ-થીજ છે ને કદી જય તેવા નથી. વળી એથી તો સૌ માણસ સુખનમટે ઉદમ રાખે છે ને પોતાના કામની ઘટતી વ્યવસ્થા કરે છે. તેઓ પોતાની આસપાસના જનની સાથે સરસાઈ રાખે છે ને એઓનાં કામના ઉપર નિશ્ચા રાખી તેમાથી પોતાના લાભ જ્ઞેય છે ને પોતે

કેટલે દરજે તેઓથી ચઢતા ઉતરતા છે તેના વિચારથી શિક્ષા મેળવે છે.

ત્રીજે જોરસો દેશાભિમાનનો-એટલે એકેક જણના દેશપ્રત્યે અભિમાનનું સ્નેહાકર્ષણ એકરૂપ થઈ રહેવું તે સંબંધી છે. એ જોરસો સૌથી ડુઝો છે. એથી દેશી જનની સ્વતંત્રતા વધે છે. તેજ દેશ, તેજ હવાપાણી, તેજ ભાષા, તેજ ધર્મ ને તેજ રીતભાતમાં ઉછરેલા જે જન તેઓનું સુખ ધણું કરીને સરખુંજ હોય છે એકેક જણના સુખથી સૌ દેશી જનનું સામાન્ય સુખ કહેવાય છે ને એ સામાન્યસુખમા એકેકનું સુખ આવી જાય છે; વળી એકેકનું સુખ પોતાનાં બાંહુના સુખ ઉપર આચાર રાખે છે માટે, મારા સૌ બાંહુઓનું સાર થાય (પછી તેમા માર શરોજ અથવા માર ન થયું ને ઉલટું મારે નરસુ થયું નોપણુ શુ) એ જોરસો-એ મોટા મનનો મોટો જોરસો દરેકની અંદર થવા હુલ્લે છે સૌને સાર તો આપણું સાર, સૌની ખરાખી તો આપણી ખરાખી એ વિચાર કરવાથી ને એ વિચારને અનુસરી ઉદ્ધોગ કરવાથી, સર્વ દેશી જનને તન મનને ધનની તરફના બહુ બહુ લાભ થાય છે. દેશાભિમાનથી દેશી જનનું એકય થાય છે એકયથી બળ વધે છે, બળથી પર-દેશી સત્ત્વો પરાભવ થયેથી યશ મળે છે અને દેશમાં ઉદમ વધે સુખના સાહિત્યોમાં વધારો થાય છે. ધર્મ-સંબંધી ને રાજ્યસંબંધી વિષય મોટા ઉત્પાત કરનારા છે માટે તે બંધી સુખમા ઘટાડો ન થાય તેવું કરનાર દેશાભિમાન છે દેશાભિમાનથી ઘણાક દેશોએ મોટા નામ મેળવ્યા છે, નેમ આપણા દેશ પણ તન, મન, ધન બળમાં ડુંગ કહેવાશે-શરીરબળ, વિદ્યા, કળા કૌશલ્ય સુધઠ રીતભાત, ધર્મનીતિ, વિચાર અને રાજ્યનીતિ એ સર્વ વિષયમા તે હંચું નામ મેળવશે અને આપણે ઉચા સુખ ભોગવીશુ. અર્થાત્ આપણા લોક જે પોતપોતાના જુજ ઉદ્યમથી સંતાપ માની બેસી રહ્યા છે ને બાહુ-આ સંબંધી કંઈજ વિચાર કરતા નથી (પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધે છે, રે ધણીવાર બાહુઓનું હુંડું ધ્વંચી સાધે છે,) તેઓને આ વિચારવું જોઈએ કે પેટ તો કાગડા કુતરા પણ બરે છે માટે સંતાપે ન રહેતા મોટા ઉદ્યોગ-થી મોટું નામ ને પછી મોટું સુખ મેળવવું જોઈએ કે જેથી આશ્રિતો ઉપર પરોપકાર થાય,--વળી વિચાર-વું જોઈએ કે સપ ઘટેથી કામમા યશ ન મળતા બેની લડાઈમા ત્રીજનું ફાવે છે માટે અ રીતે સુખ ખોયાના કરતા ચોટીવાર દુઃખ સહન કરી સમાધાની-થી અંકુશમા રહેવું. એથી ખરા ને ઉચા સુખમા વધારો થયાં કરે છે.

પણ એ સધળું હું કોને કહું છું? હંડા લોહીના, વિધા-
વિનાના, હડીલા, ખુશામતીઆ, બીકણ, મદીઈ-
વિનાના, કાચર ગુજરાતીઓને? હા. તેઓમાં બેવકફ
કરવાને ને તેઓને ગુસ્સે કરવાને? તેઓનું બહુ કર-
વાને કે બહુ કરવાને તે તેની મેળેજ વહેલું મોઢું
જણાશે એટલે મારે કહેવાની જરૂર નથી. મને જે સૂઝે
છે તે હું લોકને કહું છું થોડા જણ પણ સમજશે કે
ગમે તેવી થોડાઈ કરે છું પણ મારામા દેશી જનની દાઝ
છે ને એ દાઝના લખાણ ઉપર જો તેઓ વિચાર કરશે
તો મને ખાતરી છે ને તેથી આશા છે કે મારા ગુજ-
રાતી બાઈઓની ચંદની થોડાં વર્ષમાં થશે. હું નહોતો
નણુતો કે સેકેડો વર્ષના સહવાસે જડ થઈ રહેલાં
મન ફૂંટી મુઠતમા આટલાં ચંચળ થશે! હું નજરે
જોઉં છું કે તે ચંચળ થયા છે-લોકોમાં નવી નવી વાત
જણવાની તથા વિધાના લાલ લેવાની હોસ વધતી
જાય છે ને વિચાર કરવાની ટેવ પડતી જાય છે રે કેટલા-
એક ભણેલ ને કેટલાએક અભણેલ પણ સમજી ચૂક્યા છે
કે આ રીતે દેશનો સુધારો થશે. એ સૌ જાણતા ૩૦
વર્ષનું બાપો કહેવાની મારી હિંમત ચાલી છે.

કેટલાએક લોક સમજે છે કે આ મોઢું છે ને તે ખર
છે. આ કૃત્યદો કરે તેનું ને પેલું ગેરકૃત્યદો કરે તેજ છે,
તોપણ તેઓથી સાચી ને કૃત્યદો કરે તેવી વાતનો
ભોગવટો થઈ શકતો નથી. પોતાને દુઃખ થાય છે, પોતાના
બાહુને દુઃખ થાય છે એમ તેઓ સમજે છે, જો કે તે
દુઃખમાંથી નીકળવાને ઇચ્છે છે તોપણ તેઓ લોકલાજ-
થી અને સાહસ કરવાથી દુઃખ વેઠવું પડશે એ
ખ્યાલથી ડરી જઈ દુઃખમાં ને દુઃખમાં રિખાયાં કરે છે,
તથા સંતાપ માને છે. તેઓ કહે છે કે વિધા વચ્ચે ને
ધણાજણ એક વિચારના થશે ત્યાજીથી સુધારો થવાનો
નથી-વખતનું કામ વખત કર્યો જશે.

ધરડાઓને તો હું મારા લેખામાં લેતાજ નથી. તે-
ઓનાં મન કળજી આળ્યો છે એ વિચારથી હંડાં પડી
ગયા છે, પણ લાગણી પુરી સખી નથી તેથી તેઓ હડી-
લાઈ કરે છે. પણ તે હડીલાઈનો અળકાટ ગુલ થતા
ઝીવાલા રહી રહી અળકતા મોગરા જેવા છે ને તેઓનાં
આગ્રહ કેટલીના ટાંટીઓની પેઠે લથડતા થઈ ગયા છે.
મારે જે કહેવાનું છે તે હાલના જીવાનીઓને ને નવી
પ્રબંધને. બાઈઓ, હિંદુરાજ્યની સમાપ્તિની સાથે ગુજ-
રાતમાંથી શૌર્ય ગયું છે ને હિંદુરાજ્યમાં પણ ક્ષત્રી
રજપુત સિવાય ખીલ વર્ગોમાં શૌર્ય નહોતું-માર
વિદ્વાન શ્રાહ્મણો ને વિદ્વાન જનમાં ધર્મસંબંધી યુદ્ધ
અભિજ્ઞ. મુસલમાની રાજ્યમાં ગુજરાતના જીજી રાજસેન

એ ને થોડા વર્ષ ઉપર કાઠિયાવાડના જીજી નાગરો
તથા જીજી વાણીઆ એઓએ જેવાં તેવાં શૌર્ય બતાવ્યાં
છે, પણ ગુજરાતી લોકમા પાંચ દશ માણસ તે શા
હિસાબમાં! અંગ્રેજ સરકારનાં લશ્કરમાં અથવા
દેશી રાજ્યના સૈન્યમાં ગુજરાતીઓ* છે એવું મારી
તો જણમા નથી શૌર્ય સદગુણ વિના દેશનો ઉત્કર્ષ
થતો નથી, શૌર્ય સદગુણથી સ્વતંત્રતાનો ને દેશાભિ-
માનનો જોરસો પ્રકાશી રહે છે, માટે શૌર્ય ગુજરાત-
મા આવવું જોઈએ. પણ જોગવાઈથી તાલીમ નથી
ત્યારે તે કેમ આવે? શૌર્યમાં મોટો ભાગ જોરસાનો
છે ને થોડો ભાગ શરીરબળનો છે, માટે જોરસાને કળ-
વવાને તો હાલ જીજી વિચાર ને નવા વિચાર વચ્ચે
જે યુદ્ધ ચાલે છે ને જે કંઈ નાનુંસૂનું નથી, તેમાં મથવું
જોઈએ અને શરીરબળને માટે હોંસીલાઓએ અંગ્રેજ
સરકારના અથવા દેશી સેનમાં નોકરી કરવી જોઈએ,
ને સધળાઓએ જ બદલની કસરત કરવી જોઈએ.
હાલમાં શ્રાહ્મણ અને ખીલ નોતાં સધળા વાતોમાં
એકેય થવું જાય છે ને સૌની નજર દેશસુધારા તરફ છે,
માટે એ એકથી વહેમસુધારાની લડાઈમાં જેમ જેમ
ફોલ મળતી જશે તેમ તેમ શૌર્યસદગુણની શી લહે-
જત છે તે સમજવામાં આવતી જશે. પછી વળી કોઈ
દહાડો એ સદગુણની મસ્તી ગુજરાતમાં ધૂમા રહેશે
ને ત્યારે થોડા લાલ થશે-સધળા ઉઘું સુખ ભોગ-
વશે. હંડા લોહીનું સુખ જે આપણે ભોગવ્યું છે તથા
ભોગવાએ છીએ ને ગરમ લોહીનું સુખ જે ભોગવીશું
તે બેના ફેર ત્યારે સમજશે અને પછી આપણે
આપણાં ગરમ લોહીનાં સુખમાં વધારો કરવો જરી
રાખ્યા કરીશું!

શૌર્ય વિના માણસપણું રહેવું નથી, શૌર્ય વિના
આપણે રાજ્ય, ધર્મ, કાઠિના અધમ દાસ છીએ. પાતરના
કેટલાએક તળલચી ધણા સુખી છે ને ધણા ગુલરશે
પણ સુખી છે, પરંતુ ગુલરથ તે ગુલરથ ને પેલા તે
પેલા. શૌર્યથી ક્લીનતા ને સૈદ્ધ્ય આવે છે. આપણે
ઉંચા છીએ તેથી આપણામાં ઉંચું શૌર્ય આવશે ને
ઉંચું શૌર્ય આવું એટલે ઉંચા ચરા ને પછી ઉંચું સુખ
પ્રાપ્ત થશે-અર્થાત્ દેશાભિમાન થકી ઉત્પન્ન થયેલાં

* જે લખ્યા પછી પછવાડેથી માલમ પડ્યું છે કે
સુરતના કેટલાએક ટેટાઓએ અંગ્રેજ લશ્કરમાં ચાકરી
કરી છે તથા સુબેદારની પાસરી લખણ પણ કેટલાએક
ચડયા છે ને હજી પણ કેટલાએક જણ લશ્કરમાં છે. રે
જેટલા ટેટાઓ સેનમાં છે તેટલાજ ઉંચ પુરુષો લશ્કરમાં
હોત તો તેઓ કેવા બહાર દીપી નીકળત ને લોકની
ઉપર કેટલી અસર કરત !

પ્રેમ (ઐક્ય) અને શૌર્ય એ બેનો દેશીઓમાં દહાડે દહાડે વધારો થવો જોઈએ.

જેઓ સુધારાના સુખથી અને એ સુખના રસ્તામાં ને ને હરકતો આવી પડે છે તેથી અનુસયા છે તેઓને દેશ દેવાતો નથી, પણ જેઓ સમજે છે ને હરકતો ફર કરતા નથી તેઓને માથે કાયરપણાનો અને દેશસુધારાનાં કામમા આળસ રાખ્યાનો મોટો દોષ છે. બાઈઓ, વિદ્યાને સંજતિથી ઘણાનામાં વિવેક આવે છે, પણ ઉંચા જરસા તો થોડાઓનામાં જ આવે છે. પાવૈને પાનાં ન ચડે જેઓ સમજ્યા છતા હરકતો ફર કરવાનો ખંતથી ઉઠાગ નથી કરતા એવાઓને હું પાવે સમજું છઉં બીજાઓને તૈયાર થતા વાર છે એટલામા સમજીએ એ પોતાના દેશીઓ તરફ ફરજ સમજી અથવા મોટું નામ થશે એમ સમજી હોંસ રાખી જરસાઓને શીકણ કરી મેદાનમાં પડવાનો શાગ જોવા જોઈએ.

મેદાન પડેથી આપણે એકલા પડી જઈશું, પછી આપણને સૌ આગળી કરશે, આપણને સંસારસંબંધી મોટી અવગણી પડશે એવા એવા ખ્યાલથી જીવના વિચારને મન આપ્યા કરવું એ તો બાથલા બંડુ લોકના ગુલામ થવા બરાબર છે કેટલાએક તો પોતાના કાયર-પણાની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે-કે ક્ષીઓ બાજેલી થશે ત્યારેજ સુધારો વહેલો થશે. પ્રથમ ક્ષીઓ વહેજ જાતે મોટા સુધારા થયા એવું કોઈ ઇતિહાસમાં નથી. હા, ક્ષીઓનું ધરતસારસંબંધી, રીતભાતસંબંધી ને બાળકને કેળવવાસંબંધી સુધારા થાય છે, પણ પ્રથમ કરવાના સાહસિક કામમા તેઓ શું કરી શકે? વાઙ, બીજા હિંદુઓની ક્ષી કરતાં આપણા ગુજરાતીઓની ક્ષી ધણી દરજ્જે આજ પણ ઉચ્ચ છે-તેઓને પોતાને ઉદ્દેશો પહોંચવામા કેળવણીનીજ વાર છે. ક્ષીઓનો સ્વભાવ ધણી ચંચળ છે ને નવી નવી વસ્તુ ઉપર તેઓનું મન દોડે છે-નવો ધાટ, નવું કુશકું જોયું કે તેવું પોતાને કરવાને તે ધરમા સારી પેઢે મથે છે એવો આપણી ક્ષીઓનો ચંચળ સ્વભાવ છે. તેઓને બહાર પડતા ને નવા વિચાર જેમા તેઓને વધારે હટ મળે તેવું છે તે સ્વીકારતા શી વાર છે? પણ આજકાલ પુરુષ તે ક્ષી છે પુરુષ શૌર્યના કામ કરવાને અને પોતાના પુરુષાતન દેખાડવાને જન્યા છે, તેઓથી પોતાનું કામ બજવું નથી. બહુીને પુરુષાતન નથી બતાવતા તે પુરુષ અભણ રાની લોક ને પોતાના અંગળળથી પુરુષાતન બતાવે છે તેના કરતા પણ હીણા કરે છે: પુરુષપણું તો ક્યારે કે રણના જખમો લે ત્યારે-જેમ વધારે ઘાયલ થાય તેમ તેની વધારે કીર્તિ છે! રે દોરને પણ તરકો

લાગે છે ત્યારે તે શીળામાં જાય છે-રે જાનવરો પણ પોતાને સુખ મેળવવાને મથે છે તો શું તેનાથી આપણે જવું? જેઓ સમજે છે તેઓએ તો માથાં ફેરવી રણના તડકા ખાવા ને બીજાઓને બતાવવું કે અમે આ બાઈએ કીએ તેમ તમે ખાજો. એટલે થોડા કાળમાં આપણાં ઓકરા રે આપણે પોતે પણ જીવના વિચારનાં બંધન તોડી ઉઠ્યું સુખ ભોગવીશું—અફસોસ છે કે સુધારાના ઉપદેશકો બહાર પડી ઉઠ્યું સુખ ભોગવતા ને જેઓ બીજાઓનામાં દેશાભિમાન જગાવતા તેઓએ, કુળને, જાતને, વિદ્યાને અને પોતાના કરેલા ઉપદેશને કાચ લગાડયો છે! એવું એવું ભવામા આવે ત્યારે કેમ સુધારો થાય? ભણેલા લોક નોકરીને માટે ખુશામત કરે ને માહોમાહો કુસંપ રાખે ત્યારે કેમ અને? કૃલાણી કરે તો હું કર, સૌના પાછળ આપણે, એ વિચાર પોતાની કમ અકલના અથવા તાબેદારીના અથવા નામદારીના છે “આપસમાન બળ નહિ.” “પારકી આશા સદા નિરાશ.” “પાચ વર્ષનો ધરવણી ને સો વર્ષનો સુતાર” એ કહેવતો ખોટી નથી. એ કહેવતોમા સ્વતંત્રતા અને સ્વાત્મનિષ્ઠાનો ભાસ થાય છે. માટે કામ હું વારે સમજું છું, ભિખારી રહીરા પણ ગુલામગીરી નહિ કરે, એ વિચાર ગુજરાતીઓના મનમા રમતા રહેશે ત્યારે જીવસાચીએ વચવા માડવું એમ જણારો.

છેલ્લું ઉપસંહારરૂપે કેટલુંક નીચે પ્રમાણે બોલી આ વિષય બંધ કરે છું બાઈઓ, જેમ ઇંગ્લાડના તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોક હાલ ધણાએક ઉંચા સુખ ભોગવે છે તેવા સુખ ભોગવવા તરફ તમારી નજર થવા માઠી છે. પણ પ્રથમ મારે પૂછવું જોઈએ કે તમારે પોતાને કે તમારે ને તમારા ઓકરાઓએ? તમારે પોતાને તો એ સુખ ડુર્લભ છે, તોપણ તેને અર્થે હોંસ ઉઠમનું સુખ તમને છે ખર. તમારા ઓકરાઓને તો તે લઘાવો પુરેપુરો છે. પણ એમજ હશેજો કે જ્યારે આપણને ત સુખ હમણા મળવાનું નથી ત્યારે ઓકરાઓને માટે આપણે શું કરવા ઉલ્લમ કરવો જોઈએ? પણ એ બોલકું નથી પણ લવકું છે સૌને પોતાનાં સુખ કરતાં પોતાનાં ઓકરાનાં સુખની વધારે કાળજી હોય છે—માબાપ ઓકરાનાં સુખને માટે પોતે દુઃખ પામે છે. ને માબાપ પોતાના ઓકરાનું હિત નથી ઇચ્છતાં તે માબાપ પશુ-પક્ષાદિ પ્રાણીથી પણ હલકાં કરે છે. એ પ્રાણીઓમાં માબાપની પોતાનાં બચ્ચા ઉપર સંભાળ, એઓ પોતાની મેળે તે લેતા થાય છે ત્યાંસુધી હોય છે. મનુષ્યમાં તેથી વધારે હોવું જોઈએ અને છેક ઓકરા મોટા થયા પછી પણ તેઓને માટે જ્યાંસુધી શક્તિ હોય છે ત્યાંસુધી

આપ રમે છે ને મા તેનાં સુખની કાળજ રાખી તેનું
દુઃખ ઇચ્છ્યાં કરે છે. જેઓ કોઈરીતનો વિચાર કર્યાં
વિના અથવા અકળામણમાં નરીખમાં હશે તે થશે
એમ બોલે છે તેઓથી પણ પોતાને માટે અને પોતાના
છોકરાને માટે સહજ ઉદ્ધોગ થશે નહીં છે. છોકરાનું
હિત ઇચ્છું અને તે અર્થે ઉદ્યમ કરવા એ સ્વાભાવિક
છે. આપણામાં તો વળી એટલી વેલી દાઝ છે કે રખેને
છોકરાઓ પરસ્પરા વિના રહી નહીં અને માઆપ પોતાના
જીવતાં છોકરાને પરણેલો ને તેને છોકરાં થયેલાં જોવાને
ઇચ્છે છે. માઆપનો જીવ જતો હોય છે ને છોકરાનો
ખયતો હોય છે તો તેવે પ્રસંગે માઆપ મરતું કબુલ
કરે છે. ત્યારે હવે જે કામમાં તમને પણ ઉદ્યમસુખ
ને યરાસુખ મળે અને છોકરાંઓ પણ સુખી
થાય તે કામ શા સાર ન કરવું ? એકેજ જણ પોતાના
ને પોતાનાં છોકરાના સુખને અર્થે ઉદ્યમ કરે છે
ને છોકરાને માટે વારસા મૂકી નહીં છે પણ જ્યાં એકેકના
ઉદ્યમ પરસ્પરનું અહિત ઇચ્છી થાય છે ત્યાં
કોઈનો ઉદ્યમ પાર પડતો નથી ને જ્યાં એકેકના ઉદ્યમ
પરસ્પર મળતાં રહી થાય છે ત્યાં સોનો ઉદ્યમ પાર
પડે છે, વળી દુર્લભ કામ તો ધણા જણના ઐક્યથી
થાય છે માટે સૌ, જે સધળા દેશી જન, તેઓના ઉદ્ધોગ
સોનું સુખ, જે સધળા દેશી જનનું સુખ, તેને અર્થે થાય છે;
અર્થાત્ વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં પોતાના દેશીજનનું સુખ
ઇચ્છું ને તે અર્થે ઉદ્ધોગ કરવા અને તેનાં ફળ જે તન
મન ધન બળ તે આપણે આપણા છોકરાઓને માટે
વારસામાં મૂકી જવા જોઈએ. એઓ તેમાં વધારો
કરી પોતાનાં છોકરાને માટે મૂકી જશે ને તેથી દેશનો
ઉર્ધ્વ થશે. છોકરાંના છોકરા ને તેનાં છોકરા સુખ
ભોગવે તેમાં આપણે સુખ શું ? એ વિચાર ખોટો છે.
આપણને તો હોંસ ભર્યા ઉદ્યમથી જેનું સુખ થવાનું છે
તેનું સંતતિને પણ નથી થવાનું. જોઈતાં મળેલાં સુખ
કરતાં હોંસથી ઉદ્યમ કરવાનાં સુખ વધારે ઉંચાં છે.
માત્ર પોતાનું સુખ ઇચ્છું એ એકલપેટાપણું છે, પણ
પોતાના છોકરાનું, પોતાનાં ભાંડુનું, પોતાના ભાંડુનાં
છોકરાનું સુખ ઇચ્છી તે અર્થે ઉદ્ધોગ કરવા એ ખરેખર
મોટાં મનનાં પરાર્થ-પરમાર્થનાં કામ છે. જેઓ રણમાં
મરે છે તેઓ સ્વર્ગમાં નહીં એવું ગ્રંથોમાં લખ્યું છે.
તે ઉપર લખેલા પરમાર્થને માટે જોડાઓ પોતાનો
પ્રાણ આપે છે તે ઉપરથી લખ્યું છે. પોતાના દેશના
ઉર્ધ્વને માટે સૌએ પોતપોતાની તરફથી પોતાના શ્રમ
જેમ ફાવે તેમ મોટા મનથી બહાર પાડવા જોઈએ
એવું ઉપર કહ્યું. હવે આપણે તેને અર્થે ઉદ્ધોગ કરવામાં

પ્રથમ તો વહેમ શત્રુની સામા લગીને કેટલાંક
અંધન તોડવાનાં છે.

જે જે માણસ મોટાં મોટા કામ કરવાનું માથે લે છે
તેણે તેણે બહુ બહુ દુઃખ વેઠવાં જોઈએ. જેને લોક
દુઃખ કહે છે તે તેઓને હોંસ ઉદ્યમ ખેડવાનો લઘાવો છે.
દુઃખની પછવાડે સુખ. મોટા જણના દુઃખ પામવાથી
ધણને સુખ થાય ત્યારે આગલાએ દુઃખ સહી પોતાનાં
નામ કા ન અમર કરવા ? ખરે જે માણસોએ ધણું
દુઃખ વેઠ્યું છે તેઓજ માણસજાતને સુખોદાય આપનારા
થયા છે. ઐસ દેશનો તત્ત્વજ્ઞાની સોફીસ્ટ રાતદહાડો
કામ કામ ખરા જ્ઞાનનો બોધ કરતો હતો, ને રાજમંડળીના
સામા પણ સાચી વાતને સાર હિંમતથી બોલતો
હતો તેને અદાવતીઓએ તેના ઉપર મોટા આજ
ચડાવીને સરકાર પાસે મોતની સજા ઠરાવી હતી ને તે
ખિચારને ઝેર પીવું પડ્યું હતું ! ઇટાલિ દેશનો ગેલીલીઓ
વિદ્વાન, જેણે દૂરદર્શક ચંત્ર સુધાર્યો, સૂક્ષ્મદર્શક
ચંત્ર બનાવ્યો, બૃહસ્પતિના ઉપગ્રહો શોધી કહ્યાં,
તેણે સૂર્ય નથી ફરતો! પણ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ
ફરે છે એ મત ચલાવ્યું; તે ઉપરથી ધર્માચાર્યે તેને સખત
કેદખાનામાં નાખ્યો હતો કાન્સના પ્રખ્યાત વોલ્ટરે
પોતાના દેશમાં નહિ તેનું એક પુસ્તક છપાવ્યું, જેમાં
રાજ્યને ધોર પહોંચે તેનું કંઈજ નહોતું, તોપણ તેને
રાજ્યએ કેદમાં નાખ્યો હતો. કાન્સ ને ઇંગ્લાંડમાં ક્રિશ્ચિયન
ધર્મના બે મત કેથોલિક ને પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચે બચારે
મારામારી ચાલતી હતી ને રાજ્યએ પાછલાને દેહાંત
દંડ કરતા તે વખત પણ કેટલાએક પુરુષોએ ને સ્ત્રીઓએ
પોતાના મત મુક્યા નથી-જીઓએ બળી મરવું ને
પીપમાના ખીલાથી ભોંકાવું કબુલ કર્યું હતું-બલિહારી!
દેશસુધારા તે એમ થાય છે ! તુજસીદાસને શાહજહાંને
કેદ કર્યો હતો, નરસિંહમહેતાને તેના નાનીલાએ દમવામાં
કંઈ બાકી મૂકી નથી અને કેટલાક ગોંસાઈઓએ
ને સ્વામિનારાયણને પોતાનાં મત પ્રસારતાં શોડું
દુઃખ નથી વેઠવું પડ્યું !

સાચા મતને માટે-જે સાચા મતથી દેશને લાભ
થાય છે તે મતના પ્રસારને માટે આપણે કેમ બહાર
ન પડવું ? રાજ્યનો ને સૈન્યના મોટા પોતાના બૈરાં
છોકરાં માલમલકત મૂકી રણમાં નહીં છે ને ત્યાં
તેઓને મરવાનો ને રાજ્યમાં તેઓનાં વહાલાં પ્રાણીઓનો
ને વહાલી વસ્તુઓનો રચળો જવાનો સંભવ
હોય છે; માટે શું તેઓ લડવા નથી જતા ? પછવાડેથી
આપણને ને આપણાં છોકરાંઓને દુઃખ વેઠવું
પડશે એ કાયર વિચારથી શું આપણે આપણી

કરજ ન બળવવી ? સમય અનુકૂળ છે-ધણા બહુ આપણા વિચારના છે-ધણા બહુ આપણા વિચારના થશે-આપણા દાખલો નેઈ ધણા બહુ આપણા સાક્ષી થશે એમ આશા રાખવાને આપણી પ્રાર્થના કરાણે છે, અને તે છતાં આપણને દુઃખ પરશે એમ કહેણું ને અગર દુઃખ પરણું તેાપણ શુ ? પહેલ કરી દુઃખ પામે છે ને દુઃખ પામવા છતાં પણ પોતાના ટૂંક મૂલતા નથી તેનીજ દીર્ઘિત જગતમાં છે ને તેજ ખરા જનહિતેચ્છ છે. હવે તો સઘળી પાસથી હિંદુ પ્રજાનું એકથ થવા મારણ છે રાજ્ય અનુકૂળ છે. છાપખાના સહાયમાં છે, લોકનું વલણ આપણા વિચાર તરફ છે; એવા અનુકૂળ કાળમાં શરતીરો બહાર વ પંડ ને વખતનો વાક કાઢે એ તો નવાઈ જેવું છે

શ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ ખસે વર્ષમાં થયો તેનાં કારણોમાં મોટું આ છે કે ત્યાં સ્વતંત્રતા હતી પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્દોગથી અને દેશાભિમાનના એકથથી શ્રીક લોકોએ જે દુઢી મુદતમાં નામ મેળવ્યું છે તે જગતનો પ્રથમ ધરો ત્યારેજ જશે ! હાલ ગુજરાતમાં જેટલો વેપાર ચાલે છે તેટલો પૂર્વે શ્રીસમાં નહોતો ચાલતો : ગુજરાતની જમીન જેટલી રસાળ છે તેટલી શ્રીસની રસાળ નહોતી. પણ શૌર્ય, વિદ્યા ને દેશાભિમાનને જોસ્સો એ જેવા શ્રીસમાં હતાં તેમાંનો હોશ ગુજરાતમાં નથી. એજ ત્રણ વાનાથી સર્વ દેશનો ઉત્કર્ષ થયો છે ને એથીજ આપણા થવાનો છે એ ત્રણ વાતની કેળવણીને માટે:—

૧. દેશાટન થવાં જોઈએ, જેથી ધણુ ધણું જવામાં આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉરકેસય ને સાહસિક કામ કરવાના જોસ્સા વધે.

૨ કેટલાએકે નોકરાશાહીમાં સારી માહીતી મેળવવી જોઈએ. એ વિષય ઉપર હિંદુઓનું પ્રથમથીજ ધ્યાન નથી. શાહ બાણીને વહાણુ ચલાવતા બહુવું અને સમુદ્રમાં વહાણો ઉપરથી લડાઈ કેમ થાય છે તે જોડું ને તેડું આવડણુ એ આપણા દેશને ખડુ લાભકારી છે. ગુજરાતમાં કચ્છી, ખંભાતી ને રાદેરી ખલાસીઓ છે, પણ તેઓ નોકરાશાહી બહુતા નથી. ઉચી નાતના પુરોષોએ વહાણુ ખેડવાનો કલ્પ શોધવો જરૂરનો છે—પણ નતિબંધ ને વટલાવવાની ધારતી અને બીકણુપણું આપણને નડે છે, પણ ખરેખર જ્યાસુધી વિદ્યાના લાભથી સાહસિકપણું ને નોકાગુજની રીત બપ્પામાં આવી નથી ત્યાસુધી દેશનો ઉત્કર્ષ મન માન્યો થવાનો નથી. જે ઇચ્છાંડ જે મોટું બળવાન

બહુાય છે તે આટલાજ માટે કે ત્યાના ખલાસીઓ નોકા-યુદ્ધમાં બીબ બધા દેશના ખલાસીઓ કરતા શાથી વધારે હોશિયાર છે. આપણા દેશીઓ જમીન ઉપર લડવામાં એક તોપખાનાની બાબત સિવાય બીજી બધી બાબતમાં જેવા જોઈએ તેવા છે, પણ વહાણુવડે લડવાને તો તેઓને નવા પાઠ બહુવાના છે.

૩. જહેર બાખણું થવા જોઈએ કે જેથી લોકમાં હો હો થાય ને વિષય સારી પેઠે ચર્ચાય. ચાપડીઓ તો વંચાય ત્યારે વાચનારાઓના ઉપર અસર કરે, પણ બાપોગાથી અને ગ્રંથ કરનારાઓ પોતાના ગ્રંથ પોતેજ જહેરમાં કામ કામ વાચી સંભળાવે તેથી લોકનાં મન ઉપર ધણીજ અસર થાય આથીનીઅન લોકોએ સાલેમીસ યાત્રુ ખાંચા પછી નિરાશ થઈને આવેા કાયદો કર્યો હતો કે રાત્રીની પાસેથી સાલેમીસ પાણું લેવાની ગ્રંથિ વાત કાઢવી નહિ પણ એ યાત્રુના રહેનાર સાંભળે શાસ્ત્રીએ શિક્ષા થવાની ધારતીથી ગાડાનો વેશ લઈ આચેન્સના બજારમાં પોતાની બનાવેલી કવિતા ગાઈ સંભળાવી હતી, જેથી આથીનીઅને ધણા ઉરકેસયા હતા ને પછી એઓએ કાયદો રદ કરી સાલેમીસ લેવાની તૈયારી કરી હતી. એ સાંભળે ને તેના દેશાભિમાનને માટે બીબ પંડિતેએ મોટાં લાખણુ કરી શાળાશી આપી હતી. શ્રીસનો ડીમેન્ડ થનીસ ને રામનાં સિસરો એ આદિ જહેર લાખણુ કરનારાઓએ શ્રીસ ને રામનાં લોકના મન ઉપર ધણી ધણી અસર કરી છે—આપણામાં રોકર, વલ્લભ, કપીર, નાનકે થોડી નથી કીધી આપણા ગુજરાતમાં પણ સાત્રુ બક્ષ કવિઓએ પોતાની કવિતા લોકની આગળ વારે વારે વાચીને તેઓને બોધ કર્યો છે. હાલમાં પ્રેમમૈત્રી-સંગંધી પુસ્તકોની જરૂર છે. તેમ વીરરસના પુસ્તકોની પણ જરૂર છે. રાજ્યની સ્થિતિ સુધારવામાં વીરરસ કવિતા રામચાણુ ઉપાય છે. શ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ જે ૯ સ પહેલાં ૪૦૦ વર્ષ ઉપર દીપી નીકળ્યો તે ૪ સ. ની પહેલાં ૧૦૦૦થી તે ૯. સ. ની પહેલાં પછપ વર્ષ સુધી એટલે સવાચારસે વર્ષમાં જે વીરરસ-કવિતા કામોદાહમ ગવાએલી તેથી દૈદીબૂત થયેલા દેશાભિમાન વેડ દીપી નીકળ્યો હતો. આપણામાં જયારે સંસ્કૃત વાણી સર્વત્ર ચાલતી ત્યારે રામાયણુ ને મહાભારતના યુદ્ધપ્રસંગ ગવાતા. મુસલમાનના આવ્યા પછી ગુજરાતમાં ૨૦૦૫ુતો તે જે પુસ્તકના યુદ્ધપ્રસંગનાં લાખાંતર ને ચંદનો રાસો માતા, પણ એ ગીતોની અસર બીબ વર્ગો ઉપર નહિજ. આજ હવે સઘળા વર્ગની લાખા એક થઈ છે માટે, ને સુધારાનો નવો વિષય

દેશમાં દાખલ થયો છે માટે, નીરસકવિતા બહેરમાં ગવાવાનો આજ નીકળવો નેઈએ. કેટલાંક કવિ-ઓએ રામાયણ, મહાભારતમાંના યુદ્ધપ્રસંગ ગુજરાતીમાં બનાવવા.

૪, બહેર કામમાં મન ધાલવું ને રાજપ્રકરણમાં માહિતી મેળવવી, એથી બુદ્ધિ વધે છે, લાગણીઓ ઉરકે-રાય છે ને શૌર્ય વધે છે. માત્ર સ્વાર્થમાં ને સંસારી સુખમાં મગ્ન રહેવું એથી એકલપેટાપણું ને હીચકારા-પણું આવે છે, પણ બહેરમાં બહાર પડવાથી વિદ્યાના વિષયમાં અને સરકારસંબંધી વિષયમાં તરકાર કરવાની ટેવ પડે છે ને પુરુષાત્તન પ્રકાશી રહે છે.

જ્યાંસુધી એકે જણ વિચાર કરવાની ટેવ નહિ પાડે, સમજ્યા પછી દુઃખ ખમવાની બીકે પોતાના વિચાર ને હોંસ અમલમાં નહિ આણે, અમલમાં આણી ટેકથી નહિ રહે ત્યાંસુધી-દેશી જનની દાગે દેશહિતના કામમાં રણયોજનો ઉઠા નેરસો નહિ રાખે ત્યાંસુધી -સ્વતંત્રતા વિના, દેશાભિમાન વિના, વિદ્યા, નીતિ ઉદ્યમ ને શૌર્ય વિના કોઈ કાળે આપણી દશા ફરવાની નથી. વખત તો પોતાનું કામ કરેજ, પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણું કામ વહેણ ને સહેલું થાય તેમ કરવું નેઈએ. ખરેખર યુદ્ધની નીતિ સૌએ શીખવી નેઈએ. જખમ મળે ને હાર થાય તોપણ હીથેલી વાત છાડવી નહિ ને ખંતથી મથતાંજ રહેવું ઉઠ્યા નેરસામાં ધૂ-યા કર્યંથી દેશનો ઉત્કર્ષ વહેલો મોડો થશેજ નેજ મળવો દુર્લભ છે, તોપણ જે આપણે આપણા નેરસા શિકલ કરી રાખી નેજને માટે ટાપી રહીશું તો તે મળ્યા વગર રહેનાર નથી.

હોસલમાં શૌર્યરૂપી વીજળીઓના અખંડ ચળકાટ ને સાહસ તથા બળમાં ગર્જના એ વડે સુવિચારરૂપી પાણીથી જ્યાં ત્યાં દેશમાં રેલંદેલા થશે અને નેકે થોડી-વાર યુદ્ધની કાપાકાપીથી થતો બગાડરૂપી કાદવ ધણો વધશે, તોપણ પછી ઉઘાં યશ ને ઉઘા સુખ એ રૂપી શરદજનુનાં જે ફેર સાદ્ય તેના આપણે લહાવા લઈશું! અસ્તુ.

નેકે કાઠિઆવાડ (સૌરાષ્ટ્ર) ગુજરાતથી જુદું મણાં-ય છે તોપણ તે બન્ને પ્રાન્તના લોક ધણો નિકટ સંબંધ ધરાવે છે એક વખત એવો હતો કે સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યની સત્તાતળે ગુજરાત હતું ને એક વખત એવો હતો કે ગુજરાતની સત્તાતળે સૌરાષ્ટ્ર હતું આજકાલ બ્રાહ્મણે લીધે, ધર્મને લીધે, વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસારને લીધે, ખતેના ઉપર એકજ રાજ્યસત્તા થોડી ને પુરી હોવાને લીધે પ્રભરૂપે ગુજરાતી ને કાઠિઆવાડી એકય

વધારતા બંધ છે. કંચ જરા વધારે દૂર છે ને નેકે ત્યાંની મૂળ ભાષા જુદી છે તોપણ આજ કાલ ગુજરાતી ભાષા ત્યાં પણ વિશેષ પ્રસરવા માંડી છે. અર્થાત્ કંચી-ઓનું પણ આપણી સાથે એકય થવું બંધ છે. પાર-સીએ ગુજરાતી બોલનાર છે, પણ તેઓની મૂળ જન્મભૂમિ આ દેશમાં ન હોવાથી ને તેઓનો ધર્મ જુદો હોવાથી તેઓનો આપણી સાથે ધણો મેળાપ નથી. તોપણ રાજ્યસંબંધી વિચારમાં (અંગેજ સત્તા-તળે તો) તેઓ આપણને મળતા છે ગુજરાતીઓના થવાના ઉત્કર્ષ વિષે તો નિબંધમાં કહ્યું છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી, તોપણ જેમ ગુજરાતના લોકની ભૂતવર્તમાન સ્થિતિ વર્ણી છે તેમ કાઠિઆવાડના ને કંચના લોકની સ્થિતિ વિષે પણ બોલવું નેઈએ કે ત્યાંના લોકને પણ ઉત્તેજન મળે.

કાઠિઆવાડ વિષે—(૬. સ ની પહેલાં ચાયા સૈકાથી તે ૬. સ ની પછીના ૫-૧ સૈકા સુધીમાં) મગચના (બહાર પ્રાન્તના) મોરી વંશના રાજની, પછી રાકલોકની ને પછી વજ્જીપુરના રાજઓની એમ અનુક્રમે વિશેષ સના હતી. જયારે મોરી વંશના રાજને સૌરાષ્ટ્ર તામે હવ ત્યારે અહીંના સત્તાધારીઓએ અને કેટલાક લોકોએ અસોકના વખતમાં બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો વજ્જીપુરનું રાજ્ય જે કનકસેને રથાષ્ટ્ર હતું ને જે શિલાદિત્યના વખતમાં ૫-૧ સૈકામાં પાર્થિ-અન લોકથી નારા પાર્યુ તે રાજ્ય આખા કાઠિઆવાડ-માં સૌથી મોટું ને આબાદ હતું, ને તે વેળા લોકની સ્થિતિ ધણી સારી હતી.

એ રાજ્ય બાળ્યા પછી કાઠિઆવાડના લોક વીખરાઈ ગયા કેટલાંકે વર્ષે ત્યાં આવડા, વાળા, નેકવા, આહીર, રખારી, મેર અને બાખરીઆ લોકની વસ્તી જણાવી હતી એ સઘળામાં આવડા ધણા નેરાવર હતા. એઆ આખામંડળ ને પ્રભાસના ચાચીઆની સાથે છુટારાનો ધંધો કરતા ને આખા પ્રાન્તમાં લટકાટ ને જુલમથી અત્યવસ્થા હતી. એઓ પણ સાતમાં સૈકામાં છેક કનજેર થઈ જઈ વેસઈ થયા હતા.

પછી એ આવડા વંશમાંના એકે પંચાસરમાં રાજ્ય રથાષ્ટ્ર ને એ આબાદ થવા લાગ્યું એટલામાં (દોહ-તાબાદની પાસેના) કલ્યાણી નગરના સોલંકી ભવડે પંચાસરના જયશિખર ઉપર સવાસી કરી એના રાજ્ય-નો અંત આણ્યો (૬ સ. ૭૦૦)

પછી જયશિખરના દીકરા વનરાજે ૬. સ ૭૪૯માં અણહીલવાડનું-ગુજરાતનું રાજ્ય રથાષ્ટ્ર. એ

વંશના રાજ્યોની સત્તા સઘળાં સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ ઉપર હતી. અહીંના રાજા તેઓને ખંડણી આપતા.

આવડા વંશના છેલ્લા એક જે રાજાના વખતમાં બદલ વંશના કોઈ ચૂડાસન નામે લોકે સિંધ તરફથી આવીને ખીરનારમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અહીંના વામનસ્થળી-વંશીના મહારિષિ રાજાને સોલંકી મૂળ-રાજાના કૌન્યે પરાભવ કરી તેને મારી નાખ્યો હતો. એથી તેર વર્ષ ગીરનાર શુભરાતની સત્તામાં હતી

ઇ. સ. ૬૬૨માં મહારિષિના દીકરા નોથલે * આહી-રાની મદદથી ગીરનાર પાછું લીધું એ પરાક્રમી હતો ને નવ સોરઠનો ધણી કહેવાતો, તોપણ તે કંઈ આખા સોરઠના રાજા નહોતો. ઉગરભાગમાં જન્મવા વશનું ને પૂર્વભાગમાં વાળાઓનું રાજ્ય હતું પણ એ વંશળી ને અણલીલવારનાં રાજયોથી જાખાં પડી ગયા હતા.

સોલંકી કસ્ટુના વખતમાં પાટડીમાં હરપાળ જાલાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું

વાઘલા વંશના પુરુષો પણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા રાખી રહ્યા હતા. એમાંના વીસલદેવના વખતમાં પરમાર શાખાના સોડા રજપુત સિંધથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. એઓએ વાઘલાઓ પાસેથી ગરાસ મેળવી પોતાનું એક જુદું સંસ્થાન સ્થાપ્યું.

જ્યારે અહીંહીના શુભરાતનું રાજ્ય પાંચમાસ કરી સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે પહોંચે કૌંચ લેઈ પોતાની રાજપાનીમાં ગયા ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી રાજ્યોએ સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા ને કેટલાક નવા રાજધાની સ્થાપના થઈ એમાં રાઠોરે આખા તથા નાધરના ને ગોહલે ચૂડાસમાં રાજાના આશ્રય-તળે પંચાળમાં એમ નવા રાજ્ય સ્થાપ્યા. વાળા રાજાએ પોતાની સત્તા વધારી. કાઠીઓએ પોતાનું નવું રાજ્ય કયું; પણ એ સઘળામાં વાઘલા જોરાવર હતા. એક ભાગમાં મુસલમાનનું પણ મોટું રાજ્ય હતું

મહમદ ગેગડાએ જુનાગઢના ચૂડાસમાં મંડળિકને વટલાવી તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું ને ધણાએક મુસલમાનને વસાવ્યા તેમ આખામંડળમાં પણ તેઓએ પોતાની સત્તા ખંસાડી

* એના વંશ ચાલ્યો તેમાં તેના દીકરા મંડળિક મહમુદ ગાંધીને ખંડણી આપવી કબુલ કરી તેને તાળે યથો હતો. એ વંશના છઠ્ઠા ચૂડચંદના ભાઈ ખેગારે સિદ્ધરાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું એ વંશના ૧૦-૧૧માં ખેગાર (રાહ-ગારિયા) તથા જયસિંહ એઓ ધૃતરાજના સુદ્રમાં હતા. વંશના ચૌદમે ખેગાર મહીપાળ અહમદશાહ સાથે ઇ. સ. ૧૪૧૪માં લડ્યો હતો અને છેલ્લો-મંડળિક ત્રીજે એને મહમદ ગેગડે ઇ. સ. ૧૪૭૨માં પદબ્રજ કર્યો હતો.

શુભરાત મહમુદશાહ બાદશાહના વખતમાં ભમ રાવળે ભમનગર વસાવ્યું (ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં).

જુનાગઢમાં ૧૪૭૨થી શુભરાતથી મુખાઓ આવતા, પણ ૧૭૩૮માં બહાદુરખાં બાળાએ વંશ સ્થાપ્યો જે આજ લગી ચાલે છે.

ભાવનગરનું રાજ્ય ભાવસંગજીએ ૧૭૨૨માં સ્થાપ્યું તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ.

ઇ. સ. ૧૭૪૧થી ગાયકવાડનાં લશ્કરે કાઠિઆવાડમાં આવવા માંડ્યું ને એઓએ પણ પોતાના મહાલ કર્યા.

ઇ. સ. ૧૮૦૦ પછી અંમેજનાં લશ્કરે કાઠિઆવાડમાં આવવા માંડ્યા ને ઇ. સ. ૧૮૧૬માં તેઓએ રાજકોટમાં પોતાનો કાપ બાંધ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૦૦ સુધીમાં નાના રાજ્યો સ્થપાયાં તેમાં આજ મુખ્ય ભમનગરનું ને પોરબંદરનું ને પછીનાં ૪૦ વર્ષમાં જે સ્થપાયાં તેમાં ભાવનગરનું ને જુનાગઢનું છે.

ઉપર પ્રમાણે કાઠિઆવાડની અવ્યવસ્થા જોતા લોકની સ્થિતિ સારી હતી એમ કેમ વિચાર અપાય ? સૌ રાજ્યો પોતપોતાના સ્વતંત્રપણાની ટેડાઈમાં રહીને પરસ્પર અને પરદેશી રાજ્ય સાથે મારામારી કરવામાં અને પોતાનું સંરક્ષણ કરવામાં ગુંથવાઈ રહ્યાં હતા. તેઓએ લશ્કરી ખર્ચથી પોતાના ખર્ચના ખાલી કર્યા અને હંમેશા લડાઈમાં શકાયથી પોતાનાં રૂડાં બળ ધટાડ્યા કેટલાંએક તો એવી દશામાં આવી ગયાં કે નાના રાજાઓએ પોતાના નિભાવને માટે મુસલમાની ધર્મ કણ્ણ કર્યા અને કેટલાંએક પોતાની દીકરી મુસલમાનને દીધી. રાજ્યોના કંડા થવાનું એક કારણ ભાયાતોમાં થતી વહેંચણું પણ છે. જો કે લડાઈઓમાં રાજવર્ગમાંનાઓએ શરવીરપણું દેખાડ્યું છે, કેટલાંએક બહાદુરવીઓએ * દેખાડ્યા છે અને પ્રજાવર્ગમાંના ચાર પાંચ નાગરિકો ને એક જે વાણીયાઓએ

* એમાં જેકસુર ખાચર, વાજસુર ખાચર, બાવાવાળા જોગીદાસ ખુમાણ, જોરાલો મેયો, ખીગલો મેયો ને રાતડિયો મેહ એ હતા.

જુનમનગરના રાજ્યમાં નાગર શંકરદાસ મહેતા સિપાઈ-ગીરીથી નામકિત છે. એ જસાજી ભમના વખતમાં ઇ. સ. ૧૬૧૬માં હતો. જુનાગઢના અમરજી દિવાને નવાબ મહો-બતખાનની નોકરીમાં રહી ધણીકવાર લશ્કર લઈજઈને ધણાંએક કિલ્લા ફતેહ કર્યા હતા. તેને દિવાનનો ખિતાબ તથા-બનો કિલ્લા ફતેહ કર્યા પછી પછવાડેથી આપવામાં આવ્યો હતો. એ ૧૮૮૪માં દરબારના ખટપટીઓથી ફતલ થયો

ગુજરાતમાં ને દરબારમાં પરાક્રમ બતાવ્યાં છે તોપણ આમ નહિ કહેવાય કે રાજવર્ગની સ્થિતિ ને પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ સારી હતી. પ્રજાની ધર્મસંબંધી ને વિદ્યાસંબંધી સ્થિતિ પુરેપુરી બગી. ઉચ્ચ ધરના—ખેતીવાડી ને કારખાનાં વૃદ્ધાં, અજ્ઞાનથી પાખંડમત કેલામાં અને સદાની ચિંતાથી લોક બીકણ, કાયર, સ્વર્થી ને મમતી થતા ગયા. આહા! એ સધળાં રાજ્યોએ સંપ કરીને પરદેશીનું કાવવા દીધું ન હોત ને પણ એક મોટાના અધિપતિના નીચે રહ્યાં હોત તો આજ સૌરાષ્ટ્રની કેવી રૂઝી સ્થિતિ હોત !

જ્યાં અનેક નાનાં રાજ્યો, જ્યાં તેઓમા પરસ્પર અટક, જ્યાં બહારવટીઆના ત્રાસ, જ્યાં રાજવર્ગ પોતાની બહારની સ્થિતિમાં સુખ સમજતો, જ્યાં પ્રજા દુઃખી, જ્યાં લોકમાં વિદ્યા ને હોંસ નહિ તે પ્રાંતમા સ્વસ્થતા ક્યાંથી ને સ્વસ્થતા બિના સુધારો ક્યાંથી ? નહિ વિદ્યાભ્યાસરૂપી હજી, નહિ સંગતિરૂપી હોંસવાળી ખેત ને નહિ દયા-હૃદ-કદરૂપી વરસાદ; હવે લોકની સ્થિતિ રૂપી ભોય કેમ ખેડાય, જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ કેમ થાય, ને સમૃદ્ધિરૂપી ફળ કેમ આવે ? એવી ને કાઠિઆવાડની સ્થિતિ તેમાં આ વંદર વર્ષમા કેટલો ફેરફાર થયો છે તે નોંધો.

જુઓ—પ્રથમ તો સુખઈમા આપણા લોકમાં વિદ્યા ઉદય, ને હોંસ પ્રગટ થયા ને ત્યાંથી પણ સુરત, અમદાવાદ ને કાઠિઆવાડમાં એમ કમે છે. ધર્મસંબંધી વિષયમાં માત્ર નગરના વિજ્ઞાનાયના પ્રસિદ્ધપણથી લોકમાં જરા હોંસ હતી. જ્યારથી જુનાગઢમાં નવાખને ત્યાં પ્રાણલાલ મધુરાદાસ રહ્યા ને એઓએ એક નિરાળ કહડાવી તેનું ઉપરીપણું શખ્યું ત્યારથી કંઈ શકુન થવા લાગ્યા. જ્યારથી ભોળીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ કાઠિઆવાડમાં નિરાળો કાઢવાને ને તેનું ઉપરીપણું કરવાને નિમાયા ત્યારથી ધણાએક ઊકરાએ ગુજરાતી અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. ભાવનગરમાં ઊકરાઓની નિરાળ થઈ ને તેનું કામ તડકામંધ ચાલવા લાગ્યું. જ્યારથી ગોપાળજી સુરભાઈના ઉપરીપણા નીચે કેળવણીપાઠ આપ્યું ત્યારથી નિરાળની સંખ્યા યોગજી વધી છે—આજ ૨૦૦ નિરાળો છે. ધણાંક પુસ્તકો લોકમાં વંચાવા માંડ્યા છે. જુનાગઢ, ભાવનગરના

હતો. રૂઝનાયજી, અહમદખાનનો દિવાન હતો. એ દરબારી કામમાં સારી પેઠે માહેર અને લશ્કરી કવાયતમાં કાબેલ હતો; તેમ રાજ્યનું ભણું ઇન્છનાર ને પ્રમાણિક હતો. એ રીતે તેના ભાઈ રણછોડજી દિવાનેલખ્યું છે. એ ૧૮૧૬માં ગુજર્યો.

પણ ચાર ઊકરાઓ યુનિવર્સિટીમાં પણ દાખલ થયા છે. અંગ્રેજી બહુલા વિદ્વાનોની સંખ્યા કાઠિઆવાડમા વધતી જાય છે. રાજકોટ ને જુનાગઢ ને ભાવનગરમાં એકેકું ચોપાનીઈ નીકળવા માંડ્યું છે—ડુંકામા લોકને કેળવણી પામવાના સાધનમા ને મુખ્ય તેમાં બહેર ન્યૂસપેપર સિવાય બીજાં બધાં છે.

વેપારસંબંધી ઉદ્યોગ વહાણ આગબોટ ધમધોકારે ચાલે છે. ૧૮૬૬માં એજટ ખેતીવાડીસંબંધી વિલાયતી બ્રાન્ડ, સંચા વગેરેને માટે ને મેળો મેળવ્યો હતો તે પણ લોકની જિજ્ઞાસા વધારવાનું ને પણ લાભ લેવાનું સાધન હતું. રસ્તાઓ—નિશાળનાં—દવાખાનાનાં—પુસ્તક-શાળાનાં—કાકની ઓફીસનાં ને બીજાં મકાનાં, સંવાડકા, પૂલ, તળાવ, કુવા, ધર્મશાળા વગેરે ભાવનગર ને પાલીતાણાનાં રાજ્યમા નવાં બન્યાં છે. રેલ્વેની સડક બંધાવાની પણ ગોઠવણ થાય છે.

રાજ્યસ્થાનના લોકમાં ધર્મ—નીતિ—સંસારસંબંધી વિષયોમા ઉચ્ચ હોંસ મેડેથી આવે છે ને તે આવશેજ, કારણ કે ભગવાન જીવાનેમા તેવા વિચાર દાખલ થવા માંડ્યા છે. લોકેબહાર ફરવા માંડ્યું છે ને પુસ્તકો વંચાય છે.

રાજ્યસંબંધી વિષયમા પણ સુધારો થતો માલમ પડે છે. જુરીની વાત છે કે રાજ્યમા કારભારીઓએ પણ ભાવે કે કલાવે દેશહિતકારી બુદ્ધિ કે અંગ્રેજ-સરકારના માનીતા થવાની બુદ્ધિથી દેખાદેખીથી પણ અંગ્રેજી કાક પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યાં છે. ભમ-નગરમાં એકે સુધારાવાળી ટોળીનું ન ફાળ્યું, તોપણ તે ટોળીએ પોતાના ભોડી વારતા પ્રવેશથી આપા કાઠિઆવાડના રાજ્યકારભારીઓના એક રીતે અભિમાન ઉતાર્યો છે. કામદાર લોક ને આમજ સમજતા કે ઈસકોલીઆ તે રાજકાજમાં શું સમજે ? તેઓ આજ જ્ય છે કે અંગ્રેજી બાણેલાના કેવા દોર છે. રાજકુવરોએ કેળવણી લેવી શરૂ કરી છે. જુના કારભારીઓ બહુ ચૂક્યા છે કે આગળ જતાં આપણે નીકળું કહણુ છે ને એ ઉપરથી તેઓએ પોતાના ઊકરાઓને અંગ્રેજ અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો છે. તેઓએ અંગ્રેજ સરકારથી માન મેળવવાને પોતપોતાના રાજ્યમા સુધારાનાં કામ સરસારથી દર્શાવવા માગ્યાં છે ને જોકે અંદર-ખાને હાલ સુધારો નથી તોપણ તે વહેલો મોડો થશેજ.

જ્યાં કંઈ નહોતું ત્યાં ઉપર પ્રમાણે જવામા આવે છે ત્યારે હવે ધટતા ઉપાયો કામે લગાવ્યાથી પ્રાંતની ચહેલી દસા જલદીથી થશે એમ કેમ ન કહેવાય ?

કચ્છનું રાજ્ય ઇ. સ.ના નવમાં સદામાં લાખા કુલાણીએ માંડ્યું, તેની પહેલાં ત્યાં આવડા, વાદેશ ને

કાઠી લોક વસતા હતા ને એઓના નાના નાનાં રાજ્યો હતાં, લાખાના વંશમાં બહા નામે રાજ થયો કે જેના ઉપરથી તેના વંશજન બદલન કહેવાય છે તેને ત્રણ દીકરા હતા, ને એમાં એકનું નામ જમરાવળ હતું. એણે પોતાના ભાઈને મારી નાખી ગાદી લઈ લીધી હતી તેથી એને પોતાના ભત્રીજા સાથે ચોદ વર્ષ લડાઈ લડી પડી. છેવટે ભત્રીજાનું ક્રોધુ ને જીત પોતાના ૭૦૦ સવારી સાથે નાઠો. એણે પછી કાઠિઆવાડમાં નગરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ સ ૧૫૪૦-૫૦

પ્રથમ સને ૧૮૦૬માં ને પછી ૧૮૧૬માં કચ્છના રાજાને અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા ત્યાંસુધી રાજ્ય વર્ષના દરમિયાનમાં કચ્છના રાજ્યમાં સ્વરચતા નહોતી. ગાદીને માટે કુટુંબ ક્લેરા, આસપાસના લાયાતની સલાવળી ને તેમના હુમલા, ચાચીઆ તથા લુટારાના ત્રાસ અને દરબારી કામદારોની ખટપટ એ સી જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવતાં

અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા તેની પહેલા ઘણાંએ વર્ષ ને પછી પણ થોડાંએક વખત કચ્છમાં મુસલમાનનું પ્રાબલ્ય વનારે હતું ભાઈજાવાસોવના બચવસુમાં જામદાર કૃતદમહમદ* રાજ્યનો કુલ અખત્યારી હતો. કચ્છમાં હિંદુ ને મુસલમાન એવા બે ધર્મ છે રાવ મુસલમાન અથવા હિંદુધર્મ પાળના હાલમાં રાવ શિવભાઈ છે મોટી વરની રજપુત ને મુસલમાનની છે ને તેઓ લડવંયા છે કચ્છમાં વેપાર બહેળો છે,— વેપારી ભાટીઆ, લુવાણા, વગેરે અરબસ્તાન ને જંગ-

* કચ્છમાં પ્રબળવર્ગમાં ત્રણ મોટા નામાંકિત ગણાય છે. કૃતદમહમદ, સુદરજ ખતરી ને લખમીદાસ નાગર. સુદરજ એ બુજનો ખતરી પ્રથમ ઘણીજ ગરીબ હાલતમાં હતો એણે ઘોડાની સોદાગીરી કરવા માડી ને એથી એને કામદાર અંગ્રેજ સાથે એળખાણ થયું. સુદરજ ઉપર અંગ્રેજોનો એટલો તો ભરોસો બેઠો કે તેને કંપનિનો એજન્ટ ઠેરવ્યો. કાઠિઆવાડ કચ્છનાં રાજ્યો સાથે રાજ્ય સંબંધી કોલકરાર વગેરેનો વહેવાર સુદરજ કરતો. કૃતદમહમદ જેવો લશ્કરમાં સારી સરદારી કરતો તેવોજ તે રાજકાજમાં પણ કાબેલ હતો. એણે ઘણી લડાઈઓ કૃતદમદ સ્ત્રીને કચ્છનાં રાજ્યને સારી પેઠે વખાણું છે. જેમ એ પોતાના રાજ્યને આગાહ કરતો તેમ નવા બંડલા રાજ્યનો પણ બંદોબસ્ત કરી ગણ્યો. એ કંઈજ ભગ્યો નહોતો, તોપણ તેનામાં હોંસ ને નેર બળા હતા, તેમ તે પુણ વિચારના પણ હતા. બની પ્રસિદ્ધિ દૂરના મુસલમાની રાજ્યોમાં પણ ગઈ હતી એ સુલતાન સાથે હંમેસા કાગળ પત્રો ને વખતે વખતે નજરાણાનો વહેવાર રાખતો સુલતાને તેને એ-તોપ બક્ષીશ કરી હતી એ ૬૧ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૧૩માં મુત્યા

બાર સુધી જીવ્ય છે. સલ્કટો, ધાતુ ઉપર નક્કી કરનારા, ચિતારા, વણકરો વગેરે સારા કારીગરો છે, પણ પ્રાકૃતિક વાણીઆ સિવાય બીજા કોઈ લોક વાચી લખી જાણતા નથી

અંગ્રેજ રાજ્યના સંબંધ થોડે આટલો મુધારો થયો છે:—ગુલામનો બંધો બંધ થયો છે, બાળક દીકરીઓ કમેતે મરતી બંધ થઈ છે, સતી થવાનો ચાલ બંધ થયો છે અને બાચાંતો તથા બીજાઓ આગળની પેઠે જ્યારે ત્યારે જ્યાનમાથી તરવાર કાઢતા નથી. બુજ, માંડવી, મુદારામાં નિશાળો ને લાયબ્રેરિઓ થઈ છે, વજ્રબી મહારાજના જેર નરમ પડ્યા છે. વૈષ્ણવોની આસ્થા તેઓ પરથી લાડી ગઈ છે; માંડવીના લોકે તો બે ત્રણવાર મહારાજને કાઠી મૂક્યા હતા લોકમાં વાચવાનો શોખ થોડો થોડો પેલા થયો છે દરબારમાં અંગ્રેજ ભણેલા પણ કામદારો છે.

વિદ્યાસંબંધી ને સંસારસંબંધી સ્થિતિમાં જે કંઈ મુધારો થયો છે તે રાજધાનીના ને બંદરના લોકમાં બંદરના લાગમાં થયો નથી અંગ્રેજ ભણેલા કામદારો છે, પણ જુના ખટપટીઆઓ આગળ તેમનું ચાલતું નથી. વેપારીઓ છડા પરદેશ વેઠે છે, તેથી ધરસંસારમાં સળો સારી પેઠે છે ને તેઓ જુના વેપારનેજ વળગી રહ્યા છે તેથી તેઓની દમાઈ આછી થઈ છે. એ ખામીઓ છે તે વિદ્યા પ્રસરવાથી દૂર થશે. લોકમાં શૌર્ય ને હલમ છે, પણ વિદ્યા ને નીતિ નથી માટે જ્યારે એ પ્રસરશે ત્યારે દેશાભિમાન જેવું જોઈએ તેવું શોભી રહેશે.

ઉમેરો.

કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ ને સ્થિતિ ઉપરથી પાછા કર્મ એમ છે, તોપણ કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ એ પ્રથમ ને મુખ્ય છે. સારાં કર્મ ઉપરથી સારી સ્થિતિ વહેલી મોડી પણ થાયજ, પણ સારી સ્થિતિથીજ સારા કર્મ થાય એમ નથી. લોક પાસે ક્રૈય હોય તો વિદ્યા વધારવાના ને હક મેળવવાના સાધન વહેલાં મળી આવે, પણ લોકમાં જે પ્રથમ થોડી ઘણી વિદ્યા અને પુષ્કળ હંમેજ હોય ત્યારે રાજ્ય અનુકૂળ, પ્રબલિતેચ્છુ ને ગુણપ્રાહક હોય તો વિદ્યા, સદ્ગુણ ને સમૃદ્ધિ વધારવાનો યોગ વહેલો આવે, પણ ક્યારે કે પ્રજામાં સ્વતંત્રતા હોય ત્યારે આપણા લોક પાસે પૈસો છે, પણ વિદ્યા ને સદ્ગુણ નથી, તેથી તેઓ તેની વ્યવસ્થા કરી જાણતા નથી રાજ્ય અનુકૂળ છે, પણ વિદ્યા અને દેશાભિમાન તેમ સ્વતંત્રતાના જોરસા વિના આપણે આપણા

હક માગી શકતા નથી. માટે લોકમાં વિદ્યાસદ્-ગુણની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એ ધીમે ધીમે તો થશે, પણ કંઈ સ્થિતિમાં આવતાં પહેલાં આપણે હજી ઘણાં કામો કરવાના છે માટે વિદ્યા-સદ્ગુણની વૃદ્ધિ પહેલી થાય તેવું કરવું જરૂરનું છે. એ ક્યારે થાય કે તેનાં સુખદ દુઃખ બહાર અથવા માહે પ્રત્યક્ષ દેખાય ત્યારે. જે કોઈ આશા ધીરજ બંધથી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે અને જે કોઈ રૂઝી સંગતિમાં રહી સારા બોધને પોતાના અનુભવમાં આણે છે તેને પદવી, માન, ધન ઇત્યાદિનો લાભ થાય છે અથવા તેને નથી થતો તોપણ મનના સુખનો ને પછી અમર માનનો લાભ થાય છે.

વિદ્યાભ્યાસથી બુદ્ધિમાં વધારો અને સદ્ગુણમાં વધારો થાય છે-બુદ્ધિના વધારાથી આપણે અંકદેશી ટળાને બહુદેશી થઈએ છીએ. સદ્ગુણના વધારાથી આપણે આપણા ધડાયલા વિચારપ્રમાણે કામ કરવાનું શક્તિમાન થઈએ છીએ. વિદ્યાનો પ્રસાર થવા લાગ્યા છે ને દુઃખ પણ આવવા માંડ્યા છે, એ વિષે* મેં બીજા

* આ વીસ વર્ષમાં વિદ્યા ભાગીને જેઓ પ્રસિદ્ધ થયેલા અથવા થવા જોગ છે તે ઉપરથી જાણી શકે કે સરસ્વતીરૂપી નદી બ્રાહ્મણને માટેજ નથી, પણ સર્વ જ્ઞાનિને માટે છે. વાળીઆઓમાં વિદ્યા નહોતી તે વાળીઆ બ્રાહ્મણો કરતા વધી ગયા છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણોનું જોર મંડી ગયું છે મેં પાછળ કહ્યું છે કે વૈશ્ય ને શૂદ્ર જો ભણ્યા હોત ને તેઓમાં દેશાભિમાન હતો તો તેઓ રાજ્યની ખરાબી ન થવા દેત. એનો દાખલો આજ ભેઈએ છીએ. આજ-કાલ વાળીઆઓ બહાર પડ્યા છે. બ્રાહ્મણનેજ મંત્ર (વિદ્યા)નો ઉપદેશ હતો એમ નહોતું. એન જો હતો તો વસિષ્ઠ, પરાશર ઇ. બ્રાહ્મણ કેમ થયા? પણ મંત્ર-વિદ્યાથી બ્રાહ્મણ થવાય એવું હતું. માટે વિદ્યા બાજુ તે સંસ્કારી થાય એ ખરું છે. વાળીઆઓ વિદ્વાન થતા જાય છે ને લોકને ઉપદેશ કરે છે. યુનિવર્સિટીમાં “બી. એ.” તો ખિતાબ મળેલો એવા નવ જણ તેમાં એક નાગર ગત થયો છે ને બાકીના આઠમાં ૫ વાળીઆ, ૨ કાયથ ને ૧ ક્ષત્રી છે. એ ક્ષત્રી હાલ “એમ. એ.” થયાં છે. “એલ. એલ. બી.” ના ખિતાબમાં ત્રણ વાળીઆ ને એક કાયથ મદ્રાસની યુનિવર્સિટીથી મળેલા ખિતાબવાળા છે. ઈન્જનેરિંગ ખાતામાં એક વાળીઆ ને એક કાયથ ઘણા પ્રવીણ છે. દાદતરીમાં પાસ થયેલામાં બે કાયથ ને બે વાળીઆ છે. પ્રખ્યાત વકીલમાં ૧ કાયથ ને ૧ ક્ષત્રી છે. કેળવણી ખાતામાં સારા વિદ્વાન પંદરેક છે, તેમાં ૧૦ બ્રાહ્મણો, ૩ વાળીઆ ને બે ક્ષત્રી છે. અધિકારની ગણતરીમાં આવે તેવા દરેક હાઈએ તો તેમાં છએક બ્રાહ્મણ ને ચારેક વાળીઆ છે અંગ્રેજ ન્યુસપેપરમાં ઘણું ખર સખનારાઓમાં ચારેક ત્રાણીઆ ને બે ત્રણ બ્રાહ્મણો છે.

૨૫૬માં કહ્યું છે, પણ હવે એમાં વૃદ્ધિ થવા કરે તેની આપણી વૃત્તિ સદા હોવી જોઈએ.

ધર્મ તથા નીતિસંબંધી વિષયોમાં કંઈ વૃદ્ધિ કરવાની રહી નથી, માત્ર રૂઝી બવસ્થા કરવાની છે. ઈશ્વર-આત્મા-મૂનિસંસ્કાર-પૂજન-વૈરાગ્ય-ભક્તિજ્ઞાન વિષયો-સંબંધી જે વિચાર તે ધર્મપ્રકારણના છે અને એમાં જે બવસ્થા કરવાની છે તે, વિદ્યાની વૃદ્ધિ થયેથી ને સ્વતંત્રતાને જોડેલા વર્ધેથી થશેજ. તેમ, જોઈ નીતિવિષયમાં પણ વતારો કરવો રહ્યો નથી. (જેમ વિચાર નવા નવા ઉત્પન્ન થાય છે ને નવા નવા શોધ થાય છે તેમ નીતિમાં કંઈ નવું શોધવાનું નથી), માત્ર એમાં પણ છે તેની રૂઝી બવસ્થા કરવાની છે; તોપણ એ સંબંધી હમણા વધતો ઉલોગ ચલાવવો જરૂર છે.

આપણે લાગણીથી પેદા થઈએ છીએ, લાગણીથી ઉછરીએ છીએ ને પછી બુદ્ધિ વિચારથી આપણે આપણી ઉદ્ધત-કુવડ-દુઃખદાયક લાગણીને અંકુશમાં રાખી સુધર કરીએ છીએ. અંકુશમાં રહેલી ને સુધર થયેલી લાગણીઓનાં જે કર્મવડે યશ ને સુખ મળે છે તે કર્મ ઉપરથી ઠેરવેલા જે નિયમ તેને હું નીતિ કહું છઉં. સૂપ ન તૂટે ને યશ તથા સુખ આપતો બવહાર વધ્યાં કરે તેને માટે ભાખીઆ દાખલ, શિક્ષા શુદ્ધ દાખલ જે સુતરૂપ વિચારો તે નીતિ. બવહારની બવસ્થાને માટે જે નિયમો તે નીતિ. એના હું બે વર્ગ કરે છઉં-એક સામાન્ય ને બીજો વિશેષ. બવસ્થાનાં રાજ્યમાં મહાત્મતા સદ્ગુણ એ રાજ છે અને સત્યસદ્ગુણ એ તેનો પ્રધાન છે.

મધ્યમા દેશના ઇતિહાસો વાંચ્યાથી અનુભવને પુષ્ટિ મળે છે ને એ ઉપરથી કહેવાય છે કે કેટલાએક બુદ્ધિમાન માણસો પોતાના ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં પોતાની લાગણી-ને વિચારના અંકુશમાં રાખી શકતા નથી અને એવા કર્મો કરે છે કે જેની અસર લોકના ઉપર અર્થદ રહે છે ને જેની વળી લોક પ્રશંસા કરે છે. એવાઓની જે વર્તણૂક તેને પણ હું નીતિ કહું છઉં. જેઓની લાગણી વિચાર વડે સુધર બની હોય છે તેઓ જનમંડળની બવસ્થા રાખે છે, પણ વિચારથી ન દબાયેલી લાગણી-ઓએ જગતમાં મોટા ફેરફાર કરી નાખ્યા છે ને કરે છે ને કરશે ને એવી લાગણીવાળા પણ જગમાં સ્તુતિ-પાત્ર થાય છે.

એ લાગણીવાળા મોટા પુરોહિતા પણ ત્રણ વર્ગ છે-જેઓ સદા ઉદ્ધત હોય છે તેઓ કનિષ્ઠ, (રાવણ, કંસ, ભીમ, દુર્યોધન જેવા), જેઓ એકાદે ઉદ્દેશ ઉદ્ધત ને પછી સુધર (શિવાજી ને કેટલાએક રજપુત રાજા જેવા) તે મધ્યમ, અને સુધરતાવાળી લાગણીવાળા (ભીમ, અર્જુન, રામ જેવા) તે ઉત્તમ. એ મધ્યમ

ને ઉત્તમ વર્ગના નીતિવાળા પુરુષો સાહસકર્મ ક્યંપણી જનના સંપર્કમાં ને નીતિમાં ઘટાય ન કરતા પુષ્ટિ આપે છે ને સુખથી વૃદ્ધિ કરે છે, પણ હંમેશાની ઉદ્ધત લાગણીવાળાઓ જનનાં સંપર્કમાં ઘટાય કરે છે. એઓ પણ પોતે જનમંડળમાં પોતાની સ્થિતિ ને બળ એવરે ઉઘાડે તો રહે છે ખરા, —પણ નીતિરહિત હોવાથી નિદાય છે પણ ખરા.

‘ભારતવત્ સર્વભૂતેષુ’—એટલે પોતાને તેણું બીજાને એ ન્યાયે સત્યસદ્ગુણ, જનની લાગણીની તથા વિચાર-થી યથેલા કર્મની વ્યવસ્થા કરે છે. તેમ ‘કસ્વચિત્ કિમપિ નો દૂરણીય’—કાંઈનું કંઈ હણી કરતું નહિ એ પણ નીતિની વ્યાખ્યા છે. આપણમાં મૈત્રી, છિનાળી ન કરવી, જુદું ભાષણ—આચરણ ન કરતું વગેરેને નીતિ કહે છે એ સૌ જનની સામાન્યનીતિ છે મહા-ત્મતાના રાજવર્ગની નીતિમાં ઓદાર્ય, પ્રેમ, શોધ, સ્વતંત્રતા, દેશાભિમાન, ટેક વગેરે યશસ્વી ને પ્રતાપી નીતિઓ છે સામાન્યનીતિમાં ઉચ્ચ પુરુષ પ્રતાપી નીતિમાંની થોડીપણ ન રાખતો હોય તો તે ખરે ને ઉચ્ચ નીતિમાન નથી પ્રસંગ આવે અથવા પ્રસંગ ખાળા તેમાં બંને વર્ગની નીતિ દર્શાવે (પછી આજી વધતી તો હોયજ) તેજ ઉચ્ચ નીતિમાન છે. કાયર ને વેરાળા એજી સામાન્ય નીતિ ખતાવી અને પ્રસંગમાં પડેથી અનીતિ થશે એમ સમજ પ્રસંગથી દૂર રહેતા તે કંઈ નીતિમાન ન ગણાય. મોટા કારભાર ઉપર છતા હરામ દાનત ન રાખે, સૌમંડળમાં પ્રસંગ હોવા છતા જિતેન્દ્રિય રહે અથવા પ્રેમનીતિ પાળતો રહે તે નીતિ-માન ખરા. જો કે દાન કરવાથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે એવું ધર્મગ્રાંથ લોક જાણે છે, તોપણ મહાત્મતા વર્ગની બીજી નીતિમાં પૂર્વે ક્ષત્રી સિવાય બીજા લોકમાં ધણીજ થોડી હતી. એ પ્રતાપી નીતિઓનો પાછો ઉદય અંગ્રેજી

વિદ્યાવરે * આપણમાં થવા માંડયો છે. હાલ યુદ્ધને પ્રત્યક્ષ છે માટે એ નીતિ લોકમાં પ્રસારી અને એની સાથે અથવા પછવાડેથી આપણી સામાન્યનીતિસંબંધી આપણી વલ્લસેલી સ્થિતિ સુધરશે.

વિદ્યા ને સ્વતંત્રતા ન્યારે લોકમાં વધશે, ત્યારજ આપણી બંને વર્ગની નીતિ યશસ્વી થોબી રહેશે.

હવે સ્વતંત્રતા એટલે શું ? નાના પ્રકારના સ્વભાવ, સ્થિતિ, સંગતિ, વિદ્યા, યોગ એ વરે માણસની નાના પ્રકારની નવી સ્થિતિઓ ધડાય છે ને એથી જનમંડળની વ્યવસ્થા રાખવા સારૂ સૌને એકાદી રાજ્યસત્તા—રાજ્ય-નાતિને આધીન તો રહેતું પડેજ, તોપણ સુખને અર્થે માણસના કુદરતી હક્ક સૌના સરખા છે ને તે લેવાને મથે છે બંધનથી છુટા થવાનો—દુઃખથી દૂર રહેવાનો જોરસો તે સ્વતંત્રતા કહેવાય છે ને એ માણસે રાખવો એ ઉચ્ચ નીતિ છે. રાજાનો ધર્મ છે કે તેણે પ્રજાનું હિત કરતું જ્યાંસુધી રાજ પ્રજાનું હિત કરે છે ત્યાંસુધી પ્રજાની રાજબક્ષિ રહે, પણ જ્યારે તે જુલમ કરે, પોતાના વર્ગની તરફદારી કરે, પ્રજામાના લાયકને પણ ઉચ્ચ પદવી ન આપે, ખોટા ઈન્સાફ કરે વગેરે ત્યારે પ્રજા દુઃખી થાયજ. દુઃખમાંથી નીકળી પોતાની સ્થિતિ સારી કરવી એ તો કુદરતી લાગણી છે. એ લાગણીને બીકે, દૈવબળથી સંતોષ માનીને કાયરપણે, દાળી નાખવી એ નીતિ નથી પણ તેને બહાર કઢાડવી એ નીતિ છે; હા, વિવેકથી કાઢવી કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ખલેલ ન પહોંચે.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન કહે છે કે “જે પ્રજાની સ્થિતિ વિદ્યા સદ્ગુણ ને સમૃદ્ધિ એ વરે ધડાઈને સુશોભિત થઈ હોય છે, એના જનમાલનું સદા રક્ષણ થાય છે અને જે રાજ્યસત્તાને આધીન રહી સ્વતંત્રતાના લઢાવા લે છે તે પ્રજા ઉચ્ચ સુધરેલી કહેવાય છે.”

ગુજરાતીઓની સ્થિતિ.—ભાગ રજો.

ગુર્જરદેશ-ગુર્જરના (ગુર્જરે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી)—ગુજરાત એ રાખ્દો પંચાસરનું રાજ્ય સ્થાપાયા પછી વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયા છે. ડાકતર ભાઉ દાહજી કહે છે કે

* લોકો નીતિ નીતિ કહે છે, પણ તે પ્રમાણે આપણ-માં નીતિની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી. વેપારવંધામાં માત્ર ધીરજારને લોકો લાગે એ બોલીજ નેટકું સાચું બોલતું જોઈએ તેટલુંજ સાચું લોક બોલે છે; ને એ ખાતામાં પણ શેરસદાથી જે જુઠાણા, તર્કટ, દગા વિશ્વાસઘાત ચથેલા ને યતા જોવામાં આવે છે એથી સહજ જાણીતા છે. દેશી

ઈસ્વી સનની સાતમી સદીની પહેલાંના પુસ્તકોમાં એ રાખ્દો જોવામાં આવતા નથી, પણ હવે રાજ્યસત્તા-ધારી ચૌરા તે ગુર્જર કે ચૌરાએ જે ઠેકાણે આવી રાજ્યોમાં જે અંત્રાધુધી-અનીતિ છે તે પણ લોકના જાણ-માં છે. બાળલગ્નથી સંસાર વંદવોજ જોઈએ ને છિનાળાં થવાંજ જોઈએ તે થાય છે. પુનર્વિવાહ ન થવાથી છિનાળાં ને બાળહત્યા થવાંજ જોઈએ તે થાય છે. ગરિયાઈને લીધે જે અનીતિ થવીજ જોઈએ તે થાય છે. —પદવી, માન મેળ-વવાના લોકમાં ખુસામત, તાબેદારી, દગા, જુઠાણું વગેરે રાજ જોવામાં આવે છે.

રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે ઠેકાણે જે લોક પ્રથમ વસેલા હતા તે ગુર્જર એ વિશે નક્કી થઈ શકતું નથી. સૌરાષ્ટ્રદેશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ની સાતમી સદીની આખરે સૌરાષ્ટ્રમાં વાળા, ચોરા ને જેઠવા (રાક્ષી બોલાદના) અને આહેર, રખારી, મેર, બાળરિયા, બીલ, કાળી (સિંધ તથા ગુજરાતથી જુના આવેલા તેની બોલાદના) હતા. એજ ગ્રંથમાં ડાકાર ભાવના અનુમાન જણાવ્યાં છે કે “વૈશ્ણવીપુરનો નાશ કરનાર અને ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપનાર ગુર્જર અથવા ચોરા લોક હશે. એઓ ફરિશ્તન રાજ્યના સીમાડા પર જયાર્જિઆ પ્રાંત જેને કોઈ કોઈ વાર ગુર્જરસ્થાન પણ કહે છે ત્યાંથી આવેલા;—પ્રથમ પંચભામાં, પછી મારવાડમાં ને પછી ગુજરાતમાં ઉતર્યા જણાય છે. આજ પણ ગુર્જર લોક પંચભ, હરદોર, દિલ્હી ને મથુરા અહીં છે. એઓનો ધંધો ચોરના જેવો, તેથી એઓ ચોરા ચાવડા કહેવાયા.” એ અનુમાનો છે. તેમ પાછાં આ પણ થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં મૂળ વસ્તી બીલ કાળીની હતી એવી લોકમાં દંતકથા ચાલી આવી છે ને કેટલાક ગ્રંથકાર પણ કહે છે સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ રચનાર પણ સૌરાષ્ટ્રના આહેર, બીલ, કાળી વગેરેને ગુજરાતથી આવેલા એમ કહે છે હિંદુસ્થાની કાશમાં ગુર્જર શબ્દનો અર્થ જાટ, આહીર એવો લખ્યો છે. હારમાળામાં “પરાધીન થઈ પેટ ભરતો લેતો ગુર્જરનાં ધાનરે, નરસૈયા સાથે હારને કાળે આવડું શું અભિમાનરે” એમ લખ્યું છે. વળી દયારામે લખ્યું છે કે “બનમે, ગુજરીયાં લૂટી, અહીરીયાં લૂટી.” એ ઉપરથી નક્કી જેવું થાય છે કે આહીર અથવા એમાંનો એક સમૂહ ગુર્જર નામથી કાં ન ઓળખાયો હોય? એક ગરાશીએ કહે છે કે બીસામાં ગુહ, ગુજ એ નામ હોય છે; તો ગુહરાજ, ગુજરાજ ને પછી ગુજરા ગુજર ને ગુજરાત કેમ ન થયા હોય? એ પ્રમાણે અટકળો છે. જ્યારે ગુજ્જર ગોટા બ્રાહ્મણ, ગુજ્જર વાણીઆ ને ગુજ્જર સુતાર જે ગુજરાતમાં છે તેઓની વહી, વંશાવળી અને દંતકથા નાણીશું ત્યારે વળી આપણે વેળાએ નવી અટકળ કરી શકીશું.

ગુર્જર શબ્દનો મૂળ અર્થ ગમે તે હોય, પણ વ્યવહારમાં તો એ શબ્દ ગુજરાત દેશના કોઈ પણ વતની હિંદુને વિશે પ્રવર્ત્યો છે. ગુજ્જર લોક પ્રથમ વસેલા તે તે ઉપરથી ગુર્જર દેશ અને પછી એ દેશમાંનો કોઈ પણ ગુર્જર એ પ્રમાણે છે. “મહારાષ્ટ્રાન્ત્રવિહાઃ કર્ણાટકૈવ ગુર્જરાઃ” એટલે મહારાષ્ટ્ર દેશના, આન્ધ્ર દેશના, દ્રાવિડ દેશના, કર્ણાટ દેશના અને ગુજરાત દેશના (બ્રાહ્મણો

માંસ ખાતા નથી). જ્યદેવ કવિએ અષ્ટપદીને મથાળે “ગુર્જરીરાગેન ગીયતે” એટલે ગુજરાત દેશના લોકને વિશેષ પ્રિય એવો જે અમુક રાગ* તેણે ગાય એમ લખ્યું છે. વળી ગુર્જરી એટલે ગુર્જર-ગુજરાત દેશની સ્ત્રી એમ સાધારણ અર્થ છે. એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ગુજરાતી સ્ત્રીને અનેક વસ્તુનો ઉપભોગ કરવાની કોડીલી, સુંદર આખની, વસ્ત્ર ધરેણીથી શુભ વેશવાળી અને વિચક્ષણ કહી છે. સીતાજીના ચોહલામાં બ્રહ્માનંદે લખ્યું છે કે “ગુજરી સહુ ગોરી ગાયે” એટલે ગુજરાત દેશની સૌ સ્ત્રીઓ ગાય.

જુદે જુદે કાળે ગુજરાત દેશનો વિસ્તાર જુદો જુદો થયો છે. શાસ્ત્રી મળલાલ ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં લખે છે કે “જુનાં પુસ્તકોમાં ગુજરાતની અવાજ ખોલીએ તો ઉત્તરમાં અર્બુદાચળ, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, દક્ષિણે મહી નદી અને પૂર્વે હુંગરપુર વાસવાડાની નીકળે છે. રાસમાળામાં લખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જેસિગના રાજ્યની ઉત્તર સીમા આબુની પેલી ગમ ઝાલોરની લગભગ પહોંચી હતી; પશ્ચિમે મોઢેરા તથા જંજીવાડાના કિલ્લા સોરાઠ ને કચ્છ એ તેને સ્વાધીન હતાં; ચાંપાનેર ને રેડોઈ ને ખીલ કિલ્લાઓ પૂર્વમાં હતા અને નર્મદા એ તેના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા હતી. હાલના ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લો, ભરૂચ જિલ્લો, અમદાવાદ જિલ્લો, કાઠિયાવાડ હવાકો, પાલણપુર હવાકો, મહીકાંડા હવાકો, ખંભાતનું સંસ્થાન, ગાયકવાડનું સંસ્થાન, રેવાકાંડા હવાકો, પંચમહાલ એ સર્વે જણાય છે. એ મોટા પ્રદેશની ભાષા ધણું કરીને એકજ છે ને એની વસ્તીનો મોટો ભાગ હિંદુધર્મ માને છે અર્થાત્ એ પ્રદેશનો કોઈ પણ હિંદુ વતની તે ગુજરાતી ને એ તથા ખીલ ધર્મ માનનારા વતની તે સૌ ગુજરાતના કહેવાય છે.

ગુજરાતની ઉત્તરે બનાસ નદી તથા થોડેએક તેની ઉપરનો ભાગ જે મારવાડને લગતો છે તે છે; પૂર્વે હુંગરાઓની હાર છે જેથી ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માળવા ને ખાનદેશથી જુદું પડે છે; દક્ષિણે થાણા જિલ્લાનો ભાગ ને ખંભાતનો અખાત એ છે અને પશ્ચિમે

*ગુર્જરી ગુજરી એને કેટલાક દીપકની કેટલાક મેધની ભાયાં કહે છે. મેધની ભાયાં રૂપે આ દોહરો છે. “ખીડકુ જવરા તન ગુજરી, રોવત છુટે કેરા; કામદેવ કાનન લાગે, તિનહીદિયો ઉપદેશ.” ગુજરી શબ્દ બનરને માટે પણ વપરાયો છે (નથી મળતો પ્રિય તપસવતાં, ગુજરી ગામે ગામની) (નરભેરામ). વળી ગુજરાતી સ્ત્રીઓને હાથે પહેરવાનું એક ધરેણું છે તેને પણ ગુજરી કહે છે.

અરબી સમુદ્ર, કમ્બોજો આખાત અને કમ્બુજું રણ છે. રણ ને આણુની તળેટી એ બેની વચમાં મોટું મેદાન છે. અહીં કરોએ પાક થતો નથી, તોપણ ખનાસ નદીના ઉત્તરતટની સમીપના પ્રદેશમાં ઢોર માટે ચારો સારો થાય છે; અહીં જાટ, ઘોડા ધણા સારા નીપળે છે. પૂર્વ તરફના ડુંગરાઓ તથા તેને લગતાં જંગલો એ પ્રદેશમાં બીલ, કાળી, ગરાશીઆ, રાબરાણુઓના વાસ છે ખનાસ નદી તથા રણ એ બેની દક્ષિણનો અને ખંજાતના આખાતની ઉત્તરનો તથા પૂર્વનો એ મેટો પ્રદેશ જેમાં સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી વગેરે નદીઓ છે તે ધણીજ રસાળ છે. એ પ્રદેશ ચિત્તારના પ્રમાણમાં ખંજાળા કરતાં વિશેષ રસાળ છે; ને તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય, કપાસ, અદ્રીણ, તંબાકુ, ગળી, કમ્બુઆનાં ફૂલ, શેરડી, અનેક ફળ ઇત્યાદિ ધણાંજ સારાં પાકે છે. એ પ્રદેશમાં પણ અને કાઠિઆવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં કહી કહી ટુકરીઆ ને ડુંગરીઆ છે ખરી સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં ધણાં ને કેટલાક સારા બંદરો છે ને અહીં મોટું પાક છે. હવા પાણી પ્રકારના વિષયમાં ગુજરાત પોતાની વસ્તીને અનુકૂળ છે. રત રત પ્રમાણે યાદ, તરકા, વર્ષાદે ભેઈએ તે પ્રમાણે પડે છે.

અંબીકા નદીના કાંઠાની જગા (ગમુદેથી પરગણા), સુપા, પારચૌળ અને ચરોતર અહીંના જેવી જગા આખા ગુજરાતમાં બીજે કંથે નથી. પંચમહાલ ઉત્તર છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં બહુ સારું ઉત્પન્ન થતું નથી રેવાકાકામાં નારોદ ને કેટલાક ખેટ ધણા ફળદ્રુપ છે ભરચમાં કપાસની ધણી સારી પેદાશ થાય છે.

ચરોતરમાં વસ્તી ધણી છે તેથી જમીનનું ખેડાણ બહુ થાય છે-ધાસ થતું નથી. સુરત જિલ્લાના હવાપાણી બીજા જિલ્લાને મુકાબલે સારા નથી. એમાં વસ્તી મોટી થયેથી ને જંગલના કાઢાણથી પાલિયાં પાણીની ને નહારી હવાની અસર લોકના પર છે; તેમ કંઈ જમીનનો દૌષ પણ ખરો. ચરોતરની જમીન ફેલાય છે, તેથી ત્યાંના હવાપાણી સારા છે ને લોક મજબુત છે. તોપણ વિચિક્ષણતા સુરત બહુ જિલ્લાના લોકમાં વિશેષ છે. અહીંની ખેતીવાડીના ઓગર ને યુક્તિ એ ધણાં સારા છે. અમદાવાદના લોક વિશેષ મહેનતુ છે પણ યુક્તિ-વાળા નથી. ધોળકામાં આમલીના ઝાંડા બહુ છે તેથી અને નિયાળુને લીધે તળાવ ભરેલાં રહે છે તેથી હવા પાણી નડારા છે-આમાંસમાં તથા અલબા વગર રહેજ નહિ

ઉપર પ્રમાણે ભૂમિનું સ્વરૂપ છે ને એ ઉપરથી લોકનું પ્રકૃત સ્વરૂપ કહી શકાય છે. પર્વતપ્રદેશવાસી શરીર

વિશેષે બળીઆ ને સહજીલું વિશેષે શૌર્યવાન હોવા ભેઈએ અને રસાળ પ્રદેશના અને બંદરના લોક વિશેષે વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, વિવેકી ને સમુદ્ધિમન્ત હોવા ભેઈએ વળી એક માના બાઈઓ છીએ એવું તેઓના-મા જ્ઞાન હોય ને એ બન્ને વર્ગના સર્વ લોકને બે પોતાની જન્મભૂમિનું અભિમાન હોય અને એ પરસ્પર રનેહમાં સ્વનંતર રહી પોતાની સ્થિતિ કડી કરવાને નિરંતર ઉદ્બેગ કરતા હોય તેો ગુજરાત-ગુજરાતીનું સ્થિતિસ્થાપક જગતમાં વખણાયા વિના રહેજ નહિ. એમ છતાં આજ કાલ લોકની સ્થિતિ ધણા ધણા ધારગ્રેયી કેવળ દવામણી થઈ રહી છે.

ગુજરાતની વસ્તી આશરે પોણા *કરોડ છે. રાત-રાણા ને ગરાગીઆ પરાધીન ને નિસ્તેજ છે બીલ, કોળી વગેરે ખેતી, મજૂરી, ને ચેરી લૂટ કરે છે. બ્રાહ્મણ શિક્ષાજનિ, નોકરી, ખેતી, વ્યાજવંતર ને રસોઈ કરે છે વાળીઆ (વૈષ્ણવ તથા જૈન) વેપારવણુ ને નોકરી કરે છે કણ્બી ખેતીવાડી, વેપારવણુ ને કારી-ગરીના ધંધા કરે છે રોાની, લુહાર વગેરે કારીગરો છે; મુસલમાન ધણાખરા સિપાઈગરી તથા બીજા નોકરી કરે છે ને કેટલાક વેપાર કરે છે. હોસાઓ વેપારવણુ, દુકાનદારી, ખેતી, મજૂરીના ધંધા કરે છે અને પારસીઓ ખેતીવાડી, વેપાર ને નોકરી કરે છે બંદરોના રહેવાશી કેટલાક હિંદુ-મુસલમાન વહાણ ખેડવાનો ધંધા કરે છે. ગુજરાતના દેશી રાત્રીમાં રાત્રીઓના બાયાત કટલા-એક બ્રાહ્મણ, કેટલાએક વાળીઆ ને કેટલાએક દક્ષણીઓ આગળ પડતા છે ગુજરાતનાં દેશી રાત્રીઓના સૈન્યમાં ગુજરાતના ધણાક હિંદુ મુસલમાન છે, પણ અંગ્રેજ સરકારના કસ્ટરના ગુજરાતના હિંદુઓમાં જુદા જુદા ને જુદા મુસલમાન છે. ગુજરાત-ગુજરાતીનું સ્થિતિ-સ્વરૂપ જગમાન્ય મુદર હોતું ભેઈએ એમ એ ઉપર કહ્યું છે, પણ શું તેનું કઈ હકુ ને હકુ તેો આજ અસુદર સાથી થઈ ગયું ? એ બાલ્યું પ્રથમ જરૂર છે કે જે જે કાસ્ટ્રોથી નરસી દશા થઈ છે તે કાસ્ટ્રો દૂર કરવાના શ્રમ લેવાય, ફાગ કઢાય, નીરાંગી થવાય ને ધાતુપુષ્ટિ શૌર્યવાન ને કાતિમાન થવાય.

* મિં હોપની ભૂગોળવિદ્યા ઉપરથી અને ગ્રિન્ડના પુસ્તકમાં ગાયકવાડનાં રાત્રીની વસ્તી આપેલી છે તે ઉપરથી અડસદો કાઢયો છે આખા ગુજરાતનો વિસ્તાર કેટલો, દરેક ચોરસ માલે કેટલી વસ્તી, દરેક જાતના લોકની સંખ્યા કેટલી, દરેક ધર્મપંથના લોક કેટલા, ગુજરાતમાં માલની આવક કતક શી શી ને કેટલી કેટલી છે, અનેક પ્રકારનું વસુલ કેટલું ને અર્થ કેટલો છે વગેરે વગેરે બાબત ઉપર યથાસ્થિત લખાણ થવાની બહુ જરૂર છે.

હાલના ગુજરાત પ્રદેશમાંનું એ સ્થળ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તે દારિકા છે. ન્યારે કાણલના કાળયવને જરાસંઘની ક્રમકમાં મથુરાં પર ચડાઈ કરી ત્યારે કૃષ્ણે એ નગર વસાવ્યું એવી કથા છે. રાન ઉત્તરેને ને સર્વ યાદવો ને ખીજ પ્રભ એ સૌ દારિકામાં આવી રહ્યાં હતા ને અહીંથીજ પછી કૃષ્ણ તથા યાદવો મહાભારતના યુદ્ધમાં ધૂમવાને ગયા હતા. કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો યાત્રાને અર્થે પ્રભાસપાટણ ગયા હતા ને ત્યાં મહાપાનથી છકી જઈને પરસ્પર ક્ષણ કરી કપાઈ મુઆ હતા અને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી રાન્યકુટુંબ હસ્તિનાપુર જઈ રહ્યું હતું એવી કથા છે અર્થાત્ દારિકાનું રાન્ય કૃષ્ણે સ્થાપ્યું તે કૃષ્ણના ગયા પછી લય પામ્યું. એ રાન્યના લોક વિષે વિશેષ લખવા જેવું હોયજ શેનું ? ઉત્તરેને રાન ધાર્મિક હતો, ક્ષત્રી યાદવો શરવીર હતા ને ખીજ પ્રભ સુખી હતી. તોપણ કંસશિષ્ટપાલાદિકનો હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અર્જુનને જ્ઞાનબોધ આપનાર, સગાંસંબંધી ભક્તજનના સંકટ હરી તેઓના કોડ પુરા કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શરવીર, રાન્યનીતિકુશળ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને માટે ખીલ સર્વ પ્રાતના હિદ્દઓની સાથે ગુજરાતીઓએ એ મોટું અભિમાન રાખવાનું છેજ તેમા તેણે દારિકાની કીર્તિ અમર રચાવી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દારિકામાં રણછાડછ એ નામે ખૂર્તિ રચાઈ ને દારિકા, યાત્રાનું મોટું ધામ * થયું છે.

દારિકા પછી વડનગર ને વલ્લભીપુર એ બે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ છે. કર્નલ ટાડે રાન્યસ્થાનમા લખ્યું છે કે કનકસેને સોરઠમા આવી સંવત્ ૨૦૦માં વડનગર વસાવ્યું અને તેનાથી બોધા વંશજ વિજયસેને સંવત્ ૩૭૫મા વલ્લભીપુર વસાવી એને રાજનગર કહ્યું. વલ્લભીપુર આજ છેજ નહિ-ભાવનગરની વાયવ્ય દિશાએ દશ માઇલ ઉપર હાલ વળા ગામ છે તેનું ખંડિએર પ્રાચીન નગરની નિશાની ખતાવે છે ને વડનગર હજી ગાયકવાડના તાબામા છે. વલ્લભીપુરનું રાન્ય સ્થપાયા પછી વડનગર, વિજયાપુર (ધોળકાની પાસે), વિદર્ભ (સિહોર),

* સંવત્ ૧૦૦૦ પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનીકળ્યા. તે કાળમાં પણદારિકાનું માહાત્મ્ય ચાલુ. મેવાડનો કુંભો રાણો (સંવત્ ૧૪૭૫-૧૫૨૫) એની રાણી મીરાબાઈએ સંસાર ત્યાગ કરી કૃષ્ણ રણછાડછની ભક્ત થઈ દારિકામાં વાસ કર્યો હતો. સંવત્ ૧૬૨૫માં દારિકાના વાઘેરો તથા અંગ્રેજ લશ્કર એ બેની લડાઈ થઈ હતી ને એ લશ્કરે બેઠનાં હેરા લૂટ્યાં હતાં.

એ સૌ તેમાં ગણુએલાં એમાં શક નથીજ. નરસિંહ મહેતાના ઉકારાનો વિવાહ એવો ગ્રંથ કોઈ વલ્લભદાસે કરેલો છે તેનો એક ભાગ મારી પાસે છે તેમાં લખ્યું છે કે સંવત્ ૪૨૪માં જવન રહેચ્છ વડનગર ઉપર તૂટી પડ્યા હતા તે વેળા નાગરોએ તેઓને હાંકી કાઢ્યા હતા. વળી લખ્યું છે કે પછી વડનગર તણ વાર ભાંગ્યું તેમા પ્રથમ સંવત્ ૬૪૫ના માધ માસમાં યવનના ભયથી, ખીજ વાર સંવત્ ૧૨૭૨ના કારતકમાં ગોરીશાને ત્રાસે અને ત્રીજ વાર સંવત્ ૧૭૮૨માં દક્ષણને ત્રાસે. વલ્લભી નગરના નારાનો કાળ ટોડના લખ્યા પ્રમાણે સંવત્ ૫૮૨ અને જૈન લોકના કહેવા પ્રમાણે ૪૭૬ છે; ડાકટર ભાઉ દાહ કહે છે કે સંવત્ ૫૬૦ સુધી તે નગર આખાદ હતું. સંવત્ ૫૮૨ ને વડનગર ભાગ્યાનો સંવત્ ૬૪૫ એ બેનો અંતર માત્ર ૬૩ વર્ષનો છે ને વલ્લભીપુરની સાથે વડનગરને પણ ઘોઠો લાગવોજ જોઈએ, માટે આ તો નક્કી જેવું છે કે શક-હન-પાર્શ્વવન (યવન રહેચ્છ) એ લોકે સંવત્ ૬ના સૈકાના છેલ્લા અથવા સાતમાના પહેલા પાયામા ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત શહેરોનો ઘણુ વાળી નાખ્યો. એ વેળા વલ્લભીનો રાન શિલાદિત્ય (વિજયસેન થકી છૂટો) હતો. એ શિલાદિત્ય વિષે રાસમાળામા ને સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઇતિહાસમા ધણુંક લખ્યું છે, પણ તેમાથી આ ગ્રંથમા લખી જણાવવા જેવું માત્ર આ છે કે વલ્લભીપુરનું રાન્ય ધણું મોટું તથા ધણું આખાદ હતું અને ખીજ સાધુ તથા જૈન સાધુ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતાં ને એ મતયુદ્ધના આગ્રહ વધેથી શિલાદિત્યની વેળામા લોકમાં ધણા કુસંપ ને બખેડો હતો. બુદ્ધધર્મ માનનાર એક મુસાફરે વલ્લભીરાન્યનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:--“ પેદાશ, હવા પામી, લોકના શરીરના ધારબાધા અને તેઓની રીતભાત માળવાના લોક જેવીજ છે; વસ્તીની સંખ્યા ધણી મોટી છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે કરોડપતિ એવા સૌ ઉપર ધર છે; દૂર દેશાવશેથી અતિશય સંપત્તિ આવી આ રાન્યમાં એકઠી થાય છે; સૌ કરતા વધારે ખીજ મતના મઠ છે ને ૬ હજાર કરતાં વધારે સાધુઓ છે; દેવદહેરા સેકડો છે ને ખીલ ધર્મ માનનારા પણ ધણા છે. બુદ્ધ ન્યારે આ લોકમાં હતો ત્યારે તે આ દેશમાં આવ્યો હતો અને તેણે જે જે જાડતળે વિશ્વામ લીધેલો તે તે ઠેકાણે અસોક રાન્યે સ્થંભો ઉભા કર્યા છે; રાન્ય કરે છે તે ક્ષત્રી વંશનો છે ને ક્રોજના શિલાદિત્યનો ભાઈ છે ને એનું નામ મુવલટ છે એની પહેલાનો રાન તે માળવાના શિલાદિત્યનો બનીને હતો.”

સંવત્ સૈકા ૮માં પંચાસરમા ચૌસ ચાવડા રજપુતનું ગુજરાતનું રાજ્ય મંડાયું. એ રાજ્યના છેલ્લા રાજા જયશિખરીના સમયમાં ગુજરાતની સ્થિતિ કેવી હતી તે ગુજરાતના શંકર કવિએ કલ્યાણીના ભુવડ રાજાની સભામાં આ પ્રમાણે વર્ણવેલી હતી:--“ગુર્જર દેશ જે, પૃથ્વીનો સૌથી સુંદર ભાગ છે, જે બુધિ પૂર્ણ રક્ષણ છે ને પાણી ધાસ આથી સુશોભિત છે, જ્યાં ધન પુષ્કળ છે, જ્યાં મનુષ્યો ઉદાર છે ત્યાંથી હું આવું છું. ત્યાં પંચાસર જે લક્ષ્મીના વાસ છે તે હૃદયુરીસમાન છે. ત્યાં ચાવડા રાજા છે તે સંધી શરવીર નતિમા શિરામણિ છે. તેણે પોતાના પરાક્રમના કૃપાથી જયનો પર્વત ઉભો કર્યો છે ને એ ઉપરથી કવિએ તેને જયશિખર કહે છે. એની પટરાણી કપસુદરીનો કંથે ભેંસે નથી. એ રાણીનો ભાઈ સુરપાળ ને ઠાણો અને શરવીર છે જયશિખર ને સુરપાળ અને નળે તેો ઇર્દને સિંહાસન ઉપરથી ઉડાડી મેલે પણ એમ કરવાની તેઓને યત્ન નથી કેમકે પોતાનું ગુજરાત બ્રહ્મારૂપું સગ છે. ત્યાં સરસ્વતી માટુપી દેહે નિત્ય રહે છે, મે મારી વિધા પ્રાપ્ત કરી છે તે ત્યાજ અને ત્યાજીજ હું દિગ્વિજય કરવાને નીકળ્યો છું.” એ વખાણ ઉપરથી ભુવડનો લોભ ગુજરાત લેવાનો થયો ને પછી સૈન્ય મોકલ્યું. યુદ્ધ થયું તેમા જયશિખરી પડ્યો ને ગુજરાતનું રાજ્ય કલ્યાણીના રાજ્ય સાથે ભેડાયું.

હજીનો ડાંગ યુદ્ધાભીમન વિઠાનોને મતે સંવત્ રાકની પૂર્વે ૧૨૦૦માં હતો. ત્યારથી તે સંવત્ ૮૦૨મા અણુહીલવાડનું રાજ્ય સ્થપાયું તે દરમિયાનમા (જે હવે ૨ વર્ષમા) સૌરાષ્ટ્ર-ગુર્જર દેશમા દારિકાનું, વલ્લભીનું ને પંચાસરનું એ ત્રણ રાજ્ય રથપાયા; લોકમાં બ્રાહ્મણધર્મ, બૌદ્ધધર્મ ને જૈનધર્મ એ હતા, તેમા બૌદ્ધ તેો વલ્લભીના રાજ્યની સાથેજ નિકંદન થયો હતો: જેઠવા, વાળા, ચૌરા, આહીર, બાબરિયા, મેર, રખારી વગેરે શરાયક નતિના લોક હતા. ધણે કેહાણે મોટી વંશના રાજાની સત્તા હતી અને કોઈ કેહાણે ગ્રીક લોકોએ થાણું ધાડ્યા હતા સંવત્ રાકની પૂર્વના પહેલા સૈકામા શકસૂત્રી લોખે બહુ કેહાણે ફરી વળ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રના બંદરા સાથે અને ભરચના બંદર સાથે યુરોપ ખંડના ગ્રીક ને રોમન લોકો ધ્રમધોકારે વેપાર ચલાવતા હતા; પરદેશી મુસાફરો આવતા, અને સોમનાથ તથા શત્રુંજય એ આદિ સ્થળોની બ્રાહ્મણ તથા જૈન નરઓ કરતા.

સંવત્ ૮૦૨મા જયશિખરીના પુત્ર વનરાજે અણુહીલવાડ પાટણમા રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે તેના વંશજોએ શોધુંક વધાયું; પણ જ્યારે તે સોલંકીને હસ્તગત થયું

ત્યારે મૂળરાજ, ભીમદેવ (૧ લો), અને સિદ્ધરાજ એઓએ ધણુંજ વધાર્યું. મૂળરાજે (સંવત્ ૯૯૮-૧૦૫૩) પ્રથમ અજમેર તથા તૈલંગણના રાજાઓનાં સૈન્ય ને ગુજરાત ઉપર ચૂંચ્યા કરતાં હતાં તેઓને ફર કર્યા અને વંચણીના સમયે ગ્રહરિપુ અને લાટદેશના રાજા એ બેની સાથે યુદ્ધ કરી એઓને માર્યા. ભીમદેવે (૧૦૭૮-૧૧૨૮) સિંધના રાજા સાથે લડી એને તામે ધર્યો, અને ચેદીરાજ તથા બીજાઓ પાસે ખંડણી લીધી. એને ને માળવાના રાજા બોજને ધણીજ સામાસામી હતી ને ધણીવાર લડાઈઓ થઈ હતી. સોરઠી સોમનાથ ઉપર મહમુદે સવારી કરી તે વેળા બીમ ને અજમેરનો વિસલદેવ એ બે જણ મુસલમાનની સામા થયા હતા. સિદ્ધરાજે (૧૧૫૦-૧૧૬૬) બાર વર્ષ યુરોપવર્તન સાથે લડાઈ કરી ધારાનગર લીધું તથા માળવામાં પોતાની આજી વર્તાવી અને ગીરનારના ચૂડાસમા રાજા રાહ મેગારને મોટી લડાઈમા માર્યા ને તે રાજ્ય પોતાના તામામા આહી ત્યાનો કારભાર ચલાવવાને એક પોતાના લશ્કરી અમલદારને ત્યા રાખ્યો. એના વખતમા ગુજરાતની સીમા ફેરલી હતી તે તેો પૂર્વે જણાવી છે.

ચાવડા રાજમાના કેટલાએકે બંધાવેલા બ્રાહ્મણના તથા જૈનનાં દહેરાં, મૂળરાજ ને શંકરમતનો હતો ને જેણે હવેના બ્રાહ્મણોને જમીનના દાન કરી પોતાના દેશમાં આપ્યા હતા તેના બંધાવેલા દેવસ્થાનો (જેમા સરસ્વતીને એવારે ડંડમાળનું દહેરં બહુ પ્રખ્યાત છે) બીમદેવની વખતમા વિમળરાહો બંધાવેલાં આજી ઉપરનાં જૈન દહેરાં, કરણ રાજના બંધાવેલા દહેરાં ને વસાવેલા નગર, મીનલદેવીના બંધાવેલા મીનલસર, માનસર (વીરમગામ આગળ), મલા-મીનલ તળાવ (પોળકા આગળ), સિદ્ધરાજના બંધાવેલા ગુજરાત સોરઠમાના દહેરાં-સહસ્રલિખતળાવ તથા તે ઉપરનાં દહેરાં (ડંડમાળ ને જીર્ણ થયેલું ને અધુરે હવે તે પુરે બંધાઈ રહેલું), ધણુક કિલ્લાઓ ને બાગબગીચા એ સંઘાથી ગુજરાત ને નરીઓના રક્ષણ પ્રદેશથી અને પહાડ જંગલથી શોભી રહ્યું હવે તે વિશેષે શોભેયું. રાજ્યાશ્રય અજવાથી બ્રાહ્મણ ને જૈનસાધુ હોસતીલા ને કલમી, સૈન્યવર્ગ તેો પોતાનાં શૌર્યસમૃદ્ધિના મદ-તેજથી રંગીલોજ, વાણીઓમા રાજકારભારની ખટખટમા તથા વેપાર વણજના ઉદ્યોગમા, ખેતીવાળા પણ સુખી એ રીતે સિદ્ધરાજના વખતમા ગુજરાતી લોક ઉદ્ધમ સુખની તેજથી શોભતા હતા.

ગુર્જર રાજમંડપમાં એક બાજુએ પંડિત જૈનસાધુઓ કુમુદચંદ્ર આદિ દિગંબર તથા દેવચુરી હેમાચાર્યાદિ

એતાંબર સામસામા સમર્થ વાદ કરતા; ખીજ બાજુએ રાજકુટુંબ અને સૈન્ય જગદેવ સરખા રજપુત તથા સમજન સરખા વણિક સરદારો ઠાઠથી બેસી યુદ્ધવિષય ચર્ચતા; સિંહાસનની હેઠળ આજુબાજુએ સામનું, મંત્રલય ને ઉદો એ જૈન વાણીયા પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા; એઓની સન્મુખ આતુર આંખથી જોતા, લક્ષ દઈ કાને સાંભળતો અને મલકાતે મોઢે-એક બીજ સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રભવર્જ ખેસતો ને એઓની આગલી હારમાં ભાલાભાટ, ભંગડભાટ, ચંચભાટ, ડખઝભાટ વગેરે જય-વાણીથી મંડપ ગળવી રહેતા;—ત્યાં બાર વર્ષ યુદ્ધ કરી રાજ ભોળનું માળખા છત્યાથી અને રાહબેંગાર સરખાનું સોરઠ છત્યાથી ગ્રુમ પણ મોટા અભિમાનનો ભાસ બહાર પડતો એવો ને રણજયશ્રીથી, સમૃદ્ધિશ્રીથી ને ઔદાર્યશ્રીથી પ્રસન્ન એવો ને રક્ષાગૌર કાંતિવાળો ને કીર્તિનો કાઠીયો ને પુરો વિભાસી ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિરપદનુ જૌરવ રાખનારો એવો જયસિંગ સિદ્ધરાજ ગુર્જર દેશનો રાજ સર્વ રાજ્યભૂધણોરાહિત સિંહાસને બિરાજતો ને મંદિરની આંધર વાઘો વાજતા.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારસે વર્ષે ગુજરાતનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ દેખાડી સિદ્ધરાજ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો, ને પછી સંવત્ ૧૨૦૦થી ગુજરાતનો સર્વ ઉતરવા માંડયો.

મંત્રી તથા હેમાચાર્યની ખટપટથી તથા મદદથી કુમારપાળ પચાસ વર્ષની ઉંમરે કેટલાક રાજ્યવર્જનને અપ્રસન્ન કરી ગાદીએ બેઠો. એણે પોતાની રજપુત-કીર્તિને બે ત્રણ યુદ્ધ કરીને થાપી, પણ રાજકુટુંબની ને સૈન્યની ભક્તિ તે પોતાભાગી તાણી શક્યો નહિ. હેમચંદ્રે પોતાના પ્રસિદ્ધિના મદમાં રાજને જૈન કરવાને અને પોતાની તથા પોતાના ધર્મની સત્તા વધારવાને ઉધારે છોક્રે ખટપટ કરવા માડી. બ્રાહ્મણો ખડખડવા લાગ્યા ને રાજ પોતે પણ સંકેતાયો, તોપણ આચાર્ય ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ ને વિશ્વાસ તેથી ને પાછો પોતે તેનો ઉપકૃત થયેલો તેથી કુમારપાળે જૈન-મત સ્વીકાર્યો. કુમારપાળની એક રાણી જે મેવાડની રાજપુત્રી ને શિવભક્ત હતી, તેને વટલાવવાની ખટપટ ચાલી, પણ એણે છટકી જઈ આપધાત કર્યો. ન્યા ત્યા લોકને જૈન કરવાનો ઉલોગ ચાલુ હતો—કહે છે કે તે વખતે એક લાખ જૈન સાધુ હતા. એ ઉપાત સાંભળી શંકરાચાર્ય પોતાના સંન્યાસીઓ સાથે ગુજરાતમાં આવ્યા. તેમ દક્ષિણમાં રામાનુજ જેણે (સંવત્ ૧૧૩૧-૧૨૦૬) વૈષ્ણવધર્મ ચલાવ્યો હતો ને જેણે એક બ્રહ્મણ ઉપનામના જૈન રાજને વૈષ્ણવ કર્યો

હતો તેના સંન્યાસીઓ પણ ગુજરાતમાં આવી પહોંચ્યા. સંન્યાસીઓ અને જાતીઓ સામસામા એક બીજાનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. એ બંનેમાં જોઈ રાજ ગભરાયો. હેમચંદ્રે ધણી વજ્ર થઈ ગયો હતો. તેનાથી ખટપટ થઈ શકી નહિ. એ ચરસામાં વળી કોઈ દંડી યોગીના કારસ્તાનથી ઝેર ભર્યું દૂધ હેમચંદ્રના પીરામાં આંચુ તેથી તે ૮૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ને એની પછી ૬ મહીને કુમારપાળ પણ (સંવત્ ૧૨૩૦માં) મુચ્યો. એ બેનાં મરણથી અને સંન્યાસીઓના શ્રમથી જૈન ધર્મને મોટો ઘોડો લાગ્યો.

આ પ્રસંગે થોડુંક હેમચંદ્ર વિષે બોલવું ધરિત છે. એ સંવત્ ૧૧૪૫માં ધંધુકામાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મોઢ નાતનો વાળીઆ બ્રાહ્મણ મતનો ને મા જૈન-મતની હતી. એને આડમે તવમ વર્ષે દેવસૂરીએ દીક્ષા આપી હતી ને પછી એણે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એના કરેલા ક્રમે આ પ્રમાણે છે પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ (સંવત્ ૧૧૬૮), જૈનનાં દેવસ્તવન, યુદ્ધયોગશાસ્ત્ર, અભિધાનચિંતામણિ અને દ્વયાશ્રય (અધુરા)—તેમાં અભિધાનચિંતામણિ એ સંસ્કૃત કોશ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એની મોટી પ્રસિદ્ધિ સિદ્ધરાજની સલામા કુમુદચંદ્ર દિગંબરની સાથે થયેલા વાદથી થઈ. એ પ્રસંગથી એનો લોક વધ્યો. એણે રાજને જૈન કરી જૈન ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરી પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉલોગ આરંભ્યો. પહેલેણા સિદ્ધરાજને ગાંડયો નહિ, પણ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એણે કુમારપાળને જૈન કર્યો પોતે વિદ્વાન, વાચાળ, તાર્કિક ને સાધુ હતો અને મંત્રી તથા બીજા કારભારીઓ જૈન હતા એ કારણથી હેમચંદ્ર ખટપટ કરી શક્યો હતો.

કુમારપાળ પછી અજયદેવે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેમાં એણે પાછલા રાજ્યમાં બંધાયેલા જૈન દેવસ્થાનોનો નાશ કરાવ્યો અને જૈનમત આમણી કપરદીમંત્રી રામચંદ્ર જાતી, આમરાભટ સરદાર વગેરે ધણાક જણને હાર કરાવ્યા. ભોગોલીમ (૧૨૩૫-૧૨૭૧) કાનનો કાચો, માથાનો ફરેલ ને રણનો શરો હતો. એણેજ ગુજરાતનું રજપુતી સૌર્ય છેલ્લું દેખાડયું, પણ તેમાં કંઈ ફળ ન થયું. એ જૈન ધર્મનો આગ્રહી નહોતો, પણ જૈન ધર્મનો કહેવડાવતો હતો ખરો. એ ઉપરથી તે બીજા રજપુત રાજાઓના મનમાંથી ઉતરી ગયો હતો. એણે પરમાર ને ચોહાણ સાથે યુદ્ધો કરી કરીને ગુજરાતનાં સૈન્યનું બળ ઘટાડી નાખ્યું.

સંવત્ ૧૨૫૦માં કુતુબુદ્દીન અણહીલવાડ પર ઉતર્યો

ને બીમને હરાવી ધણેક મુલક તેણે લૂંટ્યો. એ પોતાનું થોડુંક લશ્કર રાખી દિલ્લી ગયો. તેવામાં બીમદેવ જે આશરો પાછો થઈ ગયો હતો તે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવી રહ્યો. બીમના મરણ પછી ગુજરાતનો સર્વ દિગંતમાં હોઈને ઝળઝળાવ્યો આવતો થયો.

બીમના મરણ પછી ગુજરાતના સરદારોમાં ખાટી સના ધરાવનારા સરદાર વીરધવલ વાઘેરો એ હતા એને હસ્તક વધેલ ને ધાનક એ પ્રાંત હતા. એના બે પ્રધાનો વસ્તુપાળ ને તેજપાળ એ વાણીઆ, રસાલાની સરદારી કરી બંદોબસ્ત રાખે તેવા ને મોટા ધાર્મિક હોદ્દા હતા. એઓનાં બંધાવેલાં દેવલવાડાના ને આણુ પરનાં દહેરા હજી ગુજરાતની શોભા ગણાય છે. એ બે પ્રધાને વિસલરવને અણુદીલવાડને આસને બેસાડ્યો. એનું વિસલનગરને શોભાતું હતું ને ટભાઈનું કિલ્લો બાંધ્યો. સંવત્ ૧૩૫૨માં કંતલુધેલો ગાદીએ બેઠો ખીલેજ વર્ષે અઠાહદીન ખીલેજએ પોતાના ભાઈ અલકુખાનને તથા વજર નુસરતખાનને લશ્કર સાથે મોકલ્યા ને એઓએ કરણને ભગીરી અણુદીલવાડમાં યાત્રું બાંધ્યું. પછવાડેથી કેટલીક હકીકત બની તેનું ઉત્તર આ થયું કે કરણ બે ત્રણ રાજાઓની સહાયતાથી લડવા ઉભા થયો, પણ હાર્યા ને નાસતાં કહીં અવરોઈ મુઝા (સંવત્ ૧૩૫૩). કલા-રાણી તો અઠાહદીનની પાસે હતીજ ને તેની ડાકરી દેવળદેવી જેને માટે કરણ લડ્યા હતા તેની સાથે રાહબંદાએ શાહી કીધી

સંવત્ ૧૩૫૩થી તે સંવત્ ૧૪૬૩ લગીમાં ગુજરાતમાં દિલ્લીથી અમલદાર નિમણ આવતા એઓએ પણ ઠરીઠામ બેસી કારભાર કર્યા નહિ. એકને કાર ભાર મળતા તો ખીલે ઉમેદવાર તેનું કાલુ કાઢવાને તૈયારજ રહેતા, મુસલમાનમાં માહોમાહે દંગા થતા, હિંદુ સરદારો લાગ ભેઈ બંડ હડાવતા, મુસલમાન તથા હિંદુલોક વચ્ચે ધર્મને માટે મારામારી થતી, કેટલાક સનાધારી જખરદસ્તીથી હિંદુઓને વટલાવતા ને તેઓના દહેરા તોડી તેજ ઠેકાણું મસ્તીદો બંધાવતા હિંદુ લોક નાસાનાસ કરી કહી કહી નાનાં નાના રાજ્ય મારી રહેલા એવા રાજાઓના મુલકમાં જઈ વસતા એ ૧૧૦ વર્ષની સુડતમાં ગુજરાતની ને ગુજરાતના લોકની દશા ઘણીજ ભૂંડી હતી પશ્ચિમમાં ગુડાસમાંનું રાજ્ય ને પૂર્વમાં ચાપાનેરનું રાજ્ય એ બે દમ રહ્યા હતા.

સંવત્ ૧૪૬૩થી મુજફરશાહે દિલ્લીની સત્તાથી ત્યુદાં પડી નવીજ ગાદી સ્થાપી, ત્યારથી તે ૧૬૨૮-૨૯માં

અકબરે ગુજરાત લીધી ત્યાં લગીમાં ગુજરાત-ગુજરાતીની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. એ ૧૬૫ વર્ષના દરમિયાનમાં ધણુંક જીતના રહેર વૃદ્ધી અહમદાવાદ (સંવત્ ૧૪૬૭માં) અહમદનગર, મુલતાનપુર, વગેરે રાહેરો નવાં વસ્યા. ચાપાનેર ભાંગ્યાથી સુરત (એ કિલ્લો ખીલે મુજફર ૧૫૭૧માં બંધાવ્યો હતો) વસ્યું અને કેટલાક કિલ્લા નવા બંધાયા. હિંદુઓનાં દહેરાં ને ધણીક મસ્તીદો ને કબરો ઠામ ઠામ બંધાઈ. મહમદ બેગડાના વખતમાં સોરઠ ગીરનારનું, ગુડાસમાંનું રાજ્ય (૧૫૩૨માં) ને ચાપાનેરનું રાજ્ય (૧૫૪૧માં) ગુજરાતી મુસલમાની ખાદશાહીમાં ભેડાયા. ગાદીનું નતમદારખાનું પણ ભરપૂર થયું હતું. ખાદશાહ ને લશ્કરી સરદારો ગુજરાતને પોતાનું ભણુતા ને એના અચાવને માટે મેવાડ, મારવાડ, માળવા, વગેરે રાજ્યોના હુમલામાથી અચાવવાને નિરતર ખંતીલા રહેતા; પરદેશી ફીરંગી જે બંદરોને લૂટતા તેઓને શિક્ષા કરવાને ને બંદરોના અચાવને માટે ગોઠવણ પણ જેવી ભેઈએ તેવી કરતા. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં ને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવામાં એ ખાદશાહો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા-પણુ લોહીથી ઉરફેરાયલા ને સનાથી વધેલા તેઓના ઉદ્દેશિબળ અને પોતાનો ધર્મ વધારવાની તેઓની ખંત એ બેથી તેઓ પોતાની ખહેાળી હિંદુ પ્રજા ઉપર બહુ જુલમ ગુજારતા. તેઓએ કણુખી, કાળી, વાળીઆ, રજપુતોને વટાવ્યા, જેમાંના ધણુએકે પોતાનું જીવું તરું પાડી હોરા, મેમણ કહે-વડાવવા માડ્યું. બેગડાએ બંદરોને મુસલમાન કર્યો ને બેઠનાં દહેરા લૂંટી માર્તિઓ ભાંગી. પછવાડેના ખાદશાહો કમબેર થતા ગયા તેમ તેમ તેઓએ ધણુ જુલમ ગુજારવા બંધ રાખ્યો હિંદુ પ્રજાની સ્થિતિ દયામણી હતી એઓ પોતાના દહેરા શોધતાં કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં એમ વેરાતા થઈ આચાર સાચવવાને નાતા વધારતા થયા અને એનેજ પોતાના રાજ્ય માની લીધા ને એમાંજ વહેવાર કરી સુખ માનતા થયા. સંસ્કૃત વિદ્યાને નાશ થયો. તેથી શ્રાક્ષણ, વાળીઆ ને ખીલે એકસરખી સપાટી ઉપર આવી રહ્યા, પણ વૈશ્ય, શૂદ્ર બહુ અજ્ઞાન તેથી તેઓએ શ્રાક્ષણને અને જતીઓને દેવસરખા માન્યા ને એઓ યજ્ઞમાનોને પોતાનો નિર્વાહ નરી રહેવા માટે ધણુ ધણુ વહેમમાં નાખતા ગયા રજપુત ગરાશીઆનો વર્ગ જે ધર્મનિયમમાં સંકર જેવો થઈ રહ્યો હતો તે પોતાનો ઉદ્ધમ બાળતો હતો, અથવા પોતાના વતનને જળવી રાખતો હતો.

સંવત્ ૧૬૨૮થી તે ૧૮૧૫ સુધીમાં મુગ લાઈ રહી.

તેમાં ૧૭૬૭ સુધી (ઔરંગઝેબના મોત સુધી) ગુજરાતની પુરી આબાદી હતી. ખેડૂતોનાં કામ, કારીગરોના કામ, વેપાર ધંધાનાં કામ બહોળાં ચાલતાં-સર્વે જ્ઞાતિની પ્રબલ સુખી હતી. અમદાવાદ, મેઘદાવાદ, ખંભાત વગેરે શહેરો, મસીદ, રોઝ, બાગબગીચા એ-આથી શોભતા. ગુજરાતનો સઘળો માલ સુરતમાં એકઠો થતો ને અહીંથી વહાણમાં ચડતો. ઇરાની, અરબ, ચાહુડી, ફીરંગી, વલદા, ફ્રેચ, ઍંગ્લેજ વગેરે પરદેશીઓ વેપાર ધંધાને માટે ધૂમતા. સત્તાધારી વર્ગ શરવીર ને મોજશોકને ચઢાનારો હતા, તેમ પ્રબલવર્ગ ઉદ્યોગ કરી ધન ભેડતો થયો હતો.

ઔરંગઝેબના વખતમાં શિવાજીએ સંવત્ ૧૭૨૦-૨૬માં સુરત જૂટ્યું હતું ને એના મરણ પછી મરઠા સરદારોએ ગુજરાતને ધણીક વાર જૂટ્યું. સંવત્ ૧૭૮૭માં પિલાજીએ વડોદરામાં ગાદી સ્થાપી ત્યાંસુધી આખા ગુજરાતમાં લડાઈ લડાઈ ને જૂટ જૂટ એજ વાત હતી. પરિણામ આ થયું કે, ગુજરાતમાંથી મુસલમાનની રાજસત્તા ગઈ. અમદાવાદમાં ગાયકવાડ ને પેશ્વા એ બંનેનો અમલ ચાલવા લાગ્યા ને ઍંગ્લેજ સરકારે કીધું ત્યાંસુધી-એ વખતમાં હિંદુપ્રબલ હોવાના ભયથી અસ્વસ્થ હતી, પણ પાછલી વખતમાં રણતરને કીધે ખાવે પીવે હેરાન નહોતી.

ઉપર ઇતિહાસરૂપ જે લખી જણાવ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ એકજ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય, તથાપિ તેલ જીંદું પડી ઉપરજ તરફ રહે છે તેમ ગુજરાતમાં સત્તાધારીવર્ગ પ્રબલવર્ગથી ઉપરજ તરતો રહ્યો છે. હિંદુરાજ્યમાં બ્રાહ્મણો તથા જૈન સાધુઓને આશ્રય મળતા, જૈન પ્રબલમાં કેટલાક દરબારમાં ને સૈન્યમાં કારભાર કરતા. રાજ તથા પ્રબલ બંને હિંદુ, બંને એક દેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર સ્વભાવથી જાણીતા હતા, તોપણ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, રજપુત વગેરેને પરસ્પર ખાવા પીવાને ને કન્યા આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. બ્રાહ્મણ જૈન પોતાપોતાના મતના આગ્રહી હતા; પ્રબલવર્ગના જૈન સાધુ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રામી વિદ્વા-ક્યાસ કરતા નહિ. એ કારણોથી પ્રબલવર્ગ પરસ્પર સ્નેહથી સમગ્રરૂપે થયો નહોતો ને પોતાની ગુજરાત બ્રમિનું અભિમાન રાખતો નહિ, પણ રાજાઓના કાઠથી મોઢ પામી પોતાને મળતાં સુખમાં સંતોષ માનતા; અર્થાત્ રાજવર્ગના ઉપર પ્રબલવર્ગની સ્થિતિ આધાર રાખતી. મુસલમાનો તો પરદેશી, જુદા લોહીના, જુદા ધર્મના, જુદા મિલ્લતના એટલે એઓ હિંદુ પ્રબલવર્ગની દીકરી રોની દરકાર રાખે? અર્થાત્ ગુજરાતમાં કોઈ પણ

કાળે ગુજરાતીઓનું એકદેશી રાજપ્રબલરૂપે ઐક્ય નહોતું; તેમ પ્રબલ સમયતરું પણ પરસ્પર ઐક્ય નહોતું. પરદેશી રાજના સંબંધમાં સર્વ પ્રબલનું ઐક્ય જેવું શીખે ને મરઠાઓએ દેખાડ્યું તેવું જરાવંતુ તો નહિ પણ નામનુંએ ગુજરાતી લોકે કોઈ કાળે દેખાડ્યું નથી અને આગ્રહ તો ગુજરાતના રજપુત, બીલ, કોળા, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી સૌ એકસરખા મોળા થઈ રહ્યા છે.

મુસલમાની રાજ્ય થયા પછી પ્રાકૃત ભાષા ખેડાવા લાગી ને વૈષ્ણવમત-કૃષ્ણભક્તિ ફાખલ થયેથી લોક પુરાણ કથામાં અને કવિઓએ દર્શાવેલા રૂપકોમાં આનંદ પામવા લાગ્યા. સંવત્ સૈકા ૧૮માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તે કાળની કવિતારૂપી આરશીમાંથી જણાય છે પ્રબલને રાજ્યસંબંધી કુખ નહોતું ને તે અનેક ઉદમથી ખાવે ખવાડવે તથા સંયથ કરવે સુખ માનતી, પણ અખો જણાવે છે કે, તે વેળા અનેક ધર્મ-મત, ભોળી, વેલી ભક્તિ, અત્યાચાર ને દુશ્ચાર એ બહુ હતા; સામાજ કહે છે કે જો વર્ગ સ્વચ્છંદી ને પુરુષવર્ગ મૂર્ખ હતો; પ્રેમાનંદ દેખાડે છે કે સૌ પોતાના ઉદમસંબંધી એકમાર્ગીપણામાં સંતોષી ને કુટુંબપરિવારનાં હેતમાં આનંદ માનતા, મુસલમાન સરકાર તથા દેશી દરબારના સંબંધથી કેટલાક બ્રાહ્મણ અને વેપાર ધંધાથી કેટલાક વૈષ્ણવ વાણીઆ તથા જૈન કાવકો સર્વ ગુજરાતીઓમાં બહાર પડતા હતા. આટલી મોટી ગુજરાત ને તેમાં આટલા બધા લોક તે છતાં લોક પોતાનું જોવાયકું બજે સ્વરૂપ દેખાડવી શક્યા નથી. સંવત્ ૮૦૦થી તે ૧૬૦૦ લગીમાં પોતાના વિશેષ ગુણલક્ષણથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ગુજરાતીઓની સંખ્યા અરે કેટલીક જુજ છે! જૈનમત પ્રસારવાનો તથા તેને માટે રાજને જૈન કરવાનો આગ્રહ ને પછી ખંતી ઉઠ્યો તથા ખટખટ એ હેમચંદ્ર દેખાયા છે; નરસિંહે કૃષ્ણભક્તિનો આગ્રહ દેખાડ્યો છે; અખાએ ગ્રંથો લખી કુળકર્મનો પ્રતિબંધ તોડ્યો છે; બીજું કોણ છે? જુજ ગ્રંથકારોએ પોતાની કૃતિથી પોતાની કીર્તિ કરી છે, એ સિવાય સર્વ ગુજરાતીઓ કેવળ સાધારણ નિસ્તેજ સ્થિતિમાં હતા. ગુજરાતીઓ મોળા, ભોળા, અજણ, બીકણ, ખાયલા-“વાણીઆ મૂઝ નીચી તો નીચી” કહેવાય છે તે ખરૂ છે. મુસલમાનોએ “ગાડી ગુજરાત આગ્રસે લાત ઓર પાછેસે ખાત” કહ્યું છે તે ખોટું નથી. પણ શુ આપણે આપણી સ્થિતિ સારી કરવાને સ્વભાવચકીજ હીણા છીએ? ના, દેશલવાપાણી ભેતાં તો પૂર્વભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે પ્રકૃતિથી હીણા ન હોવા ભેઈએ ને નથીજ, અને કદાપિ પ્રકૃતિ થકી હીણા હોઈએ તોપણ શું?

શુ કેળવણીથી સારા નહિ થઈ શકીએ ? થઈયુંજ, ને જીવો ભાઈઓ, અમેજી રાજ્યથી નવા વિચાર હાખલ વધેથી, રેલવેથી, સંજીવિદાલ વધેથી ને છાપખાનાથી, વાર્તાપ્રસાર થયેથી આપણી રિથિત કેટલી બધી થોડા વર્ષમાં ફરી છે ! પોતાને ક્ષાપતો ઉદ્ધમ સૌ કરે છે, નામ મેળવવાની ઇચ્છા સોને થવા માંડી છે, વિદ્યા બાણવા ઉપર સૌની પ્રીતિ વધતી જાય છે, નસીબ, સંતોષ, બીક-ભુપણ, વહેંચીપણ, બોળી ભક્તિ, અજ્ઞાન, ખુશામત, પરાધીનપણું એ સંબંધી વિચાર ઓછા થતા જાય છે ને તેને બદલે અસંતોષ, આશા, શૌર્ય, ઉદ્ધમ; કામ કરવા ઉપર લક્ષ ગુણભક્તિગાન, સ્વતંત્રતા, ટેક ઇત્યાદિ સદૃશ્યો આવતા જાય છે: આગળ જુદા જુદા વર્ગના લોક પોતપોતાના ધર્મમતને વળગી રહેતા તેમ આજ નથી. પણ સધળાનો ધર્મસંબંધી એકસરખો મત થવા લાગ્યો છે; સર્વે ભાંગની ભાષા એક સરખી થવા આવી છે; અને સૌ પોતપોતાની ને પછી પોતાના દેશની રિથિત સારી કરવાની એક સરખી વૃત્તિ રાખતા થયા છે. એ પ્રમાણે આજકાલ સૌની અંતરવૃત્તિ ને બાહ્ય-વૃત્તિ બેતાં પણ આપણી રિથિત આગળ જતાં ઘણી સારી થવાનો સંભવ છે એમ ખાતરીથી કહેવાય છે

તો હવે આપણે શુ કરવું ? આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપર કહેલા ઉદ્દેશ કે પોતાની ને દેશીઓની રિથિત સારી કરવી, પણ કિયે પ્રકારે કરવી તે વિષે કંઈ મુકર કહું નથી. માટે હવે એ વિષે થોડુંક:—

મોટું કામ કરવાને ઘણા માણસ જોઈએ ને મોટા માણસ જોઈએ ઘણા એટલે સંખ્યામાં ને મોટાં એટલે શક્તિમંત, અર્થાત્ સદૃશ્ય ને શક્તિ એ વધવા જોઈએ. સદૃશ્યવંત શક્તિ વધે છે ને શક્તિવંત સદૃશ્ય વધે છે. શક્તિમા મનશક્તિ વિશેષ સમજવી. તનશક્તિ આણ્વી સુલભ છે, સદૃશ્ય ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધે છે. ત્યારે પ્રથમ શુ કરવું ? પ્રથમ તો આપણામા ચાલતી બે કહેવતને નિરંતર મનમા અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે ‘આપ સમાન બળ નહિ’ ને ‘પારદી આશા સદા નિરાશ’ નસીબને માનવાથી આજસ, અભ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર એને આધીન થવાય છે—નસીબના જેવી તરંગી વૃત્તિ થાય છે. પારદાની આશા રાખેથી ખુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડે છે, કામમા ખલેલ થાય છે, ને વેળાએ કામ થાય છે અથવા નથી થવું—નથી થવું તો પાણુ દુખ વધારે થાય છે ને એમ થયેથી કેવળ મોઝા થઈ જવાય છે. આપજાના વિચારથી માણસને કામ કરવાની રેવ પડે છે ને તે નિરંતર ઉદ્ધમમા રહે છે, તેથી તેનાં કામ ધાર્યા

પાર પડે છે ને વેળાએ ધાર્યાં નથી પડતાં તો બીજે કોઈ પણ તેને લાલ થાય છે ને ક્વચિત્ કંઈજ કળ ન મળે તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયેલા ધૈર્યના બુદ્ધિથી તે જન ફરીથી ઉદ્ધમ કરે છે ને હંમેશા કર્મમાંજ સુખ માને છે. બીજું વળી આ કે, ઉદ્ધમ ન હોય તો તે ઝાળવા દેશ પરદેશ ગમે ત્યાં જઈ કામ કરવું. જે કામ કરવાની ઇચ્છા થઈ ને જેમ થોડી પણ બુદ્ધિ ચાલે તેવું હોય તે કામ કરવું. પછી અનુકૂળતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરંભવું અને તેજ કામના ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવો ને કંઈ પણ ફરી દેખાડવું ને, જેથી કામ કરવું સહેલ થઈ પડે ને નવી જીક્ષિ જરૂર ને સાધન પણ મળી આવે. જેટલું ઉપલબ્ધું કામ થાય તેમાં નિરાશાજ છે, પણ જે ખંતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય “દેહં પાતવામિ અર્થં સાધવામિ” તો તે કામમા પ્રવીણ થવાય ને યશ મળેજ. બેરાં-જાની ધરહંસારની કહેવાય છે કે “જેણે કામ કીધું તેણે તો કામજી કીધું” એટલે કામમા તો વશીકરણ રહ્યું છે. જે કામ કરે છે તે સૌને પ્રિય લાગે છે ને પ્રિય લાગે છે કે તેનો અર્થ સરે છે. બહુ આશા રાખ્યા કરવી ને વિચાર કર્યા કરવા તેના કરતા કામ કરવા મંડી પડવું એ લાભકારી છે. બોધવચનમા શિક્ષા છે કે “શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ બુદ્ધિ છે” માટે શ્રમ કરતા કેટલુંક નહિ. ત્રીજી વાત આ કે, સંધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવો. કામ ગમે તેટલું કીધું હોય ને સમો ન સચવાયો કે તે મિથ્યા થાય; માટે સંધિસમય ઉપર નજર રાખ્યા કરવી ને કામ કરતા સંધિને આણ્વી ચોથી વાત આ કે, મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવી ને બન તેટલું કરવું, પછી જે તેમાં નહિ ક્વાય તો બીજામા ક્વારીજ; અગર બીજામા ન ક્વાય તોપણ તેવા કામ કરવામા શક્તિ કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજા મોટા કામમાં તો યશ મળેજ—એથી હિમત, સાહસ, ધૈર્ય એ સદૃશ્યો પ્રાપ્ત થાય ને શક્તિ વધે. પાંચમી વાત આ કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણું એના ઉપર પૂર્ણ ભાવથી ભક્તિ રાખવી કે અનેક વિષ્ણુ દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મંડળમા પ્રમાણિકપણે કામ કરતાં હાનિ થાય માટે તેવા મંડળના સંબંધવું કામ જો લેવું તો પોતાની શક્તિથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવું હોય તો લેવું, બાકી ન લેવું. સત્ય વર્તતા હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશંસાજ છે. થોડીવાર સત્ય ન ક્વાવે પણ અંતે તો સત્યજ તરે છે. છઠી વાત આ કે કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક હાખલો લેઈ તેવા થાય. સાતમી

વાત આ કે જે બંધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશીઓના સુખમાં હાનિ થતી હોય તે તે બંધનો તોડી નાખવાં. એમ કહેથી કુટુંબસંસારસંબંધી કેટલીએક વાતે મુશ્કેલીમાં આવી પડશે, પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને બીજાઓને રૂંડો દાખલો આપવોજ. સ્વતંત્રતાના સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વાર્થીઆ શત્રુની સાથા થવું પડશે, પણ તે થોડો કાળજ. કુળનોજ ઉદ્ધમ કરવો ને બીજે ન કરવો એ આગ્રહ મૂકી ઇચ્છામાં આવે ને ફાવે તે ઉદ્ધમ કરવો આઠમી વાત આ કે, પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સંગતિમાં રહેવું અને નવમી વાત આ કે, નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની ખંત રાખવી તથા અભ્યાસથી મનરાક્તિ કેળવવાની. એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના રવભાવગુણને કેળવવા.

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશે છે જ્યારે આપણા ગુણશક્તિઓમાંથી ધણાએક જણ પોતપોતાના જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાનાં કેળવાયેલા ને શક્તિવાળા સ્વરૂપથી પ્રકાશરો ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુંડું નામ કરશે તેને માઠા પરિણામ ભોગવવા પડશે ને માઠા પરિણામ ભેઈખીજ સાવધ રહેશે. વળી ભુંડું નામ મેળવવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી-ન કેળવાયેલાં રવભાવગુણથી ભુંડાં કર્મ થઈ જાય છે, નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાંથી જુજ ભુંડા નામ કરવાના, પણ ધણાક જણ તો રૂડાજ નામ કરવાના. વળી કહેવત છે કે “નામરદ રહે મામને ને મરદ રહે નામને” વળી “નામ રહતાં કંકરો, નાણા નવ રહતાં; કીર્તિ તણા જે કોટડાં તે પાણ્યાં નવ પડતાં.” વળી કહેવાય છે કે “રૂંડે નામ કે ભુંડે નામ” (ને હું વચાં કે છઉં કે ‘પણ નામ’) મટિ નામ મેળવવાને ઇચ્છા એ તો પુરુષ સ્ત્રીને પોતાના ઉદ્ધમમાં મોટું ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આગ્રહ ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે થોડાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુખમાં ધીટ ને સુખમાં નમ્મ રહીશું, જ્યારે આપણે નાણું કરતાં યશના લોભી વધારે થઈશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઈશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સંકલ્પને સેવીશું ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાતભૂમિના પુત્ર ગુર્જર એ પ્રતાપી નામે પ્રકાશીશું

આ કૈકામાં રાજનીતિશાસ્ત્ર, દેશસમૃદ્ધિશાસ્ત્ર ને માનવધર્મશાસ્ત્ર એ ત્રણનો વિશેષ ઉત્કર્ષ જગતમાં ભવામાં આવે છે; નવાં રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છેજ, પણ ધણાં જુનાં રાજ્યના લોક જે ઘણો કાળ પરાધીનપણામાં હતા તેઓનો પણ નવો ઉત્કર્ષ થવા લાગ્યો છે. આપણા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાન દેશનો ને તેનો સુદર અંગપ્રદેશ જે ગુજરાત તેનો ઉત્કર્ષ થશેજ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલા બોધનો મર્મ લોકના સમજવામાં ન આવેથી સંસાર મિથ્યા છે, સંધુ નાશવંત છે, કર્તા હતાં તો કોઈ જુદોજ છે, અર્થકાર તથા કર્મે નિમિત્તમાત્ર છે એ વિચાર તેઓએ મહાશયી કીધો ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાંનાં કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોટું માન્યું અને એનાં દુઃખદાયક કૃત્ર આપણે ભોગવ્યાં. પ્રત્યક્ષ ભેઈએ બીજે કે સદ્દેશે, સદ્ગુણે, સન્માર્ગે, સન્માર્થે કહેથી બીજ દેશના લોક આ સંસારના મોટા બાથ સુખને પામે છે ને મરણ પછીના સુખને સજ્ઞાતભાવે સત્ય માની અંતર સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તાં તેવાંજ સુખ કાં ન ભોગવવા ?

હાલમાં આપણે કામ કરીએ બીજે તે ઉપલક્ષીઆ, પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાભારત કામને સાથે જે પ્રકારે ઉઠ્યો થવા ભેઈએ તે પ્રમાણે થતા નથી. મોટું કામ કરવાને ધણા માણસ ભેઈએ ને શક્તિમંત ભેઈએ શક્તિમંત કેવી રીતે ? શુદ્ધિએ ને સદ્ગુણે. આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીરબળ, સાધારણ પક્ષનું શુદ્ધિબળ, ને સાધારણ સદ્ગુણ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ કાતિમંત નથી પણ નિરતેજ છે. ત્યારે શું કરવું ? ગુજરાત ભૂમિના જુદા જુદા વર્ગના લોક-પહાડી પ્રદેશના રજપુતો, બીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના રજપુત, બીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણ્ણી એઓએ અને પારસી, મુસલમાન એઓએ સૌએ પ્રત્યેક ને સમૃદ્ધતા ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખંત સાથે ઉદ્ધમ કરવા કે જેથી આપણે ‘કયાં યશસ્વિન વહેલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગુજરાત, જયશિખર, સિદ્ધરાજ ને મહામદ બેગડાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેમ માત્ર નહિ, પણ જુદીજ રીતે હિંદુસ્થાનના એક મોટા કીર્તવાળા સુંદર અંગરૂપે જગતમાં કાતિમાન ને કીર્તિમાન થઈ રહે-પ્રજા, આશા પુરી પાડે !

૧૩. નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ.

આપણે આપણું પાણી બોલું છે ! આપણી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી મનની સ્થિતિતાએ પોતાના કામ છોડી દીધા છે અને તેને ઠેકાણે ધણી તરેહની અડચણોથી ચિંતા તથા હાલ રાત્રી જેવા લાગતા એવા ધણા દિવસના પાળેલા વહેમો, એઓએ ધર ધાત્યાં છે અને આપણા કાઠા ચિંતા સરખા થયા છે ! આપણા ધરડાઓએ સુધારા નામના પહાડની ઉંચી ટોચ ઉપર કીર્તિનો મોટો કિલ્લો બાંધ્યો હતો ! પણ મુસલમાનોના હુમલામાંથી તેની સંભાળ કરવાને પહેલાથીજ આપણા વડીલોએ આજસ કીધું તથા તેઓ સારા માર્ગને છોડતા ગયા તેથી બળીઆ રહેવાના ધસારાએ પહાડ ઉપરથી તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા ! વચમાં વચમાં તેઓ ઉપર ચડતા, પરંતુ ઉપરના વારંવારના અને ભરોસા મારને કીધે અકળાતા કુટાતા છેક પહાડની તળેટી ઉપર બેસી અને મરવા જેવી દશામાં આવી રહી, તેઓએ આપણને જન્મ આપ્યો છે ! ઉપરની ટોચ ઉપર મુસલમાન તથા દેશી રાજ્યોને મારી આજને સમે અંગ્રેજ લોક રાજ્ય કરે છે ! એઓને આપણી દયા આવે છે રાજનો ધર્મ છે કે પ્રજાને પાળવો. અંગ્રેજ ધરદેશીઓ પરાંપકાર બુદ્ધિથી જેટલું આપણું સારું કરે તે સંધુ આપણી બહારની દશા સંબંધી. નિરાશો કાઠવી, દેશીઓને મોટા અધિકારો આપવા, જકાત દાણ એકાં કરવા, દેશમાં સલાહસંપનો વધારો કરવો, આપણને સધળી વાતની પણ ધટતી સ્વતંત્રતા આપવી વગેરે બાબતોમાં તેઓ આપણું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. તેઓ આપણી અંદરની દશા શું બોલે ? એક માણસના રવભાવથી બીજા પુરો વાકેફ હોયજ નહિ. સંબંધ પ્રમાણે માહોમાહે નજીક વધારે આજી હોય છે આપણે કુટુંબથી, પોતાની નાતથી અને દેશીઓથી ઉતરતા અનુક્રમે નજીકતા હોય. અંગ્રેજ લોક આપણી દુખીઆરી અંદરની હાલતથી શોડાજ વાકેફ છે. એવી કેટલીએક વાતમાં તેઓનાથી આપણું સારું થઈ નથી, વાસ્તે વળાએ તેઓનું આપણે ભુંડું બોલીએ છીએ એ મોટી ચૂક છે. આપણી હાલની માહેની દશા સુધારવી ક્રમ તેઓના હાથમાં નથી વહાલા દેશીઓ ! આપણાજ હાથમાં છે. આપણામાજ ન્યારે જીવીયત નહિ, આપણેજ તેઓને કહીએ નહિ, આપણેજ મહેનત કરીએ નહિ, આપણેજ પ્રભુ બરાઈ રહીએ તો પછી તેઓ શું વેણણ ધાલીને આસડ પાય ? “ માથાવિના તો મા પણ ન પીરશે ” તેમ આપણે જે બેશુદ્ધ થઈ ગયા છીએ

ને પુર નજીકતા નથી કે આપણી હાલત શી હતી ને શી છે તો પછી આજળ પાછો કીર્તિનો કિલ્લો કયારે બાંધીશું ? મંડળીસાંહે નામના વિદ્વાન ગોરા વૈદ્યની પરીક્ષામાં આવે છે કે આપણામાંથી સ્વદેશપ્રીતિથી આંભોઈ ખરી ગઈ છે. અસલના સ્વદેશાભિમાનનો કંઈ પણ ભાગ નાડીપરીક્ષાથી જણાતો નથી ; સ્વદેશાભિમાનને શીત આળ્યા છે ! જલસીથી ગરમી પહેાંચાડવાની નહિ તબીબ કરીએ તો તે જવા બેકુ છે. તે મરી જશે એટલે આપણે રોઈ રહીશું અને છે તેના કરતાં વધારે આપણા ભુંડા હાલ થશે. વૈદ્યરાજ ! સ્વદેશાભિમાન તે શું ? ધરડાઓની વિશ્વાસ, રાજનીતિ, રીતભાત, વહેવાર વગેરે જેવા હતાં તે તો ચેટને સાસા ફૂડાં ને વાધા એટલે નિરાતે અસલનાં મોડાએક રહેલાં પુસ્તકો વાંચી જોયા વગર કેમ જલસામાં આવે ? ત્યારે શું સ્વદેશાભિમાનનું ભાન કરાવવાને કશુંએ નથી ? હા હા, છે છે, જુઓને આ આણ-ગીરનાર ઉપરનાં ને અંદરીકનેરી, ધારીપુરીની ગ્રામ માહેના પુરાતન પણ ચમત્કારીક કામો સોમનાથ પાલીતાણુ, ચિતોડ, ઉજ્જન, ગોકુળ, મથુરા, પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર, સતારા, પુના, નાશિક, વગેરે જગ્યાઓ આપણને પાછલા દહાડા સંભારી આપે છે ! એ ઠેકાણાની શોભા બધી કોની કીધેલી છે ? આપણા વડીલોની. એ ઉત્તર સ્વદેશાભિમાનનું મોખખું ભાન આણે છે દેશના સધળા જનો ઉપર હેત રહે, તેઓ સધળા સુખી થાય, તેઓની વિખ્યાતિ જગતમાં ચાલે એવા કામો કરવાનું જે અભિમાન તે દેશાભિમાન. રવાબાવિક છે, પણ આવી આપણી દશા તેથી તે કંડી ગયું છે વૈદ્યરાજ ! કીયા આસડથી, કીયે અનુપાને દેશાભિમાનને ગરમી પહેાવશે ? માણસ સર્વે વાતે એક દરજ્જે નથી, આપણે સધળા જણા જુદી જુદી પ્રકૃતિના જુદી જુદી હાલતમાં છીએ માટે સૌએ પોતપોતાની કૃતિ પડતા અને ફાવતા પણ બારે ઉલોગ કરવા-ઉલોગ કરી ધન મેળવે-ધન મેળવવી સારી સ્થિતિમાં રહી પોતાની નીચેના દરજ્જાબાજાઓની ખબર લેવી-એ ખબર લેવાની જોડે પોતાના શરીરનાં અને મનનાં સુખ વધારવાની કોશીસ કરવી, એ અનુપાન સાથે, કુટુંબનાતના કચ્છા કલેરાના મૂળ બાળવા-અદેખાઈને દૂર કરવી ને તેને બદલે માંહો-માહે ચાનક રાખવી-કુસંપ છોડી સંપે કામ કરવું-આજસ તથા વહેમો વર્જવા વગેરેની કરી પાળી, વિશ્વા,

જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ક્ષમા, સત્ય ચોખ્ખો વહેવાર, કળા-કૌશલ્ય ને હાલના સુધરેલા વિચાર વગેરેની માત્રા ઘાળી એ ઝોસડ, ગળામાં ગટગટ ઠાંસી ગયાથી દેશ-ભિમાનને ધણીજ ગરમી પહોંચ્યો-એ ઉચકાએકુ ને તોળાએકુળ પોતાને યોગ્ય ઠેકાણે રહેશે, આમ કરીને વખત આપ્યો કે પોતાનું નેર ખતાવવાને મેદાન પડ્યું છેની! ચાલો આપણે વૈભવાવળની એ શિખા-મણ પ્રમાણે ચાલીએ. ક્લાણ્ણએ ક્લાણ્ણ કામ કરી પરદેશીઓમાં પોતાના દેશનું નામ વધાર્યું, તેમ એક કહે હું વધારું, ખીલે કહે ના હું વધારીશ, એ રીતે આપણે હમણા કાયર છીએ, તે ટળી શરપણે પોકારીશું કે હાં હાં અમે રવદેશને તારી આણવાને હદથી ન્યાદ મહેનત લઈશું, ત્યારે અને ન્યાદે એ અહંકારને રૂડા અંમેજ લઠાવશે ત્યારેજ રે ત્યારેજ કીર્તિનો કિલ્લો પાછો ખાધવાને આપણે શા માટે લાયક નહિ થઈએ? એ અભિમાન માણસનું નૂર છે-એ વડે તે ઝોળખાય છે-એ વડે તે અમર છે-એ વડે તે સુખી છે-તેને માન છે-અને એ વડે તેની મુક્તિ છે. અહો કીરતાર! એ સારી બુદ્ધિની બિચારા લાચાર હિંદુઓમાં જલદીથી પ્રેરણા કર!

જગતનો વહેવાર કામની વહેંચણ ઉપર ચાલ્યો જાય છે. કોઈ બુદ્ધિબળથી, કોઈ અંગબળથી, કોઈ વિદ્યાબળથી, એ પ્રમાણે લોક કામ કરતા દેખાય છે. સંઘના સરખાજ હાલતમાં નથી--કોઈ ગરીબ છે, કોઈ પૈસાદાર છે. એવું છે માટે અભાગીઆ બાળકવાનની આશા રાખે છે. મૂર્ખને વિદ્વાન, નબળાને સબળા, દરિદ્રીને ધનવાન, કુબુદ્ધિને સુબુદ્ધિ, રોગીને નીરાગી, દુઃખીને સુખી કામ લાગે છે. એ ઉપરથી જોતા ખુલ્લું છે કે દેશની હાલત સુધારવામાં દરેક માણસને બે પ્રકારના હેતુ ચૂકવવાના છે. એક તો પોતેજ મહેનત કરવી અને ખીનું આ કે ખીનઓને પોતાથી બની શકે તેટલી મદદ કરવી. એ બે હેતુ અદા થયેથી રવદેશ-ભિમાન દંઠ થશે.

આપણા ગુજરાત દેશમાં નહિ નહિ તોપણ કેટલેક ઠેકાણે પુષ્કળ કંઈ છે. અલખતાં, મોટા ભાગના લોક ધણીજ હેરાન છે, તોપણ દક્ષણીઓની જોડે મુકાબલો કરતાં ગુજરાતીઓ સારી હાલતમાં માલમ પડે છે ગુજરાત મધ્યનાં મોટાં શહેરોના શ્રીમંતોને ઝોરડે અજવાળાં છે, પણ તેઓ પોતાના પૈસાનો ખરેખરો ઉપયોગ કરી નજીવતા નથી. હરેક ઉદ્યોગ કરવામાં, બુદ્ધિને ચાલાક કરવામાં, મોટાં ભારે કામ માથે લેવામાં, સંપત વધારવામાં પૈસો મુખ્ય છે. પૈસો પૈસાને વધારે છે. એનો દેખાઈતો અનુભવ છતાં નહારી હાલતમાં

રહેલું, ધનને દાટી મૂકવું, મુખ્યા પછવાડે આટલી દોલત નીકળી એમ કહેવડાવવું અને કુસંપથી છેવટે સરકાર તિનેરીમાં ભરણું ભરવું એ મોટો વહીવટ પૈસા-દાર લોકમાં જોવામાં આવે છે. આપણા પ્રાંતનું કેટલું-એક ધન, ભોયરાંમાં, ધરના મોલના તથા ખીન સંચોમાં નકામું પડી રહેલું છે. જીવાન ધનવંતો પોતાના મદમાં પડે છે તેથી કેટલુંક ધન કુપાત્રને ત્યાં અને ગળ્બર કુપાત્રના હાથમાં જાય છે. જીવતર મોજશોખને માટેજ છે, એમ કેટલાક શ્રીમંતો સમજી ખાવાપીવામાં, નાતના કર આપવાના, વરલોડા નાચ વગેરેથી બહારથી સારું દેખાડવામાં, વગર ચોંચતાએ કુશાસ-માં જોડું મોટું માન મેળવવાને પોતાની પુંછ વાવરી નાખે છે. જે ગરીબ પોતાને પીડની બુખથી ખાવાની વાત કરે તે તો ધાનમુખ્યા ને મોડા કહેવાય, પણ ખાવાપીવાના ઇદ્રિયસુખમાં દિવસ ગુનરવા એ જે આપણે સંઘનાને સાર લાગે છે તે કંઈ ઉપલા ઠપકાથી દૂર નથી. પરદેશીઓ આપણને ઉપલાં નામેો કરતાં હલકા નામેોએ બોલે છે. સમેો ન પિછાણનારા એવા આપણે સંઘનાજ, આપદાદા કરતા આપ્યા માટે બોટા માર્ગને ખરાજ માનતા આવેલા તેથી, આજના નાલાયકને ભોજન દક્ષિણાદિક દાન આપી અસકય રીતે પુણ્ય સમજી પૈસો ખરાબ કરી નાખીએ છીએ. ગુજરાતીઓનો હાલનો જમ્મે ખર્ચ તપાસતા ખુલ્લું દેખાય છે કે પેદાશ કરતા ખર્ચ અતિ-ધણી છે. બાપદાદાના રજતરોવરે અર્ધા ખર્ચ નીકળ્યા જાય છે. બાપનું પરસેવાથી રંગેજ નહારે રરતે ઠલવાય છે. નાતને લીધે તથા કેટલાક ધનવંત છે, તેથી છેક હવાડું પડતું નથી. બાકી ખરેખર જોતા તો, સંઘનું પોષેપાને ચાલ્યું જાય છે. એવે અવસરે કેટલીએક ચાલ વિચારી બંધ ન કરી, કમાણીવાળા ગલ્લરેજો ઉલટા નવી ચાલ કાઢતા જાય છે લક્ષના કામમાં રીતભાત વધતી જાય છે, મરણ કારજમાં પણ જમાવવાની ચાલ વધતી જાય છે, ને લોક જુખડુ છતાં એકમેકનું કરજ કાઢી પગરણે ચશ લેવાને ગરીબથી તે શ્રીમંત સુધી એક દેશ રાખે છે, પણ કેવી થશે અવસ્થા આપણી તે જોતા નથી! ઘરપણે ગરીબો તો ખુલ્લું માઠી દશાને પામે છે, 'લાંબાસાથે ટુંકો જાય, મરે નહિ પણ માટો ચાય' એ કહેવત આ ઠેકાણે સારી લાગુ પડે છે. સુરત શહેરના ગરીબ લોકની ગરિબાઈનો પૂર્ણ અને અસર કરતો દેખાવ સંવત્ ૧૮૯૩ની મોટી આગમાં અને પછી જોવામાં આવેલો હતો. તે સમયે અને રેલથી નુકસાન થયાં તે વેળા અત્રેના પ્રતાપી પારસીએ કેવી મદદ કરી હતી તે સૌના જાણમાં હશેજ.

પૈસા પૈસા કરવા ધણે મુશ્કેલ છે અને ધનકંપનિની પ્રતિષ્ઠા કરવી પણ અશક્ય નેહલી પણ એ માણસને કંઈ ચોંટાડતું છે. તોપણ શ્રીમંતો અઘણિત રીતે પાણીદાર હથિયારને છાણમાં મારે છે. ગરીબની દશા જાણી લગાર પણ જોતા નથી. હું એમ નથી કહેતો કે શ્રીમંતે પોતાની પાસે નેહલું હોય તેલું ગરીબને આપી દઈ પોતાને વેલા પાડવી. હરગીસ મારા સ્વપ્નામાં પણ એવું કરી આવ્યું નથી ને આવનાર નથી તેઓએ પ્રથમ પોતાને સુખ કરી પછી વધતા પૈસાનો નકારો આડોનેડા મચે ન કરી તેને પરમાર્થમાં નાખવો, નથી આ લોકમાં તથા પરચોકમાં કલ્યાણ થાય.

હયા એ ઈશ્વરી અશ છે; એ ગુણ માણસને સ્વાભાવિક છે. કોઈ ઈર્ષીને રરવામાં માર પાની જોવાથી આપણામાં કબુલગી છડી નેરમે પેદા થઈ પ્રથમ એ ઉપર હયા અને પછી તરતજ, મારનાર ઉપર ક્રોધ આવે છે કારણની તપાસ તો પછવાડેથી કરીને આપણા આગલો વિચાર ફેરવવા ઘટતો હોય છે તો ફેરવીએ છીએ, પરંતુ પહેલવહેલાં આપણને એવિષે હયા ઉપજે છે. હવે એક જાણ સારૂ એટલું થાય છે તો જાણે આદમીને ઉઘાડે પગે, ધસતે ટાડીએ, નાગે શરીરે, ચોંટી ગયેસે પેટ, બોડે માથે, કેરી આંખે, ચિતાની લાજે, શેગની ધાસ્તીએ અને છોકરાડપી રાહ-ધાડને લીધે, બીજા માગતા નેઈ કમ હયા ન ઉપજે? શોકાકજ શ્રીમંતાને કપજે છે ટાંડીઆમાં કસ છતાં કાંડામાં જોર છતાં, શરીરમાં ભૂમ છતાં, વગર મહેનતે અપાત્ર હોઈને પારકાનું ધને છે અને એ ધૂતવું હક્કરે પણ છે એવા ઉપર લેશ ધ્યાન આપવું નેઈએ તે તો પુણ્યા નય છે પણ બિચારા ખરેખરા ગરીબ-આંધળા, કુલાં, મુગા, બહેરા, માણવા વગરના, રજળતાં, અને શેગીએ આપણી પાસેથી પોકાર કરતા જતાં હોય છે, તોપણ આપણે તેઓ તરફ નજર કરતા નથી. રે ચહરેશો! રીત આવી છે કે પાસેના સગાવહાલાની નકારી દશા તરફ જોવાથી દિલને ધણુંજ લાગે છે પાટોશી, નાતીકા અને દેશીઓ વિષે તો અનુકંમમાં હેતુમાવ પ્રમાણે લાંગ તોપણ ઓઈના પણ દુખો અને તે વળી ઉપર કલા તેવા જોવાથી (આપણે માણસનો જીવ છે માટે) હંવામાં અસર થાય ખરી દેશ એક કુટુંબ છે. દેશીઓ તે આપણા ભાંડુ છે શ્રીમંતનો જીવ તેવો-અનાજનો જીવ, જીવ કંઈ ઉચ નીચ નથી. ઈશ્વરને ઘર તે સમ ગણાય છે. નાચાર ભૂખે મરતા શુદ્રને પાળવો એમાં બ્રહ્મ બ્રાહ્મણને જમાજ્યાના પુણ્ય કરતા વધારે પુણ્ય છે નીચ ઉચ તો માત્ર ધંધાને જાંવે થયા છે. માટે દાન આપવા વિષે નીચ

ઉચ નવ જોવાની નથી, પણ લેનાર મુપાત્ર કે કુખચ છે, એ વધારે જોવાનું હોય છે. આખાથી જોવાનું પેટ ટાડુ થાય છે અને આંતરડી કળકળી બંધ પડે છે તેઓ અંતઃકણથી પોતાને સાચું કરનારને કંટકી દેવા દે છે! એથી આપનારને કેવા ને કેટલો સંતાપ! અને તેની સંસારપ્રીતિ અને હાજમાં કેટલો વધારો! દશાનું ચક્ર ફરતુ ફરતુ સૌના ઉપર આવે છે, ત્યારે દશાથી દુઃખ પામતા અભાગી અને પોતાના ભાંડુ પ્રમાણે બળી તેની બને તેટલી ખરદાસ્ત લીધાથી મનનું સમાધાન રહે કે નહિ? દુઃખી પ્રાણીને સંકટમાંથી એધારવો એ આપણો ધર્મ છે. સરકારે એ વાતની સારી બજી લીધી હતી, કંઈ છે ને કરશે. ડશિઅનની લડાઈમાં ગરીબ રૈયત પુકડેના વિધવાઓનાં ને છોકરાઓનાં શુશ્રાવને માટે ‘પેટિઆટિક ફંડ—દૈશહિતકારી બંડોળ’ ઇંગ્લંડમાં ઉભો થયો. એ બાબતની ટીપમાં આપણા દેશીઓએ પણ સારી સારી રકમે ભરેલી છે આપણી રાણીની તરફના લડાઈમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓના ખેરા છોકરાને તથા જખમી શ્રેયકાઓને દુઃખના દરીઆમાંથી કાઢી તેઓ પોતાનો સંસાર ચલાવી શકે, એવિષેનો બંદોબસ્ત કરવો એ એમ મોટા પુણ્યનું કામ ગણાય છે તેમ આપણા દેશી ગરીબોની હાલત ઉપર નિશા પહોચાડી તેઓનાં દુઃખ ટાળવા સારૂ બંદોબસ્ત કરવા એ પણ તેલુંજ, રે વધારે પુણ્યનું કામ ખરેખર છે. જ્યારે દેશીઓની ખરદાસ્ત ન લેવાઈ અને પરદેશીઓની લેવાઈ ત્યારે પછી સ્વદેશનું અભિમાન શેનું? શરમ અને કુલાસમાં પારકાને મદદ કરવી એમાં નિહવા જેવી સ્વાર્થસુહિ છે. ધરનો મરે તો તો જાનમરે એમ સમજી બહાર સારૂ કરી આખર મેળવવી એ કેવળ મૂર્ખનું કામ છે. ભાઈઓં, દેશી અનાથનું પાલન પ્રથમ કરવું જરૂરનું બોલો વિકારસહિત દેવપૂન કરવી, બહારથી એત્રી દેખાડવું અને દાન કરવાની મતલબ આબરજ છે એમ સમજવું, તે વળી અપાત્રને, એ કંઈ સ્વર્ગે પહોચવાની નીસરણી નથી

સ્મિથ નામે અંગેજ વિક્લાન સદ્ગુણને મોટા ત્રણ વર્ગોમાં બતાવે છે. હરકોઈ વિષયની તેની યોચ્યતા-પ્રમાણે વર્તવું એ એક; સારાસાર સમજી ડાહી રીતે વર્તવું, એ બીજું; અને પારકાનું કલ્યાણ ઇચ્છવું એ ત્રીજું વર્ગ એ ત્રણમાં પરોપકારરૂપી ને સદ્ગુણ તેની તે ભારે તારીફ કરે છે મોટા મોટા નીતિશાસ્ત્રીઓએ પણ એમજ સમજ આપી છે કે પરોપકારસુહિ એ મોટો સદ્ગુણ અને મનુષ્યનું દૈવત છે. ઈશ્વરને કોઈ વસ્તુની ગરજ અને કમી નથી, તે સર્વ વાતે પૂર્ણ

કે. તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે છે એવા જન્મલેખને, આપણાં ભરણપોષણ તોપણને મટિ, તરેહતરેહવારની સખવડ પુરી પાડી આપવામાં, પરોપકારબુદ્ધિ વિના ખીજ કઈ સ્વાર્થી બુદ્ધિએ પ્રેક્ષણ કીધી હશે? ઉઘાડું છતાં આવી કલ્પના કરવી એજ ગાંડાઈ છે. પરોપ-કારબુદ્ધિ ઈશ્વરી ગુણ છે. એ ગુણના અંશ આપ-ણમાં હોય તેથી પ્રભુ સારો કેની? તે ધણેજ પ્રસન્ન થાય. મનખા અવતાર ધરી એ બુદ્ધિ ને ન લાગ્યો તેણે “મિથ્યા જનુની ભારે મારી એવો જન્મ ધર્યો ન ધર્યો.” એ બુદ્ધિ સૌનેજ થાય, પણ તે કામમાં લાવવાનાં પુરા સાધનો થોડા જણ પાસે હોય છે. એ થોડા જણ ને શ્રીમંત તેઓએ એ બુદ્ધિનો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; ન કરે તો તેઓ ઈશ્વરના ગુનેગાર છેજ ખખીલ યોતાના એકડા કીધલા પૈસાને વાવરતો નથી, પણ વારે વારે તેને જોઈ સુખ માની લે છે. પરંતુ સુખ તે શું એ તે ભોળો નહોતો નથી; સત દહાડો તેને ડાંધ હોતી નથી. મટિ કહેવાયું આ કે પૈસા ડાંડી રીતે મેળવીને તથા તેનો સારો ઉપયોગ કરીને ખાડી રહેલાનો માખાપવિનાનાં બાળકોને, ડોસાં રગરાને, માદાને, ખાંડવાળાને એઓને ધર્મ કરવો. ભરતામાં ભરવું મિથ્યા છે. જેમ (દુષા દુષ્ટિ: સમુદ્રેષુ) રત્નાગરના પાણીમા વર-સાદના પાણીને ઉમેરા કૃષ્ણ વિનાનો છે, અને (દુષા લેપેષુ મોજન) સારી પેઠે ધરાઈને જમેલો એવાને પાણું ભોજન કરાવવું નકામું છે તેમ (દુષા દાનં ધનાઢ્યેષુ) પૈસાથી પુરા ભરેલાને દાન કરવું એ પણ ફોકટ છે. અર્જુનને (ફળે) આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

દરિદ્રાન્મર કૌતલ્ય મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનં ॥

બ્યાધિતસ્વૌષ્ઠં પથ્ય નીરુજસ્ય કિમૌષધૈ. ॥

હે કુંતિના પુત્ર, અર્જુન, દરિદ્રીઓને આપ, ધન-વંતને ન દેતો; રોગીને આસરથી બુણ થાય છે; પણ નીરોગીને આસડ શું કરવા જોઈએ? શંકરાચાર્ય પણ લખે છે કે (વેયં દીનજનાય ચ ચિત્તં) દીન માણસને ધન આપ. એવા દાખલા ઉપરથી ઉઘાડું થાય છે કે નિરાશ્રિતોનેજ દાન કરવું;—પૈસાદારે તેઓની દશા સુધારવાની ધણી કાળજી રાખવી.

અહો મારા જનો! વિચારો કે વટેમાર્ગી તથા મુસા-ફરોની અડચણો દૂર કરવા સાડાં જેઓ ધર્મશાળા, કુવા વગેરે બંધાવે છે તેઓને કેટલું પુણ્ય લાગે છે? તળાવ, કુવા, વાવ, ધર્મશાળા શ્રીમંતો બંધાવતા ને આજ પણ બંધાવે છે એ વાત ખરી પણ ઘણા થોડા. લોકનાં કલ્યાણમાં બે વાવ થોડી; એક તો વિદ્યાનું દાન

અને બીજું આસડનું દાન. આલણ, વાણીઆ વગેરે કેટ-લીએક નાતોમાં (મજ્ઞ મોજન) આલણને જમાડવા એ મુખ્ય છે. ભક્તિ, અતુલ્યત પૂન વગેરે હરકોઈ ક્રિયાને અંતે અમુકસંસ્થાનાજાણમોજનેન અમુકવેશ:

પ્રસન્નોસ્તુ. એટલે આટલા પ્રાણજી જમવાથી કૃષ્ણાણે દેવ પ્રસન્ન થાયો એવો સંકલ્પ એટલે નીમ કરીને પાણી મુકાય છે. એ વાતથી સાફ જણાય છે કે ચોર્યાશી, નવનાત વગેરે કરી બ્રાહ્મણ જમાડવા એ થોડો ધર્મ કહેવાય છે, પણ તેની સાથે એમ નથી કે દયા-શી ધર્મ કરવો એ દોષ છે. ને કારણથી ને રૂપે ને માણસને એવા જોઈએ તે કારણથી તે રૂપે તેને જોઈએ નહિ ત્યારે તેઓને આપણી તરફથી પૂર્વની ભક્તિ અને ભાવ એ દેખાડવા એ મોટું પાપ છે. મટિ અધર્મિત ખર્ચને ધર્મ ન જાણે ને કદાપિ આ માર કહેલું માનવાનો વિચાર ઉપર રાખવાનો મુશ્કતા હો તો તેમ કરજો, પણ સૌ આ કમુલ તો કરશોજ કે ઉપલો ધર્મ દયાધર્મ કરતા ઉતરતે દરજ્જા છે. દયા-ધર્મ પ્રત્યક્ષ ખાતરજમાનું સુખ અહીં આવે છે ને તહીં આપશે ગુજરાનીઆમાના કેટલાએક બનાવે પરખ મંડાવે છે એ બહુ ઉઠું કામ તેઓ આચરે છે. આપણા લોકોએ જમાડવામા આપણા લોકમાત્ર યશ લીધા છે પણ આધળા વગેરે અપૂર્વાની હાલત સુધારવાથી આપણા તથા પારકા દેશના લોકોમા કોણે યશ લીધા છે? હજી સુધી કોઈએ નહિ.

અસહના વખતમા આપણા શત્રુઓ ગરીબની કંગાલ હાલત અને લાડીઆઓની દોંગાઈથી સારી પેઠે વાકેફ થવા સાડાં નગરચર્ચા કરતા અને દુઃખીઓને સુખી કરતા. યવનોના અસ્થિર રાજ્યની ધારતીને લીધે આપણા તે વેળાના શ્રીમંતો ગરીબનાં દુખડાં કાપવાને મટિ ધર્મશાળાઓ, વિદ્યાશાળાઓ, વૈદક-શાળાઓ પુષ્કળ સ્થાપવાને આવકો ખાતા, પણ હાલનું રાજ્ય થોડા કાળમાં જશે એવું કોઈની કલ્પનામાં આવે તેવું નથી. મટિ બહેતર છે કે લોકોની-દેહીઓની હાલત સુધારવાને શક્તિવાળા પુરુષોએ સારી મદદ કરવી. લાડ વાણીઆની થોડી નાતમાં અધરણીની ચાર, વર્ષની ચાર અને લગ્નની છ થોડી જમણવારો થતી, અને પગરણે છાકરીથી માંડીને તે સૌ ગૈરને ત્રણ ત્રણ આના પ્રમાણે પૈસા વહેંચવામાં આવતા એ ચાલથી બહુજ નાણું જવું ને ગરીબો માર્યા જતા એ દુખનો રાળનાર રોઝ પહેલવહેલો કેવો નમરો કહેવાતો? પણ હવે તે કેવો સારો કહેવાય છે? ખોડા ખર્ચો કમી કરી, સર જમરોદહની પરોપકાર બુદ્ધિ સામું જોઈ ગરીબ માણસોના, તેમાં ધણું કરીને યોતાની નાતના લાચાર,

ખાવા નથી મળતું એવા રાંધ્યા માંઝાઓનાં તથા રડતી રાંડેલીઓનાં પોષણને મટિ ફંડ ઉભાં કરેા એ આચરણ મેટા ધર્મ છે એમ નક્કી નહોતું. આહા! સુદામાની કેવી ગરીબી ! તે પોતાની બેરીના મહેણા ખાઈ પોતાના મિત્રની પાસે ગયા તે વેળા તેના મિત્ર કૃષ્ણે કેવી ઉલટબેર અને પડતાં પડતાં તેની બેટ લીધી ! ગરીબ થયો મટિ શું નાખી દેવાનો? આપણા શ્રીમંતો તો જેમ ગળત કોઠની અને ભેંડલા તથા ચેપી આબર-ની સોડે જતા બીએ છે તેમ ગરીબને પાસે તેડવા-માં નીચું માને છે મહાપુરુષાએ તો કંગાલનાં દુઃખ હયા છે. આપણુથી બને છે તો શુ પણ થોડા ધણા અનુકૂળ છતાં આપણે શામટે વિપતિમા પડેલાને સહાય ન થઈ? જેમ પૈસાદાર ધને કરીને દુખી-આને દિલાસો દેવો તેમ વિદ્યાર્થી ધનવાળાઓએ મૂર્ખના નહારા વિચારે અને અજ્ઞાન ખસેડવાને મહે-નત લેવી. એકલપેટા થતું એ નીચી રીત છે, એથી આપણામા અને નનવરમા કંઈ ફેર રહેતો નથી— પોતાના પેટ તો કાગડાકુતરા પણ ભરે છે, ને સુધિમા માણસનોજ જીવ છે કે જેને પોતાના વર્ગીના દુઃખનુ ભાન હોય છે, અને એકમંત્રના દુઃખનુખના તે બાગીઆ થાય છે, પણ પૈસાદારની રીત તો ન્યારીજ છે. તેઓ પક્ષા ઉપર પાઉં દબામતા હું નહિ છું. ગરીબ એટલે કે કી દેવાનો, પછી ગુણી હોય તોપણ, અસન-રીના કોકાવાળો ગમે તેવો નહારા ઇંદના હોય, તોપણ તે તેઓને પસંદ પડે છે ગરીબ રાખ્દના અર્થમા ને મારા મનમાં વિચાર છે અને જેમાના કેટલાએક, એા તવંગરા! તમારા કરવાને આ ને હું મધું છું તે પુરા તમારા ધ્યાનમાં નથી આવવાના ! પોતાના અનુભવ વિના તે સારૂ ભાન નજૂ હોય વિચારો, વિચારો લગાર લાંબી નજરે કે તેઓ પોતાના ગુજરાન કેવી ભુંડી રીતે ચલાવે છે! તેઓ રાજ્યને અને તમારે મથિ ભાર છે એમ તમે ન જાણો. તેઓને નહારી હાલતમાં સરજ્યા મટિ તેઓને ત્યાંજ રહેવા દેવા ? શુ આપણાં ખોડવાળાં માંદા છોકરાને વૈષ પાસે લઈ જઈ સારાં નથી કરાવતાં ? પરદેશીઓમા હંમશ વાત ચચાય છે કે કીયા દેશમા ગરીબ ભૂખે મરતા વધારે છે ને બનાવ કદાપિ એવો આવ્યો કે આપણુનેજ તેઓ પૂછે ત્યારે શુ વીલે મોઢે જવાય દેવો કે અમારા દેશના લાચાર તે પણ આપણા દેશના, એટલે, આપણા મોટા કુટુંબમા તેઓને સુખીઆ કરવાને આપણે સારી સ્થિતિના લોકાએ સારો શ્રમ લેવો જઈએ

નિકમ અને ભોજ પોતાના રાખ્યતું અભિમાન ધરા-વતા એટલે તેઓના રાજ્યમા ઝાંઝા દુખી નહોતા.

રાજ પોતેજ પરદુઃખલજનને મટિ ધણાંજ દુઃખ સોસતા તો સમર્થ શ્રીમંત લોકાએ પણ ભુક્ષિ, વિદ્યાથી તો નહોતું પણ માત્ર સરળ રસ્તો ને ધનથી ખરદાસ લેવાનો તે ચકીજ હાલમાં હનરો ભૂખે, તરસે ને આંઢને હેરાન છે તેઓની સંભાળ લેવામાં શા સારૂ પાછા પગલાં કરવાં ?

હું એમ નથી કહેતો કે ગરીબને બાપ આપી તેઓને આળસુ કરો તે તો તમે ધણાને આળસુ કરો છાજ, શક્તિમાન પાસે કામ લેઈ તેઓની ખરદાસ લો, અને અસક્તને સારાં કરવા સાડ મફત એસડો પહોંચાડો. આપણા દેશનાં હિંદ્ર પારકાને શા વારંતે જવા દેવા ? ફેડે છોકરા, પીટે છોકરા, ઝાળીમાં છોકરાં એવી અને ઝાળીઆ તથા તંજુરીઆ સાથે ફાટા ચીથરાં પહેરેલા એવી લાખારંગાને મોહોલે મોહોલે ફરતી દેખાએ તેમા શું આપણી શોભા છે ? એઓના બંદોબસ્ત કરવાને કંઈ હલાને નથી ? જોઈએ તેટલા છે, તમે હપ્તજ દેખારો એટલે રસ્તા, પોતાની મેળેજ સૂઝ પડશે. એ ફરેલ અને પરેશાન બેરીઆ આપણા બેરાની નજરે શા મટિ પડવી જોઈએ ?

વિદ્યાની બાળતમા હજી સુધી ગરીબ તરફ પદોપકારી પુરુષોનું મન ચાડુંજ ગયુ છે. આ દેશમાં ગરીબ રેક જાતને ઉત્તમ કેળવણી આપવાના ઠેકાણાં ધણાંજ થોડા છે. ગુજરાત તરફના હનરો ગરીબોને ધંધા શીખવવાને નિરાણો નથી. એવી નિરાણો ઉદાર પુરુષોની પદોપકારયુક્ષિથી નીકળશે ને ગરીબો શીખશે ત્યારેજ આપણાથી રેશનું અભિમાન ધરાશે

પૈસો કાપતી માથા છે પૈસાથી નહારાં કામ કરવાની લાલચ ધણી વધે છે એ લાલચરૂપી મહાનળમાં પક્ષાથી માનવી અને હયાવૈશુદ્ધ બલી જવાય છે. નહારા આચરણ કરવાની ખાચરા શખી તેમાં ઝંપલાવવાને વારંતે ટંકાટંક આવી રહીએ છીએ. શર અને ગંભીર પુરુષો એ હુટ લાલચને સુસંગત અને નીતિના નંદરથી પગતળે ચાપી, કટાઈ ગએલી પદોપકારયુક્ષિને ઉશ્કેરણી આપે છે ને ઈશ્વરનો પાટ માને છે કે રે દીનદયાળ ! જેવી મને દયા કીધી છે તેવીજ દયા મારાથી ગરીબના ઉપર થાય એવી મારામા પ્રેરણા કરને.

ફિલિપ સીડની મોટા શરફરી સરદાર એક લડાઈમાં બહાદુરીથી લડતા અચાનક ઝાળી વાગેથી મૂર્છા ખાઈને પડયો તે તરસથી ધણોજ પીડિત થયાથી તેને મટિ એવી વખતે નજ મળે એનું ને પાણી તે તેના માણસોએ મુશીબતથી આણું સીડની ખ્યાલું મોંએ મારે છે એટલામા કોઈ ધાયલ સિપાઈએ તે ઉપર નજર નાખી. તેજ લાજુ સીડનીએ ખ્યાલું ખસેડી

દેઈ પેલા સિપાઈને આપ્યું ને જાણ્યો તને તેની જરૂરિયાત આ વખતે મારા કરતાં વિશેષ છે. પ્રાચીન રોમ શહેરનો બાદશાહ રીટસ પોતાની રૈયતનું રૂઠું કરતું એથકી સંસારમાં બીજું કંઈ લખું કર્મ છેજ નહિ એમ માનતો. એક દિવસે તેને યાદ આવ્યું કે, આજ મેં રૈયતના હકમાં કંઈ સારું કીધું નથી. તે ઉપરથી તેણે પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે વહાલાઓ ! “ મારે આજનો દહાડો ફેગટ ગયો છે.” યુદ્ધપ્રસંગે અર્જુનનાં બાણથી કર્ણે મૂઝાગત થયો તે સમયે કર્ણે પાસે એક ધરડો બ્રાહ્મણ લીખને અર્થે આવ્યો. પાસે બીજું કંઈજ નહોતું તેથી તે સવારના પહોરના નામે, પથરાથી દાંતમાંની મુત્તાની રેખ કાઢી બ્રાહ્મણને આપી. બળિ રાત્રે મોઢું દાન કીધું છે. હારિશ્ચંદ્રાદિકાએ કીધાં છે. એવા એવા દાખલા પરોપકારથી પુણ્ય થાય છે તે બતાવવાને ધણા છે-તેમ દાનધર્મ કેવાં ને કીયે પ્રકારે ને કાને કરવાં એ સર્વ, દાનમયૂખ અને દાનચંદ્રિકા એ ગ્રંથોમાં લખેલું છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્વાન દીયતેઽનુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્વાન સાત્તિકં વિદુઃ॥

જેનાથી આપણે કીધેલો ઉપકાર પાછો વળાવવાનો નહિ એવા ગરીબને દાન કરતું, દાન લેનારો પૂર્ત ન નેઈએ, પાત્ર નેઈએ; દેશ અને સમય નેઈને દાન કરતું; એવા દાનને પંડિતો સાત્તિકદાન કહે છે. દેશ નેઈને એટલે ગામ, શહેર ત્રેરે ઠેકાણાંના લોકની હાલત સારું નેઈને અને કાળ એટલે સિઆળો, ઉનાળો, ચોમાસું, અવરથાકાળ, દશાકાળ, અને દેશમાં પડેલો દુકાળ એ સધળાથી હેરાન થતા માણસને નેઈને. નવાનાં ઠેકાણાં અને વાર પર્વણી એ દેશ અને કાળના હાલ ચાલતા અર્થ છે, પણ અસલ અર્થ નહિ હોય. લોકો કયા કયાં કયારે કયારે અને શાં શા નિમિત્તે અનાથોની હાલત જેવા જાય ? માટે જુદી જુદી ઋતુએ જુદે જુદે ઠેકાણે દેવાના મહિમા વધાર્યા છે કે તે તે ઠેકાણે સધળી અવસ્થાનાં ગામગામના ગરીબો દાન લેવાને આવે. આપનાર અને લેનાર બન્નેને સુતર પડે.

રાત્રિ સિદ્ધાસનેથી વિચારે કે ગરીબને શુ દુઃખ પડે છે. તે તેને વિક્રમની પેઠે રખડવા વિના ક્યાંથી માલમ પડે ? મહારાણી વિકટોરિઆને પણ ગરીબની અવસ્થા બહુવાને, સમાચારપત્રો, ચોપાનીઆં, પ્રસ્તકો, પાર્લમેન્ટ સભા વગેરે સાધન ન હોય તો, મુરઃલજ પડે. આપણા શ્રીમંતોને આપણા ગરીબોનાં દુઃખોની તસવીર દેખાડવાને ધણુજ થોડાં સાધનો છે.

આપણા ન્યાયાધીશોને ઘણી બરી બહુ આથી પડે છે

કે “ પેટ બળ્યો ગામ બાળે ” એ કહેવત પ્રમાણે ચાલી ગરીબના જીવાન ઊંકરાએ ચોરી, ખૂન, લપાડી, ઉન્મતાઈ, જીવાર વગેરેના ગુના કરે છે. પેટ તો મૂકે નહિ ને અનાજ તો ધરમાં કાંચ નહિ, કંઈ બહુતર પણ આવડતું હોય નહિ, કોઈના બધામા પણ ન હોય એવા લોક, ઉપર કલા તે ગુના કરેજ તેમાં શી નવાઈ ? તેઓ સાફ કોર્ટની હજુર કણ્ણ કરે છે કે અમારા પેટને કાળે અમે ગુના કરીએ છીએ. ગુના થતા ઠાંત્ર કરવાને જીવાન ગરીબને કામે લગાડવા માટે કારખાનાં કાઢવા નેઈએ ગરીબની અવસ્થાવિષે કવિએ અસરકારક રીતે વર્ણન કરતું નેઈએ. જીવાન પેસાદાર પોતાના નકારા હંદમાંથી કુરસદ ભાવી ઉનાળે દાઝતા, વરસાદે ભિભતા અને શિયાળે કુંકવાતા એવા અને ભોય જેનું બિહાનું, આકારા જેનું આઠણ, આપણું ચંદુ અને એ પણ એવુંજ જેનું પાનપાન છે એવા નિરાશ્રિતસંબંધી વિચાર દોડાવે તો કેટલા પરોપકારનું કામ થાય ?

અંગ્રેજ ગરીબ કારીગરોને ટેક હોય છે કે દાન દાખલ કંઈ લેતા નથી, પણ આપણા એવી પંક્તિના લોકમાં એ સમજ છેજ નહિ. ઉચ્ચ કુળના કગાલ દેશને પહોંચ્યા હોય છે તે પણ રાતરે લીખ માગવાને નીકળે છે. ભચના સરખું હલકું કામ બીજુ એકે નથી, ઉચ્ચથી નીચનો ધંધો થાય નહિ વગેરે એવા એવા નાતના દોરને લીધે ગરીબો પેટ જેટલું પણ પેદા કરી શકતા નથી એવાની; અને જોડાવું બેસાડુ નથી તથા કામ કરવાને અશક્ત છે તેઓની, વિશેષે કરીને શ્રીમંતોએ સંભાળ લેવીજ.

તેઓએ ગરીબને સારું ફંડ એકઠું કરી ધરો બંધાવી આપવા અને કારખાનાંઓમાં ગરીબ કારીગરોને નીચ બંતને બહાને ન દાખલ કરવા. અફસોસ છે કે આપણા પરચુરગીઆ શક સોદા વેચનારાઓ જુઠાણું ચલાવવામાં કંઈજ બાકી રાખતા નથી, પ્રથમ તો પાંચગણી કિમત બતાવે છે અને ગરીબ બાપડાને ધમકીમાંજ આટ નાખી બેપરવાઈ બતાવી સાચાના શિશેમણી થઈ વેચનારા અસલ કરતાં ત્રણગણી કિમતે વેચે છે. ગરીબ શું પેદા કરે ને સુખે રેટલા ખાય ? એવા દગા છગ થાય તે અભણેલ અને રાક લોક શુ નણે ? માટે એવી વાતોના પૈસાદારે બંદોબસ્ત કરવા જરૂર છે. આંધળાં, લંગડાં ત્રેરે આશરાવિનાનાં કાળે ધર્મેશાળા બાંધવી કે જ્યાં તેઓ રેટલા ખાઈ પડી રહે. અજબજેતું છે કે સુંબઈમાં આવા આવા નામાકિત રોકીઆઓ છતાં ધર્મેશાળા નથી કરતા ! વાલકેશ્વર, મહાલક્ષ્મી આદિ લેઈ કેટલેક ઠેકાણે રહેઠાણ પોતાને મેળ કરવા

હવા કેરબદલ કરવા બંધાવેલાં, તેઓને સારા શુદ્ધરથો ધર્મરાણા નામ આપે છે. એ ધરો ખીન્નઓને માંગથી મળે છે પણ ઉચ્ચ વર્ણનેજ. જત્રાના દહાડામાં જ્યાં ઉઝાણીઆ ને નાચરંજ થાય છે તે ઠેકાણા, ધત્રી દીવગીર છઠ્ઠે કે ધર્મરાણા કહેવાય છે.

મુંબઈમાં દેશદેશના લોકોના પગરવ છે. બિચારા પરદેશીઆ મુકામને માટે ધણાજ હેરાન થાય છે. ખરેખર કોટ અથવા બહારકોટમાં ધર્મરાણા ન મળે. પાજરાપોજ નામ આપણા લોકના સમજવામાં ધાનુંજ નીચું છે તેથી ત્યાં જવાને લોક આચકા ખાય છે. સાધુસંત, પાવા વેરાગીઓ, મામદેવી, બુલેશ્વર, મહાલક્ષ્મીને રસ્તે રોકે જગન્નાથ શંકરશેઠની વાડીમાં અને બાયપળે શેડ કરમરી રણુમણે બાધલા રથાનકમાં આશ્રય પામે છે આખળા અપંગોને માટે આશ્રમ નથી. ચલતી પંકિનના શુદ્ધરથો બહારથી આવેલા અહીં તહીં પરવાને મુકામ શોધે છે એ દુ.ખ કઈ નાનુરુનું નથીજ. ગુજરાત તરફના કેટલાંક અનુયાયી ગરીબ રાંચાઓ અતરે આવે છે, તેઓને બે ત્રણ દિવસ લગી મુકામ ન મળ્યાથી ચણા ફાંફી કાઈને ઘેરથી 'પાણી પી કાઈ ઠેકાણે પડી રહેલું' પડે છે. મુંબઈ શહેરમાં ગરીબ લોકોને ઘર નીભાવતું બહુ અપર પડે છે તેથી કરીને જિલ્લાઓના દુખળા અને બાપડા અતરે આવવાને ખીએ છે. થોડક ઠેકાણે સદાવતો જવામાં આવે છે એ ઠીક છે, પણ એઓની સંખ્યામાં વધારો કરવો અને એના બંદોબસ્તમાં સુધરાવટ કરવી એ જરૂરનું છે. મુંબઈના લોકના ઉપયોગમાં આવે એવી કોઈ ધર્મરાણા નથી કે જ્યાં મુસાફરો હજી રાખી આરામ લે! થાક્યા કીધા પરદેશથી આવેલા કયા વિસામો લે? એઓનાં દુખનો આરોજ નથો વાસ્તે સર્વ શ્રીમંતોએ આ બાબત કપર વિચાર દોડાવી ધર્મરાણા કરવી. આગગાડી થતા પહેલા ગુજરાતના લોક સુરત થઈને મુંબઈ આવતા. તે લોકને સુરતમાં ધર્મરાણા નહોતી તેથી જેમ અહીં લોક ઈજ પામે છે તેમ ત્યાં પામતા, પણ નામીયા અને ધર્મમાં શાહુકાર હિમતરામ મયારામે વરીઆવી ભાગોળે મોટી ધર્મરાણા બંધાવી ત્યારે સર્વ ભતના પ્રવાસી લોકને સુખ થયું.

મારા નળયામાં આવ્યું છે કે આખળા, પાગળા વગેરે નિરાશ્રિતની ખોરાકી, પોરાકી વગેરેથી બરદાસ લેવાનું શુભ કામ સમજીને વાળીઆ શુદ્ધરથોએ રાત કીધું હતું, પણ ત્રણ ચાર મોટા ઘરોએ રકમ બરવાની આનાકાની કીધી તેઓના વિલંબથી મોટું ધર્મનું કામ અટકી પરડ્યું 'તરત દાન ને મહા પુન' એ કહેણી પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે. જેમ જેમ કારખાનાઓ દેશમાં

વધતાં બધે છે તેમ તેમ દેશી ગરીબોને રોજ મળે છે. જિલ્લાઓના રેલવે ખાતામાં લાખો ગરીબ કારીગર, મનુરોને રોજ મળે છે એ ખુશીની વાત છે. ચોખખાઈ, સુઘટતા, અને નીતિના કેલાવ ગરીબોમાં થવા જરૂરના છે, કેમકે તેઓ નહારાં બચસને તામે હોય છે અને ધણું ખરે બચસનાથી કેટલાકના પ્રાણ બચે છે. માટે એવી નહારી ટુવોની બેડીથી તેઓને છૂટા કરવા સારૂ શ્રીમંતોએ મંડળીઓના તથા જપખાનાઓના આગેવાનને અને સમાચારપત્રોના અધિપતિને મદદ આપી તેઓની પાસે જીજ્ઞ કિમતનાં નાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી, છપાવી, ગરીબ ગરખામાં વહેંચાવવાં.

કપર કલા તે બધા કરતાં ધણાજ ટોડા અને ધોરી રરતો પરંપકારના રસાલાને પધરાવવાને સારૂ હાલમાં દવાખાના કાઢવાના છે. દેશી વૈદ્યા વિષે ધણું ધણું બોલવાનું છે તે આ ઠેકાણે ન બોલતા હુંકામાં જણાવું છું કે તેઓ વૈદ્યકમાં ઉકળ અધુરા છે. બલકે થોડી નાડીપરીક્ષા અને થોડાંક આસડીઆથી તેઓ પતરાજથી પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. તેઓ ગરીબ એટલે પૈસાના બખ્યા, તેથી જેમ તેમ થોડાંક વૈદ્ય જેઈ રાંક ભત કપર પોતાની વિદ્યા અજમાવવા માટે છે. પ્રથમ તો ધણાઓને ધૂની, તેઓને પુષ્કળ હેરાન કરી પોતે વિદ્યા શીખે છે. રાખીના દરદ સાંચુ ન જેઈ આદિતવાર, મંગળવાર, અમાસ વગેરે દિવસોએ આપણા પોપટપંડિત વૈદ્યો નાડી હાથમાં ઝાલતા નથી, તેથી ધણાખરા અબાગીઆઓ પરવરા પચ્ચાથી પોતાના પ્રાણ બચાવે છે. એવા વહેમી અને મૂર્ખ વૈદ્યોના હાથતળે ગરીબ જનો શું સારા થાય? પૈસાદારો તો પોતાની કોથળીના જોરથી વૈદ્યોને ઘેર બોલાવી નાડ દેખાડે છે. આહાહા 'કેટલા બધા ગરીબો રોગે કપિટ થાય છે'. વિરંકોટક, જલંદર, ગોળાના રોગ, પથરી, ટાકી, પરમીઆ, કમળા, નળળા, તાવ, લોહીવિકાર, પિત્તવિકાર વગેરે તરેહતરેહના રોગથી, લોહી પડથી પાકા કુટની પેટે પચપચતા થઈ રહ્યા હોય છે-એવાને જોવાથી સુખ થઈ માટે તેઓને વહેતાં મૂંઝા કે જેટલી બને તેટલી બરદાસ લેવી? ધણાએક સુધાર, કડીઆ, મનુર વગેરે મહેનતુ આદમીઓ ઉચે ઠેકાણેથી હેઠળ પડી ગયાથી, તેઓનું લોહી એકદમ મગજે ચઢી બધે છે, તેણે કરીને તેઓને મૂર્ચ્છા આવે છે. એજ વેળા તેઓને દવાખાનામાં લઈ જઈને ઉપાય કીધા હોય તો દર્શસ્વપાથી તેઓ ઝાકરાની સંભાળ લેવાને સારા થઈ જોડે. એવા અનાઓની દાંડ તેઓના સમયે બેલી વિતા ખીજ કોને આવે? હું આશ્ચર્ય પામું છું કે મુંબઈની આસારે સાત લાખની વસ્તીમાં સર અમ-

ચેદજી ઈસ્તિપતાલ, નેટિવ ડિસ્પેન્સરી, કોટનું ધર્મનું દવાખાનું, નાગદેવી આગળનું એક અને બે ત્રણ નાનાં ખીન્ન, તમામ દૈન્યતને બસ છે? નથીજ. એવાં ઠેકાણાં—જીવ ઉપારવાના, ધણીજ થવાં જોઈએ એ ઉપર કલા તેમા ગુજરાતી અને દક્ષણી લોકો ચોડાજ સંચાર કરે છે. કેટલાક આંધળા, હુલા વગેરે નય છે તેઓને ગરીબ એટલે સારી દવાનો પણ લાભ થતો નથી ધણી અપંગો તરફથી તરફથી જીવ કાઢે છે. કેટલા-એક ન ખૂબે એવા આત્મધાત કરે છે. એ લગવાન! ગરીબની શી દશા આ! દેશી સોચાણી, એક કળ હાય લાગ્યાથી અને રોજના સહવાસથી જણાવવામાં લગાર વાકેફ હોય છે, પણ વિચારવિના, છાકર કયાં છે એની બરાબર પરીક્ષા ન થયેથી પ્રસવ સમે પોતે ગભરાઈને જણનારીને ગભરાવે છે અને તેનો કોઠો ખગાડે છે. પાછી શક્તિ આણવાને શાં ખાનપાનાદિક કરવાં તેની સમજણ ન હોવાથી પેલી પરવરા અબળા-ને સુવારોગ રહે છે ને એથી શરીર ધસાતા ધસાતા થોડે વર્ષે પેલી સુવારોગી મરણ પામે છે ગરીબ સ્ત્રી તો હરતાંફરતાં જણે, તેઓને ખાવાકરવાની કરી પાળવાની ચિંતા નહિ એમ કીધો નિર્દય જીવ બોલશે? ગરીબ છાકરાંઓને દૈન્યડ વગેરે ધણી ધણી તરેહના આભરો ધાય છે તેથી અને પાછાં છાકરાં (કેમકે છાકરાંમા જીવાનોના કરતાં મરણ વધતા હોય છે) એટલે તેઓ બાપની બાધે નય છે. એવાં એવાં દુ:ખો નિવારણ કરવાને શ્રીમંતોએ દેશમાં પોતાની દયા અને દેણ ન દેવાં જોઈએ? હાલમાં વૈદ્ય તો મેડિકલ કોલેજને લીધે સારા સારા થવા માયા છે, પણ શેડી-આઓની આખ કયા ઉધડે છે? મક્ત અને રામબાણુ ઓસડથી ગરીબને રોગથી છૂટા કરવાને શેડીઆઓ દવાખાનાં કાઠવાની ઇચ્છા કરે તો પછી કેટલા બધા આત્માના આશીર્વાદથી તેઓ પેલે જન્મ ખાતરજમાના સુખની આસા રાખે!

પેલા જગતનામાંકિત ઇંગ્લિશ હાવર્ડના નામનું સ્મરણ આ વેળા મોટા માનપૂર્વક કરે છુ. એ હાવર્ડ યુરોપખંડનાં તમામ કેદખાનાંની શોકકારક દશા ફેરવી નાખી. તે હાવર્ડ તમારા જેવો ધનવંત ગૃહસ્થ હતો; તેણે પોતે સઘળા પાસનું નુકસાન ખમી ગરીબ અને દુ:ખી અને દરદીની હાલત સુધારવામાં અને તેઓના સુખ વધારવાની તજવીજ કરવામાંજ પોતાની ઉમર ખર્ચી. તેણે મક્ત કેળવણી આપવાને નિશાળો બંધાવી. પોતે થોડાંક ઉપર ગુજરાત ચલાવી પોતાની આવકનો ધણી ભાગ તે ધર્મકામમાં નાખતો. તેણે દેશદેશના કદીઓ અને રોગીઓની ધણીજ સારી બરદાસ લીધી;

હુંકામાં એટલુંજ કહું છઉં કે દુખીઆસાના પોહારને સારીપેટે કાન માંડવાને તે હંમેશા તત્પર રહેતો. તેનું નામ ઇન્હાડ દેશના પરોપકારી પુરુષોમા પહેલે નંબરે જોવામાં આવે છે. આપણાજ દેશમા પારસીમા સર જમરોદજીની સખાવત તે વિરલીજ. કાવકમાં પણ ઉદાર જનો દેખાય છે. હવે વાણીઆ શેઠમાંથી બહાર કીધો પડે છે તે જોવાની ઉત્કંઠા રાખીએ છીએ. રે રે શેડીઆઓ! તમારા પ્રૌઢ પરાક્રમનું અમે અભિમાન નહિ ધરાવીએ! દેશીઓ નહિ ધરાવે?!

આ ક્ષણજીવર જગતમા કામ, કોષ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર નામે છ રાત્રુ આપણી સારી યુક્તિને ચળાવે છે. એઓથી ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન રાખી, ન ચળી, મનને સ્થિર રાખી પરદુઃખભજન તરફ નિધા કરીશું તો, તેમાથી જગતનો કર્તા તે શુ, આપણને શામાટે તેણે જન્મ આપ્યો છે, આપણે શું કરવું જોઈએ, વગેરે સારા વિચારો આપણમા આવશે, હંધા કુમળાં થશે અને નકારાં દુ:ખ દેતા સાણુ કદી પણ નહિ આવે પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સઘળાનાં ધર્મપુસ્તકમાં પરોપકારની સ્તુતિ કરેલી છે. તુળસી-દાસ કહે છે કે “તુળસી દયા ન છાંડીએ, જબલગ ઘરમે પ્રાણ.” દુનિયાના સઘળાં માણસો ઈશ્વરને મોટા દાતા જણી તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કુટુંબનાં માણસો રળતા પુરુષોના ઉપર આધાર રાખે છે. દેશકુટુંબમા રળતા શ્રીમંત લોક હોય છે માટે, નિરાશ્રિત બાકુએ વિશેષે કરીને શ્રીમંતોની આસા રાખે છે.

નણુ નણુ નણુ ગાંઝ,
દીન લોકનીજ દાંઝ;
આપ આપ આપ હામ,
મામ કામ હામ ચામ. ૧

(લલિત વૃત)

વિનર્તા હું કરે દેશીઓ રડા.
ગરીબ જનને લક્ષ દો વડા;
છેરણ આંધળો પાંગળો બહ,
ખબર લેવી રોગીતણી સહ. ૧
નિકટ સ્નેહીનાં કાન્ને સરો,
પરજનો તણા દુ:ખડાં હરો;
દરદ દોહલો તંન મંનનાં,
શ્રમ લઈ તમે રૂઝવો ધણાં. ૨
હું વરસે ધણી ચેત્ર માસમાં,
નથી અનાથને સુખ ધૂપમાં;
તરફી બહું આંગ તો ફૂટે,
મન શરીરની લાલ ના ખંટે. ૩

દિવસ મોટ વેશાખ માસના,
 પવન વાદળાં વીજ નાદના;
 ગરીબ પાડતા ખોસ આઠરી,
 કથમ થયે હવે રક્ષણે હરી. ૪
 રજની જોડની પાકતી ધણી,
 આ પતિને વટે લાજને હણી;
 વરસેતો જાતે આવશે હવે,
 ધર કેમે બધું બુખને હવે. ૫
 દુખ ધણીજ આપાડે આવવે,
 ધર મુએ થકી ઓઠરાં રૂવે,
 શરદી બ્યારીને રાગીઆ બને,
 હણી જીવારના ભોજને કને ૬
 પવન શ્રાવણે દુખવે બહુ,
 થરથરે ધણી ટહાડથી સહુ;
 અવની ખેડવા ભીજવે તનો,
 પછી ખમ્મેલ તે જોશ તાવનો. ૭
 ભદરવે દિસે હાલ તો પુરા,
 ધર કલેરા ને કેકથી પુરા;
 રજની આવિને માતને દમ,
 બળતી પાપડી તે સહુ ખમે ૮
 પરવ આશિને દીપવાળીતું,
 નિરપતી લહે પેટખાળીતું,
 ધરની આ કહે લાવની મુઆ,
 વગર અમથી પેરમા કુવા. ૯
 બસણ પેટતું હોરિ કાર્તકે,
 મજૂરી ખેતમા શોધતાં ટકે;
 ગરીબ એ રીતે દીસતા હીણા,
 વગર વજ્રથી રાગ દીગણા, ૧૦
 સુખત માર્ગરીષે ખીડા સહે,
 દિવસ નેતું રે ટહાડતો રહે;
 નથી રનઈ ને ગોદડાં વળી,
 હરધડી મુજે અન્નને દણી. ૧૧
 ઉલટ પોષમા આણીને હરે,
 મહર શશિનો સર્વ તો થરે;
 વિવિધ દાન શ્રીમંત આપશે,
 ભવતણાં દુખો આપણા જશે. ૧૨
 લગન થેર શ્રીમંત માધમાં,
 મરણ દાણ દીસે અપંગમાં;
 અપમ ચોરીથી નતચડો ખુશી,
 ન ખીછશે રડું ભુંડું એ ખુસી ૧૨
 ગરમી રાગ તો માસ ફાયગે,
 રાત્ર થઈ કરી ઓઠરાં હણે;
 સધળી પાસની આકૃતો સહી,
 રડવડે બહુ દીનતા લહી. ૧૪

કદન માસ બારે અપંગનાં,
 સુણી થશે દુખી આપ મનમાં;
 ધણીજ દુર્દશા તેમની દીસે, ૧૫
 વલણુ પુકિતું આપને ખીસે,
 મુજત હાડ ને નાડીમેદના,
 કથમ સહે મુગા રાગ વેદના;
 આ જણતી ધણાં ઓઠરાં હળ્યાં,
 ટળવણે બહુ ટહાડથી કળ્યાં. ૧૬
 વગર મા અને પાપ ભાંડુઓ,
 જણતરો કથમે ઉઠરે જુઓ;
 અસર લામશે વજ્ર છાતીમાં,
 રડી દયા ધરો ધર્મકાળમાં. ૧૭
 પીડિત લોકને રહેવા કરો,
 ધન જમે બહુ બાધવા કરો;
 પીડિત લોકની મીટવે ભેંજો,
 હસપિતાલથી ટાળીને દુખો. ૧૮
 જુનર કામના શીખવે વળી,
 દીન અનાથન લીખ દો ભણી;
 કૃપ તળાવ ને વાવ ચાતરા,
 તળવીંને કરી બાંધને ખરા. ૧૯
 સમજણે હીસે આટલીજ કે,
 દુખી નિરાશ્રિતો પાળવા હકે;
 સુઅભિમાન દેશીતણુજ એ,
 કમર બાંધીને કદ કાપીએ. ૨૦
 ઉકરડો વધી ગંધ મારશે,
 અતિશ કુચ્છથી નર્કમાં જશે.
 સમજ હોરવાનીજ છે ધણી,
 જમતણી સન પાય તે ધણી. ૨૧
 ધન ન આવશે સાથ આપણી,
 ધીરતું ધર્મને પાપને હણી;
 જગત આ વિષે માન સંસાર્ય,
 છવ ગયા પછી મુક્તિ પામીએ. ૨૨
 જમણવારના છાટને કરો,
 વરવધૂતણા ડાડને હરો;
 ગરવ હોય ને કીર્તિ આણવા,
 ન દઈ ધૂતને દીન પાળવા ૨૩
 જટથડેયડી વેમ બાળને,
 સુધરવે ધણી ચોપ રાખને;
 દળદરીતણાં દુઃખડાં હરો,
 ધરમ પુકિને મોખરે કરો. ૨૪
 ગરીબ પાત્રને દેહું દાન રે,
 નથી ખીજ મતી તુલ્ય તેનીરે;
 નરમદા કહે વીનવી તમો,
 મદદ દીનને દેઈને રમો. ૨૪

૧૪. જીના ધર્મ.

નિર્ભયપણું અથવા યતિમતાપણું પાળવું એ જીના મુખ્ય ધર્મ છે. જેની સાથે લગ્નસંબંધ થયો, જેની ભેડે પાનું પડ્યું એવા વરના ઉપર તેની જીએ પ્રીતિ રાખી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું ભેઈએ. લગ્ન થતાં સુધી જેટલી તજવીજ ને ચોક્કસાઈ કરવી હોય તેટલી કરવી, પણ લગ્ન થયું કે પછી જેવો નીકળી જાય તેવો ધણી જીએ માન્ય રાખવો તેના ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવી નહિ (અને ખદેશી કહી કરવી નહિ.) સુનીતિ વિરુદ્ધ ચાલેથી બહુ રીતનાં નુકસાન થાય છે તેમાંનું મોટું આ છે કે ધર વંડે છે. સત્ય વડે પ્રીતિ રહે છે અને જ્યાંસુધી પ્રીતિની ખાંડ હોય છે ત્યાંસુધી સંસાર ચાલે છે ને તે તૂટી એટલે કલેશ, કંઠાસ, વૈશાલ્ય, ચીડીઆપણું, ક્રોધ, સાહસ, જુઠાણું વગેરે બીજાની ધાડ પડે છે. કુસંપ જે જીલ્લો સરદાર તે ધરમાં ધાનક કરે છે અને નવો ભગતો સંસાર બાળપણમાં જ ધરડો થઈને મરી જાય છે. કદાચિ ખાળપણમાં જ ધરડો આવે તો તેના દોષ ઉપર તેણે કંટાળો ન આણવો. તેણે સમજવું કે માણસ માત્ર સંપૂર્ણ શુદ્ધ રૂપવાળું નથી ચાર દિવ સના જીવતર સાંચિ મિથ્યા કંઠાસ કરી શરીરમનને બગાડી ઈશ્વરની આજ્ઞા તથા નીતિના ધારા તેણે ઓળંગવા નહિ. તેણે નીતિના તથા વિદ્યાના દિલાસાવડે અને અને તેટલા કપાયો વડે ન ગમતી વાત વિષે મનનું સમાધાન રાખવું અને તેને સુધારવાની કોશીશ કરવી. તેણે ખાતરનીશાથી સમજી મૂકવું કે પતિ ઉપરથી પ્રીતિ ઉઠાવી નાખ્યાથી જે લાલ હાનિ થાય છે તે બેનું તોલ કરતાં હાનિનું ત્રાજવું ધમ દઈને હેઠળ અફળાય છે. પાપનું સુખ માત્ર એક ધડીનું છે. પ્રભુની આજ્ઞા તોડવાથી, ધરમા કુસંપ વધાર્યાથી, ચોક્કમા ક્રીડ-ક્રીડ થવાથી અને બીજી ધણી એક વાતોની હરકતોથી ધણાં ધણાં નુકસાન થાય છે. જીએ ધણીના માત્ર સુખ-નાજ સાગીઆ ન થવું, પણ તેના કુખમાં પણ ભાગીઆ થવું ભેઈએ. જે જી પોતાના ધણીની આપત-વેળા નથી સંભાળતી તેને કુપાત્ર સમજવી. આપણામાં ચાલે છે ખૈરાંઓ બહાર જાય છે ત્યારે સુધડતા તથા ગુણોએ ડાહી છે એમ ખતાવે છે અને ધરમાં કુએ તથા કુભારજ હોય છે. જે જીએ ધણીને નામનેજ છે એમ ગણે છે ને યતિમત પાળતી નથી તેઓને ધિકાર છે. પીઠેરનાં સગાંની સંગત કરતાં, મૂર્ખ બાયડીઓનાં સહીપણાં કરતાં, જીએ પોતપોતાના ધણીઓની સંગ-તને તનમનથી વધારે ઇચ્છવી. ધણીની ગેરહાજરી

જે જીથી (દિખડાવવાને નહિ પણ દીલથી) સ્વાભા-વિક રીતે લગાર પણ સંખાતી નથી તેને ખરી જી કહેવી. જીને પુરુષભતિમા ધણી જેવો બીજો મિત્ર કોણ છે ? ભાઈભાપ આગળ કેટલીક વાત કહેવા જેવી નથી હોતી, પણ ધણી આગળ સધળીજ કહેવાય તેવી છે. માટિ રૂડી જીએ પોતાના ધણીને હંથાનો હાર અને આંખની ડીકી એ પ્રમાણે નજીવો ભેઈએ. લગ્ન સમયે આપેલાં વચન પાળવા ઉપર તેણે સદા દૃઢ અને અંતઃકરણથી ધણીના ઉપર પ્રીતિ રાખવી.

જી ધણીની શુભામ નથી, તે પણ માણસ જાત છે. જેવો પુરુષ તેવી જી, એકને બીજા વિના ચાલતું નથી તેઓ એકબીજાને સુખ કરવાને તથા સુધિ વધારવાને લગ્નસંબંધ કરે છે. એટલા કારણથી જીપુરુષ મિત્ર છે. એવું છે ત્યારે કાંઈ કહેવું કે ધણીઆણીએ ધણીની આજ્ઞા શા માટે માનવી ? એ સવાલ મુખાઈ ભરેલો છે. હું પછું છું જે એક મિત્રનું કહું બીજાએ ન કરવું ? એક મેકની સારી સાખામણ એકમેકે માનવી ધરાત છે. વિશેષે કરીને ધણીને પોતાના વડીલ મિત્ર જાણી, કુટુંબ-ધરનો ઉપરી જાણી, તેના ઉલ્લ ઉપર, તેની જુદી પર, તેની વર્તણૂક ઉપર, સંસાર આધાર રાખે છે એમ જાણી અને ધણી વડે સૌ છે એમ સમજી જીએ વિવેકથી તેની આજ્ઞામા રહેવું ભેઈએ. અગર ધણી નહારી વાત કહે તોપણ તે વખત તેણે કમુલ કરવી અને પછી તેનો મિત્રજ ભેઈને તેને સુધારવા પણ તેની આજ્ઞા માન્ય રાખવી પ્રબં રાજને ઘડત માન ન આપે તો તે અનીતિ કહેવાય, તેમ કુટુંબના ઉપરીનું તેનાં ઉકારાં-ઓએ માન ન રાખવું એ ખોટું છે. સધળાઓનો અમલ હોય તો રાજ્ય ચાલે નહિ; તેમ કુટુંબના સધળા જણ હકમ કરમાવે તો સંસાર નીજવો કમલ પડે માટે હકમ તો ધણીનો જીએ અમલમાં આણવોજ, પણ તેને મુખ્ય વજરની પેઠે ઘટતી સલાહ આપવાનો અધિકાર છે

જેસો જેસો કઈ સમજતા નથી. મારે કર્મ આ તે ક્યાં સરજ્યો, ના હું તો નથી કરવાની, એવાં વેણ જીએ ધણી પ્રતિ કહેવાં એ નીતિથી ભલું છે. જીએ ધણી સાથે કપટ ન રાખવું, નિખાલસ મનથી કામકાજ કરવું, હુબ માણસોના પ્રપંચથી સાવધ રહેવું અને વિવેક તથા મળતાવડો સ્વભાવ રાખવો. સારાંશ કે જીએ ધણીને હેતમાં રાખી પોતે તેના હેતમાં રહી તેની સાથે હળી મળી સુખથી ચાલી પોતાનું ધર ચોલાવવું

સાથે તથા પુરુષોનાં વચન.

શાશ્વત્કલ્પકૃતિ:

હીમિર્મર્ત્યવચઃ કાર્યમેશ ધર્મઃ વરઃ સ્ત્રિયઃ

આશુરોઃ સંપ્રતીકયો હિ મહાપાતકકૃતિઃ ॥ ૧ ॥

ટીકા ॥ સ્ત્રિયઃ સદા મર્ત્યવચનં કાર્યમ્ ॥ યસ્માદ્ધર્મ-
મેશ વરઃ ઉરુદૃષ્ટો ધર્મઃ જીનાં સ્વર્ગાદિદેવતુલાતઃ ॥ યદા
હુ મહાપાતકકૃતિસ્તદા આશુરોઃ સંપ્રતીકયો ન
સ્તપાતકકૃતિઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સ્ત્રીએ પોતપોતાના સ્વામીનું વચન
માનવું એ તેઓનો મોટો ધર્મ છે કેમકે એ ધર્મ પાળ-
વાથી સ્વર્ગનિવાસકળની પ્રાપ્તિ થાય છે. કદાપિ સ્વામી-
ને કોઈ મહાપાતક કાઢ્યું હોય તો ગ્યાનુધી તે
સ્વામી શુદ્ધ થાય ત્યાંસુધી તેની પ્રતીક્ષા કરવી એટલે
તે શુદ્ધ થયારે થાય છે કે તેની સેવા કરે. એવી સ્ત્રીએ
ધર્મી રાખવી.

વિવાદઅંગોર્ણવે બ્રહ્મવિવાદમ્

પૂરોધાન ગુરુષ્વર્ણ મોજનચંજનક્રિયા ॥

મધ્યમાત્મનાયિત્ત્વં કર્મ સ્ત્રીનામુદાહૃતં ॥ ૧ ॥

વેવલઃ અસ્વાતંત્ર્યં ક્ષ્મપતિશુદ્ધવા સદ્ધર્મચર્ચાં તત્પુ-
જ્યપૂજનં તદ્દેષ્યમાણદેષણ અદુષ્ટમાવના નિત્યાનુકૂળં
તત્કાર્યપરવમિતિ સ્ત્રીધર્મઃ ॥

અર્થ—સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે ધણીના પહેલાં બેઠવું,
પોતાના સ્વામીની પૂજા કરવી, તેને ભોજન કરાવવું,
લીજણે લીધેલા નાખવો, બોળામાં મુવાટવો વગેરે
કરવું—વળી તેને કૃતક પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલવું
નહિ, પોતાના સ્વામીની સેવા કરવી, તેની સાથે
ધર્મયુક્ત ચાલવું, સ્વામીના જે પૂજ્ય માતાપિતાદિ
તેઓની પૂજા કરવી, ધણીના શત્રુ તેને પોતાના શત્રુ
સમજવા, ધણીને અનુકૂળ રહેવું અને તેના કાર્યમાં
તપ્ત રહેવું, એ પ્રમાણે વર્તવાથી સ્ત્રીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
થાય છે. બ્રહ્મવેવર્ત પુરાણના કૃષ્ણજન્મખંડમાં કહ્યું છે
કે—હે નંદજી, તમે પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધર્મ સાંભળો.—
નિત્ય હેત્યાહથી તેનું ચરણમૃત લેવું. ભક્તિભાવે
હરીને સ્વામીએ ભોજન કર્યા પછી તેની આજ્ઞાએ સ્ત્રીએ
નમવું: વ્રત, તપ, દેવપૂજા એ કરતા સ્વામીની સેવામાં
તરાય પડે તો પ્રતારિક ન કરવા: સ્વામીની
આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું: જોઈ કરીને સ્વામી પ્રસન્ન થાય
તે કરવું. નારાયણના ધ્યાન સરણું પોતાના સ્વામીનું
ધ્યાન કરવું. ધણી ઉપવાસ અથવા ધણી સાથે
વેપવાળા એવા પુરુષ સાનું પ્રીતિથી જવું નહિ: યાત્રા,

મહોત્સવ, નૃત્ય, ગાયન, કીડા એટલાની તરફ પ્રેમ
યુક્ત હૃદયે જવું નહિ: સ્વામી જે ભોજન કરે તેજ
પોતે કરવું: સ્વામીના સ્નેહ કાલ્પમાત્ર પણ મહત્ત્વ નહિ:
કાંઈથી સ્વામી ખીન્નઈને કદાપિ તાડન કરે તોપણ
સ્ત્રીએ પોતે કાંઈ કરવો નહિ: સ્વામીને ભૂખ લાગે
ત્યારે ભોજન કરાવવું ને તે જળ માગે ત્યારે જળ
આપવું, નિદ્રામાંથી જાગડવો નહિ ને સ્વામીને કોઈ
કામમાં આજ્ઞા કરવી નહિ: પુત્રનાથકી સોગણી સ્નેહ
સ્વામી ઉપર રાખવો: પોતાનો બંધુ, સ્વર્ગની ગતિ
આપનાર અને દૈવત તે પોતાનો સ્વામી જણવો. એ
રીતે ધર્મ પાળનારી સ્ત્રી પોતાના જન્મ કુળના હંમર
પુરુષોનો કંઠાર કરે છે ને એ રીતે ધર્મ પાળનારી
સ્ત્રીનો સ્વામી, પાતકી હોય તો તે સર્વ પાપથી મુક્ત
થાય છે. (આપણા જીના ઐશ્વર્યા સાચાની જરૂર જીવે
ધણી હોય છે તેમ ઉપર કહેલા પુસ્તકમાં સ્ત્રીના ધણી
પ્રતિ ધર્મવિષે અને તેનાં કૃત્તવિષે છે. જેમ રાજાઈસ
જુદા પાણી લેનાં હોય તેમથી જુદા કાઠી હઈ
પાણી રહેવા દે છે એમ કહેવાય છે, તેમ વિવેકી વાચનારે
સત્ય અસત્યને જુદા પાડી સત્ય ગ્રહણ કરવું.)

કુટુંબ નાતમાં માણસો સાથે તેઓનાં રૂપ ભોળપીને
તેઓની જોડ પ્રસંગ પાડવો; ધરની શુદ્ધ વાત
બહાર કાઢવી નહિ, છેડે એકલપેટી અથવા કોઈને
મોઢું ન ગમે એવી તબીયત પકડવી નહિ. કુટુંબના
સ્ત્રી પુરુષ સાથે નિષ્કલંકી મીલનસારી રાખવી કામકાજ
કરવામાં કોઈ ચાર વાત કહે તે સામજીવી અને
સાખી રહેવી. કોઈએ વખાણ કીધા તો તેથી કુકાર્થ
ન જવું અને નકાર કહ્યું તો તેથી રીસ ન ચઢાવવી.
અનન્યા માણસ જેડે કાર્ય બેટલુજ કામ પાડવું.—
તમ બલે અમ બલો એવી રીત રાખવી. ચાકરો
જેડે માયાળુપણે પણ મર્યાદાસર કામ લેવું. એ રીતે
વર, સગા, આરોશી પાડોશી વગેરે સંબંધી જેડે ચાલવાનો
સ્ત્રીનો ધર્મ છે. નકારા છંદોના હુમલામાંથી
પોતે બચવું તથા પોતે જખમો આઈને પોતાની
પાસેનાઓને બચાવવા માના ઉપર છાકરાનું ધવાનું
સ્વરૂપ આધાર રાખે છે ચારે તરફે દસકે તસકે ધવડાવતાં,
નવડાવતાં, જગાડતાં, રમાડતાં અને હરેક
વખતે આંખમાં પ્રેમ આણીને તેઓને સારી શિખામણનો
બોધ કરવો માત્ર છાકરાઓને નહિ, પણ
પોતાની બહેનપણી સખી વગેરેને પણ રૂની શિખામણ
ને સલાહ આપવી.

“ધર જાડાવી લીધું” એમ નવી સ્ત્રીએ જલકીથી
કહેવડાવવું જોઈએ. જોઈને ધરવંધો તથા ધરખર્ચ એ

જે વિષે ધણું ધ્યાન આપવું લાજમાં છે. જેમ પુરુષ ખડારનાં કામ કરે છે તેમ સ્ત્રીએ ઘરનાં કામકાજમાં ચપલતા, હોશિયારી તથા યશ ખતાવવા અને ધણીની આવક તપાસીને તે પ્રમાણે ઘરનો ખર્ચ સંભાળવો. ઘરની વસ્તુઓની ગોઠવણ તથા રીતભાત સ્વચ્છ અને વખાણવાલાયક થવી જોઈએ.

તેણે પોતાની કુરસદનો વખત નકામાં ટાલેલાં કરવામાં, નિદા કરવામાં, મરકરીઠઠા કરવામાં, અથવા લોકોને ઘેર બટકીયાં મારવામાં ન કાઢવો; પણ નાના પ્રકારનાં અનેક વિદ્યા તથા નીતિના પુસ્તકો વાંચવામાં, ચાર સખીઓમાં વિવેકથી ડહાપણની વાત કરવામાં અને પોતાના ધંધામાંથી કેટલીએક નવી શુભિ શોધવામાં, સીવવા ભરવામાં અને ભજન ગીત ગાવામાં પોતાનો વખત કાઢવો. ફૂલાણી બહુ ફૂટડી છે, તે બહુ પૈસાદાર છે એવી વાત કરનાર બેરીઓ જોડે રૂઢી સ્ત્રીએ ઝાઝો પ્રસંગ ન રાખવો.

પોતાનાં કામથી ફારક થયા પછી ધણીનાં કાંઈ કામમાં મદદ થઈ શકે તેવું હોય તો મદદ કરવી. સ્ત્રીએ લાડવું તે પોતાના વર સાથેજ. તેનીજ સાથે પોતાના સંસારની, પોતાના છોકરાની, પોતાના સુખ વધારવાની વાતો કરવી. સ્ત્રીજાત પુરુષ કરતા વધારે ચંચળ છે, તેની લાગણી પુરુષ કરતાં વધારે ભગતી છે તેથી તે સાહસ કરવાને વધારે મન દોડાવે છે, પણ સદ્ગુણી સ્ત્રીઓએ જીકાપણું, મૂર્ખપણું, લોભીપણું, હડીલારી, કોપ, ગર્વ અને વગર સમજના ઉતાવળા વિચાર એઓયકી દૂર રહેવું ધટાર છે.

કાર્યેષુ મન્ત્રી, કર્મણેષુ દાત્રી ।

સ્નેહેષુ માતા, હ્રયનેષુ રમ્મા ॥

ધર્મેષુ સાશ્વ્વા, હમયા ધરત્રી ।

શાઙ્ગુણ્યયુક્તા રિવહ ધર્મપત્ની ॥ ૧ ॥

અર્થ—વિચાર કરવામાં પ્રધાન કામ કરે છે એટલે પ્રધાનની પેઠે સલાહ આપે છે; કામ કરતી વેળા દાસીની પેઠે મહેનત લઈને કામ કરે છે; માના જેવો સ્નેહ રાખે છે; શયનનેવિષે તો રંબા છેજ; ધર્મનીતિના કામ કરવા વિષે ધણીને સમ્મત રહે છે અને સહન-શીલતા રાખે છે; એની છ શુભ ધરનારી સ્ત્રીને વિદ્વાનોએ ધર્મપત્ની કહી છે.

જેમ અગ્રો વનમાં કોઈ ખુશનુમા સરોવરનું પાણી શરીરમનને સુખ કરે છે તેમ તરેહતરેહવાર પાપનાં જંગલમાં રત્નનાં જેવાં શોભતા વિવેકના સરોવરને વિષે શુભકારી જે નીતિના નીર તે સઘળી વાતની બીડને મટાડે છે અને એમ કુચ્છનું ફૂલ ચંદ્રથી ખીલીને

તેનાજ ઉપર આસક્ત રહે છે તે પ્રમાણે સારા સ્વભાવની અને પતિમત્તા સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ કરનાર જે તેનો ધણી અને પરમેશ્વર તે જોને હેયાનાં હેતથી બને છે.

આપણે વિદ્યા, નીતિએ, પૈસે અને સુખે ધણી ગરીબ છીએ તેવું કારણ આજ કે આપણી સ્ત્રીઓની હાલત નહારી છે. તેઓ બહુલી નથી, કે તેઓની પ્રજા તેઓના હાથ તળે વિદ્યાનીતિનાં ખાળં ખાય. સ્ત્રીઓ ધણીએક અનીતિયકી એટલે વિષયાદિક કામો થકી, અતિશે શોક કરવાયકી, ઘરમાં કુસંપ વધાર્યાંયકી અને ખાનપાનાદિકથી રાહીર અને મનને ધણું ધણું નુકસાન પહોંચાડે છે. તવાઈ ગયેલાંને છોકરાં થાય તે માધ-કાંકલાજ રહે તેમાં શું અજબ જેવું છે ?

આપણા દેશમાં જ્યારે પાર્વતી, સીતા, રૂકિમણી, બીજા દેવ જાદુઓની સઘળી અને બીજા નાતોની કેટલીએક સ્ત્રીઓ બહુલી અને નીતિમાન હતી ત્યારે દેશમાં પ્રસંગ અન્યથા બેવાં થયા છે. હમણાની ખાચરીઓના વિચાર ધણી મૂર્ખ છે. તેઓ ધરેણી હુગડાની જ ભૂખી હોય છે, પણ ધણીની પ્રીતિની ભૂખ નથી રાખતી. તેઓ કોઈ પણ રીતના સારા ઉદોગમાં વખત ગુમરતી નથી. વિલાયતમાં સ્ત્રીઓ રોજના ધર-ધંધાથી પરવારીને પોતાને કાળે, ધણીને કાળે અને છોકરાકાળે કપડાં સીવે છે અને તેઓનાં કામમાં મદદ લાગે છે. આપણી સ્ત્રીઓ તો કહે છે કે લાવે તો ખાઈ ને ખવડાવું. દુઃખ પચ્યા વિના માણસ ધડાવું નથી એ વાત ખરી છે. જે નાતોમાં મોટા પક્ષાં ભરવાનો ચાલ છે ત્યાં ખેરાઓ નહારા કામ કરવાનો ધણો કાયદો મેળવે છે. ધણી છે ત્યાંસુધી તે ખવડાવશે ને મરી જશે ત્યારે પીહેર તથા પદ્મ છે એમ કહીને પેટની શીકર રાખતા નથી અને તેથી તે કંઈ પણ ઉદોગ કરતાં નથી. જે નાતોમાં ખીલફૂલ પક્ષાની ચાલ નથી તેમાં પણ ધણી નુકસાન થાય છે, તેમ જ્યાં ધણું પક્ષાને ચાલ છે ત્યાં પણ ધણા નુકસાન થાય છે. ધણું પક્ષાંથી ખેરાઓ આગસુ થઈ જાય છે ને ખાતું પીકું ને ચેન મારવી એજ વાત સારી પેટે ભણે છે. એ કારણ અને ખીલં ધણીઓને માટે પક્ષાં ઓછાં કરવાં જરૂરના છે. એમ થશે ત્યારેજ ખાનદાનમાં ખેરાઓ પૈસો જતો રહેવાની બીકે કોઈ પણ ઉદોગમાં વખત કાઢશે અને દુરાચરણ નહિ હોરે. ધણી દીલગીર છડે કે કેટલીએક આપણી રંડાએલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુનજો કુમારો કરે છે. ઉચ્ચ વિદ્યા વિદ્યાનીતિ નહિ, ને એ વિદ્યા ખરે સુખ નહિ માટે સ્ત્રીજાતે પોતાનો વખત ઉદોગમાં કાઢવો

શ્રીઓની હાલત મુદારવા સંબંધી કેટલાએક ઉપાયો.

૧. માખાપે પોતાની છોકરીઓને પાંચ વર્ષથી માંડીને તે બાર વર્ષસુધી સારી પેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, ને બારથી તે તેર વર્ષસુધી ધરધંધો તથા સંસાર ચલાવવાની રીતિઓ સમજાવવી.

૨. એ રીતે નૈયાર થએલી છોકરીને તેના માખાપે ધટી રીતે સલાહ આપીને તેને પસંદ પડતો ગુણી વર નેઈ પરણાવવો કે આગળ તેઓનો સંસાર કંસંપથી વંટે નહિ.

૩. શ્રીઓમા લાજ કાઢવાની રીત છે તે કહાડી નંખાવવી. તેઓને સદ્ગુણી વિદ્વાન પુરુષ નેઈ લાખણ કરવાની વધારે જૂઠ આપવી.

૪ તેઓને સંશ્લેષસ્થાન, આગગાદી, વીજળીનાં વંત્ર, ગાદી, ટંકશાળ, વાડી, બંગલા વગેરે કારખાનાંઓમાંના ચમત્કાર દેખાડવા કે તેઓની જિજ્ઞાસા વધીને નહારી હાલત છાડી દઈ સારી હાલતમા આવવાનું તેઓ મન કરે.

૫. તેઓની પાસે દેશાટન કરાવવું કે નવા દેશોની વાતો નજીયામા આવે. આપણામાં ચાત્રા કરવાની ચાલ છે તે ઠીક છે, પણ તેના ઉપયોગ ઘાડાજ જણ કરે છે. તેઓ દૈવસ્થાન જાય છે ને તે પણ ઉપર ઉપરથીજ; બીજ વસ્તુઓ, લોકોના રિવાજો એ ઉપર થોડુંજ ધ્યાન આપે છે. એક ઠેકાણે રહ્યાથી નહારા વિચારો વધારે નહારા થાય છે. હું નેઈ છું કે કેટલા-એક બેરા પોતાના કુટુંબ છોડી બીજે દેશ જાય છે, ત્યાં તેઓ ઘણી વાતે પોતાના વહેમને છોડી દઈ સુખી અને સુધરેલા થાય છે. તેઓ જુદાં જુદાં માણસોની સંગ-તિથી વિચાર સુધારે છે, કેળવે છે અને ઘણી વાતના જ્ઞાનનો સંશ્લેષ કરે છે.

૬ પરબ્યા પછી દીકરાઓએ માખાપથી જુદા રહેવું હેત ઉતારવું એમ નહિ—હેત તો વધારવુંજ ધરમાં જેમ વધારે માણસ નેમ વિચાર પણ જુદા હોય છે તેથી આજકાલ સંસાર વડી કે સાસુવહુ, નાનુંદ-ઓનઈને લગઈ ચાલે છે તેવું જુદા રહેથી નહિ થાય બીજું શ્રીથી સાસુ સસરા જેઠ દેખતા વર નેઈ બાધાત નથી; ને ચરચણ પણ જુદા રહેવાથી જતી રહેશે.

૭ ધણીએ બેરીને ચોપડી વાચતી બેઠેલી નેઈને આખમા ખૂન ન આણવું તેણે તેને કહેવું કે બેલાશક તારી કુરસદની વખતે નીતિજ્ઞાનવિદ્યાહારને લગતી બાબતોની ચોપડીઓ વાચજ અને છોકરાઓને નહારી

સોખતમાં ફરવા ન દઈ તેમને બાણવળે અને વિવેક સમજવળે.

૮. શ્રીઓએ પોતપોતાનાં મંડળમાં વિદ્વાનીતિની તથા છોકરા બાણવવા વિષેની અને તરફતરેહવાર ધર-કામો સહેલથી તથા સારાં કરવા વિષેની વાતો કરવી નેઈએ.

૯. રડવા ફટવાની અને ફટણાં બોલવાની નફફટ ચાલ કાઢી નાખવી નેઈએ.

૧૦. નાતવરા ઓછા કરીને શ્રીઓને તથા છોકરી-ઓને બાણવવી નેઈએ.

૧૧. છોકરીઓને કૂટા લખતાં વાચતાં શીખવીને કહાડી ન લેવી. હાલમાં છોકરીઓની નિશાબમાં નીતિ સમજવવાનું થોડુંજ કામ ચાલે છે માટે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું નેઈએ નીતિની વાતો જુદી જુદી રીતે, છોકરીઓનાં મનમા કસે તેમ તે બાણલુથી અથવા લખાણથી સમજાવવી. માખાપે આડોશીપાડોશીઓએ પણ છોકરાઓને નહારી રીતે લડાવવું નહિ, પણ તેઓને વિવેકનો બોધ કરતાં રહેવું.

૧૨ શ્રીઓ વહીતરી છે એમ નહિ પણ સહાય પ્રધાન છે એમ તેઓના ધણીઓએ જણવું. પુરુષોને પારકા બેરા પાસે બેસવાનું બારી મન હોય છે. પણ તેઓ પોતાના બેરા પાસે બેસતા નથી એ જોઈ છે પોતાની શ્રી સાથે બેસવું, વાતચીત કરવી, નીતિનો બોધ કરવો, અને માંહોમાંહો પ્રીતિ વધે એમ કરવું એ તો પોતાની ફરજ છે એમ પુરુષે જણવું. પોપટ, મેના વગેરે જનવરને પણ શીખવીએ બીજે ત્યારે સારા થાય છે તો નવી વહુઓને પણ ધીમે રહીને તજવીજથી કેળવવી નેઈએ કે પછી તેઓ સુખ આપવાને લાયક થાય.

૧૩. શ્રીઓને બહાર ફરવા હરવાની જૂઠ આપવી, કેમકે રાત દિવસ ધરમા ને ધરમા રહ્યાથી તેઓની પ્રકૃતિમા બગાડ થાય છે.

૧૪. વિદ્વાન લોકોએ શ્રીમુધારાસંબંધી ધણીએક પુસ્તકો રચવા નેઈએ.

૧૫. શ્રીઓએ પણ ધરકામમાં કુશળ થઈને તેમાં નવી યુજિઓ શોધી કાઢવાનો અભ્યાસ પાડવો. તેઓએ પોતાના સંદેહનાં વિદ્વાન પાસેથી સમાધાન કરી લેવાં. તેઓએ પૂરુષક થવું એટલે હરેક વાતની પૂછપરછ કરવાની (કારણ સમજવાની) ટેવ રાખવી.

૧૬. દુરાચારી શ્રીઓની સંગતિથી દૂર રહે તેને સાડ પુરુષોએ પોતાની શ્રીઓ ઉપર તાકીદ રાખવી.

૧૭ બાળરાડ શ્રીઓને ફરીથી પરણાવવી.

૧૮. નાતની શ્રીઓ દળદરે હેરાન હોય તેમની સં-

ભાળ લેવાને તથા તેઓને કામે વળગાડવાને નાતમાં ફડ કરવાં.

૧૯. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ છે એ વાત મેં ઉપર કહેલી છે. તેઓને પુરુષનાં જેવાં કર્મો કરવાના કાંડ હોય છે માટે કેટલાંએક તેવાં કામ તેઓની શક્તિ ઇચ્છા ભેદ તેઓની પાસે કરાવવાં. તેઓને ખુશી રાખી તેઓની પાસે તેઓને જમતા પણ નીતિવાળા ઉદ્યમો કરાવવા. એમ કીચાથી પણ કેટલીએક રીતે તેઓ દેશના લોકમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨૦. અસલથી જે ધર્મસંબંધી ને રીતભાતસંબંધી દુઃખ દેતા કલંક વિચારોએ સજડ મૂળ ધાત્યાં છે તેઓને સ્ત્રીઓએ વિદ્યા બણીને કાઠી નાખવા.

એ શિક્ષા અમલમાં આવેથી થોડાં વર્ષમા આપણી સ્ત્રીઓની દશા સુવરેલી માલમ પડી આવશે. જેમ શિઆળાના સૂર્યના કિરણો ફૂટવાથી પ્રાતઃકાળની યોભા ખીચી રહે છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓના ઉપર સુધારાનો ગંભીર પ્રકાર પડશે.

૧૫. લમ તથા પુનર્લમ.

સંસ્કૃત લઘુ ધાતુનો અર્થ સાથે થતું અથવા ભેટાયતું હોતું એવો ધાય છે, ને એ ઉપરથી લમ, અને આપણાં લગન, લગાલમ, લાગટ વગેરે શબ્દો છે લમ કે લગનમાં ભેટાઈને એકત્ર થવાનો અર્થ છે-જે એટલે પરસ્પર ને બહુ એટલે લેવું, એ પરથી વિવાહ શબ્દ થયો છે: અને પરિ એટલે એક પછી એક અથવા એકેક જાણે, ને ની એટલે લેવું એ ઉપરથી પરિણય (પરણવું) શબ્દ લમનો પર્થાય થયો છે. વળી પાણિગ્રહણ એટલે હાથ લેવો-કન્યા જે માખાપની હતી તેનો હાથ પકડી પોતાની કરવી. હસ્તમેળાપક એટલે વરકન્યાએ એકમેકના હાથ મેળવવા-એક છઈએ એમ નહી કરતુ

લમ કરતું, વિવાહ કરવો, પરણવું, પાણિગ્રહણ કરતું, હસ્તમેળાપક કરવાં એ સઘળા શબ્દ બેના એક થઈ અથવા બંને સાથે રહી સંસાર માંડવાને માટે છે. માટે હવે સંસાર માડી તેને ચલાવવો એ તે શું અને એ કામ અધર કહેવાય છે તે શું ? પરંપરો બાજુ કુવારાને સુખ છે ને કુવારો બાજુ પરંપરાને સુખ છે, એમા ખર શુ ને કેમ હોયું ભેદ છે ? એ વિષયનું રૂપક ખતાવતા પહેલાં એ વિષય ધણી ગૂંચવણવાળો છે એમ જણાવવાને સાસુ પોંખની વેળા જમાઈ પ્રત્યે જે ચાળા કરે છે ને બેરાં “ બૂસળ બૂસળ ને રવેરે, પોખવાની કરોરે સનઈરે, સરિયા સાપટ ને ત્રાકરે, હરખીને ગાલ્યા છે નાકરે ” એવું જે ગાય છે, તે આહા કેટલી સૂચના કરે છે ! રે છેલીવારે તે નાક પકડીને સૂચવે છે કે મારી શિખામણ જુલશો નહિ, હોશિયાર રહેજે, નહિ તો નાક-ટંક આપજો જશે.

સંસાર માંડવો ને ચલાવવો તે શુ ? કુવારી અવસ્થામા પુરુષને પોતાનીજ કાળજી થાય છે, પણ પરણવાથી તેને પોતાની સ્ત્રી, પોતાના ઊકરા વગેરે ઘણાં જણની કાળજી હોય છે. તેઓનાં ભરણપોષણ કરવાં ને પોતાની કનરબજે તેઓને તે વાતમાં હરકત ન

પડે માટે આગળથી તબવીજ કરી મૂકવી, અર્થાત્ તેઓને સુખી કરવાને પુરુષે કમાવવું ભેદ છે. કમાવવાને માટે ઉદ્યમને કરવો ભેદ છે. ઉદ્યમ માટે બહુ ભેદ છે ઉદ્યમ ખોળવાની ખટખટ ને કમાવવાની ખટખટ એ કંઈ જેવીતેવી નથી બાણેલા પુરુષોને પણ પોતાના મનમાનતો ઉદ્યમ પકડતાં ફાંફાં મારવાં પડે છે તે અબજુને કેટલાં વધારે મારવા પડે ને તે વળી ખુશામત ને તાગેદારીની સાથે. વાર ધરના નિભાવને સાડ ધવે રાજગારે વળગ્યા એટલે પુરુષને નિરાંત થઈ તેમ નથી તેને પોતાનાં કમાઈ આણેલાં નાણાં વડે ધરમા જે જે વસ્તુઓ ભેદ છે તે તે સઘળી તબવીજથી પુરી પાડવી પડે છે ને એ કામ સહેજ નથી-પોતાની આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, ચોકસાઈથી ખરીદી કરવી કે કોઈ છતરી વધારે નાણું ન લઈ લે. એ કામ પોતાથી ન બને તો તે પોતાની પતીજવાળાને સોંપવું વગેરે. વસ્તુઓ ધરમા આળ્યા પછી તેની ગોડવણ ને તેનો ઉપયોગ ધરમાં સુધક ને નિયમિત રીતે થાય છે કે કુવડ ને ગમે તે રીતે થાય છે તેની તેને તપાસ રાખવી પડે છે. ધરના જુદા જુદા સ્વભાવનાં માણસોને એક સંપત્તિ રાખવાં, સૌ એક બીજની અદખમાં રહી પોત-પોતાની કુરજ ખબવતા રહે તેમ કરવું, ને એમ સૌ રનેહ ને સંપત્તિ રહે તેને માટે પુરુષને પોતાની તરફથી વહાલ ને ધાક ખતાવવાની જરૂર છે. ધરમાં કોઈના મંદવાડ ને કોઈનાં મરણ, કોઈના દુશ્ચાર ને કોઈના રીસામણાં, કોઈના કંઈ મિનજ ને કોઈના કંઈ મિનજ હોય તે તે પ્રસંગ સંભાળી લેવા, ઊકરાઓને રૂડી રીતે ઉછેરવાં ને તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા. સગાસંબંધીના ને મિત્રવર્તના પરસ્પરના વહેવારો ઉપર ધ્યાન રાખવા, સ્ત્રી પુરુષની પ્રીતિ તે શું, માખાપની ને ઊકરાની પ્રીતિ તે શું તે બાણવું. વળી એકમેકની કુરજ શુ છે તે બાણવી ને તે દેશકાળ સ્થિતિ ભેદ કેમ

અહા કરતી તે બહુવું. ટુંકામાં ધરત્રી રાજ્ય ચલાવવું એનું નામ સંસાર ચલાવવો છે. કેટલીક વાતમાં રાજ્ય કારભાર કરતાં ધરતી કારભાર વગરે યંચવલુનો થઈ પડે છે. એ ધરત્રી રાજ્યમાં પુરુષ રાજ છે, ને સ્ત્રી પ્રધાન છે. પુરુષે પોતાનાં સુખ ભૂલી જઈ બીજાને સુખ કરવું અને એમ કરવામાં તેણે પોતાને સુખ માની લેવું એવો સંસારી ખટપટી વિષય છે.

અનેક સંબંધમાં યંયાયા રહેતું, આદિ આદિ ઉપાધિના રાજ્યમાં ભટકતું, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ ધરત્રિપુત્રી સામા ધૂમકુંડ એ સધળી જે ખટપટ તે સંસારચિત્ર છે. એ ખટપટમાં-એ સંસારસાગરમાં પડનારા જે વયે, રવભાવે, વિદ્યાએ, ગુણે પુખ્ત હોય છે તે તેઓને તેના તોફાનમાં ધારતી જેવું નથી હાંપ ને તેઓ કળયણે સુખે તરી પાર પડે છે ને જેઓ ઉપલા વિષયમાં બાળક છે તેઓ તરતજ ડૂબી ન્ય છે ને બીજાં પ્રાણીઆથી સારી પેઠે પિખાય છે.

હવે એવા દુરતર સંસારમાં યંચવાવળી તૈયારી કરતી એ પુખ્ત વિચારનું કામ છે, અને જે કે પુખ્ત વિચાર અનુભવ વિના ધર માંથી વિના થતો નથી તોપણ આ તો કાઈથીજ ના નહિ કહેવાય કે પાકી ઉમરનું માણસ કોઈ પણ વિષયમાં થોડાંધણે દહાડે માહીત થઈ રહે છે તથા પુખ્ત વિચારથી કામ કર્યો ન્ય છે ને કાચી ઉમરનાને બહુજ મુશ્કેલી પડે છે અગર કાચી ઉમરના બહુલા હોય તો તેઓને ધારતી જેવું નથી પણ કાચી ઉમરના અલગ એવા જે હોય તેઓથી યશ મેળવાયજ નહિ.

ક્રિષ્ણે એવું સમજાવ્યું છે કે તેણે સ્ત્રીને પ્રધાન રાખી ધરત્રી રાજ્ય ચલાવવું પણ પ્રધાન રોધવાનું કામ તેને સોંપ્યું છે, કારણ કે તે તેની મરજી પ્રમાણે તજવીજથી પ્રધાન બોળી લે ને પછી પરરપડના ને ધરત્રી રાજ્યના સુખને અર્થે કોલકાર કરી સાથે રહી કામ કરે જેવું પુરુષને વિષે સરળવ્ય છે તેમ સ્ત્રીને વિષે પણ સરળવ્ય છે કે તેણે પોતાને અનુકૂળ પડે તેવો રાજ્ય બાળવો: મતલબ કે રાજ્યને પ્રધાન એક બીજાનો પક્ષ રનેલ રહે ને તેથી થતા ઐક્યથી રાજ્ય ચાલે

ન્યાં અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરુષને ઉમરકાથી જઈ રનેહાતુર થઈ જોડાય ત્યા પછી તેઓના કારભારમાં વિરોધ પડવાનો નહિ ને તે કરતા કંડી કોઈ કારણથી વિરોધ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજ્યની ખરાબી થશે એમ જાણી બંને પાછા સંપથી ચાલશે અથવા તેવોજ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કોલકાર સામું જોશે ને લોકલાજથી ડરશે ને તેમ

કરતાં છેકજ વાત બગડી હશે તો કાવડી રીતે જુદાં પડશે. તેઓ પ્રથમ બહારના રંચથી એકમેકને મળવાની ઇચ્છા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલક્ષ પ્રસંગ રાખી એકમેકના રવભાવ મળતા આવે છે કે નહિ તે જોશે ને પછી દીલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણશે. એ રીત જોને રવચંચરની રીત કહે છે તે છે જીતમ છે. એવું પૂર્વે આપણામાં હવે ને આજ કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં છે ને દેશોમાં નથી ત્યા ધરસંસારની ખરાબી જોવામાં આવે છે.

બીજી રીત જો કે કુદરતી રીતે જોતાં વાળખી નથી ને રવચંચરની રીત જેવી સુખદાયી નથી તોપણ હાલ જે આપણામાં રીત છે તેના કરતાં તે વધારે સુખદાયી છે ખરી-કે માખાણે પોતાનાં છાકરાઓને નાનપણમાં વિદ્યાબ્યાસ કરાવી તેઓને મોટપણે પરણાવવા.

હાલમાં જે રીત ચાલે છે તે કેવળ દુઃખદાયક છે. બળાકાર ને બંધન હોય ત્યાં સુખ હોયજ નહિ. સુખનો વિચાર તો પુખ્ત ઇચ્છામાં તથા છુટાપણામાંજ છે જેનું જે કામ તે તેજ સાર કરે તેને બદલે બીજાઓ વચમાં પડે અને જે કામમાં પછવાડેથી તેઓથી હાથ ધાલવાનો નથી તે કામમાં ફક્ત એક ચાર દહાડાની શ્રેણી વાલવા કહેવડાવવાને વચમાં પડે તેમાં પછવાડેથી ખરાબી થયા વગર રહેજ કેમ? જ્યાં વરવહુ બંને અલગ ત્યા ખચીત ધરસંસાર બગડાવોજ જોઈએ.

હવે જોઈએ કે બાળપણમાં પરણાવવાથી કેટલા ગેરફાયદા છે તે-રાજ મરણનો ભો જોડો નાની વયે છે તેટલો મોટી વયે નથી ને નાનપણમાં લક્ષ થયેથી અગર વર મરી ન્ય છે તો પુનર્વિવાહનો ચાલ ન હોવાથી તેની વહુ કોઈ સાથે જોડાની નથી ને તેને રંડાપાનાં અસહ્ય દુઃખમાં જીવતાં સુધી રિખાતું પડે છે. વાર એ હાલતમાં સ્વાભાવિક ને સંગતિથી ઉચકાયલા જોડસાઓ તેઓને સાહસ કામ કરવા તરફ દોરે છે ને વળી અલગ હોય છે તેથી તેઓ વિવેકના ધરમાં ન રહેતા અનીતિનાં કર્મ કરી મહાપાતકી થાય છે. અગર વર સૈયદ વગેરે રાજના કારણથી આધળો હુલો ચાય છે તો પેલીનો જન્મનારો વ્યર્થ ન્ય છે ને તેનાથી નફારો કર્મ થાય છે સ્વભાવપ્રકૃતિનું પરિપકવ થવું પણ પુખ્ત ઉમરે છે માટે નાનપણમાં તેને વિષે વિચાર ન બાધતાં પરણાવવામાં આવેથી અગર વર જુગારી, મોદો, વ્યસની, કોમી વગેરે થાય છે તો અળખા વહુને તેની સાથે કેળાણી દહાડા પુરા કરવા પડે છે ને જોડીથી સંસાર ખરાબેહાલ થાય છે નાનપણે પરણ્યાવાથી છાકરાથી પુરતો વિદ્યાબ્યાસ થતો નથી ને તેને અપ્રવચથી

ધંધે વળગતું પડે છે. વળી ધંધો પણ અલગને ક્યાંથી મળે માટે તે બીનરોજગાર રહી અથવા બેઠે તેવો રોજગાર હોરી પોતાના સંસારને બળે મારે છે અથવા નહારી હાલતમાં રાખે છે ને બીજાઓને તાબેદાર થઈ રહે છે. એ રીતે એકની સાથે ધણા જણોને આત્મા કંટાળે છે. કેટલાક પોતાના સંસારની ખરાબી ભઈ વેરાગી થઈ નય છે, વળી નાનપણમાં પરણવાથી પરણવાનો ને પ્રીતિસુખનો કુદરતી ને કેળવાયેલો લહાનો સ્ત્રી પુરુષથી લેવાતો નથી. એ સ્ત્રી પુરુષ પ્રેમ ને રનેહ ને ધર્મથી કેવળ અલગ રહે છે, વળી હાલમાં જ્યાં ત્યાં સમજતા ઓકરાઓ કહે છે કે અમને માળાપે ખાડામાં નાખ્યા છે. કેટલાક માળાપોને ગાળો દે છે. નાનપણમાં પરણવાથી તથા અણબનાવને લીધે જ્યારે વહુ પીછેર રહે છે ત્યારે તે ધણા ગમરાય છે ને તેડવાની તજવીજ કરે છે એ વેળા તેનાં માળાપો હરકત કરે છે ને તેથી પેલો ઉન્મત્ત થઈ પેલીને રસ્તે બની પકડી ચોટલો સાહી ઘેર આણે છે ને એમ લોકમાં ફેળેની થાય છે ને સરકાર દરબારે ચઢવાં પડે છે. બાળલક્ષ્મી કેટલીક નીકળી નય છે અથવા પીછેર મોસાળમાં રહે છે ત્યારે તેનો વર બિચારો જીવતો મુત્તો થઈ પડે છે ને લોકમાં ઢોઝો કહેવાય છે. સ્વભાવ ન મળવાથી ને ન બનાવથી પેલો બે એક ઉપર બીજી કરે છે તો પછી બે સોએકથી થતા ગેરફાયદા તે પોતાને કરી લે છે. નાનપણમાં પરણવાથી હીણવર પડે છે તો પંદો પ્રથમ તો તાલીમ કસરત કરીને અથવા ચાકુંદી ખાઈને ભેર આણે છે, પણ કુદરતી બાંત્રાવિના કસરત ને એસડ તે કેટલો ફરક પાડે ને કેટલું સુખ કરે ?

અગર વહુ રોગ વગેરે કારણથી ખોડવાળી થાય છે તો પેલા અને બેઠીલીથી સંસાર નિભાવવો પડે છે. એમ ઓકરાનો સ્વભાવ ભણ્યામાં આવતો નથી તેમ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ, મિલજ ને ટેવ નહારાં નીકળેથી વરતું દીલ બેઠી નય છે. પ્રીતિપી કળીતું બીજતું ને પ્રદક્ષિત થતું એ પુખ્ત ઉમરનું કામ છે, તે નાનપણમાં પરણવાથી પ્રીતિ-પી કળી હિમાઈ નય છે એટલે પેલીથી નેનો ભોગવટો થતો નથી ને તેથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળે છે નહારા સ્વભાવવાળાને પરણવાથી પેલી દુઃખી થાય છે ને લોકલોજ વહે છે ને અલણ હોય છે તેથી પોતાના માળાપને ને ગારને ગાળો દે છે. તે ધરમાં કંકાસ કરે છે, ધણીને ન કહેવાના વચન કહે છે, ને જગતમાં ભોળું ને વગાળું કરાવે છે. કેટલીક નીકળી નય છે, કેટલીક પીછેરમાજ રહે છે, ને એ રીતે જ્યાં ત્યાં તરફીઆ મારી પરાચીનતામાં હલતું સુખ માની લે છે. જ્યાં વહુ ડોસા સાથે

પરણી હોય છે ત્યાં અનાચારની વાત પૂછવીજ શી ? નાનપણમાં પરણવાથી વરતું કાઢું ન મલકત પડેથી કબેડું પડે છે ને તેથી પણ નહારાં પરિણામ કેમ ન હોવાં ભેઈએ ? નાનપણમાં પરણવાથી ઓકરાથી વિદ્વાત્સાસ થતો નથી.

જ્યારે ઉપર પ્રમાણે બાળલક્ષ્મી ગેરફાયદા ને જ્યારે મોટપણાના લક્ષ્મી ફાયદા છે ત્યારે હવે બાળલક્ષ્મી નહારી રીત આપણામાંથી કાં ન કાઢી નાખવી ? શું ધરડાને પરણાવવી ? શું મૂર્ખને, ખોડવાળાને, શું રડાપો ભોગવાવવાને, શું અનીતિનાં ઘોર કર્મ કરાવવાને, હુંકામાં પોતાની ઓકરીઓને દુઃખી કરાવના નાનપણમાં પરણાવવી ? શું ખાવા લઈ દીકરી પરણાવવી, શું ગભે માથી, છ મહિનાનીને, ત્રણ વર્ષનીને, પાંચ વર્ષનીને પરણાવવી ! આટલા આટલા ગેરફાયદા ભેઈને ? અફસોસ !

આલગુ આબુ છે માટે ચલાવતું તો જ્યારે ધણીક વાત મુક્તા આબુ છે ત્યારે આ દુઃખ દેતી માલ કેમ ન કાઢી નાખવી ? માળાપથી લહાવા ન લેવાય તો જ્યારે તેઓના લહાવા ભૂલભરેલા દુઃખ દેતા છે ત્યારે ખરા ને સુખ દેતા ને ધણીવાર ટકે તેવા કેમ ન લેવા ? પુરાણશાસ્ત્રમાં ૧૬ વર્ષની મુદત આપી છે. સ્ત્રીઓ જ્યારે રજસ્વલા થઈ જીવાનીમાં આવે સ્વર્ણવસ્ત્રી પરણી તો શુ ૧૬ વર્ષ પહેલાં ને કાચી ઉમરે ? મનુસ્મૃતિ કહે છે કે જાણેડજાદાલા સોળ વર્ષ સુધી તો બાળા કહેવાય; પુરુષને માટે કહ્યું છે કે ૧૨ વર્ષ તો વિદ્યાભ્યાસ કરવો ત્યારે શું તેણે ૨૦ વર્ષની પહેલાં પરણતું એમ કાણ કહેશે અને કદાપિ કોઈ સ્મૃતિકારે ૧૧ વર્ષની હદ બાંધી તોએ શુ દેશકાળ સ્થિતિ ભેઈને મુદત કેમ ન વધારવી ? લોકને અનુકૂળ પડે તેનું નામજ શાસ્ત્ર. જુદા જુદા ગણિતોનાં જુદા જુદા મત છે ને કોઈ કાળમાં કોઈ સ્મૃતિનું માન છે રૂઢિ છેક નથી એમ પણ નથી કહેવાઈ. કાઠિઆવાડમાં વાણીઆમાં ને રજપુતોમાં ૨૦-૨૫ વર્ષ સુધીની ઓકરીઓ ફુંવારી રહે છે. પણ એ ઓકરીઓ દુરાચાર રમતી હરી એમ કહેશો, તોપણ એવું થોડુંક જણાય છે ને આપણામાં નાનપણમાં પરણ્યાઓથી કેટલા અનાચાર થાય છે તે તો આપણે ભણીએ છીએ. દુરાચાર થવાના કારણો બે છે-અભણ-પણું ને નહારી સંગત.

જ્યારે નાનપણમાં પરણ્યાઓ ઓકરાંથી પુરતો વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નથી, જ્યારે પુરુષ ભણતા અધવચ નિરાણેથી બેઠી નય છે, જ્યારે હીણવરાનો કપકા માથે આવે છે, જ્યારે રજગારને માટે ફાંફાં મારવાં

પડે છે, જ્યારે છાકરીનો અવતાર ખરાબ થાય છે, ત્યારે બાળકને નાનપણમાં કેમ પરણાવવા? જ્યારે પાપા લઈને દીકરી દો છે અને અણબનાવથી જીવી રહેતી અથવા રંડાયેલી છાકરીઓનાં પક્ષાં પોતાના ઉપભોગમાં લો છે અને વળી બેન દીકરી પાસે તો દળણું દળાવવામાં નામોશી સમજે છે ત્યારે તે નામોશી કેમ નથી ખસેડતા? અરે તમે તમારી છાકરીઓને નીકળી જતી ને સાસરે વિળાતી કેમ જોઈ શકો છો? અરે સમજે કે જેમ છાકરાઓનાં સુખ માખાપના કપર આધાર શખે છે તેમ સ્ત્રીપુરુષનું સુખ પરસ્પરથી છે. કુંદનમાં નંચ જડવાથી વીંટી શોભે છે ને જમીન હવા માફક આવેથી ગ્રહ કળ આવે છે. સરખા રવભાવથી ને સરખી ગુણજ્ઞ ભક્તિથી ને સરખી પ્રીતિથી સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં સર્વ રીતનું સુખ છે, ત્યારે સ્ત્રીઓને મોટપણે પોતાની મેળે કેમ ન પરણવા દેવી? નાનપણમાં પરણાવી છાકરાઓના બાંધા તોડી નાખી તેથી નાકોવત છાકરાથી વંશ વધારવાના લોભમાં નસંતોળ વહેંચું શુ કરવા આશુકું?

ક્ષમનો અર્થ જોડાકું છે ને તે કુદરતી રીતિથી, સહવાસથી, રવભાવથી, રીતભાત વગેરેથી ને જ્યાં-ત્યા પ્રેમમાં ને સઘળાં કામમાં એકદલી શખતી છે, ત્યારે અને જે જેનું કામ તે તેજ કરે તો સાર થાય એમ છે મટિ છાકરા છાકરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કેમ ન પરણવા દેવા?

હમણાનો વખત જીદો છે, સૌનાં મન હઘમ તરફ છે ને ભણવાની જરૂર છે મટિ ભણવામાં ખસેલ ન પડે તેને સાર છાકરી છાકરાઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, તેઓના સંસાર પછપાડથી ન બગડે મટિ તેઓને નાનપણમાં ન પરણાવવા, હમણા માણસના તન નાકોવત છે મટિ નાનપણમાં ન પરણાવવા એક કીઓ સમજી નહિ કહે? આ તો નકી છે કે આ પાંચ દશ વર્ષની ચર્ચાથી લોકો સમજતા તો થયા છે, પણ હવે પોતપોતાને ઘેરથી નહારી રીત બંધ પાડવાને લોકલાજને લીધે તેઓની હિંમત ચાલતી નથી; પણ ભાઈઓ, અસલથી રીત બદલાતી આવી છે તેમ તમે પણ બદલો. તમે તમારા છાકરાઓના હિંમત ઇચ્છો છો મટિ તમારે સમજીને વર્તવું જોઈએ. લોક તો નવાની વાત કરે, પણ નવું તેજ જીવું થાય છે મટિ હિંમત બીડવી જોઈએ એ રીત બદલાવાથી બીજી પણ રીતો બદલાશે ને થોડા વર્ષમાં આપણા સંસારસુખ સુધરેલા દેશના લોકના સંસારસુખ જેવા ઉચી પ્રતિના થશે.

હવે પુનર્વિવ્રજિ:—

(ચામરવૃત્ત)

રાક્તિમન ને કૃપાનિધાન પાપના અરિ,
જ્ઞાનવાન વિશ્વમાન્ય નાન્ય દેવ હે હરી;
માત્રી લઈ છું હું રંક રડી શુદ્ધિ આવજો,
વાણિમાં મચાવી રંજ કામ પાર પાડજો—૧.

આજ આ સમે સમાજ-ને મને વરો બહુ,
રાંડીરાંડનાં અસહ પાપ ને પીડા સહુ;
તેમના વિવાહમાં પ્રસન્ન તો તું છે હારિ,
પ્રેરણા રડી કરીજ સાથ થા કૃપા કરી—૨

આજનો વિષય એટલો તો મોટો છે કે તે ઉપર યથાર્થિત વ્યાખ્યાન કરવાને ઘણા કાળ જોઈએ ને આપણને અવકાશ તો માત્ર બે કલાકનોજ છે મટિ થોડામાં જે સાર કહું છું તે ઉપર લોકોએ ધર જઈને સારી ચેટ વિચાર કરવો

પૂર્વે પુનર્વિવાહનો ચાલ હતો; પુનર્વિવાહ કરવો એ સામોજી છે; આજકાલ વિધવાઓને ઘણું દુ:ખ છે તથા તેઓથી ઘણાં પાપ થાય છે—એ ગણ વાત બતાવી કપસંહારમાં પુનર્વિવાહની રૂઢિ પાછી ચલાવવા વિષે બે બોલ બોલીશ.

૧. પુનર્વિવાહની રૂઢિ પૂર્વે હતી તે નીચે લખેલા દાખલાથી ભવિષ્યમાં આવશે:—

સમચંદ્રે રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીને રાવણના મુખા પછી વિભીષણ સાથે લગ્ન કરવાનું કહ્યું તે પ્રમાણે તેણે લગ્ન કીધું હતું

નવા નવા ઇંદ્રસાથે ઇંદ્રાણી લગ્ન કરે છે.

રાજ નળ ઘૂત રમી પોતાનું રાજ્ય હારી દમયંતીને લઈને વનવાસ ગયો. રસ્તે એક અરણ્યમાં બન્ને સતા છતા નળ જમીને દમયંતીને જગાડ્યા વિના એમનો એમ ચાલેતા થયા ને પછી કોઈ ઋતુપર્ણ નામે રાજને ત્યાં સારથી યઈને રહ્યો. પછી દમયંતી રમણતી રખડતી ધણે દહાડે પોતાના ભીમક બાપને ત્યાં જઈ પહોંચી, ત્યાં તેણે કેટલાએક કાળ વિયોગના દુ:ખમાં ગાળ્યા પછી એવી યુક્તિ શોધી કહાડી કે હું ફરી પરણવાને બહાને રવચંદ્રે રચું કે નળ તેમાં બીજા રાજ્યોની સાથે જીવતો હશે તો આવશે. દમયંતીએ રવચંદ્રે રચ્યો અને તેમાં મોટમોટા ધર્માત્મા રાજાઓ આવ્યા હતા.

હવે જે પુનર્વિવાહની રૂઢિ ન હોત તો દમયંતીથી રવચંદ્રે રચવ કેમ અને ધર્માત્મા રાજા આવત શું કરવાને? જો કે દમયંતીએ તો કૃત્રિમ રવચંદ્રે કીધો હતો તોપણ એવી રૂઢિ ન હોત તો તે બે છાકરાંની

મા શા આધારે સ્વયંવરમાં મોટામોટાઓને બોલાવત અને મોટા ધર્માત્મા સભ્યો પુનર્વિવાહની રૂઢિ ન હોત તો શું કરવાને સ્વયંવરમાં આવત ?

મહાભારતમાં બીષ્મપર્વમાં ઈશિવાન નામે અર્જુનનો પુત્ર તેનું મોટું યુદ્ધ વણ્યું છે ને તે પ્રસંગે તેની ઉત્પત્તિ કહી છે. ઐરાવત એ નામે નાગ હતો તેની કન્યાનું લક્ષ્મી થયું હતું ને તેના ધણીને ગરડ લઈને ખાઈ ગયો હતો. પછી ઐરાવત નાને પોતાની વિધવા થયેલી છોકરા વગરની “લેહુપી” એ નામે કન્યા પુનર્વિવાહ વિધિએ અર્જુનને આપી હતી ને એને અર્જુન-થકી ઈશિવાન એ નામે પુત્ર થયો હતો.—એ વાત કલિયુગના આરંભમા બનેલી છે.

૨. શાસ્ત્રવાદ—વિવિધેધ આદિ લઈ વાતો આ કેશલિ વિસ્તારથી બોલવાનો સમય નથી માટે તે સર્વેનો સાર વિવિધે બોલોમા બોલું છઉં. બીજા યુગના પ્રમાણુ તે આ યુગમા શા કામના એમ ધણી જણ કહે છે, પણ હું તો “કલિયુગનેજ માટે જે શાસ્ત્રાધાર તેનેજ અનુસરઉ પ્રમાણુ આપું છું.” પરાશરસંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે કે:—

કૃતે તુ માનવા ધર્મોક્તૌતાયાં ગૌતમાઃ સ્મૃતાઃ ॥
દ્વાપરે શંકલિખિતાઃ કલૌ પરાશરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧

અર્થ—સત્યયુગમા વિશેષ રીતે મનુસ્મૃતિમા કહેલા ધર્મપ્રમાણુ વર્તવું, ત્રેતાયુગમાં ગૌતમના કલા પ્રમાણુ, દ્વાપરમાં શંખના કલા પ્રમાણુ અને કલિયુગમા પરાશરના કલા પ્રમાણુ વર્તવું. કલિયુગમા પરાશર-સ્મૃતિ વિશેષ માન્ય છે. એ સ્મૃતિના આધારે અધ્યાય-માં લખે છે કે:—

નતે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીષે ચ પતિતે પતૌ ॥
પંચરુવાપ્તસુ નારીણા પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

અર્થ—પતિનો શોધ લાગે નહિ એવું થયું હોય, પતિ મરણ પામ્યો હોય, સંન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક જણાયો હોય અથવા પતિત થયો હોય તો એ પાત્ર પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો. એ વિધિવાક્ય અમલમા લાવવું બેઠ્યો. એ આજગવાથી બહુ પાપ થાય છે.

એ શ્લોકમાં “મૃતે” એ શબ્દ ન હોત તોપણ ચાર કારણો ઉપરથી પુનર્વિવાહ કરવાનો આધાર મળે છે. પણ ન્યારે “મૃતે” એ શબ્દ લખીને સફાઈ કીધી છે ત્યારે હવે પુનર્વિવાહ કરવા વિષે શાસ્ત્ર તરફથી શી હરકત રહી ? પરાશરના મતને મળતા બીજાં મતો આ છે:—

કાલ્યાણન કહે છે—

કરો વદનક્રુજાતીયઃ પતિતઃ ક્રીઢ એ વા ॥
વિકર્મસ્યઃ સગોત્રો વા દાસો દીર્ઘામયોડપિ વા ॥
કલ્યાપિ દેયા સાન્યસ્મૈ સદાવરણમૂષળા ॥ ૧ ॥

અર્થ—કન્યા પરણ્યા પછી માલમ પડે કે વર બીજા જાતનો, પતિત, નપુંસક, કર્મરહિત, પોતાના જાતનો, આકર અથવા મોટા રાજવાળો છે તો તે પરણેલીને કુલગ ધરણું સહિત બીજા વરને આપવી. એ વચનનો હેતુ આટલોજ કે તે બિચારીનો જન્મારો બગડે નહિ. વર જીવતા છે તેને મૂકી બીજાને પરણાવવી તો વર મરી ગયો કે ન પરણાવવી ? વળી એજ કષ્ટિનું બીજું વચન આ છે—

વગથિન્સા તુ યાઃ કથિન્ત પ્રણયેત્યુક્તો યદા ॥
જ્ઞત્વાગમાન્વીનતીત્ય કન્યાન્યં વરયેદ્વરમ ॥ ૧ ॥

અર્થ—વર ગુજરી જાય ત્યારપછી ત્રણ વાર અટકાવ આવે ત્યાંસુધી રહીને પછી તે કન્યાએ બીજા વરને પરણવું.

વસિષ્ઠ કહે છે—

કુલલીલવિહીનસ્ય પશ્ચાદ્વિ પતિતસ્ય ચ ॥
અપસ્મારિવિધર્મસ્ય રોગિણાં વેવધારિણામ્ ॥
દક્ષામપિ હરેત્કન્યાં સગોત્રોદાં તથૈવ ચ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પરણ્યા પછી જણાય કે વર અથમ કુલનો, નહારા સ્વભાવનો, પતિત, અપરમાર થયેલો રોગી, અધર્મી, રોગી, વેપારી, સગોત્રી હોય તો પરણાવેલી કન્યા પછી પાછી લેવી અને બીજાને પરણાવવી.

ઉપર પ્રમાણુ પુનર્વિવાહ કરવા વિધે કષ્ટિઓનાં મત છે. તેમ “અવિદ્યોતિ” એટલે સાસરે રહેતી થઈ ન હોય તેવી બાળવિધવાને ફરીથી પરણાવવાની આજ્ઞા સધળા કષ્ટિઓએ આપેલી જણાય છે.

નારદ કહે છે—

ઉદ્વાહિતાપિ સા કન્યા ન યા સંપ્રાપ્તમૃયુતા ॥
પુનઃ સત્કારમૈદૃત યથા કન્યા તથૈવ સા ॥ ૧ ॥

અર્થ—પરણાવેલી કન્યા હોય ને તેના વરની સાથે સંગ ન થયો હોય, તો તે ફરીથી પરણવા યોગ્ય છે ને તે કન્યા જેવીજ જણવી.

માર્તંડમાં લખે છે—

દેયાન્યત્ર વિવાહિતાપિ ચ ત્લાશા વિદ્વયોર્નિર્ન જેત્ ॥

અર્થ—પરણ્યા પછી ન્યાંસુધી સ્વામીનો સંગ થયો ન હોય, ને તેવામાં સ્વામી મરી ગયો હોય તો તેને ફરીથી બેરબુદ્ધમથી પરણાવવી.

મધુખવીરમિત્રોદયમાં કહે છે કે—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો હિ નિર્ણયઃ ॥

પુત્રિહીને વિચારે તુ ધર્મદાનિઃ પ્રજાયતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—કેવળ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈને કોઈ નિર્ણય કરવો નહિ—વિવેકપુષ્કિની સાથે કરવો, એમ ન કરેથી ધર્મની હાનિ થાય છે. અર્થાત્, દેશકાળસ્થિતિ જોતા ને શાસ્ત્ર અનુકૂળ આવે ને પાપ થતાં અટકે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ; એમ ન વર્તીએ તો ધર્મહાનિ થાય.

દેશકાલાનુસારેણ કર્તવ્યં નાન્યથા કચિન્ ॥

અર્થ:—દેશકાળને અનુસરીનેજ વર્તવું, બીજું પ્રકાર નહિ.

શાસ્ત્રકારોએ આજ્ઞા આપી છતાં, આપણી વિવેક-પુષ્કિ કોઈ રસ્તો ખતલાવે છે તે છતાં, તેનું પાતાની છદ્મમાં પત ન કરી દુઃખ સહન કરી પાપી થવું એ કંઈ આપણને ધટવું નથી. શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય ન હતા; તેઓએ પ્રભને સુખ સાથે માટે તને અનુકૂળ આવે તેવા તેવા શાસ્ત્રો બતાવેલાં છે. વાસ્તે નેથી ધર્મ સચવાતો હોય તે આચરણ કરવું.

મનુસ્મૃતિના ૪થા અધ્યાયને ૧૭૬મે

રશોક આમ બોલે છે—

પરિત્રેજેર્ધકામૌ ચૌ સ્વાતા ધર્મવર્જિતૌ ॥

ધર્મં ચાપમુલ્લોર્ધક લોકવિદ્વિદ્મેવ ચ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રથી કંઈક રસ્તે મેલત ને સુખ મળતા હોય તો તે દોષત અને સુખનો ત્યાગ કરવો અને ને શાસ્ત્રથી ભવિષ્યમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અથવા તે માણસનતને દુઃખદાયક થઈ પડતાં હોય તો તે શાસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરવો મનુએ એમ કહ્યું છે, તોપણ આપણને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આપણે તો શાસ્ત્રને માનજ આપીએ, કેમકે દયાળુ શાસ્ત્રકારોએ પુનર્વિવાહ કરવાની રત્ન આપી છે.

વળી વહાણમાં સફર કરનારને નાતમાં રાખવો, સંન્યાસી થઈને કર્મરળ રાખવું, પરણેલી કન્યાનું બીજ વાર દાન કરવું, સ્ત્રી અથવા પુરુષે ધણા વર્ષ કુંવારા રહેવું, નરમેધ, અશ્વમેધ, ગોમેધ કરવા, ધણે દૂર દેશાવર જવું, બ્રાહ્મણે નીચ વચનની ભાષા બોલવી એ આદિ વાતો કલિયુગમાં ન કરવી એમ કેટલાએક (ધણુજ થોડા) જાણે કહ્યું છે વાડ, એમાંનું હાલ લોકો કેટલું પાળે છે? ધણુજ થોડું. જ્યારે લોકો દેશકાળ જોઈને શાસ્ત્રમાં કહેલી કેટલીએક શિક્ષાને છોડતા ગયા તેમ

દેશકાળ સ્થિતિ જોઈને વિધવાઓના પુનર્વિવાહ કેમ ન થવા જોઈએ?

વળી કહિ તરફ જોતાં માલમ પડે છે કે શાસ્ત્ર કરતાં કદિ બલવત્તર છે. ધણી મુઝા કે વિધવાનું મુંડન તરત કરવું અને રજેદર્શન પહેલાં તો જરૂર કરવું એમ શાસ્ત્રમાં છતાં હંમરો બાળરાડ વેપ રાખી રહેલી જોવામાં આવે છે પેટલાદ, નરિયાદ તરફ નાગરની નાતોમાં પણ મોટા બૈરાગ્યો વિધવા છતે એકવાર મુંડાવીને પછી ચોટલા રાખે છે તે કયું શાસ્ત્ર? શાસ્ત્રખાસ કંઈ નહિ, કદિ એજ શાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્રનાં બહાના નકામાં છે નવી ચાલ ધણી વારે કદિ થાય છે ને ધણી કદિઓ બદલાઈ છે. ત્યારે સમજ્યા છતાં નવી ચાલ કાં ન દાખલ કરવી? વાડ, પુનર્વિવાહ કરવાથી જો દોષ થતા હોય તો તે પ્રાયશ્ચિતો પણ શાસ્ત્રમાં હોવા જોઈએ, પણ ને સંબંધી પ્રાયશ્ચિતો કોઈ પણ શ્રેયમાં જોવામાં આવતાં નથી. આપણા પરશરે વિધવાને માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે, તેઓએ વિવાહ કરવો, અથવા બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અથવા ધણીની સાથે સહગમન કરવું. હવે સહગમન-સતી-થવાની સરકારે બંધી કરી છે અને બ્રહ્મચર્ય વિશે તો આમ છે કે—

કલિયુગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ ન બને તેવું છે ને વિધવાઓથી બ્રહ્મચર્ય નથીજ પળાવુ એવો આપણા અનુભવ છે ત્યારે વિધવા પાસે બ્રહ્મચર્ય શું કરવા પળાવવું?

ગીતામાં લખ્યું છે કે—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સયમ્ય ય બાહ્યે મનસા સ્માન્ ॥

કેન્દ્રિયાર્થાનિ વિમુહાત્મા મિથ્યાવાતઃ સઃ ઉચ્યન્તે ॥ ૧ ॥

જે કોઈ માણસ કર્મેન્દ્રિય છતી છે એમ કહીને કર્મેન્દ્રિયોના જે વિષય તેનું નિરંતર સ્મરણ કરે છે તેનું બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રત કાઝત છે. વિવ્રવાઓના ધર્મ તેઓની પાસે તેઓની મરજી ઉપરાત જબરદસ્તીથી પળાવીએ અને તેઓના ચિત્ત તો સંસાર લહાવો લેવાને ધણું આતુર થઈ રહ્યા હોયજ ત્યારે વિવ્રવાઓથી ખરૂં બ્રહ્મચર્ય કેમ પળાય? માટે છેલ્લી વારે કહેવાનું આજ કે વિવ્રવાઓના કૃત્રીથી લગ થવા જોઈએ.

શૂદ્રસ્ત્રો! અબળા વિધવાઓને જે જે દુઃખ સહન કરવાં પડે છે, ને “બ્રહ્મચર્ય પાપ ન કરે” તેમ તેઓથી જે જે પાપો થઈ જાય છે તે સર્વેનું જાણું ચિત્ત તમને ખતાવ્યું. એ કંઈ કોઈના એકના ધરની વાત નથી. શહેર શહેર, ગામ ગામ ને ઘેર ઘેર વિવ્રવાનાં દુઃખથી ને ત્રિધવાથી થતા પાપથી લોક જલ્પીતા છે. અને કોઈ બાળક વિધવાને તેના એકાતમા નિસારા મૂકતી જોવી અથવા ત્રીજગીરીના વિચારમાં ફૂળી બેસી જોવી, તેને

પ્રસંગે પ્રસંગે (અન્યથામાં વિશેષ કરીને) હડહડ થતી જેવી, તે બિચારી પર (અજ્ઞાતી અવસ્થામાં) આવી પડેલી અતિભારી અને દાનાઈની તસવીર જેવી, તેને ચારમાં ખેડી હતે પોતાની જ દીલગીરીમાં કણકણે ખાતી જેવી, તેને નિરંતર શોકથી યુગાઈ જતી જેવી, તેને વેશ કલારતી વખત યજ્ઞની તથા આરડતી જેવી ને આખરે માથું અકાળતી હલ્લગની પાસે શરમાતી જતી જેવી, અને પાણી કદિ વહેમના જીલમને સહન કરતી જેવી એ સમગ્ર શું માણસજાતની કુમળી છાતીને વીંધ નાખીને એકદમ દયાનો તોચો આણવાને બસ નથી? પરંતુ, હોહું અને વજ્ર એ જડ હતે પણ વિધવાઓના સ્પર્શથી પાણી પાણી થઈ જાય:—નથી થઈ જતા તેનું ક્ષરણ આ કે વિધવાઓ સમજતી અવસ્થામાં કુર્મ કરે છે. એથી તે જડ પદાર્થોમાંથી દયા ખસીને તેમનામાં પ્રકાર થેરે છે. રે પત્યર પછળે તો કુમળી છાતી કેમ ન પછળે!

રે શુદ્ધસ્થા, વિધવા કુર્મ કરે છે તે જાણ, તેઓને ગર્ભ રહે છે તે જાણ, તેઓ ગર્ભપાત કરે છે તે જાણ—આવી આવી રીતે કે ધગધગતા અંગારા બચ્ચાઓનાં મોઢાંમાં મૂકે છે; કુમળું ડોકું મરડી નાખે છે, રજળવું રસ્તામાં ફેંકી દે છે, તેના પર છરી મૂકે છે, તેના પર તરતની ચાર ઢાંઢીને ઝુંગળાવે છે, એ જાણ, તેઓની અને તેઓનાં સગાંઓની લોકમા લાજ જાય છે એ જાણ એ સૌ શું માણસજાતની કુમળી છાતીને ફાટી નાખનાર તોપના ધણધણતા ગાળા અને તરવારના તીખા ઝટકા નથી? તેમાં વેળાએ પોતાના ધરમાં ગોદા લાગ્યા હોય ત્યારે તો માખાપનાં દુખની, તેઓના ગભરાટની અને તેઓના આત્મધાત કરવાની હાલત જેવી એ શું કમ-કમટિા ઉપજાવે તેનું નથી? એઓએ વિધવાને ફરીથી ન પરણાવવાથી જે પાપો થાય છે તેટલાજ પાપો (ખીલ્લ પાપો તો હાલ ગણવાં મૂકી દઈએ) પૃથ્વી ઉપર પ્રલય વહેલો આણવાને અને બ્રહ્માંડમાં નિરંતર અંધાર કરવાને બસ છે, પણ હિંદુઓમાંજ એ પાપો છે અને ખીલ લોકમાં નથી મટિજ વાર લાગે છે. એવાં પાપ પૃથ્વી પર સમગ્ર ઠેકાણે થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કંઈજ વાર નથી. જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવા પર ગુજરે છે તે તેઓજ સારી પેટે જાણે છે.—

“વીતે તે તો જાણે.

વિધવાપણું તે ખરેખરે કસાઈ.”

રે શુદ્ધસ્થા, વિધવાની એ દશા જોઈને તેઓની લહાય હોલવવાને અને બંધ છોડવાને આપણને ઘટે છે કે નહિ? એ દયાળુ ધર્મી બ્રાહ્મણ, વાણિયા જીએ

તો તેમ કરવુંજ ને કસાઈ હોઈએ તો ન કરવું. કસાઈ તો સારા કે એકદમ જીવ લે છે, પણ આપણે તો વિધવાઓને રિખાવી રિખાવીને મારી નાખીએ છીએ.

હરો, જ્યાંસુધી દુઃખ જાયું નહિ ત્યાંસુધી તો સહન કરીશુ, પણ હવે જાણ્યા છતાં તે સંખ્યા કરવું અને મચ્છર કરડ તો કરડવા દેવા અને રોગ આવે તો ઝો-સડ ન કરવું, કર્મમાં લપ્સું હરો તે થયો, એમ જો વિચારમાં હોય તો મારે કંઈ બાલવાનું છેજ નહિ. માણસ-માત્રનો ધર્મ છે કે પોતાને સુખ થાય તેમ કરવું, ન કરે તો તે પાપી થાય માણસ થઈને પોતાનું હિત ન વિચારીએ અને કાર્યાકર્મ ન સમજીએ ત્યારે પછી ટોરમાં ને આપણમાં ફેર રો?

વિધવાને ન પરણાવવાથી કેટલાંએક કુળ નીકંદન થઈ જાય છે ને કેટલાંએક પુરુષો વાંઘા મરી જાય છે. દુકામાં, સ્ત્રીની દશા પડતી આવે છે ને જ્યાંસુધી સ્ત્રીની દશા સુધરી નથી ત્યાંસુધી દેશની હાલત પણ સુધરનાર નથી. મઠિ, સંસારી રીતે જોતા પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાપ થાય છે તેથી નીતિને અનુસરીને તે પાપથી મુક્ત થવાને સાત પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રકારે કંઈ નિર્દેશ નહોતા, તે મોટા દયાળુ હતા. તેઓએ લોકનાં કલ્યાણને સાત શાસ્ત્રો કયા છે. એ શાસ્ત્રમાં મના હોય નહિ, ને નથીજ; રે ઉલટી કરવાની બલામણુ કરી છે.

મઠિ હવે, ઓ સમજન શુદ્ધસ્થા! લોકમાં એ ચાલ વહેલી શરૂ થાય એવી તજવીજ કરો. જ્યારે તમે નહિ કરો ત્યારે કોઈ દહાડો સરકાર એ કામ માંભ લેશે, જેમ સતી થવાનો પારો બંધ કરીશો તેમ વિધવાને ગર્ભે રહ્યા માલમ પડ્યા કે તરત તેઓને એજ કામને સાર રાખેલા સખત હુકમવાળાં માણસો પાસે પકડાવી યંત્રાવીને કેદ રાખશે, ને ત્યારપછી તમારી આખરમાં શી મણા? મઠિ સરકાર તેમ ન કરે ને તમારી આખર ન જાય તેવી રીતે ચાલો.

અરે! તમે એ ચાલ નહિ ચલાવો મઠિ તમારાં છોકરાં પણ શું નહિ ચલાવે? તમારાં છોકરાં બેશક રાડેલી-જાને માટેલી જોરોજ. સમયજી તેવો આ છે. તમારાં છોકરાં કરવાનાં છેજ ત્યારે તમેજ કેમ બહાર નથી પડતા?

હવે એ કામ કરવું યોગ્ય છે એ વાત તો તમારા મનમાં નક્કી થઈ ચૂકી છે, પણ પહેલ કરવાને ખીલો છો, પણ હવે થોડો જીલ્લ મટિજ કરીને બહાર પડો! તો ખીલજો મહદ કરોજ કરો. બંગાળના પંડિતો શું મૂર્ખ છે અને શાસ્ત્રથી ઉલટા ચાલે છે? તેઓમાં દશપંદર પુનર્વિવાહ ચોરી મુદતમાં થઈ ચૂક્યા

છે. માટે હવે ઉતાવળ કરીને એ બીડાઓ ત્રડપી લો. એઓ પહેલા કરશે તેઓને જ માન છે અને તેઓજ વિધવાઓના તારનાર કહેવાશે, અને એ કામ વહેલું થાય તેને સાડ ને લોકો પુનર્વિવાહ કીધા પછી મુકસાન થશે તેવી બીકમાં હોય ને તે પ્રમાણે વિદ્ર આવી પડે તો તેઓને તેમણી કાઢવા સાડ પરોપકારી પુરુષોના તરફથી એક કડ કબ પડું નોઈ એ.

છેલ્લીવારે એજ કહ્યું હતું કે નિરાશ્રિત વિધવાઓ એઓ પ્રેહને દેવે બળતાં વનમાંથી બળતી અને વહેમના કાંટાની ઝાડીવાળા સ્તંભોમાંથી નાસતી ફરે છે તેઓને, એા દેશી સમજના' દયાડપી દંડાં વાદળાના પરોપકાર-કરી પરસાદના ઝાપડાઓ વડે દંડક કરી નીતિના ધોરી રસ્તા પરથી સુખનાં રમ્ય અને ઉદ્ધારનાં ધરમાં પહોંચતી કરે.

૧૬. સ્ત્રી કેળવણી.

મથબીજ

ચેતન સૃષ્ટિ ને બડસૃષ્ટિ એવી બે સૃષ્ટિ છે આપણે માણસ ચેતન સૃષ્ટિમાં છીએ એટલેજ નહિ, પણ એમાં બીજાં સૌ પ્રાણીઓ કરતા કંઈ પદવી ધરાવીએ છીએ. કારણ કે આપણામાં બીજાં સૌ કરતા વધારે બળ છે. એ બળ એટલું છે કે જરૂર પડાયેને આમ તેમ મેળવી આપણે પ્રથમ નહિ તેવી જુદીજ રીતની બીજી બડ સૃષ્ટિ કરી છે ને એમાં વધારા કંવાજ જઈએ છીએ જેમ આપણે બીજાં સૌથી કંવા છીએ તેમ આપણામાં પણ કંવા નીચાનો ભેદ છે. જેમ જેનામાં વધારે બળ તેમ તે કંઈ પદવી ધરાવે છે હવે એ બળ તે કીધું? એ બળ, જ્ઞાન એટલે જાણ છે. કેટલાક પ્રાણીઓને પણ તેઓના ઉપર બહારથી જે છાપ પડે છે તેની જાણ હોય છે; પણ તેઓથી બહાર નથી માટે તેઓ એકમેકને પોતપોતાની અંદરની સઘળી જાણી રીતે બહાર બતાવી શકતાં નથી માણસ બાકી શકે છે ને તેને પોતપોતાના કામથી જે જે દુખ સુખ થાય છે તે તે એકમેકને જણાવે છે ને જેથી સુખ થાય તે રસ્તા તરફ સૌ જાણ મહેનત કરે છે, વળી આપણી જાણ સ્મરણશક્તિવડે હંમેશા રહે છે ને વળી વંશપરંપરા વધતી જાય છે રાત્રી માણસને માત્ર પોતાની કુંપરી, પોતાના હાથવાર ને પોતાનાં બેરા બાળક સંબંધીજ જાણ હોય છે. શહેરીને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોય છે રાત્રી ગમે તેવા શરીરે બેસાવે હોય ને પોતાના તાર લાકવામાં સાંચા હોય તોપણ તેને શરીરે નબળો એવા શહેરી, પોતાની જાણનાં બળ વડે પોતાનાં તાબે કરે છે. સારાંશ કે જેમ જેનું વધારે જ્ઞાન અને તેથી વધારે બળ તેમ તે પોતાનાથી આજા જાનવાળાથી કંઈ પદવીએ રહી કંઈ સુખ ભોગવે છે

બાળક ને પશુ બરાબર કહેવાય છેજ. જેમ જેમ તે મોટું થઈ જાય છે તેમ તેમ તેની જાણ વધતી જાય છે.

માણસને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોય છે, પણ તેની તે સઘળી જાણ ખરેખર વગરના ખેતર જેવી ને ગોઠવ્યા વિનાના ગાંધીના હાટ જેવી હોય છે. ખેતર ચસાઈ ખડાઈ પાંચું થાય છે ને પાણી પીએ છે ત્યારે તે પાક આપે છે અને ગાંધી ત્યારે સઘળા સામાનને જુલિયી ગોઠવે છે ત્યારે તે પોતાનાં ધંધા ચાકાકીથી ચલાવે છે તેમ જ્ઞાનનું ખેતર પણ ખેડવું પડે છે ને જ્ઞાનનું હાટ પણ ગોઠવવું પડે છે-એ જ ખેડવું ને ગોઠવવું ને કેળવણી કહેવાય છે કલેક કેળવાય છે તો રોટલી થાય છે, પણ કેળવાય છે તો આપણા ઉપયોગમાં આવે છે, માણસ કેળવાય છે તો તે પોતાની જાણમાં સહેલથી વધારા કરે છે, અને સદૃશી રાહું તથા સુધડ બને છે. જેમ કસરત કરવાથી શરીરમાં શક્તિ વધે છે શરીર નીકરી થઈ બાંધો પડે તુરં દેખાય છે ને પછી શરીરશક્તિ કામગીરીમાં ઉપયોગી પડી લાભ કરે છે તેમ મનને કેળવવાથી મનશક્તિની પહેાચ લાખી થાય છે એટલે જાણવા સંબંધી આપણી શક્તિ વધે છે મન પ્રકૃષ્ટિ થઈ તુરં જાણે હીપે છે અને આપણી જાણમાં વધારા થયેથી આપણને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. મનની કેળવણીથી હરેક વાત સહેલથી સમજાય છે, તે યાદ રહે છે, તે સારી કે નરસી, વાજબી કે ગેરવાજબી, ફાયદો કરે તેવી કે ગેરફાયદો કરે તેવી એ સૌ માત્રમ પડે છે, કૃષ્ણાં કામ કરવાની આપણી શક્તિ છે કે નહિ, તે કરવામાં આપણને વચમાં હરકતો આવી પડશે તો તે ફરે કરી શકીશું કે નહિ અને ઇચ્છું કામ પાર પાડવામાં શી શી અવરોધ ને યુક્તિ કામ લગાડવી પડશે તે સૌ જાણાય છે, તેમ આપણી ઉદ્ધત લાગણીઓ કપાઈ ચસાઈ હીરાની પેઢે ચળકતી ને કીમતી બને છે, કેળવણીથી સંસારના અનુભવ-સંબંધી, લાભપ્રકરણસંબંધી, પદાર્થજુલસંબંધી ઘણી ઘણી વાતોની જાણ તે આપણને સહેલથી પ્રાપ્ત થઈને

આપણા સંસાર વ્યવહારના કામમાં આપણને લાભ કરે છે. તેમ પ્રીતિ-આશા-ધીરજ-દયા-સત્ય-શૌર્ય-સ્વતંત્રતા-માન, ધણા ધણા સંબંધને લીધે ધણી ધણી રીતે વર્તવાવિષે જે નીતિઓ તે ન ઈશ્વરભક્તિ એ સૌ કેળવણીથી સુધર બની દીધી રહે છે. જેની જેની કચી કેળવણી તેવું તેનું ઉચ્ચ જ્ઞાન ને જેવું જેવું ઉચ્ચ જ્ઞાન તેવું તેને ઉચ્ચ સુખ હોય છે. આ નિબંધ કેળવણીવિષે નથી, પણ અકિળવણી વિષે છે માટે હવે અી વિષે—

માણસ શબ્દમાં પુરુષ ને સ્ત્રી બંને છે. બંને આકાર, સ્વભાવ, લાગણી ને સમજણમાં ધણાંખરા સરખાં છે. પરંપરા પછી એકમેકના સહવાસથી, એકમેકની પ્રીતિથી, એકમેકની પતીજથી પુરુષ કેળવણીને સુધર થાય છે—તે કેવળ જુદોજ માણસ બની રહે છે એ જાણતા પુરુષ પરંપરા પહેલાં અરુદ્ધો માણસ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષના સ્વભાવગુણ ને સ્ત્રીના સ્વભાવગુણ મળીને માણસ જાતના સ્વભાવગુણ થાય છે. તેઓ સંસારમાં એકમેકને સહાય કરવા ઉત્પન્ન થયા છે. એ સધળું જાતું સ્ત્રી, પુરુષના કરતા માણસ શબ્દમાં બપવાને કંઈ ઓછા હક ધરાવતી નથી. સ્ત્રીને પુરુષનું આદેશ કહી છે તે કંઈ ઓટું નથી. ખાંવ પીવે, પહેરવે ઓઢવે, દુઃખ દુર કરવે ને સુખ ભોગવવે બંનેના કુદરતી હક સરખા છે. કેટલીએક બાબતમાં તો પુરુષે પોતે સ્ત્રીની નાજુકાઈ ને મોહિની ઉપર આસક્ત થઈ રહી એને વધારે હક આપ્યા છે ટાટ તડકામાં દૂરવાનું ને ધણી મહેનતનું કામ પોતે રાખ્યું છે ને ધરનું કામ તેઓને સોંપ્યું છે. સ્ત્રીઓને સંકટમાંથી બચાવવાને પુરુષોએ દુઃખ વેઠ્યા છે ને પ્રાણ પણ ખાયા છે. એવું છતાં તેને કેટલાએક વિદ્વાનોએ અધમ ગણી છે. તેઓ કહે છે કે સ્ત્રી દાસીની પેઠે ધરનું વહીવટ કરવાને અને પુરુષના સુખને અર્થે ઉત્પન્ન થઈ છે એ રીતે અધમ ગણવાનાં કારણો આ છે કે પુરુષો પોતાના સંસારકામના ચરના અભિમાની છે. તેઓએ સ્ત્રીથી મળતા સુખની લહેજત વીધી નથી ને તેઓએ કેટલીએક ઠોઠ ને નઠોર સ્ત્રીઓની વર્તણૂક બેઈ સાંભળીને સધળી સ્ત્રીજાત વિષે નરસો વિચાર જણાવ્યા છે.

શું સ્ત્રીજાતમાં બહુવાની ભુક્તિ નથી ? શું સ્ત્રીજાત પુરુષની પેઠે સંસારી કામ કરવાને અસક્તિમાન છે ? જે સ્વતંત્રતાથી પુરુષ યશ મેળવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને હોય તો શું એ તેવા યશ ના મેળવી શકે ? એ બાબતમાં પુરોષ અમેરિકાની સ્ત્રીઓના દાખલા જેટલા જાઈએ તેટલા છે; ને શું આપણામાં નથી ? શું શ્રાક્ષણની

કન્યા ગર્ભાગ્નિ જનકરાજની સલામાં મોટામોટા જાણી-ઓની સાથે વાદ કરી તેઓનો પરાભવ નથી કર્યો ? શું બામતીએ ન્યાયશાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથ નથી લીધો ? શું ડગ જેથીની પુત્રી બડગી ન્યોતિવમાં પ્રતીક્ષા નહોતી ? શું સરસ્વતીએ શંકરાચાર્ય સાથે રસશાસ્ત્રના વાદ કરી પોતાના સ્વામી મંડનમિશ્રનો બચાવ નહોતો કર્યો ? શું નોમિએ વિધવાવસ્થાના દુઃખ વિષે અસર કરે તેવું નાટક નથી રચ્યું ? કૃતીએ પોતાના ધર્મરાજને સિદ્ધાસને ખસતી વેળા ને યુદ્ધમાં જતી વેળા રાજ્યનીતિ ને ભુક્તનીતિ વિષયની ઉઠી ને સુધર શિખામણ નથી લીધી ? શું રજપુતની સ્ત્રીઓ તરવાર લઈ રણસંગ્રામમાં નથી ઉતરી ને નથી શું તેઓએ યશ મેળવ્યા ? શું પાર્વતી, સીતા, દ્રૌપદી, વિજળી, રુકમણી, આદિ લઈ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સદગુણથી પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી ? પ્રથમ સ્ત્રીઓના ઉપર ભક્ત, શ્રમ આપી તેઓને કેળવવી તથા સ્વતંત્રતા આપવી અને પછી જાતું કે તેઓ પુરુષના જેવા યશ મેળવી શકે છે કે નહિ. જે માતા પોતાનાં છોકરાને પ્રેમને લીધે દુઃખ વેઠતાં પેટમાં રાખે છે, પ્રેમને લીધે તેનું પાલનપોષણ કરે છે ને પ્રેમને લીધે રડો બોધ આપે છે, જે વહુ પોતાના વરને ધરની કાળજીથી દુર રાખે છે, સંસાર કામકાજમાં સલાહ આપે છે, દુઃખમાં દિલ્હાસો ને સુખમાં ગમત આપે છે તે માતા—તે સ્ત્રીને—સ્ત્રીજાત છે માટે દાસી ગણવી એ શું ન્યાય ને કુલીનતા છે ? ચારાણીસંહિતાના બાબમાં લખ્યું છે કે જહાને સાવિત્રીએ ઉપનીત આપ્યું હતું ને હાલ ત્રિપલ્લુ છે કે વિવાહ થયો હોય તેવા છોકરાને સાસરેથી જનોઈ આપે છે. અગ્નિહોતારાદિક કર્મ સ્ત્રીને સાથે રાખ્યા વિના થતાં નથી. હવે સ્ત્રી જેની મારફતે જહા ને તેના વંશજને સંસ્કાર પામ્યા છે તે અત્યંત કેમ ગણાય ? ખરો વિચાર કરતાં તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રીજાતને ધિક્કારનારા પુરુષો પોતે જ ધિક્કારને પામ થાય છે થોડાજણ નકારા માટે સધળાજ નકારા એવો વિદ્વાને વિચાર બાધવો એમાં તે પોતાનો બજાવે, પક્ષપાત ને પોતાની વિદ્વતાની ખામી બતાવે છે. પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઈ ને ને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ધરનું કામ સોંપ્યું ને સ્ત્રી પોતાના ખ્યારના ઉમળકામાં તેવા વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઈ રહી એમ છતાં સ્ત્રી હાલ દાસીરૂપે ગણાય છે એ કેટલું અચરની ભરેલું છે !

કેટલાએક જહાજવારી સાધુ વિદ્વાનો અને નિરાશ યથેલા યૌગારી કવિઓએ પણ સ્ત્રીનો વિકાર કર્યો છે. તેઓએ તેને નરકરૂપ, નાગણી, વાઘણી, વીખની વેલ, દુઃખદરીઓ, પાપપુતળી, ગડ, નિદય, લોભી, ગંડી,

છળ સ્વભાવી, સહસ્રિક, નીચ, હરીશી, બેવચની, ઇલાદિ એવાં એવાં વિશેષણો આપ્યા છે. જ્યાં ક્રીંચા બહેલી નથી, જ્યાં તેઓને સારી સંપત્તિ નથી, જ્યાં તેઓ ખાળપણથી પસંદ છે, જ્યાં તેઓ વિધવાજીવના કેદખાનામાં છે ને જ્યાં તેઓને સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં તેઓ પોતાના અબણ દુશ્મારી પુરુષોના સહવાસમાં દુશ્મારી કેમ ન હોય? પણ અફરેલા છે કે તેઓને સ્વાભાવિક દોષ ન હતા તેઓ હપર સાધુઓએ પોતાને સંસારી સુખ ન મળવાના બળામાં કાઢ્યા છે! શુ મુઆનંદ સરખા વિદ્વાનોને ક્રીંચાના બિકાર લખતા વિચાર નહિ આવ્યો હોય કે આપણે પણ ક્રીંચી ઉપસ થયા છીએ? સાધુઓનાં બોલવું બળામાં અથવા પોતાના મત ચલાવવા વિષે પક્ષપાતનું છે, માટે તે ખોટું છે. સુત્ર અને અનુભવી પુરુષોએ જોને જીવન, પ્રધાન, અંતલગીનો સાથી, પરમ મિત્ર, પ્રાણ પ્યારી, અકાંઠ, પ્રિયદા, સ્વમણી, રત્ન, સક્તિસ્વરૂપ પ્રવાહિ શબ્દો ને વર્ણો છે તે જ ખત છે.

જ્ઞાનબળથી આપણે બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં ઉચ્ચ છીએ કેળવણીથી જ્ઞાનબળ પ્રાપ્ત થાય છે. માણસમાં ક્રીપુરુષ બને છે. ક્રીના હક્ક ધણીખસ પુરુષ નહોતો છે. પુરુષની પેઠે ક્રી પણ કેળવણી લઈ શકે છે, માટે, જેમ આપણે પુરુષ હક્ક સમજી કેળવણીથી જ્ઞાનબળ વધારીએ છીએ તેમ આપણી ક્રીઓએ પણ પોતાના હક્ક સમજી કેળવણીથી પોતાના જ્ઞાનબળ વધારવાં જોઈએ ને એમાં તેમ કરે તેમાં આપણી તરફથી દરજ્જા, સહાય ને ઉત્તમજન હોવા જોઈએ, એમાં લાભ પાછો આપણે પુરુષને જ છે. બહેલી ક્રી સહાયરૂપે આપણા બળમાં વધારો કરે છે; બહેલી ક્રી પરમમિત્રરૂપે સુખદુઃખની વાતો કરવાની લહેજત વધારે છે ને દુઃખ દૂર કરે છે; બહેલી ક્રી પ્રિયરૂપે રસભરું સુખ વધારે વધારે આપ્યા કરે છે. જ્યાં રાત્ર ને પ્રધાન બને બહેલા ને સુધડ હોય ત્યાં રાત્રનના ઉત્કર્ષવિષે પૂછવું છું? બહેલા પુરુષને અબણ બેરી સાથે, રસિક ચતુર પુરુષને શાઠ બાધર સાથે, હિંદોગીને આળસુ સાથે, વિવેકીને ઉદ્ધત સાથે, સદાચારીને દુશ્મારી સાથે, સુધડન કુવર સાથે કઠી નજ બને જ્યાં કેળવણીથી સરખાપણું શોભણ હોય છે ત્યાજ ક્રીપુરુષના મન એક બીજા સાથે મળે છે.

બહેલી સીંથી તેને પોતાને ને તેના સંસારને લાભ થાય છે.

આરશી વિના ખોડ કે જળી કંઈ જણાય નહિ માટે આ નિમંત્રણી આરશીમાં પ્રથમ જ્યારે અબણ ક્રીની

સ્થિતિ તથા તેથી થતા અલાભ અને બહેલી ક્રીની સ્થિતિ તથા તેથી થતા લાભ જણાશે ત્યારે પછી ધણી ધનના વેચથી રિખાયાં કરી ક્રીઓ ને પોતાની સ્થિતિને નીચીજીવ સમજે છે તેઓને યોગસદ કરવાનું મન થશે અને પુરુષો એઓ તેમને નીચી ગણતા આવ્યા છે તેઓને પણ માલમ પડશે કે ક્રીઓ દાસી નથી પણ પ્રધાન છે અને બહેલા પ્રધાનથી ધણી ધણા લાભ છે રાત્ર જણ્યા પછી યોગસદ, અનુપાન ને કરી વિષે પણ સમજાય છે. એ સંધુ પ્રકરણ, હું ક્રીની પુત્રીરૂપ, ક્રીરૂપ, માતારૂપ એ ત્રણ અવસ્થા પરત્વે ત્રણ ભાગમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવું છું.

પુત્રીરૂપ અવસ્થા પુત્રી સાસરે રહેતી થાય ત્યાં સુધીની ગણવી. *ત્રણવર્ષથી તે પાંચ વર્ષ સુધી ઓઠરીઓ ઠીકરાની કુલડીઓ, ધંદી, ફેદીયા, દાળસ, ચલાણી, વગેરે લાદરાના અને ચૂલ તથા તેને લગતી ચીજ સંબંધી ધાતુનાં રમકડાં આપ તેમ મહેવા ગોઠવવામાં વખત કાઢે છે. તેઓ ઠીગલીઓને ઓધરા વીંટળે છે તેઓની સાથે વાતો કરે છે ને તેઓને કેદમાં ધાલી બળરતાં બળડતાં અહીં તહીં ફર્યા કરે છે તેઓ પરમ ખર્ચ ખાજક હોય છે તે તેની સાથે નહિ તે યોગ્યે અથવા રરતામાં, ધૂળમાં પોતાના જેટલી ઉમરની છોકરીઓ સાથે રમે છે. તેઓ નાશી અથવા ફક્ત ચણીઓ પહેરી રમવા નીચરે છે. માને કે બાપને કોઈ ને તેઓની કાળજી હોતી નથી--ફક્ત જમતી વેળા તેઓ તેને બોલાવે છે. જમવા બેઠું હોય છે ત્યારે હુગરા ધરેણાં પહેરાવે છે ને સૂતી વેળા પેલી બિયારી ગમે ત્યાં સૂઈ ગઈ હોય છે તેને ઉચકીને પથારીમાં નાખે છે.

પાંચ વર્ષથી તે સાતમાં વર્ષ સુધીમાં તેઓ બિચારક સાથે મળાને ઠીગલાં ઠીગલીને પરણાવવાની ને તેઓના સંસારસંબંધી શોધી પાછી વગેરેની રમત રમે છે.

તેઓ પોતાની પાસે જે બજાર, ધાણી, ચણી વગેરે ખાવાનું હોય છે તેથી નાત જમારે છે આમાંથી વેચાણ થઈ ગીત ગાય છે વગેરે સાતથી તે દસ સુધીમાં તેઓ પોતાની સખાઓ સાથે ખાજડાં કોડા, ડાહીને ઘેડો ફૂદડી વગેરે રમે છે ને ગીત ગાય છે. એ દશમ્યાન તેઓ વર્ષ વર્ષ આપાટ સુદ ૧૨મી તે વડ પડવા લગી

* જન્મથી તે ત્રણ વર્ષ લગીના વિષય ત્રીજા ભાગને લગતો છે.

† એ ઓઠરીઓને પણ માની સાથે બહાર જતી વખત યોઠણી ચણીઓના ને ધરેણાના કોડ હોય છે ને તેને માટે તે કંકસ કરે છે. એ વાત ન વધે ને વર સારો મળે માટે ગોર (ગોરી) નામે દેવીનું તેઓ પાંચ વર્ષ સુધીનું વ્રત પાળે છે. એ વ્રત પરત્વે પહેલાં રાત્ર થઈ જઈએ ને સાસરે રહેતા પહેલાં પુરે થઈ જઈએ

ગોર પૂઠે છે ને એ પ્રતમાં તેઓ ધડ, મીઠું વગેરે ખાતાં નથી, પણ ચોખા તથા તેના બનાવેલા પદાર્થો અને દૂધ, ખાંડ તથા મિઠાઈ ખાય છે. તેઓ ટાળું મળીને નદીએ અથવા તળાવે જાતા જાતાં ભય છે ને ત્યાં જઈ ફટલાં ગઈ છાતી ફટ છે—ગોરમાને પૂજનારી છાત્રીઓ પણ ગોર કહેવાય છે ને એઓ ને ખીત ગાય છે તેમાં આવી બધીનાર હોય છે:-

ઉઓ પીપળો ખખડેરે રામગાવાળિયો ભય:
'મેં તો રામગાવાળિયાને પછયુંરે તારે ફેટલી ગાય,'
'સો દુજળી સો ગાભણીરે, ચારો ચરવા ભય,'
'એટલા દહીં દૂધને શું કરશેરે ગોરમા બેઠાં નહાય,'
જુદાં જુદાં ટાળા રસ્તામા સમા મળે તો બંને તરફનાં બોલી જાહે છે:-

'સામી સામી છાત્રીઓને, ડામડારે દઈએ'
'અમારી ગોરમાને, બોલડારે દઈએ'

પછી એક ટાળું બોલે છે--'ઓ લાછા કુંવર, ઓ લાછા કુંવર, તમે પરજ્યાં કે કુંવારાલાલ, અચકો મચકો કારેલી.'

ખીજું ટાળું--'અમે લગન લગન કુંવારાં લાલ-અચકો મચકો કારેલી.'

૧ છું ટાળું--તમને કઈ બેન ગોરાં ગમશે લાલ, અચકો'

૨ જું ટાળું--અમને આ જીન ગોરા ગમશે લાલ, અચકો'

૧ છું ટાળું--'એ ઉચીને શું કરશે પાલ-અચકો'

૨ જું ટાળું--'એ ઉચી ફેડે કુંચી લાલ-અચકો'

૧ છું ટાળું--'એ નીત કુંચીઓ ખોરો લાલ-અચકો'

૨ જું ટાળું--'અમે નીત નવી વસાવીશું લાલ-અચકો'

૧ છું ટાળું--'તમે પૈસા ક્યાંથી લાવશે લાલ-અચકો'

૨ જું ટાળું--'અમે નાણાવડી બોલાવીશું લાલ--અચકો'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ છું--'નાગરડી ગાગરડી એક વાર આવજો'

૨ જું--'હું નહીં આવું જો'

૧ છું--'સસરાજી બોલાવે જો'

૨ જું--'બોલતાં ના આવજો જો'

૧ છું--'બોલીને બતલાવું જો'

૨ જું--'બોલેલાં કોણ બોલે જો'

૧ છું--'મેં બોલાવી ત્યારે શે ના આવી'

૨ જું--'એટલો તારો વાડ જો'

૧ છું--'નાગરડી ગાગરડી એક વાર આવજો'

* આગળી કરીને અથવા નામ દઈને.

૨ જું--'હું નહીં આવું જો'

૧ છું--'એકાકી ધડાવું જો'

૨ જું--'પહેરતાં વ આવજો જો'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ છું--'સાસુ રાજરે રાજ, અમને બાળકુંવારાં સખ્યાં રાજ, બાળકુંવારાં સખ્યાં રાજ, તડાકબંધી તાદળીઓ, મજવેલણીઓ, પઝઠેલણીઓ, કોઈ ભોરે તનમનીયો.'

૨ જું--વહુજી રાજરે રાજ, તમને કાલેને પરણાવું રાજ, કાલેને પરણાવું રાજ--તડાકબંધી તાદળીઓ--
વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટાળું--'સુનાની સાફળ ધમધમે, કપાની સાફળ ધમધમે, હું બેસરે બીબી બેસ.'

૨ ટાળું--'સુનાનો હીચકો કપાનો હીચકો હું ભરે બીબી ભર.'

૧ ટાળું--'હરસાંકળ ને લંગર બે નંગ દુલ્યા મારા ઠાકોરિયા, ભાંગના ભોગી તમે ભાંગ ના પીશે.'

૨ ટાળું--'કાલેને છોડાવશું મારાં ગારાને ભાંગના ભોગી હમે ભાંગજી પીશું.'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટાળું--'અમારા સસરાજીની ચાલ ચલાવો મોરી સહીઓરે-પાનસુડી લો, પાનસુડી લો.'

૨ ટાળું--'તમારા સસરાજી તે આમ આમ ચાલે મોરી સહીઓરે-પાનસુડી લો, પાનડો'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટાળું--'વહાણુ ડાલ્યું રે રાંકર રોડીઆતું'

૨ ટાળું--'નથી ડાલ્યું રે રાંકર રોડીઆતું'

૧ ટાળું--'માહી બેઠો રે પેલો દેદલો હનમ'

૨ ટાળું--'નથી બેઠો રે પેલો દેદલો હનમ'

વગેરે વગેરે વગેરે.

એ સામસામી બોલીમાં એકાદ ટાળાથી ને જવાબ દેતાં વાર લાગે તો ખીજું નીચે પ્રમાણે બોલીને પછી હારી હારી કરીને બમાથોર ફરે છે ને નીચવણમાં તો બંને ટાળામાં વળગાવળગી પણ ચાલે છે.

'મારે ગાણું ગામ રે ભાઈ ગોરાદે'

'ઘેડવારે ભય રે ભાઈ ગોરાદે'

'મા ઘેડ બાપ ઘેડ, પાડા ને પડોથી ઘેડ'

'એ બોલાવે તે ઘેડ, ઘેડ ઘેડ ને ઘેડ.'

પાચથી તે દશ વર્ષ લગીમાં છત્રીઓ પસંદ છે *

* બાળલગ્નનો વિષય જુદો છે માટે તે વિષે અહીં બોલવું ન જોઈએ--તોપણ થોડામા જુલુવણું પડે છે કે સ્ત્રી પુરુષનાં લગ્ન પરસ્પર પ્રેમ બંધાયા પછી થવાં જોઈએ ને તેમ થાય ત્યારેજ તે બંને સુખી થઈને

દસથી તે ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-વર્ષ લગી-સાસરે જતાં-સુધી તેઓ થોડુંક રાંધવાનું કામ શીખે છે અને પોતાની બેનપણીઓમાં વરને મળવાના પરેલા પ્રસંગ સંબંધી વાતો કરે છે.

ઉપરનાં ચિત્રથી જણાય છે કે છોકરીઓના વખત રસળાટમાંજ નબ છે. બીજે ઘેર (સાસરે) જઈ ત્યાંના બુદ્ધા બુદ્ધા રવભાવનાં માણસો સાથે કરીને વસવાનું તથા ધણી ધણી રીત વર્તવાનું છે અને પછી તે ધર પોતાનેજ ચલાવવાનું છે, એ અધરા વિષયસંબંધી તેને કંઈજ સચ્ચતા થતી નથી. સાસરે જવું છે ને ત્યાં ધર-ધંધો કરવો પડશે માટે પુંજે કાઠવાનું, એકવાર ઉઠ-કવાનું, અખોટ દેવાનું, વીણવા ઝાટકવાનું એટલુંજ માત્ર તેઓ રસળતાં શીખે છે. શ્રીમંતની કેટલીક છોકરીઓને તો તેટલાં કામની પણ પુરી આવડત હોતી નથી. ખરેખર છોકરીઓના વખત નકામો નબ છે એટલુંજ નહિ, પણ જે હાલતમાં જે રીતે તેઓ રસ-ળે છે તે હાલતથી ને ને રીતથી અને ગારમાનાં ગીતડાથી તેઓના ઉપર છુંડી અસર થાય છે તેઓને માટે-પણે કોઈ કામમાં ગમ નથી પડતી તેઓ રસળતાં ધરધંધો કરે છે. પરવારીને આળસુ બેસી રહે છે, બપોરે સૂએ છે, ધરનાં માણસો સાથે રિસાય છે લંડ છે, ચાર મળી કે ધરસંસારસંબંધી કુચલી કરે છે અને નિલા-નજા છંદમાં પડે છે વગેરે છોકરીઓ ગારમાં સામા-સામી મહેણા મારે ને તેમાં 'ગમડા દઈએ' 'જેલો હાલમ' 'ભાગના ભાગી' મા બેડ બાપ ધંડ' ઇ-ગાળા વાપરે ને ફેટા શીખે એ તે કંઈ સુધડતા કહે-વાય ? વાર તેઓની રમતમાં ને તેઓના ગીતડામાં વહુ, વર ને સાસરે એજ વિષય હોય છે-પણ અફમોસ છે કે એ નાનપણના કાંટાનો વિષય મોટપણે તેઓના કંઠાળાનો ને ધિક્કારનો થઈ પડે છે. એ વિષય ઉપર

સંસાર રસો ચલાવે એવો કુદરતી કાયદો છે, તે છતાં જ્યારે માબાપ પોતાની પુત્રીને બાળપણમાં પરણાવે છે ને પર-ણ્યા પછી છુટા તો થવાનું નથી તેથી તે કેટલીકને આંધળા, હુલા, ખોટવાળા સાથે, કેટલીકને ભંગી, અફીણી, ચોર, કીનાળવા, બુઝારી સાથે, કેટલીકને દીણકમાઠ સાથે દહાડા કાઢવા પડે છે તેઓને સાસરે જવું ગમતું નથી તે છતાં પારકાના તાબામાં રહી દુઃખ વેઠવું પડે છે તેમ વર મરી ગયે પુનર્વિવાહનો ચાલ ન હોવાથી રંડાપામા રિખાવું પડે છે કાચી ઉમરમાં સાસરે રહેવાથી છોકરાં નાકોવત અવતરે છે 'સોળે સાન ને વીરે વાન' એ કહેવત ખરી છે-પુખ્ત ઉમર થયા વિના શરીર બાંધો પડતો નથી. સ્વભાવચુલ્લુટ્ટિને પાકા થતાં નથી એ સુદંતની પહેલાં રોમ મરણનો અને નહારી રૂબ પડવાનો પણ સંભવ હોય છે.

ધ્યાન આપવાનું છે, પણ તે ક્યારે કે ધ્યાન આપવા જેવી ઉમર ને મનની શક્તિ થાય ત્યારે.

જે છોકરી પાંચ વર્ષથી તે સાસરે રહેતા સુધી કેળ-વણી લે છે તે પોતાના મોટપણની મિથિતા ઝાડતું બી રોપી છોડ બેઠેલો ભેય છે એમ સમજવું લખતાં, વાંચતાં શીખવું એનુંજ નામ કેળવણી નથી, પણ જે જે બાલુતર ને શિષ્યાબણથી રીતભાત સુધરે, મનની શક્તિ વધે, બેસસા ને રીતભાત સુધર થાય ને એ વડે પછી પોતાથી ને બીજાથી ઉચાં સુખ ભોગવાય તે તે સધળા કેળવણીના સાધન કહેવાય. નાનપણથી જે છોકરી ભણેલી અથવા બહુની છોકરીઓની મગતિમાં રમે છે તે ઉધારે સારી ધન્યતા દીગલા દીગસી સાથે નહિ રમે, પણ ચોપડીઓ ને સ્લેટ પેન્સિલને રમકડાં બાંધી સ્લેટ પર ચિત્રામણ કાઢશે ઉમર ભરી જશે તેમ તેમ તે વાચતાં લખતા, ગણતા ને ગણતા શીખશે, સીવતાં ભરતા ને ઝુંથતા શીખશે, અને વાંચવામાં જે સારી શિષ્યામણ આવશે તે અને પોતાના વડીલ સાથે અથવા બેનપણી પાસે સમજતા એ જે વાત કહેશે તે સધળું પોતાના હૃદયમાં દસાવશે. કુમળું ઝાડ જેમ નમાવોએ તેમ નમે છે, પણ તેજ મોઝું થયે વળત નથી-કુમળા મન ઉપર કડી છાપ સહેલથી પડે છે, છોકરીઓને પણ અધર લાગતું નથી. એઓને મન શીખતું એ એક ભતની રમત થઈ પડે છે એ કેટલાંએક અભણ મોટા બેરાઓને બાણેલા બેરાઓની સંગતિથી મનમાં પરતાતા અને પછી બાલુતા, લખતા, ભરવા સીવવાના ઉદ્ધોગમાં પડતાં બેચાં છે પાનુ બિચારીઓને બહુ સુરકેલ પડતું-કેટલાકથી તો નબ શીખાયુ ને તેઓએ કપાળ ફટી મૂકી ફીધું, પણ કેટલાંક (ધણાજ થોડાં) જે ખતથી વળગી રહ્યા તેઓએ થોડું ધાનું હાસલ કર્યું છે બાલુવામાં તથા સુભોધ લેવામાં ને સુધડતાનો સહવાસ કરવામાં ગુજરેલું બાળપણ મોટપણે બેરાને બહુ બહુ લાભ કરે છે.

કોઈ તકરાર ઉઠાવશે કે એ રીતે વખત જશે તો પછી ધરધંધો કીએ દહાડે શીખશે ? પણ વીણવું, ઝાટ-કવું, વાસીકું, અખોટ કરવું, ઉઠતું વીછળવું, રાંધવું, પીરસવું એ ધંધો દસ વર્ષની બાણેલી છોકરી ખંતથી મંડે તો એક મહીનામાં શીખી શકે તેવું છે ને હાલ જે તેટલી ઉમરની છોકરીઓને તે કામમાં આવડત છે તેના કરતાં બાણેલી છોકરી વધારે સારી સારી આવડતને પોતાની કરી શખશે-કારણ કે અભણ રસળી ને બેદરકારીથી ધંધો કરે છે ને પેલી પોતાની ઉદ્ધોગની રૂપથી ખપટથી કરી શકશે. તે ધંધો એટલો તો સહેલો છે કે અગર વ-

હેલો ન શીખવામાં આવ્યો હોય તોપણ તે દશ વર્ષની ઉંમરે પણ ઓકરી ઝટ શીખી શકે છે. બહુવાનાં કોઈ-કોઈ સાથે ધરધંધો પણ વચમા વચમા કરાવવો ને એમ ચાલેથી ઓકરીઓ પાંચ સાત વર્ષની મોટી મુદતમાં ધરધંધો નહિ શીખે એમ ધારતું એ કેવળ યુદ્ધ છે.

શ્રીરૂપ અવસ્થા.

સાસરે રહ્યા પછી ઓકરાની મા થાય ત્યાંસુધીની બાળપણી. પ્રથમ સાસરે જાય છે ત્યારે વર જો કંઈ સમજતો હોય હોય તો ધણીકરીને થોડા વખતમાં તેની સાથે વહુ હળી મળી જાય છે, પણ વર નહારો હોય તો તેના જીવમથી ત્રાસ પામીને અને કેટલીક વરતુ મો ન ગમવાથી સાસરે જવાને કેદખાનામાં પડતું ને સુખીએ ચઢતું સમજે છે. એ સધળું બાળપણમાં પરણીવાની ચાલને લીધે અને બાળપણમાં કેળવણી ન લેવાને લીધે થાય છે એમ મૂળથીજ સંસાર બગડે છે જેઓ વરની સાથે હળીમળી જાય છે તેઓ પોતાનો સંસાર શિરસ્તા-પ્રમાણે ચલાવ્યા જાય છે, પણ જેઓ પ્રથમથીજ એકઠું ખાઈ ગઈ હોય છે તેઓને સંસાર મંગતા ધણી વાર લાગે છે. સંસાર માથા પછી શ્રીઓની કાલત આ પ્રમાણેની છે—જે શ્રીઓ જન્મસ્વભાવથી અને બધા માખાપને ઘેર ઉછરવાથી ડાહી હોય છે તેઓ પોતાના સંસાર ડાહી રીતે ચલાવ્યાં કરે છે ને તે વાતમાં તેઓનો વાક કડાવવાનો નથી, પણ એઓથી કેળવણીથી થતા લાભ લેવાતા નથી વળી જે કાવડી છે તેઓ પણ રટવા ફટવાની ને લક્ષમાં કુટાણાં ગાવાની રીત વગેરે અને ધર્મસંબંધી વહેમો વગેરેને તાણે છે કોઈ ડાહી હશે પણ તે ચતુર નહિ હોય, ને કોઈ કાવડી દેખાતી હશે પણ તે થોડા બોલી ને ચાખલાકોરી હશે. અબજ જીવાન શ્રીઓની સ્થિતિ ધણીખરી સરખી છે જીદા જીદા સ્વભાવ અને જીદી વિદ્યા તથા સંગતિ એથી જનજનની સ્થિતિમાં અંતર પડે છે. આપણી શ્રીઓને વિદ્યા નથી ને સંગતિ ધણીખરી એક રીતની છે, માત્ર સ્વભાવથી જન કંઈએક સંગતિથી તેઓમાં પરસ્પર થોડાક ફેર પડે છે. માટે આપણી અબજ જીવાન શ્રીઓની સ્થિતિ સર્વ વર્ગમાં ધણીખરી સરખીજ છે એ કહેવું બાકું નથી.

હવે એ શ્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે તે જોઈએ. વહુ સાસરે રહેતી થઈ કે પ્રથમ તો તેઓ સાસુ નણંદના તસકા ખાતાં ને વખતે આંખમાં અળગણીયા સાથે ધર-ધંધો કરે છે. તેઓને જરા જાગીને બેસવાનો વખત આવતો નથી એમ કરનાં લાખ મળ્યા તો મોહોશીની પડોસણ બેનપણીઓની આગળ જઈ ધરતું હ.ખ

રડે છે ને પછી એઓ સાસુ નણંદની સામા થવા માટે છે. રાતે વાળું કરી એકવાડ માણ બિચારી યાદીપાડી સૂઈ જાય છે સવાનો વખત એજ તેઓને વરની સાથે સુખ ભોગવવાનો હોય છે, પણ સોનું સુખ? દિવસના કંકાસના ઉભરાઓ તે વરની આગળ કાઢે છે. એ જો સમજીક હોય છે તો થાપડ થાપડ બાણા કરી હસારી રમાડી સુવાડે છે, કેમકે એ બિચારાથી પણ વહાલી બેરીની દાઝમાં વિવેક મૂકી માબેનને કહેવાડ નથી. વર જો ચીડિયા સ્વભાવનો હોય છે તો રાડ તારોજ વાંક છે એમ દાઝ્યા ઉપર હાથ દે છે જેમ જેમ વર્ષ થતા જાય છે તેમ તેમ જીવાન શ્રીઓ પાકી થતી જાય છે ને બેનપણીઓને મળવાતું વધારે રાખે છે ને તેમાં પછી કાઈનાં નવાં અળગણી, કોઈના નવાં સાસરે રહેવાની, કોઈને દહાડા રહ્યાની, કોઈના દુરાચારની, કોઈના ધરણીની, કોઈના સુખની, કોઈના ધણીની વગેરે વાતો ચાલે છે. એનું છેવટ આ થાય છે કે ધણીક કારણે લીધે ધણીક શ્રીઓ બગડે છે, જે જીવાન શ્રીઓને માથે ધરની કાળજી ન હોવાથી તેઓ પોતાનો નવરાશનો વખત કુચલી કરવામાં અને (નીચલા વર્ગોમાં) રેડિયા કાંતવામાં તથા કળીઓની દાળ વીણવામાં કાઢે છે. એઓને લુગડા ધરણીના ધણા કોડ હોય છે ને એને માટે વરની સાથે કંકાસ કરે છે ને વેળાએ તેની પાસે બાપથી છાતુ દેવું કરાવીને પણ નાણું કઠાવે છે એક નાગરની નાત સિવાય સધળી નાતોમાં લક્ષમાં કુટાણા ગાવાનો ચાલ છે તેથી તેવે પ્રસંગે જીવાન શ્રીઓ વેવણ વેવણની તરફથી કદી કદીને ધણું ધણું ઉધાડું બોલે છે—એઓના બોલવા આગળ હોળીમાં બોલાતાં ઓકરાઓના ગીત તો કંઈજ હિસાબમાં નહિ. એઓ મોટા બેરાંની સાથે ઉભા રહીને ફટવાનો પણ અભ્યાસ કરે છે ધરધંધામાં માહીતી અને (ઉપલા વર્ગોમાં) ગીત ગાવા ઉપર તથા ભરત ભરવા ઉપર થોડાક શોખ એ સિવાય તેઓનું બીજું કશુંએ જાણવા જેવું નથી.

સાસરે રહ્યા પછી બે ત્રણ વર્ષમાં જો જીવાન શ્રીઓને દહાડા ન રહ્યા તો પછી તે મનમાં મુઝાણ છે હાથ રહી ગયાં જો, વંચયાદોષ માથે રહેવાનો ને ઓકરા વિના આપણાં માન વધવાનાં નહિ ને સૌ જીવમ ક્યાં કરવાના, એવા એવા ખ્યાલથી તે મનમાં બળ્યા કરે છે પછી તે સોચાળી, ભેશી, હાથ ભેનાર, બેધ, ભેગીને શોધે છે ને તેઓના કહેલા ઉપચાર છાના છાના કરે છે, ગમે તે આસડ કરે છે, દેવદેવીની માનતા માને છે, ગ્રહના જાપ કરાવે છે તથા દાન

કરાવે છે. નામપાંચમ વગેરે મતો દરે છે. પારકાં છોકરાંને રમોડે છે ને એ તેનાં હુગડાં મળમૂતથી ખરાબ કરે તો તેમાં તે સ્ત્રીઓ રાજ થાય છે કે હવે આપણે દહાડા રહેશે.

એ ચિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે જે સમયે પ્રેમરસનો લહાવો લેવાનો ને સંસારસુખ ભોગવવાનું તે સમયે જીવાન સ્ત્રીઓને સાસુ નાનુંદના જીવન વેઠવા પર છે ને એથી તેઓ બળીએલ ને ચીડીએલ થાય છે, દહાડા રહ્યા પછી ફેલકીડનાં માન વધે છે, તોપણ ફેલકીડને તો ગર્ભવાળી હાલતમાં પણ ધણો ધંધો કરવો પડે છે ને બળીએલ રહેતું પડે છે કે જેથી થવાના છોકરાના સ્વભાવ ઉપર નહારી અસર થાય છે એ વાત ખાટી નથી દહાડા રહ્યા પછી બેરાને લાટ લગાવવાનો મુગ્ધ હેતુ ગર્ભને પુષ્ટિ આપવાનો છે કે જેથી તેનું મજબૂત પણ સાચું થાય ધરમા સાસુ, નાનુંદ, દેરાણી, જડા-ખીમાં ધરધંધાની વહેચણી સાચું મારામારી હોય છે વહુ-આ પાતપોતાના વરને ઉંઘુ ચતુ સમજાવે છે તેથી આપના મરણ પછી બાઈઓ જીવતા રહે છે. ફટાણાં ગાવા, ફટવા જવા, દહાડા રાખવાને બાધા આપવી, ધંતરમેતર, દૂધકા એસડ કરવા, અનેક લાલચે દુરાચાર કરવા, ધરમા ફંકાસ કરવો, ચાર મળી કે નિંદા કુચલી કરવી અને ધરંગા હુગડાની ઘેલાઈ રાખવી એ સૌ કેળવણી નહિ તેના કળ છે એ ઉપર વધારે ટીકા કરવાની જરૂર નથી લગતી જિંદગીમાં એવા વરવહુએ પહેલી પ્રીતનાં લહાવો કેમ લેવો, ધરના માખૂરો સાથે કેમ વર્તવું અને આગળ ધર કેમ ચલાવવું ને છોકરા થયેથી તેઓને કેમ ઉછેરવા એ સંબંધી જાણ, ચોપડાંઓ વાન્યા વિના ને લાંબીમાથી ઉછેરવી સુધકા છોકરી-ઓની સંગતિ વિના કાઈ કાળે થનારજ નહિ.

નાતપણમાં કેળવણી લીધેલી છોકરી સાસરે જવાની તૈયારી ઉપર ધણીધણીઆણીના પ્રેમ વિષેની અને સાસરાના માણસો સાથે વર્તવા વિષેની ચોપડીઓ વાચશે તે પોતાના વિચારથી ને સુધકા માની સચ-નાથી સાસરાના માણસો દેખતા વરની સાથે બોલ-વામાં સંકેત નહિ રાખે. એ રીતે વરવહુની પરસ્પર પ્રીતિ વધશે કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના ઉદ્ધાગથી ને ટહાપણથી સાસરે એવી રીતે વર્તશે કે કોઈ દહાડા ફંકાસ થશે નહિ કદાપિ ધરનાં માણસોના જીવ જીવતા સ્વભાવને ધીમે ફંકાસ નેવું દેખાશે તો તે ચતુરાઈથી અથવા ખામોશ ખાઈ નઈને તકારાને માડી વાળશે તેણે ચોપડીઓમાં જે વાન્યું હશે, મા જેનને મોઢે સાંભળ્યું હશે તેના

ઉપર ધારણ રાખી પોતાના નવા અતુલવમાં આવેલાં સાસુ સસરા, જેઠ દીયર ને ધરના ચાકરો સાથે જેમ જોઈએ તેમ રૂડી રીતે વર્તશે. અગર કદાપિ મોટા કુટુંબને લીધે પોતાને સુખ નહિ થયું હોય તો તે વિવેક ચતુરાઈથી પોતાનાં વડીલ સ્ત્રીઓને કહી પોતાના ઉપરનો જાતો આંછો કસાવશે અથવા તેમાં નહિ ફાવે તો પોતાના વરને સમજાવીને જીવું ને વાનું કસાવશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી કોઈપણ રીતે કુટુંબમાં ફંકાસ નહિ થાશે, પણ હરેક રીતથી પોતે ને બીજા સુખી થાય તેવું આચરણ રાખશે તેઓ ધર કામથી પડવારીને નવરાસના વખતની વહેંચણી કરી કામમાં રોકાયેલી રહેશે. તેઓ ધણી ધણી વાતની જાણ કરે તેવા, શિખામણ આપે તેવા, ને મનરંજન કરે તેવા ક્રંથો વાચશે ચોરી વાર સીવવા ભંડવાનું રાખશે ને ચોરી વાર પોતાના જેવી સુધકા જનપણીઓ સાથે ખરી પ્રીતિમૈત્રીની વાતો કરશે ગીત ગાશે અને સંસાર સુધારાના વિચાર કરશે. એ રીતે ઉદ્ધાગમાં લાગુ રહ્યાથી તેઓ અનીતિનાં કામના યુક્તિઓ નહિ ઉઠાવે, તેઓ ધરેણા હુગડાની ઘેલાઈ નહિ રાખે, પણ જે મળશે તેમાં સંતોષ માની તેને યુક્તિથી એવી રીતે પહે-રશે કે તે થોડા પણ ધણાં સારા દેખાશે. તેઓ અધર-ખીમાં ઘીચળ ચાડણથી વાદરી અથવા વાધ થવાના ક્રોડ નહિ રાખે. તેમ કરી દહાડા ન રહ્યા તો તેને માટિ વેંચ, રંસાણી નહિ રેંચ ને બાધા દુચકાને ખાંટાં સમજશે જૂત, ચૂરેલ, નાનાંચણબળી વગેરેના વહેમ નહિ રાખે. અગર વર તામસી ને શડ તારો રોટલો ધરતા બાળ્યો એવું કહેનારા હશે, તોપણ બાંહેલી વહુ પોતાની ચતુરાઈ ને સુધકતાની મોહિનીથી તેને પોતાને વિષે પ્રેમી કરશે. જેમ મૂર્ખ જીવાન સ્ત્રીઓ જીવું ટાળ્યાથી પોતાના વરને વશીકરણ કરે છે તેમ નહિ કરે. તેઓ ફટાણાં ને ફેટણાંની કૃવડ ચાલ જે સ્ત્રીજાતની મર્યાદા તથા સુધકતાને મોટી ભેજ લગાડે છે તેમાં કહી સામિલ નહિ થાય

માતારૂપ અવરંધા.

સ્ત્રીને બાળક અવરંધે ત્યાંથી તે ધરડી ધઈ ધર ચલાવવાનું કામ છોકરાંની વહુને સોંપે ત્યાં લગીની જાણવી હાલની રિયત આ પ્રમાણે છે. મા પોતાના નવા બાળકને ધવડાવવાની, તે પડે આખરે તેની અને ટાડ હોય તો તેને પહેરાવવા ઓસારવાની, એટલીજ વાતની કાળજી રાખે છે મા અથવા પ્રાંજ બેરી બાળકને ઉંઘુ ચતુ કરી તેલથી રગડી નાકમાં ધી ને આંખમાં દીવેલ મૂડી દાંઢે તેવા પાણીએ નવડાવે છે. એથી

બાળક બિચારે બહુ રોડે ને રતાણ જેવું લાલ થઈ બેસ્યો છે, તોપણ તેની સામે દયા આવતી નથી. મા પોતાના બાળકને કોઈની નજર ન લાગે માટે કંઈ કાળો હીરનો કંદોરો ને હાથે કીડીઆના બંડકીઆ; કોઈ રૂપાનું પગલું તથા બજારબંદુ ધાલે છે ને ગાંલે કાંચળના ટપકાં કરે છે. બેચેક મહીનાનું ચાપ છે કે તેને કંઈ રૂપાનો કંદોરો ને હાથે પગે સોના રૂપાની કહીં ધાલે છે. પેલું મોટું થઈ બેસ્યો છે, પણ તેને બાલતાં બાલતાં શીખવવાનું કામ માને નસીબે નથી ધરના ધરડાંચિના બાજથી વહુથી સૌના દેખતા પોતાના બાળકને રમાડાવું પણ નથી. બાળકને કંડમા ધાલી ફરવાના, તેને લુગડાં ધરણીથી સજી નાતમા જમવા લઈ જવાના તથા વરષોડામાં સામેલા કરવાને માના બહુ કાંડ હોય છે-એટલા કાંડની સાથે પેલાના ધણા રડવાથી અકબીઈ બેસ્યો છે ત્યારે મા તેને દીકા મારવામા કંઈ કસર રાખતી નથી બાળકને પહોંડે છે ને મારે છે. બાળક ત્રણ વર્ષનું થયા પછી તેને હેરેવા સંબંધી ને ફળવણી આપવા સંબંધી મા ખીલકુલ બેદરકાર રહે છે.

પોતાની વહુરૂપ હાલતમા એટલો ફેર પડે છે કે તેનાં જરા માન વધે છે ને સાસુ નમુંદ તેની પાસે સખ્તીથી કામ કરાવતા નથી. જેમ જેમ વર્ષ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે ધર ચલાવવામાં આગળ પડતી જાય છે હવે હું ધરફાણીઆણી છઉં એવા અભિમાનમા જોલાવે ચાલવે હાવેલી થાય છે ને તે બધી વાતમાં ધરડાચાર ખતાવે છે. પછી તે ઊકડાઓને પરણાવવાની ખટપટમાં પડે છે ને પછી વહેવાણુ ને સાસુના લહાવા લે છે ને પોતાના ઊકડારાની વહુના ઉપર ચાલતી આવેલી સખ્તી કરે છે. મારૂપ અવરચનામાં સાતેક વર્ષ પાછલી જીરૂપ અવરચાની પેઠે જીવ્યાનીનાં તોરમાં પછુ જરા હાવેલી રીતે ચુંદરવામા આવે છે નીતિહંબલી વિષયમાં ઝંઝાર થોડા ઘણા હાલો થાય છે, પછુ રૂઢિ ને વહેંચ વિષયનાં તો તેઓ વધારે પાકા બને છે.

એ ચિત્ર ઉપરથી દેખાય છે કે પ્રથમ વડીલની લાજ રાખવાની ચાલથી માથી પોતાના બાળક ઉપર દિવસે ઝાડું ધ્યાન આપાડું નથી. એ હાલની અભણ હાલત-માં જીવાનના કરતાં ધરડાંની કાળજીથી બાળક મોટાં થાય છે એ સારી વાત છે. પણ એઓ પણ તેનાં ઉપર ઉપડું ઉપડું ધ્યાન આપે છે. ખરેખર બાળકને હજરવાસંબંધી રીત આપણામા સારી નથી. જ્યાં ત્યાં બેઠરકારી દેખાય છે. ટળ્યા પીટ્યા કરડું, રાંડ રાંડ કરડું, ટીકા માત્રા એમા તેઓ માપણું બતાવે છે, પણ તેઓને પાસે બેસાડીને બોધ આપતી હોય એવું કંઈ જણાડું નથી.

ઊકરા થયા પછી જૈની યોતાના ઘણીની સાથે જરા
 વધારે ફટથી સંસાર લઢાવો લે છે, પણ ખરો લઢાવો
 તો ક્યાથી મળે ? યોતાની પ્રસન્નતાથી વર વહુએ
 નેડાડું નેઈએ તે તો થયું ન હોય ત્યારે પછી સ્ત્રી-
 પુરુષની પ્રીતિનો લઢાવો ચોખ્ખો તે કેમ લેવાય ? મોટાં
 થયાં એટલે રૂઢિને ટાળે વધારે થાય છે. દેવ દહરોં
 કરવાં, મંદિરે જવાં, મહારાજેનાં હસીન કરવાં, રડવાં,
 ફટવા જવાં વગેરે વાતોમાં નીમ રાખવા એમાં તેઓ
 મોટા થયા સમજે છે. ઊકરા ઊકરા ક્યારે પહોંચે,
 ફલાણીનો તે ઝોળીમાંથી ઝડપાયો ને એવા અંદેશા
 ફરી તેની ખટપટમાં પડે છે, પણ જેથી ઊકરા
 ઊકરીતું આગળ જતા કલ્યાણ થાય તેવા ઉપાયો કામે
 લગાડતી નથી.

ભણેલી આ દહાડા રહ્યા કે પછી પોતાની તંદુરસ્તી સાચવવા માડશે તે બાણે છે કે આની નીરોગી ને સુખી હાલત ઉપર ગર્ભનું વધવું ને ધવાના બાલકનું નીરોગી-પણું આધાર રાખે છે તે બાણેથી કે હું બે બળીએલ ને ચીડિએલ રહીશ તો મારા બાળકનો સ્વભાવ તેવા ઘરો એમ સમજી તે પાવા પીવાની યુક્તિ રાખશે ને એને તેમ કાળજીને દૂર કરી ચઢેનમા રહેશે. તે વારંધગીએ એકાંત નહિ બે, તેમ ધણું સાક સાકે પણ નહિ ખાય ને એક ઠેકાણે આજસુ પડી પણ નહિ રહે તે પોતાના રોજના ધારા પ્રમાણે પણ સંભાળી ને તનને કસરત આપ્યા કરશે ને મનને ખુશ રાખશે. જાણવાની તૈયારી ઉપર તે અગત્યથી હોશિયાર સોયાણી અથવા ભણેલા દાઝરને રોધી રાખશે. સુવા-વડને મટિ ખુશી હવાનો એકાંત એરડો તૈયાર કરશે ને એકર અવતર્યા પછી પોતાની ને બાળકની તંદુરસ્તી બાળત સાચી પેઠે કાળજ રાખી સોયાણી દાઝરની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યા કરશે. દીકરીના પ્રસવ ને હાલની રીત પ્રમાણે ધિક્કાર પામે છે તેના ઉપર તે ધિક્કાર નહિ નાખે અને તેને રાડ રાડ કહીને નહિ બોલાવે. તે પોતાના બાળકને અણુસમન્નુક બેરાની પાસે ધણીવાર નહિ દે. તેને કંદોરા કહીથી અણુખત નહિ કરે. તેને હાલ નવડાવે છે ને રેવડાવે છે તેમ નહિ કરે. તે ધવડાવવાની બાબતમા અનિયમિત રહી બાળકને ચીડિયું નહિ કરે ને ઉધારી દેઈ કાઠને સોપી બહાર નહિ ભય. તે પોતાના બાળકને સહીઆર કંદાવશે. તે નજર આંધવી, એક ઉતારવી, ઉતાર મુકવો વગેરેને બોધા વહેમ સમજશે.

બાળકની ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી મા તેને ધરમાં અથવા
ખહાર લઈ જઈ નવા નવા શોધીતા સુંદર પદાર્થો

દેખાવવા માંડશે. પોતાના અથવા વાંછતોના મધુર સ્વર તેના કાનમાં પાડવા માંડશે; પોતાના કુમળા ને સરળ બોલોમાં શિખામણની પણ બાળકને ગમે તેવી વાતો કરવા માંડશે. બાળકે સુધ-ડતાથી ઉછરવું ને સુધડ માની વાતો સાંભળવી એ તેનામાં ફળવણીનું બી રોપાય છે એમ સમજવું. જગતમાં એવા કોઈ પુરુષ નથી કે જે પોતાની વર્તણૂક તથા ભાવી સુખને અર્થે પોતાની માના ઉપર આધાર નથી રાખતો. જે પુરુષોએ મોટા યશસ્વી કામો કર્યા છે તેમાંના ધણાક સુધડ માતાથીજ ઉછરેલ માલમ પડ્યા છે. બ્લુસોસ છે કે કેટલીક માની બેપર-વાઈથી બાળક મરી જાય છે ને અગર જન્મે છે તો પછ-વાંડથી તેઓ દુરાચારી નીકળે છે. કેટલીક માને પોતાના બાળકની ધણી કાળજી હોય છે, પણ તેઓ તેને ઉછેરવાસંબંધી બલભરેલી રીત રાખે છે જેથી બાળકની મનરાજિ વધતી નથી ને એથી તે મોટાપણે માણસાઈમાં આવતાં નથી બાગુલી મા પોતાનું બાળક સામું બોલે તેવી રીતનું લાડ નહિ લદાવે, પણ એવી રીતે લદાવશે કે જેથી બાળક રાજ રાણી ન માલમ પડે તેવી રીતે તે સલક્ષણ થાય તે પોતાના બાળકને સચ્ચાઈની તારીફ ને જીકાણાનો ધિકાર બતાવી એ શિખામણ તેનામાં કરે તેણે કરશે તેમ ઈશ્વરભક્તિ ને ઈશ્વરના ભય એ વિષે પણ તેને સમજાવ્યા કરશે, વળી સાદાઈ, સ્વચ્છતા, આરમા શરમાયા વગર પણ વિવેકથી બોલવાની ટેવ અને લાડ ઉપર તથા મામાપ ઉપર પ્રીતિ એ સૌ રખાવવા વિષે તે મહેનત લેશે તે બાળકને કેટલાક વખત સુધી રમકડાંઆ સાથે અથવા બીજાં સુધડ બાળકો સાથે પોતાની કમ્પા પ્રમાણે રમવા દેશે, પણ તેની રમતમાં કોઈ પણ રીતની કુપડતા અથવા કંડાસ જેટલો તેમાં અટકાવ કરશે. પાંચમા વર્ષથી મા પોતાના છોકરાને વાચતા, લખતા, ગાતાં ને ચિત્ર કાઢતા શીખવવા માંડશે જે વર્ષમાં વાંચતા લખતા ને મોડું ગણતા શીખી રહ્યા પછી છોકરાને નિરાળે મુકશે ને પછી તેના અભ્યાસ ઉપર લક્ષ રાખ્યા કરશે છોકરીને સાતમે વર્ષથી વાચવાનું સાથે કોઈ વિષયનું વર્ણન તથા કાગળ લખવાનું અને સીવવા ભરવા ગુંથવાનું શીખવશે નવમા વર્ષથી થોડા થોડા ધરધંધા આપશે, પણ એ સધળા વખતમાં જે જે તજનીએ બેઠકી પહેરવે, આંઢવે, બોલવે, ચાલવે, સુધડ, ટાઢી, ધંધામા હાશિયાર ને દુનિયાદારીની મોડી ધણી સમજ ધરાવતારી થાય તે તે તજવીજે ખંતથી કામે લગાડશે તેરમે વર્ષે તેને લાયક વર બાળી છોકરી તે વરને પ્રસન્ન કરે છે કે નહિ

તે ભેરો અને પછી બંનેને બને છે એમ જોઈ તે બેનાં લગ્ન કરશે. બાગુલી મા પોતાની છોકરીને બાળપણમાં નહિ પરણાવે, પણ તેરમે વર્ષે અથવા લાયક વર ન મળેથી મોડેથી પરણાવશે.

બાગુલી મા પોતાના છોકરાને માયાળુપણથી ભલમન-સાઈના ને પદોપકારજીવિના વિચારો સમજાવશે, નિયમસર કામ કરવાના ટેવ પાડશે અને તે શું સમજવાનાં છે એમ જણી તેઓનાં કુમળાં મન પર જીકાણાની ને કુવડતાની છુટી છાપ પડે તેણે કંઈ બોલવા કરવાનું રાખશે નહિ. ટુંકામાં બાગુલી મા પોતાનાં બાળકની ફળવણી વિષે ધ્યાન આપશે એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે પોતાનાં ધરકામની ધણી સારી રીતે સંભાળ લેશે. ધર ચલાવવું ને રાજ્ય ચલાવવું એ બે બેરોબર છે. ધરમાં શુ છે, શુ લાવવાનું છે, ધરમાં આવેલી વસ્તુ કયાં ગોડવવી છે ને કમ વાપરવી છે તે સધળા ઉપર તેની દંમેશ નજર રહેશે તે પોતાના ધરમા સંઘે સફાઈ ને યુક્તિથી ગોડવણ કરશે અથવા ચાકર હશે તો તેની પાસે તજવીજથી કરાવશે. તે ધરખર્ચના હિસાબ ચોખ્ખો રાખી ઘટતો ખર્ચ કરશે તે ધરકામથી પરવારશે તો પોતાનો અભ્યાસ બંદી રાખશે અથવા ધણીના કામમાં સહાયતા આપશે.

બાગુલી સ્ત્રી પોતાના વરનેજ પોતાનો પ્રાણ સમજશે. તે સમજશે કે તેના સુખદુખની સ્થિતિ ઉપર પોતાનો, છોકરાંની ને ધરની સ્થિતિ આધાર રાખે છે, માટે તેની સ્થિતિ સારી રહે તેણે પ્રભુ પાસે માગતી રહેશે બહારથી ગભરાએલા આવેલા પિયુને તજવીજથી કુમળી વાણીએ કંડા પાડી ખૂશ કરી પછી ગભરાટનું કારણ પૂછશે. રોજગારસંબંધી, આબડસંબંધી કોઈ ધાર્યા કામમાં હાર થઈ હોય તો તે સંબંધી અને જાતના અથવા પોતાનાં છોકરાંના મંદવાડસંબંધી ગભરાટમાં પુરુષ આવી પડેથી તેની બાગુલી સ્ત્રી તેણે દુખ આંધુ કરવાને ધણી ધણી રીતે મહેનત લેશે તે એમ નહિ જાણે કે દુ નાનુક છડે, સુદરી છડે, બાગુલી છડે માટે આકરનું કામ નહિ કરે-તે પોતાના પ્રાણપ્રિયને માટે ગુલામની પેઠે ચાકરી કરશે. હાલમાં સ્ત્રીઓ અંતઃકરણના હેતથી નહિ પણ લોકશાસ્ત્રથી ને રાજવાતા બોથી પોતાના ધણીના મંદવાડમાં તેની ચાકરી કરે છે—ખાકી બીજી તેની દુનિયાદારીની આકૃતમાં કંઈજ નહિ વખતે ધણીને કરજ આપવાનું હોય તો બેરી પોતાના જગનમાનું પીઠેર મૂકી આવે છે ને ધણીની આગળ ગુલામી દે છે ને કંડાસ કરે છે કે લાવે તો ખવડાવે, પણ બાગુલીની શી વાત ? તે પોતાના તન

મનમનથી પોતાના ખ્યાસને દિવાસ સાથે સહાય કરશે. પેલીની પ્રેમભરેલી દયામણી પલ્લુ ચંચળ આંખ ભેંઈ, તેની પ્રેમભરેલી દયામણી ચંચળ વાણી સાંભળી, તેના ધણીજ ચંચળતાવાળા હાથ પોતાને સારીરે અડકતાં ધ્રુવતા ભેંઈ, બિચારો પુરુષ પ્રથમ તો આંખે સજળ થાય છે, પલ્લુ પછી પોતે ભાવ્યશાળી છે એમ સમજે છે ને પેલી મુઘડ સ્ત્રીના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ કરે છે. જે વેળા ધણી પોતાની તનમનમનની હાલતથી મોટી ગીરફતારીમાં પડશે હોય છે-જેની અસર ધરના છાકરાછેંચાં, ચાકરનફરના ઉપર પલ્લુ જણાતી હોય છે, જે વેળા ધરપી વહાણ દુખના દરીઆમાં ફરવાની તૈયારી પર હોય છે તે વેળા ભણેલી ધરધણીઆણી જેની નાનુકાઈ ઉપર પલ્લુ ભવંકર અસર થઈ હોય છે તેને ખીન્ન સૌ માણસો હોકાયંત્ર-ધ્રુવનો તારો છે એમ સમજે તેના તરફ ભેંચાં કરે છે; ને એ પલ્લુ ધીરજ રાખી પોતાના બાળેલી યુક્તિથી વહેણું મોડું ફળતા ધરને સહાયતા રાખે છે એ રીતે ભણેલી સ્ત્રીને પોતાના ધણી ઉપર ખ્યાર હોય છે. રખેને પોતાના ભણેલાને ખટ્ટો લાગે, રખેને મારાં છાકરાની કેળવણી ચુંચાઈ નય, રખેને માર ને મારા ધણીનું ધર રખે એ અંકુશથી પલ્લુ તે પતિવ્રતા રહેશે જે સ્ત્રીએ કેળવણી લીધી છે ને જે નીતિમા ઉછરેલી છે તે સ્ત્રી નડારાં કામ તરફ વલણ કરે ત્યારે તો જળખ થયો સમજવો-એમ ખમેજ નહિ ને અગર ૧૦૦માં પાંચ કડી તેવી નીકળી તો તેને હડે હડે થઈ મરડું પડવાનું

ભણેલી સ્ત્રી પોતાની સાસુ નહુંદે કાણી દેરાણી સાથે હળી મળીને ચાલશે. તે પોતાના ચાકર ઉપર ધણીઆણીપણાનો દોર રાખશે, તેમ તેઓની ચાકરીની કદર પલ્લુ કરશે. ચાકર એ ધરના કોળ છે. જુનાને કાઠવાથી ધરનું શુભ ખહાર નય છે ને નવાને દાખલ કરવાથી તેઓને પાછા તરખાંચત કરવા પડે છે મઠિ ચાકરને કંટલી ફટ આપવી, તેઓની આગળ કેટલી વાત કરવી અને તેઓને કેવી રીતે કાઢવા, કેવી રીતે રાખવા વગેરેના કામમા ભણેલી સ્ત્રી ધણીજ પહેલ્ય હોશિયારી ને ચાલાકી ખતાવશે

ભણેલી સ્ત્રીથી દેશને થતા લાભ.

ભણેલી સ્ત્રી ધણીનું ધર ઉપાસી લઈ તેને ડી રીતે ચલાવશે તેથી અને છાકરાઓને બાળપણમા કેળવણી આપશે તેથી ધરના ધણી પુરુષને તે બે મોટા વિષયની કાળજી ન રહેથી એઓ પોતાના ઉદ્યમમા ધ્રુવતા રહેશે. ધરનો ખટલો કંઈ નાનોચૂના નથી. એ બોબનો અરથો

ભાર આજકાલ અલણ સ્ત્રીઓનેલીધે આપણે પુરુષને વેઠવા પડે છે. ફક્ત સ્ત્રીના હાથમાં મહીને મહીને નાણાંની રકમ આપવી કે તે પછી તેમાંથી ખર્ચ કર્યાં કરે. એ રીતે પુરુષને કાળ ઘણો મળેથી દેશમાં ઉદ્યમ ને વિલા વધશે. તેમ સ્ત્રીઓને ભણેલી ભેંઈ કેટલાએક મુખાંઓને પલ્લુ ભણવાની ચાનક થશે. છાકરાઓને માતાઓથી નાનપણમાં કેળવણી મળેથી તેઓ મોટપણે પોતાને ઉભો વહેણ વળગશે ને જગતમાં મોટાં નામ કરશે.

બાંજુલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધેથી દેશના લોકની ધણી ધણી અસલની જંગલી ચાલમાં રૂઠો ફેરફાર થશે. લોકનું બોલવું, ચાલવું, પહેરવું, ઓઢવું મુઘરશે. તેઓની શુભ ને અશુભ કારજમાં ચાલતી કુચડ રીતભાત જની રહેશે ને તેને ખદેલે નવી મુઘડ દાખલ થશે. નજર લાગવી, ભૂત વળગવું, ધંતરમંતર, દૂધકા વગેરેના વહેણ દેશમાંથી જશે; તેમ ફટાણું, રડવા ફટપાની ઘેલાઈ, અધરણીમાં ચીતરાઈ વાધ થયું વગેરે જંગલી રીતભાત પલ્લુ ફર થશે. બાળલકમ બંધ થવાથી ને પુનાર્વવાહ થયેથી પલ્લુ ધણા ધણા દેશને લાભ થશે. તેઓ પોતપોતાના ધરમાં મુધારો કરશે ને કેટલીક પોતાની કુરસદની વખતમાં ગ્રંથ લખશે.

કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ ઘેરઘેર પ્રેમસંપત્તિ ને પછી દેશને અર્થે ભક્તિ ને શૌર્ય એ બેની વિક્ષિ કરશે. સ્ત્રીઓએ જનમંડળ ને દેશ ઉપર ખલુ ખલુ અસર કરી છે. એ વિશે રજપુતસ્થાન, ગ્રીસ, રોમ ને જર્મનીએ પ્રદેશ જેવા ભેંઈએ તેવા દાખલા આપે છે.

લડાઈ કેમ ગાલે છે, પોતાના દેશના ને શત્રુની તરફના કેમ લડે છે તેની સઘળી બાલુ રજપુતાણીઓ પોતાનાં માણસો પાસે પોતાના જનાનામાં મંગાવતી. તેઓ લડી પલ્લુ બાલુની. પાટણના રામની દીકરી કરમદેવી જે ચિતોડવાળા સાથે પસણી હતી તે દિલ્હીના કુતુબુદ્દીનની સામા લડી હતી ને એને એણે હરાવ્યો હતો. ઉદેસંગરાણીની તરફથી તેના એક સરદારની મા ને તેની બાળક વહુ અકબરના સેન્ય સાથે લડવાને ઉતર્યા હતાં જેથી રજપુતો ધણા ઉરદરોયા હતા. બાપને ઘેર ને વરને ઘેર દેશાભિમાન ને શરાતનના ભેરસાઓથી ગરમ લોહીની થયેલી એવી સ્ત્રીઓ મોઝ-મઝામાં ગુલતાન થતા ને થઈ ગયેલા સ્વામીઓને ઉતેજન આપી લડવા મોકલતી. તમે મને ગમે તેટલા ચાહો છો, હું તમને ગમે તેટલી ચાહું છું, તોપણ ખ્યાસ્તી ઘેલાઈમા આપણે આપણી રજપુતાઈને ખટો ન લગાડવો એમ તેઓ કહેતી. એ ભેરસો કોઈ વખત ઘેલણ

નેવા થઈ પડતો, તોપણ તે ભસ્માથી રજપુતો દેશ ભક્તિ ને રાજ્ય ભક્તિ ને કુળ ભક્તિ આગળથી પણ રાખી રહ્યા છે.

દિલ્હીના પૃથ્વીરાજને મહોળના પરમાલ સાથે લડાઈ ચાલતી હતી, તેમાં પૃથ્વીરાજ છેક પરમાલની રાજધાની લગી આવી રહ્યો હતો એ પ્રસંગે પરમાલ ગજરાઈ ગયો હતો, પણ તેની સ્ત્રી માલણદેવીએ તેને સલાહ આપી કે હાલ આખરે પૃથ્વીરાજ પાસે એક મહીનાનો તલ માગવો ને એ દરમિયાનમાં આપણા જે સરદારો અને તમે દેશનિકાલ કર્યા છે ને જેઓએ કનોજનો આશ્રય પકડ્યો છે તેઓને પાછા ખેલાવીશું. પૃથ્વીરાજે તલ આપ્યો ને માલણદેવીએ પોતાના ભાટને કનોજ મોકલ્યો. ત્યાં તે પેલા બે સરદાર ભાઈઓને ધણું સમજાવે, પણ તે નાની નાજ કહે. છેઠ્ઠી વારે ભાટ કહ્યું કે ભાઈઓ, તમારી મા દેવલદેએ માલણદેવી આગળ ધણી ધણી વાર સમ ખાધા છે કે ‘મારા છોકરાની જિંદગી મહોળની સાથે છે’ ને એ વાત દેવલદેને સંભારી આપવાને માલણદેવીએ મને કહ્યું છે. એ સંદેશો દેવલદેએ સાંભળ્યા કે તેણે પોતાના દીકરાઓને કહ્યું કે ચાલો તૈયારી કરો. માનું એ વચન સાંભળીને એક ભાઈએ ટક ટક બેસ્યા કીધું, પણ બીજે બોલી બોલ્યા કે મહોળ પાંચમાલ થઈ જાયો-અમારી નોકરીના બદલામાં પરમાલે અમને દેશનિકાલ કર્યા તો હવે અમારે ત્યાં આવી ખચાવ કરવાની શી જરૂર છે? હું તો નહિ આવું. એ સાંભળી દેવલદે ભરસામાં બોલી બોલી કે ‘ઈશ્વર અને વાંજણી તમી હોત તો સારૂ કે રજપુતનો ધર્મ છોડી દઈને પોતાના રાજને સંકટમાં સહાય ન કરે તેવા દીકરાને જન્મ ન આપત. એ જગદીશ! બાપદાદાના નામ પર પાણી ફેરવનારા આ દીકરાઓ ભેઈ મારે બજારપા કર્યા કરવા એવું શું તે સરજાવ્યું છે? નાલાયક છોકરા! ખરા રજપુતોનું હૈયું ઠંડા લડાઈનું માત્ર નામ સાંભળી હરબથી ઉચ્ચાય છે, પણ એ નીચ, તમે મારા રવામી ભસ્માજના હો એમ મને લાગતું નથી-કોઈ હરામ થકી તમારી ઉત્પત્તિ હશે.’ એ વચનાથી પેલા ભાઈઓ શરમીદા થયા અને પછી તેઓ પરમાલને સહાય કરવાને નીકળી પડ્યા. દેવલદે પણ સાથે થઈ. તેઓ મહોળ પહોંચ્યા પછી ત્યાં લડાઈના વિચારને સારૂ મંડળી બરાઈ હતી તેમાં માલણદેવીને દેવલદે પણ પડામાથી પોતાનો વિચાર જણાવતી હતી. રાજા જે પૃથ્વીરાજનું ભરે ભેઈ લડવાની આનાકાની કર્યા કરતો હતો તેને માલણદેવીએ ઠપકા આપી ઉદરેરી લડાઈમાં

મોકલ્યો હતો ને દેવલદેએ દીકરાઓને છેઠ્ઠી શિખામણ દીધી હતી કે લણ ખાધું છે મટિ સાચા રહેને ને એ તમે તમારા રાજને મટિ અમર સ્થામાં પડશો તોપણ તમે સ્વર્ગમાં મુગટ ધારણ કરશોજ.

કનોજના રાહોડ રાજની સંયુક્તા નામે દીકરીએ પોતાના સ્વયંવરમાં બીજા બધા રાજ્યોને મેલી દઈને પૃથ્વીરાજને વરમાળા પહેરાવી હતી. પૃથ્વીરાજ એના ઉપર એટલો આસક્ત થઈ રહ્યો હતો કે તેની સાથે માનમગ્રામા કાળ ગુજરવામાં તેણે પોતાના રાજ્યસંબંધી કામકાજ કરવાં છોડી દીધાં હતાં. જ્યારે રાહડજીદીન ઘોરીની સામા તૈયાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે વેળા પેલી સંયુક્તાએ પોતાનાં પ્રેમવચન પડતા મૂઠી શરાતનસંબંધી કહણ રાખેલી પૃથ્વીરાજને ઉરકેર્યો હતો. ‘મારા પ્રીતમનો જ્ય થાયો ને કીર્તિ વધો આ ચોહાણના સર્વ! તારા જેવા યરા કોણે મેળવ્યા છે ને તારા જેવું સુખ કોણે ભોગવ્યું છે? મરતું એ તો માનવીને ન દેવતાને પણ સંજિત છે. પણ હંચી રીતે મરતું એ અમર રહેતું છે. તારી ભતનો વિચાર ન કર પણ અમરપણનો કર તારી તરવાર શત્રુને વચમાંથી કાપો ને હું વળી પાછી તારી અર્ધાંગના થઈ રહીશ.’

રાહડજીદીન ઘોરીની સાથે લડવાની ગાઠવણ કરવાને રાજા અને સરદારો મળ્યા હતા વચમાં પૃથ્વીરાજે તેઓને કહ્યું કે તમે વિચાર કરો છો એટલામાં હું જઈ આવું છઠ્ઠે એમ કહીને રાજા પોતાની ખ્યારી સંયુક્તા અને ગયો ને પછ્યું કે તારી શી સલાહ છે, તે વખતે સંયુક્તા આ પ્રમાણે બોલી હતી:—

“સ્ત્રીની વળી સલાહ કોણ પૂછે છે? જગત તો કહે છે કે સ્ત્રીની ભુક્ષિ પાનીએ-કદી તેઓ સાચેસાચી વાત કહે છે તોપણ તેનું કોઈ સાંભળતું નથી. તોપણ સ્ત્રીવિના સંસાર કેવો છે? અમે શક્તિને રૂપે છીએ ને અમારામાં શિવનો ભસ્મા છે. અમે ચોર છીએ ને પવિત્ર તીર્થ પણ છીએ. અમે હુણ્ણના પાત્ર છીએ તેમ સદ્ગુણનાં પણ છીએ અજ્ઞાનનાં પાત્ર છીએ તેમ જ્ઞાનનાં પણ છીએ જ્ઞાની જેથી પુસ્તકો ઉપરથી મહોળા ગતિમાર્ગ ગણી શકે છે, પણ સ્ત્રીના પુસ્તકમાં તે અભવ્યો છે; ને એ કંઈ આવજાલવું કહેવું નથી, અસવથી કહેવાનું આવ્યું છે. અમારાં પુસ્તકનો કોઈએ પાર લીધો નથી ને એટલા મટિ એઓ પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાને બોલે છે કે સ્ત્રીમાં ભુક્ષિ નથી. એટલું છતાં પણ સ્ત્રીઓજ તમારાં સુખદુઃખની ભાગીએણુ થાય છે જ્યારે તમે સંપલોકમાં બેસો છો ત્યારે પણ

અમે જુદાં નથી પડતાં, સાથે આવીએ છીએ. બૂખ-તરસમાં અમે તમારી સાથે રાજી રહીએ છીએ. અમે સરેવર છીએ ને તમે તેના હંસ છો. જ્યારે તમે આ મારી છાતી ધરી આપ્યા હો છો ત્યારે તમારી કેવી અવસ્થા થાય છે ?”

સૈન્ય તૈયાર થઈને પૃથ્વીરાજની આજ્ઞાની વાટ ભેઈ રહ્યું હતું તે સમે સંયુક્તાએ તેને ઘણી ઘણી રીતે હરકે-રીને વિદાય કર્યો હતો. પણ તેણે પોતાના પ્યારના હબશમાં થોડીવાર પૃથ્વીરાજને ટકટક નીરખ્યાજ કર્યો હતો. એણે નામ લીધી હતો કે ફરીથી રાતનું મોઢું ભેઈશ ત્યાંસુધી હું પાણી પીને જીવીશ. હું મારા પ્યારને સૂર્ય લોકમાં મળીશ, અહીં દિલ્હીમાં નહિ મળું એમ તે કહ્યા કરતી અને જ્યારે પૃથ્વીરાજ કેદી થઈ કપાઈ ગયો ત્યારે તે તેની સાથે બળી મૂઈ.

જ્યારે રોકડો જસવંતસીંગ ઔરંગઝેબની સાથે લડતાં હોયો તે પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી જે હદેપુરના રાણાની બેઠી થતી હતી તેણે મહેલના દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો. જો કે તેને પહેલેથી જાણ થઈ હતી કે જસવંતસીંગ ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો છે ને ત્રીસ હજારમાંથી માત્ર ૪૦૦, ૫૦૦ રહ્યા ત્યારેજ તે પાછો ફર્યો છે તેપણુ પેલી તેને દિવાસો દેવાને બદલે બોલી કે તે કંઈ મારો વર ન હોય ! રાણાના જમાઈનામાં આવો નીચ જીવ ન ભેઈએ. તેણે તો તે મોટા ધરનાં સંબંધથી પોતાના સદૃશ્ય વધારે પ્રસિદ્ધ કરવા ભેઈએ. જસવંતસીંગે રાત્રીને હરાવવા ભેઈતા હતા અથવા પોતે પડતું હતું. જરા વાર રહી પેલી બોલી બેઠી કે ચિંતા ખડકો, હું બળી મરું છું-મારા વરની હારથી મારું અપમાન છે. અપજયીઓ માણસ મારો વર હોયજ કેમ ? એણે પણ મરતું ઘટે છે. થોડી વાર પછી તેણે ભેરસામાં આવી જસવંતસીંગને મહેલમાં માર્યા. એ પ્રમાણે તે ઉંઝા ભેરસાની ઘેલણમાં આઠ નવ દહાડા રહીને જ્યારે તેની માએ આવી સમભળ્યું કે રાત્રી તો બીજું સૈન્ય લઈ ફરીથી લડવા જનારા છે ને તે પોતાની શુભાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવશે ત્યારે તે ઠંડી પડીને ડાહી થઈ હતી.

શ્રીસદેશના સ્પાર્ધના રાજ્યની સ્ત્રીઓ પોતાને વિષે પોતાના છોકરાઓને વિષે અને પોતાના દેશની કીર્તિને અર્થે અભિમાની હતી. એક કોઈ બીજા રાજ્યની સ્ત્રીએ લીઓનીડાસ નામે શરા સરદારની સ્ત્રી ગોગોને કહ્યું કે માત્ર તમારા સ્પાર્ધની સ્ત્રીઓને પોતાના મદોને વશ રાખતાં ઠીક આવડે છે. ત્યારે પેલીએ જવાબ વાજ્યો કે માત્ર સ્પાર્ધનીજ સ્ત્રીઓ મરદોને જન્મ આપે છે.

‘ઢાલ સાથે અથવા ઢાલ ઉપર (મુએલા) પાણી આવશે’ એવી રીતની હરકેણી રજૂમાં જતી વખત દીકરાઓને તેઓની મા આપતી.

વળી એસપેસીઆ નામે સ્ત્રી આથેન્સમાં અલંકાર-સાજની ને રાજ્યનીતિની શિક્ષાગુરુ હતી. એની બુદ્ધિ, એની બાપણુ આપવાની છટ, એની જીવાની અને એની ખૂબસુરતી ઉપર આથેન્સના લોક દ્રીદા હતા. એ લોક સ્ત્રીભવને હલકી ગણતા ને કહેતા કે તેઓનામાં ધરતુંજ કામકાજ કરવાની શક્તિ છે-મોટાં જ્ઞાન મેળવવાની તેઓનામાં શક્તિ નથી તેજ એથિનિઅન લોકે એસપેસીઆની અસાધારણ બુદ્ધિ ભેઈને પોતાનો પુરુષપણનો ગર્વ મૂકી દીધો હતો. આથેન્સના રાજ્યનો મુખી પેરિક્લીસ ને તત્ત્વજ્ઞાની સોક્રેટીસ એઓ એસપેસીઆનાં બાપણું સાબળવા જતા. એ સ્ત્રી એક બીજા એનેક્સિઓરાસ નામે તત્ત્વજ્ઞાનીને ધર્મ સુધારવાના કામમાં મદદ કરતી. એ બાઈના ઉપર જ્યારે પાખંડમત ચલાવવાનું તોલમત મૂકવામાં આવ્યું ને દેહાવદંડ શિક્ષાને પાત્ર થઈ ત્યારે પેરિક્લીસ જે પેલીથી બાપણુ કરતાં શીખ્યો હતો તેણે તેને બચાવવાને મોટું બાપણુ કર્યું ને તેમાં તે એટલો તો ગજબ ગયેલો હતો કે લોકોએ રાજ્યના કાયદાની વિકસ જઈ પેલીને સભાથી ફરી કીધી હતી ને ફરીથી કોઈ તેલું વાદળ પેલીના ઉપર ન આવે માટે પેરિક્લીસ તેની સાથે પરણ્યો હતો.

કેળવળીથી નીતિમાન ને ફરતી વિચાર કરતી ધએલી એવી લ્યુકેશિઆ નામે સ્ત્રીએ શેમન લોકને જીલમી રાજ્યથી સ્વતંત્ર કર્યા હતા. એક વખત શેમનો ટાર્કિવન નામે રાત્રી રૂલીલી લોક સાથે લડાઈ કરતો હતો ને લશ્કર શેમની ૧૨-૧૩ ગાંઠ ઉપર પડ્યું હતું. ત્યાં સેક્સટસ નામે રાત્રીનો છોકરો કોલટિનસ નામે એક જીવાન અમીર ને બીજા કટલાએક તંત્રમાં સાથે નીશો કરતા હતા. એવી વાત નીકળી કે રૂપશુભમાં સૌથી ચઢિઆતી સ્ત્રી કોની છે ? ને પછી દરેક જણે પોતપોતાની સ્ત્રીઓનાં વખાણુ કરવા માંડ્યા. તેમાં કોલટિનસે કહ્યું કે તમારે જેનું હોય તો આવો-આટલી મોટી રાતે પણ મારી સ્ત્રી નવરી નહિ બેઠી હોય. જોકે રાત ઘણી ગઈ હતી તેપણુ પેલા સઘળા નીશાની બુમમાં લોડા પર સવાર થઈને શેમ દોડી આવ્યા અહીં કોલટિનસને ઘેર ગયા ત્યાં તેની સ્ત્રી લ્યુકેશિઆ બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે મોજમજા ને આળસમાં વખત નહોતી ગાળતી, પણ તે પોતાની દાસીઓની વચમાં બૂંચવાનું કામ કરતી બેઠી છે ને બીજીઓને બતાવે છે,

એક તેઓએ જોયું. એ સુંદરીએ પોતાના સ્વામીના મિત્રોનો એ રૂંડો આદરસહાર કર્યો તેથી તેઓ મોહિત થઈ ગયા ને તેઓએ અંખવાઈ જઈ કબુલ કર્યું કે લ્યુકેશિયા ખીજ સૌથી ચઢે, પણ એ દેખાવથી સેક્સટસની દાનત બદ થઈ હતી. થોડા દહાડા પછી સેક્સટસ ઊવણીમાથી છાનો લ્યુકેશિયાને ઘેર ગયો ને ત્યાં આદરસહાર પામ્યો. તેની હરામ દાનતવિષે લ્યુકેશિયા કંઈ સમજેલી નહિ તેથી એણે તેની સાથે ખાજી ખાધું ને પછી તેને સવાને સાડ એક આર-ડામાં તૈયારી કરાવી. મધરાત્રે તે કુટુંબ સેક્સટસ તળવીજથી લ્યુકેશિયાના સવાના આરડામાં પેટે ને નાજી તરવારે તેના ખીજાના આગળ જઈ પેલીની છાતી પર હાથ મૂક્યો ને બાલ્યો કે મારા જોસ્સાને તાણે નહિ થાય તો હમણા મારી નાખીશ. એ ધાર્તીને પણ પેલીએ ગણકારી નહિ, પણ જ્યારે સેક્સટસે કહ્યું કે તને ને મારા ચાકરને બંનેને મારીશ ને પછી બમ દરાશી કે મેં મારા ચાકરને ને લ્યુકેશિયાને બંનેને પકડ્યાં છે, ત્યારે પેલી તાણે થઈ-એમ સમજીને કે મુઆ પછી ચંડાળનું જોલેકું સૌ સાચું માનશે ને જીવતી હઈશ તો મારી આપશોને હું બચાવ કરી શકીશ. સવારે સેક્સટસ ઊવણીમાં ગયો તે પેલીએ પોતાના વરને તથા બાપને અને બીજાં સગા-ઓને બોલાવી અનેલી વાત કહી ને વળી કહ્યું કે “મારી આખરે ગઈ છે. હવે હું ત્રણે જરવાને ઇન્કતી નથી, એ મારા કોલેટિનસ, હું આજે જાઉં ને લીજુ પ્રાણી હઈ, માત્ર શરીર ખીજાં લટકુ છે, પણ મારો પ્રેમ હજી લગી તારા ઉપરથી જરાકે ખરેખે નથી, સેક્સટસે એ મારી દોલત (આખર) બળાકારે લૂટી લીધી છે તે માત્ર મારા મરવાથી હું પાછી મેળવી શકીશ, પણ તમારા હૈડા જો મરેદના હોય તો મારી તરફથી વેર લેજો અને દુનિયાને જાણવળે કે એ સ્ત્રી પોતાના સદ્ગુણથી જાણ્યું થઈ તેણે મરવામાજ સુખ માની લીધું” એમ બોલી તેણે પોતાના જબ્બા-માથી કટાર કાઢી પોતાની છાતીમાં ઘોચી લીધી પછી તેણું મુઠું બળરમા સૌને દેખાડવામાં આવ્યું હતું ને ફેલક જાણે માંડાં બાપજી કર્યા હતા એથી એક સગા-ધારી મંડળીએ એવા કરાવ કર્યા કે ટાકિર્વનને તથા તેના વંશજોને રાજ્યમાથી કાઢી મૂકવા ને હવેથી કાંઈને રાજ થવા દેવા નહિ. રામની રૈયતમાના ધણીક એ રાજદરબારી કામમાં બાગ લેતા થયા ને એથી રૈયત-ને છૂટ સંબંધી હકો મળતા ગયા તેના કારણેમાનાં કેલકાકનો વિષય રામની સ્ત્રીઓ જ છે.

સ્ત્રીઓને બાજવાના વિષય.

વાંચનું, લખનું, ગણનું, ચીતરનું, સીવનું, બરનું, ગાનું, એનો આઠ વર્ષ સુધીમા થોડો ધણો અભ્યાસ થવા જોઈએ. તેમ દંશ્વરભક્તિ ને નીતિવિષે મુબોધ મનમા ઠસવો જોઈએ. આઠથી તે બાર વર્ષ લગીમાં તેઓએ વાચવામા, નીતિસંબંધી તથા ધર ચલાવવા સંબંધી પુસ્તકો લેવાં ને ત્રિશરિ સુધી અંકગણિત જાણવું. બારથી તે તેર લગીમા ધરદંયા ઉપર વગરે ધ્યાન આપવું અને સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમ ને ધર્મસંબંધી પુસ્તકો વાચવા એથી દુનિયાદારીની જાણ, નીતિ ને મુબરતાનો બોધ થાય, વળી તેઓએ ગર્ભ રથા પછી તંદુરસ્ત ને સુવાવર સંબંધી અને બાળક અવતર્યા પછી તેઓને ફળવળી આપવા સંબંધી પુસ્તકો વાચવા. એ ઉપરાંત જાણવાંતેજ વિષય સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન ને રસા-ચનશાસ્ત્ર છે, પણ ન્યૂસપેપર તથા ચોપાનીઆ તો તેઓએ હંમેશ વાચવાં જોઈએ અને સગાસંબંધી મિત્રને કાગળ લખવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. જેને ધરની કાળજ થોડી હોય ને સેનાથી બની શકતું હોય તેણે ઉપર કહેલા વિષયો સંબંધી પુસ્તકો પણ લખવાં

સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમ તથા ધર્મસંબંધી પુસ્તકો વાચવાથી પ્રથમ સ્ત્રી એમ સમજશે કે પુરુષ એ ધરનો રાજ છે ને હું તેની પ્રવાન છું; મારે મારા સ્વામીશરની ઇચ્છાને આધીન રહેવું જોઈએ ને રાજ પોતાના બહારના કામમા રોકાયેલા રહે ત્યારે ધરનો જુઝો મારે શિર રાખવો જોઈએ તે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા લોપશે નહિ, પણ એ કામમા સ્વામીના વિચારથી મુક-સાન થાય ને તેવું હશે ને કામમા પ્રસંગ જોઈ પોતાના સ્વામીને સમજવશે મંઈ રીતે તે પોતાના ધરને કલેશથી મુબવાગ નહિ રાખે ધણી વખત તેવામા આવે છે કે પુરુષથી કંટાળી સ્ત્રી પોતાને ખીજે રહે છે, અથવા પુરુષ પોતાની ઐરી જેને સાસરે જવું ગમતું નથી તેના ચોલેલા સાહી પોતાને ઘેર આણે છે, વળી બાળપણમા પરણેથી, પ્રીતિનો મોહ ન રહીથી અને અમણ સ્ત્રીઓની ફવરતાથી ફેલક પુરુષો કુદરમાં પડે છે સધળું સ્ત્રીકેળવણીના પ્રતાપથી બંધ થઈ જવાનું. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના બાજતર, પ્રેમ ને મુબર-તાથી પોતાના વરને પ્રસન્ન રાખી શકશે ત્યારે તે તેની વહાલી થયા વિના કેમ રહેશે? તેમ ધણીથી સધળા વાને પ્રસન્ન રહેતી અને હૃદયમા મચી રહેતી સ્ત્રી પણ પતિવ્રતા થયા વિના કેમ રહેશે?

બાણેલી સ્ત્રીને પોતાના પતિનું લોહી મીઠું લાગશે ને તેથી તે તેને જોશે કે ખ્યારા તમે એ કહેશે તે હું

બાવથી કરીશ, હંધરે અમારે માટે એવું સરભળ્યું છે કે માખાપથી મોઢા થવું, પણ જન્મારો તમારી સાથે ગાળવો; મારે ખરા સંબંધીમા તમેજ છે; તમે મને દુઃખ દો, આપણા ઉપર દુઃખ આવી પડે તોપણ હું તમારીજ છડું ન્યાં સુધી હું તમારી માનીતી નથી ત્યાંસુધી મારાં ધરણાં, મારે ડહાપણ, મારી ચતુરાઈ, મારા ગુણ, મારી જૂળસુરતી, મારે બહુતર એ સધળું કોડીનું છે. એમ જે સ્ત્રી વત્તે છે તે પતિમતા મહેચાય છે. એના લક્ષ નિરંતર પોતાના ધણીના ઉપર, ધર ચલાવવા ઉપર ને પછી પોતાનાં તથા પોતાના કુટુંબનાં સુખ ઉપર હોય છે.

નીતિસંબંધી વિષયમા ધરકુટુંબમાં સંપ રહે તેમ કરવું સામસામા મહેણાં મારવા, જરવા, રીસાવવા ને વેર રાખવા એથી ધરના માણસો ચાંઢિયા ને ઉદાસી રહે છે. એ ધરમા જતાર ઘઈ બધારંગા પણુ ગુણ થતો નથી. સંપીલા કુટુંબથી તે કુટુંબને ન બહારનાને બધાને સુખ ધાય છે જે મળે તેમા તેના પ માણસ ને તેટલામા ધર ચલાવવું એ સદ્ગુણ કરે જેવા તેના નથી અસંતાપી સ્ત્રીઓ ધરણા લુગડાને માટે ધરમા કંલેરા ધાય છે, ચારી તથા નરકમાં કરે છે તેથી પ્રેમ ને પતિજ ભેડી નાથ છે અને અંદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ ધર વખરો છે અસંતાપ માત્ર ઉચ્ચ સદ્ગુણ, ઉચ્ચ આખર ને ઉચ્ચ સુખ મેળવવામા ચાનકરૂપે રાખવો સંતાપનો સાથે ધીરજનો ગુણ પણ હોવા નહિ એ ધરના માણસના મંદવારમા, મરણ સમ, લણુદારની સતાપણીમા, ધાય કામ પાર ન પડવાથી થતી દીલગીરીમા, વિલગમા, વહાલાની રીસના વખતમાં, આસમાની સુલતાની આક્રમમાં, ભણેલી સ્ત્રી પોતાની ધીરજથી ને તજવાજથી ગભરાટ, શોક, દુઃખ એ સધાને દૂર કરી પોતાને ને પોતાના કુટુંબને સુખ કરે છે. પોતાની ને પોતાના ધરની આખર વધારતી એ સ્ત્રીને મોટા ચશ છે ધરણા લુગડાની બહારની શોભા કરતાં ધર ઉપાડી લીધું. ધર રી રીતે ચલાવે છે, આચરવાળી છે, સમજૂત છે, ડાહી છે, નીતિમાન છે એમ જાતમા કહેવાયાથી જે આખર ને શોભા છે તે ખરી કીમતી ને ધણીવાર ટકે તેવી છે મૂર્ખ, કુવડ, હડીલી, કંકાસ્તીઓ, અવળચંચી, કુર્મી એવા સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓજ નિદે છે તો પછી પુરુષ કમ ન નિદે? પોતાને વિષે અભિમાન અને એકલપેટાપણાને વિચાર રાખવાથી પોતાના સદ્ગુણમા વધારા થતા નથી માટે તેવી હલકાઈથી સ્ત્રીઓએ દૂર રહેવું.

સુધરતા એ પણ સ્ત્રીના કીમતી રાજગાર છે. ખીચો-ખીચે બડાં બડા ધણાં ધરણાં ધાલવા કરતાં ચોડા

પણ નાનુક ધરણા રીતસર ધાલવાથી અને થોડી કિંમતમાં ને સાદા હુમડાં યુક્તિથી પહેરવામાં શરીર વધારે સાર દેખાય છે. બીલડીઓના અને મારવાડોણાના પહેરવેશ કરતાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પહેરવેશ ધણા સારા છે ને એ વાતમા સુરતની સ્ત્રીઓ સૌથી સરસ રીત રાખે છે. સ્ત્રીઓનું ચાલવું પણ વલવલવ ન હોવું નહિએ સ્ત્રીઓની ચાલ તો તેઓની સુધરતાનું એક ભૂધણ છે. તેમ બોલવું પણ મર્યાદાવાળું ડાવડું હોવું નહિએ. વડીલની સામે તડતડ બોલવું, વાત કરતા દાંત કાઢી હસવું, થોટે રાદે બોલવું, મોઢામાથી હલકા ને નાગા બોલ કાઢવા એ કુવડપણું સ્ત્રીજાતને શોભા નથી આપત. અનવયુ માણસ કોઈ ધરમા આવ્યું તો ધુમડો કાઢવો અથવા ધરમા જતા રહેવું એ કુવડતા છે, પણ ધરતો જવાબ ડાવકાઈથી દેવો ખજ સુધરતા છે

ધર ચલાવવા વિષે વાંકડું કયાથી સ્ત્રી ધરમા આવેલી વતુઓના ધરતે ધરતે કંઠાણે ગાંઠે છે કે નેથી ધરમાં ગડગડા ન દેખાતા માંકળાસ તથા સફાઈ રહે છે ને ધર મુદર દેખાય છે- રાજ ખપમાં આવતી ચાંદે પાસે રાખવી ન કોઈક વેળા કામમા આવતી ઉચી મહેલણી લુગડા ધરણાની સંભાળ રાખવી ધરકામની વહેંચણ કરવી. ચાકર પાસે કરાવવું હોય તે તેની પાસે કરાવવું ને પોતાને કરવાનું હોય તે પોતે કરવું. કચરો એડવાડ કાઢવામા જરાક દીલ ન કરવી. તેમ ખાઈને તરતજ ધંધેધા કરતાં તંદુરસ્તી બગે છે માટે તે થોડી વાર રહીને કરવો ધરની આવક પ્રમાણે થોડું રાખીને ખર્ચ કરવો-ખર્ચનો હિસાબ રાખવો. ચાકરાથી કામ લેતા તેઓના ધમકાવ ધમકાવ ન કરવું, તેમ તેઓની સાથે ધરસંબંધી ઝાઝીવાતો ન કરવી છોકરાઓના જાતન કરતા, તેઓને ભણાવવાં ને કરા બોધ આપવા. પોતે પણ ગમતો ઉઘાડ કરવો કે નેથી આડી વેળાએ ગુજરાત ચાલવામાં હરકત ન પડે ને સસારમાં આવડ વધે. જેને સારી રીતે ધર ચલાવતા આવડતુ હશે ને જે ભણેલી હશે તે કોઈથી છતરાશે પણ નહિ.

ધરના ને બહારના માણસો સાથે વર્તવા વિષે પણ ઘણો લક્ષ ને ઘણો વિચાર જરૂર નહિએ. ધરનાનો સ્વભાવ તો જાણ્યમા હોયજ, પણ જુદા જુદા સ્વભાવ અને સૌ સાથે સમાધાની રાખવી એ અધરે કામ છે. કોઈ વેળા ચાકરને ધમકાવવો, ને કોઈ વેળા તેની હલકી ભૂલને ન ગણકારવી. કોઈ વડીલ વખતે મોઢમાં ઝંઈ બોલે તો તેની સામા ન થતા તેનો ચુરસો ઉતારી

નાખવો. બહારના માણસોના જેહરા ભેદ તે ઉપરથી તેઓની દાનત વિધે વિચાર બાંધવો ને પછી પોતાના મિત્રો સાથે ધટી રીતે વર્તવું સૈનેજ પોતાના ન બાલવા, તેમ ઝીનીજ સાથે છટથી જાણવાના વહેવાર ન રાખવા, તેમ કાંઈનું મન પણ દુભાવવું નહિ વળી સૂમ થઈને બેસી બસઈ પણ ન રહેવું કેટલીક જીવો આકરના ઉપર ચીદ ચીદ કરવામાજ શોભાથી પાવું જણાવે છે જેથી ધરમા આકરો ટકતા નથી અને કેટલીક જીવો પોતાનો દરજ્જો બૂલી જઈ આકર સાથે ધણી બીલનમારી રાખે છે તેથી તેઓ બહેરી નજ છે. કેટલીક જીવો પોતાના વરના મિત્રો સાથે ધણી ટાળી નજ છે તેથી પણ વળાંક માઠા કળ નીકળે છે માટે જીવોએ તો પોતાના બેલવા ઇસવાને અકુરામા રાખવાં જોઈએ કેટલીક વખત મુસાફરીમા અથવા બીજા આબુધાર્યા પ્રસંગમા જીવોને પુરુષો સાથે કામ પડે છે તે વખત ઇસ્મા અથવા ગભરાટમા અનન્યા સાથે વહેવાર રાખવામા તેઓએ પેલાઓને માડું ન લાગે તેવી રીતે સાવચેતીથી રહેવું જોઈએ. પણ એ સમીપી આતુરી ને કાવકાઈ બાણેરી ને કેળવાયલી જીવીજ બતાવી શકાય છે.

બહેનપણીઓ કરતી તો તેમા પણ ધણી તપાસ થતી જોઈએ જ્યા પ્રીતિ, ગુણજ્ઞતા ને ભક્તિ હોય ત્યાજ સાચા રૂચી નાણવી જેનામા ગુણ નથી તેની સાથે અનેદ બાધનાં એમા તો વારમાવાનું છે. તેમ જીવાન છોકરીઓએ પોતાને માટે વર પસંદ કરનામા માત્ર કુળ ને પેરો એનેજ ન બેવો પણ તેના રવભાવ પોતાની સાથે મળેના આવે છે કે નહિ ને તેનામા કંઈ ગુણ છે કે નહિ કે જેથી તેના ઉપર ભક્તિ રહે ને તે આપણી બૂળસુરતિનેજ ચાહે છે કે ગુણને પણ. એ વાતો ઉપર અને રીતભાત, વર્તણૂકમા સુધરતા (એ કુળનું યોગ) તથા દંસાર ચલાવી તકે તેટલી કમાણી તેને છે નહિ એ ઉપર તેઓએ વક્ષ રાખવો જોઈએ આમ કરીને આંખ અથવા કાને કશું કે કલાણા સાથે આપણે સંબંધ કરવા છે તો તરતજ તેમ ન કરતા તે ઉપલી વાતોની ચાકરી કરવી ને પછી પાત્ર સાથે સંબંધ કરવા ને એમ કરતા કહી પછવાડેથી ધર બરાબર ન ચાલ્યુ તો તેમા જીએ પોતાની તરફની બૂલના પરતાવો ન કરતા ઈચ્છી દરજ્જાને આધીન રહેવું ને પોતાથી બને તેટલી સહનશીલતાથી ઉદમમા રહી દિવસ પુરા કરવા

પોતાની મનરાજિ તથા બધું વધારવ. સાડ જીવોએ ધરકામમાંથી નવરાસ આણી ગ્રેવો વાચવા ને

તેમાંની તથા પોતાના અનુભવમાં આવેલી ઉપયોગી વાતો પોતાને સ્મરણ રહેવા માટે એક ચોપડી કરી દુકામા લખી રાખવી; વળી અનુકૂળ પડે તો પ્રથમ લખવાને પોતાના બેરામંડળમાં ધરસુખશર સંબંધી તકરાર સાથે વિચાર કરવા. કોઈથી નાનપણમાં થોડો અભ્યાસ થયો હોય તેણે નાઉમેદ નહિ થતાં ધીરજ રાખી ધીમે ધીમે પણ અંતથી તે ચલાવ્યાં કરવો. આવી રીતે કે પ્રથમ તો તેણે ઉપયોગી વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાને મન કરવું પછી એકજ વિષય હોવા ને પછી ઠાઠા વિચારો ને બાણેલા જનની સહાયતાથી ઇચ્છેછું પ્રાપ્ત કરે. તેણે જે કંઈ બેચુ સામ્રજ્ય કીધું વાંચ્યું હોય તેના ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ ને વધી વાત બાણવાની હોસ રાખવી દિવસમા એક કલાક પણ એકાતમા ઠરીકામ બેસી વાંચીને વિચાર કરવાની અથવા વાચી વિચાર કરી તેની નોખ રાખવાની ટેવ પડવાથી અને બોદલાની સંગતિમા નવા વિચાર તથા વાદ તથા સામ્રજવાથી બુદ્ધિ વધે છે

ઉપસંહાર.

અબણ જીવોની સ્થિતિને બાણેરી જીવોની સ્થિતિ પાછળ વણું એ ઉપરથી હવે સારી પેઠે સમજાયું હશે કે તે જેમા બાણેલીની સ્થિતિ વખાણવાનેજ છે અને જીવોએ કેળવણી લેવી જોઈએ તેમ આપણે પુરુષોએ તેઓને તે આપવી જોઈએ મિથ્યા કેટલાંક જણ કહે છે કે જીવંત પુરુષભૂતથી ઉતરતે દરજ્જા છે ને તે તેની હાસી છે મિથ્યા કેટલાંક કહે છે કે તેનામા માડું જ્ઞાન મેળવવાનું સામર્થ્ય નથી મિથ્યા કેટલાંક કહે છે કે જ્યારે તેઓ શીખવામાં વખત ગાળશે ત્યારે તેઓ પોતાનો ધરધંધો ક્યારે કરશે ને તેઓ શું મરદના ધંધો કરશે? ને મિથ્યા કેટલાંક કહે છે કે તેઓ કેળવણી કીધાથી બગડશે-તેઓનામાં સ્વતંત્રતાનો ભેરડો વધેથી તેઓ અમયાદ થશે-તેઓ નકારી ચોપડી વાંચી બગડશે-લખાણની મારફતે સહેલથી કુર્મ કરશે. એ શંકાના નિવેડા પાછલાં લખાણમાં કર્યા છે તોપણ વિશેષ આદર કરે છુ. કેળવણી તો દુર્ગુણને કાઢવારી છે; કેળવણીથી બગાડો થતો હોય તો તે પુરુષે પણ ન લેવી જોઈએ કોઈ કહેશે કે કેળવણીમા દોષ નથી પણ જીવંતના રવભાવનો દોષ છે કે જેથી તેના હચર કેળવણીની અસર થતી નથી. રવભાવ પણ કેળવણી ને સંગતથી ઘડાય છે, કે એટલો ઘડાય છે કે બાળપણ ને મોટપણના રવભાવમાં આસમાન બનીતો ફેર પડે છે. અમર તેઓનો રવભાવ જન્મથીજ નડારે છે, તોપણ તે કેળવણી તથા રૂડી

સંગતિથી સમરી શકે તેવો છે. હું તો કહું છું કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનું મન વધારે કામળ છે માટે એના ઉપર ભક્તિરસને નીતિની છાપ બાળપણથી પડે તો તે કદી નબ નહિ; વળી સ્ત્રીનો સ્વભાવ જન્મથીજ નહારો ન તે ન સુધરે તેવો હોય તો એ સ્ત્રીએજ પોતાના વિદ્યા-સહયુક્તી મોટાં નામ મેળવ્યા છે તેને વિષે શું કહેવું? હાલમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ શીખી શકે છે. લખતાં આવડેથી દુસ્તવાર કરશે એ કહેવું પણ નિરર્થક છે. લખવું, વાંચવું એ કંઈ કળવણી નથી પણ તેના સાધન છે—એથી જ્ઞાન વહેણું ને સાડ પ્રાપ્ત થાય છે ને ખીનને આપી મકાઈ છે. વાડ હું પણ, લખતાં નથી આવડતું તેવી સ્ત્રીઓ શું કુકર્મ નથી કરતી? કુકર્મ કરવાં એને લખવા, વાંચવા સાથે કરોએ સંબંધ નથી. નીતિના બોધની ખામીથી અને નહારી સંગતિથી કુકર્મ કરે છે એમ કહેવું એ ખરૂં છે. એ સ્ત્રી નીતિની કળવણી હોશે તે કુમારે જરોજ નહિ લખવા, વાંચવાથી કાળા કર્મ કરનારી સ્ત્રી કંઈ કળવણી પામેલી કહેવારોજ નહિ, ને એમ કરતાં કોઈ તેવી નીકળી તો તે ઉપરથી સધ-બીજ નહારી થશે એમ કહેવું એ ગેરકુસાઈ છે. કળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના પિયુને અંતઃકરણથી ચંદારો ને હંમેશા પોતાના ઉદ્દેશમાં રહેશે તેથી અને પોતાના કામમાં નીતિનો અંકુશ રાખશે તેથી તેનું મન બગાડા તરફ લલચાવાનુંજ નહિ. સ્ત્રીઓને શીખવી તેમની પાસે પુરુષના કામ જરૂર જણી કરાવવા એમ નથી, પણ અગર જરૂર પડે અથવા અનુકૂળ હોય તો તે કરી શકે પણ એટલાનેજ માટે તમને શીખવતું એમ નથી—તેમને શીખવતું આટલા માટે કે તેઓ જ્ઞાન મેળવે—તેઓ પોતાનો સ્ત્રીજાતનો ધર્મ સમજે—ધર રૂડી રીતે ચલાવે—છાકરાંને કળવણી આપે દ સંધું એ મેં પાછળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તે.

શ્રી કળવણીથી થતા લાભમાં માટે તો આ છે કે સ્ત્રી પોતાના પુરુષને અંતઃકરણથી ચંદાય છે ને ન્યા નીત છે ત્યા બંને પોતાને સુખ થાય તેમ પોતાની આગર વધે ને પોતાના બાળકનું ભણ થાય તેમ કરવામાં હોંસથી કેમ ઉદ્દેગ નહિ કરે? કળવણી પામેલી સ્ત્રી, પોતાના પિયુની લાડતી ખારી, સાચવટથી હંમેશા વળગી રહે તેવો દોસ્ત, સહાઈમાં વજર ને કામ કરવે ચાકર થઈ રહે છે. અભણ સ્ત્રીઓ ચાકરપે ભી ગયેલે દિલે ને લોકલાજથી ધર ચલાવે છે ને ભણેલી સ્ત્રી ઉવટથી તથા પોતાની ફરજ છે એમ જણી ચલાવે છે. એથી સારૂ દેખાય છે કે ભણેલીનું ધર વધારે સારી રીતેજ ચલાવું જોઈએ. ભણેલી સ્ત્રી સુખમાં ગમત ને દુઃખમાં દિલસો આપે છે પુરુષના ઉક્ત જોડસને

નરમ પાડનાર અને દુખિઆરા પુરુષના આંસુ વહનાર તેને પોતાની વહાલી ભણેલી સ્ત્રી જેવું ખીનું કોણ છે? સંકટમાં સગાંવહાલાં દોસ્ત આરાના સો આધાર ખરી નય છે—ફક્ત સ્ત્રીજ તેની થઈ રહે છે હાલમાં જે થાય છે તે લોકલાજથીજ, પણ હવે જે થશે તે નિજ કમંગથી ને પોતાની ફરજ સમજીને. ભણીને મોટપણે પરણી સ્ત્રી પોતાના ઘરને આવી રીતે ઉઠશે કે આજથી હું તમારાં સુખદુઃખની ભાગીએણું છું, તમારી મરજીથી ઉલટી નહિ ચાલું; તમે મારા ખ્યારા ધણી, સાચા મિત્ર ને કદજ્ઞાન રાજા છે ને હું તમારી પ્રેમમાં ગળળી ગયેલી સ્ત્રી, અંતઃકરણની સાથી અને વચની વિશ્વાસુ સેવક છું મારે તનમનધન એ સર્વ તમારું છે. કળવણી પામેલું સ્ત્રીરત કદી પોતાનું તેજ ખોડું નથી—જેમ જેમ તે વપરાય છે તેમ તેમ તે વધારે પ્રકાશ આપે છે. દુનિયાના છેડા પોતાનું ધર ને ધરને છેડા પોતાની સ્ત્રી એ કહેવું જોઈ નથી. જેમ સ્ત્રીવિના સંસાર સૂનો છે તેમ કળવણી રહિત સ્ત્રી વિના સંસાર સિદ્ધ વાઘના વાસવાળું બર્બકર રાન છે અને ભણેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ છે.

કળવણી પામેલી સ્ત્રી સમજે છે કે મારે મારા જાણી પ્રત્યે, મારાં છોડરા પ્રત્યે, મારાં સગા પ્રત્યે, મારા ચાકર પ્રત્યે, મારા રનેહીએ પ્રત્યે આવી આવી રીતે વર્તવાનું છે ને તેમ સમજી તે રૂડી રીતે વર્તે છે. તે સમજે છે કે હાંત રંગાવવા; હાંતે જઈ મુકાવવી, કાપવાળી તસતસતી કાચળી પહેરવી, હુમડાને છેડા પેટને વાટો દેખાવે માટે જમણી તરફથી લગાર ઉઘાડા મૂકવો, પટિઆ પાડવો, નીચો ચાકો કરવો, મારે ધરેણું ધાલવો વગેરેથી સ્ત્રી ખૂબસુરત નથી દેખાતી; પણ પોતાના ધર્મ પોતાથી બરાબર પળાવ છે તેના સંતોષથી અને લોકમાં માન વધેથી સ્ત્રી ખૂબસુરત દેખાવ છે. હાલમાં જેમ છોકરીઓ નિરાણે બેસે છે અથવા જાણી રહે છે તે કંઈ કળવણી નથી, ને સ્ત્રીના ધર્મ ને કમ સમજવાને તેઓએ ધરમાં ને નિરાળમાં ને પછી પાછું ધરમાં તૈયાર થવું તેનું નામ કળવણી છે વહેણું જાહેરું, ધરધેધો કરવો અથવા કસપવો; નવરાસની વખતમાં સીવવા બરવાતું, વાંચવા લખવાનું રાખવું, ધરમાં શી શી વસ્તુ આવે છે. શા શા આવે ને કેટલી કેટલી ખરચાય છે એ જાણવું. ચાકરોની પાસે પોતાના દોરમાંજ અથવા સમજાવીને અથવા ધમકાવીને કામ લેતાં જાણવું. માગેન દેરણી નેહાણી બેનય મીના અને પોતાના વસ્ત્રાં કામમાં સહાયતા આપવી. છાકરાંઓને રૂડી રીતે ઉછરવો ને ભણાવવો ધરમાં સફાઈ ને ગોઠવણ રાખવી, ખર્ચ નિયમસર રાખવો,

વખત ટાલેલામાં ન ગાળતાં તેનો કોઇ ઉપયોગ કરતાં બાણુવે, પોતાના મનની રાજી ને બુદ્ધિ વધારવી, વગરે બાળતામાં અભ્યાસ થઈ રહી રીતે રહેતું ને ઘરને રાખતું એ સઘળાં સ્ત્રી કળવણીનાં અંગ છે.

છેલ્લું શાંદુઅંક ને પછી થયું ઘર ચલાવતું, વરના માણસને સુખી કરવા, ને છાકરાઓ મોટાપાં પોતાની વારીમાં રડી માળાથ નીકળી આવે એને સાદું ને એને તૈયાર કરવાં એ ધર્મકર્મ સ્ત્રીઓના છે. પણ જ્ઞાન વિના તે શુ કરી શકે? આજકાલ બેઠકે બેઠકે નો સ્ત્રી રસા-દારાંબંધી કામમાં ગયાયલી હોય છે ને ક્યથી કરવામાં ને ફરડાં ફેંચાવામાં ને પરભુમરણસર્ખથી રહી એમાં સરસારી બતાવવામાં સ્ત્રીઓ મુખ માની લે છે ને પોતાના અમુક્ય કાળ નિર્ધરક માગે છે. આપણા ધર્મ શો છે, આપણો લક્ષ કીયા કયા ઉદ્દેશ પ્રત્યે થવો બેઠકે, કયા ભવતું સુખ તે શુ એ વિષયા વિષે સ્ત્રીઓને કંઈજ બાબુ નથી. —ખરેખર તે બિચારી દયા આબુવા બંગ હાલતમાં છે એ દારીપણાની ને દયામાગી હાલતમાથી બાદર નીકળી, ધર્મરાજ તથા ડાશીરાજમાની કટકીક નાકાથી જે દુઃખદાયક કાઝરિયા પહેલો છે તેને તોડી નાખી થાય, પોતાની બુદ્ધિ ખટવાના અને નીતિ સમજવાના કટ્ટમમાં રહી તેમાં વધારા ક્યો કરતી થાય, પોતાના સ્ત્રીજાતના હક સુખને અંગે વિચાર કરતી થાય અને પોતાના છાકરા પછવાડથી મોટા મોટા કામ કરે, વગ એળવે

મુખ ભાનવે તેને સાદું તેઓને કેળવતી થાય એ દહાડા બેવાની આશા રાખવી એજ ખુશ કરતું છે તોપછી તે દહાડા પ્રત્યક્ષ બેવા એ કેટલું હેલું ઠારતું ને સુખ આપનાર સમજવું!

ન્યાંસુવી સ્ત્રીઓના ઉપરથી ધિકાર ખરો નથી, ન્યાંસુધી જેમ આપણામાં પ્રવે સ્ત્રીઓનાં માન હતાં ને હાલના સુવરેલા દેશમાં છે તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષથી માન નહિ પામે ત્યાંસુવી તે બિચારીઓ તથા આપણે પણ સંસારસુખના કયા કાલાવા લઈ શકવાના નથી. જે બેઠું વહાલુવાય ને ઘરકામની બાજુ ઘડ કરે છે તેના ગાભપણુ સરખું બીનું શુ છે? કળવાળી પામેલા બેઠાંના ઉદ્દેશ એ તેઓની ખરી હાલત છે ખરે દ્રવ્યસખતી રિયતિ તેઓની ઉતરતી હોય છે તે. પણ પરપર પ્રેમ ને એકેકનો કલોગ એ તેઓના ખરા સુખના મોટા સાધન થાય છે. ન્યારે સ્ત્રી વિનાનું વર નહિ ને સ્ત્રીથી સઘળા સુખ ત્યારે એને કમ ન કેળવાળી આપણી જે કળવણીથી તેના સદ્-ગુણને પુષ્ટિ મળે ને મહાચરણ કૃદ થાય, જે કળવણીથી તે દેશ સુતારાના કામમાં આગળ પડીપડીને થરા એળવતી થાય, ને હુકમાં જે કળવણીથી તે અહાંના ને તહાંના કચી ભવના સુખ ભાગવે તે કળવણી અભાગી અખજાને સુધાગી રાખળા કરે તેવા દહાડા ઈશ્વરની કૃપાથી અને આપણા પરિશ્રમ તથા ઉત્તેજનથી વધેલા વહેલા આવે—અરુન.

૧૭. રોવા કૂટવાની ઘેલાઈ વિષે.

મગલાચરણ.

આ પરમેશ્વર આમાં ગુજરાતી ભાઈઓને કટકીએક ચાલતી આવકી બંગલો અને વહેમો ચાલ બહુ દમે છે ને એની વેદનામાં હોઈશુ ત્યાલગી કલવગરતુ પુરે સુખ પામવાને લાયક થવાની પણ ભવવાઈ અમને મળનાર નથી મટિ આમાં આંધળાને સંસારમાં દોરવાને તે જે વિવેકબુદ્ધિ બસી છે તેને ૨૩ દીનદયાળ વહેલી સતેજ કર, અને કુવિચારના અંધારા ઘાર કાઢારમાં તારી મેરણાના અજવાળાથી સાર ૧૨૩-નીજ સૂત્ર પાઠ

પ્રંથ સખવાની મતલમ

સમજતા પુરુષોની આંખ ધિકારના લાયક દોરે એવો પણ હંદ જેઓને જે વાતમાં હોય છે તેઓ

તેનાજ ચારી રહી તેનેજ વાજબી વસ્તુ ગણે છે. તુચારી પોતાના પાસા પૂજે છે ચાર પોતાના ધંધામાં મગન છે એ પ્રમાણુ બીજા પણ પોતાના નહારા હોના ભગત હોય છે જેની જેને બાળપણથી રેવ પડી હોય છે તેવા તે (પંચાગ્યાખ્યાનમાથી એ પોપટની વાતમાં છે તે પ્રમાણુ) આગળ સંસારમાં નીકળી આવે છે.

જેટુ થોડા માણસોને મોટ ઉપર પ્રમાણુ કહુ તેડું કુટુંબ, નાનો, ગામે, શહેર, પ્રાન્તો અને દેશો મધ્યે જોવામાં આવે છે એક લોકની રીતભાવથી બીજાની ઘણીજ તુટી પડે છે પોતપોતાની રીતિઓના (પછી થોડા કે અધોગચ) સૌ પક્ષ કરે છે હવે સારી નરસી કોની એ બાણવાની દરદા હોય છે તો જ્યારે

અદેક તરફેણ સામાની ખોડ અને ચોતાનું રૂપ બતાવે છે ત્યારે ધણી વારે બન્ને બાજુના સમજીક પુરુષોને માલમ પડે છે કે આ સારી ને તે નહારી. તેઓ એવી તકરારનો સાર ખેંચી લઈ ધીમે ધીમે પોતાની મંડળી માથી નહારી ચાલ કાઢી નાખવાને મહેનત લે છે. અને તેઓની બધુ મહેનતને લીધે નહારી ચાલ થોડ ધણે દહાડે પણ નીકળી જાય છે.

મુઆ પછવાડેની રાવા ફટવાની ચાલ આપણા ગુજરાતીઓમાં છે તે કેવળ ગણતી છે જેમ નરકની ગંધ બેળીઓએને નહિ કાદા, માછલા, તારી, દાડ વગેરેની તેના ખાનારાઓને નહિ, તેમ રાવા ફટવાના ચાલની ગંધ આપણને આવતી નથી; પણ બીજી કોમના લોકના નાકે તો ફાટી જાય છે—કેમકે એક તો તેઓને સહવાસ નહિ ને મીઠું આ કે એ ગંધથી જે જે મહાભારત નુકસાન તથા દુષ્ટ થાય છે તેનું તેઓને જ્ઞાન છે.

આપણામાના થોડા સમજીક લોકથી પણ તે ગંધ સપાતી નથી, પણ જેઓને પોતાની ખોડ દેખડાવવાને સારી સોખતરથી તથા ચાનકે આપતી એવી આરશી નથી, અને જેઓ બાંહેલા નથી તેઓને તો ગેરનુ જ્ઞાન છેકજ ન હોય તેમા કંઈ આશ્ચર્ય સરખું નથી.

એવા અજ્ઞાની ભાટુઓમાં સુધરના તથા નીતિ ક્ષાત્રી તેઓની હાલત સુધારવી એના ઠંવા બીજાં પુખ્ત થોડાકજ છે. એ સારા કામમા જેઓથી અને નેઓએ સારા આશરો આપેલા બેઠેએ. લોકના મોટા સમુદાયમાંથી તેઓના મનની રૂનિ ફેરવવાને નહારી ચાલ કાઢી નેખાવવી એ કામ મુશ્કેલ છે; પણ મુશ્કેલ આટલા માટે છે કે તે ચાલ બહુ કાળની છે “કમળું ઝાડ જેમ નમાવીએ તેમ નમે” પણ તેજ મોટું થયા પછી વાળયુ વળતું નથી” પણ એવા મોટા ઝાડને પાડનાર વટોળીઓ હોય છે ખરે. તેમ વિદ્યાવાનના પ્રેસાટણા બંદરવરે પવનથી કલક ચાલ ધસડાઈ ગયા વિના રહેજો નહિ.

રાવા ફટવાની દુષ્ટાદાયક ચાલથી ઘણા ઘણાં નુકસાના થાય છે તે આપણને યોગ્ય નથી. તે નીતિ અને ધર્મયુક્તિ હલકી છે; શરીર તથા મનને બગાડનારી છે; વગેરે એ સઘળાની આપણા ભાઈઓને ઘટની જાણ થાય તેને સાઝ છુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભાએ નિબંધો તૈયાર કરાવવા બહેરખખર છપાવી છે એ ઉપરથી શક્તિમાન પરાંપહારી પુરુષોના બેરસા બહાર પડ્યા-વિના રહ્યા નહિ હોય એમ ધાર્યામાં આવે છે તેમ હું અલપમતિ પણ નીચે પ્રમાણે થોડા વિચાર બહેર

કરવાની ખાચરા રાખું છું તે ઉપર સજ્જનોએ ધ્યાન પહોંચાડવું.

મારા ભોળા ફેશીઓની મરણ સમયની અને ત્યાર પછીની રાવાફટવાસંબંધી ચાલ કંટાળો આવે અને ચીતરી ચડે તેવી છે.

ગુજરાત તથા કચ્છના મુખ્ય શહેરોમાં (શહેર ત્યાં સુધારા હોય તેથી) હાલ એ ચાલનું ધણું પાકળું રૂપ વારં વારે જોવામા આવતુ નથી; ખાકી છે તો ખરજ. ગામડામાં એ છાકી ગયેલી ચાલ હસકે તસકે અને રગથે રગથે દીકામાં આવે છે.

મરણ સમયની પુરુષની ધાંધલ.

પુરુષોમાં રાવાનીજ ચાલ છે છાત્રી ફટવાની નથી. પુરુષોની શોક કરવાની વર્તણૂક જોવાથી ધણું દીક્ષગીર થવાનું કારણ નથી પરંતુ તેઓની માણસના મરણ સમયની ધાંધલ જોઈને સમજતા પુરુષોને ધિક્કાર ઉપજે છે મરનાર બેઠે અને મરણ સમયે માણસે કેવી રીતે રાખવી બેઠેએ તેનું તેઓને જ્ઞાન હોતુ નથી તેથી જાણીતા પુરુષો ઘણા મુગ્ધાય છે.

માણસ મરી ગયું કે તેને ક્યારે ધરમાંથી બહાર કાઢી બાળી આવીએ એ કાળજીમાં સંધા હોય છે. મરતા પહેલાં પણ સાશ્વયુક્ત નહિ એવી કેટલીએક કલ્પિત જંગમ રીતિઓથી નિર્દય સગાં મરનારને ધણું દુઃખ દે છે—મુલેલ માણસ કોટી ઉપાયે જીવતુ થનાર નથી તેને કહેલા સંસ્કાર લાયકી પકડીને કરવા જરૂરના છે તે ઘટની રીતે ન કરી, ચાલો ચાલો, મુટકું બારે થઈ જરો અને ઉચ્ચારો નહિ અને ડાહ્યોએ ધણી વાર ખોટી રહેતુ પડ્યા માટે વહેલા થાંચા, વહેલા થાંચા એવા શબ્દો કાઢે છે. ચૈતન્ય હોય છે ત્યારે જાણના બેરે હવા શરીરમાં લેવાય છે, તથા પાછી કઢાય છે, પણ બંધ પડ્યા પછી હવા પાછી બહાર નીકળી શકતી નથી. હવે જ્યારે હવા બરાયા કરે ત્યારે શબ બારે થાયજ. શબ બારે થવાનું કારણ એ પ્રમાણે છતાં જીવતુ પિરાયસંબંધીનું છે એમ કેટલાએક વહેલી લોકો માને છે સઘળી હોંહો મરણભાય આગળ થાય છે; તેજ ઠેકાણે નજદીકના સંબંધીઓ પાંકે મૂકે છે અને તેજ ઠેકાણે બેરાં બેરે શરીરે માહાની તરફ જઈ જઈ છાતી સાથે હાથ અડાળે છે ને પાંચે પાંચે પગ ચાલીને પડી જાય છે.

શરીર હાલત બંધ થાય છે એટલે જીવ ગયા એમ મનાય છે. થોડક ઉંચે ઠેકાણેથી પડ્યા થકી કેટલાએકને મૂચાં આવે છે તો રિયાએલા મારાને હજમત કરાવી, ટાગાટાળી કરી, ખાળમા પછાડી, રડે પાણીએ નવ-

ડાવી, તરત લીધેલી ભોંય ઉપર વચર લુગડે ચૂલાઆથી તેનાં ગાત્ર શિથિલ અને નાડી ગંધ થાય એમાં કંઈ તાબુબળ જેવું નથી; અને તેમ થાય છે એટલે તેણે દેહ છોડી એમ ગણાય છે. ઉપર પ્રમાણે અવસ્થામાં રાવા ફરવાના યોગ્યતાથી તે જીવની મુજબલુમાં ધણેા કમરેરા થાય છે, અને પોતાથી બાહ્યત્વ નથી ત્યારે તે અંદરથી મોટા નિસારો મૂકે છે. આપણું સાબળ છતાં મોટી બ્રમથી અકળાઈએ છીએ તો માદાને શું ગભરામણુ ન થાય ? થાયજ. પણૂ મૂર્ખે ગુજરાતી લોકો તેજ ટેકાણુ રાવા ફરવાથી શોર કરી મૂકે છે. એટલામાં ફરવાએક જણુ વાસ દોરડી લઈ આવી ચડલા આગળથી એ એ કરતા આવે છે—તેઓ તરતજ જલદી જલદી જુલમી રાગના સિપાઈઓની પેટે પેલા રાખને તાણીને શીકડી બાંધે છે—ને રામ બોલો ! રામ બોલો ! રામ બોલો ! ભાઈરામ—એમ બ્રમ પાડતા રાગો ભટતા દોડતા દોડતા રાખને ઉછાળતા અને તેનુ માથું આમ તેમ લબડાવતા વિચિત્રરૂપે મસાણામાં જઈ કાઠડીને અકળામણથી ભોંય સાથે અકાળે છે—મરનાર ઉપર ગુજરાતીઓની કેવી અપ્રિયતા છે આ ! તેઓ કેવા દુશ્મન ! અને કેવા જંગલી ! ચિતા ઉપર રાખને ઝાડી એ એ કરી આગ મૂકી તે બળી રહે ત્યારુપી નિરાતે ગપ્પાં મારે છે—ત્યાજ કેટલીએક કાયથ વગેરેની નોતોમાં વખતે વિવાહ લક્ષ્મી વાતો થાય છે, ને વેળાએ બર-ખર સાટા મરાય છે ને ખીડી હુકા પણ પીવાય છે. કેટલેક કેકાણુ ભાટેલાઓમાં રાખ બળી રહુ ન સૌ નહાય. ૫ તરત તેઓ લાડુ ખાવા ખંડી પડે છે બાળી આવીને ઘેર આવે તે વખત ચડલા આગળથી એ એ એ એ એ થતું રાગ થાય છે. ઘેર આવ્યા પછી પાસેના સગા એકદમ સારી પેટે રોઈ લે છે.

મરણકાળ કાઈ ધ્યાનસેનો નથી. તે વખત એવી મરતી શાને જોઈએ ? મુઠા તેને બાળી આવવાના તો છાજ, ત્યાર પછી બે વડીની વધારે ધીરજ કાં ધરતા નથી ? મરનાર ઉપર વેર કેમ આવેા છે ? સગાને શીકડી બાધતા કેમ જીવ ચલાવા છે ? તમે મોટે શોક છે એમ કહો છો ને ટાડીઆમાં તો જીર ખતલાવો છો—શોક હોય ત્યા ટાડીઆમાં જીર ન હોય તાણુતના દહાડામાં મુસલમાનોનુ કુંડ ફૂલો ફૂલો કરે છે તેવા જંગલી તમે દેખાઓ છો ! સમનામ શું મનમાં લેવાતું નથી ? સમનામ લો છો તે ઠીક છે, પણ તે લેવાની એવી રીત નથી—ભાર ન જણાય તેને સાર વહાણના ખારમાંની પેટે ગોઠેથી હલો છો ! રામ ! તારી ગત અકળ છે એમ જણી કોઈ સમનામ લેતા નથી, પણુ બોલકું તે ભાલર. એમ સમજી ઉછાંછળી રીતે ને શબ્દ

કાઠી પ્રશ્નને તમે તરછોડો છો ખારવા ગીત બોલે છે તે પણ કાવડી રીતે, પણુ તમે તે તેના કરતાં પણુ છુંડા થાઓ છો—ધિગામરતી કંઈ સોહની નિશાની નથી મોટે તેને છોડી દઈ મેલીરાઈ પડેા. દક્ષણીઓ અને પારસી, અંગ્રેજ, મુસલ વગેરેની મુઠાં લઈ જવાની રીત કામીજ તારીફ કરવા કાયક છે.

રાખને બાળી આવ્યા પછીની પુરુષની વર્તણુક ઠાહી છે. તેઓ એક બીજને મળવા આવે છે ત્યારે વિવેકની રીતએ એક બીજના દુઃખનાં સમાધાન કરે છે. નવ દહાડા સાદરી નાખી બેસવાનુ રાખે છે તે પણુ ધણું કાવકું છે એ ઠાહી ચાલ આપણાં બેરાઓમાં જેમ બને તેમ જલદી આવવી જોઈએ. મરણુ દિવસ ગયા પછી પુરુષો રાવાતું રાખતા નથી, પણુ મરનારની ક્રિયા કરવાની તથા નાતના કરેા આપવાની રીકરમાં રહે છે.

સ્રીઓની રાવા ફૂરવાની રીત.

મરણ પ્રસંગની ગુજરાતી બેરાઓની વર્તણુકથી તો તોભા ! રાખ ધરમાથી નીકળ્યુ કે ભણે કુચવતો જવાજાન મુખીજ ફાટયો હોયની તેમ તેઓ છાતી અને માથાં ફૂટે છે ને રોઈને બરકા પાડવા મરી પડે છે—રાખને ચડલા લગી વળાવી આવી ત્યા ધબડ ધબડ છાછ્યા લઈ છેડો વાળતા અને કહવાત કરતાં ધર આગણુ આવે છે. એ ટેકાણે પછી નાત તથા ગામના રિવાજ પ્રમાણે રડતું ફૂટતું થાય છે.

ધોધા ભાવનગરમાંના બેરાઓ એ વેળા જવાલાયક રમુજ કરી મૂકે છે. રાજવણુ તે એજ દેશની. એણી પાસનાં ગામો મધ્યે સઘળી નાતમાં રાજવણુ ગાવાની ચાલ છે બીજ ગુજરાત તરફના દેશોમાં બ્રાહ્મણુ વાણીઆમાં એ ચાલ અસલ નહોતી, પણ હાલ દેખા-દેખીથી ચાલવા માડી છે. સોનારંગેા, સુતારણુ, કરોળણુ. ભાઈઓ અને કેટલીએક બ્રાહ્મણીઓ રાજવી ગાવે નામજદી કહેવાય છે

જે નાતમાં રાજવણુ ગાવાની ચાલ નથી ત્યાં તો સારી પેટે ફૂટતું ફૂટાવતું અને છેડા વાળવા એ હોય છે—અને રાજવણુના જેવા પણુ ધીમા સરતું “હાય હાયરે વજજર બાણુ માર્યા, હાય હાયરે તાકી તીર માર્યા” એવી રીતનું જખખર ફૂટણું ચાલે છે. તે નહાઈ આવ્યા પછી ચાલે છે તે છેક ડાણુ આવતાં યુધી ને વળી પછી મોડી એક વાર. ક્ષત્રીઓમાં હાથને ટેકાણે વાય બોલે છે. “વાયરે ઉલડી બંગા, વાયરે અવળા ચકર, વાયરે નેવના પાણી. વાયરે ઉલટાં બચ્યા, વાયરે રમતા, વાયરે જમતા, વાયરે બોડીઓ, વાય વાય વાય.”

રાજવી રાજવણ્ણ ગવાય છે તેમાં આવી રીત છે કે
મરનાર જીવાન હોય તો લાડડા અથવા રાજવીને ટેકે
ઘેરાં વિલાપ કરે છે; જીવાન ઘેરીને રાજવણ્ણને ટેકે; ધરડા
પુરુષને બાપજી અને ધરડી ઘેરીને માવડી અથવા
માબાઈને ટેકે ગાય છે. એ કુટુંબમાં શો વિષય છે તે
આપણા પુરુષોના નબળામાં નથી સળખ થોડીએક
નજી કરે છે.

“ રાજવીરે હંચો તે બંગલો બબરમાં
રાજવીરે નીચાં તે સોનીડાના હાટરે.
રાજવીરે આ એવો સોનીડો તારે પર ગયો
રાજવીરે સાંકળી લઈ આવ્યો મોઢા મૂલના
રાજવીરે સાંકળી તે હોરી હોરી શુ કરે ”

હંત્યાદિ હંત્યાદિ હંત્યાદિ
“ આંચે લાડારે આજનો દિન ઉજવેદા:
આંચ, આંચ, આંચ, આંચરે લાડા. ”

હં હં હં

“ આંચે માલીડા હાટ ઉઘાટ રે,
રણક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં;
આંચે ડડાં છાગલાં લાવ રે,
રણક દેવડી રૂએ રે વેરાગમાં;
આંચે છાગલા કોને કાળે રે,
રણક દેવડી રૂએ રે વેરાગમાં;
આંચે પદેણુને કાળે રે,
રણક દેવડી રૂએ રે વેરાગમાં. ”

હં હં હં

એ પ્રમાણે સોની અને સાંકળી, તંબોળી ને બીડલાં
રંગારો ને છાટણાં વગેરેને ઉપર પ્રમાણે લહેકાવે છે.

આંચેરે પીતળ લોટા જળે બસ્યા રે,
નહું જરૂર છે.

“ દાતણુ વેળા વહી મઈ રે.

મરણું હક છે.

“ ચિનાઈ પ્યાલા તેલે બસ્યા રે:

નહું જરૂર છે.

“ મરદન વેળા વહી મઈ રે:

મરણું હક છે. ”

હં હં હં

“ હાંચરે હંચો મેડી તે અસમાનમાં રે.

આંચ આંચ લાડા હાંચ હાંચ રે ”

હં હં હં

“ આ શી ડડી લીંબડીઆની કાંચ રે,
મરણો બોલ્યો રે કરાધનો.

મરણે એના દીકરા જગ્યાએ રે,
આંચે જનેતા એકવાર બોલો રે.
આબળા ચાલ્યા તે ક્યારે આવશે,
દીકરાને છેલ્લો જીહાર રે,
હંચે નહિ આતું બીજવાર રે, આ શી. ”

હં હં હં

“ આંચે અભિમન રાવણુ સીતા હરી ગયો,
આંચે શીખામણુ નીધી સારી રાત
મમતા મોહના બસ્યા વહી ગયા,
આંચે અભિમન મનોહરી મનસુ
બાલાવીયા
આંચરે રામની સાથે માંધ્યાં જીપ
મમતા. ”

હં હં હં

“ સોનીડાને હાટરે,
શુરે વળુંધ્યા કાળજીઆ લાડકા;
ડોસીડાને હાટરે,
શુરે વળુંધ્યા મણીગર લાડકા
સરખંધો હોસ્યા પણુ હોરીએ
ન નબળુ આશાબર લાડકા. ”

હં હં હં

“ અરે અભિમન ચડયો રે રાકાર
ઓતરા રાણી આણા મોકલ્યાં.
અરે અભિમન ડોશીડાને હાડ,
સરખંધો વસાવે મોઢા મૂલમાં.
અરે વસાએવા વાર કવાર.
જેવા પહેસ્યા તેવાં ઉતસ્યાં;
અરે રાણી ઉવે રંગ મોહલ,
દારી રૂએ દરબારમાં.
અરે ધરમાં રોશે ધરની નાર,
પોપટ રોશે પાંજરે;
અરે ઘોડા રૂએ ઘોડારમાં,
હાથી રૂએ હલકારમાં,
અરે વનમાં રોશે લીલા ઝાડ,
છાડ રૂએ ધરઆગણે;
અરે ચોરે રૂએ ચારણુ ભાટ,
હાટ રોશે હાટ વાણીઆ. ”

હં હં હં

“ બાપજી જાડલો મૂકીને
ધૂપમાં કેમ ઢબ્યારે બાપજી.
ગુલાબોના કુપા ફળી પડ્યા,

એલાએસીની ખુશખો બહી નઈ રે,
ગોકુળ મેલીને મથુરા ગયા

૬૦

૬૦

૬૦

“પાછલી રાતના પરંદીઆરે ડડાં માખાઈ
સુરજ બગ્યોને રથ ભરીઆરે
દીકરાએ આવી રથ રાકીઆરે
અમને બલામણુ દેતા નનઆરે
રામજના રથ પાછા નહિ વળે ”

હવે એ ગીતોમા બહીવાર શી છે તે સૌના નવપ્રયામાં
હશે મરણ અને મરનાર નંદ એવા ગીતના કેઈ ખર-
ખરો જરૂરના સંબંધ દેખાતા નથી. પરાક્રમી અને
સુખવાસી પુરુષોનું તથા ભોગની વસ્તુઓનું દાખલા
દાખલ ફેલ્ટ સંબંધોનું થાય છે. સમર્થ લાયક રાજ
મરી નય છે તે વેળા સૌને શોક થાય છે, ન તે શોક
કોઈ કવિએ અભિમન્યુના રાજ્યામાં ખરાબર ચીતર્યો
છે. જે દિવસોમા પ્રથમ રાજ્યા ગાવાનો ચાલ નીક-
ળેલો તે દિવસોમા એ ગાવાનું કારણ દિવાસા લેવાને
મટિ હશે. આવી રીતે કે મોટા મોટા પુરુષો મરી
ગયા છે તેો આપણે શા હિસાબમાં ? પણ એ કારણ
તો કોઈ હમણા સમજવું નથી. રાજવણુ ગયાર્દ કે
બેરાંના મતમા એમજ આવે છે : આત્રુ આત્રુ સુખ
મરનાર અને આપણું નજ ભોગવ્યું જા' એ આશું
આવતું એટલે એ દીલગીરી. એ ગીતોના યાદી રતર
અને હાળ, અસર કરતી રીતે બેરાંને શોકમા નાખે છે.

એ રાજવી ગાતા ગાતા અને કટતાં કટતાં બેરાંઓ
ઉપરાઉપરી પછાડીઓ ખાય છે-જાયલેના ઉપલેા છેડા
કાઠી નાખી કમરે લપેટી હાથના હસવા જેવા ચાળા
કરે છે ને છટી લટ રાખી આરંભ છે તેથી ડાકેનું અને
બિખારણોના જેવી તે દેખાય છે

ધર આગણે બેરીઓ ખરાબર માણાકૃતિમા કબી
રહે છે તે ગોળના મંચમા જ બેરીઓ આવે છે; તેમા
બખ્ખે સામસામી થાય છે અને એવા સાક્ષીના છેડા
સૂરમા સટ દઈને માથેથી કહાડી કમરે બાંધે છે. તેઓ
પોતાના હાથ અજળ રીતે ઉંચા કરી રાજવણુ ગીતના
તાલસર છાતીમા અકાળે છે બીજી બાથડીઓ ધણુ
હાથ ઉંચા કરતીઓ નથી પણ ગીતના ટેકા પુર્યા કરે છે.
શોડી વાર પછી પેડી વચમાની ચાર નય છે ને બીજી
આવે છે. એવામાં યાદી ગયાથી અથવા શર ચઢયાથી
અથવા મૂર્છા આવેથી અથવા ઘોંટા શોક છે એમ દેખ-
ડાવવાના વિચારથી કોઈ એકાંતક જટ લઈને પછાડી
ખાય છે. તેને ઉંચકી લેવાને સઘળી બેરીઓ દોડી
આવે છે. તેમ પેલી વધારે બેકરા પાડે છે. એ રીતે

સડકના રસ્તામા નાગાં હોવાં રહેતું, હાથના ને રાસી-
રના ચાળા કરવા એ મર્યાદાથી ધણું બહાર છે. વેશ્યા
નાચે છે, ગાય છે તે પણ રંગજા કાઢે ધરમા અને મર-
નદા તથા મનસર પણ આપણી બાથડીઓ તો
વેશ્યા કરતા પણ નદે નકકટ નભવતી. ઉત્તરો લોક
દેખે ત્યાં કહાડે રાસીરે જંગલી ચાળા કરવા એ તેઓને
કેતું હલકું અને આપણે કેટલું શરમાવાનું છે ? એ રાકેળો
યાકે ત્યારે બેસે છે અને એવામાં કોઈ નવા બેરાં
આભરવા આવ્યા તો તેઓને માન આપવા સાથે ન
દુખીયારા બીએ એમ જણાવવા સાથે સવે પાછા
હોવા થાય છે ને નવી આવડી બેરીઓ કછમી કછ-
ળીને બોલે છે તે વખત તો યુરોપખતના દેગોમા
પાલકનો નાચ થાય છે તેના સરખું જણાય છે વાહરે
તેઓના કંઠવા અને કંઠવા' ધિક્ક છે તેઓને' આપણી
બાથડીઓ દેખાય છે તો નાનુક પણ કંટની વેળા
એટલું ભેર કાણુ નાંખે કચાથી ચાળે છે'

મુબઈ સરખાં મોટા ગહેરના સડકના રસ્તા ઉપર
જ્યારે રાજવી ગવાય છે ત્યારે તે વેળાને ઝેટામાદ
લઈ યુરોપના દેશોમા મોકલ્યા હોય તો પાના લોકોને
તે બેરીને કણકણ આવ્યા વિના રહેવું નહિ જ્યારે
નાંખે કે એઓ ગુજરાતી વાળીઓ સાક્ષીના બેરાંના
ચિતાર છે ત્યારે તેઓને આપણા વિષે કેવા વિચાર
આવે તે સૌની નજમાજ છે બેરાંના ટોળાની આર-
પાસ પારકા લોકોની મંદની બરાય છે ને એઓ નિરાંત
બેરાંના હાથડા રાસીર તથા ચાળા નય છે. અજળ
જેતુ છે કે જે બેરીઓ યુગદાને માથાથરી સવા હાથ
બહાર તાણી ધુમટા નરે છે તેઓ એ પ્રસંગ ધાળીજ
નિર્ભજ બને છે

કચ્છ તરફના બેરાંઓમા કબા રહીને કંઠવાની ચાલ
નથી એ તો ધરમા એક જુદા આદરમા બેરી જાયલેના
ઉપલેા છેડા કમરે બા' છાતી ને નંદ ફરે છે.
એ બેરાંનું રોતું જુડીજ તરફનું છે ધરમાં સંકાસ
હોય તો ધરને આગણે ભાતના બાંધ પથરાતી તે ઉપર
બેરી ધુમટા તાળીને રાય છે અજર કંઠાપિ કારીનું મરણ
થયુ હોય છે તો કોઈ લેખી-મુસલમાનીને પૈસા આપવા
કણક કરી તેડાવે છે, ને એ ફરે છે અને રાય છે તેમ સઘળી
ભાડીઓ અને છપરીઓ કરે છે.

ધરનું મરણ હોય છે તો ખરખખાટ હસતું અને લોક
લાજનું દટાનું ચાલે છે વેળાએ છોકરાનું મરણ થયુ
હોય ને તેનાથી અથવા તેના માખાપ બેન વગેરેથી
તેની વહુને સુખ ન મળ્યું હોય તો તે વહુની તરફના
બેરાં આભરવા આવ્યા હોય છે તે વહુલાણનાં ભુડાં

ખોલે છે. પછી સામસામાં મેણાં ચાલે છે ધરની લડાઈ લોકને જણાય છે. ફટવામાં સામસામાં વેરના બોલ કઢાય છે અને કંકાસ થઈ પડે છે. દેશીઓ ! જતા નવો એ શોક કરવાની રીતને ! ખબ્બા તે ઝેરાના શોક કરવા જવાં. લોકો શત્રુસંગને તેના મંદવાટમાં જવા જતા લાગે છે, પણ તેને મરણે જલદીથી તેને ઘેર આહવા નય છે. એ વાત કેટલી ઉલટી ? દુશ્મનને મરવો ઇચ્છવો, તે મુઝો કે તેને ઘેર ફટવા જઈ લોકને શોક ખતાવવો ને વળી પાછું ત્યાં તેનું છુંડું લોકને ને પીટયો મુઝો તો સાર એમ અંદર-ખાનેથી જણાવવું ! એ તે મું ? ઝેરી જનાવર સારા પણ વેરી સગાં ખોટા. ઝેરીઓ વિવેકથી રહેવાને ને વર્તવાને લગારે પણ મન નથી કરતી.

જ્યારે મધરાતે અથવા પાછલી રાતે કોઈ મરણ પામે છે ત્યારે તે વખતે જે આકંઠ થાય છે તે આડોશી-પાડોશી વગેરે મોહોક્ષિના લોકને તીરના જેવું હૈયામાં બોકાય છે ; સૂતેલા માણસો ઝબકી ઊઠે છે, બાળક ચીસ પાડી ઊઠે છે અને અધઓડકને આભર ચાલતો હોય છે તો પેલી રોવા ફટવાની ચીસથી કેટલાએક લોકને ભયંકર આભજની બીક સાંભરી આવે છે ને એ એબકમાં કેટલાએક મરી પણ નય છે.

કેટલાએક રોતાં ઝેરાઓની પછવાડે છાકરા રોતાં ટળવળે છે. કેટલીએક ઝેરીઓએ જવતા ધણીને સુખ નહિ આપ્યું હોય પણ તેનાં મોત પછી તેઓ લોકમાં શોક જણાવવાને “ઓ મારા ભાયગછરે” એવી પોક મૂકે છે.

સુવાવડી મરી નય તો તેને પીયળ કરી ચોટલો ફટો રાખી તેનું રૂપ વધારે ભયંકર કરે છે. સુવાવડીની તો અસદ્ગતિ થાય છે, તે તો વનવાગોળ અવતરે છે, તે તો ચૂડલ થાય છે, એવા એવા ખોટા ખોટા વહેમો વિચાર ઝેરાઓનાં મનમાં રમી રહેલાજ હોય છે. એ વાતના વહેમથી અને ધારનીથી કેટલીએક સુવાવડી-ઓએ ચોતાના પ્રાણ ખોવા છે અને કેટલીએક ગાડી બની ગયેલી છે. બાળક ઝીઓના મરવાથી અને છાકરા ન થયેલા ઝીઓના મરવાથી પણ તેઓ ખૂત-ચોનામાં અવતરે છે એવું કહેવાય છે.

હોળી દિવાળી વગેરે તહેવારને ટાલે ઝેરા મુઝેલાને વિશેષે કરીને રોય છે એ પણ કલ્પના જુદીજ છે. આડે દહાડે સારં સારં ખવાય, સારાં લુગડા પહેરાય અને ટાલે ન પહેરાય ! પુરુષો વેપારવણ કરે, પૈસો અને સુખ મેળવવાની કાળજીમાં રહે, નાચરંગ કરાવે, ગાડી-વોડે ઘેસે, હનણી નય અને વળી શોકમાં બીએ

એવું તે મોહું રાખે છે ! શોક ને રોષ એક બીજાથી કેવા ઉલટા છે ! શોકને ટેકાણે રોષ કરવો એ માહું, રોષ કરી શોક ખતાવવો એ જુઠકાણું, અને શોક રોષ ભેગાં રાખવા એ મોટી મૂર્ખાઈ છે.

સુરતના નાગરની તથા બીજી કેટલીએક નાતમાં (ડાહી રીતે) રોવા ફટવાને નવ દહાડામાં સમાપ્ત કરે છે. કચ્છમાં તેરમે દિવસ સમાપ્ત થાય છે, પણ ગુજરાતમાં બાર દિવસ સુધી તો સાજસવાર સપ્તાય છે, પછી કેટલીએક નાનમાં વર્ષ દહાડા સુધી સાફજ મહોડા વળાય છે ને કેટલીએક નાતમાં રોજ સાજ ને સવાર પોક મુકાય છે કેટલીએક નાતમાં માસીસા વરશીએ પણ બ્રાહ્મણ જમી ઊઠ્યા કે ઝેરાઓમાં, ધી, ધી, ધીપ, ધીપ, ધીપ, ધીપ સારી પેટે થાય છે.

ચિતા હંડયા પછી તો લગાર રોવું નહિ, રોવાથી ધણુંજ પાપ લાગે છે તો રોજ અને જે દહાડાની જે ક્રિયાથી મરનારની સારી ગતિ થવાની તે દહાડે એક પાસથી તેનું યુદ્ધ કરવું ને બીજી પાસથી તેને આસુ લીંટીથી અપવિત્ર કરવું અને એ ઝેર બોળન તેને કરાવવું એ દુષ્ઠ મા, દુષ્ઠ બેન, દુષ્ઠ દીકરી અને દુષ્ઠ સગાંના ત્રાસદાયક જુલમ છે.

મરનારના વિભેગ રહેલાં સગાં કાણે માટે ને કાણે નય છે પુરુષને માત્ર આ ઓ એ એ કરવું પણ ઝેરાને ફટવા પીટવાથી મરવા જેવું થાય છે વર્ષમાં મરનારને ઘેર ધણીએક કાણ આવે છે તેથી તે મરનારના વાલીઓ શરીરે અને પૈસે હેરાન થાય છે. મરનારના સગાં પૈસાદાર હોય છે તો ત્રણ ચાર ટેકાણે કાણ મંડાય છે. સાર સારે થાણું કરીને રસ્તે ખાતાં ને ગમતના તડાકા મારતાં કાણીઓએ મરનારને ઘેર નય છે ને ત્યાં રોવા ફટવાનું કરી પાછા મેળ મારતા ઘેર આવે છે. જેમ જત્રાના સંધમાં મુખ્ય સંધવા કેટલીએક રીતે બીજાઓની ખરદાસ્ત લે છે તેમ મુખ્ય કાણીઓ ચોતાના સાથને તેઓને ગાડીભારાનો ખર્ચ ચોતે આપી કાયદો કરે છે. હવે જુઓ કે તે સાથીઓ-ને ખરે દુઃખ લાગવું હોય તો બીજાનો ખર્ચ શા સારે લે ? પણ કાણે જવું તે તેઓને મનને વિષે વિવાહમાં જવા સરખું છે. કાણે જવાનું કારણ કંઈ સમજવું નથી. દિવાસો દેવો તે તો કાળજની મારફતે થઈ શકે છે. એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે કાણે જવુંજ નહિએ.

નાગર બ્રાહ્મણોમાં પુરુષો ધણે શોક પાળતા નથી, ચૌદમે દહાડેથી બહાર જમવા નીકળે છે. ધણીખરી નાતમાં બે ત્રણ મહિના સુધી જમવા નીકળતા નથી, પણ કેટલીએક નાતમાં પુરુષોએ જમ્યે વર્ષ સુધી

શોક પાળવાની ચાલ રાખી છે. વડોદર, અમદાવાદ, ખંભાત વગેરે જગાનાં બેરોગીઓ, વર્ષ દહાડામાં જ મહીના સુધી તેો રાતે એક વાર સાતુ અથવા કાચું કાંદે ખાઈને પડી રહે છે ને છ મહીના પછી એક વાર જમવાનું રાખે છે. ત્રણ મહીના, છ મહીના, વર્ષ, બે વર્ષ, જન્મભરો એ પ્રમાણે બેરોગીઓને ખાણું (શોક) હોય છે. કેટલાક બેરોં ખાણું પાળીએ છીએ એમ કહેતાં જઈ જાનું છાનું મિથાન સપાટિ છે.

બાળપણમાં રાતે તેને વર્ષ બે વર્ષ સુધી ખુણા પાળવો પડે છે. તે બિચારી ખુણામાં જીવતી મુર્છિત એમ રાઈ રાઈ નિરાસા મઠે છે.

જન્મદાતા કોઈ મટિા પુરુષ સુઓ હોય છે તેો ગામના સઘળા પુરુષો મૂઠ મુઠાવે છે તથા સફેત પાઘડી બાંધે છે. કેટલાએક (છીછલા) ઠગોળીઆ ખીબને રોવ મમરા ગાંડીઆ ખવડાવી સૂતકી કરે છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણ બાળીઆ ચોથીઆં, દરો, અગ્નિ-આરમા જમવા નથી છે. કેટલાએક કશ્વ કરી તે દિવસે નાતને નોતરે છે અને ગોરના દિવસમાં છાકરીઓને ફટાં શીખવે છે.

જગાની સંકોચને લીધે સઘળી વાત સચિરતર લખાઈ નથી, પણ ભાત બધાવાની પરીક્ષા એક ચોખો ચાંપી જેએ થાય છે તેમ આટલા વર્ણનથી સાંભળનારાઓની ખાતરી થઈ હશે કે ગુજરાત તે બરેખરી ગાંડીજ છે ઉપર કલા પ્રમાણે ગુજરાતીઓમાં ધિક્કારવા નેજ રટવા ફટવાની અને અતિ શોક કરવાની ચાલ છે. વિદ્વાદાન મેળવવા ઉપરથી મન બીડીને આ જગડી વાત ઉપર બેઠું છે. જેટલું બેરોગીઓનું ધ્યાન રેવા ફટવા ઉપર છે તેનો સોમો ભાગ લક્ષ્મી ગણવા ઉપર હોય તોપણ તેઓ ડાહ્યા, જ્ઞાની, અને સુખી થાય. હમણાં તેઓ દુઃખી છે તેથી આપણે પુરુષ દુઃખી છીએ અને તેથી આપણો દેશ સુધારામાં બહુજ પછાત છે હું દીલગીર છું કે મારે આપણી અંદરની વાત બહારના લોકની આગળ કહેવી પડી છે, પણ એમ કીધા વિના ગંદ બાઈઆ ઠંકાણે આવે તેવા નથી એમ સમજીને મેં આટલું લખ્યું છે.

એ ચાલની ઉત્પત્તિ.

“આણું સમાય પણ ગયું ન સમાય” એ કહેવત બરેખરી છે. મરણ થવાથી મરનારનો અને પછવાડે રહેનારનો મોટો વિભેજ થાય છે. મરનારનો વિભેજ અને મરનાર ઉપરનું ભેળું હેત તે વેળા તેના સગાને સાબરી આવે છે તેઓને પોતાના સ્વાર્થમાં ખલેલ પડયાથી મરનાર ઘણું સાબરે છે. તેઓને તેના તથા પોતાના

સંબંધી નાના પ્રકારના ચિતાતુર વિચારો ઉપર છે તેથી કરીને સ્વાભાવિક શોક પેદા થઈ તેઓ રૂદનથી કષ્ટાંત કરે છે. ઘણી અકળામણને લીધે તેઓ પોતાનાં શરીરને વરા રાખી શકતા નથી, વેળાએ આપો આપ હાથ ઉછળે છે.

મુઓનો ઘણો શોક કરવો મિથ્યા છે એમ સમજી પુરુષોએ તો ઘણું રોડું બંધ રાખી જે પ્રકારે મરનારનું અને પોતાનું ભહું થાય એવી રીતે વર્તવા માંડ્યું. પુરુષને ઈશ્વરે બહારનાં અને અધરાં કામ કરવા સાડ નિર્માણ કીધો છે મટિ તેને ઘણી ઘણી તરેહના બચ તથા શોકને પ્રસંગે દુઃખ ખમવાં પડે છે તેથી તેની જાની વધારે કઠણ હોય છે, પણ બેરોં ધરનાં અને નાનુક કામ કરવાને માટે સંખ્યા છે-જે દુઃખનો ભાર પુરુષને ઘણો થોડો લાગે છે તે ભાર વહેવો અબળા જાતિને બહુ સખત પડે છે.

પુરાણો તથા ગ્રાંથાઓથી સાદુ માલમ પડે છે કે પ્રાચીન કાળમાં હમણાંના જેવી હસવા જેવી ચાલ નહોતી. બેરોગી પોતાના વહાલાનાં મરણ સમયે ધર-માંજ રૂદન કરતાં ને વધારે અકળામણ થતી તો કોઈક વખત માથું ઊતી ફટાં; પણ થોડી વારમાં આડોશી-પાડોશી નાત વગેરેના બેરોં તેની પાસે એકઠાં થઈ તેને દિલાસો આપતાં-તેઓ ચચેલા દાખલાઓથી એક બીબનાં દુઃખની વાતો કરીને આકંદ કરતી બીઓને ધીરજ આપતા હમણાંની પેઠે તેઓમાં ભારે ફટણાથી શોકને મહલાવાની ચાલ નહોતી.

સગાં નાતીલાં બાચડીઓનું એકઠું થવાનું કારણ આજ કે દુખીઆરોઓને રોતા રાખી તેઓને દિલાસા અને હિંમત આપવા તથા મુએલાને અવલમજલે પહોંચાડવું એ કારણ તથા અસલની ડાહી રીત એ બેને બહી જઈ હાલનાં બેરોં નિર્દયપણે જમ દાઝયા ઉપર હડામ તેમ બળતા પેટમાં દીલગીરીના ભેરસાડપી ધી હોરયાં કરે છે.

સઘળી વર્ણના હિંદુઓમાં એવી રીતે શોક કરવાની રીત નથી. દક્ષિણ તથા મારવાડ ગુજરાતની પડોસમાં છતાં ત્યાં એવી ચાલ નથી.

આપણા બેરોગીઓએ એકઠાં થઈ સૌએ રોડું અને ફટું એ ચાલ કચારથી અને ક્યાંથી આવી તે કંઈ ખાતરજમાથી કહી શકાવ નથી, પણ એવું અનુમાન થાય છે કે મુસલમાનનો એપ લાગ્યો હશે. હિંદુસ્તાનના જે ભાગમાં મુસલમાનોએ નવું પડાવ રાખ્યો ને જ્યાંના લોક મુર્ખ હતા તે હેકાણે આ ચાલ પ્રથમ નીકળી. જે કોમનું રાજ્ય તે કોમની રીતભાત ઘણું કરી

રૈયતમાં આવેલ. હજી પણ ધણાખરા આપણા સર-કારી દરબારી યુજરાતીઓ કારસી જળાં અને મુગલાઈ રિવાજ પસંદ કરે છે. મુસલમાનના રાજ્યમાં કોઈ હિંદુ પ્રધાનને ત્યાં કોઈનાં મરણ સમયે તેનાં ઘરનાં ખેરાઓએ તથા બીજા ધણાઓએ (પ્રધાનનું ઘર માટે) મોટા ઠાઠથી કોઈ મુસલમાનીની પાસે શોકનાં ગીતો ગવડાવીને કંટયું હરો અથવા પોતે જોએ એકઠા મળીને તેમ કીધું હશે. મોટા આદમીને ઘેર સ્વાભાવિક શોક મોટા ડોળથી દેખાડવા પડે છે. એ હું કહું છું તેને કચ્છમાં ચાલતી રીત પુષ્ટિ આપે છે. એ પશ્ચિમના લોકે ધણા મુખરેલા પુરુષોનાં મોઢાં દીઠાં નથી ને તેઓ સઘળાં વાતે પછાત છે; અને ન્યારે કોઈની સંગતથી તેઓને પોતાનો રિવાજ બદલવાને બન્યું નથી ત્યારે તે રિવાજ ત્યાં પહેલ વહેણે ચાલેલો જણાવે.

દહાડે દહાડે એ ચાલ કામ કામ પસરી વળી અને ગામની તથા લોકની રીતભાત પ્રમાણે તેમા ફેરફાર થતો ગયો. આપણા સોખતીની સારી ચાલ આપણામાં આવતાં વાર લાગે છે, પણ નહારી સહજ આવે છે.

ગમે ત્યાંથી એ ચાલ આવી હોય, પણ આટલું તો ખરૂં છે કે ન્યારે આપણામાં એ ચાલ પૂર્વે નહિ ત્યારે બીજાની દેખાદેખીથી આવી છે. એ ચાલ સુકસાન કર્તા છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ અણુસમજી લોકની પાસથી આવેલી છે.

હમણાં કૂટણું અને કૂટણાની રીત એ તો જરૂરનાં થઈ પડયાં છે. પરાણે પણ કૂટણું. રોડનું પછી પણ કૂટણું પહેલું. હાલની બાયડીઓ, સ્વાભાવિક આકંદ થાય તે શોક થવાની નિશાની નહિ પણ જેમ કૂટણું ઉઘાડાથનું ગાળે તેમ શોક વધારે એમ સમજે છે. કૂટણી વેળા હાલની બાયડીઓને આ વિચાર આવે છે ને આપણાથી બરાબર કૂટણું હરો કે નહિ, આપણને કોઈ મૂર્ખ તો નહિ કહે. આપણે દુખીઆરાં છીએ એમ લોક જણાશે ખરા વગેરે. એ ઉપરથી જોતાં ખુલ્લું જણાય છે કે હાલનું કૂટણું લોકને દેખાડવાનું માત્ર છે.

બીજાં ને આલડવા આવે છે તે સઘળાંઓને કંઈ રોડનું આવડું નથી માટે તે ઠેકાણે પોતાનાં મરી ગયેલાંને સંભારે છે ને એ રીતે ન લાવવાની એવી ગેઢેશ દીલગીરીના આવેશમાં મરનારાં સગાંને બતાવે છે કે તમારે માટે અમે દીલગીરી છીએ. કેટલું જુઠાણું આ ! અરે કેટલીએક બાયડીઓ તો એવી ઉસ્તાદ હોય છે કે એક આખમાંથી આસુની ધાર ચલાવે ને બીજી આખમાં ઉશક ઝરાવે છે.

એ ચાલ જરૂરની નથી; માઠી અને ખોટી છે.

જે વાત જરૂરની હોય તે સઘળે જોવામાં આવતી જોઈએ. એ ચાલ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આ દેશમાં સઘળે જોવામાં આવતી નથી. બીજા દેશમાં શોક કરવાની રીતિ આપણા જેવી માઠી નથી. હિંમત ધરીને કહું છું કે આપણા જેવી રીતિ આખી પૃથ્વીમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. કેટલાક કહે છે કે રડવા કૂટવાની ચાલ આપણા બેરંગોમાંથી કદી જનાર નહિ. પણ સુવિચારથી શું નહિ થાય ? શોક કરવાની બીજી ડાહી રીતો ધણી છે માટે એ ચાલ જરૂરની નથી. એ ચાલ માઠી આટલા માટે છે કે એથી ધણાં ધણાં સુકસાન થાય છે ને ખોટી આટલા માટે કે મનુષ્યમાત્રની વિવેકબુદ્ધિને તથા શાસ્ત્રોને તથા ઈશ્વરના નિયમોને અનુસરતી નથી.

બાયડીનાં શરીરને સુકસાન.

ઈશ્વરે આપણી તંદુરસ્તી સાફ અદ્દહત નિયમો કરી મૂક્યા છે. પ્રકૃતિપ્રમાણે ખોરાક માફનું આવે છે. હૃદયી બહાર ગયા કે રોગ ધર ધાલે છે. ખોરાકના સર્વાંશ માત્ર શરીરની પુષ્ટિ કરે છે; બાકીના અપકાર કરતા અંશો શરીરના ઇદ્રિયોરૂપી દ્વારે બહાર નીકળી જાય છે. એવી રીતે ક્રિયા બંધ પડે તો આપણે જીવીએ નહિ. જેટલો વિકાર પોતાની મેળે બહાર નીકળી શકે છે તેના કરતા વધારે તેને તાણી કાઢવાથી શરીરમાં ક્ષીણતા આવ્યા વિના રહેતી નથી.

દીલગીરીરૂપી અગ્નિનું બળવું કરીએ તોયો લોહી બળી જાય છે, આસુ છોટ વિ. રૂપે બહાર નીકળે છે અને શરીરની નીકાં ને બંધારણસર રહી હોય છે તે દીલી પડે છે એટલે શરીરની મજબુતી પાછી નમતી મુરદેલ થાય છે.

વૈદ્યકશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે હકીકત બતાવે છે તથા શિક્ષા આપે છે.

કાન તથા આંખ એ બેની વચમાંના લાગતી અંદર (લમણામાં) બે કુકા હોય છે ને તેમા લોહીમાનો પાણીનો ભાગ તથા કેટલાક ખાર જુદા પડે છે. એ ખાર પાણી આંખ વાટે નીકળે છે તેને આંસુ કહીએ છીએ. લાય, મેધ, પ્રેમ, શીર્ષ અને શોક વગેરેથી આપણા શરીરમાં લોહીને ફરવાની ગતિમાં ધણા ફેરફાર થાય છે. એ લોહી ન્યારે એકાએક ઉઠતી જાય છે ને વધારે દોડ કરે છે ત્યારે પેલા કુકાઓમાં ધણું પાણી જુદું પડે ને તેથી ધણું આંસુ આવે છે. ને લોહી અંગને પુષ્ટિ કરતાં છે તે ફોગટ પાણી થઈને આંસુરૂપે નીકળી જાય છે. વાઝ, આંખને ઘોવા તથા સાફ રાખવાને જેટલું પાણી જરૂરનું છે તેના કરતાં વધારે પાણીમાં ડોળાને વધારે

રૂપાની રાખ્યાથી આખરે ધણું નુકસાન થાય છે. આંખની તેજ ઘટે છે-તે આંખળી, કાળી, બાહી કે ફૂલાંવાળી થાય છે.

કૂટવાથી ગેરફાયદા બહુજ છે. બહારથી તો છાતીએ તથા બંધે સતચોળ પછી લીલાંછમ અને પછી કાળાં-બલ્લક ચામડા અને હાથમા આટલો પડેલા દેખાય છે. પછાડીઓની ધ્રોણમત્તીથી બાયડીઓ અફળાય છે, કૂટાય છે અને સોસાય છે-તેઓને લોહી નીકળે છે એટલુંજ નહિ, પણ મૂત્રાશયમાં બગાડ થઈ પેશાબ બંધ થાય છે ને જીવ પણ નય છે.

છાતીને કૂટવાથી તે ઠેકાણે તથા તેની પાસેની જગાએ લોહીના વહવાની ગતિ બંધ થાય છે. નરો ચક્રદાઈ નય છે-માત્ર છેક ઝાળી નરોમાથી લોહી માર્ગ કરે છે ને તે ઠેકાણેનું અસલનું તમામ લોહી ખરાબ થઈ જઈ પાછું શરીરમાં પસરે છે તેથી ગડગુમડા, સોજ, રસ-વિકાર વગેરે થાય છે. તે ઠેકાણે લોહીનું આવડું બંધ થયું કે યાનમા તરત રોગ પેસે છે. ધણુંખરાં જના-વરોમા યાનના હવાડા ભયાંને ભયાં રહે છે, પણ મનુષ્ય સ્ત્રીઓના યાનમા તેમ નથી હોતું.

છાકર થાને વળગ્યું હોય છે ને જેમ જેમ ધાવવે હોસ પતાવે છે તેમ તેમ યાનમા લોહીનું દૂધ થઇ નય છે. બેરીઓને ઉમળકાના વિચાર પેદા થાય છે તેનીજ સાથે યાનમા દૂધ પેદા થાય છે, એ દૂધ બગડવાથી છાકરાં તરત મરી નય છે.

ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓ ઉપર બહારથી ઘણી જાતની અસર થાય છે. ગર્ભ રહેતી વખત અને પછી, સ્ત્રી જે સંબંધી ધણો વિચાર કરે તે સરખું તે ધણું કરીને છાકર જાંનું એ બાળતના દાખલા દાક્તરી મંથેમા જોવામા આવે છે. તેઓ જે બાડાને નિહાળે તો બાડો છાકરો જણે ને લંગડાને લક્ષ દઈને જાય તો લંગડો જણે એ સ્ત્રીઓને અને ધાયતા છાકરાવાળી સ્ત્રીઓને, એલક તથા રૂવાકટવા વગેરે શોકની કાળ ખાત્રાથી અને બીજાં જનસાઓથી ઘણી હાનિ થાય છે-ગર્ભવંતીને અધુરે નય છે ને ધાવતા છાકરાવાળી બેરીઓ છાકરાને થાને વળગાડે છે કે તેઓને કંપારીના આબર થાય છે ને વળાએ તેઓ મરી નય છે.

એવા દાખલા ઘણા બનેલા છે તેમાનો એક, એક દોસ્ત દાક્તરની પાસેથી મને મળેલો છે તે આહિ જણાવું છઉ. એક સુતાર અને એક સિપાઈ માહોમાહે મારા-મારી કરતા હતા તેવામાં સુતારની વહુએ જોરસામાં આવેલી બત્રને મુકાવ્યા, પણ તે જોરસાથી તેનું લોહી બગડી ગયું ને યાનનું દૂધ જોર થઈ ગયું આમ

કરીને છાકર થાને વળગાડ્યું કે જોજ હુંટડા ભરતામાં તે બચ્ચું મરી ગયું ફક્ત ધાસ્તીથી એટલું અને એવું થાય છે તો આપણા આટલાં કુટણા અને રોવાથી અને એલકમાં પડી રહ્યાથી છાકરાંની ધાત કેમ ન થાય ? ને કદાપિ આપણા એવાં થઈ રહેલાં બેરાઓને તથા છાકરાઓને તરત નુકસાન થયું ન માલમ પડયું તોપણ તે ચોડા દહાડાનાંજ સમજવાં-રોગ પેદા કે પછી કંઈ વહેલો ને કંઈ મોડો હેરાન કરેજ. આપણાં બેરાઓ જે પોતાને તથા છાકરાઓને હેરાન કરે છે તે કેવાં નિર્દય જણવાં ? કેટલીએક વાણી પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓ ફેફસાના આબરથી મૂર્છા ખાઈ પડે છે તે સૌના જોવામાં આવે છે.

પછાડી ખાંચેથી પેટમાં અને પેડુમાં ગાંઠ થયેલી એવી મેં ઘણી બાયડીઓ દીડી છે. જીવાન બાયડીઓ એવું કીધાથી પોતાના કુમળાં હાડને ભાંગી નાખે છે, રોતા કુટતાં નથી આવડડ એવી છાકરીઓની પાસે પણ જોરજીલમથી પોડવે છે ને તેની મરકરી કરે છે ટુંકામાં આજ કહું છું કે આંસુથી આંખને નુકસાન કરવું, કૂટી-પીટીને શરીરમા રોગ ધાલવા અને છાકરાની હત્યા કરવી એ કેવું નહાર બાયડીઓ કરે છે ! શોક પાળવાની રીતે ફક્ત માણસને શુષ્ક કરી નાખી તેનો અંત વહેલો આણું છે-બાયડીઓ છાકરાં જણે છે તે રોગી અને ખોડવાળા હોય છે અથવા થાય છે.

શોકથી મન ઉપર થતી અસર.

શરીર અને મનને ઘણો સંબંધ છે. શરીરના રોગથી મન બનડે છે અને મનનાં દરદેથી શરીર ફીણ થાય છે-ને એ જોના બગડવાથી મરણ થાય છે. જીવ્યા હોઈએ તો કંઈ કામ કરવું સુઝવ નથી-વિચાર કરી શકાતો નથી-અંદવાડમા યુદ્ધિ ઘટે છે-રમરણરાક્તિ કમ-જોર થાય છે દીલગીરી, ફીકર, અદેખાઈ વગેરે મનના જોરસાથી તેની વૃત્તિ ફરી નય છે ને તેથી શરીરમા બ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરના રોગના ઉપાય સહેલ-થી મળી આવે, પણ મનના રોગના ઉપાય મળવા મુશ્કેલ છે. વિજેગનેલીધે ધણું સ્ત્રીપુરુષો, માખાપ અને છાકરાં હેરાન થાય છે અસકય વાતની હચ્છા રાખ્યા કીધાથી પણ કેટલાક ગાંડા થઈ નય છે.

સહજ શોકના આવેશમા કણકણા છૂટે છે. રૂવા ઉભા અને પેટમા ઉનું ઉનું થા છે તો અતિરો શોકથી શરીર બગડે ને મન ચળી નય એમા શક શો લાવવો ?

રોજના શોકને લીધે મુઆનેજ સંભારી કર્યાથી અને મોત તથા મરનાર વિષે મનમાં તરંગો ઉઠાવવાથી કેટ-લીએક બાયડીઓ સંસારકામમા ઘણી ગાંઠે રહે છે

તેઓનું ચિત્ત કોઈ કામમાં વળગતું નથી. શોક તેઓનું વ્યસન થઈ પડે છે. તેઓને કોઈનું મોટું ગમતું નથી ને કોઈને તેઓનું મોટું ગમતું નથી. ઊકારાંઊંઝાની ખબર પણ તેઓ લેતી નથી. તેઓ પોતાની કુજ સમજતી નથી અને અંતે તેઓ શુદ્ધિશીલ તથા દેહ-ક્ષીણ થઈને મરી પણ જાય છે.

કેટલીએક રોજના સહવાસને લીધે નહાર અને નફરત બની જાય છે. તેઓ વિવાહમાં જવું અને કાણું જવું સરખું સમજે છે. કેટલીએક કુલાલને ઘરેણું ધાલીને આલડવા જાય છે ને કેટલીએક પાછળ ઉભી રહીને મનક ઠહા કરે છે.

રોમાતુર સ્વાધી સગાંવહાલાં ઉપરથી પ્રીતિ જીતી જાય છે. ચોટીઆ થવાય છે, દયા અને પરોપકારશુદ્ધિ મંદ થઈ જાય છે. એ દુઃખ રોવા કૂટવાની ચાલને લીધે નીતિથી ધણું ઉઠતું વર્તાય છે. આ લોકમાં બે ધર્મે-પ્રમાણે ચાલતું જોઈએ તે પ્રમાણે ચલાવું નથી અને પરલોકસંબંધી પણ કંઈ સાધન થતું નથી.

આસપાસના લોકના ઉપર થતી અસર.

ગુજરાતી નહિ એવા ખીબ આ દેશના તથા પરદેશના મનુષ્યો એવું રોવું કૂટવું જાય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેઓને ધિક્કારના ભેદસાથી ધુભરી જાય છે. પાસે જઈને રાજવણ સાલજે છે ત્યારે રોમાતુર થાય છે. એવી વેળા જો ધેરાં કૂટતાં થાક્યા હોય છે ને કોઈ ખીબ બેરી આવી શરમેર બોલી જાય છે કે ‘કૂટારે બાવા એમ શુ કૂટા’ તો તે સાંભળીને જોનાર ગજરાઈ જાય છે ને વાઈના પિડવાળાને તો તરત ફેફડે થઈ આવે છે. જોનાર ધેરાં હોય છે તો તેઓને ઉપર કહેલા આનંદ થાય છે. જોનાર બાળક ઊકારાં હોય છે તો તેઓનામાં જાય અને રોમાતુર ભેદસા પેસી જાય છે. એ તેઓને મોટપણે બહુ દમે છે. આસપાસનાં ઠાણા લોકોને એ ચાલનો તો નહિ પણ એ ચાલની સાથે વળગેલા દુર્વિકારના એથ અનણે વળગે છે. એ રોવા કૂટવાના આરંભનાં જોઈને અડગામણથી દક્ષિણી લોક બોલે છે કે-લા બાચકાસ વેડ લાગલે કિ કાય! પારસી કહે છે કે કેવા જંગલી ધેરાં છે આએ? અને અંગ્રેજ લોક ‘હવાટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઇપસીટ આર ધે’ એમ બોલીને તે ઠેકાણેથી ખસી જાય છે એ ચાલથી ખીબ લોકમાં આપણું પાણી જાય છે અને તેઓનામાં આપણે વિષે નીચે લખેલા વિચારો આવે છે ને વિચારો તેમના ઉપર એટલા અસર થવાય છે કે આપણા સારા શુભ વિષે તેઓ પછી લેશ ન્યાન આપનાર નહિ. તેઓ કહે છે કે ગુજરાતી બાચ-

ડીઓ કુવડ, નિર્વજ્જ, નિર્દય, અભિમાની, જુડી, ઢોંગી, વેરવાળી (કેટલાંએક કૂટણમાં વેર વાળે છે) સ્વાર્થ અને પરકારવિષે આગળી, અશ્લેષ, અણસમજીત, અનીતિવાળી અને પાપી છે. ધરતું માન બેરાના શુભ ઉપર આધાર રાખે છે. બેરાંથી સુધારો થાય છે. ધુરોપ-ખંડના લોકો પોતાનાં વિદ્વાન બેરાંઓની મગરબી રાખે છે. આપણે આપણાં પ્રાચીન બેરાંનું વખાણ કરવાનું કારણ છે, પણ હાલના બેરાંની આ રીતિ વિષે કોઈ આપણને સલાહ કરે છે ત્યારે મોટું ફીકું કરી સલાહના જવાબને આડો અવળો ઉડાવીએ છીએ. જેઓ આપણી હાલત સુધારવાને બહાર પડ્યા છે તેઓ એવું એવું જોઈને પોતાનો ઉલ્લાસ નરમ પાડે છે. જ્યાં બેરાંના ઠાવકાં નહિ ને અણધર ત્યાં સુધારો તે કયાંથી આવે? બેરાંઓનું મન સદૈવ રોવાકૂટવામાં જ નિમગ્ન છે તે તેમની બહાર નીકળ્યા વિના સારી શિખામણ તેઓના દિલમાં વસવાળી જ નહિ. કોઈ પુરુષને સમાચાર કહ્યા હોય કે કુલાણે જીવાનજેથ ઊકારો મરી ગયો ને તેની પછવાડે કૂટણું જબ્બર ચાલે છે તો તેના મનમાં મરનારસંબંધી વિચાર આવે છે પણ તે સમાચાર તેની બેરીને કહ્યા હોય તો તે ઉપર લખેલો નહિ પણ જબ્બર કૂટણાસંબંધી વિચાર આવે છે અને એલક ખાઈ ગાભરી પડી જાય છે. આપણામાના જેઓને પરદેશીઓની સારી સોખત છે તેઓનાં બેરાં આરડતાં ને પોટતા દેખાય ત્યારે તે પરદેશી સ્નેહીઓ, તેઓને તુચ્છ કયાં વિના કેમ રહે? તે પરદેશીઓ એ રીતથી ત્રાસ પામે છે અને આપણી હાલત ઉપર ધણો અફસોસ કરે છે

આપણી વિવેકશુદ્ધિ ઉત્કુંઠ.

વિવેકશુદ્ધિ વિચારે છે કે જે જન્મ્યું તે મરવાનું છે. મરણ આપણા હાથમાં નથી-“દોરી સંધળી એની હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે, એવો જંત વન્દે જંત્રા તેવો સ્વર નીસરે.” ધણી દિવસના સ્નેહને લીધે તથા આપણા ભવિષ્યના સ્વાર્થને માટે દરદ તો લાગે, પણ નિકપાચ વસ્તુનો આવો ઘેલો શોક કરવો એ કેવળ કુળ વિનાનો છે એટલું જ નહિ, પણ એવી રીતે શોક કીધાથી તનમનની ખરાબી માત્ર થાય છે. જે વિવેકી માર્ગે વર્તવાને આપણને ઈશ્વરે સરનળ્યા છે તેમાંનું કંઈ બનવું નથી. જન્મ મરણ સૌને જ છે ને એ ઈશ્વરના ઠેરવેલા નિયમ ઉપર નાચુર થવું એ પાપનું કારણ છે. સ્મૃતિ અને પુરાણો એ આપણા મોઝા આધાર છે કે જેમાં સાફ લખેલું છે કે રોવા કૂટવા વગેરેથી કલ્યાંત કરવું નહિ.

શાસ્ત્ર તથા પુરાણનાં પ્રમાણો.

એ બાબત ઉપર મનુસ્મૃતિમાં બીને હુઝડે રહેવાની તથા શોક કરવાની મના કીધી છે અને આંસુ તથા વિલાપ એ બેથી મોકળા રહેવા સાર કહેવાએક શ્લોક શોકની વેળાએ બહુવાની સલાહ આપી છે. તેમ જગ-વદ્ધીતામાં પણ શોક ન કરવા વિષે આમ કહેલું છે:—

શ્લોક

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માયસે ।

મતાશુનમતાશુંજ નાનુશોચન્તિ પશ્ચિતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ.—અરે અર્જુન, તું જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો શોક કરે છે અને વળી હું પંડિત છું એમ વાદ કરે છે. પણ પંડિત કંઈ મુઆનો કિંવા જીવતાનો શોક કરતા નથી.

સંસ્કૃત પંચોપાખ્યાનમાં લખ્યું છે:—

શ્લોક

નષ્ટં મૃતમતિક્રાન્ત નાનુશોચન્તિ પશ્ચિતાઃ ।

પશ્ચિતાનાં ચ મૂર્છાનાં વિરોધોડય યતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ.—જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે માણસ મરી ગયો, જે વાત થઈ ગઈ, તેનો શોક પંડિત જન કરતા નથી. પંડિતમાં અને મૂર્ખમાં એટલોજ ભેદ.

શ્લોક

અશોચ્યાનીહ મૃતાનિ યો મૃદસ્તાનિ જ્ઞોચતિ ।

અદુઃખે ભમતે દુઃખં દ્વાવર્ષો યો નિવેવતે ॥ ૧ ॥

અર્થ.—સંધ્યા વાનાં કોઈ સમયે નાશ પામવાના માટે તેનું દુઃખ કરવું નહિ ને જે મનુષ્ય દુઃખ કરે છે તેને તે વિના બીજે કંઈ લાભ થતો નથી. દુઃખનોજ લાભ થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્ર મિતાક્ષરામાં આ છે કે:—

શ્લોક

જેષ્ઠાશુ જ્ઞાતૃર્બંધુક્તં પ્રતો મુદ્ધતે યતોડવશઃ ।

અતો ન રોદિતથ્થ દિ ક્રિયાઃ કાર્યાઃ સ્વશક્તિઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—મુઆની પછવાડે તેના સગા વહાલાં રહી દૂદીને આંસુ અને લીંટ પાડે છે તે મરનાર પ્રેત ખાય છે કાકે તે પોતાને વશ નથી; એ માટે મુઆની પછવાડે રેાડું ફૂટવું નહિ, પણ તે મરનારની કિંયા શક્તિ-પ્રમાણે કરવી.

ગરૂડપુરાણમાં પ્રેતકલ્પના અધ્યાય ૬૬નો

શ્લોક એથી:—

અશ્રુપાત ન કુર્વતિ દત્વાદાવા જ્ઞાજ્ઞાનિ ।

જેષ્ઠાશુ જ્ઞાતૃર્બંધુક્તં તદા પ્રેતોડવશમ્બુતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—ચિતા છાંટ્યા પછી તે આંસુ નજ પાડવાં, કેમકે જે મરનારનાં સગા આંસુ તથા લીંટ નાખે છે તેા તે જંદુ મરનાર ખાય છે—એજ અધ્યાયમાં એ મતલબના બીજા શ્લોક પાઠ ફેરે બહુ લખ્યા છે, પણ સંધ્યા આ ઠેકાણે લખવાની અગત્ય નથી.

વળી ત્રિશતના શ્લોક પંદરમાંમાં કહ્યું છે:—

રોદને દુઃખાત્રમ્. અસપિંદોસપિંદમરણનિમિત્તે
રોદનેડમુપાતેક્રુતે તમિમિતમેકરાત્રમાશૌચમ્ ॥

તથા ચ પારસ્કરવચનમ્.

શ્લોક

મૃતસ્ય જ્ઞાતૃભૈઃ સાર્દ્ધં કૃત્વા તુ પરિદેવનમ્ ।

વર્જયેતદહોરાત્રં દાનં શ્રાદ્ધાદિકર્મ ચ ॥

અર્થ:—મૃદન કીધાથી સૂતક લાગે છે ને સૂતક લાગ્યું એટલે નિત્યકર્મનો લોપ થાય છે ને એ થવાથી ધણા પાપમાં પડાય છે ને તેમાંથી મુક્ત થવાને ધણા પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં પડે છે.

એ ઉપરથી માલમ પડે કે વગર કારણે સૂતક લાવવું એ મોટું પાપ છે માટે વગર કારણે પાપમાં પડવાને અશ્રુપાતથી કલ્પાંત ન કરવું.

વળી હિંતોપદેશમાં પણ નીતિ કહી છે કે:—

શ્લોક

શોકસ્થાનસહજાણિ મયસ્થાનશતાનિ ચ ॥

દિવસે દિવસે મૃદમાશિશ્નન્તિ ન પશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—શોકના ઠેકાણાં હબરે છે ને ભયના સ્થાન સેંકડા છે માટે એવા જે શોક કહ્યા કરીએ તો દહાડે દહાડે મૃદપણ આવે ને ડહાપણ જવું રહે; મૃદને શોક નડે છે; પંડિતને નહિ.

ઉપરના પ્રમાણો નેતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુઆ પછવાડે રેવા ફૂટવાની મના છે

ગુજરાતીઓ, શાસ્ત્રના અભિમાની છીએ એમ કહે છે, પણ જે વાતની શાસ્ત્રમાં મના છે તેતો તેઓ કરે છે ને તે વળી ન કરવાની રીતે કરી ધણા પાપી થાય છે એ આશ્ચર્ય જેવું છે. માટે સમજુક શબ્દસ્થાએ શાસ્ત્રને માન આપી તેના ખરા અભિમાની થઈ રહેવા ફરવાથી શોક ન કરવા વિષે જે શાસ્ત્રો શિખામણુ આપે છે તે સૌએ માનવી.

મુખેધ.

કોઈ કહેશે કે અસલથી ચાલતી આવેલી નહારી ચાલ શા માટે કાઠી નાખવી નેઈએ? એ સવાલનો જવાબ સૌ અનુભવથી બાણે છે. જગતનો કોઈ પણ

પ્રાણી દુઃખમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી, પણ સુખ ભોગવવાને કાંઈ મારે છે. કોટયાવધિ પુરૂષનો સુખ ભોગવવાનો લોભ ઓછો હોતો નથી. ઋષિઓએ દેહકષ્ટ કરી તપ કીધાં તે પણ મુક્તિપદ પામવાને અથવા સ્વર્ગમાં નિરંતરનું સુખ ભોગવવાને માટે. અર્થાત સૌને સારી વસ્તુ જમે અને સાચું તથા સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એજ સૌનો હેતુ છે.

આપણા ગુજરાતીઓમાં બેઠકી ચાલ છે તે સઘળી લાયક છે એવું કહેવાને કોઈ હિંમત નહિ કરે. અસહી રીતને મહાની ગાંઠ જેવો વળગેલો એવો ધરડો પણ કહેશે કે કોટલીએક ચાલ નહારી છે ખરી. તેને કહીએ કે ભરથા છતાં તમે નહારી હાલતમાં કેમ રહો છો અને બીજાઓને શિખામણુ દઈને તે દુઃખદાયક ચાલ કેમ કાઢી નથી નાખતા? તો તે છુટ્ટા કહેશે કે ના-પીછેરે ચલી આઈ તેમ ચલાવ્યાં કરવું, એમાં કંઈ વધઘટ કરવી નહિ, ધરડાએ જે કીધું હશે તે કીજી કીધું હશે. એ રીતે તે છુટ્ટા સંતોષ રાખીને બેસી રહેશે, પણ નહિ વિચારે કે ગદ્ગદતથી આવેલી કંટવ દરયા કરે છે તેને વરજીએ. નિમાળામાં બૂંદ ઘઈ હોય તેને ભરથા છતાં માથામાં રાખી મૂકે એવા કાયર મૂર્ખ દુનિયામાં થોડાજ મળી આવે છે, પણ ધરડાઓ તો દુષ્ટ ચાલરૂપી ચામચુંડ કરજ્યા કરે છે તેને નિરાંતે કરડવા દે છે.

બીજા વધારે ભળીતા એમ જવાબ દે છે કે ધણી દિવસને લીધે તે કંટવ વડની પેઢે મૂળ ધાલી પસરી છે તેને નિકંદન કરવાની બારે ખટપટમાં કોણ પડે ને કદાપિ એમ કરતાં પડીએ તો લોકમાં અપયશ ન મેળવીએ? વાહવા! આપણે ભણીએ કે આ રસ્તે ભો નડે જ ને તે છતાં તેણી પાસ જ્યારે જઈએ ને છુટાઈએ ત્યારે કુણાપણુ કીધું એમ કહીએ એ કંઈ શકાણુ આદર્શનું કામ નહિ. શેવા કૃતવાની ચાલથી આદર્શનું નુકસાન ખમીએ છીએ તે ભરથામાં છતાં પચ્યા તો કે નમસ્કાર વળ્યા એમ બોલવું એ ઓકરવાદી છે-સારો માર્ગ આપણી નજીકમાં- છતાં તે રસ્તે વર્તવાની હોંસ ન કરવી અને નહારામાંજ જીવ કરી પડી રહેવું એ ઈશ્વરના નિયમ તોજ્યા બરાબર સમજવું. જે રસ્તે સિંહ વાઘનો ભો હોય છે તેણી તરફ નબળા પશુઓ પણ જતાં નથી. એ ભોતાં આપણે બનવરથી પણ છુંડા બનીએ છીએ. મનુષ્યનું લક્ષણુ છે કે કદાપિ ગદ્ગદતથી અને વખતને લીધે કોઈ નહારી રૂઢિ આપણામાં પેઢી હોય તો સાસા વખતમાં તે માલમ પચ્યાથી જેમ બને તેમ તેમ તેણે હડસેલી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવો. ડાઠ પ્રયત્નથી માઠાં પરિણામ થનારજ

નહિ. માળાપ પોતાનાં કલંક ઓકરોને સમારવાને તેઓના નિસાસા લે છે, વખતે બેઅદબી સોરો છે અને દુઃખ પામે છે, તોપણ પોતાની ફરજે બનવવામાં પાછાં પચ્યાં કસ્યાં નથી તેથી તેજ ઓકરો માળાપ કહેતાં તે ખરું એમ કહી તેઓને મોટપણે સંભારે છે. તેમ જો ધરડાઓ અને નાતના પટેલો, હમણા તો લગાર નહારા કહેવારો, પણ જેમ જેમ લોકને વીતતી જશે તેમ તેમ તેઓ તમારા વખાણુ કરશે. આસપાસના લોક તો પ્રથમથી સ્તુતિ કરશે અને તમારો અંતર્યામી આત્મા પણ કણે આનંદ પામશે વળી પુરુષનું કામ તેથી મુખ્ય પછી પ્રજા તમને ઠેકણે રાખશે માટે શેવા કૃતવાની નિર્દોષ અને નુકસાન કરતી ચાલ તાબડતોબ બંધ પાડો.

ભાઈઓ! આખા જગતમાં એવી એક વસ્તુ નથી કે જેના રૂપનું બદલાવું કરી પણ થવું નથી. સંસારની રહેઠાણમાં આપણે પણ એક દોચકાં જેવા છીએ. સૌની વલે તે આપણી વલે, સૌનેજ થવું આવ્યું છે ને થયા કરશે માટે પ્રજાને કીધેલો જે નિયમ ચાલ્યો ભય છે તે ઉપર શોક કરવો નહિ. સર્ગમાં મરણ થવાથી પ્રજાના ઉપર વેર લાવવું એ ગ્રેસ સાફ છે. તે નિબ-ક્ષપાતીએ મરણરૂપી દંડ સૌનેજ માટે કીધો છે. તેણે માણસબંધનાં પ્રાણી ઉપર વિશેષ કૃપા આણી પોતાને વિશે તેને કંઈએક ઓળખ આપી છે અને તે ઉપરથી તથા બા જગતની રચના સામું ભયાથી સમજતા પુરુષોને શિખામણુ લેવાની છે કે મરણ તો મૂકવાનું નથી, અને આપણે આ દેહે કંઈ ઉત્તમ કામ બનવવાને જન્યા છીએ માટે તે શું છે તે શોધી કહાડીને તે બનવવાના ઉપાયો જલદીથી કરવા જોઈએ. કલ્પાંત કીધાથી ઈશ્વરની આજ્ઞાને ભંગ થાય છે. રાજ-વણમાં મરનારથી આ સંસારના સુખ પુરા ભોગવાયાં નહિ એમ જવાય છે, પણ શાનાં ભોગવાય, જીવતર ધણુંજ દુકં છે-ભરૂંહરિના વેરાબ્યસતકમાં શ્લોક છે:-

આયુર્વર્ષસ્તત્ત્વજા પરિમિતં રાત્રૌ તદર્થ ગત
તસ્યાર્ષેભ્ય પરસ્ય વાર્ધમયર્ જાન્ત્વદ્વિત્વયોઃ ।
જોષં વ્યાધિવિયોગદુઃસ્વચ્છિત્તં સેવાદિર્મિર્નાયતે
જીવે કારિતરંગચંચલતરે સૌલ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥

અર્થ:-માણસનાં આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષસુધીની છે તેમાંથી પચાસ તો રાત્રિમાં ગયાં, બાકી રહેલા અરધાનું અરધ બાળપણમાં તથા વૃદ્ધવસ્થામાં ગયું, હવે બાકી જે શેષ રહ્યું તે રોગ, વિરહ, સંકટ, અને બીજાની સેવા વગેરેમાં ભય છે, માટે આણીની લહેર પ્રમાણે પરમ ચંચળ એવું જે જીવતર તેમ પ્રાણીઓને સુખ કયાંથી મળે.

શુદ્ધ તે તે કટકું, તેણે આ પ્રપંચી દુનિયા એકી
અને તે બીજી દુનિયામાં અખંડ સુખ પામવા ગયું.
હવે તેને માટે આપણે શા માટે શોક કરવો? આપણે
આપણા દેહનું સાર્યક કરવું બાકી રહ્યું તે કરવું. વૈરા-
ગ્યના અગણિત દાખલાઓથી જણાય છે કે મુઆ પછવાડે
શોક કરવો એ કુખર્ષી છે અને આપણા અમૂલ્ય
સમય મિથ્યા ભય છે અનુરૂપિતામાં લખે છે કે મરણ
ધાય તે વેળા રોવા ફટવાથી કલ્પાત ન કરતાં પ્રજ્વળી
અકળ ગત તથા અકળ રાક્ષિને સંભારવા એ વિધેના
શ્લોકમાંના એ શ્લોકનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

“મનુષ્યદેહ કેળાના રીચકા જેવી, તરત લાગી ભય
તેવી અને સમુદ્રના ફણબંધર ફીણ સરખી છે, માટે
એવી દેહને જે નિત્ય છે એમ સમજે છે તે મૂર્ખ જણાવે.”
“જે સર્વ નીમાં છે તેનો નારા ધાય છેજ, ને જે સધળા
ઉવા છે તે પડેજ છે.” વળી-

શ્લોક

અહન્યહમિ મૃતામિ ગચ્છન્તિ હિ ચમાલયમ્ ।

શેષાઃ સ્વાધિરમિચ્છન્તિ કિમાશ્વયંતઃ પરમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:-રોજ રોજ લોકો જન્મે મંદિરે ભય છે એ
સૌ ભય છે, તોપણ લોકો ન મરવાની ઇચ્છા રાખે છે
હવે એથી તે બીજું શું અજબ જેવું છે?

કવિ શામળ કહે છે કે-

(૭૫૫.)

કોઈ આજ કોઈ કાલ,
કોઈ માસે છ માસે,
કોઈ વરસે દસ ખાર,
કોઈ પચીસ પચાસ;
કોઈને ધાયે સાડ,
કોઈને ધાયે એશી,
જે ભય તે ભય,
નથી રહેવાતું બેસી;
નામ તેટલાનો નારા છે,
ધરમ એવો મન ધારવો;
શામળ કહે મૂરખ કરે,
ગંદી દેહનો ગારવો.

આપણા પ્રખ્યાત ધીરા કવિને વિષે એવું કહેવાય છે કે
ભયારે તેનો જીવન ઓકરો મરી ગયો ત્યારે શિસ્તતા
પ્રમાણે બેરાંઓએ રાજવીથી ભારે કટણું ચલાવ્યું. તે
તેનાથી ન ખમાયું માટે જીવનસા કરીને બાદ્યો કે આમ
કલ્પાત કીધાથી ઓકરો પાછો આવવાનો નથી માટે
કટતા બંધ પડે ને ઓકરાની અસદ્વચન ન કરે. એવું

કહીને તેણે પોતાનો જીવેલો રાજીયો ગાઈ બતાવ્યો.
તથા સધળી બાચડીઓ પાસે ગવડાવ્યું:-

‘ કઠણ દુડી કળી કાળનીરે
મરણ મેટિરે માર,
એમાંથી કોઈ નવ ઉગરે;
કોઈ નરપતિ ને રંક દે,
હેને હરિરસ પીછએ:

ગુણ ગાઈએ ગોવિંદ દે,
શિવજીના તાપને તારવા,
ઉરમાં રાખીએ આનંદ દે,
છવે માણિગર બંધવા

૨૬

ભયા તે ભવાના સૌ,
ભરો જણનાર દે,
મુઆ તેને તમે શુ ઝમે,
રોનાર નથી રહેનાર દે,
હેતે હરિરસ પીછએ.

ગુણ ૧.

માળી આળ્યો ફૂલો વેડવા દે,
કળીઓ કરે છે વિચાર દે,
આજનો દિન રજિઆમણો;
કાલે આવશે આપણો કાળ દે,
હેતે હરિરસ પીછએ

ગુણ ૨.

કોના છોર ને કોના વાજર દે,
કોનાં માને ખાપ દે,
અંતકાળે જવું પ્રાણી એકલું;
સાથે પુણ્ય ને પાપ દે,
હેતે હરિરસ પીછએ,

ગુણ ૩.

દાસ ધીરો રમે રંગમાં,
રમે દિવસ ને રાત દે,
સત્પુરુષે મારય દેખાડીઓ;
હાથ સાધ્યોનો સાથ દે,
હેતે હરિરસ પીછએ

ગુણ ૪.

દેહ દુર્લભ છે આપણી દે,
ભતા લાગે નહિ વાર દે,
આકાશના તૂળની ગોડે ઉડશે;
કાણુ મારગડો દેખાડશે,
હેતે હરિરસ પીછએ

ગુણ ૫

માર માર તમે શું કરો દે,
ભતા લાગે નહિ વાર દે,
આશા મેલીને ભતા રથા;
મોટા દેવ દેત સચરે,
હેતે હરિરસ પીછએ.

ગુણ ૬.”

લિંગાયતી તથા બીજી કેટલીએક નાતના લોક પોતાના

મુએલાને વાળતે ગાળતે રમગાનમાં લઈ જાય છે તે આવી સમજણ હપરથી કે જેમ જન્મનેળા આચલ્ય કરીએ છીએ તેમ મરણ સમે પણ કરવો જોઈએ માણસ ન્યાંથી આવ્યું ત્યાં પાછુ ગયું તેમા વળી ફાઈ ફીને શોક શા માટે કરવો? હવે આચલ્ય કરવા વગરની રીત આપણા સ્વભાવથી ઉભરી છે માટે તેમ તો ન કરવું, પણ ઉપલો વિચાર આપણને દિલાસો દે છે માટે અતિશોક કરવો માંડી વાળવો. શોકસપીઅર કવિ નીચે પ્રમાણે શિખામણ દે છે. “જ્યારે હું મરી જઈ ત્યારે કોઈ શોક કરશે નહિ. દુનિયામાં સૌને જણ કરવું કે હવે હું આ દુષ્ટ જગતનમાંથી ફરયા. રખે તમને મારે માટે શોક થાય વાસ્તે એવું ઇચ્છું છું કે મને સંભારણ નહિ. મારા મરવાની સાથેજ તમારી પ્રીતિ મારા ઉપરથી એકદમ ઉતારી નાખજે; કેમકે નહિ તો ડાહ્યા માણસો તમારો શોક જોઈને તમને હસી કાઢશે.”

ગ્રીસ દેશના પ્રખ્યાત જ્ઞાની સોલનને એક દોરત-દાર હતો તે હંમેશા ઈલગીરી ને ઉદાસીમાજ રહેતો. બીજા ધણીઓએ બતાવેલા ઉપાયો તેણે કીધા, પણ તેના શોક જાય નહિ. એક દહાડો સોલન પેલાને એક ઉચી ટકરી ઉપર લઈ ગયો. ત્યાંથી આસપાસના તમામ ઘરના છાપરાં નીચાં દેખાતાં હતાં. સોલન બોલ્યો, હાઈ! આ ઘરો જે દહાડાથી બંધાયા ત્યારથી તે આજસુધીમાં તેમાંના જેટલા બધા લોક મરી ગયેલા છે, મરી જાય છે અને મરી જશે એ સધળાનો શોક ફેટલો આખો વાદ? એ સધળાનો શોક કરવો મૂઠી દઈને તારાજ શોકને વું રચા કર. હવે પોતાને માટે શોક કરવો અને પારકાને માટે ન કરવો એ તો ગેરજસાક્ષી અને નિર્દયપણું જણાવું. સધળા પારકાનો શોક કરવો તેમાં કહી આરો આવવાનો નહિ. એવું જ વાસ્તે ચઢેલું કપાળ ઉપારી નાખવું અને મુજબો શોક કરવોજ નહિ એ ઉત્તમ પક્ષ છે ને આપણાં દુઃખનો આપણે શોક કર્યો અને એને સાર દુનિયા નહારે કહીને બળેરે તો તેને ચેખવવું નહિ એજ સારી રીત છે, એમ પેલા ઉદારી પુરુષે વિચારી શોક કરવો છોડી દીધો. એ સોલન મુગી શિક્ષા ધણી આપતો:-તેને કોઈએ પૂછ્યું કે માણસની જિંદગી વિષે તમારો શો વિચાર છે? સોલન કંઈજ બોલ્યો નહિ. પણ ગૂપચૂપ તેને પ્રદક્ષિણા કરીને જતો રહ્યો.

કબીર કહે છે કે:-

(પદ.)

કાલકા અજળ તડાકા બે,
હું કયા બને લડકા બે-ટોક.

નવળી મર ગયે દસળી મર ગયે,
મર ગયે સહસ્ર અઠવાસી:

તેતીસ કોટી દેવ મર ગયે,
પડે કાલકી ફાસી. કાલં

પીર મર ગયે પેગંબર મર ગયે,
મર ગયે બંદા જોગી;
જની સતી સંન્યાસી મર ગયે,
મર ગયે બેદન રોગી. કાલં

તોન લોકપર છત્ર બિરાજે,
સો હુંટા કુંજબિહારી;
કહત કબીરા સોળી મર ગયે,
રૈયત કોન બિચારી. કાલં

માણસો કોઈના મુખા પછવાડે શોક કરવો નહિ, પણ જીવતર થોડું છે માટે પુરુષનાં કામો કરીને જોતની સામે થવાને તૈયાર રહેવું કે પછી તેને કોઈ વાતનું બચ રહે નહિ. એ વિષે વિદ્વાનોએ બહુ બહુ કહ્યું છે, પણ આ ગ્રંથ ધણો લાખો થઈ જાય વાસ્તે જેટલી બાબતો ઉપર લખેલી છે તેટલીજ બસ છે. મરણ વખતે ધણું ગંભીર રહેવું જોઈએ-એથી આપણને સારાં કામો કરવાની આનક રહે છે. એ વેળા દોડાદોડ અને ઉતાવળ કરવાની નથી. મરનારને ફૂસ ફૂસ કરી બાળી આવવું એ કંઈ સુધારાઈ કહેવાતી નથી. તેને યાદે પાણીએ નવડાવી ભોએ સાધરી ઉપર નાખી મૂકવું એ નિર્દય-તાવું કામ છે. રોવા ફૂટવા વિષે તો હું ધણું બોલ્યો છું માટે એ સંબંધી વારે વારે કહેતાં શરમાઈ જઈ, પણ છેલ્લીવારે કહું છું કે એ દુષ્ટ ચાલ, એ દેશીઓ, કાઠી નાખો. શખને કાવકી રીતે અવલ મળશે પહોંચાડો અને મુખા પછવાડે શોક કરી જીવ બાળી સંસારકામ કરવાની બેપરવાઈ ન રાખો.

પુરુષોએ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓની છુદ્ધિને હવે વધારે લડાવવી એ તેમને ઘટવું નથી. કેટલાએક બોલે છે કે અંચેજ લોક બેરાંના દબેલ છે પણ એ વાત પોતાના ટોઆપણા આગળ લેશ દોષવાળી દેખાતી નથી. બેરાં વાળખી વાત કહે અને તે પ્રમાણે તેઓના સ્વામી ચાલે તે કંઈ તાબેદારી ન કહેવાય; પણ જેઓ મોટાં અભિમાન રાખી લેવે છે કે શું અમે બેરીના દબેલ રહીશું તેઓજ, ખરેખર, મૂર્ખ બેરીઓની દુષ્ટ, વહેમી, કાટા ભોંકતી અને જીદી કટવને મુકાવી શકતા નથી; તેઓનું બેરાંની આગળ કંઈ ચાલવું નથી.

પુરુષોએ એ નહારી ચાલના ગેરફાયદા પોતાના મનમાં સારી પેટે સમજી પોતાની સ્ત્રીઓને ટૂંકી રીતે સમજાવી જેમજને તેમ એ ચાલ કહાડી નાંખાવવી જોઈએ.

બંદાઓએ સારી પેઠે સમજવું કે આપણી ખાચડીની બાત છે. એના ધર્મ શા છે, તેઓએ ધરમાં અને બહાર કેવા વિવેક બતાવવા બેઠાં છે! એ બધું તેઓને બાળપણે જાણવું છે. ખાચડીઓ તમારી સજવણી અને પાંડડીની રીતથી સુધર મંડળમાં તમારી નુવના ધણીજ દલદી થાય છે તમે તમાર, તમારા ઓકરાનું, મંસારનું, દેશનું હિત કંઈ ભેલા નથી ઓકરાઓનું આચરણ તમારા ઉપર ધોળા આચાર રાખે છે. કંઈ કંઈ નીતિઓ તમે તમારાં જાળકના મનમાં ડાસા છે / કંઈજ નહિ. પોતે વિદ્વાન હો તો સામાને બાળાઓ કની? ત્યાં કદાપિ નીતિ નથી શીખવતા તો રહ્યું, પાણુ વળી નડાસ વડેમોની ધાસ્તી આપી ઓકરાનાં કુમળા ડેયા કુચિયારથી ભરી નાખે છે એ ડાલા ગુર્જરાની ઓંઝાને યાચ નહિ માટે સમજને શોક કરવાની આ નડારી ચાલ કાઢી નાખવી બેઠાં છે.

આપણું આ મંસારમા નાનાપ્રકારના નિરપરાધી અને નિર્વિકારી કામો કરી સુખ ભોગવવાને જગ્યા છોએ અને વગર કારણે હાથે કરી ખરાખી કરી લઈ દુઃખ પામવાને સજાયાં નથી; માટે આપણી જે જે ફરજ છે તેને ન વાણસારી પેલી દુનિયાના સુખ પામવાને હાયક થવાની આપણે સધળાઓએ તલવીજ રાખવી.

(૫૬ અથવા લાવણી)

શાને સોચ સજાગે જવડા,
બેદ ખામર નવ પામું રે;
ભણે તારું નરસુ થાએ,
દાઝ હરિની હિત કરવે રે. ૧૧૦ ૮૬.

મૃતક માટે કલ્યાણ કરે ઇ,
સ્વાર્થી સમજ સૌ દોસે રે;
ઈશ્વરી ધારણુ સમજુક કારણુ,
ભરાય તે પર કાં રીસે રે. ૧૧૦ ૨
ચકની પડતીને જગ અધીન છે,
નદ રીસ કેમ ગું આણે રે,
દેવ દાનવ રાય રંક કરે છે,
હાથ દલ્લોલ હર યાણે રે. ૧૧૦ ૩.
સાંજ પડે ને વડાણું વાચે,
ફૂલ કે ખીલે ખીડાએ રે;
જગ જગતના ફેરફાર હોએ,
સુખ દુઃખના તેમ બંધે રે. ૧૧૦ ૪.
દરએક ઘટ ઘટ નાશને ભેએ,
જગ આ ઘટમાળ બાણે રે;
એક ભરાએ બીજો દલવાએ,
શિયામણ ટાકી માને રે. ૧૧૦ ૫.
આવો દેખે નીમ ગું ભાઈ,
શોક શો કરવો સારો રે;
કો દિન દેવો જરૂર જરૂર છે,
વિચાર એવો મન ધરવો રે. ૧૧૦ ૬.
સહાય માયામગ્રમાં મહાલે,
ધર્મ નીતિ ન હીણો માને રે;
દુઃખનો માર પ્રસંગે મારી,
પાધરો રંકે રસી ગુને રે. ૧૧૦ ૭.
ચએલી વોતે દિલારંગ માને,
પ્રજુ જલ ગુણુ તણે રે;
આ ભવબંધન લેશ ન પીંગ,
નર્મન સુખ આણે રે. ૧૧૦ ૮.

૧૮. ધર્મગુરુ વિષે.

ધર્મનીતિનું જ્ઞાન તથા વિદ્યાનું જ્ઞાન એ જે ઉપર હરક દેશની સુધારણ આચાર રાખે છે એ જે વાત-ચકી માણસો બીજાં પ્રાણીઓના મંબંધમા પોતાની સ્થિતિ કટલી ઉચી છે તે બાણે છે; પોતાના પેદા કરનારને ઓળખે છે; જગતમાં સધળાં ચીજ સંપસંપીને રહેલી છે એમ ભેળેને, પોતે પણ ક્યેસા દંડા ફરે કરી સલાહસંપથી રહે છે, દુગુણુ સદ્ગુણુ ને પાપ પુણ્ય શુ છે તે સમજે છે; અનેક વસ્તુના ઉપયોગ કરી બાણી જવતા સંસારસુખ ભોગવી મરણ પછીના સ્થિતિ-સ્વર્ગ-ભોક્ષનાં આશા સુખમાં રહે છે.

પ્રાચીનકાળમાં આપણા હિંદુઓ એ જે વાત સારી

પેઠે સમજતા હતા તે થકી તેઓની હાલત ધણી સારી હતી. આજકાલ એની આપણામાં ધણી અછત છે, અને થોડી ધણી છે એમ કદાપિ કહીએ તો તેમાં પણ ધણીજ ખોડ છે એમ કહ્યા વગર પણ ચાલે નહિ.

આપણી દશા સુધારવાને આપણા લોકોએ ઉપલી જે વાત ઉપર ધ્યાન પહોંચાડવું જોઈએ, પણ એ વાત બનવી ધણુકરીને ધર્મના ઉપદેશ કરનારાઓને હાથ છે. આજકાલ ગુરુઓ પોતાના ધર્મ પોનેજ બાણતા નથી તો તેઓ અહોળા લોકમાં શી રીતના સુધારો કરી શકે? માટે ગુરુઓએ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરવો અને પ્રથમ પોતાના ધર્મ પોતે સમજવા.

વહૈવારમાં હરકોઈ બાબતના શીખવનારને ગુરુ કહે છે. પણ આ ગ્રંથમાં ગુરુ શબ્દથી, ધર્મનીતિનું જ્ઞાન આપનારા સમજવા. બીજી સઘળી દેહ કરતા મનુષ્ય દેહ કળમ છે. મનુષ્ય દેહમાં વસનાર આત્માનું મુક્તિ રૂપી એ કલ્યાણુ તે કરવાનો માર્ગ દેખાડાવનાર એ મહત્ત તેઓનું નામ ગુરુ. ધર્મના ગુરુ એટલે પુરા સંસ્કારી ને સર્વ સારાં આચરણુથી ભરેલા સમજવા ગુરુનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે તેવા પુરા ગુરુઓ તો હાલને સમયે નેવા કઠિણ. સાપ તથા નાવ બન્ધ છે તેની પછવાડે શેરડો પડી રહે છે તેમ અસલના ગુરુઓનાં લક્ષણોનો સિસોટો હાલના ગુરુઓમાં દેખાવો નેઈએ, પણ તે લેશ દેખાતો નથી.

આટલું તો ગુરુઓએ જરૂર જરૂર કરવું કે તેઓએ ધર્મ—જ્ઞાન—નીતિસંબંધી શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કરવો તેમાં લખેલી વસ્તોની સાચવટથી પોતાની ખાતરનીશા કરી લેવી અને તે ઉપર પછી પોતાનો વિશ્વાસ તથા ભાગ્યેયની બરા ધર્મના અભિમાનના ભેસમાં સાધો ધર્મ, નીતિ, અને આચાર એ લોકમા પ્રવર્તાવવાં. તેઓએ ઈશ્વરજ્ઞાન, અનેક વિદ્યા, સારા વિચાર, ક્ષમા, વૈશ્ય, સંતોષ, ચિવેક, હંદાસ્તા અને ગંભીરતાના શોખીતાં કવચ (ખપ્તર) પહેરવાં નેઈએ. કાયાધરી અહંકારને આધો ખસેડી તેઓએ ઉદ્રિયાને છતવી; કુદ કપટ આશા વૃષ્ટાના ત્યાગ કરવા; પરધન અને પરત્રી નેઈને નરૂર બગાડવી નહિ અને કોઈ વાત ઇચ્છા પ્રમાણુ ન બનેથી કોઈને કદાપિ વશ થવું નહિ. ગુરુઓએ શંકા પુછનારાઓને ખરે રસ્તો બતાવવો. શુભિત સરખા ગણવા અને કાયા (શરીર), વાયા (બોલકું) અને મન ચક્રી હવ જતે પણ કોઈ પણ વેળા નહારી કલ્પના ન કરવી. તેઓએ કોઈ પણ રીતનાં મરણને આધીન થવામાં મનમાં આવકો ખાવો નહિ. તેઓએ પ્રભુના યશ તથા ગુણ ગાવામાં નિરંતર લક્ષ લગાડી તેની આજ્ઞાને અને નીતિના લોકને કપ દેશ કરવાની કુંધમાં રહેવું. તેઓએ બીબને આપવાની શિખામણુ પોતે પણ પાળવી.

ઉપર પ્રમાણુ લક્ષણના એ સાધુસંત તેઓને ગુરુ કહેવા. ન્યાયથી મંત્રકપદેશ કીધા ત્યારથી તો અમત્ય કરીને ગુરુએ પોતાના પુરુષ સ્ત્રી શિષ્યોને પુત્રપુત્રી પ્રમાણુ ગણવાં નેઈએ. જેટલી મર્યાદાથી બાપે ઓકરાં સાથે અને રાત્રએ પ્રભ સાથે વર્તવું નેઈએ તેથી વધારે મર્યાદાથી અને વધારે ભારમાં તથા માનમાં ગુરુએ પોતાના સેવક સાથે વર્તવું નેઈએ. બાપના કરતાં ગુરુ ઘણીએક વાતે ક્રોધ છે, તેનાં આપેલાં જ્ઞાનથી સંસા-

રમાં સાવધાનીથી સન્માર્જે ચલાય છે અને ઈશ્વરકૃપા પ્રાપ્ત કરવાની હિમત ધરાય છે માટે તેણે પોતાના સેવકો તરફ પવિત્ર નજરથી જોવું નેઈએ. અહંકાર-પુરાણમધ્યના કૃષ્ણજન્મખંડમાંના ૮૩મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

મુકો.

ગુરુઃ પુત્રસમ ભ્રેહ શિષ્યેષુ ન કરિષ્યતિ ॥

ભમતે વ્રજહત્યા ચ મુદ્દતે હૃદ્યા ચ નાશિષમ ॥

અર્થ. —જે ગુરુ પોતાના સ્ત્રીપુરુષ સેવકને દીકરી દીકરા પ્રમાણુ ગણતો નથી અને અશીર્વાદ દીધા વિના નેઓનું આપેલું ધન ભોગવે છે તો તેવા ગુરુને પ્રહા-હયાના એ મોટો દોષ કહેવાય છે તે જ્ઞાન છે.

આ જગતમાં કેશન અને કામિની એ બે મહાભક્તને ભુરકી નાખે તેવી માયા છે. એઓને નેઈ કોઈ માણસે ભુલિ ફેરવવી નહિ એવું છે તો પછી ગુરુએ હર-ગીત ને પ્રેમાં લંપટ નજ થવું નેઈએ, એ વાતમાં શું પુછવું? એ પુરણ જ્ઞાન પામેલા તે તેને આ ખોટો દ્રવ્ય અને ખોટી દારા (બેરી) વચર અગ્રિકારે શા સાર જંગીકાર કરવાં નેઈએ? સાધુને પૈસા-શું કામ? માટે ગુરુએ સેવકો પાસેથી પૈસાની ધણીજ થોડી આશા રાખવી. સહજ વાતમાં કોઈના ઉપર જીલ્મ કરી (એટલે તેની મરણ ઉપરાંત અથવા ધર્મનું બાડાનું બતાવી) ગુરુએ ના ન માગવું તેણે સેવકને ઘેર કાઢાની ન મોકલવું કે આજ અરો તમારે ઘેર પધારવાના છીએ ત્યારે ગુરુઓ એમ કહે છે ત્યારે પછી સેવકોને ઘેર હાહાં અથડાતાં હોય તોપણ તેઓ મોટા ગુરુના સન્કારને મટિ રતું કરે છે તથા આડોશી પોડો-શીને શરમમાં નાખે છે. લોભના આવેશમાં પૈસો એકટો કરવા સાથે ગુરુઓએ અનીતિનાં અને પાપી આચરણોને ન છુપાવવા તથા છુપાવવા દેવા ન નેઈએ તેઓએ પોતે પ્રાયશ્ચિત (કીધેલાં પાપથી છૂટવાની ક્રિયા) ન કર્યાં છતાં કીતાં એમ ન દેખાડવું નેઈએ. તેઓએ ખોટો પ્રાયશ્ચિત ન કરવાં તથા ન કરાવવાં દેવાં નેઈએ. અર્થાત્ કે તેઓએ પોતાના નકામા અને અધર્મિત ખર્ચને વારતે લોભમાં નાણું ભેગું કરવા માટે તાણીનુશીને અપ્રસિદ્ધ (ખુણામાંના—અધર્મિત) શાસ્ત્રાર્થ ન બતાવવા. શાસ્ત્ર દ્રવ્ય મેળવવાને કાળે છે એમ તેઓએ ન બાણવું. તેઓને પોતાનાં—ગુજરાન નેટલું તથા મંદિર હોય તો ખર્ચે સાદ અને ઉપદેશને માટે દ્રવ્ય નેઈએ; બાકી, ફાંકડા લાલજ બનવાને અને અણુધટતા ખર્ચે ઉડાવવાને ન નેઈએ

નરહર કવિ કુટળાઓ લખી કહે છે—

નરહર ગિનતિ કહા કરે,
જનુની મુલા ગિખ દેતઃ
આઠ ખેતકું બે પુત્ર,
સાધુ પરત ધન લેતઃ
નાવ ધર ત્રિવા બે ભાર,
બે પેરા એ ભાર,
પ્રીત પ્રીતમ કરી તોરઃ
નૃપતિ પ્રભકું દુઃખ દેત,
કહા રામશેર કર ધર,
મુનહો અકબર શાહ,
કહા ગિનતિ કરે નરહર.

અર્થ:—મા યદિને છોકરીને જેર આપે; વાઠ (સંભા-
ળનાર) ખેતરને (શરણાગતને) નુકસાન કરે, સાધુ
યદિને પારકાનું ધન હરણુ કરે, નારી યદિને નાવડખી
જે ધર તેને દુખાવ, પહેરદાર યદિને ચોરી કરે, પ્રીતમ
કહેવડાવીને પ્રીત તોરે, રાજા યદિ ફેરફાર વરવાર
હાથમા ધરી રૈયતને દુઃખ દે તો ત્યાં શુ વિચારવાનું
ને કહેવાનું રહ્યું? એ સરખું હીણું ખીનું કંઈજ નથી.
ધર્મનો શુ એટલે સેવકોની મા, તેઓની વાડ, તેઓનો
સાધુ, તેઓના અંતઃકરણનો સ્નેહી, તેઓની સ્ત્રી,
તેઓનો રાજા અને તેઓનું સૌ એવા શુ જેને ખાજે
સેવકનાં શિર છે, જેને આધીન સેવકોનાં મન છે,
જેના ઉપર સેવકોનું આ દુનિયાનું તથા પેલી દુનિયાનું
સુખ આધાર રાખે છે તે શુ ભયારે ગરીબ ભોળા અને
અજ્ઞાન સેવકોને વિશ્વાસઘાત કરી છળે તો તે સરખું
મહાપાતક ખીનું કંઈ નથી.

સાધુ ઈશ્વરીજન કહેવાઈને તેણે સંસારી વિલાસ
વંશવમાં મચ્યાં રહેતું અને તે વળી અધર્મિત રીતે એ
તેઓને મોટી શરમની વાત છે. તેઓએ તો આવી
રીતે સમજતું બેઠેએ કે,

શ્લોક

દાનનં પાણિનં તુ કદુજેન ।
શ્રોત્રં શ્રુતેનૈવ ન કુણ્ડલેન
વિમાતિ કાચઃ કરુણાપરાગા
પરોપકરેણ ન ચન્દનન ॥

અર્થ:—હાથ, દાનધર્મ કરવાને આપ્યા છે, કહી
સાકળાં તથા કૂલનાં ગજરાં ધાલવાને નહિ. કાન
આપેલા છે તે હરિશુભ સાંભળવાને, કંડકીઆ ને કુંડળો
લટકાવવાને નહિ. પારકાના ઉપર દયા અને પડોપ-

જાર દીધાથી કાયા શોભે છે, મળીઆગરા તથા ચંદન
કેસરના લેપોથી અને તીલકા કરવાથી નહિ.

શુરુ યદિને ઘરભૂં? કુગડાં, રથ, પાદખી, ઘોડા,
હાથી સિવાઈઆ વગેરે દમામ રાખવા, બાંકા યદિ
કુંડે ભમવાં, ન જવાને ઠેકણિ જવાં, દયાને ઠેકણિ
જીલમ ગુબરવા એ કંઈ તેઓને ધટિત નથી. કેશવદાસ
કવિ રામચંદ્રચંદ્રિકામા લખે છે કે,

(ભુજંગી.)

‘કૃતધ્રી કવર્તા પરસ્ત્રી વિહારી

કરો વિપ્ર લોભા ન ધર્માધિકારી’

અર્થ:—કીધેલા ઉપકારના બદલામાં અપકાર કર-
નાર, નહારા છંદમા પડેલા, પારકાની સ્ત્રી ભોગવ-
નારો, લોભા એવા બ્રાહ્મણને ધર્મનો અધિકારી એટલે
શુરુ ન કરો.

સૌ કોઈએ પારકી સ્ત્રીને માખેનપ્રમાણે ભણવી
તો શુરુએ પાતે, સૌ સ્ત્રીઓને વિશેષ શિષ્યાણીઓને
દીકરી પ્રમાણે ન ગણવી? જે શુરુ સ્ત્રીસેવક ઉપર
કનજરે ભય છે તે ધણા પાપી ચંડાળ ભણુવો શુરુ
એવા નીચા ભરકર્મ (છિનાળાં) થી ફેટલા પાપી
થાય છે તે વાત, એવા કીધેલાં કર્મના પ્રાયશ્ચિત રાક્ષમાં
લખેલાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ ભણાય છે.

શિષ્ય અને પુત્રમાં ભેદ નથી, શિષ્યાણી અને
પુત્રીમાં ભેદ નથી, પુત્રોની સ્ત્રી અને શિષ્યની સ્ત્રીમાં
ભેદ નથી. એ રીતે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રે મત છે.

કહેવાય છે કે મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ
ભ્યાથી મોઠા પુરુષ ગયા હોય તે માર્ગ; અને ભગવદ્-
ગીતામાં પણ લખ્યું છે કે—

શ્લોક

યથાદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતતો જનઃ ॥

સ યત્પ્રમાણ કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે રીતે મોટા પુરુષ વર્તે તે રીતે ખીન
આસે ને વાત પણ ખરી છે કે જેવાં આચરણ શુરુના
હોય તેવા આચરણ સેવકોના થાય. મઠિ શુરુએ
પોતાના આચરણ શુદ્ધ છે એમ બહારથી લોકલાજની
ખાતર માત્ર દેખાડતું નહિ પણ ખરેખરા અંતઃકરણથી
મન શુદ્ધ કરી તે પ્રમાણે બહાર અને ઘરમાં, શરીર
ઉપર ને મનમાં વર્તતું બેઠેએ; પોથીમાના રીંગણાં એવી
રીતની વર્તણુક શુરુએ રાખવી નહિ.

પોતાનાં નિત્યકર્મથી પરવાર્યાં એટલે શુરુએ તથા
તેના આશ્રિત, શાસ્ત્રી, પુરાણી આદિ લઈ વિદ્વાનોએ
ઈશ્વરને યોગ્યખવાનો માર્ગ, ઈશ્વરશુભકથા નીતિકથા

અને વિદ્યાસંબંધી વિષયો આદિ એઓનો સેવકોને બોધ આપવો. એમ નહિ કે જેટલું પુસ્તકમાં લખ્યું હોય તેટલુંજ, પણ જે લખ્યું હોય તેને વિસ્તારીને સેવકોના મનમાં પેસે તેવી રીતે સમજાવવું. ગુરુઓએ દેખાઈતી વિપરીત (ઉલટી) લાગે એવી બાબતો ઉલટા અને કાચા મનના શ્રોતાઓને (સાંમળનારાને) સમજાવતી વખતે મોટી સંભાળ રાખવી. મઠ મંદિરમાં બાપણો ભરી રાખવાં, કેટલાએક વિદ્વાનોને લોકની શીશ તોડવાનું કામ સોંપવું અને કેટલાએકને પારકા ધર્મના લોકના ખોટા વાદ રદ કરી આપવાનું સોંપવું. સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રાકૃતમાં આલુવા કે સૌના ભણ્યામાં તરત આવે. પોતાના માર્ગસંબંધી, નીતિસંબંધી અને ઉપયોગી વિદ્યાસંબંધી, ગ્રંથો રચી રચીને લોકનાં વૃંદમાં મૂકવા એ, સેવકો પ્રત્યે ગુરુનું મોટું દેણું છે. એકજ માર્ગના ગુરુઓએ એક બીજાની અદેખાઈ ન કરવી. પોતપોતાના લાભને ન જોઈ ધર્મના સાધારણ પ્રસારમાં ખરા અતદંતરુથી સૌએ પરસ્પર સહાય કરવી. તેઓએ તથા તેઓના આશ્રિતોએ એકજ ઠેકાણે બેસી રહેવું નહિ. દેશાટન કરીને, ટાઢ ટાટકા સહન કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે સુબોધ કરતા રહેવું. શ્રી સેવકોને દેવદર્શન કરવા સાથે તથા તેઓના મંડળને સુખાન આપવા સાથે સારી તળવીંને રાખવી કે કોઈ વાતે તેઓથી તથા પુરુષોથી લગારપણ બેમર્યાદ થવાય નહિ. ગુરુઓએ શ્રીભક્તિ ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું, કેમકે તેમના ઉપર પ્રભુ આધાર

રાખે છે; તેઓને બાણવાની છૂટ આપી નીતિ સમજાવવી કે તેઓ પોતાનાં છાકરાઓમાં તેવાં બીજાં રોપે. ગુરુ કહેવાતા પુરુષોએ લોકોને સારી વાતોના ઉપદેશ કરવાની દેવ તો જરૂર જરૂર રાખવી જોઈએ. ધર્મનીતિ શીખવવાને તેઓએ સમર્થ સેવકોની સહાયતાથી નિશાળો કાઢવી અને તેમાં ડહી રીતે છાકરાઓને કેળવણી આપવી. ગુરુ જો પોતાના સેવકોને નહારે બોધ આપે અથવા તેઓ નહારે માર્ગ વળે એવું પોતે આચરણ કરે તો તેથી શિષ્ય શિષ્યાણીનાં સવળા પાપ ગુરુનાં પોતાના પાપમાં ભેગાં થાય છે. મનુસ્મૃતિમાં લખે છે,—

મરોક્.

રાક્ષિ રાટ્કતં પાપં કૃત રાક્ષા પુરોહિતે ॥

મર્તરિ ચીકૃત પાપ શિષ્યપાપ ગુરો સ્વતત્ત્વ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—પ્રભુએ કીધેલું પાપ રાખને લાગે છે, રાખએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગે છે, શ્રીએ કીધેલું પાપ તેના શ્રાણીને લાગે છે અને શિષ્ય પાપ કરે તે ગુરુને લાગે છે.

પ્રભુ પાપ ન કરે માટે રાખએ તળવીંજ રાખવી, ભરી પાપ ન કરે માટે તેના વરે નીતિ સમજાવવી અને શિષ્ય પાપ ન કરે માટે ગુરુઓએ તેમને સુબોધ આપવો. ગુરુ ધણી પ્રકારના છે, પણ ધર્મનીતિના મર્મ ભણી તે પ્રમાણે વર્તનારા ને બીજાને વર્તવાની શક્તિના ગુરુ પૃથ્વી ઉપર દુર્લભ છે. ઘેરઘેર દીવા હોય છે તેમ ગુરુ પણ છે, પણ જે ગુરુ સર્વનીપેટે સૌનેજ પ્રકાશિત કરે તે ગુરુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને દુર્લભજ હોવા જોઈએ.

૧૯. રામાયણનો સાર.

(બાલકાંડકથા સાર.)

પ્રતાપી સર્વવંશમાં સત્તાવનમો રાજ દશરથ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો. એને કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયી એ ત્રણ રાણી હતી, પણ એમાંથી કોઈને સંતાન નહોતું. રાજ્યને પોતાને પુત્ર નહિ તેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. થોડા દહાડાપછી પાછો એક બીજો યજ્ઞ શૃંગજીવિએ રાજ્યને માટે કરવા માંડ્યો.

એ ટાણા ઉપર વળી એક વાત આ બની હતી.—સઘળા દેવતાઓએ ઋષાની પાસે જઈને વિનંતી કરી કે મહારાજ તમારો પ્રયોગ (છાકરાનો છાકરો ન તેનો છાકરો) રાવણ જેને તમે વરદાન આપેલું છે કે તે સુર અસુર કોઈથી છતાંશી નહિ તેણે મદાભિમાનમાં જગતમાં ત્રાસ ત્રાસ વર્તાવ્યો છે—તે યજ્ઞમાં લાગે કરે છે ને અમને બળિ રળતા નથી, તેણે પોતાની પ્રભુને ચમત્તી સત્તામાંથી મુક્ત કરી છે ને અમને દાસ કર્યા છે, તે ઋષાણુ તથા ગાયને બહુ દુઃખ દે છે, તે અમારામાંના

કેટલાએકની અગ્નિમાં બળાડારે હરણ કરી ગયો છે, માટે ઋષાદેવ તમે કોઈ પણ યુક્તિથી અમને રાવણના ત્રાસથી ઉગારો. એ વિનંતી ઉપરથી ઋષા ને સર્વ દેવતા એઓએ ક્ષીરસાગરને તટે જઈ વિષ્ણુની સ્તુતિ કીધી. વિષ્ણુ દર્શન આપી વદ્યા કે ભય ન રાખો, મેં યુક્તિ શોધી કાઢી છે કે જેથી ઋક્ષાનું વરદાન મિથ્યા ન થતા રાવણનું મૃત્યુ થશે. રાવણે મનુષ્ય ને વાનર તે શી ગણતીમાં એમ જાણી અભિમાનમાં તેઓથી ન મરે એવું વરદાન માગ્યું નથી, માટે હું અયોધ્યામાં જઈ રાખને નામે અવતાર ધારણ કરીશ ને રાવણને મારીશ; તમે સૌ પૃથ્વી ઉપર વાનર રીંછ થઈ અવતરજો. એ સાંભળી સર્વ દેવતાઓ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાને પોતપોતાને ધામ્યે ગયા હતા ને વાનર રીંછને પેટે અવતર્યા હતા.

શૃંગજીવિના યજ્ઞની પ્રણીતિ થઈ કે તેમાંથી સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ પ્રગટ થયા ને એણે પાશસનું (દૂધચોખાનું) બરેલું એક સુવર્ણપાત શૃંગને આપ્યું ને એણે તે દશરથને આપ્યું. દશરથે તે પાત્રનો પ્રણામપૂર્વક

સ્વીકાર કરી અગ્નિદેવની પ્રદક્ષિણા કરી દંડવત્ કર્યો ને પછી તરતજ અગ્નિદેવ અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી રાત્રીએ અંતઃપુરમાં (રણુવાસમાં) આવી અર્ધ પાયસ કોશલ્યાને પાચુ, અર્ધનું અર્ધ સુમિત્રાને પાચું ને તેનું અર્ધ ફેકેયીને પાચું ને વધુ ને પાચુ સુમિત્રાને પાચું એ પાયસથી ત્રણેને ગર્ભ રહ્યા.

પછી પુરે દહાડે ચત્ર શુદ્ધ નવમીએ રાણીઓને પ્રસવ થયો-કોશલ્યાએ રામને, સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન એ બેને, ફેકેયીએ ભરતને એમ જન્મ આપ્યા, અને દશરથે મોટા ઓમ્મચ્છ કર્યો.

બીજા દેવાયા પછી ચારે ભાઈઓએ વસિષ્ઠ શુર પાસે વિદ્યાભ્યાસ કીધો ને તેઓ વેદગાત્રમાં ને ક્ષત્રિકળામાં નિપુણ થયા; તેમા રામ સૌથી શ્રેષ્ઠ નીકળ્યા.

બંધામાં દશરથ પોતાના પુત્રોના લગ્ન કરવા સંભળી વિચાર કરતો હતો તેવામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ ત્યાં આવ્યો રાત્રીએ મોટા સત્કાર કર્યો. વિશ્વામિત્રે આશીર્વાદ લાગી માન્યું કે રાક્ષસો રક્ત માંસ નાખી અમારા (બ્રાહ્મણોના) યજ્ઞ બદલ કરે છે: રાવણે મારીચ તથા સુગાહુ એ બેને યજ્ઞભંગ કરે તો સોપાનું છે માટે વિનંતી છે કે તારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામને મારી સાથે મોદક-એ તરણુ મોટા સમર્થ છે, એની સામે કોઈ પણ રાક્ષસનું ચાલનાર નથી; રામની તુ કશીએ ચિંતા કરીશ નહિ એ સાંભળી રામ શોકાતુર થયો ને બાહ્યો કે મહારાજ. ઇચ્છુ રામને સોળ વર્ષ તો થયા નથી અને હું આખ આગળથી શી રીતે કાઢી શકું: હું મોટું સંન્ય ભઈને તમારી સાથે આવવાને સિદ્ધ છઉં વિશ્વામિત્રે અતિ ક્રોધ કરી કહ્યું કે તે મને વચન આપ્યું છે ને હવે તું ફરી જઈશ, હીક છે હીક છે, તારા સરખા વ્યસત્ય બાવણુ કરનારથીજ રધુકળનો યશ વધશે! મિથ્યાવચની, હું હવે વંદે છઉં રાત્રી બગરાયો, પણ પછી વસિષ્ઠ શુરના સમભળ્યાથી તેણે રામ તથા લક્ષ્મણ એ બેને વિશ્વામિત્રને સોંપ્યા.

વિશ્વામિત્ર કુંવરોને સાથે લઈ અયોધ્યથી નીકળ્યા. ઋષિ તથા કુંવરો રાત્રનું સૌંદર્ય જોતા ને માર્ગને કાપના જ્યારે રાત્રી તથા ગંગા એ બેનો જ્યા સંગમ થાય છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે વિશ્વામિત્રે એક આશ્રમ જેમા ધણાક ઋષિઓ રહેતા તેમા વાસો કર્યો ને રામ-લક્ષ્મણને જણાવ્યું કે આ દેકાણે શિવે કામને બાળી નાખ્યો છે. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હોડીમા બેસી ઋષિ તથા રાજપુત્રો ગંગા નદી ઉતર્યા ને એક ભયંકર વનમા આવ્યા. ઋષિએ કહ્યું કે આ વન મારીચ રાક્ષસની મા તાટકાનું છે, એ રાક્ષસી આ પ્રદેશમા કોઈને સુખે રહેવા દેતી નથી માટે આ રામ ત્રાહાણને અર્થે બેને

માર; એ સ્ત્રી છે તેથી તું તેને મારતાં સંકોચ પામીશ, પણ રાત્રીનો ધર્મ છે કે પ્રભાત દિવસે અર્થે કર્મ કરતું પછી એ પુણ્યનું કે પાપનું ખરે તેનું હોય પછી રામે ઋષિને કહ્યું કે મારે તમારી આજ્ઞા પાળવીજ બઈએ. આમ કહી રામે ધનુષનો ટંકાર કર્યો એટલે તાટકા ક્રોધ બરી ગર્જના કરતી ત્યાં આવી. તેણે બે ભાઈઓ ઉપર પતથરના વરસાદ વરસાવ્યા ને તે બે હાથ ડબ્બા કરી રામના ઉપર ધસી. તરતજ રામે એક ગચ્છ ફેંક્યું કે જેથી તેના બંને હાથ કપાઈ પડ્યા ને લક્ષ્મણે નાટકાન કાપી નાખ્યા. તાટકાએ લોપ થઈ જઈ ફરીથી માથાબળે પતથરો વરસાવ્યા. વિશ્વામિત્ર બોલ્યો કે રામ! તે સ્ત્રીજાત છે બહુ દયાનો વિચાર ન કરીશ, તન્કાળ તેનો વધ કરી નાખ; રાત્રી પડશે તો અંધારામા રાક્ષસોથી કગરું દુર્લભ થશે. એ વચન સાંભળી રામે ચંદ્રાર્ધ બાણ માર્યું કે જે તાટકાને વાગતાંજ તે લોહી ઓડી પૃથ્વી ઉપર પડીને મરણ પામી. એ દિવસની રાતે તો તેઓ તેજ વનમા રહ્યા.

બીજે દિવસે ઋષિએ દેવને પણ દુર્લભ એવા દલકાદ ગચ્છ અજ્ઞ રામને આપ્યા અને એ મંત્ર શીખવ્યા. એક મંત્ર બોલા હોતો કે જેથી ઇચ્છેલાં અજ્ઞ રાજ સમક્ષ થાય ને કામ કરી આવે અને બીજે મંત્ર બોલે હોતો કે બૂખ તરસ ન લાગે ને હાથ ન આવે.

પછી તેઓ આગળ ચાલ્યા એટલે શૈલિક દૂર એક પર્વત દેખાયો ને એની પાને એક સુંદર ઉપવન દેખાડું કે જેમા ઢરણો કુદકારા મારી રહ્યા છે ને પક્ષીઓ વિવિધપ્રકારે આલાપ કરી રહ્યા છે. ઋષિએ કહ્યું કે એ મારા આશ્રમ છે ને મારા છે તે તમારાં છે: વિષ્ણુએ વામનરૂપે બળીને કળ્યા તેની પહેલા તે એ દેકાણે રહી તપશ્ચર્યા કરતા હતા શોડી વાર પછી તેઓ આશ્રમે આવી પહોંચ્યા ને સૌ ઋષિઓ પ્રસન્ન થયા.

બીજે દહાડેથી સામગ્રી થવા માંડી ને સાતમે દહાડે યજ્ઞનો પ્રારંભ થયો. મારીચ ને સુગાહુ એ રાક્ષસો રક્ત ને અસ્થિથી યજ્ઞને પ્રદ કરવાને મથ્યા, પણ રામે તેઓને કોવવા ન દીધા મારીચે બીજવાઈ ને બ્રાહ્મણને પકડવા માગ્યા, પણ રામે એક મોટું રાજ તેના ઉપર ફેંક્યું જેથી તે ધણેક દૂર બીડીને સમુદ્રમાં પડ્યો. સુગાહુને બાણથી માથા ને બીજા રાક્ષસોને પણ સંહાર્યા પછી નિવસ્ર યજ્ઞ સમાપ્ત થયો ને વિશ્વામિત્ર તથા બીજા ઋષિઓએ રામલક્ષ્મણની બહુ પ્રશંસા કરી.

બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર આદિ ઋષિઓ રાજપુત્રો પ્રત્યે બોલ્યા કે મિથિલા નગરીમાં રાત્રી જનક યજ્ઞ

કરે છે ને ત્યાં એક સિવનું ધનુષ છે તે જ્ઞેવાને અમારી સાથે ચાલેા. પછી તે ચાલ્યા. વાટમાં ગૌતમનો આશ્રમ આવ્યો તે જ્ઞેવો—અહીં અહલ્યા જે પોતાના પતિ ગૌતમના શાપથી શલ્યા થઈ પડી હતી તેના ઉપર રામનો પગ પડ્યો એટલે તે સહવન થઈ હતી અને ગૌતમજ્ઞપિ પોતાની સ્ત્રી અભિચારદાપથી મુક્ત થઈ જાણીને પાછો પોતાના આશ્રમમાં આવી રહ્યો હતો. પછી માર્ગ કાપતાં સૌ ત્રિશિલાપુરી પહોંચ્યા અને ત્યાં જ્ઞપિઓનો સાથ પડ્યો હતો ત્યાં ઉતર્યા. જનકને જાણ થઈ કે તરત તે પ્રધાનો સાથે વિશ્વામિત્રને મળવા આવ્યો. અહીં રામલક્ષ્મણને જોઈ રાજાએ જ્ઞપિને પૂછ્યું કે આ બે બાળક મુનિકુળભૂષણ છે કે રાજકુળ-ભૂષણ છે? વિશ્વામિત્રે સર્વ કથા કહી ને રાજ પ્રસન્ન થઈ પોતાને મંદિરે ગયો.

પછી દેરવેલે દિવસે રામલક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે સ્વયંવરમાં ગયા જનકે મોટો આદર કરી નેઆને સ્વયંવરની રચના દેખાડી ને સુદર આસન ઉપર બેસાડ્યા. પછી રંગમંડપમાં સર્વ રાજ સામળે તેમ જોયે સ્વરે કહ્યું કે આ સિવનું ધનુષ્ય જે તોડશે તેને વૈદેહી વરમાળ આપીપરો. એ ઉપરથી કેટલાક રાજાઓએ ધનુષ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ઉપડયું નહિ. પછી વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામ જાડ્યો ને એણે મહાકાતે મોઢે ધનુષ સહજમાં ઉઘડ્યું ને એના વચમાંથી બે કંડડા કરી નાખ્યા; અને તરતજ સીતાએ રામને વરમાળ પહેરાવી દીધી.

પછી જનકે દશરથ વસિષ્ઠાદિને તેડાવ્યા ને લક્ષ્મણે મોટો સમાર્પક કર્યો. સીતાને રામ જોડે, એની બેન ઉમ્મિલાને લક્ષ્મણ જોડે અને પોતાના ભાઈ કુશલવજની બે કન્યાને ભરત શત્રુઘ્ન જોડે જનકે પરણાવી અને વેવાઈને સર્વ રીતે પ્રસન્ન કયા.

લક્ષ્મણે થયા કે બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર બંને રાજાને આશીર્વાદ હઈ પોતાના આશ્રમ ભણી ચાલ્યો થયો અને રાજ દશરથ તથા શુક્ર વસિષ્ઠ રાજ જનકને મળી પોતાના પુત્ર તથા વહુઓને લઈ મોટા કાઠથી અયોધ્યે જવા નીકળ્યા.

અયોધ્યે જતા માર્ગમાં એકાએક મોટો વાયુ છૂટ્યો ને પૃથ્વી કાંપવા લાગી ને દિશા અંધારી થઈ ગઈ.—તરતજ એક જટારારી તેજસ્વી કાળપુરુષ સામે આવતો દેખાયો. એ જોઈ સર્વ ભયભીત થઈ રહ્યા. વસિષ્ઠ તથા બીજા જ્ઞપિઓએ જાણ્યું કે એ પરશુરામ છે તેથી તેઓએ પ્રણામપૂર્વક વિનંતી કરી કે હે પ્રતાપી રામ! કૌશ્વ રામાવો. પરશુરામે તેઓને કાન ન દેતાં સમની

સામા આવી આ પ્રમાણે કહ્યું કે એ દશરથના પુત્ર! મેં તારા સામર્થ્ય વિષે ને તેં સિવનું ધનુષ બાળ્યું તે વિષે સાંભળ્યું છે, પણ આ વિષ્ણુનું ધનુષ મારી પાસે છે ને એથી મેં પૃથ્વી છતી છે એને હું ચઢાવ, પછી હું તારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરીશ. દશરથે દીનતાથી ધણું સમજાવ્યું, પણ પરશુરામે ન માન્યું. પછી રામે તે ધનુષ હાથમાં લઈ ચઢાવ્યું ને કહ્યું કે તમે પુન્ય બ્રાહ્મણ છે મારે તમારી ભણી રાર નથી યોજતો પણ આકારભણ્ણે યોજ્યું છડ. એ ધીરતા જોઈ પરશુરામે જાણ્યું કે રામ તે વિષ્ણુ પોતેજ છે ને પછી રામને નમન કરી તે પોતાના આશ્રમ ભણી ચાલ્યો થયો.

પરશુરામ ગયા પછી વહુવર તથા જન સૌ અયોધ્યે આવી પહોંચ્યા. રાજકુટુંબ ને સર્વ પ્રજા મોટા ઉત્સાહથી સામા લેવા ગયા ને મોટી ધામધૂમથી સૌએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ને ઘેરઘેર આરવ થઈ રહ્યો.

અયોધ્યાકાંડકથાસાર.

ચારે ભાઈઓએ પોતપોતાના ગૃહસ્થાશ્રમ માંઆ ને તેઓ માતાપિતાશુક્રની આજ્ઞામાં રહી, રાજકાર્યમાં મન રાખતા રહી, પ્રજાની પ્રીતિ મેળવતા રહી પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે પૂર્ણપ્રેમવિલાસથી સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરતા થયા.

દશરથે પોતાની રૂઢાવસ્થા થઈ જાણી રામને યુવરાજ કરવાનો સલામત વિચાર કીધો ને શુક્રએ મુદ્ધર્ત જોઈ દિવસ નિધાર્યો. એ ધામધૂમની જાણ મન્યરા દાસીએ કેકેથી રાણીને કરી ને એણે પણ પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી. રાણીને રાજ થતી જોઈ મન્યરાને કૌશ્વ ચઢ્યો ને એણે પછી તેને ધણી ધણી રીતે બેભરીને ભત કીધી;—એવી કે મુદ્ધર્તને આગલે દહાડે જ્યારે રાજ કેકેથીને મંદિરે ગયા ત્યારે એણે તેને આદરસત્કાર પણ ન કર્યો ને રાજાએ ધણી કાલાવાલા કર્યા ત્યારે રામમાં ગોલી કે દેવદૈવના યુદ્ધને પ્રસંગે જ્યારે રચનો આઠ નીકળી પડ્યો હતો ને મે મારો હાથ પેડામાં ઘાલી રાખ્યો હતો ને સમયે તમે મને બે વાના માગવાનાં કહ્યાં હતાં ને મેં કહ્યું હતું કે માણું ત્યારે આપને તો તે હું આજ માણું છઉં—મારા ભરતને રાજ્ય આપો ને રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ કાઢો. એ કૂર વચન સાંભળતાંજ રાજા મુદ્ધર્ત થઈ પડ્યો. પછી વળી શુદ્ધિમાં આવી તેણે કેકેથીને બહુ ગહુ રીતે સમજાવી પણ તેણે ન માન્યું. એ ભેડી કે “મેં ત્રણ વાર તમારી પાસે માગ્યું છે. તમારે તમારે વચન પાળ્યું જોઈએ. નહિ પાળો નો હું તમારી

સમક્ષ ડેર ખાઈને મરીશ.” રાજ અઠળાઈને જોલ્યા કે “આજથી હું તારો ને તારા દીકરા ભરતના બંનના ત્યાગ કરું છું.”

પ્રાતઃકાળે વસિષ્ઠે સુમંત્ર પ્રવાનને કહ્યું કે જઈને રાજને કહો કે ઉતાવળ કરો, મુક્તિ વહી જશે. પ્રધાન ઉમંગ બચે કૈકેયીને મંદિરે ગયા ને જ્યાં રાજ રાત્રે સુઈ રહ્યા હતા તેની પાસેના આરડામાંથી તેણે તેની સ્તુતિ કીધી, પણ દશરથ અતિશોકથી એવો તો અરાક્ષ થઈ ગયો હતો કે તેથી ઉત્તર વળાયો નહિ. કૈકેયીએ કહ્યું કે સુમંત્ર તમે ઉતાવળા રાત્રેને અહીં તેડી લાવો, રાજ તેને કંઈ કહેવાને ઇચ્છે છે. તરત સુમંત્ર રાત્રેને મંદિરે ગયો. અહીં તો સર્વે પ્રકારથી શોકા થઈ રહી હતી ને શોક રાત્રેને રથમા બેસતા જોવાને ઠઠઠઠ મળ્યા હતા. સુમંત્ર રાત્રેને સંદેશો કહ્યા ને એ તાકાલ કૈકેયીને મંદિરે આવ્યો; જોય છે તો દશરથ કેવળ ઉદાસ થોડે કૈકેયીની પાસે પડેલો છે. રામ પિતાને તથા કૈકેયીને પગે પડ્યો ને દશરથની આંખમાંથી આંસુના ઝાંધા ચાલ્યા; એનાથી ‘ઓ રામ’ એથી વધારે જોડી શકાયું નહિ. પછી રામે કૈકેયીને કહ્યું માતા કહો મને, મેં મહારાજનો શો અપરાધ કીધો છે ? તે જોડી અરે રામ, મહારાજ કોષે નથી બરાયા ને દુઃખમાં પણ નથી, પણ એના મનમાં કંઈ કહેવાયું છે પણ તે તારા બચથી કહી શકતા નથી પણ તે તારે જાણવાની અગત્ય છે ખરી. હું બે વાના માગું તે મને આપવાનું મહારાજે વચન આપ્યું છે પણ તેનો હમણા તે પસ્તાવો કરે છે તારા પિતાએ પોતાનું આપેલું વચન પાળવું જોઈએ એવી બે તારી ઇચ્છા હોય તો ઇ આજનો આજ નગરમાંથી જ ને ચૌદ વર્ષ પુરા થાય ત્યાં લગી પાછો આવીશ નહિ અને મારા ભરતને રાજ્ય કરવા દે એ સાબળી દશરથ શોરે વિધાયો, પણ રાત્રેને કંઈજ લાગ્યું નહિ; એ જોલ્યો કે ઘણું સારું, હું વનમાં જઈશ એટલે મહારાજનું વચન પળશે ને હમણા ભરતને તેડાવું છું. પછી તરતજ રામ મૂર્ચિત દશરથને પગે પડી તેમ કૈકેયીને પગે પડી કોશલ્યાને મંદિરે ગયો. સાધાગ કડી સર્વ વર્તમાન કહ્યું. કોશલ્યાએ થોડું આકંઠ કર્યું ને રામને બહુ સમજાવ્યો, પણ એણે કહ્યું કે મારે તો મહારાજની આજ્ઞા માનવીજ જોઈએ ને પછી આજ્ઞા માગી તે પોતાને મંદિરે આવ્યો. અહીં સીતાને કહ્યું કે હું વનવાસ જઈ છું ને ભરત બાઈ રાજ્ય કરશે; તારે મારી માતા કોશલ્યાની માનપૂર્વક દંડ સેવા કરવી ને ખીજ માતાએને પણ માન આપવું. તેમ મારા બાઈ ભરત શત્રુ મને તારા

પોતાના બાઈઓ છે એમ જાણવું. એ! પ્રિયા! મારે વનમા જવુંજ જોઈએ ને ઇ ભરત રાજની આજ્ઞાના રહેજે. એ વચન સાંભળી સીતાન કોષ ઉપજ્યા, પણ તે વિચે-કથી જોડી કે રામ ના તમે શું વાગે છે / એ! ના પોતાના સ્વામીના સુખદુઃખની આગિએણ છે; તમે આજ વનમાં જવાના છો તો મારે તમારાથી આગળ જઈ કોટા ખસેડી નાખવા જોઈએ; પતિ ગમે ત્યાં હોય તેપણ એએ તેના ચરણના ઝોળામાં રહેવું જોઈએ; હું મારા પિતાનાજ ઘરમાં હોઉં તેવાજ સુખમાં હું વનમા રહીશ; મને બચ નહિ લાગે, મને તમારી સાથે વનમા ભ્રમવાની અને નરી, સરંપર, ફૂલ, પક્ષી જવાની બહુ ઇચ્છા છે; હું તમને બારે નહિ પડું, પણ જા તમે મને ખૂડીને જશો તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ. પછી રામે વનવાસનાં દુઃખ કહી રંભણાવ્યા ને કહ્યું કે વિશેષથી પ્રેમનું સુખ જણાય છે માટે તારે મારી સાથે આવવાનો વિચાર છોડી દઈ અહીંઆજ રહેવું પાછું સીતાએ કરગરવા મારયું કે તમે હશે ત્યાં અમંગળ તે સૌ મંગળ થશે એક તમારા વિશેષ વિના ખીનું બહુ મારાથી સહન થશે, મને નિરાશ ન કરો, ઓ રામ! મને સાથે રાખો એમ કહી પગે પડી બારે ફેદન કર્યું. એ પ્રમાણે સીતાનો દંડ નિશ્ચય જોઈ રામે છેલ્લી વારે આવવાની હા કહી ને કહ્યું કે તારી સાસુએને મળી વસ્ત્ર ધરેલા ધર્મ કરી દઈ આવ લક્ષ્મણે કાક્ષા-વાક્ષા કર્યા તેને તો તરતજ કહ્યું કે સૌને મળીને તૈયાર થઈ આવ.

પછી રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા ત્રણે જણ વનમા જવાનો વેષ ધારણ કરી દશરથ રાજની આજ્ઞા લેવાને ચાલ્યાં. દશરથે સુમંત્રને કહી સર્વ કુટુંબને કૈકેયીને મંદિરે જોલાવ્યું રામ, લક્ષ્મણ, સીતા એએને પોતાની પાસે આવના જોઈ દશરથ પોતાના આસન થકી ઉભો થયો, પણ પાછો તરતજ મૂર્ચ્યા ખાઈ પડયો રામ લક્ષ્મણે વહેલાં વહેલાં દોડી મહારાજને ઉઘડી પાછો બેસાડ્યો ને એએએ રડારડ કરી ખૂડી. રામ જોલ્યો એ મહારાજ ! હું વનમા જવા નીકળ્યો છઉં, મને આશીર્વાદ દો અને આ લક્ષ્મણ તથા સીતાને મારી સાથે આવવાની આજ્ઞા આપો. દશરથે કહ્યું એ રામ ! ઇ મારી આજ્ઞા ન માગ, ઇ આજ અયોધ્યાનો રાજ થા રામ જોલ્યો કે ચૌદ વર્ષ થશે એટલે હું આવીશ ને તમને મળીશ પિતાપુત્રના ભાષણથી સૌના હૃદય ખીગળ્યા, પણ કૈકેયીને કંઈજ લાગ્યું નહિ. એને સુમને વસિષ્ઠે બહુ બહુ તીક્ષ્ણ વચન કહ્યા, પણ તેણે પોતાનું જોલવું ફેરવ્યું નહિ. તેણે વડકલ આગળથી મંગલવી રાખ્યા હતા તે જાતે બીડીને સો હતાં ત્યાં

આપ્તમાં ને તે બોલી કે પહેરો. ત્રણે જણાંએ તે પહેર્યો ને પછી રામલક્ષ્મણ ધનુષબાણ લઈ સીતા સાથે રથમાં બેઠાં. સુમંત્ર હાંકવા બેઠો ને એણે ઘોડાને દોડાવી મૂક્યા. નગરલોક રથની પછવાડે રામને જોવાનું દેખા. દશરથ પણ મંદિરની બહાર ધસીને આવ્યો ને તેણે રામની પછવાડે દોડવા માંડ્યું પણ પ્રધાનોએ તેને સમજાવી પાછો મંદિરમાં આપ્યો.

રામ વિદાય થયો કે રાજ દશરથ પાછો મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. કૌશલ્યા ને કૈકેયી એ બેએ મળીને ઉઠાડ્યો. વળી શુક્રિમા આવતા તે જોય છે તો કૈકેયી પાસે ઉભેલી. દશરથ બોલ્યો એ દુષ્ટ મને અડીરા નહિ. તું આજથી મારી સ્ત્રી પણ નથી ને મિત્ર પણ નથી, તુ આજથી વિધવા થઈ રહેશે પછી મહારાજ કૌશલ્યા સાથે પોતાના રાજમંદિરમાં ગયો.

નગરના લોક પાછા વળતા નથી તે જોઈ સુમંત્રે રામની આજ્ઞાથી તમસા નદીને કાઠે ઉતારે કીધો ને રાત્રિએ રામે સૌ સાથે મળી પ્રસંગવાતાં કરી. પરાંડીએ રામ પત્ની સૌથી ઉપરથી બેઠેલા ને લોકને જાણતા જોઈ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યો કે આ લોકોએ આપણને પાછા નગરમાં લઈ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે ને એઓ આપણને છોડવાના નથી માટે એ સૌ જાગે તેની પહેલાં આપણે અહીંથી જતા રહીએ. પછી સુમંત્રે રથે ઘોડા બેસા ને બે બાઈ તથા સીતા તેમાં બેઠાં કે તરત તેણે થોડેક લગી અયોધ્યા બહારી રથ હાંક્યો ને પછી પાછો જુદે રસ્તે તમસા નદીને કાંઠે આપ્યો. વહાણે વાયે લોકે બહીને જોયું તો રામલક્ષ્મણ કોઈ મળે નહિ ને પછી તેઓ નિરાશ થઈ અતિ શોક પાછા અયોધ્યે ગયા. આણી ગમ રામ તો તમસા નદી ઉતરીને કોસલ દેશમાં થઈને ગુહ નામે જાણી રાજના નગરમાં આવી રહ્યા. એ જાણી રામને ભક્ત હતા તેથી તેણે ડોંગે સેવાસહાર કર્યો. બીજા દિવસે સવારે રામે રત્નેહર્ષવૃક્ષ પ્રસાદ કરી સુમંત્રને વિદાય કર્યો ને પોતે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે હોડીમાં બેસી ગંગાને દક્ષિણ તીરે ઉતર્યા.

પછી આગળ લક્ષ્મણ વચ્ચમાં સીતા ને પાછળ રામ એ રીતે ત્રણે જણુ વનમાં ચાલતાં ચાલતાં એક મોટા વૃક્ષ આગળ આવ્યાં. અહીં તેઓ બેઠાં એટલે એક તળાવ દક્ષિણે પડયું કે જેને તીરે હંસ, બતક ચારે કરતાં હતાં. અહીંજ તેઓએ વાસો કર્યો ને માંસ બ્રહ્મણ કરી પાણી ખોઈ પત્રશૈલ્યા ઉપર આરામ કર્યો. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે આપણા વનવાસની આ પહેલી રાત્રિ છે, નિભય રહેજે, આજથી આ સીતાનું રક્ષણ તારે ને મારે કરવાનું છે. વળી રામે પોતાના દશરથ—

કૌશલ્યા સંબંધી રમરણથી રૂદન કર્યું. પણ પછી લક્ષ્મણે શ્રેય આપ્યું. બીજા દિવસે તેઓ પ્રયાગ બહારી ચાલ્યા ને સાજાં ભરદ્વાજને આશ્રમે આવી રહ્યાં. ત્રીજા દહાડે તરણો બાંધી ત્રણે જણુ યમુના પાર કરી સામે કાંઠે આવી રહ્યાં ને સવારે ચિત્રકૂટ પર્વત આગળ આવ્યાં ને અહીં તેઓ એક ઝુંપડી બાંધી રહ્યાં.

અયોધ્યામાં સુમંત્રે આવીને રાજ દશરથને પ્રણામ કરી રામને નીતિયુક્ત સંદેશો કહ્યો. એ સાંભળતાજ દશરથને મૂર્ચ્છના આવી. પાછા શુક્રિમાં આવ્યો, પણ પછી તેને સનેપાત થયો ને મધ્ય રાત્રે તેણે દેહ છોડી. એ વળા તેની પાસે કૌશલ્યા ને સુમિત્રા એ બેજ હતા તે રામને પ્રાણુ ગયો જણી મૂર્ચ્છા ખાઈ પડી તે સવાર સુધી તેમની તેમ રહીને કોઈએ કંઈ નવ્યું નહિ. સવારે સૌના જલ્પામાં આવ્યું ને રડારડ થઈ રહી. ચારમાથી કોઈ કુંવર રાજ્યમાં નહિ તેથી રાજના રાખને તેલમાં રાખી મૂક્યું. પ્રધાન કારભારીઓ ને બ્રાહ્મણ સૌ વસિષ્ઠ પાસે આવ્યા ને એના કહાથી પ્રધાને ભરત જે પોતાને મોસાજ ગયો હતો તેને તથા શત્રુઘ્ને તેડી આણવાને ઘોડા ઉપર દૂત મોકલ્યા.

સંદેશો પહોંચ્યા પછી સાતમે દહાડે ભરત તથા શત્રુઘ્ન અયોધ્યે આવ્યા ને એઓએ નગરી સ્તંભકાર દીડી. મંદિરમાં મહારાજને ન દીઠા ત્યારે ભરત પોતાની માતા મહેલમાં ગયો. અહીં કૈકેયીએ આગળથી પોતાનાં સગાંના વર્તમાન પૂછી લઈ પછવાડેથી માઠા સમાચાર કહ્યા. એ સાંભળી ભરતે મોહું આર્કલ કર્યું ને તે જોય ઉપર પડ્યો. કૈકેયીએ તેને ઉઠાડી ધીરજ આપી. ભરત બોલ્યો, ત્યારે હું રાજની આજ્ઞા લઈ અયોધ્યે આવવા નીકળ્યો ત્યારે હું કેટલો હર્ષમાં હતો કે મહારાજ રામને ગાદીએ બેસાડશે ને યજ્ઞ કરશે, પણ એ દૈવ એકએક આ શું થઈ ગયું! રે મારાથી મરણ સમે મહારાજનું યુગ પણ ન જવાયું! મારો મોટો બાઈ જે રામ તે હવે મારે પિતાને ઠેકાણે છે પણ તે ક્યાં છે? કૈકેયીએ પોતાનાં કરતુક તેને કહી સંભળાવ્યાં ને તે બોલી કે એ ભરત તારે માટે મેં એ સઘળું કીધું છે; દીકરા હવે શોક કરવાનો સમય નથી, મહારાજની ક્રિયા કર ને ગાદી ઉપર બેસ. એ વચનો સાંભળીને ભરત શોકકેમયુક્ત થઈ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. “મારે રાજ્યને શું કરવું છે? અરે તે શું આ થોર કર્મ કર્યું! રામે કોઈ દહાડો તને અપમાન આપ્યું નથી ને તને પોતાની માતા પ્રમાણે ગણી છે; મહારાજનો સઘળો વિશ્વાસ રામ ઉપરજ હતો ને કુળની રીતિ પણ છેજ કે કુંવરોમાં જે મોટો હોય તેજ ગાદીએ બેસે. હું રામને વનમાંથી પાછો લઈ આવીશ

ને ગાદીએ બેસાડીશ.” એમ તે આકળો શોક કરી બોંય ઉપર પડ્યો.

રાત્રુદ્રને સઘળી બાલુ થઈ ત્યારે તે મન્થરાને મારી નાખવાને દોડ્યો, પણ ભરત તેને વાર્યો. પછી બે બાઈઓ કૌશલ્યા પાસે ગયા ને દુ.ખ કર્યા પછી ભરત બોલ્યો કે માણ હું રાજા રામનો સેવક છઉં. એટલામા વસિષ્ઠે આવી ભરતને કહ્યું કે હવે શોક કરવો મૂઠી દઈ ને કર્તવ્ય છે તે કર.

બીજે દહાડે સવારે ભરતે દશરથ રાજાની દહન-ક્રિયા કરી. પછી બાર દહાડાની ક્રિયા કરી તેરમે દહાડે તેણે શોક મૂક્યો.

થાંદમે દિવસે રાજમંદિરમા મોટી સભા ભરાઈ ને ભરતને વિનવી કરવામા આવી કે તમે રાજ્યાભિષેક કરાવો. ભરતે કહ્યું ના, રાજ્ય નો રામનું છે, હું એને તેડી લાવું છઉં

પછી ભરત, રાત્રુદ્ર, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કેકેયી, પ્રધાન, બ્રાહ્મણો, સૈન્ય ને નગરના લોક સૌ રામને તેડવાને નીકળ્યા. તે માર્ગમાં ગુહલાલને ત્યા ને ભરદ્વાજ ઋષિને ત્યા આશ્રમ કરતા કરતા ચિત્રકૂટ આગળ આવી પહોંચ્યા. પછી ભરત એકલો ચાલતો ચાલતો જ્યા રામની ઝુંપડી હતી ત્યા ગયો ને લક્ષ્મણ સીતાને મળ્યા રામે ભરતને ભેટી પછવા માંડયું, “પ્રિય બંધુ” મહારાજ દશરથ ક્યા છે કે તુ આવી આ વનમા આવ્યો છે? મહારાજના શા વર્તમાન છે? રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કેમ ચાલે છે?” ભરતે પ્રથમ તો સઘળું સાંભળ્યા કીધું ને પછી તે બોલ્યા આ પ્રિય રામ મહારાજને કેકેયીના કહેવાથી તમને વનમા મોકલ્યા પછી અતિશોકે પીરિત થઈ સ્વર્ગમા વાસ કર્યા છે તમે અયોધ્યે આવીને રાજ્ય કરો, પણ હમણાં બેઠો ને પિતાની અંજલિ આપો ને તેનું શ્રાદ્ધ કરો. દશરથનું મરણ થયું સાંભળી રામ શોકે વિધાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો લક્ષ્મણ સીતાએ પાણી છાટી પાછો શુદ્ધિમાં આપ્યા તો ફરીથી રામે શોકના વચન કાઢ્યા અને ભરત લક્ષ્મણ ને સીતા એઓની આખોમાથી આંસુના ભોધ ચાલ્યા. પછી રામે અંજલિ આપીને પિંડ મૂક્યા. એવામા સઘળું કુટુંબ ને નગરજન સહુ ત્યા આવ્યું ને રામને મળ્યું બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સૌ પોતાના નિત્યકર્મ કરીને મંદાકિનીને તટે બેઠા છે ત્યા ભરતે હાથ જોડી રામને વિનંતી કરી કે મારી મા કેકેયી મને રાજ્ય આપી સંતોષાઈ છે; પણ એ રાજ્ય હું તમને આપુ છઉં: આ રામ’ તમે મારી માના કોધના અપ-રાધ ક્ષમા કરો, મારા ઉપર દયા કરો; અને જો તમે આ વિનંતી માન્ય નહિ રાખો તો હું પણ તમારી

સાથેજ આવું છઉં. રામે ઉત્તર આપ્યો કે મારે આપણા પિતાના કલ્પા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનમાં કાઠવાંજ જોઈએ. તું અયોધ્યે જઈને સુખે રાજ્ય કર, પછી બળાલિ પંડિને ને વસિષ્ઠ ગુરુએ રામને સમજાવ્યા પણ રામે ન માન્યું પણ એટલું કહ્યું કે “ચૌદ વર્ષ પછી આવીને હું રાજ્ય કરીશ પણ હમણાં તો નહિ.”

ભરત નિરાશ થઈ કુટુંબ તથા નગરજન સાથે પાછો અયોધ્યે આવ્યો ને અહીં રામની પાવડીનો અભિષેક કરી એની આજુ નગરમાં ફેરવી. રાત્રુદ્ર તથા પ્રધાન એઓને રાજ્ય ચલાવવા વિષે ઘટતો બોધ આપી પોતે નગર બહાર નંદિઆમમા જઈ જંગીનો વેષ ધારણ કરી રહ્યા—એ રીતે રામની પાદુકાને નામે રાજ્ય ચાલ્યું.

અરણ્યકાંડકથાસાર.

રામલક્ષ્મણસીતા ચિત્રકૂટ ઉપર વાલ્મીકિના આશ્રમની પાસે રહ્યા હતા ત્યાંથી ભરતના ગયા પછી નીકળી દક્ષિણમા પ્રથમ અગ્નિ મુનિને આશ્રમે આવ્યાં. અહીં ઋષિએ ને ઋષિપત્ની અનસૂયાએ બંને બાઈ તથા સીતાના ઘણા સન્કાર કર્યો. અનસૂયાએ સીતાના વખાણ કરી આશીર્વાદ દીધા અને શરીરે ચોપડવાનો એક પદાર્થ તથા વસ્ત્રધરણું આપ્યાં.—એમ કહીને કે એથી તું સદા લક્ષ્મી સરખી રૂપવાન રહીશ. અહીંથી તેઓ વનમા ઋષિયોના આશ્રમે જતાં જતાં દંડકારણ્યમા આવ્યા. અહીં વિરોધ નામે રાક્ષસ સીતાને ઉચકી લઈ ગયા તેને લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ પાંચ બાણ માર્યા ને પાડ્યો રાક્ષસે કારમી ચીસ પાડી ને એક ત્રિશુળ લક્ષ્મણના ઉપર ફેંક્યું, પણ તરતજ રામે એક શર મૂકી તે ત્રિશુળના ચુરેચુરા કર્યા. પછી રાક્ષસ બંનેને ઉચકીને ઝાડોમાં જતો રહ્યો તો ત્યાં લક્ષ્મણે તેનો ઝાળો ને રામે જમણો હાથ બાંધી નાંખ્યો ને પછી તેને મુઠ્ઠીએ લાતે ને ઉચકી ઉચકી નીચે નાખીને બહુ માર માર્યો, પણ તે રાક્ષસ મરે નહિ; છેઢી વારે જ્યારે તેને છવતો દાટ્યો ત્યારે તે મુઠ્ઠી—ને મુઠ્ઠી કે ખાડામાથી એક સુરૂપવાન પુરુષ આકાશમાં જતો બોલ્યા કે ‘હું ગેધર્વ છઉં, મને શાપ થયો હતો પણ આજ તમારે હાથે મારે મરણ થયેથી હું પાછો સ્વર્ગમાં જઈ છઉં ને તમારા જય થવું.’

રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે આ અગ્રેાર અરણ્યમાં ઝાઝી-વાર રહેવું યોગ્ય નથી માટે ચાલો. પછી તેઓ શરલંગ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા રામે કહ્યું કે હમણાં તમારા આશ્રમમાંથી દિવ્ય રથમા બેસી કોણ ગયું?

ઋષિએ કહ્યું ઇશ્વર મને તેડવા આલ્યો હતો પણ મેં કહ્યું કે રામનાં દર્શન કર્યા વિના હું સ્વર્ગમાં આવી નહિ રહું તેથી તે પાછો ગયો છે-હવે હું જઈશ. આ વનમાં સુતીક્ષ્ણ ઋષિ છે તે તમને યોગ્ય ઠેકાણું દેખાડશે ત્યાં તમે રહેજો; જ્યારે આ હું સ્વર્ગમાં જઈ છઉં તે, એમ કહી તેણે મોટા અગ્નિમા ઝંપલાવ્યું તો તેમાંથી એક સુંદર છાંકરો નીકળ્યો ને તે સ્વર્ગે ગયો.

રાસબંધ ઋષિ સ્વર્ગે ગયો એટલે આસપાસના સઘળા તપેશ્વરી ઋષિઓએ આવી રામની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે શક્તિસો અમને બહુ ઉપદેવ કરે છે માટે તેઓથી અમને ઉગારો. એઓને સાથે લઈ રામે સુતીક્ષ્ણનાં દર્શન કર્યાં. એણે કહ્યું, આશ્રમ તમારો છે, ઇચ્છામા આવે ત્યાંથી ને ત્યાંસુધી અહીં રહેજો પછી આજ્ઞા લઈ રામ લક્ષ્મણ સીતા સવ ઋષિઓનાં અનંક આશ્રમ જોઈ ત્યાં શક્તિસોએ ઋષિઓને મારીને જે અનંક ઢંગ કર્યા હતા તે જોઈ અને ઋષિઓને મુખે અનંક કથા સાંભળી દસ વર્ષ પાછા સુતીક્ષ્ણને આશ્રમે આવ્યા ને અહીં થોડો કાળ રહ્યો.

પછી ત્યાંથી તેઓ વિવશ્યાય ઉપર અગસ્તિ મુનિને આશ્રમે આવ્યા. અગસ્તે ધણી સંકાર કર્યો અને આશીર્વાદ દઈ વિષ્ણુનુપ, 'જાણ, મેં અખૂટ બાધા ને એક ખડગ એ આપ્યું આપ્યું'. પછી અહીંથી આજ્ઞા લઈ તેઓ પચવતી ઉપર આશ્રમ રાખવાને નીકળ્યા. વાટમાં ગરડનો પુત્ર જટાયુ મળ્યો તે તામ્રપ્રત્યે બોલ્યો કે હું દશરથ રાજાનો મિત્ર છઉં, તમે સુખે પચવતીમા રહેજો ને જ્યારે તમે તથા લક્ષ્મણ બહાર જશો ત્યારે હું સીતાનું સંસ્કાર કરીશ હું મારાં સગા સંબંધીને મળી અહીં પાછો આવું છઉં એમ કહી જટાયુ ગયો.

પંચવતીમાં (નારાક આગળ) આશ્રમ બાંધી રહ્યાં છે ને રાહજંતુનું સૈદ્ધ્ય જોઈ આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે એવામાં એ દહાડો રાવણની બહેન સુપર્નખા ફરતી ફરતી ત્યાં આવેલી તે રામને જોઈ મોહિત થઈ ને પછી માયાબળે સુંદર રૂપ ધારણ કરી 'હું રામને કહું કે તું મારી સાથે લગ્ન કર. રામે કહું કે મારે તો આ સ્ત્રી છે, મટિ ઇચ્છા હોય તો મારો બાઈ લક્ષ્મણ કુંવારો છે તેની સાથે લગ્ન કર, લક્ષ્મણે હાસ્યમા કહું કે હું રામનો દાસ છઉં ને તું દાસની સ્ત્રી થાય તેના કરતાં રામની સ્ત્રી થા; તે સીતાનો ત્યાગ કરી તને રાખશે. એ ઉપરથી સુપર્નખાએ પાછું રામને કહું કે શું મારા કરતાં સીતા વધારે સુંદર છે? હું હમણાં તારા દેખતાં તેને બાઈ જઈશ ને તરત તે સીતા ઉપર ધસી.

રામે તરતજ લક્ષ્મણને સાન કરી ને લક્ષ્મણે તેનાં નાકઝન કાપી નાખ્યાં સુપર્નખા ચીસ પાડીને પાછી પોતાના વનમાં ગઈ ને અહીં એણે સર્વ વાત પોતાના બાઈ ખરને કહી. એણે ચોદ રાક્ષસ મોકલ્યા તેમં રામે મારી નાખ્યા પછી ખર તથા કમણ એ બે બાઈ ચોદ હજાર રાક્ષસનું સૈન્ય લઈ આવે છે એ જોઈ રામ સીતાને શકામાં સંતાડવાનું લક્ષ્મણને કહી પ્રનુપ ચઢાવી ઉભો રહ્યો. એટલામા સૈન્યે આવી રામ ઉપર પ્રસારો કરવા માડ્યો; પણ એણે બાણની વૃષ્ટિથી સૈન્યનો સંહાર કર્યો. પછી રામે બંને બાઈઓ સાથે જુદું જુદું યુદ્ધ કરી તેમને મારી નાખ્યા.

એ સંહારથી ઉઝરેલા એક રાક્ષસે લંકામાં જઈ રાવણને સમાચાર કલા. રાવણ ક્રોધે બરાઈ બોલ્યો હું જાતે જઈ તે બંને બાઈઓને લમણા મારી આવું છઉં. રાક્ષસે કહ્યું એમ ને નહિ છતાય-એની સીતા નામે સુરર સ્ત્રી છે તેનું હરણ કરી આવો; એનાથી સીતા વિના રહેવાનું નથી મટિ તે તેના વના મોટા અરણ્યમા અકળાને મરી જશે. પછી રાવણ રથમાં બેસી પોતાના મારીચ પ્રધાનને ત્યાં વિચાર પૂછવાને ગયા ઓગ કહ્યું કે મહારાજ એ વાત જવા દો. એના પગક્રમથી હું અભરણ નથી, એ સતેલા સિંહને જગાડવામા હાનિ છે એ હિંતનાં વચન સાંભળી રાવણ પાછો લંકામા પોતાને મદિરે આવ્યો.

ખર કમણ અને સૈન્ય એઓને સંહાર થયો જાણી સુપર્નખાએ તકાવા જઈ રાવણને મહેલમા મારી તથા સીતાની મુખકાનિ વખાળી ઉત્ત્રાત્ર કીધી. એ પાછો મા ચ પાસે ગયો ને બોલ્યો કે મારે તારો વિચાર નથી જોઈતો, તું મારી સાથે ચાલ ને સુવર્ણમૃગ થઈ સીતાને લોભાવ.

પછી બે જણા રથમાં બેસી આકાશમાર્ગે રામના આશ્રમ આગલ આવ્યા. મારીએ મૃગ થઈ વાડીમાં ચરવા માડયુ. સીતાએ રામને કહ્યું એને મારી એનું ચામડું મને આપો. સીતાને સંભાળજો એમ લક્ષ્મણને કહી રામ મૃગને મારવા ચાલ્યો. ફર વનમાં જઈ રામે મૃગને બાણ માર્યું તો તાઠ જેવો રાક્ષસ થઈ પડ્યો ને તેણે રામના જેવા સ્વરે બૂમ પાડી કે એ સીતા. એ લક્ષ્મણ માઝ રક્ષણ કરો ને પછી પ્રાણ મર્યા. રામ મૃગનું ચામડું લઈ, મારીચના અંતઃકાળના બોલવામા કંઈ ભેદ છે એમ વિચારતો પાછો આશ્રમ બહી ચાલ્યો આવતો હતો.

અહીં આશ્રમમાં સીતાએ રામના જેવો સ્વર સાંભળી લક્ષ્મણને કહ્યું કે રામ મોઢા સંકટમાં છે મટિ તમે

તેની પાસે નહોતો. લક્ષ્મણે કહ્યું કે મારા ભાઈને જીતે એવું ત્રેલોકમાં નથી, રાક્ષસો તેને કંઈજ કરી શકવાના નથી ને તમે શું કરવા યત્નરાખો છો? સીતા બોલી કે તમે તમારા ભાઈના સત્તુ છો, તેને દુષ્ટ થાય તેમાં શય છે, બાકી તો આટલી આનાકાની ન કરો, તમે માફ કહ્યું ન માની રામનું મરણ ઇચ્છો છો તે શું મારે માટે? પણ નજીકે હું રામના મરણ પછી ફાણ પણ જીવનાર નથી. લક્ષ્મણે ધણી ધણી રીતે સમજાવી પણ સીતાએ ન સહન થાય તેવાં મહેણાં માર્યાં ને હઠે બરાઈ આંદે કરવા માર્યું. અંતે લક્ષ્મણ ધનુષ ખાણુ લઈ રામને યોગવા ગયો.

રામલક્ષ્મણ બંને આશ્રમથી દૂર છે એવું જોઈ રાવણ, આશ્રમ સાધુનો વેષ ધારણ કરી સીતાને આશ્રમે આવ્યો. સીતાએ સત્કાર કર્યો ને પોતાની વાર્તા કહી. સાધુ બોલ્યો કે હું લંકાનો રાજ રાવણ છઉં. ઇ મારી સ્ત્રી થઈને રહીશ તો ખુબ સુખ પામીશ એ સાંભળી સીતાએ ક્રોધ કરી વચન કહ્યો. પણ તેને ન મળ્યુંકરતા રાવણ પોતાનો કૃત્રિમ વેષ કાઢી નાખી પોતાને રૂપે થઈ સીતાનો ચેટલો પકડી રથમાં બેસાડી આકાશમાર્ગે લંકા બહી ચાલતો થયો.

રાવણના રથનો વેગ સાંભળી જટાયુ ચમકી ઊઠ્યો, ને તેણે એ રામ! એ લક્ષ્મણ! ગદ્ગદિત શબ્દ પણ સાંભળ્યા સીતાને રાવણ લઈ નય છે એમ નજીક જટાયુ રાવણના રથને અટકાવી બોલવા લાગ્યો કે ઇ રાજ છે તેથી તારે સીતા રક્ષણ કરવું જોઈએ ને ઇ બળાટકારે સીતાને લઈ નય છે એ તને ધટ્ટ નથી. ઇ બળીએ છે ને હું અશક્ત જુદું છઉં તોપણ હું તેને રથમાંથી દૂર ઉડાડી શકીશ એટલું તો હજી મારામાં સામર્થ્ય છે એ સાંભળી રાવણ ક્રોધે બરાયો ને પછી બે જણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રાવણે બાણો માર્યા પણ જટાયુએ તેને આવતા અટકાવ્યાં ને તેની પીઠ ઉપર બેસી પોતાના પંજાથી તેને ઉઠેડી નાખ્યો. રાવણ સીતાને લઈ રથમાંથી ઉતર્યો તો જટાયુએ તેને ચાચ ને પંજાથી લોહીલોહીઆણુ કરી મૂક્યો. પછી રાવણે ધણી વાર સુધી મુઠિએ યુદ્ધ દીધું, પણ ન્યારે તેમા પણ ન કાન્યા ત્યારે તેણે ખડ્ગે વતી તેની પાખ તથા તેના પગ કાપી નાખ્યા ને સીતાને લઈને આકાશમાર્ગે ઊડ્યો.

એ આપત્તિમા સીતાને યુદ્ધ સગ્રી ને એણે પોતાનાં આબજણ એક પછી એક નીચે નાખ્યા કે બેને જપ્તમૂક-પર્વત ઉપર રહેલા પાચ વાનરાએ ઉપાડી લઈ પોતાની પાસે રાખી મૂક્યા.

રાવણે સીતાને લંકામાં આણી પોતાના મંદિરમાં એક ઠેકાણે રાખી ને કેટલીક રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આપી

કે તમારે એને જે જોઈએ તે પુરું પાડવું, પણ એક મારા વિના બીજા કોઈને અહીં આવવા દેવું નહિ. વળી આઠ રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી કે તમે જઈને રામ-લક્ષ્મણ હવે શુ કરે છે તે ઉપર લક્ષ રાખો ને તેઓને કોઈ પણ યુક્તિથી મારી નાખો. પછી પાછો રાવણ અંતઃપુરમાં આવી સીતાને સમજાવવા લાગ્યો પણ ન્યારે એણે ન માન્યું ને ક્રોધ કર્યો ત્યારે તેણે રાક્ષ-સીઓને કહ્યું કે એને અસીદ્ધવનમાં લઈ જઈને રાખો ને જે જોઈએ તે આપજો; તે કોઈ પણ રીતે મને વશ થાય તેમ કરજો ને સંભાળ રાખજો કે ત્યાંથી તે નય નહિ ને બીજું કોઈ ત્યાં આવે નહિ.

હવે લક્ષ્મણ રામને મળ્યો ત્યારે એણે તેને ઠપકો દીધો કે ઇ સીતાને મૂડીને આવ્યો એ તે ધણુંજ ખોટું કીધું ને એમાં કોઈ હાનિ છે બંને ભાઈ દોડતા આશ્રમે આવ્યા ને જ્યે છે તો ત્યા સીતા મળે નહિ. રામ મુઠિત થઈ પડ્યો. લક્ષ્મણે તેને શુદ્ધિમાં આપ્યો. બંને ભાઈએ વનમા શોધ કર્યો પણ સીતા જડી નહિ. રાત્રિએ તો તે એમના એમ શોધ કરતા ઝુંપડીમાં પડી રહ્યા. પ્રાતઃકાળે પાછા સીતાનો શોધ કરવાને નીકળ્યા તે ન્યા જટાયુ પડ્યો હતો ત્યાં આવ્યા. એણે કહ્યું કે રાવણ સીતાને લઈ ગયો છે, હવે માફ શરીર મારી સત્તામા નથી. હું આખે જોઈ શકતો નથી ને મારો પ્રાણ નય છે. એમ બોલી જટાયુએ રામ બહી ઉચું જાયું ને તેવાજ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. તરતજ વૈકુંઠથી વિમાન આવ્યું ને જટાયુનો જીવ શરીરમાંથી નીકળી રામની આજ્ઞાથી તેમાં બેઠો ને રામની સ્તુતિ કરી આકાશ માર્ગે વૈકુંઠ ગયો. પછી રામલક્ષ્મણ લાકડાં એકડાં કરી રાખને બાળી રાત થવા આવેલી તેથી આશ્રમે આવી શોધ કરતા બેઠા. સવારે પાછા બે ભાઈ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. માર્ગમા કબંધ નામે રાક્ષસ પડેલો તેને તેઓએ પર્વત નજીક ને તે સંબંધી વાત કરતા હતા એટલામા કબંધ બે હાથ પસારી તેઓને ગળા જવાતુ કીધુ તરતજ અક્ષેક જણે અક્ષેક હાથ કાપી નાખ્યા કબંધે પૃથ્વી કે તમારાં નામ શું છે? અમે રામલક્ષ્મણ દગરથ રાજના પુત્ર છાએ એમ બે ભાઈઓએ કહ્યું, ત્યારે કબંધ બોલ્યો હું ગંધર્વ હતો પણ એક જાણે શાપ દીધો હતો કે રામ તારો ઉદ્ધાર કરે ત્યાંસુધી ઇ આ રૂપે પડી રહેજે-હું હજી રાક્ષસરૂપે છઉં, મને બાળી મૂકે એટલે હું તમારે જે નજીવાની ઇચ્છો છે તે કહીશ. રામલક્ષ્મણે તેને બાળ્યો એટલે ગંધર્વરૂપે થઈ રથમા બેસી રામપ્રત્યે બોલ્યો કે અહીંથી કનરે પગપા નામે સરોવર છે ને તેની પાસે જપ્તમૂકપર્વત છે તે ઉપર સુગ્રીવ વાનર

રહે છે તેની સહાયતાથી તમે રાવણને છતરો માટે તેની સાથે મેંની બાંધજો; માર્ગમાં એક ઋષિનો આશ્રમ છે ત્યાં તેનો શિષ્ય તમારી વાટ જોયાં કરે છે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરજો. એમ બોલી તે ગંધર્વ સ્વર્ગે ગયો.

આગળ ચાલતા ગંધર્વના કહ્યા પ્રમાણે આશ્રમ આવ્યો ને ત્યાં રાખરી નામે વૃક્ષ સ્ત્રીએ રામલક્ષ્મણનું પૂજન કર્યું ને કંદમૂળ ખાવાને આપ્યા. રામની ઇચ્છાથી તેણે પોતાની વાર્તા કહી કે હું અધમ ભત્રીયાં જન્મી છઉં, હું એક દહાડો આ વનમાં લાકડા કાપવાને આવી ત્યારે મેં માતંગ ઋષિને જોયા ને મારા મનમાં ઇચ્છા થઈ કે એની શિષ્ય થઈ રહી સેવા કરું, પણ નીચ કુળની તેથી હું બોલી શકી નહિ તોપણ પ્રતિ રાત્રે હું અહીં આવી આશ્રમથકી તે વાટછાનો માર્ગ હું વાળી જતી. ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને પૂછેલું કે માર્ગ કોણ વાળી ભય છે પણ કોઈ ઉત્તર આપી શક્યું નહિ. એક રાત્રે તેઓએ સંતોષ રહી મને પકડીને ઋષિ પાસે લઈ ગયા. મેં મારી રિયતિ કહી તે ઉપરથી ઋષિને દયા આવી ને તેણે મને શિષ્ય કરી રાખી. થોડા દહાડા થયા મારા શુરુ બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે ને મને કહી ગયા છે કે તારા ઉદ્ધાર કરનારો રામ ચિત્રકૂટ ઉપર છે. થોડા કાળમાં અહીં આવશે ત્યારે તું તેની સમક્ષ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરજો એટલે તારી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. એ પ્રમાણે વાત કહી રાખરીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની રામની આજ્ઞા માગી રામે તે આપી ને રાખરીએ પોતાની દૃષ્ટિ રામની સન્મુખ રાખી ને અગ્નિમાં પ્રવેશ કીધો. તરતજ વિમાન આવ્યું ને તે વૈકુંઠ ગઈ.

પછી રામલક્ષ્મણ આગળ ચાલતાં સુંદર પંખા સરોવર ઉપર આવી પહોંચ્યા. અહીં તટ ઉપર એક વૃક્ષ તળે લક્ષ્મણે રામને માટે કમળફૂલની શય્યા કરી ને પાણી આપ્યું. પછી રામ લાંબો થઈ સૂતો ને લક્ષ્મણ ચરણ તળાસવા પાસે બેઠો.

કિષ્કિંધાકાંડકથાસાર.

બીજે દહાડે પંખા સરોવરમાં સ્નાન કરી સંધ્યા-વંદન કરી બે બાઈ ઋષ્યમૂકપર્વત આગળ આવ્યા. એઓને આવતા જોઈ સુગ્રીવ વાનર જેને તેના બાઈ વાલ્મીકે મારીને પોતાના નગરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો તેણે હનુમાન વાનરને કહ્યું કે પેલા બે જણ વાલ્મીકે મોકલેલા ચાર (બેદુ) તો નહિ હોય? હનુમાન ને સુગ્રીવના પ્રધાનમાંનો એક હતો તેણે કહ્યું કે આ સુગ્રીવ, ભય ન પામ. એ રાજપુત્રો છે ને આપણી

મુક્તિ કરવાને અહીં આવે છે. પછી હનુમાન, પર્વત ઉપરથી ઉતરીને રામલક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે લઈ આવ્યો. અહીં તેણે લાકડાં એકઠાં કરી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો ને એની તથા બીજા વાનરોની સાન્નિધે રામ તથા સુગ્રીવ એ બે જણે એકમેકના સદા મિત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી સુગ્રીવે ધરણી દેખડાવ્યાં તે જોઈ રામને સીતાનું સ્મરણ થયું. સુગ્રીવ બોલ્યો કે હવે શોક કરવાનું મૂકી દો-સીતા તમને સહજ પ્રાપ્ત થશે. રામે સુગ્રીવને પૂછ્યું કે તમારે શું હુઃખ છે? સુગ્રીવ બોલ્યો કે મારા મોટા ભાઈ વાલ્મીકે મારું રાજ્ય મારી પાસેથી છીનવી લીધું છે, મારી સ્ત્રી રુમાને લઈ જઈ પોતાની પાસે રાખી છે, તે મારા પ્રાણુ લેવાને મને બોળે છે ને એ ભયથી ઉગરવાને મેં આ પર્વત ઉપર વાસ કર્યો છે; આ રામ! મને વાલ્મિકી ત્રાસથી ઉગારો. રામે કહ્યું મિત્ર, તમે વાલ્મિકી કંઈ ભય ન રાખો, હું તમને તેથી મુક્ત કરી આપવાનું વચન આપું છઉં-તપ્પર થાઓ, કિષ્કિંધા જાઓ અને વાલ્મી સાથે યુદ્ધ કરો ને હું તેને મારા બાણથી મારીશ.

પછી સુગ્રીવ અને રામલક્ષ્મણ કિષ્કિંધા નગરમાં આવ્યા; બે બાઈ તો વાલ્મિકી મહેલથી થોડેક દૂર ઝાડી છતી તેમાં સંતાઈ રહ્યા ને સુગ્રીવે દ્વાર આગળ જઈ કીકીઆરી કરી. વાલ્મી બહાર આવી જુએ છે તો પોતાનો ભાઈ યુદ્ધ માંગતો દીડો. બંને જણે એકમેકને કઠોર શબ્દ બોલ્યા. સુગ્રીવે કહ્યું કે વિષ્ણુ મારો સહાય છે ને હું આજ મારા હાથથી પડીશ. પછી મારામારી ચાલી. સુગ્રીવ નીચે પડ્યો અને વાલ્મી તેની છતી પર ચઢી બેઠો ને બોલ્યો કયા છે તારો સમર્થ સહાય વિષ્ણુ? તરફણે રામે બાણ માર્યું ને વાલ્મી પડ્યો. વાલ્મિકી સ્ત્રી તારાએ ધણો શોક કર્યો પણ રામે તેને ધૈર્ય આપ્યું. પછી વાલ્મિકી રામને બાણી સર્વ વાનરોએ પંખા સરોવરમાં સ્નાન કીધું. એ પછી સુગ્રીવે રુમાની સાથે તારાને પણ પોતાની સ્ત્રી ગણી અને રામના વિચારથી આવું હતું કે સુગ્રીવ કિષ્કિંધાના રાજા અને વાલ્મિકી પુત્ર અંજદ તે યુવરાજ થાય. રામે સુગ્રીવને કહ્યું કે હમણા તમે અહીં રહો ને વર્ષાકાળ પુરો થાય એટલે સીતાના શોધ સંબંધી વિચાર કરવાને અમને મળજો, અમે જઈ માલ્યવાન પર્વત ઉપર આશ્રમ કરીએ છીએ.

વર્ષાકાળ પુરો થયો, પણ મોહમદિરાને વશ થયેલો સુગ્રીવ પાછો આવ્યો નહિ તેથી લક્ષ્મણે ક્રોધે બરાઈ નગરસહિત સુગ્રીવને બાણી નાખવાનો વિચાર કર્યો. રામે તેને શાત પાડી કહ્યું કે હું ત્યાં જઈ ક્રોધ જણાવજો પણ બાણીશ નહિ. એ વર્તમાન હનુમાને જઈ

સુશ્રીવને કહ્યું ત્યારે એણે પશ્ચાત્તાપ કરી કામકામના કપિઓને દૂતો મોકલી તેડાવ્યા. એવામાં લક્ષ્મણે આવી ખાણ ચડાવ્યું કે વાનરોએ નાસવા માંડ્યું અને સુશ્રીવે હનુમાનને મોકલી વિનંતી કરી કે અપરાધ ક્ષમા કરો પછી સૌ રામની પાસે આવ્યા. રામે સુશ્રીવને કહ્યું કે હવે વસાથી કામ કરવું જોઈએ. એટલામાં વાનરોના ઝુંડ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સુશ્રીવે તેઓને સીતાનો શોધ કરવાને કહ્યું. તત્કાળ, વાનરો કેટલાક પશ્ચિમ ભણી, કેટલાક ઉત્તર ભણી, કેટલાક પૂર્વ ભણી, ને કેટલાક દક્ષિણ ભણી દોડ્યા. સુશ્રીવે અંગદ, હનુમાન, નળ, નીલ, નંબુવાન એઓને દક્ષિણ તરફ શોધ કરવાની આજ્ઞા કરી ને રામે પોતાની મુદ્રિકા (ચોટી) સીતાને દેખાડવાને હનુમાનને આપી. પછી તેઓ નીકળ્યા કપિઓ માર્ગમા રાક્ષસો મળે તેને મારતા ને ઋષિઓને ઘેરી લઈ ખમ પડાવતા. એક વાર તેઓ માર્ગ બદલ્યા ને બહુ તરસ્યા થયા ત્યારે હનુમાને પર્વત ઉપર ચઢીને જોયું તો બગલા, હંસ, અંકવાક, ઇલાદિ પક્ષીઓને એક શુક્રમા જતા દીડા, પછી સૌ તે શુક્રમાં પેદા. આગળ એક ઉપવન આવ્યું તેમા એક સુંદર સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ કપિઓએ નમન કર્યું એટલે તે સ્ત્રીએ તેઓનું જ્ઞાતાત પૂછ્યું ને પછી કૃળ જળનાં રથળ દેખાયા વા રા નૃમ થયા એટલે તે સ્ત્રી બોલી કે હું હમણાં રામની પાસે જનાર છું માટે તમે સૌ આખ મીચીએ વાનરોએ આખ મીચી ઉધારી એટલે તેઓ સમુદ્રને તીરે આવેલા છે એવું તેઓએ દીઠું. તે સ્ત્રીનું નામ બદરી હતું ને તે તપશ્વયા કરતી હતી. તે રામને મળી ને પછી અંગદ ભક્તિ રહે એવા વર માગી પછી પોતાને કામે ગઈ હતી.

સમુદ્ર તીરે પડેલા સૌ કપિઓ અવધ પુરી થવા આવી તેથી ચિંતામાં પડ્યા ને દીર્ઘરવરે રામનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. મોટા સાદ સાંભળી સંપાતિ નામે પક્ષી જે આ ગિરિની શુક્રમા રહેતો તે બક્ષ મળ્યું જણી બહાર આવ્યો. વાનરો ગભરાયા પણ અંગદ બોલ્યા કે જટાયુને ધન્ય છે કે તે રામને કારણે દેહ ત્યાગ કરી મુક્ત થયા. એ સાંભળી સંપાતિએ વાનરોને અભય કરી જટાયુનું જ્ઞાતાત પૂછી શોક કીધા ને પછી પોતાની વાત કહી-કે અમે બંને બાઈ સાથે જન્મ્યા હતા, અમે બેડતા બેડતા સૂર્યની પાસે જવા લાગ્યા, હું જટાયુ કરતા આગળ ચાલ્યા તેથી મારી પાંખ બળી ગઈ ને હું પૃથ્વી ઉપર પડ્યો; પછી એક ચંદ્રમા નામે મુનિને મારી દયા આવી ને એણે જ્ઞાનનો બોધ કરી મારે અભિમાન મુકાવ્યું; તેણે મને કહ્યું છે કે ત્રેતાયુગમાં રામના દૂત તને મળવા આવશે ત્યારે તું

પૂર્વરૂપે ઘટ્ટી ને તું તેઓને રામની સ્ત્રી વિષે સંદેશો કહેજે એ પ્રમાણે મુનિએ મને કહ્યું હતું ને હું ત્યારેના તમારે ચિંતાત કંઈજ કરું છું. પછી સંપાતિએ કહ્યું કે લંકાના અસોકવનમા સીતા બેઠી બેઠી રુદન કરે છે તે હું દેખું છું, હું જન જાદુ ન હોત તો તમારે કામ કરત. એમ બોલી તે જતો રહ્યો અને કપિઓ સૌ સમુદ્ર આગળની લંકામાં જવાના વિચારમાં પડ્યા.

સુંદરકાંડકથાસાર.

હનુમાન લંકામાં જવા તૈયાર થયા. નંબુવાન રીંછે કહ્યું કે તમે સીતાની શોધ લઈને પાછા આવશો યાસુધી અમે અહીંજ રહીશું. પછી હનુમાન એક ડેચા પર્વત ઉપર ચઢ્યો ને ત્યાંથી ઉડાન કીધી એક પ્રસા નામે મોટી સાપેણે હનુમાનને ગળી જવાને મોહું ચિકારયુ પણ હનુમાને પોતાનું મોહું તેનાથી બચાવું મોહું કર્યું એમ સરસાસરસી કરતાં અંતે હનુમાન અતિ લઘુરૂપ ધરી તેના શરીરમા પેદા ને પાછા બહાર નીકળી પડ્યો. એ જોઈ સુરસા પ્રસન્ન થઈ તેને આશીર્વાદ દઈ જતા રહી એક રાક્ષસી સિદ્ધમાં રહેતી તે આકાશમા બેડતા પક્ષીઓના ઇલા સમુદ્રમા પડતી જોઈ તેન પક્ષી આહાર કરતી ને રાક્ષસીના મર્મ હનુમાન સમજ ગયો તેથી એણે તેને મારી નાખી. એમ વિદ્ધ દૂર કરતા હનુમાન સુવેળચળ પર્વત ઉપર આવ્યો. અહીંથી પ્રથમ તો તેણે લંકાના કોટ દુર્ગ ધ્રાતુ-ઓની બીંત દ્વાર પૂલ તળાવ વાડી ઇલાદિક સૌ સારી પેટે જોયું રાત્રી પડી એટલે તેણે માંજરનું રૂપ ધારણ કરી લંકામા પ્રવેશ કરી માંહેનું સંપત્તિ જોયું. મોટી રાત્રે ઉત્તરેડા નામે લંકાની રખેવાળ દેવી એક હાથમાં ખટ્ત ને બીજા હાથમા મારી નાખેલા માણસોનું લોહીનું વાસણ અલેહું એવે રૂપે પ્રગટ થઈ હનુમાનની સન્મુખ ઉભી. હનુમાન પણ પોતાનું વાનરરૂપ ધારણ કરી ઉભો. દેવેએ પૂછ્યું તુ કોણ છે આટલી રાત્રે? ને મારા નગરમા શા માટે પ્રવેશ કર્યો છે? તુ કંઈ અનર્થ કરવાને આવ્યો છે, પણ તું મારા કોપા-ગ્રિથી બચ્ચ થઈ જઈશ. એમ બોલી ઉત્તરેડાએ હનુમાનને એક લાત મારી, પણ હનુમાને ડાબા હાથની મુક્તિ એટલા તો બળથી મારી કે તે નુર્જિત થઈ પડી ને લોહી ઓઢી. જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તેણે હનુમાનને કહ્યું કે હું સૌ જાણું છું! તું રામનો દૂત છે ને સીતાના શોધને માટે આવ્યો છે,—હા, નગરમા પ્રવેશ કર, તને કંઈ વિદ્ધ નહિ નડે. ઉત્તરેડા ગયા પછી હનુમાને પાછું માંજરરૂપ લીધું ને નગરમાં ફરતાં ફરતાં

એક રાક્ષસને તુળસી આગળ બેસીને વિષ્ણુનું ભજન કરતો જોયો. હનુમાને જાણ્યું કે એજ વિભીષણ હશે પછી તે રાવણના મહેલમાં પ્રવેશ કેડાણે બન્યો ને રાવણને સ્ફાટિકની રથ્યા ઉપર સતેલો દીઠો પણ સીતા કેથે તેના જોવામાં ન આવી. મધરાત વીતી ને હનુમાન થાકી નિરાશ થઈ એક ઉંચી ભીંત ઉપર બેસી વિચાર કરે છે કે સીતા મરી ગઈ હશે? એવામાં અરોઠ્ઠ વનમાં પક્ષીના કોઈ કોઈ સ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. તરતજ તે ત્યાં ગયો ને એક ઉંચા વૃક્ષના પત્રની ઘટામાં સંતારી રહ્યો. અહીંથી તેણે સીતાને રામનું ચિંતન કરતા દીડી.

એવામાં રાવણ કેટલીક રાક્ષસીઓને લઈને આવ્યો. જેમ વાળને જોઈ હરણુ ભય પામે તેમ રાવણને દેખી સીતા ભયે કંપી. રાવણે સીતાને સમજાવવા માડી, ઓ સુદરી; શા માટે દુઃખી થાવ છે ને આસુ પાડે છે? મારાથી કેમ બોલે છે? હું તારો દાસ છઉં, આ કેડાણે કોઈ આવવાનું નથી, મારી સાથે હસીને વાત કર, રાણગાર સજ, આવ, મારી પાસે બેસ, આપણે સાથે મધુપાન કરીએ. મારી સ્ત્રીઓમાં હું તને પટરાણી કરીશ અને તું જે આજ્ઞા કરીશ તે હું તારો દાસ પાળીશ. સીતાએ ઉત્તર વાળ્યો ઓ લંકાધીશ! હું રામના ઉપર વેર ન રાખ, તું સમૃદ્ધિ, બળને પરાક્રમથી જગતમાં વિખ્યાત છે, તારે દુષ્ટ કર્મ કરી તારી કીર્તિને કલંક લગાડવું હચિત નથી જે દૃષ્ટિએ તું તારી માતાના સામું જુઝ્ય છે તે દૃષ્ટિએજ તારે પરસ્ત્રી સામું જોવું જોઈએ. મને પાછી રામને સોંપ; તે તને ક્ષમા કરશે; મને મારા પતિ જેવું મલ્લવાન ખીજું તું શું આપી રાહીશ? હું તને વીનવું છું કે મને મારા રામ પાસે મોકલવી દે. એમ ધણી વાર સંવાદ ચાલ્યા પછી રાવણે ધમકી આપી કે જો બે માસમાં વિચાર કરી મને વશ નહિ થાય તો હું તને ગળી જઈશ. સીતાએ કહ્યું કે સહજ વર્ષની અવધ આપીશ પણ હું તારી ન થાઉં. એ કહોર વચન સાંભળી રાવણે સીતાનું ડોક કાપી નાખવાને બહુગ કાઢ્યું. એટલામાં રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી ત્યાં આવી પહોંચી ને એણે સમજાવી રાવણને શાંત પાડ્યો; પણ એ પાછો રાક્ષસીઓ પ્રવેશ જોલ્યા કે બે માસ વાટ જોજો ને તે ન માને તો તમે તેને મારી નાખજો ને તેનું માંસ મારે માટે ખાવાને આણજો. પછી રાવણ પાછો મંદિર ગયો ને રાક્ષસીઓએ ભયંકર ગેર ને કહોર વાણીએ સીતાને સંતાપવા માંડી પણ એટલામાં ત્રિજયા નામે રાક્ષસી જે સૈના ઉપરી હતી તે જગા છીની જોલી કે મને સ્વમ થયું છે તેમાં

રામનો જય થશે એવું આવ્યું છે. પછી રાક્ષસીઓ ત્રિજયાનું સ્વમ સાંભળી સીતાને હવેથી દુઃખ ન દેવું એવો નિશ્ચય કરી પોતપોતાના આરક્ષા ગઈઓ. સીતાએ ત્રિજયાને ઉપકાર માગ્યો ને પછીથી એ સીતાની સખી બની થઈ રહી. સીતાએ અગ્નિમાં પડવાનો પોતાનો વિચાર જણાવી ત્રિજયાને અગ્નિ આણવાને કહ્યું, પણ એણે ધણી ધીરજ આપી ને રાત્રિએ દેવતા નહિ મળે એમ કહી તે પોતાને કામે ગઈ.

સીતા નિરાશ થઈ ને અગ્નિ પ્રેરણવાને અરોઠ્ઠની સ્તુતિ કરવા લાગી એટલે હનુમાને રામે આપેલી રત્ન-મુદ્રિકા ઉપરથી નીચે નાખી દીધી એને અંગારો જાળી સીતા વહેલી વહેલી લેવા ગઈ, પણ હાથમાં લેતાજ તેણે રામનામઅંકિત સુદર મુદ્રિકા જોળખી. પછી ચક્રિત થઈ આસપાસ જોવા માડ્યું તો હનુમાન વૃક્ષની ઘટામાંથી રામની કથા કહેવા લાગ્યો.

એ સાંભળી સીતાને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું ને તે મોટા વિચારમાં પડી. પછી તરત હનુમાન પ્રગટ થયો ને જોલ્યા કે હું રામનો દુત છઉં ને તું મારી માતા છે એ હું રામના સમ ખાઈને કહું છઉં. પછી ધણીક રીતે ખાતરી કરી ત્યારે સીતાને પતીજ આવી. સીતા ગદ્-ગદ્ કંઠે જોલી કે કોમળ હૃદયનો રામ તે આટલો કહોર કેમ થયો છે, ઓકપિ હું ક્યારે તેને જોઈશ? હનુમાને ધીરજ આપીને કહ્યું કે હવે મોટા દિવસમાં રામ વાનરોના સૈન્ય સાથે અહીં આવી સર્વ રાક્ષસોને મારી તને છોડાવશે. સીતાએ પોતાની પાસે એક મણિ રહ્યો હતા તે હનુમાનને આપ્યો ને કહ્યું આ રામને આપજો. પછી હનુમાન ત્યાંથી આજ્ઞા લઈ પાછો વળ્યો.

હનુમાને વિચાર્યું કે સીતા માતને તો હું મળ્યો, પણ હવે મારે રાવણને જણાવવું જોઈએ કે હું આવ્યો હતો. એણે મોટું રૂપ ધરી અમરાઈમાં બસાઈને સઘળાં વૃક્ષો તોડી પાડ્યાં. રાક્ષસો જાળી જોડ્યા ને હનુમાનના ભયંકર રૂપથી ભય પામી રાવણને જાણ કરવા ગયા. એણે એસી હજાર રાક્ષસો મોકલ્યા એઓને આવતા દેખી કપિએ આરસના મોટા સ્તંભ હતા તે તોડી પાડી ફેરવી ફેરવીને નાખ્યા તેથી તે સર્વ રાક્ષસો મરણ પામ્યા. રાવણે પોતાના સેનાપતિના પુત્ર બંજુમાલિને મોકલ્યો ને એણે હનુમાનને ધણીક ખાણ માર્યાં, પણ કપિએ તેનો પલ પ્રાણ લીધો. એ રીતે હનુમાને ખીજ સાત મોટા રાક્ષસ, પાંચ સેનાપતિ અને રાવણનો પુત્ર અક્ષ એઓને મારી નાખ્યા. પછી રાવણે પોતાના વડા પુત્ર ઈન્દ્રજિતને મોકલ્યો. કપિએ મોટી ઝર્જના કરી ને ઈન્દ્રજિતે પણ સામી

ગર્જના કરીને આજુથી કપિને વીધી નાખ્યો. કપિએ એક મોટા સ્તંભ લઈ સારથિને મારી નાખ્યો ને રથના ચૂરા કર્યા ઈન્દ્રજિતે ખીલ રથમાં બેસી ધણીવાર સુધી યુદ્ધ કર્યું. પછી એ કોઈ દેવ છે એમ વિચાર કરી બ્રહ્માપારા હનુમાનના ઉપર ફેંક્યો. હનુમાન બ્રહ્માનુ અપમાન ન થાય માટે બંધાયો અને ઈન્દ્રજિત તેને બંધીવાન કરીને રાવણુ કને લઈ આવ્યો.

રાવણુ કોષમાં પહોંચું તેનો ઉત્તર ન વાળતાં હનુમાને કહ્યું કે સીતા રામને આપ ને રામની પાસે ક્ષમા માગ. રાવણુ આજ્ઞા કરી કે એનો શિરચ્છેદ કરો વિભીષણે કહ્યું કે હુતનો વધ કરવો એ શાસ્ત્રથી ઉલટું છે. રાવણુ કહ્યું કે એને શિક્ષા તો થવી જોઈએ માટે એની પુછડી બાળી નાખો. પછી રાક્ષસોએ તેની પુછડીએ ધીમાં બોળેલા કપડાં વીટાળ્યા ને પુછડી સળગાવી દીધી. એથી હનુમાનને કંઈજ દુઃખ થયું નહિ. તે સૂક્ષ્મગ્ર કરી પાશમાંથી નીકળ્યો ને મોટું ડૂબ કરી એક મોટા સ્તંભ લઈ ઉંચી બાત ઉપર બેઠો. રાક્ષસો તેને પકડવા મથ્યા, પણ તેણે સ્તંભે બતી સોને મારી પાથ્યા ને પછી ઠેકાણે ઠેકાણે બળને પુછડે કહી લંકાને બાળી નાખી. એટલે નાશ કરી પાછો અશોક વનમાં જઈ સીતાને સર્વ વાત કહીને પછી આજ્ઞા લઈ નગર બહાર આવી સમુદ્રકાંઠે આવ્યો.

અહીં મોટી ગર્જના કરી તે સમુદ્ર જાળંગી જ્યાં કપિસૈન્ય પડયુ હવડ ત્યાં આવ્યો ને સૌને તેણે પોતાનું જ્ઞાતાં કહ્યું પછી કપિસૈન્ય હરખબેર જ્યાં રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ હતા ત્યાં આવ્યું અને હનુમાને સીતાનો આપેલો મણિ રામના ચરણ આગળ ધરી સર્વ જ્ઞાતાત નિવેદન કર્યું ને કહ્યું કે જો આજુથી એક માસમાં સૈન્ય લંકામાં પ્રવેશ નહિ કરે તો સીતા પ્રાણુત્યાગ કરશે. પછી રામ તથા સુગ્રીવે હનુમાનની પ્રશંસા કરી ને વાનરો હર્ષમાં ફેલા લાગ્યા.

પછી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વાનર રીંછના સૈન્ય સાથે નીકળ્યા ને માર્ગ કાપતાં છેલ્લે સમુદ્રકાંઠે આવ્યા ને અહીં ઝુંપડીઓ બાધી રહ્યા ને સમુદ્ર જાળંગી લકામાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

હનુમાન ગયા પછી લંકામાં રાક્ષસો ભયભીત થઈ ગયા હતા મંદોદરીએ સીતા પાછી આપવાને બહુ બહુ સમજાવ્યું પણ રાવણુ ન માન્યું ને વળી રાવણુની મા નિકરા ધણી અપરાધને જોઈને દુઃખી થતી હતી તેથી એણે પોતાના પુત્ર વિભીષણને મોકલાવ્યો ને કહ્યું કે રાવણુને સમજાવ કે સીતાને પાછી આપે. વિભીષણે સલામત જઈ રાવણુને કહ્યું પણ એણે કોઈ ભરાઈ

તેને કુચિત વચન કહી આજ્ઞા કરી કે તું લંકામાંથી ના. એ વચન ન સહન થયેથી વિભીષણ પોતાની જો રામને સીતાની સેવામાં રહેવાનું કહી પોત સમુદ્ર-પાર આવી રામને રાવણુ થયા. રામે તેને પોતાનો ભક્ત ભણી રાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છા જણાવી. વિભીષણે કહ્યું કે મારે રાજ્ય નથી જોઈતું, મારે તો તમારી ભક્તિમાં લીન રહેવાની ઇચ્છા છે, રામે કહ્યું કે તારી ઇચ્છા નથી પણ મારી સમતા એવીજ છે માટે અભિષેક થવા દે. પછી રામે વિભીષણને લંકાના રાજ્યનો અભિષેક કર્યો.

સમુદ્ર ઉતરવા માટે રામે વરુણની સ્તુતિ કરી એણે આવી કહ્યું કે તમારા સૈન્યમાં નળ વાનર છે તે બે પથ્થરને ઝડકશે તે સમુદ્રમાં તરશે એ ઉપરથી સર્વ વાનરોએ પર્વત, પાષાણ, વૃક્ષ લાવી લાવીને નળના આગળ મૂક્યા અને નળે સ્પર્શ કરી સમુદ્રમાં નાખ્યા કે તે તેમાં તરતા રહ્યાં ને એ રીતે સેતુ બંધાઈ રહ્યો એ પ્રસંગે રામે શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું, જે આજ પણ સેતુબંધ રામેશ્વરને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

યુદ્ધકાંડકથાસાર.

શુભ મુહૂર્ત જોઈ રામ સુગ્રીવ સહજ સૈન્ય લઈ સેતુને માર્ગે લંકામાં આવ્યા ને સુવેળ પર્વતની તળેટીમાં તેઓએ પડાવ નાખ્યા. રામે હનુમાનને મોકલી પોતાના આવ્યાનો સંદેશો કહાવ્યો ને સીતા પ્રસન્ન થઈ.

રામ લંકામાં આવ્યાની બહુ રાવણુને થઈ એટલે તેણે શુક તથા રાવણુ એ બે પ્રવાનને આજ્ઞા કરી કે તમે વાનરને વેષે જઈ રામનું સૈન્ય કેટલું છે તથા તેમાં કોણ કોણ સેનાપતિઓ છે તેની બહુ કાંટી લાવો તે બે જણ ન્યારે વાનરનાં સૈન્યમાં ગયા ત્યારે તેઓને બેઠું ભણી વાનરોએ પકડીને રામની આગળ આપ્યા. રામે કહ્યું કે નિર્ભય થઈ મારે સૈન્ય ગણો અને મારા પ્રવાન તથા સેનાપતિસંબંધી જે બહુવું હોય તે બહુ લો, અને રાવણુને કહેજે કે હું આ લંકાને બાળીને ભસ્મ કરીશ અને તને, તારા પુત્રોને તથા તારા સગાને સૌને મારીશ.

શુક સારણુ પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરી રાવણુને રામનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. રાવણુ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે આખું જગત મારી સામા યુદ્ધ કરવા આવશે તોપણ હું રામને સીતા પાછી નહિ આપું. પછી તે જોઈયો ને પોતાના મહેલની અટારી ઉપર ચઢી રામનાં સૈન્યને બેલા લાગ્યો. શુક-સારણુ રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ આદિ સૌ મુખીઓને જાગ્રતાવ્યા. શુકે

રાવણને વિનંતી કરી કે મહારાજ જય થવો દુર્લભ છે માટે સીતાને આપી દો તો સાહે. રાવણે ક્રોધ કરી શૂંઢને લંકામાંથી બહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું ને શુકે ભેગ ધારણ કરી વનવાસ કરતાં પોતાના દહાડા પુરા કર્યા.

એ પછી રાવણે પ્રેરત નામે મુખ્ય સેનાપતિને બોલાવી સૈન્યને સજ કરવાની આજ્ઞા આપી ને એ પ્રસંગે રાવણની મા તથા આત્મે એ બે જણુએ સલામાં આવી રાવણને પીનવીને કહ્યું કે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર પડતો મેહેલી સીતાને પાછી આપો, પણ રાવણે તેઓનું અપમાન કર્યું ને તેઓ તેના કોવથી ભય પામી સલામાંથી ઉતાવળાં ચાલતાં થયાં.

અહીં મુવેળાચળ ઉપર રામે સલા કરી વિચાર પૂછ્યો કે હવે ક્યારે અઢાઈ કરવી? ભંજુવાન બોલ્યો કે મહારાજ પ્રથમ આપણે રાવણને સમન્તવાને ફૂત મોકલવા ને તે ન માને તો પછી યુદ્ધ કરવું ને એ કામને માટે અંગદ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. ભંજુવાનના બોલવાને બીલ સૌ સંમત થયા, ને પછી રામે અંગદના સાથે જાયું એટલે તે તરત આજ્ઞા મારી રાવણની સલામાં ગયો. અહીં અંગદે રાજદૂતનો વિવેક રાખી રાવણને ધણું ધણું સમન્તવ્યું, પણ જ્યારે રાવણે રામની ધણી નિંદા કરી ત્યારે તેણે પોતાના બે હાથ પૃથ્વી ઉપર પછાડ્યા. સલામાં ખળભળાટ થયો ને રાવણ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે સર્વ કપિઓને મારી નાખી બે બાઈને પકડી બાંધીને અહીં લાવો ને આ અંગદને પકડો. પછી અંગદે કહ્યું કે સૌ રાક્ષસોને હું એકઠો પુરો પડું તેવો છડ, પણ ફૂત છડ તેથી ને તારી લાજ રાખવાને હું કંઈ હાલ મારે પરાક્રમ દેખાડતો નથી, પણ તારો કાળ પાસે આવ્યો છે માટે તને રૂઝી જીવિ સજાતી નથી. એમ કહી તે રામ પાસે આવ્યો ને બોલ્યો કે મહારાજ એ રાઠ કોઈ પ્રકારે સમજે તેવો નથી માટે હવે યુદ્ધનેજ સજ થવું.

પછી રામના સૈન્યે મોટી ગર્જના કરી લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો. રાવણે રાક્ષસોને વાનર ઉપર તૃપ્તિ પડવાની આજ્ઞા કરી. એ યુદ્ધમાં બંને બાજુના ધણુએક પ્રાણુ-મત થયા. રામે રાવણને બોલ્યો ત્યારે તેણે તેને અગિ-આર બાણ માર્યા-એકે છત્ર કાપ્યું ને દસે દસ મુગટ કાપ્યા. રાવણ લગ્નિજત થઈ અટારી ઉપરથી ઉતરી પડ્યો ને તેણે રાક્ષસોને કહ્યું કે નગરી બહાર જઈને યુદ્ધ કરો અને વિભીષણ, રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવનાં સિર લઈ આવો. પછી યુદ્ધ ચાલ્યું. વાનરોએ પર્વત તથા વૃક્ષોને રાક્ષસોએ બાણ તથા બીજાં રાક્ષસી મારો ચલાવ્યો. એમાં ધણુએક વાનર કપાયા, ને

ધણુએક નાસી ગયા. રાક્ષસો જીત્યા, પણ સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ ઇન્દ્રજિત બણી ફેંક્યું તેથી તેનો રથ લાગી ગયો, ઘોડા તથા સારથિ છુટાઈ મુઆ ને ઇન્દ્રજિત નાઠો.

પછી ઇન્દ્રજિતે હોમ કીધો ને તેમાંથી ચાર ઘોડા નેઠેલા એવો ને અનેક રાક્ષસી ભરેલો એવો રથ નીકળ્યો કે જેમાં બેઠેલો તે સૌને ભઈ શકે, પણ તેને કોઈ ભઈ શકે નહિ એમાં બેસી તેણે રામલક્ષ્મણને અસંખ્ય બાણ માર્યા ને પછી નાગપારા મૂકી બંને બાઈને બંધનમાં રાખી પોતે જયવાલ વજરાડી લંકામાં આવ્યો.

ઇન્દ્રજિત ગયા પછી વાયુએ આવી રામને ગરુડનો મંત્ર બણવાની સૂચના કીધી ને રામ બણ્યો કે ગરુડ આની ઉભો રહો ને સધળા સર્વ નાસી ગયા. એ રીતે બંને બાઈ બંધનથી છૂટયા કે પાછા યુદ્ધ કરવાને સજ થયા. એ ભઈ રાવણ પોતે રાક્ષસસૈન્ય સાથે મોટા ઠાઠથી યુદ્ધ કરવા આવ્યો. વાનરોએ પર્વત-વૃક્ષોનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ રાવણે બાણો મારી સોથી પોતાનું રક્ષણ કરી ધણુએક કપિઓને સંહાર્યા. તેણે હનુમાન સાથે, લક્ષ્મણ સાથે ને છેલ્લે રામ સાથે યુદ્ધ કર્યું. થોડી વાર પછી રામે અર્ધચંદ્ર બાણથી દસ મુગટ કાપી નાખ્યા ને રાવણ લગ્નિજત થઈ પાછો લંકામાં આવ્યો.

રાવણે સલામાં આવી પ્રધાનોને કહ્યું કે ધણુ સાવધાન થઈ નગરનું રક્ષણ કરો ને મારા બાઈ કુંભ-કર્ણને જગાડી રણમાં મોકલો. એ પોતાની ઘોર ગ્રેધમાંથી નજરો એટલે આપણે રામના ભયથી ઉગર્યા સમજાવે. પછી રાક્ષસોએ અનેક વાદ્યથી રાખ્દ કરીને અનેક હરિત તેના શરીર ઉપર ચલાવીને તેને જગાડવાનું કીધું, પણ તે ન જાગ્યો. છેલ્લી વારે અનેક સુદર જીઓ પાસે મધુરાં માચન કરાવ્યાં ને તેઓના હાથ તેના શરીર ઉપર ફેરવાયા, ત્યારે તે મોટી ગર્જના કરી બેઠ્યો ને ક્રોધ કરી પછવા બાજુએ શા માટે મને જગાડયો? પ્રધાનોએ કહ્યું કે મોટાભાઈ મોટી આપ-નિમા છે, પણ હમણા તમે ક્ષુબ્ધાને શાંત કરો. એમ બોલી શુભરચિતાનું માસ ને શુભરચિતાનો મગ્ગ એ તેની આજળ ધર્યા. કુંભકર્ણ પ્રથમ તો ભાત તથા શાક ખાયાં, પછી ધણુએક હરણ બકરાં ગળ્યાં, ધણુએક મનુષ્ય ખાધા ને તે પ્રમાણે પુષ્કળ મગ્ગ પીધો. પછી તે સલામાં આવ્યો ને રાવણે સર્વ વ્રતાંત કહ્યું. રામની સાથે વેર બાધ્યું તેને માટે કુંભકર્ણે રાવણને ધણુ કપકો આપ્યો, પણ પછી તેણે રથમાં બેસી યુદ્ધ કર્યું, પણ રામે પ્રથમ તેના પગફાથને બાણ મારી મારી જીદા પાડ્યા ને પછી તેનું સિર ઉડાડ્યું.

પછી પાછો ઇન્દ્રજિત પ્રથમની પેઠે હોમ કરી તેમાંથી નીકળેલા રથમાં બેસી અજ્ઞમાં બસાઈ બાણ મારવા લાગ્યો. અસંખ્ય વાનરો કપાયા, રામલક્ષ્મણ મૂંઝાત થઈ પડ્યા ને ઇન્દ્રજિત જયવાદ્ય વગડાવતો લંકામાં આવ્યો.

રામનાં સૈન્યમાં વિભીષણ તથા હનુમાન એઆએ કરાંડી સળગાવી બેસ્યું તો ફેટલાએક કપિને ટાકાં વિનાના, ફેટલાએકને હાથ પગ વિનાના, ફેટલાએકને તૃષાથી મરતા ને ધણુએકને મુએલા દીઠા. સુષેણ વાનર જે દેશ હતો તેણે હનુમાનને કહ્યું કે ગંધમાદન ઉપરથી પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલા ઓપધિ આવે તો સર્વ સૈન્ય પાણી ઇવડ થાય. હનુમાન તે પર્વત લઈ આવ્યો ને તેની સુગંધીથી રામલક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો પાછા ઉભા થયા. હનુમાન તે પર્વત પાછો મૂકી આવ્યો.

એ પ્રમાણે રામ તથા કપિઓને પાછા તત્પર થયેલા જોઈ રાવણ બલરાયો ને એણે યુદ્ધ કર્યું મારી વાળી લંકાનાં દ્વાર બંધ કરાવ્યા તો વાનરો હાથમા મસાલ લઈ લઈને રાતે અંદર છૂસ્યા ને લંકામા ઠામ ઠામ આગ લગાડવા લાગ્યા. રાવણે કુંભકર્ણના જે છોકરાઓને સૈન્ય સાથે, વાનરોને નગર બહાર કાઢી મૂકી તેઓની સામા યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. હનુમાન તથા સુગ્રીવ એઓએ તેમને મારી નાખ્યા ને ખર રાક્ષસના પુત્રને રામે બાણથી માર્યો.

ઇન્દ્રજિત શુભ હોમ કરતો હતો તે લક્ષ્મણે જાણ્યું ને પછી એ વાનરો લઈને હોમ થતો હતો ત્યાં ગયો. વાનરોએ હોમને બ્રહ્મ કીધો ને ઇન્દ્રજિત ક્રોધાચર્યો લક્ષ્મણ સામા યુદ્ધ કરવા ઉભો. બંનેનું યુદ્ધ ધણી વાર પહોંચ્યું. કોઈ કોઈથી હાથ નહિ અંતે લક્ષ્મણે ઇન્દ્રે આપેલું બાણ માર્યું ને ઇન્દ્રજિત તેને અટકાવવાને સામુ મારવા જાય છે એટલામા એનું શિર બાંધી ગયું વાનરો જય જય રામ કરતા રામની પાસે આવ્યા ને દેવતાઓએ લક્ષ્મણના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

ઇન્દ્રજિતના મરણ પછી રાવણ મરણીઓ થઈ મોટું સૈન્ય લઈ રણમાં આવ્યો. અનેક અજ્ઞ રાક્ષસી રામ-રાવણે યુદ્ધ કર્યું રાવણે ક્રોધમા એક રાક્ષિ (સાંગ) લક્ષ્મણના ઉપર ફેંકી ને એ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. પછી રામે રાવણને રથમાંથી બગાડ્યો મધરાત્રે સુષેણના કહેવાથી, હનુમાન ગંધમાદનને ઉચકી આણવાને આવ્યો. માર્ગમા રાવણના મૂકેલા રાક્ષસોએ તેને બહુ દુઃખ દીધું, તોપણ તે સર્વને મારીને તે પર્વત લઈ આવ્યો અને પછી સુષેણે લક્ષ્મણને સંજવન કર્યો.

રાવણે એક પછી એક એમ થોડાઓ મોકલ્યા કીધા

ને પોતે પોતાના શુર શુક્લા કલા પ્રમાણે ડિલ્લાના ભોંયસમા મોટા ખાડો ખોદી ત્યાં હોમના માસમઘ નરમુંડ ઇત્યાદિ સાહિત્ય સાથે એકામચિનથી હોમ કરવા બેઠો. એ વાતની જ્યારે રામને જાણ્યું થઈ ત્યારે તેણે અંગદ હનુમાનને કપિસૈન્ય સાથે રાવણને બહાર કાઢવાને મોકલ્યા એઓએ ઢુંડતાં ઢુંડતાં જ્યાં રાવણ હતો ત્યાં આવીને અનેક પાથાણુવૃક્ષથી ને મળ-મૂતથી હોમ બ્રહ્મ કીધો ને અંગદે મંદોદરીને ચોટલો પડડી ત્યાં આણી એ જીએ ફેટ દરી વચન કહ્યા કે રામ પોતાની જીને માટે કેડું કરે છે ને હું મારી ફેરસા તારી સમક્ષ થાય છે તોપણ કંઈ જોલતો નથી. એ સાંભળી રાવણ ધ્યાનમાંથી ચોડી બાંધ્યો ને હોમ કરવા છોડી દઈ તેણે અંગદના ઉપર ખરબના પ્રહાર કર્યો. પછુ તરતજ અંગદ ત્યાંથી છટકીને રામ પાસે આવતો રહ્યો.

હવે જ્યારે રાવણ મોટું સૈન્ય લઈ નીકળ્યો ત્યારે રણથી સૂર્ય ઢંકાયો, પવન થંભી રહ્યો ને પૃથ્વી ડાલવા લાગી. રાવણે પોતાના સુબટોને કહ્યું કે તમે સૌ કપિઓને મંહારાજને ને હું પેલા જે બાઈઓને પુરા કરીશ. સૈન્ય દેખી કપિઓએ પર્વત વૃક્ષો રાક્ષસોની ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં ને રાક્ષસો કપિઓ ઉપર વૂટી પડ્યા. દાઢણુ યુદ્ધ ચાલ્યું. દેવતા ને ગંધર્વો વિમાનમાં બેસી રણસંગ્રામ જોવા આવ્યા. વાનરો હાંડતા નથી એ જોઈ રાવણે પોતાનો રથ આગળ કાઢ્યો ને બાણની વૃષ્ટિ કરી. કપિઓ અહીં તહીં નાસવા લાગ્યા. પોતાનાં સૈન્યમા લંગાણુ થયું જોઈ લક્ષ્મણ આગળ ધસી આવ્યો ને જોડ્યો રે ખજ, આ કપિઓને શું મારે છે? રાવણ કહે રે મારા પુત્રના ધાતી, હું તનેજ શોધુ છઉં. પછી રાવણે પ્રચંડ શરો છોડવા માંડ્યા. લક્ષ્મણે તે નિવારી તેનો રથ બાંછ સારથિને હણ્યો જ્યારે લક્ષ્મણનાં સૌ બાણ રાવણના ઉરમા લાગ્યા ત્યારે તે મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. પછી રામ સામે આવ્યો ને બંને જણે યુદ્ધ કર્યું રાવણ થાક્યો ને પોતાનું ધનુષ જેવો રાક્યો નહિ ને રથમાં પડ્યો એ જોઈ સારથિ તેને લંકામાં લઈ ગયો. અહીં રણમાં ઇન્દ્રે પોતાનો રથ માતલિ સારથિ સાથે રામને માટે મોકલ્યો.

રાવણ પાછો રણમાં આવ્યો ને રામે કપિઓને કહ્યું રે હવે તમે સૌ ખસી જાઓ, અમારે દંડયુદ્ધ જુઓ. રામે પોતાનો રથ આગળ આણ્યો. રાવણે સામા આવી રામને કહ્યું કે તે જે બળીઆઓને માર્યા છે તેના જેવા હું અને ન જાણતો, રાવણના ચરા જગતમાં જાણે છે, કે જે મારા સગાઓને માર્યા છે તે બધાનું વેર

આજ હું લેનાર છઉં, એ તું બચથી રણભૂમિ નહિ છોડે તો આજ હું તને કાળને સ્વાધીન કરીશ. રામે હસીને કહ્યું કે સત્ય છે, સત્ય છે. રાવણે અસંખ્ય શર છોડ્યાં. રામે અગ્નિબાણથી તે સર્વને ભસ્મ કર્યાં. રાવણે રાક્ષસ મારી તે રામે પાછી વાળી. પછી રાવણે સો બાણ રામના સારથિને માર્યાં તેથી તે મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. રામે સારથિને સાવચ રીતે કોંધે ભરાઈ ધનુષકાર કર્યો તો બહાડે ડોલ્યું ને આમ કરી શર છોડ્યાં કે રાવણનો સારથિ તથા ઘોડા પ્રાણગત થયા અને રથ ધ્વજપતાકા સાથે ચૂર્ણ થઈ ગયો. તરત રાવણે બીજા રથમાં બેસી બાણ ચલાવ્યાં ને રામના ચારે ઘોડાને પાચ્યા. પછી રામે સન્મુખ થઈ બાણ માર્યાં તો રાવણના મસ્તક જીવસહિત નીચે પડ્યાં. પછી નવાં મસ્તકો નીકળ્યાં. એ જોઈ રામને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને રાવણે નિર્ભયપણે શરદટ્ટિ કરી ને એક પ્રયંસ રાક્ષસ રામ ઉપર છોડી બેઠો એ મૂર્છિત થયો.

એ જોઈ વિભીષણ ગદા લઈને દોડ્યો ને એ તેણે રાવણને મારી. રાવણ પડ્યો, પણ તરતજ ઊઠ્યો, ને વિભીષણને મારવા લાગ્યો. એવે હતુમાને આવી રાવણની છાતીમાં લાત મારી. આમ કરી રાવણ પૂછું પકડવા નય છે કે કપિએ તે મોટું કીધું ને આકાશમાં રાવણને ખેંચી ધમ દઈને પૃથ્વી ઉપર પાડ્યો. પછી રાવણે કાણેક અંતર્ધાન થઈ પોતાનાં અનેક રૂપ કર્યાં ને કપિએને ભગાડ્યા. રામે બાણ છોડી સર્વ રાવણો છેદી નાખ્યા. પછી રાવણે બાણો ચલાવી રામને બહુ ગભરાવ્યો, પણ એણે દસ બાણથી દસ શીશ ને વીસ જીવ છેદી નાખ્યા. વારેવારે છેદાય ને વારેવારે પાછા નીકળે એથી રામ કંટાળ્યો. એ જોઈ વિભીષણે કહ્યું કે મહારાજ એના નાભિકુંડમાં અમૃત છે તેના બળથી તે મરતો નથી. રામે પછી એકત્રીસ શર નાભિ લક્ષ્મીને માર્યાં ને અગ્રત્યદન બહાર કાઢી મંત્ર બણી ઉડાડ્યું. એ રાણવના હૃદયમાં પેઠું ને એ પડ્યો. તે શર પોતાની મેળે તેમથી પાછું નીકળી સમુદ્રમાં જઈ ઘોવાયું ને પછી રામના ભાથામાં આવી રહ્યું. દેવાએ રામના ઉપર પુષ્પની વટ્ટિ કરી અને જય જય એવો હુંડકિશન્યદ આકાશમાં ગાજી રહ્યો. એ પ્રમાણે સાત દહાડા સાત શત એમ અંબડ ચાલતું રામરાવણનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયું.

રાવણના મરણનું વર્તમાન સાંભળી મંદોદરીએ ત્યાં આવી વિશ્વાપ કર્યો. પછી વિભીષણે ઉત્તરક્રિયા કરી. સર્વ સ્ત્રીઓએ રાવણને અંજલિ આપી ને રામે સૌના મનનું સમાધાન કર્યું. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે સર્વ કપિ-

ઓને લઈ લંકામાં ભર્યો ને વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરો. આજ પ્રમાણે લક્ષ્મણે રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી વિભીષણ, લક્ષ્મણ ને કપિ સર્વ પાછા રામની પાસે આવ્યા.

રામે સીતાને વર્તમાન કહેવાડયાં ને તે રામની પાસે આવી. રામે લંકાનું વિભીષણને દાન કર્યું હતું તેથી તેણે લંકાની બહારજ પોતાની સભા બરી. સર્વ દેવતાઓ રાવણના ત્રાસથી મુગ્ધ થઈ ત્યાં આવ્યા ને રામની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. રામે કહ્યું કે સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે તો હું એનો સ્વીકાર કરું. સીતાએ તેમ કીધું ને સીતા પવિત્ર છે એવી આકાશવાણી થઈ. રામે સીતાને પોતાની પાસે બેસાડી. પછી ત્યાં સ્વર્ગવાસી દશરથ રાજાએ આવી પોતાના બે પુત્રોનાં વખાણ કર્યાં ને આશીર્વાદ દઈ તે પાછા ગયો. શિવે આવી રામની પ્રશંસા કરી ને પછી સૌ દેવતા પોતાને ધામે ગયા. ઇન્દ્રે અમૃતની વટ્ટિ કરી એટલે રણમાં પડેલા કપિઓ સજીવન થયા. પછી રામ, સીતા તથા લક્ષ્મણ, વિભીષણ, સુગ્રીવ અને સર્વ કપિઓ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી, અયોધ્યાજાણી માર્ગ લેતા હતા.

વનવાસનાં ૧૪ વર્ષ પુરાં થયા પછી પાંચમે દહાડે રામ, સીતા, લક્ષ્મણ તથા કપિઓ ચિત્રકૂટપર્વતની પાસે ઋષિ બરદાજને આશ્રમે (પ્રયાગ આગળ) આવી પહોંચ્યા. ઋષિએ રામ તથા બીજાઓનો સંહાર કર્યો, ને પછી ભરતસંબંધી વર્નાત કહ્યું; વળી કહ્યું, કે, રામ અયોધ્યે આવે છે એમ ભરતને નહિ જાણ્યો તો તે કાલે પ્રાણત્યાગ કરશે. પછી રામે હતુમાન સાથે ભરતને સંદેશો કહેવાડાવ્યો, અને બરદાજે વિશ્વકર્માને બોલાવી વાનર સૈન્યને મોટા મોટા આશ્રમ રચાવ્યો. રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતા એઓને પોતાની ડુંપડીમાં લઈ જઈ તેઓની આગળ કંદમૂળ, ફળ, પાણી મૂક્યા. રામ બોલ્યો કે હું મારા ભાઈ ભરતને જોયા વિના એમાનું કંઈ લઈ શકતો નથી. બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે રામે હતુમાનને મોકલી જીલના રાજ ગુહને ને અયોધ્યામાં પ્રધાનોને પોતાના આવવાની ભણી કરી.

ભરતે અયોધ્યા નગરીમાં પડો વસડાવ્યો કે નગરજનો, શ્રીરામ વનવાસથી પાછા આવે છે, આજે તે ગુહરાજને ત્યાં છે ને કાલે અયોધ્યામાં આવશે; તમારા શોક ચૂરી તેને સામેણે જવાને સજ થાઓ, નગરને રાણુપાશ ને દેવ દહેરામાં પૂજા કરાવો.

પછી બીજે દહાડે ભરત ને રાણીઓ ને જનકરાજ ને પ્રધાનોને વસિષ્ઠિ આશ્રમે નગરજનો સૌ હર્ષભર્યાં રામને લેવા ગયાં. રામ ભરતને, પોતાના સસરા જનકને ને રાત્રીને ભેટ્યો. ભરત લક્ષ્મણને

એટલે. વસિષ્ઠ ને બીજા આદ્યજ્ઞોએ રામને આશીર્વાદ દીધો ને વિનંતી કરી કે હવે રાજ્યાસને વિરાજે. સર્વ લોક જય જય રામ એમ બણ્યા. પછી રામ કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયીને પગે પડ્યો ને એઓએ હરખનાં આંસુ પાશ્યાં. પછી રામે નંદિઆમ આવી પુષ્પક વિમાનને કુમેરને ત્યાં વિદાય કર્યું ને પોતે તથા લક્ષ્મણ સીતાએ વનવાસના વેશ કઢાવી નાખ્યા. પછી રાજ્યચિહ્ન ધારણ કરી રામ મોટી ધામનૂમથી અયોધ્યામા આવ્યો.

ઉત્તરકાંડકથાસાર.

પછી રામને રાજ્યાભિષેક થયો ને ભરત યુવરાજ થયો. રામે વિભીષણ, સુગ્રીવ ને બીજા ઠપિ રીંછ સંનિ એક માસ અયોધ્યામા રાખી વિદાય કર્યા ને પછી તે રૂઢી રીતે રાજ્ય કરતો હવે.

કેટલાક માસ પછી સીતાને ગર્ભ રહ્યો. એક દિવસ રામ કુડમાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં એક ઘોળીને પોતાના જમાઈ સાથે વાત કરતા સાબળ્યો. તે વાત આવી કે તેની છોકરી સાસરેથી રિસાઈ આવીને રાતે બાપને ઘેર રહી હતી. બાબે દહાડે જમાઈ સાસરે આવ્યો ત્યારે સસરાએ કહ્યું કે આ તારી વહુને તારે ઘેર લઈ જ. જમાઈએ ઉત્તર દીધો કે તારી છોકરી મારે ઘેરથી કાઢની ગઈ છે તે રાતે ક્યાં રહી આવી તે હું જાણતો નથી. હું રામના જ્વો નથી કે તેને રાખું. હું ગરીબ છઠ્ઠે તેથી સૌ મને નાત બહાર મૂકે માટે હું તો તારી છોકરીને નહિ રાખું એ સાબળી રામને બહુ દુઃખ લાગ્યું. વળી જ્યારે તે સ્નાન કરી અંતઃપુરમાં આવ્યો ત્યારે સીતા પોતાની દારી આગળ સવણુ કેવો હતો તેની આકૃતિ ચીતરી બતાવતી હતી તે જોવામાં આવ્યું. એ ઉપરથી રામને શક ઉપજ્યો કે હજી સવણું રમણુ તેના હૃદયમાંથી ખસ્યું નથી. પછી રામે પોતાના રજૂ બાઈઓને બોલાવીને કહ્યું કે મારે સીતાનો ત્યાગ કરવો છે બાઈઓએ રામને ઘણું સમજાવ્યો ત્યારે રામે કહ્યું કે હા, હું જાણું છું કે સીતા નિર્દોષ છે તોપણ લોકમા મારી વાત થાય છેને તેઓના વચન મારાથી સંખાતાં નથી માટે એ લક્ષ્મણ, હું કાલે તેને ગંગાપાર મૂકી આવ.

પછી લક્ષ્મણ સીતાને લઈ ચિત્રકૂટપર્વત ઉપર આવ્યો ને વાલ્મીકીના આશ્રમ થોડેક દૂર રહ્યો એટલે તેણે રહીને સીતાને રામની આજ્ઞા જાણવીને કહ્યું કે તમે હવે ક્રમવિના આશ્રમમાં જઈ રહો, હું જાઉં છઉં. એટલું બોલી લક્ષ્મણ પાછો અયોધ્યે આવ્યો.

સીતા એકલી આક્રંદ કરવા લાગી. અંધાર ને જસ વિનાના વનમાં ઉપરથી આક્રંદો તાપ પડે ને તે પગે ઝાઝી ધમિ ધમિ ચાલે, પાણીની તૃપાથી અકળાય, ચાલતાં પડી પડી જય એ દુર્દશામા તે શેડુંક ચાલી પણ પછી મૂર્છિત થઈ પડી. થોડી વારે વાલ્મીકી ઋષિ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો ને એણે તેને પોતાના આશ્રમમાં લઈ જઈ પોતાની સ્ત્રી તથા શિષ્યોની સંભાળમાં રાખી !

અહીં સીતાએ બે પુત્ર પ્રસવ્યા. તેનાં ઋષિએ લવ તથા કુશ એ નામ રાખ્યાં. પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે તેઓને ઉપરીત સંસ્કાર કર્યા ને પછી વેદશાસ્ત્ર ને ધનુર્વિદ્યા બણાવ્યા. વળી ઋષિએ પોતાનું કરેલું રામાયણ કાવ્ય પણ તેઓને પાઠ કરાવ્યું.

એ છોકરાઓ ધંદર સોજ વર્ષના થવા આવ્યા તેવામાં રામને વિચાર થયો કે સવણુ બાલણુ હતો, ને મેં તેને માર્યો મટિ મેં બાપ કામ કર્યું છે. એ વિચારથી નિત્ય તે કદાસ રહે. પછી વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓના કહેવાથી રામે અશ્વમેધ કરવાનું ઠેરવ્યું. અશ્વને છૂટા મૂકી તેનું રક્ષણ કરવા રામે રાત્રીને સાથે મોકલ્યો. ધણેક દેકાણે અશ્વ કુર્યાં પણ કાઈએ બાંધ્યો નહિ, પણ વાલ્મીકીના આશ્રમ આગળ લવકુરો તે બાંધ્યો. રાત્રીને તે અશ્વ છોડી મૂકવાનું કહ્યું પણ તેઓએ ન માન્યું. પછી રાત્રીને યુદ્ધ માન્યું તો લવકુરો યુદ્ધ કરી સેનાસહિત રાત્રીને હરાવ્યો ને એવો તો ધાયલ દીધો કે તે હાલી ન શક્યો. એ વત્તમાન જણી રામે કાંઈ બરાઈ લક્ષ્મણને મોકલ્યા. એની પણ તેજ દશા થઈ. પછી ભરત ને હનુમાન ગયા તે પણ હાર્યા. છેલ્લી વારે રામ પોતે સજ થયો. જ્યારે તે છોકરાઓ રામની દૃષ્ટિએ પડ્યા ત્યારે એને હૃદયમા પ્રેમ ઉપજ્યો તેમ તે છોકરાઓ પણ માનમર્યાદાથી રામને જોવા લાગ્યા. રામે પૂછ્યું તમે કેના પુત્ર છો ? તેઓ જોલ્યા અમારી માનું નામ સીતા છે પણ અમે અમારા પિતાનું નામ જાણતા નથી. અમને વાલ્મીકી ઋષિએ જણાવ્યા છે ને એ અમારે પિતા સમાન છે. એ સાંભળી રામે જાણ્યું કે એ મારા પુત્રો છે. એવે ત્યાં વાલ્મીકી આવી પહોંચ્યો ને એણે રામને વિનંતી કરી કે તમે સીતાનો અનુગ્રહ કરો. પછી ઋષિ સીતાને લઈ આવ્યો ને એને કહ્યું કે રામની સાથે જા. સીતાએ ના કહી, પણ વાલ્મીકીએ તેને કહ્યું કે રામે તને દુઃખ દીધું છે તેનું વેર તારા દીકરાઓએ લીધું છે ને હવે હું એ મારી આજ્ઞા નહિ માનું તો હું તને શાપ દઈશ. પછી સીતા રામની પાસે ગઈ ને રામે પ્રેમથી તેને હૈયાસરસી ધરી. પછી વાલ્મીકી સોના ઉપર અંજલિ છાંટી

એટલે મૂર્છિત પડેલા સજીવન થયા ને રામ સીતા લેવ કુરા લક્ષ્મણ ભરત રાત્રે જ હનુમાન ને સૈન્ય સૌ વાળતે ગાજતે અયોધ્યામા આગ્યા.

પછી મોટા ઠાઠથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને રામ કુટુંબ સુખ મહાલતાં રૂઢી રીતે રાજ્યકાર્ય કરનાં, પ્રવાનને ધર્મનીતિનો બોધ આપતા ને દેવ તથા ઋષિઓનો સમાગમ રાખતાં આનંદમા કાળ નિર્વેશન કરી સ્વધામ પહોંચ્યો.

એ પ્રમાણે રામાયણનો સાર છે. હવે એમાંનાં પાત્રજનસંબંધી થોડુંએક:—

રામનાં સર્વ કાર્યમાં વિવેક બહાર પડતો જણાય છે ને એટલા માટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉં. જેણે ઋષિઓ પાસે અધ્યયન કર્યું, ઋષિઓની સંગતિમાં બાળપણ ને તરુણપણ ગાળ્યું, ઋષિઓના કાર્ય કરી યરા મેળવ્યો ને ઋષિઓના મુખની સ્તુતિ સાંભળી આનંદ માન્યો તેનામાં ઋષિના સામાન્ય ગુણ હોવાજ નેહંએ ને તે રામનામા હતા. સત્ય, સદાચાર, સરળપાત્ર, આગ્રહ અને તેની સાથે લોકને પ્રસન્ન રાખવાનો લોભ એ તેનામાં હતા; પ્રસંગે વળી તેનો મોટો કોષ વિવેક-વદ્દ હતાં પણ દેખાઈ આવતો. ક્ષત્રી રાજપુત્રરૂપે તે રણયુદ્ધ, ઉદાર ને કષમાવાન હતો—દુષ્ટને દંડવામા, નિર્ભયને સહાય થવામાં, કુળપદમેટપ રાખવામા તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ સમજતો. એ રણમાં ધીર, ધીર, સાવધ, ચતુર, ચપલ ને બળીએ, તેમ રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ ને વૈભવમા ઠાવકો વિલાસી હતો. આજ્ઞાક્રિત પુત્રરૂપે, આજ્ઞાક્રિત શિષ્યરૂપે, પ્રેમી તથા કોડીલા પતિરૂપે, રાત્રના કાળરૂપે તેમ વળી પ્રભને સુખકર રાજરૂપે, વિદ્યાધર્મજ્ઞાનમા પરિતરૂપે સર્વવંશમાં રજકુળમાં રામના સરખી કીર્તિ બીજાએ મેળવી નથી.

લોકમા પોતાનેવિષે બરાએ નરસું નહિ પણ સંધુજ સાર કહેવાય એ વિવેક બરો લોભ રાખતા રામે સીતાને કહુ વચન કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો નં ગર્ભવતી હતાં વનમાં મોકલી દીધી એથી તેમને પોતાનો પ્રેમીપણનો વિવેક ઊડ્યો છે અને પોતાનું કાર્ય કાઢી લેવાને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી મૈત્રીનો વિવેક રાખતા વાલ્મિકે મારી નાખી ધર્મવિવેક ઊડાયા છે.

રામનું હૃદય કોમળ ને પ્રેમાળ હતું, પણ તે વિવેકથી આજ્ઞાક્રિત રહેલું. તેનો વિવેક તેના ઉત્સાહને પણ બહાર પડવા દતો નહિ. સાહસ તથા સાહસનો હવમ એ કરવાના કરતાં રામે કળવળે યુક્તિ પ્રયુક્તિ-

થી પ્રહાય મેળવી કાર્ય કરી એથી તેના જય ને યરા હજળા હતે તેટલા તેજસ્વી નથી—સર્વના તેજથી નથી પ્રકાશતા પણ ચંદ્ર—પૂર્ણચંદ્રની કાન્તિ પ્રમાણે કીર્તી વિરાજે છે.

તોપણ, તે કાળની વસ્તીમાં ને તે કાળના જનની સ્થિતિમા રામ એ પૂર્ણ પ્રતાપી વીરપુરુષ હતો. રાજ્ય તે રામનુંજ—‘રામરાજ્ય’; બાણ તે રામનુંજ—‘રામ-બાણ’ એ કહેણી—તેના રાજ્ય તથા રણજયનાં સ્મરણ, અને ‘એકપત્ની’ ‘એક વચન’ એ તેનાં સંસાર બ્યવહારનાં યશનાં સ્મરણ;—એ સ્મરણો સેકડો વર્ષ થયાં લોકનાં મન ઉપર તેવાં ને તેવાજ સતેજ રહ્યા છે.

લક્ષ્મણે ભાઈના પ્રેમને સ્ત્રીના પ્રેમથી વગરે ગણ્યો ને ભાઈલાને ઊડી ચોદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો, રામની આજ્ઞામાં રહી દાસત્વ દીધું, વનવાસમાં નિદ્રામાં સીતાનો સ્પર્શ થયો માટે ને બાર વર્ષ નિરાહાર રહ્યો એ તેના સદગુણની સાથે તેનામાં રણસૌર્ય, બાણ યોજવાની કળા ને સાહસવૃત્તિ એ ક્ષત્રિપણનાં બુદ્ધિ હતી. એ! ભતિ સ્વભાવ હમ કચ્છપણ ને કોધી હતો તે પ્રસંગે પ્રસંગે બહાર દેખાઈ આવતો, તોપણ તેણે બંધુના વચન અંકોરો એક પણ અવદિત કર્યું નથી.*

ભરત જેને રાજ્ય આપવાને તેની માએ દશરથનું તથા કુટુંબનું મન દુખવ્યું ને રામને વનવાસ કરાવ્યો તેણે રાજપદનો લોભ ન રાખતાં રામના પાછા આવતાં સુધી યોગીપણે કંદેશ બાઈ રામની પાંદુકાની સેવા કર્યાં કીધી એ તેની બંધુભક્તિ ને કુલીનતાનો વિવેક ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે.

સીતા એ સ્ત્રી કેવી હતી? જનક રામની પુત્રી ને રામની સ્ત્રી એટલે તેનામાં રાજવંશી કુસિનતા ને સુધડતા હોયજ એમા કાંઈ નવલ વિશેષ નથી. પરણીને સાસરે ગઈ, સાસરેથી વનમાં ગઈ, વનમાં બારેક વર્ષ કાઢયાં તે સ્ત્રીને સુવર્ણમૃગ નેહં તેના ધર્મ ઉપર બેસવાનું મન કેમ ન થાય? તે સંસારના છળ-ભેદમાં શું સમજે? રામ મૃગ મારવા ગયો. મૃગે મરતી વેળા એ સીતા! એ લક્ષ્મણ! એવા રાખે કર્યા

*મૃગના પ્રસંગમા સીતાને વીહીલી મૂકી એ તેણે મોટું સાહસ દીધું જેથી રાવણ સીતાને લઈ ગયો, પણ એ સાહસ, તે હમ સ્વભાવના લક્ષ્મણે અવિચારથી ને ઇચ્છાથી નથી દીધું, પણ કોઈ દહાડે સીતાની આજ્ઞા લોપેલી નહિ માટે એ પ્રસંગે પણ ન લોપવી એ વિવેક, તેના રાખનું ને ભાઈના ઇપકાનું ભય, ને હમણાંજ પાછો આવું છડ એવી પ્રતીતિ એ તણ ન્યારે અસહ વેણ સાંભળવાથી તેના ખળભળેલા તથા ઉદાસ થયેલા મનમાં વચ્ચાં ત્યારેજ કીધું છે.

તે સાંભળી સીતાએ પોતાના પ્રિય પતિને સંકટ છે બાણી લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે બહુ સમજાવી, પણ તેણે ન માનતાં તેને કહવા શબ્દ કહ્યા. એ પ્રસંગમાં સીતાએ પોતાની જાતિની અધીરતા, ગમશમણ ન ઉઠ્ઠતાઈ દેખાડી છે; તેમ રાવણને સાધુ અતિથિ બાણી તેણે ભોળે બાવે તેની સાથે વાનો કરી છે.

તેનો બહાર પડેનો ને વખાણવાનોય યશ એકજ છે. પતિના ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો. જેથી તેણે રાજમંદિરનાં સુખ કરતાં પતિની સાથે રહેવા મટે વનવાસનાં દુઃખમાં વિશેષ સુખ માન્યુ; રાવણની વિનય-ચામના, તેનો ક્રોધ અને લંકાના વૈભવની તેણે સ્પૃહા ન રાખી; પોતે પ્રેમમાં સાચી હતે રામે શંકા આણીને કદુ વચન કહ્યાં તેથી મનમાં ક્રોધ ઉપજ્યો છતાં પાછી તે પ્રેમમાં આવી જઈ પોતાની સાચવટ દેખાડતી; રામની સાથે રહેવાને તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ને ગર્ભવતી છતાં જ્યારે રામે કાઠી મૂકી ને પોતે બહુ બહુ દુઃખ પામી તોપણ તેણે રામની નિદા ન કરી-એ તેના પ્રેમની ખલિહારી છે. સીતાનો રામના ઉપર એટલો ક્રુદ્ધ પ્રેમ હતો ને તે પ્રેમનું એટલું તો ભોટું બળ હતું કે જે બળે તે, રાવણ રાક્ષસના વિકરાળપણને તુચ્છ ગણતી ને ઉલટા સામે ક્રોધ દાખવતી. લોક ને વિશેષે સ્ત્રીઓ કહેશે કે બિચારી સીતા સંસારમાં કંઈ સુખ ન પામી! પરંતુ તેણે સંસાર માટયો-પછી તરતજ તે વનમાં ગઈ-મતે રહી-રાવણના ત્રાસમાં પિડાઈ, -એ ક્ષિતિના લઢાવાના સમય ઉપર રામે તેને કાઠી મૂકી ને પંદર વર્ષ વિયાગમાં ગાળ્યા! પણ ધન્ય છે સીતાને! સંસારસુખનો લઢાવો ન લીધો ને ધણા દુઃખ વેઠ્યા તોપણ, તેનો રામના ઉપર પ્રેમ સદા સાચો ને અખંડ સનેજ સનેજજ રહ્યો.

હનુમાન, સુગ્રીવ ને અંગદ એ ત્રણે બળ, સાહસ ને પરાક્રમથી પ્રખ્યાત છે. તોપણ હનુમાન-વજ્રઅંજ-બળરંગમાં તે ત્રણે શુણ્ણ વિશેષ બહાર પડતા છે. એણે દાસરૂપે હૈંસભર રામને માટે બીભતી નજ થાય તેવાં જે અદ્ભુત સાહસ કર્યા છે, તેથી એણે પોતાનું નામ પોતાના સ્વામીની સાથે જોડાએકું રાખ્યું છે—“રામ લક્ષ્મણ જનની, જે બોલે હનુમાનકી” વળી બ્રહ્મચર્ય તે હનુમાનનુંજ. તે યુદ્ધિમાન પણ ઉદ્ધત, રંગીસો પણ બહુજ ફૂલકણો, પ્રસંગ સમજનારો પણ ભોળો હતો. સુગ્રીવ પોતાના પદનું મોટપ રાખનાર ને વ્યવસ્થાથી પોતાની પ્રજાનું હિત દૃઢનાર વિવેકી રાજ હતો, પણ વેળાએ પોતાની કુંદમાં ઉદ્ધત થવામાં વિલંબ કરતો નહિ. સ્ત્રી તથા મદિરાનો વિલાસ ને

તેથી આજસ એ તેનામાં મોટા દોષ હતા. જડ કુંભકર્ણ અને ચંચળ સુગ્રીવનો યુદ્ધ પ્રસંગ બહુ આનંદ આપે છે. તરણ અંગદ, ચંચળ, હોસીસો, પરાક્રમથી યશ દૃઢનાર તેમ પાછો સમજ્યું ને સાથને પોતાની યુદ્ધિથી મોહ પમાડે તેવો હતો. યુદ્ધમાં તેણે હનુમાનથી એણું બાકી બીબલ બચા કપિથી વિશેષ પરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

રાવણમાં પ્રવૃદ્ધ આગ્રહની સાથે શરીર બળ, તપ-શ્વર્થાબળ ને યુદ્ધિબળ એ મળ્યાં હતાં ને એથી તે ત્રાસદાયક મદેન્મત્તપણે વર્તતો હતો. ચક્રવર્તી રાજ થવાનો ને તે પ્રમાણે સર્વ સમૃદ્ધિ સુખમાં વૈભવ ભોગવવાનો તેનામાં અતિદોષ હતો ને અતિલોભથી તે નિરાકંપણે ક્રુદ્ધ ધાતકી ચારકર્મ કરતો ને બ્રાહ્મણ હતે રાક્ષસ કહેવાતો. એને ક્રોધ પણ કારણથી બ્રાહ્મણ ઉપર આનંદેર ઉપજેલું તેથી તે બ્રાહ્મણોની પછવાડે લાગ્યો હતો અને નિરતેજ થએલા બ્રાહ્મણો એકસંધે તેના શત્રુ થયા હતા, પણ કંઈ ફાવતા નહોતા રાવણે પોતાનું ધાયું પાર પાડ્યું, પણ પ્રકૃતિનો જીવડો તે કેમ નિરાતે મેસે? યુદ્ધ પ્રસંગ ન રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના શત્રુઓની સ્ત્રીનાં હરણ કરવા માંડ્યા જેથી તે પોતાનાં કુટુંબમાં ને પ્રલવર્ગમાં પણ અજબામણો થયો ને અંતે દુદશાને પાગ્યો.

એ મોટા તપસ્વી, પરાક્રમી, રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધો, તેમ સમર્થ વિદ્વાન હતો, પણ અત્યભિમાન, વિધવાસક્તપણું, નિર્દયપણું, ઉદ્ધતપણું એ તેનામાં મોટા દોષ હતા.

રામરાવણનું યુદ્ધ એ વિવેક ને ઉદ્ધતપણું એ બેનું યુદ્ધ છે. અસાધારણ ઉદ્ધત સ્વભાવ આગળ, વિવેકનું શું ચાલે? પણ વિવેકને ધણીની સહાય ને યુક્તિઓ મળે ત્યારે ધણી વારે પણ વિવેકજ નજ મેળવે. તેમ રામને જ્ય મળ્યો. બાકી રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધારૂપે રાવણ રામ કરતાં ઉતરતો નહોતો. લોભી ને મદાભિમાની એને નીતિનો વિચાર તો હોયજ શેનો ને એજ કારણથી પાકી વચનો ને રણમાં પાકો ધડા-એલો એવો બળવાન બ્રાહ્મણ રાજ, નાની વયના ને રણપ્રસંગ ને જોએલા એવા પણ સર્વની કૃપાપ્રસાદી પામેલા એવા વિવેકયુદ્ધિના ક્ષત્રી રાજથી પરાભવ પાગ્યો.

વિભીષણે રાવણને વારે વારે ને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો તોપણ રાવણ ને માન્યું અને આપણે સત્યજ્ઞ માનીએ કે રાવણે ક્રોધમાં તેને બહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું, પણ તેટલાજ ઉપરથી તેણે રામને શરણ જતું ને તેની આગળ ભાઈનું સર્વ મર્મ ઉઘાડું પાડ્યું.

એ શું તેને હચિત હવું? રાવણથી અપમાન મળ્યું માટે રાવણ અધર્મી ને દુષ્ટ હતો માટે તેણે તેનો ત્યાગ કરવો હતો ને શુક રાક્ષસની પેઠે વનમાં જઈ તપ કરવું હતું અથવા તેમ નહિ તો યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી રામને મળવું હતું, પણ તે રાવણનોજ ભાઈ એટલે તે વેર લેવાની યુદ્ધિથી અથવા રાજ્ય કરવાના લોભથી અથવા રણનો કાચર તેથી રામને સહાય થયો. ધન્ય છે કુંભકર્ણને કે તેણે રાવણનું કર્મ નિધું ને તેને કશું કે ધણુંજ ખોટું કીધું, તોપણ રણમાં જઈ યુદ્ધ કરી મુઝ્યો. વિભીષણ રામનો ભક્ત ગણાય છે તે કાં ન ગણાય? વિભીષણ હતો તે છતાં રામને જય મેળવતાં ધણું મયન કરવું પડ્યું તો તે ન હોત તો રામને જય મળવો શક્ય કેમ હોત? વિભીષણ કુળદ્રોહી ને

રાજ્યદ્રોહી છતાં રામે, ચોતાવું કાર્ય કર્યું માટે ચિરંજીવ કર્યો છે.

ધન્વજિત લક્ષ્મણનો સમોવડીઓ હતો. નામ તો મેઘનાદ હતું, પણ ધન્વને જીત્યા માટે ધન્વજિત કહેવાયો. એના બળ; રણચતુર્થ, બહુજ બાણકળા એ વિશે સૌ એની પ્રશંસા કરે છે. ક્યાંથી બાણ મારે છે તે રામલક્ષ્મણ પણ ન જાણી શક્યા ને નાગપારી બંધાયા. એ ધન્વજિત ચપળ તેજની પણ અભિમાનના આનંદમાં રમનારો હતો. કૃત્રિમ સીતા કરી તેનું ડોકું કાપ્યું હતું એ તેણે રાક્ષસી રમત કીધી હતી. એ પુત્રરૂપે આજ્ઞાક્રિતને સુલોચનાના સ્વામીરૂપે કોડીકો તથા વિલાસી હતો. એ કુટુંબમાં સૌને લાડકો ને પ્રભને મનભાવતો યુવરાજ હતો.

૨૦. મહાભારતનો સાર.

અત્રિ નામે પ્રભપતિની આંખમાંથી તેજનો ચળકાટ નીકળ્યો તેથી અવકાશને ગર્ભ રહ્યો ને ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. એને બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાથી સુપ્ત પુત્ર થયો. એ સુપ્ત, સૂર્યનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ ને એનો પુત્ર જે ઇક્ષ્વાકુ તેની બેન ઈલા (પૃથ્વી) સાથે પરણ્યો હતો ને એથી પુરુરવા પ્રતાપી રાજ થયો. એ પછી ત્રીજો થયાતિ રાજ પ્રખ્યાત ગણાયો. એને બે પુત્ર ચક્રુ ને પુરુ. ચક્રુના વંશમાં દૃષ્ટુ તથા બળરામ એ પ્રતાપી થયા અને પુરુના વંશમાં અઘારમો કે બીસમો ભરત (દુર્યોત તથા શકુંતલાનો પુત્ર) રાજ થયો કે જેનો રાજ્યપ્રદેશ ભરતખંડ કહેવાયો. એ પછી પાંચમો હસ્તિન રાજ થયો તેણે હસ્તિનાપુર (દિલ્હી) એ નગર વસાવી રાજ્યધામ કર્યું. હસ્તિનનો કુરુ ને કુરુનો શાન્તનુ થયો.

શાન્તનુ પ્રથમ ગંગા સાથે પરણ્યો હતો ને તેથી તેને દેવવ્રત નામે પુત્ર હતો. શાન્તનુ એક માછીની યોજનગંધા નામે કન્યા (એણે કુમાર અવસ્થામાં પરાશર ઋષિથી વ્યાસને જન્મ આપ્યો હતો) સાથે લગ્ન કરવાને લલચાવ્યો, પણ માછીએ કહ્યું કે તમે તમારા દેવવ્રતને યાજીને મારી પુત્રીના પુત્રને રાજ્ય આપો તો પરણાવું. એ ઉપરથી શાન્તનુ ઉદાસ રહેતો. એ જોઈ દેવવ્રતે તેના મનનું સમાધાન કીધું, પણ માછી માનતો નહિ. એ પ્રસંગે દેવવ્રતે માછીને ત્યાં જઈ કહ્યું કે તું જો તારી કન્યા મારા પિતાને પરણાવીશ તો રાજ્ય ઉપરથી મારો હાથ ઉઠાવું છડું, હું કોઈ સ્ત્રી સાથે પરણીશ નહિ, હું કોઈ પણ સ્ત્રીથી કોઈ એકરતોના આપ

વર્ષા નહિ એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. એ ઉદાર યુદ્ધિની પણ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા દેવવ્રતે કરી તે ઉપરથી તે બીખ્મ એ નામથી ઝાળખાયો ને પછી શાન્તનુ પરણ્યો.

શાન્તનુને સત્યવતી (યોજનગંધા)થી ચિત્રાંગદ ને વિચિત્રવીર્ય એ બે પુત્ર થયા. શાન્તનુ મરણ પામ્યા પછી ચિત્રાંગદ રાજ થયો. પણ એ એક ગંધર્વ રાજ સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો ને પછી વિચિત્રવીર્ય હસ્તિનાપુરનો રાજ થયો. સત્યવતી ને બીખ્મ એ બે વિચિત્રવીર્યને પરણાવવાને વિચાર કર્યો કરતાં હતાં એવામાં કાશીરાજની ત્રણ પુત્રીનો સ્વયંવર થાય છે, એવું વર્તમાન બીખ્મને કાને પડ્યું. એ ઉપરથી બીખ્મ ત્યાં જઈ જોયું કે કન્યાઓ તો સુંદર છે ને પછી સ્વયંવરના દિવસની વાટ ન જોતા, કાશીરાજને પછ્યા વિના બીખ્મ ત્રણે કન્યાને રથમાં બેસાડી હસ્તિનાપુર આવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે ત્યાં મળેલા સર્વ રાજ-ઓએ બીખ્મસાથે યુદ્ધ કર્યું, પણ બીખ્મે સર્વને જીત્યા. હસ્તિનાપુર આવ્યા પછી ત્રણમાંની અગ્રા નામે કન્યાએ કહ્યું કે મારા પિતાએ શાલ્વ રાજ સાથે મારો વિવાહ કરેલો છે માટે હું બીજો વર નહિ વરું. બીખ્મે તેને શાલ્વને ત્યાં મોકલી ને પછી બીજી બેની સાથે વિચિત્રવીર્યને પરણાવ્યો.

શાલ્વે અંબાને કહ્યું કે તું બીજીને ત્યાં રહી આવી માટે હવે હું તારી સાથે લગ્ન નહિ કરું. અંબા પાછી બીખ્મ પાસે આવી બોલી કે તું મારી સાથે લગ્ન કર. બીખ્મે કહ્યું મેં તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એ ઉપરથી અંબા ક્રોધ કરી પરશુરામને કરજરીને તેડી લાવી. પરશુરામ

બીજાને સુક હતો. માટે એણે સારા જઈ પરશુરામને નગરમાં આણી રાખ્યા. પરશુરામ બોલ્યો કે અંબા : સાથે લગ્ન કર અથવા મારી સાથે યુદ્ધ કર. બીજાે વિનયથી કહ્યું કે લગ્ન કરવા સંબંધી તો મારે પ્રતિજ્ઞા છે ને આજ્ઞા કરો તો યુદ્ધને માટે મારી ના નથી. પછી નગરની બહાર સત્તાવીસ દિવસ યુદ્ધરૂપે યુદ્ધ કર્યું ને બીજાે પરશુરામને જીત્યો. એ યુદ્ધપ્રસંગમા જ્યારે પરશુરામ મૂર્છિત થતો ત્યારે બીજાે તેની આસના-વાસના કરતો. પછી પરશુરામે બીજાને છાતી સરસો દાખાને કહ્યું કે તો મારી ધનુર્વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરી છે અને અંબાને કહ્યું કે મારો નિયમ પૂર્ણ થયો માટે હવે હું પિતાને ઘેર જા. પછી પરશુરામ પોતાને સ્થાનકે ગયો; ચિત્રાંગદ મરણ પામ્યા હતા ને જ્યારે વિચિત્રવીર પણ સંતાન રહિત મરણ પામ્યા ત્યારે હસ્તિનાપુરની ગારી બીજા વંશમાં ન જાય માટે તે રાજપુત્રોની માતા સત્ય-વતીએ બીજાને વિચાર લઈ પોતાને પ્રથમ થયેલો પુત્ર જે વ્યાસ તેને તેડાવ્યો. વ્યાસ યમુના નદીના એક બેટમાં જન્મ્યો હતો તેથી કૃષ્ણદેવાયન પણ કહે વાય છે; તે તપસ્વી જટાકલાપ રાખતો, વાઘનું આમકું બોલતો ને અરણ્યમાં રહેતો. વ્યાસની કૃપાથી ચિત્રા-ંગદની રાણીને આંધળો પુત્ર (ધૃતરાષ્ટ્ર), વિચિત્ર-વીરની રાણીને પિંડરાબીક્ષા પુત્ર (પાંડુ) ને એક દાસીને સુંદર પુત્ર (વિદુર) એ ઉત્પન્ન થયા. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હતો તેથી તેને રાજ્યપદનો અધિકાર નહોતો, વિદુર દાસીપુત્ર હતો માટે તેને પણ અધિકાર ન હોતો; પાંડુ હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો એ કુળી ને માદ્રી એ બે સ્ત્રીને પરણ્યા. કુળી એ શરસેન યાદ-વની પુત્રી--વસુદેવની બેન--કૃષ્ણની ફેઈ હતી; તેનું નામ પૃથા હતું, પણ શરસેન પોતાના મિત્ર કુન્તિ-બોજ રાજાને સંતાન નહિ તેથી તેને કરી રાખવા આપી હતી ને એ ઉપરથી તે કુન્તિ કહેવાતી હતી, ને કુન્તિ બોલેજ તેને પાંડુ સાથે પરણાવી હતી માદ્રી તે મદ્ર દેશના રાજાની પુત્રી હતી ને તેનું બીજાે પાંડુને માટે માણું કરેલું તે ઉપરથી તેનો બાપ હસ્તિનાપુર આવી તેને પરણાવી ગયો હતો. પાંડુ રાજાએ ધણીક યુદ્ધ કરી ધણા દેશ જીતા. તેને મૃગયા ઉપર ધણો પ્રેમ હતો તેથી તે ધણુંખરૂ હિમાલયના રમણીય પ્રદે-શોમાં પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહેતો. અહીં તેને એક બ્રાહ્મણના શાપથી વિરાગ ઉત્પન્ન થયો ને તેણે રાજ્ય-પાટ છોડી સાધુવૃત્તિથી વનમાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે સ્ત્રીઓને કહ્યું કે તમે હસ્તિનાપુર જઈ રહેા, પણ તેઓ તેમ ન કરતા તેની સાથેજ રહી. પછી તે વનમાં અટક્યું કરે ને જાણ્યોને આશ્રમે જઈ ધર્મ-

જ્ઞાન સાંભળે. એક આશ્રમે તેણે સાંભળ્યું કે પુત્ર વિના મતિ નથી ને એ ઉપરથી તેને પુત્રની ઇચ્છા થઈ ને પછી કુન્તીને ધર્મના પ્રસાદથી યુધિષ્ઠિર, વાહુના પ્રસાદથી ભીમ, ને ઇન્દ્રના પ્રસાદથી અર્જુન એ ઉત્પન્ન થયા અને માદ્રીને અશ્વિનીકુમારના પ્રસાદથી સહદેવ તથા નકુળ એ બે ઉત્પન્ન થયા. એ પાંચે પુત્ર, પાંડુના પુત્ર માટે પાડવ કહેવાયા. થોડે કાળે પાંડુ રાજા મરણ પામ્યા ને માદ્રીએ સહયગન કીધું.

ધૃતરાષ્ટ્રે ગંધાર દેશના રાજાને જણાવ્યું કે તારી પુત્રીના મારી સાથે લગ્ન કર. એ ઉપરથી તે રાજાએ પોતાની પુત્રીને કહ્યું ને એ ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે જાણી પોતાની આંખે પાટા બાંધી પોતાના ભાઈ શકુનિની સાથે હસ્તિનાપુર આવીને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે પરણી; પણ તેણે પછી ફેઈ દહાડો આંખેથી પાટો ઢર કર્યોજ નહોતો. ગાંધારીની ભક્તિ બદલે તપસ્વી વ્યાસ પ્રસન્ન થયા હતા ને પછી તેને સારા પુત્ર પુત્રી થયાં હતા. એ સારા પુત્ર કૌરવ કહેવાયા; (પૂર્વે હસ્તિનાપુરમાં કુરુ રાજા પ્રતાપી થઈ ગયેલો તેના વંશના છે એમ જાણ-ખવાને માટે).

હવે પાંડુ માદ્રીની ક્રિયા કરીને કુન્તી તથા પાંચ પાડવ હસ્તિનાપુર આવ્યા ને એઓએ પોતાનું વર્ત-માન ધૃતરાષ્ટ્ર તથા બીજાને કહ્યું. એઓએ શોક કીધો ને પછી કુન્તી તથા પાડવને ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રીતિ કરી રાજ-મંદિરમાં રાખ્યા અહીં પાડવ ને કૌરવ ધૃતરાષ્ટ્રની સમાન પ્રીતિથી સાથે કહરે, સાથે વિદાભ્યાસ કરે ને સાથે રમે, તોપણ, કૌરવ પાડવની બહુ અપમાદ કરતા. એક દિવસે દુર્યોધને બીજાને ઝેર ભર્યા લાકડું ખવાડયા ને જ્યારે એ ગાઢ નિદ્રામાં પડયા ત્યારે એને કૌરવોએ ગંગામાં ફેંકાડી દીધો, પણ બીમ મુઓ નહિ એ પાતાળમાં ગયો ને અહીં વાસુકિએ તેનું વિષ ઉતારી એક એકું અમૃતપાન કરાવ્યું કે તેનામા દસ હબર સર્પનું બળ આવ્યું. પછી ને પાંચે હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો.

પાંડવકૌરવને કૃપ નામે આશ્રિત બ્રાહ્મણ વિદ્યા-ભ્યાસ કરાવતો હતો, પણ પછી કૃપનો બેનવી દ્રોણ પણ ત્યાં આવી રહ્યો એટલે એની પાસે તેઓએ વિદ્યા-ભ્યાસ કરવા માડયો. એ દ્રોણને હસ્તિનાપુર આવ-વાનું કારણ આ હતું--પોતાની નિર્નય રિયતિથી પોતાના હૃદયનું ભરણપોષણ થઈ શકવું નહિ તેથી તેણે કૃપદ રાજાને ત્યાં જઈ આશીર્વાદ લઈ કહ્યું હતું કે હું ને હું એક ગુરુને ત્યાં ભણના હતા ને તે મને કહ્યું હતું કે હું રાજા થઈ ત્યારે હું આવજે, એ ઉપરથી હું તારી પાસે આવ્યો છઉં. કૃપદ બોલ્યો હતો કે

હું કંઈ તને જોઈએતો નથી. એ ઉપરથી દ્રોણે ખોળ-
વાઈને કહ્યું હતું કે હું આરે અપમાન કરે છે, પણ
સ્મરણ રાખજે હું ખરે ક્યારે કે તારે રાજપાટ છીનવી
લેવડાઉં ને તને મારા શિષ્ય પાસે બંધાડું ત્યારે. પછી
તે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને લઈને હરિતનાપુર આવ્યો
હતો. એ વેદશાસ્ત્ર ને સર્વ અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યામાં
ધણીય પ્રવીણ હતો તેથી ભાષ્યે તેને મેટો સહાર
કરી રાખ્યાશ્રય આપી રાજકુંવરશાળાના અધ્યક્ષ
કેર્યો હતો.

દ્રોણે સૌ શિષ્યને શ્રમ લઈ બહુઆવ્યા, પણ પાંડ-
વોની ક્ષત્રિ તથા વૃત્તિ જોઈ તેઓને બહુવાતમાં તે બહુ
પ્રસન્ન થતા. યુધિષ્ઠિર શસ્ત્રઅસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો, પણ તે
પોતાની ધર્મક્ષત્રિએ, ડહાપણે ને ભલમનસાઈએ
વિશેષ નામાંકિત થયો; અર્જુને ધનુષવિદ્યા વિશેષે સાધ્ય
કીધી ને ભીમ મદામાં પ્રવીણ થયો; નકુળ અશ્વવિદ્યામાં
ને સહદેવ જ્યોતિષમાં તથા ખટ્વગ મારવાની કળામાં
નિપુણ થયો, પણ સર્વ શિષ્યમાં અર્જુન દ્રોણને
ધણીય વહાલો હતો તેમ અર્જુનની દ્રોણ ઉપર પણ
ઉત્તમ ભક્તિ હતી.

પછી દ્રોણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું મહારાજ પાંડવકૌરવ
વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા છે ને મહારાજે ઇચ્છ્યું કે નગર-
ની બહાર રંગઅખાડો થાય ને તેમાં કુંવરો પોતપોતાની
વિદ્યા દેખાડે ને સૌ લોક તે જોય. પછી સુરોભિત
રંગમંડપ રચાયા ને ત્યાં ઐવર્ણસહિત રાજકુટુંબ તથા
નગરના જન સૌ ભેવા આવ્યા.

પ્રથમ તો દ્રોણ ને તેનો પુત્ર અશ્વત્થામા એ શ્વેત
વજ્ર પહેરી મંડપમાં ઉતર્યા ને ઈશ્વરનું મંત્રજાપરતવન
ભણ્યા. પછી કુંવરો રંગ રંગનાં વજ્ર સહ પોતપોતાના
મિત્ર શસ્ત્ર સાથે ઉતર્યા. એક પછી એકે ઉભા રહીને
ધોડા ઉપરથી નિશાન માર્યા; ઢાલ તરવારના પટા
ક્યાં ને દોડતાં, કૂદતાં, રથ દોડાવતાં, બાણ મારી
દેખાડ્યા. દુર્યોધન ને ભીમ એ ગદાથી લડ્યા, પણ
એ બેને એકમેક ઉપર દ્રેષ હતો તેથી તેઓ ખરેખર
લડ્યા ને એથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઈ રહી. તે બેને
દ્રુપા પાડવાને દ્રોણે અશ્વત્થામાને મોકલ્યા પણ
તેઓએ ને માન્યું; પછી દ્રોણે ભંતે જઈ બળે કરીને
બંનેને એકકથી વેગળા કર્યા. પછી અર્જુન રુદ્ર-
કવચ પહેરી સુંદર ધનુષ સાથે હંદ્રના ગરખો શોભતો
આવ્યો. એણે અનેક પ્રકારે બાણની, ખટ્વગની, ચક્રની,
પાશની વિદ્યા દેખાડી ને સૌ ધણીય આશ્ચર્ય પામી
પ્રસન્ન થયા. પછી કહ્યું આવ્યો ને બોલ્યો, રે અર્જુન!
તે તારી વિદ્યા દેખાડાવી, પણ બે હવે હું તારા કરતાં

કેવી વધારે સારી રીતે શસ્ત્ર વપરું છઉં તે. દુર્યોધન
બહુ રાજ થયો, પણ અર્જુનનું મોઢું ઉતર્યું. કહ્યું અનેક
બેલ કર્યા ને તે બોલ્યો કે હું શું મને તારા સરખો
મણે છે? પણ હું તને એવા તો રમાડીશ કે તારી ખાતર-
નીશા થશે કે વગર તેડે ને વગર બોલાવે અહીં આવ-
વાથી શું લાભ થાય છે તે. કહ્યું બોલ્યો, મિત્ર્યા વેણ
ન કાઢ, આવી જ એટલે તારા ભણ્યામાં આવશે કે
હું તને કેવો રમાડું છઉં તે; એ મંડપ કંઈ તારો નથી
કે તને પછીને મારે આવવું જોઈતું હતું? હું તારા
ગુરના દેખતાં તને કેવો રમાડીશ કે સૌ આશ્ચર્ય પામશે.
દ્રોણે કેષે ભરાઈ અર્જુનને કહ્યું, જોક, શું સાંભળ્યા
કરે છે, મારી આજ્ઞા છે. પછી અર્જુન તથા બાઈએ
અને કહ્યું, તથા કીરવો એમ સામસામા ઉભા થયા.
એટલામાં કૃપ ઉભો થયો ને ટેટા પતાવવાને બોલ્યો:
એ કહ્યું, તું અર્જુનની સામા શસ્ત્ર વાપરવાને આવ્યો છે?
તું જાણે છે એ પાંડુ તથા કુન્તીનો પુત્ર છે તે? હવે
તારાં માતપિતા કોણ છે તે કહે, અમે જાણીએ કે હું
અર્જુન સામા ઉભો રહેવાને પાત્ર સમોવડીયો છે. એ
સાંભળી કહ્યું લજ્જિત થઈ રહ્યો, કેમકે તે તો જાણતો
હતો કે મારો પિતા તો મહારાજનો રથ ઢાંકનાર છે.
પણ દુર્યોધને કૃપને ઉત્તર વાળ્યો કે કુળથી નહિ પણ
વિદ્યાબળથી મોટાપણું આવે છે, અને હું આજથી
કહ્યુંને અંત દેશનો રાજા કરું છઉં. એમ કહી દુર્યોધને
કહ્યુંને સુવર્ણ આસન ઉપર પોતાની પાસે બેસાડ્યો
ને તેના ઉપર રાજાનું ધરાવ્યું. એ પ્રસંગે વજ્ર
સારથિ પ્રસન્ન થતો કહ્યુંની પાસે આવ્યો ને એ ધનુષ
બાણ મૂકી સારથો જઈ તેને પગે પડ્યો. પાંડવોએ
તે બેને જોઈ હાર્ય કીધું ને ભીમ બાબી જડયો કે
આ પિતાનો પુત્ર તું અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવાને તત્પર
થયો હતો કે? તું સારથિપુત્રને ધનુષ બાણનું શું
પ્રયોજન છે? તું પરોણા લઈ બળદનું માંડું ઢાંક.
કહ્યું ખાજવાઈ ગયો, પણ ઉત્તર ન આપતા ચૂપ
બેસી રહ્યો. એટલે રાત પડી ને સૌ પોતપોતાને
ઠેકાણે થયા.

કહ્યું વિષે કથા આમ છે કે કુન્તિભોજને ત્યાં દુર્વાસા
ઋષિ આવ્યા હતા તેણે કુન્તીની સેવા જોઈ પાંચ મંત્ર
આપી કહ્યું હતું કે બેનો મંત્ર ભણીશ તે દેવ તારા ઉપર
પ્રસન્ન થશે. એ ઉપરથી મંત્રનું પાઠ્યું ભેવાને સહજ
કુન્તીએ એકાંતમાં જઈ સૂર્યનો મંત્ર ભણ્યો તો રૂપે આવી
તેને કવચ કુંડળ સહિત પુત્ર આપ્યો. કુન્તીએ તેને
પેડીમાં ઘાલી જમનામાં વહેતો મૂક્યો, પણ પેડી જમના-
માંથી ગંગામાં ગઈ ને ગંગામાંથી અંબદેશમાં ગઈ અહીં

એક સારથિની ઝીંઝી તે પેટી લીધી ને તેના ધણીએ ઉપાડી અંદર બેસ્યું તો તેઓએ બાળક દીકો ને પછી તેને પોતાના પુત્ર પ્રમાણે પાળીપાળી મેટા કર્યો. કહ્યું દ્રોણ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો, પણ એણે મન દઈ શીખવ્યું નહિ ત્યારે તેણે પરશુરામ પાસે જઈ અભ્યાસનો અભ્યાસ કર્યો. એક દિવસ પરશુરામ કહ્યુંના બોળામાં માથું મૂકી સૂતો હતો ત્યાં ઇન્દ્રે કીટ થઈને નંધ કારવા માંડી; રૂધિરનો પ્રવાહ ચાલ્યો; પણ કહ્યું સળવળ્યો નહિ. પરશુરામ ભગી બેઠો ને બોલ્યો કે તુ તારૂં ખરૂં નામ કહે. કહ્યું લન્નિજત થઈ કહ્યું. પરશુરામ બોલ્યો કે તુ આઘાતનું નામ દઈ મારી પાસે બળ્યો એ તે ચોરી રાખી મટિ તારી વિદ્યા સધળે કળશે, પણ મરણ સમયે તુ અભિ-વિદ્યા બહી જઈશ. એ પ્રમાણે પરશુરામે કહ્યુંને શાપ દીધો હતો.

પછી દ્રોણે બોલી પ્રમાણે શુકદક્ષિણામા પંચાળ દેશના દ્રુપદને શિક્ષા કરવાનું પાંડવકૌરવને કહ્યું. એ ઉપરથી દુર્યોધન ને બીજા કૌરવો દ્રુપદ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા, પણ એઓ હારીને પાછા આવ્યા. પછી યુધિષ્ઠિર પાંડવો ગયા ને એઓએ તેને હરાવ્યો ને બાંધીને હસ્તિનાપુર આવ્યો. દ્રુપદે ક્ષમા માગી ને દ્રોણે તેને છોડાવ્યો; વળી તેમ તેનું અર્ધ રાજ્ય પોતે રાખી અર્ધ તેનું પાછું આપ્યું.

પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ કર્યો ને એણે ધૃતરાષ્ટ્રની વતીનું રાજકાર્ય ચલાવવા માંડ્યું. યુધિષ્ઠિર યુવરાજ થયો ને લોકમાં તેની કીર્તિ વધી. એથી દુર્યોધન બહુ ખિન્ન થયો એણે ધૃતરાષ્ટ્રને એકાંતમાં કહ્યું કે અમે તમારા પુત્ર છતાં અમને રાજ્ય કરવે અયોગ્ય કેમ ગણે છે? તમે પાંડુ કાકાના મોટા ભાઈ છો ને અમે મોટા ભાઈના પુત્ર છીએ મટિ અમારો હક છે. ધૃતરાષ્ટ્રે ઉત્તર વાળ્યો કે હે પુત્ર! પાંડુના સરખા બીજે રાજ જગતમાં કોઈ નહોતો ને હું અંધ છઉં તે શી રીતે રાજ્ય કરું? તેના પુત્રમાં રાજ્યકાર્ય કરવાના સર્વ સદ્ગુણો છે ને લોક પ્રસન્ન છે; યુધિષ્ઠિરમા તારા કરતા વિશેષ સદ્ગુણ છે. મારાથી તેની સાથે રાત્રિવટ કેમ રખાય? દુર્યોધન બોલ્યો ત્યારે હું આપઘાત કરી મરીશ, કેમકે મારું માનભંગ થયું તે મારાથી સહન થવું નથી. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો ઓ મારા પુત્ર, તું એટલો અધીર કેમ થાય છે? ભે તારી ઇચ્છા રાજ્ય કરવાની હોય તો હું રાજ્યકારભાર અડધા અડધા તેને ને તને બન્નેને વહેંચી આપું કે પછી તારે ને તેને કોઈ દહાડો ટંટો થાયજ નહિ.

દુર્યોધન બોલ્યો કે ત્યારે કીક છે, પણ રાજ્યજ વહેંચી આપો તે વધારે સાકે કે કોઈ દહાડો પણ કલહ ન થાય. હું હસ્તિનાપુરમાં રહી તમારા વિચાર લઈ રાજ્ય કરું ને તે પોતાના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરે. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો કે આપણા કુટુંબમાં બીજા મુખ્ય છે તેને દ્રોણ ને વિદુર એ પાંડવના દુર જવાથી અપ્રસન્ન થશે, ને મારાથી તેમને કહેવાયજ કેમ કે તમે ભગ્યો. દુર્યોધન બોલ્યો મહારાજ, તમે બીજાઓને વિચાર પૂછો એ તમારી ઉચી પદવીને યોગ્ય નથી; તે કરતાં તમે પાંડવોને તેડાવી તેમને વારણાવટ (અક્ષાહવાદ) જઈ રહેવાનું કહો. તેઓ તમારી આજ્ઞા માનશે ને કોઈ તમને મારું પણ કહેશે નહિ. એ પ્રમાણે વાત થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે હે પુત્ર, તમે સૌ વારણાવટમાં જઈને રહો ને થોડા દહાડા પછી હું તમને પાછા બોલાવીશ. એ આજ્ઞા ઉપરથી પાંડવ ને કુન્તી ત્યાં જઈ રહ્યાં.

પાંડવો વારણાવટ જવા નીકળ્યા તે વેળા વિદુરે યુધિષ્ઠિરને સાકેતિક બર્ણર બાધામાં ચેતાવ્યા હતા કે દુર્યોધને તમને લાક્ષાગ્રહ (લાખ તથા બીજા સળગી ઊઠે તેવા પદાર્થોનું ધર)માં બાળી મૂકવા વિચાર કર્યો છે મટિ સાવધ રહેજો, ને એક રલોક બહુ કહ્યું કે હું એક માણસ મોડલું છઉં તે એ રલોક બહુશે ને પછી તેને તમે રાખી કામે વળગાડજો. પછી થોડક દહાડે પાંડવો વારણાવટમા પુરોચન શિસ્પીએ જે મહેલ બાંધી રાખ્યો હતો તેમાં જઈ રહ્યા. એઓ રાતે ભગતા હતા-અહીં વિદુરનો મોકલેલો માણસ આવ્યો તેણે કોઈ ન ભણે તેમ બોલમાં સંભળ બોલી મૂકી. એક દિવસ કુન્તીએ નગરના ગરીબ લોકોને જમાવ્યા તેમા એક બીલડી ને તેના પાંચ છોકરા પુષ્કળ મદદપાન કરી, સારી પેટે જમીને ત્યાં સૂતા હતા. તે રાતે પવન ધણેા ફટકો હતો તે ભેઈ બીમે છાને-માનો પડોસમાં પુરોચનનું ઘર હવું તેને સળગાવી દીધું ને પછી વહેલો વહેલો આવી તે તથા ભાઈઓ તથા કુન્તી ભોંયરામાં બરાઈ ચાલતા થયાં ને લાક્ષાગ્રહ બળી ગયું. બીલડી તથા પાંચ છોકરાઓ બળી મુગ્યાં ને પુરોચન તેના ઘરમાં બળી મુગ્યો. હસ્તિનાપુરમાં સમાચાર પહોંચ્યો કે પાંડવ તથા કુન્તી બળી મુગ્યાં ને બીજા, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર એઓએ શોક કર્યો, પણ કૌરવો બહુ રાજ થયા.

બીમે ચાર ભાઈ તથા માતાને ખાંધ પર બેસાડી દક્ષિણ દિશાનો પંથ લીધો ને તે બાગીચીને તરે

આવ્યાં. ત્યાં વિદુરનો મોકલેલો એક માછી આવ્યો હતો તેણે તેઓને નદીપાર ઉતાર્યા. પછી તેઓ વનમાં ચાલ્યાં. અતિ શ્રમથી યાકી ગયાને લીધે ચાર બાઈ તથા કુન્તી એક ઝાડ તળે બેઠાં ને પછી ધસધસાટ બેઠવા લાગ્યાં, પણ બીમ ભગતો બેસી રહ્યા હતા. થોડીક વાર થઈ એટલે ધીળા ડોળાના હિડિમ્બ રાક્ષસે પોતાની બેન હિડિમ્બાને કહ્યું કે આપણા વનમાં મનુષ્યની ગંત આવે છે માટે હું જઈ તેમને લઈ આવ. ઉઝી ને સુંદર રાક્ષસીએ બીમનું પ્રયત્ન શરીર તથા તેના લાંબા હાથ ભેઈ તેને વરવાની ઇચ્છા કરી. બીમ બોલ્યો હું અહીંથી નહિ ખસું, પણ એટલામાં હિડિમ્બ ક્રોધ કરી ત્યાં આવ્યો. એ ને બીમ ઝાડ તથા પથરાથી સારી પેટે લગ્યા. એ મોટા ગોષાટથી પાંડવ ભાઈ બેઠ્યા ને અચ્ચુન બીમની સહાય કરવા આવ્યો, પણ તે સમયે બીમે રાક્ષસને કમરમાંથી પકડી ઉઘડી માથા ઉપર ફેંચી બોંધ પર પહોંચ્યો ને પછી તેનું માથું એક હાથમાં ઝાલી રહી બીને હાથે ઝુકીઓ મારી મારીને તેના શરીરનાં હાડકાં ભાંગી નાખ્યાં.

બીમે રાક્ષસીને કહ્યું કે અમારી સાથે શું કરવા આવે છે, હું તારે ઠેકાણે ભ. તે બોલી મેં તને વર્ષો છે માટે હું તો તને નહિ મૂકું, તારી વચનની દાસી થઈને રહીશ. પછી તે કુન્તીને પગે પડી ને એણે બીમને આશ્વા આપી. યુધિષ્ઠિરે વિધિથી લગ્ન કર્યાં. પછી બીમે પોતાના બાઈઓની કુંપરીથી નિરાળી એક બીજી કુંપરી બાધી ને હિડિમ્બા સાથે ચઢચઢાગમ ચલાવ્યો. અહીં તેને પુત્ર થયો જે ધટોલક્ય-ગટોરગભ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એવામાં બ્યાસ ત્યાં આવ્યો ને એણે પાંડવને કહ્યું કે તમે અહીંથી થોડેક દૂર એકચ્ચક નામે નગર છે ત્યાં જઈ રહેજો.

પછી પાંડવો હિડિમ્બન છોડીને એકચ્ચકમાં જઈ એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બ્રાહ્મણને વેષે રહ્યા. સવારે તેઓ ભિક્ષા માગવા ભથ ને રાતે કુન્તી સધળાનું આણેહું એકહું કરી બે ભાગ કરે ને એક બાગ બીમને આપે ને એક ભાગમાંથી સૌ ખાઈને ધરાય. એક દહાડો જેના ધરમાં તેઓ રહેતા હતાં તેઓને રડતાં કલવતા સાંભળ્યાં ને પછી લેતાં ભણ્યું કે તે નગરનો રાજા વક્રરાક્ષસને મટે પ્રતિદિન કેટલુંક ખાવાનું ને એક માણસ મોકલે છે ને આવતી કાલે તે બ્રાહ્મણની પોતાના ધરમાંથી કોઈ ને મોકલવાની વારી આવી હતી. કુન્તીએ બ્રાહ્મણને ધીરજ આપી કહ્યું કે તમે અથવા તમારા ધરનું કોઈ ન જરો, મારો બીમ છે તે જરો

ને રાક્ષસને મારશે. પછી બીને દહાડે બીમ પુષ્કળ ખાવાનું લઈને વનમાં ગયો ને એક વડતળે બેસીને બીમે પ્રથમ તો ગાડામા બેરેહું સર્વ ખાઈ લીધું ને ખાલી ગાડામાં કચરો કાદવ પાછો ભર્યો. વળી ધીનાં કુંડા પણ તે પી ગયો ને પછી મૂત્ર વગેરે ગંદા પાણીથી તે પાછાં તેણે ભર્યાં. એટલે તો વક્ર આવ્યો ને ગાડાં કુંડાં ભેઈને ખીજવાઈ ગયો. તેણે બીમને મુકીઓ મારી પણ એણે હસ્યા કીધું. પછી બે જણ ઝાડે ઝાડે ને મુકીએ મુકીએ લગ્યા; ને બીમે તેના પગ પકડી ચોરી નાખ્યો. બીમ રાક્ષસો હાથ ભેડી બીમની પાછળ આવ્યા ને એણે તેમને કહ્યું કે સાવધ રહેજો—કોઈ દહાડો પણ મનુષ્યનો આહાર કરશો નહિ ને તેમને દુઃખ દેશો નહિ. પછી બીમે પાછા નગરમાં આવી સંધું બાઈને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હવે ઉતાવળા અહીંથી ચાલો, નહિ તો છતાં પડીશું ને કૌવ ભણુરો. પછી તેઓ રાત્રે છાનામાના નગરમાંથી નીકળીને આગળ ચાલતાં થયાં.

પછી પાંડવો એક બીમ નગરમાં જઈ રહ્યા. અહીં તેઓએ સાંભળ્યું કે દ્રુપદ રાજા પોતાના કાન્ધિષ્ઠ નગરમાં પોતાની પુત્રીને સ્વયંવર કરે છે ને ત્યાં રાજા રાજા એકઠા થાય છે ને પુત્રી ઘણી સુંદર છે. તેઓનું મન લલચ્યાનું ને બીને દહાડે તેઓ કુન્તીને એક ધોળ નામે બ્રાહ્મણની સંભાળમાં રાખી સ્વયંવર જવાને ચાલ્યા.

સ્વયંવરનો મોટો ઠાઠ હતો ને ત્યાં સૌ રાજાઓ મંડપ જવાને બેઠા હતા. ત્યાં પાંડવોએ પોતાના વેરી કોરવને-દુર્યોધન તથા કર્ણને-કૃષ્ણ બળશમને, ઇસધુ-દેશના જ્યેષ્ઠધને, પાંડુના વાસુદેવને, ચેતીના શિશુપાળને, વિરાટના રાજાને, મદ્રના રાજ્યને ઇત્યાદિને દીઠા. દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મંડપમાં આવી બોલ્યો કે આ દેશની ઉપર સુવર્ણ મત્સ્ય છે ને વચ્ચે ચક્ર ઉલટાં સુલટા કૃપાં કરે છે; આ ધનુષ ચઢાવી બાણ ચોટ મત્સ્યની આંખ વીંધશે તે દ્રૌપદીને વરશે; એકથી બીજી વાર બાણ મારું નહિ, જેની રાજ્ઞિ હોય તે જીતે. પછી કેટલાક બેઠ્યા, પણ ધનુષ બાણો ન રાક્યા ને કેટલાક અપમાન થવાને ભયે બેઠાજ નહિ. પછી કર્ણે બી કીધું ધનુષ્ય વાળ્યું ને તે તેમાં બાણ ચોતે છે એટલામાં દ્રૌપદી જે મંડપમાંજ હતી તે બોલી બી કે ‘હું સતપુત્રને નહિ પરણું.’ કર્ણ ઝાંખો પડ્યો પણ પછી હસતું મોઢું રાખી મંડપ બહાર જઈ બેઠો.

બ્યારે સૌ રાજા હારી બેઠા ત્યારે બ્રાહ્મણ મંડ-

વમાં એકલા પાંડવોમાંથી અર્જુને ઊઠી ધનુષ ચઢાવ્યું અને બ્રાહ્મણ સ્વયંવરને અર્થે મત્સ્ય વધિ છે એ જોઈ મેડપસબામાં જ્યાં ત્યાં સૌ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. કોઈ કાલ્પ કરી કહ્યું કે શનિઓથી નથી થયું તે હવે બ્રાહ્મણ કરવા આવ્યા છે? કોઈ કહે શક્તિ વિના કોઈ હાથ ધરવું હશે? પણ અર્જુને કોઈનું કંઈ ન સાંભળતાં દ્રોણનું સ્મરણ કરી બાણ સાધી માર્યું ને મત્સ્યની આંખ વધી. ધન્ય! ધન્ય! વા: વા: થઈ રહી. દ્રૌપદીએ અર્જુનને હાર પહેરાવ્યા.

કૌત્રી શનિઓ કોબાચમાન થયા ને તેઓ દુરુપદને ધિ: પિદ્ કહેવા લાગ્યા કે કૌત્રી યદિને બ્રાહ્મણને કન્યા આપી તેઓ ખરૂં કાઠી દુરુપદના ઉપર ક્રુષી રહ્યા ને બોલ્યા કે તારી પુત્રી કૌત્રીને નહિ વેર તો તેને જીવત. બાળી મૂકીશું. પાંડવો ને બ્રાહ્મણો દુરુપદની સહાય થયા. ભારે બળેડો મચ્યો, પણ કપ્પે પાંડવને જોળખ્યા ને પછી સોને સમનવી વિદાય કર્યા પાંડવો દ્રૌપદીને લઈ પોતાને ઉતારે ગયા. એઓએ ઘેર જઈ માતાને કહ્યું કે અમે આજ રહું કમાઈ આવ્યા છીએ કુન્તીએ જાણ્યું કે ખાવાનું હશે ને તે બોલી કે તમે સી બાઈઓ વહેંચી લો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો રે મા! તું શુ બોલી? અર્જુન સ્વયંવરમાંથી દ્રૌપદીને લઈ આવ્યા છે. કુન્તીએ પરતાવો કરી કહ્યું કે હવે જેમ દોષ ન લાગે તેમ વતો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું કે તું લગ્ન કર. એ કહે અમે તારા દાસ છીએ, દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરવાને વંજ થાય છે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે દુરુપદ પોતાની પુત્રીને જેની સાથે પરણાવે તેણે પરણવું.

પછી કુન્તીના કહેવા પ્રમાણે દ્રૌપદીએ જે ખાવાનું હતું તેની વહેંચણી કરી, પણ બીમને તેના ભાગ આપતા તેનાથી હસ્ત્યા વગર રહેવાનું નહિ અધ્યરાત્રે તે સૌ સૂતાં-દ્રૌપદી કુન્તી પાસે, પાંડવો કુન્તીના પગ આગળ.

દુરુપદ મોટા ચિચારમા પર્યો હતો પણ કૃષ્ણને પાંડવોની પછવાડે પછવાડે જઈ તેઓએ ધરમા જે પાત કરી તે સાંભળી. તરતજ તેણે પાછા આવી દુરુપદને કહ્યું ને એણે સવારે પુરોહિત મોકલ્યો ને પાછળથી રથ મોકલ્યો. એક રથમાં પાંડવો બેઠા, બીજા રથમાં કુન્તી તથા દ્રૌપદી બેઠા ને તેઓ નગરમાં આવ્યા ભોજન કરાવ્યા પછી દુરુપદે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હું જાણું છઉં કે તમે કીર્તિમાન રાજા છો, પણ કુળ નામ કહેશો? યુધિષ્ઠિર બોલ્યો અમે રૈક લોક છીએ અમારી સાથે સંબંધ કરવા અધરિત સમજી, તો છાજી હોય તેમ કરવું-અમે અપ્રસન્ન નહિ થઈએ. વળી દુરુપદે વિનવતી

કરી ત્યારે યુધિષ્ઠિરે સત્ત્વ વાર્તા કહી ને દુરુપદ મનમાં હરખાયો.

પછી દ્રોણ પત્ન્યે તેને માટે સ્વર્ગ ચાલી. એકલામાં વ્યાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દુરુપદે તેને સુવર્ણ આસને બેસાડ્યો ને સભા થઈ. નકો આ થયું કે દ્રૌપદીએ પાંચ સાથે લગ્ન કરવાં. પછી યુધિષ્ઠિરે એક પછી એક એમ દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા ને ધણીકા કાળ કનિષ્ઠ નગરમાજ પ્રવેશ નામે રહ્યા.

પાંડવો પરણ્યાના વર્તમાન કોરવને થયા ને એઓ જાણરાયા. પછી બીએ આગ્રહ લીધો કે પાંડવકોરવને નડધા અડધ રાજ્ય વહેંચી આપવું જોઈએ. વિદુરને પાંડવી પાંડવોને તેડાવ્યા. એઓ પાછા હરિતનાપુર આવ્યા ને નગરના લોક ધણી પ્રસન્ન થયા.

પાંડવો હરિતનાપુરમાં ગાવી રહ્યા છે એવામાં એક હાડો ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે તમે ઇન્દ્ર પ્રસ્થમાં જઈને રાજ્ય કરો. હું અડધું રાજ્ય તમને આપી દઉં છઉં. બીએ પણ કહ્યું કે મહારાજ કહે તો યાચ્ય છે. પછી પાંડવો, ધૃતરાષ્ટ્ર, બીમ, દ્રોણ અને બીજા સંબંધીઓની આજ્ઞા લઈ જમના નદી ઉપર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી રહ્યા ને અહીં તેઓએ રૂઝે પ્રકારે રાજ્ય કર્યું ને સર્વ દેશાન્તરમાં યુધિષ્ઠિરની કીર્તિ ચળકી રહી.

એક સમયે કૃષ્ણ પાંડવને (કૌર્ણવા છાકરાને) મળવા ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવેલો તે ને અર્જુન અને પાંડવવનમાં મુગધાને ગયા અહીં એક દહાડો અગ્નિએ બ્રાહ્મણને વેરે આવી કહ્યું કે એક મોટા જાંબળે બાર વર્ષ ચણ કરી મને એટલું તો થી પાણું છે કે મારી શક્તિ ધરી ગઈ છે ને મારો રંજ પોળો થઈ ગયો છે માટે પાંડવ-વનની વનસ્પતિ બ્રહ્મણ કરાવો કે મારે અજીર્ણ મટે. ન્યારે હું વન બાળવાના આરંભ કરું છઉં ત્યારે ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ મોકલી છાવી નાખે છે ને તેનું કારણ આ વનમાં મોટા નાગ રહે છે તેને ઉચારવાનું છે. અર્જુન બોલ્યો મને જો સ્વર્ગના અજ્ઞરાજ મળે તો હું ઇન્દ્રને જીતું. એ ઉપરથી અગ્નિએ તેને ગારીવ ધનુષ, બાણ ભર્યા બે લાથા અને ધ્વજ ઉપર હનુમાન એવો એક રથ એ આપ્યો પછી અર્જુને ને કૃષ્ણે ઇન્દ્ર સામું યુદ્ધ કર્યું ને અગ્નિએ પાંડવવન બ્રહ્મ કીધું. સઘળા સાપ ને નાગ બાળી ગયા, માત્ર તક્ષક નાસી ગયો ને ઉગર્યો.

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો નારદના કહેવાથી દ્રૌપદી સાથે વર્ષમાં બે મહીના ને બાર દહાડો અનુક્રમે વારાફરતી રહેતા. તેઓએ પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જેને મંદિરે દ્રૌપદી હોય તેના મંદિરમાં તેની આજ્ઞા

વિના જી કોઈ જાત તો તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે. એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે એક ગ્રાહણની ગાય હુચ્ચાએ ડોડી લઈ ગયા તે ઉપરથી તે ગ્રાહણ અર્જુનને દ્વારે આવ્યો. અર્જુન તેની પાછળ દોડવાની ઉતાવળમાં યુધિષ્ઠિરોપદીના મંદિરમાંથી રાક્ષ લીધા. એ અપરાધને માટે અર્જુનને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે મારાથી દોષ થયો છે મારે હું બાર વર્ષ તીર્થાટન કરવા જઈ છઉં યુધિષ્ઠિરે ધણી ના કહી, પણ અર્જુન ન માનતાં ચાલતો થયો.

એની સાથે કેટલાક ગ્રાહણ પણ નીકળ્યા ને અર્જુનને સકળ તીર્થ કંપો. હરદ્વારમાં તે વાસુકીની કન્યા ઉભી સાથે પરણ્યે ને થોડા કાળ તેના નગરમાં રહ્યો. વળી અટનમાં પરશુરામના દસોન કંપો ને એણે પ્રસન્ન થઈ ધણાક અભરાક્ષ આવ્યાં. મણિપુર નગરીમાં ત્યાના રાજાની દીકરી ચિત્રાંગદા તેના ઉપર પ્રેમિત થઈ ને અર્જુન પણ તેના ઉપર પ્રેમી, રાજાએ કહ્યું મારી પુત્રીને પુત્ર થાય તે અહીંજાજ રહીને મારી પાછળ માત્ર રાજ્ય કરે એવું હોય તો હું પરણાઉં. એ વાતને માન્ય કરી અર્જુન પરણ્યા ને ત્યા ત્રણ વર્ષ રહ્યો. ચિત્રાંગદાને પુત્ર થયો તે બાલુવાહન નામે પ્રસિદ્ધ છે. પછી અર્જુન દારિકા આવ્યાં ને કૃષ્ણને મળ્યો. કૃષ્ણ પોતાની કૌર્મના પુત્રની રૂઝી સ્વાગત કરી. એક વાર નગર બહાર એક હુઝરી ઉપર મંડપ બંધાવી કૃષ્ણ, સૌ રાજવંશીઓને બોલાવી સુંદર ભોજન કરાવી કુટુંબ લહાવેા લેતા હતા. એ પ્રસંગમાં કૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બે જણ ફરતા ફરતા જ્યાં જીઓનો ઉતારો હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

અહીં અર્જુન સુભદ્રાની સામા એકી દૃષ્ટિએ બેઠાં કરે છે એવું દેખી કૃષ્ણે તેનું હાસ્ય કીધું ને પૂછ્યું કે તું તીર્થવાસીને વેરી છતાં જીઓ ઉપર દુષ્ટિ કેમ કરે છે? અર્જુન બોલ્યો કે ઉગમ સૌંદર્ય એકાએક જોવામા આવે તો કોણ મોહ નહિ પામે? મારાથી અન્યથાતાં જોવાયું હશે.

એમ કહી તેણે ચાલવા માંડ્યું. પણ કૃષ્ણે તેનો હાથ પકડી કહ્યું કે એ મારી બેન છે. તારી ઇચ્છા હોય તો મારા પિતાને કહી તારી સાથે પરણાઉં.

અર્જુન બોલ્યો કે તારી બેનનો ને પતિ થાય તેના જેવો બાળ્યરાણી કોણ? કૃષ્ણે કહ્યું કે મારા મોટા ભાઈનો વિચાર દુર્યાધનને આપવાનો છે, પણ હું તનેજ આપીશ.

એ દહાડા કુટુંબ મેલાવેા હુંગર ઉપર રહ્યો. ત્રીજે દહાડે પ્રતઃકાળે સ્ત્રી પુરુષો સૌ પાછાં દારિકા આવવાને

નીકળ્યાં. કૃષ્ણે અર્જુનને બાળ્યપર તેડી જઈ કહ્યું કે હું મારા પિતાની આજ્ઞાથી મારી બેન આપું છઉં, હું આ મારા અન્ધના રથ ઉપર ચઢ અને સુભદ્રા વાટમાં મળશે; જેમ નસાય તેમ નાસશે ને બળતમને જણ પડે તેની અગાઉ ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચશે. અર્જુનને સુભદ્રાનો રથ દીઠો કે પોતાનો રથ તેની પાસે પાસે રાખવા માંડ્યો ને પછી ફરી પડી બીજી જીઓ પાસે હતી તે છતાં સુભદ્રાનો હાથ પકડી ઉચ્ચકીને પોતાના રથમાં બેસાડીને તરત પાછો ઉપર ફરી આવી રથ દોડાવી મૂક્યો ને પછી ત હેલામા ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચ્યો. અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો એ જોઈ લોક હોકારા પાડતા જ્યાં વસુદેવ, કૃષ્ણ, બળરામ વાતો કરતા હતા ત્યાં આવ્યા ને બોલ્યા કે અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો. એ સાંભળી બળ રમે ક્રોધે ભરાઈ સેવકને આજ્ઞા આપી કે અથ સજ કરો, પણ કૃષ્ણે કંઈજ ચંચળતા ન દેખાડી ત્યારે તેણે રોષમાં ને રોષમાં કહ્યું કે કૃષ્ણ! એ કર્મ તેજ કરાવ્યું છે, પણ મને પૂછ્યા વિના તારે તેમ કરકું ધટિત નહોતું, પણ હવે અર્જુનનું મૃત્યુ આવ્યું છે, હમણા હું તેને પકડી કાઢી અને તેને તેને તેનાં સગાંને વાડી નાખીશ. કૃષ્ણ બોલ્યો ભાઈ આપણે આકળો કેમ પડે છે? અર્જુન આપણો સગો છે, કુળ હવે છે ને શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણપુત્ર છે. વળી તેને પાછી આણીશું તો પછી તેની સાથે લગ્ન કેણુ કરશે? માટે હવે અર્જુન સુભદ્રાને અહીં બોલાવો કે તે વિવિધી પરણે. બળરામ બોલ્યો, તને તેમ સંતોષ છે તો તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર.

પછી અર્જુન સુભદ્રા દારિકા આવ્યાં ને પરણ્યાં. બાર વર્ષ પૂરા થતાં સુધી અર્જુન અહીંજ રહ્યો ને પછી તે સુભદ્રાને લઈ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો. પછી દ્રૌપદીને અકેક ધણીથી અકેકો એમ પાંચ પુત્ર થયા ને સુભદ્રાને એક (અભિમન્યુ) થયો. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ્ય કરતો ને પ્રજાજન સુખી હતાં. પાડવો બીજા સભ્યો સાથે યુદ્ધ કરી હરાવી તેઓનું દ્રવ્ય હાડારમાં ભરતા. વળી કેટલાક રાજા તો યુધિષ્ઠિરને મિત્ર રાખવાને આતુર હતા તેથી તેઓ પોતાની પ્રસન્નતાથી ભેટ ચોકલી દેતા. જ્યારે ધનસંગ્રહ પુષ્કળ થયો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ને એને માટે કૃષ્ણને દારિકાથી તેડાવ્યો. કૃષ્ણે આવી કહ્યું કે હવે એક સભ્ય જરાસંધ હતવો બાકી છે, માટે તે છતાંજા પછી ચલ કરવો. કૃષ્ણ, અર્જુન, ને બીજા એ ત્રણ જણ ગ્રાહણને વેષે મગધ દેશ ગયા ને

જરાસંધને ત્યાં જઈ નરમથું કે અમો ત્રણમાંથી એક સાથે તું યુદ્ધ કર જરાસંધે બીમ સાથે યુદ્ધ કર્યું ને આદારમે દહાડે મુઓ. પછી યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞને અર્ચે સર્વ રાત્રીઓની પાસેથી દ્રવ્ય માગવાને ચારે બાજીન ચારે દિશાએ માંકડ્યા. એઓ જ્યારે વર્ષે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણે સભા બરી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હવે તું મોટા રાત્રી થયા, હવે તું યજ્ઞ કર ને હું તારી આજ્ઞામાં રહી તને સહાય કરીશ.

યજ્ઞની સામગ્રી થવા માંડી ને દેશદેશના રાત્રી બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય સૌ ત્યાં આવવા લાગ્યા. હસ્તિનાપુરથી કૌરવ પણ આવ્યા. બીજા, દ્રોણ, દુર્યોધન, એઓની આજ્ઞા લઈ યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞ આરંભ્યો ને કારભાર કૌરવોને સોંપ્યા.

એ યજ્ઞના વિનિમાં આવું છે કે જે એક રાત્રી હોય તેની પ્રથમ અર્ધપૂર્ણ કરવી જોઈએ. એ ઉપરથી બીજા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે તું કૃષ્ણને અર્ધ આપ પણ એ સાંભળી મેંદિના શિશુપાળ કોષે બરાઈ બોલી જાયો; “વયને માન આપો તો વસુદેવને અર્ધ આપો; માંડું રાત્રી જુઓ તો દુષ્ટને; ઉંચા મનના તરુણને જુઓ તો દુર્યોધનને, મોટા શુભને જુઓ તો દ્રોણને, તપસ્વી જાણિને જુઓ તો વ્યાસને માન આપો, પણ િકું છે આ સજાને કે આ ગોવાળીઓ- પોતાના રાત્રીનો ધાતક એને માન આપો છો !” (શિશુપાળની સાથે ડકિમણીના લગ્ન થવાના હતા, પણ તેટલામાં કૃષ્ણ તેને હરી ગયા હતા.) બીજા ને યુધિષ્ઠિરે તેને બહુ સમજાવ્યો, પણ તે ખરૂં કહાડી બોલ્યો કે હમણા હું સૌને કાપી નાખું છઉં. પછી તેણે બીજાને ને કૃષ્ણને ગાળો બાડવા માંડી ને સભામાં કોળાહળ થઈ રહ્યો. કૃષ્ણ બોલ્યો કે એ મારો સગો છે, એના રાખ સહન કર્યા છે, પણ હવે એક રાખ એ વધારે બોલશે તો હું સહન કરનાર નથી. શિશુપાળ સામે આવ્યો ને કૃષ્ણે સુદર્શન મંત્રી તેણે મસ્તક ઢાડી દીધું. પછી નિર્વિરોધે યજ્ઞ થયો.

યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના મહેલમાં જન્મમા ન જોઈ હોય તેવી વસ્તુઓ દીઠી. તેણે મયાસુર શિલ્પીના ધડેલા એક અશ્વોદિક સભામંડપ બેસા. એ મંડપ બેસા તેણે પરચર હતા ત્યાં પાણી નળયુ ને પાણી હવ ત્યા પરચર નળયુ ને એથી તેના વજ્ર પલ્લવ્યાં. એ મુખાંઈ ઉપર દ્રૌપદીએ હારવ્ય ક્યું ને દુર્યોધન એક લગ્નિજ્ઞત થઈ રહ્યો. પછી સૌએ મળી તેને કુંડમાંથી કહાડયો ને નવા વજ્ર આપ્યાં. દુર્યોધને ખિન્ન થઈ વહેલું વહેલું બહાર

જવાનું કીધું, પણ તેટલામાં તે બૂચો પડ્યો ને તેણે માથું ભીંત સાથે અકળાયું. પછી તેણે હસ્તિનાપુર જઈને મહારાજને સર્વ વાર્તા કહી.

પાંડવની કીર્તિ તથા સમૃદ્ધિ જોઈ દુર્યોધન ને મનમાં બળી ગયા હતા તેણે પોતાના બાઈ દુઃશાસન તથા માયો શકુનિ એઓને બોલાવી ગોડવણ કરી કે આપણે યુધિષ્ઠિરને છૂત (જુઝાર) રમવા તેડવો ને કપટ કરી તેને હરાવી વનવાસ મોકલવો. પછી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી છૂતનો ઓચળ કરવાની આજ્ઞા લીધી ને પાંડવોને બોલાવ્યા. છૂતથી મોટી હાનિ થાય છે તે યુધિષ્ઠિર નળતો હતા, પણ પિતા સમાન કાકાની આજ્ઞા ન ઓળંગાય અને ક્ષત્રિધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ અથવા છૂતરમણની સામી માગણી થયે ના ન કરવાય માટે તેણે ઇચ્છા ઉપરાંત પણ હસ્તિનાપુર જવાની સમજી કીધી.

પાંડવો અને કુંતી તથા દ્રૌપદી હસ્તિનાપુર આવ્યાં ને ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ સૌને મળ્યાં. બીજા દહાડે પાંડવો સભામંડપમાં ગયા ને ત્યા શકુનિ બોલ્યો કે રાજ યુધિષ્ઠિર આવો. સંધુ તૈયાર છે, એક બાજી રમે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે કપટ ન કરો તો હું રમવા બેસું. શકુનિ બોલ્યો કે જે હારવાનો ડર લાગતો હોય તો નજ રમવું એ વધારે સારું છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે મારે નળવું તો જોઈએ કે સામે બેસનાર કોણ છે ને હું છઉં તો હોડ પ્રમાણે મારે કોની પાસેથી લેવું ? દુર્યોધન બોલ્યો કે હું સામે રમવા બેસુ છઉં, પણ મારી તરફથી પાસા શકુનિ નાખશે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું એ રીત તે વળી કેવી કે પાસા કોઈ નાખે ને બેસે વળી કોઈ ? તોપણ પછી તે ને શકુનિ સામાસામાં પાસા નાખવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિરે ઉપરાઉપરી હારવા માડયું ને છેઢી વારે રાત્રી પણ ખાંચું. પછી સૌએ તેને વાર્યો, પણ તેણે કોઈનું ન સાંભળતાં રમ્યા કીધું ને હાર્યો કીધું, તેણે પોતાના બાઈઓને દુર્યોધનના દાસ કર્યા ને પોતે પણ થયો. શકુનિ બોલ્યો-યુધિષ્ઠિર તેં ધણું ખોટું કામ કીધું કે તું દાસ થયો, પણ હવે તું તારી સ્ત્રી આપી દેવાની હોડ કરી રમ; એ જીતીશ તો પાછો સ્વતંત્ર થઈશ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હા હું દ્રૌપદીની હોડ કરું છઉં. એ સમ્મદ સાંભળી સભામાં બેસનારા સૌ દુઃખી થયા-વિદુરે કષાયે હોય દીવો ને બીજા તથા દ્રોણનાં મોઢાં ઉતરી ગયા. પછી શકુનિએ પાસો નાખ્યો ને દુર્યોધન જીત્યો.

દુર્યોધને વિદુરને કહ્યું કે દ્રૌપદીને અહીં લેઈ આવો

ને તેની પાસે દાસીનું કામ કરાવેા. વિદુર બોલ્યો આ તે શું અધરિત બોલવું ? રાજપુત્રી-તારા બાઈની બીને તું દાસી કરે છે ? યુધિષ્ઠિર પ્રથમ દાસ થયો છે ને દાસ થકી દ્રૌપદીની હોડ થાય નહિ. પછી તેણે સર્વને કહ્યું કે દુર્યોધન કહે તે સાંભળ્યો નહિ, તેની બુદ્ધિ તો આજ બ્રહ્મ થઈ છે.

પછી દુર્યોધને એક સેવકને આજ્ઞા કરી કે દ્રૌપદીને અહીં તેડી લાવ. એણે જઈ દ્રૌપદીને કહ્યું. ત્યારે દ્રૌપદી ક્રોધ કરી બોલી કે હું કોની દાસી હતી કે તેણે મને હોડમાં મૂકી ? પોતાની બીને હોડમાં મૂકે એવો કોણ મૂર્ખ છે ? સેવક બોલ્યો-રાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના બાઈએને હોડમાં દાસ કર્યા છે ને તે પોતે પણ થયા છે માટે હવે તારાથી ના નહિ કહેવાય, ઊઠ ચાલ. દ્રૌપદી બોલી પછીને આવ કે યુધિષ્ઠિરે પોતે દાસ થયા પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી કે પછી ? સેવકે સભામાં આવી યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું તો એણે એકે રાખ્દ ન બોલતાં નીચુ જ્યાં કીધું. દુર્યોધને સેવકને કહ્યું કે એ મિથ્યા રાખ્દવાદ શાને માટે ? જા તેને લઈ આવ. સેવકે જવાનું કરતો હતો પણ બીમના ડોળા જોઈ ડર્યો. પછી દુર્યોધને દુઃશાસનને મોકલ્યો. એણે જઈ કહ્યું કે હમણાં તો મારી સાથે ચાલ, પછી તારે જે કહેવું હોય તે સભામાં આવી કહેજે. દ્રૌપદી બોલી-કોરવોનો અંત હવે પાસે આળ્યો છે કે તેઓ આવાં કર્મ કરે છે. પછી તે કાંપતી કાંપતી દુઃશાસન સાથે ચાલી, પણ આમ કરીને રાજમહેલ આળ્યો કે તરતજ તે ચલવાસ તરફ ઉતાવળી દોડી, પણ દુઃશાસને તેને પકડી કાઢી ને તેનો લાંબો ચોટલો સાહી તેને સભામાં આણી.

દ્રૌપદીને જોઈ સૌએ લગ્નજાત થઈ નીચું જોયું. તેણે બીજા દ્રોણને પૂછ્યું કે યુધિષ્ઠિરે દાસ થયા પછી કે પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી ? એણે ઉત્તર ન દેતાં નીચું ધાલ્યું. પછી તેણે પાંડવોની સામું જોયું, પણ એઓએ પણ નીચું ધાલ્યું. બીમ તેને ધોડવવાને ઊડવાનું કરતો હતો પણ તેટલામાં યુધિષ્ઠિરે આંખને અણસારે તેને ના કહી. પછી જ્યારે દ્રૌપદીએ ફરીથી પાંડવના સામી દષ્ટિ કરી ત્યારે દુઃશાસન તેને બીજી તરફ ખેંચી લઈ જઈ બોલ્યો કે દાસી તું આમ તેમ શું જાય છે ? એ પ્રસંગે કહ્યું ને રાકુનિ બોલી ઊઠ્યા કે ઠીક, ઠીક કહ્યું !

પછી દ્રૌપદી મોટું આહંદ કરતાં બોલી કે તમારે સૌને બી ઉકારાં છે ને તમારા હૈયામાં માટે દુઃખ કમ નથી વસવું ? હું એક વાત પૂછું છઉં તેનો ઉત્તર દો.

તે વધારે બોલવા બંધ છે કે દુઃશાસને કઠોર વચન બોલી તેને ખેંચવા માંડી, પણ એટલામાં તેના ચોરને છેડો તેના હાથમાં આવ્યો. બીમથી ન રહેવાયું ને એણે યુધિષ્ઠિરના ઉપર ક્રોધ કર્યો, પણ અર્જુને તેને વાર્યો. દુર્યોધને દ્રૌપદીને કહ્યું કે આવ મારી બંધ ઉપર બેસ. બીમ હાંત કંકડાવીને મોટે સ્વરે બોલ્યો કે સૌ મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળો. જો હું દુર્યોધનની બંધને મારી મદાથી ન લાડું ને દુઃશાસનનું લોહી ન પીઉં તો હું કુન્તીનો પુત્ર નહિ. તેટલામાં વિદુર ધૃત-રાષ્ટ્રને સભામાં તેડી લાવ્યો ને એ દ્રૌપદીને બોલ્યો-હું દુઃખી છઉં બેઠા કે મારા દીકરાઓએ આજ તારે અપમાન કર્યું છે; પણ હવે તુ તારા સ્વામીઓ સાથે તારા સન્યમાં જ ને જે થયું છે તેને વિસારી દેજે. પાંડવો તરત ઊઠ્યા ને ચાલતા થયા

પછી દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તમે તો તેઓને પાછું રાજ્ય આપ્યું, પણ હવે તેઓ બીજવાએલા છે તેથી અમારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે માટે એક વાર ફરીથી અમે હૃત રમીએ ને જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે તેમ થવું જોઈએ. ધૃતરાષ્ટ્રે તેમ કરવાની આજ્ઞા આપી ને પાંડવોને પાછા બોલાવ્યા. પાછા યુધિષ્ઠિરે ને દુર્યોધન રમવા બેઠા ને આ પ્રમાણે હોડ કરી કે જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરે અને તરમે વર્ષે ઇચ્છામાં આવે તે નગરમાં યુદ્ધ રહે; પણ જો કોઈના જલ્દયામાં આવે કે તે કુલાણી જગ્યાએ છે તો ફરીથી બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ બોગવે. પછી રાકુનિએ પ્રથમની પેઠે કપટપાસા નાખ્યા ને દુર્યોધન જાણ્યો દુઃશાસન બોલી ઊઠ્યો કે હવે તો દુર્યોધનનું રાજ્ય નહીં થયું. પણ બીમ બોલ્યો કે હર્ષથી કુલાઈ ન જા, મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ રાખજે; તાર લોહી પીઉં તોજ હું કુન્તીનો પુત્ર બરો. પછી પાંડવોએ વજ્ર કાઢી નાખી વલ્કલ ધારણ કર્યાં ને વનમાં જવાની ઉતાવળ કરી. વિદુરે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે કુન્તી વજ્ર ને અશક્ત છે માટે તેને હું મારે ત્યાં રાખીશ. યુધિષ્ઠિરે તે માન્ય કર્યું ને પછી તે તથા દ્રૌપદી વલ્કલ ધારણ કરી નગર બહાર વનલણી ચાલ્યાં. એ પ્રસંગે દ્રૌપદીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે બીમ દુઃશાસનને મારી એનું લોહી પીશે ને લોહીએ લર્ચા હાથ મારે માથે મૂકશે ત્યાંસુધી હું મારા કેશ આમના આમ ધટાજ રહેવા દઈશ.

પાંડવોએ બારે વર્ષ વનમાં કાટ્યાં તેમાં જલ્દવા જોય પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે—યુધિષ્ઠિરે સર્વની તપ-શ્રયા કરી ને એણે એક અક્ષયપાત્ર આપ્યું જેવડે

સેઠડો બ્રાહ્મણ યુધિષ્ઠિરને ત્યાં ભોજન કરતા. વ્યાસે આવીને કહ્યું હવે તે ઉપરથી અર્જુન બાઈઆથી જુદો પડી તીર્થાટન કરવા નીકળ્યા. તેણે તપ કરી શિવને પ્રસન્ન કર્યા ને શિવે બ્રહ્માશિરા એ નામનું અસ્ત્ર આપ્યું. ક્યેર વરુણઅદિ દેવતાઓએ પણ અસ્ત્ર આપ્યા. પછી ઇન્દ્રના તેડવાથી અર્જુન રવર્ગમા ગયો ને ત્યાં તેણે પાંચ વર્ષ રહી નવી અસ્ત્રશાસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી, તેણે નિર્વાતકવચ નામે અસુરને મારી ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતો. તેના ઉપર ઉર્વશી પ્રેમાશક્ત યદ્ય હતી, પણ અર્જુનને તેને લેખવી નહોતી. એ ઉપરથી તેણે તેને શાપ દીધો હતો કે તું વ્યડળ યદ્ય સ્ત્રીઆમા રહીશ પણ પછી ઇન્દ્રે તે શાપને એક વર્ષનો કર્યો હતો. બીએ કિર્મીર ને જટાસુર એ રાક્ષસોને માર્યા હતા પાંડવો, ઋષિ તથા બ્રાહ્મણોના સધાતમા તીર્થાટન કરતા અને તીર્થ મહિમાનાં તથા પુણ્યસ્થાંક જનનાં આપ્યાનો સાંભળતા. તેઓએ રામ-નળ-હરિશ્ચંદ્ર-અઘાવક, યાજ્ઞવલ્ક્ય-સાવિત્રી-ઇત્યાદિકની કથા સાંભળી હતી.

પાંડવો તીર્થાટન કરી આવી પાછા અદ્રેત વનમાં આવી રહ્યા હતા તેવામા કૌરવો પોતાનો વૈભવ દેખ ડાવી પાડવાને બાળવા સાથે ગાયવાણડાની ગણતરી કરવાને મરી દેશમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓએ ફરતાં ફરતાં આવી અદ્રેત વનની પાસેના વનમાં પડાવ કર્યો હતો. એક દહાડો દુર્યોધને થોડેક દૂર તળાવ હતું ત્યાં તેણે તાણવાનું પોતાના માથાસેનાં કહ્યું. તે તળાવ ઉપર ગંધર્વ રાજ પોતાના માથાસે સાથે પડ્યો હતો. પછી દુર્યોધન તથા ગંધર્વ એ બંને લડાઈ યદ્ય તેમા ગંધર્વે દુર્યોધન તથા કર્ણને બાધી રાખ્યા. એ વાતનો સંદેશો કોઈએ આવી કહ્યો ત્યારે પાંડવોએ તરત જઈ ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી દુર્યોધન તથા કર્ણ એઓને છોડાવી પોતાને આશ્રમે આજીવી રાખ્યા. પછી દુર્યોધન લાન્ગળત યદ્ય મોઢા હસ્તિનાપુર ગયો હતો.

દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના બેવા રાજસૂયયજ્ઞ કરવાને નિચાર કર્યો, પણ પુરોહિતે કહ્યું કે જ્યાં સુધી ધૃતરાષ્ટ્ર છે ને તમારો રાત્ર યુધિષ્ઠિર છે ત્યાંસુધી તમારાથી તે યજ્ઞ કરાય નહિ-ઇચ્છા હોય તો રાજસૂયયજ્ઞના બેવા બીને મોટા યજ્ઞ કરો. પછી દુર્યોધને પુરોહિતના ક્ષાથી બીને યજ્ઞ કર્યો ને પાંડવને તેડાવ્યા. યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર કહાવ્યો કે ધણું રૂઢું કર્મ છે ને તેથી ભરતવંશના પ્રભુઓની કીર્તિ વધશે. પણ વનવાસની અવધિ પુરી થયા વિના અમારાથી આવી રાકશે નહિ. બીએ

કહાવ્યું કે તેર વર્ષ પુરાં થયો ત્યારે યુધિષ્ઠિર રણયજ્ઞ કરી ધૃતરાષ્ટ્રના સધળા પુત્રોને તેમાં હોમરો. પછી દુર્યોધને યજ્ઞ ધર્મ કર્યો. કોઈએ ને વખાણ્યો ને કોઈએ ત નિંદ્યા. દુર્યોધને કહ્યું કહ્યું કે જ્યારે હું પાંડવને મારીશ ત્યારે હું રાજસૂયયજ્ઞ કરીશ ને તું ત્યાં આવી મને માન આપજો. કર્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસુધી હું અર્જુનને નહિ મારે ત્યાંસુધી હું મારા પગ નહિ ધોડું ને મુગમાસ નહિ ખાઉં ને કોઈને કંઈ બેટ દાન-નહિ કરું પ્રતિજ્ઞાની બધા યુધિષ્ઠિરને દઈ ત્યારે તે બહુ ખિન થયો. કેમકે તે બધાતોજ હતો કે કોઈ દહાડો પણ અર્જુન ને કર્ણ સામસામા લગ્યા વિના રહેનારા નથી.

એક દિવસ પાંડવો મુગયાને ગયા હતા ને દ્રૌપદી આશ્રમમા એકલી હતી. એણે બન્યું કે રાત્ર જયદ્રથ તે વાટે જતો હતા, તેણે દ્રૌપદીને રથમાં બેસાડી લઈ જવા માડી, પણ એવામા પાંડવોને બધા થયેથી અર્જુન બીમ તેની પછવાડે દોડ્યા ને તેના સૈન્યને મારી બીએ તેને ધર્મ પાસે બાધી આપ્યો, પણ પછી એણે તેને શિખામણ હઈ પોતાને દેશ જવા દીધા. એક દિવસ એક ઋષિ પાંડવને કહેવા લાગ્યો કે મારાં અરણીપાત્ર એક મુગ લઈ ગયો છ મોટે મને તે અપાવો એ ઉપરથી તે નીકળ્યા, પણ મુગ હાથ ને લાગ્યો ને ધર્મને ત્યા લાગી. પછી નડળ એક સરોવર આગળ ગયો તો ત્યાં વૃક્ષ ઉપરથી એક યજ્ઞ બોલ્યો કે મારા પ્રમ્તના ઉત્તર દીધા વગર પાણી લઈશ તો તું મરીશ. નડળે તે ન માન્યું ને તે મરણ પામ્યો. સહદેવ, અર્જુન ને બીમની પણ તેજ દશા યદ્ય પછી ધર્મે તે યજ્ઞના પ્રમ્તના ઉત્તર દીધા ને તે યજ્ઞ (યમે) પોતાના પુત્ર ધર્મના ઉપર પ્રસન્ન યદ્ય મરણ પામેલા ચારે ભાઈઓને જીવતા કર્યા; પેલા બ્રાહ્મણનાં અરણી પાત્ર પાછા આપ્યા ને બે થાઓ એવા વર આપ્યો. પછી પાંડવોને ઘતની હોડ પ્રમાણે તેરમે વર્ષે શ્રમ રહેવાનું હતું તેથી તેઓએ સર્વ ઋષિ મંડળીને વિદાય કરી ને પોતે દ્રૌપદીસહિત વેષ બદલી એકલા વનમાં ચાલતા થયા.

પાંડવોએ વિરાટરાજની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો તેની પહેલાં તેઓએ નગરની બહાર રમરાનમા રાખીના ઝાડ ઉપર ડાળા પાદડામા પોતાના વસ્ત્ર અન્ન સો સંતાવ્યા; અને ત્યાં એક રાજ રણજી પડેલું દીકું તે લઈને ઝાડ સાથે બાંધ્યું ને બ્રમ પાડી કે આ અમારી માનું રાજ છે તે અમે વર્ષ પછી આવીને બાળવાના છેએ માટે કોઈએ બેસાડ્યો નહિ. પછી એકક જણે

નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ યુરિષ્ઠિરે કાખમાં અક્ષ-પાસાનું પોટલું રાખી વિરાટને જઈ આશીર્વાદ દીધો ને કહ્યું હું પાંડવને ત્યાં હતો, પણ તેઓ વનવાસ ગયા ત્યારે હું નિરાશિત હોવાથી અહીંયા આવ્યો છઉં; અક્ષવિદ્યામાં કુશળ છઉં ને માર નામ કંક છે. પછી વિરાટે તેને રાખ્યો. થોડી વાર પછી ભીમ બ્રહ્મવ (રસોઈબાને વેષે), પછી અર્જુન બૃહન્નટા (ત્રીઓને નૃત્ય ગીત શીખવનાર હીજડાને વેષે), પછી સહદેવ તન્તિપાળ (ગાય ભેસ ઠોરનો પરીક્ષક થઈને) અને નકુળ ઐયિક (અશ્વપરીક્ષક થઈને) એમ એક પછી એક વિરાટને મળ્યા ને પાંડવોને ત્યાં અમે હતા એવું તેઓએ કહ્યું અને વિરાટે સૌને પોતાને ત્યાં રાખ્યા.

દ્રૌપદી કૈરન્ધ્રી નામ ધારણ કરી ચાલી આવતી હતી તે રાણીની દષ્ટિએ પડી ને એણે તેને ઝોલાવા પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું પ્રથમ શ્કિમણીની દાસી હતી ને પછી દ્રૌપદીની થઈ હતી, પણ પાંડવો સાથે દ્રૌપદી વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું રજગ્યા કર છઉં. રાણી ઝોલી વું કોઈ રાનની સ્ત્રી જેવી જણાય છે ને વ મારા કરતાં વધારે સુરૂપ છે ને રાન જો તને જોય તો તે પછી મારો તો ભાવજ ન પૂછે મટિ હું તો તને નથી રાખતી. દ્રૌપદી ઝોલી તે વાતની ચિન્તા નહિ રાખે, પાંચ ગંધર્વ મારી રક્ષા કરે છે ને જે કોઈ મારી સામા કુકુષિ કરશે તેને તે તરત મારી નાખશે; હું સઘળા ધરધંધો કરીશ, પણ કોઈના પગ નહિ ધોઈ ને કોઈનું એક નહિ જમું. રાણી ઝોલી જો એમજ છે તો આવ રજવાસમાં રહે. પછી દ્રૌપદી વિરાટરાણીની સેવામાં રહી.

પછી યુરિષ્ઠિર ધણા ધણા સરદારો સાથે ઘૂત રમે ને જીતે તે રાનની આગળ લાવી મૂકતો. રાન પ્રસન્ન થઈ સમગ્રે તેને પાછું આપી દેતો. ત્રણ મહીના રાનએ મહાયુદ્ધની રમત કરાવી. એ પ્રસંગે દેશ દેશના મહા પોતાનું બળ તથા ચારુર્ય દેખાડવાને આવ્યા હતા. એક જમૂત નામે મહા ધણે દૂરથી આવ્યો હતો તેણે સૌને હરાવ્યા. પોતાના રાજ્યમા જમૂતને જીતે તેણે કોઈ ન નીકળ્યો તેથી રાન ને સરદારો ચિન્તા-તુર થયા. તેરલામા ભીમનું રમરણ થયું ને રાનએ તેને ઝોલાવ્યો. ભીમ ઝોલ્યો હું ભૂખ્યો છઉં મટિ ખાધા પછી લડીશ. રાનએ તેની આગળ ઢગે ઢગ ખાવાનું આણી મુકાવ્યું ને ભીમે સૌના દેખતાં ધરાઈ ને ખાધું. પછી તે ને જમૂત બે જણ બે હાથી લડતા હોય તેમ લડયા ને જોનારા વિસ્મયપૂર્વક હરખાયા. છેલ્લી વારે ભીમે જમૂતને બે પગ પકડીને પોતાના

માથા પર ફેરવી ધમ દઈને એંય પર પછાડ્યો ને તે મુગ્ધો. રાનએ ને બીજા સરદારોએ પ્રસન્ન થઈ ભીમને બહુ બહુ વાનાં આપ્યાં. એ પ્રસંગથી રાનની ભીમ પર ધણી પ્રીતિ થઈ ને તે કોઈ કોઈ વાર ભીમને રજવાસને આંગણે લઈ જઈ સિદ્ધ વાધરીંછ સાથે લડાવતો. ભીમનું પરાક્રમ દેખી રાન રાણી બહુ આનંદ પામતાં. કોઈ કોઈ વાર અર્જુન રાજકન્યા ઉત્તરાને ગાતા નાચતા શીખવતો તે રાન જોતો ને પ્રસન્ન થતો. એ કોઈ વાર હયરાળામાં જઈ ઘોડાંને જોતો ને નકુળને રીંછ આપતો. સહદેવને પણ ધણીક રીંછ મળી, કેમકે તે ભવિષ્યવર્તી આગળથી કહેતો ને પછવાડેથી તેમજ થયું; વળી તેની સંભાળથી ઠોર વધ્યા ને ગાયો તમજું ચોગણું દૂધ વધારે આપતી.

એવી રીતે એક વરસ લગભગ વહી જવા આવ્યું. એ પાંડવોના વનવાસનું તેરમું વરસ હતું. હુર્યધન જોડે યુધિષ્ઠિર જુગડું રમ્યા તેમા છેલ્લી રમતની રાત એવી હતી કે યુરિષ્ઠિર હારે તો પાંડવો ખાર વરસ વનવાસ કરે અને તેરમે વરસે શુભ રહે. તેરમા વરસમાં તેઓ જોળખાય તો બીજાં ખાર વરસ વનમાં રહે, મટિ આ વરસ ધણું સંભાળવાનું હતું. અત્યારસુધી એમને કોઈએ પારખ્યા ન હતા. વરસ આખરે દ્રૌપદીને માથે ભારે સંકટ આવ્યું.

બુની કથાઓમાં મોટી પાંચ સતી કહી છે તેમાં દ્રૌપદી પ્રખ્યાત છે. પાતિમત્ય ધર્મ જે એને અતિ વડાચો હતો તેની ઉપર વિદ્ધ આવ્યું. વિરાટ રાનની રાણી મુધેક્ષ્ણની હંજુરમાં દાસી થઈને એ સતી કૈરન્ધ્રી નામ ધારણ કરીને રહી હતી. રહેવા ગઈ ત્યારે મુધેક્ષ્ણને કહ્યું હવે કે હું દ્રૌપદીની દાસી છું ને તે તેના સ્વામી જોડે વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું તેનાથી છૂટી પડી છું. પાંડવ સાથે વનવાસ જતી વેળા તેણીએ પોતાના સઘળા મૂલ્યવાન વસ્ત્રબધ્ન તજ્યાં હતાં ને માત્ર એક ઘોળે લુગડે નીકળી હતી. રાણી મુધેક્ષ્ણની ચાકરીમાં રહી તેવારે તેણીએ જણાવ્યું હતું કે મારા ધણી પાંચ ગંધર્વ છે તેઓ રાત દિવસ મારી રક્ષા કરે છે.

મુધેક્ષ્ણને ધણા ભાઈ હતા તેઓ કીચક કહેવાતા હતા, અને વિરાટ રાનના દરબારમાં તેમનું જોર ધણું હતું. તેઓમા સૌથી વડો હતો તે વિરાટનો સેનાપતિ હતો એને એકરો પાંચ ભાઈ હતા. એ સાળાથી રાન બહુ ડરતો ને તેમની ઇચ્છાની સામે થઈ શકતો નહિ. વડા કીચકે દ્રૌપદીની લાજ લૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો

તેથી તે સતીને બહુ ક્રોધ થયો. એકાંતમાં બનામાના બીમને મળી તેણે બહુ રૂદન કર્યું, ને ધણાં મહેલમાં મારી કહ્યું કે જો તમે એ કુલ કીચકને નહિ મારો તો હું જેર ખાઈને મરીશ. એ વાત બહુ બીમ ધણે દીક્ષીર થઈ કીચક ઉપર ક્રોધાચમાન થયો. દ્રૌપદી જોડે ખેદ કરવા લાગી તેને શાંત પાડીને સમભવી. તેણે કહ્યું કે તમે મારો વાંક શું કરવા કાઢો છો ? દુઃશાસનને હું મારવા જાણ્યો હતો, પણ મોટા ભાઈએ અટકાવ્યો; જ્યદ્રથ વેળા પણ તેણે અટકાવ્યો; મારે વરીશ ભાઈની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ, પણ કીચકનો ધાટ તો હું નમ્રી પડી નાખીશ. આ મારો મનસુખો એક ભાઈને કે બીજા કોઈને જણાવ્યા વિના આવતી કાલે કીચકનો પ્રાણ લઈશ. આ વાત કોઈને કહેવી નહિ. એનું મરણ થયા પછી તમારે એમ કહેવું કે એને મારા ગંધર્વે માર્યો.

પછી બીજા રાત્રે યુક્તિથી પાપી કીચકને એકાંત અંધારી જગાએ ચિત્રશાળામાં બીમે બાંધ્યા ને તેનો ચારસો પકડી પાડી નાખી ભોંય ઉપર ધસડયો. કીચક પણ મોટા લડવૈયો હતો તેથી તેણે જીતીને બીમને પહોંચ્યો પણ એણે પાછો તેને ઉચકીને પહોંચી બાર મૂકી એવો તો મસજ્યો ને છાતી ઉપર ઘુંટણ મૂકી એવો તો ગુંધો કે કીચકથી બોલાયું નહિ ને તે મરણ પામ્યો.

પછી બીમે દ્રૌપદીને તેડી આણી દીવા સળગાવી કીચકનાં હાડમાંસનો ઢગ દેખાડ્યો ને બોલ્યો કે જે કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દશાને પહોંચાડીશ. દ્રૌપદી ધણી રાજ થઈ. તેણીએ એવી બ્રમ હાડી કે કીચકને મારા ગંધર્વે માર્યો. કીચકના મરણની ખબર નગરમાં થયાથી હાહાકાર થઈ રહ્યો. કીચકના ભાઈએ ખુડદાને બાળવા લઈ ગયા તે વેળા તેઓએ રાજને કહ્યું કે જે દાસીને માટે કીચકનું મરણ થયું છે તેને અમે કીચક સાથે બાળી મૂકવાને હજીએ છીએ. રાજ કીચકોથી બહુ ડરતો તેથી તે કંઈ અટકાવ કરી શક્યો નહિ. તેઓ દ્રૌપદીને પકડીને દોરડે બાંધીને લઈ ગયા. પહોંચી બીમ જુદે માર્ગે ત્યાં ગયો ને એક મોટું વૃક્ષ મૂલથી ઉમેરી પોતાના કેશ મોઢા પર નાખી (કે કોઈ એળખે નહિ) કીચકો લાણી દોડયો. એઓ ગંધર્વ આવ્યા બહુ નાહા, પણ ભીમે તેઓને પકડી કાઢી મારી નાખ્યા ને દ્રૌપદીને છોડી નગરમાં વિદાય કરી ને પોતે પાછો બનામાનો પોતાને ઠેકાણે આવી રહ્યા. નગરમાં પાછો ગજરાટ જઈયો. સૌ પ્રધાનોએ રાજને કહ્યું કે દ્રૌપદીથી નગરમાં બહુ ઉત્પાત

થાય છે માટે તેને વિદાય કરી દેવી જોઈએ. રાજએ પણ તેમ વિચાર્યું, પણ રાજને ગંધર્વ તેને મારી નામે માટે તેણે રાણીને કહ્યું કે હું તેને રજા આપી દે. પછી રાણીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે તારે લીધે મારા ભાઈએ મરણ પામ્યા છે ને કાલે જીતીને મારા રાજને પણ કંઈ થાય માટે હું તારે હવે બીજો કહો જા. દ્રૌપદી બોલી હવે તેર દિવસ બીજા મને અહીં રહેવા દો; પછી મારા ગંધર્વો તમારે કલ્યાણ હજીને મને બીજો ઠેકાણે લઈ જશે. પછી રાણી કંઈ બોલી નહિ.

હવે કૌરવોએ પાંડવોને બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ બોગવવાં પડે માટે તેઓને શોધી કાઢવાને જ્યાં ત્યાં શ્રમ ફૂટ ચોકડ્યા હતા, પણ એઓને બહુ પડી નહોતી. કેટલાક ફૂટ બળવાન કીચકના મરણનો સન્દેશો લાવ્યા હતા તે ઉપરથી કૌરવો, સૈન્ય લઈને વિરાટ ઉપર હલ્લો કરવા આવ્યા. તેઓને સહાય ત્રિજર્ત દેરાનો રાજ સુશર્મન હતો તે વિરાટ નગરીની દક્ષિણે ઉતરી ગયોને લઈ ગયો. વિરાટ સૈન્ય લઈ તેની પાછળ દોડ કરી ને પછી યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં બન્ને પક્ષનાં ધણાંક માણસો મૃત્યાં. પછી જો રાજને એકલાએકલી યુદ્ધ થયું. તેમાં વિરાટ હાર્યો ને સુશર્મન તેને બાંધી પોતાના રથમાં નાખી આણતો થયો. યુધિષ્ઠિરે બીમને કહ્યું કે આપણે વર્ષ થયું રાજનું લણ ખાઈએ છીએ માટે કોઈ પણ પ્રકારે રાજને રાતુના હાથમાંથી છોડાવી આણવો જોઈએ. હું સૌની સંભાળ રાખું હજી ને હું તથા નકુલ સહદેવ સુશર્મન પહોંચે દોડા. એઓએ જઈ સુશર્મનને પકડ્યો. પ્રથમ વિરાટને છોડી નગરમાં ચોકડ્યો ને પછી સુશર્મનને મુશકે બાંધી રાજ પાસે આપ્યો. સુશર્મને કામા માગી ત્યારે વિરાટ તેને તેના રાજ્યમાં પાછો મોકલ્યો. એ પ્રસંગમાં વિરાટ પાંડવોનાં બહુ વખાણ કર્યાં ને તેઓનો ઉપકાર માન્યો.

વિરાટ ને પાંડવ દક્ષિણ દિશાએ સુશર્મન સાથે યુદ્ધ કરતા હતા તેવામાં દુષેધન ને બીજા કૌરવોએ ઉત્તર દિશાએ હલ્લો કરવા માંડ્યો હતો. એઓની સાથે લડવા જનાર કોઈ નહોતું. રાજપુત ઉત્તર નામે હતો તે છોડ્યો હતો ને તે રણવાસમાં ઉઠ્યો હતો. યુદ્ધ-સંબંધી તે કંઈ જાણતો નહોતો. લોકે કહ્યું કે રાજ તને રાજ્ય સોંપીને ગયો છે ને તારા તે વખાણ કરતો માટે આ વેળા તારે નીકળવું જોઈએ. ઉત્તર જઈયો ને બોલ્યો કે હું કૌરવ સાથે જઈ યુદ્ધ કરું, પણ રથ હાંકનાર કોઈ સારથિ નથી. પછી તે રણવાસમાં આવ્યો ને ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે

તારી બેનના બહુવાનને અર્જુનનો રથ હાંકેલો છે તે વારે રથ હાંક્યો. ઉત્તરે પોતાની બેન ઉત્તરને અર્જુન પાસે મોકલી ને અર્જુન સન્ન થયો. અર્જુને રાત્ર કવચ સજવા માંડયાં તે બેઈ સૌ સ્ત્રીઓએ હાસ્ય કર્યું. પછી ઉત્તર ને અર્જુન શેડાંક માણસો સાથે કૌરવ સામા ગયા. કૌરવનું સૈન્ય દેખી ઉત્તર બીન્યો ને અર્જુનને ક્રોધરવા લાગ્યો કે જીજ્ઞા હસ્યો તે ખમારો, પણ આ સૈન્યની સામા તો મારાથી બેવાઈ નથી મટિ ડું પાછો નગરમાં હાંક. અર્જુને કહ્યું કે હવે તેમ નહિ થાય, ધીરજ રાખ. ઉત્તરની ધીરજ ન રહી ને તેણે રથમાંથી નીચે ફરી પડી નાસવા માંડ્યું. અર્જુને રથમાંથી ઉતરી તેને પકડી પાછો બેસાડ્યો. એ સંકુ બેઈ કૌરવને વિચાર પડ્યો કે તે અર્જુન તો નહિ હોય? બે અર્જુન હોય તો ઠીકજ છે કે પાડવને પાછો બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડ્યો. પછી તેરજી વર્ષ ક્યારે પૂરું થાય છે તે વિષે વાદ બાલ્યો. પણ બીજા બેલ્યો કે તેર વર્ષ પુરા થયાં છે.

અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું કે ડું રમશાન બણી હાક. પછી અર્જુને રાખી ઉપરથી રાત્ર લીધાં ને ઉત્તરને સર્વે વાર્તા કહી. પછી ઉત્તરને ધીરજ આવી ને તેણે રથને રાત્ર સામા હાંક્યો. અર્જુને સૈને હરાવ્યા ને પછી જય-સ્તવક શંખમહ કીધો તેથી એક બીજા વગર સૌ કૌરવ મૂર્છિત થઈ પડ્યા. અર્જુનના કલાથી ઉત્તરે રથમાંથી ઉતરી દુર્યોધન કહ્યું છત્વાદિ મોટામોટા યોદ્ધાઓનાં વજ્ર કાઢી લીધાં ને તે પાછો આવી રથમાં બેઠો. કૌરવો શુદ્ધિમાં આવ્યા કે અનિજત થઈ હસ્તિનાપુર બણી ચાલતા થયા.

વિરાટ મુશર્મનને હરાવી નગરમાં આવતો હતો તેને માનથી નગરમાં લાવવાને લોક સામા ગયા હતા. પણ તેમાં ઉત્તર નહોતો તેથી રાત્ર બે તેને વિષે પૂછ્યું એટલામાં તો સંદેશો આવ્યો કે ઉત્તરે કૌરવોનો પરા-જય કર્યો છે ને લૂંટ સાથે આવે છે. પછી રાત્ર બે મોટી ધામધૂમથી સૈન્યને સામું મોકલ્યું ને યુધિષ્ઠિરને બાજાની કહ્યું કે મહારાજ આવો મારી સાથે છૂત રમો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે ખાતે હથેમાં આવેલા સાથે છૂત ન રમવો એવું રાત્રમાં કહેલું છે. રાત્ર બે આગ્રહ કર્યો ને બે જણ રમવા બેઠા. રમતાં રાત્ર બોલ્યો કે મારા કીકરાએ કૌરવોને કેવા હરાવ્યા છે! યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-ઉત્તરે જય મેળવ્યો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી, કેમકે બુદ્ધ-પ્રતા (અર્જુન) સારિષે હતો, સભ બોલ્યો ડું હીન-ડાનાં વખાણ કરી મારા કુંવરનું માનભંગ ન કર. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-બે કુદમા બીજા, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યો-

ધન સરખા યોદ્ધા હોય તે યુદ્ધમાં ઉત્તર ટકી રાકેજ નહિ. રાત્ર બે કોષ કરી યુધિષ્ઠિરના મોઢા ઉપર બળથી પાસો માર્યો, જેથી તેના નાકમાંથી લોહી નીકળ્યું, પણ દ્રૌપદી પાસે હતી તેણે તરત તે લોહી પોતાના હાથમાં ઉપર ઝાલી લીધું. એટલામાં સેવકોએ આવી નજી કરી કે કુંવર મહેલને આગણે આવી ઉભો છે. યુધિષ્ઠિર બોલી જડ્યો કે સારથિ અહીં ન આવે. તે આવશે ને મારું લોહીવાળું મોઢું ભેશે તો મોટી હાનિ થશે. પછી ઉત્તર એકલો આવ્યો ને રાત્રને મળ્યો ને સર્વ વાર્તા કહી. રાત્ર બે યુધિષ્ઠિર પાસે લખા માગી. એ બોલ્યો મેં કોષને છાંયો છે, પણ મારું લોહી દ્રૌપદીએ પોતાના વજ્રમાં ન ઝીલ્યું હોત ને તે કોય ઉપર પડ્યું હોત તો તમારું ને નગરના લોકનું સૌનું આવી બન્યું હોત. પછી યુધિષ્ઠિરે મોઢું ધોયું ને અર્જુને આવી રાત્રને નમન કર્યું.

પછી રાત્ર બે સભા ભરીને પાંડવોને દિવ્ય વજ્ર પહેરાવ્યાં ને બહુ માન આપ્યું. રાત્ર બે પોતાની કુંવરી ઉત્તર અર્જુનને આપવા માંડી, પણ બેણે કહ્યું કે મેં તેને બહુવાળી છે માટિ હું નહિ પરણું, તમારી ને મારા મોટા ભાઈની ઇચ્છા હોય તો તેને મારા અભિ-મન્યુ સાથે પરણાવો. રાત્ર બે તે માન્યું ને પછી લગ્નના સમારંભ કરવા માંડ્યો. પછી ત્યાં કૃષ્ણ, બળ-રામ, સુભદ્રા, અભિમન્યુ, દ્રુપદરાજ તથા તેનો કુંવર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને બીજા સરદારો ત્યાં આવ્યા ને મોટા ઉત્સાહથી ઉત્તરાઅભિમન્યુનાં લગ્ન થયાં.

વિરાટનગરીમાં ઉત્તરાઅભિમન્યુનાં લગ્ન થઈ રહ્યા પછી ત્યાં મળેલા રાત્ર સરદારોએ સભા ભરી ને તેમાં કૃષ્ણ, બળરામ, સાત્યકી, દ્રુપદ સૌએ પોતપોતાનાં મત જણાવ્યાં ને છેલ્લીવારે ક્યું કે દ્રુપદે પોતાના પુરો-હિતને હસ્તિનાપુર મોકલી કૌરવને કહેવડાવડું કે હવે તમારે પાંડવને તેઓનું ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આપણું બેઈએ ને દુર્યોધન તે ન માને તો પાંડવોએ યુદ્ધ કરવું. પછી સૌ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

એ દરાવની નજી કૌરવોને થઈ કે તરત દુર્યોધને સૈન્યની સંભાળ કરવા માંડી ને તે પોતે કૃષ્ણને પોતાનો સહાય કરવાને દ્રારિકા ગયો. એવું બન્યું કે અર્જુન પણ તેજ દિવસે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. કૃષ્ણ નિદ્રામાં હતા તેથી દુર્યોધન રાત્ર આગળ કૃષ્ણના માથા કને બેઠો ને અર્જુન પગ કને બેઠો. કૃષ્ણ જગ્યા એટલે તેણે પ્રથમ સન્મુખ બેઠેલા અર્જુનને જોયો ને આવ-વાનું કારણ પૂછ્યું. અર્જુન ઉત્તરે કે છે એટલે દુર્યોધન

બાલી ઊઠ્યો કે હું ને મારા બાઈ યુદ્ધની સંભળ કરીએ છીએ મટિ વિનંતી કરવા આવ્યો છઉં કે તમે તમારાં સૈન્ય સાથે આવી મને સહાય થયો. હું ને અર્જુન અને તમારા સગા છેએ, તમારે અમને બન્નેને સરખા ગણવા નેઈએ; વળી હું પ્રથમ આવ્યો છઉં. કૃષ્ણ બોલ્યા તું પ્રથમ આવ્યો હઈશ, પણ મારી દૃષ્ટિએ તો પ્રથમ અર્જુન પડ્યો છે, પણ કંઈ નહિ તેટલા ઉપરથી તારે અપ્રસન્ન ન થઈ, તમે બન્ને મારી બે આંખ ભેગા છે, પણ હવે હું તમને કહું છઉં કે એક જણે મને લેતા ને બીજાએ મારે સંપૂર્ણ સૈન્ય લેવું-વળી હું આવીને યુદ્ધ નહિ કરું, પણ માત્ર વિચારજ આપીશ. અર્જુન બોલી ઊઠ્યો મારે સૈન્યનું કામ નથી, તમે મારી સાથે રહેશો એટલેજ ધણું છે. દુર્યોધને યાદવસૈન્ય લેવું રાખ્યું. પછી દુર્યોધન બળશમને મળ્યો. એ બોલ્યો કે તમે તમારે ફોડી લો; હું કંઈ તમારા યુદ્ધમાં આવવાનો નથી. પછી દુર્યોધન યાદવસૈન્ય બંધ હસ્તિનાપુર ગયો કૃષ્ણે અર્જુનની ઇચ્છા ઉપરથી હું તારો સારથિ થઈશ એવું કહ્યું ને પછી અર્જુન વિરાટ જઈ બાઈઓને મળ્યો.

દ્રુપદના પુરોહિતે હસ્તિનાપુર જઈ સભામાં પાંડવનો ઓકલેલો સંદેશો કહ્યો. તેનો સાર આ કે જેમ તમે ઇચ્છ્યું તેમ અમે કીધું છે, પણ હવે રાજ્યમાંનો અમારો અર્થભાગ અમને આપો. જે જે દુઃખ અમે વેઠ્યાં છે તે અમે વિસરી જઈશું; પણ જો તમે અમારી સત્તાનું અર્થ અમને પાડું નહિ આપો તો યુદ્ધના સંહારનો દોષ તમારે રિર છે.

પછી બીમ્બ તથા કર્ણે ઘડ્યે કેટલીક ભાંજગર ચાલી અને ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને મોકલ્યો. એણે જઈ પાંડવને કહ્યું કે મહારાજ ઇચ્છે છે કે સગાં સંબંધમાં કલહ ન થવો નેઈએ; દુર્યોધન, કર્ણ ને બીજા મારા પુત્રો યુદ્ધ કરવાને સંજય થયા છે, પણ મારી ને બીમ્બદ્રોણાદિ-કની ઇચ્છા નથી કે યુદ્ધ કરવું, અહીં આવો તો તમારે તથા કૌરવનું ઐક્ય કરાવીએ.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-અમે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા નથી; મહારાજ અમને હસ્તિનાપુર તેડી આશ્રમમાં રાખવાનું કહે છે, પણ રાજ્યભાગ આપવાનું કહેતા નથી. કૃષ્ણ બોલ્યો-કૌરવોએ યુદ્ધની સંભળ કરવા મારી ત્યાર પછી પાંડવોએ સંભળ કરી છે ને એ સંભળ કરતાં એઓને બહુ શ્રમ પડ્યો છે ને અહીં આવેલાં સૈન્યોને નેઈએ તે પુરું પાડવાને અર્થ રાજ્ય માન્યા વિના બીજા ઉપાય નથી, માટે કાંતો સામયી કે કાંતો યુદ્ધથી પણ રાજ્યભાગ મળવો નેઈએ. પછી યુધિષ્ઠિરે

સંજયને વિદાય કરતાં એકાંત તેડી જઈ કહ્યું કે ઉપર પ્રમાણે સંદેશો તું સભામાં કહેલો ને દુર્યોધનને એકલાનેજ કહેલો કે જે તારી અર્ધરાજ્ય આપવાની ઇચ્છા ન હોય તો માત્ર પાંચ ગ્રામ આપવાનું માન્ય કર ને અમે સંતોષથી રહીશું.

સંજયે હસ્તિનાપુર જઈ સંદેશો કહ્યો ને દુર્યોધનને પણ સમજાવ્યા. પણ (મેટિરાઓએ) યુદ્ધ ન કરવા વિષે ને તરણોએ તે કરવા વિષે ઘણી વાર ભાંજગડ કરી. કંઈ નહીં થયું નહિ ને કૌરવોએ સંદેશોનો ઉત્તર પણ પાડવાને મોકલ્યો નહિ.

ઘણા દહાડા થયા પણ કૌરવ તરફથી સંદેશો ન આવ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને બોલ્યાં કે મે માત્ર પાંચ ગ્રામને માટે દુર્યોધનને કહેવડાવું છે તે છતાં પણ તે રાજ હોય એમ દેખાતું નથી મટિ હવે શું કરવું? કૃષ્ણે કહ્યું કે હવે હું જઈને સમજાવું ને તે જો ન માને તો પછી વિલંબ ન કરતાં યુદ્ધ આરંભવું.

પછી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયા. અહીં તેમના સહારને માટે સધળું સંજય કરી રાખ્યું હતું. સૌ કૃષ્ણને સામા લેવા ગયા, પણ દુર્યોધન ન ગયો. કૃષ્ણ નગરમાં આવ્યા ને ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા. પછી તે વિદુરને ત્યાં જઈ કુન્તીને મળ્યા. પછી દુર્યોધનના મહેલમાં ગયા. અહીં દુર્યોધનને બેસાડયો ને મલ્લ તથા દ્રુપદ તેમની આગળ મકયાં. કૃષ્ણે તેમનું કંઈ લીધું નહિ ત્યારે દુર્યોધન બોલ્યો કે કેમ બાળ કંઈ રુચિ કરતા નથી? કૃષ્ણે ઉત્તર દીધો-એ કોઈ કોઈને ઘેર જઈ તેને ત્યાં ખાવા પીવાનું કરે તો બાળનું કે તે બે મિત્ર છે અથવા એકને બીજાની ગરજ છે. દુર્યોધન બોલ્યો તમને ખાવાની રુચિ નહિ હોય, પણ તમે મને મિત્ર કેમ નથી ગણતા? કૃષ્ણ બોલ્યો-જ્યાંતુથી તું પાંડવનું કોઈ પણ રીતે મન નહિ મનાવે ત્યાંતુથી તારે મારે મૈત્રી થનાર નથી; વળી જે કામને માટે હું તારી પાસે આવ્યો છઉં તે કામ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે થયા વિના મારે તારા ધરનું ખાતું એ ધરિત નથી; વળી તું જે આટલો આગ્રહ કરે છે તેમા તારી કંઈ પણ ઊંડી મતલબ કેમ ન હોય? માટે હું અહીં કંઈ નહિ ખાઉં-વિદુરને ઘેર જઈ ને ત્યાં ખાઈશ. એમ બોલી કૃષ્ણ ઊઠ્યા ને તેની સાથે બીમ્બ, દ્રોણ ને બીજા પણ ઊઠ્યા. એઓએ પોતપોતાને ત્યાં આવવાને કૃષ્ણને વિનંતી કરી, પણ કૃષ્ણે કહ્યું કે એકને ઘેર જઈ તે બીજાનું મન દુઃખાય માટે હું તો વિદુરને ત્યાંજ જઈ રહીશ.

બીજા દહાડે કૃષ્ણ સભામાં ગયા. શ્રીક વાર થઈ કે નારદ ને બીજા ઋષિઓ આકાશમાં સભામાં આવી

વિરાજ્યા. પછી કૃષ્ણ બોલ્યા આ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, હું પાંડવ કૌરવ વચ્ચે ઐક્ય થાય તેને માટે અહીં આવ્યો છઉં, કે જેથી મોટા શરવીર યોદ્ધાઓનો સંહાર થતો અટકે; ભરતનું કુળ ધર્મ સંદાયરણને માટે વિખ્યાતિ પા યું છે, પણ તારા પુત્ર અર્ધર્ષ ને દુરાચારે વર્તે છે ને હવે તેઓ સગાસંબંધીઓનો નાશ કરવો ઇચ્છે છે; ભે વું યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપીશ તો પૃથ્વીનો પ્રલય થશે, ને ઇચ્છશે તો સમાધાન ઝટ થશે. શત્રુવટથી ને યુદ્ધથી લાભ થનાર નથી; પાંડવ કૌરવ કરતા સોગણા વધારે બળીઆ છે. કૌરવ ને તેના પક્ષના રાજાઓ દ્રેષયુદ્ધિ મૂકી દઈ સમાધાનને ઇચ્છે તો કેવું સારૂ કે આપણે એ નિમિત્તે મોટા યોગ્ય હરીએ ? હવે પાંડવોએ જે સંદેશો મારી સાથે કહેવડાવ્યા છે તે સાંભળો—“મહારાજ ! તમે અમારા પિતાને ઠેકાણે છો, અમે તેમ ગણીએ છીએ ને તમે અમને પુત્ર પ્રમાણે ગણો. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે અમે બાર વર્ષ ગ્રામ રહ્યા છીએ. તમારી સલાહના સર્વ પ્રાઙ્ઞણો ભણે છે કે અમે અમારે મત પાળવામાં કંઈ ઉણું રાખ્યું નથી. અમને અમારા ભાગનું રાજ્ય પાછું આપાવો. અમારો દોષ છે કે કૌરવનો, તેનો વિચાર તમારેજ કરવો.” હવે હું મારી પાસનું છેલ્લું બોલું છઉં કે યુદ્ધ ન કરતાં સમાધાન આણવું એ ઉત્તમ પક્ષ છે. પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપ અને પછી વું ને તારા પુત્ર નિરાતે સુખમાં રાજ્ય કરે.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો—તે એ કહ્યું તે સધળું ચચાર્ય ને સત્ય છે, પણ હું સ્વતંત્ર નથી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું કંઈ કરી શકતો નથી. દુર્યોધન હડીલો છે તે મારું, ગાંધારીનું, વિદુરનું, બીષ્મનું, કૌરવનું માનતો નથી. ભે વ તેને સમભવીશ તો મારા ઉપર મોટા ઉપકાર થશે. પછી કૃષ્ણે, બીષ્મે, દ્રોણે ને ગાંધારીએ દુર્યોધનને બહુ બહુ સમભળ્યો, પણ એ સમભળ્યો નહિ ને ક્રોધ કરી સલામમાંથી ભીડી આઘતો થયો. તેની પાછળ કહ્યું, દુરાસન, શકુનિ એ પણ આલ્યા. એ ચાર બળે એકાત કીધી કે સધળા આપણી સાથા થયા છે ને કૃષ્ણનો વિચાર આપણને બન્ધી કરવાનો હોય તેવો જણાય છે, માટે આપણે તેનેજ બન્ધી કરીએ કે પછી પાંડવો કેવળ અશક્ત થઈ રહે. એ વાતની કૃષ્ણને ભણ પડી ને ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તે ભણી. મહારાજને વિદુરને કહ્યું કે દુર્યોધનને અહીં તેડી લાવ. એ આવ્યો ને કૃષ્ણ બોલ્યા—દુર્યોધન વું મને બાંધવાનો વિચાર કરતો હતો પણ ભે આ મારું સ્વરૂપ. એમ કહે છે તેટલામા કૃષ્ણના શરીરમાંથી સર્વ દેવતાઓએ પોતપોતાના તેજ પ્રગટ

કર્ષો ને એટલો પ્રચંડ પ્રકાશ પડ્યો કે સભામાં સૌ આંખ મીચી કાંપવા લાગ્યા. એ ભયંકર રૂપ દેખડાવી કૃષ્ણે પાછા પોતાના સ્વરૂપે થઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તારો દોષ નથી, પણ પુત્ર દુષ્ટ હોય છે તો લોક પિતાને પણ નહાર કહે છે ખરા. પછી કૃષ્ણ વિદુરને ત્યાં આવ્યા, કુન્તીએ કહ્યું કે ભાઈ પાંડવોને મારી આશીર્વાદ કહેજે ને કહેજે કે હવે તમે યુદ્ધ કરવામા આવસ કરશો નહિ, શત્રુના મહત્વનો ને તેઓના મોટા સૈન્યનો વિચાર ન કરતાં રથમાં બુમલે ને પાંડુનો વારસો લેલો. તમે ક્ષત્રી એ—ખેતી કરવાને, વેપાર કરવાને, બીજા માગવાને નહિ, પણ ધનુષ ખૂંટ વાપરવાને જન્મ્યા છો, તમે પાંડુ તથા કુન્તીના પુત્ર છો એમ લોકમા પ્રસિદ્ધ થવાનો સમો પાસે આવ્યો છે, હું દુઃખ પામી છઉં ને તમે પામ્યા છો પણ એ કંઈજ નથી, પણ દ્રૌપદીને એટલો સાહી સભામાં આણી એ કંઈ જેવો તેવો તિરસ્કાર શત્રુએ નથી કર્યો; તે વેળા તમે વેર લીધું હત અથવા પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હત તો સારૂ હતું, પણ તે વેળા તમે કંઈ કીધું નથી તો હવે યુદ્ધમા વધારે વેર યુદ્ધિથી વર્તજો. પછી કૃષ્ણ રથમાં બેસી નગર બહાર ગયા તો તેણે કહ્યું નેતો દીડો. કૃષ્ણે તેને પોતાના રથમાં બેસાડી સમભળ્યો કે વું કૌરવનો પક્ષ છોડી પાંડવને મળ. કહ્યું બોલ્યો કે સોળ વર્ષ થયા દુર્યોધન મને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો છે. હવે શું મારે તેને આપત્કાળમાં છોડવો ? તમારા પક્ષમાં અર્જુન છે ને તેની કીર્તિ મોટી છે, કૌરવપક્ષમાં મારી છે, ભે હું પાંડવપક્ષમાં આવું તો લોક મને અર્જુનથી ઉતરતોજ ગણશે; અર્જુનમાં કેટલું પાણી છે તે હું ભણું છઉં ને તે મારે ભણે છે, પણ દેવ ઉપર વાત રહી છે. એ કૌરવનું લણ ખાધુ છે માટે હું તેનાજ પક્ષમાં રહીશ. પછી કૃષ્ણ ને કહ્યું બન્ને જણ રથમા ને બેઠ્યા. કહ્યું હરિતનાપુર ગયો ને કૃષ્ણ પાંડવની ડાવણી બણી વળ્યા.

કૌરવપાંડવે પોતપોતાનાં સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમા આરંધાં. કૌરવસૈન્યમા બીષ્મે પ્રતિક્ષા કરી કે નેટલો સંબંધ મારે કૌરવ સાથે છે તેટલોજ પાંડવ સાથે પણ છે, પણ ન્યાયુધી હું આ સૈન્યમાં છઉં ત્યાંસુધી હું અતઃકરણના ઉત્સાહથી શ્રમ લઈ યુદ્ધ કરીશ. કહ્યું મારી બેરોબરી કરવા આવે છે તો ન્યાંસુધી તે યુદ્ધથી દૂર નહિ રહે ત્યાંસુધી હું યુદ્ધ નહિ કરે. કહ્યું પ્રતિક્ષા કરી કે ન્યાંસુધી બીષ્મ યુદ્ધમા હશે ત્યાંસુધી હું યુદ્ધમાં સાથે નહિ રહું. પછી દુર્યોધને બીષ્મને સેનાધિપતિ કરી થાપ્યો ને સૌ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા

થયા. પાંડવોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન (દ્રૌપદીના ભાઈને) સેના-
ધિપતિ કર્યા.

ભીષ્મ અને સૈન્યની વચમાં રથ આણીન બોલ્યો-
સામળો યોદ્ધાઓ! કોઈએ યુદ્ધમાં કપટ કૃત્રિમ કરેલું
નહિ. યુદ્ધ પૂર થાય કે કોઈએ કોઈના ઉપર વેર રાખેલું
નહિ ને એક સૈન્યના યોદ્ધા બીજા સૈન્યમાં સુખેથી
બાંધે આવે; જેઓ યુદ્ધ બેવાને આવ્યા હોય, જેઓ
નાસતા હોય, જેઓ રાત્રી મૂકી દે તેઓની ઉપર, અને
વાણ વગાડનારા, રથ હાંડનારા, વાર્તાક, ચાર, ફૂલ, સેવક
એ ઉપર, હુલાર, બોદનારા, ઇત્યાદિ કામ કરનારા
ઉપર રાજધાત કરવો નહિ; રથોએ રથો સાથે, સવારે
સવાર સાથે, પદાતિએ પદાતિ સાથે, એમ યુદ્ધ કરવું;
જ્યારે યોદ્ધાઓ પરસ્પર નિંદા કરતા હોય અથવા
ભાંડતા હોય તો તેમાંથી કોઈએ અથવા ત્રીજાએ
રાજા ઉચકી ધાત ન કરવો. આગળથી જાણુઓ
વિના કોઈએ કોઈના ઉપર રાજા ઉગામવું નહિ;
બે જણ યુદ્ધ કરે તેમાં ત્રીજાએ વચમાં પડવું નહિ.
વળી ભીષ્મે બ્રહ્મ આ દષ્ટુ કે પાંડવ પક્ષમાંથી જેઓને
આ પક્ષમાં આવવું હોય તે આમ આવે ને જેઓને
તેઓના પક્ષમાં જવું હોય તે ત્યાં જાય આ સાંભળી
ધુધુસ્તવ નામે ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર (વેરવાથી થયેલો)
હતો તે પાંડવ પક્ષમાં ગયો.

પછી અર્જુન દુર્ગાનું સ્તવન કરી રથ ઉપર ચઢ્યો
ને કૌરવસૈન્યને નિહાળી કૃષ્ણ (સારથિ) પ્રત્યે બોલ્યો,
અરે! આ ભીષ્મપિતામહે અમને પાળીપાળી
મોટા કર્યા, આ ગુરુદ્રોણ, આ કૃપાચાર્ય જેઓના
ઉપર મારે રાજા ચલાવવા? મારે રાજ્ય નથી ભેદવું
ને હું મારા ભાઈઓને મારી ગોત્રવધ કરનાર નથી.
એમ બોલી તે કાપ્યો ને મૂર્છિત થઈ પડ્યો. એ
પ્રસંગે કૃષ્ણ જ્ઞાન સમજાવ્યું કે અર્જુન તું મોહને વશ
કેમ થયો? તું મારીશ તોજ શું તે મરશે, બાકી તે શું
વિરોધવ રહેવાના છે? તું તો નિમિત્ત માત્ર છે, દર્તા
હતા તો હું હઉં, ઉત્પતિ, રિષ્ટિ, પ્રલય મારે વડે થાય છે,
પ્રા મિથ્યાભિમાન શું કરવા ધરે છે? તું તારા ક્ષત્રિધર્મે
પ્રમાણે વરત; લોક તને હસશે; જોઈ ધનુષબાણ ધર
ને યુદ્ધ કર એ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ દરી કૃષ્ણે
અર્જુનને સાવધ કર્યો (એ પ્રકરણ અગવદ્ગીતાના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે.) પછી પાંડવો રથમાંથી ઉતરી રાજા
મૂકી કૌરવસૈન્યમાં ગયા. કૌરવોએ જાણ્યું કે તેઓ
સરણે આવ્યા ને તેથી તે હરખાયા. પાંચ પાંડવોએ
અનુક્રમે ભીષ્મને પ્રણામ કર્યા ને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા
માગી. ભીષ્મ બોલ્યો જય થાઓ તમારો! ને તમે

ન આવ્યા હોત તો હું તમને શાપ દેત, પણ હવે તો
બન્નેને ને નિર્ભય થઈ યુદ્ધ કરો. પછી તેઓએ કૃષ્ણને
નમન કર્યું ને અર્જુન તો ગદગદિત થઈ રહ્યો. દ્રોણે
હજી કે તમારો જય છે. કોઈ વાતે સંકોચ ન રાખતાં
ધર્મયુદ્ધ કરજો, ને તમારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. પછી
તેઓએ કૃપાચાર્યના આશીર્વાદ લીધો ને તેઓ રાજ્ય
મામાન મળ્યા. એને યુધિષ્ઠિરે હજી કે હું હજીનો
સારથિ થઈ તેનું તેજ હરણુ કર. પછી પાંડવ પોતાના
સૈન્યમાં આવ્યા.

ભીષ્મ કૌરવસૈન્ય સાથે પાંડવસૈન્ય ઉપર વૃદ્ધી
પડ્યો. સામે ભીષ્મ ધસ્યો. શંખમુંગના પ્રૌઢ નાદ,
જળ અથવા દીર્ઘ રાખદ ને યોદ્ધાઓના ઉન્મત્ત સ્વર
એથી આકારા ગાળ રહ્યું; યોદ્ધાઓનાં ઉત્ત્રાણ ને ખડ્ગ
એ વિધુતની પેઠે અળકાર કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને ને
તેના ભાઈઓએ ભીષ્મના ઉપર બાણ વર્ષા
લાવી. ભીષ્મ હાક મારતો જાય છે ને શત્રુનાં શિર છેદતો
જાય છે-પાંડવો તેના રક્ષણે મટિ આવે છે. યુધિષ્ઠિર
રાજ્ય સામા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ સામા, દુપદ જયદ્રથ સામા
એમ યોદ્ધાઓ અહીં તહીં ધુમે છે. ભીષ્મ અર્જુન, એક
મેકના ઉપર તીક્ષ્ણ રાત્રે ફેરે છે એમ પ્રહાર એક બાલ્યું,
પણ કૌરવના મારથી પાંડવોએ હાલ પાંડવો કે સોળ
વર્ષના અભિમન્યુએ બહાર ધસી અતિવૃદ્ધ ભીષ્મના
ઉપર ત્વરાથી બાણ ચલાવ્યાં ને તેનો રથધ્વજ છેલો.
કૌરવો અભિમન્યુ ઉપર હલારથા. વિરાટપુત્ર ઉત્તરના
હાથીએ રાજ્યના રથને ઘેરી વાળ્યો; રાજ્ય ઉત્તરને
બાણથી મૂર્છિત કર્યો ને તેના હાથીને પાડ્યો. તેવે વિરા-
ટનો એક રથેતરુ પુત્ર હતો તેણે ભીષ્મનાં ધ્વજ સાર-
થિને છેદ્યાં. એ જોઈ કૌરવ તેના ઉપર સામઠા ઉતર્યા ને
ભીષ્મે કોધે બરાઈ તેના થોડા સારથિ, રથ, ધ્વજ
છેદી નાખ્યા. રથેતરુ ગદા લઈને ધુર્યો ને તેણે
ભીષ્મનો રથ ચૂર્ણ કર્યો. ભીષ્મે નવા રથમાં બેસી
ભાર્ગવબાણ મૂકી રથેતરુને પાડ્યો ને પાંડવ સૈન્યમાં
મોટા સંહાર કર્યા. પછી થોડી વાર ભીષ્મ અર્જુનને યુદ્ધ
કર્યું એટલે સાજ પડી. બીજા દહાડે ભીષ્મે મકર
વ્યહાર રચ્યો ને કૌરવસૈન્ય પાંડવ ઉપર વૃદ્ધી પડ્યું.
અર્જુને કૃષ્ણ પાસે ભીષ્મની સામા રથ હંકાવ્યો ને
કૌરવને મારવા માંડ્યા. દુર્યોધને ભીષ્મને હજી કે
અર્જુન સામા યુદ્ધ કરે તેવો આપણામાં કર્યું વિના
કોઈ નથી ને તમે તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ભીષ્મે
નિરુપાય થઈ, રણરંગ રાખવાને અર્જુન સાસું યુદ્ધ
કર્યું. બન્ને જણે એકમેકના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મૂક્યાં ને તે
બંનેને લોકાકાં. ભીષ્મ ધરી એક ચિહ્ન રહ્યો ને અર્જુન
કૌરવસૈન્ય સંહારવા લાગ્યો. પછી પાછો ભીષ્મ સાવધ

યઈ ધુન્યો. ધુન્યુન તથા દ્રોણનું ભારે યુદ્ધ મચ્યું. ભીમ ધરત્યો આવેતા હતા તેને કલિંગ રાજ્યે ઘેરી લીધો, પણ ભીમે ગદાથી સોને નસાડયા. કલિંગના રાજપુત્રે ભીમનો સાસવિ તથા તેના ચાર ઘોડાને કાપ્યા, પણ ભીમે તેને પુરો કીધો. રાજ્યે ભીમ ભણી હાથી હંકાવ્યો ને ભીમ ખડ્ગ લઈ સામે દોડયો, પણ તેટલામાં તેના એક પુત્રે વચમાં હાથી આવ્યો. ભીમે ગંડસ્થળ ઉપર હાથ ટેકવી ઉપર ચઢી તેના છોકરાનું ડોકું કાપી નાખ્યું ને પછી રાજ્યને તથા તેના હાથીને ખમ્બેને માર્યા ને પછી રાંખનાદ કીધો કે તરત પાંડવ સૈન્યના યોદ્ધા ભીમનું રક્ષણ કરવા ધાયા. અભિમન્યુએ દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને માર્યો. એનું વેર લેવાને સપ્તમા કૌરવ અભિમન્યુ ઉપર ત્રી પડયા, એટલામાં અર્જુન આવ્યો ને તે સૌ નાઠા. અર્જુનને ને કૃષ્ણે જયના રાંખનાદ કીધો. ભીમે દ્રોણને કહ્યું કે, અર્જુન સંહાર કરતો ધરત્યો આવે છે ને આપણું સૈન્ય વિખરાઈ ગયું છે આપણા યોદ્ધા થાકેલા ભયભીત છે માટે આશ્વા કરો કે આજ યુદ્ધ બંધ રહે ને કાલે સો પાછા મળે-દ્રોણે સોને જણાવ્યું. પાંડવો જયના આનંદમાં પોતાને શિબિરે ગયા.

બીજે દહાડે ભીમે ગરુડવ્યૂહ રચ્યો ને પાંડવે અર્જુન ચંદ્ર રચ્યો. પ્રથમ તો પાંડવે કૌરવને ભગાડ્યા પણ પછી ભીમે અર્જુનની સામા એવા તો ઉપરા-ઉપરી તીક્ષ્ણ બાણ માર્યા કે તેના હાથમાંથી ધનુષ પડી ગયું ને તે સકંપ મૂઠિત થઈ પડ્યો. કૃષ્ણે રથ હાંકતાં પાછું ફરી જ્યું ને તે બોલ્યા, રે અર્જુન, તું કેમ બાણ નથી મારતો, પણ અર્જુન આખી મીચીને પડેલો તે શું બોલે? કૃષ્ણે ગભરાઈ ગયા ને સુદર્શન ચક્રનું સ્મરણ કરી રથ ઉપરથી ઉતરી પડ્યા. તે તરત આવ્યું કે કૃષ્ણે તે હાથમાં લીધું તો કૌરવસૈન્યમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ભીમ કહે કે, આજ મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ થઈ. હું યુદ્ધમાં રાજ નહોતો ગાલવાનો તે તારે લેવું પડ્યું, પછી અર્જુન સાવધ થયો ને કૃષ્ણ સુદર્શનને વિદાય કરી પાછા રથ હાંકવા બેઠો. પછી પાછું યુદ્ધ મચ્યું, પણ કૌરવ હાર્યા ને પાંડવ જીત્યા.

ત્રીયે પાંચમે છૂટે સાતમે દહાડે યુદ્ધ થયા પછી આઠમે દહાડે યુદ્ધ થયું તેમા ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચ તથા કૌરવપક્ષના અલંબુશનું રાક્ષસયુદ્ધ અને ભગદત્તાનું તથા ભીમનું યુદ્ધ એ ચમત્કારી હતાં. નવમે દહાડે દુર્યોધને, દુરાસન, કબં, શકુનિ એઓને બોલાવી કહ્યું કે, ભીમને પાંડવનો પક્ષ છે માટે તે ઉત્સાહ ને પૂર્ણ લક્ષ્યથી યુદ્ધ કરતો નથી માટે હવે કેમ કરવું? કહ્યું બોલ્યો, ભીમ દૂર થાય તો હું યુદ્ધ કરું.

પછી દુર્યોધને ભીમને કહ્યું કે તમારા મનમાં પાંડવને જય અપાવવો એવુંજ હોય તો રાજ્ય મૂકી દો કે કહ્યું આવી રાત્રીને પરાજય પમાડે. ભીમ બોલ્યો, રે ભાઈ, હું યુદ્ધ કરવે કંઈ ઉણું રાખતો નથી ને હું શું કરવા મને કપકો આવે છે? કાલે કાંતો પાંડવોને પુરો સંહાર વળ્યો કે કાંતો હું રણમાં પડીશ. બેમાંથી એક હું જીવિશ—હું નિશ્ચિત રહે.

પછી દસમે દહાડે ભીમે ભદ્રવ્યૂહ રચ્યો ને પાંડવે શેષાકારવ્યૂહ રચ્યો. ભારે ધમસાણ મચ્યું. એક પાસથી ભીમ, ઘટોત્કચ, અભિમન્યુ એ કૌરવના સહાય રાક્ષસો ઉપર ઉલટયા અને દ્રોણ, કૃપ એ પાંડવના સહાય ઉપર ઉલટયા. ભીમે અસંખ્ય યોદ્ધાઓ માર્યા. પછી તે અર્જુન સામે મચ્યો. એ પ્રસંગે તેણે પોતાનું હસ્તલાખવ એવું તો દેખાડ્યું કે બીજા યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામી રહ્યા ને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા, પણ તેટલામા શિખંડીના નિમિત્તબાણથી પણ ખરેખરા અર્જુનના તીક્ષ્ણ બાણથી વિધાઈ ભીમ, રથચક્રી હેઠળ ઢળી પડ્યો ને બંને સૈન્યમાં શોક વ્યાપી રહ્યો. પાંડવ, કૌરવ સૌ રાજ મૂકી દઈને ભીમ પાસે આવ્યા ને પછી તેને શિબિરમાં લઈ ગયા. ભીમ બોલ્યો કે મારું ડોકું લખડે છે માટે કંઈ તમે મૂકવાનું આણો. દુર્યોધન સંવાળું બોશીકું લઈ આવ્યો, પણ ભીમે અર્જુન સામું જ્યું ને એણે ત્રણ બાણ ટેકવી ડોકું ઉચું કર્યું. પછી ભીમને બાણ રૈચ્યા-પર સતો રાખી પાંડવ, કૌરવ પોતાપોતાને ઠેકાણે ગયા ભીમ કાર્તવે વહી આઠેમથી તે ઉત્તરાયણ થતાં-લગી બાણસ્થાપરજ રહ્યો હતો.

અગ્નિઆરમે દહાડે દ્રોણ સેનાધિપતિ થયો. એણે યુધિષ્ઠિરને પકડી બંદી કરવા માટે બહુ યુક્તિ કરી, પણ અર્જુન ને કૃષ્ણ એઓએ સાવધ રહી તેનું રક્ષણ કર્યા કીધું, તેથી દ્રોણનું ધાર્યું પાર પડ્યું નહિ. સાંજે દ્રોણે દુર્યોધનને કહ્યું કે તમે અર્જુનને કોઈ બીજા સાથે યુદ્ધ કરવાને અહીંથી દૂર ખસેડો તો યુધિષ્ઠિરને આપણે સપડાવીએ. પછી બારમે દહાડે ત્રિગર્ત દેશના રાજા સુશર્મન ને તેના ભાઈઓએ અર્જુનને કહાવ્યું કે હું અમારી સાથે યુદ્ધ કર. યુધિષ્ઠિરે ના કહી ક્રોધતાં અર્જુન તેઓની સામા દૂર યુદ્ધ કરવા ગયો. અર્જુનને યુદ્ધ કર્યું ને તેઓને ભગાડ્યા. તેમ અહીં દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને ઘેરી લીધેજ હતો, પણ તેટલામા તે નાઠો. તેરમે દહાડે વળી સુશર્મન અર્જુનપાસે યુદ્ધ માગ્યું ને એ લડવા ગયો. અહીં દ્રોણે ચક્રવ્યૂહ રચ્યો એ વ્યૂહને તેડે તેવો વ્યૂહ પાંડવો રચી રાક્યા નહિ.

પણ એઓએ જે પોતાને ઉત્તમ જાણ્યા તે રચ્યો ને બીમને આગળ કર્યો. યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુને બોધાવી કહ્યું કે ભાઈ ચક્રવ્યૂહ બેઠવો કઠિણ છે, અર્જુન કે કૃષ્ણ વિના બીજો કોઈ તે ભેદી શકે એવું અમે જાણતા નથી—તું હામ બીડીશ? અભિમન્યુ બોલ્યો કે મોટા સંકટનાં કામમાં મારાથી અગ્રેસર નહિ થવાય. યુધિષ્ઠિરે બોલ્યો તું પ્રવેશ કરી અમને માર્ગ કરી આપ, અમે તારી સાથેજ રહીશું. પછી અભિમન્યુ રથ હંકાવી કૌરવસૈન્યમાં ધસ્યો ને સંહાર કરવા લાગ્યો, પણ તેટલામાં કૌરવોએ જ્ઞેને ઘેરી લેવા માર્યો. પાંડવો તેવું રક્ષણ કરવા જાય છે તેટલે જયદ્રથ આડો પડ્યો ને તેઓ અભિમન્યુનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. દુઃશાસન, તેનો પુત્ર ને બીજા ચાર યોદ્ધાઓએ અભિમન્યુને ઘેર્યો. પણ અભિમન્યુ તે છ મોટા યોદ્ધાઓની સાથે ધૂન્યો ને ટક્યો રહ્યો. તેવામાં વળી તેના પગ સર્પો ને તે પાછો ટટાર થતો હતો તેટલે દુઃશાસનના પુત્રે તેના માથામાં ગદા મારી ને તે મરણ પામ્યો અર્જુન સુશર્મનને છતી સાજી આપ્યો ત્યારે તેણે પુત્રના મરણનો શોક કરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં હું જયદ્રથને મારીશ, નહિ તો હું ચિતા ખડકી બળી મરીશ.

એ પ્રતિજ્ઞાની જાણ જયદ્રથને થઈ ત્યારે એ ગભરાયો ને દુર્યોધન પાસે ગયા ને બોલ્યો કે મને આજ્ઞા આપો તો હું જતો રહું. દુર્યોધન તેને દ્રોણ કને લઈ ગયો ને એણે કહ્યું કે તારું રક્ષણ ધણી યોદ્ધાઓ કરશે ને કાલે હું એવો વ્યૂહ રચીશ કે અર્જુનથી તારી પાસે અવારોજ નહિ ને તું સૈન્યની પાછળ રહેજે.

બૌદ્ધે દહાડે અર્જુન, સાત્યકી ને બીમ એઓ જયદ્રથને મારવા નીકળ્યા. દુર્યોધને તેમને અટકાવ્યા. કહ્યું બીમ સામા ને ભરિશ્વરા સાત્યકી સામા થયા. ભરિશ્વરાએ સાત્યકીના ક્રેશ સાહી લોચપર રમડોળ્યો ને તેનું ડોંકું કાપવાને ખડ્ગ ઉઠાવ્યું. અર્જુનને એક શસ્ત્ર ફેંકી ભરિશ્વરાના હાથ કાપી નાખ્યા. એ બોલ્યો આ એટલો અધર્મ કે અમે બે લડતા હતા તેમાં તે વચમાં આવી મને માર્યા? અર્જુન બોલ્યો કે છ જણે મળીને અભિમન્યુને કેમ માર્યા? પછી સાત્યકીએ, કૃષ્ણઅર્જુન ના કહ્યા છતા પણ વેરમાં ઉભરાઈ ભરિશ્વરાને લાત મારી ને તેનું ડોંકું ઉડાવી દીધું દુર્યોધન ધણીક યોદ્ધાઓને અર્જુન સાથે લડવા મોકલ્યા, પણ જ્ઞેને અર્જુનનીએ માર્યા. સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય આવ્યો, પણ જયદ્રથ જડ્યો નહિ. અર્જુન પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બળી મરવાને તત્પર થયો. એ જોઈ જયદ્રથ

મનમાં શય થઈને છેક પહવાડે હતો તે થોડાક બહાર આવ્યો. કૃષ્ણે અર્જુનને સાન કરી ને એણે તક્ષણે વક્ષીને બાણ માર્યું ને જયદ્રથનું મસ્તક ઉડાડ્યું.

કૌરવ એટલા તો ક્રોધમાં આવી ગયા કે તેઓ રાત્રી થઈ, પણ યુદ્ધ કરતા બંધ પડ્યા નહિ. યોદ્ધાઓએ ઉત્તમન થઈ મોટો સંહાર કર્યો; પિતાએ પુત્રને, પુત્રે પિતાને, મિત્રે મિત્રને અંધારામાં કાપી નાખ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરે દીપિકાઓ મંજાવી—અકેક જણ એક હાથમાં દીવો રાખી બીજા હાથે શસ્ત્રપ્રહાર કરતો; ને અકેક રથી પાછળ દસ દસ દીવા હતા. કુરુક્ષેત્ર તો દિવસના પ્રકાશ જેવું શોભી રહ્યું—રાત્રીઓનાં સોનાના ઉત્રનાણ, રત્નજડિત આભૂષણ, ખડ્ગ, બાણ એ સૌ ઝળકતા દેખાયા. યોદ્ધાઓ પથ્થર ને પૈડા જે હાથમાં આવ્યું તેનો ઉપયોગ કરતા, રાત્રીનું શિર કાપ્યું કે તેને હાથમાં ધરી રાખતા ને તેઓનાં મોઢાં લોહીનાં અધરાણાથી વિકરાળ દેખાતાં. રણભૂમિ તો મુડદાના ઢગથી ભરાઈ ગઈ હતી. એ સંહારમાં બીમનો પુત્ર ધંટાકત્ય પડ્યો.

મધરાત થવા આવી તે સમા ઉપર અર્જુનને મોટો સ્વેર કહ્યું કે હવે થોડી વાર યુદ્ધ બંધ રાખો. સૌએ તે માન્ય રાખ્યું ને પછી જ્યાં તેઓ હતા ત્યાં તે હાથી પર બેસનાર હાથી પર, ઘેરિસવાર થોડા પર પોતાનું માર્યું મૂકી ગાંધ્યા આમ કરી ચંદ્રે બેઠ્યા કે યોદ્ધાઓ જાગૃત થઈ લોહી પાડવાને પ્રવૃત્ત થયા. દુર્યોધને દ્રોણને ક્ષણે આપ્યો કે પાંડવોને હાથમાં કેમ ન મારી નાખ્યા? દ્રોણ બોલ્યો તેવું અધર્મ કર્મ નજ કરવું જોઈએ ને અર્જુન છેતરાય તેવો નથી. યુદ્ધ મચ્યું તેમાં યુધિષ્ઠિર ધાયલ થયો ને દ્રોણે વિરાટ તથા દ્રુપદ એઓના શિર ઉડાવ્યા. પાંડવદળના હબરો યોદ્ધા કપાયા ને પાંડવ હાયાં જેવા થઈ રહ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમને પણ કહ્યું કે દ્રોણને માર્યા વિના પાણી નહિ પીઉં. બીમે કહ્યું કે તારાથી દ્રોણની સાથે નહિ ટકાય માટે હું જઈ તેને થકવું છઉં ને પછી તું આવી પુરો કરજે. પછી બીમે દ્રોણ સાથે સૂર્યાદય થતા લગી યુદ્ધ કર્યું.

પંદરમે દહાડે ધૃષ્ટદ્યુમને બપોરે સુધી દ્રોણની સાથે મથ્યો, પણ કંઈ વળ્યું નહિ પછી કૃષ્ણે બીમની પાસે કૌરવ સૈન્યમાંનો અશ્વત્થામા નામે એક હાથી મરાવ્યો ને અશ્વત્થામા પડ્યો એવી બ્રમ ચલાવી ને જયવાણ વગડાવ્યા. દ્રોણે કહ્યું કે મારો પુત્ર ચિરંજીવ છે તે કેમ મુશ્યો તે નક્કી જાણી લેવાને તે યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો ને તેણે પૂછ્યું તો રણવાણના ગજરમાં ‘હતઃ’ માર્યા એમ સાંભળ્યું કે તરતજ તેણે પાછા પોતાના

રથમાં ચઢી રાજ મૂકી દીધાં ને આસન વાળી પ્રાણને મસ્તકદ્વારે આકાશમાં જતો કર્યો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જઈ તેનું મસ્તક ખડ્ગથી ખપી નાખ્યું. કૌરવોએ શોક કર્યો ને અશ્વત્થામાએ પણ લીધું કે જો ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ન માફે તો હું ક્રોધપુત્ર નહિ.

પછી સૌજન્યે દહાડે કર્ણ સેનાપતિ થયો. તેણે ધણાક યોદ્ધાઓને સંહાર્યા ને નકુળ સામું ધણી વાર સુધી યુદ્ધ કર્યું. તેમાં અર્જુને પોતાનું રક્ષણ કરી કૌરવસૈન્યમાંના કેટલાકને હણ્યા. દુર્યોધને ધસી આવી કૃષ્ણ અર્જુન દેખે તેવી રીતે સૌ બાણ અર્જુનને માર્યા. અર્જુને શર મૂકી તેના સારથિને અને છત્ર ધૂળિરને ઇલાં. રાત્રીએ કર્ણે દુર્યોધનને કહ્યું કે આજ તો પાંડવો મારા હાથમાથી છટકી ગયા, પણ કાલે જોજે હું તેઓનું ને તેઓનાં સૈન્યનું શું કરું છડું તે. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે કાલે મારે અર્જુનને મારવો અથવા તો મારે પડશે. એ સાંભળી દુર્યોધન પોતાને શિખરે ગયો.

યુદ્ધને સત્તરમે દહાડે બંને સૈન્યમાં વાત ચાલી કે આજ જે ઉગરશે તે નવે જન્મે આવ્યો મનાયો. કર્ણે બ્રહ્મણે કે અર્જુનને કૃષ્ણ સારથિ છે તેવા મારે સારથિ જોઈએ; આપણામાં શલ્ય જેવો બીજો કોઈ નથી માટે એ જો મારો સારથિ થાય તો હું અર્જુનને જીત્યા વિના ન રહું. પછી દુર્યોધને શલ્યને વિનંતી કરી. એ કોપ કરી બોલ્યો કે હું પાંડવપક્ષમાં ન જતા તારા પક્ષમાં રહ્યો તેના ખડ્ગમાં ં સારથિના પુત્રનાં મને સારથિ કરે છે કે દુર્યોધન બોલ્યો, અમે અપમાન નથી આપતા, પણ તારા જેવો બીજો કોઈ નથી ને તારે વડે જય મળે તેનું છે માટે વિનંતી કરું છઉં. કૃષ્ણ અર્જુનનો રથ હાકે છે તેથી કંઈ તે નીચો નથી; અમારામાં ં કૃષ્ણ છે. પછી શલ્ય પોતાને કૃષ્ણની ઉપમા મળી તેથી કુલાઈને કર્ણની પાસે આવ્યો ને બોલ્યો કે મારા વિચારથી આરા ન ચાહે તો હું તારો સારથિ થઉં. કર્ણે બોલ્યો જો શિવ બ્રહ્માનો સારથિ હોતો, કૃષ્ણ અર્જુનનો છે, તેમ ં મારો થઈ ને મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કરે છે.

કર્ણ શલ્યને વીનવે છે કે વહેલો વહેલો અર્જુનની સામે રથ હાક-મારે યુધિષ્ઠિર કે ભીમનું કામ નથી. મારે તો અર્જુનનેજ મારવો છે. શલ્યે રથ હાકયો, પણ થોડેક ગયા એટલે એક હાઠકું કર્ણના ઉપર પડ્યું. એ બોલ્યો અપશુકન થાય છે, પણ હું હવે પાછો ફરનાર નથી, ઈશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે. પછી રથ આગળ ચાલ્યો. શલ્યે અર્જુનનાં વખાણ કરી કર્ણનું તેજ હરણ કરવા માંડ્યું. કર્ણે બોલ્યો જો તારે અંતઃકરણ સાચું હોય તો ત્વરાથી હાંક ને મને અર્જુન સામા લઈ જા.

પછી જોજે કે અર્જુનની શી વણે થાય છે. કદાપિ તારા મનમાં મને હજી દેવાનુંજ હોય તો સદીસા કહી દે કે બીજો સારથિ કંઈ; જો યુદ્ધમાં તે કપટ કર્યું એમ મને લાગ્યું, તો નક્કી હું તારો વધ કરીશ. એ સાંભળી શલ્યે રથ ઉતારવો હાકયો ને કર્ણે પાંડવ ઉપર ધસારો કર્યો. અર્જુન સુશર્મન સામે લડવા ગયો હતો તેથી યુધિષ્ઠિર કર્ણની સામે થયો. યુધિષ્ઠિરે કર્ણની છાતીમાં એક ધા કર્યો, પણ પછી એણે તેને બહુ બીડાવ્યો. યુધિષ્ઠિરના સારથિઓએ તેને ઘાડા ઉપર બેસાડી નસાડી મૂક્યો, પણ કર્ણે તેને ગરદન પકડી ઘોડેથી પાડી નાખ્યો ને કહ્યું કે ં જો ખરો ક્ષત્રી હોત તો બાગવ નહિ, પણ ં પ્રાણલોમાં ધણે રહ્યો છે એટલે ં શર પુરુષ સામે કેમ હલો રહે ? જા બાગ હું તન નથી મારતો, તારે ઠેકાણે અર્જુન હોત તો નિઃશંક મારી નાખત. યુધિષ્ઠિરને પડતો મૂકી કર્ણે ભીમની સામે ધસ્યો ને યોદ્ધાઓ સામસામા મર્યા.

એટલામાં અર્જુન આવી પહોંચ્યો ને યુધિષ્ઠિરે તેને વચન કર્યાં કે ં જ્યારે ત્યારે કર્ણથી ભગવોતો કરે છે. ં રથ હાક ને તારાં ધનુષબાણ કૃષ્ણને આપ કે તે કર્ણ સામા લાડે. એ સાંભળતાજ અર્જુને ખડ્ગ જમાવ્યું, પણ કૃષ્ણે વચમાં પડી અટકાવ્યું, નહિ તો યુધિષ્ઠિરનો પ્રાણ ભતજ. અર્જુન બોલ્યો જે કોઈ મને રાજ મૂકી દેવાનું કહે તેને મારે તરત મારી નાખવો એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ચાલ આથો જા ને બોલોતો બંધ થા. પછી કૃષ્ણે જો કોઈઓને બેડાયા.

ભીમ, કર્ણ તથા દુર્યોધન એઓની સામે મર્યા છે તેટલામાં દુઃશાસને એક બાણ મારી ભીમના સારથિને પાડ્યો. ભીમે દુઃશાસનને દીઠો કે હાંત કઠકાવી તરત તેના ઉપર દારી એવી તો તેને ગદા મારી કે તેનો રથ તીરવા નેટલો પાછો હડી ચૂરો થઈ ગયો. દુઃશાસન રથ ઉપરથી એટલા નેરથી ઢળી પડયો કે તેનાં હાડકાં છુલકાઈ ગયાં. ભીમ બોલ્યો-જુઓ કૌરવો ! આ તમારો દુઃશાસન કર્ણનો સહાય થઈ આવતો હતો પણ કેવો મેં તેને માર્યો છે ? નેનામાં શૌર્ય ને બળ હોય તે આવે ને એને છાડાવે. કોઈ આવ્યું નહિ ને વળી ભીમ બોલ્યો-હવે આજે હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરું છઉં. પછી તેણે એક પગ તેની છાતી ઉપર મૂકી ખડ્ગ કહાડ્યું ને છાતી ચીરી રક્ત નીકળ્યું તે વખાણી વખાણી પીધું ને પછી શિર કઢાવી દીધું.

ભીમ દુઃશાસનનો પ્રસંગ ચાલતો હતો તેટલે વળી અર્જુને કર્ણ સામે રથ હકાવ્યો. બંને એકબેકને દેખી એકાએક સંતોજ થઈ ગયા ને બાણ યોગવા લાગ્યા.

બીજા કેમણે યુદ્ધ બંધ થયાં ને સૌ થોડાંજા તે યુદ્ધ જોવા મળ્યા. દેવતાઓ પણ સ્વર્ગથી વિમાનમાં બેસી આવી. કહ્યું શસ્ત્રને કહ્યું આજ હું મારી ને મારા રથની પૂર્ણ સંભાળ રાખજે કે તારી કીર્તિ જગતમાં અખંડ રહે. અર્જુને પણ કૃષ્ણને કહ્યું કે સાવધ રહેજે. પછી કહ્યું અર્જુનના માંડીવનું વૃણીર છેલ્લું. કહ્યું કૃષ્ણને સાઠ ને અર્જુને શસ્ત્રને સો ખાખ માર્યા. બંને જણ પોતપોતાનું ખાણ્યાનુયં છટાથી દબડાવે છે તેવામા તક્ક નામના પુત્રે કહ્યુંના ભાયામાં ગુપ્ત પ્રવેશ કર્યો. સ્વેદ છટયો તેટલા તે અભિત થયા, પણ પછી કહ્યું મંત્ર બાણી તક્કપુત્રને ખાણને અગ્રે થાપી અર્જુનનો કંઠ લક્ષી તે મૂક્યું તો સૌ પાંડવો ત્રાસ પામી ગયા ને દેવતાઓ વિસ્મિત થયા; પણ આમ કરી તે ખાણ કંઠને સ્પર્શ કરે છે તેટલામા કૃષ્ણ ઘોડા બેસાડી દીધા ને તેથી તે ખાણ અર્જુનના મુગટને છેદી ચાલ્યુ. પછી અર્જુને ખાણ થોછ કહ્યુંના મુગટ પાડયો. બે જણે એકબેકના ઉપર અસંખ્ય ખાણ મૂક્યાં ને બંને જણ વિધાઈ રહ્યા. એટલામાં કહ્યુંના રથનું પૈડું પૃથ્વીમા પેડું. તાડાળ કહ્યું રથ ઉપરથી ઉતરી પેડું કાઢવા માંડયું, પણ ઉપડડું નથી ને ઉપરથી ખાણ ચાલ્યા આવે છે તે વેળા કહ્યું બોલ્યો—એક મુહૂર્ત તો અવકાશ આપ. અર્જુને ન અટકતાં તેનો મુગટ છેલો. કહ્યું બોલ્યો કંઈ ધર્મ અધર્મનો તો વિચાર કર. કૃષ્ણ બોલ્યો તેં કેટલો પાળ્યો છે તેનો હું વિચાર કર. પછી અર્જુને કંઠ લક્ષી પ્રતાપી અર્જુન્યંદ્ર રાર મૂકી કહ્યુંને ગતપ્રાણ કર્યો ને પાંડવોએ જયવાદ્ય વજડાવ્યાં. દુર્યોધને પોતાના વીખરાયલા સૈન્યને એકઠું કર્યું, પણ તે સધું મિથ્યા. કૃપાચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યું કે હજી પણ સમજ ને સંધિ કર. દુર્યોધને કહ્યું કે મેં આટલું આટલું પાંડવને દુ:ખ દીધું ને હવે હું છેલ્લી વારે સંધિ કરીશ ? એ ધીરપણું જોઈ કૌરવસૈન્ય ઉરફરાયુ ને બીજા દહાડાને માટે સામગ્રી કરી રહ્યું.

હવે અઠારમે એટલે છેલ્લે દહાડે શસ્ત્ર સેનાપતિ થયો. કૌરવસૈન્યમા કોઈ મોટા થોડાંજા નહોતા તેથી દુર્યોધને કહ્યું કે સાંજે સામગ્રી ધસારા કરવા. પછી બંને સૈન્ય લજ્યા. યુધિષ્ઠિરે શસ્ત્રને માર્યો ને પાંડવ દળે કૌરવદળ સંઘર્ષ્યું. દુર્યોધન ગદા લઈ છાનોમાનો નાઠો ને એક નાનું તળાવ હવે તેમા બૂડકી મારી અંદર બેસી રહ્યા. એની પાસે મંત્ર હતા તેથી તે ઇચ્છે ત્યાંલગી પાણીમાં રહી શકતો. દુર્યોધન રજમા ન દેખાયા ત્યારે કૃપ, અશ્વત્થામા ને કૃતવર્મા એ ત્રણ જણા યુદ્ધ કરતું બધું રાખી તેને શોધવા નીકળ્યા. પાંડ-

વોએ પણ તેને જોલ્યો, પણ તે જડયો નહિ થોડીક વારે તે ત્રણને બધું થઈ કે દુર્યોધન તળાવમાં છે. એઓએ ત્યાં જઈ પાળે ઉભા રહી કહ્યું કે ઓ રાત્ર, હું બહાર આવ, અમે ત્રણ પાંડવને પુરા પડીએ તેવા બીએ. દુર્યોધન બોલ્યો—ઈશ્વરનો પાડ માનું જી કે તમે છવતા રહ્યા છો; ને પાંડવને અનુકૂળ છે માટે હવે યુદ્ધ જરી રાખવું એ સાચું નથી; તમે સ્વસ્થ રહો; હમણા તો હું ભવિષ્યની ગતિ કેમ થાય છે તે જોયાં કરે હઉં. એ પ્રમાણે વાત થાય છે તેટલામાં બીમ ને એક સેવકના કહેવાથી પાંડવો ત્યા આવતા હતા તેઓને દેખી પેલા ત્રણ જણ એક જાડને આંધે શું થાય છે તે જોવાને સંતાયા.

યુધિષ્ઠિર તળાવ ઉપર આવી બોલ્યો—દુર્યોધન આટલા બધા લોકોનો સંહાર કરાવ્યો ને હવે હું પાણીમા સંતાઈ રહે છે એ તને લાજ લાગવા જોતું છે; હું ક્ષત્રી છતે અમે યુદ્ધ માગીએ છીએ તે આપતો નથી એ તને ઘટારત નથી, આવ યુદ્ધ કર, પછી જય પરાજય ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે થશે. દુર્યોધને ઉત્તર વાળ્યો, “હું બચયશી અહીં ભરાયો નથી, પણ જ્યારે સૈન્ય રજી નહિ ત્યારે થાક ખાવાને અહીં આવ્યો હઉં; થોડી વાર રહીને હું પાછો આવીશ ને યુદ્ધ કરીશ.” યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—“પાણીમા ભરાઈ રહેવું એ ધણું અધમ છે આવ યુદ્ધ કર ને જીતે તો રાજ્ય કર. દુર્યોધન બોલ્યો—“મારા ભાઈ, સગા, મિત્રો સુખા, હવે મારે રાજ્યનું શું કામ છે ? હું સુખે રાજ્ય કર. એ હું ઇચ્છું તો હજી તમને છતી શકું તેવા હઉં. હવે બીખા, ડોણ, કહ્યું કોઈ નથી માટે હું યુદ્ધ કરતો નથી મારો કંઠો મૂક, હું મારે ભોગવીશ. વલ્કલ પહેરી તપશ્ચર્યા કરીશ.” યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—હવે દયા ઉપભવવાની વાત છોડી દે. તારાં આગલા વચન સંભાર. પછી બીમ બોલ્યો—અરે ઓ લખાડ, નીકળ બહાર, નહિ તો હું અંદર પડી તને બેચીને બહાર કહાડીશ. એ સાલળી દુર્યોધન બહાર આવ્યો ને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે એકલો બીમ તેની સાથે યુદ્ધ કરે તેમ કહ્યું. બીમ બોલ્યો—દુર્યોધન ! તેં જે અમને દુ:ખ દીધા છે તેની તને આજ શિક્ષા આપું હઉં, જોજો. દુર્યોધન બોલ્યો—રજમા બોલવાનું પ્રયોજન નથી. કર્મ કરી દેખાડ, પુરુષાર્થ હોય તો મુખ બંધ રાખી રાજ વાપર. એટલામાં બળરામ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દુર્યોધન ને બીમ બંને પોતાના યુદ્ધ બળરામને પગે પડ્યા. એ બોલ્યો બેમાંથી એક જણ મરશે એ તો નક્કી છે માટે અહીંના કરતાં કુરુક્ષેત્રમાં જઈને યુદ્ધ

કરું. પછી સૌ ત્યાં ગયા ને યુદ્ધ ચાલ્યું. કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને કહ્યું કે ભીમમાં બળ વિશેષ છે પણ ચપલતા ને કળામાં દુર્યોધન ઐષ્ઠ છે માટે તે છતા-વાનો નથી; ભીમે બીજી યુક્તિ કરવી જોઈએ. કૃષ્ણે ભીમને સાર કરી પણ ભીમ સમજ્યા નહિ. પછી અર્જુનને પોતાની જમણી બંધ ઠોકી ભીમને સાર કરી તો એણે થોડી વાર આમતેમ ફેરવી તેની બંધ ઉપર ગદા મારી ને તે પડયો. ભીમે યુદ્ધના ઘેલા હાથીની પેઠે તેની આસપાસ ફરી દ્રોપદીને અપમાન આપ્યું તેડું ફળ આ જ્ઞેતો જ એમ બોલી તેના મસ્તક ઉપર લાતો મારી. એ જોઈ યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ કરી ભીમના મોઢા ઉપર તમાચો માર્યો ને તેને ધિક્કાર્યો. પછી અર્જુનને ભીમને ત્યાંથી ખસેડી લીધો ને યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનની કને જઈ તેને ધીરજ આપી.

આરે બળરામે બધયું કે ભીમે તેની બંધ ઉપર ગદા મારી છે, ત્યારે તે હળમૂરાળ લઈ પાંડવને મારવા દોડયો, પણ કૃષ્ણે વચ્ચે પડી તેને અટકાવ્યો. પછી કૃષ્ણ ને પાંડવ એઓ દુર્યોધનની કને ગયા. એ બોલ્યો—મેં માંદે રાજ્ય ચલાવ્યાયે ચલાવ્યું છે, હું ઈશ્વરની પાસે માગું છડ કે તે મને મારી વર્તણૂકને ફળ આપે. તેટલામા દેવતાઓને નેના ઉપર પુષ્પ-વૃષ્ટિ કરી ને આકાશમા ગંધર્વગાયન ચાલ્યું એ જોઈ પાંડવોનાં મોઢા ઉતરી ગયાં ને તેઓ કાપવા લાગ્યા.

કૃષ્ણ બોલ્યો—પાંડવો તમે ભય કેમ પામેો છો? તમે જય મેળવ્યો છે, હવે રાજ્ય હાથમાં લઈ પ્રભુનું કલ્યાણ કરો. પછી કૃષ્ણે રાંધ વગાડયો ને રાત્રી યુધિષ્ઠિરની આજી વર્તાવી ને સૌ બોલ્યા—જય રાત્રી યુધિષ્ઠિર ધણું જીવે!

પાંડવો થોડાએક સેવકોને દુર્યોધનની પાસે રાખી કૌરવની હાવણીમા ગયા. ત્યાં દુર્યોધનના તંત્રુમા પુષ્કળ સોનું ને જવાહીર જોઈ તેઓ થોડીવાર તો દૂંગ થઈ રહ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી કૃષ્ણે હસ્તિના-પુર જઈ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી તેઓને સર્વ વર્તમાન કલા અને ધીરજ આપી તેઓને આકંદ કરતાં ટાંઠાં પાડયાં. પછી પાછો તે પાંડવને આવી મળ્યો હતો.

પાંડવો દુર્યોધનને મૂકી કૌરવની હાવણીમાં ગયા એટલે દુર્યોધન પડયો હતો તે બેઠો થયો; તેણે ધૂળ તથા લોહીથી ખરડાયલું મોઢું સ્વચ્છ કર્યું ને માથાના ફેરા ઠીક કર્યા. તેટલે અશ્વત્થામા, દ્રુપ, કૃતવર્મા એઓ આવ્યા ને એઓને દેખી પાંડવના રાજેલા સેવકો નાસી ગયા. અશ્વત્થામા બોલ્યો—ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા પિતાને માર્યો છે અને ભીમે તને કપટ કરી માર્યો છે માટે

તું મે મને આજ્ઞા આપે તો હું આજ રાતમાં પાંડવનો સંહાર કરી નાખું. દુર્યોધન બોલ્યો—હું અશ્વત્થામાને મારો પ્રતિનિધિ કરું છું ને આ દ્રુપ તથા કૃતવર્મા તમે એની આજ્ઞામાં રહેજો; પાંડવને મારી ભીમનું માથું મારી આગળ આણું કે તેને જોઈ સંતોષ પામી આ દેહ છોડું, પછી તે ત્રણે જણ એક વક્ષ તળે વિચાર કરવા બેઠા. એ જણે કહ્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી જેમ આજ્ઞા આપે તેમ કરું, પણ અશ્વત્થામાએ ન માન્યું. દ્રુપ બોલ્યો કે નિદ્રામાં મારવાનું બહુ પાતક છે માટે પ્રાતઃકાળે આપણે યુદ્ધ કરીશું. અશ્વત્થામા બોલ્યો તમે કહો છો તે ખરું છે, પણ મારે મારા પિતાનું વેર લેવું જોઈએ. પછી સ્વર્ગે જઈ કે નરકે જઈ.

પછી તે રથ હાંકી પાંડવની હાવણીમાં ગયા; સાધી-ઓ પાછળ પાછળ ગયા. અશ્વત્થામાએ સાધીઓને કહ્યું કે તમે આ દ્વાર આગળ ઉભા રહેજો ને હું અંદર જઈ છઉં. તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શોધી કહાડયો ને તેના માથામાં લાત મારી જગાડયો ને પછી ખડગની મઠે વતી તેની ખોપરી લાંબી નાંખી. ઐઓએ ચીસ પાડી પાડીને આકંદ કરવા માંડયું. એટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સેવકો ધાઈ આવ્યા, પણ તે સૌને અશ્વત્થામાએ ખડગથી પુરા કર્યા. એ ગભરાટથી પાંચે ભાઈના પાંચ પુત્ર (દ્રૌપદીથી થયેલા) જમી બેઠ્યા ને મામાનું વેર લેવાને દોડયા, પણ અશ્વત્થામાએ તે પાંચેને કાપી નાખ્યા. હાવણીમાં ધમરાણું થઈ રહ્યું. ખાપે કીકરાને દાકરાએ બાપને માર્યો એમ કાપાકાપી થઈ. એ પ્રમાણે ઘોર સંહાર કરી અશ્વત્થામા પાંડવના પાંચ છોકરનાં મસ્તક લઈ દુર્યોધન કને આવ્યો ને દ્રુપ તથા કૃતવર્મા પણ આવ્યા. દુર્યોધન જેમ તેમ કરી બેઠો થયો. અશ્વત્થામા બોલ્યો કે આજ રાત્રે મેં પાંચ પાંડવને સૈન્ય સહિત મારી નાખ્યા છે ને આ પાંચ માથાં લાવ્યો છઉં. દુર્યોધન બોલ્યો તું સત્ય બોલે છે? અશ્વત્થામાએ તે દેખાડ્યાં. વહાણું વાળું નહોડ તેથી અરાક્ત દુર્યોધન બરાબર જોઈ શક્યો નહિ તે અશ્વત્થામાનું બોલણું ખરું છે એમ માની ભીમનું માથું માગ્યું. અશ્વત્થામાએ ભીમના છોકરાનું માથું આપ્યું. દુર્યોધને તેનો ભેગો કાઢી નાખ્યો, પણ પછી તે બોલ્યો કે તે ભીમનું મસ્તક નહોડું, તે મને જીકું કહ્યું. પછી તેણે પ્રત્યેક માથાં ભેગાં ને તે દ્રૌપદીના પુત્રનાં છે એમ કહી ઉઠા નિસાસો મૂક્યો. તે બોલ્યો કે અશ્વત્થામા! તેં ઘોર કર્મ કીધું, તેં મારા વંશનો નાશ કીધો, એને જીવતા રાખ્યા હવ તો અમારું નામ રહેત, મારે પાંડવ ઉપર વેર હઈ, બાળકો ઉપર નહોઈ.

ભીમ જોશી તે તરત કૃતવર્માના જોશમાં મહત્ત્વ મૂકી મરણ પામ્યો. ત્રણે યોદ્ધાઓએ આંસુ પાડ્યું. પણ પછી તેઓએ વિચાર કર્યો કે સંહારની વાત પાંડવોએ નહીં હશે; દુર્યોધન તો મરણ પામ્યો છે હવે તેઓ તેનું શબ લેવાને આવશે ને આપણને પકડશે માટે આપણે અહીંથી બેઠા. પછી તે પોતપોતાના રથમાં બેસી નેમ નસાવું તેમ નાહા.

કૃષ્ણનના સરથિકે કૌરવી બાવણીમાં જઈ પાંડવોને સંહારની નહીં કરી હતી ને તે સાંભળી યુધિષ્ઠિર મૂઝાઈ ખાઈ પડ્યો હતો. કૃષ્ણ તેને સારવ કરી ધીરજ આપતો હતો તેવામા દ્રૌપદી રહી કંઈક ત્યાં આવી. કૃષ્ણે ને યુધિષ્ઠિરે તેને સમજાવી ધીર પડી. દ્રૌપદી જોશી—પણ તમે આટલા સમર્થ થઈને અશ્વત્થામાને કંઈ શિક્ષા નહિ કરો ? ભીમ, તમે જો તેનું અસ્તક મારી કને નહિ લાવો તો હું તમારે મો કુરીથી જોનાર નથી. યુધિષ્ઠિર જોશ્યો—અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણ છે. અમારા શુર દ્રોણનો પુત્ર છે. તેણે અપરાધ કર્યો હશે તો વિષ્ણુ તેને શિક્ષા કરશે; તેને મારી નાખવાથી તારા પુત્ર ને તારો ભાઈ એ શુ કુરીથી જીવતા થવાના છે ? દ્રૌપદી જોશી, હું તમારે માનું છઉં. પણ તેને માથે મણિ છે તે મારે માટે લઈ આવો. પછી અર્જુને અશ્વત્થામાને ગંગાતટે પકડ્યો ને તેની પાસથી મણિ લઈ ભીમને આપ્યો. ભીમે દ્રૌપદીને આપ્યો ને એણે યુધિષ્ઠિરને આપ્યો ને એણે પોતાને માથે મૂક્યો ને સૌ મોટે સાદે જોશ્યો કે જય યુધિષ્ઠિર બહુ જીવે !

તેરલામાં પાંડવને સન્દેશો મળ્યા કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી કુરુક્ષેત્રમાં આવે છે. પાંડવો સામા ગયા ને મહારાજને પગે લાગ્યા. એણે યુધિષ્ઠિરને આશ્વિન આપી 'પ્રહસુ-ભીમ' કયા છે ? તરતજ ભીમની એક મૂર્તિ દોહાની દુર્યોધને કાચી રાખી હતી તે કૃષ્ણે તેને આપી; ધૃતરાષ્ટ્ર તેને બેઠવાને હાથ પસારી દાંખે છે કે તે મર્તિના કંડકેકડકા થઈ ગયા. પછી તે પરતાપી ને રડ્યો. સંજયે કહ્યું કે મહારાજ ! ભીમ તો જીવતો છે, કૃષ્ણે તેની મૂર્તિ તમને આપી હતી. તે જોશ્યો બહુજ સારે થયું. પછી તે એકેક ભત્રીજાને બેઠ્યો. ભીમને બેઠતાં તે હસ્યો ને જોશ્યો, ચાપી નાખું કે ? ભીમ જોશ્યો હું તમારો દાસ છઉં, આજ્ઞા કરો તો હું મારી-મોળે મારો પ્રાણ કાઢું. ધૃતરાષ્ટ્ર જોશ્યો હવે તમે સૌ મારા પુત્ર છો, મારા પાંડુ ભાઈના વંશમા તમેજ રહ્યા છો; આ જો મોટો નારા થયો છે તે મારા પુત્રની દેખબુઝિયી થયો છે, તમારો દોષ નથી. એમ જોલતા તેણે કદન કર્યું ને ખીન સૌ પણ રજા.

પછી પાંડવો ગાંધારીને મળ્યા. યુધિષ્ઠિરે જ્ઞામા માંથી ને ગાંધારીએ કહ્યું કે હવે મારા દુર્યોધનને કેમણે પું છે. ઈશ્વર તને જીવતો રાખે. ભીમ પગે પડવા આજ્ઞા ત્યારે ગાંધારીએ કહ્યું કે તે મારા દુઃસાસનનું લોહી પીધું કે ? ભીમ જોશ્યો, ના, મેં પીધું નથી. મેં હાથમાં લઈ મોઢે મોપડડું હતું. પણ ખીનજોને જીવ-ડાવવાને મેં કહ્યું હતું કે પીધું. એ વેળા યુધિષ્ઠિરે ગાંધારીના પગ આગળ માથું ધર્યું ને તે જોશ્યો, માતા ! તમારા પુત્રોને મેં હૃદયા છે ને સધળો દોષ મારો છે; તમે કાઈને કંઈ વચન કહેશો નહિ એ હું માગી લઉં છઉં. પછી ગાંધારીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે પું ને હું સરખા દુઃખમાં જીએ; જ્યાં રિવનો દોષ થયો ત્યાં કોનું ચલણ છે ? ગાંધારીએ પાડવને કહ્યું કે હવે કુન્તીને જઈને મળો. પછી તેઓ કુન્તીને મળ્યા ને એ હરખાઈ. દ્રૌપદી કુન્તીને પગે પડી ને રડી પડી. ગાંધારીએ ધીરજ આપી કે બેટા રડ નહિ, તારે દુઃખ મારા દુઃખની આગળ કંઈજ નથી. હૈવે શું નિશ્ચય કર્યું છે તે આપણે નહીં શકતાં નથી; ઈશ્વરનો ષાડ માન કે યુદ્ધ પુરં થયું; મુઆ તેનો શોક ન કર; તેઓની ક્ષિત્તિ કરવાનો સમો વહી ન્ય છે.

પછી સૌ રાણીઓએ પોતપોતાનાં વહાલાંના શબ પાસે બેસી વિલાપ કર્યો. વિદુર, સંજય, સુયુક્ત અને ધૌત્ય પુરોહિત એઓએ શબને બાળવાને માટે સાહિત્ય એકું કર્યું. પછી પ્રથમ દુર્યોધનની ને પછી ખીન રાજાઓની ને પછી ખીનની દહનક્રિયા કરી સૌએ ગંગામાં સ્નાન કર્યું.

પછી યુધિષ્ઠિરે ને અર્જુને કહ્યુંવો ધણો શોક કર્યો. પછી સૌએ વિધવાઓને ધીરજ આપી તેઓને રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરી કહ્યુંના સોળ વર્ષના પુત્રને એક નવ શાન્ત્ય આપ્યું ને તેની સંભાળ રાખવાનું ને તેને ધનુર્વિદ્યા બણાવવાનું અર્જુનને સોંપ્યું. પછી બીજા પડ્યો હતો ત્યાં જઈ બોધ સાંભળ્યો ને જનશયણ થતે તેણે પ્રાણ મૂક્યા ત્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા કરી. એ પ્રમાણે પરવાર્યાં પછી કૃષ્ણના કહેવાથી યુધિષ્ઠિર રથમાં બેસી વાજતે હસ્તિનાપુર આજ્યો.

યુધિષ્ઠિરે શાન્ત્યાભિષેક કરાવ્યો ને સૌ રાજ પ્રભએ તેને મહારાજ કરી માન્યો. તેણે રી રીતે શાન્ત્ય અલાવવા આડયું. પણ તેનો જીવ હૃદાસ રહે. તે કહેતો કે મારે માટે યુદ્ધમા આટલો સંહાર થયો છે તે દોષથી હું ઊદહારે શક્ત થશી ? એ શોકમાથી તેનું મન ખસેડવાને કૃષ્ણે તેને અશ્વમેધ કરવાનું કહ્યું. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પહેલાં સૌ રાજાઓએ અશ્વમેધ કર-

નારા સભને શ્રેષ્ઠ માનવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિરે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું મનાવવાને અશ્વને છોડ્યો ને એના રક્ષણને મઠિ અર્જુનને સાથે મોકલ્યો. ધણુક સભજોએ તે અશ્વને બાંધ્યો, પણ અર્જુનને સૌનો પરાવન કર્યો. એ પ્રસંગેખાંના એકમાં બલુવાહને (અર્જુનના પુત્રે) અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરી તેનું મસ્તક છેદું હતું, પણ પછી સેષનામે સજીવન મણિ આપ્યો હતો તેના સ્પર્શવડે કોરું ધડ સાથે જોડાયું હતું ને અર્જુન સજીવન થયો હતો. પછી યુધિષ્ઠિરે સભ તથા બ્રાહ્મણોને તેડી મોટી ધામધૂમથી યજ્ઞ કર્યો. એ સમાપ્ત થયો ને પછી સૌ શભજો પોતપોતાને દેશ ગયા—કૃષ્ણ પણ દ્રોણ સાથે.

યજ્ઞ કર્યા પછી પાંડવે ધણુક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ કૃતરાષ્ટ્રને કોઈ વાતથી દુઃખવતા નહિ તોપણ એના ખનમાંથી દુર્યોધનના મરણનો શોક ખસ્યો નહોતો. તેમાં વળી ભીમ જ્યારે ત્યારે તેનું અપમાન કરનાં. એ દુઃખથી કંટાળી કૃતરાષ્ટ્ર હસ્તિનાપુર છોડી દુર ગંગાતીરે એક આશ્રમમાં જઈ રહ્યો હતો ને તેની સાથે ગાંધારી, વિદુર ને કુટુંબનાં બીજાં કેટલાક જણ પણ હતાં. એક સમયે પાંડવો વડીલોને મળવાને આશ્રમમાં આવેલા ને યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓ સંબંધી શોક-વાર્તાં સાંભળી હતી તેવામાં બ્યાસ આવી પહોંચ્યો. એણે સૌને ગંગામાં સ્નાન કરાવ્યું ને પછી કહ્યું કે આજ રાતે તમે તમારા મરી ગયેલાઓને જોશો. રાત પડી એટલે બ્યાસ તેઓને નદી તીરે લઈ ગયો ને પછી પોતે મંત્ર બાણી નહીંનાં સ્નાન કરી તીરે આવી કૃતરાષ્ટ્ર તથા યુધિષ્ઠિર એઓની કને ઉભા રહી અકેક સુએલાનું નામ દેવા માંડ્યું. તે વેળા નહીના પાણી ખળખળતાં ઉનાં થયાં ને પાણીમાંથી મોટો શબ્દ થતો સંભળાયો; ને પછી તરતજ મરણ પામેલા યોદ્ધાઓ પોતાના રથ અશ્વ ને રાજસહિત સજીવન થયેલા પોતા પોતાના સૈન્યમાં ઉભેલા દેખાયા, ભીષ્મ દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન, શકુનિ, દુઃશાસન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, ઇત્યાદિ સૌને નિર્વેર પ્રસન્નવદને જોઈને પાંડવો અને કૌરવોની વિધવાઓ અને બાળકો સૌ વિસ્મય પામ્યાં ને હરખાયાં; વિવ્રવાઓ પોતપોતાના પતિઓને, માળાપ દીકરાઓને, બેન બાઈઓને મળ્યા. એમ તેઓએ આખી રાત આનંદમાં કાઢી પંદર વર્ષનો વિયોગ વિસારી દીધો. પ્રાતઃકાળે મરણ પામેલા યુદ્ધો પોતા પોતાને વાહને ચઢી અદૃષ્ટ થઈ ગયા. બ્યાસે કહ્યું કે એ વિવ્રવાઓને પોતાના સ્વામીની સાથે જહું હોય તે સુમેધી નય. પછી સપ્તમી વિધવાઓ સ્નાન કરી

કૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારીના મરણનું વંદન કરી ગંગામાં જઈ પડી ને ઇચ્છા પ્રમાણે ફળ પામી. કૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કન્ટી, વિદુર એ પોતાને આશ્રમે ગયાં ને પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા. એ પછી ધણુક દહાડે પાંડવોએ સાંભળ્યું કે વનમાં મોટો દવ લાગ્યો હતો તેમાં કૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કન્ટી સૌ બળી ગયાં છે. પાંડવો બચભીત ને શોકપીડિત થઈ રહ્યા. વળી ચોટા દહાડા ગયા એટલે તેઓએ કૃષ્ણ બળરામના મરણ સમાચાર સાંભળ્યા. અર્જુનને દ્રોણિકા જઈ કૃષ્ણના કુટુંબની સ્વ-સ્થા કરી. તેટલામાં કૃષ્ણનો પિતા વસુદેવ મરણ પામ્યો તેની દહનક્રિયા કરીને, પછી પ્રજ્ઞાસમાં જઈ ચાદવો મરણ પામ્યા હતા તેઓને પતિએ પહોંચાડીને, પછી તે દ્રોણિકાના લોકને લઈને હસ્તિનાપુર આવે છે એવામાં દ્રોણિકા નગર ફળી ગયું ને અર્જુનનો સંધ હુટાયો. કુરુક્ષેત્ર આવ્યું કે ત્યાં કૃષ્ણની પાંચ રાજકીયા બળી મુઈ ને બીજાઓ જોગણનો વેરા પ્રાપ્ત કરી જનમા ચાલી ગઈ. પછી અર્જુન હન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો ને અહીં દ્રોણિકાના લોકે વાસ કર્યો.

અર્જુન હસ્તિનાપુર આવતો હતો તેવામાં તેને બ્યાસ મળ્યો. એણે કહ્યું કે તમારા સુખના દિવસ હવે પુરા થયા. હવે હ તારે યતુષ્ઠ ચઢાવી રાક્ષસ નથી, હવે તારે તારા આત્માના મોક્ષનું સાધન કરું જોઈએ અર્જુનને નગરમાં આવી યુધિષ્ઠિરને સર્વ જર્ત-માન કહ્યા અને એણે વિચાર કર્યો કે હવે આપણે ત્વરાથી બ્યાસની અપ્પ્રાપ્તિમાં આચરણ કરવું. પછી યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને આપ્યું ને હન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય યુયુત્સુને આપ્યું ને બંનેને કહ્યું કે તમે પરસ્પર મૈત્રીભાવે ઐક્ય રાખી વર્તજો.

પછી પાંડવોએ પોતાના વજ્રાભિષેક ઉતારીને વલ્કલ ચીર પ્રારણ કર્યા અને અસિહોત્તના અગ્નિને ગંગામાં પથરાવ્યો. પછી પ્રથમ યુધિષ્ઠિર, પછી ભીમ, પછી અર્જુન, પછી નકુળ, પછી સહદેવ, પછી દ્રૌપદી ને પછી એક કુતરો એમ તે બનુકમે નગર બહાર ચાલતાં થયાં. તેઓ બેઝ દેશમાં થઈને પૂર્વ દિશા બાણી ચાલ્યાં ને પછી ધણુક પ્રદેશ ખુંદી હિમાલે પહોંચ્યાં ને ત્યાં એક પછી એક પડ્યાં.—પ્રથમ દ્રૌપદી, પછી સહદેવ, પછી નકુળ, પછી અર્જુન, પછી ભીમ, ને પછી યુધિષ્ઠિર. કુતરો ચમસ્વરૂપે થયો ને એણે યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગ દેખાડાવ્યું. સ્વર્ગમાં યુધિષ્ઠિરે કૌરવોને દીઠા પણ બાઈઓને ન દીઠા. યજ્ઞે કહ્યું તેઓએ પાપ કર્યા છે. યુધિષ્ઠિરે જાણ્યો તો હું પણ તેઓએ ત્યાંજ રહીશ,

એ તેની બંધુ હપરની પ્રીતિ બેવાની બેઠી પરીક્ષા થયે કરી, ને પછી તેને સ્વર્ગની ગંગામાં સ્નાન કરવાને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે સ્નાન કરી પછી એટલે તેણે પોતાના સર્વ બંધુસહિત કુટુંબને સ્વર્ગમાં બોલ્યું ને તે સૌની સાથે રહ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ ન હોત તો તે રાજ્ય કરત ને તેની પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેસત. પાંડુને ગાદી મળી (એણે કબજે કર્યો) એટલે એનો પુત્ર હસ્તદેવ કહેવાયો એ કોડો નીકળ્યો, અંધપુત્ર અદેખો થયો, એણે હસ્તદેવને દુઃખ દીધું, હસ્તદેવે સાખ્યું, પણ અંતે એ એક સગાની સહાયથી સામો થયો, મોટું યુદ્ધ થયું, મોટો સંહાર થયો, અંધપુત્ર હાર્યો ને પાંડુપુત્ર જીત્યો. એ રાજગાદીએ બેઠો. એણે રડતા રાજ્ય કર્યું. પછી બાઈના દીકરાના દીકરાને ગાદી સોંપી તે ત્યાગી થયો. હિમાળે ગયો ને હિમ થયો! એ પ્રમાણે મહાભારતમાં કથન છે. ગુજરાતના લોક કહે છે કે-મહાભારત કામ છે. પાંડવ કૌરવનું જુદું, વિદુરજીની બાજુ, ધૃતરાષ્ટ્ર આપળો, પાંડુ રાજ, કુન્તી માતા; બીખપિતામહ ને દ્રોણાચાર્ય કૌરવમાં રહી પાંડવની જે ઇચ્છતા. ધર-મરાળ (સત્યવાદી), બીમ બળીઓ (ને હસ.મણી), અર્જુન બાણાવળી, કરણ બાણાવળી ને સવારનું નામ, સહદેવ ભેંશી, નકુળ વરણાગીઓ, દુર્યોધન કપડી, ગદો-રગચ્છ બીમને છાકરી, અભિમન્યુનો ચકાવો, બિચારી જનરા, દ્રૌપદી સતી, બાપડા પાંડવ, પાંડવ જીત્યા ને કૌરવ હાર્યા, અશ્વમેધ જગન, બજ્રબાહન, પાંડવ હિમાળે ગળવા ગયા.

પણ સમજવાનું આમ છે કે કોડો રાજ વનમાં મરી ગયા ને તેના દીકરા કાકાને ત્યાં ઉછર્યા મટિ બાપડા કહેવાયા ને લોકે વહાલ દેખાડયું એઓ વિદ્યા બપ્પા ને સદ્ગુણથી પ્રકાશ્યા. કૌરવ દ્રેષી ને ધાતક થયા. પાંડવોએ વિવેક રાખી રંધું સહન કર્યું એઓએ પરમાત્માનાં નિશા દેખાડી માન પ્રાપ્ત કર્યું ને મોટા રાજ્ય સંધે સંબંધ રીધો. સ્થિતિ તથા સદ્ગુણથી પોતાના રાજ્યના લોકને વશ કરી અને વિદ્યાબળે પર રાજ્યના લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી પાંડવો પ્રતાપી થયા કૌરવ બીંચા પાંડવોએ અડધુ રાજ્ય ભોગવ્યું, પણ વળી કૌરવોએ કપટ કરી તેઓને છુટી લીધા પાંડવોએ વિવેક ન ચૂક્યો. દુઃખ સહન કરીધું. એક સમર્થ સંબંધીએ કહ્યું કે એટલો અતિવિવેક શું રાખો છો? નંસારમાં રહેવું છે કે રજવળું છે? તમારે તો કંઈ નહિ પણ કુટુંબનું કંઈ વિચાર્યો કે? જોડો, હણ-તાને હણો. વિવેકીએ કહ્યું તમે સહાય રહો તો અમે

યુદ્ધ કરીએ. પછી તેઓએ યુદ્ધ દીધું તે મિત્રે વિવેકી ને અડીવળાની-આવિવેકી જુદા દેખાડીને જતાડયો. નંસારમાં કાંઈ પણ પ્રકારે સ્વાર્થ પરાર્થ પરમાર્થ સાવવો એ બાધ તેણે લોકને આપ્યો અને વ્યાસે તે અમુલ્ય વાણી સર્વકાળના જનને મટિ ગ્રંથમાં સદા સતેજ રાખી વિવેકી યુધિષ્ઠિરને ધણી વારે પણ સંસારી કૃપણ મળ્યો ને એની સહાયતાથી તેણે રાજ્ય કર્યું ને રાક ચલાવ્યો ને પછી તે પોતાનો ખરો વિવેક સતેજ કરી સ્વર્ગમાં વિરાજ્યો.

યુધિષ્ઠિર રાજ હતો, પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નહોતી. અર્જુન બીમ સરખા તેને બાઈઓ ન હોત તો તે પ્રભુનું રક્ષણ કરી શકત નહિ ને સારો રાજ કહેવાત નહિ. તે કેવળ સદૃશ ન્યાયાધીશનું કામ ચચારિયત કરી શકે તેવો હતો તે યુદ્ધવિદ્યા બળવો ને બંદી સારી વાપરી શકતો. તોપણ અનભ્યાસને બાંધે તે રક્ષમા મોટા યોદ્ધાઓની સામા ધૈર્ય રાખી શકતો નહિ. તેણે બીભ્રમોની બંધમાં રહી યુદ્ધ કર્યું હતું ને સત્યન માર્યો હતો તોપણ તેને બચકીત ને પાછા પગલાં કરનારો યોદ્ધો કહ્યા વિના ચાલે નહિ. તેનો મોટો સદ્ગુણ ધર્મવિવેક હતો. તેને વડીલનું માન રાખતા-વડીલનું મન ન દુભાય તેવું આચરણ કરતા પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત ઘૂત રમી સર્વસ્વ બાંધું ને દ્રૌપદીની જુડી કરા કરાવી એ તેવું ધાડું ધૈર્ય હતું. અશ્વત્થામાના પ્રસંગમાં તેણે 'નરો વા કુંજરો વા' એવું સંશયયુક્ત બાધણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે ને ત્રિશૂળને ત્યાં કેક બ્રાહ્મણ એવું નામ રાખ્યું હતું ને બીજે થોડેક પ્રસંગે તેણે યુક્તિવાળા આચરણ કર્યો હતા તોપણ તે મોટો સત્યવાદી હતો તે ક્ષમાશીલ, સમાનચિત્ત રાખનારો, હેતાળ, ક્ષોદા ને ધોતાળ હતો. તેના અવ્યવસ્થિત ધોતાળપણા ઉપરથી 'ધરમરાજ-નો ગોળ' એ કહેવત ચાલે છે. તેણે કેટલેક પ્રસંગે અભિમાન, ક્રોધ જણાવ્યા છે તોપણ તે વેદશાસ્ત્ર બણેલો ધર્મિક સાધુપુરુષ હતો ને એ રૂપેજ તેનો યશ અમર છે. તે બ્રાહ્મણનો પૂજક ન કંપકુમ રાજ હતો.

બીમ, મહાબળવાન, ઉદ્ધત, સાહસિક ને પરાક્રમી યોદ્ધો હતો. તે ધનુષબાણ સાથે પણ ધૂમતો તોપણ ગદા પોતાની કહેવડાવતો. તે અતિ ક્રોધી તેમ ભોળો ને અતિઆહારી તેમ બળીઓ હતો. રાક્ષસ, મહાં એઓને બીમજ પુરો પડે. કીચકની જે દુર્દશા કરી અને દુઃશાસનની છાતી ઉપર ચઢી બેસી તેવું લોહી પીધું ને પોતાને મોટું લગેડયું એ દેખાવ બચાનક ને ત્રાસદાયક હતો. પણ ધન્ય છે બીમને કે તે એટલો

હમ ક્રોધી છતાં તેણે કોઈ દિવસે, રે દ્રૌપદીના અસહ્ય પ્રસંગમાં પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લેશ ઉલ્લંઘન કરી નહોતી. તેણે બાઈઓની, કુતીની ને દ્રૌપદીની અગોચર સેવા કરી હતી. તે તેછડા ને મેણાં મારનારો ને મરકારો હતો. તે પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો ને તેણે તે વિષે ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તે સંસારવ્યવહારના કામમાં ઝાઝા ભણીતો નહોતો તેથી તે તેમાં વિચિત્ર-પણું બતાવતો ને તેથી હસતું આવતું ને આનંદ પણ તેની કથા શ્રોતાને હસાવે છે.

અર્જુન, યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ, રણયુત્તર, ધીર, વિજયી ને પ્રતાપી યોદ્ધા હતો. તેમ ગૌઆજ્ઞા પ્રતિપાળ ને પ્રતિજ્ઞા-પાળનાર સત્યવાદી મતસ્થવીર પણ હતો. તેને પોતાના મોટા બાઈની કેટલીક દોહડાછી વર્તણૂક ગમતી નહોતી તોપણ તે નિરંતર મર્યાદાશીલજન રહ્યો હતો. ધણીકરીને તે પોતાના યુદ્ધવિષયમાળ મગ્ન રહેતો, પણ તે સંસારવિષયમાં અભણ નહોતો. તે વડાઈમાં શત્રુનાશ ને યંચળ વૃત્તિનો નહિ પણ કરેલ પુરુષ હતો: ને કરેલ હતો તેથી તે કામ કરવે ધીમો નહોતો પણ ધણીજ ચાલાક હતો. તે બંને હાથે બાણ મારી શકતો તે ઉપરથી તે સવ્યસાચી કહેવાયો છે. તે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા ભણતો તોપણ ધનુર્વિદ્યા તેણે પોતાની કહેવડાવી છે. અર્જુન મીઠો નહોતો પણ સ્પષ્ટવક્તા હતો અને યોધા છતે ક્રોધજન હૃદયનો હતો. રણમાં ઉભા રહી સંબંધીના ધાતનો વિચાર કરતાં તેણે મોહવશ થઈ યુદ્ધ ન કરતું એવું ઉચ્છયું એ જો ખરું હતું તો તેના યોદ્ધાપણને દોષ લાગન લાગે છે. એણે અનેક યુદ્ધો કરેલા-દેવતાઓ સાથે કરેલા ને એ ક્ષત્રિ-ધર્મથી ભણનારો તે સહજ મોહવશ થઈ રહ્યો ને કૃષ્ણના યોધાથી સાવધ થયો એ વિસ્મય વાર્તા છે. તેના ક્રોધજન હૃદયમાં વહાલા શુરુ દ્રોણ ને ભીષ્મપિતામહ એઓને માટે તેને બહુ લાગ્યું હશેજ, પણ તરતજ તે વિચાર તેણે કાઢી નાખ્યો હતો. પણ કૃષ્ણનો યોધા આગળ પાડવાને બીસે અર્જુનને મૂર્છિત થયો એમ અતિ-શયોક્તિ કરી હશે. તેણે કૃષ્ણની સહાયતાથી કેટલાક જય મેળવ્યા હતા, પણ ઘણાખરા જય તો તેણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા. વિલાસી ક્ષત્રિરૂપે તે ઘણીક પ્રેમી સ્ત્રીઓનો ભોગ ને નૃત્યસંગીતમાં કુશળ હતો.

કૃષ્ણ એ મહાપુરુષ પ્રપંચવીર હતો. મહાભળીઆ સમુદ્ધિસાધનથી અનુકૂળ ને પ્રપંચી કૌરવની સામા એકલા અર્જુન ભીમ કેમ કરી ટકી શકે તેવા નહોતા. કૃષ્ણ વિરાટને ત્યાં મળેલા રાત્રીઓને સમજાવ્યા ને બીજાઓને પણ સહાયમાં રાખ્યા, યુદ્ધમાં અર્જુન

ભીમને યુદ્ધિઓ દેખાડાવી ને પાંડવને જય અપાવ્યો એ તેનો પ્રપંચ વિજય છે. તેણે જરાસંધને ભીમ પાસે મરાવ્યો, કાળયવનના લાયથી મથુરાનું રાજ્ય દ્વારિકામાં આપ્યું ને તેને મુચકુન્દના કૌશાલિમાં બળવ્યો, પોતાના બાઈ બળરામને ન્યારે ત્યારે આહુત્યવળું સમજાવી પોતાનું ધાર્યું કર્યું, યાદવોને પરસ્પર લડાવ્યા ને મરાવ્યા, ઇત્યાદિ પ્રસંગ તેના પ્રપંચના દાખ-લાઓ છે. તેણે કંસ, નરકાસુર, શાલ્વ, વગેરેને માર્યા ને બાણાસુરનો મદ ઉતાર્યો એ તેના યોદ્ધારૂપે જય છે. તેણે પોતાના ને લોકના વેરી શત્રુઓને મારી સગાં-સંબંધીઓના પ્રપંચી શત્રુઓને નાંચે પોતાના મદમાતા યાદવોનો સંહાર કરાવી તે કાળને અનુકૂળ એવા ધર્મ-ન્યાય-વિવેકની સ્થાપના કીધી એ ઉપરથી અને તેણે પોતાને કોઈ પ્રદેશનો રાજા કહેવડાવ્યો નથી (કહેવડાવત તો તેને કોઈ ગાંઠત નહિ) તેથી તે મોટા પદોપકારી ને નિર્બોધી મનાય છે. જય મેળવવા પછી ધર્મે કે અધર્મે એ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે શત્રુવંશી પણ ગોવાળની સ્થિતિમાં ઉછરી, મુંગારમાં, રણમાં, ધર્મજ્ઞાનમાં પ્રપંચવિલાસી કહેવડાવી કાળના તીરમાં મુદ્દરોનથી વિરોધ તીક્ષ્ણતા ભેઈ વિસ્મય પામી કાળને સાધ્યો-તે પ્રશ્નપદને પામ્યો ને પ્રપંચમાં પ્રેમે પુલ્યો.

દ્રૌપદી રાજપુત્રી ને રાજપત્ની હતી એટલે તે હથા વિવેકમાં પોતાની ભંતનો ખારીલો ને હડીલો સ્વભાવ દાખી રાખતી. તેનો સ્વભાવ રિસાળ ને છણકો કરવાનો ખરો, પણ પ્રસંગ વટયો કે પછી તેમાંનું કંઈ નહિ તેને યુધિષ્ઠિરની વૃત્તિ સમૂળજી ગમતી નહોતી. તેને વનવાસ કરવો પાલવ્યો નથી. તોપણ તેણે વિવેક ઊડી ખતિઓને મેણાં માર્યા નથી. તે બળિએલ નહોતી, તે સ્વયંવરસભામાં 'હું તો સૂતપુત્ર સાથે નહિ પરણું, એમ બોલી હતી. તેણે કોયે લારઈ કૌરવની સભામાં બીખાદિકને નિર્ભયપણે પ્રશ્ન કર્યા હતા અને કીચક વળગવા આવ્યો તેને હડસેલી મૂક્યો હતો એ તેનામાં પુરુષશૌર્ય હતું. એ સીતાની જેટ રજ્યા કરે તેવી નહોતી, પણ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહી સદા પ્રસન્ન રહેતી. તે કરેલ, પાકી, સાવચ, સંકટ આવ્યું તો ન ગભરાતાં બંને તેટલો ઉપાય કરે તેવી અને બચ-હારમાં ભણીતી હતી. તેણે અર્જુનને પ્રેમથી વર્ષો હતા, પણ પછી પાંચેની સ્ત્રી દાખલ તેણે પાંચેને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા-તે કૃષ્ણને પ્રેમવિવેકે ભેટી ને તે સહાય રહેતો તેને માટે તેનો ઉપકાર માનતી.

દુર્યોધન શૌર્ય ને યુદ્ધિવંડે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો. તે આમદી ને યુદ્ધિમાન પુરુષ, સમર્થ

પોણે ને સત્તાકીર્તિનો હોસીલો રાજ હોતો, પણ આપવિના સંકલ ને ડહા ને સદ્ગુણી પાડવ ઉપર હોડનું વહાલ હોવાથી ને યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ્યપદ મળવાથી દુર્યોધનનામાં મનસ બરાથો ને પછી વેળુદિએ તેણે તેજોને પળવ્યા; અને મોટું યુદ્ધ કરી પોતાના રાજ્યનો અંત આણ્યો. વેર તે દુર્યોધનનુંજ. તેના સૈન્યમાં કૃષ્ણ એવો કોઈ નહોતો તેથીજ તેની હાર થઈ. તેણે વેર લેવાની ખુમારીમાં રાજ્યકારભાર કરવો મૂકી દઈ તે હર્ષને સોંપ્યો હતો. રાજસૂયજનને પ્રસંગે પાડવાએ પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ડામથી ખાજવામાં ઓછ રાખી નહોતો તો તે પછી યુદ્ધવિના બીજો કોઈ પ્રસંગ પોતાના વેરને માર્ગ આપે? બીજમ ને દ્રોણસરખાએ જોને કળવ્યો, માખાં ને નારદાદિ ઋષિએ પીંગળાઓ તે રાજપુત્રે પોતાનો મમત અંતઃકર્મી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો તંના વિવેક ઉપર જ્ય છે, પણ એ જ્ય પોતાની કરેલી હાલુથી નિષ્ઠ થયો છે. આપવહાઈ, કુસાર, રાજપણાની મોટાઈ, ઉદ્ધતાઈ અને વેરથી ઉપજ થયેલા સંઘળા દુર્યોધો તેનામા હતા. યુદ્ધનું મૂળ બીમદુર્યોધનનું જીવજ, તેમાં એકમાં માંસ રનાયુવાળું બળ વિરોધ ને બીજામાં અપળતા અતુશઈનું બળ વિરોધ હતું, પણ બીજામાં કપટ ઉમેરાયું ને દુર્યોધન પડ્યો!

બીજમપિતામહ ઉદાર હતો-તેણે પિતાની ઇચ્છા પુરી પાડવાને માટે પોતાને ન પરણ્યું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાજ ઉપરથી હક્ક ઉઠાવી લીધો, સાવકા બાઈ-ઓની ને તેના પુત્રોની સંભાળ લીધી તે રાજ્યકાર-ભાર કરેલો. તે મહાવીર ને મહાશૂર, રણપરિત ને રણરૂંઝ રાખનારો હતો. તે સમર્થ વિદ્વાન ને રાજ-નાતિકુશલ હતો. તે દુર્યોધન દુઃશાસનની વર્તણૂકને ધિક્કારતો, પણ કૃતરાદ્રનું માન રાખવાને ને પોતાનું માનજંજ થયું ન જોવાને તે પોતાની સત્તા વિનાની ને વજ્રવથ એવી સ્થિતિમા સંકોડાઈ રહ્યો હતો—સભામા તેણે દુર્યોધન હર્ષને કપકો આપવામાં બાકી રાખી નથી. તે એક સ્ત્રીવિષય વિના બીજા ખયામાં મોટા બુદ્ધભવી, પુરુષપરીક્ષક ને વિદ્યાસદ્ગુણ ઉપર કંઠલા પ્રેમથી ભઈ પ્રસન્ન રહેનારો હતો. અતિરક્ક હતો યુદ્ધમાં તરણની પેઠે પૂરગો હતો. બાણશૈલ્યા ઉપર પડી રહી નારદાદિ ઋષિમંડળમાં યુધિષ્ઠિરને અનેક ધર્મ સમજાવ્યા હતા. તેણે અર્જુનને ગજરાવી કૃષ્ણની પાસે થક હંચકાવી પ્રતિજ્ઞા સુઠાવી હતી ને પોતે પ્રસંગ વિચારી પોતાની અર્જુન સામા યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા મૂકી હતી. તેણે કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી

નથી. અક્ષયશય વાપરવામાં તે અર્જુન કરતાં વિશેષ ઉજવળ ચરાસવી હતો એમ કહીએ તો આવે ને પ્રશ્નવિ-લામા તો ઋષિ એવો હતો.

દ્રોણ બ્રહ્મવિદ્યામાં તેવાજ ક્ષાત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતો. દરિદ્રી પણ વિદ્વાન ને સદ્ગુણી બ્રાહ્મણ પોતાના ગુરુબાઈ દ્રુપદના કહેવા ઉપરથી તેને મળવા ગયો ને અપમાન પામ્યો. વેર લેવાને તે હસ્તિનાપુર ગયો—રાજપુત્રોને વિદ્યા દેખાડી-પાઠખામાં બેસી બીજમને મળ્યો ને રાજપુત્રોનો શિક્ષક થયો. ગુરુદક્ષિણામાં તેણે અર્જુનની પાસે દ્રુપદને માગ્યો. અર્જુન તેને બન્દી કરી લઈ આવ્યો. દ્રોણે ક્ષામા કરી અડધું રાજ્ય રાખી અડધું દ્રુપદને પાછું આપ્યું. એ ઉપરથી દ્રોણને સ્વભાવ સમજ લેવાય છે તેને અર્જુન ઉપર ધણેજ પ્રેમ હતો—અર્જુન ન હોય તો યુધિષ્ઠિરને બન્દી કરે એકું કહી અર્જુનને પોતાની સામા આવવો ખસેડયો હતો. તેણે યુદ્ધમા ધણી ચાતુરી દેખાડી હતી. ભોળો બ્રાહ્મણ પોતાના ચિરંજીવ દીકરાનું અકસ્માન્ મરણ સાંભળી ગજારયો, સત્યવાદી યુધિષ્ઠિરને ખબર ગયો ત્યાં કપટ થયું ને તેણે સત્ય માન્યું! મહાપુરુષ રાજ મૂકી સમાધિ લઈ ઉઘો બેસ્યો! દ્રોણ રાજપુરોહિત, શિક્ષક, કૌશલસભામાં એક વિદ્વાન મંત્રી ને કૌશલ સેનાનો સેના-પતિ હતો ને યુદ્ધમાં તરણની પેઠે ઉછળતો. તે આશ્વિ-તરુપે કેટલીક વાતે ઓશિઆળા જેવો હતો, પણ પાંડવના જ્ય ઇચ્છતા કૌશલને લણુહરામી થયો નથી.

કણ એ સુદર તેજસ્વી પણ અવ્યવસ્થ સ્થિતિમાં હોય તેવો પુરુષ હતો. તે પાંડવ કૌશલના કુળમોટ-પના નેજમા અંબઈ ઇંઝરાતો ને ઉચી સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યાસદ્ગુણ વધારતો. તેણે ગાડી હાંકનારને ત્યાં ઉછરી વિદ્યાળળે દુર્યોધનનો મિત્ર થઈ તેની વતીનું રાજ્ય કયું ન જો દહાડા સમોવડીઆરપે અર્જુનની સામા યુદ્ધ કયું એ તેના વિદ્યાળળ તથા સદ્ગુણના જ્ય છે. તે ‘મોટા બાણાવળી,’ ‘મોટા દાતા,’ ‘સવારનું નામ’ કહેવાય છે. તેનું રથચક ગડાયું ને તે અટકયો કે બાણો થયો તે પ્રતિકળ જોજ આડા પડવાથી કળ્યો નહિ પણ રંગી કહેવાયો. કણે તેને ભમાવ્યો પણ તે ન ભમ્યો—કૌશલને નજ છોડયો એ તેના સદ્ગુણ-વિવેક છે. તેણે કૌશલના મંત્રીરૂપે પાંડવની વિરુદ્ધ નેટલું આવરણ કરેલું તે દુર્યુજ કહેવાય છે ને તેણે ઉચી સ્થિતિના કહેવડાવવાને—ઉચી સ્થિતિના ક્ષાજ લેવાને નેટલું કીધેલું તે ઉચ પુરુષની કીર્તિને કલંક લગાડતું નથી. તે વડાઈખોર, નહોટો, અસિમાની તેમ વિવેકી, આગ્રહી, હઘમી, વિલાસી, રણરંગીલો મહેશ્વ રાજ હતો.

૨૧. ઇલિયડનો સાર.

ટ્રોય નગરના પ્રાથમ રાજાને જે સ્ત્રી હતી અને એગ્નેથી તેને પચાસ છોકરા થયા હતા. તેમાં હેકયુબા એ નામે રાણીથી તેને ઓગણીસ હતા ને એમાં હેકટર વડો ને બીજા ચેરિસ હતા. એ ચેરિસના જન્મતા પહેલાં એની માને રવમ થયું હતુ કે મેં આંસિ જાણ્યો ને તેની જવાબા આખા નગર ઉપર ફરી વળી. એ ઉપરથી ચેરિસ જન્મ્યા પછી તેને એક પડાંડ ઉપર મૂકી આવ્યા હતા. અહીં એક બરવાડે તેને ઉછેરી મોટા કર્યો હતા. બરવાડની રિથતિમાં તેણે એક પ્રસંગે ત્રણ દેવીનો દંટો ચૂકવ્યો હતો. એ વાત આવી જ કે એક વખત એક દેહાણે જ્ઞાનો (ઇન્દ્રાણી), વીનસ (કામદેવની મા), ને મિનર્વા (સરસ્વતી) એ ત્રણ બેઠાં હતા ત્યાં એક સોનેરી કૂળ પડયું ને તેના ઉપર લખેલું કે જે સૌથી ખૂબસુરત હોય તે તે લે. એ ત્રણ દેવીઓ ચેરિસ બરવાડ પાસે ગઈ જ્ઞાનોએ કહ્યું કે મને જો એ કૂળ આપીરા તો હું તને એશિયાખંડનું રાજ્ય આપીરા. મિનર્વાએ કહ્યું કે હું ખુદમા તારી કીર્તિ વધારીરા, ને વીનસે કહ્યું કે હુનિયામા જે ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત બેસી હશે તે તારી સ્ત્રી થશે. ચેરિસે વીનસને કૂળ આપ્યું, ને એ ઉપરથી પછી જે ઘણી કાંધા-ચમાન થઈ. કેટલેક કાળે ચેરિસે પોતાના ખરાં માળખા બદલા ને પ્રાથમ રાજાએ તેને પોતાને ત્યાં તેડી લીધો. કેટલાક વર્ષ પછી તે ગ્રીસ દેશ જોવા ગયો ને ત્યાં રપાટાં સંસ્થાનના મેનેલેઅસ રાજાએ તેને મેમાન તરીકે રાખ્યો. અહીં તે હેલન નામે રાણી જે ઘણીજ ખૂબસુરત હતી તેના ઉપર આશક પડ્યો ને પછી તેને લઈને ટ્રોય નાસી આવ્યો. પછી તે હેલન, ચેરિસની સ્ત્રીદાખલ રાજકુટુંબમા રહી હતી.

મેનેલેઅસે કોયે બરાઈ ટ્રોય જઈ લઈને પોતાની સ્ત્રી પાછી આણવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે ગ્રીસ દેશના ધણીખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓની સહાયતા માગી. ચેરિસ હેલનને લઈ ગયો તેથી એકલા રપાટાં સંસ્થાનના રાજાનું અપમાન નથી થયું પણ એક જાત કુળના સર્વ રાજાઓનું સામંતું અપમાન થયું. એક સંસ્થાનનું નહિ પણ દેશનું અપમાન થયું એમ જાણી ધણીખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓ એક સંપ કરી પોતપોતાના સૈન્ય લઈને ખારસે વહાણ લઈ ટ્રોયને કિનારે આવ્યા. અહીં મેસિનેઈ એ સંસ્થાનનો રાજા એગ્રેમેનન જે મેનેલેઅસનો ભાઈ થતો તેને સૌએ સહજ સૈન્યનો અધિપતિ ઠેરવ્યો હતો. ફિથિઆટિસ સંસ્થાનનો એડિલીઅ, સેલે-

મિસનો એલકસ, લોકિનો એલકસ, ઈથેકાનો યુલિ-સીઅ, આર્ગોસનો ડોરોમિટઅ, પિડોસનો નેસ્ટર, ઇત્યાદિ રાજાઓ એગ્રેમેનનના ઉપરીપણ તણે મોટા યોધાએ હતા.

ટ્રોયના સૈન્યમાં રાજપુત્ર હેકટર, ઇનિયસ નામે સર-દાર, સારપિડન નામે બિસિયાનો રાજા, ઝિલિયાનો પેડેરસ રાજા, ઇત્યાદિ હતા. એઓ સામા થયા છતાં ગ્રીક લોકે ટ્રોયને વેશે ઘાલ્યો હતો.

ખોરાક ખૂટી જવાથી ગ્રીકસોમા થોડુંક સૈન્ય ટ્રોયના ઘેરામા રાખી ખેતી કરવાના અને નગરે લૂટવાના કા-મમા રોકાવા રહેતા હતા. નવ વર્ષ પુરાં થયા હતાં, પણ તેઓ ટ્રોયની છત ફરી રાક્યા નહોતા.

દશમે વર્ષે ગ્રીકસૈન્યમા મરડી ચાલી અને એગ્રેમેનન એડિલીઅ એ બેની વચમાં કસલ લેવા ગયો. એ પ્રસંગથી આરંભ કરીને હોમર નામે ગ્રીક કવીશર ઇલિયડ પુરાણ રચ્યું છે.

સર્ગ ૧૯૦.

ટ્રોયના રાજ્યના એક ગામમા સર્ચનું એક દહેરું હતું ને ત્યાંના પુલ્લરીની દીકરીને ગ્રીક લોક પકડી લાવ્યા હતા ને એને એગ્રેમેનનને રાખી હતી. દુ:ખી થયેલા પુલ્લરી એગ્રેમેનનની પાસે આવી બોલ્યો કે હું સર્ચનો કપાસક છઉં, તને આશીર્વાદ હઉં છઉં કે તારા મનોરથ પાર પડે, પણ વિનંતી કર છઉં કે મારી એકની એક દીકરીને તે રાખી છે તે કૃપાળુ થઈ મને પાછો આપ-હું ધરડો છઉં, મારી દયા જાણુ, એ દીકરીના છટકારાના બદલામા આ નાણું ભેટ કર છઉં તે લે.

બીજા સૌ મોટા સાદ કાઠી બોલ્યા કે વજ્ર પુલ્લરીનું માન રાખી તેને તેની દીકરી પાછી આપના. તેઈએ ને તે જે મોટી ભેટ કરે છે તે લેવી. એ બોલતું એગ્રેમેનનને ન ગયું ને એણે પુલ્લરીને કહાડી મૂકતાં આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કર્યો. “પુલ્લરી, તું આઢીથી ભ, રસળ નહિ, ફરીથી તારું મોહું ન દેખડાવતો; તારા દેવનો આ સોનાનો દંડ ને કેરાબંધ તને કંઈ કામ લાગવાના નથી; તારી દીકરી ધરડી થઈ મને નિકપયોગી થશે ને દાસીરૂપે મારી સૈન્ય સજ કરતી થશે ત્યાસુધી તો હું તેનો છટકારો કરનાર નથી-જા, મને આકળો ન કર, માથેરા ક્ષેમ વેર જઈ પહોંચ.”

એ કઠોર વચન સાંભળી તે પુલ્લરી નિરાશ થઈ પાછો વળ્યો ને સમુદ્રતીરે લેવા રહી તેણે સર્ચની પ્રાર્થના કરી,

સર્વે ભક્તો દુઃખ ભેદી બીઠના ઉપર કાપ કર્યો ને નવ દહાડા મરદી ચાલી તેમાં ધણાંક માણસો ને પશુઓ મરણ પામ્યાં.

દશમે દહાડે દેવી ભૂતો ને બીઠના જય ભેવાને ઇચ્છતી હતી તેની પ્રિયભાષી એકિલીએ સર્વે બીઠને એકઠા કર્યા ને તે એગ્રેમેન્ટન પ્રતિ બોલ્યા કે “સરદાર, હવે આપણે પાછા આપણે દેશ જવું એ વધારે સારું છે, કેમકે મરદી એમની થતી નથી ને જરૂરના રક્ષા હંમે તેટલા પશુ દ્રોણ જીવવાને બચવાના નથી. પણ વાદ આપણે જોઈએ બોલાવીને આ કાપ થવાનું કારણ પૂછીએ ને બિલિદાન આપી દેવને સંતોષીએ.” તરતજ ભૂત બચિયતો જલ્પનાર કેલકાસ વચ્ચે જોઈ દેવે યદ્ય યોલ્યો, કે “હું સર્વના કાપનું કારણ કહેવાને તૈયાર છું, પણ એ કહેતાં એગ્રેમેન્ટ ને આગ્રહી લોકનું મોટું રાજ્ય કહે છે ને એ અહીં સમજાવી બીઠના સરદાર છ તેને મહું લાગશે, ને કહેલો રાજ્ય કદાપિ તરત કોઈ નહિ કરે તોપણ તે મનમાં આંક વાળી રાખી વેર લેશે ત્યારેજ કંપરી; મને હું એ આજે રક્ષણ કરવાનું આજે શે-વચન આપે તો હું બોલું.”

એકિલીએ કહ્યું કે “આજ ઉપર પુરા વિશ્વાસ રાખીને સુખે બોલ. મારામાં પ્રાણ છે ત્યાંજથી તો કઈ ગ્રીક તારા ઉપર હાથ નહિ કરી શકે.” પછી જોઈ બોલ્યા કે “બીજા કોઈ અપરાધથી નહિ પણ પુનરીની દીકરીને આપણે છટકારો નથી કરતા તેથી સર્વ કાપ્યો છે—મટિ તે એકરીને તેના બાપને આપી દેવી ભેદીએ.”

એ સાંભળી એગ્રેમેન્ટન હોવા યદ્ય પ્રચંડ ક્રોધ કરી બોલ્યા “આ કાળજી, હું કોઈ દહાડે મારા માટે સારું બોલ્યોજ નથી; હું નહંસીઓ નહેસ વચન કહાડવામાંજ આનંદ માને છે, બીઠને દુઃખ પડવાનું કારણ હું મનેજ ઠેરવે છું! મેં પેલીને ન આપી માટે? હું તેને મારી કિલ્ટેમનેજા રાણી કરતાં વધારે આહું છઉં પણ હું તેને તેના બાપને પાછી નથી આપતો એજ કારણથી આ ઉપાત થાય છે તો સૌના જીવ બચે તેમાં હું રાજ છઉં ને હું તેના છટકારા કરીશ, પણ હું તેના બદલામાં કોઈ બીજા મારે માટે તૈયાર કર કે હુંજ એકલો યુદ્ધમાં મળેલી લૂટમાંના મારા હિસ્સા વિનાનો ન રહું.”

પણ તેને એકિલીએ ઉત્તર વાળ્યો—“રે આ કુલિન પણ મોટા લોભા! ઉદાર મનના ગ્રીક તને શેમાથી હિસ્સો કાઢી આપશે? લૂટનો માલ તો વહેવાઈ રહ્યો છે ને વહેવાયલો પાછો એકઠો કરી ફરીથી વહેવવા એ ઘડા-

રત નથી. પણ હમણા તો તે છાકરીને પાછી આપ ને સર્વને સંતોષ, પછી જો ઈશ્વરની કૃપાથી આપણે દ્રોણને લઈશું તો અમે તને ત્રણગણા ને ચારગણા બદલો વાળી આપીશું.”

એગ્રેમેન્ટન બોલ્યો—“એકિલીઃ! હું તારી કમીઈ રમવા મૂકી દે, હું ન જાણતો કે હું કંઈ સમજતો નથી. હું તને મળેલા તારા હિસ્સાને ઉપભોગ કરે ને મને મળેલી તે મારે આપી દઈ બીજા કોઈને માટે વિમાર્યાં કરવું કે? હું તે છાકરીને પાછી આપી દઉં તેના બદલામાં ઉદાર મનના ગ્રીક મને પસંદ પડતી કોઈ બીજા આપે તો હીકજ છે, પણ તેઓ નહિ આપે તો હું જાતે જઈને તારી કે એનકસની કે યુલિસીઝની પકડી આણી રાખીશ ને તેથી વળી તમે સૌ મારા ઉપર ક્રોધે ભરાશો, પણ એ વાતનો વિચાર આપણે પછી કરીશું. હાલ તો તે છાકરીને વહાણ પર ચડાવી દઈએ—એનકસ કે આઈડોમેન્યુસ કે યુલિસીઝ તેની સાથે જઈ તેને તેના બાપને સોંપી આવે અથવા હું પોતે જ.”

એકિલીઃ ભવાં ચડાવી બોલ્યો—“હું પોતે બેઅદમ ને લોભ છે ત્યારે કીઓ ગ્રીક પુરુષીથી તારા હુકમ માગે તેને મહવા જરી ને રાત્ર સામા યુદ્ધ કરવા જશે? દ્રોજન લોકે મારે કંઈ બગાડયું છે ને તેથી હું તેઓની સામા લડવા આવ્યો છઉં એમ નથી; મેનેલેઅસની ખાતર ને હું રાજ થાય માટે અમે, આ બેશક્ષમ! અહીં આવ્યા હંમે. પણ હું નજીએ છે, રે ને મેં મહેનત કરી મેળવ્યું છે ને એ મને સર્વ ગ્રીકે આપ્યું છે તે હું મારી પાસેથી હરણ કરી જઈશ એમ બોલી હું મને ડરાવે છે કે? આગળ પડીને લડવામાં ને મહેનત કરવામાં ત્યારે હું, મારે વડે સૌને લૂટ મળે, તને અમે સરસ ને મોટા ભાગ આપીએ ને તે છતાં મને માત્ર ગમતા નાના ભાગ ઉપર જ્યારે હું દાઢ રાખે છે ને મારું અપમાન કરે છે તો હવે મારે અહીં ન રહેતા પાછું દેશ જવું એજ વધારે સારું છે—એકે તો ખરો પછી હું કેન્દ્રી રીતે દોલત એકઠી કરે છે તે.”

એગ્રેમેન્ટને સાચું કહ્યું કે તારે મન તને તેમ કહેવું હોય તો ઉતાવળો નહ; હું કંઈ તને રહેવાને કાલાવાશ નથી કરતો; અહીં બીજા ધણા છે તે મને માન આપે શોજ ને મારો ઈશ્વર ક્યાં ગયો છે? હું ને તારા સાથી તમારાં વહાણો લઈ દેશ જઈ સુખે રાજ્ય કરે. હું તારે કશી વાતમા ગણતોજ નથી. તારા ગુસ્સાની પણ દુઃકાર રાખતો નથી ને કહું છઉં કે ડરતો રહેજે. સાંભળ—સર્વ રૂઠો છે તેથી હું તે છાકરીને તો મારા વહાણમાં મારા મિત્રો સાથે વિદાય કરીશ, પણ તરતજ હું જાતે

તાજી તંબુમાં જઈને તારે બાજી આવેલી સુંદર ઊઝરીને ધસી લઈ આવીશ ને ત્યારે તને ખબર પડશે કે તારા કરતાં હું કેટલો વધારે બળીઓ છઠ્ઠું, ને પછી, જોઈ બીજા મારી બરાબરી કરવાને ને મારી સામા બોલવાને હિંમત કરતાં ડરો.

એ સાલળી એકિલીઝ રોકાતુર થઈ વિચાર કરે છે કે તરવાર કાઢી એગેમેનનને મારી નાખું કે ખામોશ ખાઈ ભઈ. તે ચાનમાંથી તરવાર કાઢે છે તેવામાં સરસ્વતીએ આવી પછવાડેથી તેના કેસ ઝાલ્યા એકિલીઝે પાછું ફરી જોયું તો તેણે દેવીને દીઠી (બીજા જોઈએ ન દીઠી) ને તે વિચિત્ર થયો. પછી દેવીએ તેને કહ્યું કે તું માફ માન ને તારો કોથ સમાવ, ને પછી તે અદર્શ થઈ. એકિલીઝે અદર્શ બહાર કાઢી તરવાર પાછી ચાનમાં ઘાલી ખૂંડ ઉપર હાથ રાખી દેખાઈથી વચન કહ્યા કે રે મલ્લખી! તારું મોહું કુતરાના નેડું કરડકણું છે, પણ ભાઈ હેયુ તો હરણના નેડું પોયું છે, રે તે કોઈ દહાડો સૈન્ય સાથે જઈ યુદ્ધ કરવાની અને શ્રીક યોદ્ધાઓ સાથે રહી છુપો હક્કો કરવાની હિંમત કરી છે? કાચર, તને મરણનું ભય લાગે છે! એ તો ખજી સારા ધંધો કે જે કોઈ તારી સાથે બોલે તેની પાસેથી શ્રમના બદલામાં મળેલું તેનું ડુંદૂબી લે! પણ હવે હું કહું છઉં ને આ મારા રાજ-હંડના રાખ થઈ પ્રતિજ્ઞા કરે છું કે જ્યારે હેઠરના મારથી લોહીલોહીઆણુ થયેલા શ્રીક સૌ તમે મારી સહાયતા લેવાને લાલાવાલા કરતા આવશે ને તે દહાડો આવશેજ તે વેળા હું તમારે કંઈજ સાંભળવાનો નથી અને ત્યારેજ કોમિ અકળાતો ને પશ્ચાત્તાપ કરતો એગેમેનન બોલશે કે બહાદુરમાં બહાદુર શ્રીકનું અપમાન હાથે મેં શું કરવા કર્યું?!

એ પ્રમાણે એકિલીઝ બોલ્યો ને પછી પોતાનો રાજ-હંડ ભોંય ઉપર પટ્ટી ભેરી ગયો. એગેમેનન પણ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ રહ્યો હતો. એ જોઈ નેસ્ટર ત્રણે વૃદ્ધ યોદ્ધાઓ લાપણુ કર્યું. “આ દેવતાઓ ખરેખર શ્રીક દેરાના ઉપર મોટી આકૃત આવવા માંડી છે! આ કળ્યાણની વાત બહુશે ત્યારે પ્રાયશ્ચ, તેના દીકરાઓ ને બીજા દ્રોણનો કેટલા બધા હરખાશે! તમે બંને મારા કરતા નાના છો, માફે કહ્યું માનો ને સમજી બન્યો. આજળ તમારા કરતાં વધારે બળીઓ મારી સલાહથી ચાલ્યા છે; રે તે તો એવા અજિત યોદ્ધા હતા કે તેઓની સામા લડવાની હમણાંના યોદ્ધાની તો હિંમતજ ન ચાલે. હું પણ તેઓની સાથે લડવા જતો ને મારી શક્તિ પ્રમાણે

લડ્યો છઉં. તેઓ મારી સલાહ લેતા ને માફે કહ્યું માનતા. એગેમેનન તું મોટો બળીઓ છે, પણ હવે તે ઊઝરીની વાત પડતી ચૂક-સચળા શ્રીકે મળી તેને આપી છે તો તેને રાખવા દે: અને આ એકિલીઝ! તું રાજની સાથે ન ચા, સમજ કે બીજા કીતિભાન રાજ-ઓમાં તને એકલાનેજ સૌ શ્રીક એગેમેનનના નેડુંબળ માન આપે છે. તારામાં શૌર્ય બળ વિશેષ છે ને તું દેવીથી ઉત્પન્ન થયો છે તેમ તે સત્તામાં વિશેષ છે, કેમકે તે ઘણા લોકના ઉપર રાજ્ય કરે છે. “આ એગેમેનન! તું તારો કોથ સમાવ, આ હું નેસ્ટર તને વિનંતી કરે છઉં કે એકિલીઝ જે આપણા શ્રીકનો યુદ્ધમાં સમર્થ કહીએ છે તેની ખાતર ડું તારી વેરણુકા કાઢી નાખ.”

એગેમેનન બોલ્યો-વૃદ્ધ પુરુષ તે ચયાન્યાય ને ચયાસત્ય સર્વ કહ્યું છે, પણ એને સૌના ઉપરી થઈ છે ને સૌને પોતાની આજ્ઞામાં રાખવા છે; એ તેની ઇચ્છાને કેટલાક નહિ પણ કમુલ કરે, પણ દેવતાઓએ તેને મોટો યોદ્ધા બનાવ્યો છે મદદ શું તેઓએ તેને બીજાને અપમાન આપવાનો હક્ક પણ આપ્યો છે?

તરતજ એકિલીઝ વચમાં બોલી ઊઠ્યા-રે મેં ચોચ કીધુ છે; તારી સધળીજ વાત ને કમુલ રાખું તો પછી હું કાચર જેવો કંઈજ પાણી નથી એવા માણસમાં ખરું કે? એ બીજાને સમજાવવાની વાત છે; મને શિખામણ ન દે; હું તારે કહ્યું હવે કરી માનનાર નથી. પણ સાંભળ બીજી વાત કહું છઉં ને એ વંડ તારા મનમાં કાંશી રાખને, એ ઊઝરીની ખાતર હવે હું તારી સાથે કે બીજા સાથે ટંટો કરનાર નથી, કેમકે તમેજ આપનાશ ને તમેજ પાછી લઈ લો છો, પણ મારાં વહાણમાંથી તમે બીજી કંઈ વસ્તુ લઈ જશો તો હું ગુસ્સે થઈશ. ને એગેમેનન તું જો આવીશ ને તેમાં શું શું છે તે બહુવાની તજવીજ કરીશ તો તરતજ હું મારા ભાલાની આસપાસ તારું કાણું લોહી વહેવું કરીશ.

પછી તે બે જણ ધુમરાએલા ને બખડતા ઊઠ્યા ને સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. એકિલીઝ ને તેનો મિત્ર પેટ્રોકલસ સાથીઓને લઈને પોતાના તંબુ તથા વહાણોમાં જઈ રહ્યા. એગેમેનનને પોતાના એક વહાણમાં પુલરીની દીકરીને તથા બલિદાન આપવાનાં પણ્યોને ચઢાવી યુલિસીઝ સાથે રવાને કર્યાં. પછી દેવતાઓને બલિદાન આપ્યાં ને એગેમેનન બે દૂતને એકિલીઝને તંબુએ પેલી ઊઝરીને તેડી આણવા મોકલ્યા. એઓ ત્યાં નાખુશીથી ગયા તો ખરા, પણ કહેવાની હિંમત ન ચાલેથી તટસ્થ ઉભા રહ્યા.

એકિલીઝ બોલ્યો-“તમે પવિત્ર ફૂલ છો, આવો તમે મારું કંઈ ખમાડ્યું નથી ને તમને હપકો આપવો ચોખ્ખો નથી. બાઈ પ્રેડેલસ! પેપીને કહે કે તે બહાર આવે ને સ્વંચાની સાથે ભય. પણ આ ફૂલ, તમે સક્ષી રહેલો-હું ફરીથી બોલું છું કે એકિલીઝ હારશે ને મારી સહાય મારગ આપશે તો દરમીયો હું તે આપનાર નથી.”

પછી ફૂલ તે ઊકરીને લઈને આવતા થયા. તે ઊકરીને જરૂં ગમ્યું નહોતું. એ વખત એકિલીઝ પોતાના સાથીઆથી દૂર ગઈ સમુદ્રતીરે એકાંત જઈ એંગમે-મને અપમાન કર્યું તેથી તે રડતો બેઠો ને હાથ લાખા કરી કરીને પેપીની માને દરજવા લાખ્યા એ ઉપરથી જેથી થેટિસ જે સમુદ્રમાં રહેતી હતી તે આવી ન પોતાના દીકરાને રડતો રાખી દુખનું કારણ પૂછવા લાગી એકિલીઝ અથેનિ સંકુ કહ્યું ને થેટિસે દિલારો દીસી કે પૂત, તારે જીવનર ફૂંકે છે પણ યશસ્વી છે એમ હું નહુતી, ખાન આવો તારે મોટું અપમાન થયું છે ને તું દુઃખી છે! ભોગ મારા કરમના કે મારે પેટ જન્મી તું દુઃખી થયો, પણ હવે અકબાઈશ નહિ; તું યુદ્ધમાં જઈશ નહિ ને એકના ઉપર દ્રવ્ય વગાડી કરશે છડે એક કેટલાંય થઈ ગયા છે ત્યાં દેવતાઓને લઈને ગયા છે તે ખારમું દહાડે આવશે એટલે હું તેને પંજા પડી લીનવીશ ને હું ધાર છું કે તે મારે માનશે ને રોજનને ભય અપાવી એકને તારી યુગામત કરતા કરશે.

એમ બોલી થેટિસ ગઈ ને એકિલીઝ હુમરાએલો પાછો પોતાના તંત્રમાં આવ્યો.

હવે યુલિસીઝ પેલો પુત્રની ભ્યાં રહેતો હતો તે બંદરે પહોંચ્યો. પ્રથમ સર્વને બલિદાન આપ્યું ને પછી પુત્રનીને તેની દીકરી પાછી આપી. એ પુત્રનીએ પણ બલિદાન આપ્યું ને યુલિસીઝ વંદરને મીઠગળાની આપી સંતોષ્યા બીજે દહાડે યુલિસીઝ બીજ વહાણમાં બેસી પાછો પોતાને મુકામે આવ્યો.

એકિલીઝ જે યુદ્ધ તથા ધામધૂમનો ધણીજ શોખી તે કોઈ મનુષ્યમાં જતો નહિ, પણ કદાચના કદાચ પોતાના વહાણમાં બેસી રહેતો.

ખારમે દહાડે થેટિસે જ્યુપીટરને (હદને) પોતાના દીકરાના દુઃખની સમજણ વાત કરી ને એકના પરાભવ કરવા માટે વિનંતી કરી જ્યુપીટરે સામળ્યાં લીધું, પણ બચારે થેટિસ ધણી કરચરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ કામ ભારે મઈ પડવાનું, કારણ કે ભૂતોને (ઇદ્રાબીને) એકના ધણીજ પણ છે તે કોઈ ભરાશે તે સર્વ દેવતાઓના દેવતા અને ગદેણા મારે છે ને ધમકાવે છે કે હું

રોજન લોકને યુદ્ધમાં સહાય કરું છું, પણ તું હવે વહેલી વહેલી અહાથી ભ, નહિ તો ભૂતો તને ભેશે. તારી હમ્મી છે તો હું નહીં રોજનને સહાય કરીશ. પછી થેટિસ ત્યાંથી બેઠીને પાછી સમુદ્રમાં ગઈ.

એટલે ભૂતો જ્યુપીટર પાસે આવીને બોલી-ઓ ભગ, વળી કીઆ દેવતા સાથે બેસીને વિચાર કર્યા? ધરી બહાર ગઈ કે મારાથી છાના વિચાર કરવા માંચાજ છેની? ને કોઈ દહાડે દીઠ બોલીને મારી સાથે વાત કરી નથી ને તું જે ને વિચાર કરે છે ને સંબંધી એક અક્ષર પણ મારી આગળ બોલતા નથી.

જ્યુપીટર બોલ્યો-અરે ભૂતો, તું મારી ધારણા નહુવાની આશા ન રાખ. તું મારી પ્રિયા છે, પણ તારાથી તે સમજ રાકારો નહિ. તારે જે ભણ્યું ધરિત દરો તે બીજે કોઈ દેવ અથવા મનુષ્ય નહુશે તેની પહેલા તું બળીશ તું મારી ધારણાસંબંધી પૂછપાછ ને તપાસ કરવાનું મૂકી દે.

મારી આપના ભૂતો બોલી-ઓ રાજ, અત્યાર જાનીમાં કોઈ દહાડો મે તને ધણું પૂછ્યું છે અથવા તારી છાની વાતો નહુવાની છાપી રીતે તજવીજ કરી છે? તારી હમ્મી પ્રમાણે તું તારે મુખે વિચાર કર્યા કરે; પણ મે સવારે થેટિસને તારી પાસે બેઠેલી જોઈ છે ને રખેને તેણે કંઈ તને સમવળ્યો હોય. એકિલીઝ ને માન આપવાનું ને એકના વહાણો ખાળી મૂકવાનું ને તેને રપટ વગત આપ્યું છે એવો મને વહેમ પડ્યો છે. જ્યુપીટર બોલ્યો-ઓ હડીલી સ્ત્રી! તું તો જે તે વાતમાં હંમેશા વહેમ આણુતારી છે, તારા વહેમમાથી હું પણ ઉગરતો નથી પણ કંઈ ચિતા નહિ તારાથી તારે ધણું કંઈજ થશે નહિ-ને મારા હુદયથી અળગી રહીશ ને એ તને વધારે કડકું લાગશે. પણ જે તને વહેમજ આવે છે તો ભ તે ખરુંજ છે, હા હા મારી તેમજ હમ્મી છે. બોલતી બંધ થઈ બેસ ને મારી આજ્ઞા પાળ: ભે મે પાસે આવી મારા અનિવાર હાથ તારા ઉપર મૂક્યા તો પછી કદી સમજા દેવતા તારે ઉપરાણું લઈ મારી સાથે થશે તોપણ તારે ને તેઓનું કંઈ વળતાર નથી.

એ પ્રમાણે જ્યુપીટરે ક્રોધ કર્યો ને ભૂતો આધીન રહેવામાં મન વાળી ચૂપ થઈ બેઠી, પણ જ્યુપીટરના મહામંદિરમાં દેવતાઓ ગટબટ કરવા લાગ્યા. વલ્કન (વિશ્વકર્મા) એજી લાપલ આપવા માંડ્યું કે “રોજ બેઠીને મનુષ્યના દરજ્યાને માટે જ્યુપીટર ભૂતો આમ લગ્યા કરશે તે આપણાથી તો નહિ સંખાય: ભોજન સમય વહી ગયા ને હવે ભોજનમાં કંઈ મજા પડવાની

નથી, પણ હું હવે મારી માને કહું છઉં કે તું ડાહી છે, મારા પિતાને સજી કર, નહિ તો વળી તે ફરીથી તને ધમકાવશે ને ભોજનને વિલેખ થશે.” એમ બોલી તેણે બે પાનાતું પ્યાલું પોતાની માને આપ્યું ને વળી બોલ્યો, માતા, તું ધીરી પડ, મનને માર, નહિ તો તે મારા દેખતા તને મારશે ને મારથી મુકાવવા અવાશે નહિ—એવેજ એક પ્રસંગે તેણે મને મારા પગ પકડીને ઠરાડી મહેલ્યો હતો.

એ સાક્ષી ભૂતોએ મોટું મલકાવ્યું ને પછી દીકરાનું આપણું પ્યાલું પીધું વલ્કને સઘળા દેવતાઓને અમૃત પાચુ ને હસાવી આનંદ આપ્યો.

પછી દેવતાઓ સોતે પોતપોતાને મંદિરે સવા ગયા ને જ્યુપીટર પણ પોતાની શેઠા કપર સૂતા ને ન્હોતો પણ તેની પાસે સૂતી.

સર્ગ રજો.

જ્યુપીટરે રાત્રન કર્યું, પણ તેને કાંઈ આવી નહિ, તેણે ગ્રીકનાં વહાણો બળી ન્યથે તેથી યોજના કરવા-સંબંધી વિચાર કર્યા કીધા ને પછી એગ્રેમેનનને સ્વપ્ન મોકલ્યું. એ ઉપરથી સવારે એગ્રેમેનનને વહેલાં જાગી વજરાજ સજી હતોને આજ્ઞા આપી કે સર્વ ગ્રીકને એકઠા મળી સભા ભરવાનું કહી આવો.

પ્રથમ તો સરદારો મળ્યા ને એગ્રેમેનન બોલ્યો—મિત્રો સાક્ષીઓ—સોતે હું કીધતો હતો ને નેસ્ટરના જેવી આકૃતિ તથા કાલિયાળા સ્વપ્નપ્રકૃતે મારા માથા ઉપર હભા રહીને મને કહ્યું કે ‘યોદ્ધા તારે માથે યુદ્ધનો ભાર છે ને તું સૂઈ શુ રહ્યો છે કે પણ હવે હું કહું છઉં તે સાક્ષી; હું જ્યુપીટરનો ફૂત છઉં, તે ભેંકે ધણો ફર છે તોપણ તેને તારી ધણી દયા આવે છે. તે તને આજ્ઞા આપે છે કે સર્વ લંબકેરી ગ્રીકને ટ્રોજન સામા યુદ્ધ કરવાને સજ કર, ટ્રોય જીતવાનો યશ તનેજ મળવાનો છે, કારણ કે ભૂતોએ કાલાવાલા કરી જ્યુપીટરનું મન મનાવ્યું છે ને એ ટ્રોજનના ઉપર કડવા છે; પણ તું એ સંકુ તારા વિચારમા રાખજે.” એમ બોલી તે આકાશમાં જાગી ગયો ને મારી કાંઈ પણ જાગી ગઈ મટિ હવે આપણે તજવીજ કરીને સૌ ગ્રીકને સમજાવવા જઈએ. નવ વર્ષ થયા છતાં ટ્રોય જીતાયું નથી તેથી આજનું આપણું કહેવું તેઓ તરતનું તરત માનશે એમ જણાવ નથી, તોપણ હું લાપણું કરીને તેઓની હઠા જાણી લઈશ—તેઓને આજ્ઞા કરીશ કે હવે ટ્રોય જીતવાની આજ્ઞા નથી માટે સૌ પાછા દેશ જવાની તૈયારી કરો; પણ તમે સૌ તેઓને સમજાવી અટકાવજો.

નેસ્ટર બોલ્યો—મિત્રો, સરદારો ને ગ્રીકને સલાહ આપનારાઓ ! જો કોઈ બીજાએ એવું સ્વપ્ન આપણી આગળ કહ્યું હોત તો આપણે તેને ખોટું ખનાવડતું માની તે સાક્ષીતાજ પાછા હડયા હોત, પણ સકળ સૈન્યમા જેને મોટું પદ ધારણ કર્યાનું અભિમાન છે તેણે જ્યારે તે ભેયુ છે ત્યારે આપણે, સૌ ગ્રીકને સમજાવવાની તજવીજ કરવી જઈએ.

પછી સૌ જાણે ને વહાણોમાથી ગ્રીકજન ઉતરીને એકઠા થવા લાગ્યા. એટલે બળભળાટ થઈ રહ્યો. કોઈ આમ બોલે ને કોઈ આમ બોલે. પછી મોટી સભા ભરાઈ ને એગ્રેમેનને આ રીતે કહ્યું—“ઓ મિત્રો, ગ્રીક સરદારો, માર્સના (યુદ્ધ દેવતાના) ભક્તો ! જ્યુપીટરે મને મોટા ગભરાટમાં નાખ્યો છે. તેણે મને કહ્યું હવે કે તું ટ્રોયની જીત કરી પાછો સ્વદેશ આવીશ, પણ તે નિર્દય હવે મને આજ્ઞા આપે છે કે તું પાછો દેશ ભ. કેટલી મારી અપકીર્તિ ! ધણીક ગ્રીકના પ્રાણ ગયા, નવ વર્ષનો શ્રમ મિથ્યા ગયો ને મારે અપયશ સાથે દેશમા જવું ! આટલા બધા ને આટલા શરા ગ્રીકે પોતાનાથી થોડા એવા ટ્રોજનોની સામા આટલા વર્ષ નિરર્થક યુદ્ધ કર્યું ને ટ્રોય જીત્યા વિના તેઓ અપયશ સાથે પાછા ઘેર આવ્યા એ કયા સાક્ષીતા આપણા વંશજોને કેટલું શરમાલું પડશે ! પણ શું કરીએ ? ભેંકે આપણે ગ્રીક, ટ્રોજન કરતા વચારે છેએ, પણ તેઓને ધણા શરવીર રાત્રોની સહાય છે ને બીજી હરકતો પણ ધણી છે તેથી આપણાથી ટ્રોય જીતાવાનું નથી ને તે વસ્તીવાળા નામાકિત નગરનો તારા કરવા એ પણ મને સાહે લાગવ નથી. નવ વર્ષ તો વહી ગયાં છે, આપણા વહાણના પાટીયાં સડી ગયા છે, દોરડાઓ ઉખળી ગયાં છે. આપણા ઘેરા છોકરા આપણી વાટ જોયાં કરતાં હશે. જે કામ સાહે આપણે આવ્યા તે થયું નથી ને થશે એવી આજ્ઞા પણ નથી; માટે હું બકામણ કરું છઉં કે આપણે તાકીદથી પાછા સ્વદેશ જઈએ.”

એ બોલતું સાંભળી જેઓ અંદરનો ભેદ જાણતા હતા તે સિવાય બીજા ગ્રીક ઘેર જવાના ઉત્તેજમાં આવી ગયા—દોડાદોડ થઈ રહી. ધણીકે વહાણ ઉપડવાની તૈયારી કરવા માંડી ને કેટલાકે તો નાંગર પણ ઉઠાવ્યાં. પણ એ ધાંધલ જઈને ભૂતોએ મિત્રવાનિ નેડીને કહ્યું કે ગ્રીક પાછા જવાથી વીનસ આપણને હસશે મટિ તું જઈને તેઓને જતા અટકાવ. તરત મિત્રવાંએ જ્યાં ગ્રીકનાં વહાણો હતાં ત્યાં આવીને યુલિસીઝને સમજાવ્યાં. એ પોતાનો ઇગલો ફેંડીને

દૈરઘો ને એંગ્રેમનન પાસેથી તેનો સજદાં લઈ
વહાણી આગળ વડેલા વહેલા ગયો ને કોઈ રાત
અથવા સરદાર વાટમા મળતો તેને આ પ્રમાણે કહેતા:
“આ શુ કાયરની પેઠે ગતરાટમાં પડવું ? જિસો ને
બીનએને બેસારો. એંગ્રેમનનના બોલવાનો મર્મ
હજી તમે પુરો સમજ્યા નથી. તેણે લોકનાં મન બેવાને
બાપણ કયું છે. હમણા તે સૌને શિક્ષા કરશે જયુપીટરની
પ્રસન્નતાથી તેને મોટું માન મળે છે ને તે કોષ્ટ
કરશે તો પછી આપણી સોની હાનિ છે.” વાટમા
બે સાધારણ માણસ મળતાં, તો તેને તે કહેતો
“બેસ, તુ યુદ્ધમા જવાને ને સભામા બેસવાને યોગ્ય
નથી, માટે મોટાઓનું કહ્યું માન અહીં ધણા જણ
અમલ કરવા ઉભા થશે તેમાં કોઈ સધરવાતું નથી.
એક સરદાર-એક રાજા અને કાયદાઓ એથીજ રાજ્ય
ચાલે છે.”

એ પ્રમાણે યુલિસીઝે બધી કરી વળીને સોને પાછા
એકઠા કર્યા ત્યાં એક લંગડો શ્રીકે જેને અંકિલીઝ તથા
યુલિસીઝ ઉપર દેખ હોતો તેણે એંગ્રેમનનને મોટી
સ્વરે કઠોર શબ્દ કહ્યા. પણ યુલિસીઝે તેને તિરસ્કારના
વચન કહી પીઠ પર ને ખભા પર રાજદંડથી પ્રહાર
કર્યા. પછી સોને ઘોષતા બંધ રહ્યો એમ કહી યુલિસીઝે
બાપણ કયું-એ એંગ્રેમનન, એ રાજા ! આ
શ્રીકલોક તને માણસમાત્રમા હલકો પાડવાને હજી છે
અને એઓએ તને શ્રીસથી નીકળ્યા ત્યારે ને વચન
આપ્યું છે કે દોર્યને છતીશુ ત્યારેજ પાછા આવીશું તે
વચન તેઓ પાળતા નથી ને ઘેર જવાને સાડી બાળક
છોડના ને રૂંડાયેલી એઓ એઓની પેઠે અધીરા થઈ
રહ્યા છે. આપણે આપણા કુટુંબ છોડ્યાને નવ વર્ષ
થયા છે ને હવે તારીદથી પાછું દેશ જવું જોઈએ, પણ
આટલાં વર્ષ અહીં રહ્યા ને ધાર્યું કામ પાર પાડ્યાવિના
ઘેર જવું એ તો ખરેખર મોટા અપયશ પામવાતું
ને લજવાવાતું છે થોભા, મારા ભાઈઓ, આપણે
હમણા કાલકસ જોશીને પૂછીએ છેએ. હું જૂલી ગયો
નથી ને મેં સૌ બાળ્યા છો કે આપણે શ્રીસથી નીકળ્યા
ત્યારે શા શકુંન થયા હતા ને કાલકસે શું કહ્યું હતું-નવ
વર્ષ તો રસળતા રસળતા લડાઈઓ કર્યા કરીશું, પણ
દરામે વર્ષ ખસીત દોય લઈશું ! એ શું તેણે નથી કહ્યું ?
માટે ભાઈઓ, પ્રાયમનું નગર છતીનેજ દેશ જવું એવું
નમ્રો કરે ને અહીં રહો એ સાભળી સૌ શ્રીક મોટી
સાદે યુલિસીઝની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પછી વૃદ્ધ નેસ્ટરે જીની બાપણ કયું-“અજબ છે કે
તમે નાના બાળકની પેઠે વાતો કર્યા કરો છો, તમે યુદ્ધનાં

યશસ્વી કૃત્યોની શી દરકાર રાખવાના હતા ? ક્યાં
છે તમારાં વચન ને શપથ ? મને તો જણાય છે કે શર-
વીર પુરુષોના વિચાર, દેવતાને અર્પેલા શુદ્ધ અભિદાન
અને વિશ્વાસુ જમણા હાથ એ સૌ અગ્નિમાં બળી ગયાં
છે ! આટલાં વર્ષ થયા હજી આપણે કોઈ ઉપાય યોગી
કાઠી શકતા નથી ને મિથ્યા સંબંધાદ કર્યા કરીએ
છીએ. પણ હવે એ એંગ્રેમનન ! તું તારો ઉદ્દેશ કુંઠ
રાખ, પ્રયંત્ર યુદ્ધોમા શ્રીકનો સરદાર થઈ રહે અને
જેઓ શ્રીકયકી તુદા પડી દેરા જવાનો વિચાર કરે છે
તેને દૂર કર. ને દહાડે આપણે અહીં આવવા નીકળ્યા
તે દહાડે જયુપીટરે દોળનનો નાશ કરવાનું કમલ કરેલું
છે ને આપણી જમણી તરફ વીજળી દેખડાવી શુભ શકુંન
દેખડાવ્યા છે તે કોણ નથી જાણવું ? માટે હું કહું છું
કે જયાસુધી અકેક જણ અકેકી દોળનજીને ન પકડી
લાવે અને હેલનનાં દુ.ખનું વેર ન લે ત્યાં સુધી કોઈએ
શ્રીસ જવાની ઉતાવળ કરવી નહિ એમ છતાં કોઈ
ધણે અધીર હોય તો તેને ચોતાને હાથ ચોતાના
વહાણ ઉપર મૂકવા દેજ કે તે સોના દેખતાં ચોતાના
શ્વત્યુને જોય. પણ એ રાજા ! તું તારી મેળે તારે ને
કરવાનું છે તે કર-લડવા લોકને ભતકણ પ્રમાણે જુદા
પાડ કે સગા સગાને ભત ભતને સહાય કરે. એમ
કરીશ તો તને તરત જણાઈ આવશે કે આટલાં તે
કુશીન શર છે ને આટલાં તે વર્ચુસંકર કાતર છે; અને
દેવની અવદૂપાથી કે સૈન્યના કાયરપણાથી-સાથી
દોય નથી છતાં તે તારા ભવશામા સહજ આવશે”

પછી એંગ્રેમનને હત્તર વાળ્યો-વૃદ્ધ પુરુષ ! હું
સભામા શ્રીકના સર્વ પુત્રોમા એક હર્યો છે. એ પિતા
જયુપીટર, એ મિનર્વા, એ સૂર્ય, આ પ્રસંગે શ્રીકમાં
આવા દસ મંત્રીઓ મારી પાસે હોય તો પ્રાયમનું નગર
આપણે હાથ આવતા શી વાર લાગે ? પણ જયુપીટરે
મને નિર્ધક કંકાસમા નાખી દુખી કર્યા છે. હું
ને અંકિલીઝ એક ગુલામી છોડરીની ખાતર લખ્યા;
પણ મેં લડાઈ ઉપજવી છે પણ હવે ને આપણે એક
સંપે રહી કામ કરીશું તો થોડા દહાડામા ટૂંક પડશે.
હવે જ્યાં ને જ્યાં કે આપણે તૈયાર થઈએ. દરેક
જણ ચોતાનો ભાલો તીરણ કરીને ને ઠાલ સમારોને.
થોડાઓને ધાસ દાણો સારી પેઠે ખવડાવશે, અને દરેક
જણ ચોતાના રથમા બેસી આલે કે પછી અર્ચકર
યુદ્ધમા આખો દહાડો છુપીએ. ને કોઈ સાથે નહિ
થાય ને વહાણમા ભરાઈ રહેશે તે કુતરા તથા
પક્ષીઓનું ભક્ષ થશે.

એ પ્રમાણે આજ્ઞા થયા પછી સૌ પ્રસન્ન થઈ ચોકાર

કરતા વહાણમાં ગયા ને તેમની કાચા મંડપ એજ-
મેનને છ સાત સરદાર રાજાઓની સમક્ષ જ્યુપીટરની
પ્રાર્થના કરી. એક પાંચ વર્ષના બળદનું બલિદાન
આપ્યું ને સોએ સાથે લોજન ઠીધુ. પછી નેરટરે કહ્યું
કે હવે રસળવાનું કામ નથી ને પછી તે સૈન્યની ગોઠ-
વણ કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રસંગે મિનર્વા પણ બાવરી
બાવરી અહીં તહીં ફરીને દરેક ગ્રીકને યુદ્ધમાં જવાની
પ્રેરણા કરતી હતી. એ રીતે સર્વ ગ્રીક ને દેશ જવાનું
કરતા હતા તે યુદ્ધમાં જવાને આતુર થઈ રહ્યા. સકળ
સૈન્ય સજ્જ થયું ને તેમાં એજમેનને તે દહારે જ્યુપી-
ટરની પ્રસન્નતાથી ઉત્તમ પ્રકારે તેજસ્વી દેખાતો હતો.

પછી સૌ શોધ્યો પોતપોતાનાં સૈન્ય સાથે પગ
અફળતા દ્રોય તરફ ચાલ્યા. (એકિલીઝ, તેના મિત્ર ને
તેના સૈન્યજન એઓ પોતાનાં વહાણમાં ને કાઢે
નાખેલા તંબુઓમાંજ હતા.) એ જોઈને ઈરિસ દેવી ને
દેવતાની દૂતી હતી તેણે દ્રોયમાં જઈ પ્રાર્થમ રાજાને
ખબર આપી કે શું મિત્રી રહ્યા છે ? હવે યુદ્ધ ક્યાં વિના
છટકો નથી. ને ધણું યુદ્ધ જ્યાં છે, પણ આવાં શૂરા-
તનવાળાં સૈન્યો મેં કહી જોયાં નથી. તેઓ દ્રોય ઉપ-
રજ આવે છે એમ મને જણાય છે. હેકટર ! વિશેષ હું
તને વિચાર આપવાને આવી છઉં માટે સહાયકારી
રાજાએને પોતાના સૈન્ય સાથે બોલાવ અને ને જાતના
લોકોને ને રાજા હોય તેને તે લોકની સરદારી આપ,
પણ સકળ સૈન્યને મુખ્ય અગ્નિપિત્ત ઉ થને.

એમ કહી ઈરિસ ગઈ ને દ્રોજને સર્વ સહાયકા-
રીને બોલાવી મોટું સૈન્ય રચવાની તૈયારી કરવા માગી.

સર્ગ ૩૦.

દ્રોજને પોતપોતાના સરદારના મુખીપણા તળે
એકઠા થયા કે તેઓ સારસ પક્ષીની પેઠે ખમ પાડતા
ને યુદ્ધની ગર્જના કરતા સવારે ગ્રીકલોકને યુદ્ધ આપવાને
આવ્યા. આણીપાસથી સૌ ગ્રીક પરસ્પર સહાય કર-
વાના વિચાર કરતા ને ઉત્સાહનોજ આસ લેતા આવવા
લાગ્યા.

આમ કરીને બન્ને બાજુનાં સૈન્ય એક બીજને મળ-
વાને પાસે પાસે આવવા માડયા કે તરતજ દેવના
સમક્ષ તેજસ્વી પેરિસે મોખરે આવી ઉભો. એણે
પોતાના ખબા ઉપર ચિત્તા વાધનું ચામડું બોઠયું હવું
ને એક વાંકું ધનુષ ને એક ખડ્ગ એ તેની પાસે
હતાં; પણ તેણે પિત્તળની બોલીવાળી બે બરછીનો
પટો કરી દેખાડયું કે ગ્રીકમાં ને મહાશૂર હોય તે
સંધા આ શોકપાત્ર યુદ્ધમાં મારી સામા આવે.

પેરિસને ઉતાવળે પગલે ધરણે આવતો જોઈ મેને-

લેઅસ પોતાનાં હથિઆર લઈ એકદમ રમમાં નીચેથી
કૂદી પડયો. પણ જ્યારે પેરિસે જાણ્યું કે મેનેલેઅસ
આજળ પડી લડનારાઓમાંનો એક છે ત્યારે તેનું કલેજ
બળી ગયું ને તે મરણથી ઉગરવાને પાછો પોતાના
સાથીઓનાં સૈન્યમાં ભરાઈ ગયો. પેરિસને અંદર
ભરાયો જોઈ હેકટરે તેને નિન્દીતે ઠપકો આપ્યો-એ
હુદેવ પેરિસ, ઉત્તમ સ્વરૂપવાન પણ એ સ્ત્રીહરણ
કરનારા ! હું ન જાન્યો હોત કે લગ્ન ક્યાં વિના મરણ
પામ્યો હોત તો ધણું સારું હવું-કે આવી રીતનું બીજ-
ઓને અપમાન ને કલેક ન લાગત ! હંબકેરી ગ્રીકએ
તાં સુરૂપ જોઈને તને મોટા યોદ્ધો ગણ્યા હશે, પણ
હવે તેઓ ખરેખર તને કેવા હસરો ? રે તારા જીવમાં
તેજ નથી ને તારી શિરામાં બળ નથી; એમ છતા મન-
ગમતા સાથીઓ ભેગા કરી વહાણમાં મિત્રી સમુદ્ર પાર
કરી, પરદેશીઓમાં હળીમળી જઈને તું ત્યાની સુદર
સ્રી લઈ આવ્યો છે.-કેની ? શૂરવીર પુરુષમાંના
એકની ! હવે તું જોને તારા પિતાની, નગરની ને સધળા
લોકની કેવી હાનિ થાય છે તે. આ તારાં પાછાં પગલાંની
શત્રુને હર્ષ છે, પણ તારી તો અપકીર્તિ પૂર્ણ થઈ ચૂકી
છે. શૂરા મેનેલેઅસને ધસી આવવાની વાટ તો
જોવી હતી ? રે ત્યારે તારા જાણ્યામાં આવત કે કેવા
શૂર પુરુષની સ્રીનું હું દરણું કરી લાગ્યો છે ! તારી
વીણા, વીનસના સુન્દર પ્રસાદ ને તારા કેશ ને તારું
રૂપ એ સૌ જ્યારે તું મ ટી સાથે મળી જઈશ ત્યારે
કંઈજ કામ લાગવાના નથી. પણ રે દ્રોજનો ધણા કાયર
છે, બાકી તો ને ને કર્મ ક્યાં છે તેના બદલામાં તેઓ
તને પર્યયના વજ્રમાં લપેટાયલો જી તમારો જોત.

પેરિસે ઉત્તર વાળ્યો: રે હેકટર, તે મને ધટતો
ઠપકો આપ્યો છે, અણુધટતો નથી આપ્યો. હું અધીન
છઉં. તારું શીર્ષ સદા અશ્વાંત છે ને તારું હૃદય નિર્લેપ
છે. નીનસે મને ને વિલાસસામગ્રી આપી છે તેને
સારું હું મને ઠપકો ન આપ: દેવતાઓના આપેલા
વર પછી ગમે તેવા હોય, તોપણ કોઈ રીતે તે અમાન્ય
થવા ન જોઈએ, કારણ કે કોઈ માણસ પોતાની
દુશ્મા પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. હવે જો તારી
એવીજ દુશ્મા હોય કે મારે યુદ્ધમાં જવું ને લડવું
તો બીજા સર્વ દ્રોજન ને બીજા સર્વ ગ્રીક મિત્રી બધ
તેમ કર અને હું તથા મેનેલેઅસ બે જણા એકલ
એકલી લડીએ અને ને જીતે તે હેતવને રાખે ને બીજા
બધા દોલત પણ લે. બીજા સૌ તમે ગ્રીક સાથે મૈત્રી
ને વિશ્વાસુ સંધિકાર્ય કરી દ્રોયમાં સુખે રહો ને તેઓ
પોતાને દેશ બચ.

હેઠર પેરિસનું બોલવું સાંભળી પ્રસન્ન થયો ને પછી સૈન્યના મધ્યમાં જઈ પોતાના ભાલાને વચ્ચેથી પકડી તેણે દેવનોને ખેંસાડી દીધા. એંગેમેનને પોતાના મીઠને કાઢી કે હેઠર કંઈ બોલવાને હજી જ એવું જણાય છે માટે જરા થાંભો. હેઠરે બંને સૈન્યને મધ્યે ઉભા રહી પેરિસની હજી પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું. સર્વે સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. એ શરૂ મેનેલેઅસ બોલ્યો કે હવે મારે સાંભળો, મારે માટે તમને સૌને દુઃખ ખમવાં પડ્યા છે ને પેરિસથી આ ટંટા ભાડ્યો છે તો હવે અમે ઝંઝેજ લીધું ને જેનું આવદાં ખૂટ્યું હશે તે મરશે; તમે સૌ મીઠ તથા ટૂંકોને અળગા થઈ જાઓ. (તમે ટૂંકોને) એક ધોળો ને એક કાળો ઘેટા વૃથ્વીને ને રાસને બહિષ્કારમાં આપવાને લાવા અને આપો એક બંને જલુપીટરને બધીરીથી વળી પ્રાયમને અહીં બોલાવી તેનું સધિ-કાર્યમાં મગ લો, કેમકે તેના દીરો હજી ન વચનજંગ કરે તેવા છે-તરુણના મન અશિત હોય છે ને વૃદ્ધ છે તે આગળ પાછળનો વિચાર કરી બંને પક્ષનું કહી થાય તેવું કરે છે.

પછી નગરમાંથી બે ઘેટા મંગાવવાને હેઠરે બે માણસ મોકલ્યા ને એંગેમેનને એક જલુને પોતાના વડાણમાંથી એક ઘેટા આણવાને મોકલ્યો અને સૌ પોતપોતાના શસ્ત્રો બાંધ ઉપર મૂકી ખેંસીને વાતો કરવા લાગ્યા.

એ અવકાશમાં ઈરિસ દેવીએ ટોચમાં જઈ સર્વ જ્ઞાતા હેલનને કહ્યું ને તેના મનમાં તેના આગલા પ્રાણી, તેના માળાપ, તેનું નગર એ સૌને વિષે પ્રેમ ઉપજાવ્યો. પછી હેલન ધોળું વસ્ત્ર પહેરી બે દારીને સાથે લઈને જે દરવાજા ઉપરના મહેલમાં પ્રાયમ ને બીજા ધરડાએ યુદ્ધ જતવાને બેઠા હતા ત્યાં ગઈ. પ્રાયમે તેને બોલાવી કહ્યું 'બેટા ખેસ અહીં મારી પારે, તારા પ્રાણીને, તારા સગાને અહીંથી બે તારા કંઈ થાક નથી; દેવતા મારા ઉપર રૂઝ્યા છે કે આ શોક-પાત્ર યુદ્ધ જતવાને મારે હજી આવી છે-પણ પેટો સોથી ઉભો ને પ્રોઠ પુરુષ તેના જેવા એ કાઈ હજી નથી તે કાણ છે તે મને કહે હેલન બોલી, સસ-સજી તમે પૂજ્ય વૃદ્ધ છો ને હું મર્યાદામાં રહેવાને યોગ્ય છઉં. હું મારા પ્રાણી, મારી દીકરી વગેરે કુટુંબને છોડી અહીં આવી તેના કરતા મે મારું ધાણું હત તો સારૂ થાત. પણ તેમ ન થયું ને હું હવે પરતાવો કરી રહ્યા છઉં.

હેલન મીઠ ચોક્કાઓને દેખાડી ગુણ વર્ણવી આજી-

ખાવે છે એટલામાં હુંતે આવી પ્રાયમને વિનંતી કરી કે આપની સા રાહ જાય છે. વૃદ્ધ રાજ જરાક મૂંઝવે, પણ પછી તે રમ્યા ખેંસી યુદ્ધના મેદાનમાં આવ્યો.

પછી એંગેમેનન, પ્રાયમ, હેઠર એંગેમે પોતપોતાના કાષ્ટ દેવને સંબોધી પ્રતિજ્ઞા કરી બહિષ્કાર આપ્યાં. પ્રાયમ રાજ પાછો નગરમાં આવ્યો ને પેરિસ તથા મેનેલેઅસ શસ્ત્ર સજી વૃદ્ધયુદ્ધ કરવાને ઉભા થયા.

પ્રથમ પેરિસે પોતાના લાખા ભલાનો પટા કરી મેનેલેઅસની ઢાલ ઉપર તે માર્યા, પણ જાણી અંદર પેટી નહિ તેથી ઢાલ ભાગી નહિ. પછી મેનેલેઅસે સામે પટા કરી પોતાનો ભાલો માર્યો, તે પેરિસની ઢાલની આરપાર ગયો ને બળતરની અંદર પહેરેલું વસ્ત્ર ચિરાયું, પણ તેટલામાં પેરિસ વાકો વળીને બચ્યો. તરતજ મેનેલેઅસે ખૂંટા કાઢી તેના ટાપના ઉપલા ભાગ ઉપર પ્રહાર કર્યો, પણ તે ખૂંટા તેના હાથમાંથી પડી ગયું ને તેના ચાર કટકા ધઈ પડ્યા શસ્ત્રોમાં ધાણું કામ ન હતું તેથી ખીજવાઈ જઈને મેનેલેઅસે ધસીને ટાપ પકડી પેરિસને બેઠ્યો, પણ એટલામાં વીનસે આવી ને બંધથી ટાપ પેરિસને માથે રહ્યો હતો તે બંધ તોડી નાખ્યો ને મેનેલેઅસના હાથમાં ટાપજ રહ્યો પેરિસ મટકા બીજા વાર મેનેલેઅસ પોતાના ભાલાથી પેરિસને મારવા બંધ છે એવામાં વીનસે બંને ઉચરી થઈ જઈ બંને સુવાસભ્યાં મહેલમાં મૂક્યા, અને હેલન જ્યાં જતા બેઠી હતી ત્યાં જઈ તેને કહ્યું કે ચાલ બેઠા મારી સાથે પેરિસ તને બોલાવે છે. હેલને રૂઝક કરી, પણ વીનસે તેને ધમકાવીને પેરિસના મહેલમાં આપી ને તેની સામે ખેંસાડી.

અહીં હેલન પેરિસને કહે છે-તું યુદ્ધમાંથી નાસી આવ્યો છે? મારા આગલા પતિને હાથ તું મુઓ હોત તો સારૂ થાત. તું મારી આગળ ધાણું અભિમાન કરી બોલ્યો છે કે બળ, હાથ ને ભાલામાં હું મેનેલેઅસ કરતા અવકો છઉં-તો બેઠા બે ને ફરીથી તેની સાથે યુદ્ધ કર પણ ના તારે હવે જીવનું જીવન કરવાને નજ જીવ પેરિસ બોલ્યા-તું એવાં એવાં મહેલાથી મારા આત્માને દુઃખી ન કર, મિત્રવાંની સહાયતાથી મેનેલેઅસ જીવ્યો છે, પણ મારો વારો આવશે ત્યારે હું જીતીશ, આપણી સહાયતા પણ દેવતાઓ છે; પણ હવે એ વાત બંધ રાખ; આજે મને તારા ઉપર એવું વહાલ ઉપજ્યું છે કે તેનું મને અગાડી કોઈ વખત નથી ઉપજ્યું. રે મીસથી વહાણમાં અહીં આવતા પહેલાં ટાપમાં ને વહાલ ને દાખવ્યું હતું તેના કરતા પણ વારે હમણું ઉભરાય છે.

સૈન્યમાં-મેનેલેઅસ જંગલી દોરની પેઠે આવરે આવરે પેરિસને ઝાળે છે, પણ એ જડતો નથી. ખીબ દ્રોજને પણ વિસ્મય પામી અહીં તહીં તેને ભ્રેયો, પણ ન્યારે તે ન દેખાયો ત્યારે એગેમેનન આ પ્રમાણે બોલ્યો-“એ દ્રોજન, ઝીક, સહાયો સૌ સાંભળો, જીત તો મેનેલેઅસની થઈ છે; દ્રોજનો તમે હવે હેલન તથા તેની દોલત અમને આપો અને ધટો દંડ પણ આપો કે હવે પછીના લોકને સ્મરણ રહે.”

અર્થ ૪થો

હવે દેવતાઓ સર્વે અમૃતપાન કરે છે ત્યાં જ્યુપીટર ભૂતોને ખીજવવાને બોલ્યો કે ભૂતો તથા મિનવાં બંને ઝીકના પક્ષમાં છે, પણ તેઓએ ભ્રેયોં ફીધું ને વીનસે પેરિસને કેવો બચાવી લીધો ! ના, પણ જીત તો મેનેલેઅસની થઈ છે, પણ હવે ઝીક તથા દ્રોજનમાં મૈત્રી કરાવવી કે પાછા તેમને લડાવવા એ વિષે વિચાર કરીએ. તમારી સૌની પ્રસન્નતા હોય તો દ્રોજન જીતે ને મેનેલેઅસ નિરાશ થઈ પાછો ભય તેમ કરે. એ જાંભળી મિનવાં તો ચૂપ બેસી રહી, પણ ભૂતો ક્રોધ કરી બોલી કે અરે આ નહોતું વચન શું બોલે છે ? તું મારી મહેનત મિથ્યા કેમ કરી નાખે છે ? સૈન્ય રચાવતાં ને તેમાં તજવીજ રાખતાં હું ને મારા ઘોડા યાત્રી ગયા છે-પ્રાયમ તથા તેના દીકરાનું સત્યાનાશ ભગ્નો. તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર પણ અમે ખીબ દેવતા સૌ પ્રસન્ન નથી.

જ્યુપીટર ક્રોધમાં બોલ્યો-તને એટલું બધુ શું ઉપ-શાણું છે કે દ્રોજનને શાપ દે છે ને દ્રોયનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે ? જા જા દેરવાળ આગળ જઈને પ્રાયમ તથા તેના દીકરાઓને જીવતાજ ખાઈ જા કે તારો ક્રોધ ધરાય. એ ટટો તો તારે મારે હંમેશા રહેવાનો, પણ એક વાત કહું છઉં તે તારો મનમાં રાખજે કે ન્યારે હું કોઈ નગરનો નાશ કરવાને ધારીશ ત્યારે પછી ત્યાંના લોક તને વહાલા હશે તોપણ તું મારા કોપને અટકાવી શકીશ નહિ. પૃથ્વી પરનાં સધળાં નગરમા દ્રોજને મેં પસંદ કર્યું છે, ત્યાં અસ્પૃશ્ય ને મુંદર બલિદાન મને આપવામાં આવે છે ને એ કામમાં દ્રોજન લેશ આગસ કરતા નથી.

ભૂતો બોલી કે મને આર્ગોસ, સ્પાર્ટા ને મેસેની એ ત્રણ નગર ધણાં વહાલાં છે. ન્યારે તું એને ધિક્કારે ત્યારે નાશ કરજે. હું આડે આવવાની નથી, ને આડી આવીશ તોપણ મારે ચાલવાનું નથી, કેમકે તું મારા કરતાં વધારે સક્રિયમાન છે, પણ મારો શ્રમ મિથ્યા

કરવો એ તને ઘટવું નથી, હું એક દેવી છઉં ને તારી ઓ છઉં ને તું સર્વ દેવતાઓનો રોબ છે. હું તારી પાસે માગી લઉં છઉં કે તું ઝીક દ્રોજનનું જ્યાં યુદ્ધ થાય છે ત્યાં મિનવાને હમણાં હમણાં ચોકલ અને તેની પાસે દ્રોજનને પ્રેરણા કરાવ કે તેઓ પોતાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડે ને ઝીકનાં મન કુખવે.

પછી જ્યુપીટરે મિનવાને મોકલી ને એણે તરત કેટલાક દ્રોજન સરદારો હતા ત્યાં જઈ અંદર રહીને લેઓકોનના દીકરાને પ્રેરણા કરી. એ સરદારના સાથી-ઓએ ઠાલ આડી રાખી કે કોઈ ઝીક દેખે નહિ ને તેણે ધનુષ ચડાવી મેનેલેઅસને લક્ષ્યને બાણ માર્યું; પણ તરતજ ભૂતોએ તે બાણને આવડ આડું પાડી દીધું, તેપણ તે બાણે કમરપટાની અંદર જઈ ચામડી સહોરી ને ધામાથી લોહી વણું તેથી તેનાં ભંધ નળા, પગ રંગઈ ગયાં.

એ જોઈ એગેમેનન ચોક્યો ને મેનેલેઅસ પોતે પણ ચોક્યો, પણ ન્યારે એણે બાણના કુળાંના વળેલા કાંટા ભ્રેયો ત્યારે એની છાતીમાં પાછી હિંમત આવી, પણ એગેમેનન યદ્દુરદિત રાખે બોલ્યો કે “પ્રિય ભાઈ ! તારે મરણ થાય તેવા મેં કોલકરાર કરાવ્યા એમજ હવે મારે ભણવું તો, પણ નહિ; કોલકરાર ને ઘેટાનાં લોહી મિથ્યા ચનાર નથી. તેઓનું આવી પહોંચ્યું છે; તેઓ પોતાનાં મસ્તક, શ્વી, બાળક સૌ આપાને કોલકરાર તોડવાનો ભારી દંડ લશ્ચી. એમ તો શરોજ પણ મેનેલેઅસ કદી તું મરીશ તો પછી હું શું મોઢું લઈ ઝીસ જઈશ ? મેનેલેઅસ બોલ્યો, ગભરા નહિ, હિંમત રાખ; બાણ અને મર્મસ્થાનમાં લાગ્યું નથી.

પછી એગેમેનને પોતાના સૈન્યમાં એક નિપુણ વૈદ્ય હતો તેને તેડાવ્યો ને એણે આવી મેનેલેઅસને લાગેલું તીર બહાર બેંચી કઢાડ્યું ને ધાંખાંનું લોહી ચૂખી કાઢી તેમાં રક્તો આસડ લઈ.

એ ખટપટમા યોદ્ધાઓ પચા છે તેવામાં દ્રોજન લોક રાજ સજીને ઝીક ઉપર ધસી આવવા લાગ્યા. એગેમેનન પોતાના રથ ઘોડાને પાછળ લાવવાનું કહી પોતે સૈન્ય જનને ઉત્તેજન આપતો એક યોદ્ધાની પાસેથી ખીબની પાસે એમ દોડતો ચાલ્યો.

પછી જે પ્રમાણે વાયવ્ય દિશાના વાયુને બળે સમુદ્રના ઘોડા ધણા ઉચા થઈ થઈને ઉપર ઉપરી આવે છે ને ગર્જના કરી કાંડાની ભૂમિ સાથે અથડાય છે, વળી ધણા ફૂલીને આસપાસના બહાર નીકળેલા ખડક ઉપર ઉચા ચઢે છે ને તેમાંથી ફીણ ફટિ છે તે પ્રમાણે ઝીકનાં

પર સૈન્યો ધસી ધસીને યુદ્ધભૂમિ પર આવ્યાં આવ્યાં. દ્રોણને, ભણે કોઈ શ્રીમંતનાં અસંખ્ય ઘેરાં મોઢામાં ઉભાં હોય ને દોઢાવતાં હોય તે વેળા પોતાના બચાવોનો સાદ સાંભળી બે બે સમ્પત્તી આરડતાં હોય તે પ્રમાણે આખા સૈન્યમાં કલકલ કરી રહ્યાં હતાં. એઓને માર્સ (યુદ્ધનો દેવ) સહાય કરતો ને શ્રીકને મિનર્વા સહાય કરતી. પછી યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓનાં બાલા ને ઠાલ એથી મારતાઓના ને મરતાઓના શબ્દોની મોટી અર્જના થઈ રહી ને પૃથ્વી પર લોહી વહેતું ચાલ્યું.

એ યુદ્ધમાં કેટલાક દ્રોણ યોદ્ધાઓ એનકસ ને યુક્તિસીઝના વિકરાળ ભારથી પચ્યા અને દ્રોણનાં મોખરાનાં સૈન્યો પાછાં હઠ્યાં ને કીર્તિમાન હેઠર પણ હડયો.

શ્રીક લોક જયથી કુલાઈને ધસી આવ્યા હતા તે ભેઈ સૂર્ય દેખાયમાન થયો ને એણે દ્રોણનો ઉત્તેજન આપ્યું કે ભાડો, હડો છો શુ! શ્રીકના માર્સ કંઈ પ્રચરનાં કે લોદાનાં નથી કે તમારાં રાજ સામાં ટકે; વળી એકિશીઝ તો યુદ્ધમાં છેજ નહિ, તે તો પોતાનાં વહાલુમા વેરકોપથી ધુધવાતો બેઠો છે. જેમ સૂર્ય દ્રોણને ઉત્તેજન આપતો તેમ ભૂતે શ્રીક લોકમાં બે કાઈને નરમ થતા ભેટી તો તેઓને પાછા ભજત કરતી. પછી પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું—

સર્ગ પંચમ

પછી મિનર્વાએ શ્રીક યોદ્ધા ડાયોમીડને પોતાનું તેજ આપ્યું ને એ પ્રથમ તો શત્રુની તરફથી બે ભાઈઓ રથમાં બેસી ધસી આવ્યા તેઓની સામા પગે દોડતો બીડયો. એકને તો છાતીમા ભાલો મારી રથ ઉપરથી ધસડી પાડયો ને તે મુએ. એ ભેઈ બીજો ભાઈ રથમાથી ઉતરી લડવા મંડયો ને એની પણ તેવીજ દશા યાત, પણ વલ્કન દેવ અંધાર કરી નાખી તેને ઉગાર્યો. પછી ડાયોમીડ તેના ઘોડા પોતાના એક સાથી સાથે વહાણ પર મોકલાવી દીધા. એટલામા મિનર્વાએ દ્રોણને સહાય કરનારા માર્સ દેવને કહ્યું કે લડવા દો બંનેને, ગમે તેવી જીત યાઓ. જયપુત્રિય આપણા પર કોપ કરશે માટે આપણે અહીંથી ચાલો.

પછી એગ્રેમેનને એકને, આઈડામેનને બીજાને, મેનેલેઅસે ત્રીજાને એમ શ્રીક યોદ્ધાઓએ દ્રોણ યોદ્ધાઓને સંહાર્યા. વળી ડાયોમીડ તો જેમ નદી પવેત-માથી નીકળતા ધણાક પ્રવાહને ઉચેરણે પોતાનું બળ વધારી ભેરમાં વહીને પૂલ તથા બાંધને તોડી પાડે છે

તેમ જોળમાં ઘટ સૈન્યોને અલસટમાં નાખી વિખેરી નાખતો હતો.

દ્રોણનાં એ સ્થિતિ ભેઈ પેંડરસે પોતાનું ધનુષ ખેંચીને એક બાણ ડાયોમીડને માર્યું, પણ તે તેના ખભામાં લાગ્યું ને પછી લાંબી જઈ બીજી બાજુએ પડ્યું. શત્રુને તીર વાગ્યું ભેઈ પેંડરસ મોટા સાદે બોલ્યો: ઘોડા દોડાવવામાં નિપુણ ને મોટા મનના એ દ્રોણને! ધસો ધસો, મોટા શ્રીક યોદ્ધો ધાયલ થયો છે.

ડાયોમીડ ન અલસતાં એક સરદાર ને રથમાં બેસી કુમતો હતો તેને ખૂમ પાડી તેની પાસે પોતાના ખભા-માથી તીર કઠાવ્યું ને પાછો જેમ ખીજવાએણે સિંહ શત્રુ ઉપર ધસે તેમ તે સંભ્રામમાં પેંડરસ ઉપર ધરયા, પણ એ આઘો ખસી ગયેલો તેથી ડાયોમીડ વચમા નડતા એવા એક પછી એક એમ આઠ યોદ્ધા-ઓને મારી દોળી પાચ્યા ને તેઓના ઘોડા રથ રાજ વગેરે સૌ વહાણો ઉપર મોકલાવી દીધું.

એ પ્રમાણે નારા થતો ભેઈ દ્રોણ યોદ્ધો ઇનિયસ એણે આગળ આવવા માંડ્યું. પેંડરસ નજરે પડયો તેને ઇનિયસે કહ્યું કે આ વેળા તારાં ધનુષ બાણ ને તારી કીર્તિ એ કયા જતાં રહ્યાં છે? આવ આ ડાયો-મીડે ખરાબી કરી નાખી, એને બાણ મારી પુરો કર. પેંડરસ બોલ્યો કે એ યોદ્ધો કોઈ દેવ હોય તેવો લાગે છે ને એમ નહિ તો તેને કોઈ દેવની સહાય છે. મેં એને બાણ માર્યું હતું, પણ કોઈ તેના હજદેવે તેને ઉગાર્યો છે. રથમાં બેઠા વિના એની સાથે યુદ્ધ નહિ થઈ શકે માટે હું મારે મંદિરે જઈ સૌને મળી રથમા બેસી પાછો આવું હજ ને પછી બે મારે ધનુષ કંઈ કામ નહિ કરે તો હું એને મારે હાથે લાંગળી નાખીશ ને કક-ડાઓને અગ્નિમાં બાળી મૂકીશ. ઇનિયસે કહ્યું એમ ન બોલ, ચલ મારા રથ પર, તું પણ ભેઈશ કે દ્રોણના ઘોડા દોડાવે, હાલે, ચક્રર ફરવે કેવા જળવાયલા છે તે; પણ હવે આપણે ડાયોમીડની ખાતરનીશા કરવી ભેઈએ ખરી. તારે ગમે તો તું રથ હાંકને ને હું હેઠળ ઉતરી લડીશ અથવા હું હારીશ ને તું લડને. પેંડરસ બોલ્યો, ના વંજ રથ હાંકને ને હું મારા તીક્ષ્ણ ભાલા-થી તેની સામો ધસીશ. પછી તેઓએ સાથે બેસી ડાયોમીડની સામા ઉતાવળો રથ હાંકયો.

ડાયોમીડને તેના મિત્રે કહ્યું કે પેંડરસ પાછો આવે છે ને તે ધનુર્વિદ્યામા નિપુણ છે ને ઇનીયસ તો વીનસ-પુત્ર છે માટે આપણે દૂર ખસી જઈએ. ડાયોમીડ બોલ્યો કે મને મિનર્વાની પૂર્ણ સહાય છે ને હું પેંડરસના પ્રાણ લીધા વિના અંપવાનો નથી માટે હું તો

તેની સામે ધસીસ. એમ જે મિત્ર બાપણ કરે છે એ-
વામાં પેલા જે જણ પાસે આવ્યા ને પેંડરસ ગાંધો
મારા બાપણથી તો હું મુખે નથી માટે હું હવે મારા
બાલાથી પ્રયોગ કરવા આવ્યો છઉ. પછી તેણે પો-
તાનો બાલો ફેંક્યો, પણ એ ડાયોમીડની ટાલને
વીધી તેના અખતરને લાગ્યો. તેવોજ ડાયોમીડ પો-
તાનો બાલો ફેંક્યો ને એ મિનવાની યુક્તિથી તેના ના-
કના ઉપલા ભાગમાં પેસી અંદર હાંતમાં ઉતરી છબનું
મૂળ છેડી હડપચીમાંથી બહાર આવ્યો. પેંડરસ
મુખ્યા પછી ધનીયસ રથથી ઉતરી બાલો ફેંકવી ફેંકવા
જતો હતો એટલે ડાયોમીડ એક મોટા પથ્થર લઈને
એવો તો નેરમા ફેંક્યો કે તે કમરના ઠાઠમાં લાગ્યો
ને ધનીયસ પડયો, પણ એટલામાં વીનસે આવી તેને
ઉચ્છેડી લીધો ને લઈ નય છે એવામાં તરતજ ડાયોમીડે
પોતાના મિત્રના રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી બાલાની
અણુપીથી વીનસનાં કાંડા ઉપર ધા કર્યો. વીનસ તો
પોતાના દીકરા ધનીયસને નાખી દઈ ચાલી ગઈ
પણ તેને એપોલોએ (સૂર્ય) વાદળોમાં વીટી લઈ
જાયો.

પછી સંભ્રામની ડાળી બાજુએ જ્યાં માર્સ બેઠો
હતો તેના રથમાં બેસી વીનસ જ્યુપીટર પાસે ગઈ
ને અહીં એક દેવીએ તેને મનુષ્યના અળવિષે ને દે-
વતાઓના ધા લાગેલા તે વિષે વાતો કહી સમજાવી ને
તેના હાથનો ધા ફાડયો. જ્યુપીટરે કહ્યું કે દીકરી,
યુક્તનાં કામ મેં મિનવાં ને માર્સ એ બેને સોંપેલાં છે,
તને તો પ્રેમ ને લગ્નનાં કાર્ય-સોંપેલાં છે માટે હવે
ફરીથી યુક્તમાં જઈશ નહિ.

એ પ્રમાણે દેવતાઓમાં વાત ચાલતી હતી, પણ
અહીં સંભ્રામમાં ડાયોમીડ ધનીયસની પાછળ લાગ્યો
હતો. તેણે ત્રણ વાર હજી કર્યા ને ત્રણ વાર એપોલો
દેવે તેને પાછો હરાવ્યો ને પછી તેને ધમકાવ્યો કે સ-
મજ ને પાછો જ, દેવતાની બેરબરી કરવા નય છે
તેમાં છઠ્ઠા ખાઈશ. ડાયોમીડ દેવતાનો કોપ જોઈ
હડયો ને દેવ ધનીયસને પોતાના દહેસમાં એક ઠેકાણે
સંતાડયો. અહીં તેને દેવીઓએ પાછો સારો કર્યો,
પણ એપોલોએ ધનીયસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને ગ્રીક
દ્રોજનને એવા તો ભમાવ્યા કે તેઓએ એક બીબની
છાતી ઉપર ઠાલના પ્રહાર કર્યા. પછી તે માર્સને યુક્ત-
માં જઈ દ્રોજનને ઉત્તેજન આપવાનું કહી પોતાને
ધામે ગયો.

માર્સ, સારપિડન ને હેક્ટર એ બંનેને પ્રેરણા કરી.
સારપિડને હેક્ટરને ઠપકો આપ્યો ને પછી એણે સર્વ

દ્રોજનોને પાછા કંચળ દીધા ને એઓ ગ્રીકના ઉપર
વૂટી પડયા, પણ ગ્રીક પાછા હઠવા નહિ.

ધનીયસે પાછા આવી યુક્ત કર્યું ને ટેલોએક ગ્રી-
કને કાપી નાખ્યા. પછી એનેલેઅસ ને એગ્રેમેનન
એ જે જણ ટકાવ કરી પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરે છે,
એટલામાં હેક્ટર ધસીને બહાર આવ્યો. એને જો-
ઈને શરો ડાયોમીડ ચમક્યો ને પાછો છડી ગાંધો.
“મિત્રો આપણે બધા તે કીર્તિમાન હેક્ટરને જોઈ
હેટલા આનંદ પામીએ કેમ ?” તે બાલો મારવામાં
નિયુક્ત છે તેમ સાહસિક યોદ્ધો પણ છે, પણ માર્સ
અથવા બીજો કોઈ દેવ નિ.ય તેની પાસે રહે છે ને તેને
મરણથી ઉગારે છે એમ જણાય છે. મોઢાં ફેંચ્યા વિના
પાછા હટો, યુક્તમાં દેવતાઓની સામા પરાક્રમ દેખા-
ડવાનું ન હમ્મો.

દ્રોજનો ગ્રીકની ઉપર વૂટી પડયા. હેક્ટરે જે
યોદ્ધાઓને ઠેાર કર્યા. એન્કલસે (સાલેમિસવાળાએ)
એક દ્રોજનને બાલો માર્યો ને તેનું અખતર લેવાની
તજવીજ કરી, પણ ઉપરના શુભાર વિનાના મારથી તે
ત્યાંથી ખસી ગયો. પછી પાછું લિશીઆના સારપિડન
તથા એક શરા ગ્રીકનું યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં બંને જણ
ધાયલ થઈ પાછા પોતપોતાનાં સૈન્યમાં ગયા. યુલિ-
સીડ સારપિડનને ઠાર કરવાનો વિચાર કીધો, પણ
વળી તેણે તેમ ન કરતાં લિશીઆના યોદ્ધાઓને ધાણ
કાઢવા માંડયો. એ જોઈ હેક્ટર ધસ્યો આવ્યો.
યુલિસીડ પાછો હઠયો. હેક્ટરે ને માર્સે ધણાક ગ્રીક
યોદ્ધાઓને હવચા.

ધણાક ગ્રીકનો સંહાર થયો જોઈ જૂનો તથા
મિનવાં એ જે જ્યુપીટર પાસે આવી. જૂનો બોલી કે
માર્સ અવિચારે ને અયોગ્ય રીતે ગ્રીકનો ધાણ કાઢે
છે એથી માત્ર કાળજી બળી નય છે, હું કોધ ન કરે
તો હું તેને ધાયલ કરી યુક્ત કરતો બંધ કરું. જ્યુપી-
ટરે ઉત્તર બાજ્યો કે મિનવાંને તેની સામે થવાને ઉશ્કેર
કે તે તેને પુરી પડશે.

પછી જૂનો ને મિનવાં પાછાં યુક્તમાં આવ્યાં ને
એઓએ ગ્રીક યોદ્ધાઓને મહેણાંથી, ધમકીથી, ને વખા-
ણથી હરકેરી દ્રોજન સામા નીડર થઈ બીડવાની
પ્રેરણા કીધી.

દ્રોજનોને દેવતાઓની સહાય છે જણી ને માર્સ સં-
હાર કરે છે એ જોઈ ડાયોમીડ નિરાશ થઈ ટકક
જતાં કરતો હતો તેને મિનવાંએ પ્રેમ દેખાડી હિંમત
આપી માર્સની સામા ધસવાનું કહ્યું ને પોતે તેના રથ
કાઢવા બેઠી. માર્સ તેને આજબે નહિ માટે મિન-

વચ્ચે ખુટો (યમ)નો ટોપ પહેર્યો હતો. માર્સ ડાયોમીડને ધસ્યો આવતા બહાર જીને હોર કરવાને એના ઘોડા ઉપર લાગ્યા પડ્યા, પણ મિનવાચ્ચે તેનો બાલો પકડી લીધો ને પછી તે રથમાંથી ખસી ગઈ કે માર્સના ભવચામાં ન આવે. ડાયોમીડે જોરથી બાલો માર્યો ને મિનવાચ્ચે તેમા એટલું તો બલ મુક્યું કે તે કવચ છાપી ચામડીમાં ભાંગ્યો ને પછી તે બાલો મિનવાચ્ચે ખેંચી લીધો. એ ઘા લાગેથી નવ દસ હબર માણસો યુદ્ધમાં પોઠાર કરે તેવા માર્સે પોઠાર કીધો ને ઓક તથા ટ્રોજન સર્વે બચલીત થઈ રહ્યા.

માર્સે જઈ જ્યુપીટર આગળ ક્યારે કરી, પણ એણે તેને ધમકાવ્યો કે તને તારી માની પેઠે કલહ ને યુદ્ધ ગમે છે, હું બાંધું છઉં કે તેજ તને બેઠાવે છે, માટે હવે હું મને શું કહે છે, હુંપ ને અપમાન થાય તે સાંભળ, પણ પછી જ્યુપીટરે પીઆનને (ધનંતરીને) કહ્યું કે એને સારો કર. એવે બંદો ને મિનવા ત્યાં આવી પહોંચીઓ.

સર્ગ દ્વિતી.

થોડી વાર તો અહીં તહીં મારામારી ચાલ્યાં કીધી. પછી પાછા એલકસ, ડાયોમીડ, મેનેલેઅસ ઇત્યાદિ-ઓએ ધણીક ટ્રોજન યોદ્ધાઓને માર્યા અને નેસ્ટરે પોતાની વાણીથી પ્રત્યેક ઓકની હિંમત તથા શક્તિને એવી તો તેલળ કરી કે સૌ એકદમ સામરો ધસારો કરવાને તત્પર થઈ રહ્યાં, એ પ્રસંગ એવો હતો કે બે પ્રાવમના પુત્ર હેલનિસે ઈનીયસ તથા હેક્ટર એ બેને સાવધ ન કર્યા હોત તો ઓકના ધસારાથી ટ્રોજન નાસીને કિલ્લામાંજ ભરાઈ બેસત. તેણે કહ્યું કે તમારા બેના ઉપર સધળો ભાર છે, તમે દરેક કામ કરવામાં—હરવામાં ને વિચાર કરવામા સૌથી મોટા શર પુરુષ છો માટે મારે કહેવું આ છે કે તમે બે અહીં રહો ને બાકીનાં વીજરાતા સૈન્યોનો દરવાજા આગળ એક મોટો જમાવ થવા દો. એમ નહિ થાય તો ટ્રોજનો નાસી જઈ પોતાની સ્ત્રીઓની સોડમાં ભરાશે ને શત્રુનો જય થશે, પણ હેક્ટરે હું હમણાં નગરમાં જ, ને આપણી માને કહે કે તે ને નગરની ખીણ કુલીન સ્ત્રીઓ મિનવાને બલિદાન આપે કે જ્યો તે આપણા પર ત્રુટે ને સંકટમાંથી ઉગારે.

હિતનાં વચન સાંભળી હેક્ટર રથમાંથી નીચે કદી પડ્યો ને બાકાનો પટા કરતો સધળાં સૈન્યમાં ફરી વળ્યો ને તે વીજરાઈ ગયેલા ટ્રોજનો હેક્ટરને સાંભળવાને એકઠા થયા. એ બોલ્યો—હિંમતવાન ટ્રોજનો ને દૂરથી આવેલા સહાયો! તમે શર પુરુષ થઈ

રહેજો. મારા મિત્રો! તમારાં સાહસશીર્ષવું સ્મરણ તાપજો. હું નગરમાં રૂદ્ધ સંઘીઓને અને સ્ત્રીઓને કહેવા બંદ કે તેઓ દેવતાઓની આરાધના કરે ને બલિદાન આપે. એમ બોલી હેક્ટર વિદાય થયો.

પણ બ્લોક્સ ને ડાયોમીડ એ બે સામસામા મળ્યા ને એકેકને હણવાને તત્પર થયા, પણ આમ કરી તેઓ પાસેપાસે આવવા લાગ્યા એટલે ડાયોમીડે પૂછ્યું કે આ શરા હું કાણ છે? આ યુદ્ધમાં તને મેં અત્યાર સુધી દીઠો નહોતો. હું બે કોઈ દેવ હોય તો હું લડવાને ઇચ્છતો નથી. એના ઉત્તરમાં બ્લોક્સે પોતાનું લાંબું ત્રીનાં કહ્યું ને તેમાં જણાવ્યું કે તેનો બાપ રાન હતો ને ડાયોમીડના બાપનો કોઈ દહાડા ઉપર મેમાન થયો હતો ને તે બંનેએ એક-એકને સ્મરણ ભેટ આપી હતી. એ ઉપરથી ડાયોમીડ પોતાનો બાલો ભોંયમાં થોંચી બોલ્યો કે હું મારો મેમાન દોસ્ત છે ને હું જ્યારે તારા દેશમાં આવીશ ત્યારે તારો ચર્ષક. હવે આપણે આપણા બાલા એકમેકના ઉપર ઉગામવા ન જોઈએ. ખીન ધણીક ટ્રોજનો મને અને ધણા ઓક તને મારવાને હજી સમર્થ છે. આપણે પરસ્પર શસ્ત્રો ભેટ કરીએ કે તેઓ પણ ભણે કે આપણે વંશપરંપરાના મિત્રો છીએ. બ્લોક્સે સોનાનું બખ્તર આપ્યું ને ડાયોમીડે પિત્તળનાં હથિઆર આપ્યાં—બખ્તર, હથિઆરનાં કરતાં નવગણી હિંમતનું વધારે હતું.

હવે હેક્ટર નગરમાં ગયો કે ટ્રોજન સ્ત્રીઓ પોતા-પોતાનાં સગાં સબંધીઓની ખબર પૂછવાને વિંટલાઈ વળીઓ, પણ તેણે કહ્યું કે ધણા જણના ઉપર આક્રમ પડી પડવાની છે માટે હાલ તો તમે સૌ દેવદહેરે જઈ પ્રાર્થના કરો.

પછી તે પોતાની માને મળ્યા. એણે કહ્યું કે ભાઈ યુદ્ધ મૂડીને હું અહીં કેમ આવ્યો છે? ચિકારપાત્ર ઓકપુત્રો તારા નગરની આસપાસ લડીને ખરેખર તને ગભરાવે છે, તારી મુદ્ધિ ઉગા કિલ્લામાં આવી જ્યુપીટરને આરાધવાની થઈ તેથી હું અહીં આવ્યો છે, પણ ઉભો રહે હું તારે માટે દ્રાક્ષારસ લાવું છઉં તે હું દેવ-તાઓને ધરાવીને પી કે તારો થાક ઉતરે. હેક્ટર બોલ્યો કે મા હું દ્રાક્ષારસ નહિ પીઉં, એથી તો હું ઉત્કેશાર્શ ને મારે પોતાનું સૌર્ય તથા બળ વિસરી જઈશ. વળી લોહીથી ભરેલા હાથ ધોયા વિના દેવને દ્રાક્ષારસ ધરાવતો એ કોઈ રીતે ઘટિત નથી, પણ હું હવે કુટુંબ તથા નગરની સ્ત્રીઓને હાથે મિનવાનો હંદોરમાં જ ને તેને ઉત્તમ વાગ્યા અર્પણ કરી પહેરાવ ને વર્ધવર્ધની

વંચના બાર બળતું બલિના આપ કે તે આપણા દેખાને સાનકળ થાય. હું પેરિસને ખેળું છઉં. એને ને જમપુરીમાં જતો હું દેખું તો મારા જીવ પીડા પામતો રહે.

પછી હેક્ટર ત્યાંથી નીકળ્યો અને પેરિસને મળ્યો ને બોલ્યો-રે આ બ્રહ્મચરિ ! લોક નગરની ને કિલ્લાની આસપાસ મરે છે અને તારે માટે યુદ્ધ ને ઉપયુદ્ધ નગરની ઘોરેર ધનધણ છે. યુદ્ધમાંથી નાસી આવેલા કોઈને તું જોય તો તેને તું પણ ઉપકો આપેજ ને તું અહીં કેમ ભરાઈ રહ્યો છે ? પણ હવે ભડ, શટના અગ્નિથી નગર ભડકે બળવાનો સમો પાસે આવે છે. પેરિસે ઉત્તર દીશા કે હેક્ટર તું મને યોગ્ય ઉપકો આપે છે પણ મારું સાંભળ રૂઝનના ઉપર કોષે ભરાઈ, હું અહીં નથી રસળતો, પણ મારી દીલગીરી મટાડવાને હું અહીં આવ્યો છઉં, પણ હવે મારી ઓછે પણ મને પસદ પડતા શબ્દોમાં સમભવી યુદ્ધમાં જવાનું કહ્યું છે ને મને પણ તેમજ કરતું વધારે સાંચે જણાય છે, કેમકે જય વાશકરતી માણસને મળે છે. ઉભો રહે, હું રાજ સજીને આવું છઉં; અથવા જ મેં તને પકડી કાઢ્યો બાલુજ. હેક્ટરે ઉતર ન વાળ્યો, પણ હેલન મધુર શબ્દ બોલી: નેહજી ! હું નિર્ભય, હાનિનું મળ, બીકણ, કંગાલ છઉં; રે હું જન્મી ત્યારે પવને મને પહોડ ઉપર ફેંકી દીધી હોત તો પછી આમાંનું કંઈએ ન થાત, પણ ને દેવતાઓએ એ દુ.ખો મારે માટે નિર્માણ કરી મૂક્યાં હતાં તો તમારા સરખા પુરુષનાં કોષવચન સમજતા એવા કોઈ શરાની હું ઓ થઈ હોત તો સાંચે થાત, પણ આ પુરુષના વિચાર હજી સ્થિર નથી ને હવે પછી થનાર પણ નથી; અને તેના કળભોગવનાં પડશે એમ મને લાગે છે, પણ નેહજી આવો આ આસનપર બેસો, નિર્ભયજી હું ને અન્યાયી પેરિસ એ બેને લીધે તમારું મન અનેક અમથી ડુંચવાઈ ગયું હશે.

હેક્ટર બોલ્યો-હેલન, તું વિવેક કરે છે પણ મારાથી બેસાય તેમ નથી. યુદ્ધમાં રૂઝનો મારી વાટ જોતા હશે ને ત્યાં મારે જલદીથી જવું જોઈએ. પણ તું હવે પેરિસને સમભવીને વહેલો મોકલી દે. હું હવે મારે ઘેર જઈ સૌને મળું છઉં કારણ કે ફરી પાછા આવવાનો મને ભરોસો નથી. એમ બોલી હેક્ટર માથાના ટોપની કલગી કુદાવતો કુદાવતો પોતાને ઘેર આવ્યો.

અહીં તેણે પોતાની ઓને બાળા પણ તે ન મળી. પછી તેણે ઉપરમાં ઉભા રહીને દારીઓને પૂછ્યું. એમાંની એકે જવાબ દીધા કે તમે કહો છો તેમ તે નહીં અને અથવા દેશણી બેઠાણીને મળવા નથી જઈ ને મિનવનિ

દહેરે પણ નથી. જઈ, પણ ત્યારે તેણે બંધુ કે ટોળાનો હાર ખાઈ પાછા હડયા છે ત્યારે તે બુદ્ધિ જીવાને બાળકુંવરને સાચે લઈને ગામરી ગામરી કિલ્લા ઉપર ચડી છે. એ સાંભળી હેક્ટર ઉતાવળે પગલે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને ઓને મળ્યો.

એટ્રોમેડી રડતી રડતી તેના હાથ પર ચૂલી જઈને બોલી "વિલક્ષણ પુરુષ ! તારે શીય તારોજ નારા કરશે; તને તારા બાળકની ને મારી દયા નથી આવતી, હવે શેડી વારમાં ઓક સઘળા તારાપર દૂધી પડીને તને મારી નાખશે ને અમે તારા વિના રજીયું. તારા વિના હું રહું તેના કરતાં પૃથ્વીમાં સમાઈ જઈ એ વગરે સાંચે છે, કેમકે તારા મરણ પછી મારે માટે બીજું શું સુખ રહેવાનું છે ? મારા શોકજ કરશે કંઈ રહેવાનો. હવે નથી મારે બાપ ને નથી મારે મા. તું જાણ છે કે મારા બાપને એકિલીજી યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે, પણ જ્યો તે કે તેણે તેને ન મુંથતાં યોગ્ય રીતે બાળ્યો છે; માને કેદ કરી હતી પણ પછી નાણું લઈ છોડી હતી; મારા સાતે લાઈઓને યમપુરીએ પહોંચાવ્યા છે. આ હેક્ટર ! મા, બાપ લાઈમાં ડુંજ મને એક રહેલો છે; પણ હવે આ મારા પ્રિય પતિ તું મારા ઉપર દયા આણુ ને કિલ્લામાં આવી રહે; તારી ઓને વિપ્રવા અને બાળકને બાપ વિનાનો ન કર. આ જન્મલી અંજરના ઝાડ આગળ શેડુ એક સૈન્ય રાખ, કેમકે એ ઠેકાણેથી કિલ્લા પર ચઢવાને ઓક શેડુઓએ ત્રણ વાર હુમલા કર્યા છે.

હેક્ટર બોલ્યો ખરું કહું છઉં કે મને પણ એજ સઘળી વાતોનો વિચાર થાય છે. વહાલી ! પણ ને કાયર બીકણની પેટે હું યુદ્ધમાં ન જઈ તો રૂઝન પુરુષ ઓ જનોમાં હું લગિજત શું મોહું દેખાડું ? વળી તેમ કરવાનું મારું મનજ થઈ નથી, કેમકે હું સદા શરો છઉં ને સૌ રૂઝનોમાં આગળ પડી યુદ્ધ કરે છઉં. મેં મારા મનમાં ને આત્મામાં સારી પેટે બાણી મૂક્યું છે કે પવિત્ર શીય અને પ્રાયમ અને પ્રાયમના રાજનિયુલોક સૌ મરશે તેવો દહાડો હવે પાસે આવે છે પણ હેક્ટરબા, પ્રાયમ ને મારા લાઈઓ શત્રુઓની નીચે ધૂળમાં પડશે ને મને શોક થશે તેના કરતાં જ્યારે કોઈ ઓક તને રડતી કંકળી ખરેડી લઈ જશે ને તને દાસી કરશે ત્યારે મને ધણુંજ વિરોધ દુઃખ થશે, પણ એ હું સાંભળું તેની અગાઉ મટાડીનો દમ મને ઢાકે તેહું ધરું છઉં.

પછી હેક્ટરે પોતાના હાથ લાંબા કરીને દાસીની કેડમાં બાલક હોતો તેને લેવા માડ્યો, પણ તે પોતાના

આપનો ભયંકર દેખાવ (રાત્રીથી ને ટોપની ફટી કલગીથી) નેઈ બીન્યો ને રડવા લાગ્યો. હેકટરે ટોપ ઉતારી નીચે મૂક્યા ને પછી બાળકને હાથમાં લઈ રમાડ્યો ને દેવતાઓની પ્રાર્થના કીધી. “એવું કરજો કે આ મારે દીકરો મારા જેવો ટોળનમાં નામકિત થાય, મોટા બળીઓ ને પાણું રાજ્ય ચરાસવી રીતે કરે તેવો; આપના કરતા વધારે શરો છે એમ એ લોકમાં કહેવાયો.”

એમ કહી હેકટરે બાળકને એટ્રોમેટીના હાથમાં આપ્યો ને એણે આંખમાં આંસુ પછુ મોઢું મલકાવી તેને લીધો ને પોતાની સુવાસિત છાતી સરસો દાખ્યા. હેકટરે પોતાની બીને દયામણી નેઈ તેના ઉપર હાથ ફેરવ્યો ને પછી બોલ્યો, વહાલી તું મારે માટે તારા હૈયામાં એટલો બધો શોક ન કર. મારે આવી બન્યાવિના હું કોઈથી મરનાર નથી. વળી મુઓ નથી એવો જગતમાં કોણ છે? કાચર ને શરા જન્મ્યા છે તે મરવાના છેજ, પણ હવે તું ઘેર જ, કામે વળગ ને દાસીઓને વળગાડ. હું હવે જઈ છઉં. એમ બોલી હેકટર ટોપ પાછો માથે મૂકી ચાલ્યો.

વાટમાં પેરિસ સાથે થયો, અને હેકટરે કહ્યું વિચિત્ર માણસ! કોઈ પણ માણસ ન્યાયથી જોશે તો તે તારા પુત્રનાં પરાક્રમને કદી નિદ્રો નહિ. તું શરો છે તુ તારી ઇચ્છાથી રજીતો આજણુ રહે છે ને યુદ્ધ કરવું ચહાતો નથી, પણ તારે માટે દુઃખમાં ખેડેલા ટોળનો તારે માટે જ્યારે ધણું ધણું અપજરા ભરેલું બોલે છે ત્યારે મારી છાતીમાં બહુ દીલગીરી થઈ આવે છે, પણ હવે ચાલો, જે જ્યુપીટર સાનકેળ થશે ને આપણે ગ્રીકને દ્રોષ આગળથી મારી કાઢીશું ને આપણે નગરમાં પાછા આવી આપણા મહેલમાં દેવતાઓને પુષ્કળ કટોરાથી નૈવેદ્ય ધરાવીશું ત્યારે આપણે બધી વાતો પાછી કરીશું.

સર્ગ ૭મો.

હેકટર ને પેરિસ સંઆમમાં આવ્યા એ જી જણું ને ગ્રીક લોકોને કેટલાક ગ્રીક યોદ્ધાઓને કાર કયાં એ નેઈ મિનર્વા ગ્રીકને સહાય કરવા આવવા લાગી, પણ એપોલોએ તેને અટકાવી કહ્યું કે ટોળનો મરે છે તેની દયા આણતી નથી ને ગ્રીકને શક ભરેલી છત તું અપાવવાને જાય છે? મારે માન ને એમાં સાડ થશે કે આજ હવે યુદ્ધ બંધ કરાવીએ-માત્ર હેકટર ને કોઈ સમોવહીએ યોદ્ધો લડે તેમ કરીએ મિનર્વાએ તે વાત દણ્ણ કરી.

અહીં રણક્ષેત્રમાં હેલિનસે હેકટરને કહ્યું કે સધળાઓને

બેસાડી દઈ તું ને કોઈ બીજો જ જણુ લડો. એ હેકટરને ગમ્યું ને પછી એણે બંને સૈન્યને મધ્યભાગે આવી કહ્યું એ ગ્રીકજનો, જ્યુપીટર સાક્ષી છે, તમે સાંભળો. નિરર્થક સંહાર શું કરવા થવો નેઈએ? તમારામાં જે સૌથી શ્રેષ્ઠ બળીઓ હોય તે મારી સાથે યુદ્ધ કરે જે મને છતે તે મારે બખ્તાર કાઢીને વહાણુ ઉપર લઈ જાય. પણ મારે શખ મારે ઘેર મોકલી દે અને મારે હાથે જે મરશે તેવું શખ હું તમને પાણું આપીશ.

એ સાંભળી સૌ ચૂપ થઈ રહ્યા. ના કહે તો શૌર્યને કલંક લાગે ને હા કહે તો સામો હેકટર છે. મોડી વાર પછી એનેલેઅસ બોલ્યો: અફસોસ! બડાઈખાશ! ગ્રીક બીઓ! ગ્રીકપુરુષો નહિ! જે કોઈ નથી બીકતો તો હું તાવર છઉં. એગ્રેમનને તેને વાર્યો ને પાછો બેસાડ્યો. નેરટરે મોઢું લાપણુ કરી સૌને મોટા ઠપકા દીધો. પછી નવ યોદ્ધા તૈયાર થયા. નેરટરના કહેવાથી ચીડીએ નંખાઈ ને તે ઉપરથી મોટા એનલસ હેકટર સામા લડવાને ઉભો થયો ને બોલ્યો-એ હેકટર તને હવે જણુશો કે અમાર ગ્રીકમાં એકીકીક વિના બીનઓ પણ છે, પણ હવે ચાલ આવ.

હેકટરે સાચું કહ્યું કે જેમ અશક્ત છોકરાને અથવા બીને પટાવતો હોય તેમ તું મારી આગળ વાત ન કર, લડાઈના કામ અને માણસો કાપવાના કામ બંને હું જાણું છઉં, ઢાલને જમણી કાપી કેમ ફેરવવી તે હું જાણું છઉં, ને થાક્યા વિના લજ્યા કરવું એ તો હુંજ કરી શકું છઉં. ઉતાવળા મોડાઓના સામા ધસવામાં પણ હું કેળવાયેલો છઉં. રાત્રીની સામા બ્યહરચના કરવામાં ને યુદ્ધ કરવામાં પણ હું કુશળ છઉં, એવો છઉં માટે હું તને ચોરીથી છતરીને વા કરવાને ઇચ્છતો નથી, પણ પ્રગટ રીતે બનશે તો હું તને મારીશ.

એમ બોલી તેણે પોતાનો લાંબો લાલો ફેરવીને માર્યો ને એ એનલસની સાત પટની ઢાલનાં પકડ વીધી સાતમાંમાં અટકી રહ્યો. એનલસે માર્યો તેણે હેકટરના બખ્તરમાં થઈને તેનાં પહેરેલાં વસ્ત્રને ચીણું, પણ તરતજ હેકટર વાકો વળી ગયો એટલે તેને તે લાગ્યો નહિ. પછી તેઓએ નાના બાલા કાઠયા ને સિદ્ધ અથવા રાત્રી ભુંડ લડતાં હોય તેમ તેઓ લજ્યા. હેકટરનો બાલો એનલસની ઢાલની આરપાર ગયો, પણ તેની અણી વાકો વળી ગઈ. પણ એનલસે કદીને જે માર્યો તે હેકટરની ઢાલની આરપાર ગયો ને તેને હડાળ્યો, પણ હડાળતાં તે બાલો તેની ગરદન ઉપરથી કતરાઈ ચાલ્યો તેથી તે જરાક વાગીને

બોલી નીકળ્યું, તોપણ હેક્ટર અટક્યો નહિ. જરા હડી એક મોટો કાળો ખડખડો પથ્થર લઈ એન-કસની મોટી જખરી ઢાલ ઉપર માર્યો ને મોટો કડાકો થયો. એનકસે પથ્થર લઈ માર્યો તે સામાની ઢાલ ફોડીને ધુંડણને લાખ્યો. હેક્ટર પડ્યો, પણ અંપોલો એ તેને તરત ઉભો કર્યો અને પછી તેઓ એકમેકના ઉપર ખડગ હાથની ધાપલ થયા હોત, પણ એટલામાં બંને સૈન્યમાથી ફૂંતોએ આવી તેમને કહ્યું કે બાઈઓ જ્યુપીટરની તમારા બંનેના ઉપર ફૂંપા છે; તમે બંને ચોક્કા છો ને એ અમે નહીંએ છીએ. રાત થવા આવી ને આપણે એની આજ્ઞા માનવી એ સાર છે. એનકસે બોલ્યો કે હેક્ટર બે કહે તો હું માનવાને તૈયાર છઉં, કેમકે એણે પ્રથમ આ સળગા ઓક ચોક્કાએને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવાને તેજ્યા હતા. પછી હેક્ટર બોલ્યો કે રાત પડી છે માટે હવે આજ લડકું બંન્ન રાખીએ ને બાંજ વાર આપણે લડીશું, પણ આવ આપણે પરસ્પર બક્ષીસો આપીએ કે કોઈ દહાડો કોઈ ઓક કે કોઈ ટ્રોજન કહેરો કે કાળપુરુષ જેવા લજ્યા હતા, પણ પછવાડેથી મૈત્રી કરી જરા થયા હતા.

એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી હેક્ટરે તેને એક તરવાર મ્યાન સાથે ને એક ખંડો એ આપ્યાં અને એનકસે એક ખંડો આપ્યો. પછી તે બે ચોક્કા પોતપોતાના સૈન્યમાં ગયા.

પછી નેસ્ટરે એગેમેમ્નને કહ્યું કે કાલે લડાઈનું કામ બંધ રાખીને મુડદાઓને રથમાં, બળદ, ખચ્ચર ઉપર નાખી લઈ જઈએ ને વહાણોથી શેડિએક દૂર બાળીએ કે મુએલાનાં હાડકાં ઓસ લઈ જવાય. પછી બાળવાને ઠેકાણે એક ચોરો કરવા ને તેની પાસે ઉંચા મિનારા બંધાવવા કે તે આપણા ને આપણાં વહાણના સંરક્ષણને માટે કિંહા હાખલ કામ આવે. એ બોલવું સૌએ માન્ય રાખ્યું.

ટ્રોજનમાં એક જણે વિચાર આપ્યો કે આપણે કોલકશર તોડીને લક્ષ્માં કરીએ છીએ માટે બહેતર છે કે હેલન તથા તેની દોલત ઓકને પાછી આપી દેવી. પેરિસ બોલી બહુયો કે હું મારી સીને તો નહિ આપું, પણ ત્યાંથી તે ને દોલત લાવી છે તે અને વળી ખીલું મારી તરફથી વધારે એ આપવાને હું કમુલ છઉં. ત્રીજાએ કહ્યું કે કાલે દૂતને મોડલી પેરિસનો સંદેશો ઓકને કહાલીએ ને વળી વિનંતી કરીએ કે આજ લડાઈ બંન્ન રાખી મૃતકને બાળી ગતિએ પહોંચાડીએ.

ખીજે દહાડે ટ્રોજનના દૂતે જઈ એગેમેમ્ન આદિ-કને સંદેશો કહ્યો. સૌ સાંભળી રહ્યા, પણ પછી

ડાયોમીડ બોલ્યો કે કોઈએ પેરિસની વાત કમુલ ન રાખવી. એ સંદેશો ઉપરથી જણાય છે કે પેરિસ જેનામાં બાળખુદ્ધિ છે તે પણ સમજે છે કે હવે ટ્રોજ-નોનો નારા થવાનો દહાડો પાસે આવે છે. એગેમેમ્નને કહ્યું કે બાઈ ઓકના તો આવા વિચાર છે ને મૃતકને ગતિએ પહોંચાડવાને માટે તો હું ના નથી કહેતો. દૂત પાછો ગયો ને ઓકાએ પોતાના મુડદા બાળ્યાં ને તે ઠેકાણે ચલુતર કર્યું.

દેવની સલામત ને પુચ્ચુને (વરુણે) જ્યુપીટરની આ-ગળ કુર્ષદ ગુભરી કે ઓકાએ દિવાલ બાંધી ને દેવતા-ઓને બલિદાન તો આપ્યું નથી એ કામની કીર્તિ ન્યાં ન્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં ત્યા ચાલશે ને મેં ને એપોલોએ ટ્રોયની આસપાસ દિવાલ બાંધી છે તેને હવે કોઈ સંભારશે નહિ. જ્યુપીટરે કહ્યું કે તુ કેવો મૂર્ખ છે કે આવી વાત કરે છે! તારી કીર્તિનો પ્રકાશ ન્યાં છે ત્યાં છેજ, તોપણ ન્યારે ઓક પોતાને દેશ બંધ ત્યારે તે દિવાલને તોડી પાડશે.

રાત પડી, ઓક પોતાના કામથી પરવાર્યા ને એ-ઓએ મોટી રાતભગી જમ્યા કીધું ને આનંદ કીધો. ટ્રોજનોએ પણ નગરમાં તેમ કીધું ને નિરાતે જાલ લીધા.

સર્ગ ૮મો.

પ્રાતઃકાળ થયો અને જ્યુપીટરે દેવસભા ભરી કહ્યું કે ને દેવ અથવા દેવી ટ્રોજનને અથવા ઓકને સહાય કરવા જશે તેને અપમાન સાથે શિક્ષા કરવામાં આવશે અથવા હું તેને પૃથ્વીની નીચે ધણે દૂર ઉડાણમાં ફેંકી દઈશ. પછી તે રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી આડા પર્વતના શિખર ઉપર પોતાના બાગમાં ટ્રોય નગરને ને ઓકના વહાણને જોતો બેઠો. અહીંથી તેણે પોતે ઓકના સૈન્યની સાથે બડબડ બળતી વીજળી મોકલી. સૌ ઓક ચોક્કા ભયથી ગચરાટમાં પડયા, ને ટ્રોજનની સાથા આવતા હતા તે પાછા હડયા, પણ એટલામાં તો હેક્ટર રથ દોડાવતો આવી પહોંચ્યો.

ડાયોમીડ ને નેસ્ટર રથમાં બેસી સાથા ગયા. ડાયો-મીડે હેક્ટરના ઉપર લાલો માર્યો પણ તે તેને ન લાગતાં તેના સારથિને લાખ્યો ને એ ઢળી પડ્યો. પણ તરતજ તેણે ખીલ એકને સારથિ કર્યો. પછી મોટી કતલ ચાલી ને ટ્રોજનો પાછા હડયા. એ જોઈ જ્યુપી-ટરે વીજળી મોકલી ને એ ડાયોમીડના ઘોડાની આગળ પડી ને અહીં જમીનમાંથી બળતા ગંધકનું બડકું દેખાયું ને ચોકેલા ઘોડા રથ નીચે ભરાવા લાગ્યા; વળી નેસ્ટરના હાથમાંથી રાસ પડી ગઈ. નેસ્ટરે ડાયોમીડને પાછા ફરવાનું કહ્યું, એ બોલ્યો કે ખરું

છે, 'પણ કોઈ દહાડે હેક્ટર પોતાના ટ્રોજનમાં પોતાની વડાઈ મારો કે ડાયોમીડ મારાથી ભય પામીને વહાણમાં ભરાઈ ગયો, પણ તે વેળા પૃથ્વી અને પોતાની અંદર કંઈ છે તો સાફ નેસ્ટર બોલ્યો અફસોસ! હું શું બોલ્યો છું—'કદી હેક્ટર તને હીલકારો ને નામદં કહેશે, પણ ટ્રોજનો ને જ્યોના શરા પતિઓને તે ધૂળમાં લાંબા કર્યા છે તેઓની સ્ત્રીઓ હેક્ટરનું બોલકું ખરે નહિજ માને. પછી ઘોડા પાછા ફેરવીને બંને યોદ્ધા જીવ કંઈને જ્યાં પોતાનાં સૈન્યનો જમાવ હતો તે તરફ નાહા.

બિ નેઈ તેની પાછળ કલગી કુદાવતો હેક્ટર દોડ્યો ને બોલ્યો—ઝીકે તને બહુ માન આપ્યું છે પણ હવે તેઓ તને અપયશ આપશે. બા બા, બીકણુ છાકરી!

એ સાંભળી ડાયોમીડ ઘોડા પાછા ફેરવી હેક્ટરની સામા કુદ્ધ કરવાના ત્રણ વાર વિચાર કીધા ને ત્રણ વાર તે ફેરવ્યા.

હેક્ટર પોતાના ટ્રોજનોને સારી પેઠે ઉરકેરી બોલ્યો—ધર્યાં અંધો મારી પાછળ કે આપણે નેસ્ટરની સોનાની ઢાંઢાં ને ડાયોમીડના ઘોડાની પાખર લઈએ. પછી ટ્રોજનોએ એવો તો ધસારો કર્યો કે સધળા ઝીક પોતાના ઘોડા સાથે પોતાના વહાણોને લગતા કાંઠા ઉપર ને જ્યાં તેઓએ દિવાલ ચૂળાંને આસપાસ ખાઈ બાદી હતી તેટલામાં જ ભરાઈ રહ્યા. જ્યુપીટરે પ્રસન્ન થઈ હેક્ટરને દીક્ષિમાન કર્યો

બુનો તો મનમાં બળી ને ખાખ થઈ ગઈ ને એણે એંગેમેક્ષનને પ્રેરણા કરી તેથીજ ઝીકના વહાણ સલામત રહ્યાં.—બાકી હેક્ટરે સંધાને બાળી મૂક્યાં હોત.

એંગેમેક્ષને વહાણમાથી પોકાર કરી કહ્યું કે એ ઝીક, હીણા અપજશીઓ! તમે શરીરથીજ માત્ર શરા દેખાઓ છો. ક્યા ગઈ તમારી બધી પતરાજ ૧ ફે આપણે બધા એકલા એક હેક્ટરને બરાબર નથી આવતા—એ હમણાં આપણાં વહાણોને બાળી નાખશે—અરે જ્યુપીટર, આ અમારી શી દશા તે કીધી છે! કંઈ તો સાચું બે!

જ્યુપીટરને દયા આવી ને ઝીક યોદ્ધાઓએ ટ્રોજન સામા ઘોડા દોડાવ્યા. પછી પાછી કતલ ચાલી ને ઝીકોએ ફેલાક ટ્રોજનોને માર્યા. એક ઝીક તો હેક્ટરને મારવાને બહુ મથ્યો, પણ તે તેમ ન કરી શક્યો, પણ માત્ર તેણે તેના સારથિને મારી પાડ્યો. હેક્ટરે રથમાંથી ઉતરી એક મોટો પત્થર ફેંકી તેના ધનુષની આપ તોડી ને તેનું કામઠું ભાંગી નાખ્યું.

વળી ટ્રોજનો ઉરકેરાયા ને હેક્ટરે આગળ પડી ઝીકોને માર માર કરી નસાડયા ને વહાણો ઉપર ચડી જતા કર્યા.

બુનો ને મિનર્વા ધણા અકબાયા તેથી તેઓ જ્યુપીટરની આજ્ઞા તોડીને પણ ઝીકને સહાય કરવા ચાહ્યાં જ્યુપીટરે ઈરિસને મોકલી તેમને અટકાવ્યાં. એટલામાં રત પડવા આવી. જય મેળવી કુલાએલા ટ્રોજનો તો કાર્ય પરિપૂર્ણ ન થયું તેથી જરા નારાજ થયા. પણ જીવ ભરી મરેલા ઝીક તો ધણાજ રાજ થયા.

પછી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનો તથા સહાયોને એકઠા કરી બાપણુ આપ્યું કે મારો વિચાર ઝીકનાં વહાણો બાળી તારીદથી ટ્રોજમાં જવાનો હતો, પણ રાત પડી ગઈ એટલે તેમ થઈ શક્યું નહિ પણ હવે રાત્રિને પણ માન આપવું નેઈએ. ઘોડાઓ છોડો ને આશંખ લો. નગરમાથી બે નેઈએ તે અણવા ને અંહીજ ચુલા સળગાવી ખાવાનું તૈયાર કરો. દૂતો, તમે ટ્રોજમાં નેઈ ખબર કરો કે વયે આવેલા છાકરાઓ ને ધરડાઓ સૌ રાતે ભગતા રહીને નગરની ચોડી રાખે. અહીં પણ સૌ સાવધ રહેજો. કાલે હવે નેઈએ ડાયોમીડ મને પાછો હલાવે છે કે હું તેને મારે બાલે વતી ભાડું છડે ને તેનું સર્વરવ લડી લાડું છડે.

સૌ ટ્રોજનો તેની પ્રસંસા કરી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા થયા.

સર્ગ દસો.

ઝીક તો ભયભીત ને શોકાતુર થઈ રહ્યા હતા તેમાં એંગેમેક્ષન રાજ્ય તો ધણાજ ગચળી જઈ દીન થઈ ગયો હતો; તોપણ તેણે દૂતોને આજ્ઞા કરી કે તમે ધીમે સાહે નામ દઈ યોદ્ધાઓને બોલાવી અહીં તેડી લાવો ને પોતે પણ કંઈવાને નીકળ્યો. પછી તે સૌ મળ્યા ને એંગેમેક્ષને રહી દીધું. ડસકા ખાતો ખાતો તે બોલ્યો—મિત્રો ને સરદારો! દુઃખનો કાંઠો નથી. હવે આપણે બચવાના નથી. નિર્દય જ્યુપીટરે આપણને કુસાવ્યા છે ને હજી પણ આપણા કંઠો લેવો મૂકી દેતો નથી. મારે નસીબ અપયશ સાથે દેશ જવાનું છે તો હવે તમે સૌ મારે માનો તો આપણે આપણાં વહાણ લઈ જતા રહીએ.

સર્વે જણ અબોલ રહ્યા, પણ નીડર ડાયોમીડ બોલ્યો—હું વિવેકથી પણ મને બે ખરે લાગે છે તે બોલીશ, હું કોષ ન કરીશ. સધળા ઝીકોમા તોજ મને નિર્ભય ને કાયર કહી નાહિમત કર્યા હતા ને એ વાત સધળા ઝીક ભણે છે. જ્યુપીટરે તને રાજ્ય કરવાની સના

આપી છે પણ સૌર્ય નથી આપ્યું. તારું મન હડી જતું હોય તો વ્રં ન. રસ્તો ખૂંદો છે. તારાં વડાણ પણ પાસે છે. ખીન ગ્રીક તો ટ્રોયના પડતા યુધી અદીજ રહેશે; ને તેઓની ઇચ્છા હોય તો તેઓ પણ બચ. હું ને મારો રહેનિવસ બે જણાજ લીધું.

પછી નેસ્ટરના કહેવાથી સૌએ ભોજન કરી લીધું ને પછી વિચાર કરવા લાગ્યા. નેસ્ટર બોલ્યો કે એગ્રેમેન્ટ, તે એકિલીઅનું મન કુઝળ્યું એ ધણું ખોટું કીધું છે. એ મારા વિચારથી ઉલટું હતું, પણ તે વળા તારા પિતા બહુ ઉછળતો હતો તેથી હું ઝાડું બોલ્યો નથી, પણ હજી પણ કંઈ હજી કે તેને બોલાવી આણવાનાં વિચાર કર.

એગ્રેમેન્ટ બોલ્યો-હું મારી ભલ કણ્ણ કઈ છઉં- મારી ભલ મને સાહે છે. તેજ એક બધા ટ્રોયનને પુરો પડે તેવો છે. તમે સૌ કહો તે રીતે હું તેનું મન મનાવવાને રાજ છઉં. તમે સૌ બોલશો તેની પહેલાં હું એ આપવાનું કહું છઉં તે સાંભળો. ન વાપરેલાં એવાં સાત તો ત્રિપાયાં આસન, સોનાના દસ યાંચેટ (પચીસેક હબર રૂપીઆ), વીસ ચળકતા મોટા ડેગ, શરત છતેલા એવા બાર મજબુત ઘોડા, જીભતમા ઉત્તમ સુંદર એવી હેસગ્રાસ ટાપુની સાત સ્ત્રીઓ ને એમા જેને માટે તેને કોષ ચડયો છે તે ગ્રાઈસિસ પણ પાછી મોકલીશ-હું શપથ ખાઈને કહું છઉં કે એ તેને મારી લાચાં કરી નથી, વળી ઈશ્વર કરશે ને ટ્રોય છતીશું ને લૂટ મળશે તેમાથી તે સોના પિત્તળથી પોતાનાં વડાણ ભરે, ને હેલનના સરખી વીસ સ્ત્રીઓ પણ રાખે. વળી મારે તણુ દીકરી છે તેમાથી તેને જે પસંદ પડે તેની સાથે તે લગ્ન કરે ને હું ખીજ મોટી પહેરામણીમાં સાત વસ્તીવાળાં નગર આપીશ-એ સંધું હું આપવાને રાજ છઉં, બે તેનું મન મનાવ હોય તો.

નેસ્ટર બોલ્યો યોગ્ય છે, પણ હવે ફીનિક્સ, યુલિ-સીઝ, એનકસ ને બે કુત તેની પાસે બચ. પછી નેસ્ટરે એઓને ધણી ધણી યુક્તિઓ સમજાવીને વિદાય કર્યાં.

તેઓ એકિલીઅના તંત્ર આગળ ગયા ને જોય છે તો એકિલીઅ પોતાની સુંદર વીણા વગાડે છે ને યોદ્ધાઓના યશ ગાય છે ને તેનો મિત્ર પેટ્રોકલસ સામો બેઠેલો છે.

ફીનિક્સ વગેરેને આવતા જોઈ એકિલીઅ અચરત પામ્યો ને વીણા લઈ એકદમ જઈયો. પેટ્રોકલસ પણ જઈયો. એકિલીઅ બોલ્યો, આવો આવો યોદ્ધાઓ તમે મિત્રરૂપે આવો છો. કંઈ પણ મોટી જરૂર પડી છે માટે

આવો છો. બે કે હું ખીનવાએત્રો છઉં, તોપણ સધળા ગ્રીકમાં તમે મને સૌથી વધારે વડાલા છો.

પછી એકિલીઅ તેઓને પોતાની પાસે બેસાડ્યા ને પેટ્રોકલસને કહ્યું કે શુદ્ધ દ્રાક્ષમઘથી કટારો ભર-આજ મારે ઘેર મારા પ્રિય પુરુષો આવ્યા છે. પછી સૌએ સુંદર માંસભોજન કીધું. ખાવું પીવું પત્યા પછી યુલિ-સીઝ પાછો કટારો ભરીને એકિલીઅનું આરોગ્ય ઇચ્છી મઘ પીધો ને અથેતિ સર્વ રૂત્તાંત કહ્યું.

એકિલીઅ ઉત્તર વાળો-હું કેવળ નિઃશંકપણે બોલું છઉં. જે કોઈ મનમાં કંઈ રાખીને બહાર જીતું બોલે છે તે માણસને હું ધિક્કારે છઉં મને જે ઉત્તમ જણાય છે તે હું કહું છઉં. એગ્રેમેન્ટ અથવા ખીન કોઈ ગ્રીક હવે મને વધારે સમજાવી શકશે નહિ, કારણ કે જે માણસ નિરંતર રાત્રીની સામા લડયાં કરે છે તેનો તો કોઈ ઉપકાર માનવજ નથી. કાયર ને શૂરો સરખો ભાગ લે છે ને સરખું માન પામે છે. જે કોઈ કંઈ કામ નથી કરેતો ને ધણું કામ કરે છે તે બંને મરવાના છે; સદા એ મારો જીવ લડાઈના જોખમમાં નાખ્યો છે ને મારો આત્મા યોદ્ધા બાળી નાખ્યો છે, પણ તેથી કંઈ મને વિશેષ લાભ થયો નથી. વડાણમાં લડીને બાર અને પગે લડીને અગિઆર નગર મેં ઉજાડ કરી મૂક્યા છે. લૂટ લાવી લાવીને એગ્રેમેન્ટની આગળ મૂકી છે. પણ એણે ધણીક પોતે રાખી ને થોડી થોડી સૌને વહેલી આપી છે. ખીન સરદારને આપેલું પાણું ન લેતા તેણે મને આપેલું પાણું લીધું છે, પણ ગ્રીકોએ ટ્રોયન સાથે શું કરવા લડવું જોઈએ? શું તેઓ હેલનને માટે નથી લડતા? શું એગ્રેમેન્ટ ને તેનો બાઈ એ બે જણજ પોતાની સ્ત્રીઓને ચાહે છે? હરકોઈ માણસ જે લાલો ને સમજી છે તે પોતાની સ્ત્રીને ચાહે છે; ને તે પ્રમાણે, બે કે તે મારા લાલાને બળે કહી થઈ હતી તોપણ હું તેને મારા દીલથી ચહાતો હતો, પણ હવે જ્યારે તેણે તેને મારી પાસેથી લઈ લીધી છે ને મને દગા દીધો છે તો હવે તેણે મને શું કરવા પાછો બોલાવવો જોઈએ? તે મને મનાવી શક- નાર નથી. તેણે હવે વડાણો આગળથી ટ્રોયનોને દૂર હાંકી કઢાડવાને તારી સાથે ને ખીન યોદ્ધાઓ સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. ખરેખર તેણે મારા વગર ધણાંક કામો કર્યા છે-કોટ બાંધ્યો છે, ખંડક કર્યું છે, પણ એથી હેકટર હકવાનો નથી. જ્યાંમુધી હું લડાઈમાં હતો ત્યાંમુધી હેકટરથી દરવાળે છોડી આણીપાસ અવાયુંજ નથી, પણ હવે હું હેકટર સાથે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી ને કાલે હું મારાં વડાણો ઉપાડી ગ્રીસ

ભઈ છત્ર. મારે એની બક્ષીસો નથી ભેઈંતી, મારે એની દીકરી સાથે નથી પરણવું, હું જ્યાં જઈશ ત્યાંથી મને નેટલી ભેઈંએ તેટલી દોષત ને ઓઝો મળશે. મારી માએ મને કહેલું છે કે જો તું દ્રોજનના નગરની આસપાસ યુદ્ધ કરીશ તો તારી કીર્તિ અમર થશે, પણ તું પાછો તારે દેશ આવવા નહિ પામે અને યુદ્ધ ન કરતાં પાછો દેશ જઈશ તો તારે આવરદા ઘણું વધશે. હું તમને સોને સલાહ આપું છઉં કે તમારે પણ દેશ આવવાનો વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે મારે સંદેશો તે સૌને કહેલો.

પછી ક્રીનિકસે આંસુ પાડીને લાંબું બાપણું કરી તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એકિલીએ કહ્યું-તારે મને એટલું બધું માન આપવાની જરૂર નથી-જ્યુપીટરે મને આપેલુંજ છે. હું મારે મારા વહાણમાં આનંદ માનું છઉં. પણ તું હવે એંગ્રેમેજનની ખાતર રડી વિશ્વાપી મારા જીવને ગભરાવ નહિ. તેને છોડીને આવ મારી પાસે, હું પણ તને તેટલુંજ માન આપીશ.

પછી એલકસ, યુલિસીઝ ને ફૂતો પાછા વળ્યા ને ક્રીનિકસ તે રાતે ત્યાંજ સૂઈ રહ્યો. એઓએ જઈ એંગ્રેમેજન વગેરેને સઘળું કહ્યું. સઘળા ચૂપ થઈ રહ્યા. પણ પછી ડાયોમીડ બોલ્યા. એંગ્રેમેજન, તે બક્ષીસો મોકલી તેને વધારે કોધી કર્યાં છે. હવે તેની વાત પડતી મૂકા-તેને ગમે તો ભય ને ગમે તો રહે; જ્યારે તે પોતાતાજ મનથી ઉશ્કેરાશે ન દેવ પ્રેક્ષુ કરશે ત્યારેજ લડશે, પણ હવે હમણાં તો સૌ સૂઈ ભઓ ને વહાણે વાયે પાયદળ ને ઘોડેરવાર ઉતાવળા તૈયાર થઈ રહેલો ને એંગ્રેમેજન તું પણ સોની મોખરે લડને. પછી સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે સૂવા ગયા.

સર્ગ ૧૦મો.

સઘળા સૂતા, પણ એંગ્રેમેજનને ઊંઘ ન આવી. તેણે વહાણો સામા ભેંચું ને ખિન્ન થઈ નિમાળા પીંખી તોડી નાખ્યા. પછી તે પોતાનો જલ્લો પહેરી, સિલ્હનું ચામડું ઓઢી લઈ નેરટરની સાથે વિચાર કરવાને ચાલ્યો, મેનેલેઅસને પણ ઊંઘ નહોતી આવી તેથી તે પણ સામો આવતો હતો. બંને ભાઈ મળ્યા પણ પછી એંગ્રેમેજન તેને પાછો વિદાય કરી પોતે એકલો ચાલ્યો. નેરટરને જગાર્યો ને પછી તે બે જણે એલકસ, ડાયોમીડ, યુલિસીઝ એઓને જગાર્યા. એઓએ મળીને વિચાર કીધો કે આપણામાના બે જણે છુપા દ્રોજનની ધાવણીમાં જવું ને તેઓ શુ વિચાર કરે છે તે સાલળી આવવું. પછી ડાયોમીડ બીહું ઝડપ્યું ને એણે યુલિસીઝને સાથે આવવાનું કહ્યું.

એ બે યોદ્ધા ઉત્તમ રાજો સજીને બે સિલ્હ બેવા અંધારી રાતે મુઠદાં છુંદતા ને લોહીમાં પગ ભોળતા દ્રોજનની ધાવણી તરફ ચાલ્યા.

દ્રોજનની ધાવણીમાં પણ સૌ ભચ્ચ હતા ને હેકટર સરદારાની આગળ બોલતો હતો કે બે કોઈ ક્રીકનાં વહાણો આગળ જઈ તેઓ બંને જો કે જો છે, તેઓ દેશ જવાનો વિચાર કરે છે કે હજી લડવાનો, તેઓએ પોતાનાં વહાણ બચાવવાની ગોઠવણુ કરી છે કે નહિ વગેરે વાતોની ખબર લઈ આવશે તેને હું મોટી બક્ષીસ આપીશ. એ સાંભળી ડોલન નામે એક દૂત તે ખબર લાવવાને તૈયાર થયા ને શપથ ખાઈ નીકળ્યો.

એ ધસ્યો ચાલ્યો આવે છે એમ ભેઈંને ડાહ્યામીડ તથા યુલિસીઝ મુઠદાંના હમણાંમાં સંતોઈ રહ્યા. ડોલન એક તીરવા દૂર ગયા એટલે પેલા બંધા ને તેની પાછળ દોડ્યા ડાહ્યામીડે તેને પકડી કાઢી લાલો ઉગામી પૂછ્યું કે હલો રહે ને પછી તેના હાથ પકડ્યા. પણ તે રડી થડી બોલ્યો મને જીવતો રાખો. હું તમને મારા છુટકારાનું નાણું આપીશ.

પણ પછી યુક્તિવાળા યુલિસીઝ તેને દ્રોજન સંન્યની સ્થિતિ ને તેઓના વિચાર સંબંધી સંધું પછી લીધું. છેલ્લી વારે ડોલને કહ્યું કે હવે મને વહાણો ઉપર લઈ ભઓ અથવા હું બે બોલ્યો છઉં તે ખરું છે એમ તમે નક્કી કરી આવો ત્યાંસુધી અહીં મને બાંધી રાખો.

ડાયોમીડ બોલ્યો હવે તું છટકી જવાનો વિચાર કરવો મહેલી દેને. તું અમારા હાથમાં આવ્યો તેથી તે સારી સારી ખબર કહી છે પણ હવે જો તને છૂટા મૂકીએ તો તેમા અમને ધણે ગેરફાયદો છે મોટા તારે મારે હાથે મરજુંજ ભેઈંએ. ડોલન કરગર્યો પણ ડાયોમીડે ધસીને તેની ગરદન કાપી નાખી. તે ડોલન પડ્યો તે ઠેકાણે નિશાની રાખી તેઓ આગળ ચાલ્યા. દ્રોજનના સહાયમાંના કેટલાએક પોતાનાં રાજા ઉતારી મૂકીને સૂતા હતા, તેઓને બચાને કાપી નાખ્યા ને તેઓના સરદારના ઘોડા લઈ પાછા પોતાના વહાણ ઉપર આવ્યા.

એ સઘળા કામમાં મિનવાંએ સહાય કરી હતી તેથી જ્યુપીટરે તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો ને એણે પોતે જઈ દ્રોજનોને બેઠાડ્યા ને એઓ બે બનવા બન્યા તે ભેઈં વિસ્મય પામ્યા.

સર્ગ ૧૧મો.

પ્રભાત થયું ને જ્યુપીટરે વિકરાળ કલહ દેવીને ક્રીકનાં વહાણો ઉપર મોકલી ને એણે ક્રીકને યુદ્ધને અર્થે સારી પેઠે પ્રેક્ષુ કીધી.

પછી શ્રીકે કે દ્રોજન એઓએ લડવા માડયું ને કાપા-
કાપી ચાલી ને ધણુક પડ્યા. ખપોરે એએએન
ખહાર પડી ધુએ ને યોદ્ધાઓને મારતો મારતો દરવાજાની
નજીકે જઈ પહોંચ્યો. દ્રોજનો હડતા નથ છે, પણ
મરણીઆ થઈ લડે છે. એમાના એક જણે એએએનની
કાણી નીચે આરપાર ભાલો માર્યો ને એ ધ્રુવ્યો,
પણ ભાલો ખડગ ને પથર વાપરતો કતલ કરતો
આગળ ચાલ્યો. જખમ સુકાયું પણ દુઃખ વધ્યું ને
એએએન ચિતામાં પડ્યો. એણે સારથિને આજ્ઞા
કરી કે મને વહાણ ઉપર લઈ જા.

એણે જતો દેખી હેકટરે પોતાના દ્રોજનોને ઉરકેયાં ને
પોતે પણ ધણુક યોદ્ધાઓનાં મસ્તક ધૂધી પર પાડ્યાં.
એટલામાં ડાયોમીડ ને યુલિસીઝ એ બે જણે જેમ
જંચલી છંદ કુતરાના ઉપર પડે તેમ દ્રોજન ઉપર
પડ્યા ને તેઓએ થોડી વાર તો હેકટરના મારથી શ્રીકેને
ઉગાર્યા. ડાયોમીડે હેકટરના ટોપ ઉપર ઘા કર્યો પણ
તે ખચી ગયો ને ડાયોમીડ ધસ્યો આવે છે તે જોઈ
પેરિસે તેને બાણ માર્યું ને તેના જમણા પગની પાની
વધી નાખી. પેરિસે બોલ્યો “તને માફ બાણ
લાગ્યું છે, તે વ્યર્થ નથી ગયું, તે તારી કમરના સાધામાં
વાગ્યું હોત તો સાફ થાત કે તારા પ્રાણ નત; ને
દ્રોજનો જે તને સિદ્ધ જણી બોકડાની પેઠે ગભરાઈ
ગયા છે તેને વિસામો મળત.” ડાયોમીડે ઉતર વાળ્યો
કે “તીરંદાજ, નિદાખાર, સીલંપટ સાથે આવી જા,
તારે કામકાં ને તારા તીર કંઈજ કામ કરવાર નથી.
માફા પગમાં તારે તીર હરવું લાગ્યું છે માટે શું વ
આટલો કુશાઈ જાય છે? જાણે કોઈ જોઈ અથવા મૂર્ખ
છાકાએ મને તે માર્યું હોય તેમ હું મમળું છઉં.
પણ મારાં રાજની વાત જુદી છે હો. એકાદાને લગાર
કોઈ અડકે તો તે ભોંકાયા પિના રહે નહિ ને તરતજ
પ્રાણ લે તેવું છે.” એમ તે બોલ્યો ને તરત યુલિસીઝે
આવી તે તીર કાઢ્યું, પણ પછી તેને એટલી તો વ્યથા
થઈ કે તે રથમાં ચઢી બેસી વહાણ ઉપર ગયો.

હવે યુલિસીઝ એકલો પડ્યો. તે દ્રોજનના ધસારાથી
ગભરાયો, પણ પછી ક્રીટપણે મરણીઆ થઈ એક પછી
એક એમ દ્રોજનોએ કાપવા લાગ્યો. એક દ્રોજનનો
ભાલો તેની ઢાલ વીંધી ખખટરમાં પેડો ને તેના
પાસાંની ચામડી સોરાઈ તોપણ યુલિસીઝે તેને માર્યો.
જ્યારે તેના ઉપર દ્રોજન સામઝા ધસી આવ્યા ત્યારે
તેણે કુમકને સાફ જણ વાર મોટા યોદ્ધા કર્યા.

એ સાંભળી એનેલેઅસ તથા એનકસ ધસતા ને
કાપતા ચાલ્યા આવ્યા. હેકટર યુદ્ધની ઢાળી બાજુએ

જ્યાં નેસ્ટરના ઉપર સૌથી પડ્યા હતા ત્યાં પોતાના
આનુચીથી હુમલો હતો. પેરિસ પણ જે ત્યાંજ પોતાનાં
બાણ ભાલા વાપરતો હતો તેણે એક મોટા શ્રીક
યોદ્ધાને ખભા ઉપર બાણ માર્યું તેથી તે અચાનક થઈ
પડ્યો ને તેને નેસ્ટર પોતાના રથમાં બેસાડી વહાણ
ઉપર લઈ ગયો.

એટલામાં એક દ્રોજને આવી હેકટરને કહ્યું કે તું અહીં
લડે છે પણ ત્યાં એનકસે દ્રોજનોને ખજી ગભરાટમાં
નાખ્યા છે એ ઉપરથી હેકટર ત્યાં ગયો ને ભાલો,
ખડગ ને પથર તેણે શ્રીકને ગભરાવ્યા. એનકસ સાથે
થયો, પણ એટલામાં તે ગમરાઈ ગયો ને આવડે આવડે
આમ તેમ જોતો ને લથડતો ને ઉપરથી પડતો માર સજીવ
કરતો જેમ તેમ તે પોતાના સાથીઓના જ્યાં જખામ
હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

એ મથેલું ધમસાણુ ને શ્રીકની હાર એકિલીઝ પોતાનાં
વહાણની નાળ ઉપર બેસી જ્યાં કરતો હતો. જ્યારે
નેસ્ટરને ધાયલ યોદ્ધા સાથે પાછો વળતો જોયો ત્યારે
તેણે પોતાના મિત્ર પેટ્રોકલસને તંબુમાંથી પોતાની પાસે
બોલાવ્યો ને કહ્યું કે પ્રાણપ્રિય, હવે તેઓ મુશ્કેલીમાં
આવ્યા છે ને હું ધાર છઉં કે મારા કાલાવાલા કરના
આવરણ, પણ હું નેસ્ટરને પૂછી આવ કે ધાયલ
થએલો કોણ છે? ઘોડા દોડી ગયા તેથી તેવું મોઢું
મારાથી બેવાયુ નહિ.

પછી પેટ્રોકલસ ત્યાં ગયો ને નેસ્ટરે સત્કાર કરી
વર્તમાન કહી વિશેષ આ કહ્યું કે હું એકિલીઝને સમજાવ,
કદી તે ન આવે તો એટલું પણ કરજે કે તને તે
સંભામમાં મોકલે

નેસ્ટરના કાંબા ને અસરકારક ભાયલથી પેટ્રોકલસની
જાતીમાં બેસેસો થઈ આવ્યો ને પછી તે ત્યાંથી
ઊડી પોતાના વહાણ બાણી આવવા લાગ્યો. વાટમાં
તેને તેના એક ધાયલ મિત્ર મળ્યો. તેની સાથે થોડી
ધણી વાત કરી તેને જંચલી તેણે (પેટ્રોકલસે) તેના
તંબુમાં મૂક્યો ને તેની નંદમાંથી તીર કહાડી ધામા દક્ષા
ભરી લોહી વહેવું બંધ કીધું.

સર્ગ ૧૨મો.

હવે દ્રોજનો તો ધસીને છેક જ્યાં શ્રીકાએ કોટ
બાંધ્યો હતો ત્યાંજથી આવી જાવળી કરી ને ખંડક
ઓળંગીને કોટ તોડી પાડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
ઘોડા રથ સાથે ખંડક ઓળંગી પેલી પાસ જહું ધણું
મુશ્કેલ હતું તેથી તેઓ રથ તથા ઘોડા સારથિઓને
સોંપી પોતે સૌ પાયદળે થઈ પાંચ દુકડીમાં વહેંચાઈ ને
ચાલ્યા.

ગ્રીક લોક વહાણમાંથી તીરનો માર ચલાવતા હતા પણ જ્યારે તેઓએ જોયું કે ખંડક ઓળંગી રાત્રી કોટ તોડવાનું કરે છે ત્યારે તેઓ એકદમ વહાણો ઉપરથી દિનારે ઉતરી પથ્થરના મારથી રાત્રી હઠાવી કોટ, તંબુ ને વહાણોનો ખચાવ કરવા લાગ્યા.

ટ્રોજનમાંના ધણીક જીવાનો જે કોટ પાડવાને ને વહાણો ખાળવાને બહુ આતુર હતા તેઓ પોતાનાં ખખટરો કાઢી નાખીને હેંડરની પાછળ પાછળ ચાલી આવી ખંડક આગળ ઉભા, એટલામાં ડાબી બાજુએ એક ગરૂડ અદસરતા સાપને મોઢામાં ધાલી સૈન્યની મધ્યની ઉપરથી ઊડી જતો દીકામાં આવ્યો. એ ઉપરથી એક સરદારે ટ્રોજનને કહ્યું કે ખંડક પાર કરવાની વાત છોડી દેવી જોઈએ. પણ હેક્ટરે તેની વાત ન માનતા આગળ ચાલવા માડયું. જ્યુપીટરે ગ્રીકના વહાણની સામા વંટોળ મોકલ્યો. એથી હેક્ટરને ઉત્તેજન મળ્યું ને એણે કોટના કેટલાએક કાગરા ભાગ્યા ને બહારનું ચણીઆર કામ સંજી તોડી પાડયું. પછી ટ્રોજનોએ દિવાલ ફોડી અંદર જવાની આરાખાધી. એટલું છતાં ગ્રીક લોક પણ પોતાની તબવીજમાં હતા. તેઓ દિવાલમાંની ખારીઓ ને તેમાંનાં ખાકાંઓને પોતાની દાંભોથી બંધ કરી જે ટ્રોજનો દિવાલ તળે આવતા તેઓને ધાવલ કરતા.

ધણી વાર સામસામી થયા પછી અંતે હેક્ટરે પોકાર કરી કહ્યું કે ધસો! ધસો! સૌ ટ્રોજનો ને એઓ પોતાના બાંધા સાથે એકદમ દિવાલ ઉપર ચડવા મંજ્યા. પછી હેક્ટરે બે જળમાં માણસથી પણ ઉચકીને ગાડામાં ન મુકાય તેવા પથ્થર ઉચકીને માથા ઉપર ફેરવી એવો તો જોરમાં ફેંક્યો કે દરવાજાના ખારણા ચિરાઈ ગયા, ને પછી અંદર જઈ તેણે પોતાના હાથમાં બે બાંધા રાખી ગ્રીકને એટલા તો ખીવાડયા કે તેઓ સામા ઘર શકયા નહિ ને ટ્રોજનો કેટલાક દિવાલ ઉપર ચડીને ને કેટલાક દરવાજામાંથી અંદર પેઠા અને ગ્રીક સૌ નાસીને પોતાનાં વહાણમાં ભરાઈ ગયા.

સર્ગ ૧૩મો.

ટ્રોજનો ગ્રીકનાં વહાણ પાસે આવી રહ્યા છે એ જોઈ ને પુરુષોત્તમ (વરુણ) ગ્રીકની ઉપર દયા આવી ને પછી તેઓને હિમતથી લડવાની પ્રેરણા કરી, કે શરમ છે જીવાનો? મને આશા છે કે તમે જો લડશો તો આપણાં વહાણો ઉગરશે. રે મને અચ્ચો લાગે છે કે બીકણુ હરણુ જેવા ટ્રોજનો જેઓએ તમારે ધણો માર ખાધો છે તેઓ અહીં વહાણો ખાળવાની તબવીજ કરે છે! તેઓ પોતાના નગરથી કેટલા દૂર

આગ્યા છે! એમેરેકને મોટી બૂલ કરી છે એકિલીઅર અપમાન કર્યું છે પણ એ નથી માટે શું આપણે મન દઈ ન લડવું? તમે શરૂા છે ને કાચર બનો છો એથી હું ધણો મેરાયમાન છઉં. અરે ચોચાઓ! તમે તમારી હાનિ વહેલી આણસો. તમને શરમ લાગવા જેવું કપર આપવા જેવું છે તેનો દરેક જણ વિચાર કરે.

એ ઉપરથી બંને એનકસ ને બીનએ ટ્રોજન સામા સારી પેઠે ધુરયા. તેમ જ્યુપીટરના પ્રસાદથી ટ્રોજનો પણ બીજ્યા રહ્યા. ભારે કતલ ચાલી ને બંને તરફના ધણાએક યોદ્ધાઓ પડયા. આઈડોમની ચસે પોતાનું શ્રેષ્ઠ પરાક્રમ દેખાડયું. પણ ધનીયસના ધસવાથી તે પાછો હટ્યો. પ્રેનેલેઅસે, હેલીનસ ને પિસેંડર એ બે ટ્રોજન યોદ્ધાઓને માર્યા. ટ્રોજનો ડાબી બાજુએ પાછા હટયા પણ હેક્ટરે એનકસોની સામા ટકર લીધાં કીધી, પણ પછી ગ્રીકના તીરના વરસાદથી ટ્રોજનો ગલરાટમાં પડી ગયા.

એ જોઈ એક યોદ્ધાએ હેક્ટરને કહ્યું કે તારી ચોશિર લડાઈની ગરૂડી મચી રહી છે અને ટ્રોજનો દિવાલ ઓળંગ્યા પછી કેટલાએક તો પોતાનાં શસ્ત્ર લઈ આંધા હતા છે ને ચોરાક જણુ ધણીની સામા લડે છે માટે તુ પાછો આવી સૌ સરદારોને બહોં ભેગા કરી વિચાર કર કે વહાણ ઉપર જવું સારું છે કે સલામત માણું હડવું સારું છે. એ સૂચના હેક્ટરે માની ને પછી ટ્રોજનના સૈન્યમાં આવી પેરિસને ધમકીથી ઉશ્કેર્યો. પેરિસ ને બીન યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં માણસો સાથે પાછા યુદ્ધમાં ધ્રુમવાને હેક્ટરની સાથે થયા. હેક્ટરે ધસારો કર્યો, પણ એનકસ સામે આવી બાંધ્યો કે તુ સૌ ગ્રીકને શું કરવા ખીવડાવે છે, પાસે આવ. અમે ગ્રીક યુદ્ધમાં કુશળ નથી એમ નથી. તારો આત્મા વહાણો લૂટવાને તલપે છે, પણ હમારા હાથ તરતજ તને પાછો કાઢશે. હેક્ટર બાંધ્યો એ એનકસ, મિથ્યા ગર્વ શું કરવા કરે છે? હવે સંધા ગ્રીકનો નાશ થવાનો સમય લગલગ આવી રહ્યો છે. તારી હિમત હોય તો આવ મારા લાખા ભાલાની સામે કે તું પુરે થાય ને ટ્રોજનના કુતરા તથા પક્ષી એ તારાં માંસ ચરબી ખાઈને ધરાય.

એમ બાંધી હેક્ટરે પોકાર કરી સૈન્ય સાથે સામઠો હલ્લો કર્યો તેમ ગ્રીક સૈન્યે પણ શરૂા ટ્રોજનની સામા ટકાવ રાખવાના નિશ્ચયનો પોકાર કર્યો, પણ એ ગર્જના એટલી ઘર્ષ કે તે આડાશમાં જ્યુપીટરના મંદિરમાં સંભળાઈ.

સર્ગ ૧૪મો.

હન્નાદ ભરી ગર્જના સાંભળીને નેરરર ચોંક્યા ને એગેમેનનને મળવા ચાલ્યો. વાટમા ડાયોમીડ, યુલિ-સીઝ, એગેમેનન વગેરે ધાયલ ચોક્કાઓ પોતાનાં વહાણમાંથી ઉતરીને આવતા હતા તે સામા મળ્યા. પછી તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા-એગેમેનન બોલ્યો કે હવે તો વહાણો ઉપાડવાં એજ ઘટુ છે. યુલિ-સીઝ બોલ્યો કે આ એગેમેનન, તારા મોઢામાંથી એવા શબ્દ કેમ નીકળે છે ? તું દમ વગરના ઘરકરની સરદારી કરવાને લાયક છે, અમારે ઉપરીપણું કરવાને નહિ. જેને માટે અમે આટલાં દુ:ખ વેઠ્યા છે તે કામ સિદ્ધ કર્યા વગર અમે પાછા ફરવાના નથી. તું તારે ચુપ બેસી બીજાઓ બોલે તે સાંભળ્યા કર. ડાયોમીડ બોલ્યો હું સૌથી નાનો છઉં માટે મારા બોલવા ઉપર કોઈ કોષ ન કરશો. મારે મત તો આ છે કે ધાયલ ઉપે તોપણ આપણે યુદ્ધ કરવુંજ. પછી તેઓ તૈયાર થયા ને એગેમેનન આગળ પડી સરદારી લીધી.

નેપ્ચ્યુન પણ આશો નહોતો રહ્યો. તેણે દરેક ઝીંકને પ્રેરણા કરી સાવધ ને ચપળ કર્યાં. ભૂનાંએ સુંદર શણ-ગાર સજ્જ વીનસને કહ્યું કે જે જોહિનીથી ડ્ર માર્સ તથા દેવતાઓને વરા કરે છે તે મને આપ. વીનસે એક કાંટ-મેખળા (હમરપટા) આપી ને પછી ભૂનો મોહિન સ્વરૂપ ધારણ કરીને આઈડાના શિખર ઉપર ગઈ. અહીં વાટમાં થોગમાયા (નિદ્રા) મળી તેને ભૂનોએ સમ-ભવી, પણ એણે કહ્યું કે ન્યુપીટરની આજ્ઞા ધાય છે ત્યારેજ મારાથી તેની પાસે જવાય છે, ભણતી નથી એણે મને એક વાર શિક્ષા કરી હતી તે ? પછી ભૂનોએ તેની હાથ પુરી પાડવાનું વચન આપી તેને સાથે લીધી ને એ બંને જણ ન્યુપીટર પાસે ગઈ. પ્રથમ ભૂનોએ ન્યુપીટરને પ્રેમ ઉપભવ્યો ને પછી નિદ્રાએ તેને ઘેર્યો વળી નિદ્રાએ આવી નેપ્ચ્યુનને વર્તમાન કહ્યું ને એણે પાછા ઝીંકને વધારે ઉરકેર્યાં.

ઝીંકના ભાલા અચ્છી રીતે ઉછળ્યા ને હેકટરે પણ ખૂબ દીધી, પણ આખરે એનકસને એક મોટા પચ્ચર ફેંક્યા તેથી તે પડયો. શત્રુઓ તેને ઘસડી લઈ જવાને ધસી આવ્યા, પણ એટલામા ટ્રોજન ચોક્કાઓએ આવી તેને ઉચકી લઈ રથમાં બેસાડી દ્રોય મોકલી દીધો.

ગ્રીક ચોક્કાઓ નાના એનકસની સરદારી નીચે ટ્રોજન ઉપર ધધડીને પજ્યા ને માર માર કરી તેઓએ ટ્રોજન સૈન્યોને વહાણો આગળથી ધણે દૂર હટાવ્યાં.

સર્ગ ૧૫મો.

ન્યુપીટર ભૂનોએ એટલે ટ્રોજન પાછા હડયા છે ને હેકટર ધાયલ થયો છે એ તેણે ભણ્યું ને ભૂનોને બોલાવી કહ્યું કે એ તારજ કારસ્તાન છે પણ હવે ભેજે. ભૂનો સોગન ખાઈ બોલી કે એમા હું કાઈ રીતે સામિલ થઈ નથી; નેપ્ચ્યુને ઝીંકની દયા ખાઈ ટ્રોજનોને હટાવ્યા હશે.

ન્યુપીટર બોલ્યો કે ભે તું ખરંજ બોલે તો ભ, ઈરિસને ને એપોલોને અહીં બોલાવી લાવ. એ આવ્યા એટલે ન્યુપીટરે પ્રથમ તો ઈરિસને આજ્ઞા કરી કે તું જઈ નેપ્ચ્યુનને કહે કે તું ઝીંકને સહાય કરવી મૂકી દઈ અહીં દેવસભામા આવ અથવા સમુદ્રમા જઈ રહે. પછી એપોલોને કહ્યું કે તું હેકટરને સારો કરી પાછો યુદ્ધમા મોકલ ને ડ્ર પણ ટ્રોજનન સહાય કરજે. પછી તે બે જણ પોતપોતાનું કામ બજાવવાને ચાલ્યાં.

પછી હેકટરે પોતાના ટ્રોજનોને ઉરકેરી પાછા ઝીંકના ઉપર ધસારો કર્યો ને તે વહાણ આગળ આવ્યો. ઝીંકે વહાણમાંથી ને ટ્રોજને રથમાંથી છેક પારે પાસે આવી જઈ એકમેકના ઉપર રાજ ચલાવ્યાં.

હવે પેટ્રોકલસ ને પોતાના મિત્રની દવા કરવાને તેના તંત્રુમાં રહ્યો હતો ને અનેક વાતોથી તેને રીઝવતો હતો તે ઝીંકની હાર બેઈ ત્યાથી બહી એકિલીઝ કને જવાને લાખા પગલા ભરી ચાલતો થયો હતો.

યુદ્ધમાં ટ્રોજન હુકડીઓ કોઈ આ વહાણ સામી ને કોઈ પેલા વહાણ સામી મચી હતી, પણ હેકટરે એન-કસનીજ સામા ધમસાણ મચાવ્યું હતું. એ વખતના યુદ્ધનું પરિણામ આ ધણ કે આગ લાવ ને સળગાવ. પણ જે ટ્રોજન વહાણને સળગાવવાને ધસતા હતા તેને એનકસ લાલાથી અટકાવતો ને બાર જણને તો તેણે વીંધી પાડયા.

સર્ગ ૧૬મો.

પેટ્રોકલસને શોકથી ગદગદિત થયેલો ને રડતો બેઈ એકિલીઝ બોલ્યો “ તું એઝીની પેટે રડે છે શા સાર ? ડ્ર કંઈ માઠા સમાચાર લાલ્યા છે ? આપણા કોઈ મિત્ર મરણ પામ્યા છે અથવા ઝીંક પોતાના અપ-રાત્રને લીધે મરણ પામે છે તેથી તું રડે છે ? બાલ, કહે મન.” પેટ્રોકલસ ડસકાં ખાતો બોલ્યો—આ મોટા શરા ! તું કોષ ન કરીશ, શરા ઝીંક હાલ ધાયલ થઈને પોતાના વહાણમાં પડેલા છે ને વૈજો કામે લાગેલા છે; પણ આ એકિલીઝ, તારી છાતી વળગી છે. આ

નિર્દય, તારા સરખો ક્રોધ મને કોઈ દહાડો પ્રભુ ન કરાવે ! જો તારા સરખો પુરુષ ક્રોધને અદ્યતિ તારા-માંથી નહિ ઉગારે તો ખાલે હવે પછી કોણ ઉગારશે ? તને તારા બાપ પેલ્લુસે ને શેટિસ દેવીએ જન્મ નથી આપ્યો, પણ સમુદ્ર તથા ઉચા ખડકોએ તને જન્મ આપ્યો છે ને એટલાજ માટે તારું મન શક નિર્દય છે. હવે તારા વિચારમાં કોઈ રીતે ન આવડે હોય તો મને તારા સૈન્ય સાથે આકલ કે હું જઈ ક્રોધને સહાય કરે. તારું બખતર આપ કે દ્રોણનો જાણુ કે અંકિલીજળ આવ્યો છે, ને હું નવો યુદ્ધમાં કુખીરા એટલે સૌ યોદ્ધાઓને પણ હિમત આવશે ને અમે દ્રોણનો મારી હઠાવી મહેલીશુ.

અંકિલીએ પાણું પોતાના કંધનું કહી સંભળાવ્યું પણ પછી તે બોલ્યો કે હવે જે થઈ તે થઈ, પણ હું તો નથીજ આવવાનો. તારી ઇચ્છા છે તો હું માર બખતર, મારા રથ યોડા, મારા સૈન્ય એ સૌ લઈને જ. પછી તેણે દૈન્યની ટુકડીઓ ખાધી આપી, ધણી ધણી સલાહ આપી, મોટા ઉત્સાહથી પેટ્રોકલસને વિદાય કર્યા.

પેટ્રોકલસ યુદ્ધમાં સામિલ થયો ને પોતાના દૈન્ય-જનને બોલ્યો કે અંકિલીજના સાથીઓ ને મારા સ્નેહીઓ તમે શરૂ પુરુષ થઈ ધસતને કે પેલ્લુસના દોક-રાને માન મળે ને અંગ્રેજન પોતાથી થયેલો વાકે સારી પેટે સમજો.

પેટ્રોકલસ ધાડા યુદ્ધમાં પડ્યો ને તેણે દ્રોણનો નો ધાણુ કહાડવા માંડ્યો. તેણે દ્રોણનો નો વહાણુ કનેથી ફર કર્યા ને બટકે બળતી આગને હોલવી નાખી, પણ દ્રોણનો પાછા હડકા તેટલામા અટક્યું વહાણુ બળી ગયું ખરૂં તોપણુ યુદ્ધ કઈ અટક્યું નહિ, કાપાકાપી ચાલ્યાં કીધી. પછી હેકટર ખસી ગયો, પણ તેનાં સૈન્યથી ઉતાવળે ખંડકે બોળ્યાયું નહિ. પેટ્રોકલસ પૂઠે પડ્યો, પણ દ્રોણનો નો વીખરાઈ જઈ રસ્તાઓ ઘેરી લીધા. તોપણુ ને હેકટરને યોધતા ધરયો ચાલ્યો સારપિટન સામે થયો, જેણે પેટ્રોકલસને લાલો માર્યો, પણ તે તેને ન લાગતા તેનો એક ઘેરો મરણ પા-યો. બીલે ઉગાર્યો તે પણ તેના ખભા ઉપરથી ચાલ્યો ગયો. પણ પેટ્રોકલસે ધસીને એવો તો ફેંક્યો કે સારપિટન ભોંકાઈ ગયો ને પોતાના રથ ઘોડા આગળ લાંબો થઈ પડ્યો. પેટ્રોકલસે તેની છાતી પર એડી મૂકી લાલો ખેચી કહાડ્યો ને તેનીજ સાથે તેનો ઇવ પણ ગયો.

એ જઈ તેના મિત્ર એકાકસે એપોલોનું સ્મરણ કરી

લીશીઅન લોકને હરક્યા ને હેકટરને કહ્યું કે રે હું તારા સહાયોની દરકાર કેમ નથી રાખતો ?-સારપિટન પડ્યો છે જો. એ મોટો રથલ પડ્યો જણી દ્રોણના શોકથી અકળાયા ને હેકટર કોધમાં આગળ પડી પેટ્રોકલસને મારવા ધાયો. દ્રોણનો ક્રોધના ઉપર ઉભર્યા.

પણ જ્યુપીટરે વિચાર લીધો કે હજી થોડી વાર પેટ્રો-કલસને ધ્રુમવા દેવો ને પછી હેકટરને લાય ઉપજવું. એ રથમાં એસી દ્રોય તરફ દોડ્યો ને દ્રોણનો ને પણ પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું દરમિયાનમાં એપો-લોએ જ્યુપીટરની આજ્ઞાથી સારપિટનના મુઠકાને રાક્ષના ઢગમથી ઉપાડી લઈ જઈ નદીમાં બોળા અમ-તના લેપ કરી અમર વજ્ર પહેરાવી બિધ તથા મોત એ બેને સોંપ્યું ને કહ્યું કે એને એના રાજ્યમાં રહે કેકાણે સુવાડી આવે.

પેટ્રોકલસે દ્રોણન તથા લીશીઅનની પાછળ ઘોડા દોડાવ્યા ને ધણુક યોદ્ધાઓને સંહાર્યા. તેણે કેક દ્રોય આગળ જઈ ત્રણ વાર કિલ્લો ઉપર ચડવાનું મથન કર્યું, પણ ત્રણ વાર તેને એપોલોએ હડસેલી કાઢ્યો ને હેક-ટરને પ્રેરણા કરી કે જ્યે છે શું, પડ ધધડીને, હેકટર ખાલ ક્રોધને પડતા મેલી પેટ્રોકલસનીજ પછવાડે દોડ્યો. એ ક્રીકે રથમાંથી ઉતરી એક પથ્થર માર્યો, પણ તે હેકટરને ન લાગતા તેના સારપિને વાળ્યો ને એ પડ્યો. પછી એ બિચારાને હેકટર માથા આગળથી ને પેટ્રોકલસ પગ આગળથી ખેંચવા લાગ્યા; ને બીલ દ્રોણન બીલ ક્રીક પણ જોરાથી લગાં કરતા હતા.

એમ બપોર સુધી તો ચાલ્યું, પણ સૂર્ય અસ્ત થવાનો શેડોક લાળ રહ્યો તેવે ક્રોધના છત થઈ. તેઓ પેલા મુઠકાને ખસેડી લઈ ગયા, પણ પેટ્રોકલસ તો દ્રોણન ઉપર ધસારો દરવામાંજ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડતો હતો. ત્રણ વાર તેણે હલ્લા કર્યા ને ત્રણ વાર મળીને તેણે નવ મોટા યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા.

પછી એપોલોએ અદર્શ રહીને પેટ્રોકલસના ખભા તથા વાસા ઉપર થાપટ મારી ને તેથી તેને અંધારાં આવી ગયા ને તેના ટોપ પડી ગયો. એ ટોપ જ્યુપી-ટરે હેકટરને આપ્યો. એક યોદ્ધા પેટ્રોકલસને મારવાને ઉતાવળો ધર્યો ને તેણે એક લાલો માર્યો તેથી લાલ, પટો એ પડી ગયા ને બખતર પણ નીકળી પડ્યું. તોપણુ તે નાસીને પોતાના સાથીઓમાં ભરાયો. પણ તરતજ હેકટરે આવી બરછી મારી તેને જમીન-દોસ્ત કર્યા ને પછી તે (હેકટર) આ પ્રમણે ખર્ચેલી બોલ્યો:—

“પેટ્રોકલસ, હું આમાં નજર લેવાને અને ટ્રોજન સ્ત્રીઓને તારે ફ્રેશ લઈ જવાને મથતો હતો, પણ એ તારી કેવી ગેલાર્થ હતી! પણ તેઓનાં રક્ષણને મન ઠેકંટરના ઘોડા ઉતાવળા યુદ્ધમાં ધસે તેવા છે ને બાલા મારવામાં ટ્રોજનો કુશળ છે ને તેમાં હું વિશેષ છઉં. પણ હવે બીધા તને ખારો, હતભાગ્ય પુરુષ! એકિલીજ મેટિડા શરો છતે તને સહાય ન થઈ શકે.”

પણ એને પેટ્રોકલસે ધીમે ધીમે આ વચનો કહ્યાં—પણ હેક્ટર, હું હવે તારી બગાઈ હાંક જીયુપીટરે તને જ્ય આપ્યો છે. બાકી તારા સરખા વીસ શોદા મારા બાલાને આધીન થાત, પણ રમરણ રાખજે હું હવે ધણી દહાડા કાઢવાનો નથી, હું એકિલીજને હાથે મરીશ ને દુર્દશા પામીશ. પછી તેણે પ્રાણ મૂક્યો; હેક્ટર બોલ્યો—પેટ્રોકલસ હું મારો નારા થયો એવું નિર્દય ભવિષ્ય કેમ બોલે છે? કોણ ભણે આમ પણ ન થાય, એકિલીજ મારા બાલાથી પડે ને પ્રાણ ખોય? પછી તેણે તેને એકીથી દાખાને બાલો ખેંચી કાઢ્યો ને તેને જમીન સાથે લાખો કર્યો. પછી હેક્ટર ત્યાંથી એકિલીજના ઘોડાવાળા રથમાં બેસી એટિમીડનને મારવાને વહાણ બણી દોર્યો.

સર્ગ ૧૭મો.

પેટ્રોકલસનું રાખ એક ટ્રોજન યોદ્ધા ખેંચી લઈ જતો હતો તેને મેનેલેઅસે અટકાવ્યો. ખંને જણે એકમેકના ઉપર ભાલા વાપર્યા, પણ તેમાં તે ટ્રોજન પડ્યો ને મેનેલેઅસે તેનાં રાજા ઉઠાવી લઈ જવાની તબીબ કીધી, પણ એટલામાં હેક્ટર ચોતાના સૈન્ય સાથે ત્યાં ધસી આવ્યો—મેનેલેઅસ ત્યાંથી ખસી એનકસને તેડવા ગયો.

હેક્ટરે પેટ્રોકલસનું બખ્તર કાઢી તેના રાખને ચોતાના સૈન્યમાં તાણી લઈ જવા માંડ્યું એવે એનકસ ને મેનેલેઅસ આવી પહોંચ્યા. હેક્ટર ખસી રથ ઉપર ચડ્યો, ને દૂર જઈ તેણે ચોતાનું બખ્તર ટ્રોજ મોડલી એકિલીજનું પહેર્યું—પછી તે પાછો ટ્રોજનોને ઉરકેરતો સંગ્રામમાં આવી ઉભો.

યુદ્ધ વાલ્યું—ગ્રીક હકયા ને ટ્રોજનો રાખને ધસડી લઈ ગયા. પછી પાછું યુદ્ધ વધ્યું. ઈનીયસ તથા હેક્ટર એ બેએ એકિલીજનો રથ લઈ જવાનું કીધું, પણ ઘોડાઓ પેટ્રોકલસના મરણથી શોકે એટલા તો સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા હતા કે તે સંગ્રામથી દૂર રડતા ઉભા હતા ત્યાંથી ડગ્યાજ નહિ, પણ જીયુપીટરને દયા આવી તેથી તેણે તે ઘોડાઓને ટ્રોજન તથા ગ્રીકના સૈન્યમાં આણી મૂક્યા ને પછી સારવેલે ચોતાનું પરા-

કમ દેખાડવા માંડ્યું, પણ ટ્રોજનોના માર આગળ ગ્રીકથી ટકાવું નહિ ને એનકસ પણ બજરાયો, તોપણ ગ્રીક શોદાઓ ઘોડાને ચાખક મરી મરી વહાણ તરફ દોડાવી લઈ ગયા.

રાખને માટે યુદ્ધ તો ચાલ્યાંજ કરતું હતું, પણ મેં લેઅસે ત્યાંથી ખસી એક જણને મોડલી પેટ્રોકલસના મરણના સમાચાર એકિલીજને કહાયા ને એને પાછો સંગ્રામમાં આવ્યો. અહીં એણે ને બે એનકસે વિચાર કર્યો. પછી બે એનકસે હેક્ટર તથા ટ્રોજનને ઘોડા યુદ્ધમાં રોક્યા, કે તરતજ મેનેલેઅસ ને એક બીજે એ બે મળી રાખને ઉઠાવી વહાણ આગળ લઈ ગયા.

સર્ગ ૧૮મો.

એકિલીજ પેટ્રોકલસનું મરણ સાંભળી કલ્યાંત કીધું. ચૂલામાંની ઉની રાખોડી બબ્બે હાથે લઈને માથામાં ધાલી ને મોઢા પર નાખી. ફ્રેશ પીંખી તોડી નાખ્યા અને તે ધૂળમાં આળોટ્યો. દાસીઓએ પણ રડવા કંઠવા માંડ્યું. પછી તે બંધકર રાખે પોક મૂકી એવો તો રડ્યો કે સમુદ્રમાંથી તેની મા થેટિસે તે સાંભળ્યું.

એ તરત આવીને પૂછવા લાગી. કીકરા, હું શા સારું રડે છે, તારા મનમાં શી દીલગીરી બરાઈ છે? બોલ, મારાથી છાતું નં રાખ. એ તારી ઇચ્છા હતી તે તો જીયુપીટરે ચાર પાકી છે, હવે બીજું શું દુઃખ છે?

એકિલીજ રડ્યાં ખાતો બોલ્યો—મા, તે સંધું જીયુપીટરે મારે માટે કીધું છે એ ખરું, પણ જ્યારે હું મારા પેટ્રોકલસને દેખવાનો નથી ત્યારે મને તેમાં શું આનંદ થવાનો છે? રે એને મેં મારા મસ્તક પ્રમાણે ગણ્યો છે ને બીજા સર્વ મિત્રમાં વધારે માન આપ્યું છે. તે મારો પેટ્રોકલસ ગયો! હેક્ટરે તેને માર્યા ને તેણે પહેર્યું મારે બખ્તર ખુંચી લીધું—મા, હું હવે તારા દીકરાનું મોઢું નથી દેખવાની. હું હવે પેટ્રોકલસને મારનાર હેક્ટર ને મારો વેરી તેને હું મારા બાલાથી મારીશ ને ત્યાંસુધી હું કાઈ માણસ સાથે રહેવાનો ને વહેવાર રાખવાનો નથી. થેટિસે આસુ ઢાળી કહ્યું કે કીકરા હું પણ રે ઘોડા દહાડાનોજ હવે મારે તો—કારણ કે હેક્ટરની પછી તારી વારી આવવાની. વળી એકિલીજ રડતાં રડતાં બોલ્યો—પણ મા મારા મરણ પામેલા સાર્થને સહાય કરવાનું મને સર્વજન નહોતું તો હવે હું હમણાજ મરું. ને ચોતાના વતનથી જેને દૂર આવી મુખ્ય છે, રે તેણે ચોતાના મોતથી ઉગરવાને મારીજ આશા રાખી હતી, પણ જ્યારે હું પાછો ફ્રેશ

જનાર નથી, જ્યારે પેટ્રોકલસ તથા બીબ સાથીઓનું સંરક્ષણ કરી શક્યો નથી ત્યારે હવે મારે અહીં નિર્ધનક વહાણમાં શુ કરવા પડી રહેલું? કોષથી મોટા ડાહ્યાઓ તે કોર છાતીના થઈ બચ છે એવા કે તેઓને કોષ મધ કરતાં વધારે મીઠો લાગે છે-અંબ્રેઝને મને ધણી કોષ કર્યો, પણ હવે તે વાત શી કરવી? જરૂર પડી છે મઠિ હવે મારે મારા કોષ દાખી રાખવો એઈએ: હું હવે જઈશ, હેક્ટરને ખાળીશ, બળીઆઓ મોતને આપીને થયા છે તો તેનો હું શોધ શુ કરું? મઠિ હું મને યુદ્ધમાં જવાની ના ન કહે ને કહીશ તો હું તે તારી વાત માનનાર નથી.

થેટિસે કહ્યું પણ દીકરા, દુ:ખમાં આવી પડેલાં સખં-ધીઓને નાશમાંથી ઉગારવા એ કંઈ નકારી વાત નથી, પણ સવારે હું તારે સાથે નહું બપોતર લઈ આવું ત્યાંજુધી માર્સની મામા યુદ્ધ કરવા જતો નહિ એમ બોલી તે પાછી સમુદ્રમાં ગઈ.

હવે મેનેલેઅસ રાખને ઉઠાવી વહાણ આગળ લઈ ગયો, પણ ત્યાં હેક્ટરે આવી રાખનો પગ ધરી રાખ્યો. ત્રણ વાર ગ્રીક લોકે તે છોડાવ્યો ને ત્રણ વાર હેક્ટરે તે પકડી ધર્યો. એ પ્રસંગ એનકલસ હેક્ટર દૂર કરવાને બહુ બહુ મથ્યા, પણ તેઓનું કાબું નહિ.

જૂનીની મેકલેલી ઈરિસ એકિલીઝ પારો આવીને બોલી કે ટ્રોજન-પેટ્રોકલસના રાખની ઉદ્દેશા કરે છે તે તારાથી કેમ સહન થાય છે મઠિ બેઠ. એકિલીઝે કહ્યું કે મારી માએ બપોતર વિના જવાની ના કહી છે, ને તે વલ્કન પારો બીજી કરાવી લાવી મને આપનાર છે. ઈરિસે કહ્યું કે હું ત્યાં આવી તારે માંદું દેખાડ એટલે ટ્રોજનો બચથી પાછા હશે ને થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રહેશે. મઠિ, હમણા તો હું આવ.

એકિલીઝે જાણ્યો ને મિનર્વાએ તેના ખભા ઉપર પોતાની ઢાલ નાખી. વળી તે દેવીએ તેના મરતકની ઓમરે દોતેરી વાદળું રાખ્યું કે જેમાંથી તેજના ધણકા નીકળ્યા. પછી તેણે સંજામમાં જઈ થોડી મર્જના કરી ને મિનર્વાએ પણ કરી-એવી કે સૌ ટ્રોજનો ગલ-શરમાં પડી ગયા, પણ જ્યારે એઓએ પિત્તળના રણકા જેવા એકિલીઝનો સાદ જોળ્યો ત્યારે તેઓએ પોતાના ધોડા ફેરવી રથને વાળવા માંચા-એ ગલ-શરમાં ખાર ટ્રોજન યોદ્ધાઓ પોતાનાજ રથ તથા બાલાથી મરણ પામ્યા અને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ પેટ્રોકલ સને લઈ જઈ કરકડી ઉપર સુવાડ્યા. પછી તેની આસ-પાસ સૌ શોક કરતા હતા ને એકિલીઝે પણ આસુ પાડતા પોતાના પ્રાણુમિયની સાથા ટકકડે બેસ્યા કીધું.

પછી બેતેએ સૂર્યને વહેલો અસ્ત કીધો ને ગ્રીક તથા ટ્રોજન યુદ્ધ કરતાં બંધ થયા. રાતે ભૂત ભવિ-ષ્યના જાણનારો પોલીડામસે હેક્ટરને કહ્યું કે હવે અહીં પડી રહેવામાં ક્યાંદો નથી. એકિલીઝનો આત્મા એટલો તો ઉઝ છે કે તે આ રણભૂમિમાંજ નહિ અટકે પણ નગર તથા નગરની સ્ત્રીઓને મઠિ યુદ્ધ કરતો ધરશે આવશે. માટે કહ્યું માની અહીંથી ચાલો: નહિ તો સવારે એકિલીઝના રાત્ર આગળ આપણાથી ટરી શકાવાનું નથી. હેક્ટરે ભવા ચઢાવી ઉતર વાળ્યો કે નગરમાં મોંઘાઈ રહેવાની હું વાત કરે છે તે મને જરા પસંદ પડતી નથી. જયુપીટરે આપણને સમુદ્ર કાંઠે દીર્ઘતે અપાવી છે મઠિ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે અહીંજ રહેવું યોગ્ય છે, પણ હમણા પા-વાનું કરો ને સાવત્ર થઈ રહેા વહાણે વાયે આપણે વહાણ આગળ જઈ તીરેણુ યુદ્ધ કરીશું અને જો એકિ-લીઝ વહાણમાંથી લડશે તો તેમા તેની હાનિજ છે. ખરેખર હું કંઈ ભયંકર રાખદવાળા યુદ્ધમાંથી પાછા પલટા કરવાનો નથી, પણ હડે ભરાઈ તેની સાથા લડીશ પછી તે જ્ય મેળવશે કે હું મેળવીશ. માર્સ દેવ બંનેનો છે-હાપી નાખનારને પણ હાપી નાખે છે.

ગ્રીક સૌએ આખી રાત પેટ્રોકલસનો શોક કર્યો કીધો. એકિલીઝે ધણેજ આકંઠ કર્યું; પણ પછી તેણે ને મિત્રોએ પેટ્રોકલસને પાળીધી, નવડાવી, કપડાં પહે-રાવી એક બિછાના ઉપર સુવાડી તે ઉપર સફેદ ચાદર આટાડી એકિલીઝ તેની પાસે બેસી રહ્યો.

થેટિસ વલ્કન પાસે ગઈને એણે શ્રમ કરી પાચ પડની એક સુંદર ઢાલ ધરી ને તેમાં ધાનું એક અર્ધ સાથે નકરી કામ દેખાડયું એવું કે દેવ ને મનુષ્ય તે બંન્ધ વિચાર કરે ને મર્મ સમજે: પછી તેણે અગ્નિના તેજ કરતાં વધારે તેજ મારવું એક બપોતર બનાવ્યું; વળી એક ટોપ બનાવ્યો.

પછી વલ્કને તે ત્રણ વાનાં એકિલીઝની માની આગળ મૂકવા; ને એ, શકરાની પેઠે જોડોને પાછી પૃથ્વી ઉપર આવી.

સર્ગ ૧૬મો.

પ્રભાત થયું કે થેટિસ એકિલીઝ પાસે આવી ને બોલી-દીકરા, આપણે દીકરાગીર તો ઘણા દેએ, પણ જ્યારે દેવતાઓની ઇચ્છાથી તેમ થયું છે ત્યારે હવે એને હમણા પડી રહેવા દે; પણ આ સુંદર રક્ષા પૂરવી ઉપર કોઈ માણસે નથી ધારણ કરવી તે હું કર. એમ કહી તેણે તે મૂક્યા ને તે એવા તો પ્રકાશિત હતો

કે સૌ જણ ઝળકારે જખવાઈ ગયા ને લય પામી આધા નાઠા.

એકિલીઝ જોલ્યો-શબ્દો તો હું સભ્યું છઉં, પણ માખીઓ ધાખાં પેસી ને કીડા પેદા કરશે ને શળ અપ-વિત થશે માટે એની મને જાણ ચિતા થાય છે. થેટિસ જોલી ટું સખની ચિતા ન કરે, વર્ષ દહાડો રહેશે તો પણ નહિ ખગડે તેવો હું ઉપાય કરું છઉં, પણ વ તો હવે જાક, જ ને યુક્ત કર. પછી થેટિસે પેટ્રોકલસના નસકોરામાં અમૃતઓપધિ રેડી.

પછી એકિલીઝ કાઠે કાઠે રાખદ કરતો ને ગ્રીક ચોક્ષા-ઓને જણાવતો ચાલ્યો. પછી એક દેકાણે તે હલો ને અહીં ડાયોમીડ ને યુલિસીઝ પોતાના લાલ્લાને ઠેકી લંગડાતા આવ્યા, જેઓ હેક્ટરને ધાકે સંતાઈ રહ્યા હતા તે પણ આવ્યા ને છેલ્લે એગ્રેમેન્ટ પણ આવ્યાં. જ્યારે સૌ એકઠા થયા ત્યારે એકિલીઝ ઉઘે રથે આ પ્રમાણે જોલ્યો:—

એગ્રેમેન્ટ! જેના આજ ઉઘે તેવા આપણે પ્રથમ-ધીજ મિત્ર રહ્યા હોત તો ધાણું સારું હવું-રે આપણે એક છાકરીને માટે પ્રાણ જાય તેવા કલહ કરી ખિત્ત રહ્યા જ્યારે મેં નગર લીધું ને વહાણમાં તેને આણી તે સમા ઉપર ડાબેના દેવીએ તેને બાણ મારી કાપી નાખી હત તો સારું હવું કે કલહ જીતજી નહિ ને સૌ ગ્રીક આ છુંડી દશા ન જોત. આપણા કલહથી હેક્ટરને ટ્રોજનોને સારું થયું, પણ હું ધાર છઉં કે એ તારા મારા રમરણનું ગ્રીક લોક સદા રમરણ રાખશે. પણ હવે એ ગઈ જીવરી આપણે મૂકી દઈએ. જરૂરિયાતને લીધે આપણે આપણા ખિત્ત આત્માને છાનીમાં છાપી નાખવા પડે છે. આજ હું મારા કંધનો અંત આણું છઉં ને મારો આમ્રહ ધરી સદા કોધી રહેઉં એ યોગ્ય પણ નથી પણ હવે હું લંબકેશી સર્વ ગ્રીકને ઉશ્કેરી યુદ્ધમાં દોર કે તેઓની સામા લડવા આવતા ટ્રોજનોને તપાસી લેઉં.

એ પ્રમાણે તે જોલ્યો ને સૌ ગ્રીક પ્રસન્ન થયા કે એકિલીઝ પોતાના કંધનો ત્યાગ કર્યો. પછી એગ્રેમેન્ટ જોલ્યો સામળો-તમે સૌએ મને કપકો આપ્યો છે, પણ મારો વાક નથી, તે દહાડે જ્યુપીટર, વિધાત્રા અને રાત્રિની પુત્રીઓએ મારું મન લમાવેલું તેથી મેં એકિલીઝનું મન દુઃખનું હવું. જ્યારે હેક્ટરે આપણને વહાણો ઉપર હારોલી મૂક્યા હતા ત્યારે હું મારું કરેલું અધટિત કામ-તને મારું લગારેલું તે વિસારી શક્યો નથી. હું તારું મન મનાવવાને રાજ છઉં ને તને ધણી ધણી બક્ષીસો આપું છઉં પણ હમણાં તો હું જાક ને રહે ચઢ.

એકિલીઝ જોલ્યો હું મને બક્ષીસો આપ અથવા ન આપ, પણ હમણાં તો સંભામનોજ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. યુલિસીઝ જોલ્યો કે એકિલીઝ હું સૌને બૂખ્યાના બૂખ્યા સંભામમાં જવાનું ના કહે. યુદ્ધ અટકવાનું નથી ને બૂખ્યાં સૌથી લડાવાનું નથી માટે સૌને ખાવા પીવાની જરૂર છે.

પછી યુલિસીઝ ને બીજા એઓએ એગ્રેમેન્ટના તંત્રમા જઈ એણે બે બક્ષીસો આપી તે લઈ આવી એકિલીઝને આપી ને પછી સૌ ગ્રીક આનંદથી સારી પેટે ભોજન કીધું.

પછી ગ્રીક જનો એકદમ સામટા વહાણ ઉપરથી કિનારા પર ફેરી પડ્યા ને એકિલીઝ પોતાના રથ ઉપર ચઢ્યો.

એ વેળા જ્ઞાનોની પ્રેરણાથી તેના એક ઘોડાને વાચા થઈ-કે એકિલીઝ અમે તને સલામત લઈ જઈશું તો ખરા, પણ હવે તારો અંત પણ પાસે આવે છે એનું તને સંજ્ઞિત છે.

એકિલીઝ ક્રોધ કરી જોલ્યો કે હું મારા મોતનું ભવિષ્ય શું કરવા જોલ્યો છે? તે જોલવાની તારે જરૂર નથી. હું જાણું છઉં કે હું પાછો મારે દેશ જવાનો નથી પણ અહીંઆજ મરવાનો છઉં; તોપણ જ્યાં સુધી ટ્રોજનો યુદ્ધથી પુષ્કળ નહિ ધરાય ત્યાંસુધી તો હું અટકવાનો નથી.

એમ જોલી સૈન્યની આગલી હારમાંથી મોટી હાંક મારી તેણે પોતાના ઘોડાઓને ધસાવ્યા.

સર્ગ ૨૦મો

જ્યુપીટરે દેવસભા ભરીને સર્વને કહ્યું કે હવે પાણું ગ્રીક ટ્રોજનોનું મોટું યુદ્ધ થાય છે માટે જેને જેનો પક્ષ કરવો હોય તે તેઓનો કરે. એકિલીઝની સામા ટ્રોજનો ટકી રાકવાના નથી; થોડી વાર ઉપર ટ્રોજનો તેને દેખી લય પામી નાઠા હતા, પણ હવે તો તે નવા શત્રુ ધારણ કરી મિત્રનું વેર લેવાને પૂર્ણ ક્રોધથી ઉછળશે; ને નિર્મણ કરેલા દિવસની પહેલાં પણ તે ટ્રોયનો કોટ પાડશે એમ મને જણાય છે. તમે સૌ જાઓ, હું અહીં જોસી જ્યાં કરી મારા આત્માને આનંદ પમાડીશ.

પછી દેવ દેવીઓ પોતપોતાના પક્ષનાં સૈન્યોને પ્રેરણા કરી યુદ્ધમાં મચ્યાં, ને મોટા કલાહલ થઈ રહ્યા. ઉપરથી જ્યુપીટરે લયંકર ગર્જન કર્યું ને નીચેથી નેપ્ચ્યુને પૃથ્વીને ને ઉંચા પર્વતને કંપિત કર્યાં. નેપ્ચ્યુનની સામા એપોલો, મિનર્વાની સામા માર્સ, વ્હ-

નર્મી સામા ઠાપના (એપોલોના બેન) ઇત્યાદિ સૌ ધર્મપૂર્વક કરવા લાગ્યાં.

એકિલીજની શબ હેકટર ઉપર હતી, પણ પ્રથમ તો એપોલોની પ્રેક્ષાથી ઇનિયસ એકિલીજની સામા આવ્યો. એ વેળા બંનેએ નેપ્ચ્યુન તથા મિનર્વાને કહ્યું કે આપણે પણ એકિલીજની પાસે ઉભા રહીએ પણ નેપ્ચ્યુને કહ્યું કે ભ્રાત્રી માર્સે અથવા એપોલો સંઘા-અમાં પડે નહિ ત્યાંસુધી આપણે દૂર બેસી જોયાં કરવું. પછી એક ઉંચા કોટ ઉપર એક બાજુએ તેઓ ને તેઓના પક્ષના દેવ દેવીઓ બેઠાં ને બીજી બાજુએ માર્સ તથા એપોલો ને એઓનાં પક્ષનાં બેઠાં.

ઇનિયસ, ધર્યો આવ્યો તેને એકિલીજે કહ્યું કે તું અને મારીસ એમ સમગ્ર સૌથી આગળ પડીને મારી સામા લડવા આવ્યો છે? તને સ્મરણ નથી થવું કે 'એ' તને આગળ એક વાર પાછો હડાવ્યો હતો તે પાછો મારી સામા ફરી આવ્યોજ નહતો? હું તારા સારાને મટિ હકું છઉં કે તું મારી સામા ન આવ, નહિ તો તારી હાનિ થશે.

ઇનિયસ બોલ્યો—મને બાળક છોકરાં ભણી ધમકી આપી બીવડાવીશ નહિ. મને પણ તારી પેઠે બોલતાં આવડે છે. તું કાણ કુળનો છે ને હું કાણ કુળનો છઉં તે આપણે બંને ભણીએ હોએ. પણ જયુપીટર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મનુષ્યનું શીર્ષ પરાક્રમ વધારે છે ને ઘટાડે છે, પણ હવે સંગ્રામના મધ્યમા ઉભા રહી બાળકની પેઠે વાતો કરવી અથવા બ્રીજોની પેઠે મેણા બોલાં કરવા એ સાહે નથી. રાખ્દથી તું અને નાહિમતવાન કરી શકનાર નથી; આવીજ.

એમ બોલી તેણે એકિલીજની ઠાલ ઉપર હાંબો લાલો માર્યો. ઠાલનાં પાંચ પડામનાં એ વીંધાયા પણ પછી ત્યાંજ લાલો અટક્યો. એકિલીજે જે માર્યો તેથી ઇનિયસની ઠાલ બાજીને છુદાઈ ગઈ. ઇનિયસ ધાધી તો ઉગર્યો પણ બચથી સ્તાપ્ત થઈ રહ્યો. ગ્રીક તીક્ષ્ણ ખડ્ગ લઈ ઉછળ્યો ને ટ્રોજનને એક મોટા પત્થર લઈ બળથી સામા ફેંક્યો. ઇનિયસનો જીવ ભવ ને પત્થર એકિલીજના ટોપ અથવા ઠાલ ઉપર પડત, પણ એટલામા નેપ્ચ્યુને આવી ગ્રીકની આખે અંધારાં મૂક્યા ને ઇનિયસની ઠાલમાથી લાલો કાઢી એકિલીજના પગ આગળ મૂક્યો; વળી ઇનિયસને પૃથ્વી ઉપરથી ઉઠ્યો કીધો ને એ, ચોક્કાઓ તથા લોડાઓની ઉપર થઈને પોતાના સૈન્યની પાછલી હારમાં આવી ઉભો. અહીં નેપ્ચ્યુને કહ્યું કે મૂર્ખ તું કીઆ દેવની પ્રેક્ષાથી એકિલીજની સામા આવ્યો, હવે જો ફરીથી આવીશ

તો વગર મોતે મરીશ. પછી નેપ્ચ્યુને એકિલીજની આંખ આગળથી અંધારાં દૂર કર્યાં તો એ પોતાના મનમાં વિસ્મય પામ્યો કે મેં લાલો તો માર્યો ને તે વળી અહીં કયાંથી પડ્યો ને જોના ઉપર ઉભાઓ તે ક્યાં છે? પછી તે દરેક ગ્રીકને ઉરકેરતો આગળ ચાલ્યો.

હવે હેકટરે આગળ પડવા માંડ્યું, પણ એપોલોએ કહ્યું કે હમણાં બહાર ન પડતો, સૌમાં રહીને લડજો. એ ઉપરથી હેકટરે અંદર રહી લડ્યાં કીધું.

એકિલીજ ત્રણ મોટા ટ્રોજન યોદ્ધાઓને કતલ કરી પ્રાયમના દીકરા પોલિડોરસના ઉપર આવ્યો. જોને પણ માર્યો ને એનાં છુટા પડી ગયેલાં આંતરડાં હાથમાં એકઠાં કર્યાં. એ જોઈ હેકટરની આંખે તેમજ આવ્યાં ને તે કોઈનો વાર્ધા ન રહેતાં બુધમાં ભડકા જોવા તેજસ્વી લાલો ફેરવતો એકિલીજની સામે આવ્યો.

તરત એકિલીજ કહેતો કહેતો ગર્વથી બોલ્યો, હા, જેણે મારા આત્મને ગુરી દંખ દીધા છે, જેણે મારા મિત્રને મારી નાખ્યો છે તે માણસ આ મારી પાસે ઉભો છે; હવે આપણે એકમેકથી ટરવાનું કામ નથી. પછી તેણે હેકટર પ્રત્યે કહ્યું કે આવ આવ પાસે આવ કે તું તારા અંતને વહેલો પામે.

કલગી કુદાવતો હેકટર નિર્ભયપણે બોલ્યો—મને બાળક ભણી બોલીને મા બીવડાવ. મને પણ બોલતાં આવડે છે. હું ભણું છઉં કે તું ખરેખર બહાદુર છે ને હું તારા કરતા ઉતરતો છઉં, પણ દેવતાઓની ઇચ્છા હશે તો હું ઉતરતો છઉં તોપણ મારા લાલાથી તારો પ્રાણુ લઈશ, કેમકે મારાં શત્રુની અણી તીક્ષ્ણ છે.

એમ બોલી તેણે એકિલીજના ઉપર લાલો ફેંક્યો, પણ મિનર્વાએ જીવે ફેંક મારી એટલે તે લાલો પાછો જઈ હેકટરના પગ પાસે આવી પડ્યો. પણ એકિલીજ ભયંકર રાખ્દ કરી પ્રચંડ ક્રોધના આવેશમાં ધર્યો આવ્યો; પણ એપોલોએ ધાડું કુમસ પાધરી દઈ તેને અટકાવ્યો. ત્રણ વાર એકિલીજ ઉછળ્યો ને ત્રણવાર તેણે પોતાનો લાલો ધ્રુમસ ઉપર માર્યો. ચોથી વાર ઉછળ્યો, ને ન ફાળ્યો ત્યારે તે લતાવળું બળડ્યો કે કુતરા તું મરણથી ઉગર્યો છે. તારું આવીજ પોતું હતું પણ તું લાલાઓના સંગ્રામમાં જતા પહેલાં એપોલોની પ્રાર્થના કરે છે તેથી તેણે તારું સંરક્ષણ ક્યું છે. પણ વાર બીજી વાર મળજો તો ખરે, તને પુરોજ કરી નાખીશ, અને પણ કોઈ દેવતા સહાય કરસેજ. જમણાં તો હું ટ્રોજનો ઉપર ભડું છઉં.

પછી તેણે ટ્રોજન સૈન્યમાં ચારે પાસ લાલો ફેરવ્યો ને ઘણાક યોદ્ધાઓને ગત:પ્રાણુ કર્યાં ને તે પોતાને

સોહાથી ખરડાઈ ગયેલાં બેઈ પોતાના અજિત હાથની કીર્તિથી હરખાયો.

અર્ગ ૨૧મો.

એકિલીજના માર્શી ટ્રોજનો કેટલાએક નગર તરફ ને કેટલાએક સ્કોમેડર નામે નદી તરફ નાડા. નદી તરફ નાડા તેની પાછળ એકિલીજ પડયો. કેટલાએક ટ્રોજનો તો નદી ઉપરના કોતરને ખડમાં બરાઈ રહ્યા, પણ જેઓ નદી એબંજી જતા હતા તેમની પાછળ એકિલીજ પણ હાથમા તરવાર લઈને નદીમાં પડયો ને તરતાં તરતાં ધણકનો ધાણ વાળી નાખ્યો; પણ જ્યારે તેના હાથ ધાક્યા ત્યારે તેણે બાર ટ્રોજનોને જીવતા નદી બહાર આપ્યા ને તેઓને ખાંખીને વહાણ ઉપર મોકલાવી દીધા—આવા વિચારથી કે પેટ્રોક્લસના સળની સાથે તેઓને પણ બાળી મૂકવા. પછી તેણે બીન બે ચોક્કસમાં માર્યા ને નદીનો દેવ તેઓનું સંરક્ષણ કરી ન શક્યો માટે તેનું ઉપકાર કર્યું. દેવ ધણે કોષે બરાયો એટલામાં એકિલીજ નદી તીરે આવ્યો ને પોતાના જાલાનો પટો કરવા લાગ્યો. અહીં નદીદેવે કેટલાએક ટ્રોજનોને પોતાનું તેજ આપી એકિલીજની સામા લદાવ્યા, પણ તેઓના પ્રાણ ગયા.

એ બેઈ નદીદેવ માણસનું રૂપ લઈ ખીજવાઈને બાક્યો—ઓ એકિલીજ! હું બળમા મેજ છે, કેમકે દેવતાઓ તને સહાય થાય છે, પણ હું હીણું કર્મ કરે છે. મારી નદીઓ મુઠદાથી બરાઈ ગઈ છે ને હું મારી જસ્ટી સમુદ્રમાં રેડી શકતો નથી ને હું સંહાર કરતો બંધ પડતોજ નથી!

એકિલીજે કત્તર વાળ્યો—જ્યાંસુધી હું ટ્રોજનોને નગરમાં નહિ ધાકું ને હેક્ટર ને હું સામસામા નહિ લડીએ ત્યાંસુધી હું કાલકરાર તોડનાર ટ્રોજનોનો સંહાર કરતો અટકનાર નથીજ.

પછી નદીદેવે એપોલોની સ્તુતિ દીધી. નદી પોતાનું પાણી વધારી હોડાઓ સાથે ધસી આવ્યો. એક હોડો એકિલીજની દામ ઉપર પહોંચ્યો ને તેના પોતાના પગ ધ્યાં નહિ. તેણે કહીને ઠાકે આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેની પાછળ તે મોટા શબ્દ કરી દોડી. એ પ્રમાણે નદીએ એકિલીજના કંડો લીધો ને તેને ધકળ્યો.

એકિલીજ રડયો અને જીજીવિસને વીનવવા લાગ્યો. આ નદીમાંથી ઉગારવાને કોઈ દેવ મને સહાય કેમ નથી થયું? રે મારી માના જેવી જીવી કોને કહું? તેણે તો મને કહ્યું હતું કે ટ્રોજના કોટ આગળ હું એપોલોનાં

પાણી મરીસ ને આ હું નદીમાં ઘેરાઈ રહી કૂળી મરે છઉં. રે હેક્ટર મને મારી નાખ્યો હોત તો સારું થાત—તે આ પ્રદેશમાં મોટામાં મોટા બહાદુર છે ને બહાદુરે બહાદુરને માર્યો એમ કહેવાત.

એ ગદગદ વાણી ને પૂચ્યું ને મિનર્વાએ સાંભળી ને એઓએ ધીરજ આપી, પણ એટલામાં નદીદેવે પોતાના એક જાઈની સહાયતાથી એકિલીજને પાછો ખસાવ્યો. પછી એકિલીજના કહ્યેવાએ વહનને મોકલ્યો ને જીની સહાયતાથી એકિલીજ કંડમાંથી ઉઠ્યો.

પછી દેવતાઓમાં પરસ્પર ધાકું મુક્યું ચાલ્યું, પણ પછી એપોલો ટ્રોજનું રક્ષણ કરવા આવ્યો ને બીન દેવતા પોતાને ધારે ગયા.

હવે એકિલીજ માણસનો ને યોડાનો સંહાર કરતો આવે છે ને ટ્રોજનો ગભરાઈ બેઈ અહીં તહીં નાસાવાસ કરે છે. એ સંકુ પ્રાયમ રાત્રીએ કોટ ઉપરથી જોયું. તેણે નીચે આવી આજ્ઞા કરી કે દરવાજાં પુકા કરો કે સૌ ટ્રોજનો અંદર આવી નસ ને પછી મારા દરવાજા બંધ કરી દેજો. પછી સૌ ટ્રોજનો પાણીથી તરવા ને ધૂળથી રગદોળાવણ નગરમાં આવ્યા. એકિલીજ પણ તેમની પાછળ અંદર ધસ્યો હતોજ, પણ એઓએ એ આજ્ઞાને નામે એક ટ્રોજન ચોક્કસ હિંમત આપી તેની સાથે મોકલ્યો. તે એકિલીજને આવતો દેખી ઠાલ ધરી પહોંચી પેટે અવળ ઉત્તો રહ્યો ને બાહી તાકી બાક્યો—

ઓ એકિલીજ! હું હવે મોટી આશા રાખતો હતો કે આજ હું મોટા મનના ટ્રોજનોના નગરને ઉજાડ કરીશ; પણ મૂર્ખ! ખરેખર હતું બધું વિજા પાર કરવાનાં છે—નગરમાં કહ્યું અસંખ્ય યુવાઓ છે ને આમે અમારાં માતાપિતા, અમારી બેઓ ને અમારાં બાળકો ને માટે અમારા પ્રિય નગરનું સંરક્ષણ કરીશું; પણ જોલે કે હું બચકર ને સાહસિક ચોક્કસ છે તોપણ તારું મેળ અહીંજ છે.

એમ જોલી તેણે બાહી માર્શી ને એ એકિલીજના ધુંટણ આગળ લાગ્યો, પણ તે દેવજાં ઠાલવે તેને લાગ્યો નહિ. પછી એકિલીજે બાહી માર્યો પણ એઓએ ધ્રુમસ માથરી તેને ચડા અપાળ્યો નહિ.

પછી એપોલો તે ટ્રોજનનું રૂપ ધારણ કરી આડે રસ્તે પેલી બચંકર નદી તરફ નાડો. એકિલીજ તેની પાછળ પડયો, પણ એ અવકારમાં બહાર રહેલા ટ્રોજનો એમ નસાય તેમ નાસીને નગરમાં આવ્યા ને દરવાજા બંધ થયા.

સર્ગ ૨૨મો.

ટ્રોજન સંધા ભય મામી નગરમા વિશ્રાંતિ લેતા થયા ને ગ્રીક સંધા ઉમંગભરે ધરયા આવવા લાગ્યા, પણ હેક્ટર ટ્રોજની બહાર સીયન દરવાજા આગળ ઉભા રહ્યા.

એપોલોએ એકિલીએ કહ્યું; હું દેવની પાછળ વં માણસ શું કરવા દોરે છે? હજી તે બધું નથી કે હું દેવ છઉં? પણ કોષી આંધળો હોય છે. તને અહીં એકલી ટ્રોજનો નગરમા બસાઈ ગયા છે.

એકિલીએ બોલ્યો-એપોલો ને મારો તાલ બગાડયો. ટ્રોજનમાં બસાઈ ભત તેની પહેલાં ધણી જણે પોતાને દાંતે પૃથ્વી ખરી હોત. તે મને મોટી કીર્તિથી અલગ રાખ્યો. મારામા શક્તિ હોત તો મેં તને ક્યારની શિક્ષા કરી હોત. પણ તે દેવાવળે પગ નગર તરફ વળ્યો.

એને આવતા દેખી પ્રાયમે હેક્ટરને બીનબી બીનબીને કહ્યું કે બાઈ તું અંદર આવ, અંદર આવીને યુદ્ધ કરજે પણ હેક્ટરે તે ન માન્યું. એની મા ધણું કરગરી પણ કોઈ રીતે હેક્ટર સમજ્યો નહિ. જેમ ઝેરી વસ્તુ ખાઈ ખાઈને મરતો બનેલો વિકરાળ સાપ માણસની વાટ જોતો હોય તેટલામાં એકાએક કોષી બની જઈ બચ્કર ચળકાટ મારે ને પોતાના રાક્ષાની આસપાસ વીંટલાયા કરે, તેમ ન રામી બધે તેવી હિંમતવાળો હેક્ટર યુરજના ઉપર પોતાની ચળકતી ઢાલ ટકીને એકિલીએની વાટ જોતો ઉભા રહ્યો; પણ તે કોષીમાં પોતાના જીવને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.-

રે જો હું અંદર જઈશ તો પોલીડેમસ મને કપડો આપશે--એકિલીએ પ્રથમ મોઢું દેખાડયું હતું તે દિવસની રાતે તેણે મને ટ્રોજનમાં આવવાની સલાહ આપી હતી પણ તે મેં માની નહોતી. એ મારી હાલથી ધણીક ટ્રોજનો માર્યા ગયા છે ને ટ્રોજન પુરુષો ને ટ્રોજન સ્ત્રીઓ મારા ઉપર નારાજ હશે ને એમાંનું કોઈ બેચ્છેદન થઈ બોલશે કે હેક્ટરે માત્ર પોતાનાજ બળના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને લોકોના સંહાર કરાવ્યો છે-એ વચન મારાથી કેમ સંભારે? પણ એકિલીએની સામા યુદ્ધ કરી તેને મારી નગરમા જઈ અથવા નગરને મટિ તેને હાથે મરવું એ વધારે સારું છે વળી ઢાલ ભાલો બાજુ પર મૂકી દઈ એકિલીએને જઈ કહ્યું કે હેલનને આપીએ છેયે ને બીજું પણ ધન આપીએ છેયે તે લો ને નગરને બચાવો, પણ એ માટે મારે વડા-મુખ્ય ટ્રોજનને પૂછવું જોઈએ ખરું. પણ એ બન્ની વાતોનો મારે શું કરવા વિચાર કરવો? વળી હું તેની પાસે

જઈ ને તે દયા આણતાં, માન ન આપતાં મને કાપી નાખે! પણ નહિ નહિ, અહીંયાં રહી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું એ સારું છે. પછી જોઈએ જયુપીટર કોને જય અપાવે છે તે.

એટલે તો ત્યાં એકિલીએ આવ્યો. એને જોતાં વારને હેક્ટર કાંપ્યો, ઉભા રહી ન શક્યો ને ભયથી નાઠો. તરતજ એકિલીએ તેની પછવાડે પડયો. જેમ રાકરો બીકણ કણતરની પછવાડે દોડે તેમ તે દોડયો. જેમ શરતના ઘોડાઓ દોડે તેમ તેઓએ ત્રણ વાર પ્રાયમ રાજની નગરીને પ્રદક્ષિણા કરી ને સૌ દેવતાઓએ તે જોયું. પછી જયુપીટર બોલ્યો:-

ચોક્ક કરવા જેવું છે કે હું મારા પ્રિય પોદાની પાછળ રાત્રી લાગેલો જઈ છઉં. હું હેક્ટરને માટે બહુ દુઃખી છઉં; એણે મને ધણી બળદેવું બલિદાન આપ્યું છે. પણ એ દેવતાઓ, વિચાર કરે કે મારે એને હવે ઉગારવો કે એકિલીએને હાથે તે મરણ પામે તેમ કરવું?

મિનર્વા બોલી-અરે પિતા, વં શું બોલે છે! જ્યારે માણસના મોતનો નિર્માણ થયેલો સમય પાસે આવ્યો છે ત્યારે વં તેને ઉગારવને છડો છે? ઉગાર પણ અમે સૌ દેવતાઓ તને સંમત થવાના નથી.

જયુપીટર બોલ્યો-પ્રિય પુત્રી, હિંમત રાખ, હું તો સહજ બોલ્યો છઉં, હું તારા ઉપર ફરે થવાને છડ્યો નથી, જેમ તારી છડ્યા હોય તેમ કર, વાર ન લગાડ. એ રીતે તત્પર હતી એવી એ મિનર્વા તેને જયુપીટરે પ્રેરણા કરી ને પછી તે તરતજ સંગ્રામમાં આવી.

એકિલીએ હેક્ટરને કંડા ન મૂક્યો. કુતરો પકાડ-માંના હરણના બચ્ચાને તેના ટાળામાંથી વશું પાડી જાડી ને ખીણમાં થઈ થઈને તેની પાછળ દોડે છે એને તે બચ્ચું કાઢાની જાડીમાં મુડી ધાસી સંતાઈ રહે છે, પણ તે કુતરો પાછો પોતાનો શિકાર બોળી કાઢે છે; તેમ જો કે હેક્ટરે બહુ બહુ તજવીજથી એકિલીએને જીવાવવાનું કીધું તોપણ એ પોતાના શિકારને પકડ્યા વિના રહ્યો નહિ છેલ્લે ફેરે હેક્ટર થાડી ગયો હતો પણ સૂર્યે તેના છુંડલમાં બળ આપ્યું તેથી તે બચ્યો. એ વેળા એકિલીએ બીજા લોકને માથું ટાલાવી ચેતાવ્યા હતા કે તમે કોઈ એને મારશો નહિ-કેમકે બીજે કોઈ ભાલો મારે તો પોતાની કીર્તિ બાજી થાય. પણ જ્યારે ચોથી વાર તેઓ કૂર્ષા ને ન્યાં ઝરણા વહેતાં હતા ત્યાં આવ્યા ત્યારે જયુપીટરે પોતાનાં સોનાનાં પદ્માનો કાટો હાથમાં લીધો ને અકેકમાં એકિલીએ તથા હેક્ટર બંનેના મૃત્યુચોગને મૂક્યા

ને તોળી નેચા તો હેક્ટરનો મૃત્યુયોગ નીચે પડ્યો ને એથોલોએ તેની આશા મૂકી.

તરતજ મિનર્વાએ આવી એકિલીઝને કહ્યું—હવે તું ઉભો રહે ને થાક ખાઈ હોશિયાર થા; હું તારી સાથે આવીને તેને સમન્નહુ છઉં કે તારી સન્મુખ આવી લઉં.

પછી તે બે યોધા સામસામા થયા ને હેક્ટર બોલ્યો—એકિલીઝ, હવે હું નાસવાનો નથી. હવે હું તને મારીશ અથવા તું મને મારજે. પણ દેવતાઓને સાક્ષી રાખીએ કે તેઓ આપણા કરાર પળાવે. જો મારો જય થશે તો હું તારા ઉપર નિર્દય ન થતા તારો પ્રાણ લઈશ ને તારે સુંદર બજાર કાઢી લઈ તારે રાખ હું શ્રીકને હવાલે કરીશ; તું પણ તેમ કરજે.

એકિલીઝ બોલ્યો—રે શાપિત હેક્ટર, તું કરાર કરવાની વાત મારી આગળ ન કર. સિદ્ધ ને મનુષ્ય વચ્ચે, વડે ને ઘેટા વચ્ચે ભરોસો રાખવા ભેગ સંધિ હોતીજ નથી તેમ તારે મારે મૈત્રી અથવા સંધિ થવી અશક્ય છે—હવે તો આમજ કે જે પંડે તેણે પોતાના લોહીથી યુદ્ધ દેવને વૃત્ત કરવો. તારે જેટલું શૌર્ય હોય તેટલું તપર રાખજે; હવે તારે સાહસિક યોદ્ધાત્વ ને કળાથી બાલો વાપરવાનું એમ બે કામ કરવાની જરૂર છે. હવે તું બચવાનો નથી, કેમકે મિનર્વા તને મારા ભાલા તળે આંધે છે અને તે જે મારા સાથી-ઓને મારી દુઃખ દીધા છે તેનો બદલો હું તને સામટો વાળીશ.

એકિલીઝે બાલો ફેંક્યો પણ હેક્ટર નીચે વળી ગયો એટલે તે તેના ઉપરથી ચાલી જઈ ભોયમા દડાથો, પણ મિનર્વાએ તે બેચી કાઢી પાછો એકિલીઝને આપ્યો. એ હેક્ટરના નળયામાં ન આવ્યું તેથી તે બોલ્યો—

દેવ સરખા એકિલીઝ, તું ચૂક્યો, તને હજી મારા મૃત્યુયોગની ભણ નથી પડી; તું બકીજ ભણે છે. તું શબ્દ વાપરવે બંધો છે કે હું ભય પામી મારો શૌર્ય-બળને વિસારી મૂકું પણ કહી નાહું તો મારા વાંસામા ન મારતો, પણ હજી તને જય અપાવે તો સામે આવી મારી છાતીમાં મારજે, પણ હવે તારી વારી છે તું મારો બાલો અટકાવજે હો, એમ બોલી તેણે બાલો ફેંક્યો પણ તે ઢાલને અથડાઈ પાછો ફર્યો. એ જોઈ હેક્ટર નિરાશ થયો. એણે પ્રીઐક્રામસને બ્રમ પાડી બાલો માગ્યો, પણ તે પાસે નહોતો એટલે કોણ આપે ? ને પછી તેણે ભણ્યું કે હવે ખરેખર મારે મોત આવી રહ્યું છે. તોપણ કાયર થઈ અપયશ લઈ નહિ મરું. પણ વંશભે સ્મરણ રાખે તેવા કામ કરી મરીશ એમ તે બોલ્યો.

પછી પોતાની કમરે તીક્ષ્ણ ખડ્ગ હવું તે કાઢી જેમ ગરૂડ ઘેટાં અથવા બીકણ સસલાં ઉપર વૂટી પડે છે તેમ હેક્ટર એકિલીઝ પર પડ્યો. એણે ઢાલથી પોતાનો બચાવ કર્યો પણ ઢાલના સોનાના મોગરા ઢીલા પડી ગયા એકિલીઝે બાલો કળામી નિરાશ તાર્યું, પણ હેક્ટરે પેટ્રોકલસવાળું બજાર પહેર્યું હવું તેથી તેના શરીરનો કોઈ ભાગ ખુલ્લો નહોતો તોપણ ખભા ને ગરદનની વચ્ચેના ભાગ કંઈક ખુલ્લો દેખાયો તે તાકીને એકિલીઝે હજીની એવી તો બરછી મારી કે તે ગરદનની આરપાર ગઈ હેક્ટર ધૂળમાં પડ્યો અને એકિલીઝ ફલાઈને ખર્ચી બોલ્યો—પેટ્રોકલસની દુર્દશા કીધી તે વેળા તું નિર્ભય હતો, કેમકે હું ત્યાં પાસે ન હોતો. મૂર્ખ! હું તેવું વેર લેનાર વહાણમાં હતો. ખાકી મેં તારા ધુંટણ તેજ વેળા ઢીલાં કરી નાખ્યાં હોત. પેટ્રોકલસની ઉત્તરક્રિયા શ્રીક કરી, પણ તને તો હવે કુતરા તથા પક્ષીઓ ફાડી ખાશે.

હેક્ટર કેવળ હળવે સ્વરે બોલ્યો—તને તારા પ્રાણના, તારા ધુંટણબળના ને તારા માતાપિતાના રાખ આપી કરગરી કહું છઉં કે તું મારા રાખને વહાણ આગળ લઈ જઈ કુતરાઓને ફાડી ખાવાને ન ફેંકીશ. મારા મા-બાપ તને પ્રુકળ પિતૃત્વ ને સોનું આપશે તે તું લઈ મારા રાખને પાછું આપજે કે દ્રોણનો ને તેઓની ઓઝો મારી ઉત્તરક્રિયા કરે.

પણ એકિલીઝે લવાં ચડાવી બોલ્યો—કુતરા, રાખ આપી કરગર નહિ, કોઈ પણ રીતે તારે માનવાનો નથી. તે મને એટલું તો કીધું છે કે હું તારા માસના તુકડા કરાવ્યા વગર રહેતાર નથી.

પછી હેક્ટરે મરતાં શબ્દ કાઢ્યા કે તું નથી માનવાનો એ હું ભણૂંતોજ હતો; ખરેખર તારામાં લોહાનો આત્મા છે. પણ સ્મરણ રાખજે. એવો પણ દહારો આવશે કે આ સીયન દરવાજા આગળજ પેરિસ ને એથોલો એ બે તને મારશે ને તે દહારે તું ભણૂંશ કે દેવતાઓને કોપ થવાના કારણમાં હેક્ટર પણ છે. પછી તેણે પ્રાણ મૂક્યો.

પછી એકિલીઝ બોલ્યો—હમણા તું મર, જ્યુપીટરની ને બીબ દેવતાઓની ઇચ્છા થશે ત્યારે હું મરીશ. પછી તેણે બાલો ખેંચી કઢાડ્યો ને પોતાના હાથ દોહી ભર્યા કર્યા. બીબ શ્રીક સૌ ધાઈ આવ્યા ને તેની ભવ્ય મૂર્તિ તથા મોહક સ્વરૂપ જોઈને વિસ્મય પામ્યા, પણ કોઈ ધા કર્યા વગર રહ્યું નહિ. એકે કહ્યું કે એ હમણા કેટલો ભલો દેખાય છે કે સૌને આડકલા દે છે ને અમિના બડકાથી વહા-ણને બાળ્યાં હતાં તે વેળા કેવો પ્રયંદ કાંતિમાન હતો !

પછી એકિલીએ તેના પત્નિ કવરાળ્યા ને તેમાં આમડું ધાડ્યું ને તે રથ સાથે બાંધ્યો ને માર્ગ વસડાય તેડું રાખ્યું; અને પછી રથ હાડી મૂક્યો.

હેકટરની માએ કેરા ચૂંટી નાખ્યા. બુદ્ધિશીલ ફૂકી દેતો ને તે પોકપોક મૂકી રહી. તેનો કવરો બાપ દયામણા જેવો ડસઠાં ભરીભરીને રેણો. નગરના રૂઠા લોકે રૂઠાપીટ કરી શોક કર્યા. પછી પાછાં આબારે પ્રત્યેક પક્ષને તેવા વિલાપ કર્યા.

સર્ગ ૨૩મો.

નગરના લોક શોક કરતા હતા ને ગ્રીક પોતપોતાનાં વહાણમાં ગયા; પણ એકિલીએ પોતાનાં સૈન્યજનને કહ્યું કે આપણે આમના આમ પેટ્રોકલસની પાસે જઈને શોક કરીએ—ને પછી અહીં આવી ભોજન કરીએ. પછી તેઓએ તેમ કીધું ને એકિલીએ મિત્રના રાખની પાછળ રાત્રી રાખ ધસડાવે એવા રથે પણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી નાંચે ઉતરી મોટા વિલાપ કર્યા.

પછી ગ્રીકોએ મુકામે જઈ ખાવાનું કરી ખાધું ને સૌ રૂઠા ગયા. એકિલીએ જાણ ન આવેથી તે એકલો સમુદ્રકાંઠે ઉઠાસ કરતો હતા એવામાં પ્રેત પેટ્રોકલસે આવી કહ્યું કે જીવતાં તો તમે મારી કાળજી રાખી છે ને હવે શું નથી રાખતો? વહેલો વહેલો મને બાળી મૂકે કે ચમને ત્યાં ભઈ.

એકિલીએ પ્રેમવચન કહી પોતાના હાથ ભેટવાને કાઢ્યા કર્યા પણ તેટલે તે પ્રેત જઈ રહ્યું.

પછી સૌ ગ્રીક પેટ્રોકલસને મોટા કાઠથી બાળ્યો. એ થઈ રહ્યા પછી એકિલીએ સર્વ યોદ્ધાઓને કહ્યું હવે અહીં કરો ને ઘોડાની કુરતી વગેરેની રમતો રમો, હું બક્ષીસો આપું છઉં પછી સૌએ ત્યાં રહી તેમ કીધું ને તે આનંદ પામ્યા.

સર્ગ ૨૪મો.

એકિલીએ પોતાના તંત્રીઓ એક જુલો હેકટરના રાખને રાખી મૂક્યું હવે, પણ એપોલોએ તે બગડે નહિ તેડું ક્યું હવે ને ધસડાવાથી તે ચગદાઈ ન ભય મટિ તેની આસપાસ સોનાનું પત્તર વીંટી રાખ્યું હવે. એપોલો ને બીજા દેવતાઓ હેકટરની દયા ખાતા હતા ને ઇચ્છતા હતા કે એકિલીએ તેને હવે સંતાડી દે તો સાર, પણ એ વિચાર ભૂતો, મિત્રનાં ને નેત્રચૂનને ગમતો નહોતો, કેમકે પેરિસની બ્રહ્મજ્ઞિને લીધે ટ્રોયનગર, ત્યાંના રાજા ને ત્યાંના લોક એ તેઓને અજાણ્યા હતા—તે દેવીઓ જ્યારે પેરિસના ડુંપડમાં આવી હતી ત્યારે એણે તેમને અપમાન આપ્યું હવે.

બાકી દેહાડે એપોલોએ દેવસભામાં ભાષણ કર્યું ને જુલોનું કે એકિલીએ હેકટરના રાખની આટલી બધી દુર્દશા કરે છે એ તેને યોગ્ય નથી; શરૂ છે તોપણ કોષમાં તે ચૈતન્ય વિનાની મટાડીને પણ અપમાન આપે છે—ને એ તમે સાંખી રહો છો એ યોગ્ય નથી.

ભૂતો કોષ કરી બોલી—ગુણે એકિલીએ ને હેકટરને સરખું માન આપે છે તો અમે કહીએ છીએ કે હેકટર મનુષ્ય જીને ધાળ્યો છે પણ એકિલીએ તો દેવીપુત્ર છે.

જ્યુપીટર બોલ્યો—હેકટર બીજા સર્વ મનુષ્યો કરતાં ટ્રોયનોના છાંટેવોને સૌથી વધારે વહાલો હતો ને મને પણ ઘણો વહાલો હતો, પણ હવે થેટિસને બોલાવો કે હું તેને ડાહી સલાહ આપું કે તે એકિલીએ જઈ સમજાવે ને એ પ્રાયમ પાસેથી દંડ લઈ હેકટરના રાખનો ફૂટકો કરે.

ઈરિસ તેડવા ગઈ, થેટિસ આવી ને જ્યુપીટરે આજ્ઞા આપી કે એકિલીએ જઈને કહે કે હેકટરનું રાખ રાખી મૂક્યું છે તેથી દેવતાઓ તારા ઉપર ક્રોધે ભરાય છે મટિ પ્રાયમ દંડ આપવા આવે તે ક્ષઈ હેકટરને આપી દેને.

થેટિસે જઈ એકિલીએ કહ્યું ને એણે જવાબ દીધો કે જ્યુપીટરનીજ એવી આજ્ઞા છે તો પ્રાયમ અહીં આવે, દંડ આપે ને તેનું મુકડું લઈ ભય, એમ મા કીકરો વાતો કરે છે, એટલે જ્યુપીટરે ઈરિસને પ્રાયમ પાસે મોકલી ને એણે પ્રાયમને સમજાવ્યો ને એણે દંડનો અવેજ નક્કી કરી ખચ્ચરના રથ ઉપર ભરાવ્યો.

પછી પ્રાયમ રથમાં બેસવા નીકળ્યો. ઉપરથી જ્યુપીટરે તેની સ્થિતિ જોઈ દયા આજ્ઞા મકરૂંડીને કહ્યું કે, હું પ્રાયમને વહેલો વહેલો કોઈ ન જાણે તેમ એકિલીએ તંત્રીએ પહોંચાડ, નહિ તો કોઈ ગ્રીક વળી તેને અપમાન આપશે. એ ઉપસ્થી મકરૂંડી માર્ગમાં પ્રાયમને મળ્યો ને તેની પતાવ કરી પોતે ઘોડા હાકી ખચ્ચરનામાં વિશેષ મતિ આપી પ્રાયમને તંત્રીમાં મૂક્યો ને તે બોલ્યો હું હવે એકિલીએ પગે પડાને, દંડ આપાને ને તે રાખ આપશે એટલે હું તને લેવાને આવીશ ને તારા નગરમાં તબે મૂકીશ. એમ કહી તે અદર્શ થયો ને પછી પ્રાયમ એકિલીએ કરગરીને બોલ્યો:--

આ એકિલીએ દેવતાના સરખા, તારા પિતાને સંભાર; તે મારી વચનો વફ છે; આજુબાજુના પડોશીઓ તેને સતાવતા હશે ને યુદ્ધ તથા નારાને દૂર રાખવા ને તેની પાસે કોઈ નહિ હોય, તોપણ તે હું જીવતો છે એવું સાંભળી પોતાના મનમાં પ્રસન્ન રહેતો હશે ને

તારી આવવાની વાટ જોતો હતો. પણ હું દુર્લેવ છઉં. મારા શસ્ત્રીર પુત્રોમાં હવે કોઈ રહ્યા નથી. જ્યારે ગ્રીક અહીં આવ્યા ત્યારે મારે પચાસ હતા ને એમાંના ઘણાકને મારે ધાણ વાળ્યો છે, પણ હેક્ટર મારે સૌથી વહાલો ને માનતો જોણે નગરનું ને અમારું રક્ષણ કીધું ને જે પોતાના દેશને માટે યુદ્ધ કરતો હતો તેને તં મારી નાખ્યો છે. એને લેવાને માટે હું દંડના અવેજ લઈ તારી પાસે આવ્યો છઉં. રે એકિલીઝ, તું હૈવાને મને આપ ને તારા પિતાનું વિચારી મારા ઉપર દયા કર; કાશ્વ કે હું વધારે કંગાલ છઉં કે જે કોઈ પણ મનુષ્ય સહન ન કરી શકે તેણે મેં કર્યું છે— મારા દીકરાના મારનારના હાથને મેં મારા મુખ આગળ ધરી ઝુંબળ કર્યું છે.

એમ પ્રાયમ બોલ્યો, પણ એથી એકિલીઝને પોતાના પિતાને માટે લાગ્યું. તેણે પ્રાયમનો હાથ પકડી દૂર ખસેડ્યો. ત્યાં પ્રાયમ પોતાના દીકરાને માટે એકિલીઝને પગે પડી ધણું રડ્યો. એકિલીઝ પોતાના બાપને ને પેટ્રોકલસને સંભારી રડ્યો ને આખા ઘરમાં શોક વશી રહ્યો. જ્યારે એકિલીઝ પુષ્કળ શોક કરી રહ્યો ત્યારે તેણે જીડને વૃદ્ધ રાખને પોતાને હાથે ઠંઠાડ્યો ને પળીઆં આવેલું માથું ને પળીઆં આવેલી દાંડી એ બેની દયા ખાઈ બોલ્યો.

શોકપાત્ર દીનપ્રાણી, તું બહુ દુઃખ સહન કર્યા છે. જોણે તારા ધણાને શરા દીકરાઓને કાપી નાખ્યા છે તેની દૃષ્ટિ આગળ આવવાની તું શી રીતે હિંમત કરી શક્યો? ખરેખર તારે હૈયું વળતું છે; પણ હવે બેસ, શોકને ટાળ, શોક કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી.

પ્રાયમ બોલ્યો—જ્યાંસુધી હેક્ટર તારા તંત્રુમાં છે ત્યાં સુધી તું મને બેસવાનું ન કર; પણ જેમ બને તેમ હતાવળા તેનો છૂટકો કર; અને જે દંડ અવેજ અમે લાવ્યા છેયે તે આ લે; ને એ તું સલામત વતનમાં જઈ ભોગવ.

એકિલીઝ બોલ્યો—વૃદ્ધ માણસ, હવે તું વધારે બોલીને મને ખીજવ નહિ. પછી એકિલીઝ ને તેનાં બે માણસોએ મળીને ઘોડા બોળ્યા ને હેક્ટરના રાખને ધોવડાવી તેલના લેપ કરાવી સુંદર ડગલો પહેરાવ્યો ને પછી તેને ઊઠાવી સુંદર રથમાં બેસાડ્યો. પછી એકિલીઝ પ્રાયમને કહ્યું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે મેં તારા દીકરાનો છૂટકો કર્યો છે, શોક કરવા મૂકી દે. વૃદ્ધ માણસ ચાલ હવે આપણે ખાઈ લઈએ. તારા દીકરાને દ્રોણ લઈ જઈને પછી તું શોક કરશે.

પછી તેઓએ ભોજન કર્યું. એકિલીઝ આવો મોટો છે એ વિચારમાં પ્રાયમ આશ્ચર્યથી તેના સામું બેસી કરતો હતો ને પ્રાયમનું પ્રિયકર મુખ જોતાં તથા તેની વાતો સાંભળતાં એકિલીઝ આશ્ચર્ય પામતો હતો. એ બોલ્યો કે હેક્ટરની ક્રિયાને સાર તારે કેટલા દહાડાં જોઈએ કે તેટલા દહાડાં હું સાંત રહું ને મારા લોકને પણ અટકાવું. પ્રાયમ બોલ્યો અગિઆર દિવસ તેમ જોઈએજ, પછી જરૂર પડશે તો અમે બારે દહાડે યુદ્ધ કરીશું. એકિલીઝ બોલ્યો એ વૃદ્ધ પ્રાયમ, તું કહે છે તેટલા દહાડાં હું યુદ્ધ બંધ સમ્પીશ.

એમ વાતો થયા પછી પ્રાયમ ને ખીજ્યો, તંત્રુનાં આંગણાં આગળ ચોરા ઉપર સૂતા ને એકિલીઝ અંદર સૂતો.

સૌ જીવમાં છે એમ જોઈ મરકયુરી દેવ ઘોડા તથા ખચ્ચર રથે તથા ગાડે જોડ્યા ને પ્રાયમને રથમાં બેસાડ્યો. પછી પ્રાયમના રથને તથા રાખવાળા રથને હાંડી માર્ગમાં નહીં આવી તે પાર કરી. અહીંથી દેવ પોતાને ધામે ગયો. સવાર થઈ કે પ્રાયમ નગરમાં આવ્યો. લોકની ઠઠ મળી ને રડારડ થઈ રહી. પછી રાખને મહેલમાં એક સુંદર રૈયા ઉપર મૂક્યું. એન્ટ્રોમેડીએ પોતાના પતિના મસ્તકને એ હાથે ઝાલી વિલાપ કીધો. પછી હેકયુબાએ ને પછી હેલને વિલાપ કર્યા. ફ્રીથી સૌ લોક મળ્યા ને પોક મૂકી રખા.

પછી વૃદ્ધ પ્રાયમ બોલ્યો—ઓ દ્રોજનો, હવે તમે લાડકાં લઈ આવો, ગ્રીક સંતોષ રહ્યા હશે ને તમને મારશે એ ભય સખસો નહિ; એકિલીઝ મને વચન આપ્યું છે કે બારમા દહાડાંનું વહાણું વહાશે ત્યાંસળી હું યુદ્ધ બંધ સમ્પીશ.

નવ દહાડાં લગી તો તેઓએ લાડકાં અમ્મ્યાં કીધાં ને દસમે દહાડે હેક્ટરને યથાવિધિ સજ્જાકાળી બાળ્યો. અગિઆરમે દહાડે તેઓએ ચિંતા છાંડી ને લાઈ તથા મિત્રોએ તેનાં ઘોળા હાડકાં એકઠાં કરી એક સોનાના કુંભમાં મૂક્યાં ને પછી કુંભને નંજુઆ ડંગના વજ્રમાં લથેટી ખાડામાં દાટ્યો ને તે ઉપર પાંચદેસ પાંચદાં ને સૌએ પોક મૂકીને છેલ્લો શોક કીધો. પછી તે ઉપર તેઓએ હતાવળથી દેવડી ચાણી લીધી ને ત્યાં આસપાસ રખવાળ રાખ્યા કે કોઈ ઉદ્ધત ગ્રીક તે ઠેકાણાને અપમાન ન આપે. પછી પ્રાયમે નગર જમાડ્યું ને સૌએ શોક મૂક્યો.

એ પ્રમાણે ઇલિયડનો સાર છે. ઇલિયડમાં મુખ્ય નાયક એકિલીઝ છે. તે મોટો શૂર ને માનવૃણ પુરુષ હતો. તેનામાં જેમ માનની વૃણ વિશેષ હતી તેમ તે માનભંગ થયેલી પ્રવૃત્તિ કોઇ ને અસમ્મ વેરમાં મિદ્ધ

ને કનિષ્ઠ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતાં એગ્રેમેન્ટનની સાથે થયેલા કલકથી તેણે પેટબળનો ગામ બાળે તેવું કીધું ને પશુક દેશીઓનો સંહાર કરાવ્યો; વિકરાળ સાહસથી તેણે દ્રોણનો નદીમાં પશુ ધાણ વાળ્યો અને હેક્ટરના રાખને રથ સાથે ધસડી તેણે કાળા વેરની પશુહતિ કરી. એકિલીઝ યુદ્ધમાં પ્રવીણ તથા ચતુર, બળ તથા ત્રાસ ઉપબળનારો ને મોટાં વિશ્વ સંકટની સામા ધસવામાં તથા ટકવામાં મોટા સાહસિક ને આગ્રહી હતો.

તોપણ, રણમાં ધુમવાને હોંસીલો તથા ચાકાના ઘરાણીતમાં વિલાસ કરનારો છતાં તેણે દૂર રહી સંગ્રામ જ્યેષ્ઠ કીધો એ તેણે ધૈર્ય અને છતાં મિત્રના મરણનું વેર લેવાને તે રણમાં હત્યો એવો જોવા મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ બે સફળુલુ વિરમયસહિત પ્રશંસા કરવા જોગ છે. તે વિચક્ષણ, વાચાળ, વિવેકી, નિષ્કપટી હોય તેણે સત્ય બોલી દેવે નિર્ભય એવો તરુણ સજ્જન હતો.

એકિલીઝમાં અતિ કષ્ટ હતો ને એથી તેણે દેશનું અનહિત થાય તેવું છંપુ, તોપણ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતાં રાત્રને પરાબલ પમાડી ચોતાની ને ચોતાના દેશની કીર્તિ અમર કરી છે.

એગ્રેમેન્ટમાં, મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ નહોતા તે મોટાં સંકટમાં ગભરાઈ જઈ નિરાશ થઈ માથે લીધેલું કામ પડતું મૂકી દે તેવો હતો. તોપણ શાનરૂપે ને સર્વ સૈન્યના અધિપતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખવામાં અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી વ્યવસ્થા કરવામાં તેના સરખો બીજો કોઈ ગ્રીક નહોતો. તેની બળ્ય ક્રાંતિ તથા પ્રભાવશ્રી જોઈને કોયે ભરાયલો એકિલીઝ ચોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી પુરી ખહાર કાઢી રાક્યો નહોતો.

હું શાન છઉં, મારી ઇચ્છાપ્રમાણે અમલમાં આવવું જોઈએ ને સૌએ વિવેક મર્યાદાથી વર્તવું જોઈએ એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હવ ને એથી તેણે એકિલીઝ સાથે કલહ કર્યો ને તેને દૂર થવા કીધો, પણ દેશ સમરતના લાભને અર્થ ને ચોતાને માથે રહેલી જવાબદારીને ખટ્ટો ન લાગે માટે તેણે ચોતાનો આગ્રહ મૂકી દઈ વિવેક તથા ઔદાર્ય દેખાડ્યાં છે, તેમ ધણી કાળજી રાખી ધણો શ્રમ લીધો અને સત્તા તથા ઔશ્વ્ય વધારવાના લાભથી રણમાં ધામધૂમ કરી શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યાં છે.

એન્કેસ (વડો) ને ડાગોમીડ એ બે ધીર યોદ્ધા, બળ સાહસ પરાક્રમમાં એકિલીઝથી હારતા પણ બીજા સૌથી ચરીઆતા હતા—એન્કેસ ઔદાર્ય ને ભારે ધુમી હતો અને ડાગોમીડ વધે નાનો હતો માટે તે

થોડાક ઉદ્ધત તેમ પાછો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પણ હતો. યુવિસીઝ સાવજ યોદ્ધો ને પ્રખ્યાતિવેગી પુરુષ હતો. મેનેલેઅસ કામળ હૃદયનો ને ચોતાને માટે સૌને દુઃખ થાય છે તેથી સંકોચવૃત્તિથી રહી થોડું પણ અસર કરતું બોલનારો હતો ને એણે પ્રસંગે પ્રસંગે યોદ્ધારૂપે વખાણના જેવું રણપરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

નેસ્ટર એ રૂઢ યોદ્ધો હતો. તેનામાં ડહાપણ, અનુભવ ને યુક્તિ જણાય છે. તેણે ઉદ્ધળના જીવાનોને કષ્ટાથી ને વખાણથી હરકેયાં છે અને ભર સંગ્રામમાં રથી થઈ દોડાદોડ કરી છે ને અહીં તહીં સમાચારની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તંબુમાં, રણમાં રાત-દહડો તેણે સૌ યોદ્ધાઓને ધરીએ ધરીએ વિચાર આપ્યા છે—એ બધો તરુણ વયનો ઉદ્ધમ તેની અતિ-રૂઢવયના સંબંધમાં આપણને વિરમય પમાડી પોતાને છે કે ડોસો કેવો ધૂમે છે !

હેલન સ્વરૂપસાદર્શને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પેરિસના પ્રેમને આધીન થઈ પતિને છાંડ્યો ને પ્રીતમ સાથે દ્વાય જઈ રહી. એ સાહસ કામ તેણે નીતિવિરુદ્ધ કર્યું. ને પેરિસ સાથે પશું પ્રેમવિલાસી થઈ રહી જ્યારે તેણે રણસંગ્રામમાં ચોતાના સંબંધીજનને જોયા ને મેનેલેઅસને જોયા ત્યારે તેના હૃદયમાં દબાઈ ગ-એલો પ્રેમ પાછો જળ્યો ને હણ્યો. બે પ્રેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. એનું પરિણામ મોટા યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતું. પેરિસ મુખ્ય ને તે મેનેલેઅસ સાથે પાછી ગ્રીસ ગઈ ને જતાં રડી પણ નહી. એ સૌ ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે કે હેલન રૂપે સુંદર ને અતિ કામળ પ્રેમમય સરળ હૃદયની હતી. જ્યાં સતેજ પ્રેમ લીડો કે તે તરત બાવરી ને પછી આધીન થઈ રહેતી, તો તેનામાં નીતિ અનાતિ, સાર અસાર, લાભ હાનિ એના વિચાર કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ?

હેક્ટર એ મોટા શૂરવીર પુરુષ હતો, રણસંગ્રામનો સઘળો ભાર તેના માથા ઉપર હતો ને કુટુંબ શાન્ન્યનું રક્ષણ કરવાનો પર્વતભાર તેની છાતી પર હતો એટલું છતાં તે સર્વ ગ્રીક યોદ્ધાઓને દંડયુદ્ધમાં ને સમૂહસંગ્રામમાં પુરો પડ્યો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ બાળવાનો સખો આપ્યો.—એ પુરુષ કેટલો ઉદ્દોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીર, કેટલો સાહસિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોયો જોઈએ ! એકિલીઝ સાથે હેક્ટર લડ્યો ! નાદાન પેરિસે જોઈું કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ થઈ જાયું. વેરભસયથી, સંપીલા, વિચક્ષણ, ઉદ્ધત, ખટપટીઆ ગ્રીક આગળ લાજસ્ત કુસંપો વિલાસી કાવકા સરળ દ્રોણોનાં બોલ્યું પળવાનું નથી, એઓ

હારવાના છે ને માર ખાવાના છે, કોઈ રીતે ઉગરવાના નથી એમ જાણી તેણે નારને તરત આવતો અટકાવ્યો ને ઉદારપુરુષીથી યુદ્ધ દાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ ઉચું સ્તુતિપાત્ર છે.

આકાંક્ષિત પુત્રરૂપે, પ્રિય પતિરૂપે, પ્રિય પિતારૂપે, પ્રિય બંધુરૂપે ને પ્રિય દેશીરૂપે તેનું હૃદય કામળ, પ્રેમ-હવા બરેલું હતું, અને રાજપુત્રરૂપે, રાજ્યના સ્તંભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરુષાર્થ વિચારમાં રોકાયેલું હતું.

મોટું પરાક્રમ કર્યા પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઈ કોઈવાર તે ગર્વનાં કુવડ વેણ કાઢતો; વેળાએ ગભરાઈને અસાવધ બહાવરો ચતો; એકિલીએ જોઈ સૈન્યમાં ભરાતો ને છેલ્લે પ્રસંગે નાટો, પણ પાછો સામ્રાજ્યો રહી જાયો. એ પ્રસંગોથી તે પોતાની વીરનીવિધી ઈર્ષક રહિત થયો કહેવાય; પણ એકિલીજના ઘોર ત્રાસથી તે ઉગરવાને ઇચ્છતા હતો. તે

યુદ્ધમાં જ્યારે ત્યારે પોતાના રાખની દુર્દશા ન થાય તેને માટે કર્મચોરો છે એ તેનું સુધઃ અંતઃકરણ બતાવે છે.

પેરિસ રંજીવો રાજકુંવર—પ્રેમી ને વિભાસી હતો. તે મનસ્વી રણયોદ્ધે હતો પણ સંયોગ ખાણ મારતો. તે સ્ત્રી તથા વિભાસવિષયમાં નીડર ને સાહસિક હતો. મોટા બાઈએ કપકો આપ્યો તે માન્ય કર્યો, પણ જો-લ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિંદા ન કર—તે માગી મળતી નથી. જેને લજ્જાનીતિનો વિચારજ નહિ તેનો દોષ શું જોલવો? કામળ ખૂબસુરતીને કામળ ખૂબસુરતી મળી! બળડતા લોક મોહિત થઈ રહ્યા ને વડીલોએ લાડમાં નાદાનને વધારે નાદાન કહ્યો! પેરિસે સ્ત્રીવિભાસ કર્યો; રણવિભાસ કર્યો, એકિલીએ માર્યો ને પછી પોતે રાજધાએ પડયો—રાજકુંવર નામ કહ્યું! કુમળો સુધઃ પ્રેમી વિભાસમાં મગ્ન, હાણ દેખી દાઝતો પણ હેલનમાં રાયતો!

૨૨. મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર.

જે પુરુષ કમાતો ને ધર ચલાવતો હોય તે પોતાના ધરમાં મોટા કહેવાય છે. જેઓ નાતમાં વધારે વરા કરે છે, જેઓ વધારે અબળની ને સમજતા હોય તે શેઠ-પટેલ-પંચ કહેવાય છે. જેઓ દેશના લોકનું પરદેશી શત્રુઓથી રક્ષણ કરે છે ને તેઓના સુખની વ્યવસ્થા રાખે છે, તેઓ રાજ, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવે છે. જેઓ વિદ્યા, કળા, ધર્મ, સદ્ગુણ એ વિષયમાં વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાય છે. અર્થાત્ જેઓ પોતાના શુશ્રૂકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા હોય છે તે મોટા પુરુષો છે.

દરેક દેશમાં જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોટા પુરુષોમાં કોઈ એવો અથવા એવા હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓમાં એજ ગણાય છે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા વિશેષ એજ ફરી ખીલ કવચિતજ નજાય છે. જે વારલાએ અચાક ઉલોગ ને અખૂટ સુખિથી મોટાં મોટાં વિનસંકટની સામા ઉપરાઉપરી યુદ્ધો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોય છે—જે અસાધારણ વિજયી થયો હોય છે તે મહાપુરુષ કહેવાય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી ઘણા ઘણા દેશના લોકને બચાવ્યાં કર્યા હોય છે ને એઓના ઉપર સત્તા

ચલાવી હોય છે તેઓ જન્મપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ મનાય છે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન એ રાજાઓ, ગૌતમ, બરદાજ, વિશ્વામિત્ર, જમ્બુદિપ્તિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ ને અત્રિ એ સમર્થ, મનુ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, યુદ્ધ, શંકર, ઇત્યાદિ આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે. એઓ સંબંધી ચયાસ્થિત ઇતિહાસ આપણા બધામાં નથી, તોપણ તેઓનાં કર્મના જય જોઈને આપણે સેંકડો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આવ્યા છીએ.

મહાપુરુષનાં ચરિત્રથી શા લાભ છે તે જોઈએ. મહાપુરુષ જે કાળમાં થયો હોય તે કાળનો ઇતિહાસ બહુવામાં આવે છે—તે કાળમાં લોકનાં તનમન ધનબળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી ને તેઓના સંબંધમાં આવેલાની કેવી હતી તે બધામાં આવે છે—દેશી લોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જુદા વિચારના હતા ને જો જુદા વિચારના હતા તો કઈ તબવીને તે મહાપુરુષે સર્વને એકસરખા વશ કર્યા તેની અને ખીજ ઘણી ઘણી તે કાળની વાતોથી આપણે બહુતા થઈએ છીએ. ખીલ પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરુષ આપણને દષ્ટાંતરૂપ ને શિક્ષણીય થાય છે. કેટલાક જણ પોતાનાં અસાધારણ કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાય છે, તોપણ તેઓનાં કેટલાંક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) બિંદુ હોય છે;

તો તેઓના સદ્ગુણ લેવા ને દુર્ગુણ ન લેવા એ જે બાધ તે ચરિત્રદર્પણમાંથી સહજ જણાઈ આવે છે. કેટલાકે દીનદીન સ્થિતિમાં કૃત્ય તથા છતાં પણ ઉદ્ધમ, સદ્ગુણ ને જીવિતી નામ મેળવ્યા છે, કેટલાકે સ્વાર્થ સુખનો ત્યાગ કરી પરમાર્થ ને પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે શ્રમ, ત્રાસ વેઠતાં પોતાનો આગ્રહ ન મૂકતા દેશાભિમાન દેખાયાં છે ને નવા વિચાર જગતમાં પ્રગટ કર્યા છે, કેટલાકે ધણી વાર ન ક્રાંત્યાર્થી કંટાળે આવ્યા છતાં પણ ઉદ્ધમ આણી ખંતી રહી વિદ્યા-કળામાં ને અભ્યાસ દેશોમાં શોધ કર્યા છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, કીધા ઉદ્ધમથી ને કેઈ તબવીએ તે પાર પડ્યા ને મોટા પુરુષ કહેવાયા તે જણું થોડું લાભકારી નથી. જે દેશમાં ધણા મહાપુરુષ તે દેશની કીર્તિ વિશેષ ને લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષ રૂઢી હોય છે. હીજી દશામા આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છવા તે લોકમાં મહાપુરુષોની સંખ્યા વધતી જોઈએ. દેશવિદેશના મહાપુરુષોના ચરિત્ર ઉપરથી શિક્ષા મળેલું કરી મોટા કર્મ કર્યેથી કેટલાક જણ આગળ પડે છે ને અનુકળ પ્રસંગ સાર્થી મહાપુરુષમાં પોતાની ગણના કરાવે છે.

રાજ તથા વિજયી યોદ્ધા.

સાધવિક (કૈપુશસ્ત્ર) ધરાનના એક અમીરનો અને મીડિઆના રાજની દીકરીનો કુવર હતો. એના વડવાને સ્વપ્ન થયું હતું કે દીકરીના દીકરો એશિઆનાં સધળાં રાજ્યનો પ્રણી થશે, તે ઉપરથી તણે તેને જન્મ્યા પછી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. વછરે તેમ ન કરતાં એક બરવાડને છાનો ઉછેરવા સોંપ્યો. દસ વર્ષનો થયો ત્યારે તે છતો પરથો ને પછી તેના વડવાએ તેને ધરાન મોકલી દીધો.

સાધવિક ધરાનમાં સારી કેળવણી લઈને થોડો કાળ વડવાના રાજ્યમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તેણે મોજમજામાં દીલ ન રાખતાં રાજ્યકાળમાં પાકી માહીતી મેળવી. તે મોટિરાઓના હુકમમાં રહેતો ને તેઓ તેને સારી પેટે ચાહતા. (કેટલાક તવારીખ લખનારા જણાવે છે કે સાધવિકે ધરાનના પહાડી લોકને મીડિઆ તરફ લઈ જઈ વડવા સાથે લડાઈ કરીને એને હરાવી કેદ કીધા હતા-૭૦ સં ૫૦ પૃષ્ઠમાં) થોડા વર્ષ પછી મીડિઆનો રાજ મરણ પામ્યો ને તેની ગાદીએ તેનો દીકરો બેઠો.

સાધવિક પાછો ધરાનમાં આવી બાપની સાથે રહી રાજ્યકારભાર ચલાવે છે એવામાં ખખર આવી કે બાબિલન તથા તેનાં કુમકી રાજ્યો મીડિઆ ઉપર હલ્લા

કરવાની તૈયારી કરે છે. તરતજ સાધવિક ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ત્રીસ હજાર લશ્કર લઈને પોતાના મામાની કુમકે મીડિઆ ગયો. તહીં ગોઠવણ કીધા પછી તે આર્મીનિઆ ઉપર ઉતર્યો ને ત્યાંના રાજ તથા રાજકુટુંબને તેણે કેદ કીધાં. પછી તેણે બાબિલનવાળા સાથે મોટી લડાઈ કરીને તેને તેના નગરમાં બાલ્યો અને લીડિઆનો કીસસ રાજ એ તેની કુમકે આવ્યો હતો તેને પણ તેના રાજ્ય તરફ ભગાડ્યો. પછી આર્મીનિઆ તથા એસિરિયાની સરહદ ઉપર રહીને પાછો તે પોતાના મામાને (જ્યાં એણે એસિરિયાના રાજને હરાવ્યો હતો ત્યાં) તંબુમાં આવી મળ્યો.

પછી સાધવિકે કેપ્રોસિઆના લોકને તાબે કરી લીડિઆમાં આવી કીસસ સાથે બારે લડાઈ મચાવી. કીસસ હાર્યો ને રાજનગર સાધવિકમાં ભરાયો. સાધવિકે વેરો બાલ્યો ને ચૌદ દહાડા પછી કીસસ શરણે આવ્યો-૭૦ સં ૫૦ પૃષ્ઠમાં લીડિઆ જત્યા પછી તેને લગતો સધળો મુલક તાબે કરી સાધવિક પાછો ફર્યો. બાબિલન આગળ તેનું લશ્કર બે વર્ષ થયાં પછી રહ્યું હતું તેથી તેણે ત્યાં આવી નગરને વેરો બાલ્યો. લશ્કરથી નહીં પાર કરાય તેહું નહોતું તેથી તેણે નદીનું પાણી એક મોટું તળાવ હતું તેમાં વાળ્યું ને પછી એક રાતે લાગ જોઈ સાધવિકે પોતાના લશ્કરને નગરની માંહે દોડ્યું. તે રાતે બાબિલનના રાજાએ લશ્કરી સરદારોને પોતાના મહેલમાં પાળું આપ્યું હતું ને ત્યાં સૌ છાકરા થઈને પડ્યા હતા. એમાંના કેટલાક પોતાના રાજને બચાવવાને સામા થયા, પણ કપાઈ પડ્યા ને તેઓની સાથે બાબિલનના રાજ્યનો પણ અંત આવ્યો-૭૦ સં ૫૦ પૃષ્ઠમાં. પછી સાધવિક, પોતાના મામાને જીતેલા સધળા મુલકનો રાજેનરાહ થાપી ધરાનમાં આવી આબાપને મળ્યો.

થોડા માસ પછી તે પાછો પોતાના મામાને મળવાને મીડિઆ ગયો ને અહીં તેની દીકરી સાથે પરણ્યો. પછી તે પોતાની જીને લઈને બાબિલન જઈ રહ્યો. અહીંથી તેણે પોતાના જીતેલા મુલકનો કારભાર રૂઢી રીતે ચલાવવા સાથે ખાનદાન તથા કાબેલ રાખસોને કામદામ મોકલ્યા. થોડે દહાડે તેનો મામા મરણ પામ્યો ને પછી સાધવિક તેના વારસ દાખલ મોટો રાજેનરાહ કહેવાયો.

સાધવિકે સિરિયા ને રાતો સમુદ્ર એ બેની વચમાંના સધળા પ્રદેશ જત્યા તેમ ઈરાન તથા પૂર્વ તરફનો પણ ધણો મુલક જત્યો. પછી જ્યારે તે આગળ વધ્યો ત્યારે સીથિયન લોક સામા થયા અને લડાઈ

થઈ તેમાં તે હાર્યો ને કપાયો. (કોઈ કહે છે કે તે પોતાના રાજ્યમાં સગા કુટુંબમાં સુખસંતોષે મરણ પામ્યો છે.) સાઈરસે ૬૦ સં ૫૦ પદ્દમાં જન્મ્યો હતો ને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે ૫૨૯માં મુજો. તેણે ૬૦ સં ૫૦ ૫૫૯માં વડવાને મારી મીડિઆનું રાજ્ય લીધું એ ખરું હોય તો તેનું રાજ્ય ૩૦ વર્ષનું ગણાય.

સાઈરસનો જન્મ થયો તેની આગમજ એશિયામાં સૌથી મોટું રાજ્ય બાબિલનનું હતું; લીડિઆનું જખરું થઈ હતું ને મીડિઆનું સ્વતંત્ર થયું હતું. ધરાનમાં જુદા જુદા અમીરો હતા, પણ તે મીડિઆના તાબામાં હતા. સાઈરસના બાપનો મીડિઆ સાથે સંબંધ થયો તેથી તે ધરાનનો શાહ બને પછી મીડિઆનો છત્રપ મનાતો. સાઈરસે મીડિઆના સંબંધથી પ્રસંગથી પણ પોતે ઉપરા ઉપરી મેળવેલા જયથી ધરાનનું રાજ્ય સ્વતંત્ર કીધું ને પુષ્કળ વધાર્યું. પાછલા વખતમાં તેનું બીજું કોઈ પણ રાજ્ય નહોતું. પશ્ચિમ એશિયાના ને મધ્ય એશિયાના મોટા ભાગના મુલકો ધરાની રાજ્યમાં ગણાયા. જુદાં જુદાં રાજ્યોનો જુદો જુદો વહીવટ હતો ને એક સરખો ધરાની વહીવટ બધે ચાલવા લાગ્યો. એ સધળો ફેરફાર મોડાં વર્ષમાં કોણે કરી મહેલ્યો? ધરાન દેશના એક પહાડી પ્રદેશના એક નિસ્તેજ અમીરના દીકરાએ. એને મીડિઆનું રાજ્ય-બળ સહાયમાં હતું, તોપણ સાચું પાછું બાબિલન, લીડિઆ ને બીજાં રાજ્યોનાં એકત્ર થયેલાં સૈન્યોનું અમાપ બળ હતું. પણ જેમ વાષ હાથીઓના ઝુંડમાં પડે તેમ સાઈરસ લડાઈમાં ઉતર્યો. સામા લશ્કરમાં ધણુએક લોક જુદી જુદી ભતના ને ગભરાએલા અથવા બેઠે પકડાયેલા હતા; પણ તેઓની એકત્ર રૂખ્યા ધણી મોટી હતી, ને ઇજિપ્તની કમક જરાવર તથા ગોકુલ તીર મારવે ચપળ હતી; તેઓનો સરદાર લીડિઆનો કીસસ અતુર ને બહાદુર હતો—સાઈરસના લશ્કરમાં માણસ મોડાં, પણ તે એક દેશી, સંપોલાં, ઉમંગી, પહાડી ને વિશેષે તરવારબાજ હતા; અને તે પોતે તદ-બીરવાળો ને સાહસિક લડવૈયો હતો.—બાજી બિલાઈ સાઈરસે હતો.

એણે મીડિઆના દરબારમાં ધણા વર્ષ કામકાજ બેંચાં કીધું હતું તેથી તેને તદબીરથી કામ કાઢી લેતાં સાહે આવડ્યું. એ ભતે શરો સરદાર હતો ને લડાઈમાં દુરમન ઉપર ધરયો જતો, તોપણ એમ કરતાં પહેલાં તે કરીને વિચાર કરતો ને તદબીરથી કામ કરતો. એનું સાહસ વિચાર્યુકત હતું. બાબિલનના શત્રુને લગરમાં બાંધ્યો, તેને મદદ કરે તેવાં રાજ્યોને

તેઓ ને પછી બાબિલન લીધું; હતોલો મુલક મામાને આપ્યો, મામાની દીકરીને પરણ્યો ને પછી તે સધળો મુલક પોતાનો કહેવડાવ્યો. એણે પાછલા રાજ્યે બેબિલોનમાં કેદ કરેલા પચાસ હજાર શાહુદીને છાડી મૂકી પાછા તેમને તેઓને દેશ મોકલ્યા તે પણ તેની ઇજિપ્તમાં જવાની તદબીર હતી. સાઈરસનામાં રાજ્ય વધારવાનો અતિશય લોભ હતો ને લોભમાજ તે સીધિઆ લેતાં કતલ થયો. તેણે બેબિલોનમાં દાખલ થયા પછી ધણાક નિરપરાધીને પણ કારી નંખાવ્યા હતા ને કીસસને પણ જીવતો બાબી મૂકવાને ચિતા પર ચડાવ્યો હતો. (પછલાંથી તેને ઉગાર્યો હતો.) એ બે દોષ સિવાય તે રાજ્ય મેળવે ને બંદોબસ્તથી ચલાવે પુરો લાયક હતો. તેણે પોતાના દેશની કીર્તિ વધારી પોતાના નામની કીર્તિ જગતમાં સ્થિર રાખી છે.

અલેક્ઝાન્ડર—સિકંદર, ગ્રીસ દેશના મેસીડોન પ્રાંતના ફિલિપ રાજાનો પુત્ર, ૬૦ સં ૫૦ ૩૫૬માં જન્મ્યો હતો. તે વર્ષનો થયો કે ફિલિપે તેને એરિસ્ટોટલ નામે પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાનીને સોંપ્યો. એણે પોતાના શિષ્યને ધણીક વિદ્યા ભણાવી, પણ રાજ્ય-નીતિમાં વિશેષ નિપુણ કર્યો. સિકંદર પોતાના બાપ સાથે લડાઈમાં જતો. તેણે સત્તર વર્ષની વયે એક પ્રસંગે સૈન્યજનને ને ફિલિપને મરતાં ઉગાર્યા હતા ને અઢારમે વર્ષે એથિનિઅન ગ્રીક ઉપર ધસારો કરી તેમને હરાવ્યા હતા. તે પોતાના બાપની ગેરહાજરીમાં દરબારી કામકાજ રૂડી રીતે ચલાવતો અને બીજાં રાજ્યોના એલચીઓના સત્કાર કરી તેમની સાથે વર્તમાન પ્રસંગસંબંધી તથા તેઓના દેશના બળસંબંધી વાતો કરતો. જ્યારે ફિલિપે ૩૩૭માં કલીઓપેટ્રા સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે સિકંદર ધણી નારાજ થયો; ને પછી જ્યારે ત્યારે તે બાપની સામા થતો. તેણે પોતાની મા ઓલિમ્પિયાસને વડવાને ત્યાં મોકલી દીધી હતી. ફિલિપે ઓલિમ્પિયાસનું મન મનાવવાને સિકંદરની બેનને તેના મામાની સાથે પરણાવી, પણ એ પ્રસંગે ખાનાની રંગરેલીમાં રક્ષક સૈન્યમાંના એકે ફિલિપને ખંજર લોકડું ને એ મુજો —૩૩૬માં.

એ બનાવથી રાજ્યમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો ને શત્રુદેશમાં હર્ષ વ્યાપ્યો. એક સરદારે રાજ્યાસન ઉપર બેસવાની ખટખટ કરવા માડી. કુટુંબકેશને લીધે ને સાવડીનાં સગાનું રાજ્યમાં પ્રાબલ્ય થએલું તેથી પોતાને રાજ્ય કહેવડાવવાની સિકંદરની હિંમત ચાલી નહિ. તે પોતાના મિત્રોની સલાહથી પોતાનું લશ્કર લઈ બેસા-

હોમાં ગયો ને અહીં તેણે એવું તો બાપણ હતું કે ભરહરે તેને ગ્રીસનો મુખ્ય સેનાપતિ કહી માન આપ્યું. તરત તે પાછો આવ્યો ને રાજ્યાસન માટે ખટખટ કરનારા સરદારને તેણે મારી નંખાવ્યો.

સિકંદર પ્રથમ તો જે લોક દ્વિવિપત્તિ મરણ સાંભળી સ્વતંત્ર હશેવાવવા લાગ્યા હતા તેઓને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો. તેણે દ્વિવિચિત્રને ને ઇલિરિચિત્રને એ લોકને તાબે કર્યા. સિકંદર ઇલિરિચિત્રમાં મરી ગયો એવી બહાદુરી વાત ચાલેથી ચીજન લોકે મેસીડોન ગારિસકના બે સરદારને બનરમાં આણી મારી નાખ્યા એ બખર સિકંદરને પહોંચી કે તે ધણી ઝડપથી તેર દહાડામાં ત્યાં ગયો ને થીપ્સનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો. તેણે થોડાક કલાક સુધી નગરના લોકની, એ બાળક સૌની કતલ કરાવી અને એક પિડાર નામે કવિના ધર સિવાય બીજાં સૌ મરોને તોડી ભાંગી પડાવ્યા, દહેરા તથા તેને કમતી જમીન સિવાય બીજી સઘળી સૈન્યજનોને તેણે વહોંચી આપી અને કેરીઓને ગુલામ દાખલ વેચી અગિઆરેક લાખ રૂપિયા નેટણ નાણું પોતાના બંડારમાં નાખ્યું. થીબનની દુર્દેશા બેઈ એથીનીઓને ને બીજાં ગ્રીક ત્રાસ પામી જઈ દબાઈ રહ્યા અને સિકંદરે પોતાના રાજ્યને દગા બખેડાથી નિર્જય કીધું. પછી તે રાજ્ય કાળની વ્યવસ્થા થો-વ પુરુષોને સોંપી એશિઆખંડમાં જય મેળવવા જવાની તૈયારી કરતો થયો.

ઇ. સ. ૩૦ ૩૩૪ની વસંત ઋતુમાં હબર પાચ-દળ તથા પાંચ હબર થોડા અને લશ્કરને પગારમાં આપવાને પોણાબેલાખ રૂપિયા સાથે રાખી (કેટલાક કહે છે કે તેને પોણાપાંચલાખ કરતાં વધારેનું દેવું હતું) એકરો સાઠ કોટિયાં ભરી ને બાવીસેક દહાડે એશિયામાં જ્યાં અસલ દોષનગર હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અહીંથી આગળ ચાલતાં સિકંદરે ઇરાનના ડેરાયસ દારાના એક સરદારને આનિકસ નદીન કાંઠે મોટી ફોજ સાથે ઉભેલો જોયો. મોટી લડાઈ થઈ ને તેમાં ઇરાની લોક તદન હાર્યા (૩૩૪ના મે મહીનામાં) એ હારથી સાર્ડસ અને બીજાં ધણાક નામીયા રાહરે તેને તાબે થયાં. મોઈલીટસ આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે ઇરાનીઓનાં મોટા રાજ્યને નફી ઉધું વાળવું એવો નિશ્ચય કર્યો ને પોતાનો વહાણનો કારેલા કાઢી નાખ્યો. હેલિકાર્નેસસ આગળ આવ્યો ત્યારે ધણાક રાજાઓએ ત્યાં આવી તાબે થવાનું કબુલ કર્યું પછી કેટલુંક ભરહર વેરાણું પડયું હતું તેને એકઠું કરવાને સિકંદર, ગોર્ડિયસ નગરમાં રહ્યો. અહીંના કિલ્લામાં

એક ગાડી હતી ને તેના ધોરીઆ સાથે ડુંસરીને વળગાડીને એક ઝાડની અંતર હાલથી બહુજ મજબુત ગાંઠ મારેલી હતી ને તેને વિષે લોક કહેતા હતા કે જે કોઈ તે ગાંઠ છાડશે તે આખા એશિઆખંડનો વિજયી થશે. સિકંદર તે બેવા ગયો ને જયારે કાંઈથી ગાંઠ છૂટી નહિ ત્યારે તેણે પોતાની તરવારથી તે કાપી નાખી. પછી ગોર્ડિઅમથી સિલિશિઆમાં આવીને તેણે ઇરાનીઓને લડાઈમાં હરાવ્યા, પણ એકદમ માદો પડી ગયો તેથી તે તાકીદથી આગળ વધી શક્યો નહિ.

સિકંદરની પ્રકૃતિ સારી થઈ કે તેણે હાવણી ઉઠાવી અને સીરિયાની સરહદ ઉપર ઇસસ નગર આગળ ઇરાનનો રાહ ડેરાયસ બંતે લડવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો (૩૩૩). ડેરાયસ નાદો, પણ તેની મા, સ્ત્રી તથા તેના છોકરાં જે પડડાયા તેને સિકંદરે માન વિવેકથી રાખ્યા. પછી તેણે ક્લીનિશિઆનાં કેટલાંક આખાદ રાહરો તાબે કર્યા; સાત મહીના ઘેરા રાખી ટાઈર રાહરે લીધું (૩૩૨); નેક્રસેલમમાં થઈને ઇરાનનું ગેત્ર લઈ તેણે ઇજિપ્ટ દેશ તાબે કર્યો અને નાઇલ નદીના મુખ ઉપર એલેક્ઝેન્ડ્રિયા નામે નગર વસાવ્યું (૩૩૧ના આરંભમાં). પછી તે પાછો ફર્યો ને યુરેડીઝ તથા ટાઈગ્રિસ નદી આળંગી એસિરિયાના આખર્ષિકા નગરથી પચાસ માઇલ આણીપાસ આવી અટક્યો. અહીં ડેરાયસે દસ લાખ લશ્કર એકઠું કરી રાખ્યું હતું. ગ્રીક તથા ઇરાનીઓની મોટી લડાઈ થઈ (૩૩૧ના આંદો-બરમાં) અને તેમાં ઇરાનીઓ પુરેપુરા હાર્યા. એ આખર્ષિકાની લડાઈથી સિકંદર એશિઆનો વિજયી કહેવાયો.

તે બેબિલન, સુસા, પાર્સિપોલિસ વગેરે રાહરોને સહેલથી તાબામાં લઈ ડેરાયસની પાછળ લાગ્યો. (કેટલાક કહે છે કે તેણે પાર્સિપોલિસને બાળી ખૂંચ્યું હતું). દર રાજ રાણીના માઇલ ફરજ કરતા તે પંદર દહાડે મીડિઆની રાજાની એકબેટામાં જઈ પહોંચ્યો ને ત્યાંથી પાર્થિઆમાં ગયો-અહીં તેણે સાંભળ્યું કે પ્રેક્ટિઆના નવાબે ડેરાયસને મારી નાખ્યો છે. તરત તે આગળ ચાલ્યો. થોડીક મજલ કપાઈ એટલે તેણે કેટલાક ઇરાનીઓને એક ગાડીની સાથે આવતા દીડા પાસે જઈને જોય છે તો ડેરાયસ અદસસ્તો ગાડીમાં પડેલો. થોડીવાર પછી ડેરાયસ મરણ પામ્યો ને સિકંદરે તેના મુઠદાને મોટા લશ્કરી માન સાથે અવલમંજલે પહોંચાડયું.

તેણે કેટલાક ગ્રીક સવારોને પગાર ચૂકવી આપી ગ્રીસ વિદાય કર્યા અને સરદાર તથા લશ્કરને ધણાંક

બક્ષીસ વહેવ્યાં. એ પછી તેના લશ્કરી લોક જૈરાંની ને દારૂની મોજમઝામાં એવા તો ગુલતાન થઈ ગયા કે તેઓને સાવધ કરવાને સિંકરે બહુ તજવીજ કીધી છતાં તેઓએ માન્યું નહિ. તેણે ધરાની લોકને રાજ-કાર્યાર સોંપવા માંડ્યો અને ત્રીસ હજાર ધરાની ઊક-રાઓને ગ્રીક ભાષા ને ગ્રીક કવચાત શીખવવાનો ખંદો-બસ્ત કર્યો; વળી તેણે પોતાના એક વિશ્વાસુ મિત્રને પણ કપટ ક્યાને બહાને ગરદન મરાળ્યો ને નિર્દયપણું બતાવ્યું. એ પ્રમાણે જ્યારે તેણે આખ ફેરવી ત્યારે સૌ ગ્રીક પોતાની શુદ્ધિમાં આવ્યા ને આજ્ઞાંતિ થયા.

પછી તેણે ફેનિચિયાના, અફઘાનિસ્તાન, સીસ્તાન અને યશ્મિન કાશ્ગર એ તાબે કીધા. હિંદુકુશની દક્ષિણના માર્ગમાં એક નહું નગર કરી તેમાં પોતાના દેશના સાત હજાર વૃદ્ધ લશ્કરી સિપાઈઓને વસવાને રાખ્યા. પછી પહાડમાંથી પંદર દહાડાની મજલ કાપી તે બેકટ્રિયામાં ગયો. ત્યાં ઓક્સસ નદી ઉપર લડાઈ કરીને ડેરાયસના ખૂની બેસસને પકડી મંગાવી ચીરી નંખાવ્યો. આગળ વધીને તેણે સઘળો સોતરિયાનો પ્રાંત જીત્યો અને બેકસાર્ટિઝ નદી બોળંગી સીથિયન લોકની સાથા લડતાં અસાધારણ પરાક્રમ દેખાડ્યું. પાછા વળતા તે એક તાબે થયેલા બેકટ્રિયન રાજની ફીકરી શેકસાના સાથે પરણ્યો. એ બે વર્ષના દરમિ-આનમાં તેણે પાછાં પોતાના એક ખીબ મિત્રને દારૂની શેલાર્દના ટંકામાં મારી નંખાવ્યો હતો ને જ્યારે ત્યારે અંશીપુક્રે હજી મટિ ઇશરી માન અને મળજું બેઈએ એમ તે ગર્વથી બોલતો હતો.

છેલ્લે તે (૩૨૭ માં) સિંધુ નદી બોળંગી અટક આગળ આવ્યો ને જ્યારે તેણે બેલમ નદી પાર કરવા માંડી ત્યારે પોરસ નામે હિંદુ રાજ સાથે થયો. સિંકરે લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો. જ્યારે પોરસને સિંકરની પાસે લાવ્યા, ત્યારે તેણે તેનો મજબુત બાંધો, તેની બચ કાતિ ને તેનું નીડરપણું બેઈ પ્રસન્ન થઈ તેને મિત્ર કહ્યો ને તેનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું. પોરસ પણ વચની મિત્ર થઈ રહ્યો. બેલમને કાંઠે રણમેત્રમા નૈસી નામે અને સામે કાંઠે ખ્યુસીફેલીયા નામે બે નગર વસાવ્યાં. સિંકરનો માનીતો થોડો બે તેની સઘળી જીતમાં સાથેજ હતો તે વૃદ્ધ થયેથી બેલમને તારે મુખે હતો તેનું નામ ખ્યુસીફેલસ હવે ને તેની ચાદગીરી રાખવાને તેણે બીજું નગર વસાવ્યું હતું. અહીં પછી સિંકરે લડાઈમાં પડેલાઓને દયાવ્યા, દેવતાઓને બળિદાન આપ્યાં ને નદીને કાંઠે થોડા તમાસા કર્યા.

તેણે સિંધુ ને બેલમની વચમાંનો ને ખીબ કેટલોક પ્રદેશ જીતીને પોરસને આપ્યો અને ઘણાક રાજઓના વડીલો તાબેદારી કબ્જ કરવાને આવેલા તેઓનો સત્કાર કીધો. તેણે સતલજની પેલી પાસ જવાની તૈયારી કરવા માડી, પણ સરદારે હાલ લેઈ બેઠો. ત્રણ દહાડા ઘોળાઘોળ થયા પછી સિંકરે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. પછી બે હજાર વહાણોનો કાફલો સિંધુ-નદીમાં રહીને સમુદ્ર તરફ ચાલ્યો અને બીજું લશ્કર નદીને બંને કાંઠે બે ભાગમાં વહેંચાડ્યું ચાલ્યું. એક વાર ગ્રીક લશ્કરે કાફલામાંથી કાંઠે ઉતરી એક કિલ્લા પર હલ્લો કર્યો, પણ સીડીને આવતાં વાર લાગી તેથી સિંકરે કોટના રખેવાળોને મારી ઉપર ચઢી બેઈ અંદર ફરી પડ્યો ને કતલ કરતો ચાલ્યો; પણ એવામાં એક જખમ વાળ્યું ને તે પડતોજ હતો, પણ તેટલે સાથીઓએ આવી પહોંચી તેને ઉચકી લીધો ને વહા-જમા આણ્યો. પછી કાફલો આગળ ચાલ્યો ને સમુદ્ર આગળ આવ્યો (૩૨૬ના મે-જૂનમાં). કાંઠે કાંઠે ચાલવું લશ્કર પણ ત્યાં આવી મળ્યું. અહીં સિંકરે ગોઠવણ કરી કે લીઓનેટસ થોડાંક વહાણ સાથે સિંધુ-નદીમાં રહે, નીઆર્કસ મેટ્રા કાફલો લેઈ સમુદ્રમાંગે પણ કાંઠાની નજીક નજીક રહીને ધરાન આવે અને બાકીનું લશ્કર ખુસીફેલીયા રસ્તે પોતાની સાથે આવવાને તૈયારી કરે.

પછી તે આર્ખાંસ નદી ઉતરીને જુડાશીઆમાં આવ્યો. અહીં પોતે ને લશ્કરના લોક અત્યંત દુઃખ પામ્યા-રસ્તાનાં ટેકાણાં નહિ તેથી તેઓ વારે વારે બુલા પડતા, રેતાળ જમીનમાં પગ પેસી જતા તેથી હતાવળા ચાલી શકતા નહિ, ટેકરા ટેકરી ખુરેશીથી ચઢતા, ખોરાક ને પાણી વગર ગભરાતા; તોપણ સિંકરે પોતાના દાખલાથી તેઓને હિંમત આપ્યાં કરતો ને તેઓ દર રોજ ત્રીસ માળીસ માઇલ ચાલતા, એમ દુઃખ વેઠતાં તેઓ કાર્મેનિઆમાં આવ્યા. એ શહેરમાં તેઓ થોડા દહાડા રહ્યા ને પછી ધરાનમાં આવ્યા. અહીં કેટલાક દંડા બખેડા થયા હતા તેનો ખંદોબસ્ત કરી સિંકરે ચૂસે આવ્યો.

સસામાં તે ને લશ્કરી લોક ઇરેક દારૂ નાચરંગની મોજમઝામાં શુમાર વિનાના વહ્યા. પોતે ડેરાયસની વડી ઊકરી બારસીની સાથે પરણ્યો ને ખીબ સરદારેને ધરાની રાજવંશી ઍસીએક ઊકરીઓ સાથે પર-ણાવ્યા-સૌનાં લગ્ન સામટાં એજળ વખતે થયાં હતાં. તેણે ઍશિઆખંડમાં પરજુલા ગ્રીકની સંખ્યા ગણીવા તે દસહજારની થઈ; લશ્કરને ખુરેયુસા પગાર ચૂકવી

આપ્યો; જે ત્રીસ હજાર ઇરાની હોકરાઓને માટે ક્વાથત શીખવાનું કરમાવ્યું હતું તેની તપાસ કરી; અને જેઓએ હિંદુસ્તાનમાં વફાદારીથી ને બહાદુરીથી નોકરી કરી હતી તેઓના પગાર દરખાસ્ત વધાર્યા.

પછી કેટલાંક લશ્કરને ટાઈમ્સ નદી ઉપર હાજર રહેવાને હુકમ કરી સિકંદર (૩૨૫ની આખરે) એક-મોટા થઈને બેબિલોન આવ્યા. અહીં રહી તેણે પોતાના મોટા રાજ્યસંબંધી કાયમ બંદોબસ્ત શખવાને અને પ્રજાને સુખારી સુખી કરવાને ધણા-એક વિચાર કર્યા; પણ તેટલામાં તે આઠ દહાડા તાવના બ્રહ્માડ ભોગવી મરણ પામ્યો-૬૦ સં ૫૦ ૩૨૩ના એ અથવા વ્દતમાં.

સિકંદર એ રાખ્દ મુસલમાની રાજ્યે આ દેશની ભાષાઓમાં નવો ફાખલ કર્યો છે. ફ્રાયાણુના દહાડા સિકંદર (ચંદ્રો) છે એમ લોક ધરમાં તથા વ્યવહારમાં બોલે છે અને જાણે તે રાખ્દના ઉપર મોહ તથા આશ્ચર્યથી મનમાં જોતા હોય તેવા તે દેખાય છે. સિકંદર એ નામ ધણા રાજાઓએ ધારણ કર્યાં છે, પણ લોકમાં જેનું નામ ચાલે છે તે સિકંદર તો ઉપર કહેલો શ્રીક છે એમ હવે ઓળખાવવાની જરૂર રહી નથી.

એના બાપનું મરણ થયું કે સધળાં શ્રીક રાજ્ય સ્વતંત્ર થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. શ્રીકના હાડવેરી જે ઇરાનીઓ તે પણ હવે પોતાનું ક્વાથરો જાણી હર-ખાયા. પાછો રાજકુટુંબમાં કલહ ને તેથી સરદારોમાં મરદખર વિશેષ જાગેલો, એવી રીતિમાં આવી પડેલા પ્રેસીડેન્ટના રાજ્યને વીસ વર્ષના સિકંદરે જ્યાર પણ આંધ્ર ન લાગવા દેતા સંતોજ રાખ્યું અને પછી તરત જ એશિયામાં જઈ ઉપરાઉપરી યુદ્ધ કરી મોટા વિસ્તારવાળા ઇરાની રાજ્યને જોતાંજોતાંમાં ઉંચુ વાળી નાખ્યું ને જ્યાં ત્યાં પોતાની આણુ વર્તાવી; વળી આજળ મધી તાતાર દેશનો ધણીક ભાગ ને હિંદુસ્તાનનો પંચજ પ્રાંત એ જગ્યાએ સમગ્ર કામ તેણે બાર વર્ષની ટુંકી મુદતમાં કર્યું એ તેનો અદ્ભુત દિગ્વિજય છે.

મોટા વિજય મોટા સફળતા વડે ને ધણા તથા મોટાં સાહિત્ય વડે પ્રાપ્ત થાય છે; તો તે સિકંદરના સંબંધમાં શાં હતા તે જોઈએ-તે ત્રીસ હજાર પાવલજ ને પાંચ હજાર ઘોડા સાથે નીકળ્યા હતા. તેને કોઈની કુમક તહોતી, પણ એ લશ્કર પોતાના શ્રીસ દેશનું હતું. શ્રીક જેવા તે કાળમાં યુદ્ધકળા જાણનારા બીજા કોઈ દેશના શ્રીક નહોતા; તેઓ જન્મ થકી રણમાં ધડાએલા, તન-મન બળે ખરેખર શૂરા ને પરાક્રમી લડવૈયા હતા; અને તેઓમાંના વીણી કહાડેલા સિકંદરના લશ્કરમાં

હતા. તોપણ, એ લશ્કર ઇરાનના અસંખ્ય લશ્કર સાથા ને શ્રીકથી ઘોડાકળ ઉતરે તેવા શૂરા તથા પ્રવીણ લડવૈયાઓના સાથા ટકી શકે તેનું નહોતજ—પછી ગમે તેવા એ આજણુ, મોજલા ને બેરહાર થઈ ગયા હતા તોપણ, ઇરાનના રાજ્યને ઉંચુ વાળવામાં સિકંદરનું પોતાનું બળ ને પોતાના સફળતા એજ મુખ્યત્વે હતા. તે ધણેજ કસરતી મદ દતો ને તેથી ચાલતાં, સવારી કરતાં, ટાંક તડકા ખમતાં, લડતાં હરગીસ થાકતા નહિ; તેનું મન ઉત્તમ ગુરુની પ્રસાદીથી ને અનુભવથી ધણુંજ ફળવાયતું હતું ને તેથી તે મહા-ભારત કામના વિચાર સહેલથી કરી શકતો ને પછી તે તરત પાર પાડતો. એ અસાધારણ તનમનસામર્થ્ય તેના ઉપરના ઉછળતા ઉત્સાહથી અસાધારણ કમરે બહાર પડી પ્રકાશિત થતા ને જય અપાવતાં. દેવ-રાનો છડ, મને ઈશ્વરે મોટું કામ કરવાને મોકલ્યો છે, આમજ થશે માટે આમજ કરવું છે એ વિચારથી પ્રકુલ રહેતા યુવકના ઉત્સાહમાં ઝીરવ કેમ ન હોય ? સિકંદર શુદ્ધ રણવીર યોદ્ધો હતો. ધણા કાળના વેરી શ્રીક તથા ઇરાનીઓ સામસામા ઉભા રહ્યા, પણ તેઓમાં વેર જેવું કંઈ દેખાયુંજ નહિ. સિકંદરના પવનવેગી સાહસથી ઇરાનીઓ ખાવરા પડી ગયા-તેઓએ ઉતાવળમાં પણ બેશુમાર લશ્કર એકઠું કર્યું ને તેઓના ઘોડેસવારે ધણું પરાક્રમ દેખાડ્યું, તોપણ કોઈ કહેલો ને તદબીરવાળો મુખી સરદાર નહિ તેથી અને હજીયો મનસ્વી રીતે કોઈ આમ ને કોઈ તેમ લડવું તેથી તેઓ હાર્યા. સિકંદર, સામા લશ્કરની જગા તેની સ્થાના, તેનું બળ એ સંધાં ઉપર તત્કાળ વિચાર કરી પોતાના અનુભવી સરદારોને તત્કાળ હુકમ આપી પ્રથમ પોતે પોતાની ટુંકી સાથે ધસારો કરી છાપો મારતો ને બીજા બાળુએથી બીજા ટુંકીઓ વધી પડતી ને એમ સામા લશ્કરને ભેદી પાછા ફેા શ્રીક એકત્ર થઈ લડતા ને દુશ્મનને લગાડતા. કોઈ લડાઈમાં સિકંદર પાછો હાથો નથી, સધળીજ જગ્યા છે તો તેની યુદ્ધનિપુણતા વિશે વિરોધ શું બોલવું ?

તે રાજ્યનીતિમાં કેવો કુશળ કે એક પ્રદેશ જગ્યા કે તરતનો તરત તેના રાજ્યકારભાર સંબંધી પાકો બંદો-બસ્ત કરતો કે ફરીથી કહી કીતુર થાયજ નહિ અને જોતેલું તે પાણુ જવાનું નથીજ એવી ખાતરી કરી બીજા પ્રદેશ જતો ને ત્યાં પાછો બંદોબસ્ત કરી આગળ વધતો, ઇરાનીઓને રાજ્યકારભાર આપ્યા ને ત્રીસ હજાર જીવાનોને ક્વાથત શીખવી જોતેલા મુલકમાં પોતાના લશ્કર ભેળા રાખ્યા. નવાં શહેરો સ્થાપ્યાં ને

ત્યાં ઓક લોકને વસવાને રાખ્યા. પોતે જય મેળવતો ફર જતો ન્યય ને વચમાં વચમાં ઓક સોલજરોને બક્ષીસો આપી ધરાની ખેતર પરણી સ્વદેશ મોકલતો ન્યય, કે તેઓ પોતાના દેશમાં સિકંદરના જયની વડાઈ વાર્તા કરે ને ત્યાંની ઉદ્ધત પ્રજા દખતી ને દખતી રહે. તે પોતાનાં સગાં, પોતાના કારભારી વગેરેને એશિયાની સમૃદ્ધિની બક્ષીસો મોકલ્યા કરતો કે તેને જોઈ દેશના લોક મોહ પામી રાજ રહેતા. કેટલાક લખનારા કહે છે કે જીતેલા પરદેશીને વહેલા વશ કરી રાખવાના લોકમાં તેણે ધરાનીઓ સાથે હળીમળી જવામાં ઘેલછા બતાવી છે, પણ જીતેલી પ્રજાનાં મનમાં નવા રાજ્ય વિષે સારો વિચાર બેસાડવો એ પાકી રાજ્યનીતિ છે અને સિકંદરે પોતાના દાખલાથી પોતાના દેશી કારભારીઓને તેમ વર્તવાને સુબોધ કર્યો, તેમાં તેની ઘેલછા નથી પણ તેનું ઠહાપણ છે. તેણે નવી પ્રજાની ભક્તિ નવા રાજ્ય પર બેસે તેને મટિ તેના પાછલા હક્કવહીવટ ચાલુ રાખ્યા અને તે અમલદારોને વારે વારે લખતો કે અદલ ઇન્સાફથી સત્તા વાપરજો ને તેઓ હુકમ માને છે કે નહિ તેની પાછી તબવીજ રાખતો. તેણે જગાઓ પસંદ કરીને સિત્તેર નગર નવાં વસાવ્યાં કે જેથી બ્રીસ તથા એશિયાનો રાજ્યવ્યવહાર સુલભ થાય ને સમૃદ્ધિ વધે.

તેની ઉદારશુદ્ધિ ને જનદયા વિષે જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. મોટી મોટી આશાએ રસ્તાનાં તથા રણનાં કષ્ટ વેરેલાં ને જીત મેળવી વસ્તીમાં આવેલાં એવા સોલજરો કોષમાં ને લોભમાં કેદી તથા પ્રજાને કેટલું હુ:ખ દે? પણ સિકંદરે તેમને તેવું ઉદ્ધત-પણું કરવાની સખ્ત મના કરી હતી. તેમ તેઓને પ્રસંગે પ્રસંગે બક્ષીસો વહેંચી રાજ રાખતો. તેણે થીબ્સમાં ઘોર સંહાર કર્યો એ તેનામાં ફર કોષરૂપી દોષ કહેવાય ખરો, પણ જે ખારીક વખતે તેણે સંહાર કર્યો, જે સંહારથી સમાધાની રાખવાનો ને એશિયાના વિજય મેળવવાનો તેને રૂઝો વખત આવ્યો તે જોતાં તે તેનું કર્મ વિસારી નાખવા ભ્રમ છે, ને જ્યારે તે પોતે પણ તે કર્મનો હંમેશા પશ્ચાત્તાપ કરતો એ આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણે તેની સદૃશ્યકિની પ્રસંસા કર્યા વિના ચાલતી નથી. તે હારેલા રાજ તથા તેના કુટુંબ સાથે માન વિવેકે ને ધૈર્યતાળપણે વત્યો છે—જીતેલા મુલક હારેલા રાજને તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ પાછો આવે તેવો રાજ તે વીરલોખ. તેણે જય કરીને લોકને લૂટ્યા નથી ને તેઓના ઉપર જીલ્લમ કર્યો નથી. તેના જય, જયના પ્રકાર ને જયની વ્યવ-

સ્થા જોતાં જણાય છે અને તેણે પણ જણાવ્યું છે કે યુરોપ એશિયાના લોકમાં પરસ્પર ધણા કાળનું જે અતડાપણું ને વિરોધીપણું છે તે એક રાજ્યના સંબંધે ને વેપાર સંબંધે કાઠી નાખવું.

સિકંદર દેવના જેવું માન ઇચ્છતો એ તેનામાં દોષ હતો એમ કેટલાક કહે છે, પણ જે પુરુષ દેવતાઓને અજ્ઞાથી બલિદાન આપતો, જે પોતાના દેશના દેવતા-રૂપ મનાએલા યોદ્ધાઓને માન આપતો, હોમર કવિનું પુસ્તક રાત દહાડો પોતાની પાસે રાખતો—સતી વળા પણ આસીકાં તળે મૂકતો, જેણે હોમરના વચ-જીવેલા ઓક યોદ્ધાઓના મોટા ઓચ્છવા કરેલા, જેણે થીબ્સના સંહારમાં પિંડાર કવિનું ધર ન ખાળ્યું તે પુરુષે કોઈથી અથવા કાર્યપરતે દેવના જેવું માન ઇચ્છ્યું તો શું એણે અવિવેક કર્યો? જેનો સ્વભાવ ઉમ, જેણે પોતાની માને અપમાન મળેથી ખાપને સખ્ત વેણે દલાં, પોતાના સંબંધી કોઈને ને વિરોધે ભરકરના મનમાં રખેને ઓછા વિચાર આવે તેટલા મટિ જે અતિ-શય ખંતીલા રહેતો—જેણે જીતરની ગાંઠ કાપી નાખી અને એક મિત્રે દારની જૂમમાં સૌના દેખતાં ફિલિપને સિકંદર કરતાં વધારે વખાણ્યો મટિ તેને મારી નાખ્યો તે તરણ પુરુષનાં કેટલાંક સ્વેચ્છિક સાહસ કર્મનો (સ્કોપ્સાહી કાળનો વહીવટ જોતાં) દોષ કહાતો નથી. તે કુમળા હૃદયનો પ્રેમાળ હતો—તેણે મિત્રોનાં મરણનો તથા વહાલા ઘોડાના મરણનો ધણો શોક કર્યો છે અને પોતાનાં કેટલાંક કર્મોના પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યો છે. તેને રાજ્ય મેળવવાનો અતિશય લોભ હતો એમ ધણા જણ કહે છે. ઓક ધરાની ધણા કાળ થયા એકેકના દુરમન-હતા; ધરાનીઓએ બ્રીસ તાબે કરવાને ધણા હુમલા કર્યા હતા પણ હારીને બેઠા હતા; ફિલિપ સર્વ ઓકની તરફથી એશિયામાં જવાની તૈયારીમાં હતો—તે, સિકંદરે સંધુ ધરાની રાજ્ય જીત્યું તેમાં તેનો લોભ શો હતો? તે હિંદુસ્થાનમાં વચ્ચે હોત, કાર્યજ ને ઇટાલિ બે તેણે લીધા હોત તો વળી તે લોભી કહેવાત. લોભ એ પાપનું મૂળ કહેવાય છે, પણ એના જયથી કંઈ પણ પાપ થયું નથી, પણ ઉલટા જગતને લાભ થયો છે. તે જીત્યો હોત તો લોભી યાત એવું અનુમાન કરવું તે સા અર્થને? સિકંદર વિદ્યાકળાએ ઉત્તેજન આપનાર ને પોતે તેનો આનંદ લેનારો હતો; કવિતા, નાટક ને ઇતિહાસ ઉપર તેની વિશેષ આસક્તિ હતી. કોઈ કહે છે કે સિકંદર ખૂબસુરત હતો ને કોઈ કહે છે કે તે ઠાંગણુ ને કંઈક કંરૂપ હતો, કોઈ કહે છે કે તે અતિશય દાર પીતો તથા હાથથી જ્યારે મોજીલો હતો,

ને કોઈ કંઠે છે કે તે પોતે થોડો પીતો; એના બીજા કેટલાક ગુણદોષ વિષે પણ જુદાં જુદાં મત છે, તોના પુત્રો તેના મોટા જય વિષે જન્મતરૂં સેકડો વર્ષ થયાં એકજ મત વાદ્યું આવે છે કે,

તે કાળના જયનિવાસ ગ્રીસ દેશના જયરાજ્ય મેસેડોનની જયરાજધાની પેલા ત્યાં જયરાજ કિલિપના પ્રતરૂપે જન્મીને, જયવાણ સાંભળીને, જયની રમત રમીને, તે કાળના પ્રથમ પૂજ્ય જયપંડિત પાસે ભણીને તિજ રાજ્યના રંડ રાખીને, ગ્રીસથી પશ્ચિમ એશિયા ને ત્યાંથી ઇજિપ્ટમાં ને પાછો એશિયામાં તે છેક તાતાર દેશની એકસાડીંજ નદી મુખી ને પંજળખની સતલજ નદી મુખી ને ત્યાંથી સિંધુના ક્રુપ આગળ ને ત્યાંથી પાછો ધ્રાવણમાં ને ત્યાંથી પછી, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ શુભ રાજ-નગર બેબિલોનમાં આવી રહેલો દિવ્ય જયકાંતિમાન તે મહાપુરુષ અલેક્ઝાંડર-સિંકર, પોતાની જયમાળાનો સુવાસ લેતાં ને ગ્રીક જયસ્વજ લેતાં ને એકચક્રી રાજયશ્રીના રંગભોજ સંબંધી મોટા હદાર મનમાં મોટી મોટી જયધારણા બાંધતાં, ને મનુષ્ય ભતને જયલાભ તથા જયરંડ દાખવતાં; ધન્ય ખત્રીસ વર્ષની વયે, ઉત્સાહ ભર્યો, જયભોગમાયાને નમી અમર કીર્તિ રજુમાં પરચો.

બુલિઅસ સીઝર, રોમના એક શ્રીમંત કુળમા ૬૦ સં ૫૦ ૧૦૦ની ૧૨મી જુલાઈએ જન્મ્યો હતો. તે સત્તર વર્ષની વયે એક અમલદારની દીકરી સાથે પરચ્યો. એ અમલદાર લોકનો પક્ષ રાખીને રાજસભામાં બોલતો તે ઉપરથી સાઈલા એ વડો અમલદાર શ્રીમંતકુળનો હતો તેણે સીઝરને કહ્યું કે તારી જીનો ત્યાગ કર. સીઝરે તે માન્યું; વળી એણે પોતાની વય ન છતાં પાદરી થવાની ઉમેદવારીમાં નામ નોંધાવ્યું; એ ઉપરથી સાઈલાએ રાજસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો કે સીઝરને દેહાંત શિક્ષા કરવી. સીઝર રોમથી નાસી જઈ પાસેના એક મુલકમાં ભરાઈ રહ્યો. એના મિત્રોએ સાઈલાને બીનવ્યો ને એણે શિક્ષા તો માફ દીધી, પણ કહીને કે એ છોકરો કોઈ દહાડો શ્રીમંત-વર્જની સત્તાને અંત આણરો. સીઝરે એણે કે તેની દાઢ ધણી છે મટિ હમણા તો ખસી જવું એ સારું છે અને પછી તે રોમ જોડી એશિયામાં ગયો અહીં લશ્કરમાં નોકરી લઈને એક લડાઈમાં તેણે સાથોનો જીવ ઉગાર્યો મટિ એક ધનામ મેળવ્યું (૮૦માં.)

સાઈલાનાં મરણ પછી સીઝરે રોમમા આવી પોતાની ખાલીસ વર્ષની વયે રાજસભામાં એક કામરૂબંધી બાપણ કરી સુવંકાનું (સુંદર બાપણ કરનાર

એણું) મોટું માન મેળવ્યું. સભામાં છટાથી બાપણ કરવાની વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવાને તે રોહડજ યપુ જવાને વહાણમાં બેઠો. વહાણ ચાંચીઆઓને હાથ લાગ્યું ને તેમાં સીઝર પકડાયો. આઝનીસ દહાડો કેદ રહીને પછી તે ખારેક હંભર રૂપીઆ આપી છૂટ્યો. સીઝરે માર્કલેટસમાં જઈને કેટલાક વહાણ તૈયાર કર્યા ને પછી તેજ ચાંચીઆઓને પકડીને ફાંસી દીધા. પછી તેણે રોહડજ જઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી.

તેણે પાછા રોમમાં આવી લોકપક્ષનાં કામે કરવા માંડ્યાં. એક પાસથી બાપણુ કરીને ને બીજી પાસથી લોકોપયોગી મકાનો બંધાવવામાં ને તમારાઓ કરવામાં ઘોતાળપણું દેખાડીને તેણે લોકની પ્રીતિ પૂર્ણ સંપાદન કરી લોકે પણ તેને ઉપરાઉપરી રાજ્ય-કારભારમાં પદવીએ ચઢાવ્યો. ૬૦ સં ૫૦ ૧૩માં સીઝર મોટા પાદરીની પદવીને મટિ ઉમેદવાર થયો, રાજસભામાંના બે મોટા સત્તાવાળા તેની સામે થયા. પણ ધણુનાં મતથી તેને તે પદવી મળી. એથી ધણુ-એક શ્રીમંતો બહુ કષ્ટે ભસ્યા.

એવામાં કેટલાએક દેવાદાર થઈ ગએલા શ્રીમંત તરુ-જીએ પોતાને ફાયદો કરી લેવા સાર રાજ્યમાં દંગો ઉઠાવવાની તૈયારી કરેલી. તે પકડાયા ને તેને શિક્ષા કરવાનો વિચાર સભામાં ચાલ્યો. સીઝરે અપરાધી-ઓને દેહાંત શિક્ષા ન કરવા વિષે બાપણુ કર્યું ને એ ઉપરથી તેના રાત્રી શ્રીમંતોએ રાજ્યનો વડો કારભારી સિસરો નામે લોકપક્ષનો હતો તેને બહુ બહુ રીતે એકાં-તમાં સમભળ્યો કે સીઝર પણ તે તરફટમા સામીલ હતો એવું તે બોલે; પણ સિસરોએ તે માન્યું નહિ. સીઝરે દેહાંતશિક્ષા ન કરવા વિષે મત આપ્યું તેથી તેને સહુ ખોટું બોલવા લાગ્યા અને કેટલાક તરુજી શ્રીમંતો તેને મારી નાખવાનો લાગ રોધતા થયા. એક બીજા પ્રસંગ આ છે કે સીઝરને ત્યાં એક દેવીની પૂજાને મટિ ધણીક જીઓ લેખી થઈ હતી. તે દેવીની પૂજા જીઓજ કરે ને ત્યાં જો કોઈ પુરુષ જાય તો તેને રાજકાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થતી. એક વંઢેલ શ્રીમંત તરુજી વેષ બદલી ત્યાં ગયો પણ પકડાયો. તેની તપાસ આવી ત્યારે સીઝરે સાક્ષી આપી તે રાખસની નહારી ચાલ વિષે મેં કોઈ દહાડો સાભળ્યું નથી. એમ સાક્ષી આપવાની તેની મતલબ આટલીજ કે તે રાખસ લોકનો માનીતો હતો. એ ઉપરથી રાજસભા ને શ્રીમંતો સીઝરને નિદવા લાગ્યા કે તે અપરાધ કુપાવનાર છે અને સંજતિ દોષમાંથી નીકળી જાય છે. પછી તેને રૂપેનવી પેલી તરફના બાગનો કારભાર મળ્યો,

તે ત્યાં જ્યાં નીકળ્યો ત્યારે તેના લેણદારોએ તેને અટકાવ્યો, પણ કીસસ નામે એક મોટા શ્રીમંતે તેને નાણું ધીરું ને તે રૂપેન ગયો.

જ્યારે તે પાછો શેમ આવ્યો ત્યારે તેણે કીસસ તથા પોમ્પિ એ બેની સાથે ખાનગી મોઠવણ કરી કે આપણે ત્રણ જણે શેમનું રાજ્ય વહેંચી લઈને રાજ્ય-કારભાર કરવો. એમાં ત્રણેની મતલબ હતી કે સીઝરને પહેલી પદવીના અમલદાર થઈ હવું, કીસસને ધણું નાણું મળે તેવી મોટી સત્તા ભેઈતી હતી; અને પોમ્પિ પોતે મેળવેલા જયને રાજસભામાં મોંઘાવવાને આવડે હતો. પછી સીઝર પહેલી પદવીનો એક અમલદાર થયે ને તેણે લોકની સત્તા વધે ને શ્રીમંત વર્ગની ઘટે તેવા કાયદા કરવા માંડ્યા. એનો સાથી પ્રથમ તો સામ્રો થયો, પણ સીઝરનો આગ્રહ ભેઈને તે આડો ન પડતાં પોતાના ધરમાંજ ભરાઈ રહ્યો, ને કાયદાઓ થયા. સીઝર ને રાજ્યને મઠિ સાક્ષી આપી હતી તેને એક અમલદારની જગ્યા આપી ને એની ખટપટથી સિસરો ને એક વડો કારભારી હતો તેને દેશપાર કરાવ્યો. પછી ત્રણે જણે રાજ્યકારભાર વહેંચી લીધો—કીસસે એશિયા, પોમ્પિએ રૂપેન અને સીઝરે ક્રોનસ લીધું.

સીઝર પાંચ વર્ષની મુદતે ત્રણ પલટન લઈને પોતાના પ્રાંતમાં ગયો (પદમાં), પણ તેની પહેલાં તેણે પોતાની દીકરી ધરડા પોમ્પિ સાથે પરણાવીને તેની સાથે વિશેષ સંબંધ કર્યો હતો. પછવાડેથી સીઝરને બીજા પાંચ વર્ષની મુદત આપવામાં આવી. એ દસ વર્ષના દરમિયાનમાં એક પ્રાંત સિવાય તેણે સઘળું ક્રોનસ છોડ્યું, બે વાર રાઈન નદી બેંકોની અને બે વાર ઇંગ્લંડમાં જઈ આવ્યો—પહેલી વાર તો તે જોવાજ ગયો હતો, પણ બીજી વાર તેણે ઉપરા ઉપરી લડીને જિત્તોને હરાવ્યા હતા. એ કે દૂર પડ્યો હતો તોપણ તે શેમમાં શું થાય છે તેની ખબર રાખતો ને વર્ષની ને ઋતુમાં લઠાઈ બંધ રાખવામાં આવતી તે ઋતુમાં તે હર વર્ષ પોતાના પ્રાંતની સરહદમાં આવી ઇટાલિયામાં રહેનારા પોતાના પક્ષના લોકને મળતો. કાયદો એવો હતો કે જે ઇટાલિની બહાર કારભાર કરે તેનાથી બોલાવ્યા વિના ચંદર અવાચ નહિ. સીઝર ઉપરાઉપરી જય મેળવે છે તે ભેઈ પોમ્પિ અદેખો થયો હતો ને તેવામાં વળી તેની બી મરી ગઈ એટલે તે રીતનો પણ સીઝર સાથે સંબંધ તૂટ્યો.

એટલામાં વળી કીસસ એશિયામાં મરણ પામ્યો ને તેથી સીઝર ને પોમ્પિ એ બેમાં વધારે સરસાઈ

માલી. પોમ્પિએ પોતાનું બળ વધારવાને રાજસભા-માંના ધણીઓને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા. જ્યારે સીઝરે મુખ્ય અમલદારની જગ્યાને સાડા ઉમેદ-વારી કરી ત્યારે સભાએ ઠેરવ્યું કે તેને બે ઉમેદવાર હાજલ આવવું હોય તો તે વચર લશ્કરે આવે. સીઝરે ઉત્તર વાળ્યો કે બે પોમ્પિ સરદારી છોડે તો હું છોડી દેવાને તૈયાર છઉં, પણ એ કહેવું રાજસભાએ વિચાર-માં લીધું નહિ અને ઠરાવ કર્યો કે સીઝરે પોતાના લશ્કરને રભ આપી દેવી ને એ તેમ નહિ કરે તો તેને રાજ્યનો રાત્રી ગણવામાં આવશે. એ ઠરાવ ઉપર બે અમલદારોએ સહી ન કરી, પણ તેથી તેઓને ત્યાંથી નાસવું પડ્યું. તેઓ આવી સીઝરને મળ્યા ને એ કાયદાનું-અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને બહાનો પોતાના લશ્કર સાથે ઇટાલિયામાં આવ્યો. પોમ્પિએ ને રાજ-સભાએ રાત્રીવટ તો કરી હતી, પણ લશ્કરની કંઈ તૈયારી રાખી નહોતી. પોમ્પિ પોતાને આગળ મળેલાં માન ઉપર અને પોતાના વિશે લોકમાં ચાલતાં સાશાં મત ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેઠો હતો—તેને ખાતરી હતી કે ઇટાલિયા કોઈ પણ લાગમાં પગ મૂક્યો કે લશ્કર તરત ઉઠ્યું થશે; વળી તેને કોઈએ લંબેર્યો હતો કે સીઝરના લશ્કરના ધણીએક તારી તરફના થશે. એ વેળા શેમમાં કામ કામ સામસામી ટુકડીઓ બંધાઈ હતી. એ સંધી બેવી ભેઈએ તેવી અનુકૂળ છે એમ વિચારી સીઝર તાબડોતાળ પોતાના લશ્કર સાથે ઇટાલિયામાં ધસ્યો. રાજસભાએ લડાઈનું સંકુ કામ પોમ્પિને સોંપ્યું હતું તેથી તે લશ્કર લઈ સામ્રો ગયો, પણ એનાંજ માણસો સીઝરના પક્ષમાં જઈ લડ્યા અને દરેક શહેરના કિલ્લાઓ સીઝરના તાબામાં આવ્યા.

સીઝરને ધસ્યો આવતો દેખી આવ્યું શેમ ખળભળી ગયું અને પોમ્પિ તથા રાજસભાના શ્રીમંતે શેમ છોડીને દૂર નાહા—તેઓ એટલા તો ગાભરા થઈ ગયા હતા કે રાજ્યનો બંડાર રાત્રીને હાથ જશે તેની પણ કોઈએ દરકાર રાખી ન હતી. એવામાં તો સીઝરે શેમમાં પ્રવેશ કર્યો અને નગરના લોક ઉપર તથા કિલ્લાનાં લશ્કર ઉપર કોઈ રીતનો પણ તેણે જીલમ ગુભર્યો નહિ. સીઝર પોમ્પિની પછવાડે પડ્યો, પણ વહાણો ન મળવાથી તે તરત ઝીસ જઈ શક્યો નહિ. સીઝર રૂપેનમાં ગયો ને ત્યાં પોમ્પિના રાખેલા સર-દારોને હરાવી તાબે કરી પાછો શેમ આવ્યો. અહીં એને લોકે ડિક્ટેટરની પદવી આપી. અગિયાર દહાડા પછી તે પદવી છોડીને ઝીસ ગયો. પોમ્પિએ મોટું લશ્કર તૈયાર કરી રાખ્યું હતું તે લશ્કરે ને. છતાં

પણ પછી સીઝરે ફેસેલિમાં ફાસેલિઆના મેદાનમાં મોટી લડાઈ કરીને પોમ્પિને પુરો હરાવ્યો (૯ આગષ્ટ ૪૮). પોમ્પિના લશ્કરમાં ૪૫ હજાર પાયદળ ને ૭ હજાર ઘોડા અને સીઝરનામાં ૨૧ હજાર પાયદળ ને હજાર ઘોડા હતા. પોમ્પિ ઇજિપ્ત તરફ નાઠો. સીઝર પણ તેની પછવાડે ઇજિપ્તમાં હતથો, પણ અહીં એણે સાંભળ્યું કે પોમ્પિને કોઈએ મારી નાખ્યા છે. ઇજિપ્તના રાજકારણીએ પોમ્પિનું શિર સીઝરની આગળ ભેટ દાખલ ચૂક્યું. એ ભેઈ ચીતળી ચડે તેવું હવું ને સીઝરે મોટું ફેરવા હુકમ કર્યો કે તે મોટા સ્વદારના શબને માત્ર સાથે દાટો, અને પછી તેની માદગારીમાં એક મિનારો બંધાવો.

ઇજિપ્તમાં રાજ્યને મટિ કહીઓપેટ્રા તથા તેનો ભાઈ ટોલેમિ એ બેની વચમાં ટંટો ચાલતો. સીઝર કહીઓપેટ્રા ઉપર આરાધ પડયો હતો તેથી તેણે તેનો પક્ષ ખેંચ્યો. પછી વળી કહ્યું કે બંને જણ સાથે રાજ્ય કરે. એ ઉપરથી સીઝર ને ટોલેમિ એ બે વચ્ચે લડાઈ ચાલી. સીઝર પોતાની સાથે ધણું લશ્કર લાવ્યો નહોતો ને ટોલેમિએ તેને ઘેરી લીધો હતો. સંકટમાંથી નીકળતાં તેને બહુ ચતુરાઈ ને બહુ પરાક્રમ કામે લગાડવાં પડ્યાં હતાં. તેણે કહીઓપેટ્રાને ગાદીએ બેસાડી. પછી તે સિરિઆમાં ચડેને એશિઆમાં આવ્યો. અહીં પોટસના રાજ્યને રોમના અધલદારને હરાવ્યો હતો, પણ સીઝરે તેને તરત તામિ કર્યો. એ છતની ખબર તેણે ત્રણ રાખ્દમાં રોમ મોકલી હતી—આવ્યો, ભેંચું, છલ્યો. સીઝર પાછો રોમ આવ્યો ને અહીંથી તેણે આફ્રિકામાં જઈ પોમ્પિની તરફના લશ્કરને હરાવ્યું. પછી તેણે રોમમાં આવી બહેર જણાવ્યું કે મારા તથા પોમ્પિના પક્ષના એ બેમાં હું અંતર ગણનાર નથી. એ ઉપરથી એઓએ તેની સામા રાજ્ય ઉચક્યા હતાં તેઓના અપરાધ ક્ષમા થયા. તેણે પોતાની જ્યદ્દર્શક સવારીથી લોકને રાજ્ય કર્યા; ખાણું આપ્યું. તેમાં લોકને મટિ બાવીસ હજાર ટુંબલ હતા ને એ પ્રસંગે તેણે લશ્કરી સિપાઈઓને મોટા બક્ષીસો પણ આપ્યાં. એ પ્રકારે આગ્રહ થાય છે તેવામાં તેને રૂબે જઈને પોમ્પિના દીકરાઓ સામા લડવું પડ્યું. એ પણ એક ભારે લડાઈ થઈ ને તેમા પોમ્પિનો મોટો દીકરો માર્યો ગયો ને સીઝરની છત થઈ. (૧૭મા માર્ચ ૪૫).

સપ્ટેમ્બરમાં સીઝર પાછો રોમમાં આવ્યો ને પછી તેણે હહેરા તથા લોકોપયોગી મકાનો બંધાવ્યાં અને ફેલ્લાક નગર વસાવ્યાં તથા કેટલાંક ને વૃદ્ધિ ગયાં હતાં

તેમને પાછાં દીપતાં કર્યાં. તેણે સજ્જના કેલેડરને (પંચાંગને) સુધારી પ્રવર્ત્તાવ્યું તે ઉપરથી તેના રાત્રી બોલવા લાગ્યા કે તે રાજ્યપદ ધારણ કરવાની તબવીજ કરે છે. તેના મિત્રો તો તેને તે પદ આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતાજ ને એકે તો એક તહેવારને દહાડે તેને માથે તાજ ચૂકવાનું હતું, પણ લોકે તે વાત ઉપાડી ના લીધી ત્યારે સીઝરે કહ્યું કે હમણું તો નહિ. એ પ્રસંગથી તેના રાત્રીઓને દ્રેષ થઈ ને એઓએ તેનો ઘાટ ઘડી નાખવાની યોગવણ કીધી. એક કેસિઅસ નામે રાખ્સ અને સીઝર ઉપર ધણુંજ વેર હતું તેણે તે ઘેર કર્મ કરવાનું માથે લીધું—એમાં સાઠ જણ સામીલ હતા ને એમાના ફેલ્લાએકને તો સીઝરજી ધનમાન અપાવ્યાં હતાં.

સીઝરનો જૂટસ નામે માનીતો મિત્ર હતો ને તે મોટો નીતિમાન તથા સદ્ગુણી હતો. જૂટસ તે ટોળાવાળાનું સમભવેલું ખરું માની તેમાં સામીલ થયો. સીઝરને કેટલાક મિત્રોએ ખબર કરી હતી કે હું સાવધ રહેજો, પણ એ લોકનો ખરો પ્રેમ છે બળી દેવને બરાસે રહી પોતે નિર્ભય છે એમ સમજતો હતો. તેણે પોતાનું લશ્કર છડાલિ બહાર મોકલ્યું હતું ને તેના શરીર રક્ષણને મટિ રાજસભાએ તેને થોડુંક સૈન્ય આપવા માંડેલું તે તેણે લીધું નહોતું.

તારીખ ૧૫મી માર્ચ (૪૪માં) સીઝર રાજસભામાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેના એક મિત્રે તેને દુઆની ખબર લખીને અરજી આપતો હોય તેવી રીતે એક કાગળ આપ્યો, પણ એ તેણે ન વાંચતાં સેક્રેટરિને આપ્યો; બીજે મિત્ર લોકની બીડને લીધે તેની પાસે જઈ શક્યો નહિ. સીઝરે સભામાં આસન લીધું કે એક રાખ્સે તેની પાસે જઈ અરજ કરી કે મારા ભાઈને રાજ્ય બહાર કર્યો છે તેને પાછો બોલાવવાનો હુકમ કરો. બહુ તેની તરફથી બીજાઓ પણ કંઈ કહેવાને આવતા હોય તેમ તેઓ સીઝરના આસન તરફ ધર્યા. સીઝરે રાજ્યબહાર કરેલાને પાછો બોલાવવાની ના કહી. પછી એક જણે અરજી આપવા જતો હોય તેમ જઈને તેનો ગળો પકડી ખેંચ્યો ને કેસિઅસે ધા કર્યો, પણ સીઝરે તેની તરવાર નીચી પાડી નાખી; સધળાજ તેના પર ધસી આવ્યા ને જ્યારે સીઝરે જૂટસને પણ બોલ્યો ત્યારે તે બોલ્યો કે “હું પણ છે ?” પછી સીઝર ગળામાં બરાસો ને ૨૩ ધારી વિંધાઈ પોમ્પિના પુતળા આગળ પડ્યો.

સીઝરનો હૃદય પ્રથમ રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાનો ને પછી રાજ થવાનો હતો. શ્રીમેત-સત્તાધારી વર્ગના

ઠણે મોડી સત્તાની ઇચ્છા રાખીને સભ ચવાને લોક રાખ્યો એમાં કંઈ આમર્થ્ય નેવું નથી, પણ તેણે પુષ્કળ વિદ્યાભળ, દ્રવ્યભળ, યુદ્ધભળ, ચાતુર્ય, કામે લગાડી શેમન સર્વોપર મોટા રાજ્યના મોટા સમર્થ સત્તાધારી કર્તાહતાઓને ભગાડી હરાવી પોતે સભ નેવો થયો એ સીઝરનો જય છે. તેણે બાવીસ વર્ષની વયથી તે સામ્રાજીય લગીમાં ભાષણ આપી ધન વાપરી લોકની પ્રીતિ સંપાદન કીધી ને લોકે તેને ઉત્તરોત્તર પદવીએ ચઢાવતાં છેલ્લે એક મોટા કારભારી નેવો મનાતો કર્યો. પછી તેણે ક્રીસસ તથા પોમ્પીને પોતાની હોકરી કીધી, રાજ્યકારભાર ચલાવવા સંબંધી છાની ગોઠવણ કરી અને તમાટો કરતા લેણદારોનું પતાવવાને તેણે ક્રીસસની પાસે નાણું કરને લીધું. એ ખટપટથી ને લોકની મેળવેલી પ્રીતિથી તે રાજ્યસભાની ઇચ્છા ઉપરાંત પણ કશવ કરાવીને એક વડો કારભારી થયો. એ પછી તેણે નવ વર્ષમાં પોતાના ભાગે આવેલા પ્રાંતમાં ઘણા એક જય મેળવી પોતાના લશ્કરને પોતાનાં સૌર્ય પરાક્રમથી મોહિત ને બક્ષીસોથી પ્રસન્ન રાખી વરા કરી લીધું. જેને લોક વરા થયા, જેને લશ્કર વરા થયું, જેણે સમયના ઉપર ખંતથી લક્ષ રાખ્યાં કરી લાભ સંધીને ભેઈ તે પુરુષને પછી રાજ્યપદધારણ કરવાને શો વિલંબ રહ્યો? સીઝર પોતાની ૫૧ વર્ષની વયે શેમન રાજ્યની સત્તા એકચક્રે ચલાવતો થયો.

એણે પોતાના જયથી પોતાનું ધાણું પાર પાડ્યું અને રાજ્યને અનેક સ્વાર્થો, વિષયો, હડાલ, કુભાંડી પુરુષોની કૂર લળમાંથી ચંપાઈ જઈ કમાઈ—એ મોટું કામ કર્યું, તોપણ સ્વાર્થ સાધતાં તેણે જે ઉપાયો કામે લગાડ્યા તેમાંના કેટલાએક એવા અધમ છે કે તેના જયબિબને કલંકયુક્ત કરે છે. તેણે રાજ્યનીતિના ઉભળા પ્રપંચ ખેલ્યા છે તેમ ઉચ્ચ કુળને ન ઘટે તેવાં નીચા ને કૂર કર્યો પણ કીધાં છે. રૂંડે કે જુડે ગમે તે પ્રકારે પણ ધાણું પાર પાડ્યું એ તેનો આગ્રહ હતો. તેણે કાનસમાં ને રોમ નદી ઉપરના પ્રદેશમાં રાત્રનાં લશ્કરમાંના દરેક લાખને મારી નાખ્યા અથવા કેદ કર્યા હશે. જે પુરુષ કાયદાનું રક્ષણ કરવાને અમલદારોની વહારે ચઢી શેમમાં આવ્યો તેજ પુરુષે અપરાધીઓને દેહાંતદંડ ન કરવા વિશે ભાષણ કર્યું હતું ને એક ને માટે ખોટી સાક્ષી આપી હતી—આગરું રાત્રના સામા ચવાને ને પાછડું લોકને રાજ રાખવાને સલાહાર, સત્ત, પ્રમાણિકપણું એ સીતિ ઉપર તે શેમન

શ્રીમંત વર્ગમાં શોડાજ જણ ધ્યાન આપતા તો સીઝરની શી વાત કરવી? સીઝર છકેલ ઝિનાજવો ભંદેરે હતો—તે બાવન વર્ષની વયે સત્તર વર્ષની ક્લીઓપેટ્રાના મોહમાં પડ્યો ને તેને શેમમાં આણી રાખી હતી. તે ઘણો ચોછલો હતો ને ધડપણમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિથી ને રજુના પરિક્રમથી તેનાં ડાયાં ખેરી ગયાં હતાં, તોપણ તે ઝલ્લાને તજવીજથી સીવડાવવામાં અને તાલ પડેલું માણું જયમુગટથી ટંકારી એક બોલવામાં કોડથી થેલાં કાઢતો—મિત્રનું ને શત્રુનું મન બણી લેવું એમ પણ કેમ ન હોય? તેણે પોતાના જયના જોશજ્વલા કર્યા ને પોતાનાં પુતળાં યુધ્ધાવવા કીધાં એમાં તેણે પોતાનો ફૂલકણ સ્વભાવ દેખાડ્યો છે, પણ સૌને મોહિત કરવાનો પણ વિચાર કેમ ન હોય? એટલો પાકો છતાં મારે હવે રાત્ર કોઈ નથી એમ વિચારી તે નિર્ભયપણે રહેતા એ તેની કૃતિ ભલ અથવા અભિમાનની મૂખાઈ? કે જેથી રાત્રીએ રાજમંડપમાં રજા પાડ્યું કે તેનો કોષ ફાવડ ત્યાં વર નેવો ને ન ફાવડ ત્યાં થેલાં નેવો હતો. તે કહેતા કે રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાને ધન ને લશ્કર બે વાનાં ભેઈ એ—ધનથી લશ્કર મળે ને લશ્કરથી ધન મળે. તેણે ધનને માટે મિત્રને કે રાત્રને, રાજ્યને કે દેવળને કોઈને છોડ્યું નથી. ન્યારે તે સ્વેન જવા નીકળ્યો ને લેણદારોએ અટકાવ્યો ત્યારે તેણે ક્રીસસ પાસેથી ૨૦ લાખ લઈને એક મોટું દેવું કરી સોવું પતાવ્યું હતું ને એ સધળું દેવું લોકને લલકા દેખડાવી સત્તા મેળવવાને માટે; એ ભેતાં તેના નેવો હિંમતવાલો લોભી ને નંદોર મૂર્ખ કોણ!

પણ તેનો સ્વાર્થ થયો, અને એણે (સ્વાર્થ સાધવાને) જે કેટલાક નિઘ ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા તેના કરતાં તેને જીલ્લાવી દેવડાવે તેવાં કેટલાંક મોટાં રૂડાં કામો કીધાં. તેણે પોતાના રાત્રને માફી આપી-કેટલાકને પાછા પોતાની મહેંકાનીમાં લીધા. જેમ ખીલ જય કરનારા છત પછી લૂટ્યાદ ને કાપાકાપી કરે તેમ તેણે ન કીધું—પછી પકાઈથી કે દહારજીલ્લા પણ ન કીધું એ વાત ખરી. તેણે શ્રીમંત વર્ગને ને લોકને અને રાજ્યને હાનિ કરનારી પરસ્પર દેશી એવી ટાળીઓને તોડી રાજ્યના સર્વ લોકના હકમાં સારું કર્યું. શેમના વતનીને વધારે માન હતાં ને વધારે હક મળતા, પણ સીઝરે રાજ્યના કોઈ પણ ભાગના લોકને ચોચતા પ્રમાણે હક ને માન મળે તેવું કીધું. તેણે લોકપક્ષમાં રહીને તેઓનું શ્રીમંતના જીવમથકી રક્ષણ કર્યું ને પછી ફોર્બે ત્યારે તેઓનું વધારે સારું

કર્ણ. તે એટલો બધો રાજ્ય પ્રવૃત્તિમાં હતો તોપણ
કેંદ્ર લખવાનો અવકાશ કાઢતો. તેણે ઘણાક ક્ષેત્ર
લખ્યા હતા, પણ તેણે લેટિન ભાષામાં સુંદર ઇમા-
રતની લઘાઈની જાખમરો લખી છે તે હજી છે ને વખ-
ણાય છે. તે ભાષણકળા શીખવાને રહોડ્ડા ગયો હતો
ને સુવક્તારૂપે તેણે માન મેળવ્યું હતું. તે ચરિત્રમાં
જણાવેલું છેજ, તે રાજકાળમાં નિપુણ તથા ચતુર હતો.
રાત્રુઓના ભેદ પ્રપંચ તરત સમજી શકતો ને આખા
સામા પ્રપંચ રમતો ને એ પ્રપંચોમાં તે છેક હીલો
નહોતો. સંકટ આપત્તિમાં લગાર પણ ગભરાતો નહિ,
પણ યુક્તિ રમી તેમાંથી છટકી જતો અથવા નીડર
થઈ સામે ધસતો. યુદ્ધપ્રસંગમાં તે અતિશય ત્વરાથી
ઉત્સાહભરી રાક્ષસી ગોકવણ કરતો ને વીજળીના
જેવી દોડથી રાત્રુ ઉપર નીડર ધસતો; તેમ રાક્ષ-
કળાથી લડાઈઓ કરતો. રાત્રુઓમાં કૂટ ધાલી, તેઓને
પરસ્પર લડાવી પછી તે લડાઈમાં ઉતરતો. બેતાળીસ
વર્ષની વય થઈ ત્યાં લગી તેને લશ્કર સંબંધી કંઈજ
નહોતી. પણ પછી બાર તેર વર્ષમાં ઉપરાઉપરી
જ્ય મેળવી યોદ્ધારૂપે ને સરદારરૂપે તેણે જે પોતાનું
શ્રેષ્ઠપણું દેખાડ્યું છે તે અદ્ભુત, તેજસ્વી છે. તે
અનેક વૃત્તિમાં ધુમતો છતાં તેણે દરેક લીધેલા
કામમાં મોટો યશ મેળવ્યો છે.—કાઈમાં તે નિરાશ
થયો નથી; તેણે ધાર્યા પોખાર પામ્યા છે. પ્રાચીન
કાળમાં પુરુષપ્રયત્ન ને પુરુષાર્થ તે સીઝરનાંજ કહેવાય.
તે પોતાની અનેક પ્રવૃત્તિના અનેક જયના બળવડે
વિજયી થયો. તે કેવી સ્થિતિમાં હતો ને કઈ સ્થિતિ-
ને પામી અટક્યો તે જુઓ:—

શેમ નગરનો એક કુલીન શ્રીમંત, ઉત્તમ પ્રકારની
વિદ્યા ભણી, એથી ને પોતાળપણાથી લોકનો વહાલો
થઈ, ઉત્તરોત્તર પદવી પામી, અનેક પ્રપંચ રમી,
યુદ્ધમાં ધૂમી શેમનું રાજ્ય વધારી, પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી
લશ્કરને અનુકૂળ કરી લઈ, મોટી સાહસ યુદ્ધિએ છેલ્લો
પાસો નાખી, રાત્રુ ઉપર ધસી દટાલિમાં, ઝીસમાં,
થેસેલિમાં, ઇજિપ્તમાં, આફ્રિકામાં, સ્પેનમાં, એશિયામાં
ને તે સૌને હરાવી, ચાળીસ વર્ષ થયા માટેલી બાજી
જીત્યા;—જગનમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ વિસ્તાર તથા બળમાં
એવાં રાજ્યને પોતાનું કરી, લોભી દેખી શ્રીમંતોના
ત્રાસથી ચંપાઈ જઈ ડગારી તે મહાપુરુષ-સીઝર રાજ-
રૂપે લોક કલ્યાણનાં કામો ઉત્સાહભરે કરતાં ને અમર
કીર્તિના રણમાં ધસતાં, અકસ્માત્ કાળનું સૈન્ય દેખી
હજી પણ મારે રાત્રુ છે? ને મિત્રને પણ રાત્રુ જોઈ છું?
એમ ભણી મોહિત થઈ પડ્યો ને સદા દીધ્યો ।

મહામહા પેરિઅર. ૬૦ સં ૫૭૦ના એમ-
રતમાં મહાકામો જન્મ્યો હતો. તેનો જન્મ થયા પછી
તરતજ તેનો બાપ અબદુલ્લા પોતાના કુટુંબને છેકજ
ગરીબી હાલતમાં મૂકી મરણ પામ્યો. થોડાક કાળ
પછી તેની મા અમીના મરી ગઈ ને તેના વડવાએ
તેને હજારો. એ પણ મરી ગયો ને પછી અબદુલ્લાના
ભાઈ અબ્તાલેખે મહામહાને વેપાર ધંધાના કામમાં
નાખ્યો. અબ્તાલેખ એકવાર પોતાના તેર વર્ષના
ભત્રીજાને પોતાની સાથે વેપારનાં કામસાડ સિરિઆમાં
લઈ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા આવ્યા બાદ અબ્તાલે-
ખે મહામહાને એક શ્રીમંત વિધવા કહીજને
ત્યાં ગુમાસ્તો રખાવ્યો. મહામહા ગુમાસ્તો દાખલ
વેપાર ધંધાના કામ સાડ સિરિએ જઈ આવ્યા પછી
ચોકાણીએ તેની સાથે લગ્ન કર્યા. એ વેળા મહામહા
૨૫ વર્ષનો હતો ને કહીજ પાંચસોની હતી. એ
સંબંધથી તેણે પંદર વર્ષ નિરાંતસુખનાં આનંદમાં
કાઢ્યાં. છ છોકરા થયા તેમાં બે છોકરાં બાળપણમાંજ
મરી ગયાં હતાં.

એ પ્રમાણે જેની સ્થિતિ હતી તે પુરુષ જગતના
મહાપુરુષમાંનો એક ગણાયો; તેણે તરવારબળે લોકમાં
ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો ને મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું—એ તેનો
અદ્ભુત વિજય છે ।

મહામહાના કાળમાં, અરબસ્તાનમાં ધર્મના ધણીક
પંથો ને ધણીક મતવાદ ચાલતા—કેટલાક મત ચાહુદીના
ધર્મમાંથી નીકળેલાં ને કેટલાક ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંથી નીક-
ળેલા હતાં. વળી, સિરિઆમાં ધણી લડાઈઓ થયેલી
ને ત્યાં ઇરાનીઓએ ચાહુદી તથા ક્રિસ્તિયનો ઉપર
જીલમ જીલ્લો તેથી એમાના કેટલાક અરબસ્તાનમાં
આવી વસ્યા હતા. કહેવાનું આ કે તે કાળે અરબ-
સ્તાનમાં જુદી જુદી જાતના લોક જુદા જુદા
પંથને માનનારા હતા; તેઓ પરસ્પર ઝગડા મચાવતા
ને મનસ્વી રીતે વર્તતા.

મહામહા વેપારના કામસાડ યુસાફરી કરતો તેવામાં
તેણે ધણીક ધર્મસંબંધી ચર્ચાઓ સાંભળેલી ને પો-
તાના દેરામાં ચાલતી તે પણ તેના સાંભળવામાં
આવેલી-લખતાં વાંચતાં આવડતું નહિ કે કિતાબો
વાંચી ચાલતી ચર્ચામાં ભાગ લે. તવંગર ઝીને પર-
જીવો ને પ્રથમ તેનો ગુમાસ્તો હતો એટલે તે કંઈપણ
તેનો આશિયાળો હતો; તેપણું ધંધા વેપારના પ્રસ-
ંગથી તે લોકમાં આખરદાર ગણાતો હતો ખરો. વેપાર
ધંધાનું કામ પણ તેને તડામારનું નહોતું ને તેને
પૈસા તરફની ધણી સારી નિરાંત હતી. એ સ્થિતિમાં

ચંચળ બુદ્ધિનો ત્રીસની અંદરનો પુરુષ તરંગી ને પછી એકાદી વાતમાં ઉમંગી થયા વગર કેમ રહે ?

મહામહ ધર્મસંબંધી ચાલતી ચર્ચા ઉપર હોંસથી ધ્યાન આપવા લાગ્યો. ખતે ભારાઈ પોતાના દેશની કથાઓની ને ખીલ પંચના લોકનાં ધર્મમતથી સારી-વેઠે વાકેફ થયો. પછી તેણે મકાથી ત્રણ માઇલ દૂર એક પહાડની શુક્રામાં જઈ એકાંતે વિચાર કરવા માંડ્યો. એમ કરતાં તેને સૂઝયું કે મારે નવો ધર્મ ચલાવવો.

૯૦ સં ૧૧૧માં તેણે પોતાની ૪૧ વર્ષની વયે એક દહાડા પોતાની બી કદીબને કહ્યું કે મને હમી-અલ ફિરરતો અલ્લાની હુકમ કહી ગયો છે કે હ તારા દેશીઓને ખરા ધર્મનો યોગ કર-તે ધર્મ આ કે ઈશ્વર એક છે ને જગતમાં જે કંઈ થાય છે તે સધળું તેની ઇચ્છાથી થાય છે; મૂર્તિપૂજા ઉપર તેણે કોપ કર્યો છે; સૌએ તેના નામ ઉપર ને પેંગંબર મહામહનાં વચન ઉપર પુરૂ હમાન રાખવું.

કદીબએ, તેની દીકરીઓએ ને તેના એક ગુલામે મહામહનું મત સ્વીકાર્યું. પછી તેના કાકા અખૂતાલેબનો દીકરો અલી અને પોતાની ભત્રીજા એક મુખી અખૂમેકર એ મહામહના ઇસ્લામ ધર્મને માનનારા થયા. ત્રણ વર્ષમાં તેણે મકાના સત્તાવાળા ને વગવાળા એવા કેટલાકને પોતાના મતમાં આવ્યા. તેણે સગા સંબંધીઓ એકઠાં કરી પોતાના પેંગંબરપણાનું ખરાપણું ચિસ્તા-રથી સમજાવ્યું ને પછી તે બહાર પડ્યો. લોકે તેનો બોધ સાંભળ્યા હીધો, પણ જ્યારે તેણે મૂર્તિપૂજાની ને મૂર્તિપૂજના આગ્રહની નિંદા કરવા માંડી ત્યારે તેઓ ધણા ચોડવાઈ ગયા. તેઓએ તેને મારી જ નાખ્યો હોત, પણ તેનો કાકો અખૂતાલેબ જ્યારે ત્યારે તેનું રક્ષણ કરતો. કેટલાક મોટા લોકે તેને સમજાવ્યો કે હ જે નવા ધર્મનો બોધ આપતો બંધ રહે તો અમે તને દોલત તથા સરદારી આપીએ, પણ મહામહે તેઓનું ન માનતાં બોલ જતો રાખ્યો. કેટલાક લોકે તેની મુખાઈ ઉપર હસતા હતા ને કેટલાક શત્રુ થઈ તેને જ્યાં ત્યાં સંતાપતા હતા. તેની પોતાની જ ભત્રીજા મકાના ખોરેશ સરદારોએ નવો ધર્મ માનનારા કેટલાકના ઉપર જબરદસ્તી કરવા માંડી ને એઓ ખીજે દેશ જઈ રહ્યા. પણ જેમ જુના ધર્મનો જીવન વધ્યો તેમ નવા ધર્મનું જોર વધ્યું-મહામહનો એક સગા જે મોટો બહાદુર ને આબરૂવાળો હતો તે અને નામનહો એમર જે પ્રથમ શત્રુ હતો તે અને ખીલ કેટલાએક નવા ધર્મમાં આવ્યા. એથી મકાના ખોરેશ સરદારોએ

કેવે ભારાઈ મહામહનાં સગાં જે ભત્રીજાં હતાં તે ભત્રીજાં સારે સર્વ પ્રકારનો વહેવાર બંધ હીધો.

એવામાં તેનો કાકો ને કદીબ એ બે મરણ પામ્યાં. એઓની કુમક ગઈ એટલે ખોરેશ લોક મહામહને વધારે વધારે પગવવા લાગ્યા. મહામહ મક્કેથી સાઠ માઇલ દૂર શહેર હવું ત્યાં ગયો. અહીંના લોકે કંઈ તેને લેખવ્યો નહિ ને મહામહ પાછો મક્કે આવી રહ્યો. એ પાછા હડવાથી કેટલાક સાથી નાઠમેદ થયા, પણ મહામહ બોધ આપતો અટક્યો નહિ. તેણે મદીનાના છ ચાહુદીને નવા ધર્મમાં હીધા ને એઓએ મદીના જઈ ઘણાકને સમજાવી પેંગંબર મહામહને માનતા કર્યા. પછી તેણે જરસેલમમાં જઈ કેટલાક ચમત્કાર કર્યા ને પછી તે પાછો મક્કે આવ્યો. ચમત્કારની વાત ઠામઠામ ચાલી. કેટલાકે તો તે માની જ નહિ, પણ અખૂમેકરે જ્યારે સોબન ખાધા ત્યારે સૌએ માની.

મદીનાના તમામ લોકે નવો ધર્મ કબુલ કર્યો તેથી ખીલ શહેરના લોકોમાં પણ તે ચાલ્યો. એમ ટાળું વધવા લાગ્યું એટલે તેની સાથે મહામહની ઉલટ પણ ધણી વધી. આટલી વાર સુધી તો તે વાણીથી બોધ કરતો ને કરાવતો, પણ હવેથી તેણે શત્રુ વાપરીને પણ ધર્મ મનાવવો એવી આજ્ઞા આપવાનો વિચાર હીધો ને પછી તે આવી હતી.

મદીનાના લોકે મહામહને મળી ગયા એ જાણી ખોરેશોએ તેના ઉપર ધરતી તેને મારી નાખવાની માઠવણ કરી. મહામહને ખબર પડી ને એ અલીને પોતાનો ઝલ્લો પહેરાવી પોતાની જગ્યાએ રાખી અખૂમેકરની સાથે મકાથી થોડું દૂર એક પહાડની શુક્રામાં જઈ ભરાયો. અહીંથી નીકળી તે ચાલ્યા જાય છે એટલે શત્રુની એક ટોળી સામી મળી, પણ એના મુખીએ મારવો કે ન મારવો એના વિચારમાં મહામહને ઈલ ન કરતા જવા દીધો. પછી મહામહ ને તેના સાથીઓ મદીને આવ્યા. અહીંના લોકે ખુશી રીતે તેને પેંગંબર કહી ઉલટમેર માન આપ્યું. એ દિવસની યાદગીરીમાં હીજરી સન મનાય છે. ૬૦ સં ૬૨૨ની તા. ૧૬મી જુલાઈથી. અહીં મહામહે એક મોટી મસ્જદ બંધાવી અને લોકને ધર્મ કર્મસંબંધી કેટલાક નિયમ બાધી આપ્યા. પછી તેણે ખોરેશીઓના ઉપર ચઢાઈ કરી; બેદ્ર આગળ લડાઈ કરી તેમને હરાવી છત મેળવી (૬૨૪ની ૧૩મી જાન્યુઆરિએ). કેદીઓના ઉપર જીવન ન જીવનતાં તે તેઓની સાથે ઉદારબુદ્ધિથી વર્ત્યો; એમાંના કેટલાએકને તેણે પોતાના

સાગીદેનિ લખતાં વાંચતાં શીખવવાનું કામ સોંપ્યું. એ જીવથી મહામહત્વા સાધીએ ઉરકેરવા ને ખોદેશી લોક ગાબરા-ખાવરા થઈ રહ્યા મટીનામા રહીને તેણે આસપાસના મુલકના લોકને તાબે કર્યા, ને ખોદેશી સાથે પણ ધણી લડાઈઓ કરી. યાહૂદીઓએ તેને પેગંબર દાખલ માનવાની આશા આપી હતી, પણ જ્યારે તેઓએ પછવાડેથી તેને લેખવેળા નહિ ત્યારે તેણે તેઓના ઉપર સખ્તી ચલાવી.

૯૦ સં ૬૨૮માં તે યાહૂસે વીણી કહેલા સાધીઓને લઈ જનનાને બહાને મક્કા તરફ ગયો, પણ ખોદેશીઓએ અંદર આવવા દીધો નહિ. મહામહત્વા પોતાના લશ્કર સાથે પાછો મહીને આવ્યો. અહીંથી તેણે દેશદેશના રાજ સરદારોને કાગળ મોકલી જણાવ્યું કે તમે સૌ એક અલ્લાને અને પેગંબર મહામહત્વા યોધાને માનો. ધરાનવાળાએ તે કાગળ ફાડી નાખ્યો, કુસ્તનુનીઆવાળાએ સખ્ત રહીએ મોકલ્યો, કેટલાકે બહાના કહાજ્યાં, પણ એક રાજાએ ઇસ્લામ ધર્મ માન્યો. હીજરી સન ૮મા ખાલેદ બેણે સિરિઆ અને ઓમર બેણે પછવાડેથી ઇજિપ્ત જાયું હતું તે બે મહામહત્વા માનીતા સાગીદ થયા. મહામહત્વા તે બંનેને મોટી સરદારી આપી. ખાલેદે ગ્રીક લોકના મોટા લશ્કરને હરાવ્યું તે ઉપરથી પેગંબરે તેને ‘અલ્લાની તરવાર’ એ ઈજત બરેલો ઈલાકામ આપ્યો. એવામાં ખોદેશીઓએ તહ તોડ્યો ને મહામહત્વા દસ હજાર લશ્કર લઈ મક્ક ગયો. તહેરના લોક તે મોટા લશ્કરની સામે ધવાને શક્તિમાન નહોતા તેથી તેઓ તાબે થઈ રહ્યા. ખોદેશીમાં જે યુધી હતા તે નવા ધર્મ માની જગર્યો; પણ ખાલેદે તેના અદુનીસ સાથીને કતલ કીધા. પછી મહામહત્વા ચાર જણને ફાંસી દેવાડી ને બીજા દેશીઓને જીવતા રાખ્યા. મહામહત્વા જીંટપર બેસી મક્કાના હહેરામા કાળાની આસપાસ સાતવાર ફર્યો ને તેના સાધીઓએ ત્યાંની ૩૬૦ પ્રખ્યાત મૂર્તિઓને ને બીજા ધર્મીઓને ઘેર નાશ કીધો.

મક્કાની જીવ પછી એક વર્ષમાં એક નાના પ્રદેશ સિવાય આખા અરબસ્તાનમા ઈસ્લામ ધર્મ મનાયો. એક યાહૂદેણે મહામહત્વાને ઝેર આપ્યું હતું, પણ તેની તરત જીવ પડેથી દલાજ કરનામા આવ્યા હતા ને તે સારો થયો હતો, તોપણ તેની અસર રહી ગયેલી તથી તેને માથાનું દુઃખ લાગ્યું પડ્યું હતું. દહાડે દહાડે તે લેખાતો ગયો. ૯૦ સં ૬૩૨ની આડમી બૂને તેણે આ દુનિયા છોડી. તે પેગંબરપણે જે જે ધર્મનાંતિની શિક્ષા જુદે જુદે પ્રસંગે આપતા તે તેના સાગીદો

લખી રાખતા. એનો પછવાડેથી સંમદ થઈ જે ધર્મપુસ્તક રચાયું તે કુરાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અરબ લોક શ્રમથી થાકે નહિ તેવા, કામ કરવે ચપલ ને સંકટમાં નીડર હોય છે; તેઓની બુદ્ધિ ધણી તીક્ષ્ણ નહિ પણ ધણી ચંચળ અને તેઓના તર્કરૂમ બલકવાળા ને ચમત્કારી હોય છે. એવો મહામહત્વા અરબ હતો. તેણે પોતાની નિરાંતમાં દસ કરતાં વધારે વર્ષ ધર્મવિષે એકાંતમાં જઈ જઈ તર્કગુપ્ત વિચાર કીધા; અને તે ઉપરથી તેણે નક્કી કર્યું કે કનાહિતાં કેવળ સ્વતંત્ર તો એક ઈશ્વર પોતેજ છે ને બીજું સૌ આજીવંતપણ છે. તેણે પોતાનો નિશ્ચય સગાંસંબંધીઓને જણાવ્યો. જ્યારે કેટલાકે તેનું મત સ્વીકાર્યું ત્યારે તેણે મૂર્તિપૂજની વિરુદ્ધ ઉઘાડે છોક બોલવા માંડ્યું. સામસામાં મત ચર્ચાયા; દ્રેષ વધ્યા; અને તેની જાતનાજ લોક તેને મારી નાખવાનો લામ શોધતા થયા. તેના સાધીઓના ઉપર જ્યાં ત્યાં જુલમ ગુજર્યો ને એઓ નાકેમેદ થવા લાગ્યા. ચાલતા મતના લોક ધણા ને નવા મતના ધણાજ થોડા તેથી અનેક અદ્ભુત યુક્તિઓવડે અને યુદ્ધ અરઓને વહાલો જે રજુસંક્રામ તે દ્વારે તેણે જય મેળવવાનો નિશ્ચય કીધો ને તે પ્રમાણે પછી તેણે તે મેળવ્યો. તેણે પોતાના મનની પ્રેરણા પ્રમાણે જે ખરું લાગ્યું તે સાથે બાને જણાવ્યું હતું ને પ્રસંગોપાત તેણે જરૂરને કીધે અથવા ઉત્સાહના લોકમા હાલ નિર્દિત કહેવાય તેવા કેટલાક ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા. તેણે જે ધર્મબોધ કર્યા છે તે યાહૂદી તથા ક્રિશ્ચિયન મતોમાથી પોતાને જે જે સાર લાગ્યું તે તે લઈને કર્યો છે; કંઈ નહું ધર્તીગ કાઢ્યું નથી-નવામા એટલું કે ‘મારીને પણ મુસલમાન કરવા.’ પણ શરૂ વાપરવાનો બોધ પ્રથમ તેનો નહોતો; તે પોતે નિવૃત્તિવાસને ઇચ્છનારો હતો, પણ જ્યારે લોક સામા થયા ત્યારે તે હટે બરાયો ને જ્યારે તેના જાતીલાએ તેનો પ્રાણ લેવા ધાર્યો ત્યારે તેને અરબ દાખલ વેર જીવપણું ને એ બેધી તેણે ઉરકેશઈ અરખને બહુ વહાલો જે સંક્રામ તે ઉપાય કામે લગાડ્યો. કીઆ રજુવિજયીએ ને કીઆ ધર્મપ્રવર્તકે થોડી ધણી પણ યુક્તિઓ વાપર્યા વગર જય મેળવ્યો છે? ગમે તેમ કહો, મહામહત્વા પોતાના દેશીઓને અનેક ધર્મમાથી એક ધર્મમાં આવડ્યા, અને તેની સાથે અનેક રાજ્યસત્તામાથી એક રાજ્યસત્તામાં આવડ્યા એ તેનો મોટો જય છે તેણે પોતાના દેશીઓની ધર્મસંબંધી સ્થિતિ સુધારી ને તેઓને સંસાર વહેવારમા વર્તવાના ધારા બાંધી આપ્યા એ તેને

મોટા પરમાર્થ છે. તેના વારસ-ખલિકાઓએ તેના ધર્મનો પ્રસાર કરતાં મોટા જય મેળવ્યા હતા અને તેના ધર્મને માનનારી સંખ્યા આજ પછી જગતમાં મોટી છે, તે ઉપર વિચાર કરતાં મૂળ પુરુષનામાં અસાધારણ સામર્થ્ય હવું એમ માન્યા વિના ચાલવું નથી.

મહામહા પોતાની રહેણીમા ધણેજ સાધે હતો. તે ખન્દર તથા જવની ફોટલી ખાઈ પાણી પી ખરોતો; ધરધંધો કરતો; બેડા તથા બિનનાં કપડાં પોતાને હાથે દુસ્તર કરતો. તેનો સ્વભાવ હસમુખો ને મળતાપડો હતો. તે કેટલીક વાતે દુરાચારી હતો એમ કેટલાએક જણ કહે છે, પણ તે કાળના લોકની રિયતિ ઉપર વિચાર કરી તેણે પોતાનું ધર્મસંબંધી પ્રઈ કામ પાર પાડ્યું હતી અને અનીતિમાં વહી ગએલા એવાઓને કેટલાં આણવાને તેઓ કબુલ કરે તેવા કાયદા કર્યા હશે. અહીં મહામહા મહા પુરુષ વિશે બિલવાનું છે ને એ રૂપે તે દદ નિશ્ચયો, પુષ્કળ વર્કશિલ્પિઓ, મન હરણ કરે તેવા, વાયાળ, ધર્મી, ધ્યાની ને મતાગ્રહી હતો.

સોળ વર્ષ એકાંતમાં વિચાર કરીને, બાર વર્ષ બ્રાધ આપતા દુઃખ વેડીને ને પછી આઠ વર્ષ સંઆમરંજ કામવતા તેણે ઇસ્લામ તથા હમામનો ઉંચો જયધ્વજ અરબસ્તાનના મકાના શિખર ઉપર ઉડાડ્યો—તે એક હાથમાં કુરાન ને બીજા હાથમાં રામશેર એ સ્વરૂપે ઉત્સાહ બરો પ્રકાશ્યો. એ તેનો વિજય અદ્ભુત ને બારે છે. મહામહા ધર્મને માટે રાજ વપરાવ્યા, પણ ખલિકાએ ધર્મને બહાને રાજ વાપરી રાજ્યનો લોભ રાખ્યો ને એથી ઇસ્લામ ધર્મનો વિજય અદ્ભુત, પ્રગલ્ભ ને સતેજ થયો.

શાલ્વેશન—ફાન્સનો રાજ, ઇ. સ. ૭૨૨માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ પેપિન રાજ ૭૨૮માં મરણ પામ્યા પછી શાલ્વેશન તથા તેનો ભાઈ એ બે જણે રાજ્ય વહેંચી લીધું, પણ પછી ભાઈનું મરણ થયેથી શાલ્વેશન સ્વતંત્ર રાજ થયો. તેણે પોતાની કોનો ત્યાગ કર્યો તે ઉપરથી અને વળી ખર્લ કારલ્સથી તેનો સસરા લોન્બાર્ડ લોકનો રાજ તેની સામા લડવા હોવા થયો. એટલામાં વળી સેક્સન લોકોએ બંડ ઉઠાવેલું તેથી શાલ્વેશને રાઈન નદી આળંગી જર્મનિમાં જઈ તેઓને તાબે કર્યા. ત્યાંથી પાછો વળ્યો કે ધર્મચુર પોપના બોલાવ્યા ઉપરથી તે આલ્સ પર્વત આળંગી ઇટાલિમાં જઈ લોન્બાર્ડ લોક સામા ધણેક ઠેકાણે લડી તેમને હરાવી રોમ પહોંચ્યો. અહીં પોપે તેનો ધણે સત્કાર કર્યો. રોમના લશ્કરી સરદારનું માન આપ્યું

અને લોન્બાર્ડનું તાલ તેને માથે મૂક્યું. પછી તરત શાલ્વેશને પાણું જર્મનિમાં જવું પડ્યું. તે ત્યાં જઈ બંદોબસ્ત કરે છે તેટલામાં કેટલાક લોન્બાર્ડ લોકો ઇટાલિમા દંડા કર્યા. શાલ્વેશને પાછા ઇટાલિમા આવ્યા બંડા હોવાનાં ને ત્યાં મોટું લશ્કર રાખી તે ત્રીજ વાર સેક્સનોને જીતવાને પાછો વળ્યો. એટલામાં વળી સ્પેનથી એક નારી આવેલા ઇસ્લામ ધર્મના સરદારની વિનંતી ઉપરથી શાલ્વેશને લશ્કર લઈને પિરીનીઝ પર્વત આળંગી સ્પેન ગયો. ત્યાં જીત મેળવે છે તેવામા તેણે સાંભળ્યું કે સેક્સન લોકો કેટલાક પ્રદેશ ઉપર હુમલા કર્યા છે. શાલ્વેશને પોતાના રોલાક નામે સરદારને સ્પેનમાં લડાઈ કરવાનું સોંપી પોતે જર્મનિ તરફ ગયો. તેણે સેક્સનિ ઉપર ચડાઈ કરી ને તે પ્રાંત પુરેપુરા તાબે કીધો ને ત્યાંના લોકને સાર સખ્ત કાયદા બાંધ્યા. એઓ મૂર્તિ પૂજે અથવા ક્રિશ્ચિયન ધર્મ માનવાની આનાકાની કરે તેમને મોતની સજા ઠેરવી; અને આવેરિઆનો ડચ્ક જે હુલ્લેશ કરાવતો હતો તેને સપડાવ્યો. પછી થોડો અવકાશ મળ્યો તેમા તેણે પોતાની પ્રભુતા સુધારાને માટે સાર કાયદાઓ બાંધ્યા ને નિશાળો સ્થાપી, પણ વળી પાછા સેક્સનો સામા બેઠ્યા ને શાલ્વેશને તેઓને તાબે કર્યા—એ પ્રાંતે તેણે ચાર હજાર અને પાંચસે ગુનેગારોને એક દહાડામાં દેહાંત કરાવ્યા. થોડા દહાડા પછી વળી સેક્સનોએ રાજ ઉઘડ્યું, પણ બે બારે લડાઈમાં હાર્યા પછી તેઓ પુરા તાબે થઈ રહ્યા ને તેઓના સરદારે એક નિશાળ થઈ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી શાલ્વેશને કેટલેક ઠેકાણે બંડ થયાં હતાં તે બેસારી હંગેરિના મોટા મોટા કિલ્લાઓ તાબે કીધાં. એવામાં કેટલાક અખીરાએ તેને તથા રાણીને મારી નાખીને તેની રાખેલીના એક ઓકરાને રાજ્ય આપવાની મતલબે તરફટ રમ્યુ હવું તે વાતની જાણ પડેથી શાલ્વેશને કેટલાક તરફીઓને દેહાંત કીધા ને તે ઓકરાને મઠમાં મોકલી કેદી બેવા કીધો. એ પત્યું એ. ટલે તેણે ત્રણ ઠેકાણે હુમલા થયાની ખબર સાંભળી—તરત તેણે પોતાનો એક ઓકરો બેને ઇટાલિનો રાજ કર્યો હતો તેને હંગેરિમાં મોકલ્યો ને બીજો ઓકરો બેને આકવટેનનો રાજ કર્યો હતો તેને સ્પેનમાં મોકલ્યો ને પોતે કેટલાક સેક્સનોએ હંગેરિના લોકની મદદથી બંડ ઉઠાવ્યું હવું તેમને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો. એ પ્રાંતે હજન અલ રશીદ ખલિકે શાલ્વેશનેને ધણીક બેટ મોકલી ને નેરસલેમ (કાસ્ટરની પવિત્ર કબરની જગ્યા સાથે) તેના સ્વાધીનમાં સોંપ્યું. થોડાક કાળ વીત્યો

એટલે નર્મદ નામથી ઓળખાતા ચાંચીઆઓએ કાન્સના કાંઠા ઉપર દેખાવ દીધો. શાર્લમેને તેઓને પાછા હરાવ્યાં, પણ પછી તેને તેઓની તરફની ઘોડી ધારતી રહેતી. રામમાં લીઝો નામે પોપને મારી નાખવાને એક ટોળી ઉભી થયેલી પણ તેનાથી છટકી શાર્લમેનને સારજુ આપ્યો. એણે લીઝોના સત્રુઓને ખાળી કાઢી મારી નાખ્યા અને લીઝોએ ઉપકાર બાળવાને પશ્ચિમનો મહારાજ એ ઉપનામ સાથે શાર્લમેનને રામમાં રાજયાભિષેક કરીધો. શાર્લમેને કોન્સ્ટાન્ડીના રાજની દીકરી સાથે પસંપીને પ્રાચીન-કાળની પેઠે રામનાં પૂર્વ પશ્ચિમ રાજ્યોને એક કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ તે કામ ત્યાંના પ્રધાનોના આડા આપવાથી પાર પડ્યું નહિ. પછી તેણે કાન્સમાં આવી પોતાના રાજ્યના ત્રણ સરખા ભાગ કરી ત્રણ ઊકરાઓને વહેંચી આપવાનો લેખ કર્યો ને તે પોપે બહાલ રાખ્યો, પણ પછી તેના બે ઊકરા જ્યારે મરજી પાડ્યા ત્યારે તેણે સરદારોની સમક્ષ પોતાના ત્રીજા ઊકરાને વારસ ઠેરવ્યો. થોડે દહાડે તે છાતીના એક દરદથી મરજી પાર્યો (૬૦ સ૦ ૮૨૪માં.)

પોતાના કાન્સના નાના રાજ્યને તેણે ધણાક જય મેળવી વિસ્તાર બળમાં વધારી પશ્ચિમ યુરોપમાં એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું એ તેનો મોટો જય છે. તેણે સ્પેનનો ને ઇટાલિનો મોટો ભાગ, જર્મનિનો ઉત્તર તરફનો ને પશ્ચિમ તરફનો સધળો ભાગ, હંગરિ પ્રાતનો મોટો ભાગ, બુમ્બસમુદ્રમાંના સાર્ડિનિયા, કોર્સિકા વગેરે ટાપુઓ ઇત્યાદિ કાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યા-તે કાળે યુરોપનું બીજું કોઈ રાજ્ય કાન્સના રાજ્ય સાથે સરસાઈ કરી શકે તેવું નહોતું.

તે પોતાના ૪૭ વર્ષના રાજ્યમાં સગાર પણ ઝંપીને બેઠો નથી. તેની પ્રવૃત્તિ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. તે એક પાસથી નવી જીત મેળવતો; યીજી પાસથી બંડને તોડતો; એક પાસથી પોતાનાજ સરદારોની ખટપટથી સાવધ રહેતો ને બીજી પાસથી રાજ્યને સ્થાયી રાખવાને ને શોભાવવાને ખંતથી કામ કરતો. ધણે પ્રવૃત્ત છતે તે પોતાની બુદ્ધિ, હિંમત, ચપલતા, યુક્તિ કામે લગાડી અનેક હરકત અડચણોને તોડી ધારેલું પાર પાડતો અને વળી રાજ્યનું બળ વધારવાને નવી નવી ધારણાઓ મનમાં બાધતો. એ ઉપરથી તેની ઉત્સાહ શક્તિ ને મનશક્તિ વિરમય પમાડે તેવી હતી એમ જણાય છે. સેકસનોએ તેને પળવવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ તેણે તેઓને સજ્જ કરવામાં પણ કસર

રાખી નથી. તે કામમાં જંગલી લોકોની પેઠે વિકરાળ થતો ને ઓઝો કરવે ને ટાળવે ચથેચ્ચ વર્તતો, તોપણ રાજ્યનું રૂઢું કરવે ને લોકનું ભણું કરવે કાળજી રાખતો. તે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખતો, કાયદાઓ બાધવાના અને લશ્કરી વહાણો બંધાવવાના વિચારો કરતો, કામ કામ નિશાળો કઢાડતો, દેરાદેરાનાં પુસ્તકો મંગાવી સંગ્રહ કરતો, વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો એ સધળું તેના વખાણમાં બોલાય છે. ફેટલાક કહે છે કે તેણે રાજ્ય વધાર્યું ને ઉપલક ઉપલક બંદોબસ્ત રાખ્યો, પણ બલિષ્ઠ વ્યવસ્થા રાખી શક્યો નહિ. પ્રામ કરેલું ને વ્યવસ્થિત રાખ્યું એ બંને દુર્લભ છે. એક નિપુણ સરદાર જેવી તેવી સહાય જ્ય મેળવી શકે, પણ જ્યની વ્યવસ્થાને મટિ તો તેને યોગ્ય પુરુષો સહાય જોઈએજ. શાર્લમેનને હેંસીસા ને રાક્ષિવાળા મંત્રિઓ નહિ ત્યારે તેના રાજ્યની વ્યવસ્થા પછવાડેના લોકો સરદારો શી રીતે રહેવા દે? તોપણ શાર્લમેને પ્રામ કરી જળવી રાખવા ઉપર વખાણવાનેજ લક્ષ રાખ્યો હતો.

શાર્લમેનનું રાજ્ય તે કાળના ઉજળડ યુરોપમાં સુંદર વાટિકા જેવું શોભતું ને તે પોતે પોતાની પ્રજાને રજુરંજ દાખવતાં, તેના કલ્યાણમાં ઉત્સાહથી કર્મ કરતાં ને તેનો પ્રેમ માન્ય થતા બળતાં ચંદ્ર જેવા વિરાજતો.

જંધિસાખાન—યુગલ લોકોને સરદાર પોતાના તાતાર દેરામાં બંડ દંડા બેસાડીને બીજી દેરા જીતવાને છ લાખ લશ્કર લઈને નીકળ્યો. તેણે પાચ વર્ષમાં ચીનના ઉત્તર ભાગના પ્રાંતો તાબે કર્યા ને ત્યાંનું રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના એક માનીતા સરદારને મૂક્યો. પછી તેણે તાતારની સરહદ ઉપરનાં બોખારા, ખોરાસાન વગેરેના શાહસુલતાન સાથે લડાઈ કરીને ને પ્રાંત જીત્યા ને ધણાક શહેરોનો નાશ કીધો. સમરકંદને થોડુંક લૂટ્યું, પણ ત્યાંના રહેવાસીઓએ મોટી બંડણી આપવી કબુલ કરી ત્યારે જંધિસ ત્યાંથી ખસ્યો. પછી તેણે કાસ્પિયન સમુદ્રની બંને બાજુના દેશો અને ઇરાનની ઉત્તર તરફના તથા પશ્ચિમ તરફના દેશો જીત્યા. યુગલ લશ્કરની એક ટુકડીએ આસ્ટ્રાખાન લીધું ને બીજીએ એક રશિયાની સરહદ લગી ધસારો કીધો. પછી દરેક સરદારે કઈ કઈ ને શી શી રીતે ફેતલ મેળવી તે જણાવવા સાર જંધિસે સૈને તાતારમાં ટાકડના મેદાનમાં બોલાવ્યા ને પોતે પણ ત્યાં ગયો. એ મોટું દરખાં બરવાની તેની મતલબ આ હતી કે તેનો લોક તે મોટો દખલો તથા અનર્ગળ લૂટનો કીમતી માલ દેખી મોહ પામે ને તેને

પોતાને વિષે ઉઘો. વિચાર બાંધી સદા ઉમંગથી મોટું માન આપતા રહે. એ દરબાર બરખાસ્ત થયા પછી જંધિસે પૂર્વ તરફ ધણીએક ફરેલ મેળવી, પણ એ દર-મિઆનમાં તે માંદો પડ્યો ને તેવામા વળી તેના એક વડાલા છોકરાના મરણની ખબર આવી. એથી તેણે ભયંત્ર કે હવે માંદે મોત પાસે આગ્યું છે. તેણે પોતાના છોકરાઓને પાસે બોલાવી શિખામણુ દીધી કે તમે સજી સંપત્તી રહેને ને આ જે મેં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેનો અદેખાઈથી તથા લોભથી નાશ ન કરી નાખશો. તેઓએ શપથ ખાઈ આજ્ઞા પાળવાનું કમ્બલ કર્યું ને પછી તે મુઓ. (જન્મ ૧૧૬૩માં ને મરણ ૧૨૨૭માં.)

તાતારના જંગલી લોકમાં દરેક પુરુષ શરો સિપાઈ ને દરેક સ્ત્રી શરી હોય છે; છોકરાઓને બાળપણથી ઘોડા ઉપર સવારી કરતાં, હડીલા ઘોડાઓને તાવે રાખતાં ને રમતમા પશુ લશ્કરી લડાઈ કરતાં શીખવવામા આવે છે. એ લોકમાં ધણીએક ભત હોય છે ને તે એકએક સાથે હંમેશા મારામારી કર્યો કરે છે; પણ જ્યારે કોઈ અસાધારણ સામર્થ્યવાળા સરદારની કીર્તિ પોતાની ભતિઓમાં ગવાય છે ત્યારે સઘળી ભતિના લોક તેનું ઉપરીપણું કમ્બલ કરી તેની સાથે રહે છે. જ્યારે તેઓ કોઈ દેશના ઉપર હુમલો કરવા નીકળે છે ત્યારે જીત કે મોત એ બે સિવાય ખાંભે કોઈ વચગાળાનો વિચાર તેઓને હોતો નથી; કારણ કે જ્યાંથી તે નીકળ્યા હોય ત્યાં પોતાનામાંની ખીજ ભત આવીને વસી રહી હોય છે એટલે હારે તો પાછા ક્યા આવી રહે? તોપણ હુમલો કરવા નીકળેલા લોક સંકટમાં પોતાની હુમકે આવે તેને માટે કેટલુંક ટોળું પછવાડે રાખી મૂકે છે. એવા લોકના બંધકર ધસારાની સામા મોટા બળવાળાં રાજ્યોને લડતું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે—હારથી તો યુક્તસાન થાયજ તેમ જીતથી પણ કંઈ ફાયદો નહિ, કેમકે તેઓનો કોઈ સ્થાયી દેશ નથી હોતો ને તેઓની પાસે કંઈ દોલત હોતી નથી, અને જ્યાં સુધી તેઓનો સમૂહો સંહાર ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ પુરા જીવાય પણ નહિ.

શમન લોકે ૫૦૦ વર્ષમાં એટલું પોતાનું રાજ્ય કર્યું તેના કરતા વધારે રાજ્ય અરબોએ ૭૦ વર્ષમાં કર્યું; પણ એથી ઓછા કાળમાં મુગલોએ વધારે રાજ્ય મેળવ્યું—એકલા જંધિસે નાના સરખા મંડળિક રાજ્ય રૂપે બહાર પડીને પૂર્વપશ્ચિમ છ હજાર માઇલ ને ઉત્તર દક્ષિણ ત્રણ હજાર માઇલ એટલા વિસ્તારવાળું રાજ્ય મેળવ્યું કે જેમાં એશિયાનાં મોટાં બળવાળાં રાજ્યો

દાખલ હતાં. જંધિસે મહા વિજય કર્યો, પણ તે વિજય કેવળ ઘોર સંહારજી હતો, એ સંહારથી રાજ્યો ઉધાં વળ્યાં, પણ નવાં રાજ્ય મળજીત ને રૂડા પાયા ઉપર સ્થપાયાં નહિ. જંધિસની ભતમાં પછવાડેથી તૈમુરલંગ થયો તે પણ મોટો સંહાર કરનાર હતો. પછવાડેથી મુગલ વંશના કેટલાએક રાજાઓએ ઇરાનમાં ને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યા તે ઠાણા ને પ્રભાનું હિત ઇચ્છનારા હતા.

ચાર્લ્સ પાંચમે-જર્મનિનો, એ ૧૦ સં ૧૫૦૦ની ૨૪મી ફેબ્રુઆરિએ જન્મ્યો હતો. તે વડવા વડિ-આઈના વારસે દાખલ ૧૫૧૬માં રૂપેનનો રાજ ધણે. થોડી મુદતમાં તેણે કેટલાક પરદેશીના બમાબાધી પોતાના ભુક્ષિમાન પ્રધાનને કાઢી મૂક્યો. રૂપેનના સરદારો તેની સામા ઉડાવણી કરવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં તેનો દાદો (બાપ તો મરી ગયો હતો) મેકિસમિલિઅન ને જર્મનિનો મહારાજ હતો તે મરણ પામ્યો અને પાંચ મહીના પછી ચાર્લ્સને મહારાજ ડેરવવામાં આવ્યો—(૧૫૧૬માં) ચાર્લ્સે રૂપેનના લોકની તકરાર ન સાંભળતાં તેઓને નાશજ રાખીને જર્મનિ ગયો.

ફ્રાન્સનો રાજ ફ્રાન્સિસ પહેલો એ પણ જર્મનિના મહારાજના પદને માટે એક રીતે હક ધરાવતો ને ખીજ રીતે ચાર્લ્સનું બળ તોડવાને ઇચ્છતો હતો. ચાર્લ્સે તેની સાથે દોસ્તી દાવો રાખવા માંડ્યો ને ફ્રાન્સિસે પણ તેવોજ સામે વિવેક રાખ્યો, પણ એ વહેવારમાં કોઈ કોઈથી ઠગાયું નહિ. ચાર્લ્સના મોટા રાજ્યમાં જુદે જુદે ઠેકાણે જુદો જુદો વહીવટ હતો; જર્મનિમા ક્યૂથરમત તથા પોપમત એ બેની ધર્મસંબંધી મોટી ભાંજબટ ચાલી રહી હતી અને કેટલાંક અંગ-ભૂત રાજ્ય ક્યૂથરમતનાં હતાં. ધણાંક રાજ્ય તેની સત્તા વધે તેવું ઇચ્છતાં નહોતાં; રૂપેનમાં તો બખેડો હતોજ; રાજ્યની વસુલ જમાનું કંઈ કામકેમણું નહોતું ને લશ્કરને પગાર કરવો મુશ્કેલ પડતો;—એ હાલતમાં ફ્રાન્સિસે લડાઈ શરૂ કરી. ચાર્લ્સે રામના પોપને અને ઇંગ્લંડના હેરિ આક્રમોને પોતાની તરફના કરી લીધા. તેમ ફ્રાન્સિસને સ્વીસ તથા વેનિશિઅન એ લોકોની સહાયતા હતી. પછી જુદે જુદે ઠેકાણે પણ એકજ વખતે સામટી લડાઈઓ ચાલી.

ચાર્લ્સની જ્યાં ત્યાં જીત થવા લગી. પછી પોપ લીઓ મુઓ તેને ઠેકાણે પોતાને અનુકૂળ એવા એક નવો પોપ ત્યાંના લોકની સંમતિથી બેસાડી ચાર્લ્સ ઇંગ્લંડ જઈ હેરિને મળ્યો ને ત્યાંથી ફ્રાંસ બેસાડવાને

રચેનમાં હતયો. એટલામાં વળી કાન્તિસ ચોપાસ દુરમનથી ઘેરાઈ ગયો હતો, તોપણ તેણે ધણેખરે ઠેકાણે ચાર્લ્સનાં લશ્કરને ઢરાવ્યાં, પણ તેવામાં કાન્તિસની માના તરફથી જુઓના એક અમલદાર પોતાનો સગો તથા રાન એ કાન્તિસ તેનીજ સામા બાંધ્યો. એ સંધિ ભેઈ ચાર્લ્સે કાન્તિસ ઉપર હલ્લો કર્યો; પણ કાન્તિસે દુરમનના લશ્કરને ઢરાવી બચાવી મૂક્યું. એ છતથી કુલાઈને કાન્તિસે ઇટાલિયાના ચાર્લ્સનાં લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો ને પાવિઆને ઘેરો ચાલ્યો. પણ પછી પોપ સાથે કોલકરાઈ કરી તે ઉપર ભરોસો રાખી તેણે છ હજાર માણસ નેપલ્સ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યાં તેથી ઘેરાના લશ્કરમાં ઘટ પડી. એ ભેગવાઈ સાધી ચાર્લ્સના સરદારોએ તથા જુઓના અમલદારે ધસારો કરી પુરી ક્લેટ મેળવી-દસ હજાર માણસ હામી નાખ્યા ને કાન્તિસને કેદ કરીધા. (૧૧૨૫ની ૨૪મી ફેબ્રુઆરિયે). ચાર્લ્સે તેની પાસે કેટલીક સખત કબજાત કરાવી લેવાનું કર્યું, પણ જ્યારે તેણે ન માન્યું ત્યારે તેને રચેન મોકલી દઈ ત્યાં રાખ્યો. પોપ તો પોતાની પદવીને ન ધટ તેવી રીતે ચાર્લ્સને રાખ્યું થયો. કાન્તિસ ૧૩ મહીના કેદ રહી બારીક રચેનના કોલકરાઈ કરી પાછો પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો.

પછી કાન્તિસ, પોપ, ઇટાલિયા કેટલાક સરદારોએ સૌએ એકઠા મળી ચાર્લ્સની સામા લડવાનો વિચાર કરીધો અને ઇંગ્લંડનો હેન્રી પણ ચાર્લ્સને છોડી સામા પક્ષમાં હતયો; પણ તેઓએ પાકી તૈયારી કર્યા વિના છતાવળું કામ આરંભ્યું તેથી ચાર્લ્સનું ફાળું. જુઓના અમલદાર એ ચાર્લ્સની તરફથી ઇટાલિયામાં સરદારી કરતો હતો તેની પાસે લશ્કરનો પગાર આપવાને નાણું નહોતું તેથી તેના લશ્કરે રોમ ભટ્યું. કેટલીક ઈંગ્લીશની આખર લીધી ને ધણાકને કતલ કર્યા. પોપ એક કિશ્તમાં ભરાઈ રહ્યો, પણ ત્યાંથી તેને પકડી કેદ કરીધો. એ સમાચાર જ્યારે ચાર્લ્સના બલ્ગરમાં આવ્યા ત્યારે તેણે રોકનાં કપડાં પહેરી, દેવળના ઘંટ વાગતા બંધ રખાવ્યા અને પોપના છુટકારાને સાર પ્રાર્થનાઓ કરાવી.

એ છતથી ચાર્લ્સને ફાયદો ન થયો. યુરોપમાં એટલા રાન પોપને ધર્મશુક માનતા તે સધળા સામા થયો તેને બચે તેણે મોટા દંડ લઈને પોપને છોડ્યો. પછી કાન્તિસ સાથે કોલકરાઈ કરી લડાઈ બંધ પાડી ચાર્લ્સ રચેનથી ઇટાલિયામાં આવ્યો. અહીંના રાજ્યો-સંબંધી વ્યવસ્થા કરી તે પાછો જર્મનિમાં ગયો. ત્યાં તે ધર્મશુક બાંજગડમાં પડ્યો હતો તેવામાં તેને

તુર્ક લોકની સામા જવું પડ્યું. તુર્ક લોકને પાછા લડાવી તેણે ઇટાલિયામાં જઈ પોપને સમજાવ્યો કે તું રાનઓની સમા મેળવ કે ધર્મસંબંધી મતવાદી યુરોપમાં મરણડ ભરી રહ્યો છે તેનું સમાધાન થાય, પણ પોપે તેનું ન માન્યું.

પછી ચાર્લ્સે આફ્રિકામાં જઈ બાર્બરી સંસ્થાનના ચાંચીઆઓનું ભેર તોડ્યું ને ટ્યુનિસના સુલતાનની મદદી એક બારબોસાએ ખુંચી લીધી હતી મટિ એની સાથે લડાઈ કરી એને નસાડી સુલતાનને પાછો મોદીએ બેસાડ્યો, પણ એટલામાં કાન્તિસે ફરીથી લડાઈ ચલાવી ને તે થોડોક ફાળ્યો. ચાર્લ્સે કોલકરાઈની ખટપટમાં ધણી વાર સુધી કાન્તિસને વાહી પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું ને પછી રોમમાં ભેરે સમા ભરી તેની વિરુદ્ધ મોટું કોષભર્યું બાપણ કીધું. તેના લશ્કરે કાન્તિસના ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ ફ્રેંચ લોકોએ જખરો ટકાવ રાખ્યો તેથી ચાર્લ્સને પોતાના લશ્કરના મોટા ભાગનો સંહાર કરાવી પાછું હટવું પડ્યું. કાન્તિસ પણ ફ્રેંચ ઉપર હુમલો કરતાં ફાળ્યો નહિ. એ પ્રમાણે બંનેની હાર થયેથી લડાઈ બંધ પડી ને બંનેને સલાહ થઈ.

પછી ચાર્લ્સે એલબિઝ ઉપર હુમલો કરવાને વહાણો મોકલ્યાં, પણ લશ્કર કિનારે જનરી રહ્યું નહિ એટલામાં તોફાન થઈ આખું ને વહાણો છૂટાં પડી ગયાં. તેમ કિનારે પડેલાં લશ્કરના ઉપર આરોએ મારો ચલાવ્યો ને ચાર્લ્સ પાછો ફર્યો. એ સંધિ ભેઈને કાન્તિસે રચેનમાં ને ફ્રેંચમાં લડાઈ ચલાવી. ચાર બારે લડાઈ થઈ, પણ તેમાં કોઈની ખરેખરી છત થઈ નહિ ને પાછી સલાહ થઈ.

સને ૧૫૪૫માં તેણે જર્મનિમાં ધર્મસંબંધી યુવા-ડા સમુજો કહાડવાને ઇરાદો પોપની સાથે વિચાર કર્યો—પછી કેટલીક લડાઈઓ થઈ તેમાં નવા મતના પક્ષના રાનઓ હાર્યા ને ચાર્લ્સે નવા મતના ઉપર સખ્તી કરીજ હોત, પણ પોપ તેની રાજ્યસત્તા વધેલી ભેવાને ઇચ્છતો નહોતો તેથી તેણે (પોપે) પોતાનું લશ્કર પાણું બોલાવી લીધું ને કાન્તિસ સાથે કુપી ગા-હવણ કીધી. એટલામાં કાન્તિસ મરણ પામ્યો ને ચાર્લ્સ સેક્સનિના મોરીસને લડાઈમાં ઢરાવી કેદ કર્યો ને તેના ઉપર સખ્તી ગુનરી. મોરિસે રાજ્ય આપી દેવું કબજ કર્યું, પણ પોતાનું ધર્મમત મૂક્યું નહિ. ચાર્લ્સે ઇચ્છા નહિ તોપણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેને તેનું રાજ્ય સ્વાધીન કીધું.

પછી મોરિસે નવા મત માનનારાં સધળાં રાજ્યો

સાથે છુપી મોઠવણ કરી, ફ્રેંચ રાજ સાથે પણ બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી એક પાસથી એક બલ્કોનાનું કાઢી બીજી પાસથી લડાઈ ચલાવી. ચાર્લ્સે મોરિસને ફાદામાં લેવાની બહુ યુક્તિઓ કરી પણ તેનું ન ચાલ્યું ને તેને પારસો આગળ કોલકસાર કરવા પડ્યા, જેથી જર્મનિનાં સંસ્થાનેનું સ્વતંત્રપણું કાયમ રહ્યું ને નવાં મતના ઉપર સખી થતી અટકી. ફ્રેંચ સાથે લડાઈ થઈ તેમાં પણ ચાર્લ્સે હાર્યો.

એ નિરાશ સ્થિતિમાં તેણે કંટાળીને પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરાને સોંપી પોતે સ્પેનમાંના એક મઠમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તે ધર્મોપપણની સેવકામાં ધણીક કાળ ક્રિયાપ્રાર્થના વગેરે કરવામાં આગતો. તેણે પુરો પરતાવો ખતાવવાને પોતાનું મઠનું મોટા કાઠથી કઢાડ્યું. એ ભયંકર દેખાવથી તેને તાવ આળ્યો ને તે મુઓ-૧૫૮૮માં.

ચાર્લ્સનામા સત્તાનો લોભ અત્યંત આગળ પડતો હતો. તે મોટા વારસાથી મોટા સત્તાધારી હતો તે છતાં તે પોતાની સત્તા વધારી યુરોપમાં સોથી ડ્રેબ્ડ બળવાન એકચક્રી રાજ કહેવડાવવાની તૃષ્ણા રાખતો. એ તૃષ્ણા પ્રમાણે તેને અનુકૂળતા નહોતી; ને અનુકૂળતા નહિ તે છતાં તેણે અનેક પ્રપંચ વાપરી ધણી એક લડાઈઓ લડી ધાર્યા પ્રમાણે તો નહિ પણ હતી તેથી વિશેષ રાજ્યસત્તા કીધી. એ તેનું મોટું છુલ્કિબળ હતું. તે જર્મનિનો મહારાજ થયો તેવામાં તેની છુલ્કિ ધણી કાચી હતી, પણ પછી તે ધીમે ધીમે વાકી થતી ચાલી ને છેવટે અસાધારણ જેવી થઈ રહી. તે બહુ બારી-કીધી ને અંદર પેસીને પોતાની ધારણા બાંધતો, આમલ ધરી ખંતથી સામગ્રી એકઠી કરતો ને પછી મોટું ઘોતાળપણ ને સાહસપણ એકદમ બહાર પાડતો. તેણે જર્મનિ, સ્પેન, ઇટાલિ, ફ્લેડર્ડ, ફાન્સ, ઇંગ્લાંડ, આફ્રિકામાં સૌ મળી પચાસેકવાર પ્રસાદુરી કીધી ને ૧૦ લડાઈ કીધી; એ તેની બહારની પ્રજ્ઞાતિ ખતાવે છે તો હવે તેના મનની પ્રજ્ઞાતિ વિષે તો કહેવુંજ શું? લોભ ને કાવાદાવા જેનામાં હોય તે સ્વાર્થ સાધવાને શું ન કરે? ચોપને કેદ કર્યો ને પછી શોક પાળ્યો તથા પળાળ્યો પણ ચોપના ઉપર જે સખી ગુજરતી હતી તેનો તેણે અટકાવ કીધો નહિ. તે પોતાની મતલબ પાર પાડવાને ચોપની વિરુદ્ધ, ફાન્સિસની વિરુદ્ધ, પોતાનાજ રાજ્યના લાભની વિરુદ્ધ ઉપાયો કામે લગાડવામાં ચૂક્યો નહોતો.

પીટર મહાપુરુષ ઇ.સ. ૧૬૦૨માં જન્મ્યો હતો. તેનો વડો બાઈ થીઓડોર રસિઆનો રાજ ૧૬૮૨માં

મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે પોતાની પાકળ પીટરને જાડી આપવાનું ઠેરવ્યું હતું, પણ તેની બિન સોફાયા લરકરની મદદથી પોતાને પ્રતિનિધિ કહેવડાવી રાજ્ય કરવા લાગી. તે પીટરના ઉપર સખ નજરથી નેતી ને તેની કેળવણી ઉપર જસએ દરકાર રાખતી નહિ. પીટરે સાત વરસ તો ધણીજ દુઃખમાં કહાડ્યાં, પણ પછી તેણે સાચું થવા માંડ્યું. એ ઉપરથી સોફાયાએ તેનો હાટ ધરી નાખવાની તબલીજ કીધી, પણ અમીર લોકોએ કેટલાંક લરકરની મદદથી કુભાંડીઓને મારી નાખ્યા અને સોફાયાને મઠમાં પાલી. પીટરને એક બીએ મોટો બાઈ બ્લેન નામે હતો, પણ તે જન્મભૂખ હતો, ને રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હતો તેથી પીટરજ રસિઆનો રાજ મનાવવા લાગ્યો.

તેણે લરકરી વહાણોનો મફલો તૈયાર કરવા સાડ પ્રથમ લક્ષ હોડાળ્યો. તેને દરીઆ ઉપર અભાવ હતો તોપણ તેણે વેપારીનાં વહાણોમાં ધણીક સફરો કરી વહાણ હંકારવા સંબંધી માહિતી મેળવી લીધી. એક છુલ્કિમાન પરદેશીની મદદથી તેણે લરકરમાં સુધારો કરવા માંડ્યો. અમીરોની એક ટુકડી કરી તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની લરકરી કેળવણી આપવાની મોઠવણ કરી ને પોતે પણ તેમાં નોંધાયો. વસુલ જમાનાં ખાતામાં પણ તેણે ફેરફાર કીધો.

તેણે તુર્ક લોક સાથે લડીને આગોક્તું બંદર પોતાના તાબામાં લીધું ને ત્યારપછી પોતાની પ્રભુ બીજા સુધારેલા દેશોની પ્રભુ કરતાં કેટલી પછવડિ છે તે બહુ લેવું હતું. તે પોતાની ગરહાજરીમાં રૂડી રીતે રાજ્ય ચાલ્યાં કરે તેવો બંદોબસ્ત કરી પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો. ૧૬૯૮માં તે હોલ્લેન્ડ ગયો ને ત્યાં એક સાધારણ કારીગરની પેઠે ગોદીમાં કામ કરતો ને પોતાના સાથીઓ પાસે કરાવતો. પછી તેણે ઇંગ્લાંડ જઈ પદાર્થસામ્રાજ્ય પ્રવીણ એવા કેટલાંક વિદ્વાનોને અને કળાકુશળ પુરુષોને ઝાળી કાઢી પોતાના રાજ્યમાં મોકલ્યા કે તેઓ ત્યાંના લોકને શીખવે. પછી તે લીએના ગયો ને તહીંથી તે ઇટાલિ ભત પણ તેટલામાં તે તરકડીઓને સભ કરવાને પાછો પોતાના રાજ્યમાં આળ્યો.

અહીં ક્ષીરત કરનારાને દેહાંત કીધા પછી તેણે વહાણ, વેપાર, વસાવવાનાં સંસ્થાન એ સુધારવા વધારવા સંબંધી ઘણો શ્રમ લીધો. લરકરની જે ટુકડી તેને વારે વારે સતાવતી હતી તેને તોડી તેમાંના માણસોને બુદ્ધે બુદ્ધે કેમણે વહેંચી નાખ્યા ને વાહીઓ કેટલીક બાળતમાં સામા થતા હતા તેઓને ધમકી

આપી તાણે રાખ્યા. પછી બૅલ્ટિક સમુદ્રની પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણવાને તેણે પોલેન્ડ તથા ડેન્માર્ક એ બે રાજ્યોને મળીને સ્વીડનના ચાર્લ્સ ૧૫માની ઉપર ચડાઈ કરી, એ જીતવાને તે બંને સહાયને સપડાવી પીટરના પચાસ હજારને હરાવ્યા પીટર બાસ્ચે કે હું બહુતોજ હતો કે સ્વીડ લોક રશિયાનોને હરાવશેજ, પણ ત્યારેજ રશિયાનો શીખરો ને પછી એઓ સ્વીડનને હરાવશે.

પછી આઠ વર્ષ સુધી અહીં તહીં નાની નાની લડાઈ થાઈયાં હીધી. પીટરે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામે શહેર વસાવી તેને રાજધાની કીધું. ૧૭૦૯માં તેણે પલ્ટાવા આગળ ભારે લડાઈ મચાવી. એનું લશ્કર રાત્રીના લશ્કરથી તમભૂં ને પાછલી હારથી ઘડાઈ ઘડાઈને પાકું કળવાએહું હતું, તોપણ બહુતે નબળું છે એમ સમજી પીટર બહુ સાવધ રહી કળાથી લડવા ને તેણે ચાર્લ્સને યુદ્ધ હરાવ્યો ને બગાડ્યો. એ છતાંય રશિયાનું રાજ્યબળ આખા યુદ્ધપરમાં પ્રખ્યાત થયું ને તે રાજ્ય મોટું બળવાન ગણાવા લાગ્યું.

ચાર્લ્સે તુર્કને મળી નવી લડાઈ જમાવી. એ લડાઈમાં પીટરની હાર થઈ ને આભેદ બંદર તેને આપી દેહું પડયું. એ બંદર ખાયાથી તેને બહુ લાગ્યું. કેમકે તેનો વિચાર કળા સમુદ્રમાં લશ્કરી વહાણનો માફલો રાખવાનો હતો. એ હાર પછી તેની રાણી કેથેરીને કુપી રીતે પોતાનું કેટલુંક નેવર તુર્કસ્તાનના વજીરને મેટ મોકલાવ્યું તેથી તેણે ચાર્લ્સનો પક્ષ છોડી દીધો ને રશિયા સાથે સલાહ કરી.

દક્ષિણમાં હાર થઈ તોપણ પીટરે ૧૭૧૪માં ફિન્લેન્ડ તરફ સ્વીડ લોક ઉપર છતાં મેળવી ને તેમાં એક છતાં વહાણની લડાઈથી મળી હતી તેથી તે બહુ રાજી થયો, કારણ કે તેણેજ પ્રથમ લશ્કરી વહાણ ઉભાં કર્યાં હતાં. ૧૭૨૧માં રાજ્ય સભાએ પીટરને સંખળા રશિયાનોનો મહારાજ ને પિતા એ ઉપનામ ધારણ કરાવ્યાં. પછી પીટરે કેરિબિયન સમુદ્ર તરફ નજર દોડાવી ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું, પણ કંઈ તેનું વજીર નહિ. ૧૭૨૪માં તેણે પોતાની જો કેથેરીનેને મહારાણીનો પદાભિષેક કરાવી પોતે વિરત થયો ને પછી થોડે દહાડે તે મરણ પામ્યો.

રશિયા જંગલી લોકનું રાજ્ય હતું તેને પીટરે મોટાં બળવાન સુધરેલા રાજ્યોમાંનું એક કીધું. એ કંઈ તેનો નવો તેવો જ નથી, પોતે રાજ છતે એક સાધારણ માણસ પ્રમાણે વર્તી પોતાના દાખલાથી તેણે પોતાના દેશીઓને ઉચી સ્થિતિમાં આણ્યા. ને ને

મોટાં ભારે કામ ઉઠાવ્યાં તે તે સૌ તેણે નિરંતર લક્ષ્ય શ્રમ રાખી પાર પાડ્યાં. કેટલી અડચણ ને કેટલી હાર વેડી! તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે નવો નવો અનુભવ મેળવી પોતાના શ્રમનો ખદલો બેધો; એ ઉપરથી દૈનવાદ ઉદ્યમવાદ આગળ પાણી ભરે છે એમ કેમ ન કહેવાય! તેણે ભત મહેનતથી, ભતે મેળવેલા જ્ઞાનથી ને ભતભુલિ પરાક્રમથી પોતાના દેશીઓનું માન વધાર્યું. તેણે રિયલિ પ્રસંગ પરત્વે કેટલાંક કૂર ને અધારિત કર્મ કર્યા હશે, પણ તેથી તેને મહાપુરુષરૂપે લેણ પણ કલંક નથી. ને પીટરને તેના લોક પ્રથમ ધિકારતા તેનેજ તેમણે વખાણ્યો ને જગત વખાણે છે.

ફેડરિક, ૯૦ સં ૧૭૨૨ના ભન્યુઆરિ મહીનામાં જન્મ્યો હતો. તે ૧૭૪૦માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે પોતાના બાપની પ્રશિયાની રાજગાદીએ બેઠો. ૧૭૪૧ના ભન્યુઆરિમાં તેણે કોલકતાર તોડી એકદમ ધસારા કરી આરિષ્ટ્યાનો સિલિશિયા પ્રાંત તાણે કરી લીધો. પણ પછી એક લડાઈ થઈ, તેમાં તેનું લશ્કર ઉવટી જાયું, પણ ને થોડસવાર પલટનની તેણે સરદારી કરી હતી તેને નાસતું પડયું હતું ને તે પોતે પણ ગભરાઈને નાઠો હતો. આરિષ્ટ્યાની હાર થયેથી એ રાજ્યના દુસ્મન બીબ રાજ્યો ફેડરિકને મળ્યા ને એણે તેઓની સાથે કોલકતાર કર્યા. આરિષ્ટ્યા સાથે ખીજી લડાઈ થઈ એમાં પણ તેનું લશ્કર જાયું. એ લડાઈમાં તેણે હિંમત બતાવી થોડુંક સૌર્ય પરાક્રમ દેખાડયું હતું. પછી આરિષ્ટ્યાવાળી મરાઠા થેરિસાએ ઇંગ્લાંડના રાજ્યની બલામણ ઉપરથી સિલિશિયા ઉપરથી હાથ ઉઠાવી ફેડરિક સાથે સલાહ કરી અને એણે ને રાજ્યો સાથે કોલકતાર કર્યા હતા તેઓને અધવચ પડતા મેલ્યા. એ રાજ્યો ઉપર મેરાઠા થેરિસાએ થડાઈ કરી ને તેઓને હરાવી કામઠામ ફેડરિક મેળવી.

ફેડરિક ગભરાયો કે આરિષ્ટ્યાએ કાન્સને હરાવ્યું છે તો તે મારી સાથે કરેલા કોલ તોડી સિલિશિયા પાછું લેવાને મને સતાવવા કેમ નહિ આવે? પછી તેણે કાન્સને મદદમાં રાખી ૧૭૪૪માં પોતેજ કોલ તોડયો ને મરાઠા થેરિસાના કેટલક મુલક ઉપર હુમલો કીધો. એ રાણીના લશ્કરે તેને હરાવ્યો ને સિલિશિયામાંથી તેની સત્તા બેઠે તેનું કીધું. ફેડરિક તે લશ્કર સામા ઉભો રહી શક્યો નહિ ને પાછો ફર્યો. ૧૭૪૫થી તે ૧૭૪૮માં યુદ્ધપરમાં ધણીક લડાઈઓ ચાલેલી તેમાંની બે ત્રણમાં ફેડરિકે જીત મેળવી એટલુંજ નહિ, પણ લશ્કરી સરદાર દાખલ પણ મોટું

માન મેળવ્યું. સને ૧૭૫૬માં કોન્સ, આસ્ટિઆ, રશિઆ, સેકસેનિ, સ્વીડન એ રાજ્યો ફ્રેડરિકની સામાં એકસંપે થયાં. ફ્રેડરિકે જ્યેય કે માંરે રાજ્ય નક્કી કરડા થઈ વહેંચાઈ જવાનું. તે ગભરાયો તો ખડ, પણ પછી યાદોમ કરી તેણે રજામાં ઝંપલાવ્યું. આગસ્ટમાં તેણે પ્રથમ તો સેકસનિની ખબર લીધી ને લડાઈ જીતી તે રાજ્યને પોતાના તાળાનું હોય તેવું કયું ૧૭૫૭માં બોહીમિઆમાં ઉતરી તેણે લડાઈ જીતી પ્રેગ નગરને ઘેરે ધાડ્યો. પણ કોલિન આગળ દુરમને અતિશયે મારો ચલાવ્યો ને તેના તેર હજાર ખંડાદુર સિપાઈઓ કતલ થઈ પડ્યા. પછી તે ઘેરે ઉડાવી મોટી મુશીબતે બોહીમિઆમાંથી ખડાર નીકળી જાયો. તેનું લશ્કર તેની સામાં થયું ને તેની પ્રભા સો તેની ઉજ્જવાઈને નિંદવા લાગી. તેવામાં ફ્રેંચ લોક જર્મનિમાં કેટલીક કુતેહ કરી પ્રશિઆ ઉપર ઉતરવાની તજવીજ કરતા હતા. વળી તેટલામાં તેની મા મરી ગઈ, એ સંકટમાં તે ક્યપતો નહિ. વેળાએ અઠગામણમાં રડતો ને દુઃખ તથા અપમાન સહન કરતા કરતા ઝેર ખાઈ મરવાનો વિચાર કરતો. તેટલામાં નવેમ્બરમાં રશિયનોએ તેના રાજ્યના પૂર્વ તરફના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી; સિલિશિઆમાં આસ્ટિઆનું લશ્કર ફરી વળ્યું; મોટું ફ્રેંચ લશ્કર પણ ધસ્યું અને કોએશિયનોએ પ્રાશઆની રાજધાની ખર્લિન શહેર લીધું ને લટક્યું.

ફ્રેડરિકે કેસરીયાં કર્યાં. પ્રથમ તે ફ્રેંચ સામાં ગયો. ફ્રેંચનું લશ્કર ખમણું હતું પણ કેળવાએહું નહોતું ને તેનો સરદાર મૂર્ખ હતો. ફ્રેડરિકે પોતાના કેળવાએલા સિપાઈઓનાં પરાક્રમથી જીત્યો ને દુરમનના સાત હજારને કેહ કીધા. પછી ખરેખર એક મહીને તે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે સિલિશિઆ ઉપર ધસ્યો. દુરમનના ૬૦ હજાર લોઈટન આગળ મળ્યા. ફ્રેડરિકે પોતાના મુખ્ય સરદારોની મંટળી મેળવી બાપજુ કરી તેઓને ઉત્કર્ષા ને કહ્યું કે તમે તમારાં માણસોને ઉત્કર્ષી તૈયાર રાખજો યુદ્ધગીતનાહ સાથે ભારે લડાઈ ચાલી ને પ્રશિયનો જીત્યા. દુરમનમાંથી કપાએલા, ધાવલ થએલા ને કેટી પડડાએલા થઈને સત્તાવીસ હજાર હતા, પચાસ વાવડા, સો તોપ, ચાર હજાર ગાડાં એ ફ્રેડરિકના હાથમાં આળ્યાં. એસ્યોનો કિલ્લો તાબે થયો ને સિલિશિઆ પાછું તાબે થયું. એ રીતે એક મહીનામાં ફ્રેડરિકની સ્થિતિ ફરી ને તેની કીર્તિ યુરોપમાં ગાજ રહી. સને ૧૭૫૮ના વસંતમાં તેણે રશિયનોને હરાવ્યા.

હાર્લિઆ દુરમનોએ તેને પાએ સપડાવ્યો ને એવો સપડાવ્યો કે તેનું લશ્કર ઉકળ ધરી ગયું ને તેણે આશા મૂડી. તેણે પોતાના કારભારીઓને ખર્લિન લખી જણાવ્યું કે રાજકુટુંબને ખસેડી દેજે ને તમે દુરમન સાથે કોલકરાર કરજો. સંધું ગયું છે, હું નિરુપાય છઉં, હું મારા દેશનો નારા જોવાને જીવનાર નથી. ૧૭૬૦માં દુરમનોએ ખર્લિન લીધું ને રાજમહેલ લૂટ્યો.

એ વર્ષે દુઃખમાં પણ અહીં તહીં લડાઈઓ ચાલુ રાખી હારજીત મેળવવામાં કાઢ્યા, પણ પછી ૧૭૬૩ના ફેબ્રુઆરિમાં સો રાત સાથે કોલકરાર થયા ને સાત વષ થયાં ચાલેલી લડાઈનું છેવટ આવ્યું—ને તેમાં જ સિલિશિઆને માટિ આપું યુરોપ સામું થયું હતું તે તેનીજ પાસે રહ્યું. ફ્રેડરિકે જયી રાજરૂપે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો. ૧૭૭૨માં તેણે રશિઆ સાથે તથા આસ્ટિઆની સાથે મળી પોલેડના રાજ્યની પહેલી વહેંચણીમાં ભાગ લીધો ને ૧૭૮૬માં તે મરણ પામ્યો.

ફ્રેડરિકના બાપે પ્રશિઆનું રાજ્ય નહું સ્થાપ્યું હતું ને ફ્રેડરિકે તેટલુંજ પાછું નહું વધાર્યું. તેણે ૨૬,૩૧૩ ચોરસ માઇલ જટલો મુલક નવો મેળવ્યો એ તેનો જય છે તેણે અનેક મુશીબતો વેડી ને વેડતાં નહું નહું નજી સરદાર દાખલ ને ખટપટી રાત દાખલ મોટું માન મેળવ્યું અને પ્રશિઆના રાજ્યને યુરોપમાંના ખળવાન રાજ્યોમાં ગણાવું કયું. તે લડાઈનાજ કામમાં ગુંથાયો રહેતો એમ નહોતું, પણ તે પોતાના રાજ્યનો સધળો કારભાર ભતેજ કરતો. તેનો કોઈના ઉપર ભરોસો નહોતો. તેથી તે કોઈની સલાહ લેતો નહિ, પોતેજ સધું ફરમાવતો ને અમલદારો તે અમલમાં લાવે છે કે નહિ તે ઉપર ખંતથી નીધા રાખતો, તેનો ઉદ્યોગ ને કામ કરવાની ઝડપ ખરેખર જીજ્ઞાસુ જેવી હતી ને તેની કરકસર મહેલમાં ને રાજ્યનાં મશહૂર હતી. તે લોકના ઉપર કારભાર નાખવામાં ને લશ્કરના ઉપર સખત કરડા રહેવામાં મોટા બલમ હતો. તે પોતાની મતલબ થતી હોય ત્યાં કોલ તોડવાને જરા પણ વિલંબ કરતો નહિ. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે રાજ્ય વધારવું એવો નિશ્ચય કર્યો ને પછી આગ્રહ ખંત ઉલમથી અનેક વિદ્વ સંકટ કાપી ધાર્યું પાર પાડ્યું એ તેનું સ્તુત્ય પુરુષાર્થ છે.

વોશિંગ્ટન—સને ૧૭૩૨ના ફેબ્રુઆરિની ૨૨મીએ ઉત્તરઅમેરિકાના વર્જિનિઆ સંસ્થાનના વેસ્ટમોર્લાંડના પરગણામાં જન્મ્યો હતો. સને ૧૯૫૭માં ઇન્ડિઆનો જોન વોશિંગ્ટન પોતાના ભાઈ સાથે

વર્જિનિઆમાં આવી વસ્યો હતો, તેના દીકરાનો દીકરો ને તેનો દીકરો બેઝ વોશિંગ્ટન હતો. તેની માએ તેને ઉદ્યોગ, મિતવ્યય ને સફળુલુવિધે ધણી સારો ધાધ આપ્યો હતો. તેણે અંગને કસરતથી વાળ્યું હતું, તેણે નિરાશમાં સાધારણ પક્ષની કળવણી લીધી હતી. તેને અંગ્રેજ સિવાય બીજા ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું-પછવાડેથી તે જુજ ફ્રેન્ચ શીખ્યો હતો. તેને શુદ્ધ અંગ્રેજ લખતાં આવડતું નહોતું પણ ધણી અસ્થાસથી ને સારા સારા ગ્રંથકારોના પુસ્તક ધ્યાન દઈને વાંચ્યાથી ને કાગળો લખવામાં ખેતીલી કાળજી રાખ્યાથી તે શુદ્ધ સ્પષ્ટ ને સુંદર લખતા શીખ્યો હતો. તેણે અંગ્રેજ લશ્કરી વહાણમાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા કરીને તે લીધી હતી, પણ પોતાની માની ઇચ્છા નહિ તેથી તેણે તરત છોડી દીધી હતી.

સોળ પુરાં થતે તે એક શ્રીમંતનું હસ્ટેટ માપવાને સર્વેચર થયો. બે ત્રણ વર્ષ તે કામ કરી વોશિંગ્ટન વર્જિનિઆના એક પ્રાંતનો લશ્કરી અમલદાર મેજરની પદવીનો એન્ટ્રેન્ટ જનરલ થયો. ૧૭૫૨માં તે સરકારથી ઉત્તર ભાગનો એન્ટ્રેન્ટ નિમાયો હતો. ૧૭૫૬માં તેણે વર્જિનિઆનાં બધાં લશ્કરનો સરદાર થઈ શાખારી મેળવી. ૧૭૫૮માં તેણે નોકરી છોડી પોતાની જમીન મીલકત સુધારવાના ખેતીવાડીના કામમાં મન ધાલ્યું. ૧૭૫૯માં તે બે ઊકરાની મા એવી એક શ્રીમંત વિત્રવા સાથે પરણ્યો. એ બીએ તેનો ધરખટલો ઉપાડી લીધો તેથી વોશિંગ્ટન પોતાનું ખેતીવાડીનું ને માલને બીજા દેશ ચડાવવાનું કામ સારી રીતે કરી શકતો. ૧૭૫૭ સુધીમાં તે વર્જિનિઆની તરફથી રાજસભાસદ નિમાયો હતો ને એ અધિકારીરૂપે તેણે ૧૮ વર્ષ લગી કાયદા બાધવામાં ને પોતાના સંસ્થાનના લોકને કાયદો કરવામાં પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય સારું દેખડાવ્યું હતું.

ઇંગ્લાંડની સરકાર અમેરિકાના પોતાનાં સંસ્થાનો ઉપર કેટલોક કરભાર ભૂકી હતી ને સંસ્થાની લોક તેની સામા થતા હતા ને એ રકબક આઠ વર્ષ થયા ચાલ્યાં કરતી હતી. વોશિંગ્ટન સંસ્થાનોનાં પક્ષનો હતો, પણ તેના મનમાં ઇંગ્લાંડ સરકારની સામા બિઠવાનું નહોતું. સંસ્થાની લોક ઇંગ્લાંડની સામા લડાઈ કરવાને ઉભા થયા-૧૭૭૪ની ૧૪મી જૂને અને ૧૭૭૫ના નવતમાં તેઓએ વોશિંગ્ટનને પોતાના લશ્કરનો મુખી કીધો.

વોશિંગ્ટન પોતાની બુદ્ધિ તથા ચાતુર્યથી હરકેરાએલા પણ કેળવ્યાએલા નહિ તેવા લશ્કરને ઇંગ્લાંડ સરકારના

લશ્કર સામા બીડાવ્યું. ધણી વાર હારજીત થયા પછી તેણે એટલું જોર માર્યું કે ૧૭૭૬ના જુલાઈની ચોથી તારીખે સંસ્થાનોએ પોતાનું સ્વતંત્રપણું બહેર કહ્યું. લડાઈ ચાલુ રહી, પણ તે ૧૭૮૩ના નવેમ્બરની ત્રીસમી તારીખે ઇંગ્રેજ લોકે અમેરિકાનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું. સંસ્થાનો સ્વતંત્ર તો થયાં, પણ પછી પરસ્પર કલહ બન્યો. એ કલહ મટાડવામાં ને સંસ્થાનોને એક રાજયસભામાં આણી રાખવાને વોશિંગ્ટનને ધણી મહેનત લીધી ને ૧૭૮૭ની બીજી મેએ 'ફેડરલ કન્વેન્શન' નામની રાજસભા સ્થાપવામાં આગેવાની કરી. ૧૭૮૯ની ત્રીસમી એપ્રિલે તે, 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ'નો (એકાં મળેલાં સંસ્થાનોનાં પ્રજાસભ્યમાં) સૌથી વડો કારભારી થયો. ચાર વર્ષની મુદત પુરી થએથી તેણે પોતાનો બ્રાહ્મી ઊડી ઘેર બેસવું ઇચ્છ્યું, પણ લોકના આશ્રયથી તેણે બીન્ન ચાર વર્ષ વડો કારભારીનું કામ કયું, એ વખતમાં ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી ને બેકે વોશિંગ્ટન ફ્રાન્સનો જય ઇચ્છતો તોપણ તેણે પોતાના રાજયને એકે પક્ષમાં ઉભાવું નહોતું. તેના મિત્રોએ ત્રીજી વાર તેને વડો કારભારી રહેવાને બહુ સમજાવ્યું, પણ તેણે નજ માન્યું ને છેલ્લું બાપણ આપી તે ઘેર બેઠો.

પછી તે પોતાનાં ધરકામમાં મગ્યો. થોડા વખત પછી અમેરિકાને ફ્રાન્સની સામા લડાઈ કરવાને પ્રસંગ આવ્યો. એ સંકટમાં રાજસભાએ તેને સેનાપતિ થવાને વિનંતી કરી. તરત તેણે કબુલ કયું અને એક પાસથી લશ્કર તૈયાર કરવાની ને બીજી પાસથી કાગળ પત્રો લખી સમાધાની આણવાની ખટખટ કરવા માંડી, પણ પછી ફ્રેન્ચની તરફથી લડાઈનું માંડી વળાયું અને અમેરિકા તથા ફ્રાન્સ એ વચ્ચે કોલકશાર થતા હતા તેટલામાં વોશિંગ્ટન મરણ પામ્યો. (૧૭૯૯ના ડિસેમ્બરની ૧૪ મીએ.)

વોશિંગ્ટન ૧૭ વર્ષની વયે સર્વેચર થયો ત્યારપછી અગિયાર વર્ષે તે ઘેર બેઠો તે હરમિઆનમાં તેણે સારી પેઠે અંગની કસરત કરી હતી અને માત્ર નિરાશમાં રહીને નહિ પણ તે વખતના જે મોટા હોશિયાર સરદારો કહેવાતા તેઓના કરડા ઉપરીપણા તળે રહી બેખમ ભરેલી ને નોકપર આવી રહેલી એવી બારે લડાઈઓ લડીને લડાઈનાં કામની પાકી માહિતી મેળવી હતી. સને ૧૭૫૯થી તે ૧૭૭૫ સુધીનાં પંદર વર્ષમાં તેણે રાજસભાના મેજર હાખલ ઇન્સાફ કાયદાસંબંધી ને રાજ દરબારી કામસંબંધી પુરેતો અનુભવ

મેળવ્યો હતો-તે વખતે જે કામ ચાલતાં તે પુરુષોનાં મનને પ્રકૃષ્ટિત ને ઉત્થાં કરે તેવાં હતા. યુદ્ધકળા ને રાજ્યનીવિનું જ્ઞાન, કામગી ઉકેલ ને હથેલી, વળી વિવેકી સ્વભાવ એ વડે તે રાજ્યની ઉચ્ચપાયલ કરી નાખનાર લશ્કરની સરદારી કરવે ને પાંડા પાયાપર નહું રાજ્ય સ્થાપવામાં પ્રમુખપણું કરવે સર્વે પ્રકારે યોગ્ય થયો હતો-તેના જેવા તે વેળા બીજા કોઈ નહોતો. સમૃદ્ધિમાન તથા બળવાન રાજ્યોની તરફી સેનાપતિઓ, કળવાએલા સરદારોની સહાયતાએ અને દાર્ગોળા, ખાવા પીવાનાં વગેરેની સામગ્રીની અનુકૂળતાએ મોઢા જય મેળવે છે તેઓની સાથે વોશિંગ્ટનનો મુકાબલો કરવો એ નિરર્થક છે. વોશિંગ્ટનને તો વડું નહું લશ્કર હતું કરીને તરતનું તરત તેને કળવાએલાં લશ્કરની સામા દોરવાવાનું હવ, બંદુક દારૂ ગોળા વગેરે નવાંજ પેદા કરવાનાં હતા; ખોરાકી પુરી પાડે તેની હતી ને એ સંધાને માટે તેને કોઈ નાણું ધારે તેનું નહોતું, તેમ લોકના ઉપર કર નાખવાની તેને સત્તા પણ નહોતી; વળી જુદાં જુદાં સંસ્થાનોના લોક પાસેથી ઉચ્ચતરીને નાણું ભેટું કરવાનું હતું. એ સધળું તેણે ઝડપથી કીધું-લડાઈઓ કીધી ને થોડી મુદતમાં પોતાના દેશને અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તાધિકી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કીધી. એ મહાભારત કામમાં કેટલું વિચક્ષણપણું ને કેટલો વિચાર, કેવા નિશ્ચય ને કેટું ડહાપણ, કેટલું ધૈર્ય ને કેટલું સાહસ તેણે વાપર્યું હતું? હવું તે રાજ્ય ઉધુ વાળી રૂડા પાયાપર નહું પ્રજાસાચ સ્થાપી તેણે જગતમાં નવો શક વર્તાવ્યો છે-યોગ્ય દેશાભિમાન ને યોગ્ય સ્વતંત્રતાથી જે શુદ્ધ ને મોટું રાજ્યસુખ મળે છે તે તેણે પોતાના મોઢા મનમાં કર્મન્યથી સ્પષ્ટ દેખાડયું છે. વળી જે સાધન ઉપાયો કામે લગાડેલાં તેમાં અસત્ય ને કૃત્રિમ નહિજ, એ તેની મોટી ને ધીટ મનશક્તિ હતી. તે બહુ સાદો ને સરો હતો, પણ તેમ પોતાના કામમાં પાકી યુક્તિવાળો ને પ્રસંગે કાવકો કરડો સરદાર હતો, ને હેતાળ, નિર્દોષ ને નિઃશસ્ત્રમમાં મજા હતો, પણ દેશને અર્થે તે અતિ પ્રવ્રત થઈ રહેતો. ખરેખર વોશિંગ્ટન અસાધારણ મનશક્તિ, અસાધારણ કર્મશક્તિ, ને ઉચ્ચ સદ્ગુણ એ વડે સમગ્ર માન્ય મહાપુરુષ હતો.

નેલ્સન--સને ૧૭૫૮ની ૨૯મી સપ્ટેમ્બરે જન્મ્યો હતો. તે બારમે વર્ષે પોતાના મામાનાં ૬૪ તોપનાં વહાણમાં રહ્યો હતો. પછી તે વેસ્ટઇન્ડીઝ ખાતે ને પછી ઉત્તર મુવ તરફ ગયો હતો. સને

૧૭૭૭માં તે ધારા પ્રમાણે પરીક્ષા આપીને લોએન્ડોફ વહાણમાં બીજા લેફ્ટેનન્ટ અને સને ૧૭૮૮માં તે મિસ્ટલ વહાણનો પહેલો લેફ્ટેનન્ટ થયો હતો. એ વહાણમાં તેણે વેસ્ટઇન્ડીઝ જઈને મેક્સિકોના અખાતમાં સાનચુઆનનો કિલ્લો લીધો હતો. તે કામમાં તે ધણો અમિત થયેલો હતો તેથી ને સંપ્રહણીના રાજથી પીડાતો તેથી પાછો ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો.

સને ૧૭૮૧માં કપ્તાન નેલ્સન ઉત્તર તરફ ગયો ને ૧૭૮૨માં તેણે રાજ વિવિયમ ચોથાની ભેટ લીધી. તે ૧૭૮૭માં પરણ્યો ને ૧૭૯૩ મુઘી ઇંગ્લાંડમાંજ રહ્યો. એ વર્ષમાં તે એમચેનન નામે વહાણ ઉપર હતો ને તેણે ટુલો, આસ્ટિઆ ને કાલ્લી એ ત્રણ ઠેકાણે લડીને માન મેળવ્યું. કાલ્લીના ઘેરામાં તેની એક આંખ ગઈ હતી. ૧૭૯૬માં તે કર્માડર થયો ને પોર્ટો-ફેરાલે અહીં ગયો. સને ૧૭૯૭માં કેપ સેંટ વિનસેન્ટથી દૂર લડાઈ જાણે તેથી તેને રીઅર એડમિરલનો ચોક્કા ને નાઈટ આર્ ધી બાયનો ખિતાબ મળ્યો. મેની ૨૮ મીએ સર હોરેશિયો નેલ્સને પોતાનો વાવટો ચેસ્યુસ વહાણ ઉપર ઉડાવ્યો ને સાંટાક્રુઝ ઉપર હુમલો કર્યો. એ પ્રસંગે તેની જમણી કાણીમાં ગોળી વાગેથી તેનો તે હાથ કાપી નાખવો પડ્યો. પછી તે ઘર આવ્યો ને આકરીના બદલામાં તેને ચેન્નાન મળ્યું.

૧૭૯૮માં તે થોડાંક વહાણ લઈને ટુલો અંદરે ગયો. ત્યાં તોફાન લાગેથી તે ફ્રેંચની સામે થઈ શક્યો નહિ, પણ તેણે અયુક્તના ઉપસારગમાં ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કર્યો. એ નાઇલનદીની કુતેલમાં પાર્લીમેંટ તેને નાઇલનો અને બર્નહામ થાપેના બેરન (અમીર) બનાવ્યો. સિસિલિમાં તેણે કેટલુંક લડાઈમાં તેથી ત્યાંના રાજ્યએ તેને બંદોડા ડયુક એ ખિતાબ આપ્યો, ને ત્રીસ હજાર રૂપીઆની જગીર આપી.

બૃમધ્ય સમુદ્રના કાફલાની સરદારી લોડ કીધેને મળ્યા પછી નેલ્સન ઇંગ્લાંડ આવ્યો, પણ પછી ઉત્તર સમુદ્રમાં ગયો ને ૧૮૦૨ની ૩૦મી માએ તેણે સાઉન્ડનો રસ્તો ખુલ્લો કીધો. પછી કોપનહેગનની લડાઈમાં તેણે પરાક્રમ દેખાડી કુતેલ મેળવી. પછી તેને કાઉન્ટની પદવી મળી. ૧૮૦૫ના આક્ટોબરની ૨૧મી તારીખે તેણે ફ્રેંચ તથા સ્પેનનાં વહાણોને આવતાં કેપ ટ્રેફેલગર આગળ અટકાવ્યાં. એ પ્રસંગે તેણે પોતાનાં વહાણના વાવટા ચઢાવી પોતાના કાફલાનાં સઘળાં વહાણના લશ્કરને ખબર આપી ઉરકેર્યું હતું કે "ઇંગ્લાંડ આશા રાખે છે કે દરેક જણ

પોતાની ફરજ બજાવશે.” તેણે ૧૩૬ તોપના વિકટરી નામના વહાણને આગળ કાઢી લડાઈ મચાવી હતી, પણ તેમાં એક ગ્રેનાડો તેના બરડાના હાટકામાં આરપાર બચેથી તે પડ્યો હતો તોપણ તે હુકમ આપ્યા કરતો ને પોતાના માણસોને ઉશ્કેર્યો કરતો હતો. પછી તરત તે મરણ પામ્યો હતો.

નેક્સનમાં હરકઈ વાત તરત સમજી જવાની શક્તિ હતી. તે ડરાવતા નિશ્ચય રહેતો ને ધીરા પરાક્રમથી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. તે ફતેહની ઉશ્કેરાયેલી હાલતમાં પણ દયા કરવી બૂલતો નહિ. તેનો એક મોટો ઉદ્દેશ હતો કે દેરાઈ કંચાણ કરવું ને તેનો એક મોટો લોભ હતો કે દેરા તેની મહેનતનો બદલો વાળે. ઇંગ્લાંડના લશ્કરી વહાણના સરદારોમાં નેક્સન જેવો કોઈ ખીલે થયો નથી.

વેલિંગ્ટન—(આર્થર વેલરિસ) એ સને ૧૭૫૯ની ૧લી મેએ જન્મ્યો હતો. લશ્કરી કામ શીખવાની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી તે પ્રથમ ૧૭૮૭માં ૭૩મી રીજીમીન્ટમાં એનસાન દાખલ રહ્યો એક વર્ષની એફર તે ૭૬મીના લેફ્ટનેન્ટ થયા ને પછી ૪૧મી પાયદળ રીજીમીન્ટમાં ને પછી ૧૨મી બ્રિટિશ્વાર પલટનમાં ને પછી ૫૮મી રીજીમીન્ટમાં, પછી ૧૮મી બ્રિટિશ્વાર પલટનમાં અને ૧૭૯૩માં ૩૩મી રીજીમીન્ટનો લેફ્ટનેન્ટ કર્નલ થયો હતો. ૧૭૯૦માં તે પોતાનાં કુટુંબની તરફથી ડબ્લિનમાં રાજ સભામાં એક અધિકારી ગણાયો.

સને ૧૭૯૪ના વર્તમા તે પોતાની ૩૩મી રીજીમીન્ટ લઈને આયર્લેન્ડથી ડોલાંડ ગયો ને ત્યાં રચને ક્રમક કરી ફ્રેંચને હઠાવ્યા પણ ૧૭૯૫ના વન્યુઆરિમાં દુશ્મનના મારથી અંગ્રેજ લશ્કરને પાછા હડી ભાગવું પડ્યું હતું ને તેમાં સોલ્જરોએ બહુ દુઃખ વેઠ્યું હતું. તે પ્રસંગે રાજ્યની તરફથી પુરતો બદોબસ્ત ન હોવાથી ને સરદારે તીક્ષ્ણ યુદ્ધિના ન હોવાથી ને સત્તાધારીઓ જ્યારે ત્યારે બૂલ કર્યા કરતા હતા તેથી તે ધણે કંટાળી ગયો હતો. તેણે પોતાના મિત્રને લખ્યું હતું કે હું હવે લશ્કરમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી માટે બને તો રેવન્યુ કે તિલરી ખાતામાં મારે માટે વગ કરવી. તેના મિત્ર તબવીજ કરી હતી, પણ સત્તાધારીની તરફથી ના આવેથી વેલરિસને લશ્કરમાંજ રહેવું પડ્યું હતું.

પછી તે ૧૭૯૭ના ફેબ્રુઆરિમાં પોતાની રીજીમીન્ટ સાથે કલકત્તા આવ્યો. અહીં તેણે ધીડુ સુલતાનની ને સિંધીઆની લડાઈમાં પરાક્રમ બતાવી મોટું માન મેળવ્યું

ને મેજરજનરલની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ઇંગ્લાંડના રાજ્યએ તેને ‘નાઇટ આર્મ ધ બાય’નો ખિતાબ આપ્યો. ૧૮૦૫ની ૧૦મી માર્ચે તે ઇંગ્લાંડ ગયો. ૧૮૦૬માં તે આયર્લેન્ડના ડયુક આર્મ રિયમંડના હાથ નીચે ચીક સેક્રેટરિ થયા. થોડા મહીના પછી તેને પાયદળ લશ્કરની એક ટુકડી લઈને કોપનહેગનની સાથા લડવા જવું પડ્યું હતું.

સને ૧૮૦૮ની નવમી ઓગસ્ટે તે ચીફ હાનર લશ્કર સાથે પોર્ટુગાલના લિસ્બોન આગળ ઉતર્યો ને તેણે પોતાના ઉપરી સરદારના હુકમમાં રહી લડાઈઓ કરી ને ૨૧મી તારીખે ફ્રેંચને પાછા હઠાવ્યા. તેણે ઉપરી સરદારને કહ્યું કે દુશ્મનની પહોંચે ધસવામાં ફાયટો છે, પણ એ સલાહ ઉપરીએ માની નહોતી. વેલરિસ પાછો આવ્યો હતો.

સને ૧૮૦૯ની ૨૨મી એપ્રિલે તે પાછો લિસ્બોન આવ્યો ને તેણે નામાંકિત ફ્રેંચ સરદારોની સાથા મોટી મોટી લડાઈઓ કરી ફતેહ મેળવી ને કેટલાક ખતાબો મેળવ્યા. ૧૮૧૩ના મે મહીનાની આખરે ધણેએ દેશનાં એકઠા મળેલા બે ક્ષાત્ર કુમકી લશ્કરના સરદાર દાખલ તેણે ફ્રેંચની સાથા મારે લડાઈ મચાવી ફ્રેંચ રેવનમાંથી કાઢ્યા ને પિરિનીક પહાડ તરફ હટાવેલા અહીં પણ લડાઈઓ થઈ ને વેલિંગ્ટન ક્રાસની સરહદ ઉપર આવી રહ્યો. પણ તેટલામાં નેપોલિયન રાજનાયું આપી એલુમે ગયો એટલે લડાઈનો અંત આવ્યો. દેશદેશના લશ્કર છટાં પડ્યાં ને વેલિંગ્ટન, ક્રાસમાં રહીને પારિસ થઈ ઇંગ્લાંડ ગયો ને જ્યાં ચોક્કસ માન પામ્યો (૧૮૧૪ના વર્તમા) ઓગસ્ટમાં તે ઇંગ્લાંડની તરફથી વડીલ થઈ પારિસમાં જઈ રહ્યો અહીં તે પાંચ મહીના હતો. તેવામાં તે ત્રણ ઇંગ્લેન્ડને સાથે લઈને નેધર્લેન્ડની સરહદ બેઈ આવ્યો હતો ને ફરીથી ફ્રેંચ ને હઠાવણી કરે તો તેઓની સાથા લડવાને તેણે ચોટલુંની જગા પસંદ કરી હતી.

સને ૧૮૧૫ની વોર્ડર્જની નામીથી લડાઈમાં તેણે નેપોલિયનને ફરીથી મોટું ન દેખડાવે તેવા પુરેા હરાવ્યો ને મોટો જય કર્યો માન મેળવ્યું. સને ૧૮૨૨માં યુરોપના રાજ્યોએ રેવનના રાજ્યની કંઈ બાજગડ પતાવવાને પોતાપોતાના વડીલોને મોકલી વેરાનમાં સલા મેળવી હતી તેમાં ઇંગ્લાંડની તરફથી વલિંગ્ટન ગયો હતો. પછી તે રાજદરબારમાં મોટી પદવી પામી ધણાક કામમાં યુગાયા. પ્રસંગે રાણી તેની સલાહ લેતી. ૧૮૪૧માં તે ક્લ બ્રિટિશ

ફ્રાન્સે સૌથી વડો સરદાર થયો. સને ૧૮૫૨ની ૧૪મી ઓગસ્ટે તે મરણ પામ્યો.

આબેર વેલેન્સિય-ડ્યુક આવું વેલિયન એ પુરુષનામાં અસાધારણ બુદ્ધિ-વર્ક-ફર્મેન્ટિ એ નહોતાં પણ સ્થિતિ પ્રસંગના જ્ઞાનથી એ અભ્યાસથી તેની સમજસૂઝ બહુજ પાકી એ જખરી હતી; એટલી કે વેળાએ અસાધારણ બુદ્ધિને પણ પાછી બસાવતી. સ્પેનમાં ત્રણ લાખ ફ્રેંચ હતા એ એકઠાં મળેલાં લશ્કરમાં અંગ્રેજ માત્ર સાઠ હજાર હતા તેપણ સ્પેનની જગ્યાઓની હાથતથી તે સારી પેઠે વાકેફ હતો એ ફ્રેંચ સંકટમાં આવ્યે પડે તે તે આગળથી બચતો હતો; એ તેના ધાર્યા પ્રમાણેજ તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા એ બલરાવ્યા. તે પોતાનાં લશ્કરનાં માણસો ઉપર બહુ સખી રાખતો એ તેથી તેઓ તેને ચાહતા નહિ, તેપણ તેનાં કામ ઉપર તેઓના પુરો ભરસો હતો એ તેઓ કૃતેહની ઉમેદથી ઉત્કેષાઈ હતા.

તે એક વાતનો નિશ્ચય કર્યા પછી લગાર પણ ડગતો નહિ. તે આગ્રહથી ધાણું પાર પાડતો--પછી ગમે તેટલું સંકટ તેના માથા પર ઝૂમી રહ્યું હોય તેપણ મારે મારી ફરજ બળવણીજ ભેઈએ એ તેના મનનો સંકલ્પ હતો એ તેટલા માટે શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રમાણિકપણે કામ કરતો--પછી તેનું લશ્કર તેને કરેલો સરદાર કહે કે લોક તેને હરીલો કહે તેથી તેને જરાએ દરકાર નહોતી. પોતાનોજ કંઠો ખરો એ અમત તેનામાં બહુ હતો એ તેથી રણમાં તેણે વરા મેળવ્યા છે, પણ રાજદરબારી કામમાં તે કાંઈ સફર્યો નથી. એ કામને સાર તેનામાં જાણી પહોંચ નહોતી.

નેપોલિયન એ ફ્રાન્સિસ ટાપુના એન્ડ્રિયો નામે રાહેરમાં સને ૧૭૬૯ની ૧૫મી ઓગસ્ટે જન્મ્યો હતો. તે દસ વર્ષની ઉંમરે બિએનની લશ્કરી નિશાળમાં દાખલ થયો. અહીં થોડાંક વર્ષ શીખ્યા પછી તેણે પારિસ જઈ ત્યાંની ખાદશાહી લશ્કરી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો. તે પછેદેશો હતો તેથી ખીલ છાંસાઓ તેને ખીજવતા એ તે ગરીબ છતાં મગર હતા તેથી તે પોતે પણ અતડો એ આવડો રહેતો. સોળ વર્ષની ઉંમરે તેણે તોપખાનાની રીજીમીટમાં લેફ્ટનેનન્ટની સનદ મેળવી અને ૧૭૮૯માં તે કપ્તાનનો દરજ્જો ધરાવતો હતો, પણ કોઈ રીજીમીટના સંબંધમાં નહોતો. તે ફ્રાન્સિસમાં પેઓલીની સાથા લડવા ગયો, પણ એને અંગ્રેજની કુચક હતી તેથી તેને પાછા ફાંસ આવવાની જરૂર પડી. પછી તેને દુર્યાના ઘેરાને સાર તોપખાનાનો અમલદાર કરી મોકલ્યો. તેના

ઉપરીઓ તેના જે વિચારની સાથા હવા તેજ વિચાર પ્રમાણે તેણે કામ પાર પાડ્યું એ અંગ્રેજોને તે સહેર ખાલી કર્યું પડ્યું. પછી તેને ઇટાલિમાં બેન્ડિયનનો ઉપરી કરી મોકલ્યો એ ત્યાં તેણે કેટલાંક કામો કર્યા. તેને હોલાંડમાં તોપખાનાની દુકાં સોંપવામાં આવેલી, પણ તેની પહેલાં તેણે ફાંસમાં રાજસથાને કેપેલી પ્રબળા દ્રેવમાંથી ઉગારી હતી. એના પદલામાં તેને દેશની અંદર બવસ્થા રાખવા સાર હતા કરેલાં સૈન્યનો સરદાર બનાવવામાં આવ્યો હતો. એ સથા ઉપર ૧૭૯૧ના માર્ચની ૬મીએ તે બેસર્ફન નામે એક વિધવા સાથે પરણ્યો હતો. એ આના વચથી તેને ૨૬ વર્ષની ઉંમરે ઇટાલિના સૈન્યની સરદારી મળી. એક મહીનાની અંદર તેણે ૭ મોટી છત મેળવી, ઘણાક કિલ્લા સર કર્યા, પોંડમોંડેના ફળદ્રુપ ભાગ તોપખાના આપ્યો, રાત્રુના ૧૫૦૦૦ને ફેરી કીધા એ ૧૦૦૦ સંહાર્યા અથવા ધાયલ કર્યા; સાર્ડિનિયાના રાજ્યનાં વધારે થોડાં લશ્કરનો તારા કીધા, તેને કોલકશર કરવાની ફરજ પાડી, અને પોતાના લશ્કરને હોમ્બર્ડિયા જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. તેણે સામે તોપખાના મારે હતા હોદીના પૂલ ઉપર પોતાનું સૈન્ય દોડ્યું તેને તોપ ફાંડનારઓની પાસે જઈને તેમને જખમી કીધા. કીમોના એ માચ્ચુઆની કૃતેક કરીને હોમ્બર્ડિ પ્રમણું પુરે તણે કીધું. તેણે તાજે કરેલાં સંસ્થાનો પાસેથી બળુકં તાણું લીધું એ જખની નિશાનીમાં કેટલીક સરસ વસ્તુઓ પારિસ મોકલી. આરિટ્યાના રાજ્યને નેપોલિયનનાં લશ્કરથી બચણું લશ્કર મોકલી લડાઈ કરી પણ એ હાર્યું. વળી એક ખીલું મોકલ્યું તે પણ હાર્યું--એમ ૭ વખત આરિટ્યાનું લશ્કર હાર્યું એ નેપોલિયન હત્યો.

નેપોલિયન ઇટાલિયા ખૂતો હતો તેવામાં તેના એક શત્રુએ પારિસમાં પ્રભસતારાજ્ય મુખ વાળી રાખને બેસાડવાની વજવીજ ચલાવી હતી, પણ તે ઠરકટ બુલ્લું પડી આવ્યું હતું એ પ્રભસતારાજ્યના કારજારીઓનું પ્રબળ વખું હતું. એઓ નેપોલિયનની કીર્તિની અદેખાઈ કરતા એ એ તેઓના સ્વતંત્રતાના વથા સમાનતાના વિચારને પ્રબટ રીતે ઉત્તરી કાઢતો. તેપણ, ઇંગ્લાંડના ઉપર ચડાઈ કરવાને એ લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તેનો તેને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. પણ પછી ઇંગ્લેન્ડ ઉપર હલ્લો કરવાનું માંડી વાળી નેપોલિયને ઇંગ્લેન્ડ ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કીધો.

બેસન પોતાનાં વહાણના કાફલા સાથે ફ્રેંચનાં

ખંદરમાં હતો, પણ બારે તોફાન ચવાથી તેનાં વહાણ ધસડાઈ ગયાં હતા. એ સંધિનો લાભ લઈ નેપોલિયન ૨૫૦૦૦ હબર લશ્કર વહાણમાં ચઢાવી ઇજિપ્ત ગયા ને તેણે એલેક્ઝાન્ડ્રિયા લીધુ. પછી મામેલ્યુક લોકના લશ્કરને હરાવી ફેરા ને ખીલનું રાહર તાબે કર્યો, પણ તેટલામાં નેલ્સને આવી આજુકરના ઉપસાગરમાં ફ્રેચ વહાણોના કાફલા ઉપર હલ્લો કીધો ને મોટી કૃતેલ મેળવી. એથી નેપોલિયનને ફ્રાન્સ સાથે સંદેશ વહેવારનો માર્ગ ખેંચ થયો. તોપણ, તેણે સિરિયામાં ધસારો કર્યો ને નફામાં મોટી કતલ કીધી. એકર આગળ લડાઈ થઈ ત્યાંથી તેને પાંચું હઠતું પર્યું ને પછી તેણે પાછા ઇજિપ્તમાં આવી આજુકર આગળ તુર્ક લોકનું લશ્કર ઉત્પત્તિ હવું તેના ઉપર કૃતેલ મેળવી. પણ તેટલામાં તેને ફ્રાન્સથી સંદેશો આવ્યા ને તે નેલ્સનના વહાણની મોટી ચૂકવીને ફ્રાન્સ જઈ પહોંચ્યા.

ફ્રાન્સમાં રાજ્ય મામલાની ખટપટમાં તે ભરાયો ને પાંચસે જાણની જે રાજસભા હતી તેમાંના પુરુષોને તેણે ખેંચોનેટથી મારી નાખવાની ધારતી આપી કાઢી મૂક્યા. પછી તે પહેલો ફ્રાન્સલ એ પદ ધારણ કરી ફ્રેચ રાજ્યનો મુખી સત્તાધારી થયો. તરતજ પછી તેણે ઇંગ્લાંડ સાથે કાલકાર કરવાની બાબત ચલાવી, પણ ઇંગ્લાંડે માન્યું નહિ. નેપોલિયન લશ્કર ઉત્પત્તિ કરી તૈયારી કરવા માડી એ વાતની નજી આસ્ટિઆને થઈ કે તેણે ઇટાલિયાના ફ્રેચ સરદારો ઉપર હુમલો કરી. નેપોલિયન પોતાના લશ્કર સાથે આલ્પ્સ પર્વત આગળ્યો ને જાણે હથેલી વાદળામાંથી પડતો હોયની તેવી રીતે તે આસ્ટિઆના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો. મેરેંગો આગળ લડાઈ થઈ ને તેમાં આસ્ટિઅન લશ્કર પુરું હાર્યું નેપોલિયને પુરી કૃતેલ મેળવી.

એ જીત કરી તે પારિસ આવ્યો ને લોકે મોટી હલકથી તેના સત્કાર કર્યો, પણ એક પાસથી રાજવંશીઓ ને બીજી પાસથી પ્રજાસત્તાને ઇચ્છનારા તેના દુશ્મન થયા હતા નેપોલિયનનો ઘાટ ધરી નાખવાની પણ ગાંડવગે થઈ ચૂકી હતી, પણ તેમાંથી તે છટકી ગયા હતા એવામાં વળી જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજ લશ્કરે કૃતેલ મેળવવા માંડી ને નેપોલિયનને કાલકાર કરવાની ફરજ પડી પછી કાલકાર થયા પણ તે પ્રમાણે કોઈ વસ્તું નહિ મિલિસ લોકે કેટલાક ફ્રેચ સંસ્થાનો કીધા ને નેપોલિયન હેનાવર તાબે કીધુ. પછી તેને મારી નાખવાના કામમાં જે સામિલ હતા તેમાંના ૧૯ના તેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યા ને બીજાઓને કેદ અથવા દેશનિર્ગમ કીધા.

૧૮૦૪ના ડિસેમ્બરની રજાએ 'તેણે મોટા ઠાંણી ધર્મજીર પોપ પાસે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો' ને પછી ઇટાલિયાં જઈ ૧૮૦૫ના મેની ૨૫મીએ લેબર્ડે રાજ્યોનો પ્રાચીન લાજનો લોકનો મુગટ ધારણ કીધો. નેપોલિયને પોતાની સત્તા વધારી તેથી રશિયા સ્વીડન, આસ્ટિઆ ને ઇંગ્લાંડ એ ચાર રાજ્યોએ એકસંપ થઈ ફ્રાન્સનું ખળ તોડવાનો હલોગ આરંભ્યો. આસ્ટિઆએ લડાઈ શરૂ કરી, પણ નેપોલિયને ધસારો કીધો. નેપોલિયને રાજનગર વીએના લીધું ને તે ત્યાંના બાદશાહી મહેલમાં રહ્યો. આસ્ટિઆ તથા રશિયા એઓએ લડાઈ ભરી રાખી, પણ તેમાં આસ્ટિઆને સલાહ કરવાની ફરજ પડી ને નેપોલિયને પોતાના લશ્કરી સરદારોને તથા રાજકાર્યમારીઓને અમીરની પદવીઓ આપી. તેણે પોતાના ભાઈ લુઈને હોલાંડનો રાજ બનાવ્યો ને ગ્યુરાઈને પણ રાજ કીધો. પોતે હાઈનનાં સંસ્થાનોનો રક્ષક એવા ખિતાબ રાખ્યો કે એથી તે પશ્ચિમ જર્મનીનો રાજ મનાવા લાગ્યો.

રશિયાના રાજ્યે નેપોલિયનની સામા લડાઈ કીધી, પણ છતાં આગળ તે હાર્યો. પછી તેણે રશિયાની મદદથી બીજી લડાઈ કરી તેમાં પણ તે હાર્યો, રશિયાનો મહારાજ ગલરાયો ને એણે ફ્રેચના મહારાજ સાથે કાલકાર કીધો.

સધળા દુરમન રાજ્યોને તાબે કરી નેપોલિયને ઇંગ્લાંડનું માનખંડન કરવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે બહેરનામાં કર્યા કે કોઈ રાજ્યે ઇંગ્લાંડનાં કારખાનાં ને તેના સંસ્થાનો માલ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવો નહિ. તેણે સ્પેન ને પોર્ટુગલમાં પણ પોતાનું રાજ્ય કરવાનું દેરવ્યુ. તેના સરદાર બ્લેન્ટે સ્પેનમાં ફરી વળી બિસ્ચોન લીધું ને ત્યાંનું રાજકુટુંબ અંગ્રેજ વહાણમાં બેસી ક્ષતિલ જવું રહ્યું. નેપોલિયને પોતાના ભાઈ જોસેફને સ્પેનનું રાજ્ય આપ્યું, પણ પંચવાડથી અંગ્રેજ લશ્કરે ફ્રાન્સના લશ્કરને સ્પેનમાંથી કાઢ્યું. પછી નેપોલિયન પોતે ત્યાં 'લશ્કર' લઈ ગયો, પણ તેવામાં તેને આસ્ટિઆ સાથે લડાઈ કરવા જવા સાર પાણું પારિસ ચાલવું પડ્યું. ધણી નેપોલિયને આસ્ટિઆનો લડાઈમાં હાર્યા. જોસેફનેને છાકર ન થયેથી નેપોલિયને તેને તલાક આપી બેસ્ટિઆના રાજની દીકરી મરાયા હુઈસા સાથે લીંમધુ મથી લેવું કીધા. નેટલામાં વળી તેને 'પોતાના' ભાઈ લુઈને હોલાંડની ગાદી ઉપરથી હટાડી 'લેલવાની' જેવું પડી ને તેણે હોલાંડનું રાજ્ય ફ્રાન્સ સાથે જોડી નાખ્યું.

સને ૧૮૧૧માં મરાયા લુઈસને દીકરા અવતર્યો ને એને નેપોલિયને શેખનો રાજ કરી ચાખ્યો. પછી તેણે પોતાના રાજ્યને સ્વતંત્ર કરવાનું ધાર્યું.

સને ૧૮૧૨માં નેપોલિયન રશિયા ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળ્યો. કેટલીક લડાઈઓ કરી રશિયાનોને પાછો હટાવ્યો. એઓ મોસ્કો સહેર બાળી નાખીને ઈશ્વર ગયા. નેપોલિયને મોસ્કો લીધું, પણ ખોરાક ન મળવાથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો. પાછા આવતાં તેણે લશ્કર બરફથી ને દુસ્મનોનાં લશ્કરથી બહુ બહુ હેરાન થયું ને નાશ પામ્યું, તોપણ નેપોલિયને પારિસ જઈ નવું લશ્કર ઉઠું કીધું.

પણ તેટલે પ્રશિયા ફ્રાન્સની સત્તામાં ન રહેતાં સામે થયું; આસ્ટિઆનો રાજ પણ જમાઈનો પક્ષ મૂકી ઇંગ્લાંડ રશિયાને મળ્યો. લીપ્ઝિક આગળ લડાઈ થઈ તેમાં નેપોલિયનની હાર થઈ. તેના લશ્કરને જર્મનિમાંથી હાંકી મેલવામાં આવ્યું; ડચ લોકે પોતાના આગ્રહ રાજને ગાદીએ બેસાડ્યો; અને વેલિંગ્ટન ફ્રાન્સના ઉપર હુમલો કરવાને ટમટમી રહ્યો. ૧૮૧૪ની બન્યુઆરની ૧લી તારીખે એકસંખી રાજ્યોએ હુઈન એળીઝને પારિસ તરફ આવવા માંડ્યું નેપોલિયન આરેપાસથી ઘેરાઈ ગયો. તેણે લડાઈ કીધી પણ તેમાં તેણે ફાંચું નહિ. એકસંખી રાજ્યોનું લશ્કર પારિસમાં આવ્યું ને ફ્રેંચલોકે નેપોલિયનને રાજગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એલ્યે જઈ રહેવાનું કેરોયું ને લઈ અદારમાને ફ્રાન્સની ગાદીએ બેસાડ્યો.

નેપોલિયન એલ્યે જઈ રહ્યો પણ ત્યાં તેને ગોઠ્યું નહિ. તે લાગ જોઈ ત્યાંથી નાઠો ને ફ્રાન્સમાં આવ્યો. અહીં લશ્કરે તેને કબુલ કર્યો ને અદારમે લઈ નાઠો. સને ૧૮૧૫ના માર્ચની ૨૦મીએ નેપોલિયન પાછો ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

પ્રશિયન તથા અંગ્રેજ લોકે લડાઈની તૈયારી કરી ને નેપોલિયન સામા જઈ બે ત્રણ લડાઈ જીતી પણ તેટલે વેલિંગ્ટને પોતાનું લશ્કર વોટરૂ આગળ આવ્યું. તા. ૧૮મી જૂને ભારે લડાઈ થઈ તેમાં નેપોલિયન પુરેપુરા હાર્યો. તેનાં ૭૫૦૦૦ લશ્કરમાંથી અરધું પણ સલામત ફ્રાન્સ પહોંચ્યું નહિ.

નેપોલિયન હાર્યો માટે તેના ઉપરથી લોકની પ્રીત ભી ગમેલી ને તેઓએ તેને રાજ્ય ઉપરથી હાથ બાંધવાનું કહ્યું. કંઈ ઇલાજ રહ્યો નથી એમ જોઈ તેણે રાજગાદી ઉપરથી હાથ બાંધ્યો. પછી તેણે અમેરિકા જઈ રહેવું ધાર્યું. પણ સંધિ મળી આવે તો ઝડપી લઈ એવી આશાએ તે ઘોડીકે મુદત બગી પારિસમાં રહ્યો.

પણ તેટલામાં તો અંગ્રેજ વહાણોએ તેને પકડવાને સંધાં બેદરે ઘેરી લીધાં. તે અમેરિકા જવાને માટે બેલરજો નામે વહાણના કપ્તાનના ઉપર બરોસો રાખીને તે ઉપર ચઢ્યો પણ પછી તેને કેદી ગણવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજ રાજમંત્રીઓએ ને એક સંખી રાજ્યોએ કેરોયું કે યુરોપની સ્વસ્થતાના બાંધ કરનારને જીવે ત્યાંલગી કેદ રાખવો, પણ તેને તેની યોગ્યતાપ્રમાણે સમજા મુખભોગ આપવા. પછી તેને સેંટ હેલીના નામે ટાપુમાં રાખ્યો હતો. સને ૧૮૨૧ના મે મહીનાની પાંચમી તારીખે તે ત્યાં મરણ પામ્યો.

સાધારણ સ્થિતિના પુરુષનો છોકરો પોતાનું વતન છોડી ઉઘમને અર્થે પારિસ ગયો, ત્યાં જઈ લશ્કરી નિરાળમાં લપ્થ્યો, પછી લશ્કરી નોકરીમાં રહ્યો ને હોશિયાર કહેવાયો એ બહુવામાં કંઈ નવલક્ષિરોષ નથી, પણ તેણે પોતાની છવીસ વર્ષની ઉંમરે છટાકિ ખાતેનાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એક મહીનામાં પોતાનાં થોડાં લશ્કરથી ઘણાં મોટાં કેળવણીનાં ને અનુભવી સરદારોના ઉપરીપણવાળા લશ્કરને ઉપરાઉપરી હરાવ્યાં—અસાધારણ મોટી છત મેળવી એ બહુવાથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ. તે ઇજિપ્ત તામિ કરી ફ્રાન્સમાં આવ્યો ને ત્યાં રાજકલસંબંધી રાજસભામાં નિપુણતા બતાવી અનેક ખટખટ કરી સામે થનારા પ્રબંધસભા-રાજ્યના કારભારીઓની સભાને વિસર્જન કરી, ફ્રાન્સના રાજ્યનો વડો સનાધારી થયો—ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે અને પાંચ વર્ષ પછી તે ફ્રાન્સના બહુ મોટાં રાજ્યનો મહારાજ થયો એ તેણે મોટું અસાધારણ ને અદ્ભુત પુરુષાર્થ છે એમ કોણ નહિ કહે? તેણે નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે યુરોપનાં એકસંખી થયેલાં શત રાજ્યોની સામા લડાઈઓ કીધી ને તેઓને હંફાવ્યાં, કેલોકે રાજ્યને ફ્રાન્સ સાથે જોડ્યાં, પોતાના મોટાં રાજ્યની વહેંચણી કરી પારિસને જીતેલાં રાજ્યની સમૃદ્ધિથી રાજગાર્યું, ફ્રેંચ લોકને માટે કાયદાનો સંગ્રહ તૈયાર કરાવ્યો એ તેની રાજરૂપે કારકીર્દી છે. બારેક મહીના પદબ્રજ રહ્યા પછી તે પાછો ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો. તે પોતાનું રાજ્ય સ્થાયી રહે ને મરણ પછી તેના વારસને મળે એવી ગોઠવણ કરતો હતો ને શત રાજ્યો સાથે કલકાર કરી સમાધાની આણવાની તબવીજ કરતો હતો તેવામાં એકસંખી રાજ્યોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધી. નેપોલિયન લડ્યો, હાર્યો, ને નાઠો, પણ કેદી થયો ને પાંચ

વર્ષ ૧૦ મહીના ૨૦ હજારા એકાંતવાસે રહી પોતાની ઉમરના પર મે વર્ષે મુએ.

લશ્કરી સરદાર હાખલ તે, સિંદર, પિદેસ, હેનિ-બાલ, સિપિઓ, સીડર એ સધળા કરતા વિશેષ યુદ્ધિ-માન ને કીર્તિમાન છે. તે સાઠ લડાઈ લડયો-ધંધાડ, પ્રશિયા, રશિયા, આસ્ટિઆ, તુર્કસ્તાન એટલે યુરોપનાં મહાબળીયાં ને એકસંધી રાજયો સામા તે જ્ય પામ્યો. પ્રાચીનકાળમાં જેમ હાનિભાલે પોતાના લશ્કરને દુર્બલ આદ્ય પર્વતમાંથી ઇલાલિમાં ઉતાર્યું હતું તેમ નેપોલિયને પણ ઉતાર્યું હતું તેને મોસ્કોથી આવતા ઠાઠ બરફ ને રાત્રુના મારાથી મોટી હાનિ થઈ, તોપણ તે રાત્રુના રાજ્યમાંથી લડતો લડતો પાછો આવ્યો ને પછી થોડી યુદ્ધિમા ૩,૫૦,૦૦૦ લશ્કર નહું ઉભું કરી પાછો લડવા નીકળ્યો. તેણે તે કાળમાં ચાલતી યુદ્ધની રીતિથી જુદીજ રીતિ ચલાવી ને અસાધારણ યુદ્ધ-કુશળતા દેખાડી. તેણે પ્રબલસામ્રાજ્યને ઉધુ વાળી પોતાલને રાત્ર હલેવડાવી બળીયાં રાજયો સાથે કામ પાડી, ઇજિપ્ત તાણે કરી હિંદુસ્તાન આવવું ધારી પ્રપંચી રાજકાળમાં પણ કુશળતા દેખાડી છે.

સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠા, મોટી મોટી જીત ને મોટા મોટાં માનનું ઉત્તેજન એથી વરા થયેલા લશ્કરરૂપી સાધન, કાન્સનાં રાજયોની સ્થિતિ ને ફેંચ લોકની સ્વભાવવૃત્તિ એટલી પ્રસંગ, પોતાની તરફની અસાધારણ યુદ્ધિ ને તેજ પ્રમાણે વળી કર્મશક્તિ, એ સૌ તેનામાં સામઠાં મળ્યાં હતાં ને એથી તે મહાજય મેળવી શક્યો હતો.

જેમ જેમ તે ફાવતો તેમ તેમ તેનામા લોભ વધતો અને જેમ જેમ લોભ વધતો તેમ તેમ તે મોટા કામ કરી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. મહારાજ્ઞિ ને અતિ લોભ એ તેનામાં બહાર પડતાં દેખાયા. મહારાજ્ઞિએ તેને મહાપુરુષ કરી યાચ્યો અને અતિ લોભે તેને અતિ સ્વાર્થી કરીને નિદાબ્યો ને રાત્રુઓએ વિશેષ નિંદા. તત્કાળ સમજી જવું, તત્કાળ નિશ્ચય કરવો ને તત્કાળ કરવું એ રાજ્ઞિ તેનામાં હતી એવી કે ગોઠવણ ને કામ કરવામાં જરાએ ભૂલ ન કરતાં તે આખાદ ફતેહ મેળવતો. તેનામા ધૈર્ય કરતાં સાહસ બહાર પડવું હતું-સાહસથીજ જીત મેળવતો-તે લશ્કરને આવો મારી પાછળ એમ કહી તોપના મારા સામા ધસતો. તે પોતાના કામમાં ધણીજ કાબેલ ને સોનું લોહું વહાણુ માણસ સંબંધી સંધી વાતે વાકેફ્યાર હતો. તે પોતાના લશ્કરી સરદારોને પદવી આપી ઉત્તેજન

આપતો. તેણે સાધારણ સોલ્દારમાંના સત્તરને તેઓનાં પરાક્રમ જોઈ રાત્ર માર્શલ, ડયુક, જનરલ કરી યાચ્યા હતા. તે કહેતો કે યોગ્યતા કરતાં એક નિશ્ચય કરી વર્તવું તેજ ખરું હજીપણ છે ને પછી તે પોતાના ઉદ્યોગમાં તન મનબળથી એકદમ મંદી પડતો. તે મોટો આગ્રહી ને હલમી હતો હવે તેના દોષ વિષે-આસ્ટ-લિંટ્ઝની લડાઈમાં હારેલા રશિયન તથા આસ્ટિ-અન સોલ્દારો જેઓ પાણી બરફ થઈ ગયેલું એવા એક તળાવમાંથી જતા હતા તેઓને જોઈને નેપોલિયને પોતાનાં લશ્કરને હુકમ આપ્યો કે બરફના ઉપર ગોળાનો વરસાદ ચલાવો. એમ કરી રાત્રુના હજારો સોલ્દારો ફાળી મુગ્યા હતા. તેણે હરકતો મંડાડવાને કેટલેક પ્રસંગે હજારો કેદીને મારી નાખ્યા હતા ને એક પ્રસંગે પોતાના સોલ્દારોમાં મરદી ચાલી ત્યારે તેઓને ઝર દઈ મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો હતો. તેણે અર્થ સાધવાને નેરેસેફન સાથે લક્ષ કીધું ને અર્થ સાધવાને તેને છાડી મરાયા હુઈસા સાથે તે પરવ્યો. તે કહેતો કે પ્રેમ ને મૈત્રી જગતમા છેજ નહિ. જ્યાં સુધી મારી ચડતી છે ત્યાં સુધી સૌ મારાં છે એ હું નહું છડું. વળી તે કહેતો કે અર્થ ને લય એ બેથી માણસ ચંચળ થાય છે (પ્રજનિમાં આવે છે). એ સંધું નેતાં નેપોલિયન મોટો નલમ ને મોટો રાઠ હતો-તેનામાં દયા ને વિવેક એ નહોતાં.

એક સાધારણ માણસ યોગની અનુકૂળતાએ અર્ધ-વીર પુરુષ થયો, પછી રણવીરરૂપે યુદ્ધિ કર્મ થોજી અનેક વિશ્વ સંકટ કાપી મહાસમર્થ રાજ્યોને જીતી એક-ચક્રી થયો પણ જ્યારે ખીજવાએલા રાજ્યો એક સંધી થયા ને તેને પોતાની પ્રબલ ચંચળવૃત્તિની ને માત્ર જયવૃષ્ટિજ રાખનારી હતી ત્યારે નેપોલિયને હાથ પછી સેંટ હેલીનામાં પણ વારો કીધો. નેપોલિયનની શક્તિ ને તેનો લોભ, તેની જીત ને તેની હાર, તેની ચઢતી ને તેની પડતી એ સૌ લોકને રિસાણીય છે.

ધર્મપ્રવર્તક, તત્ત્વશોધક, શાસ્ત્રી, ઇ.૦.

ખુજ-શાક્યમુનિ ક્યારે જન્મ્યો તે નહયામાં નથી, પણ તેના મરણને વિષે કહેવાયે છે કે તે ઇ.સ. ૫૦૦ પછી અથવા ૪૦૦ વર્ષ ઉપર ગોરખપુરમાં કુશીના ગઠમાં થયું હતું તે કપિલવસ્તુ નગરના શુક્રોદન નામે રાજનો પુત્ર હતો. તેણે પ્રથમ તો સંસા-

રના ભોગવિલાસ કરી લીધા, પણ પછી વિરાગ ઉત્પન્ન થયેથી તેણે સાધુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના પિતાએ તેના વિચાર ઉપર અંકોશ રાખવા માંડ્યો, પણ એક રાત્રિએ તે એક સેવકને લઈને નગરપહાર ગયો ને ત્યાં તેણે સાધુનો વેશ લીધો ને તરવારવડે માથાના ફેરા મુંદી નાખ્યા. પછી તેણે ધણેક ઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો, બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો ને ધણાક લોકોએ તેનો બ્રાધ્વ સ્વીકાર્યો. રાગ તથા મૃત્યુનું કારણ જન્માંતર છે ને જન્માંતરનું કારણ અવિદ્યા માટે અવિદ્યા મટે તો પછી જરા, મૃત્યુ, સંકટ, દુઃખ નડેજ નહિ એવો તેનો બોધ હતો. કપિલ મુનિના સાંખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેણે પોતાના નવા સિદ્ધાંત ઉપબળ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણના વેદધર્મની ને તેઓના મહત્ત્વ—શ્રેષ્ઠપણાની વિરુદ્ધ બાધણ કરી સધળી ભતના પુરુષજીને એક સરખો બોધ આપતો ને તે આ હતો કે દેહ કંઈ કરી મનના વિકાર છતવાથી ને સત્કર્મ કરવાથી ધણાક જન્માંતર પછી નિર્માણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. તેનો ધર્મ તેની જ્ઞાતીમાં તો ઝાઝો ફેલાયો નહોતો, પણ જ્યારે ઇ. સ. ૫૦ ત્રીજા સદ્કામાં અશોક રાજાએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે આખા હિંદુસ્તાનમાં ને સિંધોત, તિબેટ, ચીનમાં સંધે ફેલાયો હતો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધના ધર્મને માનનારા લોક નથી, પણ સિંધોત, સિઆમ, આવા, પેગુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ, તાતાર, મંગોલિયા, સૈપ્પીરિયા એ મુલકના લોક તે ધર્મને માને છે ને દુનિયામાં એક અખળ માણસ છે એવો અડસટો નીકળ્યો છે તેમાં બુદ્ધ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ૩૫ કરોડની ગણાય છે. જેના ધર્મબોધે બ્રાહ્મણના આમ-હવાળા ધર્મને તોડ્યો ને એટલા બધા લોકનાં મન ઉપર સત્તા ચલાવી તે મૂળ પુરુષ પોતાના મહાવિજયવડે સદા સ્મરણીય છે.

જરથોશ્ત, એ યુમારે ઇ. સ. ૫૦ પર. ૦માં તહે-રાનની પાસે રહે શહેરમાં જન્મ્યા હતા. ઇરાનમાં માછ નામના ધર્મમતવાદીઓ જે લોકને અનેક પાખંડોનો બોધ આપતા તેઓએ રાજ્યમાં પણ મોટી સત્તા મેળવી હતી. જરથોશ્તે પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં પુરૂ જ્ઞાન મેળવીને લોક સાથે વાદ ચલાવ્યો અને મૂર્તિપૂજા તથા બહુ વગેરે વહેમોની સામે થઈ એક, નિરંજન ઈશ્વરનો ને સદાચારનો ઉપદેશ કીધો. તેને ધણાક શત્રુ થયા, પણ તે બોધ કરતો બંધ પડ્યો નહિ; તેણે બદ્ધમાં જઈ કેટલાએકને પોતાના મનના કીધા. ઇરાનના રાજા ગુસ્તાસ્પે મોટી સલાહથી સધળા

ધર્મમતવાદીઓને એકઠા કર્યા ને જરથોશ્તને પણ બોલાવ્યો. એણે તકરારમાં સૌને હરાવ્યા, પણ પછી કેટલાએકના બંધેરવાથી ગુસ્તાસ્પે તેને કેદ કીધો. એનું બન્યું કે તે રાજા કોઈ વાતે પીડિત થયો ને ધણા ઉપાય કીધા પણ તેને કસાર વળ્યો નહિ. જરથોશ્તે કહેવડાવ્યું કે તમે ને દેરાના લોક મારો ધર્મ કબુલ કરો તો હું તમને સારા કરું. ગુસ્તાસ્પે કબુલ કીધું ને જરથોશ્તે તેના મનનું સમાધાન કરી તેની પીડા મટાડી. એ રીતે જરથોશ્તે ચાલીસ વર્ષની વયે પોતાના દેશીઓને નવો ધર્મ આપ્યો. તે સિતોતેર વર્ષની વયે એક શત્રુ રાજાની તરવારના ધાથી મરણ પામ્યો હતો.

જીજ્ઞસા કાઈરિટ, એ બુડિયાના જડસેલેમ નજરની અક્ષિકોણમાં ૬ માઈલ ઉપર બેથલેહેમ ગામમાં રચમી ડિસેમ્બરે જન્મ્યા હતા. એની મા મેરી—મરિયમ કુમારીનો વિવાહ બેસેક સાથે થયો હતો, પણ તેટલામાં જીજ્ઞસનો જન્મ થયો તેથી બેસેક વંકાયો હતો, પણ પછી એણે તેની સાથે સંસાર માંડ્યો હતો ને જીજ્ઞસને હજેરી મોટા કીધા હતા. હેરોડ રાજાના ત્રાસથી બેસેક તથા મરિયમ જીજ્જસને લઈને ઇજિપ્ત જઈ રહ્યાં હતા. તે હેરોડના મરણ પછી પાયાં સ્વદેશમાં આવ્યાં હતાં. બેસેક સુતારનો ધંધો કરતો હતો; ને જીજ્જસ પણ તે કામમાં હાખલ થયો હતો, તોપણ તેનું મન સદા ધર્મસંબંધી વાતોમાં બહુ ગૂંથાયલું રહેતું. તેણે પોતાના દેશના વિદ્વાનો તથા ધર્મ વિષય બહુનારા પુરુષો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં ધણાંક વર્ષ ગાળ્યા. પછી ત્રીસમે વર્ષે તેણે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માડ્યો. શત્રુઓ સામા થયા તેમાં તેના ગામના લોકે તેના ઉપર બુલ્લમ ગુલરવાની આગેવાની કરી, તેઓના નગરમાથી ખસી જઈને તેણે કેપરનોઅમાં પોતાનું રહેવાનું શખ્યું ને અહીંથી તે આસપાસનાં શહેરોમાં જઈ લોકને ઉપદેશ કરતો ને શિષ્યોની સંખ્યા વધારતો, પણ પછી તેના શત્રુ વધ્યા ને તેઓનાં કારસ્તાનથી તેણે બહુ બહુ સહન કીધું. અંતે તેઓએ તેના ઉપર ખોટાં તહોમત મૂકી તેને અપરાધી કરાવ્યો ને તેના શિરચ્છેદ કરાવ્યો. (ઇ. સ. ૩૩).

કાઈરિટ અનેક દુઃખ વેદ્યાં—ક્રોધાત હોયું પણ ઈશ્વર ઉપરની આરથા ન હોયી ને સત્યને ન મૂક્યું. તે પાપને સદા નિર્ભયપણે ધિક્કારતો ને પાપીઓને માટે અંતઃકરણથી દયાલાલે ક્ષમા ઇચ્છતો. તે કેવળ નિર્બોધ,

ને પરાધી ને પરમાર્થી હોને. એ પુરુષે જે દેશમાં નવો ધર્મ અલાભ્યો તે દેશ વિદ્વા કે વેપાર કે રાજ્ય-સંબંધી સત્તા ધરાવનારો નહોતો. તે પોતે સંસારી જીવન સ્થિતિમાં નહોતો, તેમ તેના શિષ્યો વિદ્વાન નહોતા, પણ અજ્ઞ ને રૂંક માછીઓ હતા. એમ છતાં તે તેનો બાધેલો ધર્મ ચોરા સૈકામાં જગત-સિદ્ધિ શેખના બહોળા રાજ્યનો રાજમાન્ય ધર્મ થયો હતો અને આજકાલ દુનિયામાં તે ધર્મને માનનારા પચાસ કરોડ લોક હશે. એ જોતાં જીજ્ઞસના ધર્મનો અદ્વિત વિજય કીર્તિનીય છે.

શંકરાચાર્ય, એ મહાપુરુષ ૯૦ સંના ૮મા કે નવમા સૈકામાં હતો. ફરસ દેશમાં વૃષ પર્વતની પાસે પહોં નદીને તીરે કાલટિકા નામે ગામના શિવગુરુ નામના બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો. તેણે વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સંન્યસત દીક્ષા લઈ દેશાટન કરી અનેક ધર્મમતના પંડિતોને જીત્યા હતા અને રાજ્યોને તથા લોકોને વેદાંતજ્ઞાનનો બોધ આપ્યો હતો ને લોકમાં શિવપૂજનનો મહિમા વધાર્યો હતો. તેણે દારી કામો, જગતનાથમાં, બ્રહ્મદેહારમાં, કાશીમાં, શંકરીમાં ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઉપદેશનેમાટે મઠ યાત્રા હતા. જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ વેદધર્મથી હલકા જે અનેક ધર્મ ચલાવતા તેઓનું ખંડન કરી પોતાના સનાતન ધર્મ પાછો લોકમાં પ્રવર્તાવ્યો તેઓમા છેલ્લા ને સમર્થ શંકરાચાર્ય હતા. શંકરે દસ ઉપનિષદ ઉપર ભાષ્ય રચ્યાં છે ને ખીળ પણ કેટલાક નાના મોટા ગ્રંથ કર્યાં છે.

માર્ટિન લ્યૂથર, એ સેક્સનિમાં ઇસલેબનમાં સને ૧૪૮૩ની ૧૦મી નવેમ્બરે જન્મ્યો હતો. ૧૫૦૧-માં એરફર્ટની પાઠશાળામાં દાખલ થઈ તેણે ન્યાય તથા તત્ત્વશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કીધો. વીસ વર્ષની વયે તેણે માસ્ટરની પદવી મેળવી ને પછી માખાપની ઇચ્છા પ્રમાણે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો તેનો એક મિત્ર પવનના તોફાનમાં મરણ પામ્યો તે ઉપરથી તેને વિશેષ ઉત્પન્ન થયો ને તે ઓગસ્ટીનિયન સાધુઓના એક મઠમા જઈ રહ્યો. અહીં તે ધણેક વિદ્યાભ્યાસ કરી વિદ્વાનમાં ગણ્યો ને બાઈબલ-ધર્મપુસ્તક જેવું ત્યારથી તે તેનો અભ્યાસ ખંતથી કરવા લાગ્યો. પછી સેક્સનિના હલેકટર રેક્ટરે પોતાની સ્થાપેલી નવા પાઠશાળામાં તેને તત્ત્વજ્ઞાન તથા ઇશ્વરજ્ઞાન શીખવવાને પ્રોફેસર ઠેરવ્યો.

સને ૧૫૧૭મા શેમનો પોપ ધર્મગુરુ લીઓ દસમો એણે પોતાના ધર્મના લોકને પાપથી મુક્ત કરવાને

‘ક્ષમા પત્રિકાઓ’ વેચવા માંડી હતી. લ્યૂથર સામે થયો. તેણે તક્કારથી સાબીત કરી આપ્યું કે ધર્મગુરુને નાણું આપેથી પાપથી મુક્ત થવાનું નથી; પાપથી મુક્ત થવાને માટે બાઈબલમાં જે ઉપાયો કહ્યા છે તેજ ખરા છે. શારે ચર્ચા ચાલી ને લીઓએ તેને બહુ સપડાવ્યો, પણ તેણે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. સને ૧૫૨૧ના માર્ચમાં વર્મ શહેરમાં રાજસભા ભરાવાની હતી તેમાં તેને હાજર રહેવાનો હુકમ થયો. તેના મિત્રોએ ત્યાં જવાની ના કહી, પણ લ્યૂથરે તેઓને ઉત્તર વાળ્યો કે જ્યારે મને કાયદાને વચમાં રાખી બોલાવ્યો છે ત્યારે મારે ત્યા જવું જોઈએ, પછી ધરોના ઉપર નેટલાં નળીયાં છે તેટલા દુરમનો એકઠા થઈ મારા ઉપર ઉતરી પડશે તોપણ હું તેઓની દરકાર રાખનાર નથી. પછી તે સભામાં ગયો. કેટલાક રાજાઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. તે સભામાં કેટલાકનો વિચાર એવો હતો કે લ્યૂથર પોતાનો મત ન મૂકે તો તેને ગરદન મારવો. એટલું છતાં તેણે નિર્ભયપણે કહ્યું કે હું અપરાધી નથી, મારું મત સાચું છે તે હું હરગીસ મૂકવાનો નથી.

ચોડા દહાડા પછી તેને જર્મનિના મહારાજ ચાર્લ્સ પાખંડી ઠેરવી પતિતમાં ગણ્યો, ને પકડી આણવા સાડ માણસોને મોકલ્યા. સેક્સનિના હલેકટરે તેને પોતાના ક્ષિપ્રામાં રાખી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. જ્યારે તેના મતના લોક ઉપર સખ્તી કરવી સરકારે બંધ રાખી ત્યારે તે છતો પડ્યો. બાઈબલનું જર્મન ભાષામાં ભાષાંતર કરવા માંડ્યું હતું તે ૧૫૨૨મા પુરું કર્યું ને સૌ લોક હોસ ઉમંગથી તે વાંચવા લાગ્યા. સને ૧૫૨૪ સુધી તેણે શેમના ધર્મગુરુના મતની સામા અનેક વિષયનાં લખાણ કર્યા કીધા. શેમના ધર્મગુરુ કલેમેંટ સાંતમો એણે એક બંધા પુસ્તકને ઉલ્લા કરી નહોર સભામાં લ્યૂથરને તેણી તેને અપરાધી ઠેરવવાનો વિચાર કીધો, પણ એમાં તે ફાવ્યો નહિ. લ્યૂથર મઠમા રહેનારો સાધુ થયો હતો તોપણ પછવાડેથી તેણે લમ કર્યાં હતાં ને તેથી તેના મિત્રો પણ શત્રુ થયા હતા.

સને ૧૫૨૬માં સેક્સનિના હલેકટર મરણ પામ્યો. પણ તેથી કંઈ લ્યૂથરના મતને ધોક્કા લાગ્યો નહિ. સને ૧૫૨૯માં જર્મનિના કેટલાક સંસ્થાની રાજાઓએ એકઠા મળી પોપના ધર્મમતની સામા કેટલાક રદીયા મોકલ્યા ને તેઓ લ્યૂથરના મતને જરૂર માનનારા થયા. એ ઉપરથી તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ ક્રિશ્ચિયન કહેવાયા. સને ૧૫૪૬મા લ્યૂથર પોતાની ૬૩ વર્ષની વયે પોતાનાજ શહેરમાં મરણ પામ્યો.

ક્યુધરે સત્યને માટે પોતાનો મત ન મૂક્યો, શત્રુઓની સામા નિશ્ચયપણે રહી તેઓના વાદનું ખંડન ને પોતાના મતનું મંડન કીધું. પોતાના મતના પ્રસારને માટે અશક બન લીધો. કહેણી તેવી રહેણી રાખી અને એ સંકુ તેણે સમર્થ રાજ્યનું ને ધર્મશુરનું ને જનમતનું બચ છતાં કીધું એ તેના સદ્ગુણના મોટાને શિખામણ લેવા જેવા જરા છે.

સોફોદીસ. એ તત્ત્વજ્ઞાની તથા શાસ્ત્રી ૬૦ સં ૫૦ ૪૬૬માં એથેન્સની પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો. એનો આપ મૂર્તિ પુતળા બનાવનાર-કેતરનારો હતો, ને સોફોદીસ પણ તેજ ધંધા કરતો. ગરીબીને લીધે તેનાથી વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નહિ, તોપણ તે વિદ્વાનના સંભાષણ ને વાદવિવાદ ખંતથી સાંભળતો ને પોતાના જ્ઞાનના વધારો કરતો. ક્રીટસ નામના શ્રીમંતે તેની વિચક્ષણતા જોઈ તેના વિદ્યાભ્યાસને માટે થોડી ધણી અનુકૂળતા કરી આપી ને સોફોદીસે પોતાનો ધંધા છોડી દઈ એથેન્સના પંડિત-શાસ્ત્રીઓની સંગતિમાં રહી ધણું ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું.

પછી તેણે નગરના ઠામ ઠામ ઈશ્વર ધર્મનીતિ વિષય સંબંધી વાતો કરવા માંડી. કેટલાક ધૂર્ત પંડિતો લોકને આડું અવળું સમજાવતા તેઓની સામા તે ચતુરાઈથી એવા તો દાખલા આપતો કે તેઓ બોલતા બંધ થઈ જતા. તે લોકના સધળા વર્ગમાં ફરતો ને તેઓમાં હળીમળી જઈ વાતો કરતો ને વાતો કરવામાં તે ધર્મ અધર્મ, ન્યાય અન્યાય, પુણ્ય પાપ, ઉચ્ચ કર્મ નીચ કર્મ, કાયરપણું ને શૂરાપણું, રાજ્ય, પ્રભુ રાજ્ય, રાજકારભરી, ઇત્યાદિ વિષયની ચર્ચા કરતો.

એથેન્સના રાજ્યના ખારા પ્રમાણેતેણે લશ્કરમાં પણ ઠામ કીધું હતું ને ચોક્કા દાખલા મોટું માન મેળવ્યું હતું. પ્રથમ તે ૩૮ વર્ષની ઉંમરે ને બીજા વાર ૪૬ વર્ષની ઉંમરે લડાઈમાં ગયો હતો. એ લડાઈના પ્રસંગ ને ગ્રીસ એ એક તે સિવાય તે પોતાની જિંદગીમાં એથેન્સની બહાર ગયાજ નહોતો. તેણે પોતાનો જન્મારો ગરીબી-માજ કાઢ્યો હતો-તે પોતાને પેટ જેટલું મળતું તેમાં સંતોષી રહેતો; વળી તે સંસારી હતો; ને તેની સ્ત્રી તામસી ને વઢકણી હતી ને તેને બહુ દુઃખ દેતી એમ કહેવાય છે. સોફોદીસ સંકુ સહન કરતો, પણ કોઈ દેહાડો પોતાની સ્ત્રીનો દોષ કાઢતો નહિ; તે સ્ત્રીનું ઉપરાણું લઈ દીકરાને શિખામણ દેતો. કેટલેક વર્ષે તેજ સ્ત્રી પોતાના ધણી સાથે પ્રેમ ઉમળકાથી વર્તતી થઈ હતી.

૬૦ સં ૫૦ ૪૦૬માં તે પાંચસે જનની રાજસભા-

માંનો એક હતો ને ૭ સરદારોને દેહાંત શિક્ષા કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પ્રસંગે તેણે લોકના દેવનો બચ ન રાખતાં દેહાંતશિક્ષા ન કરવાનું મત આપ્યું હતું. ૬૦ સં ૫૦ ૪૦૪માં જ્યારે એથેન્સમાં ૩૦ જણના કારભારથી રાજ્ય ચાલતું ત્યારે તેઓએ દેવથી એક જણને પકડી આણવાનો હુકમ કર્યો હતો તે પ્રસંગે પણ સોફોદીસ નિર્ભયપણે સામો થયો હતો. એ ત્રીસ કારભારીઓમાં કેટલાક સોફોદીસના કક્ષા દુરમન થયા હતા ને એઓએ તેના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે સોફોદીસ નગરના છોકરાઓને ઘનીતિના જોધ કરી બગાડે છે ને રાજ્યમાં મનાતા દેવતાઓને નિંદી નવા દેવતાઓને પૂજવાનું કહે છે. સોફોદીસે પોતાની તરફથી જે કહેવાનું હતું તે સંકુ નિર્ભયપણે કહ્યું. પછી મત લેવાયાં તેમાં તેને શિક્ષા ન કરવા વિષે રજૂ મત આવ્યો ને કરવા વિષે ૨૮૧ આવ્યો. તેના શિષ્યો ફેરન ને પ્લેટો એઓએ મોટા દંડ ભરવા કમુલ કર્યો, પણ દ્રેપી લોકે ને લાંબાઆ ઇન્સાફદારોએ તે માન્યું નહિ ને સોફોદીસને દેહાંત શિક્ષા કરી. તેણે મોટા ધૈર્યથી કસવ સાંભળ્યો ને પછી દરબારમાંથી બહારી વેળા તે બોલ્યો કે અસત્ય ન્યાયથી મને શિક્ષા કરવામાં આવે છ તો તેમાં માફે કંઈજ અપમાન નથી, શિક્ષા કેરવનારને લજવાવાનું છે; કેમકે હું સારી પેટે બન્યું છઉં કે કોઈને મારાથી નુંકસાન થયું નથી, મારા જોષથી કોઈ બગડ્યું નથી, પણ જેઓ મારી સાથે વાતો કરતા તે સૌને મેં નાણું અથવા બક્ષીસ લીધા વિના મારી રાક્ષિ પ્રમાણે વધારે ડાહ્યા ને સારા કર્યા છે-ભૂતકાળે સાક્ષી આપી છે ને ભવિષ્યકાળે આપશેજ. પછી તે હસતે-મોઢે ચાલતો થયો ને મિત્રો જે દીક્ષગીર લય હતા તેમનાં મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે મહીનો એક, કેદખાનામાં રહી ઝેરનો ખાલો પીધો. (૬૦ સં ૫૦ ૩૬૬માં).

સોફોદીસ કેવળ સાધુ પુરુષ હતો. તેણે પોતાની જિંદગી પોતાના દેશીઓને અધર્મ અન્યાયમાંથી કઢવાને ઠામ ઠામ ઉપદેશ કરવામાં શુભરી. "તેને સૌ કાલે જ્ઞાની કહેતા, પણ તે કહેતા કે હું કંઈજ નજીવતો મથી. તમે તમારાં મનને-અંતાઃકર્ણને પૂછી માનવું હોય તે માનવું ને વિચાર કર્યા વિના કોઈનું મનાવેલું માનશે નહિ." એવા પુરુષને અણ રાતું ને એવા પુરુષને પણ કસોત ! પણ શત્રુના વૃદ્ધમાં પણ ખરા સાધુએ પોતાની જાતિ છોડી મહિ ને એમોતે મરવું પણ કમુલ કયું એ તેનો યરા છે ને એથીજ

તેનો સદ્ગુણ સર્વકાળના દોહમાં વખણાઈને દર્શાવે
મનાય છે.

ખેટો, એ ગ્રીક પોતાના ગુરુ સોક્રેટીસના મરણ
પછી દેશાટન કીધું અને ભૂમિતિ તથા ખગોળવિદ્યાનો
અભ્યાસ કર્યો ને પિથોગોરાસ તત્ત્વશાસ્ત્રીના
સિદ્ધાંત જાણી લીધા. તેણે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો
વિચાર લીધો હતો, પણ તે વળા એશિયામાં લડાઈએ
માલતી તેથી માંડી વાળ્યું હતું. જ્યારે તેણે સિસિલિના
રાજની આગળ સદ્ગુણ તથા સદ્કર્મ વિષે બાપણ
કર્યું ત્યારે તે રાજ્યએ કોઈ બરાઈ તેને દેશમાંથી
જતા રહેવાને કહ્યું. જે વહાણમાં તે બેઠો હતો
તેના ઈંગ્લેન્ડને રાજ્યએ કહેલ કે હું તેને મારી નાખ
અથવા ગુલામ દાખલ વેચજે, પણ ઈંગ્લેન્ડે તેને મારી
તો ન નાખ્યો પણ ગુલામ દાખલ વેચ્યો. ત્યાંથી
એક વિકાને નાણું આપી તેનો છુટકારો કરાવ્યો
હતો. પછી તેણે એથેન્સમાં આવી શેરીક જગા
વેચાતી લઈ શાળા કાઢી ને ત્યાંજ તે મરતા લગી
રહ્યો. તે ૬૦ સં ૫૦ ૪૨૮માં એથેન્સમાં (કેટલાક
કહે છે તેની ખંડોસના એજના એ ટાપુમાં)
જન્મ્યો હતો ને સોક્રેટીસ ૪૦૦માં મુખ્ય ત્યાર પછી
તેણે ૧૨ વર્ષ દેશાટન કર્યું હતું ને પછી ૪૦ વર્ષ
એથેન્સમાં રહી પોતાની ૮૧ વર્ષની વયે તે મરણ
પામ્યો હતો. તેણે ધર્મનીતિ, રાજ્યશોધ, ઇત્યાદિ
વિષયસંબંધી સમર્થ પુસ્તકો લખ્યાં છે ને ગણ લાખમાં
લખ્યા છે તોપણ તેની શૈલી કવિતારૂપ છે.

હિંદુસ્તાનમાં વેદની સત્તા માન્ય રાખી વ્યાસે
વેદાન્તશાસ્ત્ર ને ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર રચી તત્ત્વશોધનમાં
સિદ્ધાંત દેખાવ્યા છે અને ગ્રીસમાં ખેટોએ વસ્તુજનાવાના
અવલોકન ઉપરથી સંબંધીભાવને વિવિધ કરી
સામાન્ય માનસિક મૂર્તિઓ, ખડુવ્યાસ પ્રમિત
વચનો અને સર્વમાન્ય નિયમો એવાનું શોધન કરી
સિદ્ધાંત જણાવ્યા છે.

તે કહે છે કે નિત્ય ને સ્વયંભૂ તે શું છે? ને નિત્ય હોય
તે સદાકાળ તેવું ને તેવુંજ હોયું જોઈએ; સંસારમાં
જોઈએ છેએ તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય એમ થયાંજ
કરે છે; ને ઉત્પત્તિને તો કારણ જોઈએ; માટે જેનાં
રૂપાન્તર થયા કરે છે તેને પોતાનું ખરૂં અસ્તિત્વ નથી.
કોઈ અનાદિ સિદ્ધકારણ—સર્વ વસ્તુનો કર્તા પિતા
જે સૌનું સાકર કરનાર, સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન છે
તેનાથીજ જગત ઉત્પન્ન થયું જોઈએ. એ અનાદ્યંત
પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નયુનો ધારી આ

જગત બનાવ્યું છે ને આત્મા વિના કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ
સુંદર નથી એમ વિચારી તેણે જગતને સજીવ કર્યું
છે—તેના સજીવ જડ અવયવોને ઈશ્વરી ચૈતન્યથી સતેજ
કર્યાં છે. આત્મા દેહથી જુદો છે, અમર છે ને ઈશ્વર
પોતાનું જે ચૈતન્ય સકળ જડમાં વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું
છે તેનો અંશ છે એમ તે સમજતો. તે કહેતો કે
માણસનામાં ત્રણ આત્મા છે—એક અમર જે શરીર
પડયા પછી પણ રહે છે તે, ને બીજો માનસિક એટલે
મનશક્તિઓ જે પશુઓમાં પણ ઘોડી ઘણી હોય છે
તે, અને ત્રીજો મૃત્યુપાત્ર જે ઉદ્દભિજ ને પશુપક્ષ્યાદિમાં
પણ હોય છે. નીતિવિષયમાં તે પોતાના ગુરુ સોક્રેટીસની
પેઠે પરિમિત ને શુદ્ધ આચરણ રાખવું, ન્યાયથી
વર્તવું ને રાજ્યના કાયદાને તાબે રહેવું એવા ઉપદેશ
આપતો. તેણે સ્ત્રી વિષયમાં છોટલ થયેલા પોતાના
દેશીઓને સુધારવાને માટે સૌંદર્ય ને પ્રેમ વિષે
વિચારો જણાવ્યા છે—તે કહે છે કે ખૂબસૂરતી ચહેરામાં
નથી પણ તે (ખૂબસૂરતી) આપણા સુંદર આત્માનું
સામા ચહેરામાં પ્રતિબિંબ છે; સદ્ગુણ વૃત્તિથી તેને
સંભાળી રાખવું જોઈએ ને જેઓ તેનાજ ધ્યાનમાં
રહેવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના પ્રિય વિષયને
દોષ રહિત કરી ગુણથી પરિપૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવામાં
આનંદ માનવો જોઈએ કે જેથી સદાકાળ નીમે
તેવો સ્નહ બંધાય. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પરમાણુ રાજ્યને
માનતો.

જેમ સિકંદર ને સીઝર રણવિજયી મહાપુરુષો હતા
તેમ તત્ત્વશાસ્ત્ર વિષયમાં ખેટો ને એરિસ્ટોટલ એ બે
મોટા આચાર્ય મનાયા છે.

એરિસ્ટોટલ એ મેસીડોનની સરહદ ઉપરના
સ્ટાબિરસ નામે ગામમાં ૬૦ સં ૫૦ ૩૮૩માં
જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ મેસીડોનના રાજાના વૈદ્યા-
માનો એક હતો. એરિસ્ટોટલ સત્તર વર્ષની વયે
ખેટોની એકેડેમી-શાળામાં દાખલ થયો. ખેટો
તેને “શાળાની બુદ્ધિ” કહેતો. તેણે વીસ વર્ષ
અભ્યાસ કરી ૩૪૭માં ખેટો મુખ્ય પછી એથેન્સ
છોડ્યું પછી તે પોતાના ગુરુભાઈ ને મિસિયાના
બે નગરોના રાજ થયો હતો તેની પાસે જઈ રહ્યો.
પણ જ્યારે તે રાજ્યને ધરાની સરદારોએ પકડી ફારસી
દીધો ત્યારે એરિસ્ટોટલ ત્યાંથી નાસી લિરિઓસના
ટાપુમાં મિટિકીનીમાં જઈ રહ્યો. અહીં તેની સ્ત્રી એક
બાળક છોડી મૂકીને મરણ પામી. ૩૪૨માં તે
મેસીડોનના રાજાના તેડાવવા ઉપરથી સિકંદરના
અભ્યાસનું ઉપરીપણું રાખવાને ત્યાં ગયો. તે સાત

વર્ષ મેસસિનમાં રહો ને જ્યારે ૩૩૫માં સિકંદર ગાદીએ બેઠો ત્યારે પાછો એથેન્સમાં આવી રહ્યો. અહીં તેણે શાળા કાઢીને પછી તેર વર્ષ લગી બાપણો આપ્યાં. તે દર રોજ સવારે ને પાછલે પહોરે બાપણો આપતો-સવારે માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપર અને પાછલે પહોરે અલંકાર-શાસ્ત્ર, રાજનીતિ ને ખીલ પરચુરણ વિષય ઉપર; એ તેર વર્ષમાં તેણે ધણાંએક પુસ્તકો લખ્યાં. સિકંદરે તેને માટે દેશદેશની નવીન વસ્તુઓનો ને પશુ-પક્ષાદિ પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો ને એ સહા યતાવડે એરિસ્ટોટલે પ્રાણીઓનો સ્વર્ગ ઇતિહાસ લખ્યો છે. સિકંદરના મરણ પછી એથેન્સના લોકને તેને વિષે શક ઉત્પન્ન થયો કે તે મેસસિનના રાજ્યનો પક્ષકાર છે, પણ એ તો હાલત મૂકું સહેલું નહોતું તેથી તેઓએ તેના ઉપર ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કર્યાં તો હાલત મૂકું પણ તે બાબતની સરકારમાં તપાસ ચાલવાની હતી તેટલામાં ૩૨૨ના આરંભમાં તે એથેન્સ છોડી યુપીઆમાં કાલસિસ છે ત્યાં જઈ રહ્યો-ને તેજ વર્ષમાં તે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

જેમ હિડુસ્થાનમાં કપિલે સામ્યશાસ્ત્ર ને કણ્ઠે પર-માણુશાસ્ત્ર રચી સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે તેમ ગ્રીસમાં એરિસ્ટોટલે પોતાના બતાવ્યા છે, ને વળી ન્યાયશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, અલંકારશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, રાજનીતિ ઇત્યાદિમાં તેણે પોતાની સાક્ષીય શુદ્ધિનો મોટો ને ટોટો પ્રકાશ કર્યો છે. તેનું ન્યાયશાસ્ત્ર તો હાલના પંડિતોને પણ માન્ય છે.

એરિસ્ટોટલે કહે છે કે કેટલીક મનની ભૂતિઓ વિષે પદાર્થવિષયના કોઈ પણ રીતના જ્ઞાનથી વિચાર અપાઈ શકે તેમ નથી પણ તેવી સામાન્ય ભૂતિઓ ઉપ-રથી પ્લેટોની પેઠે મૂળ કારણનો શોધ ન કરતાં વર્ગી-કરણથી મનની ભૂતિઓને અનુભવમાં આણવાનો શોધ કરે છે. તે સત્યના ત્રણ વર્ગ કરે છે. “અનુભવિત એટલે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરેલા; સામાન્ય એટલે શુદ્ધિ-થીજ સ્પષ્ટ જણાતા ને વિશેષ એટલે ઇદ્રિયજન્મ અનુ-ભવના. ઇદ્રિયજન્મ અનુભવ, અહીંનું, તહીંનું, આમ તેમ બતાવે છે પણ તે દરેક ટેકાણાનું ને સર્વકાળનું બતાવી શકું નથી; મૂળ તત્ત્વ-સત્ય એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. આપણે તે માનીએજ ઉઠે. વર્ગીકરણથી બહુ વ્યાપ્ત સામાન્ય હોય તે નક્કી કરી તે ધણાને લાગુ પડવાથી અનુભવિત સત્ય શોધાય છે.” પ્લેટોએ યુક્તિ-પ્રત્યુક્તિના વાદથી વિશેષ વિશેષનું ખંડન કરીને સા-માન્ય ને પછી એક ખીજ દેખાડાવું ને પછી પાછાં એક-

માંથી ધણાં દેખાડાવ્યાં. એરિસ્ટોટલે શુદ્ધ વાદવા-યથી, વિભાગથી ને વ્યાખ્યાથી એકને યાપી તેમાં ધણાં છે એવું અને ધણામાં એક છે એવું સિદ્ધ કર્યું. તેણે તર્કસૂત્ર બાંધવાની સાક્ષીય રીત આપીને વાદ વિદ્યાનો જ્ય દેખાડાવ્યો છે. ઈશ્વર એક છે કે ધણા છે એ વિષે લાંબો વાદ ચાલ્યો. પણ એરિસ્ટોટલે એક તર્ક સૂત્રમાં ઈશ્વર એક છે એમ સિદ્ધ કરે છે-તે કહે છે કે ઈશ્વર સ્વ-ચંબૂ છે એ નો સત્ય છે અને નો સ્વચંબૂ છે તે એકજ છે એ નો સત્ય છે તો ઈશ્વર એકજ છે એ પણ સત્ય છે.

હવે એના સિદ્ધાંત વિષે જમતને કોઈ આદિ કારણ છે ને તે જડ નહિ પણ ચૈતન્ય-જ્ઞાનરૂપ છે ને તે પોતા-નેજ ભણે છે-જમતના સંબંધમાં નથી એમ તે મા-નતો. આત્મા સરીરથી છુટો પણ મૂટો ને પડી શકે તેવો છે. આત્મા અમર છે પણ સ્મરણશક્તિ રહિત છે. ઉદારતા વિષે તે કહેતો કે તે તો હોય તેની વચારે દેખડાવવાની વૃત્તિ છે, યુદ્ધામો વિષે કહેતો કે તે સજીવ ઓળંગે છે. સ્ત્રીઓને તે યુદ્ધામ કરતાં ઘોડીકળ ઉચે દરજ્જો સમજતો. રસશાસ્ત્રમાં તેનો વિચાર ઉપલબ્ધિયા હતો-તે કહેતો કે કળા હુમરે તે કુંદરતની માત્ર નકલ છે. નીતિ પ્રકરણમાં પ્લેટોનું મત બેસ્સાઓને અંકોશ દા-બવા એવું હતું ને એરિસ્ટોટલનું મત આ કે તેઓને નિયમિત રાખવા-અતિ ઉપર ન જવું. રાજનીતિ વિષ-યમાં પ્લેટોના વિચાર ધણાજ ઉચા છે, પણ અનુભ-વમાં આવે તેવા ઘોડા છે ને એરિસ્ટોટલના ફેટલાક અનુભવમાં આવે તેવા છે ને ધણાક વાધા બંદેશ છે.

એરિસ્ટોટલે સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી ને ખગોળવેત્તા નહોતો પણ મોટો પદાર્થશાસ્ત્રી ને પદાર્થનો સાક્ષીય રીતે ઇતિહાસ લખનારો હતો. પ્લેટો રસિક હતો ને એરિસ્ટોટલે આર્થિક હતો. તે માનનો અતિ લોભી હતો ને તેથી તેણે થઈ અજેલા પંડિતોના મતને અધુરાં ને સ્વરૂપ બદલીને બતાવ્યાં છે ને પછી તેનાં ખંડન કર્યાં છે. મારા સરખા ખીલે કોઈ નહોતો ને નથી એવું તે અભિમાન રાખતો. તે અદેખો પણ હતો તોપણ, તેનું ચાંચસ્ય, તેનો શોધ, તેનો અથામ અભ્યાસ ને તેની સકળ વિષયમાં ભણુ એ તેની મહાપંડિતાર્થને કાંતિમાન ને કીર્તીનીય કરે છે.

ક્રાન્સિસ એકન, સને ૧૬૧૧ના બન્યુઆરિની ૨૨ મીએ લંડનમાં જન્મ્યો હતો, એનો બાપ નિકોલસ એકન રાણી એલિઝાબેથની સીધ-મહોર રાખનારો હતો. તેર વર્ષની ઉંમરે તેને કેંબ્રિજની ટ્રિનિટી કોલે-જમાં ભણવા મૂક્યો હતો. સોળ વર્ષની ઉંમરે તેને પેરિસ મોકલવામાં આવ્યો હતો ને ત્યાં તેણે રા-

છીના વકીલની સંજાળમાં રહીને રાજકીય કામમાં આહીતી મેળવી હતી. આપનું મરણ સાંકળી તે પછી ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો. એ વેળા તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી, તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરતાં સમગ્ર ન્યાયશાસ્ત્ર એઈ લીધું હતું. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે રાણીના વકીલ એ હજનામ એ આજળ કોઈને આપવામાં આવ્યું નહોતું તે ખાસ કર્યું. રાણીના મુખ્ય પ્રધાન ખેલે હતો. ને તે બેઠનનો સગો થતો; પણ એ તેના સામાવાળા એસેક્સની ભરૂનો હતો તેથી ખેલેએ બેઠનને સોલિસિટર જનરલની પદવી મળવા લીધી નહિ.

સ કમીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે ધર્મ વિષયમાં નિબંધોનું એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. સને ૧૬૦૩માં જેમ્સ રાજ્યએ તેને નામદારો ખિતાબ આપ્યો. પછી તેણે વિદ્યાનું વર્ણન એ નામનું પુસ્તક કઢવું. એ પુસ્તકમાં તે કાળે જે જે વિદ્યાઓ લખવા લખાવવામાં આવતી તે સૌનું શાસ્ત્રીય રીતે કથન કર્યું છે અને શાસ્ત્રવિદ્યાના જે વિષયનો સોધ નહોતો થયો તેનાં નામ આપેલાં છે. પછી તેણે આયર્લેન્ડની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી મહેનત લીધી, ઇંગ્લાંડ સ્કોટલેન્ડને જેડી નાખવાના વિચારને પ્રુવિ કરી અને ધર્મસંબંધી ખાતામાં સુધારો કરવાના કામમાં સકાયતા આપી. પછી તેને સોલિસિટર જનરલની ને પછી એટર્ની જનરલની પદવી મળી. સને ૧૬૧૬-૧૭માં તેની ૪૦ વર્ષની ઉંમરે બેઠન ઇંગ્લાંડનો બોર્ડ એક્સચેન્જ થયો-કાયદામાં પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર વકીલ, ન્યાયાધીશ, રાજકારભારી ને ધર્મોપદેશકોની બ્યવસ્થા રાખનારો એ ચાર પદવીનું તે કામ કરતો. સને ૧૬૨૮માં તે વેરલમનો બેરન થયો. પછી રાજ્યએ તેને એલીએનેરાનનું કામ સોંપી નાણાં મળે તેમ કીધું ને પછી તેને સેન્ટ આલ્બનનો બાર્ડ કોન્ટ કીધો.

એ પ્રમાણે ૬૦ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યાંસુધી બેઠને ઉત્તરોત્તર માન મેળવ્યું. પણ પછી ૧૬૨૦માં તેના ઉપર ન્યાયાધીશ થઈને લાય ખાધી એણે તોહમત આવ્યું. પ્રથમ તો બેઠને તોહમત મૂકનારાને ધિક્કારી કાઢયા, પણ બ્યારે તેઓની સંખ્યા વધી ત્યારે તે ગજારાયો. તેણે પોતાનો બચાવ કરવાની અમીરની સલાહ પાસે મુદત માગી એ દરમિયાનમાં તે રાજ્યને મળ્યો ને લાંચ નથી ખાધી તે સંબંધી તેણે સોગનો ખાધા, પણ રાજ્યએ તેને ઉત્તર પાળ્યો કે જે કહેવું હોય તે સલાને કહેવું. રાજ વચમાં પચ્ચા નહિ. અમીરના સલાએ કેરુચ કે બેઠન ચાલીસ હબ્બર પૌંડ દંડ આપે ને રાજની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી કેદમાં રહે; વળી તે, રા-

જ્યમા કોઈ પણ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહિ. બેઠને જે દહાડા કેદ બોગવી ને પછી રાજ્યએ તેને છાડયો ને દંડ માફ કરાવ્યો. પછી તેણે વિદ્યા વિષયમાં પોતાનો કામ ચલાવ્યો. ૧૬૨૫માં તેને પાર્લમેન્ટમાં બેસવાનું તેડું આવ્યું, પણ તે શરીર અશક્તિને લીધે ત્યાં જઈ શક્યો નહિ. એજ વર્ષમાં તેણે કેટલાંક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યાં ને સને ૧૬૨૬ના એપ્રિલની નવમી તારીખે ૬૬ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો.

ન્યાયાધીશ દાખલ તે લાંચીએ કરીને અપહીસિત પામ્યો છે ને રાજકારભારી દાખલ તે કાલો ને રાજ્ય ભક્ત હતો, ને તેની અમર કીર્તિ તો તેના તત્ત્વશીલન શાસ્ત્રમાં પુસ્તકો ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્રાચીનકાળના પંડિતો ખનાવોનાં અવલોકન કરતા, પણ તેઓ બુદ્ધિવિચારને બળે વિશેષ ઉપરથી એકદમ સામાન્ય ઉપર જઈ સિદ્ધાંત કરતા. બેઠને વિચાર આપ્યો કે અફેકા વિષયનું અવલોકન કરી તે માથી જેટલું સત્ય રોધાય તેટલુંજ સત્ય માનવું (વધારે નહિ), પછી એવાં એવાં સત્ય હોય તેમાંથી નહું એક સામાન્ય સત્ય રોધવું ને તેટલું વધારે માનવું એમ ક્યાં કરવું, પણ એકદમ છેલ્લી સિદ્ધાંત ન કરી દેવો. તે કહેતા કે જુના પુસ્તકો વારિવારે વાંચવાથી કંઈ નહું જાણવામાં આવનાર નથી, તમારે પોતે પ્રયોગ કરી જોઈ ખાતરી કરી લેવી જઈએ. એમ કરી વસ્તુ ખરેખરી કેવી છે તે જણવામાં આવશે ને મનુષ્ય જાતનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધતું જશે. બેઠનની પહેલાંના વિદ્વાનો પદાર્થશાસ્ત્રમાં ઉપલક્ષ જાણતા; ખોટા ખોટા વિચાર કરતા ને જેઓ નહું કહેતા, તેઓને હસી કાઢતા તથા તેઓના ઉપર જીલ્લમ ગુભરતા, પણ બેઠને પુસ્તકો લખી વિદ્વાનોની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ બદલાવી ને પદાર્થવિજ્ઞાનના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી તેણે નવા સત્ય રોધવાનો નવો માર્ગ ખતાવ્યો ને વિદ્વાનોએ તે પ્રમાણે વર્તવા માંડયું. કોઈ ખગોળવિદ્યામાં, કોઈ રસાયનશાસ્ત્રમાં, કોઈ શરીરવિદ્યામાં, કોઈ યંત્રશાસ્ત્રમાં, કોઈ દેશ રોધવામાં એમ સૌ મંડી પડ્યા. ૬૦ સગના સત્તરમાં સદામાં જે મહાપુરુષે પોતપોતાના નવી પદ્ધતિના વિચાર આપી વિદ્યા વૃદ્ધિ કરી તેમા બેઠન પદાર્થવિજ્ઞાનનો ને ફ્રેચ રેકોર્ટ મનવિજ્ઞાનનો પ્રથમ ગુરુ મનાય છે; રેકોર્ટ સને ૧૫૬૬માં જન્મ્યો ને ૧૬૫૦માં મરણ પામ્યો હતો.

એલિલીઆ, એ ઇટાલિ દેશના પીસામાં સને ૧૫૬૪ની ૨૫મી ફેબ્રુઆરિએ જન્મ્યો હતો. "બોવીસ

વર્ષની વયે તે પીસાની પાઠશાળામાં વેદસ્થાપના પ્રાકૃત નિમાયો હતો. અહીં તેણે પ્રયોગો કરી દેખાડાંયું કે પડતી વસ્તુ ઉપર વજન-ભારની કંઈ અસર નથી. એ ઉપરથી જીના મતના (એસ્થિટાલના મતના) વિદ્વાનો સામા થયા ને તેને બે વર્ષ પછી નાક્કરી મૂકવી પડી. પછી તેણે ૧૫૬૨માં પેરૂઆમાં ગણિતશાસ્ત્રના પ્રાકૃતની જગા લીધી. અહીં તે બાપ્તિસ્ટા કરતો ને તે સાંભળવાને દેશાંતરથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા. તે શિસ્તના પ્રમાણે શાલિનમાં નહિ પણ દેશી ક્ષેત્રવિજ્ઞાન ભાષામાં ભાષણ આપતો તેથી પણ વિદ્વાનો તેની નિંદા કરતા થયા. પેરૂઆમાં અઢાર વર્ષ રહ્યો તેમાં તેણે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ધણીક શોધ કર્યાં. સને ૧૬૦૬માં તેણે સાંભળ્યું કે કોઈ વલંદાએ દુરબીન બનાવી છે તે ઉપરથી તેણે કેમ બની હશે તેના નિયમો વિષે વિચાર કીધો તે પછી વલંદાની દુરબીન કરતાં ધણી સારી દુરબીન બનાવી. તેણે દુરબીનથી આકાશમાં બેઈ સીને કહ્યું કે ચંદ્ર ખરબચડી સપાટીને પદાર્થ છે, સૂર્યમાં અહીં તહીં ડાઘ બેઠું છે, આકાશગંગા તે ગ્રીણા ગ્રીણા તારાઓનો સમુદાય છે, શુક્ર પણ ચંદ્રની જેઠે વજ્જિ ને ક્ષય પામે છે, શનિની બાજુએ પાંચો બેઠું કંઈ છે (પછવાડેથી તે કુડાણું કહ્યું છે) ને બુધસ્પતિની આસપાસ ચાર ઉપગ્રહો છે. સને ૧૬૧૧માં ટસ્કનના મોટા ડયુકે તેને પાછો પીસામાં તેડાવ્યો. અહીં તેણે એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું કે કોપર્નિકસે પૃથ્વી સર્વની આસપાસ ફરે છે એમ કહ્યું હતું તે મેં મારા બધું બધું પ્રકારના શોધથી નક્કી કર્યું છે. એ ઉપરથી પાદરીઓએ ને મીબ જીના મતના પંડિતોએ તેને ધર્મશત્રુ ગણ્યો. ૧૬૧૫માં તે બાબતની તપાસ ચાલી ને ગેલિલીઓને કબજાત આપવાની ફરજ પડી કે હવેથી નવાં મત પ્રગટ નહિ કરે. પછી થોડાં વર્ષ તેણે પોતાનું મત બહેરમાં ન ચર્ચાવ્યું, પણ તેણે ખગોળવિદ્યાના અભ્યાસ ચલાવ્યા કીધો. પણ પૃથ્વી ફરે છે એ વાતની તેની ખેટલી તો ખાતરી થઈ હતી ને તેથી તે લોકમાં જણાવવાને ખેટલો આતુર થયો હતો કે તેણે વાદી પ્રતિવાદી ને ન્યાય કરનાર એવા ત્રણ પુરુષોના સંબાધણું એક પુસ્તક રચ્યું. એ પુસ્તક તેણે ૬૩ વર્ષની વયે ૧૬૩૦માં રોમ બેઈને છપાવ્યું. આમ કરીને તે બહાર પડ્યું કે પોપે પાદરીઓ, સાધુઓ, ને એસ્થિટાલના મતના પંડિતોની એક સભા કરી. એ સભાએ તે પુસ્તકને ધર્મવિરુદ્ધ કરાવ્યું ને ગેલિલીઓને ૧૬૩૩માં રોમ જવું પડ્યું. અહીં તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. કેટલાક મહીના પછી ન્યાયાધીશોએ તેને બાલાવી ફરમાવ્યું કે

તું બાઈબલ ઉપર હાથમૂઠી બાલ કે “હું માત્રા પાપિષ્ટ ને ધિક્કારવાનું બલબરેલા વિચાર ને માખંડમતને છોડી દઈ છડું.” એ પ્રમાણે ગેલિલીઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ તરતજ તે કોષે બરાઈ પણ પછાડી બોલી બેઠો કે મને તેમ છે પણ પૃથ્વી તો ફરેજ છે. એ ઉપરથી તેને જન્મ કેદની સજા થઈ, પણ પછવાડેથી તેને ફોરેન્સની પાસે એક જગામાં મરતાં મુઠી રહેવાને ઠેરવ્યું હતું. અહીં તે કેટલાક વર્ષ રહ્યો ને તેણે પદાર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો કીધો. તેની એક આંખ તદન આંધળી થઈ હતી ને બીજી પણ નિરુપયોગી બેવી હતી, તેવામાં તેણે ચંદ્રનું ‘લાઈબ્રેશન’ શોધી કાઢ્યું. અંધાપો, બહેરાપણું, નહિ જાણ ને સાંધામાં ડુબ્યે એ સંધાથી તે ઘડપણમાં રિખાઈને ૪૮ વર્ષની વયે ૧૬૪૨ના નવન્યુઆરિની ૧લી તારીખે મરણ પામ્યો.

પૃથ્વી ફરે છે એ મતની પોતાની ખાતરી થઈ કે તેણે ઇચ્છ્યું કે તે લોકની ક્યારે ચાચ ને પછી તે સંબંધી હોંસ તથા ખંતમાં તેણે ડુબ્યે મેગળ્યું તોપણ તેણે પોતાનું મત સાચું છે એમ દુરમનોની બહેર સભામાં કહ્યું એ તેનું શિક્ષણીય વીરલાપણું છે. તે વિદ્વાન હતો ને તેણે શોધ કીધા ને લોકને જણાવ્યા એ તેનાં માન ગૌરવ ને પરાયણુજી છે.

ન્યૂટન, એ ઇંગ્લાંડના સિન્ડનગ્રામરમાં કોલેજટર્વર્થ નામની જગામાં સને ૧૬૪૨ની ૨૫મી ડિસેમ્બરે જન્મ્યો હતો. બાર વર્ષની વયે તે નિશાળે બેઠો. અહીં જ્યારે બીબ, ઓક્સ રમવા જતા ત્યારે તે લોકોની ધણીક તરેહની વસ્તુઓ બનાવવામાં કાળ માગતો. નિશાળેથી બેઠ્યા પછી તે પોતાના બાપના, ખેતીના પંધામાં પડવાનો હતો, પણ તેમ ન થયુંતે ઘેરની ચોકી રખવાને ને કામ કરનારાઓનું હપરીપણું કરવાને ખેતરમાં જતો, પણ ત્યાં તે કાસ તળે બેસીને પોતાનું વાંચ્યા કરતો; જ્યારે તે માલ-વેચવાને બજારમાં જતો ત્યારે તે પોતાના નોકરને તે કામ સોંપી પોતે બેઠામાં બરાઈ મણિત સિદ્ધાંતના દાખલા મણતો. દીકરાની તેવી વૃત્તિ બેઈને માએ ફરીથી તેને નિશાળે મૂક્યો. તે ૧૬૬૦ના બેબીની પાંચમીએ કેમ્બ્રિજની પાઠશાળામાં દાખલ થયો. ૧૬૬૫માં તેણે બાઈબલ ને ગુરુત્વાકર્ષણનો શોધ કીધો કે બેથી ખગોળવિદ્યામાં રજી થઈ. ૧૬૬૬માં તેણે શોધી નક્કી કર્યું કે પસ્થાણુ રૂપ વીખરાઈ બચ તેવાં કિસ્સો એકઠાં મળેથી ફોરની પેદા થાય છે; સફેદ ફોરનીનાં કિસ્સામાં આત રંગ છે. — ૧, નારંગી, પીળો, લીલો, શુરો, આસમાની,

ગળીનો ને નંદુડીઓ; એ શોધથી દષ્ટિવિહાનું બીજ રોપાયું. ૧૯૧૭માં તે પાઠશાળાનો ફેલો ને બે વર્ષ પછી ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર થયો. ૧૯૭૧માં રાયલ સોસાયટીનો ફેલો થયો. ૧૯૮૩માં તેણે 'પ્રિન્સિપિઆ' (પદાર્થવિજ્ઞાનનાં ગણિતસંબંધી મૂળતત્ત્વો) એ નામનું પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. ન્યૂટન શોધના જયથી મોટું માન મેળવ્યું, પણ કેટલાક વિદ્વાનો તેના દ્વેષી થયા. સને ૧૯૬૬માં તે ઈંગ્લેન્ડમાં અસ્ત થયો. ૧૭૦૫માં એન રાણીએ તેને નાઇટનો ખિતાબ આપ્યો. સને ૧૭૧૪માં તેને ને લીબનિઝ શાસ્ત્રીને એક શોધના માનને માટે વાદ ચાલ્યો. તે ૧૭૨૭ના માર્ચની ૧૮મીએ ૮૪ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

જે પુરુષે નવા ને અગત્યના ને કીમતી શોધ કર્યા અને જગતને નવું નવું જ્ઞાન આપ્યું તે મહાપુરુષ કહેવા નમ્ર હશે. તે કહેતા કે સૌ મને ધંડિત કહે છે, પણ હું બહુ બાળક છાકરાની જેમ દરીઆના કિનારા પર કંકરા ઉપકેતો હોઉં તેવા હઉં ને સત્યના સમુદ્રનો શોધ કરવા તો હજી બાકી રહ્યો છે. જ્યારે તેની ગેરહાજરીમાં તેના કુતરાએ ટબલ ઉપરની સળગતી માણસની હાથ વાળી ને તેના કીમતી લખાણના કાગળ બળી ગયા ત્યારે તેણે તેને કહ્યું રે હાથમંડ ! હાથમંડ ! (કુતરાનું નામ) હું નથી બચતો કે તે શી ખરાબી કીધી છે !

જેમ્સ વોટ, એ સને ૧૭૩૬ના ન્યુઆર્લિની ૧૬મીએ સ્કોટલેન્ડના ઓનોકમાં જન્મ્યો હતો. તેના બાપ વહાણને બેઈટા સામાનનો ધંધો કરતો. નિરાળમાં થોડુંક શીખ્યા પછી બધાર વર્ષની ઉંમરે વોટ લેડન ગયો ને ત્યાં ગણિતયંત્ર ધટનારા એક જણને ત્યા કામ શીખવા રહ્યો. વર્ષ પછી તે પાછો સ્કોટલેન્ડ ગયો, ને ત્યાં બ્લાસગો શહેરમાં ગણિતયંત્ર ધડવાનો ધંધો કરવા માંડ્યો, પણ તે ધંધાવાળા બીજા જે હતા તેઓ સામા થયેથી તેનું ઝાડું ચાલ્યું નહિ. તોપણ પછી સને ૧૭૫૭માં તેને ત્યાંની પાઠશાળાને માટે યંત્રો ધડવાનું કામ મળ્યું એ સંબંધથી તેને કેટલાક વિદ્વાનો સાથે સમાગમ થયો. ૪ વર્ષ પછી તેણે 'જનરલ ઇજનેર' એ નામે નહેર, બંદર, પૂલ ને તેવાં બીજાં કામોના નકશા તથા એસ્ટિમેટ કરી આપવાનો ધંધો કરવા શરૂ કીધો. એ સધળા વખતમાં તેનું મન વરાળયંત્રમાં સુધારો કરવાની યુક્તિઓ મોતવામાં વિશેષ રહેલું. પ્રયોગ કરવાને તેની પોતાની પાસે નાણું નહોતું ને તે કામને માટે નાણું આપે તેવા કોઈ મિત્ર નહોતો. અંતે એક જણે એ શ્રામ નફો લેવાની રાગને

નાણું આપ્યું ને વેટિ નવી યુક્તિનો યંત્ર બનાવ્યો ને સરકારથી સનદ મેળવી. થોડોક કાળ ગયો એટલે વળી તે સહાયવિનાનો થયો તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે સને ૧૭૭૫માં એક લાગીદાર રાખીને વરાળયંત્ર બનાવવાનો ધંધો કરવા માંડ્યો. વરાળયંત્રસંબંધી શોધ દેશને ધણો ઉપયોગી બહુ પાર્લિમેન્ટ સભાએ તેને આપેલી સનદની મુદત બીજાં પચીસ વર્ષનો વધારી. એ મુદતમાં વેટિ શરીર સાફ નહોતું રહેતું ને માથું દુખમાં કરતું તોપણ ખંતથી મહેનત લઈ લઈ ને નવા નવા સુધારા કરી વરાળયંત્રને ઘણાક ઉપયોગમાં આણ્યો. સને ૧૭૮૫માં તેને રાયલ સોસાયટીનો ફેલો કરવામાં આવ્યો; બ્લાસગોની પાઠશાળાએ તેને 'ડાક્ટર આર્થ બોઝ'નો ખિતાબ આપ્યો અને ૧૮૦૮માં તેને ફ્રેંચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટનો મેમ્બર કરવામાં આવ્યો હતો. વોટ, ચોર્ચાશી વર્ષની ઉંમરે ૧૮૧૬ના ઓગસ્ટની ૨૫મીએ મરણ પામ્યો.

વરાળયંત્રનો પ્રથમ શોધ વેટિ નથી કર્યો, પણ તેણે તેમાં જે મોટા સુધારો કર્યો છે ને તેને જે અનેક ઉપયોગમાં આણ્યો કર્યો છે તે બેટાં વરાળયંત્રનાં ખરેખર શોધનું માન વોટનેજ ધટે છે. વોટના સુધારેલા વરાળયંત્રે વેપાર હુન્નરમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખી મોટો જથ્થો મેળવ્યો છે અને લોકનાં સમૃદ્ધિ સુખમાં મોટો વધારો કર્યો છે. ૩ કાપડના સાંચા, આગમોટ, આગ-ચાલીના સાંચા, હાપવાના સાંચા, ને વરાળને થોગ ચાલતા બીજા સાંચા એ સૌમાં યંત્રશાસ્ત્રી વોટના શોધનો જથ્થો દીપી રહ્યો છે.

દેશશોધક

કેલેબ્રેન્સ, સને ૧૪૩૬માં હુનોવામાં ગરીબ માળાપને ઘરે જન્મ્યો હતો. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને નાણાનું સાધન નહોતું તોપણ તેણે પોતાના ખંતીલા અભ્યાસથી ગણિતમાં ને ભૂગોળવિદ્યામાં ને પેડ્યાની કાલેજમાં થોડો વાર રહી ખગોળવિદ્યામાં થોડું ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું. થોડે વર્ષની ઉંમરે તે એક વહાણમાં ખલાસી થયો ને પછી કેટલેક વર્ષે એક વહાણનો સરંચ થયો. યોત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે લિસ્બોન ગયો ને ત્યાં પોતાનો એક દેશી બહુ કેટલીક સફરો કરી હતી તેની છાકરી સાથે પરણ્યો. સસરાની પાસેથી સફરની હકીકતો ને નકશાઓ લઈ તે ઉપર કોઈબંધે વિચાર કીધો, તેમ પોર્ટુગીઝ લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે જે શોધ

ક્યાં હતા તે સંબંધી પૃથ્વણી માહિતી મેળવી. તે વખતના શોધક વહાણરીઓએ નદી કડું હતું કે એટલાંટિક મહાસાગરનો છેડો નથી અથવા બપાન, હિંદુસ્તાન અને એશિયાના કોઈ ભાગ એ તેની સીમા હશે. કોલમ્બસે પૃથ્વીની ગોળાકૃતિ ઉપર વિચાર કરી અટકળો કરી મનમાં નક્કી કર્યું કે એટલાંટિક સાગરમાં પશ્ચિમ તરફ વહાણ હંકાર્યાં કોઈ પણ ટાપુઓ હાથ લાગશે અથવા તે રસ્તે હિંદુસ્તાન વહેતું પહોંચાશે. કોલમ્બસ ગિની ને ફ્રેન્ચી ટાપુઓની સફર કરી વહાણ ખેડવાના કામમાં પાકે બળીતો થયો.

એટલાંટિક મહાસાગરની સીમા નક્કી કરવાની ખંતથી સાવનને માટે તેણે પોર્ટુગલના રાજાને અરજ કરી પણ એણે કંઈ લેખેનું નહિ. સને ૧૮૪૫માં કોલમ્બસ પોતાના ઇકરાને લઈને (તેની જો મરી ગઈ હતી) છેક જ ગરીબી હાલતમાં રહેન ગયો ને ત્યાં ધણી મહીના અથડાયા પછી એક મિત્રના ત્રણી તેણે રાજરાણીને પોતાના સાહસિક વિચાર જણાવ્યો. એઓએ કોલમ્બસનો વિચાર પાર પડે તેવો છે કે નહિ તે સંબંધી નક્કી કરવાને કેટલાક વિદ્વાનોને પૂછ્યું ન તેઓએ તેના વિચારને હસી કાઢ્યો ને કહ્યું કે તે ધર્મથી ઉલટો છે. રહેના ન કાળે ત્યાર તે કાન્સ ગયો ને અહીં પણ તેનું વળ્યું નહિ એનું બન્યું કે તેનો જીવો મિત્ર પિરેઝ તબીબ કરી રહેનની રાણીને મળ્યો ને તેણે કોલમ્બસનો મોટો વિચાર ને તે પાર પડેથી દેશને થવાનો લાભ ને રાજરાણીનું વધવાનું માન એ સંબંધી સ્થાસ્થિત જણાવ્યું. રાણીનું મન પીગળ્યું ને એણે આશ્રય આપવો કબુલ કર્યો.

પછી કોલમ્બસની અને રાજરાણીની વચ્ચે ૧૯૪૨ના એપ્રિલની ૧૭મીએ કોલકાર થયા. તેણે ત્રણ મહીનામાં વહાણ ને તેમાં શખવાનો ખોરાક તૈયાર કર્યો, પણ મોટી સફરને સારા ખલાસીઓ મેળવવાને તેને કેટલાક દહાડા ખોટી રહેતું પડ્યું. પછી ૩૭ ઓગસ્ટે સવારે કોલમ્બસે પ્રવાણ દીધું. ૧૧મી ઓક્ટોબરે તેઓએ એક ટાપુ જોયો ને તેનું 'સાન સેલ્વેડોર' એ નામ પાડ્યું ને પછી બીજા ટાપુઓ જોયા તેમાં એક હાલ જે 'ક્યુબા' કહેવાય છે તે હતો. ૫મી ડિસેમ્બરે 'સેંટ ઝામિગો' શોધ્યો; પછી સાથીઓની જીવંતી કોલમ્બસે આજળ ન વાતાં રહેન આવવાને વહાણ પાછા ફેરવ્યાં. ૧૪૯૩ની ચોથી માર્ચે તેણે વિસ્ત્રોત આજળ ને ૧૫મી માર્ચે રહેનના પેલોસ બંદરમાં આવી વહાણ નાગર્યો. પછી કોલમ્બસે નવી દુનિયાના માણસો ને ત્યાંની વસ્તુઓ

દરબારને ભેટ કરી મોટું લાભણ કર્યું. રાજરાણી બહુ પ્રસન્ન થયાં ને તેઓએ કોલમ્બસને મોટું માન આપ્યું; તેમ દેશમાં કામ કામ નવી દુનિયાના અદ્ભુત શોખની વાર્તા ચાલી રહી.

સને ૧૪૯૩ની ૨૫મી સપ્ટેમ્બરે તે બીજી વાર નવા શોધને નીકળ્યો ને કેટલીક જગા શોધી, પણ કેટલાક નારાજ થએલા ને અદેખા સાથીઓએ તેની ધણીક ગીળત કરેલી તેમાથી છટા થવાને ને થએલા તુકસાનનો બદલો મેળવવાને તે પાછો રહેન આવ્યો.

સને ૧૪૯૮ના એ મહીનામાં તે ત્રીજી વાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકામાં પારિઆના કિનારા પર ઉતર્યો. પછવાડેથી તેના દુસ્મનોએ દરબારમાં ખટપટ કરી કોલમ્બસની પાસેથી અધિકાર લઈ લેવાને એક અમલદાર મોકલ્યો. એણે કોલમ્બસનું તથા તેના ભાઈઓનું અપમાન કરી તેઓને બંધી બાંધી રહેન મોકલ્યા. એ વાતની ખબર પડી કે લોકમાં હોહો થઈ રહી ને રાજરાણીએ તેઓને બેઠીથી છૂટા કરી ધરતું માન આપ્યું. ૧૫૦૨માં તે ચોથી વાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક ભાગ તેણે જોયા, પણ વહાણી જીવો ખોવા થઈ ગયા હતા તેથી આજળ નવા શોધ તે કરી શક્યો નહિ. પછી તે પાછો રહેન આવ્યો. અહીં તેને આશ્રય આપનારી ઇસાબેલા રાણી મરણ પામી હતી તેથી ને ફર્ડિનાન્ડ રાજા અદેખો ને કૃતમ્ની હતો તેથી તે છેક જ ગરીબી હાલતમાં આવી પડ્યો. તે ૧૫૦૬ના મેની ૨૦મીએ મરણ પામ્યો.

છતોવાનો ખલાસી જેને લોક મૂર્ખ બાણી હસી કાઢતા ને વિદ્વાનો પાખંડી કહેતા તેણે ધણાંક વર્ષ ગરીબી હાલતમાં છતે ખંતી ઉઠોય કરતાં ને જ્યારે ત્યારે નિરાશ થતાં આખરે પણ એટલાંટિકની પેલી પાસ જમીન છે એમ જગતને દેખડાવ્યું-અમેરિકા ખંડનો શોધ કર્યો એ તેનો સ્તુતિપાત્ર જય છે. આશ્રય, સાહસ, ખીજવાએલા ખલાસી ને અદેખા સાથી એઓની સામા ધીરપશુ ને ધીરપણું એ તેના સદ્ગુણો છે; તેને પોતાના શ્રમનો બદલો ન મળ્યો ને તે ગરીબીમાં રિજાવો તોપણ તે ઉદાર મનથી ને સંતોષે મુખ્યા એ તેની વૃત્તિ શિક્ષણીય છે.

કાચકા બાંધનાર.

ઝોઝીઝ—બાંધનાર દેશમાં જઈ રહેલા ચાહુડીઓની સંખ્યા ધણી વધી અજોથી ત્યાંના ફેરા રાજાએ તે લોકનું

બળ ઘટાડવાને કુઠમ કરેલો કે ચાહુદ્યુને પેટે છોડરા અવતરે તેમને મારી નાખવા. મોઝીઝને એની માએ ત્રણ મહીના તો છૂપો રાખ્યો, પણ પછી વાત ચર્ચા-ચાથી તે પોતાના બાળકને નાહવા નદીને તીરે મૂકી ગઈ (૬૦ સં ૫૦ ૧૫૭૧મા). અહીં તે રાજપુત્રીને નજરે પડ્યો ને એણે તેને પોતાના પુત્રની પેટે ઉછેરી મોટા કીધો ને બહુલ્યો. એક ઇજિપ્તના વતની એક ચાહુદીને બહુ સતાવતો હતો તે ઉપરથી મોઝીઝ તેને મારી નાખી રાજના બચથી નાહો ને રાતા સમુદ્રની પાસે પરરામ્યમાં જઈ રહ્યો (૬૦ સં ૫૦ ૧૫૩૧). અહીં તે પોતાના સસરાના ઘેરાં બોકડાં ચારતો. ચાલીસ વર્ષ પછી તેણે પાછા ઇજિપ્ત જઈ રાજને કહ્યું કે મને ઈશ્વરની આજ્ઞા થઈ છે કે મારે સર્વ ચાહુદીઓને નહુડિયા લઈ જવા. મઠિ આપ અટકાવ ન કરતાં રાજ થઈ રાજ આપણો. રાજ્યે તે ન માન્યું ને ચાહુદીઓ ઉપર વધારે વધારે સખી ગુળરી. તોપણ, મોઝીઝના સમ-ભવ્યાથી ચાહુદીઓ નીકળ્યા-(૧૪૬૧મા). રાજ્યે પછ-નાડેથી લરકર મોકલ્યું, પણ તે ઈશ્વરી સનાથી નારા પામ્યું ને ચાહુદીઓ ચાલીસ વર્ષ જંગલજી બહરકતા બહરકતા અંતે નહુડિયામાં આવી વસ્યા. એ સઘળા વખત મોઝીઝ તેમની સાથે હતો ને અનેક અદ્ભુત ક્રમોથી ઈશ્વરી ચમત્કારથી તેઓના દુ:ખો ટાળી તેમનો વિશ્વાસ મેળવી ઈશ્વરનો માનીતો છે એમ માનતો હતો. નહુડિયા આળ્યા પછી મોઝીઝે લોકને અર્થે રાજ્ય રચ્યું અને પછી તે ૬૦ સં ૫૦ ૧૪૫૧મા મરણ પામ્યો.

મોઝીઝ મોટા સમર્થ વિદ્વાન હતો-જ્ઞાતાત્મક, કવિ અને રાજનીતિજ્ઞ હતો. જે કાળમાં ધર્મશાસ્ત્ર-કાયદા જેવું કંઈ નહોતું ને કોઈ બહુલું નહોતું તે કાળમાં જેમ મનુએ હિંદુઓને મારે ધર્મશાસ્ત્ર કહ્યું છે તેમ મોઝીઝે ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, શુદ્ધ રાજનીતિ એ પાંચ વિષયસંગ્રંથી કાયદા બા.ી આપ્યા છે. ગ્રીસમાં લાઇર્ગર્સ, સોલન એવાએ ને રોમમાં ન્યુમાએ કાયદા બા.પ્યા હતા, પણ તે આજ નથી, પણ મોઝીઝના કાયદા હજી આજ પણ છે એ તેનો જય છે. તેણે પોતાના દેશીઓને પરરામ્યની ગુલામગીરીમાંથી છોડાવ્યા અને તેમના હિતને અર્થે કાયદા કર્યા એ તેનો મોટો પરમાર્થ છે એમ કહ્યું નહિ કહે?

કવિ.

હોમર-એ ગ્રીક કવીન્દ્ર ૬૦ સં ૫૦ ૮૫૦ વર્ષ ઉપર હતો. તે એશિયામાં હાલ જે શહેર રમનાં એ

નામથી ઓળખાય છે ત્યાંનો હતો એમ મનાય છે. તે અનીરસ હતો. તેની માએ રમનાની નિશાળના મહેતાજ સાથે લગ્ન કર્યાં ને એણે હોમરને ઉછેરી બહુલ્યો. હોમર મોટા થયો તેટલે તેની મા તથા તેને પાળક બાપ બંને મરણ પામ્યાં ને તેણે નિશાળ બહુલ-વવાનું કામ ઉઠાવી લીધું. તેણે નગરના લોકની ને જહાસના વેપારીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી. પછી એક જહુની સલાહથી તેણે નિશાળ બહુલવવી છોડી દીધી ને દેશાટન કીધું. પ્રવાસમાં તે કામ કામના લોકને પોતાની કવિતા ગાઈ આનંદ પમાડી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો. દીઓસ નગરમાં તેણે કવિતાની નિશાળ કાઢી શ્રોકીક પુંજ કરીને તે પરજ્યો. તેને બે દીકરી થઈ તેમાં એક તો બાળકજી મરી અમેલી ને બીજી મોટી થઈ પરણી હતી. હોમર એક વાર તો એથેન્સ ગયો હતો, પણ બીજી વાર જતો હતો તેવામાં વહાણ આડું નીકળી ગયું ને ઈઓસ ટાપુના બંદરમાં નાગર્યું, અહીં તે માટો પડ્યો ને મરણ પામ્યો.

હોમરે ઇલિયડ ને ઓડીસી એ નામનાં બે કાવ્ય કર્યાં છે એ તેનો વિજય છે. ન્યારે કવિતા મનુષ્યનાં બાહ્યાંતરનું નિર્મળ ને સંતોજ પ્રતિબિમ્બ દર્શાવી રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને આનંદ પમાડે છે ત્યારે જે કવિતાનો વિષય મોટો-જેમાં ધણી ધણી વાતો ને ધણા ધણા માણસનાં ગુણકર્મો ખરેખરા પણ અસાધારણ તર્કશ-ક્ષિતી, અસાધારણ વાણીયો, અસાધારણ રસથી દર્શ-નીય કર્યા હોય તે કવિતા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવી જોઈએ, ને તે કવિતાનો કળાં કવિ પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવો જોઈએ. જે કવિતાથી એક દેશના ને એક કાળના નહિ પણ સર્વ દેશના ને સર્વ કાળના મનુષ્યો રસમાં આવે ને આનંદ માને તે કવિતાઓના કળાં વિરલાજ હોય છે. તે પોતાની મોઢક રાજિતી મનુષ્યનું મન હરી લઈ તેને આનંદ પમાડે છે ને અદરથી સુખોત્ત આપે છે. યોદ્ધાના, ધર્મપ્રવર્તકના ને તત્ત્વદર્શીના ને શાસ્ત્રીઓના જય વિજય છે તેમ કવિઓના પણ છે ને તે ત્રાસ સંહારથી મેળવેલા નહિ, કામળ ભક્તિભાવ અથવા શકશાન એનજી બોધથી મેળવેલા નહિ, પણ જેને જે ગમતો હોય તેને તે આનંદ આપી મેળવેલા હોય છે. હોમરે ઇલિયડ લખી યુદ્ધ ને યોદ્ધાઓને ચીતર્યા છે ને ઓડીસી લખી સંસ્કાર કુટુંબનાં દુ:ખસુખ ચીતર્યા છે. જગતનો આદિ કવીશ્વર વાલ્મીકિ ને શુદ્ધ વીરરસ કવિતા લખનારો વિજયી કવીન્દ્ર તે હોમર.

એ પ્રમાણે યોદ્ધાક મહાપુરુષોનાં જયસ્મરણ છે. મહાપુરુષનામાં મહારાજા આવશ્યક છે ને જે મહા-

પુરુષ લોકને અર્થે મહારાજા વડે મહત્કર્ષ કરે છે તે સર્વોત્તમ પુરુષ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ દેશમાં ભૂતિ-અંધન ને કુળઅંધન છે, જ્યાંસુધી લોક ધોતધોતાનાં નાનાં નાનાં મંડળમાં નાના નાના આન દને માટે મથન કરે છે. જ્યાં સુધી દેશના પુરુષો કોઈ પણ જ્ઞાતિના ને કોઈ

પણ કુળના છતે અંધનમાં ન રહી સ્વતંત્રપણે યથેચ્છ બંધો ને યથેચ્છ આનંદ એને ખાટે ઉભમ નહિ કરે તેવા ઉત્કર્ષ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી દેશમાં મહા-પુરુષો યનાર નથી ને મહાપુરુષો વિના દેશનો ઉત્કર્ષ યનાર નથી.

૨૩. મેવાડની હકીકત.

“રજપુતસ્થાન એ ખુસલમાનોએ માળવા ને ગુજરાત લીધાં તેની અગાઉ મોટા વિસ્તારવાળું હટ્ટ-હત્તરે સતલજ નદીની દક્ષિણનું રેતીનું રણ, દક્ષિણે વિંધ્યાચળ પર્વત, પૂર્વે યુંદેલખંડ અને પશ્ચિમે સિંધુ નદીના કાંઠાનો દેશ એવું તે ૩,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારવાળું હટ્ટ.” હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખનાર હેમિન્ગ્વેન કહે છે એની “હત્તરે મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી છે; દક્ષિણે ગુજરાત ને માળવા છે; પૂર્વે દિલ્હી ને આગ્રા અને પશ્ચિમે મુલતાન છે. લંબાઈ ૩૫૦ માઇલ ને પહોળાઈ ૨૦૦ મળીને ૭૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે.” “એમાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્ય આ છે-મેવાડ અથવા ઉદેપુરનું રાજ્ય, મારવાડ અથવા ભેધપુરનું રાજ્ય, વિકાનેર ને ફિરોઝપુર, કોટા તથા યુંદે, જેપુરનું રાજ્ય, જેસલમેરનું રાજ્ય અને રણ.”

મેવાડની ચતુઃસીમા આ પ્રમાણે:—“હત્તરે અજમેર, પૂર્વે કોટા યુંદે તથા થોડોક સિંધીઆનો મુલક, દક્ષિણમાં માળવા તથા ગુજરાત અને પશ્ચિમે શિંદોલી તથા ભેધપુરનું રાજ્ય. એનું ક્ષેત્રફળ ૭,૩૦૦ ચોરસ માઇલ અને એની જમીનની આમદાની ૧૨,૫૦,૦૦૦ની છે અને એમાં શેરડી, નંખાડ, અફીણ, ખાજરો, ગળી, ચોખા, જવ, ઇન્દાદિની ઉપજ છે. એમાં ગંધક અને લોહાની ખાણો છે. એની રાજધાની પ્રથમ ચિતોડ ને ને હાલ ઉદેપુર છે. ઉદેપુરથી બાવીસ માઇલ ઈશાન દિશા બનાસ નદીને ડાબે કિનારે શ્રીનાથબાવાનું મોટું તીર્થ છે.”

૧. રામના પુત્ર કવે લવકોટમાં (લાહોર) રાજ્ય સ્થાપ્યું ને તેના ૬૩મા વંશજ કનકસેન એણે સૈરા-પ્રમાં (સોરાઈ) આવી કોઈ પ્રમારકુળના રજપુત પાસેથી માદી છીનવી લઈને તે ઉપર પોતે બેઠા ને વડનગર વસાવી તેને પોતાની રાજધાની કરી-સંવત ૨૦૦ અથવા ૬૦ સં ૧૪૪માં કનકસેનથી ચોથી પહેલીએ વિજય-સેને સોરાઈમાં વિભૂપુર અથવા વરતગઢ (જ્યાં હાલ ધોળકા છે ત્યાં) વસાવ્યું અને એણેજ વલ્લભીપુર

(વળા-ભાવનગરની વાયવ્યદિશાએ ૧૮ માઇલ ઉપર) વસાવી વલ્લભી રાક સંવત ૩૭૫ અથવા ૬૦ સં ૩૧૬થી ચલાવ્યો હતો એમ પણ કહેવાઈ શકાય છે. એ વિજય-સેનથી ૭ મી પહેલીએ શિલાદિત્ય નામના રામના વખતમાં ચવનોએ (પાર્થિવન અથવા જૂન ભતના સિંધિયન હતો) વલ્લભીપુર લૂટ્યું ને રામને મારી રાજ્યનો અંત આવ્યો—૬૦ સં ૫૨૪માં,

૨. એ સમે ગર્ભવતી પુષ્પાવતી રાણી ને ચંદ્રાવતી નગરીના પ્રમાર રામની દીકરી હતી તે અંબાલવાનીની યાત્રા ગઈ હતી તેથી તે બચી. એને ઉપલી માદી બખર પહોંચેથી તે રોક કરી ઉઘે છવે માર્ગીઆના પહાડની અંદર છુપાઈ રહી અને અહીં તેણે પુત્ર પ્રસવ્યો. પછી બાળકને વડનગરની કોઈ ખાણાણીની કમળાવતીને ઉછેરવાનું સોંપ્યું ને કહ્યું કે એને ખાણાણીની વિલા બાણાવળે, પંજી પરણાવળે રજપુતાણીને; પછી પુષ્પાવતી પોતાના ભરથારને મળવાને સતી થઈ.

૩. એ કમળાવતીએ બાળકનું નામ ગોહા (ગુહા-જ--ગુફામાં જન્મેલો) રાખ્યું. ગોહા બાળપણમાંથીજ પોતાના કુળના ગુણ દેખાડવા લાગ્યો. એણે રજપુતના છેકરાઓ સાથે રમવા માંડ્યું, પક્ષીઓ મારવા માંડ્યાં અને જંગલી જનાવરોના શિકાર કરવા માંડ્યાં એવી દંતકથા છે.

૪. મોટપણે ગોહાએ ઈરના બીલો સાથે જંગલોમાં ભ્રમવા માંડ્યું ને તેમની સાથે તે ધણેજ હળી ગયો. એક વખત બીલોએ વાત કરતાં વિચાર કરી ઠેરનું કે આપણામાંથી એક જણને આપણે રાજ કરીએ ને પછી સૌએ ગોહાની સાસું ભેટું; એટલામાં એક બીલે પોતાની આગળી કાપી લોહીવરે ગોહાને કપાળે દીક્રો કીધો. એ બધું ને ને થયું તે તે જંગલના આગલા મુખી બીલે કમુલ રાખ્યું. એ રીતે સર્વવંશી શિલાદિત્યનો પુત્ર ઈરના બીલ રામની માદીએ બેઠા ને પછી એના વંશજો વેલોટ કહેવાવા લાગ્યા.

૫. આઠ પહેડી લખી ગોહાના વંશજ ઈંડર તથા તેના પહોડામાં રહ્યા; પણ પછી બીજા દેશને પરરાજ્ય પરવડ્યું નહિ તેથી તેઓએ આઠમી પહેડીનો નાગાદિત્ય રાજા સિંહાર કરવા જતા હતા તેને મારી નાખ્યો અને ઈંડરનું રાજ્ય પોતાના તાબામાં લીધું.

૬. કમળાવતીના વંશજ (ગોહાએ ઈંડરમા રાજ્ય કરવા માંડ્યું ત્યારથી) ઈંડરમાજ રહ્યા હતા તેમના એક જાણે નાગાદિત્યનો ત્રણ વર્ષનો દીકરો જેને સૌ બાપા બાપા કહીને બોલાવતા ને જે એ નામથીજ પહોડાંથી રાજાએ બોળાયા છે તેને ઈંડરમાંથીજ છુપી રીતે બાંદીરના કિલ્લામાં (અરેલની નેઝરે ૧ માઇલ ઉપર) લઈ જઈ એક ચંદુવેશી બીલને ત્યાં રાખ્યો હતો—ત્યાંથી પછી તેને પારાસરના રાનમાં લઈ જઈ રાખ્યો હતો. અહીં નાઈટ્રી (નાગદા ગામ જે ઉદે-પુરની ઉત્તરે ૧૦ માઇલ ઉપર છે તેની) આસપાસનાં એકાંત રાનમાં બાપાએ પોતાનું બાળપણ ગાળ્યું.

એ બાપા વિષે બહુ બહુ દંતકથા છે, પણ તેમની એક આ છે કે નાગદાના સોલંકી રાજની મેટી સાથે તે કુષ્ઠા પરવડ્યો હતો તેથી રાજને કોષ ચડ્યો હતો અને તેથી બાપાને પોતાના બે બાંહે સાથે નાસી જઈ પહોડામાં ભરાઈ રહેલું પડ્યું હતું. એ બે બાંહે એટલા તો વિશ્વાસુ અને વહાલા હતા કે જ્યારે તે ચિતોડનો રાજ થયો ત્યારે એમનો એક જેનું નામ બાલિયો હતું તેણે પોતાના બોહીએ બાપાને કપાળે દીકો કર્યો હતો.

એક વખત માએ કહેલું કે ચિતોડના રાજનો ઠં બાણેજીએ તે સાંભળીને ૧૫ વર્ષનો પણ ઉછળતા બોહીનો બાપો બરવાડનું સુસ્ત કામ કરેલું છોડી દઈ ખુલા-માંથી પોતાના સાથીઓને લઈ એકાંતમાં કાઢી પર્યો.

એ વખત ચિતોડમાં પરમાર કુળનો મોરી વંશનો રાજ રાજ્ય કરતો હતો તેણે બાપાને આદરસહકારથી પોતાના રાજ્યમાં પોતાના એક સામંત (સરદાર) દાખલ કરી ધાખ્યો.

બાપાનું માન વધી જવાથી અને રાજનો લક્ષ તે ઉપર હંદેશી જુના સરદારે ખોળવાઈ ગયા—એણે બન્યું કે કોઈ એક બહારનો રાત્રી સતાવવા લાગ્યો ને તે પ્રસંગને માટે તૈયારી કરવાને રાજાએ સરદારને કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે નથી આવતા—તમારા બાપાને લઈ જાઓ અને તેઓએ પોતાની જગીરે રાજને પાછી આપી દીધી.

* બાપાની મા પરમાર હતી ને ચિતોડનો મોરી રાજ પરમાર હતો—એટલાજ સંબંધે બાણેજી—પરે બાણેજી નહિ.

બાપો એકલો તૈયાર થયો અને સેન આમળ વાલ્યું—સરદારે જેઓ જગીર વિનાના થયા હતા તેઓ પણ સરમના માર્યા તેની સાથે ચાલ્યા. બાપાએ રાત્રીને હરાવી હાડી કાઢ્યો, પણ પછી તે પાછો ચિતોડ ન આવતાં પોતાના કુટુંબનું મૂળ વતન જે ગાજની નામે બોળખાતું ત્યાં ગયો અને અહીં કોઈ સીકીમ નામનો ચવન ભરાયો હતો તેને કહાડી મૂકી તેની ગાદીએ આવડા કુળના એક સરદારને બેસાડ્યો. એ બે પ્રસંગે મોરી રાજના સરદારે તેની સાથે હતા તે બાપાની સાથે સ્વરાજ્ય લખી તો આવ્યા, પણ ચિતોડમાં ન પેસતાં બીજી જગ્યાએ જઈ રહ્યા. મોરી રાજાએ પોતાના એક ભાઈને તથા ગુરુને તે સરદારને મનાવી ચાલવાને મોકલ્યા, પણ એઓએ ઉતર વાળ્યો કે અમે રાજનું લક્ષ ખાણું છે માટે બાર મહીના તો અમે સામા થનાર નથી બાપાની ભલી વર્તણૂક જઈ સરદારેએ તેને મોટેરી માન્યો ને તેની સેવામાં રહેવા માંડ્યું. બાપાને રાજ્ય મેળવવાનાં લોભ થયો ને તેની પણ શુદ્ધિ ફરી બાપો સરદારનો મદદથી મોરી રાજ કનેથી ચિતોડની ગાદી બીનવી લઈ પોતે રાજ થયો અને હિંદુસરજ, રાજગુરુ, ચક્રવર્તી એ ઉપનામ તેણે ધારણ કર્યા—૬૦ સં ૭૨૮માં પછી તે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૬૪માં હરાન તરફ જતા કરવા નીકળી ગયો.

૭ બાપાની પછી તેનો દીકરો અપરાજિત ચિતોડનો રાજ થયો. એની પછી એના દીકરો કાળભોજ થયો ને પછી ૯૦ સં ૮૧૨માં ખુમાણ થયો. એના વખતમાં જાણીતો નામ મુસલમાનોએ ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો, પણ ખુમાણે તેઓને હરાવી નસાડયા હતા ને તેઓના મહમૂદ નામના સરદારને કેદ રાખ્યો હતો. ખુમાણ ૮૩૬માં મરણ પામ્યો. તે પરાક્રમી રાજ હતો ને તેનો રાસડો લખાએલો છે. ખુમાણ પછીના રાજાઓ સંબંધી હંકીકત જાણવા જેવી નથી.

૧. સમરસિંહ સંવત્ ૧૨૦૬-સને ૧૧૫૦માં જન્મ્યો હતો ને દિલ્હીના પૃથ્વીરાજની બેન સાથે પરવડ્યો હતો. તે સને ૧૧૬૨ની કાગર નદી ઉપરની લડાઈમાં પૃથ્વીરાજની તરફના સઘળા લશ્કરનો વડો સરદાર હતો. તે શૂર, ધીર ને ચતુર યોદ્ધા હતો, અને શુદ્ધિમાન, વિવેકી સુવ્રતા રાજ હતો. તેના ઉપર તેની પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ તો હતોજ, પણ પૃથ્વી-રાજના મંડ પીક ચોહાણો પણ તેના ઉપર પ્રેમથી જોતા ને તેનો વિચાર પૂરી કામ કરતા. સમરસિંહ લડાઈમાં ત્રીજી દહાડે કપાઈ પડ્યો હતો. સમરસિંહને

ચાર દીકરા હતા તેમાં એક બાપની સાથે લડતાં મરી ગયો, એક બીડર જઈ રહ્યો, એકે ગુખાંજીનો વંશ ચલાવ્યો ને ચોથો કરજી નામનો બાળક હતો. સમરસિંહ પછી તેની રાણી કરમદેવીએ પોતાના બાળક કરજીની આજી ફેરવાવી તેની વતીના રાજ્યકાર-બાર ચલાવ્યો. ન્યારે કુતુબુદ્દીન લડવા આવ્યો ત્યારે તે તેની સામા લશ્કર લઈ જઈ અંબર આગળ લડી હતી ને તેણે દુસ્મનને જામી કરી હરાવ્યો હતો.

૨. કરજીનો દીકરો મહંમદ પોતાના મોસાળમાજ રહેતો તેથી કરજીના મરજી પછી તેના જમાઈ ઝાલોરના રાજાએ ચિતોડના સરદારને મારી નાખી પોતાના બાળકને ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો. કરજીનો ભત્રીજો રહપ જે સિધમાં રાજ્ય સ્થાપી રહ્યો હતો તેણે આવી પાછું ચિતોડ લીધું-૧૨૦૧માં. પછી તેણે મુસલમાન સામા કેટલીક લડાઈઓ કરી. તેણે પોતાની કુળ સામા ઘેલોટ નામથી ઓળખાતી તે બદલી સિસોદીયા એ નામથી ઓળખાતી કરી અને રાજાએ શિવજી કહેવાતા તે રાણા કહેવાતા થયા. તે ૩૮ વર્ષે રાજ્ય કરી મરજી પાંચે.

૩. પછી છત્રીસ વર્ષમાં નવ રાજ થયા તેમાં છ રાજ, પ્રયાગ ને બીજાં પવિત્ર સ્થળોમાંથી મુસલમાનને કાઢતાં લડાઈમાં કપાઈ મુખ્યા હતા. રાજ્યમાં પણ કુટુંબકલહ હતા ને અન્યવસ્થિત કારબાર ચાલતા.

૪. સને ૧૨૭૫માં લખમસી ગાદીએ બેઠો. એની વખતમાં અલાઉદ્દીને બે વાર ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. પહેલી વખત તો શૂરા રજપુતોએ સામા લડાઈ કરી પોતાના પ્રાણ આપી આપીને ચિતોડનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, પણ બીજી વારના હલ્લાની સામા તેઓ ટકી શક્યા નહિ ને ચિતોડ મુસલમાનને તાબે થયું. અલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર લડાઈ કરવાને લલચાયા તેનું કારણ આ હતું કે લખમસીને બીમસી કરીને કાઢે હતા ને તેની સ્ત્રી ધણીજ ખૂબસુરત પસિની હતી. અલાઉદ્દીન તે રજપુતાણીને લેવા સાડ બહુ મથ્યો, પણ ન્યારે તેનું કંઈ ન ફળ્યું ત્યારે તેણે લખમસીને કહેવડાવ્યું કે મને આપનાની મારફતે પણ તેનું મોઢું બેવા દેવું. પછી તેણે થોડાં માણસ સાથે ચિતોડમાં આવી પોતાની મુસલ હાંસલ કીધી, પણ ત્યાંથી પાછા પોતાની છાવણીમાં આવતાં તેણે બીમસીને કેદ કીધો ને કહ્યું કે પસિનીને આપે તો છોડું.

બીમસી કેદ થવાથી ચિતોડમાં મોટો ખલસાટ થઈ રહ્યો. તેની સ્ત્રીએ પોતાના બે સજાને તેડાવી યુક્તિ બોળી ને પછી રજપુત સરદારોએ અલાઉદ્દીનને કહે-

વાડયું કે જે દહાડે તમારી છાવણી બહારે તે દહાડે પસિની પણ આવશે; તેને ઠેકસુધી વળાવવાને શહેરની ધણીક સ્ત્રીઓ પણ સાથે આવનારી છે માટે જનાનાને કાઈ રીતે હરકત ન પડે તેવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. અલાઉદ્દીને કણલ કીધું. પછી ૭૦૦ મીઆના તૈયાર થયા—અફેકમા અફેકો રજપુત સરદાર બેઠો હતો ને અફેકને ઉચકનાર છ છ હથિયારબંધ સિપાઈઓ હતા. તે મીઆના છાવણીમાં આવ્યા એટલે કનાતના પડદા કર્યા. બીમસીને તેની સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની અઠધા કલાક છૂટ મળી. બીમસી થોડેક લગી એક મીઆનામાં ને પછી થોડે બેસી ચિતોડમાં દાખલ થઈ ગયો. અલાઉદ્દીન વિચારમા પડ્યો કે હજી બીમસી પાછો કેમ ન આવ્યો ને પછી તબવીજ કરાવી તો બીમસી ને પસિની કોઈ મળે નહિ. પછી સંધ્યા રજપુત સરદારો મીઆનામાંથી બહાર નીકળી પડ્યા ને અલાઉદ્દીનની છાવણીમાંનાં લશ્કરની કતલ કરતાં પોતે કપાઈ મુખ્યા. ચિતોડના દરવાજા બહાર અલાઉદ્દીનનું લશ્કર હતું તેની સામા પણ રજપુતો લડ્યા. અલાઉદ્દીનનું ધણુંક લશ્કર કપાઈ ગયાથી તે નિરાશ થઈ દિલ્હી ગયો.

સને ૧૨૯૦ અથવા ૧૩૦૩માં તે મોઢું લશ્કર લઈ પાછો આવ્યો. લડાઈ ચાલી તેમાં રાણાના અગિયાર દીકરા તો પડ્યા. પછી રાણાના આગ્રહથી અન્ય-સિંહ થોડાક લશ્કર સાથે દુસ્મનના લશ્કરમાંથી રસ્તો કાપી કેવણે જઈ રહ્યો. શહેર બહાર લડાઈ ચાલે છે તેવામાં હબોર રજપુતાણીઓ બે આખર થવાની ધારતીથી મહેલના ભોંયરામા હારદોર ચિતા ખડકી બળી મુઈઓ. રાણા લડાઈમાં કપાઈ મુખ્યો. પછી અલાઉદ્દીન ઉજ્જડ ને ભયંકર દેખાતા ચિતોડમાં દાખલ થયો.

૧. અન્યસિંહ કેલવાડમાં હતો તેને કોઈ મુંજ નામના રાતુ સાથે લડાઈ કરવી પડી. રાણાએ પોતાના માથામાં એક જામ તો લીધું, પણ તેને હરાવી કાઢ્યો. પછી તેણે પોતાના બે દીકરાને કહ્યું કે મુંજનું શિર લઈ આવો. તેઓ લાવી શક્યા નહિ, પણ તેનો ભત્રીજો હમીર નામનો હતો તે લઈ આવ્યો. રાણાએ પોતાના બંને દીકરાનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એક તો મરી ગયો ને બીજો મુજનસિંહ હતો તે દિલ્હીમાં જતો રહ્યો.

૨. સને ૧૩૧૦માં હમીર કેલવાડમાં ગાદીએ

અને થકી ૧૧મી પહેડીએ શિવાજી (મરાઠાનું રાજ્ય સ્થાપનાર) થયો.

બેઠા. ચિતોડમાં દિલ્હીના બાદશાહની તરફથી માલ-દેવરાવ મુખેા હતો તેણે પોતાની દીકરી હમીરને આપવાનો વિચાર કરી નાખેલો. મોક્ષે. હમીર પ્રથમ તો કંઈ તર્ક હશે એમ સમજ્યો, પણ પછી તેણે વિચાર્યું કે રજપુતને કંઈ આકૃત તો લખેલી છે. વળી જે ખડકોમાં મારા બાપદાદા ક્યાં છે તે ખડકો ઉપર મારાં પણ પગલા પડશે એ નસીબ ક્યાંથી માટે જરૂર તો ખરો પછી તે પાચસ ઘોડા લઈ ચિતોડ જઈ પહોંચ્યો. માલદેવે પોતાના મહાનમા હમીરને તેડી સત્કાર કર્યો અને પછી દીકરીને બોલાવી ઘોડાક રજપુતોની સમક્ષ વસ્ત્રાનાં વસ્ત્ર છેડાની ગાઠ બાંધી ને બંનેના હાથ મેળવી દીધા ને હમીરને પગે પડ્યો એ રીતે લગ્ન કર્યાં તેથી હમીર નારાજ તો બહુ થયો, પણ પછી ખામોશ બાઈ જઈ તે બેઠાતમા ગયો. અહીં તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હું બાળક હતી ત્યારે પરભી હતી, પણ તે મરી જવાથી આ બીજવાર લગ્ન થયું છે; એ સાંભળી તમે દુઃખી થશો, પણ હું તમને તમારે ચિતોડ પાછું અપાવીશ. એ ઉપરથી હમીરે માલદેવરાવ પાસે મહેતા કુળનો જલ નામનો ચિતોડનો એ કામદાર હતો, તેને સાગી લીધા. પછી હમીર પોતાની સ્ત્રી તથા જલ એ બેને લઈને પંદર દહાડામાં પાછો કેલવાડે આવ્યો. આવી હમીરને એક દીકરા થયો એ પ્રસંગે માલદેવે હમીરને કેટલીએક તળેટીઓ બકરીસ આપી.

એ દીકરા કેતસિહ વર્ષ દહાડાનો થયો ત્યારે તેની માએ પોતાના બાપને લગ્ન કે બાધા મૂકવાને મારે ચિતોડ આવવું છે એ ઉપરથી ચિતોડની ઘોડું લશ્કર આવ્યું ને એની સાથે ને જલને લઈને ચિતોડ ગઈ. આવી જાયે ચિતોડનું લશ્કર ફેરવ્યું એ વખત માલદેવરાવ તો પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને લઈ માડ-ચિયાનાં મેર લોકની સાથે લડવા ગયો હતો બાગેર આગળ હમીરને ખબર મળી કે સધળી તૈયારી છે ને પછી તેણે ચિતોડ તરફ વધવા માડ્યું. વચમાં ઘણાક સામાવાળાઓએ હમીરનું ફાવવા લીધું નહિ, પણ પછી હમીરે એવા ધસાળ કર્યા કે સામાવાળા વીખરાઈ ગયા અને તેના બાપ દાદાના મહંભાથી તેની આજુ વર્તી હમીર ચિતોડમાં ગયા એટલે કેલવાડના અને કામલમેર જ્યાં હમીરે રાજવાની કરી હતી ત્યાંના રજપુતો પાછા ચિતોડના આવી વસ્યા—એઓ એટલા તો ઉમંગમાં આવી ગયા હતા કે ખિલજી વંશનો મહંમદ જે ગલાકડીનની પછી દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો હતો ને માલદેવની મારફતે ખબર મળેથી ચિતોડ લેવાને આવતા હતા તેની સામા ધસ્યા. સિગોલી

આગળ હમીરે મહંમદને હરાવ્યો ને પકડી કેટ કીધો; તેમ વનવીરનો ભાઈ જે હરિસિંહ તેની સાથે એકલા એકલી લડતાં તેને કાપી નાખ્યો. મહંમદ ચિતોડમાં ત્રણ મહીના કેદ રહ્યા અને જ્યારે એણે અજમેર, રણ-ચંબોર, નાગોર અને સુધસોપુર પાછાં આપ્યાં અને વળી ૫૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆ અને ૧૦૦ હાથી આપ્યા ત્યારે હમીરે તેને છોડયો; માલદેવના છોકરા વનવીરે હમીરની ચાકરીમાં રહેવાનું કહ્યું હતું ને પછી હમીરે તેને સારી ભગીરો આપી અને કહ્યું કે ચોખ્ખી ચાકરી કરો અને વિશ્વાસુ રહો; તમે આગળ તુર્કન ચાકર હતા પણ હવે હિંદુ ભતભાઈના છો. હમીરની વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં એજ માત્ર મોટા રાજા હતા—સધળાં પ્રાચીન રાજ્યો તો કચરાઈ ગયા હતાં. મારવાડ, જેપુર, બુંદી, જ્વાલિયર, ચંદેરી, રાયસીન, સિકરી, કાલપી વગેરેના રાજાઓ ચિતોડને માન આપતા અને તેના બોલાવ્યા આવતા. યશસ્વી હમીર ૬૦ સં ૧૩૫૫માં મરણ પામ્યા. એ મેવાડના રાજામાં રાજા અને બહાદુર રાજાઓ એક ગણાય છે. એણે પોતાને પરાક્રમે ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું અને ઘણું વધારી તેની સારી વ્યવસ્થા કરી હતી.

૩. ખેતસી બાપના જેવાજ પરાક્રમી નીકળ્યો તેણે લીલા પહાણ પાસથી અજમેર અને જિહાજપુર લીધા અને માંડલધડ, દસોર અને સધળું હાપન એ મેવાડ સાથે જોડી નાખ્યા. તેણે બાકરાજ આગળ દિલ્હીના હુમાયુ સાથે લડીને જીત મેળવી, પણ કમન-સીબથી બુંદીના હાડા રાજા જેની દીકરી સાથે તે પસ-ણવાના હતા તે રાજની સાથે ખટપટમાં પડ્યાથી તેને કોઈએ મારી નાખ્યા.

૪. ૬૦ સં ૧૩૭૩માં લખો રાણો ગાદીએ બેઠા. તેણે પ્રથમ તો મેવાડનો સધળો પહાડી મુલક તાલે કર્યો ને ત્યાંના વેરાટભટના કિલ્લા તોડી પાડી તેની પાસે બેરનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો. તેના વખતમાં જવાહી-રાની, કલાઈની, ને રૂપાની ખાણો જડી તેથી દેશ બહુ આબાદ થયો—એ પેદારથી અલાઉદ્દીને જે હંદેરાં ને મહેલો તોડી નાખ્યા હતા તે પાછાં બંધાયાં.

લખા રાણાના ધડપણમાં તેના વારસ ચંદને સાડ મારવાડના રાજા રણમલને ત્યાંથી નાખેલ અગ્રંથ. એ વખત ચંદ ધરમાં નહોતો. રાણાએ કયાં દરબારમાં મારને ભેટાડયો ને કહ્યું કે ચંદ હમણાં આવશે નાખિ-એર લેશે. એ દરમિયાનમાં રાણો મુજપર તાલ દઈ બોલ્યો હતો કે હું નથી ધારતો કે તમે અપાં રસક-ડાઓ મારા જેવાની ધરડી સફેદ છાતીને માટે લાગ્યા.

હરો. આ મનકનું બોલવું કચેરીમાં સૌએ વખાણ્યું હતું, પણ ચંદે બહારથી આવી તે વાત બહુ ત્યારે તેને માહું લાગ્યું હતું. બાપજીના મનમાં તેને પરણવાનું હશે માટે તેણે એવી મનક કરી એમ કહી ચંદે નાનિ-એર ન લીધું. હવે નાનિએર પાછું તો મોકલાય નહિ, પણ મોકલેથી રજૂમલને દુઃખ લાગે, માટે ધરડો રાણે એની હઠિલાઈથી ખાજવાઈને બોલ્યા કે ચંદે રાજ-ગદીના હક છોડી દે અને મારી પછી બેસનારને હરકત ન કરે તો હું નાનિએર રાખું છઉં. ચંદે એકલિગ મહા-દેવના સોગન ખાઈને પોતાનો હક્ક છોડી દીધો અને ધરડો રાણે પરણ્યો.

એ લગનથી બે દીકરા થયા એનું નામ મોકલ હતું. એ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે રાણે તેને માદી સોંપીને પ્રયાગ તીર્થે જઈ રહેવા નીકળ્યા. એ વખત રાણાએ ફરીથી ચંદને પૂછ્યું કે મોકલને માટે શી ભગીર કરી ભઉં ? ચંદે ઉત્તર દીધો કે ચિતોડની માદી; અને તમને વહેમ આવતો હોય તો હું કહું છું કે તમે મોકલનો અભિષેક કરીનેજ ભજો. પછી અભિષેક થયો અને પહેલવહેલા ચંદેજ સોગન ખાધા કે હું મોકલ રાજનો આશ્રિત અને ખરે વિશ્વાસુ છઉં. ચંદે પોતાનો હક્ક છોડ્યો તેના બહલામાં રાણાએ ઠેરવ્યું કે દરબારમાં પહેલી પદવી ચંદની છે અને રાજ્યની તરફથી બે બે ભગીરો આપવામાં આવે તે સનદ ઉપર રાણીની સહીની સાથે ચંદના અને તેના વંશજોના લાલાની નિશાની ભેંસાય.

૧. મોકલ બાળક પડ્યો તેથી સપળો રાજ્યકારભાર બહાદુર ને રાણી ચંદે કરતો હતો, પણ મોકલની માને હાથ કારભાર ન રહેથી તે અકળાતી—વળી એવો વહેમ પણ ખરો કે ચંદે કોઈ દહાડો પોતે રાજ થઈ બેસ્યો. એ વાત ચંદને માલમ પડ્યાથી એણે રાણીને સમજાવી કે મારા દીલમાં તો કંઈજ કપટ નથી, પણ હું બે આવા ખોટા વહેમ આણે છે એ કંઈ તને ઘટ્યું નથી—હું તો મારે ભઉં છઉં, પણ એટલું માગી લઉં કે તું સિસોદીઆના હક્કનું રક્ષણ કરજે. પછી તે પોતાનું રાજ્ય મૂકી માંડુના રાજ્યમાં ગયો.

ચંદ ગયો એટલે રાણીની તરફના સગાઓ મંડો-રથી ચિતોડમાં આવ્યા. એક દહાડો મોકલનો આવે રજૂમલરાવ બે મોકલને ખોળામાં લઈ માદી પર બેઠો હતો તેણે તેને ત્યાંથી છૂટો રમવાને મૂક્યો—એટલે છત્ર ચાંપરાદિક રજૂમલના ઉપર આવી રહ્યાં—એ બનાવ દાસીથી સહન થયો નહિ—એણે તરત રાણીને જઈને

કહ્યું કે તમારા બાપનો આટલો અપત્યાર નથી કે માદીએ બેસે—રજપુત માદી મેળવવાને શું નહિ કરે? શું તમારા બાપનો વિચાર દીકરાનો હક્ક મુંચી લેવાનો છે ? રાણીએ બાપને કહ્યું કે આમ કરવાથી રાજ્યને નુકસાન પહોંચશે અને દીકરાને ભોખ મરશે. થોડા દહાડા પછી ચંદનો લાઈ રહુદેવ બે કેલવાડાની માદી-પર હતો ને બે પોતાના સદ્ગુણને લીધે રજપુતોના માનીતા હતા તેનું એકાએક ખૂન થયું.

એ બધી ગડબડથી રાણીએ ગઠરાઈને ચંદને બોલાવ્યો ને કહ્યું કે રાજ્યમાં મારાં સગાઓએ સઘળો કારભાર લઈ લીધો છે ને તેઓ થોડે દહાડે ધણી-આતા થઈ પડશે. ચંદે યુક્તિ બતાવી કે તમારે મોક-લને થોડા લરકર સાથે આસપાસ ગામડાઓમાં જમણ-વાર દરવાને મોકલ્યા કરવો અને તેમાં દિવાળીને દહાડે તો ખસુસ ઘસુંડામાં ગોઠ કરવી. એ સલાહ પ્રમાણે રાણીએ દિવાળીમાં ગોઠ કરી ને સૌ જમ્યા. રાત પડી પણ ચંદ દેખાયો નહિ અને સમજાવેલું લરકર પણ નિરાશ થઈ પાછું ચિતોડ તરફ વળ્યું; પણ એટલામાં ૪૦ સવાર દોટતા આવ્યા તેમાં ચંદે જુદો વેશ રાખ્યો હતો. તેણે તળવીજથી છુપી રીતે પોતાના નાના લાઈ મોકલ રાજને જુદાઈ કીધા. રામચોળ સુધી તો કોઈએ હરકત કરી નહિ. અહીંયાં જ્યારે પૂછપાછ થઈ ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે તો પાસેના ગામ-ડાના સરદારો છીએ અને ઘસુંડામાં મોટું જમણ થયું તે સાંભળીને રાજને પહોંચાડવાને આવ્યા છીએ. એટ-લામાં પાછળથી ધણું લરકર આવી પહોંચ્યું એટલે કરા-મત ખુશી પડી ગઈ. તરતજ ચંદે મ્યાનમાથી તર-વાર કાઢી અને તેનો સાદ સાંભળીને સઘળા સર-દારો કતલ કરવા મંડી પડ્યા. બાદીના રાજ્યે ચંદની તરફ લાલો ફેંક્યો ને તેને જખમી દીધો, પણ એમ કરતા તે પોતેજ કપાઈ ગયો અને એની સાથે દરવાજા આગળના પહેરેગીરો પણ કપાઈ મુખ્યા.

એ વખત મોકલનો આવે રાવ રજૂમલ બે મહેલની એક ચાકરી સાથે લાગ્યો હતો તે તેની સાથે અદીણ દાર અને ખ્યારની મસ્તીની અંદર ગુલતાન હતો તેથી તેને દરવાજા બહાર શું થાય છે તેની કંઈ ખબર નહોતી. એ દાસીએ પેલાને તેની ગાંફેલીઅતમાં તેનીજ પાકરીથી બાંધી રાખ્યો હતો. એટલામાં તો ચંદ ને મોકલ મહેલમાં આવી પહોંચ્યા. રજૂમલ શુક્રિયા આવ્યો, પણ તેના હાથ પગ બાંધેલા હતા તેથી તે ઘણી મુશીબતે હલો થયો ને પાસે નહાવાનું પિત્તળનું એક વાસણ પડ્યું હતું તેણેજતી બધાએક જમીન-

દોસ્ત કીધા. પણ એટલામાં એક ગાળી વાગીથી ને મૃત્યુ પામી મરી ગયો. એ રીતે ચિતોડમાંથી હરામીઓને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા.

૧. ૯૦ સં ૧૪૧૯માં મોકલવું ખૂન થયું અને તેનો છોકરો કુંભા ગાદીએ બેઠો. કુંભાના વખતમાં મેવાડ આબાદ હતું. એ આબાદીને ખચેલ પહેચારવાને ગુજરાત અને માળવા એ બે જણ સંપ બાધીને ૧૪૪૦ના વર્ષમાં મોટા ભરકર સાથે મેવાડ ઉપર હલ્લા કરવાને આવ્યા. કુંભાએ મેવાડની સરહદ ઉપર માળવાના મેદાનમાં ૧,૦૦,૦૦૦ માણસની સરદારી કરીને દુરમનોને હરાવ્યા અને માળવાના મહમૂદને ચિતોડમાં કેદ રાખ્યો. છ મહીના પછી તેને પાછો માન સાથે વિદાય કીધા. મેવાડને ૮૪ કિલ્લા તેમાં ૩૨ કુંભાએ બાંધ્યા હતા. કુંભા રાણા જેવો ધર્મીર હતા તેવો પ્રીતબાજમાં પણ પુરો હતો. એ ઝાલાવાડના રાજની દીકરી જેનો મંગીરના રાજ સાથે વિવાહ થયો હતો તેને ચિતોડમાં લઈ આવ્યો હતો ને એથી રાઠોડોએ લડાઈ કીધી હતી તેમાં તેણે તેઓનું કાવવા દીધું નહોત. કુંભાએ ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું, તેમાં તેણે પોતાના રજપુત રાજાઓનો પરાભવ કર્યો અને કિલ્લાઓ તથા દહેરાઓ બાધી દેશને રાણુગાયો. તે કવિ પણ હતો. તેણે અષ્ટ પદીની મેવાડી ભાષામાં દીકા કીધી છે. પ્રખ્યાત મીરાંબાઈ તેની સાથે પરણી હતી તેને ૯૦ સં ૧૪૬૦માં તેનો દીકરા ઉદાસ ગાદીની લાગેને મારી નાખ્યો.

૨. ઉદાસી રાજ્ય ભોગવાયું નહિ. સૌ તેને હત્યારો કહી ધિકારતા. તેણે કારભારીઓને બહુ બહુ રૂવત આપી પણ કંઈ ફાળુ નહિ આપે તે દિલ્લી જઈ બાદશાહને પોં પડ્યો, ને બાદશાહ કે ચિતોડમાં અને સૌ કબુલ રાખે એવું જો કરી આપો તો હું મારી બેડી તમને રાદીમાં બાપું દિવાનખાનામાંથી બહાર આવે છે એટલામાં તેના ઉપર વીળળી પડી ને તે મરી ગયો.

૩. ૯૦ સં ૧૪૭૪માં રેમલ જેને કુંભાએ તેની ઉલ્લાઈને કીધે કાઢી મૂક્યો હતો તે ઉદા સાથે લગીન ગાદીએ બેઠો હતો એણે દિલ્લીના બાદશાહ સાથે ને માળવાના વ્યાસુદીન સાથે ધણીવાર લડાઈઓ કરીને તેમાં તેઓનો પરાભવ કર્યો.

રેમલને ત્રણ દીકરા હતા--સાંગા, પૃથ્વીરાજ અને જેમલ. સાંગામાં શૌર્યની સાથે વિવેક હતો, પણ પૃથ્વીરાજનામાં માત્ર લડાઈનોજ ભરસો હતો. એક દહાડે ત્રણ ભાઈ ને તેનો કાકો સુરજમલ વાતો કરતા હતા ત્યાં સાંગાએ કહ્યું કે ચારણી દેવી કહે છે હું મારો

રાજ્યનો સંધળો હક પૃથ્વીરાજને આપી દઉં છઉં. પછી તેઓ ચારણીદેવી પાસે ગયા. ચારણીદેવીએ શુકન બેઠીને કહ્યું કે સાંગાને રાજ્ય મળે એવું જણાય છે. એ સાંભળી પૃથ્વીરાજ તરવાર કાઢીને સાંગાને મારવા જતો હતો એટલામાં સુરજમલ વચમાં પડ્યો. એ બખેડામાં સુરજમલ ને પૃથ્વીરાજ ધણી જખમાયા અને સાંગો તરવારના પાંચ ઝટકા ખાઈને અને તીરથી એક આખ ખોઈને નાસી ગયો. પૃથ્વીરાજના જખમ રૂઝાયા પછી સાંગો તેનાથી ઘણોજ ખીતો રહેતા ને એ કારણથી તે બહારનો બહાર ભરવાડોમાં ભટક્યાં કરતો. રેમલને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૃથ્વીરાજને વં તારી બહારુરી ઉપરજ છવ, એમ કહીને કાઢી મૂક્યો. થોડે વર્ષે પૃથ્વીરાજને તેના સાંગાએ ઝેર પાચું; ને પૃથ્વીરાજ મુઆ પછી તેનો બાપ રેમલ રાણુ મુખો.

૪. ૯૦ સં ૧૫૦૯માં સાંગો* રાણા ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં ચિતોડ આબાદીની ટોચે ચઢ્યું. માળવાનો ને ગુજરાતનો એ રાજ મેવાડ ઉપર ચઢી આવતા, પણ સાંગાની આગળ તેઓનું કંઈ ચાલતું નહિ. સાંગો લડવા જતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦,૦૦૦ થોડા, ઉચી પદવીના ૭ રાજ, ૬ રાવ, રાવળ તથા રાવત ઉપનામના ૧૦૪ સરદાર અને ૫૦૦ હાથી એટલા રસાલો રહેતા હતા. એણે બાબરની સાથે લડાઈ કીધી તેની અગાઉ દિલ્લીના અને માળવાના રાજાઓની સાથે મોટા મોટી ૧૮ લડાઈમાં ફતેહ મેળવી હતી.

બાબર ગાદી ઉપર બેઠા પછી બીજે વર્ષે તે ચિતોડના રાણા સાંગાની સાથે ધસ્યો, ૯૦ સં ૧૫૨૮. કનુવા આગળ સાંગાએ બાબરની ૧૫૦૦ માણસની હરોળને કાપી નાખી. બાબરે બીજ વાર ફોજ મોકલી તે પણ હારી અને સાંગાએ છેક બાબરની હાવણી સુધી ધસારો કર્યો એ વખત બાબરે પોતાના સરદારોને બાધણી કરી સમજાવ્યા કે હવે જો હાર્યા તો સંધળું મિથ્યા છે. સૈનનો નિશ્ચય જ્ઞવાને બાબરે કુશનના સોગન ખવડાવ્યા ને પછી હાવણી ઉઠાવીને તે જ માઇલસુધી ધસી આવ્યો. સાંગો વિચારમાં પડ્યો કે હારેલા રાજુ પાછા આવશે ઝડપથી કેમ આવી પહોંચ્યા; તોપણ એ સોળમી માર્યતી લડાઈમાં રિજપુતો લડતા હકયા નહિ; પણ જ્યારે તુવાર વંશનો રાજસીનનો રાજ બાબરને મળી ગયો ત્યારે સાંગાને પાછું હડતું પડ્યું. એ વેળા સાંગો જખમી થયો હતો ને તેના મોટા મોટા સરદારો કપાઈ મુઆ હતા.--કુંગર-

પુરનો ઉદેસિંહ રાવણ ૨૦૦ સગા સાથે, સહુબરનો રત્નો પોતાના ૩૦૦ ચંદાવટ સગા સાથે, મારવાડના રાજ્યનો દીકરો રામમલ રાઠોડ, સોનગઢનો રાવ રામદાસ, જિલ્લે ગોલી, ગોકળદાસ પ્રમાર અને માણેકચંદ તથા ચંદ્રલાલુ જેઓ મેવાડમાં પહેલી પદવીના ચોહાણ સરદારો હતા તે આદિ ધણુએક કપાઈ મુઆ.

એ હારથી સાંગો મેવાડની હુંગરી તરફ હઠયો ને તેણે પણ લીધું કે ફતેહ કરે તોજ ચિતોડમાં પગ સુકું પણ એ વચન પુરે પડતા પહેલાં તે બસવામાં મરી ગયો—કોઈ કહે છે કે વજીરાની સાંસણીથી કોઈએ ઝેર પાતું તેથી તે મુઓ. સાંગો ધણો ભેરાવર હતો તેમ ધણો દેખાવડો હતો. તેણે એક આખ તો ભાઈની સાથે લડવામાં ખોઈ હતી. દિલ્હીના લોદી વંશના રાજ સાથે લડતાં એક હાથ ખોયો હતો. એક ગાળો લાગ્યાથી તે લંગડો થયો હતો અને તેના શરીર ઉપર ભાલા તથા તરવાર એ ખેના મળીને ૮૦ જખમ ગણાતા હતા. તેણે માળવાના રાજ મુજફરને કેદ કીધો હતો અને રણથંભોરનો જખરો કિલ્લો લીધો હતો. સાંગો દુઃખમાં ધડાયલો, બહાદુર ને તુરંગી હતો તેમ પાછો ડાલો પણ હતો.

૫. સાગાની પછવાડે રત્નો આવ્યો. એણે આપની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી કે રણુકેજળ મારી રાજધાની છે ને હુકમ કીધો કે ચિતોડના દરવાજા કદી ખંધ ન કરવા, —જોઈએ મુગલ શુ કરે છે ? એ રત્નો હુંદીના સુરજમલ સાથે લડતાં મરી ગયો. તેના વખત સુધી તો રજપુતોએ મેવાડનું એક વીંધું પણ ખોયું નહોતું.

૬. ૬૦ સં ૧૫૩૫માં વિક્રમાજીત આવ્યો તે ચીઢીઓ ને ખારીલો હતો. તેણે પોતાનો ધણો વખત તાલેમખાનમાં કાઢ્યો હતો તેથી પોતાના પાયદલ સિપાઈઓને ધણા વધારી કીધા, જેથી ચોડેસવાર રજપુતો નાપુરા થયા હતા. ગુજરાતનો બહાદુર રાણાની સામા લડવા આવ્યો ત્યારે વિક્રમાજીત તેને મળ્યો, પણ એના પાયદળનું ભેર નળણું પડયું, કારણ કે તેના સગા ને અમીરો આધા આધા રહેતા. તેપણ પોતાના ચિતોડને બચાવવાને તેઓ બહુ લજ્યા પણ આખરે હાર્યા.

હુમાયુ વિક્રમાજીતની મદદે આવ્યો અને તેણે ચિતોડમાંથી ગુજરાતના બહાદુરને કાઢ્યો. વિક્રમાજીતે ફરીથી ગાદીએ બેઠા પછી પણ સરદારોનું મન દુખવવાની પોતાની ટેવ છોડી નહિ ને એ કારણથી તેઓએ ભેરનુલમથી તેની પાસથી ગાદી બીનવી લીધી.

વિક્રમાજીતની આલથી અમીરો તેની તરફ બેદરકાર

થઈને રાણા સાંગાના મુઆ પછી અવતરેલો તેનો દીકરો ઉદેસિંહ ને બાળક હતો તેને ગાદી આપવાના વિચારમાં હતા; પણ એ વખત હુમલો કરવા આવેલા મુસલમાનોથી ચિતોડને દીઓલાના રાજ સુરજમલના દીકરા વાધજીએ બચાવ્યું હતું તેથી તેના ઉપર છત્રચામર થવા માંઆ હતાં. ચોડી વાર પછી તે વાધજી લશ્કરમાં કપાઈ ગયો હતો. હુમાયુની મદદથી વિક્રમાજીત ચિતોડની ગાદીએ પાછો બેઠો ત્યારે અમીરો સાંગાનો ભાઈ ને પૃથ્વીરાજ ને એની રાખેલીનો છોકરો વનવીરજ તેને ગાદી આપવાની તબવીજ કરવા લાગ્યા. વનવીરે પ્રથમ તો ના કહી, પણ ન્યારે સરદારોએ તેને સમજાવ્યો કે આ વખતમાં મેવાડના રાણાને સરદારોના વિશ્વાસ નથી તેથી દેશને ધણું નુકસાન થશે ત્યારે તેણે તે વાત કબુલ કરી હતી. તેવામાં મહેલમાં ખૂમ પડી કે વિક્રમાજીત મરી ગયો.

વનવીરે વિચાર કીધો કે ઉદેસિંહ મોટા થશે એટલે મારા હાથમાંથી કારભાર જશે પછી તે રાત્રે તરવાર લઈને ઉદેસિંહને મારી નાખવા ગયો. ૬ વર્ષનો ઉદેસિંહ વાળું કરીને પારણામાં સૂતો હતો તેવામાં તેની દાઈ જનાનામા હોઠારો સાંભળીને ચોંકી ઊઠી ને એણે ખબર કાઢી તો વિક્રમાજીતનું ખૂન થયેલું. દાઈએ વિચાર્યું કે એ ખૂનની સાથે ખીનું ખૂન થશે ને એ વિચારથી તેણે ઉદેસિંહને મેવાડની ટાપલીમાં ધાલી તે ઉપર પાતરાં ઢાંકી પોતાના ભરેંસાદાર નાઈને કહ્યું કે એને કિંહામાંથી બહાર લઈ જા. આમ કરીને તે ગયો કે ચોલીએ તરતજ પોતાનું બાળક પારણામાં સુવાડી લીધું. એટલામાં વનવીર આવી પહોંચ્યો અને એણે પૂછ્યું કે કયા છે ઉદેસિંહ ? પેલી દાઈ કંઈ બોલી નહિ, પણ તેણે દુશ્મી આંગળી કરી પારણું ખતાવ્યું. કે તરતજ વનવીરે તે તરફ ધસી બાળક ઉપર ધા કર્યો. બાળકની કિંધા થયા પછી તે દાઈ બેરીસ નહીના ભાડામાં ન્યાં પેલો વિશ્વાસુ નાઈ વાટ ભેઈ રહ્યો હતો ત્યાં જઈ તેને મળી. અહીંથી તેઓ હુંગરપુર ગયાં; પણ ત્યાંના રાવણે કહ્યું કે હું રાખવાને તૈયાર છું, પણ માલમ પડશે તો આ રાજ્યને પણ નુકસાન થશે. પછી તેઓ ત્યાંથી ભોમીઆ બોલોની સાથે ઈડરને રસ્તે થઈ અરવલી પર્વતની ખિડોમાં થઈને કામલગેર ગયાં. ત્યાંનો અમલદાર ને જનધર્મનો હતો તેના ખોળામાં દાઈએ ઉદેસિંહને મૂક્યો ને કહ્યું કે આ તારા રાજ્યનું રક્ષણ કરશે. એ અમલદાર ગજરાયો પણ તેની માએ

* ઉદેસિંહ બાળક પર્યો ને હંડામના વખતમાં બાળક રાજ નિરૂપયોગી પડે માટે વનવીરને ગાદીએ બેસાડયો,

કહ્યું કે આનાકાની શું કરે છે ? વફાદાર થઈને આકૃતની સામા ભેટો નથી ? પછી પેલી દાર્ઠ કામલગેરથી બહાર નીકળી ગઈ. કારણ કે કદાચ લોકને વહેમ પડે કે આવકના દીકરાને ને રજપુતાણીને શો સંબંધ ?

એક વખત સોનગઢનો રાવ કામલગેરનો અમલદાર જેનું નામ આશાશાહ હતું તેને મળવાને આવ્યો. એ પ્રસંગે આશાશાહે ઉદાને સામે લેવા શ્રોત્કથ્યો. એ ઉઠો સોનગઢવાળા સાથે એવી રીતે વર્ત્યો કે એણે બધું કે આ કોઈ શ્રાવક નથી, ને પછી એ વાત ફેલાઈ. પેલી દાર્ઠિય પણ સંધળી હકીકત અમીરોને કહી. એ ઉપરથી મેવાડના શ્રોત્કથોટા અમીરોએ કામલગેર જઈને ઉદેસિહને ટીકા કીધી ને તેની આજુ ચાલી. એ સાક્ષી બનવીરે સામા થવાની તળવીજ કીધી, પણ કંઈ તેનું કાંઈ નહિ ને આખરે તેને દક્ષિણમાં નાસી જવું પડ્યું.

૭ રાણી ઉદેસિહ ૬૦ સં ૧૫૪૧-૪૨માં ગાદીએ બેઠો. આનામાં રાજગુણ એકે નહોતો-શરપણું તો મૂળગુણ નહોતું.

એના વખતમાં અકબરે ચિતોડ ઉપર હક્ક કર્યા. પહેલી વખત તો રાણાની રાણેલી રાણીની મદદની હિંમતથી અકબરને પાછું હટવું પડ્યું હતું, પણ બીજી વાર જ્યારે અકબરે ચિતોડ આગળ આવ્યો ત્યારે રાણી ગજારાએ ને એણે તો ચિતોડ છોડી દેવું ધાર્યું. તોપણ એ પ્રસંગે પણ દેશાભિમાની રજપુતો બહાર આવ્યા. પણ સરદારો પડ્યા, પણ તેમાં બેઢરનો એમલ ને કેલવાનો કુનો એ બે જણે ખરી બહાદુરીથી લડી પોતાના નામ તવારીખમાં અમર રાખ્યા ત્યારે સલ્લુરનો સરદાર ચિતોડ આગળ પડ્યો ત્યારે સેનની સરદારી કેલવાના કુતાને મળી. એ ૧૬ વર્ષના કુનાંને તેની માથે કેસરીઆ કરાવ્યા (બાપ તો પહેલી લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો) અને તેની બાળક વહુને બાલો આપીને પોતે પણ તેની સાથે ખડક ઉપરથી નીચે લડવા ઉતરી પડી. એ બેઈ રજપુતોએ મરણીઆ થઈને ધણી વાર સુધી ટકાવ રાખ્યો; પણ પછી એક ગોળી એમલને વાળી એણે વિચાર્યું કે દુરથી આવેલી ગોળીથી મરવું એના કંઈ દીર્ઘિ નથી ને પાછો રજપુતોને બાલાવી ધસારો કરવાનો મનસુખો કીધો—તરતજ ૮૦૦૦ રજપુતોએ કેસરીઆ કર્યા. દરવાજા ખુલ્લી મૂકી એકદમ ધસારો કર્યો ને સંધળા કપાઈ ગયા.

એ પ્રમાણે રજપુતોની હાર થઈ ને અકબર ચિતોડમાં પેઠો. સંવત્ ૧૬૨૪ની ચૈત્ર સુદી ૧૧ ને વાર ૧૬-૬૦ સં ૧૫૯૮ના મે મહીનામાં, નવ રાણી,

પાંચ રાજકુંવરી, બે બાળક કુંવર અને સરદારોનાં કુટુંબ એ સૌ અકબરને ચિતોડમાં પેઠો. બહુ પછી મુઆ; તેમ શહેરના ૩૦,૦૦૦ માણસો અકબરના લશ્કરથી કપાઈ પડ્યાં.

ઉદેસિહ ચિતોડથી નાસીને ઘેટાક કાળ રાજધીપ-ળાના જંગલોમાં ગાળ્યો ને ત્યાંથી પછી તે અરવલ્લીની તળેટીમાં જઈ રહ્યો. અહીં તેણે શહેર વસાવ્યું, જે ઉદૈપુર એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચિતોડ ખોચા પછી ઉદેસિહ ૪૦ વર્ષ જીવેને પોતાની ૪૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એને પશ્ચિત રાણીથી ૨૫ દીકરા થયા હતા તેમાંનો જગમલ બાપની ઇચ્છા પ્રમાણે ગાદીએ બેઠો; પણ આમ કરીને રજપૂતોગંડાં કુંકાય છે ને નેહી પુકરાય છે એટલામાં કેટલાક સરદારો માહોમાહે મસલત કરવા મંડી પડ્યા-ઉદેસિહની રાણીઆમાં એક જે સોનગઢવાળી હતી તેનો બાઈ પોતાના બાણેજ પ્રતાપને ગાદીએ બેસાડવા ઇચ્છતો હતો અને તાણે ચંદાવટના મુખીને પૂછ્યું કે જગમલને રોની ગાદી આપો છો ? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે “મરવા પડેલો દૂધ માગે તો તેને શું ના કહીએ ? સજ્જર કર, પ્રતાપજી ગાદીએ બેસશે.” પ્રતાપ જવાબે તૈયારી કરતો હતો એટલામાં ચંદાવટનો મુખી અને એક બીજો સરદાર દરબારમાં ગયા અને એકેકે જણે જગમલને અડેકે હાથ પકડી ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી નીચે બેસાડ્યો ને પછી ચંદાવટે કહ્યું કે મહારાજ તમે ભૂલી ગયા, એ ગાદી તો તમારા બાઈને માટે છે, અને પછી પ્રતાપને તરવાર બાંધીને ત્રણવાર નીચા વળી સલામ કરી તેની આજુ વર્ત્તવી.

પ્રતાપ રાણે ગાદીએ તો બેઠો ખરો, પણ નહિ રાજધાનીના કેકાણા ને નહિ રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનાં સામ્રાજોનાં કેકાણા. તેના સગાંસાથી સૌ પદની હાલતને બીધે નિરાશ થઈ ગયેલાં હતા, તોપણ પોતાના કુલીન-પણાના અને દેશાભિમાનના બેસ્સાથી છડે હાથે પણ તેણે પોતાના બાપદાદાનું ચિતોડ મુગલ ખાસેથી પાછું લેવાનો નિશ્ચય કીધો. પોતાના વડીલોનાં પરાક્રમ વાચીને અને ચિતોડમાં રાજ્યોને કેદ કર્યા હતા તે સંભારીને અને સંધળા હલોડા કંઈ સરખા જતા નથી એમ વિચારીને અને મહેનતનું કળ મળેજ એમ સમજીને તેણે પોતાના સાહિત્યની અનુકળતાનો વિચાર ન કરતાં પોતાના જોશવર દુરમનોની સામે મથવાનો આરંભ કીધો.

પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ, વિવેકી અને અનુભવી

સરદારોની સહાયતાથી પ્રતાપે કામલમેરને રાજધાની
કરી પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કીધો. કામલમેર
ગઝુડા વગેરે કિલ્લા મજબુત કર્યાં અને પોતે મેવાડના
મેદાનમાં લડવાને અશક્ત હતા તેથી તેણે પોતાની
રક્ષાને પહોંચામાં રહેવાને હુકમ કીધો. એથી પહેલું આ
યજું કે યુરોપનો માલ સુરતથી મેવાડમાં થઈ મુગલ-
રાજ તરફ જતો તે તેણે લૂટ્યો.

એમ પ્રતાપને ચિંતાડ પાછું લેવાનો આગ્રહ હતો
તેમ અકબરને મેવાડ નેર કરવાનો હતો; ને જ્યારે
મારવાડ, અંબર, બિકાનેર વગેરે રજપુત સંસ્થાનો
અકબરની તહેનાતમાં આવ્યાં હતાં ને માત્ર મેવાડજ
આવડું બાકી રહ્યું હતું ત્યારે બાદશાહે વધારે આગ્રહ
કર્ષ્યો હતો. અકબરે જ્યારે અજમેરમાં ઊવણી નાખી
ત્યારે પ્રતાપ બહુ ગભરાયો ને ગભરાવાનું મોટું કારણ
તો આ હતું કે પોતાનાં સંબંધી રાજ્યો અને પોતાના
બે ભાઈઓ પણ શત્રુના સહાયી થયા હતા.

જ્યારે અકબરનું મોટું લશ્કર તેના વડા દીકરા
સલીમની સરદારી નીચે મેવાડ ઉપર ટૂટી પડ્યું ત્યારે
પ્રતાપ પોતાની દેશી હુકીઓને બરાંસે ૨૨,૦૦૦
રજપુતાને લેઈને અરવલ્લી પર્વતના હલદીધારના મેદાનમાં
સામે લડવાને ઉભા રહ્યો. એ ઠેકાણે ૪૦ સં ૧૫૭૬ના
જુલાઈમાં-સંવત ૧૬૩૨ના આવણ સુદ ૭ મે
મોટી લડાઈ થઈ. પ્રતાપે અંબરનો રાજ માન ને
અકબરની તરફથી લડવા આવ્યો હતો તેને મારવાની
ધણી ધણી તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તો તેનું ન
ફાવ્યું તોપણ એટલે લગી તો ધસારો કર્યો હતો કે
સલીમની પાસે ઉભેલા રક્ષણ કરનારાઓને તેણે કાપી
નાખ્યા હતા; અને બે કદાચ સલીમના હોદ્દાને લોહાનાં
પતરા ન હોત તો તેને પણ પોતાના ભાલાથી ધા
કરી પાડ્યો હોત. એ ઠેકાણે યુદ્ધ ખૂબ મચ્યું મુગલનું
લશ્કર સલીમને બચાવવાને મથે અને મેવાડનો પ્રતાપ
નેને એ વખત ત્રણ ભાલાથી, એક ગોળાથી ને ત્રણ
તરવારથી જખમે લાગ્યા હતા તેને બચાવવાને રજપુતો
મથે. પ્રતાપ ત્રણ વાર પડતો બચ્યો હતો ને ચોથી-
વાર પડતો હતો તેટલામાં ઝાલાના રાજ્યએ પ્રતાપના
ઉપરનું હત્ર પોતાને માથે ધરી લઈને આગળ ધસારો
કર્ષ્યો, જેથી તે પ્રતાપ છે એમ બહુ રજપુત સેન્ય
પણ તેની સાથે ધસ્યું ને એથી પ્રતાપ પાછળ રહ્યો ને
બચ્યો. એ સધળું કરવા છતા મુગલની આગળ રજપુતનું
બાધ્યું નહિ-ઝાલા પડ્યો અને ને ૨૨,૦૦૦ હલદીધારને
બચાવવાને એકઠા થયા હતા તેમાંથી માત્ર ૮,૦૦૦
જીવતા પાછાવળ્યા.

પ્રતાપ એકલા પોતાના બહાદુર ચેતક નામના ઘોડા
ઉપર તાઠો. તેની પાછળ બે બે મુગલ સરદારો દોડ્યા
હતા. એ વખત એક નાની નદી એળંગતાં ઘોડાએ
પ્રતાપને પકી જતો બચાવ્યો હતો. પ્રતાપે પાછળ
જેણું તો પોતાનો ભાઈ સહતો ને દુરમનની રાખતો
તે હતો. પ્રતાપે બધું કે દુરમનની તરફથી અને
પકડવાને આવે છે, પણ પ્રતાપની હાર એઈને સક્તાના
હૈયામાંથી વેરજાવ જતો રહ્યો હતો ને પ્રતાપને બચાવ-
વાનું તેને વહાલ ઉપજ્યું હતું. પછી બે ભાઈઓ મળ્યા
પણ અહીં આમ કરીને રાણા પોતાના જખમો
થયેલા ને ધાકેલા ચેતક ઉપરથી એળંગી કાંઠીને
ભાઈના ઘોડા ઉપર મૂકે છે તેટલામાં ચેતક * પડ્યો ને
મુઝા. સક્તાએ પ્રતાપને ઘોડો આપી વિદાય કર્યો ને,
પોતે બીજા ઘોડા ઉપર બેસીને સલીમ પાસે ગયે.
સલીમે પૂછ્યું કે તારો ઘોડો કયા ગયો કે તારે આ ખોરા-
સાની ઉપર આવવું પડ્યું ? સક્તાએ જવાબ દીધો કે
પ્રતાપે પાછળ લાંગલાઓને કાપી નાખ્યા છે એટલુંજ
નહિ પણ મારા ઘોડાને કાપી નાખ્યો જેથી મારે
ખોરાસાની ઉપર આવવું પડ્યું; પણ જ્યારે સલીમે
કહ્યું કે સાચું બોલ, તુને માફ છે ત્યારે સક્તાએ
જવાબ દીધો કે રાજનો બાર મારા ભાઈના ખલા ઉપર
છે ને તે સંકટમાં આવી પડ્યો તેથી માસ્રથી તેને
મદદ કર્યા વિના રહેવાનું નહિ. સલીમે પોતાનો બોલ
પાળ્યો, પણ પછી સક્તાને રાજ આપી. સક્તો ઉઠેપુર
આવી પ્રતાપને મળ્યો.

હલદીધારની ક્તેહથી સલીમે ડુંગરીઓ છોડી પણ,
પાછા વસંતઋતુ આવ્યો એટલે તેણે કામલમેરને ઘેરો
ધાલ્યો. એ ઠેકાણે પણ પ્રતાપે પોતાની બહાદુરીથી
ધણે ટકાવ કીધો, પણ ને કુવાનું પાણી તેના પીવામાં
આવડે તેમાં કીડા થયા ત્યારે તે ત્યાંથી બચ્યો. કામ-
લમેરની લડાઈ ને સંવત ૧૬૩૩ના માધ સુદ ૭
૪૦ સં ૧૫૭૭માં થઈ તેમાં પણ મોટ મોટ રજપુત
સરદારો પડ્યા. મુગલ લશ્કરે એ લડાઈ જીત્યા પછી
તેના એક સરદાર રાજ માનના હાથ નીચે ધરમીડી
અને ગઝુડાના કિલ્લાને ઘેરા બાંધ્યા. મહોબતખાને
હોદ્દપુર લીધું ને એક સરદાર ચંદ જ્યાં પ્રતાપ હતો
ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ બાસીક વખતમાં પણ પ્રતાપ
કુપે કુપે ઠેકાણે ભરાઈ ભરાઈને પોતાની ઇચ્છારતથી

* તેનો ચણુતરો બંધાવ્યો છે. એનો એક પગ સલી-
મના હાથીના ગંડસ્થળ ઉપર ને પ્રતાપે પોતાનો બાસે
સલીમની સામા ઉગામેલો એવું ચિત્ર મેવાડમાં હજ
પણ કામ કામ જોવામાં આવે છે.

પોતાના માણસ એકાં કરી કદી વચમાં વચમાં પોતાના દુરમનના લશ્કર ઉપર વૃદ્ધી પડતો હતો. એક ફેરીડ નામે મુગલ સરદાર જેણે પણ લીધું કે પ્રતાપને પકડે તોજ છડું તેના તમામ લશ્કરને પ્રતાપે કાપી નાખ્યું. ઘણું ઘણું કરતાં પણ પ્રતાપ તો નથીજ પકડાતો એવું જોઈને અને ત્રાસપ્રાપ્ત નહીનાળાના પૂર મજલમાં બહુ નડશે એમ વિચારી મુગલ લોકોએ કદાચીને લડાઈ બંધ રાખી.

જેમ જેમ વર્ષ જતાં ગયાં તેમ તેમ પ્રતાપના સાહિત્યની અનુકૂળતા ઘટતી ગઈ. રખેને મારું કુટુંબ બંદી-ખાને ખડે એની તેને ઘણી કાળજી હતી; ને તેના વિશ્વાસુ બોલોએ તેના પરિવારને ટોપલામાં ઘાલી જવા-શની કલાઈની ખાણોમાં લઈ જઈ સંતાડ્યો ન હોત તો તે શત્રુના હાથમાંથી બચ્યો ન હોત. એ બાંધો તે પરિવારને ખવરાવતાં ને તેની રખેવાળી કથીં કરતાં. એ સંધળા દુઃખની અંદર પણ પ્રતાપે પોતાની ધીરજ અને કૌશલપણની રીતસાત મૂક્યાં નહોતા. એક વખત અકબરના ફરમાવ્યાથી એક જાસુસે પ્રતાપની હાલત જોઈ આવી આ રીતે બ્યાન કર્યું હતું કે તે પોતાના થોડા સરદારોને લઈને સાથે જમવા બેસે છે ને તેમાં તેઓને તેઓના દરબ પ્રમાણે એક પછી એકને પ્રતાપ જમી રહ્યા પછી મેવાનું લઢાણું કરે છે ને તેઓ મોટા માન સાથે લે છે. એ સાંભળી અકબરને બહુ લાગ્યું હતું અને રજવાડાના દરેક રાજાના મોહમાંથી ‘ધન્ય છે પ્રતાપને’ એમ નીકળ્યું હતું. પ્રતાપના પરાક્રમ અને તેની ખંત એ વિષે ખાનખાનાન લખી ગયા છે કે “આ દુનિયામાં કોઈ એજ હંમેશાની નથી; જમીન ને દોલત જતાં રહે છે, પણ મોટા નામની નેકી હંમેશા રહે છે:—પ્રતાપે દોલત ને જમીન ખોયા, પણ પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું નથી. ફક્ત એજ રાજાએ પોતાના ખાનદાનની આખર રાખી છે.”

એ ઉપલી હકીકત તો કંઈજ નહિ, પણ હવે એવી તંબીની હાલત આવી પડી કે જે હાલતમાં પોતાના માણસી વહાલા માણસોને જોઈને પ્રતાપ દિવાના સરખો થઈ રહ્યો. તેની વહાલી સ્ત્રી ખડકમાં અથવા શુક્રમાં પણ ખારતીમાંની ખારતીમાં રહેતી ને ત્યાં જૂખથી ટળ વળતાં બાળકો તેની આસપાસ વીટલાઈને રચ્યા કરતાં હતાં; મુગલની ખારતીથી તેઓને ઘણીકવાર પીર-સોલા ભાણું ઉપરથી જીકી જડું પડતું હતું એક વખત શણી અને કીકરાની વહુએ ઘાસના મૂળીયાંના લોટની અંખાખરીઓ કરીને સૌને અકેકી વહેંચી આપી હતી તે વેળા તેઓની પાસે પ્રતાપ સૂતો સૂતો પોતાના દુઃખનો

વિચાર કર્યા કરતો હતો; તેટલામાં બાળક કીકરીને માટે ઢાંકેલી અંધી અંખાખરી બિલાડી આવીને ખાઈ ગઈ તેથી તેણે રોઈ રોઈને બાળિયાણું કરી મૂક્યું એ જોઈને પ્રતાપ છેકજ નિરાશ થઈ ગયા.—તેણે પોતાના કીકરાઓને અને સગાઓને સ્વભાવ કપાતા ભેજા હતા તે વેળા તેને આટલું લાગ્યું નહોતું, કેમકે તેમ લડી કપાવવાને તેઓ જન્મ્યા હતા, પણ તેનાં બાળક ભૂખે ટળવળતાં હતા તે તેનાથી ભેવાડુ નહોતું. એ હાલતમાં પ્રતાપે પોતાના રાજપદને ધિક્કાર્યું અને અકબરને કાગળ લખી જણાવ્યું કે મારા દુઃખમાં સહાય થા.

પ્રતાપ નમ્રો એ જોઈને અકબરે પોતાના રાજ્યમાં આચ્છવ કર્યો ને પ્રતાપનો કાગળ સંધળા રજપુત રાજાઓને દેખાડ્યો. એ રજપુતમાં એક પૃથ્વીરાજ નામે બિકાનેરવાળોને બાઈ હતો તેણે અકબરને કહ્યું કે હું પ્રતાપને સારી પેઠે જોળ્યું છું—તમે તમારું આખું રાજ્ય આપી દેશો તોપણ તે તમને નમે એવો નથી ને આ કાગળ તો કોઈ એના દુરમને લખ્યો હશે. એણે રાજાને અરજ દીધી કે તમારો હુકમ હોય તો હું પ્રતાપને લખી જવાબ મંગાવું કે હું તાબે થયો છે? અકબરે હા કહી ને પછી એ બહારને પૃથ્વીરાજને પ્રતાપને લખ્યું કે હિંદુની આશા હિંદુ ઉપરજ છે તોપણ શું તે રાણી મૂકી દે છે? આપણા રાજાઓએ પોતાની બહાદુરી અને આપણી સ્ત્રીઓએ પોતાની આખર ખોઈ છે; હવે પ્રતાપ તાબે થયો એટલે અકબર સંધળાઓને સરખાજ ઉલકા ગણ્યો. આપણા લોકના બન્નેરમાં અકબર દલાલ છે. તેણે સંધળાઓને ખરીદ કીધા છે, પણ હજી એક ઉદાનો કીકરા બાકી રહ્યો છે. સૌએ તો ક્ષત્રીનું નામ બિાવ્યું છે, પણ હવે એ બન્નેરમાંક ચિતોડ પણ આવ્યું શું?

*એ ઘણા યુદ્ધો હતા ને કવિતા પણ સારી કરતો. એણે પ્રતાપને કવિતામાં કાગળ લખીને ઉરકેશું હતો. એ પ્રતાપના નામને પૂજતો હતો.

*અકબરે દરમહીનાને નવમે દહાડે પોતાની દર-ખારના ચોડમાં બન્નેર બરવાનું દેરવું હતું—ખા-દશાહ પુરુષનું દરખાર ભરતો ને બેગમ સ્ત્રીઓનું દર-ખાર ભરતી એ સ્ત્રીઓના દરખારમાં વેપારીઓની સ્ત્રીઓ માલ વેચવા બેસતી ને અમીર ઉમરાવની સ્ત્રીઓ તે ખરીદ કરતી એ બન્નેરમાં અકબર પણ જોરતને વેચે ફરતો ને પોતાના વિષે શું બોલાય છે તે સાંભળતો. એ પ્રસંગથી ઘણીક રજપુતાણીઓની હુરમત લેવામાં આવી હતી. ઉપલી પૃથ્વીરાજની સ્ત્રી જે મેવાડના રાણાની બેઠી હતી તેને ગ્યારે અકબરે સંપડાવી ત્યારે તેણે તરત જમીઓ કઢાડી અકબર ઉપર ઉમાર્યો હતો ને હવેથી એ રીતે રજ-પુતાણીના હુરમત નહિ લઈ એવું વારે વારે તેણે અકબર પાસે વચન લીધું હતું.

ઉકળ નિરાશ થઈ ગયેથી રજપુતોને આ બજારમાં આવી પોતાની ધેરીઓની દુરમત લેવાતી જોવી પડી, પણ એ બેઆબરમાંથી હજી અમીરનો વંશજ કુદરત બચ્યો છે. દુનિયા પૂછે કે એ બેઆબરમાંથી પ્રતાપ કેમ બચે ? તેની મદદી અને તેની તરવાર એ સિવાય બીજું કંઈ નથી-એથીજ એણે ક્ષત્રીનો ટેક રાખ્યો છે. એ દલાલતું પણ એક દલાડા આવી પહોંચ્યો-એ કઈ હંમેશા જીવવાનો નથી અને પછી આપણા રજપુતો પ્રતાપની પાસે આવશે. વેરાન થઈ ગયેલી જમીનમાં રજપુતનું બી રોપવાને સધળા આરામ રાખે છે કે રજપુતનું બી પ્રતાપ શુદ્ધ રાખે અને તે શુદ્ધપણું પાછું ચળકરે. પૃથ્વીરાજ રાઠોડના એ કાગળથી પ્રતાપને શરૂ થયું અને તેણે અકબરને તાબે થવાનું માંડી વાળ્યું.

ધણું મયતાં પણ પોતાનું ફાવડું નથી એમ જોઈને પછી પ્રતાપે પોતાના દેરા છોડવાને નક્કી કીધું. હુઝુર કબીલો અને સરદાર તથા સાથી એઓ પણ હલકા પડવાના કરતાં દેરાની બહાર નીકળી પડડું વધારે સાંઝે ધારતા તેઓને સાથે લઈને પ્રતાપ અરવલ્લી પર્વત ઉતર્યો અને રણુની લગભગ આવી પહોંચ્યો. પણ એવામાં તેના વજીર ભાભારાહે પોતાના બાપદાદાની દોલત પ્રતાપની આગળ મૂકી કહ્યું કે આથી રૂપ, ૦૦૦ માણસોના ૧૨ વર્ષ ટકાવ થશે-તમે મેવાડ ન છોડો. આ મદદથી ઉત્કેશીને પ્રતાપે પોતાના સાથીઓ એકઠા કર્યા ને દુરમત એવા ખ્યાલમાં હતા કે પ્રતાપ પાછો હટે. એકલામાં તેણે દેવરને ઘેરો ધાલ્યો અને ત્યાંના મુગલ લશ્કરને કાપી નાખ્યું. પછી પ્રતાપે કોમલમેર ને બીજા ૩૨ કિલો લીધા (૬૦ સં ૧૫૬૦), -ચિતોડ અજમેર ને મેડલગઢ એ ત્રણ સિવાય બાકી સધળું મેવાડ હસ્તગત કરી લીધું. મરતી વખત તેના મોટા મોટા વિશ્વાસુ સરદારો પાસે હતા ને પ્રતાપે મોટો નિસાસો મૂક્યો તે જોઈને સહુબરના અમીરે પૂછ્યું કે રાણાજી તમારો જીવ કેમ દુખાય છે ? ત્યારે પ્રતાપ બોલ્યો કે મારો દેરા તાર્તર લોકના હાથમાં ન ભથ્થે એવી તમે મને ખાતરી આપો. મારા દીકરામાં હોશ નથી અને સરદારો જે નિરાશ થઈ ગયા છે તે હવે સ્વતંત્રતા નળવવાના નથી. હું બાણું છઉં કે મારી પેઠે હવે કોઈ ત્રુપડાંમાં * રહેનાર નથી. એ સાંભળી સરદારોએ બાપા રાવળની ગાદીના સોગંદ ખાઈને કહ્યું કે જ્યાં સુધી અમે

મેવાડને સ્વતંત્ર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી મહેલ હવેલી નહિ બાંધીએ. એ વચનથી સંતોષ મોની પ્રતિપે દેહ મૂકી, ૬૦ સં ૧૫૬૦.

૨. પ્રતાપને સત્તર દીકરા તેમાંથી અમરસિંહ જે સૌથી મોટો તે મેવાડનો રાણો થયો. થોડાં વર્ષે તેા મુગલરાજ્યની તરફથી સત્તાવણી ન થઈ ને તેથી અમર સાવચેતીમાં ન રહેતાં મોજશોખમાં પડ્યો. એણે બાપને હુકમ તોડી સરોવરને કાંઠે એક નાનો પણ સુંદર મહેલ બંધાવ્યો.

અકબરને મુઆને ચાર વર્ષ થયા કે બાદશાહી સત્તા કબુલ કરાવવાને જહાંગીરે રાણાને કહેવડાવ્યું, જ્યારે સધળા સરદારો અમરસિંહને કહેવા ગયા કે જોહા તૈયારી કરો ત્યારે અમર રાણાની મરજી કંઈ દેખાઈ નહિ. ચંદાવટવાળો બોલ્યો કે પિતા શું કહી ગયા છે ? તેના દાખલા જોઈ આપણે હિંમત ન હારવી જોઈએ. ધણું સમજાવ્યો, તોપણ રાણાએ મરજી ન કરી ત્યારે ચંદાવટવાળો સહુબરના સરદાર રાણાના હાથ બાંધી તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મહેલી ખમ પાડી બોલ્યો કે સરદારો સવાર થાઓ અને પ્રતરપતા દીકરાને અપયશમાંથી બચાવો. એ વેળા દરબારમાં ફેટલોએક બડબડાટ ચાલ્યો, પણ પછી મોટા સરદારોએ સહુબરવાળાને ટેકો આપ્યો તેથી અમર ગુસ્સામાંનો ગુસ્સામાં પોતાના લશ્કરને લઈને જગન્નાથ લગી આવ્યો; અહીં આવ્યા પછી એનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો ને પછી આંખમાં ગળગળીયા આવતા બંધ કરી મૂકી પર હાથ મૂકી તેણે બધા સરદારોને કલાવાલા કીધા કે મેં જે તમારે અપમાન કીધું છે તે માફ કરજો ને પેલા સહુબરના સરદારને કહ્યું કે બાઈ આગળ ચાલો, બાપના નામને બટ્ટો લાગશે તેવું નહિ થાય. પછી તેઓ ઉદારતા ને શૌર્યના વિચારથી દેવર આગળ પહોંચ્યા. અહીં ખાનખાનાના લાઈની સરદારીવાળા બાદશાહી લશ્કરની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં રાણાના કાકાએ મુગલને હરાવ્યા, ૬૦ સં ૧૬૦૮. એ લડાઈ પછી તલ થયો, પણ તે ચોરીવાર ચાલ્યો ને ૬૦ સં ૧૬૧૦માં રાનપુર આગળ ખીલ લડાઈ થઈ તેમાં પણ રજપુત જીત્યા.

એ ઉપરાઉપરી હારથી ચોંકીને જહાંગીરે ચિતોડમાં એક નવા રાણાની ગાદી કરવાનું કરાવ્યું. એવી મતલબથી કે અમરસિંહના મળતીઆમાંના ધણાક ખસી

* એ આજ્ઞા તો પછવાડેથી પળાઈ નથી, પણ બીજા-ઓની કેટલીક નિશાનીઓ હજી પણ છે-નગારાં લડાઈમાં અથવા સવારીમાં પ્રતાપ પાછળ રાખતો તે આજ પણ તેમજ રાખવામાં આવે છે; પ્રતાપ મત્રાવળીમાં જમતો

તેની નિશાનીમાં હાલના રાણાઓ સોના રૂપાની યાજી નીચે એક પાલકે મૂકે છે; પ્રતાપ ધાસ ઉપર સેતો તેની નિશાનીમાં હાલના રાણાઓ પથારી તળે એક ધાસનું તરણું મૂકે છે; મોરપીછનાં ચમર સાથે એક તાડણું પણ રાખે છે.

અચ; પણ રજપુતાના સંધે જહાગીરનું ફાવવા નજ દીધું. ચિતોડની ગાદીને માટે જે રજપુતને મોકલ્યા હતા તેને પોતાના બાપદાદાના મોટા પરાક્રમ સાબરી આવેથી અને દેશભક્તિ વલ્લસાઆને પશ્ચાતાપ થયેથી પોતાના ભત્રીજા અમરસિંહને ચિતોડની ગાદી સોંપીને પોતે જતો રહ્યો. એ રીતે ચિતોડ અમરસિંહના હાથમાં આવ્યું, પણ કિશ્કા કોટ બાબવાને તેની પાસે પૈસા નહોતા તેથી ઘણા ફાયદો થયો નહિ. તોપણ મેવાડના મોટા શહેરો ને કિશ્કાના મળી ઍસીએક જગા પછી તેના તાબામાં આવી.

જહાગીર ઘણા ગભરાયો, પણ પછી મોટું સરકર પોતાના દીકરા પરવેજની સરદારી તળે રાણા સાથે લડવાને મોકલ્યું, પણ એમ સમજાવીને કે રાણા અથવા તેનો મોટા દીકરો તારી પાસે આવે તો તેનો ચોખ્ખો રીતે સંભાર કરવા ને દેશને કંઈ નુકસાન કરવું નહિ,

રાણાએ ખાનનોર આગળ ઇ.સ. ૧૬૧૧માં લડાઈ આપી તેમાં બાદશાહી સરકર બેહુરમત થઈ માર્યું ગયું. એ વખત પરવેજ પહાડી રસ્તાઓમાં હુલ્લવાઈ ગયો; હાવણીમાં ટેકા ફીટુર થવા માડયા; ખોરાકી બંધ થઈ ને ધણું માણસો કપાઈ ગયા. પછી જહાગીરે પરવેજના દીકરાને મોકલ્યો, પણ તેની પણ હાર થઈ ને તે કપાઈ ગયો.

પ્રતાપ મુઆ પછી અમરસિંહે મુગલ સાથે સત્તર મોટી લડાઈ લીધી, પણ એથી મોટા મોટા જીતના સરદારો મરી ગયા તેથી અને દ્રવ્યાદિક સામન એકઠાં કરવાની તેને નિરાત નહોતી તેથી અને પોતાના જીવાન સરદારોને તરબીયત કરવાની કુરસદ નહોતી તેથી ન્યારે જહાગીરે મોટું સરકર શાહજહાની સરદારી તળે મોકલ્યું ત્યારે અમરનું કંઈ ફાળુ નહિ. રાણાના મોટા મોટા સરદારો ને બેરાઓ પકડાયાં તેથી રાણા છેક નાહિરેદ થઈ ગયો ને તેણે વિચાર લીધો કે જો હું હજુર સામે થઈશ તો મારે કેદ અથવા દેશબહાર રહેવું પડશે. એમ વિચારી અમરસિંહે પોતાના બે સરદાર શાહજહાં પાસે મોકલી કહેવાડયું કે બાદશાહ જા અને માફ કરી મારો હાથ ગણે તો હું તેન તાબે રહેવા તૈયાર છું, અને જેમ બીજા રજપુત રાજા તહેનાતમાં છે તેમ હું મારા કરણને પણ રાખીશ. હુંતો હવે ધરડો થવા આવ્યો છું માટે મારાથી તો આવી રાકારો નહિ.

એવું નામ સંકેતો હવે-જેણે પ્રતાપને ખબારો આપી હતો તે ભત્રીજાને ગાદી આપીને બાદશાહી દરબારમાં ગયો. અહીં ન્યારે જહાગીરે કપડો આપ્યો ત્યારે તે તરતજ કટાર લહાડી પોતાના પેટમાં મારી મરી ગયો.

બાદશાહે ખુશી થઈને રાણાને લખ્યું કે હું તને માફ કરું છું ને પછી દેસ્તદારે લખતો હોય તેણે એક ફરમાન મોકલ્યું કે હું ગભરાઈશ નહિ. હું તારે રક્ષણ કરીશ, અને પોતાના દીકરા શાહજહાંને લખ્યું કે રાણાની ઇચ્છા ઉપરાંત વર્તીશ નહિ. એ રીતે મેવાડે છેકજ લાચાર હાલતમાં આવી જઈ દિલ્હીની મુગલોરનું ઉપરીપણું કમુલ લીધું. ઇ.સ. ૧૬૧૬.

૧. ઇ.સ. ૧૬૨૧માં અમરસિંહ મરણ પામ્યો ને તેના દીકરા કરણની આણ ફરી. તે સૌર્ય તથા વર્તણુકમાં આછો ન હતો. પોતાના બાપની વખતની નાણાની તંબીમાથી ઘટવાને તે પોતાના દુસ્તમોના મુલકમાંથી ન મનાય તેવી ઝડપથી પસાર થઈને સુરત ભૂટી ગયો હતો, અને યુદ્ધ પરાક્રમ ખતાવવાનો પ્રસંગ ન હતો તેથી તેણે કિશ્કાદ મજબુત કર્યા ને દેશને રાણા-ગાયો-તેણે રાવળા નામનો મહેલ બંધાવ્યો છે.

૨. કરણની પછી તેનો દીકરો જગતસિંહ આવ્યો. તેણે જહાંગીરના મરણની ખબર ખરૂંમને ધરાન લખી હતી ને જ્યારે એ સુરત આવ્યો, ત્યારે એને તેડવાને પોતાના રજપુતો મોકલ્યા હતા. ખરૂંમ ઉદેપુરમાં આવી શાહજહાંન નામ ધરાવી બાદશાહ કહેવાડાવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે શાહજહાંને પાંચ પરગણાં ને એક અમુક્ય લાલ રાણાને બક્ષીસ આપ્યાં ને ચિતોડના કિશ્કા બાંધવાની રત્ન આપી. જગતસિંહે ૨૬ વર્ષ સ્વસ્થતામાં રાજ્ય કર્યું. તેણે જગતિવાસ નામનો આરસપહાણનો મહેલ બંધાવ્યો છે. જગતસિંહ પોતાની પદવીના બારેખમપણથી, પરાપકાર મુખિના બાલમ લખવાથી અને પોતાની કુશીન રજપુતાઈથી રજવાડામાં સંધિથી માન પામ્યો છે.

૩. ઇ.સ. ૧૬૪૪માં રાજસિંહ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં શાહજહાંની ગાદીને માટે તેના ચાર દીકરા જે પોતપોતાને માટે મહેનત કરતા હતા તે દરેકે રાણાની મદદ માગી હતી, પણ રાણાએ ખરે વારસ જે દાસ તેની તરફેણ ખેંચી હતી ને બીજાં રજપુત રાજ્યોએ પણ તેમજ કર્યું હવે. પણ ક્રોડાબાદની લડાઈથી ઔરંગઝેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રજપુતોનાં માન બાદશાહી દરબારમાં ઘટયાં. ઔરંગઝેબે દેશથી ને મુખર્થથી રજપુત ઉપર જીલમ ગુજારવા માંડ્યો.

ઔરંગઝેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રાણાએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવાડાવવા માંડ્યું. પ્રથમ ઝગડો તો આ થયો કે ઔરંગઝેબે મારવાડના રૂપનગઢવાળાની બેટીનો હાથ માગ્યો ત્યારે તે કુંવરીએ રાણાને કાગળ લખ્યો હતો. શું હંસી કાગડાની માદા યરો ? શું શુદ્ધ

સોહાની રજપુતાણી વાનરમુખા સવનની સ્ત્રી થયો? વળી લખ્યું હતું કે મારી હુરમત બચાવવાને હું રજપુ-
તાનાં સૌથી શ્રેષ્ઠને શરણુ ઘાઈ છઠ્ઠ; ને તેના બદ-
લામાં મારી જીવ તોને આપું છઠ્ઠ; હું જો મારે રક્ષણુ
નહિ કરે તો હું આપઘાત કરીશ. એ ઉપરથી રાણી
વીણી કાઠેલા સવારો લઈને રૂપનગર ગયો ને ત્યાં
પડેલી મુગલફોજની કતલ કરીને પેલીને પોતાની રાજ-
ધાનીમાં લઈ આવ્યો.

ઔરંગઝેબે મારવાડનો જસવતસિંહ જોને હસ્તક
કાણુલનો સુબો હતો તેને ઝેર દેવડાવી મારી નખાવ્યો
હતો. ને તેનાં કુટુંબને કદમાં નાખવાની તબવીબ કરતો
હતો, પણ એક ખીણના નાકા આગળ ૨૫૦ રજપુ-
તાએ બાદશાહનાં ૫,૦૦૦ માણસની સાથા ટકાવ
કરીને તે કુટુંબને સલામત નસારી મૂક્યું હતું. એ જસ-
વતસિંહનો બાળક-મારવાડની આદીનો વારસ અનિવ-
રિત તેની મા જો મેવાડના રાણાની બેઠી હતી તે
રાણાની પાસે જઈ ખજો પડી ને બોલી કે આ બાળક
માના છે ત્યાં સુધી એવું હું રક્ષણુ કરને ને હું જો એની
વતીને કારભાર ચલાઈ છઠ્ઠ તેમાં હું સહાય રહેજો.
એ ઉપરથી રાણાએ અનિવરત કલવાડમાં દુર્ગાદાસ
નામે બહાદુર સરદારની સંભાળમાં રાખ્યો.

બાદશાહે જાણ્યો કાઠયો ત્યારે રાણાએ તેને રજ-
પુત લોક તરફથી ઠપકાનો કાગળ લાંબો લખી મોકલ્યો
હતો. એ કાગળમાં પોતે સ્વતંત્ર છે એવું પણ મર્મમાં
લખ્યું હતું.

ઉપર લખેલાં ત્રણ મેઠાં કારણોથી બાદશાહ બહુ
ચિડાઈ ગયો; ને પછી મારે પાસેથી ફોજ એઠી કરીને
મેવાડ ઉપર તૂટી પડ્યો. તેણે બંજાબેથી અઠબરને,
કાણુલથી અઠબરને અને દક્ષિણમાંથી મોઅજબરને
એ પ્રસંગ ઉપર તેડાવ્યા. ચિતોડ, મેંડજગઢ મંદુસર
વગેરે કિલ્લા તો મુગલે લડીને લીધા, પણ પછી જ્યારે
રાણી પહાડમાંથી મેઠું સેન લઈને પોતાના બે દીકરા
સાથે ઉતરી પડ્યો ત્યારે મુગલ ફોજની ઠેકાણુ ઠેકાણુ
ખરાબી થઈ ગઈ. ડાબારી આગળ ૧૬૮૦—૮૧માં
મેઠી લડાઈ થઈ તેમાં ઔરંગઝેબ હાર્યો અને બાદશાહી
વાવડા, હાથીઓ વગેરે ધણીક માલ રાણાના
હાથમાં આવ્યો.

ઔરંગઝેબ ઉપલી હારથી શરમાઈને પોતાના દીકરા
અજીમ તથા અઠબરને લડવાનું કહી પોતે મેવાડ છોડી
અજમેર જઈ રહ્યા. અહીંથી એણે ખાન રોહિલાને
૧૨,૦૦૦ માણસ સાથે સામળદાસ રાઠોડની સાથા
લડવાને મોકલ્યો. એ રાઠોડે મારવાડના લશ્કર સાથે

પૂરમંડળ આગળ લડાઈ આપી અને હુરમતને હરાવી
અજમેર તરફ હાડી મૂક્યા.

જેમ રાણી તેનો પાટવી પુત્ર અને તેના સહાયકારી
રાઠોડ એઓએ યશ મેળવ્યા હતા તેમ રાણાના ખીબ
દીકરા હોમે પણ ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી ઈંડર
લીધું હતું અને ત્યાંના મુસલમાનોને હાંદી કઢાડયા
હતા; વળી વડનગર થઈને પાટણુ જ્યાં ઇસ્ત્રપ રહેતો
તેને લટકુ હતું ને મુરતને લટવાની તૈયારી કરતો હતો.
એટલામાં નાસનારાઓનાં દુઃખ જોઈને રાણાને દયા
આવી ને એણે બીમને પાછો બોલાવી લીધો હતો.

દયાળશાહ નામે દિવાન જે ધણી હિંમતવાન અને
ચાલાક હતો તેણે થોડુંક લશ્કર લઈને માફ, ઉમ્મજન,
ચંદેરી વગેરે રાજેરો લટક્યાં અને ત્યાંના લશ્કરને કાપી
નાખ્યું. પછી દયાળની હુકમી અને રાઠોડ તથા ખીબ
સહાયકારીઓની હુકમીઓ મેવાડના પાટવીનું લશ્કર
જે ચિતોડ આગળ અજીમ સાથે લડ્યું હતું તેને મળી.
એમ યતામાં તો અજીમ છેજી હાર્યો ને નાઠો. એ
પ્રસંગે રજપુતોએ બાપદાદાની બહાદુરી ખતાવી હતી.

એ બધી ધામધૂમથી રાણી જખમના મંદવાડથી
મરણુ પાર્યો.

૪. ૬૦ સન ૧૬૮૧માં રાણી જયસિંહ ગાદીએ
બેઠો. એણે ઔરંગઝેબ સાથે પોતાનો ટેક રાખી કોલ-
કશર કર્યો. એ રાણાએ બાપની વખતમાં ઔરંગ-
ઝેબની સાથે લડીને પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું પણ ગાદીએ
બેઠો પછી આજસુ ને રાજીલો થઈ ગયો હતો. તે
પોતાના દીકરા અમરને પ્રધાનને સોંપી રાજધાનીથી
દૂર રહ્યો હતો. એક વખત એવું બન્યું કે અમરે એક
ગાંડા હાથીને રાજેરમાં છૂટો મૂક્યો તે વેળા પ્રધાને તેને
ઠપકે આપ્યો હતો. એ બનાવથી દરબારમાં પાટવી
અને પ્રધાન વચ્ચે વાણી પડવા માડ્યો તેવું સમા-
ધાન કરવાને જયસિંહ ઉદેપુર આવ્યો. બાપનું આવકું
જાણી અમર ખુંદી નાસી ગયો, ને ત્યાંથી પછી પોતાની
માની તરફના હાડા સરદારોને લઈને ૧૦,૦૦૦ માણુ-
સની સરદારી કરી પાછો આવ્યો. માહોમાંલે લડાઈ
ન થાય એટલા સાડ રાણી મોડવાડ તરફ હકયો ને
ત્યાંથી એક સરદારને પોતાના દીકરાને સમજવવાને
મોકલ્યો; પણ અમર ન સમજતાં ખનનો સંભાળવાને
કોમલમેર ગયો, પણ જોમાં તેવું ફાવ્યું નહિ, કેમકે
રાણાની તરફના સરદારો જીરાજર હતા. પછી એકલિંગના
દેવળમાં એવું ઠર્યું કે રાણી પોતાની રાજધાનીમાં
આવે ને દીકરો બાપની હયાતી સુધી બહારનો બહાર
રહે. એ રીતે જયસિંહ પાછો ઉદેપુરમાં આવી રહ્યો.

૫. ઇ. સ. ૧૭૦૦માં અમરસિંહ બીજા ગાદીએ બેઠો. એ બહાદુર ને ચાલક હતો. ઔરંગઝેબના હીકરાઓની વચમાં ટેંટો થયો તેના લાલ લઈને તેણે શાહ આલમ સાથે ખાનગી કાલકાર કર્યા હતા તેણે જાણ્યો કાઠી નાખવાનું બાદશાહને લખ્યું હતું. તેણે પોતાના દેશનો મોજબા વધાર્યો હતો અને ખેતીવાડી તથા કારખાનાઓને ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

૬. ઇ. સ. ૧૭૧૬માં રાણો સંત્રામ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં મુગલ બાદશાહનો હુકમ ન ચાલતાં ધણાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉભાં થયાં હતાં અને એક મેવાડ સિવાય સધળાં રજપુત રાજ્યોએ પોતાની સત્તા વધારી દીધી હતી. મુગલાઈ સાથે બેડાચાથી તથા પરરાજ્યના લોક સાથે મળી જવાથી કુલીનતા તથા અસલી રીતમાત વલ્લસરી એ ખાસ્તીથી મેવાડ રાજ્યોની ધાધલથી દૂર રહેવા મેવાડ પોતાનો ટેક મૂકવા કરતા નાના રાજ્યને વધારે પસંદ કરતા: વળી તેના અમીરશાં પશુ એકમેકને ઠંડા હતા-એ કાંતોચાથી મેનાડ પોતાની સત્તા વધારી શક્ય નહિ-તોપણ ઓળે શમાવેલા હુગરપુર, વાંસવાડા વગેરે પાછાં મેળવ્યાં ખાખા રાખળી ગાદીનો દરજ્જો રાખનારાઓમાના છેલ્લો સંભામસિંહ હતો. તેની પછી મરેડાઓએ રાણાઓ પાસે પોતાનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવ્યું એ રાણો મુઓ ઇ. સ. ૧૭૩૪માં.

૭. જગતસિંહ (બીજા) ગાદીએ બેઠો તેને બીજા વર્ષે ખાજીરાવ મેવાડ આવ્યો અને રાણાએ ૧,૬૦,૦૦૦ રૂપિયા વર્ષ દહાડે આપવા અંગે તેણે લેખ કરાવ્યો. મેવાડના રાણાએ આવી રીતનું લખાણ પહેલવહેલું જ બાજીરાવને કરી આપ્યું.

પછી ઇ. સ. ૧૭૪૩માં જેપુરનો રાજા જેસિંહ મુઓ ત્યારે જાવાડાઓમા માહોમાહે લડાઈ ચાલી જેસિંહનો હીકરો ઈશ્વરસિંહ રાજા કહેવાવા લાગ્યો, પણ કેટલીક જગરી ટોળીએ રાણના લનીલ માધુસિંહને જેપુરનો રાજા માન્યો. રાણા ને માધુસિંહ, ઈશ્વરસિંહ ને તેના સહાયકારી મરાઠા એઓ સાથે રાજમહાલ આગળ લગ્ન પણ હાંપ્યાં. પછી ઈશ્વરસિંહ કુલાઈને સિધીઆને સાથે રાખી બુંદેલોદાના હાડાઓ સામે લડવા ગયો; તેમાં હાડા હાર્યા પછી રાણાએ પોતાને સહાય કરવા હોલ્કરને તેડ્યો એની રીતે કે

* એના સરખે બાગે હિરસેદાર સિધીઆ, હોલ્કર ને પુવાર એ ત્રણ હતા. ૧૦ વર્ષ એ શરત ચાલી પછી એ ત્રણ હિરસેદારમાના એકેએ બધી રકમ પોતે લેવી ખારી તેથી એ શરત પછી અમલમા આવી નહિ.

હોલ્કર ઈશ્વરસિંહને હાડી મૂકે તો રાણો તેને ૮૦ લાખ રૂપિયા આપે. એવામાં ઈશ્વરસિંહે અપમનના બચથી ગેર ખાધું ને માધુસિંહને ગાદી મળી. એ પ્રમાણે મરાઠાઓ મેવાડમાં પૂર્યા.

ઇ. સ. ૧૭૫૨માં જગતસિંહ (બીજા) મુઓ. તે મોજબોખમાં પોતાનો વખત કાઢતો. તેણે મહેલ સમરાવ્યો અને ૨૫ લાખ રૂપિયા પેશોલા તરફનો પ્રદેશ સોંપાયમાન કરવામાં ખરચ્યા.

૮. પછી પ્રતાપ (બીજા) આવ્યો તે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી મુઓ. તેની પછી રાજસિંહ (બીજા) થયો એણે સાત વર્ષ રાજ્ય કીધું. એ બંને રાજ્યમાં મરેડાઓ મેવાડ ઉપર હુમલા કરતા અને કબુલેલા નાણાની લાંજગડ ચાલતી.

૯. ઇ. સ. ૧૭૬૨માં રાણો ઉદેસિંહ ગાદીએ બેઠો. માહોમાહેના કળ્યાના સમાધાનને સાર હોલ્કરને વચમા નાખવા પડ્યો હતો. વળી મરાઠાઓની તરફથી ચોચ ઉવરાવનારો પણ તેજ હતા તેથી તેણે નાણાની ઉધરાણી કરીને ઉદેપુર પર ચડાઈ કરવાની ધમકી બતાવી. એથી મેવાડના ખળનામાંથી ૬૦ લાખ ગયા.

વળી ૧૭૭૦માં સિધીઆએ ઉદેપુરને ઘેરા ધાલ્યો તેથી મેવાડની ધણીએક કળદ્રુપ જમીન રાણાને ગીરો મૂકવી પડી.

૧૦ ઇ. સ. ૧૭૭૨માં ઉદેસિંહ મુઓ ને હમીર ઉદેપુરના રાણો થયો. એના મરણ પછી ૧૭૭૮માં તેનો લાઈ બીમસિંહ આવ્યો. એના વખતમાં સિધીઆ તથા હોલ્કરને લડાઈ ચાલી ને એ ઇંદોરની લડાઈમાં ઇ. સ. ૧૮૦૨માં સિધીઆ જીત્યો ને એણે મેવાડને પોતાનું ખંડણી રાજ્ય ગણ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૧માં બાપુ સિધીઆ સુબેદાર નામ ધારણ કરીને આવ્યો. તેણે મેવાડને છેકજ પાયમાલ કરી નાખ્યું; સરદારો, વેપારીઓ, ખેડૂતો, વગેરેને અજમેરના કિલ્લામાં બંદીખાને નાખ્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ની બનેવારીની ૧૬મીએ દયામણા થઈ ગયેલા રાણાએ અમેજ સાથે કાલકાર કર્યા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧લી કલમ—અમેજ સરકાર ને મેવાડના રાજા ઓલાદ દર ઓલાદ હંમેશ દોસ્તી રાખી કાયદાની વાતમાં મિલાપી રહેવું. એકના જે દોસ્ત દુશ્મન તે બીજાના પણ ખરા.

૨જી કલમ—અમેજ સરકાર ઉદેપુરના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની દબુલાત આપે છે.

૩૭ કલમ-ઉદેપુરના મહારાણ્યએ અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું માની તેની સાથે મળીને વર્તવું અને ખીલ્લ રાજ્યો અથવા સરદારો સાથે કોઈ પણ રીતનો સંબંધ રાખવો નહિ.

૪૧મી કલમ-ઉદેપુરના મહારાણ્યએ કોઈના ઉપર હુમલા કરવા નહિ; અને જો કદાપિ કોઈ સાથે ભાંજગડ થાય તો તે કામમાં અંગ્રેજ સરકારને વચમાં નાખી તે ને ઠરાવ કરે તે અમલમાં આણવો.

૫મી કલમ-ઉદેપુરના મહારાણ્યએ હરકોઈ રાજ્ય અથવા સરદાર સાથે અંગ્રેજ સરકારને જણાવી તેની મંજૂરી વગર કોઈ પણ કોલકરાર કરવા નહિ પણ સ્નેહી ને સગાં સાથે સ્નેહરૂપ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યા કરવામાં બાધ નથી.

૬૬મી કલમ-ઉદેપુરનાં ખરેખરાં રાજ્યની વસુલમાંથી દરવર્ષે અંગ્રેજ સરકારને પાંચ વર્ષ સુધી મહારાણ્યએ ઘોષાઈ આપ્યા કરવી અને પછી હંમેશા રૂપિયા ૬ આના લેખે આપ્યાં કરવી. મહારાણ્યએ ખંડણીની બાબતમાં કોઈ ખીલ રાજ સાથે સંબંધ રાખવો નહિ અને કોઈ ખીલું રાજ્યનો દાવો કરે તો તેનો જવાબ આપવાને અંગ્રેજ સરકાર કબુલ થાય છે.

૭મી કલમ-મહારાણ્ય કહે છે કે ઉદેપુરના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ અણુધટી રીતે ખીલ્યોના હાથમાં ગયેલો છે તે પાછો તેને હવાલે થાય તેવું સરકારે કરી આપવું. અંગ્રેજ સરકાર ખરેખરી હકીકતથી વાકેફ નથી માટે તે એ બાબતમાં કોઈ રીતની કબુલાત આપી રાકતી નથી; પણ ઉદેપુરના રાજ્યની ફરીથી આબાદી કરવા તરફ સરકાર પોતાની નજર હંમેશા રાખ્યાં કરશે; અને અકેકી બાબતની કેફિયત જાણી લીધા પછી રાણાની જમદ પાર પાડવામાં જે જે જોગવાઈએ મહેનત કરવી ધટતી હશે તે તે જોગવાઈએ સારી પેટે મહેનત લેશે. અંગ્રેજ સરકારની મદદથી જે જે જગ્યાઓ રાણાને પાછી મળશે તે તે જગ્યાની વસુલમાંથી પણ રૂપિયા ૭ આના હંમેશા અંગ્રેજ સરકાર લેશે.

૮મી કલમ-અંગ્રેજ સરકારની માગણી થાય ત્યારે ઉદેપુરનાં રાજ્યે સત્તા પ્રમાણે લરકર પુરં પાડવું.

૯મી કલમ-ઉદેપુરના મહારાણ્ય હંમેશા પોતાનાં રાજ્યનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી રહેશે અને તે રાજ્યમાં અંગ્રેજ સરકારના કાયદો દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૧૦મી કલમ-આ ૧૦ કલમના કોલકરાર દિલ્હીમાં થયા અને એ ઉપર અંગ્રેજ સરકારની તરફથી મિન્ ચાર્લસ થીએડોરસ મેટકીફ અને મહારાણ્યની તરફથી ડોક્ટર અલ્બર્ટસિલ્હ બહાદુર પોતપોતાની સહી ને મહોર

કરી છે—જો ઉપર ૫ મોટા નોખલ ૫ ગવર્નર જનરલની (માર્કેસસ આવ હેરિટ્ગ્સની) અને મહારાણ્ય લીમસિલ્હની મંજૂરી આજની તારીખથી મહીનાની અંદર એક બીજાને આપવામાં આવશે.

(સહી) સી. ડી. મેટકીફ (એલ. એસ.)

ડોક્ટર અલ્બર્ટસિલ્હ, (એલ. એસ.)

દિલ્હીમાં થયા તા. ૧૩મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૧૮.

હવે મેવાડના રજપુતો વિષે થોડુંક.

૧. રાજબક્તિ વિષે તો પૂલુંજી શુ ? સલીમની સાથે લડતાં પ્રતાપ રાણાને બચાવવાને કાલાવાળાએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા, ને જોકે તે છેકળ પડતી હાલતમાં આવી પડ્યો હતો તોપણ તેના સરદારો તેને વળગી રહ્યા ને બામારા પ્રતાપે પ્રતાપ મેવાડ ન છોડે તેને સાર પોતાની બાપદાદાની દોષલ તેને નજર કરી. અમર રાણાથી ઉપરાઉપરી હાર પામેથી જહાંગીરે મેવાડીઓનો ચિતોડ ઉપર પ્રેમ જોઈ રાણાના એક સગાને રાણા ઉપનામથી ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો—આવી મતલબથી કે અમરસિલ્હના વળામાંના ધણાએક તેને મૂકી ચિતોડવાળાને માન આપે; પણ ધન્ય છે રજપુતને કે તેઓએ નવા રાણાને નજ માન્યા. મારવાડનો અલ્બર્ટસિલ્હ જે પોતાના બચપણમાં ક્યો ને ક્યો રહેતો ને જેને તેની પ્રભામાંના વીસ જણે પણ નહિ જોયો હોય તે અજિતના નામનીજ ભક્તિથી તેની તમામ પ્રભ સંપત્તિ રહીને ઔરંગઝેબનું ફાવવા દેતી નહિ; ને આમ કરીને તે હથિયાર લેવાને શક્તિમાન થયો એટલે તરતજ તેની સરદારી નીચે રજપુતોએ હુડમાં મળી ઔરંગઝેબ સાથે ૨૦ વર્ષ સુધી ટકાર લીધા લીધી. જ્યારે બીલોએ ઈસના નાજાદિત્યને મારી નાખ્યો હતો ત્યારે તેના વંશમાંના બાળકને એક બ્રાહ્મણે બાંદીરના કિશ્તીમાં લઈ જઈ રાખ્યો હતો. એક બાટ, જ્યારે ચોડાણે ચિતોડની ગાદી ખુંચી લેવાનું કીધું ત્યારે સિંધ જઈ જહાપને આવ્યો હતો; અને એક દાઈએ ખૂની વનવીરથી બચાવવાને બાળક ઉદેસિલ્હને એક નાઈની સાથે ગામ બહાર મોકલાવી દઈને તેને બહલ પોતાના કુમળા બાળકને મરાળું હતું.

૨. દેશબક્તિ—જ્યારે અમીરે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું, ત્યારે કોમલગેરે જ્યાં તે હતો ત્યાંથી સપળા રજપુત લોકે હમંગબેર પાછા ચિતોડ આવ્યા ને મોટા સોયંથી મહમ્મદને તોળ્યા પોત્રાવી. પ્રતાપના પશુની શી વાત—રે ચિતોડ પાછું આવે તોજ મહેલ બાંધવા ને

રાજસાહેબી ભાગવતી. એ પણ પ્રમાણે તે ઝુંપડીમાં રહેતો, પત્રાવળીમાં જમતો, પેંડા ઉપર સતો વગેરે, ને એજ પણ તેણે મરતી વેળા પોતાના સરદારે પાસે પળાવવાનું વચન લીધું ને ત્યારેજ તેનો સંતોષે પ્રાણ ગયો. જેવું મેવાડ વિષે ત્યાંના રજપુતોનું અભિમાન તેવુંજ બીજા સંસ્થાનો વિષે લોકનું પણ સમજવું. દેશ ઉપર આકૃત એ રાખ્દોની ધ્વનિ દરેક રજપુતના લોહીને ઉઠાળતી નાંખતી. રજપુતનો ઘોડો, રજપુતની સ્ત્રી, રજપુતની તરવાર ને રજપુતનો દેશ એ વિષે અપમાન કાચક રાખ્દ રજપુત આમજ બોલાવ ને તરવાર ન નીકળે એવું તો અવિચલ બનતું.

૩. શૌર્યપરાક્રમ વિષે-આપા, ખુમાણ, સમરસિંહ, હમીર, કુંભો, સાંજો, પ્રતાપ, રાજસિંહ એ મેવાડના રાજા, રાઠોડો, હાડાઓ ને કુંભમાં રજપુતસ્થાનના રાજાઓ, સરદારો ને સેના દુનિયાની તવારીખમાં ઉચ્ચ પ્રતિના દાખલા દર્શાવે છે. જે કરમદેવી ને કૃત્તાની મા જેવી સ્ત્રીઓ રમ્ભસંભામમાં ભંતે જઈ બહાદુરીથી ધુમી છે. રાણીઓએ રાજ્યકારભાર ક્યાંના દાખલા તો રજવાડામાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. ટાડ અંથકાર કહે છે કે “રજપુતસ્થાનમાંનું એક પણ નાનું રાજ્ય દેહની સ્વતંત્રતાને સાફ ધર્મોપિલીના જેવી ભડાઈ ન ભડકું હોય તેવું નથી. એક પણ રાહરે એવું નથી કે જેણે ધર્મોપિલીની ભડાઈ ભડનાર લીઓનિડાસના જેવા પ્રતાપી ભેદાને જન્મ નથી આપ્યો. ને ભડાઈમાં અંગેજ સરકારનું કાવળ નહોતું ને ને ભડાઈના ઉપરને સાફ ઇંગ્લાંડમાં પણ મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો હતો તે ભડાઈ જેપુરના રાજા માનસિંહે છતી આસામ, આરાકાન, બોડીઆ એ પ્રાંત અંગેજ સરકારને અપાળ્યા હતા.”

૪. કુલીનતા—રામના પુત્રના વંશજ હિંદુ એ પાતળી નણ્ણથી અભિમાન છે તેથી અને ધણુજ પ્રાચીન કાળથી રામના ધણીઆંતા છે તેથી અને આટલાં આટલાં વર્ષે થયાં છતાં નીચી વર્તણૂક દેખાતી નથી તેથી કુલીનતા ઉચ્ચ પ્રતિનીજ છે. એ કે રજપુતોએ પોતાની આગલી સત્તા ને આગલી પદવી ને આગલો દોર એ યોચાં છે, તો પણ તેઓએ હજી પોતાનું ઉચ્ચ કુળનું પ્રોત્કલ ને અભિમાન મૂકી દીધું નથી. ગરીબમાં ગરીબ

કે સિધીઆ, હોક્કર ને ગાયકવાડ એ ત્રણે પોતાના કુળનું અભિમાન કરી શકે તેમ નથી. સિધીઆનો મૂળપુરુષ ખેડૂત, હોક્કરનો ભરવાડ અને ગાયકવાડનો કણુબી હતો—ને રાજકુળનો મૂળપુરુષ રાજથી અને સદ્ગુણથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય તે રાજકુળ ઉચું કહેવાય.

રજપુત પણ પોતાના બાપદાદાને વિષે અભિમાનથી બાંધે છે. તે ખેતીવાડી કસ્બાને અને ઘેરિયાર થયા વિના બાલો વાપરવાને નીચું સમજે છે ને એ કુલીન-પણુના વિચાર પ્રમાણે નીચી પદવીવાળો ઉચી પદવી-વાળાને માન આપે છે ને ઉચી પદવીવાળો નીચી પદવીવાળાનો સારો સત્કાર કરે છે. કું મારે માધું મુગ-લને નહિ નમાવું એવા પણમાં પ્રતાપે પોતાની દુદશા આણી ને એ દુદશામાં પણ તે અને તેના સરદારે પર-સ્પર એક બીજા સાથે ટેક અને ચોખ્ખતાથી વર્તતા. અમરસાણાએ જહાંગીરને લખી મોકલ્યું કે કું તો હવે ધરડો થયો માટે મારાથી તો તમારી પાસે ભંતે આવવું નહિ બને. એ કુલીનપણુને અને તેને લગતી અસલી રીતમાતોને વળગી રહેવાના અત્યાચ્છની ધેલાઈ માજ ઉદેપુરે * ભેધપુરના રાજ્યોની પેઠે સત્તા ન વધારતાં પોતાનું રાજ્ય નાનું કરી નાખ્યું. મેવાડની કુલીનતા બીજા રજપુત રાજ્યો કરતાં ઉચી મનાય છે તેનાં કારણમાં એક આ પણ છે કે તેણે બીજા રાજ્યોની પેઠે પોતાની દીકરી મુગલને નથી દીધી. મેવાડના સિસોદીઆ રજપુતો, મારવાડના કું રાઠોડો અને જેપુરના +કચ્છવા એ પણ કુલીન રજપુતો છે. ભતિસેદને લીધે નીચી ભવના લોક, ઉચ્ચ લોહીના રજપુત સાથે ભળી શકતા નથી. શુદ્ધ લોહીના હોય છે તેજ માત્ર ભગીરના હકદાર થાય છે. જુજ જમીનવાળા ગરીબની સાથે પણ ઉચી પદવીવાળો પોતાની દીકરી પરણાવે છે—પણ ઉચ્ચ કુળનો હોવો ભઈએ.

૫. કૃતજ્ઞતા, ઉદારતા, પરોણાની સેવા ને સન્ન્યતા એ ને કુલીનતાનાં બુધણુ તે પણ રજપુતાઈનાં ઉચ્ચાં અંગ છે. રાજ્યોમાં ધણુ ધણુ ફેરફાર થયા ને તેને લીધે તેઓની દશામાં પણ ધણુ ધણુ ફેરફાર થયા, તો પણ રજપુતો આજ પણ તે રી વર્તણૂકો રાખી રહ્યા છે. કોઈ પણ રજપુતને પૂછીએ કે તમારામાં મોટો ગુના કીઓ ? તો તરત કહેશે કે ગુણચોરી—કૃત-જ્ઞતા—નિમકહસમી, જેનું ખાકું તેનું ભુંડું ન ઇચ્છું એ મોટી નીતિ છે—ને એથીજ રાજ્યભક્તિ ને દેશભક્તિના વિચાર દીધેલ થાય છે. ને કે મેવાડ, મારવાડ,

* આખા રજપુતસ્થાનમાં સૌથી જુનું રાજ્ય મેવાડનું—એ જયારે આખા હવું ત્યારે ભેધપુર ને જેપુરનાં રાજ્યો નવાં મંડાતાં હતાં.

કું કનોજ રાજ્ય લાગ્યા પછી ત્યાંનાં રાજકુળની રાખા મારવાડમાં સ્થપાઈ.

+ કચ્છવા એ રામચંદ્રના વંશના કહેવાય છે. એ કુલમાં નૈપથ દેશનો નળ રાજ ઇન સંભા ૩૯૯ સૈકામાં થઈ ગયો છે.

વગેરે કેટલાંક મોટાં રાજ્યો ઔરંગઝેબની સામાં હતાં, તોપણ તેઓ બાદશાહના દુસ્ત્રન મરાઠાઓને નહોતાં મળ્યાં.

૭૫૨ લખેલા સદ્ગુણો છતાં રજપુતોની પડતી ચવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. મત્સર ને કુસંપ એ પ્રથમથી જોવામા આવે છે. કનોજના જેઠદાસ અને અનહિલવાડના કોળાભોમથી દિલ્હીના પુષ્પીરાજની મોટાઈ ન સંખાયાથી તેઓએ પોતાનું તેની સાથે ચાલવું નથી એમ જોઈ દેખથી સાહ-સુદીન ધોરીને તેડાવ્યો—ને એ જયારે દિલ્હી ૭૫૨ ઉતરી આવ્યો ત્યારે કનોજ ને અનહિલવાડ એ સિવાય બીજાં રાજ્યોએ જો કે દિલ્હીના રાજ્યને સહાય કરી તોપણ અંતે એ સૌ હાથે ને મુસલમાનોએ આ દેશમાં પોતાની સત્તા કીધી. ધણીક રજપુત રાજ્યો પાંચમાસ થઈ ગયાં—તેમાં કનોજ ને અનહિલવાડ જેણે પેલેનાં ખત્તમાં ગામ બાળ્યું તેઓ પણ નાણુદ થઈ ગયાં—દિલ્હી કનોજ ને અનહિલવાડ એ ત્રણે મોટાં રાજ્યો હતાં વત્તાં. એ રીતે રજપુતની પહેલી ને મોટી પડતી થઈ. ઇ. સ. ૧૧૬૩ પછી, રહેલા રાજ્યોમાં ચિતોડનું રાજ્ય જે ઇ. સ. ૭૨૮થી મંડાયું હતું તે માત્ર મોટું રહ્યું. અને અણહીલને ઇ. સ. ૧૩૦૩-માં તારાજ કીધું; પછી પાછું તે હમીરથી ચઢવા માંડ્યું ને સંગરામ (સાંગા) રાણાના વખતમાં આબાદ-નીની 'રાયે' પહોંચ્યું. અકબરના વખતમાં પાછી પડતી થઈ ને મેવાડના ઉદેસિહને ચિતોડ છોડી દેવું પડ્યું; અને અમર રાણાએ ઇ. સ. ૧૬૧૬માં જહા-નિરનું ઉપરીપણું કબુલ કર્યું. એ પડતી આજુબામાં પણ બીજાં રજપુત રાજ્યો, મેવાડની ઉપર અંદેખાઈ તેથી, મુસલમાદશાહની મદદમાં હતાં.

૨. મુસલમાન બાદશાહોનું બેદરકારીપણું, તેઓના જીલમ અને તેઓનું ધર્મસંબંધી વાતમાં વચમાં પડવું એ, અને ઇ. સ. ૧૭૩૬થી તે ૧૭૭૮ સુધી ચાલેલી મરાઠાઓની હુલ્લુદ એ, રજપુતની પડતીનાં મુખ્ય કારણો છે.

જુર ને જોધપુરનાં રાજ્યો મુગલાઈના કકડા થયા ત્યારથી પોતાની હદ વધારવાના ઉદ્દેશમાં પડયાં ને મરાઠાઓથી ધણું કરીને આખાં રહેતાં તેથી તેઓ નળજાં ન પડયાં, પણ મેવાડ, પોતાના ઉચ કુળના અભિ-

માનમાં દેશકાળ પ્રમાણે ન વર્તવાથી, ઘણી રાણીથી તથા કુટુંબકલેશથી અને રાજકારવારને લાચક નહિ તેવા રાજાઓથી થતી અધાધુનિયથી અને મરાઠાઓના વચમાં પડવાથી અને ઇ. સ. ૧૭૬૪માં મેટ્ટા હુકમ પડયો તેથી છેકળ પાંચમાસ થઈ ગયું.

જે કે જે ત્રણ રાજ્ય હાલ સારી હાલતમાં છે તોપણ રજપુતો જેવા આજળ હતા તેવા નથી. રજપુતને હાલ પોતાને અનુકૂળ ઉદ્દેશ નથી તેથી તેઓ નીશા ને ઇરાકબાઇમાં ગુલતાન થઈ પોતાના દિવસ નિર્જનન કરે છે, પણ તેથી તેઓને ફરીથી જીવો થવાનો દહાડો આવનાર નથી માટે એઓએ ફરીથી પોતાના રૂડો દહાડો આજુવાને નીચે લખેલી ભલામણ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ અને વર્તાય તેવું છે, કામજ કે હાલમાં ચકવતી અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રતાપથી દેશમાં સ્વસ્થતા છે.

૧. પોતાની જન્મલાખાની સાથે જેમ મુગલાઈ વખતમાં ફારસી બહાણું તેમ આ વખતમાં અંગ્રેજ બહુવા તરફ દરબારના બેસનારાઓનો ભક્ત થવો જોઈએ. કે જે રાજનીતિથી અંગ્રેજો આટલા થરેલા છે તે ભણવામા આવે; અંગ્રેજ સાથે પોતાના વ્યવહારમાં ગારંભિ-યત ન થાય અને પોતાના અંગ્રેજ સરકાર પ્રતિ ને અંગ્રેજ સરકારના દેશી રાજ્ય પ્રતિ સા સા ધર્મ છે તે ભણવામાં આવે.

૨. અંગ્રેજના રાજ્યની સુધરાવટ જોઈને તે પોતાનાં રાજ્યમાં હાખલ કરવી.

૩. પ્રભને સંતોષ પમાડવાને—કે જોથી આજની દેશભક્તિ ને રાજ્યભક્તિ ભયત થાય તેવા ઉપાયો દરબાર તરફથી અમલમાં આવવા જોઈએ; મુખ્ય ઉપાય જે છે—જમીનના ગણોતમાં ઘટાડો અને નિષ્પક્ષપાત ન્યાય.

૪. રાજાઓએ વિષયાસક્તિ અને અધીણ હાથનાં વ્યસન જેથી દૂર રહી પોતાની પ્રભ તેથી દૂર રહે તેવી તબવીજ સાખવી.

૫. ખેતીવાડીની સુધરાવટથી, વેપારથી અને યંત્ર-દિકથી બીજા ઉદ્દેશ વધારી પોતાના દેશની દોલત વધારવી—દુકામાં તનમાં કૌમલ, જુદિ અને ક્રોધ રાજ્યમાં વધારવાં.

૬. લક્ષર રાજ્યથી કંટાળે નહિ એના ઉપાયો અને તેઓને અંગ્રેજ કવાચત શીખવવાની તબવીજ એ દેશી દરબારોએ કામે લગાડવાં જોઈએ.

૨૪. સુરતની મુખતેસર હકીકત.

આખ ૧;-જગ્યાનું ખ્યાન.

તાપી નદી સાતપુડા પવેતની ઇબરડી કુંગરીની તળેટીના ગંડવાના પ્રાંતના બહુલ ગામ પાસેથી અથવા નાગપુરની ઉત્તરે આશ્વે ગામ છે ત્યાંથી નીકળીને ખાન-દેશમાં થઈને સપર્કિતિએ વહેતી સુરતથી આશરે ૬ આઠ ઉપર ખંભાતના અખાતને મળે છે. એની લંબાઈ ૪૬૦-૫૦૦ માઇલની અને એનો ૫૮ સુરતના કિલ્લા આગળથી તે સામે પાર સુધી ૧૧ માઇલનો છે. એની ઉત્તર તીરે રાંદેર નામે કસબો (એ અસલ મોટું શહેર કહેવાયું છે) અને દક્ષિણ તીરે (રાંદેરથી તાપીના ૫૮ સાથે ૨૧ માઇલ અંતરે) હાલનું સુરત શહેર છે. સુરતના અક્ષાંશ (ઉત્તર) ૨૧° ૪' અને રેખાંશ (પૂર્વ) ૭૨° ૫૧' છે.

૨. સુરતને બે કોટ હતા-એક માંહેનો ને એક બહારનો. પહેલો, શહેરપનાહ* અને બીજો આલપનાહને* નામે ફારસીમાં લખાતો.

૩. માંહેના કોટને લગતી ૧૨ બાગણો છે તે આ પ્રમાણે-ઉત્તર દિશાએ, (૧) વરિયાની બાગણ; પૂર્વ દિશાએ, (૨) સૈયદપુરી બાગણ તથા (૩) બરાનપુરી બાગણ, દક્ષિણ દિશાએ, (૪) નવસારી બાગણ તથા (૫) મનુરા બાગણ; પશ્ચિમ દિશાએ, (૬) મકાઈ બાગણ, (૭) બાદશાહી બાગણ, (૮) ડકાની બાગણ, (૯) રામબેવારાની બાગણ (૧૦) મીરખહેરની બાગણ (૧૧) મુઘાંબડકીની બાગણ અને (૧૨) લકડકોટની બાગણ.-એ પશ્ચિમ દિશાની બાગણો તાપીના કિનારા ઉપર પાસે પાસે રાખેલી તે આટલા માટે કે

*શહેરનો કચરો ન્યાં કરતો હોય તે જગા એટલે ખાડી અને એ ખાડીને લગતો એ કોટ તે. (એ કોટ માંહેનો) ૪૦ સં ૧૬૬૨માં વ્યાસુદીન રૂપી નવાબની હકુમતમા બંધાયો હતો-એ બંધાવાની રત્ન લેવાને જહાનગિર તથા વીરજી વહોરા ઓરંગઝેબ બાદશાહ પાસે ગયા હતા. એ જહાનગિર ધણો નેક ને હિમતવાન હતો અને વીરજી વહોરા પણ ધણો ધનવાન અને ધર્મતા વાળોઆ હતો.

*નુનિયાનો કચરો એ કોટ (બહારનો) ૪૦ સં ૧૭૦૮માં બાદશાહ ફરખશીરના વખતમાં હૈદર કુલી-ખાન નવાબની હકુમત તળે ગોપીતળાવાના પથ્થરો ખોદી લઈ નઈ તેવડે બાંધ્યા હતા. એ બાંધવામાં અમાનતખાન ઉરફે શાહમતખાન દારંગો હતો. એ કોટ થોડાક ખાડી રહી ગયો તે પછી લાકડાનો ચથો તે હજી લકડકોટ કહેવાય છે. હૈદર કુલીખાનને તથા અમાનતખાનને રાંદેરના નવાયતાની ખરાબી યાદ આવી તેથી કોટ પુરો કરવો બંધ રાખ્યો હતો. (રાંદેરની હકીકત ભેળી).

એણી તરફ બંદર પડયું અને શહેરના લોકોને નહાવા ધોવાને તથા પાણી બરવાને મુગમ પડે

૪. બહારના કોટને બાર દરવાજા તે આ પ્રમાણે-ઉત્તર દિશાએ. (૧) ફાટકનો દરવાજો, (૨) વરિયાવી દરવાજો અને (૩) કતારગામનો દરવાજો, (એ બહારના કોટનો એક છેડો, ફાટકના દરવાજા બહાર એક મોટો ધુરજ જેને રફીયુરજ કહે છે તેની સાથે સંધાએલો છે. વરિયાવી દરવાજાથી ઉત્તર દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તા પર ઉતરાય છે). પૂર્વ દિશાએ (૪) લાલ દરવાજો,* (૫) દિલ્લી દરવાજો,* (૬) સરાહનો દરવાજો અને (૭) સલાખત (સલાટ) પરાનો દરવાજો. પાછલા બે પૂર્વ દિશામાં જવાના મોટા માર્ગ છે). દક્ષિણ દિશાએ, (૮) માનનો દરવાજો,* (૯) નવસારી દરવાજો અને (૧૦) નકુરઅહીનો દરવાજો (એ મધ્યે નવસારી દરવાજાથી દક્ષિણ દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તા પર ઉતરાય છે.-પશ્ચિમ દિશાએ; (૧૧) મનુરા દરવાજો અને (૧૨) અઠવાનો દરવાજો; (મનુરા દરવાજાની બહાર ઘોડદોડની રાસ્તનું મેદાન અને અઠવાના દરવાજાની બહાર લશ્કરની ધાવણી છે. એ બંને દરવાજાની બહારની ખાડી ઉત્તર દિશાએ થઈને તાપીને મળે છે. ત્યાંસુધી એ બહારના કોટનો છેડો પહોંચી અટકેલો છે. એ છેડાથી તે ઉત્તર દિશામાં રફીયુરજ સુધી તાપી નદીને વાક આળ્યાથી એ શહેર રૂ ચંદ્રાકારે દેખાય છે).

૫. દિલ્લી,* ઉપર કહેલા બે છેડાને સાંધનારી

*એ નામ દરવાજા બહાર લાલદાસ નામે સાધુ રહેતો તેના નામ ઉપરથી પડયું છે. તેનો મઠ હજી પણ છે.

*દિલ્લીના બાદશાહનો ફરમાન એ દરવાજાથી આવતા તે ઉપરથી. એમ કહેવાય છે કે અસલના વખતમાં બાદશાહી ફરમાનને માન આપવા સાડ નવાબો સામે જતા અને પછી દરવાજા આગળ કેટલોક વિધિ કરી બાંધી ધામધૂમથી તે ફરમાનને પોતાના મહેલમાં લઈ જતાં.-એ પ્રમાણે અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, ઓરંગાબાદ વગેરે મોટા શહેરોમાં દિલ્લી દરવાજા કહેવાય છે.

*એ કિલ્લા ઉપર ૪૦ સં ૧૫૭૩થી ફત્ત મુગલ બાદશાહનો એક લાલ વાવટો ચઢતો, પણ ૪૦ સં ૧૭૫૯થી બે વાવટા ચઢતા હતા-તેમાં અમિકોણ (દક્ષિણ પૂર્વ) તરફના ધુરજની કાઠી ઉપર મુગલનો નેત્રત્ય કોણ (દક્ષિણ પશ્ચિમ) તરફની કાઠી ઉપર અંગ્રેજનો. લાલ અંગ્રેજનો વાવટો પણ નાથુ બેઠતો નથી; પ્રસંગે એવામાં આવે છે.

હિંદીના મધ્યબિંદુમાં આવે છે. એનો આકાર ચોરસને મળતો છે પણ સમચોરસ નથી. એની સીધી નાની બાજુ (પશ્ચિમ તરફની) અને એક બીજી વાંકી બાજુ (ઉત્તર પશ્ચિમ તરફની) એ બે તાપીનાં પાણીની લગભગ છે. એને અંદરે ખુલ્લું અંદરે મોટા ગોળ ગુરજ છે તે ને દિવાલ તે ગુરજને ભેડે છે તે ગુરજ નેટલી થયી છે. ગુરજનું મથાળું જમીનથી આશરે ૭૫ ફુટનું હતું, પણ હાલ એક તબક્ક ઉતારી પાડ્યું છે.

૧. કુતરે વરિયાવી દરવાજાથી તે દક્ષિણે નવસારી દરવાજા સુધી અને પૂર્વે સરાહના દરવાજાથી તે પશ્ચિમે અઠવાના દરવાજા સુધી મધ્ય રેખાએ માપીએ તો હરેક રેખા આશરે ચાર માઇલ થાય. તેમ શહેરની જમીન (પરાં મળીને) આશરે ૩૧૦૦ વીધાં છે. શહેરના બહારના કોટનો જથ્થો ૭ માઇલ છે એમ મિંઝ કૃતિસ લખે છે.

૭. માહેનો કોટ ને બહારનો કોટ એ બેની વચમાંની જગા પરાંઓમાં વહેંચાયેલી છે. શહેરની વસ્તી વધી ગયેથી આબુબાલુનાં કેટલાક ગામની * જમીનો શહેર સાથે ભેડી નાખવામાં આવી છે, પણ તે શહેર પનાહની બહાર આવેલી તેથી તેનાં નામ પુરાં-પરાં પડ્યાં છે; ને પછી આમલ પનાહથી સુરતની હદ બંધાઈ. એ પરાંઓનાં નામ કેટલાંએક તો પ્રખ્યાત પુરુષો નેણે ત્યાં વાસો કરી વસાવ્યાં તે ઉપરથી અને કેટલાંએક તો ને ને જમીનદારોની જમીન (ગામીની) શહેરમાં દાખલ થઈ તે તે જમીનદારોનાં નામ ઉપરથી પડ્યાં છે.

૮. પરાંઓ. કી (૧) નાનપરં (એમાં મોલે અઠવાની જમીન આવી છે), (૨) રેહમતપરં (એમાં મોલે મજીરાની જમીન), (૩) સવરામ (સગરામ) પરં (એમાં મોલે ખટાદરાની), (૪) રસ્તમપરં (એમાં મોલે ખટાદરાની), (૫) સલાબતપરં (એમાં મોલે ઉમરવાડાની), (૬) બેગમપરં (એમાં મોલે

* એ કોટ ને માહેનો કોટ હાલમાં ધણુપરં ઠેકાણે તોડી પાડ્યા છે.

+ ચોર્લાસી પ્રજાનાં ગામ હનકીલે ને બલદા એની તો સમગ્રજ જમીન શહેરની વસ્તીમાં આવી ગઈ છે.

કી એમાં સલાબતપરં તે નવાબ સલાબતખાન ઉપરથી, હેરમપરં તે નવાબ હેરમલીખાન ઉપરથી, બેગમપરં તે તે ઔરંગઝેબ બાદશાહની બેગમ ને સુરતમાં રહી હતી તે ઉપરથી અને મહીધરપરં, રધનાથપરં, રામપરં, સામપરં, એ મહીધર, રધનાથ, રામ, સામ એ મોટા અનાવલા દેશઈઓનાં નામ ઉપરથી છે.

૩૫

ઉમરવાડાની), (૭) મહીધરપરં (એમાં મોલે નવા ગામની) (૮) હેરમપરં (એમાં મોલે કતારગામ તથા નવા ગામની), (૯) રામપરં (એમાં મોલે કતારગામ તથા હુંકીની), (૧૦) રધનાથપરં (એમાં મોલે કતારગામની), (૧૧) સૈયદપરં (એમાં મોલે કતારગામ તથા હુંકીની), (૧૨) હરિપરં (એમાં મોલે કતારગામ તથા હુંકીની), (૧૩) ખંડેરાવપરં, (૧૪) સામપરં, (૧૫) રૂદરપરં, (૧૬) ઉદરપરં, (૧૭) નરુપરં, (૧૮) મનચરપરં અને (૧૯) ધાસ્તીપરં.

૯. શહેરમાં ભેવા ભેવા ભહેર મકાનો (હાલમાં).

૧ રેલવે સ્ટેશન તથા તેની સામેનાં મકાનો, ધર્મશાળા વગેરે.

૨ રિસ્પેન્સરી (ફરુદનજી પારખના નામની).

૩ ધડિઆલ ને મિનારો (મેરવાનજી ફરેજરાના નામનો).

૪ સોદાગરવાડાનાં જુનાં મકાનો તથા મરહુદો.

૫ આર્મીનિયનનું દેવળ તથા ફિરંગીની લાટી.

૬ મુગલીસરાનાં જુનાં મકાનો.

૭ સૈયદ અંદુસનો મિનારો-એમાં સત્તાબન પાયરી છે ને તે ૮૦ ફુટ ઉંચા છે.

૮ અંગ્રેજ લોકને ફાટવાનું ઠેકાણું (કતારગામ જવાના દરવાજા બહાર).

૯ જુની ઇસ્પતાલને નામે જાળખાતું મકાન તેમાં અંગ્રેજોની કોઠી હતી (નહીને જોવારે જતાં).

૧૦ આઈરિશ મિશનનું દેવળ ને છાપખાનું.

૧૧ મ્યુનિસિપાલ હોલ આફિસ-એ મકાન મુસાફરખાનાને નામે જાળખાતું તે દિલ્લીના શાહજહાન બાદશાહના રાજ્યમાં કોઈ ઉરુક બેગ ચેજહી નામે સખી દીલના ખુસલમાને લાવાર મુસાફરોને સારું ઢિજરી સને ૧૫૦૪માં બંધાયું હતું.

૧૨ દરીઆમહેલ તથા અસલ ફુરુદનું મકાન.

૧૩ અંગ્રેજોનું દેવળ.

૧૪ હાઇસ્કૂલનું મકાન (ચોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈના નામનું અને તેની પાછળ અંદુસ લાઇબ્રેરિનું મકાન).

૧૫ ઇસ્પતાલ (કાવસજી જહાંગીર રેડીમપીના નામની).

૧૬ કિલ્લો-એમાં કલેક્ટર તથા માજિસ્ટ્રેટના તાબ્દની ઓફિસો છે.

૧૭ ડકો—અહીંથી માલ વહાણ ઉપર ચઢે છે.

૧૮ બહેર ખાજ—એમાં બે કુવારા છે.

૧૯ મઠે ભાગળનો પલ્લ, અહીં શહેરમાં આવતી રેલને અટકાવવા સાર કરેલાં બાંધકામ છે.

૨૦ વલંદાનું બંદર, અહીં વલંદાઓની કોઠી હતી, અસલ કિનારા તરફ છેાની દિવાલ હતી, પણ રેલના જોરથી તે પડી ગયેથી સરકારે લાકડાના કોટ બનાવ્યા છે, પણ એમાંની અસલની છત્તારત બાંગી તેડી નાખી છે. સને ૧૮૨૨માં જયારે વલંદાઓ પોતાની કોઠી ઉપાડી પોતાને દેરા ગયા ત્યારે કંપનિએ તે બંદર તેઓની પાસેથી વેચાતું લીધું હતુ, એ બંદરમા પોસ્ટ એમ્ફિસ અને એંગેલ મુસાફરોને સાર બાંધેલું મકાન છે.

૨૧ જલ-તુરંમ.

૨૨ અદાલતનો બંગલો.

૨૩ કાંસીસની વાડી—લેનના દરવાજામાં પેસતાંજ જમણી બાજુએ—અહીં ફ્રેંચ લોકની કોઠી હતી; એ હજી પોલીસરીની સરકારના હવાલામાં છે.

૨૪ લેન અહીં લશ્કરની છાવણી છે. (ખાંડ ફરી દરવાજા આલ્યા પછી).

૨૫ થોડાડોડ—માનને દરવાજા.

૨૬ પુતળા વાડી.

૨૭ પાજશપોળ સગરામપરામાં.

૨૮ ગોપીતળાવ ને નવ સૈયદની દરવા.

૨૯ મુલ્લાજીનું મકાન, મસીદ (અંપા ઉપર)

૩૦ સખલ ખાજ.

૩૧ નવાબનો મહેલ—સરાહને મોરચે.

૩૨ રોનો સાચો.

એ સિવાય ગોરા વેથવાની ખીજ મારકીટા છે.

૧૦. શહેરમા પારસીઓની ચાર ગ્રામિણી છે—એક માછલી પીઠમા ને એક રસ્તમપરામા. તેમ હિંદુઓના દહેરાંમા બાલાજીનું દહેરું, અંબાજીનું દહેરું, ગોસાઈજી મહારાજનું મોટું મંદિર અને સ્વામિનારાયણનું મંદિર એ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૧. આસપાસનાં ગામોમાં હિંદુઓનાં જનાનાં સ્થળોમા મુખ્ય આ છે—અશ્વિની કુમાર, આચારજીની ખેઠક, ગુપ્તેશ્વર એ ત્રણ તાપી નદીને કાંઠે છે—એ કાઠો મલ્લોજ પવિત્ર ગણાય છે—એજ ઠેકાણે હિંદુઓ પોતાનાં મુડદાં બાળે છે કંતારેશ્વર-કંતારગામમાં; બહુચરાજી—

વરિઆની દરવાજા બહાર; બીડલેજન—નવસારી ભાગળના અથવા લેવાના દરવાજા બહાર; રામનાથ લેલા—અહવાના દરવાજા બહાર ઉમરાગામમાં; ભીમપોર, અહવાના દરવાજા બહાર ધણે દૂર; કુમાળના હનુમાન (સરાહના દરવાજા બહાર).

૧૨. લેનને દરવાજેથી જતાં દસ માઇલ ઉપર કુમસ કરીને ગામ છે તે સચીનના નવાબને તાબે છે. ત્યાંની હવા દરીઓ પાસે આલ્યાથી સરીરને ધણી સુખાકારી છે. એ પરતબજાર તાબે હોવાથી શહેરમાંનાં દેહુદારો નાસીને ત્યાં બસાય છે. એ કુમસને સંસ્કૃત ગ્રંથકારો દુર્વાસાક્ષેત્ર કરીને કહે છે. એથી થોડક દૂર ભીમપોર કરીને ગામ છે ત્યાં આપણુ મહીનામાં હનુમાનની મોટી જત્રા બસાય છે.

વોક્સની કબર—પારકસનો હજારો એ કુમસને સામે પાર છે. અહીં દિવાદાંડી છે. એક ધર્મશાળા મુબઈના પારસી ફરુનજી પારખે બંધાવી છે. અહીં બે કુવા છે તેમા એકનું પાણી ધણુંજ સારું છે; એ કુવા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“ધરમ શોખ અરશે અંધાર રસ્તમજ માણેકજીએ આ કુવો બંધાવેા છે, સંવત ૧૭૫૫ના સરાવજી મુદ ૩.” ખબર કહાડતાં માલમ પડે છે કે એ રસ્તમજ વલંદાને તથા અંગેજોને મોટો દલાલ હતો અને નવાબની દરબારમાં પણ સારો વજ ધરાવતો અને તેની પાસે ધણી દોલત હતી. રસ્તમજામ તેણે બંધાવ્યો છે અને શહેરમા એ પરાનું નામ રસ્તમજ પડ્યું છે તે તેના નામ ઉપરથી.

લોક હવા ફેરબદલ કરવાને હજારે ભય છે. એ ઠેકાણુને બાર પલ્લ કહે છે એટલે અહીં તાપી નહીં દરીઆને મળે છે. હજારવાળા કાંડા ઉપર આણીગમ સિકોતરી માતા છે. સિકોતરી એટલે સંગમોતરી તાપીનો ને સમુદ્રનો સંગમ બતાવે છે. અહીંથી અઢી માઇલ ઉપર મોરા સુંવાળી નામે ગામ છે;—જ્યાં અસલ મોટાં ઝાઝા નંજરાતાં ને જ્યાં ટોપીવાળાઓ વચ્ચે માંડોમાંઢે લડાઈઓ થતી.

૧૩. મુરત શહેરની (પરાં મુજાંની) વસ્તી સને ૧૭૯૬માં આઠ લાખની કહેવાતી; કાલ ૧ લાખ ૭ હજારની છે. દેશી વસ્તીનો મોટો ભાગ વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, આવક, બારીઆ, કણ્ણી, કાળીઆ, ભાટલા, મુસલમાન, હોરા ને પારસીનો છે.

રીતભાતમાં મુરતની વસ્તી જેવી સુધક છે તેવી ખીજ કોઈ ગુજરાતમાં નથી. ઓપુરોને પોસાક હલકો ને શોખતો છે તેમ તેઓની ધરણું પહેરવાની

રીત પણ પ્રક્રિયા છે. સુરતના લોકોનું બાલનું પણ કમળું ને મધુર છે. પ્રકૃતિમાં છે, તોપણ તેઓ શહેરના રહેનાર, સુધડ ને ચતુર છે એમ પોતાના ચહેરા ઉપરથી બતાવે છે. સુરતના લોક તરત જોળખાઈ આવે છે.

કિનાબળ, કસબ, કિનારી, એલાએચો, ખરકી, ઠાસુધી, ગોળ, ચેરડી, કેટલોક લીલા મેવો, સાકબાજી વગેરે જલુસ સુરતમાં સારી થાય છે.

ખાખ રહે;--રાંદેરની હકીકત.

૧. રાંદેર પ્રથમ ક્યારે વસ્યું તે કંઈ નક્કી જણાવું નથી; સૌ કહે છે કે તે ધણું જ યુનું શહેર છે. શેવડા-ઓના કંથો ઉપરથી આટલું મારા જલયામાં આવ્યું છે કે વિક્રમની પહેલાં મહાવીરનો * રાક ચાલતો ને એ રાક ૪૬૩ વર્ષ આજેના ને એ રાકનાં ૧૭૧ વર્ષ થયા પછી કોઈ સંપત્તિ નામે રાત્રી હતો તેના વખતમાં રાંદેરમાં ચાર દહેરાં બંધાયાં હતાં. એ ઉપરથી જ્ઞેતાં આજથી ૨૨૦૦--૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર રાંદેર શહેર આવ્યાદ હવું. વળી પાટણમાં સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધિને જે ૧૦૬૧-૧૧૪૧ સુધી રાજ કીધું તેણે ભરથ બંદર વસાવ્યું એવા લેખ છે; ત્યારે રાંદેર ને ભરથથી વીસેક કોસ દૂર છે ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા કેમ નહિ કીધી હોય? વળી જોરપાડમાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેરું છે તે સિદ્ધરાજે બંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે; ને રાંદેર જોરપાડમાં જણાય છે. અર્થાત્ રાંદેરમાં પ્રથમ હિંદુઓની સત્તા હતી.--મુસલમાનની થઈ તે આ રીતે:--

૨. મુસલમાનના પેગંબર મહમ્મદની પછી તેની બાદી ચલાવનારા ને થયા તેને ખલીફા કહે છે; તેમાં ૪૦ સં ૭૫૦માં એક અબુલ આબાદ સોફા નામનો ખલીફ થઈ ગયો તેણે વળી પોતાનું એક નવું ટોળું કર્યું હતું ને આબાસી ખલીફાનું કહેવાડું-એ ટોળાંના, કંકા રાહેરના (એ શહેર અરબસ્તાનમાં છે) કેટલાક લોક નેઓ મથેક મોમીન કહેવાતા, ને નેઓ વહાણ ચલાવવાના કામમાં હોરાયાર હતા-તેઓના ઉપર દીન ચલાવનારાઓની તરફથી કેટલીક સખ્તી થવા માંડી

† મહાવીર જૈન આવકોનો છેલ્લો ચાવીસમો તીર્થ-જા પાટણના કુમારપાળ પહેલાં ૧૬૬૯ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો ને કુમારપાળ ૪૦ સં ૧૧૭૨માં મરી ગયો તો તે (મહાવીર) ૪૦ સં ૧૧૭૨માં ૪૬૭ વર્ષ ઉપર હતો. કેટલાક ૪૦ સં ૧૧૭૨માં ૬૩૧૬ વર્ષ આપે છે.

હતી-એ સખ્તી તેઓથી ન સંખાયાને લીધે તેઓ સોદાગરને નામે તથા ધંધે રાંદેર આવી વસ્યા હતા. અહીં તેઓ નવાયતા * અથવા નાયતાને નામે જોળખાવા લાગ્યા. તેઓ ક્યારે આવ્યા તે કંઈ જણાવું નથી; પણ આવ્યા પછી થોડે ધણે વર્ષે તેઓના ઉપર પાછી જૈન તરફથી સખ્તી થવા માંડી. એ મોમના મોટા તવંગર અને જોરસાવાળા લોકો હતા તેથી તે-ઓએ દીન જગાડ્યું; અને રાંદેરમાં મોટી ખૂનરેણ ચાલી. આખરે મુસલમાનોનું ક્રોધું-તેઓએ રાખ્ય-સત્તા હિંદુ પાસેથી છીનવી લીધી અને દહેરાંઓ બાં-ખી મસીદો બનાવી.-સને હિજરી ૧૪૧૬ ૪૦ સં ૧૨૨૫.

૩. સને ૧૫૦૦ના નવાયતા વિષે જણાવવા જોગ આ છે કે સુરત શહેર નામ પાડ્યું છે તે તેની રાખેલી રામજીની સુરજ નામની હતી તે ઉપરથી; અને સને ૧૬૦૦ના નવાયતા વિષે આમ કહેવાય છે કે નવાયતાની દોહત અને તેની સાહેબીની વાત દિલ્હીના જહાંગીર-શાહને કાને પડી ત્યારે તે તે જોવાને સાડ આ પ્રાંતમાં આવ્યો. પ્રથમ તો રાંદેરથી થોડેક દૂર તેણે મુકામ કર્યો. એક દહેરાં વહાણના પહોરમાં તે ત્યાંથી સામે પાર વેડ કરીને ગામ છે ત્યાં શિકારને સાડ એકલોજ થોડા પર સવાર થઈને જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કેટલાક ઢંડાઓ મળ્યા તેને તેણે પૂછ્યું કે દિલ્હીના જહાંગીરશાહને તમે જોળખો છો? તેઓએ કહ્યું કે તે તો તમજે છે. બાદશાહ અજબ થઈ બોલ્યા કે હું જહાંગીરશાહ નથી.

* નવી ભતના લોક નવા આવી વસેલા માટે નવા-યતા. નવા આવેલાનું મુસલમાનોએ નવાયતા કરેલું લાગે છે; અને નવાયતા ઉપરથી પાછું નાયતા થયેલું. એમાંના એકને ત્યાં 'છપ્પન ઉપર છુંગળ વાગતી' એમ કહેવાય છે. તેના ખળનામાં છપ્પન કરોડ રૂપીઆ રાકડા ને લાખો રૂપીઆની બીજ મિલકત હતી તે તો જુદી. લોકમાં મનાય છે કે ને ખળનામાં એટલી દોહત હોય તે ખળના-માંથી ગેળી અવાજ નીકળ્યાં કરે છે-હકેમી સાક્ષાત્ બિરાજે છે.

† કેટલાક આરસ પહાણના પથરા (કેટલાક થોડી થોડી નકશીવાળા પણ) આવકના દહેરામાં પણ હોય છે તેવા મસીદનાં પગથીઆમાં ચણી લીધા છે ને રાંદેરના મુસ-લમાનો કહે છે કે મુર્તિઓને અને લેખના પથરાઓને ઉંધા નાખી જોટલાનાં અને સંડાસના પગથીઆ બનાવ્યાં છે. કુંડ વધારી હોજ કરેલા તે અને દહેરાંની મોટી મુર્તિના મોખલાઓ ને મુસલમાનોએ રહેવા દીધેલા તે હજી છે. લેખના પથરા ચણી લેવામાં આવેલા એટલે દહેરાં બંધાયાનાં વર્ષ ક્યાંથી જણાયાં આવે?

‡ એ વર્ષ મસીદના પથરા ઉપરના લેખ ઉપરથી જણાયાં આવ્યું છે.

દેડાંઓએ કહ્યું કે હાલેખ તમેજ છો. બાદશાહે કહ્યું કે તમ કંઈ બધું ? દેડાંઓએ કહ્યું કે અમને કોઈએ કહ્યું નથી પણ તે તમેજ છો. એ ઉપરથી બાદશાહે કથાસ કીધી કે દેડાં આટલા સમજીક છે તો ઉચી કિંમતના લોક કેમ નહિ રાહાણા હોય ? પછી બાદશાહે દેડાંઓને પૂછ્યું કે પેલા નવાયતાની શી વાત છે ? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તેઓની દોશ ને હાલેખીમા છું પછડું હાલેખ ? પછી બાદશાહ દેડાંઓને ફેલાક પસાયતાં કરી આપવાનું કહીને પાછા પોતાને મુકામે ગયો. હજુ વેડતા દેડાંઓને પસાયતા છે ખરા.

૪. એ બાદશાહની એકમ વંદે રાદેરમાં જ્યાં કુતર્યાં હતા તે ઠેકાણું જહાંગીરાબાદને નામે અને જે ઠેકાણે પોતે ને પોતાનું ભરદર હતું તે ઠેકાણું જહાંગીરપરાને નામે હજુ એજખાય છે. એમ કહેવાય છે કે જે દહાડે બાદશાહ વંદેને નવાયતાએ ખાણું આપ્યું હતું તે દહાડે નવાયતાની હવેલી આગળથી તે એક તરફ જહાંગીરાબાદથી અને બીજી તરફ જહાંગીરપરાથી આવતી વખત ને જતી વખત કિતખાખના ગાલીચા પાંધરવંતમાં આવ્યા હતા ને પછવાડેથી છુટાવી દેવામા આવ્યા હતા. સૌનેજ રૂપાની થાળી અને સોનાના ખડકામાં જમાડયા હતા ને પછી તે તે સૌને બક્ષીસ કરી દીધાં હતા. બાદશાહને મોટા મોટા નજરાણાં કીધેલાં તે તો જુદાં. બાદશાહ ખૂબ રાજ થયો ને પછી નવાયતાને કહ્યું કે હવે તમે કંઈ મરજી ખતાવો. નવાયતા બોલ્યો કે-બાદશાહને પાંધરું મરી પાસે જઈ છે--મારે કાંઈ વાતની કમા નથી બાદશાહ બોલ્યો કે કંઈ પણ બિસો. નવાયતા બોલ્યો કે મને ધણા દહાડા થયાં હાથી હાલેખીની સોખત બેવાનો હવસ છે તે પૂરો પડે. બાદશાહે દીલગીર રદને કહ્યું કે હીક છે. ને પછી મહાવતોને હુકમ કર્યો કે અમારી સવારી નર્મદાપર પહોંચે એટલે તમારે નવાયતાની મરજી પૂરી પાડવી. એમ કહેવાય છે કે એ દહાડા પછી નવાયતાની પરતી આવવા લાગી. કોઈ દહાડા વડાણ બાપખા સમખાર આવે તે કોઈ દહાડા ધરનું માણસ મરે એમ થવા લાગ્યું થોડા વર્ષમાં નવાયતાનો વંશ ખરાબે હાલે થઈ મૂળથી ઉપડી જવા લાગ્યો ને આજ નવાયતાના વંશમા સમ ખાવાને એકજ બોલાદ વગરનેક મરેડો ને ખરેડો ડોસો છે. *

* એ ડોસો જેનું નામ ડોસા મીચા તેને મેં બેથો અને નવાયતાની હવેલીની બેથો પણ બેઈ છે. એ ડોસો પેલાના બાપદાદા નવાયતા ને ધંધા કરતા તેજ (વહાણ ફેરવાવો) માલમનો ધંધો કરતો.

૫. જે દહાડાથી સુરત મુગલના હાથમાં ગયું તે દહાડેથી રાદેરની હાકમી પણ સુરતના નવાબો કરેલા લાગ્યા. રાદેરમાં ફિરંગીએ ગયાજ નથી. રાદેર રાદેર આજકાલ એક મોટું પણ પરતી હાલતમાં આવેલું ગામ માલમ પડે છે.

બાબ ઉમેરું--સુરત માછીવાડો.

૧. રાદેરના સોદાખરોના મોટાં ગામ આ કાંડે સુરતવાળું લંચરવાર થતાં. એ કાંડાની જગામાં માછી, ખારવા અને એવાજ ખીલ લોક રહેતા ને તેથી તે માછીવાડાને નામે એજખાતી. એમાં એક ગદી એટલે છુરજ ધારતી નાની સરખી હમારત બાંધી હતી જ્યાં રાદેરની સરકાર ચાંચાઆઓને ખંધી મરી કેદ રાખતી હતી.

૨ સોદાખરોનાં ગામને આ દેશી ચાંચાઆથી ગાંધી ધારતી જેનું નહોતું, પણ જ્યારથી ફિરંગીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ને એઓએ ગુજરાત કાંડે ફરતાં વહાણોને લૂંટવા માંડ્યાં ત્યારથી સોદાખરોને ધણીજ દહેસત લાગવા માડી. એ ફિરંગીઓ પછવાડેથી સુરતમાં મોટા વેપારી થઈ પડયા હતા ને નવાબની સાથે ધણો વગ ધરાવી અંગ્રેજોને કોડી ધાકવા દેતા નહોતા. એ ફિરંગીઓનું પ્રથમ હિંદુસ્તાન તરફ આવડું થયું તે આ રીતે:--

૩ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર ચલાવી ત્યાંની દોહલ પોતાને દેશ ધસડી લઈ જવાની યુદ્ધપખંડના ભેડની ધણા દહાડા થયા દાઢ હતી અને એને સમુ તેણી તરફના લોકનું મન હિંદુસ્તાન સહેલથી જવાજ તેજો ફંગાવો રરતો શોધવા તરફ સારીપેટે લાગ્યું હતું. એ ખતમા એક કોલમખસ નામે છનોઆ શહેરના રહેનારે મોટો દરીઓ ખેડ્યો હતો. પણ તેના શ્રમના બદલામાં તેને હિંદુસ્તાન તો નહિ પણ અંગ્રેજીખંડ જરડ્યો હતો, (૧૪૬૨) તેમ પોર્ટુગાલના પોર્ટુગીઝ લોક જે આ દેશમા ફિરંગીને નામે એજખાય છે તેઓ આફ્રિકા ખંડના કિનારાનો શોધ કરતા હતા. તેમાંના ફેટલાએકે કોલમખસનું બેઈને વધારે છાતી ચલાવી આફ્રિકાખંડની દક્ષિણે થઈને હિંદુસ્તાન તરફ આવવાનો રસ્તો શોધ્યો;--ને એક વાસકો ડી ગામા નામે વહાણુવડી ૧૪૯૮ના વર્ષમાં આ દેશના મલખખર કોસ્ટા ઉપર કાલીકટ રાદેર છે ત્યાં આવતી પહોંચ્યા એ રીતે પ્રથમ ફિરંગીઓનું આ દેશમાં આવડું થયું. એ ફિરંગી વેપારીઓએ વેપારની સાથે લડાઈનું કામ પણ બરી રાખ્યું ને પીએ પીએ પોતાની સખા

વધારી ગોવાને પોતાનું મુખ્ય ઠેઠાણું કીધું. (૬૦ સં ૧૫૧૦માં.)

ખાંધા રથોડું—દંતકથા—ખરાગોડા લેખ.

૬૫૨-કહેલા માછીવાડાનું મોટું ગામ ને પછી મોટું શહેર કેમ થયું ને સુરત એ નામ કેમ પડયું એ વિષે દંતકથા એક નહિ પણ ધણીએક આલે છે. ધણીખરા લોક તો આમજ કહે કે "સુરત શહેર કોઈ સમજાનીએ વસાવેલું છે," પણ એ વિષે કેટલાએક જણ વીગતવાર હકીકત નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

૧: કોઈ "નાગર જામદારની વિધવા પોતાના નાની વળના' દીકરા ગોપીને લઈને કોઈ કારણથી આ પ્રાંતમાં આવી માછીવાડાની આસપાસ * રહી ઉદર પોષણ કરતી. તે દિવસમાં કંચની સુરજ શહેરના નવા-થતાની ઉત્તરાશ્રયી હજ કરવાના વિચારથી ઝાંઝ ઉપડતાં મુધી ઉપલા માછીવાડામાં રહી. તેને ગોપીની માએ 'ચાકરી કરી' શણ કરી. કંચની સુરજે જીતિવેળા પોતાનું લાંબા રૂપીઆનું જવાહીર ગોપીની માને અનામત સોંપું. હજ, તે પાછી આવ્યા પછી ગોપીની માએ તેને તેમો ખાલ પાછો આપવા માંડયો, પણ તે ધણી કમજી હતી તેથી તેણે તે લીધા નહિ. સુરજે મરતી વખત પોતાનો તમામ ખાલ ગોપીની માને પક્ષીસ કીધો ને કહ્યું કે માલી' નામદારી વધે તેણું કંઈ કરજે."

"ગોપીએ + તે દ્રવ્યવડે મોટી હવેલી તથા વારી

* એ મહોદલાને કોઈ કેસુરજે, કોઈ કસમીર ને કોઈ આસુરજે કહે છે.

+ એ ગોપી વિષે ખીજ દંતકથા આ ચાલે છે કે તે એક સુરતના રહેનાર વડનગરા ગૃહસ્થની વિધવાને એકરો હતા: તેણે કારકીમાં કાગેલીયત મેળવી હતી, પણ તે કંઈ શેઠગારે વળગ્યા નહોતા. શેઠગારને સાર તે પોતાની માની સાથે દિલ્હી ગયા હતા. દિલ્હી જ્યાં રસ્તામાં એક દહાડે તેની મા ખીચડી રાંધવા બેઠી ને ગોપી કંઈ શાકસેવા ગયા: ગોપીને આવતાં વારલાની ને ખીચડી તે તૈયાર થઈ હતી. એણે ખાનું કે એક દુર્ગાચઢીએ પેલી ખીચડીમાંથી એક દણિયું ખાધું તે એક ખેડૂતે દિલ્હી પછી તેણે પેલી ઉસતીને કહ્યું કે આ ખીચડી મને આપ ને કંઈકે તે એની ઉંમત આપું—ઉસતિ ના કહી પણ પાછી તેમ પૂજ્ય કે બાઈ ખીચડીમાં એણે તે મુછા—ત્યારે તેણે કહ્યું કે દુર્ગાચઢીએ ખાધું ખાવ તેમું કાચવડથી નખ; ત્યારે એકરો આ ખીચડી ખાધાથી ધણી લાગ્યરાળી થઈ; પણ એ તને કહ્યું છે મોટું મને કંઈ આપકે. પેલીએ હા કહી. પછી પેલી એકરો આવ્યા ને તેણે ખીચડી

ખાંધી અને શહેરના સોદામરો સાથે વેપાર થયું થયું. આસપાસના પ્રાંતના લોક વેપારધંધાને અર્થ આપવા માંડ્યા અને કરીકામ વાસો કરી રહેવા લાગ્યા. હિંદુ-આમે દહેરાં પાંખ્યાં ને મુસલમાનોએ મરતીદ ખાંધાથી. એ ત્રણ વર્ષમાં વસ્તી વધી અર્ધ ને મોટી મોટી હનેલોના તથા શોભતી વારીઓ થઈ. એ હકીકતની નાણું મુજબતના બાદશાહ મહમદ બેગડાના દીકરા ખલીલખાન અલકાબ સુલતાન અબ્દુરરાહ એને થઈ. તેણે ખુશ થઈ ગોપીને નાપકનો ખિતાબ આપ્યો અને વસ્તી વધારવાના કામમાં મદદ કરવાનું જણાવ્યું. એ બાદશાહના હુકમની બબર શંદેરના શેડીમાં તથા સોદામરોને પહોંચી એટલે તેઓ ગોપીને મળ્યા ને ગોપીએ તેઓને આ તરફ આવવાની સલાહ આપી. એને કાન્યું તે આવ્યા ને ધરો ખાંધી રહ્યા. દિનપર-દિન વસ્તી તથા વેપારની વૃદ્ધિને હોમારે ચોતરફ ચાલ્યા—દૂર દેશાવસ્થી લોક ધંધાને સાર અહીં આવી વસવા લાગ્યા. એ રીતે વસ્તીને વેપાલ વિસ્તાર તથા શોભાપમાન થયો."

"શંદેરના મુસલમાન સોદામરોએ વહીવટ મોકલી

ખાંધી. પછી મા દીકરો બંને જણ દિલ્હી ગયાં. ગોપીએ બાદશાહની કચેરીમાં જવા માંડયું, પણ ત્યાં તેની ધણી દહાડા મુધી દાદ લાગી નહિ. એક વખત એણે બાઈને કચેરી ખરાબત થઈ, પણ ગોપીને બાઈ આવી ગયેલી તેથી તે ત્યાંજ રહી રહેલો; એવામાં કોઈ જરૂરનું ખત આવ્યું—બાદશાહે કહ્યું કે મુનશીને બાલાવો—એક કમલા-રીએ કહ્યું કે મુનશી તો ઘેર ગયા છે, પણ એક ઝાકરા કચેરીમાં છે તે ધણી કાગેલ છે. એ હુકમ આપી તો બાલાવું. પાછી બાદશાહે દીવાની બેતરફ કાગળ પ્રથમ પોતે વાંચી બેઈ ગોપીને કહ્યું કે વાંચ. તે કાગળ બાંધી હતો તે બાઈને બાદશાહ વાંચતો ત્યારે ગોપી બેઈ કરતો હતો—જાંબા દરકત ઉપરથી પણ મતલબ ગોપી સમજ્યો હતો. કાંતી કહે કે મેં તે વાંચ્યો. બાદશાહે કહ્યું કે શું વાંચ્યું? ત્યારે તેણે મતલબ કહી દીધી. સમજે ખુશ થઈને પછી તેને કેટલીક નગરો આપી વિદાય કીધા. પછી તે ગોપીએ સુરતમાં આવી હવેલી, વારી, વણક, તળાવ વગેરે બંધાવ્યાં ને શહેરને શોભાવું કીધું.

વળી એક ખીજ દંતકથા ચાલે છે કે તે અકબર બાદશાહને કારભારી હતો. અકબરને વખત તો ૧૫૫૬થી તે ૧૬૦૫નેકે એ દંતકથાની ગોપી વિષે લાંબી રીંધ છે તેમાં ગોપીનો વખત ૬૦ સં ૧૫૧૬-૧૫૨૧નો આપેલો છે.

કેટલાએક કહે છે કે ગોપીનાયક નાગર હતા ને કેટલાએક કહે છે કે ગોપીનાયક અનાવસો હતા. અનાવસમાં નાયક ને વસી એવી અટક હોય છે.

અમદાવાદના મુજફરશાહે પોતાનો અહેવાલ બહેર કીધો કે ફિરંગી લોક પોતાનાં ગ્રામમાં આવી તોપનો માર ચલાવી અમારા ગ્રામમાંથી વેપારનો માલ તથા વસ્તીમાંથી લોકોનો માલ લૂટી ભય છે ને અમને બહુ દુઃખ દે છે; માટે તે લોક બંદરમાંથી ભય તેવા ઉપાય કરવે. મુજફરશાહે પોતાના ગુલામ સંજરાકને રૂખીખાન તથા ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપી ધણું ધન હવાલે કરી રવાને કર્યો કે તે તાપી કાંઠે કિલ્લો બાંધે.

એ કામમાં ફિરંગીઓએ હરકત કરી પણ તેઓનું કાનું નહિ. કિલ્લો બાંધ્યાની તારીખ હીજરી સને * ૬૩૧ એટલે ૯૦ સં ૧૫૧૫. "

" પછી પાછાં ૭ વર્ષમાં સેકરો ધરે બંધાયાં. ચોટાં બનશે મંડાયાં અને શેરીઓ, પોળો, મહોલોઓનાં નામો પાડવામાં આવ્યાં. ગોપીના ધરની આસપાસની વસ્તીનું નામ 'ગોપીધર્મ' પડ્યું. સોદાગરો વચ્ચે તે 'સોદાગરવાડો,' નાણાવટીઓ વચ્ચે તે 'નાણાવટ' જે રીતે નામ અપાયાં. વળી ગોપીએ પોતાની નામના તથા લોકની સુખાકારીને માટે એક મોઢું તળાવ બોદાવી બંધાવ્યું—૯૦ સં ૧૫૧૬." તે તળાવ હાલ ખેતરવાડી દાખલ સુંદર બન્યું છે; ને ત્યાં એક અસલના વખતમાં બંધાયેલી વાવ છે.

" વસ્તીનો વિસ્તાર ભેઈ ગોપીએ ભેપી પંડિતોને બોલાવી કહ્યું કે મારો ઉદ્ધ રામજીની સુરજીથી થયો છે માટે તેની નામના રહે એવું નામ દેરવડું ભેઈએ. ભેપી પંડિતે કહ્યું કે સૂર્યપુર—સુરજપુર—સુરજ એ નામ ઉત્તમ છે. પછી ગોપીએ ગુજરાતના બાદશાહને અરજ કરી કે 'તમારા નસીબને ભેદે આ વસ્તી વધી છે. પણ કારણ તો સુરજ છે માટે એ રામજીનું નામ કાયમ રાખવા સાર રહેતું નામ સુરજ કરાવડું ભેઈએ.' રામજીની નામે રાહેતું નામ રાખડું એ હલકું છે એમ ભણી બાદશાહે જકારને બદલે તકાર કરી સુરત એવું નામ રાખવાનો હુકમ કીધો. એ પ્રમાણે સુરત એ નામથી આ રાહેર પ્રસિદ્ધ થયું. ૯૦ સં ૧૫૨૧માં "

૨. " રાહેરના કોઈ જમીનદારની 'સુરજ' નામની છાત્રીનું પેટ વધવાથી તેના સગાંએ નાત ભતમાં

* હીજરી સન ૯૦ સં ૧૨૨૧થી ચાલે થયો, પણ હાલમાં હીજરી ને ઇસ્વીસનમાં ૫૮૪નું અંતર છે. મુસલમાની મહીનાના દહાડા પુરેપુરા ત્રીસ હોતા નથી માટે ઉપર ને ઇસ્વીસન છે તે આશરે સમજવા.

લાજ ન ભય તેને સાર કોઈ બહાને તેને તાપીને આ ખાર માછીવાડા પછવાડે રાખી. ત્યાં તેને એક છાંદરો થયો એનું નામ તેણે 'ગોપી' પાડ્યું. પછી તેણે પોતાના ઘરનાં ચાલુસોની મારફતે વેપાર ચલાવવા માંડ્યો. એ વેપારથી વસ્તી વધી અને પેલી સુરજ બાઈના નામ ઉપરથી રાહેરનું સુરત એવું નામ પડ્યું."

૩. " રમશામના (યુરોપના ટુર્કિસ્તાનની રાજધાની કોન્સ્ટંટિનોપલ) બાદશાહની એક સુરતા કરીને રામજીની હતી. એક વખત એ સુરતા ઉપર બાદશાહની ઈતરાજ થઈ તેથી એણે તેને ફર કરી હતી. પછવાડેથી એવું બન્યું કે તેજ રાહેરના કોઈ રૂખી નામના સોદાગરે તેને રાખી. એ વાતની બાદશાહને ખબર પડતાંજ તેણે તે બંને જણને ફેરનિકાલનો હુકમ કરમાવ્યો. રૂખી પોતાની ખ્યારી અને પોતાનો ફેરો માલમિલકત લઈ મોટાં બારડસો કરી આણી તરફ આવ્યો. એ રૂખીને આ કાંઠે સાથે લાગ્યો તેથી અહીં ઉતર્યો અને પછી કાઠી કરી વેપારનું કામ ભરી કર્યું. એ ખબર પ્રલોકે પ્રલોક થઈ ત્યારે સેકરો વેપારીઓએ આવી વેપાર કરવા માંડ્યો અને દિનપરદિન વસ્તી વધવા લાગી. એ વાતની ખબર ગુજરાતના બાદશાહને થઈ ત્યારે તેણે તેને ખિતાબ મોકલ્યો અને એ દહાડાથી તથા એ સુરતા રામજીનીના નામ ઉપરથી સુરત રાહેર ભણીતું થયું."

૪. " આ રાહેરની જગા તો અહીંથી આઠેક ચાલ ઉપર હાલમાં કામગેજ ગામ છે (ને મોટી નગરી કહેવાતી) ત્યાંના કોઈ હિંદુરાજની ચૌદસે વીધાની વાડી હતી. એમાં ચોદ તો મોટા કુવા + હતા. એ

+ એ અસલ કુવાઓમાંના કેટલાક હાલ છે. એ કુવા કયાં કયાં હતા તે સધળાનાં નામમાથી આઠ દેઠાણાનાં નામ મારા ભણવામાં આવ્યાં છે ને ખરેખર તે અસલ કુવા છેજ.—૧ સેચક ઇંદુસ આગળનો; ૨ ભાગાતળાવનો; ૩ પાણીની ભીંતનો; ૪ મજુરા ભાગળનો; ૫ ગોપીપરનો; ૬ રાણીતળાવનો; ૭ ખાલે દિવાન આગળનો; ૮ વાડી-ફળીઆનો (હાલ પુરી નાખવામાં આવ્યો છે), અને ૯ ડાકા ઓવારાનો એ છેલ્લો કુવા ડાકા ઓવારાથી ૩૫ કુટ દૂર છે એવું રાહેરના એક જુદા મુસલમાને મને કહ્યું છે. કિલ્લો બંધાતાં પાણીના ભેરને લીધે ધણાં વર્ષ થયાં હશે એમ મેં કહ્યું હતું તે ઉપરથી તે બોલ્યો હતો કે તે વેળા પાણીનું ભેર નહોતું; કિલ્લો આગળ રસ્તો હતો અને ડાકાને ઓવારે અસલ મોટો કુવા હતો. લકડકોટથી તે અઢવે માઠાં જતાં ને તાપી કિલ્લાથી દૂર હતી એવી વાત મરડાઓમાં ચાલે છે.

વાહીનું નામ સુરજવાહી હતું ને એ ઉપરથી સુરત એ નામ પડ્યું છે.”

૫. એ વખત રહેર પુરું વસેલું નહિ તે વખત પહેલી દેવકયામાંના એ રૂમીખાને કિલ્લો બાંધ્યો તેણે પોતાની કોઈ ખ્યારીના નામ ઉપરથી અથવા તેની ખુબ-સુરતી ઉપરથી રહેરનું નામ સુરત કાં ન પાડ્યું હોય ? એમ પણ કેટલાક તર્ક કરે છે.

૬. નામીએ તવારીખ લખનાર એમ્સ મિલ્લ અને મુંબઈના ગવર્નર ડેનલ લખે છે કે હાલમાં એ કિલ્લો છે તે ઇ.સ. ૧૫૪૩માં સુલતાન મહમ્મદશાહ ખીલના વખતમાં બંધાયો છે. હાકુતઈ કિલમ નામની અરબી કિતાબમાં લખ્યું છે કે હીજરી ૯૪૭માં એટલે ઇ.સ. ૧૫૩૧માં બંધાયો છે. મરે નામનો ગ્રંથ-કાર કહે છે કે ઇ.સ. ૧૫૩૬માં ફિરંગીઓએ દીવ લીધું ને ત્યાંથી પછી તેઓને ખંભાત અને ગુજરાતના ખીલ બંદર તરફ જવાનું સહેલ પડવા લાગ્યું. ૧લી દેવકયામાં કિલ્લો બાંધવાનું વર્ષ ૧૫૧૫ આપ્યું છે-હવે નક્કી કયું ? ૧૫૧૫ને ૧૫૪૩ એમાં અંતર ૨૮ વર્ષનો છે તે કંઈ ઝાઝો નથી. ૧૫૧૫માં ફિરંગીઓ સુરત તરફ આવ્યા હતા એમ ૧લી દેવકયામાં છે તો બ્રિગ્સના લખ્યા પ્રમાણે કે ૧૫૧૨માં ફિરંગીઓએ સુરત લેટ્યું હતું તે ખરું કરે છે; મતલબ કે એમજ નક્કી રાખવું કે કિલ્લો કયો ઇસ્વી ૧૫૧૫માં યુજકરશાહના વખતમાં અને પાકે ૧૫૪૩માં મહમ્મદશાહ ખીલના વખતમાં બંધાયો.

૭. ઇ.સ. ૧૫૧૫થી તે ૧૫૪૩ સુધી સુરત સ્વતંત્ર હતું. માત્ર નામનું ગુજરાતના બાદશાહના અમલ તળે કહેવાઈ. એ બાદશાહો પોતાના મુસલ-માનોને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવાને સુરતના કિલ્લાની કાળજી રાખતા; બાકી લોકને પોતાની ખરી રૈયત દાખલ ગણતા એવું કંઈ નહોતું.

બાબ પંચમ;--તવારીખ ૧૫૪૩-૧૫૭૩

૧. ઇ.સ. ૧૫૪૩ પછી ગુજરાતના બાદશાહોની તરફથી સુરતમાં નાજમે આવી હાકમી કરતા.

૨. ઇ.સ. ૧૫૫૪માં કોન્સ્ટંટિનોપલના બાદ-શાહ પહેલા સુલીમાને ટુર્કિસ્તાનની કારીગરીની એક તોપ સુરત ખાતે મોકલી હતી; એને અકબરે આગે લઈ જવાનું બાંધ્યું હતું, પણ લઈ જવી મુશ્કેલ પડી તેથી

* ફિરંગીઓના અને ઘોઘા તરફના તથા આંગ્રી-આના મુલક તરફના ચાંચીઆઓના હુમલાઓને અટકાવ-વા સારે એ બહાદુરશાહ કોઈ વખત સુરતમાં આવ્યો હોય એવું જણાઈ નથી.

તેને અહીંજ રાખી હતી. એ તોપ સુલેમાની એ નામથી ઓળખાતી.

૩. જ્યારે ગુજરાતમાં ત્રીજે મુજકર મારીએ બેઠો (૧૫૬૧) ત્યારે અમીર ઉમરાવાએ દંડા બંડો ઉઠાવ્યાં હતાં. કેટલાંકએ ગુજરાતને પોતપોતાનામાં વહેંચી લીધું હતું તેમાં સુરત ભરૂચ અંધીસખાને લીધાં હતાં. એ વેળા અકબરના ત્રાસથી કોઈ સુલતાન મીરન નામના સરદારના મહમ્મદ હુસેન મીરન મસાઉદ, હુસેન મીરન અને અહીં હુસેન મીરન એઓ ગુજરાતમાં નારી આવ્યાં અંધીસખાન સાથે રહ્યા હતા. વળી એ વખત ઐતયાદખાન એણે અમદાવાદ લીધું હતું તેની અને અંધીસખાનની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. એમાં અંધીસખાન માર્યો ત્રયાથી પેલા મીરનએએ સુરત ભરૂચ પોતાનાં કરી લીધાં. એવામાં પાટણવાળા શેરખાં ફોલાદીની મદદથી ત્રીજા મુજકરે અમદાવાદના ઐતયાદખાન ઉપર ચડાઈ કરી. એ ગજરાતથી ઐતયાદ મીરનએને મળી ગયો, પણ તેજ વખત તેથી અકબરને ગુજરાત આવવાને લખી મોકલ્યું.

૪. અકબરના ત્રાસથી ગુજરાતમાં હુલ્લહ સમ્યું અને તેનો વાવડો ઇ.સ. ૧૫૭૨ના નવેમ્બરની ૧૮મીએ (કોઈ સપ્ટેમ્બર કહે છે) અમદાવાદના કિલ્લા ઉપર ચડ્યો. પણ મીરનએ પોતાના તાબાના સુરત ભરૂચ વગેરેના કિલ્લા આપતા નહોતા માટે તેઓને કાઢવા સાર અકબરે ૧૫૭૩ની ૧૯મી નવ્યુઆરિએ સુરતમાં ગોપીપરા આગળ ડેરા તંજુ તાબ્યા.

૫. અહીં હુસેન મીરન એ સુરતમાં હતો તેણે પોતાનો ખબરો એક હાથી ઉપર ભરીને કોઈ રામદેવ નામના એક જગીરદારને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પણ વાટમાં અકબરનું શેડુક વેરાવું ભરૂચ ને અહીં તહીં લટકાટ કરવું હતું તેના હાથમાં તે આવ્યો. એ ખબરો અકબરે પોતે ન રાખતાં લાવનાર સિપાઈઓને વહેંચી આપ્યો. મીરનએએ પોતાનું ભેર કમ ભેઈને ગોવાના ફિરંગીઓને તેડાવ્યા. એવું લખીને કે એ અકબર છતાંયે તો કિલ્લાની તમારે હવાબે કરીશું. હવે ફિરંગી-ઓ અકબરથી તો બહુ ખીતા, તોપણ તેઓના રાજ્યએ કિલ્લાની લાલચે કેટલાક માણસો મોકલ્યાં ખરાં. એવું લખાવીને કે કિલ્લાદારી મળે તેવા ભેગ ન હોય તો અકબર પાસે જઈને કહેવું કે અમારા રાજ્યએ તમને નજરાણું આપવાને મોકલ્યા છે. ફિરંગીઓએ સુરત આવી અકબરનું ભરૂચ ભેંચું કે તરત તેઓના હોરા જોડી ગયા ને પછી તેઓએ અકબરની મહેરબાની મેળવવાની તજવીજ કીધી.

૧. કિલ્લો ઘેરા કાલવામાં એક મહિના ને સત્તર દહાકા લાગ્યા. એ દરમિયાનમાં બહારથી તે અંદર લાગી સુરંગ ખોદી હતી. કિલ્લો ફોડવાની તૈયારી હતી તેણેમાં અહીં હુસેન સુરત છોડી લાગ્ય તરફ જતો રહ્યો. અતે કિલ્લેદાર હમજખાને અકબરને કહેવાડાંનું કે ને તમે મને છવતો પૂઠો તો આ ધડીએ કિલ્લો તમારે તાલે કડે. એ અરજ બાદશાહે કબુલ રાખી. હમજખાન અકબરની હાજર આવી હોતો રહ્યો, પણ તે કાણો બેઅ-દમ અને બરબાદીઓ ખાલમ પડયો તેથી તેની છબ કાપી નાખવાનો બાદશાહે હુકમ કર્યો. બીજી સવારે એટલે તા. ૬ ફી માર્ચ સને ૧૭૫૩ ઈ ને રાજ સુરતને કિલ્લે અકબરે લાલ નિરાન ઉડાવ્યું.

આખ કુટું તમારીખ ૧૫૭૩-૧૬૧૨.

૧. સુરતનો કારભાર ચલાવવાને ખલીજખાનને મુકમ કરી અકબર આગે ગયો ને ત્યાંથી સુરતની કામ-દારીની વહેંચણી આ રીતે કરી-એકને રાહેરની હાકમી સોંપી ને બીજાને કિલ્લાનું તથા દરિઆઈં લશ્કરનું ઉપરી-પણું સોંપ્યું. એકનો નિલાય બખીનોની ઉપજ તમા અહેસુલ જગતમાંથી અને બીજાને કેટલીક ઠેરવી આયેલી ભરીશો તથા કેટલીક બીજી વસુલાતમાંથી થયાં કરે તેણું કરાવ્યું. એક હાકમ અથવા નવાબ ને બીજા કિલ્લેદાર કહેવાયો.

૨. પછી બાદશાહે શામ તોડરમલને ઝુજરાતના પ્રગ-ણાંઓ મુકમ કરવાને મોકલ્યા. એ તોડરમલે અમદાવાદ વડોદરે થઈને સુરત આવી પ્રગણાં તથા તાલુકાઓ નામો આપ્યા. તેમ, દુરભે, ખુરાહી, ફોજદારી, ઠંકરાળ, અલ્લેમંડી (અનાજનાં ખમર), કસાબી (ખાટ હીવાડાં), મહોતસીબી (કોઈ કોઈની જમીન ન દબાવે, એણું વધતું ન તેણે એવી એવી વાતની ચોકશી રાખ-વાનું કામ), સવાને નિધારી (કામદારોની હકીકતની ચોકશી રાખવાનું કામ), વકાયે નિધારી કામ (મુલકોની હકીકત રાખવાનું કામ), ઝવેર ખાતું, નીરખખાતું (વેચવાની જણસોના બાવ મુકમ કરી આપવાનું કામ), ફોટવાલી, અણુતરા, નખાસ, મસૂદી (બાદશાહોની તરફથી ખસીસ ધર્મદા આપવાનો કાદાર), તેહવીલદારી (નવારસા માલની હકીકત રાખવાનું કામ), વગેરે મુકમ થયાં ને રાહેર આખાદ થવા લાગ્યું.

૩. જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં ઇલ્લડમાં હલ્લી

સુરતનો કિલ્લો લીધાનું વર્ષ કોઈ ૧૫૫૪ પણ કહે છે.

થયેલી ઈસ્ટ ઇડિઆ કંપની* વેપારીનું વહાણ નાણે હેકટર, વિલિયમ હોલિસ કંપાનવાણું વિલાયતથી ઉપરેણું સુરતને બારે મોરારાનુંવાળી આગળ તા. ૨૦ એપ્રિલ સને ૧૬૦૮માં લંબરવાર થયું-એજ વહા-ણથી અંગેલેનું પહેલું આવકું હિંદુસ્તાનમાં થયું. એ વહાણમાં જહાંગીર બાદશાહ ઉપરના બે કાગળો આવ્યા હતા-એક તો કંપનિએજ લખ્યો હતો ને બીજો ઇલ્લડ-ના રામ પહેલા નેમસે લખ્યો હતો. એ બંનેની મતલબ આ હતી કે જહાંગીરશાહે મહેરબાનીની રાહે પોતાના મુલકમાં અંગેલેને વેપાર કરવાની રત આપવી.

૪. એ વખતે ફિરંગીઓનું દરિઆઈં ભેર એટલું હતું કે ને વહાણોને ફિરંગીના પરવાનો ન હોય તેને તેઓ લૂટી લેતા. હવે મુગલ ને અંગેલેને વેપાર કરવાની છટ આપે તો ફિરંગીઓ ચોડાઈ ભય અને ખાર રાખી હિંદુસ્તાનથી ઇરાન અરબસ્તાન જતાં વહાણોને લૂટી લે એ સમયથી મુગલો મોટા વિચારમાં પડ્યા હતા. અંગેજની કોડી ન થાય માટે ફિરંગીઓ, સુરતના કારભારીઓને લાચરવતથી તથા વચવશીલાથી સમ-ભવ્યાં કરતા હતા:-ને એમાં તેઓ ચાર વર્ષ તો સાતી પેટે ફાંભા, પણ સને ૧૬૧૨ની ૧૧મી નવમ્બર-રિએ જ્યારે કપ્તાન બેસ્ટે જહાંગીર બાદશાહ પાસે સનદ લખાવી લીધી ત્યારે ફિરંગીઓ હાથ ધસતા રહ્યા. એ સનદની મતલબ આ કે ઇલ્લડના એક એલચી (વકીલ) મુગલના દરખાસ્તમાં રહે; અને અંગે-લેને કોઈ દુ:ખ દે અથવા તેઓનો હક રૂબાડે તો તેવા કામનો ફેસલો થોડે ખર્ચે પહેલો થાય; અંગેલે પોતાના માલની જગત સંકેરે ડાઠકા લેખે મુગલ સર-કારને આપે; વળી સુરતના નવાબ ઉપર એવો ફરમાન લખાયો કે તેણે રાહેરના ને લોકોએ અંગેજ સાથે વેપાર કરવા હોય તેઓ બેલાશક કરે ને તેઓનો માલ ચોરાઈ લૂટાઈ ન ભય માટે તેઓને કોડી કરવા દેવી.

આખ હમો;--તમારીખ ૧૬૧૨-૧૬૫૮

એ સનદ મળ્યા પછી તે ૧૬૫૮માં શાહજહાં

* એ મંડળી-કંપની તે હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરનારી અંગેજ વેપારીઓની મંડળી એને એફ્રિ-આબેય રાણીની, ૧૫૯૯ના રિસેમ્બરની ૩૨મી તારીખે સનદ મળી હતી. ૧૬૯૩માં એક બીજી કંપનિને સનદ મળી. થોડીવાર તો એ બેને બન્નું નહિ, પણ પછવાડેથી બંને કંપનિઓ યુનાઈટેડ ઈસ્ટ ઇડિઆ કંપનિને નામે ૬૦ સં ૧૭૦૨ના ૨૨મી જુલાઈએ જોડાઈ ગઈ હતી.

બાદશાહ મરણ પામ્યા ત્યાં સુધીની ભણવા બેઠ બીના આ પ્રમાણે છે:—

૧. અંગ્રેજી ને ફિરંગી વચ્ચે સુરતને બારે લડાઈ થઈ તેમાં ફિરંગીઓનાં ૩૫૦ માણસો માર્યા ગયાં—સને ૧૬૧૪ના ભન્યુઆરિમાં.

૨. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજ રામની તરફથી સાર ટોમસ રો નામે પહેલવહેલોજ એલચી મુગલ દરબારમાં આવી બેઠો. એણે વિલાયત લખી જણાવ્યું કે શેરુઝેક થયું વલંદાઓ શેરુઝેક માલ ને શેરુઝેક નગરી લઈને સુરત આવ્યા છે; તેઓને બેચાખર કરી નાખવાની મેં સારી પેટે તબવીજ કરી છે, પણ આગળ વેર વધી પડવાની ખાસ્તીથી હું તેઓને સુરતમાંથી સમૂળા કઢાવી શક્યો નથી.

૩. સને ૧૬૧૬માં વલંદાઓ નગરી ખૂબ લાભ્ય હતા તેથી તેઓને શેરુઝેક દહાડામાં ધણે લાલ થયા ને એથી ઉરકેરાઈને તેઓએ પણ જહાંગીર બાદશાહની રત્ન લઈને સુરતમાં કોઠી લાકી. ૬૦ સં ૧૬૧૭માં.

૪. સને ૧૬૨૨માં એક વાર સુરતને બારે વલંદાઓ, અંગ્રેજની તરફના કેટલાક વેપારીઓનાં વહાણોમાંથી હથોડેક માલ લૂટી લઈ ગયા. જુદા જુદા ટોપી-વાળાનાં વહાણો ઉપર જુદા જુદા વાવડા હોય છે એ વાત નવાબ સરકારના ભણ્યામાં નહિ તેથી વલંદાને ખદલે કેટલાક અંગ્રેજને પકડ્યા. સુરત, અમદાવાદ વગેરે ત્યાં ત્યાં અંગ્રેજની કોઠી હતી ત્યાં ત્યાંના સધળો માલ મુગલ સરકારે કબજે કર્યો અને કોઠીને લગતાં માણસોને પણ કેદ રાખ્યાં. બ્યારે ગુનેગાર વલંદાઓ પકડાયા ત્યારે પણ પછી ધણી ધણી મુશીબતે અને ધણું ધણું આપતે છેક સાત મહીને અંગ્રેજોનો કુટક-ખારો થયો—માણસો છૂટ્યા ને માલ પાછો મળ્યો.

૫. ૧૬૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અંગ્રેજ ને ફિરંગી વચ્ચે શેરુઝેકમાંથી આગળ ફરીથી લડાઈ થઈ. એ વખતે ફિરંગી પાસે નવ વહાણ અને બે હબર લડવૈયા ડાન ક્રાંસિસ્કો કાંતિનહોના અધિકાર નીચે હતા. પોતાની પાસે મોટું લશ્કર છે એમ બેઈને ફિરંગીએ સુરતના હાકેમ પાસે ધણા પૈસા માગ્યા અને અંગ્રેજ તથા વલંદાનું મૂળ સુરતમાંથી કઢાવી નંખાવવાની ભેટલી બની તેટલી તબવીજ કરી. એ વખત નવાબ પણ ધણું ગમરાયો હતો.

૬. એક વખત અંગ્રેજોના માલ ગાડાંમાં લરાઈ ખુશાકીએ શહેરમાં જતો હતો. તે ઉપર ત્રણ હબર ફિરંગીઓ તૂટી પડ્યા; વળી નાની નાની મારામારીઓ તો જુદા જુદા ટોપીવાળાઓમાં રોજ થતી. એક

વખત એ સધળું અંગ્રેજ અમલદારોથી ખમાયું નહિ, તેથી તેઓએ કસાવ કર્યો કે ‘આપણે ૮૦૦ લડવૈયા જમીન ઉપર ઉતારવા અને તક બેઈ એકદમ ફિરંગીઓ ઉપર તૂટી પડી તેઓને કાર કરવા અને વહાણ-માં રહેલાં લશ્કરે પોતાથી થોડે દૂર દુરમનનું બે મોટું વહાણ છે તેનું બનામાના લંગર કાપી નાખવું. બીજે દહાડે કસાવ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ સામાવાળા તૈયાર ન થયા એટલામાં તેઓને ગલરાવી નાખી કાર કર્યાં. એક મોટા વહાણનું લંગર ભરતીની વખતે કાપી નાખ્યું તેથી તે બારકસ બીજા વહાણો સાથે અથડાયું અને એમ ધણાંક વહાણો લાચી રૂપી ગયા. અંગ્રેજો દુરમનની પાછળ એક માધલ દોઆ અને ફિરંગીઓને ધણું ધણું નુકસાન કર્યું. એ લડાઈથી અંગ્રેજોના ૨૦ અને ફિરંગીઓના ૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા. એ ફતેહથી અંગ્રેજનું વળત શહેરમાં ધણું વધી પડ્યું.

૭. ૬૦ સં ૧૬૩૬માં અંગ્રેજ કંપની ધણી ગમ-રાટમાં આવી પડી. એક તો કોઈ અંગ્રેજ વહાણવડીએ મુગલની બે અરમાર લૂટી તેથી કંપનીનો માલ તથા રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦નો ખર્ચનો મુગલ સરકારે જપ્ત કરી કોઠીવાળાઓને પરહેજ કર્યા ને કહ્યું કે વહાણ લૂટવાનું ખરે કારણ નહિ બતાવો ત્યાં સુધી તમારો કુટકારો કરવામાં નહિ આવે; બીજું આ કે કંપનીના અમલદારો-એ વલુકર વગેરે કારીગરોને કાપડ તૈયાર કરવાને આગ્રહથી રૂપીઆ ધીર્યા હતા ને ત્રીજું આ કે સુરતમાં તે વખત દુકાન પડ્યો હતો.

૮. ૧૬૪૮માં કંપનીને સુરતના વેપારીઓનું ધણું દેણું થઈ ગયું હતું તે તેઓએ દોહડે દોહડા ચુકાવી આપ્યું તેથી તેઓની શાખ ધણી વધી ગઈ. શેરુઝેક વાર પછી આગ્રામાં ગળીની ખરીદી ધણી ચાલી તેથી હાથ પાછો લીડમાં આવ્યો. એ વખતે સુરતના એક રાસાફે એકદમ એક લાખ રૂપીઆ ધીર્યા હતા.

આખ દેશ; તવારીખ ૧૬૫૮-૧૭૦૭.

૧. ઓફગળેખના વખતમાં ૧૬૧૧માં કંપનીને માથે શાહુકારોનું દેણું ધણું વધી ગયું હતું તેથી સુરતના હાકેમે એણે કહેવડાવ્યું કે ત્યાં સુધી તમે રૈયતનું મન નહિ મનાવો ત્યાં સુધી તમારાથી કોઠી બહાર નીકળ્યો નહિ ને ધણી વાર લગાડશે તો સધળાને સખત મજુરી સાથે કેદ કરવામાં આવશે.

૨. કંપનીને નુકસાન પહોચાડતા એવા કેટલાએક ખાનગી અંગ્રેજો સુરતના લોક સાથે ખાનગી રીતે વેપાર કરતા હતા તેને અટકાવ કરવાને સુરતમાં એક વગેરે

અધિકારી કંપનિની તરફથી ફેરવવામાં આવ્યો. — ૮૦
૧૯ માર્ચ ૧૯૬૨.

૩. એજ વર્ષમાં શહેરપનાઈ એટલે માંહેનો કોટ
અસુધાનારથી નવાખની હંડુમતમાં બંધાયો. એ બાંધ-
વાની રત્ન લેવાને જગદાન બેગ તથા વીરજી વેરા
ઝાંઝગેબ બાદશાહ ખસે ગયા હતા.

૪. એ કાળે સુરતની સંપત્તિનું શું પહોં ? એ વિષે
ખબર કાઢવાને શિવાજી મરાઠાએ પોતાનો એક બહિ-
રજી નામનો નસુસ સુરત મોકલ્યો હતો. એથી વાકિફ
થઈને સુરતની તવગરીથી લલચાઈને નારાકરું બહાણું
બતાવી શિવાજી ૪,૦૦૦ સવાર સાથે અવાનક તાં ૫
નવનુઆરિ સને ૧૬૬૪માં સુરત આવી પહોંચ્યો. એ
વાત સાંભળતાં હાકેમ તો કિલ્લામાં બસઈ બેઠો.
શહેરના લોક છત્ર લઈ નાઠા. થોડાએક શાહુકારોએ
અંગ્રેજની કોઠી આગળ આવી પોતાના જનમાલ બચા-
વવાની વિનંતી કરી તેથી તેઓ બચ્યા. એ વર્ષમાં
કંપનિની કોઠીમાં ૮૭ લાખનો માલ હતો. સમીસાજ
સુધીમાં તો મરાઠાનું સૈન્ય સુરતની ચોગેર ફરી વળ્યું.
કિલ્લાક કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો, પણ ત્યાં કંઈ તેઓનું
ફાળું નહિ. ધણાએકે તો ■ દહાકા ને ■ શત નિરાંતે
શહેરને વટવાં છીધું, ને બાળ્યાં છીધું. અંગ્રેજ ને
વંશદા સામે થયા ને તેઓએ પોતાનું કોઠીબાર લેવા
છીધું નહિ. તેમા અંગ્રેજો તો એટલી બહાદુરીથી ઉભા
રહ્યા કે તેઓએ પોતાનો તો હોયજ પણ કેટલાક
વેપારીઓનો પણ માલ મરાઠાને હાથ જવા દીધો નહિ. એ
વેળા અંગ્રેજનો કોઠીદાર જર ન્યોર્થ એક્સનડન હતો.
એ વખતે શિવાજી સુરતમાંથી ફક્ત સેલું, રૂપું ને જવા-
હીર ત્રીસ કોડનું લઈ ગયો. એને જો અંગ્રેજની ને વં-
શદી કોઠી હાથ લાગી હોત તો તેને અનર્જજ હોલત
મળી હોત. ન્યારે એ ભૂટ ચાલતી હતી ત્યારે શિવાજી
બાગળ બહાર હતો. એક સ્મિથ નામનો અંગ્રેજ જેને
બંધવો કરી શિવાજી કને લઈ ગયા હતા તેણે જરૂર
પછી કહ્યું કે શિવાજી તંબુમાં બેઠો હતો ને પોતાના
માથુસોને હુકમ આપ્યાં કરતો હતા કે જે લોક પોતાની
હોલત કુપાવતા હોય તેઓના હાથ ને માથાં કાપી
નાખ્યાં. સ્મિથ લખી ગયો છે કે તે વખત સુરતનો
કોટ કે માંદોનો હતો, ને ઈંટનો બનાવવાનો નવાખને
હુકમ મળ્યો હતો. ૧૬૭૭મા બંધાતો હતો એમ વળી
એક જણ કહે છે.

ફ એ કોટ, માંહેનો શહેરપનાઈ સમજવો. ૩ કલમમાં
૧૬૬૨નું વર્ષ છે તે એ કિલ્લા બાધી રહ્યાનું હોય
અથવા રત્ન મળ્યાનું હોય.

૫. અંગ્રેજો શહેરના કેટલાક શાહુકારોને શિવાજીની
વટથી બચાવ્યા હતા માટે તેઓની વારીફ નવાબે
બાદશાહને લખી ને તે ઉપરથી કંપનિ પાસેથી
૩૦ ટકા જકાત લેવાને બદલે ૧ ટકા લેવાનો કરાર
થયો.

૬. સને ૧૬૭૦ની ૩૭ અક્ટોબરે વળી પાછો
બીજી વાર શિવાજી ૧૫,૦૦૦ ફોજ લઈને સુરત આવ્યો.
એ વેળા શિવાજીનું ફાવત નહિ એવો ફોજ વગેરેનો
બહેાખરત હતો, પણ સપ્ટેમ્બરમાં શહેરનો હાકેમ મરી
ગયોથી તેની જગા બાબી પડી હતી અને કિલ્લામાંના
આરા લડવૈયા બીજે કેશણે ગયા હતા. રૈયતને તો શું
પણ કિલ્લાને બચાવી શકે એટલાં આદમી પણ તે સમે
હાજર નહોતાં. શિવાજીએ ત્રણ દહાકા શહેર વટ્યું
અને જતી વખત તે કાચળ નાખતો ગયો કે શહેરના
લોક જો દરવર્ષે ૧૨ લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરશે તો
ફરીથી તેઓને વટવામાં નહિ આવે. એ વખત પણ
અંગ્રેજો પોતાનો બચાવ સારી રીતે છીધો હતો. વં-
શદી કોઠી તો દૂર ખુલુખા હતી એટલે ત્યાં તો મરાઠા
ગયાજ નહિ. પણ કાસિસે * મરાઠાઓને પોતાની લાતી-
માંથી જવા દીધા તેથી એક તાતાર દેશનો તર્કચર
સારી પેટે બૂટાયો.

૭. કોઈ મિસ્તર ફૂકે મુઝલોનું મકે જવું એક વહાણ
પકડ્યું હતું, તેની જગારે ખબર પડી તે વારે મુગલ
સરકાર બધી ગુસ્સે થઈ ગઈ. સને ૧૬૮૦માં બાદશાહ
હુકમ લખી મોકલ્યો કે કંપનિ પાસે સેંકડે ૧ ટકો જકાત
લેવાનું કહ્યું છે તે પાછા ૩૦ ટકા લેવા. એટલી બધી
જકાત બરતાં કંપનિને નફો થોડો થવા માંડયો. અંગ્રે-
જોએ હલશે રૂપિયા નવાખને ભેટ આપવાની ને પછી
૧ ટકો જકાત કરાવવાની તજવીજ કરી, પણ કંઈ વળ્યું
નહિ. એ વખતે અંગ્રેજ કંપનિને સાથ ૩. ૩૦ લાખની
ખરીદી તો સુરતમાંજ ચાલતી. એવામાં ૧૬૮૧માં
૧ વહાણો ૩. ૧૭ લાખની માલમતા નગરી લઈને આવી
પહોંચ્યાં; તે માલનું વેચાણ સધળું સુરતમાંજ ચાલ્યું.

૮. એજ વર્ષમાં કંપનિના આદમીઓને બરેન્સદાર
બાણી ટંકશાળમા રૂપિયા પાડવાનો તેમને બાદશાહે
ફરમાન આપ્યો.

* કાસિસ એટલે કાસ દેશનો લોક. ૧૬૭૦માં તેઓની
લાતી હતી, એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ ૧૬૬૪
ને ૧૬૭૦ની વચમાં આવેલા, પણ એલ્ફિન્સ્ટન એથ-
કાર કાસિસની લાતી ધાલ્યાનું વર્ષ ૧૬૮૫ લખે છે.
મિલ્લ કહે છે કે ૧૬૭૨-૭૨માં કાસિસ પહેલવહેલા
સુરતમા આવ્યા હશે

૯. ૧૯૮૭માં મુંબઈ * એ કંપનિનું સ્વસત્તાનું મુખ્ય કૈદાણું થયું ને તે મોટું બંદર પડયું તેથી સુરત ખાતેના વહીવટ ઓછા થવા લાગ્યા.

૧૦. એજ વર્ષમાં વલંદાઓએ પોતાના વહાણ પર અંગ્રેજ વાવટા ચઢાવી અરબી સમુદ્રમાં સુરતનાં સફરી વહાણો લૂંટયાં, તેનું આજ અંગ્રેજને માથે આનું.

૧૧. કોઈ સર જન આઈલેન્ડ સુરતના વેપારીઓ માસે કંપનિની સાથે ઉપર હબરો રૂપિયાની ખરીદી કરી પોતાના તથા સુરતના વેપારીઓનાં વહાણો મંડાવી વિલાયત હંકારાવ્યા. થોડા દહાડા પછી તે વાંકું બિલ્કો કે મારે તે કોઈની એક પાઈ દેવી નથી. તેથી નવાબે સને ૧૯૮૮માં મિંગ્લ હારિસ તથા મિંગ્લ સ-મનને તુરંગમાં નાખી સધળો માલ હરાજ કરવાનો અને ખાલનો સરકાર તિલ્લેરી ખાતે નાખવાનો હુકમ કર્યો. એ વખત ઔરંગઝેબ અંગ્રેજ ઉપર ખૂબ ઘોડાઈ ગયો હતો. તેણે જાણવાળા સીદીને મુંબઈને ઘેરે માલવાને રવાને કર્યો ને શહેરમાં દાંડી ફેરવાવી કે સર જન આઈલેન્ડને જે કોઈ જીવતો અથવા મુલો લાવશે તેને સારી પેટે ધનામ આપવામાં આવશે. એ રાખસ છુપી રીતે મુંબઈ નાસી ગયો. મુંબઈ જતાં તેણે મુગલના વળાવાની મદદથી સુરતનાં ૪૦ બારકસોને પકડી મુંબઈના બારામાં માલવાની તબવીજ કરીધી, એ ખબર સાંભળી સુરતમાં નેટલા અંગ્રેજ હતા તેઓને હાથે પગે બેસી ધાકી સખત મજૂરી કરવાનો નવાબે હુકમ કરીધો. આખા શહેરમાં તેઓ દમાખોર કહેવાવા લાગ્યા ને ફ્લેટ ફ્લેટ થઈ ગયાં.

૧૨. એ વખતે કંપનિને ૨૦ લાખનું દેવું તો હતુંજ. તેમાં વળી ૧ લાખ ૨૦ હજાર કાપડ વણાવવાને ઠાઠના પડયા એટલુંજ નહિ, પણ એક લાખની બળી તથા છીટ લેવાને વિલાયતથી હુકમ આવ્યો હતો મદિ તે યજ્ઞ લેવી પડી. એ ગભરાટમાં અંગ્રેજીની એક નવી કંપનિનું આવવું થયું, એટલામાં એક નવકર અબદુલ વેપારીના વહાણને ૧૯૮૫માં અંગ્રેજોએ લૂંટ્યું. વળી મક્કે જઈ કરવા જતા મુસલમાનોનું એક વહાણ અંગ્રેજ ચાંચીઆઓએ મુંબઈ અને દમણ વચ્ચે લૂંટ્યું. એ સધળી વાતથી વેપારીઓ અને મુસલમાનોને અમુક ઉનાજ ખારીલા થઈ રહ્યા હતા, તેમાં વળી ભંભે

* મુંબઈ અસલ તો ફિરંગીનું, પણ ભ્યારે ૧૬૬૨માં ઇંગ્લાંડનો ખાલે ચાર્લ્સ પોટુગાલના રાજાની ઓકરી કાચે-શઈન સાથે પરદરે ત્યારે એની પહોરામણીમાં અંગ્રેજ રાજાને મુંબઈ પણ મળ્યું હતું. એ ચાર્લ્સ ૧૬૬૮માં કેટલુંક નાણું વર્ષે વર્ષે લેવાની શરતે મુંબઈ અને તેના અમલ કંપનિને હવાલે કર્યો હતો.

જગ વહાણ લૂંટ્યું તેથી તેઓ સધળા અંગ્રેજ ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા. ભ્યાં ભ્યાં અંગ્રેજોની કોડી હતી ત્યાં ત્યાં મુગલ સરકારથી જખી બેઠી. કેટલાક મોઝા વેપારીઓએ તો ખીજ ટાળીને મળી જઈ અંગ્રેજોના ઠાંડીઓ સુરતમાંથી સહાનજો ઠાંઠવામાં કરાવ લીધા. ઘણી આજીજ કરવાથી તથા પૈસા વેચવાથી કેટલાંથી તો તેઓ છૂટયા, પણ ત્રણ શરત તેઓને કમુલ કરવી પડી- કંપનિના અમલદાર બહાર નીકળતા ત્યારે નાના નાના વાવટા સાખતા તે તેઓએ સાખતા નહિ; તેઓએ હથિયારબંધ ફરતું નહિ; અને માલખીમાં બેસતું નહિ. એ શરતથી અંગ્રેજોએ પોતાનું જીવન બોઈ નાખ્યું.

૧૩. વળી ફરીથી બંગાળથી સુરત આવતા એક વહાણને અંગ્રેજોએ કન્યાકુમારી આગલ પકડ્યું ને માલ ઉતારી લીધો. તેણે કરીયે અંગ્રેજ, દેચ અને વલંદાની કોડી ઉપર નવાખની જખી બેઠી અને જે રીયત રાખીવાળાઓની આઠ્ઠીમાં રહેશે તેઓનાં અખબાર જૈલાં ઓકરાં જૂરી લેવામાં આવશે એવા હુકમ કર્યો. એના સાથે હુકમથી ત્રણે રાખીવાળા મલ્લખાઈ ગયા. કેટલાક લોક વચમાં યજ્ઞ તરી આવું કહ્યું કે ત્રણ જણ મળી ૨. ૪૦ લાખ વહાણ લૂંટવાના બદલામાં આવે. વલંદાઓએ જમીન આપી પોતાના માલ ઉપરથી જખી ખસેડી અને દેવું અદા કરવાને આઠ વહાડાની મહેતલ માગી. એ આઠ દહાડામાં વલંદાઓએ તો મુલતે હિસાબે સાહુકારોને ચૂકવી આપ્યું.

બાબ દેશી;-તવારીખ ૧૭૦૮-૧૭૫૯.

૧. કુરકશીર બાદશાહ તખ્તે બેઠા પછી સુરતના તવાબ હેદરકુલીખાને ગોપીતળાવના પત્થરો ભેઠી લઈ તે વડે બહારનો કોટ બાંધ્યો, ધન સં ૧૭૦૭-૧૭૦૮. એ કોટ બાંધવામાં દારંગો અમાનતખાન ઉર્ફે સાહમતખાન હતો.

૨. દિલ્હીના મહમ્મદશાહના વખતમાં (૧૭૧૬-૧૭૪૮) ભ્યારે સુરતમાં રસ્તમખાન નવાબ હતો ત્યારે મરાઠાઓની દોડાદોડ તથા લૂંટકાટથી અને તેઓની સત્તા વધી જવાથી સુરતના મહાસેનું વરસ ધણું ઓછું થઈ ગયું હતું. એ મરાઠાઓએ ૧૭૩૪માં સુરત સિવાય તેના તાખાનો ઘણો ખરો મહાલ પોતાનો કરી લીધો હતો અને પૈશા તથા માથકવાડ એઓએ ચોથા

પછીને ૧૭૬૮ની ચોથ ખતે માથકવાડ પૈશા બમે ફતેહસિંહ માથકવાડ એ બેની તરફથી ચોથ ઉધરાવનારાઓએ બોફિસ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટનો ખર્ચ ૧૦,૦૦૦ બાદ કરતાં એક જણે પચાસ પ્રયાસ હબર રૂપિયા વહેંચી લીધા હતા.

વગેરેનો લાગે હથરાવવાને પોતપોતાની તરફના માણસો રાખ્યા હતાં-એક દંતકથાજી જણાવે છે કે સુરતમા પેશ્વાની વાથ ધલાવનારો એક જગન્નાથ નામનો સુરતનોજ સેહીઆ હતો.

૩. એ મહમ્મદશાહે નિન્નમકલમુક્ક પાસેથી માળવા તથા ગુજરાત લઈ લીધા પછી માળવાનો સુબો રાજા ગિરિધર બહાદુર નામે નાનરને અને ગુજરાતનો સુબો સર પુલ્લદખાનને રોપ્યા હતા. એ સર પુલ્લદખાન જ્યારે પોતાનો અધિકાર લેવાને ગુજરાત આવ્યો ત્યારે ત્યાનો વહીવટ કરનાર હમીદખાન જે નિન્નમનો ભત્રીજો થતો તે સામે થયો; પણ એણે પોતાનો કમનગર નેઈને શાહુરાજનો કોઈ સરદાર નામે કાતાજી કદમ ખાંડે જે દાહોદમા રહેતો તેની મદદ માગીને ગુજરાતની ચોથ આપવાનું કબુલ કર્યું એની મદદથી હમીદખાન જીત્યો અને પછી એણે સર પુલ્લદખાનના હાથ નીચેના સુલચતખાનને મારી નાખ્યો એવું અને ઇસ્લાહિમ કુલિખાન નામના નાના ભાઈને પણ માર્યો હતો તેનું વેર લેવાને વચ્ચે ભાઈ રસ્તમઅલીખાન જે સુરતનો નવાબ હતો તે પિલાજી ગાયકવાડની સાથે બંદોબસ્ત કરી તેની મદદથી હમીદખાનની સામે લડવા ઉભો રહ્યો. એ વખત હમીદખાનને મદદ કરવાને

નવાબ અમ્મનના વખતમા સુરતમા એક જગન્નાથ કરીને સેહીઆ હતો, તે એક વખત નવાબને મળવા ગયો ત્યારે નવાબે મરકરીમાં તેને કહ્યું કે તને કદાચ હું હમણાં પકડી મારી નખાવું તો તારા આ જગાએ શુ ચાલે? તે વખતે જગન્નાથે પોતાની કમરમાથી એક પિસ્તોલની નેડ કહાડી ખતાવીને કહ્યું કે મારી પાસે આ ગોળી બરેલા બે હથિયાર છે તેથી એવી વખતે મારનારને એકવાર માફ પછી હું મરું. નવાબે એ વાત મનમા રાખી મૂકી અને હસીને ખીજ વાતો કરવા માડી. જ્યારે જગન્નાથ બેઠયો ત્યારે પછવાડેથી નવાબે અરબો પાસે તેને પકડાવીને વહાણમાં ચડાવી દીધો. તે વેળા જગન્નાથની સાથે એક મેઘો કરીને તેનો ચાકર હતો તેના હાથની રૂપીઆ ૨૦૦ની વીંટી વહાણમા અરબોને તેણે બેટારી આપીને બંને જણ છુટા થઈ તાપીમાં પડી તરતા તરતા પેલે પાર નીકળ્યા અને મુઆલીમા એક વેરાગીને ત્યાં સંતાયા. પછી તેઓ ત્યાંથી વગાડે જઈ રહ્યા. જ્યારે નવાબને ખબર પડી કે જગન્નાથ વગાડે છે ત્યારે ત્યાંથી પકડી મંગાવવાની તેણે તદખીર કરી જગન્નાથ પુણે જઈ પેશ્વાને મળ્યા અને પછી તેની સુરતમા ચોથ ધલાવી. પુણેથી દયારામ ચોથીઆ સુરતમા આવ્યા ને હાલ ને દયારામ અવેરીની હવેલી કહેવાય છે તે તેણે બનાવી છે.

+ એનો કાકો દયા બહાદુર ૧૭૨૪માં માળવામાં મરાઠા સાથે લડ્યો હતો.

નિન્નમનો પિલાજી ઉપર કાગળ આવ્યો હતો. પિલાજીએ મનમાં એવું પાપ રાખ્યું કે જેની સખળી બાજુ થશે તેની તરફ થઈ જઈશું પછી મહી નદીને પેલે તીર અડાસ ગામમાં લડાઈ થઈ તેમાં પિલાજી પાસે પંદર હજાર ફોજ અને સુરતવાળા પાસે ઘણી સારી તોપો હતી. અડાર દહાડા લડાઈ ચાલી, પણ તેમાં રસ્તમઅલીનું ફોજી નહિ. આગણીસમે દહાડે એણે પોતાના સરદારોને પાસે બોલાવી કહ્યું કે 'જેઓની ઇચ્છા કુટુંબ પરિવારથી સુખ ભોગવવાની હોય તે-ઓએ સુખથી ઘર જવું અને મરવું હોય તેઓએ મારી સાથે રહેવું.' એ બોલવું સાંભળીને કોઈ કીરપા-સંકર નામનો નાગર હતો તે સલામ કરી બોલ્યો કે સાહેબ આજ અમે કેવા લડીએ છેએ તે જાણે. પછી રસ્તમઅલીના સરદારો મરણીઆ થઈ લડ્યા ને દુરમનની ફોજ મારી હાલી. પછી પિલાજીએ રસ્તમઅલીખાનને કહ્યું કે તું દુરમનની પછવાડે દોડ. હું તોપો સંભાળું છું. જેવો રસ્તમ, હમીદખાનની પછવાડે દોડ્યો કે પિલાજીએ તોપનાં મોઢા ફેરવીને હમીદખાનની તરફને કરી, સુરતવાળા ઉપર હમીદખાનનું અને ગાયકવાડનું એમ બંને લશ્કર તુડી પડ્યો. રસ્તમઅલીએ મોટી બહાદુરીથી પોતાનો ટકાવ કીધો, પણ પોતાનાં ઘણાં માણસ મુઆ તેથી તે એકલો પડી ગયો. આખરે નસાય તેવું નથી એમ જોઈને અને પકડાઈશ તો દુરમન મારા ઘણાજ પુરા હાલ કરશે એમ વિચારીને તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાનો અંત આણ્યો-૪૦ સં ૧૭૨૫

૪ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર જે મુકલો મુગલના રાજ્યમા ગણાતા હતા તેઓના રક્ષણને માટે સુરતને ખારે મુગલોએ અરમારે રાખી હતી. એ લશ્કરી અરમારનું ઉપરીપણું ઔરંગઝેબના વખતથી રાજપોરના (જંજરાના) સીદીને મળ્યુ હતુ અને એનો ખર્ચ જે ત્રણ લાખનો હતો તે સુરતના તાખાનાં પ્રગણાંઓની ઉપજમાથી ચાલ્યા કરતો, પણ મરાઠાઓના ધસવાથી અને તેઓથી થએલી ખરાબીથી સુરતની પેદાસ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી અને તેથી સીદીનો ખર્ચ નવાબથી આપી રાકતો નહોતો. એવી વખતમાં એકવાર સીદીએ પોતાનું લશ્કર લાવી ખારાને ઘેરા ઘાલ્યો ને સઘળા વેપારીઓના વહાણોને અટકાવ્યાં. વેપારીઓ નવાબ પાસે ક્યારે ગયા. થોડું ઘણું આપી સીદીનું મન મનાવવુ તો નેઈએ માટે ૧૭૩૫મા નવાબ તેગબેગખાને બલેશ્વર પ્રગણું તેને તાખે કીધુ અને ૩, સુતર, ગોળ; તંબાકુ વગેરે કેટલીક ચીજો ઉપર મુકલ

કરી આપી; વળી ઠોર ઉપરના વેરામાથી કંઈ આપવું ક્યું અને ટંકરાળની તથા કુરબની ઉપર કેટલોક લાગા કરી આપ્યા.

૫. તેજમેગખાન ૧૭૪૬માં મુખો ને તેના પછી નવાબની ગાદીએ તેનો દીકરો સફદરખાન બેઠો અને કિલ્લેદારી પર સફદરખાનનો દીકરો વકરખાન થયો એ બંનેથી ઘણું વર્ષ હાકમી ભોગવાઈ નહિ ૧૭૪૮માં આવું બન્યું કે એક સૈયદ મીઆ અચ્ચન ને પઠવારેથી મોઈનુદ્દીનખાનના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો ને તે તેજમેગખાનના ભાઈ બેગબરખાનની એક છોન્ડરી સાથે પરણ્યો હતો તેણે, બેગમ તથા માછ નવાબની ધળિયાણી અને પોતાના એક સગા અલીનવાજખાનની મદદથી, વકરખાન પાસેથી કિલ્લેદારી લઈ લીધી. પછી સુરતની ઉપજની ચોથ અને બે મોરચાની મુકાત આપવાની શરતથી દામાછ ગાયકવાડની મદદ લઈ અને વળી અંગ્રેજ કંપનીની મદદ લઈ તેણે સુરતની નવાબી ઉપરથી સફદરખાનને હાકી મેલ્યા ને પોતે નવાબી ઉપર બેઠો.

૬. ૧૭૪૮થી તે ૧૭૫૧ સુધી મીઆ અચ્ચન નવાબી ભોગવી. પણ એવામાં પછી વકરખાન અચ્ચન ઉપર ચડાઈ કરી તેથી અચ્ચનને કિલ્લામાં બસાઈ રહેડું પડ્યું-પણ એ બધી ગરબડાટમાં રાત્રીપોરના સીદીઓમાનો એક મસાઉદ સીદી હતો તેણે કિલ્લા પોતાને કબજે કરી લીધો.

૭. વકરખાન અને અચ્ચનનો ઠંડો ચાલતો તેમાં વકરખાને દામાછને સુરતની અડધી ઉપજ આપવાનું કબુલ કરીને તેની મદદ માગી હતી; પણ કામ થઈ રહ્યા પછી અને એનો બાપ સફદરખાન ને ૧૭૪૮માં મીઆ અચ્ચનની જખરીને લીધે ઠંડું જતો રહ્યો હતો તે પાછો આવ્યા પછી વકરખાન દામાછને ઠેરવેલું અડધું આપવાની ના કહી, પણ પછી આખરે આવું ઠંડું કે મુકાત અને બીજી પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો આપવો. ૧૭૫૨-૫૩માં દામાછએ કેટલુંક પૈશાને આપ્યું તેમાં સુરતની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો ને પોતાને મળતો તેમાંથી પણ અડધું આપ્યું.

૮. હવે સફદરખાનને પાછો બેસાડયો તેના અવેજમાં સીદીને ગલેમંડીની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો અને ઈન્સાફની અદાવતોની પેદાશમાથી પણ ત્રીજો હિસ્સો મળ્યો. પણ થોડા દહાડા પછી એક તરફ સફદરખાન તથા તેના સગા અલીનવાજખાન અને બીજી તરફ સીદી એ બે વચ્ચે ઠંડો ચાલ્યો-તે વખતમાં

એટલે ૧૭૫૭ના બન્યુઆરિમાં તે બે અને કંપનિના અધિકારી એલીસ વચ્ચે સીદીને કાઠી મડવાના કોલ-કાર થયા-આ રીતે કે કિલ્લો નવાબને મળે અને લશ્કરી અરમારો કંપનિને મળે ને એના ખર્ચને માટે નવાબ દર વર્ષે લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરે. પણ પછી કેટલાક કારણોને લીધે તે ઠરાવ અમલમાં આણવો કંપનિની તરફથી બંધ રહ્યો હતો એવામાં નવાબ અને અલીનવાજ વચ્ચે કંઈ વાઘો પડ્યો અને અલીનવાજે નવાબી મેળવવી ધારી એ ખટખટમાં સીદી અને વર્લદા તેની મદદ થયા હતા. વળી અલીનવાજની સામા ફારિસખાન હુમા 'રયા હતો અને એને સફદરખાન તથા મરાઠા એઆ મદદ કરતા હતા. એટલામાં સફદરખાન એકએક મરી ગયો (કોઈ કહે છે કે અલીનવાજે ઝેર ખવાડ્યું તેથી) ૧૭૫૮ના બન્યુઆરિમાં સફદરખાન પછી અલીનવાજ ગાદીએ બેઠો. તેમ, મસાઉદ સીદી ને ૧૭૫૬માં મરી ગયો હતો તેના વારસ માખજ સીદી હમેદખાન કિલ્લેદારી લઈ બેઠો હતો.

૯. એ વખત સુરતના લોક અલીનવાજ તથા સીદીના જુલમથી એટલા તો નારાજ થયા હતા કે તેઓએ અલીનવાજ નવાબી પર બેઠો તેજ મહીનામાં એલીસને કશું કે કંપનિ બે કિલ્લો અને દરિઆઈ લશ્કર પોતાને તાબે રાખે તો તેના ખર્ચને વારસે બે લાખ રૂપિયા ઉપજમાથી આપીએ ને તેટલામાં બે કંઈ ઓછું પડે તો તે અમે અમારી ગાંઠથી પાંચ વર્ષ સુધી આપ્યાં કરીએ, પણ મરાઠાની ધારનીથી એલીસે તે વાત ઝાઝી મન ઉપર લીધી નહિ. મરાઠાની ધારની આટલાં સાર કે તેઓએ પણ સુરત પોતાને તાબે કરી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો.

૧૦ કંપનિની તરફથી ઠીલ થવાથી મોઈનુદ્દીનખાન ને ૧૭૫૧માં વકરાખાનથી હારીને મુખઈ જતો રહ્યો હતો તેણે ઘણી ખરી તો જત મદનતથી થોડીઘણી સીદી હમેદ કિલ્લેદારની મદદથી અને પોતાના સાસરીઆની વગથી ૧૭૫૮ના ડિસેમ્બરમાં અલીનવાજને નવાબી ઉપરથી હાકી મેલ્યા ને પોતે બેઠો.

૧૧. ૧૭૫૮માં ફારિસખાનને મદદ આપવાને કંપનિએ ઠણુલ કીધું હતું ત્યારથી તે મોઈનુદ્દીન પાછો નવાબી ઉપર બેઠો ત્યાં સુધીના દરમિયાનમાં સીદીઓએ અંગ્રેજ ઉપર કેટલોક જુલમ મુખર્ચો હતો, પણ તેની દાદ કિલ્લેદાર સીદી અને નવાબ કાન ઉપર લેતાજ નહિ; તેથી કંપનિએ ૧૭૫૮ની શરઆતમાં ફારિસખાનને ગાદી આપવાનો અને પોતે કિલ્લેદારી

તથા લશ્કરનું ઉપરીપણું લેવાનો જે આગળનો કાર તે પાછો તાલે કર્યો-વધારે આ કે એમ કરતા અગર ફારિસખાનને નવાખી ન મળે તોપણ તેને નાયબ નવાખ તો કરવોજ કરવો. એ છેલ્લી વાતને સીદી બફર તથા વહી અહીંએ અને કેટલાએક ફારિસખાનના દોરનોએ ઉનેજન આપ્યું ને લડાઈની તૈયારી થઈ. અંગ્રેજો સુરતને ખાદે તથા અને મરાઠા સામા ન થાય તથા સીદીને મદદ ન આપે માટે તેઓએ નાના પેશ્વા તથા હામાલ ગાયકવાડ અને મરાઠાની અરમારના ઉપરી નારાયણ એઓને કાગળો લખ્યા કે સુરતસંબંધી તમારા જે વાળખી હક તથા ફાયદા છે તેમા અમે ફોરોએ હાથ ધાલવાના નથી માટે તમારે આ અમારી ખટપટથી દૂર રહેવું.

૧૨. એ ગજસટમા મોઈનુદીન કપનિવાળા એર વિકનને જઈ મળ્યો કે તમે જે હંમેરાને માટે મને નવાખી ઉપર કાયમ રાખો તો હું સીદીની સામા તમને સારી રીતે મદદ કરે પણી તરતજ મુખર્થી ૮૦૦ ગોઠ પાયદળ, ૧૫૦૦ કાળું પાયદળ અને તોપદાઝ-ગોળાવાળાની એક હુકડી એ સૌ ૧૫મી ફેબ્રુઆરિએ આવી પહોચ્યું.

૧૩ પણી તા. ૪ માર્ચ ૧૭૫૬ને રાજ સધળાએ મળીને ડેરંચુ કે કંપનિ બી ધામધૂમથી મોઈનુદીનને નવાખની ગાદી પર બેસાડે અને ફારિસખાન નાયબ નવાખ થાય. પણી કંઈ લડાઈ થઈ નહિ-સીદી નરમ પડી ગયો, અને એણે દરિઆઈ લશ્કર તથા દિલ્હી એ કપનિને આપી લીધા અને મોઈનુદીનખાન નવાખ થયો.

૧૪. તા. ૪થી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હીના પાદશાહે કપનિને કિલેદારીનો અને દરિઆઈ કાઝોના ઉપરી-પણાના અને તેના ખર્ચમાં મોઈનુદીન જે લાખ રૂપીઆ આપ્યા કરે એવો ફરમાન મોકલ્યો. એ હદા-રથી સુરતના દિલ્હી પર બે વાવટા ચઢવા લાગ્યા-એક મુગલ સરકારના ને બીજે કપનિ સરકારનો.

ખાખ ૧૮મો:-તવારીખ ૧૭૫૬-૧૮૦૦.

૧ મોઈનુદીનખાન ૧૭૫૬ની ૨૭મી ફેબ્રુઆરિએ મુખ્યા ત્યાર પણી તેની ગાદીને માટે ચાર જણ ઉભા થયા—મોઈનુદીનનો દીકરો, ફારિસખાન નાયબ, આગળના નવાખ અલીનવાજખાન અને એક ગુરૂદીન અલીખાન. મોઈનુદીનનો દીકરો સાસા સ્વભાવના હતો, પણ તેના મસવતીઆ નકારા હતા; અને એમાના એક અમીરની બક્ષી ધણી તામસી ને હુલ્લીઓ હતો. એ વેળા કિલેદારી તો કંપનિના હાથમા હતીજ

મોઈનુદીનને નવાખ તથા ફારિસખાનને નાયબ નવાખ કંપનિએજ ડેરંચુ હતા એટલે કંપનિ સરકાર તો ખટપટમાં હતીજ. તવાખના લશ્કરમા હુકડીઓ બંધાઈ હતી અને અંગ્રેજ લશ્કર તો ટાંપી રહ્યું હતું કે ક્યારે બંજાણી સરકારના હુકમ આવે કે હુલ્લી સમા-વીએ. ધણી દહાડા ઘોળાઘોળ થયા પણી વડી સર-કારનો હુકમ આવ્યો કે માણ નવાખ મોઈનુદીનના દીક-રાને ગાદીએ બેસાડવામાં આપણને ફાયદો છે માટે અને ગાદીએ બેસાડવો અને બીબ સામા થાય તો તેઓની સામે લડવામાં આપણા લશ્કરે મદદ કરવી. એ હુકમ મુજબ દિલ્હી સરકારની સનદની વાટ ન ભેતાં કપનિએ માણ નવાખના દીકરા ખીર ગુલુદીનને ખીર હકીમુદીન હમીદખાન બહાદુરના ખિતાબ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો-તા. ૧૪મી માર્ચ ૧૭૫૬. એ નવાખ, કાયમુદીલાના નામથી એળખાતો. દિલ્હીની સનદની વાટ ન ભેવાનું કારણ આ કે તે વખત ત્યાંના ખાદશા-હની સના નબળી થઈ ગઈ હતી, ને તેઓની તરફથી એક વડીલ † જે સુરતમાં મોકલવામા આવ્યો હતો તે પણ મોકલવો બંધ કરવામા આવ્યો હતો.

૨. હકીમુદીનખાનની હકુમતમા ફારિસખાન નવાખ ૧૭૭૦ની ૭મી નવેમ્બરે મરી ગયો તેની જગ્યાએ તેના છોકરા કાયક નથી એમ બજીને અને અમીરની બક્ષી તો નવાખનો ભાઈ છે તેથી વખતે ગડબડ કરે; માટે અલીનવાજખાન જે એક વખત આગળ નવાખ થયો હતો તેને કંપનિએ નવાખ ડેરંચો. ૧૭૭૭માં એ અલીનવાજ પણ મરી ગયો. એના પછી નાયબની જગ્યાની જરૂર નથી ને બે લાખ રૂપીઆ નકામ બચ છે એવે બહાને તે જગા કંપનિએ કાઢી નખાવી.

૩. ગણેશપંત નામે એક મરાઠો સરદાર જેને તામે કોઠણ હટ તેણે ત્યાંથી નીકળી આવી સુરત અકાબીસીનાં ધણાંક પ્રગણા જટયા અને સુરતની લગભગ આવી જટફાટ કરવા માંડી, પણ લેફ્ટેનન્ટ વેલ્સે થોડાક થોડે-સવાર લઈને તેની સામા જઈ સને ૧૭૭૮ની તા. ૨૨મી એપ્રિલે સાગરે ચાર વાગતે તેનું લશ્કર વીખેરી નાખ્યું ને સૌ કરતાં વધારે મરાઠાઓને મારી કાઢ્યા.

એ વખતે ગણેશપંત પોતે પણ જખમી થયો. વેલ્સે તેની ત્રણ તોણે મુકાં સધળો સામાન લઈ લીધો. પણી એ દક્ષિણ તરફ વળ્યો, અને પારનેરા,

† એ એલચી અથવા ખાદશાહની તરફનો દિવાન સુ-તમા રહેતો. નવાખ તથા કારભારીથી તના ગુલુદીનની ખબ તે ખાદશાહને લખતો-પછી કોઈ ત્યાં હોય કે ન હોય. ખાદશાહી ફરમાનો, એ એલચીની મારફતે નવાખને પહોચતા.

ખચવાડા, તથા હિંદમઠ એ ત્રણ કિલ્લા એ દમણ પાસે મ્હતા તે એણે છતી લીધા.

૪. એ નવાખના વખતમાં વડી સરકારનો કંપનિ ઉપર આવો હુકમ આવ્યો કે નવાખની પેદાર કેટલી છે તે ખરાખર નક્કી કરીને આપણા દફતરમા નોધી રાખવી, અને નવાખ નવા કર મૂકવા ધારે તે તે મૂકવા દેવા નહિ. તેમ, એ છે તેમાં કંપનિની સલાહ વિના તેને કંઈ ફેરફાર પણ કરવા દેવા નહિ.

૫. એ વખત, કંપનિની પેદાર ધણી વધી ગઈ હતી. તે વેપાર પણ સારો ચાલી રહ્યો હતો; પણ નવાખનું ભેર છેક નખનું પડી ગયું હતું.

૬. સને ૧૭૬૦ના માર્ચમાં મીર હકીમુદ્દીન મરણ પામ્યો. એને બે છોકરા હતા. મોટો મીર નિઝામુદ્દીન ૩૫ વર્ષનો અને નાનો મીર નસીરુદ્દીન ૩૦ વર્ષનો હતા એ વખતે કંપનિએ બંગાળાની સરકારને લખ્યું કે હવે મોટાને નવાખ કરવો નહિ અથવા નહ કરવો તે શહેર તથા બંદરની સંભાળ એ આપણાં હસ્તર તથા દરિયાઈ ફોજથી થાય છે તેનો અટકાવઅડધ ખર્ચ સાડાત્રણ લાખ નવાખ આપે એવું ઠેરવવું અને રેલથી તથા નુકસાનને અટકાવવાનો ખાઈ વગેરે ખાદા-વવવાનો ખર્ચ સાઠેક લાખ થશે તે તે આપે. બંગાળાની સરકારને એવો જવાબ વાળ્યો કે નવાખને ગાદીએ બેસાડવાને બીજી કશુંકાતો હાલ કરાવવી નહિ.

૭ વળી પ્રથમ તો આવું જરૂરનું વિચારમાં આવ્યું હતું કે સિધીઆની મારફતે દિલ્હીના બામશાહના ફરમાનથી નવાખને ગાદીએ બેસાડવો-ને સિધીઆને નવાખે ૨૦ હજાર રૂપિયા નજરાણામા આપવા. એ રૂપિયા તો નવાખે નાખુશીથી ૧૭૬૦ના સપ્ટેમ્બરમા આપવા કાઢ્યા. પણ સિધીઆને વધારે નેહતા હતા અને તેથી દિલ્હીથી સનદ મળતા વાર લાગે તેવું છે એવું નેહીને બંગાળાની સરકારે લખી મોકલ્યું કે કંપનિ સરકારની તરફથી નિઝામુદ્દીનને નવાખી પર બેસાડવો-ને એ રીતે ૧૭૬૨ની ૨૬મી ડિસેમ્બરે નિઝામુદ્દીન ગાદીએ બેઠો.

૮. નિઝામુદ્દીન નવાખ ધણે રોગી હતો. તેણે ખાટલામા સૂતાં કારભારીઓને વશ પડી હકુમત લીધી. ચાલીયા લોક ક્ષત્રી ગયા. નવાખે તેઓની જુઠી ખખરો ઉપરથી લોકને દંડવા માઠ્યા ને એથી વેપારીઓના મન ધણા દુખાયા. કેટલાક સોદાગરો ખસી ગયા. વેપારવધો એછો થવા લાગ્યો. ખુરાકી કુરબાની આમદાની નવાખના કારભારીઓએ તથા સગાઓએ ઉચાપત કરી લઈને સરકાર ખબરને ખોટ દેખાડાવવા માડી.

૯. સંવત્ ૧૮૪૭ સને ૧૮૭૧મા મોટો દુકાળ પડ્યો હતો, એ સુડતાળાને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. સને ૧૭૬૭માં તાપીમા ધળીજ મોટી રેલ આવી હતી.

૧૧. એ નવાખના વખતમાં સ્વીડન દેશના કેટલાક વેપારીઓ સુરતમા વેપારની કોઠી ધાલવાને આવ્યા હતા, પણ તેઓનું કંઈ ફાળું નહિ તેથી તેઓ થોડાં વર્ષ રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૨. વળી જર્મનિના રાહબાદએ પણ મિન વિલીઅમ બોટસને કેટલાક વહાણ આપી સુરત મોકલ્યો હતો-એઓ પણ થોડાં વર્ષ ભાડાનાં ધરમા રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૩. અંધાધુવીનો કારભાર અને દુકાળ વગેરેથી આવેલી મુશ્કેલીને લીધે શહેરની આમદાની ધી ઘઈ હતી ને નવાખને કરજ કરવું પડ્યું હતું, તેમ દિલ્હીની નો ખર્ચ ધણો થઈ ગયેલો ને નવાખથી તો હપ્તો ભરાય નહિ તેથી કંપનિ ધણી ચીઠાઈ ગઈ હતી. આખરે ૧૭૬૭મા કંપનિએ નવાખને એ વાતની તાકીદ કરી કે અંધાધુવીનો કારભાર ન ચાલવા દેતા પોતાનું તથા રેયતનું બધું થાય તેમ તેણે કરવું અને બીજું આ કે જ્યાં લગી નવાખ કંપનિનું કરજ અદા કરી રહે ત્યાં લગી તેણે દર હફતે વધારે વધારે રકમ ભર્યા કરવી; તેમ ખર્ચ એછો કરી નાખવામાં કંપનિએ નવાખને થોડું હસકર એણે કરી નાખવાનું લખ્યું. એ સારતા નવાખે કબુલ ને રાખતાં પાછું લખ્યું કે 'તમારે અમારી હકુમતમા હાથ ધાલવાની જરૂર નહિ.' પછી જેમ સીદી નવાખને સતાવતો હતો તેમ કંપનિએ સતાવવા માડ્યો ને આખરે દર વર્ષે લાખ રૂપિયા અને બીજી ત્રીસ હજાર આપવાનું કંપનિએ નવાખ પાસે કબુલ કરાવ્યું, પણ એ બાબતના કોલકાર થતા હતા તેટલામા ૬૦ સં ૧૭૬૬ની ૮મી જાન્યુઆરિએ નિઝામુદ્દીન એકાએક પાણી જેવું ઓડીને મરી ગયો. એ નવાખ બક્ષીની છોકરી હાફીઝા બેગમ સાથે પરણ્યો હતો અને એના પેટના તેને એક છોકરો થયો હતો; તે પણ થોડા દહાડાનોજ થઈને મરી ગયો હવે મરનારનો ભાઈ એ નસીરુદ્દીન તે નવાખીનો દાવો કરવા લાગ્યો.

૧૪. એ વખતે કંપનિની સના એટલી તો વધી ગઈ હતી કે તેઓની હા થયા વિના નવાખ થવાની આશા રાખવી ફેદત હતી. મીર નસીરુદ્દીને ગવર્નર ડંડનને લખ્યું કે મારા ધરગાઓ પોતાના કુટુંબ કમીલા કંપનિની સંભાળમાં સોંપ્યાં છે માટે કંપનિએ મને

ખરા વારસ દાખલ નવાખી ઉપર કાયમ રહેવાની મંજૂરિઆત આપવી (તા. ૬મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૬.)

૧૫. એના જવાબમાં ડેપુટી કમિશનરે વંચા (સુરતમાં) મિંગલ સીટને છે તે તમને સંપૂર્ણ કહેશે.

૧૬. કેપ્ટનનારિની ૬મીએ ડેપુટી કમિશનરે લખ્યું કે 'નવાખ, કંપનિની મંજૂરિઆત મેળવવાને કેટલે લગી ચાલ્યો આવવાને ખુશી છે? ખખરદાર, ન્યાં સુધી આપણી સંઘળી શરતો કમુલ ન કરે ત્યાં સુધી નસીર-હીનને નવાખનું માન ન આપવું; શહેરના ઇન્સાફના ખાતામાં પણ જરૂર નહીંએ તો વચમાં પડીએ તેણે જલદીથી હામ ભરવા માંચા નહિ તો ૧૬મી રીજીમીટ જામી થાય છે તેને આપવાને કંપનિ પાસે ફડ નથી'.

૧૭. માર્ચની ૧૮મીએ સીટને લખ્યું કે ઉવે થોડા દહાડામાં.

૧૮. માર્ચની ૧૯મીએ ડેપુટી કમિશનરે લખ્યું કે નસીરહીન ક્રમ પોતાના બાપે જે આપવાનું કમુલ કર્યું છે તેટલું આપે છે એ કંઈ તેની પોતાની તરફનું ન કહેવાય, અને આપણે વધારે માગવાના હક છે ઇન્સાફના કામમાં પણ કેટલોક હક આપણને મળે.

૧૯. એપ્રિલની ૧૬મીએ સીટને ડેપુટી કમિશનરે લખ્યું કે નસીરહીન હમણાં બહારથી ગયેલો માલમ પંડે છે—આગળ તે નરમ અને આપણા પર આધાર રાખતો હોય તેવા દેખાતો, પણ હાલ તો તે પોતાના દરમજનને પોતાનો હક સમજે છે; ને એના કાગળની ઉપારત ઉપરથી મને લાગે છે કે એને તો કોઈ છુપા મસલતીઆ મળ્યા છે. બીજી સંઘળી વાતમાં મારી સલાહ પ્રમાણે આલવાને ખુશી છે, પણ નાણાની વાતમાં તે કંઈ કમુલ કરતો નથી. મેં તેને એટલે લગી કહ્યું કે 'નસીરહીન અમે જે માગીએ છે તે જો તમે નહિ આપો તો અમે ધણા નાખુશ થઈશું. ભક્ત્યના નવાખનો છેકર કેવે હાલે સુરતમાં ફરે છે તે જોશું'.

૨૦. એપ્રિલની ૧૮મીએ ડેપુટી કમિશનરે લખ્યું કે નસીરહીનને નવાખની ગાદીએ બેસવું હોય તો તેને આટલા રૂપિયા આપવાની ફરજ છે.

૨૧. એપ્રિલની ૧૮મીએ સીટને ડેપુટી કમિશનરે લખ્યું કે—મેં માલ નવાખના બાઈ પાસેથી એક લાખ કરતા વધારે રૂપિયા કઠાવવાની મહેનત લેવામાં કંઈ કમર રાખી નથી મારી ખાતરી થઈ છે કે તેની પાસે પૂંછ નથી હોય તો તે આપ્યા વગર રહે નહિ. હું જીવને સદે ખાતરીથી કહું છું કે એક લાખ રૂપિયા કરતા વધારે મળનાર નથી—પછી જો લશ્કર લાવી બેરબરબથી લો તો મુખત્યાર છે. નવાખના વંશ પાસેથી નવાખી

લઈ લેવી અને તેને કંઈ પેન્શન દાખલ આપવું એ વાત મારા વિચાર પ્રમાણે તો બરાસો તોડવા જેવી છે. હું નથી ધારતો કે પેન્શન આપ્યાથી અને રાજ દરબાર વધારવાથી કંપનિને હાલના કરતાં કંઈ પણ વધારે ફાયદો થાય. કંપનિ સરકારની કિલેદાર થવાની શું મતલબ હતી? ગમે તે મતલબ હોય, તો પણ તે હમણાં તેજ છે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર નથી નવાખના બાઈ નસીરહીન વડે જે એક લાખ રૂપિયા કંપનિ સાથે કોઈ પણ શરત કર્યા વિના આપવા કમુલ કરે છે તે ઠીક છે; કેમકે તેમાં કિલેદારી વગેરેની ઉપજ કરતાં દર વર્ષે રૂપિયા ૨૫૦૦૦નો વધારો છે. એટલું છતાં પણ હજી સરકાર સંતોષ પામતી નથી, અને વધારે લોક કરીને લેવા ચલાય છે. રૈયત હમણાં એટલી તો ગરીબ થઈ ગઈ છે કે નવાખ જો કંપનિને વધારે આપવું કમુલ કરે તો તેમાં રૈયત છેક નિચોવાઈ નય.

૨૨. સને ૧૮૦૦ની ૧૦મી માર્ચે ગવર્નર જનરલ લોર્ડ માર્લિંગ્ટન હેડે માર્લિંગસ આવું વેલ્સલી એન્ડ મુળદના ગવર્નર ડેપુટી કમિશનરે લખી મોકલ્યું કે 'નવાખને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવા અને હાકમી તથા વસુ-લાતનો તમામ કારખાર અંતેજ કરવા.' એ હુકમની સાથે કેટલાંક કારણો બતાવ્યા હતા કે '૧૭૫૬માં મોહનુદીન સાથે કરાર થયા છે તે કરાર તો ક્રમ મોહનુદીન વારસે હતા, તેના વારસોને વારસે નહિ, ને જ્યારે અંગ્રેજે ક્રમ ચોક્કસ કોલકારથી બંધાવેલ નથી ત્યારે નવાખની ગાદી કાઢી નાખવાને અંગ્રેજ સરકાર મુખત્યાર છે શહેરને બાદમાં દુશ્મનોથી બચાવવાના નવાખ પાસે સંપત્તિ નથી હાલમાં રંગા થાય છે, જુલમથી લોકોના નાણાં લેવામાં આવે છે, વસુ-લાતના કામમાં ધાત્રુ અંધેર ચાલે છે, ઇન્સાફના કામમાં લાયક રીત તરફદારી થાય છે અને ફોજદારી પોલિસનું પણ ડેકાણું નથી તેથી રૈયતની ખરાબી થાય છે; અને જે ખરાબીના અટકાવ તથા રૈયતની સુખાકારી શહેરનું ઇન્સાફ ખાતું ને લશ્કરીખાતું અંગ્રેજ સરકારને હાથ આવેથીજ થશે, મટિ નવાખ પાસેથી હાકમી છીનવી લેવાને અંગ્રેજ સરકારનો હક તથા તેની ફરજ છે. સુરતનો નવાખ કંઈ ખુદ રાજ નથી, પણ મુગલ સરકારની વીતનો છે. હાલ કંપનિના અમલદારોએ આખી તરફ મુગલનું સંપૂર્ણ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું છે ને તે મુગલ સરકારની માફક રાજ્ય ચલાવે છે, તેથી તેઓના પણ સુરતની હાકમી ઉપર મુગલ સરકાર બેરબરબ હક છે.

૨૩ તા. ૨૭ મેએ ગવર્નર ડેપુટી કમિશનરે આપ્યો

ને પછી તરતજ તેણે બક્ષી, નવાબનો દિવાન કીરપારામ અને રાજકાજમાં સત્તા ધરાવતા એવા ખીન કેટલાક ગૃહસ્થોને પોતાની તરફના કરી લઈ તા. ૮મીએ નવાબને તેડાવ્યા અને પોતાનું આવવાનું કારણ કહી સંભળાવી તાકીદથી જવાબ માગ્યા.

૨૪ ત્રણ ચાર દહાડા ઉંઠને નવાબ, બક્ષી અને કીરપારામ સાથે ધાર્મિક ખટપટ કરી તેમાં એક વખત નવાબે કંઈ કે હાકમી આપી દેવાની વાત મારાથી કમુલ થાય તેવી નથી, કેમકે મારા તમામ ભત્રાઈઓ આ શહેરને બાબુલમકા (મકાનો દરવાજો) કહે છે તે ખીન ધર્મના હાથમાં ગયેથી હું બેચાળાઈ ધર નહીં. પણ અંતે બિચારા નસીરુદીન બેચુ કે મારાથી સામુ થવાય તેવું તો છે નહિ મેં કંપનિ તો છાની ઉપર ચઢી આવી છે માટે હા કંઈની બેજ સારી વાત ને નવાબે ઉંઠને બોલે માથું ભૂંડીને કંઈ કે કંઈથી તેમ મારે કમુલ છે, પણ બેજો તમને હું મારા પોતાના સમન્તું છઉં.

૨૫ પછી તા. ૧૦મીએ સામસામા કોલકરાર થયા. તેમાં મોટા છકર આટલો કે નવાબ શહેરની તમામ હાકમી કંપનિને આપી દે અને કંપનિ નવાબને તથા તેના વારસોને નામના ગાદી ઉપર બેસાડી વર્ષ દહાડે લાખ રૂપીઆ આપ્યા કરે; વળી વસુલમાંથી ખર્ચ ખાદ કરતા અને મરાડાંઓને ચોપ આપવી પડતી તે ખાદ કરતા ને બાકી રહે તેના પાચમે ભાગ પણ કંપનિ નવાબને આપે.

૨૬. કરારનામા મુજબ ગવર્નરે ઉંઠને મીર નસીરુદીનખાનને તા. ૧૮મીએ ગિરસ્તાના હાકમાઈથી ગાદીએ બેસાડ્યો અને ૧૫મીએ પોતાની તરફનું બહેરનાનું ફારસી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં કાઢવું.

૨૭. બહેરનામાની મતલબ-૧. ૬૦ સ. ૧૮૦૦ને તા. ૧૩મી મેને રાજ નવાબ મીર નસીરુદીનખાન અને કંપનિ સરકાર વચ્ચે ને કોલકરાર થયા છે તેમાં નવાબે કમુલ કંઈ કે મેં મુરત ગાદેર અને તેના તાણાના મુલકની હાકમી તથા ઉપજ હમેશન સાક કંપનિ સરકારના અખ-થારના આપી છે; ને તમામ વસુલાતનો, દિવાની ફોજદારીનો અને લક્કરના કુલ કારભાર હવેથી તે ચલાવશે માટે, શહેરના અને શહેર તાણાના પ્રગણાના સઘળા લોકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે તા. ૧૫ મે ૬૦ સ. ૧૮૦૦ તા. ૨૨મી માઈ જિલ્લેજ અને હિજરી ૧૨૧૪ને વાર ગુરુ એ દિવસથી શહેર અને શહેર તાણાના પ્રગણાઓમાં ફક્ત એકલી કંપનિ સરકારનુંજ રાજ્ય ચાલશે.

૨. અટકવું થતા ૧૫ મે ૧૮૦૦ના મુરત તથા મુગલાઈના કલેક્ટર નાનખાન આભ્યા છે, અને એલેક ઝાડર રામ્સે અને શહેરના જરજ અને મેજસ્ટ્રેટ નામવામાં આભ્યા છે; એ બે ખાતામાં ને ને માણસો છે તેઓએ નવા કરાવ થયા મુખી ઉપર લખેલા ઉપરીઓના હુકમ તમે કામ કર્યો કરવું. સુરતનો તમામ કારભાર સર્વ લેવાની કંપનિ સરકારની મતલબ આટલીજ છે કે નનમાત્રની સારી સંભાળ માટે રૂંચતને અદલ હિન્દુ મળે-તા. ૧૫ મે સને ૧૮૦૦.

૨૮ એ રીતે મુરતનો રાજકારભાર કંપનિ સરકાર કરવા લાગી તોપણ નવાબ મોટા જગીરદાર દાખલ શહેરમાં મોટા ગણાતા એ નસીરુદીનખાન સને ૧૮૨૧ના સપ્ટેમ્બરના મુઝાને તેની ગાદીએ તેનો નીકરો માર અફઝુલુદીનખાન બેઠો એ નવાબ સને ૧૮૦૨ના આગરની ૮મીએ મુઝા અને એને છોકરો ન હોવાથી નવાબની * ગાદી પરવારી.

ખાખ ૧૨મો-૧૫૩૩થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં થયેલા નવાબો:

૧. મીરઝા એ અરબ ૨ મુરતખાન. ૩. હીના-એનખાન. ૪. ગ્યારુદીનખાન. ૫. એલુલઆબેદીન. ૬. મીરજીરાગન ૭મીર. ૭. સેકુલખાન.

* અફઝુલુદીનને બખતીયાર નીસા બેગમ નામની ને એકજ નીકરી નાંખે એક લાખ અને સુરત શહેર તથા તેના તાણાના પ્રગણાની (ખર્ચ ખાદ કરતે) શહેની આમદાનીનો ૧/૨ ને બદલે પડવાઈથી પચાસ હજાર, નક્કી કર્યા હતા તેનો દાવો કીધો, પણ સરકારે હેરબુંદે નવાબ મરી ગયા તેને બીન્દહાઈથી બેગમને બે હજાર, બેગમના ધણી બક્કરબ-લીખાનને એક હજાર અને બે છોકરી તેમાં એકેકને પાંચસે પાચસે રૂપીઆ દર મહીને પેન્શન આપ્યા કરવું. એ બેગમ મરી ગઈ. સને ૧૮૪૫ની ૮મી બન્યુઆરિએ.

રૂબાય ચાની હતી તેમાં એક ને ઉપર મને બરાસો પડ્યો તેમાં કક નવાબના નામ આપી પછી લખ્યું હતું કે ગ્યારુ-દીનખાન, ગમાનખાન, અબદુલ હમીદખાન, હેદર કુલી-ખાન, તેજબખાન ને શોરાબખાન એ બંને વાર નવાબ થયા હતા; બીજી ચાદીના અનુક્રમમાં હેદર કુલીખાન ને તેજબખાન બીજી વાર જોવામાં આવતા નથી માટે તે બેને એક વારજ લખવા છે. સઘળી ચાદીમાં સોરાબખાનને બે વાર કહે છે ને સફરખાનને એક વાર, પણ અંગ્રેજ દફ-તરાઈ સફરખાન બે વાર આભ્યા જણાય છે. વળી એક અંગ્રેજ ચોપરીમાં લખ્યું છે કે ૧૯૧૩માં કોઈ મોકિબખાન નવાબ હતો ને એ નવાબનું નામ તો ઉપલી ચાદીમાં દેખાયું નહિ.

આસુદીનખાન (ખીછ વાર). ૯ સુભઅતખાન ૧૦. સલાખતખાન ૧૧. મુખતારખાન. ૧૨. મોઅતમદખાન. ૧૩. એતેયાદખાન. ૧૪. અમાનતખાન ૧૫. દયાનતખાન. ૧૬. એતેખારખાન. ૧૭. નળખતખાન. ૧૮. અમાનતખાન (ખીછ વાર). ૧૯. હીલાવરખાન. ૨૦. અબદુલ્લ હમીદખાન. ૨૧. મહોબતખેગખાન. ૨૨. અસાલતખાન. ૨૩. મોતરમખાન. ૨૪ અબદુલ્લ હમીદખાન. (ખીછ વાર). ૨૫. મોમિનખાન. ૨૬. શેખરમાદખાન. ૨૭. હેફરકુલીખાન. ૨૮ તહુરખાન. ૨૯. રસ્તમઅલીખાન (૧૭૨૫માં મુએ) ૩૦. સોરાખખાન. ૩૧. તેગખેગખાન. (૧૭૪૬માં મુએ) ૩૨. સફદરખાન (૧૭૪૮ લગી). ૩૩. મીઆ અચ્ચન સૈયદ (૧૭૪૮-૧૭૫૧). ૩૪. સફદરખાન (ખીછ વાર ૧૭૫૧-૧૭૫૮) ૩૫. અલીનવાજખાન (૧૭૫૮).

હિંદુલીના આદશાહુથી સ્વતંત્ર થયેલા સૈયદ નવાબો.

૧ મોહમુદીનખાન (મીઆ અચ્ચન) (૧૭૫૬-૧૭૬૩)
૨. હકિમુદીનખાન (૧૭૬૩-૧૭૮૦). ૩. નિલમુદીનખાન (૧૭૮૦-૧૭૯૬). ૪. નસીરુદીનખાન (૧૭૯૬-૧૮૦૦).

પેશ્વાન ખાતા નામના નવાબો.

૧. નસીરુદીનખાન (૧૮૦૦-૧૮૨૧) ૨ અફઝુદીનખાન (૧૮૨૧-૧૮૪૨).

આખ ૧૨મો;-૧૮૦૦-૧૮૬૫.

૧. કંપનિ સરકારે સુરતની હાકેમી લઈ લીધા પછી મરાઠાઓને ધ્યાય આપવાની ખટપટમાંથી છુટા થવાનું થયું. ગાંધિદરાય ગાયકવાડ જે પોતાના રક્ષાલુને માટે કંપનિની ધ્યાય ચલાવેલા હોતો તેણે તો પોતાનો ફિરસો મૂકી દીધો ને યોસ્વાથી પ્રગણું આપ્યું પણ પેશ્વાની ધ્યાયનો નિકલ થતા જરા વાર લાગી

૨. દરિઆઈ લશ્કરને મુંબઈ મોકલી દીધું

૩ સને ૧૮૦૨મા પેશ્વા અને કંપનિ વચ્ચે સલાહ થઈ ને વસઈમા કાલકરાર થયા તેથી શહેરના બે દસ્તાખની મુકાત તથા કેટલાક પ્રગણાં અંગેજને મળ્યા ને નવાબને જે ધ્યાય આપવી પડતી તે બંધ થઈ. (પછી જે જે પ્રગણાં મળ્યા તે વિષે સુરત અહાલીસ પ્રકરણમાં જોઈ)

૪. સને ૧૮૦૪મા મોટા દુકાળ પડ્યો હતો જે સાડોકાળ (સંવત ૧૮૧૦) કહેવાયો છે. એ સુડતાળાકાળ

જેવો નહોતો, તોપણ મોંઘવારી ઘણીજ હતી. કણ્વીરમાં હુલ્લે થતાં. એ વખતે સુરતના જડજ તથા મેજસ્ટ્રેટ મિંઝે કો અને કોટવાલ મીરજી અમાની એએએ અનાજના વેપારીઓને સમજતી તથા ધમકી આપી ખજાર બંધ પડવા દીધું નહિ ને ચોમાસું આવતાં લગી દિવસે પણ શહેરમાં રોન ફેરવી સમાધાની રાખી-એ દુકાળમાં ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનજી નાયજી, બલસાળીજી, નહાલચંદ કાકા વગેરે શાહુકારોએ ધણી ધર્મ કરી ગરીબોને જવાબા.

૫. ૧૮૦૫માં અપીલ કાર્ટે લશ્ચથી બીને સુરતમાં થઈ.

૬ ૧૮૦૬મા ગાંધે લશ્કર અહીંથી બહારું.

૭. માડવી પ્રગણાના મોલે બહુધાનમાં એક ગામડીઆ હોરાએ મીર અબદુલ રહેમાન સાહેબ એ નામ ધારણ કરીને પોતાની યુક્તિથી તથા વાચાળપણાથી હાલરા હોરા તથા મુસલમાનને પોતાના મતના કીધા હતા-એ હોરા તથા મુસલમાનોએ બળવો કરીને માડવીના * હિંદુરાજ પાસેથી રાજ્ય છીનવી લઈને તેને કેલ કર્યો ને તેના પ્રધાન સુપાનંદને જવથી મારી નાખ્યો-તાં ૧૦મી નવન્યુઆર ૧૮૧૦. લાગ જોઈને પાકીના અમલદાર તથા સિપાઈઓ જવ લઈ સુરતમાં નાસી આવી કંપનિ સરકારને શરણ થયા. ૧૧મી મેએ તે ફકીરે માડવીનું રાજ્ય પોતાને તાબે કરી લઈ મીંઝે કો ઉપર કાગળ લખ્યો કે આ કાગળ લાવનાર મારા આદમી સુલેમાન વડોદરે બંધ છે તેને (રૂ. ૩૦૦) રોકડા આપવા, નહિ તો આજનું આજજ સુરત છોડું. એ સુલેમાને કાગળ બંધે આપવા ન જતા એક કોળીને મોકલ્યો. કોળીએ સુરત જઈ મીંઝે કોને હાથોહાથ કાગળ આપ્યા મીંઝે કોએ તરતજ કોળીને કેલ કરાવ્યો. પણ એ દરમિયાનમા તમામ મુસલમાનો હુલ્લડ કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા તેમના કેટલાકે ગરીબ હિંદુઓને વટલાવ્યા.

તાં ૧૫મીએ છંદને દહાડે બહુધાનનો એક સૈયદ પીરમ નામનો ફકીર તથા આ શહેરના ત્રણ મુસલમાન એઓને લોકમા દીન મનાવવાનો જીલમ કરતા સરકારે પકડ્યા. ફકીરે જીભાની આપી કે બહુધાનમાં અબદુલ રહેમાને આદાલતવાળા સૈયદ હાડા ઉપર એક કાગળ લખ્યો છે ને મારી સાથે તેણે કહાવ્યું છે કે કિરાનમાં આદમનું નામ લખ્યું છે તે માંડે છે માટે આજથી તારે મને માનવો, નહિ તો સુરતમાંથી જવું રહેલું.

* એ સંભવ અસલથી સુરતના નવાબને માન આપનારો પણ સ્વતંત્ર હતો.

તાં ૧૭મીએ બહુધાનથી સુરતમાં બહેરનામું આવ્યું જેની એક નકલ સુરતમાં કાલેએ મિં. કે. ઉપર મોકલી-તે બહેરનામાની મતલબ આ હની કે 'હુનિ-યાની આખેરીનો ઈમાલ મુલહન ઈયા ઈમામ મેહેદી હમણું બહેર થયો છે. એ દરવેશનું નામ આદમ કરીને છે. શહેરના સધળા લોકોએ મુસલમાની ધર્મ કબુલ કરવો ને તેમ નહિ બને તો શહેર ખાલી કરવું અથવા સામે લડવાને તૈયાર થવું. એ દરવેશ ચોથા આસમાનમાંથી આવેલો છે અને તેણે ચાર વેશ ધર્યા છે — આદમ, હિસા, મરીઅમનો દીકરો અને આમદ એ ચારે એક ઠેકાણે આવેલા છે-તેઓની પાસે તોપ ખંડૂક નથી પણ એક લાકડી ને રમાલ છે-તમે તૈયાર રહેજો.'

તાં ૨૦મીએ મિં. કે.એ રાયલ ફૂગની બે દુકાનોએ કરોલના ઉપરીપણા નીચે બહુધાન રવાને કરીધી ને તેની પાછળ દેશી પદમી પલટન મોકલી. નવો ધર્મ ચલાવનાર હુલ્લીઓ ફકીર ને બહુધાનથી મસી-દમાં જીવ આરખ સાથે પડયો હતો અને જેણે ખીલ ૨૦૦ લડવૈયાને આસપાસના ગામમાં તૈયાર રાખ્યા હતા તેને સમજાવવાને મિં. કે.એ ધનજીરાહ બહેરામશાને મોકલ્યો. ધનજીરાએ તે ફકીરને ઉગ્રત છોડી દઈ કંપનિ સરકારને આધીન થવાને ધણું સમજાવ્યું, પણ તેણે ન માન્યું ને તેના સામીદોએ તરવારથી ધનજીરાને, રામના વકીલને અને ખીલ ચાર આદમીઓને * કતલ કરી નાખ્યા.

એ બનાવ જોઈ કરોલ એકદમ વૂઠી પડ્યો. હોરા ને મુસલમાનો સામે લડ્યા, કંઈ ચાલ્યું નહિ ને ૨૦૦ આદમીઓ જોતાં જોતાં કપાઈ ગયા. એ કતલ પુરી થયા આવી કે લશ્કરે બહુધાનમાં આગ લગાડી પાછું ફરવું ધણું. એટલામાં કપૂતાન કનિગહામ શેરુદ પાયદળ લઈને આવ્યો. એ લશ્કરે પણ કેટલાક મુસલમાનોને ઠાર કર્યા અને અખદુલ રહેમાનને ધણી જખમ કર્યા-એ નાસીને એક છાહારની ડુંપડીમાં ભરાઈ ગયો, પણ ત્યાંથી તે પકડાયો ને માર્યો મર્યો.

એ ફકીર માર્યો ગયાથી સુરતના હિદુઓની વટલવાની ને છાહવાની ને મરવાની ધાસ્તી જતી રહી.

તાં ૨૮ એપ્રિલે માંડવીના રાબને તેમું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું.

* એ ચારમાં એક વાડીફળીઆનો ખીલલાલ નામનો ભાડેલો વકીલ પણ હતો. તેની ઠાઠી નામની ખેરીએ સરકારમાં મોટીથી જવાબ સવાલથી લડીને ચોતાને માટે પેન્શન કરાવ્યું હતું. એ ઠાઠી વકીલેલુના નામથી ઓળખાતી.

૮. સને ૧૮૧૮માં ફિરંગી લોકોએ સુરતમાંથી રફસત લીધી.

૯. સને ૧૮૨૧ની ૧લી બન્યુઆરિથી સદર અદાલત ગવર્નર કોન્સલથી જુદા પડીને સુરતમાં થઈ.

૧૦. સને ૧૮૨૧ના સપ્ટેમ્બરમાં નવાબ નસીરુદ્દીનખાન મરણ પામ્યો.

૧૧. સને ૧૮૨૨માં (સંવત્ ૧૮૭૮માં) માવણ ઉતરતે રેલ આવેથી લોહના જન માલની બહુ ખરાબી થઈ-માણસો ફૂખી ગયા; ધરો વૂઠી પડ્યા અને પણ માલ મિલકતની મોટી હાણી થઈ. એ રેલનું પાણી, સને ૧૭૭૬ની મોટી રેલના કરતા ૩ ગજ વધારે ઉંચું ચઢ્યું હતું. એ રેલના જોરથી ચીડીયા ફૂંછીને કોટ પડ્યો તે સરકારે નવો બનાવ્યો છે, પણ તે અસલ કોટથી નવા ડાળનો છે.

૧૨. એજ વર્ષમાં શહેરનો મોટો શાહુકાર ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન મરી ગયો.

૧૩. સને ૧૮૨૪માં સુરતના જડજ તથા કિમિનલ જડજ જોજ વિલ્કમ અંડર્સનના વખતમાં શહેરની માંહેનો કોટ જોડી નાખવાનો હુકમ આવ્યો. એ કાઠનાં છારાંથી શહેરના રસ્તા બંધાવા લાગ્યા.

૧૪. સને ૧૮૨૪માં હાકટર કારની ઉશ્કેરણીથી અને ખીર બહુરઅલીખાન બહાદુર તથા અરદેશર ધનજીરાહ બહાદુરની મદદથી એક અંગ્રેજ પુસ્તકખાનું વહંદાના બંદરમાં કાઢવામાં આવ્યું ને હાલ એંદ્રુસ લાયબ્રેરી સાથે જોડાઈ ગયું છે.

૧૫. સને ૧૮૨૮માં દિલ્હીના બાદશાહનો બાઈ ખીરજન મહમ્મદબહેરામ મકે જવાને સુરતમાં આવ્યો હતો.

૧૬. સને ૧૮૨૯માં ૧૪મી માર્ચે સુરતમાંથી સદર અદાલત ઊઠીને મુંબઈ ગઈ.

૧૭. સને ૧૮૩૭ના એપ્રિલની ૨૪મીએ (સંવત્ ૧૮૯૩ના ચૈત્ર વદ ૪) પાછલે પહોરે ૪ વાગતે માછલી પીઠમાં એક પારસીને ત્યાંથી આગ લાગી; તે આગે તરત દીનરાની મોટી હલેલી પકડી ને ત્યાંથી તે આખા શહેરમાં ફેલાઈ. એ આગ ૨૬મીએ હોલાઈ. ખરેખર એ આગે સુરત શહેરનું સત્યાનારા વાળી નાખ્યું. એક ગ્રંથકાર લખે છે કે એ આગથી ૬ હજાર મકાનો બળ્યા, ૫૦૦ માણસો તથા ઘણાએક ઠોર બળી મુઆં, ૭૦ હજાર લોક મુશ્વેસીમાં આવી ગયા ને કરોડ વખતનું લોકોને નુકસાન થયું.

૧૮. સને ૧૮૪૨માં અંગ્રેજ નિરાણ મંડાઈ.

૧૯. સને ૧૮૪૨ની ૮મી ઓગસ્ટે નવાબ અફઝુલ્લીખાન મરણ પામ્યો.

૨૦. સને ૧૮૪૩માં મીઠા ઉપર મહેસુલ કરવા માંડ્યું હતું તે ઉપરથી રૈયતે હડતાલ પાડી હુલ્લડ કર્યું. લોકોએ કિલ્લાનો દરવાજો બાંધ્યો. અદાલત વગેરે ફેટલીક કચેરીના કદોરા બાંધ્યા અને કેટલીક તોપના વેલ બંધ દીધા. કેટલાક મુસલમાનો તો લાડલીના લઈને કિલ્લા આગળ એકઠા થયા. સરકારે એક પલટણ મૂકીને ખાલી બંદૂક ફોડવાની રત્ન આપી, એ વખતે થોડીક મારા-મારી પણ ચાલી. આખરે રૈયતના મોલ રાખવાને સરકારે ધાર્યા કરતાં ઓછું મહેસુલ કીધું.

૨૧. સને ૧૮૪૫માં આગચોટ પડેલવહેલી સુરતમાં આવી.

૨૨. સને ૧૮૪૭માં સરકારે બંગાળી તોલ ચલાવવાનું કર્યું, તે વખતે પણ રૈયતે હડતાલ પાડીને તોફાન કરવા માંડ્યું હતું-આખરે એ તોલ ચલાવતું સરકારે બંધ રાખ્યું.

૨૩. સને ૧૮૫૦માં ઓફિસ લાયસેન્સ રદાપવામાં આવી.

૨૪. સને ૧૮૫૧માં ગાંધીપતરાવ ગાયકવાડ બચાવે જીજીરી ગામમાં (પુનેથી સતારે જતા આવે છે) બંગાળીની જત્રા કરવા ગયો હતો ત્યારે ગુરતમાં આવી તેણે ઘણું ધર્મદાન કર્યું હતું.

૨૫. સને ૧૮૫૨ની ૨૫મી મેએ મ્યુનિસિપાલ કમિટી થઈ.

૨૬. સને ૧૮૫૬ની ૧લી મેથી અમરેલીમાં રેલવે બંધાવાનું કામ ચાલુ.

૨૭. સને ૧૮૫૭માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોટું બંડ થયું હતું તેથી શહેરમાં તરફરની આવજ નહીં થઈ હતી.

૨૮. સને ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૧લીએ ઇંગ્લિશ રાજ્ય છળી રાખીનું થયું.

૨૯. સને ૧૮૬૬ની ૧લી નવેમ્બરથી ગુરતથી તે મુંબઈ સુધીની આગચોટ ચાલુ થઈ.

૩૦. સને ૧૮૬૫માં શહેરમાં શેરની ઘેલાઈ ચાલી અને લોકો પેસાદાર ને ગરીબ સોંચી પાચમાસ થઈ ગયા-તેમાં આત્માસંગ ભુખાવાળા શાહુકાર ફરી ન જોડે તેવી રીતે વર્તી ગયા.

બામ ૧૩મે; સુરતની ચઢતી પડતી.

૧ ચઢે તો પડે એવો નિયમ છે. મોટા રાજ્ય વેશન થઈ નહીં છે તો નાની હતી થઈ તેમાં કંઈ તાલુકા જેવું નથી. તોપણ ફક્ત ગોળીગણસે વર્ષ દરમિયાનમાં જે માછીવાડાએ નાચુદ ન થાય તેનું નામ

દુનિયામાં રોસાન રાખ્યું છે, જેણે જતાં જતાંમાં કંગાલીઅત નેઈ છે, જેણે પોતાની ચઢતી પડતીમાં આઠા કયા કયાના, કેવા કેવા ને કેટલા કેટલા રંગો દર્શાવ્યા છે, ટુંકામાં, જેની જગીન ઉપર પ્રથમ પગલા ફરી અંગ્રેજ લોકોએ આખા હિંદુસ્તાનની ચકવર્તી સત્તા મેળવી છે, -તે માછીવાડાની જુદી જુદી હાલતના જુદા જુદા ચહેરા નેઈને અજબ અજબ કોણ નહિ કહે ?

૨. પ્રથમ તો એ ડાડા ઉપર માછીઓના થોડાંક ઝુંપડાં હતાં-તોપણ જેનો કાઠો કહેવાય તે નદી તો પોતાની છાતી ઉપર સદેરના રોહાગરોનાં અનર્ગળ દોલતના મોટા ઝાઝને ઝીલી તરાવતી. એ ઠેકાણે પછ-વાડેથી થોધા તરફના ને આગરિયાના મુલક તરફના આંચીઆઓએ વડાહુમાંથી ચારવાનું ને લૂટવાનું ભરી કર્યું હતું. ૬૦ સં ૧૫૧૨માં ઉપલા આંચીઆઓને ખરોડી ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચવાને રોરેના રોહાગર લોકોએ ગુજરાતના મુલકદારશાહેને અજર કરી તે ઉપરથી બાદશાહના હુકમથી તેના એક કારભારી રમીખાને કિલ્લો ખાન્યા (૬૦ સં ૧૫૧૬).

૩. દંતકથામાં કહ્યા પ્રમાણે સુરજ રામજીની દોલતે અને ગોળીની મહેનતે માછીવાડાની વસ્તી સારી પેઠે વધી અને સુરજના નામ ઉપરથી ગુજરાતના બાદશાહે તે + વસ્તીનું નામ સુરત શહેર પાડ્યું. ૬૦ સં ૧૫૨૧-૧૫૪૩માં ગુજરાતના મહા-મહારાજ બીજાના વખતમાં કિલ્લો પાકો બંધાયો.

૪. ૬૦ સં ૧૫૨૧થી તે ૧૫૪૩ સુધી સુરત શહેર ગુજરાતના બાદશાહના કહેવાતું, પણ એઓ ચોક્કસ કાયદાથી બીજાં કેકાણાની પેઠે કારભારી મોકલી રૈયત ઉપર અમલ ચલાવતા હોય એવું કંઈ નહોતું કિલ્લો બાધવાનું કામ ચાલતું તેને માટે તથા મોગ રોખને માટે ગુજરાતથી અમીરો આવ્યાં કરતા અને સુરતની વસ્તીની સમાજ સાડ તથા સુરતના ને રોરેના સોદાગરોના ઝાઝને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવા સાડ પેલા અમીરોના હાથ તળે થોડાધણા સિપાઈઓ હતા એ વળા વસ્તી થોડી પણ ઉઘમી, સુખી ને રાજકીય સંબંધમાં સ્વતંત્ર જેવી હતી.

૫. ૧૫૪૩ તે ૧૫૭૩ સુધી અથવા અઢધરે લીધું ત્યાં સુધી સુરતમાં ગુજરાતના બાદશાહોની તરફથી નાકમો નીમાતા એઓ શહેરની વસ્તીને રૈયત જેવી ગણી તે ઉપર હાકમના જેવી સત્તા ચલાવતા. એ

૧. રોરે, અમદાવાદ અને આંખાનેર એ ત્રણની થોડી ધણી વસ્તીથી ગુરતની મૂળ વસ્તીમાં ઉમેરો થયો હતો.

દરમિયાનમાં શહેર વસ્તી રોજગારમાં વધતું જતું. પૂર્વે જે વસ્તી નામની રૈયત દાખલ ને સ્વતંત્ર હતી તે વસ્તી હવે ખરી રૈયત દાખલ નાજમના હુકમ તળે પરત્વર થઈ હતી.—પણ તે સુખી હતી.

૬. મુગલાઈ થઈ ત્યારથી સુરતની સુરત ઉપર ભ્રમણ કરનાર લોકો. અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, ઓરંગઝેબ ને ફરકશીર એઓના વખતમાં (૧૫૭૩-૧૭૧૬ સુધીના દરમિયાનમાં) શહેર આબાદીની ટોચે ચડતું વેપારને માટે સુલક સુલકના લોક શહેરમાં આવી ફરીકામ રહ્યા હતા. મુગલની તમામ બાદશાહીમાં સુરત જેવું કોઈ બંદર નહોતું. સંઘના યુરોપીયનો હિંદુસ્તાનનો માલ સુરતમાં જ ખરીદ કરતા. મક્કાની બ્રાહ્મણે જનારા સેકરા મુગલ ને સુસલમાંનો અહીં થઈને જતા, અને અહીંયાં તેઓ ધણા માલની ખરીદી કરતા. અહીં લોકને રોજગાર અને સુખ સારા હતાં. શહેરની શોભામાં કંઈજ કસર નહોતી—ફિરોજી, અંબેજ, વલ્લદા ને ફાસિસ પોતપોતાના દેશના વાવડા ઉડાવતા—મુસલમાન, દરની; ચાહુદી, તુર્ક, આર્મિનીયન, અરબ, બુનાની, ચીના, મલાઈ વગેરે પરદેશી અને બીજા આ દેશી લોક પોતાના જુદા જુદા લેખાસ ને પોતાની જુદી જુદી રીતભાતથી શહેરને શણગારી રહ્યા હતા—બંદર ને બજારમાં તરેહતરેહવાર માલ સામાન તકતકતા હતા.

પરદેશી માલની આવક આ પ્રમાણે હતી—સીસું, લોહું તથા લોહાના તૈયાર સામાન (ચપ્પુ, કાતર, તરવાર વગેરે) ઇન્દોરથી;—ખિલોરી સામાન ને દેશમ ચીનથી;—મસાલા સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓથી;—તાણું, મોતી, ગલીયા, મેવા ધરાનથી; અને અત્તર વગેરે અરબસ્તાનથી આવતા.—પણ સોનું, રૂપું, રાજ વગેરે નગદી પણ યુરોપીયનો ધણી લાવતા. તેમ, આ દેશી બીજાનાં વજ્રોલાં કપડાં મલબારથી;—દેરામ, ખાંડ બંગાળેથી;—અને અગ્રીષ્ઠ માળવાથી આવતાં. સુરતથી તરેહતરેહવાર સુતરાઉ કપડાં, કિનખાળ, મશરૂ, એલાયચો, કિનારી, કસબ, કારચોળ, લખો, ગળી, સુરાખાર, કારમીરીશાલ, મસાલો, હીરા, મોતી, જડાવ ને મિનાકારી દાગીના, અનાજ, સુખડીઓનો સામાન (બરફી, રેવડી, રમકડાં) વગેરે બીજા દેશ જતા. ખરેખર સુરત એ પૃથ્વીનાં મોટાં બજારોમાંનું એક બજાર થઈ રહ્યું હતું. એક સુરતવડે મોટા ધંધા ચાલી રહ્યા હતા. પ્રગણીઓમાંથી જે રૂ આવતું તેણું સુતર ંતાણ ને તેનાં કપડાં થતા. ગરીબજગ્યા એક આટી (નવ-ટાંક રૂ વજનમાં) વજુ તો તેને ત્રણ આના મળતા ને

તેથી તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં. વણકરોને પણ પેદાસ સારી હતી. વેપારીઓ તેઓને આગળથી રૂપીઆ આપી તેઓ પાસે કાપડ વણાવતા. સુરતના બંદરમાં ૧૦૦૦-૧૨૦૦ ટનનાં તો વહાણો હતાં અને બંદરની સંભાળને સારૂ મુગલ સરકારની તરફથી લશ્કરી મનવાર પણ હતી. એમ કહેવાય છે કે ફક્ત તળ સુરતના બજારમાં વીસ લાખની રોજ ઉચલપાચલ થતી તેમ, ફક્ત કુરબની પેદાશ સાત લાખની હતી ને જકાત ભાડું વગેરેથી બીજી તેર લાખ હતી. સુરત તામિનાં પ્રગણીની ઉપજ પણ વીસ લાખની ગણાઈ છે.

જે કે એ દરમિયાનમાં શહેરમાંથી ધણીક દોલત સિવાજી જે વાર લડી ગયો અને નામનંદા જુઓ બેન ચાઈલડ નામનો અંગ્રેજ સુરતના વેપારીઓને છેતરી ગયો હતો તે છતાં, વળી ટાપીવાળાઓમાં માંહિ-માંહે સંપ નહોતો ત છતાં, અને તેમાંના કેટલાએક મુગલ સરકારને તથા રૈયતને ચાંચીઆ રૂપે લૂંટી લઈ વુકસાન પહોંચાડતા હતા તે છતાં, શહેરની આબાદીની જેવી ભેજ એ તેવી હતી સુરતમાં ધણા મોટા શાહુ-કારો હતા.

૭ દિલ્હીના બાદશાહની પડતીની સાથે સુરતની પડતી આવવા લાગી. નવાબ રૂસ્તમ અલીખાન બહાદુર ૧૭૨૫માં મુઓ ત્યારપછી મરાઠાઓએ દોડા-દોડીથી સુરત પ્રગણીનું સત્યાનાસ વાળી મૂક્યું હતું અને એઓએ ૧૭૩૪ લગીમાં સુરત સિવાય તેના તાખાનો ધણીખરો મહાલ પોતાનો કર્યો હતો ને વેપાર તથા ગાયકવાડ ચોથ લેવા માંડી હતી.

૮. ૧૭૩૪થી તે ૧૭૫૬ સુધીના દરમિયાનમાં શહેરનો કારોબાર ધણીક ખટપટનો હતો. કામ સહેલથી સારું થઈ ફાયદો કરે અને એકને હાથ જે મોટાં કામ રાખ્યાથી માણસ છકી જઈ વખતે તે પોતાના ઉપરીની સામે ધાય એ બે વાતના વિચારથી અકબરે શહેરની હાંકેમી એકને ને કિલેદારી બીજાને સોંપી હશે. ન્યાસુધી માથે ધણી સખા હતા ને શહેર આબાદ હતું ત્યાં સુધી તો બે કારભારીઓ સલાહસંપથી રહ્યા ને તેઓએ પોતપોતાનું કામ સારૂ બળવું. વચમાં વળી બેના ત્રણ કારભારી થયા હતા—નવાબ, કિલેદાર ને લશ્કરી અરમારનો ઉપરી. આમ કરીને દિલ્હીના બાદશાહની પડતી આવવા લાગી ને મરાઠાઓના ધૂસ-વાથી શહેર બળને ખોટ આવી એટલે ને તેમાં વળી પડતીમાં આવેલો ધણી દુર પડેલા છે એમ ભણી અરમારના ઉપરીપણાનો ખર્ચ જે શહેરની ઉપજમાંથી ચાલતો તે તે ઉપરીને નવાબ પાસથી ન મળવા લાગ્યો

ને તે વળી મતલબીઆ, જીલમજાર ને તોફાની સીદી જેવાને; ને વાત પણ ખરી કે સીદીને જોઈએ તો ખરેખર ત્યારે જીએ મરતા સીદીએ નવાબોને સતાવવા માંડયા. કંઈ ખબરો ખાલી થયાના સળખથી, કંઈ સીદીનું જોર નરમ પડવાના સળખથી નવાબો ન આપે ને સીસ ખતાવ્યાં કરે-એ રીતે કુંસપ પેઠા. મરાઠાઓના જોરથી નવાબ નરમ થયેલા ને સીદી પાસ લશ્કર મોકલું. નવાબને સીદીની, મરાઠાઓની ને અંગ્રેજો જે રાજ્યખટપટમાં ભરાતા તેની બીક જોટલે તે છેકળ નખાણે હતો ને પાસે ખબરો નહિ ત્યારે જોઈએ લશ્કર તે પણ કયાથી ! એટલું સાચું હતું કે થોડાં વર્ષ થયાં કિલેદાર નવાબના સગામાંનોજ હતો, ને એમાં કોઈને ઈર્ષા નહોતી, પણ રે રાજ મામલામાં સગ-પણ કેવું ને વાત કેવી ! સીદીએ તેજભંગખાનના વખતમાં ખાસને ઘેરા ધાલ્યો, પણ પછી નવાબે થોડું ધણું આપી તેટું મન મનાવ્યું. તેજભંગખાનની પછી ન્યારે સફદરખાન ગાદીએ બેઠો ને કિલેદારી પર તેનો છાકરો વક્કરખાન થયો ત્યારે આગલા કિલેદાર બિગલરખાનનો એક જમાઈ જે સૈયદ મીઆં અચ્ચ-નને નામે જોળખાતો તેણે પોતાનો વગ લડાવી વક્કરખાન પાસેથી કિલેદારી લઈ લીધી.

૬. મીઆં અચ્ચને નવાબી ભોગવી નહિ. પછી ખટપટ ભરી થઈ; ને એમાં એ નવાબ વક્કરખાન, ચલી નવાબખાન અને ફારીસખાન બહાર પડેલા જ્ઞાતસાત્રા એક બીજના હરીફો હતા-ને અંદરખાનેથી સીદી, પેશ્વા, ગાયકવાડ, વલંદા ને અંગ્રેજ ટાપી રહ્યા હતા કે કયારે લાગ આવે કે ધાળીઆતા થઈ બેસીએ.

૧૦. સને ૧૭૫૬માં એ ટંટાનું છેવટ આ આવ્યું કે મીઆં અચ્ચને ઓલાહ દર ઓલાહ નવાબી ભોગવે ને અંગ્રેજ કિલેદાર તથા લશ્કરી અરમારના ઉપરી ધાય ને એનો ખર્ચ રૂપીઆ બે લાખ દર વર્ષ નવાબ આપ્યા કરે. એ રીતે કિલ્લા ઉપર બે વાવડા * ચઢતા થયા-દિલ્હીના બાદશાહનો તો હતોજ ને અંગ્રેજોનો ચઢયો. એ ખટપટમાં નવાબી બાબત ને કિલેદારી તથા લશ્કરી અરમાર બાબત ખરે જીતકાર કોણ હતો તે પુરાં કાગળીઆ હાથ ન લાગ્યાથી જણાવું નથી, તોપણ જ્યાં બળીઆના બે લાગ જેવું હતું ત્યા તેજ જીતકાર માની લેવો. આટલું સાચું થયું કે ડરામણે સીદી ખરેખર ને અંગ્રેજની બાહેબરીથી નવાબને બીજ કોઈની તરફની ધારતી રહી નહિ.

૧૧. મીઆં અચ્ચને ઉર્ફે મોઈજુદિનખાન મુઆ

* નવાબનો વાવડો તેના મહેલ પર ને દરબાર ઉપર ચઢતો.

પછી ખટપટ ચાલી તે આવી કે તેનો છાકરો ગાદી પર બેઠો છે ખરો, પણ તેને દિલ્હીથી સનદ મળતાં ઢીલ થતી હતી તેવામાં અંગ્રેજો સંમતિ આપી તેને નવાબ પોકાર્યો. એ કાયમુદોલા નવાબના વખતમાં અંગ્રેજોનું જોર મોકલું હતું. મરાઠા ને વલંદા છેક નરમ પડી ગયા હતા. એ નવાબ જીવે ત્યાંમુધી શહેર, જે કે સળો પેઠો હતો તો પણ, આબાદ દેખાવું.

૧૨. નિઝામુદ્દીનના વખતમાં રાજ્યકારભારમાં ધણું અંધેર ચાલ્યું. કારભારીઓ લુચ્ચા ને જીલમી થયા. તેમાં વળી મોટા દુકાળથી ને મોટી રેલથી લોકો મુક-લસીમાં આવી ગયા. એ ટાણે સુરતના અંગ્રેજોએ નવાબ પાસે સાડાત્રણ લાખ રૂપીઆ માગ્યા-આવી રીતે દાવો કરીને કે શહેરની સંભાળ રૈયતની સુખા-કારી અમલો છે, પણ બંગાળાવાળાએ તેમ માગવાની ના લખી. થોડા દહાડા પછી કંપનિએ નવાબને ફરીથી લખ્યું કે તમારે એક લાખ તો આપવાજ જોઈએ. ધણી લાજખડ ચાલ્યા પછી નવાબને તે વાત કમુલ કરવી પડી હતી પણ તેટલામાં તે મરી ગયો અને તેની પછવાડે તેનો થોડા દહાડા થયાં અવતરેલો છાકરો પણ મરણ પામ્યો.

૧૩. પછી એનો ભાઈ નસીરુદ્દીન નવાબની ગાદીને દાવો કરવા લાગ્યો. તેણે જીના કારભારીઓનો અણવિશ્વાસ કરીને નવા કર્યા-એઓએ નવા કર થલાવવાની યુક્તિ કીધી તેમાં તેની કુલેતી થઈ. એ વખત સુરતના સીટને મુંબઈના ગવર્નર ઉકનના હુકમથી નવાબને લખ્યું કે તમારા બાપના કમુલ કરેલા રૂપીઆ આપ્યા વિના અમે તમને નવાબી ઉપર કાયમ રાખનાર નથી. પછી ન્યારે તેઓ શહેરની મુકલસીથી સારી પેઠે વાકેફ થયા ત્યારે તેઓને દયા આવી ને તેઓ નવાબની તરફેણ ખેંચતા હતા, પણ એટલામાં બંગાળાની સરકારે લખ્યું કે નસીરુદ્દીનનો હુક નથી માટે તેની પાસેથી ગાદી છીનવી લેવી ને એ હુકમ આવ્યો કે તરતજ સીટને ને ઉકન એઓ નસીરુદ્દીન ઉપર તૂટી પડ્યા. એ બાબતસર લાજખડ ચાલી. આખરે સને ૧૮૦૦માં અંગ્રેજ સરકારે સુરતની હાકેમી પોતાને હાથ લીધી અને નસીરુદ્દીનને ઓલાહ દર ઓલાહ એક લાખ રૂપીઆ પેન્શન આપવાની કમુલાત આપી.

૧૪. સને ૧૭૨૦ પછી મરાઠાઓના ધૂસવાથી અને માહોમાંહેની ખટપટથી સુરતની આબાદાનીએ સળવા માંડ્યું હતું, પણ તે સળો જલદીથી વધી ગયો, તેનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:-

મયમુદોલાની હાકેમીની આખેરીના વખતથી અંધિર આલવા લાગ્યું. નવાબ બેદરકાર ને તેના સગા તથા કારભારીઓ જીલ્લમી થતા ગયા. મુગલ નવાબોમા પાછલા નવાબો જીલ્લમી હતા-પણ સૈયદ વંશના નિનમુદીન ને નસીરુદીન તો તેઓના માથાના નીકળ્યા. એ બેની વખતમાં સુરતની રૈયતની પુરેપુરી ખરાબી થઈ હતી-એ વિષે થોડુંક:-રૈયત ધાસકામાંની ધાસકામાં રહેલી; કોઈ રાખસ તવંગર છે એવો વહેમ આવતો કે નવાબ તેને ભૂટી લેતા; નવાબના કારભારી તથા માનીતાઓ લોકને જેમ સતાવાય તેમ સતાવતા; નવાબ દાદ સાંભળે નહિ ને અગર સાંભળે તો આસપાસના આડુંઅવળું સમભલી પોતાનું ધાર્યું નવાબ પાસે કરાવતા; ઈન્સાફનું નામ નહિ-નજરાણું કરે

* ૧. ૧૭૮૨ના વાવાઝરડામાં ધર, ઝાડ પડી ગયાં હતાં ને બરાનપુરી ભાગળની કમાન થોડી એક પડી ગઈ હતી. એ કમાનને દુરસ્ત કરાવવાને તે આગળ ઉપર એક લુહાણા બાદીઓ તમાકુનો વેપારી હતા તેને નવાબે બીન-તકરીર ૧૦ હજાર રૂપિયા દંડ ફીધા હતા.

૨. આશરે ૧૭૮૮માં દેવદિવાળીને દહાડે રથનાથપરામા દુલસી પરચ્યાનો લાક્ષાણનો વરધોડા નીકળ્યા તેની ગડ-બડમાં મુસલમાન લોકોએ હુલુડ કર્યું ને દીન દીન પોકારી થોડુંક રથનાથપરકે ભૂટી લીધું, પણ નવાબે કોઈની દાદ સાંભળી નહિ.

૩. ૧૭૯૫માં એક આદિતરામ લક્ષ્મીદત કરીને બ્રાહ્મણ હિંગપોળમાં રહેતો તેના ધરની પાસે મસીદ હતી તેમાનો એક ફકીર રાતે મસીદની દિવાલ ઉપર ચઢી પેલા બ્રાહ્મણના ધરમા ચોરી કરવાને પેઠા. તે બ્રાહ્મણ બળતો હતો તેથી નેણે તે ફકીરને અઘડી તરફથી માર્યો. બીજે દહાડે ફકીરે નવાબને જાહેર કીધું કે મસીદમાં રાતે અમે જયારે બાગ પોકારીએ છેએ ત્યારે પેલા બ્રાહ્મણ અમને ઘણી નાળો દે છે ને કાલે રાતે તો મને ઘણાજ માર્યો. નવાબે હુકમ કર્યો કે તેનું ધરખાર ભૂટી લો. મુસલમાનોએ એકકા થઈ આદિતરામનું ધર, હિંગપોળ અને બરાનપુરી ભાગળનું આખું બગર એ ભૂટયાં હતા.

અંજે દુકાળ એવો તો ભારી હતો કે વરસાદ મુળગો વરસ્યો નહિ ને અનાજ પાકયું નહિ-ઘણી મોઢવારી ચાલી-એક રૂપી-આનું આઠ શેર અનાજ મળતું ને તે પણ સો પચાસ રૂપી-આનું સામનું જોઈએ તે ન મળે. જેની દુકાનમા અનાજ હતું તે પણ વેચી શકતા નહિ કેમકે ગરીબ લોકો ભૂખે મરવાને લીધે ભૂટફાટ કરતા; જે ચાર દહાડા વધારે પહોંચે એટલું અનાજ તો કયાંથી મળે? બંગાળી ચોખાની ગાંસડીઓ પુરી પડતી નહિ, કેમકે વહાણની ખેપ વર્તમા એક જે વાર થતી. શાહુકારો ખજાર ને ધાણી ચણા વહેંચતાં તે ખાઈ પાણી પી ગરીબગરનાં સુઈ રહેતા. કેટલાંક બાપડાં, ઢોરને ખાવાની કુસડી ખાઈ રહેતાં. કેટલાંક ગરીબો મહોલે મહોલે ફરીને

તેને ઈન્સાફ મળતો, કારભારીઓ ગુના કરે તો પછી હલકી રૈયત કેમ ન કરે? ચોર, લુચ્યા, હરામખોરનું કેમ ન કરે? લોકોને પોતાનું ધન સુખે ભોગવવાનો દહાડો આવતો નહિ.---તેઓ પોળ-ખડકીમાં રહેતા;--સરીઆમ રસ્તા પર હોય તો તેઓ દરખારની આંખે આવે. કુરબમાં ખૂબ ચોરી થતી ને તેથી વેપારીઓ બહુ ચીડાતા; ટુંકામા, લોકને પોતાના બનમાલની મોટી ધાસ્તી રહેલી.

સને ૧૭૯૧ના મોટા મુડતાળા+ કાળે, સને ૧૮૧૧ની ઈફ્ટેતેરી મોટી તથા બીજી રહેાએ અને સને ૧૮૩૭ની ત્રાણુની ઈ મોટી તથા બીજી ઘણીએક આગોએ શહેરને ધાચમાલ કરી નાખ્યું.

વિઢાયતમાં કાપડ વણવાના સાંચા વધવાથી અહીંના

આસામણુ માગી પીતાં. કેટલાંક આખરદાર લોકો ભૂખે મરવાથી કુલો ટાકું કરતા. છાકરાઓને ભૂખથી ટટળતા જોઈને તેઓનાં માથાપો તેઓને અશ્વિનીકુમાર લઈ જઈ તાપીમાં ઝંપલાવતા. કેટલાંક નિર્દય ધાતકીઓ, પોતાનાં છાકરાંને મારી નાખી તેનું માસ ખાતા. સોના રૂપાની જભુસો સરતે જાવે લોકો વેચવા મઠતા તોપણ તેના લેનાર મળતા નહોતા. તડકો અતિરો પડતો; મરકી પણ ખૂબ ચાલતો-એટલા તો લોક મરતા કે સરાહના દરવાજા બહાર અને નવસારી દરવાજા બહાર નવાબે જે મોટા ખાડા ખોદાવ્યા હતા તેમાં મુદદાં નખાતાં. ગરીબગરખાનાં તથા કેટલાંક કોળી દુખળાનાં મુદદાં તો રસ્તે રઝળતાં. એ દુકાળ વર્ષ દહાડો રહેા. સને ૧૮૦૪માં સાકો દુકાળ પડયો હતો તે પણ દુઃખ દેવામાં મુડતાળાથી થોડો ઓછો હતો.

ફરજી એપ્રિલ ૧૮૩૭ સંવત્ ૧૮૯૩ના ચૈત્ર વદ ૪ને સોમવારે પાછલે પહેારે ચાર વાગતે માછલીપીડમાં દીનશાની હવેલીની પાસેની પોળમાં આગ લાગી. બંબા આવ્યા પણ પાણી વગર ખાલી જલા થઈ રહ્યા. પવનનું જોર એટલું તો હતું કે આગ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ માછલીપીડમાંથી પશ્ચિમ તરફ નાણાવટનો જિલ્લો, હરમાનની પોળ, સોનીફીયું;--તેમ દક્ષિણ તરફ ચોટું, કળાંપીડ, બાલાજનો ચક્રો અને આત્મારામ બૂખણનો મહોલો જેતાં જેતાંમાં લાગી જઠયાં. કોઈ બળતા ધરખાંથી એકાદ બળતું પાટીયું કે એવું કંઈ જડી બીજું ધરોપર પડતું તો તે સળગતા--એ પ્રમાણે એક મહોલોએ બીજો મહોલો લીધો કે ત્રીનએ ચોથો એમ સઘળે આગ ફેલાઈ ગઈ. લોકોએ ધરખાર, માલનિકેત મૂકી નાસવા માડયું જલરામણનું તો પૂજવુંજ શું? મોટું બમરાણું થઈ રહ્યું. લોકો હતાવળમાં જેટલું હાય આવે તેટલું લઈ ધરખાથી બહાર નીકળી પડતા; ધરનું કોઈ માણસ કંચા ને કોઈ કંચા બમ પાડતું ને પછી રજબી રખડી મોટી ગીસીમાં રખડી અટવાઈ જતું. કેટલાંકની તો બાળ લાગનીજ નહિ ને કેટલાંકની ચોથે પાંચમે દહાડે

કાપડનો રાજગાર બંધ થયો. અમેરિકાનું ૩ જવાથી અહીંનું ૩ એણું જવા માણ્યું-તેમ મુંબઈ મુખ્ય રાજધાની ને મુખ્ય બંદર થયું તેથી લોકો રાજગારને સાડ ત્યાં જઈ વસ્યા.

૧૫. એ પ્રમાણે વખતના દેવે રાહરની આળાદીનો ધીલો ફુંબર જેવો ખાગ ખાળી નાખ્યો-રે અરોઠવાડી જેવું શોભતું સુરત રાહરે સહજ સહજમા રમશાન જેવું થઈ રહ્યું. રે નવાખની ગાદી જે પોતાની જૈંદીની કર-ચક્ષીવાળી હાલતમા પણ આથમતા આકૃતાખના તેજ જેવી દીપતી તે પણ કયા છે! ઈદમાં નીકળતી નવાખોની સવારી રાહરને જેખ આપતી તે ક્યાં જતી રંદી? વખત ઘુ કેટલો કીનાખોર ને કેવો ધાતકી છે? ચાળીસ લાખની જે ગાદી કહેવાતી તે ગાદીના છેઠ્ઠાનું મુઠું અવલમંજલે પહેંચાડવાને તેના જમાઈને પોતાના શાહુકાર પાસેથી પાંચસેં રૂપીઆ ઉછીના લેવા પડ્યા! અરેરે ખોલેલા કમળ સરખું તે કિઠાનું મેદાન, આરસ જેવા ઓપતા તે ઓચારા, માણિકના ચોક જેવી તે મુગલીસરાહ ને નગમણ જેવું તે નાણાવટ, ચાદ જેવું તે ચૌદ, રસે રાતો કસુખા જેવો તે રહિયા સોનીનો ચક્ષો, બામદાદના રંગ જેવી તે બરહાનપુરી ભાગળ ને ગોકુળ જેવું તે ગોપીપંચે ક્યાં ક્યાં બીડી ગયાં?! અરે ઓ પ્યારી સુરત હવે તો અમારે નસીબે તારાં ખંડિએર ઉપર પડતા તીવ તડકાનો અફર તરતા તેજને ઉદાસીન મોઢે બેઠાં બેઠાં બેઠાં બેઠાં કરવાનુંજ રહ્યું છે!-અફતાસ!

ખાખ ૧૪મો:--સુરતના નામાંકિત શુહરથો (મરી ગયેલા.)

૧. સરદારો

મીર નુજમુદ્દીન પહેલો બક્ષી (૧૮૧૫)

મીર સદ્રુદ્દીન બીજો બક્ષી (નીઝામુદ્દીન તથા નસી-દ્દીન નવાખોની બેન લાલબેનમ સાથે પરપચો હતો-મુઓ ૧૮૨૪).

મીર મોઈદીન ત્રીજો બક્ષી (મુઓ ૧૮૫૧)

નફરયાળખાન-એ પ્રથમ, નવાખ તેજબેગખાનનો ભાઈ બેગલરખાન જે પણ નવાખ કહેવાતો તેનો ચેલો હતો. એ નફરયાળખાન (ખાસાઈબ) ધરડો, હક-

લોચ જડતી. સામાન ભરવાના ગાડાઓનું એક ફેરાનું ભાડું પાચથી તે પંચાતર રૂપીઆ સુધી અપાવું લેવાતું; અનવચ ગાડાંવાળાઓ એકને છેડી ખીન્નને વધારે ભાડું આપતા બેઈ આગલાનો સામાન રસ્તામા રજળતો રાખી ખીન્નનો ભરી જતા ને પેલા બિચારોનો સામાન છુટાઈ જતો લોકને પોતાની માલમિલકતના અને માણસોની જાતનાં

મતના ધારા બચુનારો, અને ચારહુચ્યાને ઓળખનારો હતા. નવાખો તેને કાકો કહેતા અને તેનું બહુ માન રાખતા. શહેરના દરવાજા, કોટ, કુરબે, બાબર વગેરેની તે ચાદસી રાખતો. વસ્તીની સુખાકારીને માટે ચાર પાચ વર્ષે માહેના કોટની ખાડીઓ સાફ તથા ઉડી કરાવતો તેમ ખીટુ દુર્ગંધી ભરેલી મટોડી ખોદાવી જંગલમાં મોકલી દેતો. નવાખ તથા બક્ષી તેને જેમ સાફ લાગે તેમ કરતા, ને તે પણ તેઓની મરજ સંભાળતો. નફરયાળખાન અંગેજી રાજ્ય થયા પછી મરણ પામ્યો.

મુઠાં કુતુબુદ્દીન બઝારવાગો એ પ્રથમ સોદાગર પણ પછવાડેથી નગીરદાર સરદાર ગણાયામાં આવ્યો હતો. મીરનફરઅલીખાન બહાદુર (વડોદરાવાળા મીર સરફરાજઅલીનો દીકરો ને અફઝલુદ્દીનખાન નવાખનો જમાઈ) મોટા અમીરી દળદબાથી રહેતો હતો. તે બે વાર ઇલાહ જઈ આવ્યો હતો. તેણે આ શહેરના લોકનું બહુ થાથ તેને માટે ધણાક કામ ઉઠાવવાનો વિચાર કીધો હતો. નફરઅલી સ્થિતિજ એંડ વીવિગ કંપનિ તે મશહુરજ છે. એ સરદાર સને ૧૮૬૪ની ૧૧મી આગસ્ટ ૬૬ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

૨. દીવાન.

બગવાનદાસ-કાઅ્ય.

માણિકચંદ-કાઅ્ય (આરાફે સવાસો દોઢસો વર્ષ ઉપર.)

રથનાથદાસ-કાઅ્ય.

મનાહરદાસ-કાઅ્ય.

ભિખારીદાસ-કાઅ્ય.

રૂપરામ-અલ્લક્ષત્રી.

મયારામ-નાગર. (કીરપાસામનો બાપ ને તેજબેગખાન નવાખનો દીવાન)

કીરપાસામ-એ વડનગરે આઠાણુ શુહરથ સુરતમાં ૬૦ સં ૧૭૩૫મા યા હિજરી ૧૧૫૧મા જન્મ્યો હતો એના બાપનું નામ મયારામ અને દાદાનું નામ દયારામ હવ દયારામ મુગલ વેપારીઓનો દલાલ હતો. એણે મયારામને ફારસી સાથે શીખવ્યું હતું. એ વખતમા સુરતના કિલ્હાર બેગલરખાનનો ભાઈ તેજબેગખાન જેને ફારસી ધણું સાથે આવડતું તેની સાથે

પણ લાન ન રહેતા, પણ તેઓ બહાવરા બહાવરા થઈ આમ તેમ દિવાના જેવા ભટકતા. એ આગ તાં ૨૬મીએ હોલાઈ. એ આગની ગરમી કવિતાસંગ્રહ નામની ચોપડીમા છે એ આગની પછી આવણુમાં રેલ આવી-એ રેલ ન આવી હાત તો હાથ ધોવાત નહિ તોપણ રેલથી નુકસાન કંઈ થાડું થયું નહિ.

મયારામને ઝોળખાણ થયું. તેમજેખાને મયારામને પોતાનો મુન્શી બનાવી પોતાના ઘરનો તમામ કાર-ભાર સોંપ્યો. સને હિજરી ૧૧૩૯માં જ્યારે તેમજેખાન નવાબ થયો ત્યારે તેણે મયારામને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો ને એ રીતે નવાબની મહેરબાની તથા તેના હોરાસાને લીધે સરકારી તથા ખાનગી તમામ કામકાજ મયારામ કરતો. એ મયારામને તેમજેખા-ખાનની દિવાનગીરી ૧૭ વર્ષ કરી એ મયારામ ૬૦ સં ૧૭૫૬માં પોતાના બે છોકરા કીરપારામ તથા કાશીરામને મૂકી ગુજરી ગયો. એ વખત કીરપારામ ૫ વર્ષનો અને કાશીરામ ૩ વર્ષનો હતો. મયારામના મુઆ પછી તેના ઘર આગળ નવાબની ચોકી આવી ને એણે મસખાર લઈ લીધાં. એ વખત કીરપારામની મા પોતાના બે છોકરાને લઈને પોતાને પિયરે આરપાડ નઈ રહી ને અહાં એણે પોતાની ખાનગી પુણે ને ઘર-માંથી નીકળતી વખતે સાથે લીધી હતી તેમાંથી ખર્ચ કરીને કીરપારામને કોઈ સારા ફારસી શીખવનારા ઉસ્તાદ પાસે ફારસી ભણાવ્યો. કીરપારામ પોતાની ૧૪ વર્ષની ઉંમરે-સુરતમાં આવ્યો. એ વખતે સુરતનો નવાબ સફરખાન હતો. એની રૂબરૂ કીરપારામે સારી ફારસી બોલો બનાવી પાંચી સંભળાવી તે ઉપરથી તે નવાબ ધણી મહેરબાન થયો ને ૩. ૧૦ના પગારની તેને નોકરી આપી. કેટલાંક વર્ષ પછી કીરપારામને સુરતની ટંકશાળમાં ભરતી પગારની નોકરી મળી. ત્યાં તેની સારી હોશિઆરી માલમ પડ્યાથી નવાબ કાયમુ-દોલાએ તેને પોતાનો દિવાન કરી મુકતો. વગેરેનો કુલ કારભાર સોંપ્યો. એ કીરપારામે કાયમુદોલાના વખતથી તે સને ૧૮૦૦માં સુરતની હકુમત અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવી ત્યાંમુઘીમાં ને ને નવાબો થયા તેઓની થાકવી કરી. અંગ્રેજ સરકાર અને નવાબ વચ્ચે ને કોલ-કારે થયા તે સમજા કીરપારામની મારફત થયા; અને ગવર્નર ડકને ૩. ૩૦૦)રૂં વંશપરંપરાનું વર્ષાસન કરી આપ્યું તે હજી તેના વંશમાં ચાલે છે.

મોહારામ (કાએથ) એણે અફઝુલ્લીનખાન નવા-બનો થોડી વાર કંઈ કારભાર કર્યો હતો.

અલેરામ-બક્ષીનો દિવાન. એ ગરીબોને વર્ષાસન કરી અપાવતો. એણે અશિનીકુમાર તથા મોળેથરનાં હંદેરાં સમસાવી બંધાવ્યાં છે. એ પાલખીનશીન શાહકાર સંવત્ ૧૮૧૭ના કાર્તિક વદ ૬ને દિને મરણ પામ્યો.

૩. કામદાર (અંગ્રેજ તંત્ર થયા પછી).

મીરનં અમાની-ચોર લાકને ઝોળખનાર, ખરાં

ખોટાંને પારખનાર, નીતિઓ ભણનાર, ભણું ચલાનાર, દયાળુ અને ઉંચા ખાનદાનનો હતો.

પીરોજશાહ અરદેશરનો મોટો ભાઈ તેને પાંચ ગામ બક્ષીસ મળ્યા હતા.

અરદેશર-એ ધનછશાહ બહેરામશાહનો બીજો દીકરો ૬૦ સં ૧૭૯૭ના વર્ષમાં સુરતમાં જન્મ્યો હતો. એના એક નેક બખ્તખાન નામના વડવાને દિલ્હીના બાદશાહના એક મોરાદશાહ નામના માનીતા વજીર સાથે દોસ્તી બંધાઈ હતી અને તેથી તેને બાદશાહે ૬૦ સં ૧૭૬૦માં કેટલીક ભગીરો કરી આપી સુરતની આમદાનીમાંથી; તથા ખર્ચની તપાસનું કામ સોંપ્યું હતું. એજ રાખસની મારફતે અંગ્રેજોને મુગલ સરકારથી કીમતી ફરમાનો મળ્યાં હતાં. નવાબ મીયાં અમચન સાથે અંગ્રેજોને દિલ્હીના બાદશાહનો ફરમાન મળ્યો તે બધી ખટપટમાં આગેવાની કરનાર નેકબખ્તખાન હતો. એના કુટુંબમાંનો એક બરબરજ ને યંત્રકળામાં પ્રવીણ હતો તેને નવાબે આગ્રે મોકલ્યો હતો ને ત્યાં તેણે ધડિઆળ વગેરે યંત્રો ને ધણી દહાડા થયાં બંધ પડ્યા હતાં તેને ચલાવી આપ્યાં; તે ઉપરથી બાદશાહે તેને સુરત તાબેનાં પ્રમણમાં કેટલીક ભગીરો કરી આપી ને ખાનદાન દિવાન આપ્યો.

ધનછશાહ વિષે આટલું જ નવચામાં આપ્યું છે કે સને ૧૮૧૦માં બહુધાનમાં જ્યારે મોટું તોફાન મચ્યું હતું તે વખત અંગ્રેજ સરકારના એજંટ કાબલ ફકીરને સમભવવાને તેને મોકલ્યો હતો. ત્યાં તેણે પોતાનો ભન ખાંચો. ધનછશાહની નોકરીની કદર યુજીને અંગ્રેજ સરકારે તેની વિચવાને દર વર્ષે ત્રણ હજાર રૂપીઆનું પેન્શન કરી આપ્યું હતું.

અરદેશરના સમીરપણાના વખતની હકીકત નવચામાં આવી નથી. પણ આટલું તો ખાતરીથી માલમ પડ્યું છે કે તેણે પોતાની બગતી જુવાનીની સાથે સર-કારી નોકરીમાં પણ ઉત્તરવા માંડ્યું. પહેલે તો તેને ડેપુટી કોલવાલ બનાવવામાં આવ્યો હતો. પછી તે અમીન થયો. સને ૧૮૨૫ના નવેંબરમાં સરકારે મોટી દરબાર ભરી તેને મોટો શિરપાવ આપ્યો ને પાંચ હજાર રૂપીઆ બક્ષીસ કર્યો-એ વેળા સુરતના સારા સારા ૮૦૦ મહંતરોએ સરકારના એજંટને લખી જણાવ્યું કે રૈયતની સંભાળ તથા મુખાકારીને માટે અરદેશરે ધણી ધણી મહેનત લીધી છે તેથી અગ્રે ધણી પુરતી ને તેના આભારી છે.

સને ૧૮૨૮માં સરકારની ખાચરા ઉપરથી અરદેશરે દિલ્હીના બાદશાહનો ભાઈ મિરજાં મહમ્મદ બહેરામ

જે મકે જવા સાથે સુરત આવ્યો હતો તેને દતારો આપી તેની સારી પરીણાયાદરી કરી હતી. એ બહેન-રામે જતી વખત એક શિરપેચ ને એક તરવાર બક્ષીસ કર્યા હતાં કે જે પછવાડેથી સરકારે અરદેશરને રાખવા દીધાં હતાં.

સને ૧૮૨૫ની ૨૨મી ડિસેમ્બરે જ્યારે મુંબઈના ધર્મનર સર નન માલકમ સુરતનાં હતા ત્યારે એણે અરદેશરની વખાણવાળેજ મહેનતની કદર કરી કરી દેખાડેને ખિતાબ બક્ષે એટલુજ નહિ, પણ તેની સાથે કીમતી શાળને એક થોડો આપ્યો અને ભસ્ત્રના, સીનારી (ચાંચાંશી પ્રગણામાં) અને કંબાટા ને ખોરિ વાજ (ઓપલીમાં) એ ચાર ગાંધા આપી વર્ષ દહાડે ત્રણ હજારની જગીર કરી આપી ને વળી કંછુ કે સીનાનો ચાંદ પછવાડેથી આપવામાં આવશે-એ વખતે ૧૦ હજારથી વધારે શુદ્ધરોની કઠ મળી હતી ને અંગ્રેજી ભરકરની પક્ષટનેની શાલામાં ગાળતે વાળતે અરદેશર પોતાની વાડીએ વિદાય થયો હતો.

સને ૧૮૩૦ની ૧૪મી ડિસેમ્બરે મિં જેમ્સ સધ-ફોડે સરકારની તરફથી મોટી દરબાર ભરી તેની કીમતી નોકરી બાબત હિંદુસ્તાનીમાં લાખુ બાપણુ કરી અરદેશરને સોનાનો ચાદ આપ્યો એ ચાદની બંને બાજુએ અંગ્રેજી શુભશાનીમાં આણું કોતર્યું હતું કે પોલિસનાં અને બર્નલ ભરકરની કામેશીમાં અર્દેશર અને વિશ્વાસુપણુ બતાવ્યું છે જૈની કદર મુંબઈ સરકારે સારી પેરે જુગુ છે ને તેની મિશાનીમાં તે, અરદેશર બહાદુર સુરતના કોટ-વાલને આ ચાંદ આપે છે-૧લી જન્યુઆરી ૧૮૩૦.

અરદેશર પ્રથમ તો પરાનો કોટવાલ (શહેરનો મીરનં અમાની હતો), પછી અર્માન, પછી રાફેર તથા પરાનો કોટવાલ પછી રાફેર અર્માન ને છેલ્લે પ્રિન્સિ-પલ સદર અર્માન હતા. તે સરદારીનું કામ કરતો એટલે સચીન ધરમપુર વગેરેના રાજ્યનો અગ્રજ સર-કાર સાથે જે સંબંધ તે ખાતાનો નેવિ અન્ડ દાખલ હતો. તે ખાતરમારતરુ તથા રરતા મુધાંવાનું કામ કરતો અને દરેક સરકારી કામમાં તે ઉપરીઓન મસલત આપતો. ચોરીઆઓ વહાણમાથી માલ ચોની જતા ને જે નહોતા પકડાતા તેમન અરદેશરને પકડી આપ્યા એ અમલદાર સંવત ૧૯૧૩ના પોસ પતીનામાં (ઈ ૨૦ ૧૮૫૭માં) મરણ પામ્યો.

અરદેશરની તકરારી ને ખાનગી ખાખતો વિષે વીજ તવાર લખવાનું એટલુ બધુ છે કે મોટા ગ્રંથ થાય. સાર ને મારું ધાનુંએ અંગ્રેજીમાં તો લખાઈ ચૂક્યું છે.

આ ગ્રંથમાં તે સઘળું શોભે નહિ. એને મટિ તો જુદોજ ગ્રંથ થયો જોઈએ. ખરેખર એનું જન્મચરિત્ર સારી ઈબારતથી લખાય તો આપણી ભાષામાં એક મોટું કીમતી પુસ્તક થઈ પડે.

૪. શાહુકાર.

ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનજી નાથજી-એ નાગર બ્રાહ્મણ ત્રવાડી ઉપનામનો નાનપણમાં સુરત આવ્યો હતો. એના બાપદાદા અસલ રાધનપુરના વતની હતા (કોઈ કહે છે કે કાશીના) પણ વેપારને અર્થે સુરત આવેલા-એના બાપ અર્જુનજીએ શાહુકારી પેદી કાઢી હતી જે અર્જુનજી નાથજીની કહેવાતી. એમ કહેવાય છે કે અસલ સુરતમાં મારવાડી વેપારીઓ ધણા તવંજર હતા ન તેઓની સાથે અર્જુનજીનો ધણો વહીવટ હતો. સને ૧૮૦૪માં હોલકર ને અંગ્રેજની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં એક વખત હોલકર ભરતપુરના શાળને શરણુ જઈ રહ્યો હતો ને એની પછી સને ૧૮૦૫માં ભરતપુરવાળાને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી. એ મોટી અને બીજી લડાઈથી અંગ્રેજ સરકારને ખર્ચ ધણો થઈ ગયો હતો ને કોઈ શાહુકાર કરને પણ નાણું આપતો નહોતો. મુંબઈના ધર્મનર ઈકને સુરતના એન્-ટને લખ્યું કે ભરકરમાં લોક બધે મરે છે ને નાણાંની લણી તગી છે મટિ કોઈ શાહુકાર બ્યાળે નાણાં ધીરે તેવો છે? કોઈ નોકર્યો નહિ, પણ ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણે સુરતનું નામ જશે એવું ધારી સરકારને કહેવાડયું કે જેટલુ નાણું જોઈશે તેટલું હું આપીશ ને પછી વગર બ્યાળે અને કોઈપણ રીતનો બંદોબસ્ત કીધા વગર તેણે સરકારને નાણા ધીર્યા-એમ કહેવાય છે કે બાલા-જના ચક્કામાં જ્યા એનુ ધર હતું ત્યાંથી તે નવસારી મોરચા સુધી રૂપીઆના ગાડા હારબંધ ભરી વિદાય કરવામાં આવ્યા હતાં (કોઈ કહે છે કે ૩૨ લાખ ધીર્યા હતા). ત્રવાડીની એ દોલત ને એનું એ મન જોઈને બંગાળની સરકારને ધણું તાલુખ લાગ્યું ને તેણેએ તેને ધળીજ શાખાશી આપીને તેનો ધણોજ ઉપકાર માન્યો સરકારે પછી તેને કલકત્તાની કૌન્સલનો મેમ્બર ઠેવ્યો ને તે કંપનિનો શરફ કહેવાયો. કલકત્તાની સરકારે મોટા મોટા શિરવાવ, બક્ષીસ, ચાંદ વગેરે આપ્યા ને વિવાયતની સરકારને મોટી મોટી મિનિટા લખી મોકલી. ૧૮૧૩માં નેપાળ સાથે લડાઈ ચાલી તે સમયે પણ ત્રવાડીએ સરકારને મદદ કરી હતી.

એક વખત ગાયકવાડને રૂપીઆ ધીર્યા હતા (કોઈ કહે છે કે ૨૪ લાખ) તે ઉપરથી એણે તેને સેવની ગામ

મક્ષીસ કર્યું કે એ ત્રવાડીએ બાલાજીની સેવાપૂજના અર્થે સાર રાખ્યું.

વાણીજીઆનો રહેનાર કણ્વી નામે સૂરજ પટેલ ત્રવાડીના ધરનો હાડીધોયો હતો તે પછવાડેથી તેનો મોટો કારભારી થઈ પડયો હતો. એટલું તે પાણી પાતો તેટલું ત્રવાડી પીતો. એકાદ કારણસર ત્રવાડીની ત્રીજ વારની (અને વારની તો મરી ગઈ હતી) ધણીઆણી રાણી વધુ ને સૂરજ પટેલ એ બેને અણખનાવ થયો હતો-તેમાં સૂરજએ ત્રવાડીના એટલા તો કાન બંબેચાં હતા કે રાણીવહુને તથા ત્રવાડીમાં બાઈ બેનને નજરકેદ રખાવ્યાં હતાં. રાહરેના તમામ લોકો સૂરજને નામે હાથ હાથ કરતા કે એ માણસ ત્રવાડીના ધરને ખરાબ કરી નાખે છે. એક વસંત પચમીને દહાડે ત્રવાડીને ખારણે મોટું હુલ્લડ થયું તેમાં સૂરજનો ધાટ પડી નાખવાનું કેટલાએકે ખાણું, પણ તેમાં તેઓ ન ફાવતાં ઉભટા પકડાયા વૈશાખ મહીનામાં એક રાત્રે સૂરજ એખાહરણુ સાંભળી ઘેર જતો હતો એવામા એક ફકીરભટ નામનો બ્રાહ્મણ તેની પાછળ દોડયો. (એ ભટ રોજ રાત્રે અંબાજીમા પાઠ કરતો ને સૂરજ જ્યારે માતાનાં દર્શન કરીને ઘેર જતો ત્યારે તેને ગાળો દેતો-કહેતો કે મારી માને-ત્રવાડીની ધણીઆણીને કેમ દુઃખ દે છે-તાજ સત્યાનારા જાળે, વગેરે). સૂરજ ચોતાને ઘેરથી તરવાર લઈને ભટ પાછળ દોડયો ને ભટને તણુ જખમેા દીધા, એ ઉપરથી વૈશાખ વદ ૧૪ને દિને સૂરજને સરકારે કેદ દીધો ને સેરાન્સમાં તેને ખાર વર્ષની કેદની સજા થઈ. દસ વર્ષ કેદ ભોગવ્યા પછી તે કેદમાં ને કેદમાં મરી ગયો. એમ કહેવાય છે કે તેની ધણીઆણીએ ઊંરના લાકું ખવડાવ્યા તેથી.

એક વખત ત્રવાડીના ધરમાં જેરામ નામના ચાકરનું ખૂન થયું તે ઉપરથી ત્રવાડીના ઉપર કામ ચાલ્યું ને ત્રવાડીને પાંજરામા ઉત્તું રહેવું પડ્યું. આખરે અંગરખાની ખાંચ કાપી નાખતી એટલીજ સજા થઈ.

ત્રવાડીની દોલત ને સાહેબી વિષે હંથએ લોકમા ધણી ધણી વાત ચાલે છે-ભોયરાં ને ભોયરાં દ્રવ્યથી ભરેલાં હતાં. કાઠ ન ચઢે માટિ મીઠું નંખાઈ ઊઠસરો પારો ફરીઆ મુંદાવવામાં આવતા. તેણે તણુ લાખ ખર્ચો બાલાજીનું દહેર ખંખાવ્યું ને મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી તે દહાડે તેની ધણીઆણીએ મુઠે મુઠા ભરી મોતીએ ઉછાળી છુટાવ્યાં હતાં; સુરતના નાગર બ્રાહ્મણને તે મોટી થંભ હતી.

ત્રવાડી શરીરે વહરવો પણ એરો હતો. તેને પગે પદ્મરેખા હતી-એ દોલત સાહેબીનું ચિહ્ન કહેવાય છે.

બણતાં બખતાં તો કંઈજ આપડણું નહિ, પણ તે નસી-ખદર જખરો હતો. તે અંબાજીની ચાત્રા ગયો ત્યારે ઠેકાણે ઠેકાણેથી અંગેજ સરકારની તરફથી તેણે ફટી ને તેને સલામતી મળી હતી. તેને બન્નકકાશી ને સોમઠે રખવાની ધણી ટેવ હતી. તેને કાન ધણા હવા-એમ કોઈ સમજાવવું તેમ તે કરતો, પછી સારં કે માઠું-નીચ કુળના અને છેક હલકા ચાકરને ચોતાનો ખવાસ કર્યો તેથી તે દૂધ પીને ઉછરેલા સાથે ત્રવાડીની આખરને ડંખ દીધો. ત્રવાડી સંવત ૧૮૭૮ના ચૈત્ર વદ ૪ને દિવસે ૬૦ સં ૧૮૨૨માં ૭૧-૭૩ વર્ષની વયે મરણુ પામ્યો.

આત્મારામ જૂખણવાળો, બણસાળીજ-વાળો, નગરશૈલવાળા વગેરે પણાએકે શાહુકારો હતા.

બાબ ૧૫મો;--સુરત અઠ્ઠાવીશી.

૧. અસલ સુરતના નવાખના તોખામા આસપાસનાં ૨૮ પ્રગણાં હતાં તે ઉપરથી તે અઠ્ઠાવીસને સુરત અઠ્ઠાવીશી એવું નામ આપ્યું છે; અને બે કંઈ બિખાં થયારો વધારો થયાં કરતો તોપણ તે અઠ્ઠાવીશીજ કહેવાતી.

૨. જ્યારે એ પ્રગણાં ઉપરથી સુરતના નવાખની સત્તા ભરી ને તે ઉપર પેશ્વાની તથા આયકવાડની થઈ ત્યારે એઓ વચ્ચે વાધો ચડયો. પણ પછી સંવત ૧૮૦૭ સને ૧૭૫૧માં એઓએ પ્રગણે કુરેલનું ગામ મોળે તરસાડીને મુકામે સુરત અઠ્ઠાવીશીની વહેંચણુ કરી લીધી તે નીચે પ્રમાણે હતી:--એ વહેંચણુ પેશ્વા સદાશિવ ભાઈ તથા કાંમોજીરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે થઈ હતી. એ વખતે આયકવાડે પેશ્વાના દિવાન સખારામ બાપુને પ્રગણે ચોપાશીમાંથી ગામ ૧૭ સિરખાવખાં આપ્યાં હતાં; પછી એવું થાણું મોળે સચાખમાં ભૂકું

પેશ્વાનાં.

તાપી ઉત્તર તીર.

	તાપી ઉત્તર તીર.		
૧ પ્રગણે	અંકલેશ્વરનાં	ગામ	૫૧.
૨ પ્ર૦	હાસોટનાં	ગામ	૫૧.
૩ પ્ર૦	ઝોરપાડનાં	ગામ	૧૪૧.
તાપી દક્ષિણ તીર.			
૪ પ્ર૦	સરભોણના	ગામ	૩૩.
૫ પ્ર૦	વાલોડનાં	ગામ	૧૧.
૬ પ્ર૦	સુપાનાં	ગામ	૪૮.
૭ પ્ર૦	જુહારીનાં	ગામ	૧૨.

૮ પ્ર૦	પારચોળનાં	ગા૦	૩૮.
૯ પ્ર૦	વલસાડનાં	ગા૦	૫૨.
૧૦ પ્ર૦	પારનેશનાં	ગા૦	૨૪.
૧૧ પ્ર૦	ખૂતસરનાં	ગા૦	૧૧.
૧	કરંબે બારડોલી.		
ગાથકવાડનાં			
તાપી ઉત્તર તીર.			
૧ પ્ર૦	વસરાવીનાં	ગા૦	૧૧૨.
૨ પ્ર૦	તડકેશ્વરનાં	ગા૦	૧૨.
૩ પ્ર૦	ગાલાનાં	ગા૦	૨૫.
તાપી દક્ષિણ તીર.			
૪ પ્ર૦	ચોયાશીનાં	ગા૦	૮૪.
૫ પ્ર૦	કામળેજનાં	ગા૦	૪૨.
૬ પ્ર૦	દીખાનાં	ગા૦	૩૩.
૭ પ્ર૦	બલેશ્વરનાં	ગા૦	૮૬.

૮ પ્ર૦	કોડાદનાં	ગા૦	૨૬.
૯ પ્ર૦	મરોલીનાં	ગા૦	૨૪.
૧૦ પ્ર૦	તેલાડીનાં	ગા૦	૩૧.
૧૧ પ્ર૦	મહુવાનાં	ગા૦	૫૨.
૧૨ પ્ર૦	ચીસનપોરનાં	ગા૦	૩૬.
૧૩ પ્ર૦	અંતાપુરનાં	ગા૦	૫૨.
૧૪ પ્ર૦	વલવાડાનાં	ગા૦	૧૧.
૧૫ પ્ર૦	અનાવલનાં	ગા૦	૧૮.
૧૬ પ્ર૦	ચીખલીનાં	ગા૦	૭૨.
૧૭ પ્ર૦	મહુદેવીનાં	ગા૦	૩૦.
કરંબા.			
૧ કરંબે	વરિઆવ	ગા૦	૧.
૨ કરંબે	મોતા	ગા૦	૧.
૩ કરંબે	નવસારી	ગા૦	૧.
૩. મરાઠાઓ પૂરકા તેની અગાઉના મુખલાઈ વખતમાં એ મહાલોની કુપજ વીસ લાખની હતી.			

૪. સને ૧૮૦૨થી પેશ્વા તથા ગાયકવાડના જે જે મહાલો, કરંબા, વગેરે કંપનિ સરકારને મળતા ગયા તેની યોગત.

મહાલ ને કરંબા.

પ્ર૦	ચોયાશી	સરકારી ગાય.	મામ.	ભાગીર મામ.	એકદર.	કયા વર્ષથી.
		ગાય.	૫૪	૩૦	૮૪	૭ અનુઆદિ ૧૮૦૨.
	સરકારી તાખામાં...૫૧					
	ભાગીરદારો પાસે...૧૩					
	નવાખનાં.....૧૭					
	કરંબાગામ.....૧					
	કુલપાડું૧					
	કુંભારિયું૧					
	પેરા૦.....૩૧					ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦	ચીખલી	ગાય.	૬૪	૬	૭૩	૧૪ ભૂન ૧૮૦૨.
	કરંબે બારડોલી	પેરા૦	૧	૦	૧	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦	ખૂતસર	"	૧૨	૦	૧૨	૧૪ ભૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦	મુહારી	"	૧૩	૦	૧૩	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦	વલસાડ	"	૫૬	૦	૫૬	૧૪ ભૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦	બોરપાડ	"	૧૪૦	૪	૧૪૪	૨૮ નવેમ્બર ૧૮૧૭.
	તાલુકે કુંડસહ.....૧૪.					
	તાલુકે બોરપાડ.....૭૧.					
પ્ર૦	પારચોળ	"	૩૫	૩	૩૮	૧૪ ભૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦	મુપા	"	૪૫	૮	૫૩	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦	પારનેશ	"	૨૫	૦	૨૫	૧૪ ભૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦	સરચોળ	"	૩૨	૦	૩૨	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦	વાલોડ	"	૬૨	૦	૬૨	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦	ઝાંઝ	ગાય.	૨૮	૦	૨૮	૫ ભૂન ૧૮૧૬.

પ્ર૦ તડકેશ્વર	ગાય૦	૯	૦	૯	૬ જ્યૌત	૧૮૧૭.
કરખે મોતા	"	૧	૦	૧	૬ જ્યૌત	૧૮૧૭.
પ્ર૦ ખગવાડા	પેરા૦	૭૫	૬	૮૧	૬ જ્યૌત	૧૮૧૭.
નીમે મગદહી } તથા પીપળોદ }		૧૧	૦	૨	૬ જ્યૌત	૧૮૧૭.
વેસુ અને ખન્નેદ		૨	૦	૨		
કરખે રાદેર		૧	૦	૧	૧૩ મે	૧૮૦૦.
		૬૫૯૧	૬૦૧	૭૨૦		

એણી વિગતે પેશનાં ૧૦ ને ગાયકવાડના ૪ મળીને પ્રગણાં ૧૪, કરખા ૩, વેસુ તથા ખન્નેદ મળીને ૨ અને મગદહી તથા પીપળોદ નીમે કંપનિ સરકારના તાબામાં આવ્યાં-કુલે ગામ ૭૨૦માં ૬૫૯૧ તે ખાસ સરકારી અને ૬૦૧ તે બગીચાનાં

૫. હાલમાં સરકારે પોતાના તાબામાં સુરત અઢાવીશીનાં પ્રગણાંના આઠ મહાલ કર્યા છે તે સંબંધી હકીકત સંવત્ ૧૯૨૦ની દિવાળી આખર સન ૧૮૬૪-૬૫માં થયેલી માપણી પ્રમાણે શુમારે આ પ્રમાણે હતી.

મહાલ. ગામ. એકર* વસ્તી.

૧ ચોરપાડ	૧૪૨	૨૦૭૨૦૦	૬૬૪૦૦
(ચોરપાડ, કુકસદ).			
૨ ચોરપાડી	૬૩	૪૪૬૪૦	૨૪૪૭૫
૩ ખારડોલી	૧૩૮	૧૨૭૦૪૦	૬૦૧૦૦
(સરભાણ, કડોદ, વાલોડ).			
૪ સુપા	૭૮	૧૦૧૦૨૦	૫૬૫૦૦
(સુપા, જલાલપોર, પારચોળ).			
૫ ચીખલી	૬૮	૧૦૫૮૧૦	૫૦૬૦૦
૬ વલસાડ	૧૭૩	૧૮૪૩૦૦	૧૧૩૭૮૦
(વલસાડ, ખગવાડા, પારનેરા).			
૭ માંડવી	૧૫૩	૧૧૬૯૮૦	૩૪૧૨૩
૮ અંકલેશ્વર	૧૦૨	૨૨૪૧૬૦	૫૮૨૬૦
(અંકલેશ્વર, હાંસોટ).			

૯૧૭ ૧૧૧૪૧૮૦ ૪૬૭૫૬૮

ઉપજના રૂપીઆ.

કુલ સરકારી ખાલસાના	૩.	૨૪૧૧૦૦૦
ઇનામી ખારખલીના	૩.	૫૩૭૫૦૦
સાચર	૩.	૨૮૨૫૦૦

કુલે ૩. ૩૨૩૧૦૦૦

૬. હાલમાં સુરત અઢાવીશીમાં ગાયકવાડના ૧૪ મહાલ છે તે આ-૧ વસરાવી, ૨ ધરાં, ૩ કામળેજ. ૪

* સુરત જિલ્લામાં ૩૪ વસાનો, બરૂચ જિલ્લામાં ૩૮ વસાનો એક એકર થાય છે.

ટીંગા, ૫ બરેશ્વરી, ૬ તેલાલી, ૭ ગણદેવી, ૮ મરોલી, ૯ વીહારા, ૧૦ સોનગદ, ૧૧ મહુવા, ૧૨ અનાવળ, ૧૩ અંતાપુર, ૧૪ વસતપુર, વરિઆવ ને નવસારી એ બે કરખા છે. બ્રિગ્સ લખે છે કે એ અઢાવીશીની લંબાઈ ૬૫ માઇલ ને પહોળાઈ ૪૮ માઇલ છે; વસ્તી ૩,૫૦,૦૦૦ની છે અને ઉપજ ૬ લાખ રૂપીઆની છે.

સંવત્ ૧૬૧૨-૧૮૫૬માં પેદારા ૬ લાખની હતી; સંવત્ ૧૬૨૦માં ૩૨ લાખની હતી, એમાં ૨૫ લાખ જમાબંદીના અને ૭ લાખ સવારીનો વેરા. સંવત્ ૧૬૨૧માં ૨૬૧ લાખ જમાબંદીના ને ૩૧ લાખ માપણીનો ખર્ચ મળીને ૩૦ લાખની પેદારા હતી. *

૭. ગણદેવીમાં ગાળ ઘણાજ થાય છે; ફક્ત ને અનનાસ તો અહીંના જેવા બીજે કોઈ ઠેકાણે ગુજરાતમાં થતાં નથી. અણદેવી પ્રગણા જેવી બાગાયત જમીન ગુજરાતમાં નથી.

૨ ચીખલીમાં બાત ઘણુંજ પાકે છે.

૩ મહુવામાં તુવેર, બાત પાકે છે.

૪ ચોરપાડમાં ધઉ, કપાસ, બાજરી વિશેષ પાકે છે.

૫ હાંસોટમાં ધઉ.

* વરિઆવ જઈને ત્યાંના એક ઘણા વર્ષના ઈન્ડિયાના ભોગવલવાળા દેસાઈને પૂછ્યું કે સુરત અઢાવીશીમાં ગાયકવાડી જમીનને તેની વસ્તી કેટલી છે ? તેણે જવાબ દીધો કે એ રાજ્યની વાત પૂછવીજ નહિ. હજી જમીન મપાઈ નથી ને રાન મપાય તેવાં પણ નથી ને થોડા પગાર એટલે મોજણીદાર બેરોબર માપતા પણ નથી. વસ્તીપત્રક થયુંજ નથી ને ઉપજને માટે તો આવડું છે કે ત્રણ નીધાં જમીન હોય તોપણ પાંચ નીધાં પ્રમાણે એડત પાસે લેવામાં આવે છે. ગાયકવાડની રૈયત ઘણી કંગાલ છે, માત્ર કારભારીઓ તાલ છે. સરકારના કારભારીઓ ઈન્દરાદરાને લૂટે ત્યારે એઓ રૈયતને ન લૂટે ?

૬ તડકેરવરમાં કપાસ.

૭ ચોચાશી } જુવાર
૮ બલેશ્વર }

૯ સુપા પારચોળમાં ચોળ.

૮. કતારગામ, વરિઆવ, અડાજબમાં તંબાકુ થાય છે. તંબાકુ મૂળ અરોતરમાંજ, પણ પચાસેક વર્ષ થયાં સુરત જિલ્લામાં પાકવા માંડયા છે ને દસ વર્ષમાં તેો ધણોજ પાકયો છે-એવો કતારગામમાં થાય છે તેવો રોતરમાં પણ થતો નથી.-કતારગામમાં પાણી પાવાની જરૂર પડતી નથી.

૯. ચોચાશીનાં ગામ, કતારગામ, વેઠ, સીંગણધોર વગેરેની જરાએત જમીન, ગુજરાતની સારામાં સારી જમીન કરતાં ઉતરતી નથી. અરોતરમાં સરસમાં સરસ જમીનનો દર ૪૫-૫ નો છે, પણ ચોચાશીનાં ઉપર કલાં તે ગામોમાંની કેટલીક જમીનનો દર જાનો છે.

૧૦. સુરત જિલ્લાને લગતો એક સુરત ઇલાકા કહેવાય છે તેમાં સચીન, વાંસદા, ને ધરમપુર એવાં ત્રણ સંસ્થાન છે. એ ત્રણને સુરતના કલેક્ટરની નજર તળે મૂક્યાં છે. સચીનનો નવાબ ને વાંસદા તથા ધરમ-પુરના રાજા કહેવાય છે.

૧. સચીન સંસ્થાનમાં ૧૭ ગામ (ચોચાશી પ્રમ-ણામાં) ને ૧૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. નવાબના આપદાદા જંજીરામાં રહેતા, પણ હાલના નવાબનો દાદો બાહુમીઆં તે જંજીરા છે:ડીને પોતાને અંગ્રેજ સરકારે આપેલા ગામમાં આવી રહ્યો. જમીનની ઉપજ જુવાર તથા કપાસ છે.

૨. વાંસદા સંસ્થાનમાં હુંગર તથા રાન ધણું છે:-વસ્તી ૧૯,૬૦૦ની છે, ને ઉપજ નાગલી, કાદરા, મહુડાં, ખજુરાંની છે.

૩. ધરમપુર સંસ્થાનમાં પણ હુંગર તથા રાન ધણું છે-એની લંબાઈ ૨૪ ને પહોળાઈ ૧૫ માઇલ છે-વસ્તી ૩૦,૦૦૦ની છે, અને ઉપજ ભાત, નાગલી વગેરે અના-જની ને સાગનાં લાકડાંની છે. હુંગરની તળેડીમાં પાણી પાયા વિના યોરડીઓ થાય છે.

પૂરવણી.

અણ્ણલ ફળલ લખે છે કે 'સુરતની સરકારના ૩૧ મહાલ છે-વીધાં ૧૩ ૧૨ ૧૩૫; મહેસુલ ૧૬૦ ૩૫૧ ૭૭ દામ (આરારે રૂ. ૩,૮૦,૭૦૨) તે સાથે ૧૮ ૧૨ ૭૦ દામ ધર્મખાતાની ભગીરના એકડા થાય છે. એ સરકાર ૨,૦૦૦ ઘોડા ને ૫,૫૦૦ પેદલ હરકર રાખે છે.'

સુરત શહેરનો વેપાર. સને ૧૮૦૨-૪માં આવકમાં માલની કિંમતના ૪૩૩૨૯૭૦ ને નગદી ૧૧૬૪૭૯૪ કુલે રૂ. ૫૪,૯૭,૪૭૧ એટલા હતા ને ભવકમાં માલની કિંમ-તના ૫૧૦૨૫૦૫ ને નગદીના ૨૫૭૫૧૬ કુલે રૂ. ૫૩,૬૦,૦૨૪ હતા. સને ૧૮૧૫-૧૬માં આવકમાં માલની કિંમતના ૪૧૬૬૫૨૩ ને નગદી ૨૨૦૫૩૭૭ કુલે રૂ. ૬૩૭૧૬૦૦ હતા ને ભવકમાં માલની કિંમતના ૫૧૭૧૭૧૬ ને નગદી ૯૮૭૪૯૫ કુલે રૂ. ૧૧૫૬૨૧૪ હતા. સને ૧૮૪૬-૫૦માં આવક ખાતે કુલે રૂ. ૩૧,૨૭,૯૧૩ હતા ને ભવક ખાતે ૩૯૫૬૭૩૪ હતા.

મહમ્મદ ઘોરીની તુકમના પાદશાહના અમલ તળે સુરત દિલ્હીને તાળે હતું તે ૧૪૧૩ સુધી. પછી સુર-તમાં જે હાકમ હતો તે આપ અખત્યાર હતો.

પાદશાહી વખતમાં ચાણદાર, ફોજદાર અને બાંચ-ધર વીહારા સુધી સુરતથી નિમાતા. ભરથના ફૂરજ ઉપર પણ દરેગો સુરતથી જતો. ભરથના હાથે અળદુલા બેમ સુરતના નવાબને વર્ષેવર્ષ રૂ. ૨,૦૦૦ આપતો.

તેમજેમખાન ધણે જુલમી હતો. તેણે મરાઠાઓને મળી રૈયતની ખરાબી કરી.

અફઝુલ્લીન પાસે ૧૬૦૦ વીધાં ભોંય, ૩૦૦ એકડ, ૨૦૦ હથિઆરખંધ સિંપાઈ અને ૨૦૦ ચાકરનફર હત. તેને એક લાખ ને પચાસ હજારનું પેન્શન મળતું ને ખાનગી ભગીર વાડી વછડાની ઉપર ચોવીસ હજારની હતી. એ અને એના આપદાદાઓ હાલી નહોતા રખાવતા.

